ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL"

XXV

1988

*

P-124

IAȘI

UNIVERSITATEA „AL. I. CUZA"

COLEGIUL DE REDACȚIE

M. PETRESCU-DÎMBOVIȚA
ION AGRIGOROAIEI, CONST. C. ANGELESCU, GH. BUZATU, I. CAPROȘU, C. CIHODARU, V. CRISTIAN, ȘTEFAN S. GOROVEI, AUREL LOGHIN, ECATERINA NEGRUȚI, GH. PLATON, LEON ȘIMANSCHI, DAN TEODOR, D. VITCU, AL. ZUB

COMITETUL DE REDACȚIE

LEON ȘIMANSCHI (redactor responsabil)

ION AGRIGOROAIEI, GABRIEL BĂDĂRĂU, L. BOICU, GH. BUZATU, ȘTEFAN LEMNY, I. SAIZU, D. ȘANDRU

ȘTEFAN S. GOROVEI (secretar științific de redacție)

Adresa redacției :

Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol"
Bd. Karl Marx nr. 15
Iași

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL"

7465

Tom XXV, 1988

*

BIBLIOTECA Nr. vol. 1400

SUMAR

VENIAMIN CIOBANU, Aspects politiques et juridiques de la position des Pays Roumains dans les rapports polono-ottomans à la veille de la paix de Zsitvatorok (1601—1606) 1

*

IOAN AUREL POP, Statutul social-economic al cnezilor din Țările Române în secolele XIV—XV (I) 13

VALERIU VELIMAN, O „carte de legământ" (ahid-nâme) din 1581 privitoare la Transilvania 27

PAUL PĂLTĂNEA, Informații despre evoluția demografică și a teritoriului orașului Galați pînă la 1918 (II) 45

GABRIEL BĂDĂRĂU, Principatele Române în politica habsburgică sud-est europeană (1774—1787) (I) 59

MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU, EMIL IOAN EMANDI, Aspecte din evoluția economico-socială și urbană a orașului Suceava în anii 1774—1786 (I) 75

DUMITRU VITCU, Românii la 1877. Din însemnările corespondenților americani de război pe frontul balcanic (I) 97

GHEORGHE IACOB, Raporturile dintre liberali și conservatori în viața politică a României la sfîrșitul secolului XIX și începutul secolului XX (I) 119

I. SAIZU, Preocupări de raționalizare în compartimentele industriei extractive românești (perioada interbelică) 135

D. ȘANDRU, Gospodăria moșierească în România interbelică . . . 147

ION BITOLEANU, Parlamentul României întregite împotriva fascismului și hitlerismului 171

RADU PĂIUȘAN, Lupta antifascistă și antirevizionistă în sud-vestul României în anii 1933—1938. Ecouri în presă 185

PETRE ȚURLEA, Nicolae Iorga în viața politică a României interbelice (II) 197

*

MARIAN BISKUP (Toruń, Polonia), Jan Dlugosz — istoric al Poloniei și al țărilor din estul Europei Centrale 213

ȘTEFAN LEMNY, Istoriografia din Principatele Române în secolul XVIII: între rațiune și fantezie 225

INSTITUTUL DE ISTORIE „A. D. XENOPOL" BIBLIOTECA Cota P-124

POMPILIU TEODOR, Gheorghe I. Brătianu — istoricul. II. Concepție și metodă istorică 233

•

CONSTANTIN BURAC, Bogdan-Vlad urmașul lui Ștefan cel Mare . . 247
ȘTEFAN S. GOROVEI, Cu privire la patriciatul orășenesc în Moldova medievală. Cîteva observații preliminare 253
VIOREL M. BUTNARIU, Tezaure monetare din secolele XV—XVII descoperite în Moldova 267
GH. PUNGĂ, Adevărata identitate a cronicarului Eftimie 275
VENIAMIN CIOBANU, Succesiunea domnească a Movileștilor — un litigiu politic internațional 281
NISTOR CIOCAN, Negoț și negustători în Moldova veacului XVII . . . 293
MIRCEA AVRAM, Două manuscrise moral-filozofice din secolele XVII și XVIII în colecțiile Bibliotecii „Astra" 307
GELU NEAMȚU, Aspecte comportamentale în primăvara revoluției de la 1848 din Transilvania 311

DOCUMENTE

GERNOT NUSSBÄCHER, Un document privind comerțul Brașovului cu Moldova la sfîrșitul secolului XV (IV) 319
CORNELIU ISTRATI, Statistici eclesiastice efectuate în Moldova între anii 1808 și 1812 331
IOAN MURARIU, O statistică a dughenelor și atelierelor meșteșugărești din așezările urbane ale Moldovei în 1830 357
RADU-DAN VLAD, Opt scrisori inedite ale lui Nicolae Titulescu . . . 371
VALERIU FLARIN DOBRINESCU, Mărturii inedite despre Nicolae Titulescu 383

DISCUȚII

ȘTELIAN DUMISTRĂCEL, Numele traco-dacice de tipul *Muca* (Μουκα), *Moca-* (Μοκα) raportate la cuvintele românești de substrat Muc[1] — Mugure (I) 391
IOAN LOBIUC, O problemă controversată: toponimele dacoromâne cu radicalul *rus-* (II) 409
ANDREI PIPPIDI, Pornind de la o carte nouă despre Radu Popescu . . 425
ȘTEFAN S. GOROVEI, Între Vasile Buhăescul și Vasile Buzilă. O problemă de „paternitate" literară 445

OPERA POSTHUMA

GH. I. BRĂTIANU, Cîteva observații generale asupra istoriei românești a veacului de mijloc (prezentat de *Ștelian Mîndruț* și *Adrian Andrei Rusu*) 453
M. BERZA, Metodă istorică și personalitate creatoare (prezentat de *Andrei Pippidi*) 469

STUDII DOCUMENTARE

C. CIHODARU, Acte false în colecția „Documente privind istoria României", seria A (Moldova) (III) 481

MISCELLANEA

D. AGACHE, O localitate regăsită : „Overc[he]ăuți" 499
D. IVĂNESCU, Contribuții privind activitatea inginerilor hotarnici din școala lui Gh. Asachi 507
ALEXANDRU STĂNCIULESCU-BÎRDA, Contribuții la *Bibliografia istorică a României* (I) 513

ADDENDA ET CORRIGENDA

I. *VARIA*

ȘTEFAN S. GOROVEI, Îndreptări, precizări, adăugiri 521
CONSTANTIN REZACHEVICI, Două precizări pe marginea unor recente publicații 523

II. *VARIA NUMISMATICA*

VIOREL M. BUTNARIU, Note numismatice (I) . . 527

*

În dialog cu colaboratorii : M. Ciubotaru — V. Chirica ; C. Stoica — D. Ichim 535

RECENZII

ISTORIA ROMÂNILOR

CIPRIAN ZAHARIA, *Iosif I Musat, întîiul mare ierarh român. Noi mărturii privind viața culturală și spirituală a Moldovei în secolele XIV și XV* (Ștefan S. Gorovei) 547
D. NASTASE, F. MARINESCU, *Les actes roumains de Simonopétra (Mont Athos). Catalogue sommaire* (Paul Mihail) 560
GHEORGHE ANGHEL, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII—XVI* (Adrian Andrei Rusu) 563
IACOB MÂRZA, *Școală și națiune (Școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale)* (Gabriel Bădărău) 564
ION BULEI, *Sistemul politic al României moderne. Partidul conservator* (Gh. Platon) 566

ISTORIA UNIVERSALĂ

Knowing and Telling History: The Anglo-Saxon Debate, Edited by F. R. ANKERSMIT (Sorin Antohi) 569
JERZY TOPOLSKI, *Metodologia istoriei* (Gheorghe Teodorescu) . . . 571
JOSEPH G. KRONICK, *American Poetics of History. From Emerson to the Moderns* (Sorin Antohi) 575
MIDHAT SERTOĞLU, *Osmanlı Tarih Lugatı*, ediția II (Mihail Guboglu) . 576
L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France, contributions publiées par HÂMIT BATU et JEAN-LOUIS BACQUE-GRAMMONT (Mihail Guboglu) 579

NOTE BIBLIOGRAFICE

ISTORIA ROMÂNILOR

Istoria economiei României, coordonator ILIE PUIA (I. Saizu) 585
LIVIU MÂRGHITAN, *Decebal* (Nelu Zugravu) 585
PIERRE NASTUREL, *Mais où donc localiser Vicina ?* (Ștefan Andreescu) 586
DANIEL BARBU, *Pictura murală din Țara Românească în secolul al XIV-lea* (Ion I. Solcanu) 587
Relațiile Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (1369—1803). Inventar arhivistic (D. Agache) 588
MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, *Les actes roumains des archives du Patriarcat d'Alexandrie* (Paul Mihail) 589
D. BECEANU, *Date istorice privind cultura plantelor legumicole din grupa verzei în evul mediu românesc* (Ecaterina Negruți) . . . 590
Cartea cronicilor. Texte antologate și comentate de ELVIRA SOROHAN (Ștefan Lemny) 591
MIHAI MAXIM, VIOREL PANAITE, Pax ottomanica *et les Pays Roumains* (Ștefan S. Gorovei) 591
GH. V. GONȚA, *Moldavija i Osmanskaja agressija v poslednej četverti XV — pervoi treti XVI v.* (Tahsin Gemil) 591
RĂZVAN THEODORESCU, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1500—1800)*, I—II (Ion I. Solcanu) . . 592
IOAN AUREL POP, *Cu privire la domnia lui Ștefan Lăcustă* (Ștefan S. Gorovei) 593
ADRIAN ANDREI RUSU, *Mănăstirea Cerna* (Ștefan S. Gorovei) . . . 594
ANDREI PIPPIDI, *Mihai Viteazul în arta epocii sale / Michael der Tapfere in der Kunst seiner Zeit* (Ștefan S. Gorovei) . . . 594
EUGENIA GRECEANU, *Ansamblul urban medieval Pitești* (Ion I. Solcanu) 594
ȘTEFAN CIUBOTARU, *Pagini din istoria învățământului botoșănean 1759—1948* (Gabriel Bădărău) 595
VIOREL ROMAN, *Rumänien im Spannungsfeld der Grossmächte 1774—1878. Die Donaufürstentümer vom osmanischen Vasallentum zur europäischen Peripherie* (L. Boicu) 596
HARALD HEPPNER, *Die habsburgisch-moldauischen Wirtschaftsbeziehungen um 1800* (Gabriel Bădărău) 597
COSTIN MURGESCU, *Mersul ideilor economice la români. Epoca modernă*, I (I. Saizu) 598

ANASTASIE IORDACHE, APOSTOL STAN, *Apărarea autonomiei Principatelor Române 1821—1859* (Gh. Platon) 598

TIMOTEI CIPARIU, *Opere*, I, ediție îngrijită de CARMEN-GABRIELA PAMFIL, Introducere de GAVRIL ISTRATE (Cornelia Mâță) . 600

MARCEL ȘTIRBAN, *Din istoria României 1918—1921. Probleme ale vieții politice, economice și sociale* (D. Șandru) 601

ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Contribuții istorice privind perioada 1918—1939. Elie Miron Cristea — Documente și corespondență* (Paul Mihail) 603

EMILIAN BOLD, *Consolidarea unității național-statale românești. Măsuri legislative economice, politice și sociale (1919—1940)* (Gh. I. Florescu) 603

VLADIMIR TREBICI, ION GHINOIU, *Demografie și etnografie* (Ecaterina Negruți) 605

„Era nouă", Ediție îngrijită și studiu introductiv de ION ARDELEANU (I. Saizu) 606

MIRCEA ELIADE, *Despre Eminescu și Hasdeu*, Ediție îngrijită și prefațată de MIRCEA HANDOCA (Ștefan Lemny) 607

Mircea Eliade e l'Italie. A cura di MARIN MINCU e ROBERTO SCAGNO (Cornelia Mâță) 607

Coloana infinită. Din gîndirea română modernă. Ediție îngrijită, prefață, indici și note de ALEXANDRU STĂNCIULESCU-BÎRDA (Ștefan Lemny) 608

NICOLAE DABIJA, *Pe urmele lui Orfeu. Articole și eseuri* (Victor Macarie) 609

M. Eminescu. Viața și opera în documente. Mărturii, ilustrații, ediție îngrijită de CONSTANTIN POPOVICI (Victor Macarie) . . 610

ISTORIA UNIVERSALĂ

ALEXANDRU DUȚU, *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților* (Sorin Antohi) 611

GEORGE E. MARCUS, MICHAEL M. J. FISCHER, *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences* (Sorin Antohi) 612

PHILIP POMPER, *The Structure of Mind in History. Five Major Figures in Psichohistory* (Sorin Antohi) 613

MICHAEL STANFORD, *The Nature of Historical Knowledge* (Sorin Antohi) 615

AKSINIJA DŽUROVA, KRASIMIR STANČEV, MARKO JAPUDRZIC, *Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana* (Ștefan Andreescu) 616

N. IORGA, *Evoluția ideii de libertate*, Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de ILIE BĂDESCU (Ștefan Lemny) 617

JACOB BURCKHARDT, *Artă și istorie*, I—II, traducere, antologie, note și cuvînt înainte de MIRCEA POPESCU (Lucian Nastasă) . 618

RIERRE LÉVÊQUE, *Aventura greacă*, I—II, traducere de CONSTANȚA TĂNĂSESCU (Nelu Zugravu) 618

JOACHIM HENNING, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausend u.Z.* (Vasile Neamțu) 619

CHARLES M. RADDING, *A World Made by Men. Cognition and Society, 400—1200 (Sorin Antohi)* 621

GEORGES DUBY, *Artă și societate*, I—II, traducere și note de MARINA RĂDULESCU, prefață de RĂZVAN THEODORESCU (Ion I. Solcanu) 621

ELIZABETH A. ZACHARIADOU, *Manuel II Palaeologos on the Strife Between Bayezid I and Kadi Burhna al-Din Ahmad* (Tahsin Gemil) 622

Italia Judaica. „Gli ebrei in Italia tra Rinascimento ad Età barocca" (Lucian Năstasă) 623

NICOARĂ BELDICEANU, *Les biens du monastère d'Aya Sofya à Trébizonde dans la région d'Aqdjaabad avant 1461* (Ştefan S. Gorovei) . . 624

SURAIYA FAROQHI, *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire* (Tahsin Gemil) 625

FRANK E. SYSYN, *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653* (Lucian Năstasă) 625

ISMET KAYAOĞLU, *Beşir Ağa vajki* (Vakîful lui Beşir aga) (Tahsin Gemil) 626

MARGARETA HARBOVA, *Nasledniţi na Sofronii Vraccanski* (Descendenţii lui Sofronie de Vraţa) (Ştefan S. Gorovei) 627

John Maynard Keynes, doctrinar al capitalismului monopolist de stat, coordonator MIHAI TODOSIA (I. Saizu) 627

ROBERT GILDEA, *Barricades and Borders. Europe 1800—1914* (Liliana Chelcan) 628

MICHAEL J. HOGAN, *The Marshal Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe. 1947—1952* (D. Şandru) 629

REVISTA REVISTELOR

PERIODICE ROMÂNEŞTI

„Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» din Iaşi" (serie nouă), s. III, a. *Istorie*, t. XXXII, 1986 (Ştefan S. Gorovei) 631

„Anuar de etnologie-artă-istorie-lingvistică", Timişoara, II, 1982 (1984); III, 1983 (1986) (Ştefan S. Gorovei) 631

„Carpica", Bacău, XVII, 1985; XVIII—XIX, 1986—1987 (Ştefan S. Gorovei) 632

ACADEMIA REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA, *Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice*, seria IV, tomul IX (1984), Bucureşti, 1987 (Ştefan S. Gorovei) 633

„Revista medico-chirurgicală" a Societăţii de medici şi naturalişti din Iaşi, Supliment 1986 (Lucian Năstasă) 634

„Revue Roumaine d'Histoire", XXV, 1986, nr. 1—4; XXVI, 1987, nr. 1—4 (Gabriel Bădărău) 635

„Synthesis", XIV, 1987 (Sorin Antohi) 638

PERIODICE STRĂINE

„Aevum", Milano, LXI, 1 (ian.-apr. 1987 (Sorin Antohi) 641

„The American Historical Review", vol. 92, nr. 1, 2, 3/1987 (Sorin Antohi) 642

„Annales". Economies, Sociétés, Civilizations, 42e année, 1987, nr. 1, 3, 4 (Sorin Antohi) 643

„Carlyle Newsletter", 7/1986; 8/1987 (Lucian Năstasă) 644

„Critica Storica", Roma, XXIV, 1987, nr. 1—4 (Ştefan S. Gorovei) . . . 644

„The English Historical Review", vol. CII, nr. 402—405/1987 (Sorin Antohi) 646

„Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", Bd. 34 (1986), H. 1, 2, 3, 4; Bd. 35 (1987), H. 1, 2, 4 (Sorin Antohi) 647

„Revue d'histoire moderne et contemporaine", tome XXXIV, 1987 (Lucian Năstasă) 648
„Studia Polono-Danubiana et Balcanica", I, Kraków, 1986 (Veniamin Ciobanu) 648
„Südost-Forschungen", XLV, 1986 (Sorin Antohi) . 649

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Călătorie de documnetare științifică în R. F. Germania (Dan Gh. Teodor) . 651
Călătorie dpcumentară în R. F. Germania (Al. Zub) . 653
Abrevieri . . 655
În atenția colaboratorilor . 657

ANEXA

VASILE DIACON, *Contribuții la istoria industriei alimentare. Berăritul la Iași* 661, 724

ACADÉMIE
DES SCIENCES SOCIALES
ET POLITIQUES
DE LA RÉPUBLIQUE
SOCIALISTE DE ROUMANIA

ANNUAIRE
DE L'INSTITUT D'HISTOIRE
ET D'ARCHÉOLOGIE
„A. D. XENOPOL"

Tome XXV, 1988

*

SOMMAIRE

VENIAMIN CIOBANU, Aspects politiques et juridiques de la position des Pays Roumains dans les rapports polono-ottomans à la veille de la paix de Zsitvatorok (1601—1606) 1

*

IOAN AUREL POP, Le statut socio-économique des cnèzes des Pays Roumains aux XVI-e—XV-e siècles 13
VALERIU VELIMAN, Une „ahid-nâme" de 1581 pour la Transylvanie . . 27
PAUL PĂLTĂNEA, Informations concernant l'évolution démographique et du territoire de la ville de Galatzi jusqu'à 1918 (II) 45
GABRIEL BĂDĂRĂU, Les Principautés Roumaines dans la politique des Habsbourg dans le sud-est de l'Europe (1774—1787) (I) 59
MIHAI-ŞTEFAN CEAUŞU, EMIL IOAN EMANDI, Aspects de l'évolution socio-économique et urbaine de la ville de Suceava 1774—1786 (I) 75
DUMITRU VITCU, Les Roumains à 1877. Notes des correspondants américains de guerre (I) 97
GHEORGHE IACOB, Les rapports entre libéraux et conservateurs dans la vie politique de la Roumanie à la fin du XIX-e siècle et au début du XX-e siècle (II) 119
I. SAIZU, Tentatives de rationalisation dans les compartiments de l'industrie extractive roumaine (période de l'entre-deux-guerres) . . . 135
D. ŞANDRU, Les exploitations des grands propriétaires fonciers dans la Roumanie de l'entre-deux-guerres 147
ION BITOLEANU, Le parlement de la Grande Roumanie contre le fascisme et le hitlérisme 171
RADU PĂIUŞAN, La lutte antifasciste et antirévisionniste dans le sud-ouest de la Roumanie (1933—1938). Echos dans la presse 185
PETRE ŢURLEA, Nicolae Iorga dans la vie politique de la Roumanie de l'entre-deux-guerres (II) 197

*

MARIAN BISKUP (Toruń, Pologne), Jan Dlugosz — historien de la Pologne et des pays de l'est de l'Europe centrale 213
ŞTEFAN LEMNY, L'historiographie des Principautés Roumaines au XVIII-e siècle : entre raison et fantaisie 225

POMPILIU TEODOR, Gheorghe I. Brătianu — l'historien. II. Conception et méthode historique 233

•

CONSTANTIN BURAC, Bogdan-Vlad le successeur d'Etienne le Grand . . 247
ŞTEFAN S. GOROVEI, A propos du patriciat urbain de la Moldavie médiévale. Quelques observations préliminaires 253
VIOREL M. BUTNARIU, Trésors monnétaires du XV-e — XVI-e siècles découverts en Moldavie 267
GH. PUNGĂ, La véritable identité du chroniqueur Eftimie 275
VENIAMIN CIOBANU, La succession au trône des princes Movilă — un litige politique international 231
NISTOR CIOCAN, Commerce et commerçants dans la Moldavie au XVII-e siècle 293
MIRCEA AVRAM, Deux manuscrits d'ouvrages moraux et philosophiques du XVII-e et XVIII-e siècles dans les collections de la Bibliothèque „Astra" 307
GELU NEAMŢU, Aspects de comportement au printemps de la révolution de 1848 en Transylvanie 311

DOCUMENTS

GERNOT NUSSBÄCHER, Un document concernant le commerce de la ville de Braşov avec la Moldavie à la fin du XV-e siècle (IV) . . 319
CORNELIU ISTRATI, Statistiques ecclésiastiques en Moldavie entre 1808 et 1812 331
IOAN MURARIU, Une statistique des boutiques et des petits ateliers des villes de la Moldavie en 1830 357
RADU-DAN VLAD, Huit lettres inédites de Nicolae Titulescu 371
VALERIU FLORIN DOBRINESCU, Témoignages inédits sur Nicolae Titulescu 383

DISCUSSIONS

ŞTELIAN DUMISTRĂCEL, Noms traco-daces du type *Muca* (Μουκα) *Moca-* (Μουκα) rapportés aux mots roumains de substrat Muc[1] — Mugure (I) 391
IOAN LOBIUC, Un problème controversé : les toponymes daco-roumains au radical *rus- (II)* 409
ANDREI PIPPIDI, A propos d'un nouveau livre concernant le chroniqueur Radu Popescu 425
ŞTEFAN S. GOROVEI, Entre Vasile Buhăescul et Vasile Buzilă. Un problème de „paternité" littéraire 445

OPERA POSTHUMA

GH. I. BRĂTIANU, Quelques observations générales sur l'histoire roumaine du Moyen Âge (présenté par *Ştefan Mindruţ* et *Adrian Andrei Rusu)* 453

M. BERZA, Méthode historique et personnalité créatrice (présenté par *Andrei Pippidi*) 469

ÉTUDES DOCUMENTAIRES

C. CIHODARU, Documents faux dans la collection „Documente privind istoria României", série A (Moldavie) (III) 481

MISCELLANEA

D. AGACHE, Une localité retrouvée : „Ovrec[hel]ăuți" 499
D. IVĂNESCU, Contributions concernant l'activité des ingénieurs de l'école de Gh. Asachi 507
ALEXANDRU STĂNCIULESCU-BÎRDA, Contributions à la *Bibliographie historique de la Roumanie* (I) 513

ADDENDA ET CORRIGENDA

I. *VARIA*

ȘTEFAN S. GOROVEI, Corrections, précisions, compléments 521
CONSTANTIN REZACHEVICI, Deux précisions en marge de récentes publications 523

II. *VARIA NUMISMATICA*

VIOREL M. BUTNARIU, Notes numismatiques (I) . 527

*

Dialogue avec les collaborateurs : M. Ciubotaru — V. Chirica ; C. Stoica — D. Ichim 535

COMPTES-RENDUS

HISTOIRE DES ROUMAINS

CIPRIAN ZAHARIA, *Iosif I Mușat, le premier grand hiérarque roumain. Nouveaux témoignages concernant la vie culturelle et spirituelle de la Moldavie aux XIV-e et XV-e siècles* (Ștefan S. Gorovei) 547
D. NASTASE, F. MARINESCU, *Les actes roumains de Simonopétra (Mont Athos). Catalogue sommaire* (Paul Mihail) 560
GHEORGHE ANGHEL, *Fortifications médiévales en pierre des XIII-e — XVI-e siècles* (Adrian Andrei Rusu) 563
IACOB MÎRZA, *École et nation (Les écoles de Blaj à l'époque de la renaissance nationale)* (Gabriel Bădărău) 564

ION BULEI, *Le système politique de la Roumanie moderne. Le parti conservateur* (Gh. Platon) 566

HISTOIRE UNIVERSELLE

Knowing and Telling History: The Anglo-Saxon debate, edited by F. R. ANKERSMIT (Sorin Antohi) 569
JERZY TOPOLSKI, *La méthodologie de l'histoire* (Gheorghe Teodorescu) . 571
JOSEPH G. KRONICK, *American Poetics of History. From Emerson to the Moderns* (Sorin Antohi) 575
MIDHAT SERTOĞLU, *Osmanlı Tarih Lugatı*, II-e éd. (Mihail Guboglu) . . 576
L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France, contributions publiées par HÂMIT BATU et JEAN-LOUIS BACQUÉ-GRAMMONT (Mihail Guboglu) 579

NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

HISTOIRE DES ROUMAINS

Histoire de l'économie de la Roumanie, coord. ILIE PUIA (I. Saizu) . . . 585
LIVIU MÂRGHITAN, *Décébal* (Nelu Zugravu) 585
PIERRE NÂSTUREL, *Mais où donc localiser Vicina ?* (Ștefan Andreescu) . 586
DANIEL BARBU, *La peinture murale en Valachie au XIV-e siècle* (Ion I. Solcanu) 587
Les relations de la Valachie et de la Moldavie avec la ville de Brașov (1369—1803) (D. Agache) 588
MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, *Les actes roumains des archives du Patriarcat d'Alexandrie* (Paul Mihail) 589
D. BECEANU, *Informations concernant la culture des légumes du groupe du chou au Moyen Âge roumain* (Ecaterina Negruți) 590
Le livre des chroniques. Anthologie et commentaires par ECATERINA SOROHAN (Ștefan Lemny) 591
MIHAI MAXIM, VIOREL PANAITE, Pax ottomanica *et les Pays Roumains* (Ștefan S. Gorovei) 591
GH. V. GONȚA, *Moldavija i Osmanskaja agressija v poslednej četverti XV — pervoï treti XVI v.* (Tahsin Gemil) 591
RĂZVAN THEODORESCU, *La civilisation des Roumains entre le Moyen Âge et les temps modernes. L'horizon de l'image (1500—1800)*, I—II (Ion I. Solcanu) 592
IOAN AUREL POP, *À propos du règne de Ștefan Lăcustă* (Ștefan S. Gorovei) 593
ADRIAN ANDREI RUSU, *Le monastère de Cerna* (Ștefan S. Gorovei) . 594
ANDREI PIPPIDI, *Michel le Brave dans l'art de son temps* (Ștefan S. Gorovei) 594
EUGENIA GRECEANU, *L'ensemble urbain médiéval de Pitești* (Ion I. Solcanu) 594
ȘTEFAN CIUBOTARU, *Pages de l'histoire de l'enseignement dans le département de Botoșani 1759—1948* (Gabriel Bădărău) 595
VIOREL ROMAN, *Rumänien im Spannungsfeld der Grossmächte 1774—1878. Die Donaufürstentümer vom osmanischen Vasallentum zur europäichen Peripherie* (L. Boicu) 596

HARALD HEPPNER, *Die habsburgisch-moldauischen Wirtschaftsbeziehungen um 1800* (Gabriel Bădărău) 597

COSTIN MURGESCU, *L'évolution des idées économiques chez les Roumains les temps modernes*, I (I. Saizu) 598

ANASTASIE IORDACHE, APOSTOL STAN, *La défense de l'autonomie des Principautés Roumaines 1821—1859* (Gh. Platon) . . . 598

TIMOTEI CIPARIU, *Oeuvres*, I, éd. CARMEN-GABRIELA PAMFIL, Introduction par GAVRIL ISTRATE (Cornelia Mâță) 600

MARCEL ȘTIRBAN, *Pages de l'histoire de la Roumanie 1918—1921. Problèmes de la vie politique, économique et sociale* (D. Șandru) . 601

ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Contributions à l'histoire des années 1918—1939. Elie Miron Cristea — documents et correspondance* (Paul Mihail) 603

EMILIAN BOLD, *La consolidation nationale et d'État en Roumanie. Mesures législatives économiques, politiques et sociales (1918—1940)* (Gh. I. Florescu) 603

VLADIMIR TREBICI, ION GHINOIU, *Démographie et ethnographie* (Ecaterina Negruți) 605

„Era nouă" /L'ère nouvelle/, éd. ION ARDELEANU (I. Saizu) . . . 606

MIRCEA ELIADE, *Eminescu et Hasdeu*, éd. MIRCEA HANDOCA (Ștefan Lemny) 607

Mircea Eliade et l'Italie, éd. MARIN MINCU et ROBERTO SCAGNO (Cornelia Mâță) 607

La colonne sans fin. Pages de la pensée roumaine moderne, éd. ALEXANDRU STĂNCIULESCU-BÎRDA (Ștefan Lemny) 608

NICOLAE DABIJA, *Sur les traces d'Orfeu. Articles et essaies* (Victor Macarie) 609

M. Eminescu. *La vie et l'oeuvre en documents. Temoignages, illustrations*, éd. CONSTANTIN POPOVICI (Victor Macarie) . . . 610

HISTOIRE UNIVERSELLE

ALEXANDRU DUȚU, *La dimension humaine de l'histoire. Directions dans l'histoire des mentalités* (Sorin Antohi) 611

GEORGE E. MARCUS, MICHAEL M. J. FISCHER, *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Science* (Sorin Antohi) 612

PHILIP POMPER, *The Structure of Mind in History. Five Major Figures in Psichohistory* (Sorin Antohi) 613

MICHAEL STANFORD, *The Nature of Historical Knowledge* (Sorin Antohi) 614

Topkapı Sarayi Müzesı Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu. Fermânlar I, éd. I. H. UZUNÇARŞILI, I. K. BAYBURA, U. ALTINDAG (Tahsin Gemil) 615

AKSINIJA DŽUROVA, KRASIMIR STANČEV, MARKO JAPUNDZIĆ, *Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana* (Ștefan Andreescu) 616

N. IORGA, *L'évolution de l'idée de liberté*, éd. ILIE BĂDESCU (Ștefan Lemny) 617

JACOB BURCKHARDT, *Art et histoire*, I—II, version roumaine, anthologie, préface : MIRCEA POPESCU (Lucian Nastasă) 618

PIERRE LÉVÊQUEE *L'aventure grecque*, I—II, version roumaine : CONSTANȚA TĂNĂSESCU (Nelu Zugravu) 618

JOACHIM HENNING, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des I. Jahrtausend u.Z.* (Vasile Neamțu) 619

CHARLES M. RADDING, *A World Made by Men. Cognition and Society, 400—1200* (Sorin Antohi) 621

GEORGES DUBY, *Art et société*, I—II, version roumaine : MARINA RĂDULESCU, préface : RĂZVAN THEODORESCU (Ion I. Solcanu) 621

ELIZABETH A. ZACHARIADOU, *Manuel II Palaeologos on the Striff Between Bayezid I and Kadi Burhan al-Din Ahmad* (Tahsin Gemil) 622

Italia Judaica. „Gli ebrei in Italia tra Rinascimento ad Età barocca" (Lucian Nastasă) 623

NICOARĂ BELDICEANU, *Les biens du monastère d'Aya Sofya à Trébizonde dans la région d'Aqdjaahad avant 1461* (Ștefan S. Gorovei) 624

SURAIYA FAROQHI, *Peasants. Dervishes and Traders in the Ottoman Empire* (Tahsin Gemil) 625

FRANK E. SYSYN, *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653* (Lucian Nastasă) 625

ISMET KAYAOGLU, *Beşir Ağa vakfi* (Tahsin Gemil) 626

MARGARITA HARBOVA, *Naslednici na Sofronij Vračanski* (Ștefan S. Gorovei) 627

John Maynard Keynes, doctrinaire du capitalisme monopoliste d'État, coord. MIHAI TODOSIA (I. Saizu) 627

MICHAEL J. HOGAN, *The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947—1952* (D. Șandru) . . 629

REVUE DES REVUES

PÉRIODIQUES ROUMAINS

„Annales scientifiques de l'Université «Al. I. Cuza» de Jassy" (n.s.), III-e section, a. *Histoire*, t. XXXII, 1986 (Ștefan S. Gorovei) . . 631

„Annuaire d'ethnologie-art-histoire-linguistique", Timișoara, II, 1982 (1984) ; III, 1983 (1986) (Ștefan S. Gorovei) 631

„Carpica". Annuaire du Musée du département de Bacău, XVII, 1985 ; XVIII—XIX, 1986—1987 (Ștefan S. Gorovei) 632

ACADÉMIE DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE ROUMANIE, *Mémoires de la Section des Sciences Historiques*, IV-e série, t. IX (1984), Bucarest, 1987 (Ștefan S. Gorovei) 633

„Revue médico-chirurgicale" de la Société des Médecins et des Naturalistes de Jassy, Suplément 1986 (Lucian Nastasă) 634

„Revue Roumaine d'Histoire", XXV, 1986, nos. 1—4 ; XXVI, 1987, nos. 1—4 (Gabriel Bădărău) 635

„Synthesis", XIV, 1987 (Sorin Antohi) 638

PÉRIODIQUES ÉTRANGERS

„Aevum", Milano, LXI, 1 (Janvier-avril 1987) (Sorin Antohi) . . . 641

„The American Historical Review", vol. 92, nr. 1, 2, 3/1987 (Sorin Antohi) . 642

„Annales". Économies, Sociétés, Civilisations, 42e année, 1987, nr. 1, 3, 4 (Sorin Antohi) 643

„Carlyle Newsletter", 7/1986 ; 8/1987 (Lucian Nastasă) 644
„Critica Storica", Roma, XXIV, 1987, nr. 1—4 (Ștefan S. Gorovei) . . . 644
„The English Historical Review", vol. CII, nr. 402—405/1987 (Sorin Antohi) 646
„Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", Bd. 34 (1986), H. 1, 2, 3, 4 ; Bd. 35 (1987), H. 1, 2, 4 (Sorin Antohi) 647
„Revue d'histoire moderne et contemporaine", tome XXXIV, 1987 (Lucian Nastasă) 648
„Studia Polono-Danubiana et Balcanica", I, Kraków, 1986 (Veniamin Ciobanu) 648
„Südost-Forschungen", XLV, 1986 (Sorin Antohi) 649

LA VIE SCIENTIFIQUE

Voyage scentifique en R. F. d'Allemagne (Dan Gh. Teodor) . 651
Voyage scientifique en R. F. d'Allemagne (Al. Zub) . . 653

*

Abréviations 655
À l'attention des collaborateurs 657

*

ANNEXE

VASILE DIACON, *Contributions à l'histoire de l'industrie alimentaire. La production de la bière à Iași* 661, 724

ASPECTS POLITIQUES ET JURIDIQUES DE LA POSITION DES PAYS ROUMAINS DANS LES RAPPORTS POLONO-OTTOMANS À LA VEILLE DE LA PAIX DE ZSITVATOROK (1601—1606)

PAR

VENIAMIN CIOBANU

La disparition du grand prince régnant de la Valachie, Michel le Brave, de l'aréne politique de l'Europe est-centrale marquait, d'une part, la fin d'une étape de l'histoire des rapports entre les États de cette zone géographique, et, de l'autre, le début d'une nouvelle étape. La satisfaction avec laquelle les milieux dirigeants de l'Empire des Habsbourg, de l'Empire Ottoman et de la Pologne ont reçu la nouvelle de l'assassinat de Cîmpia Turzii cachait pourtant, quoique masquée avec soin, une grande inquiétude. Une inquiétude issue de la peur que l'adversaire ou les adversaires, qualité dans laquelle chacun des États rappelés se présentaient l'un vis-à-vis de l'autre, ne soient, en fin de compte, le principal bénéficiaire de cet évenement, à la preparation et à la production duquel avaient collaboré, d'une manière spécifique, tous les trois.

En effet, les premiers qui se sont empressés de profiter de la situation nouvelle dans l'espace carpato-danubien ont été les Ottomans. Ils ont cru que le moment était venu de ramener sour leur contrôle pour l'instant la Valachie, considérée déjà par les Polonais comme étant dans leur sphère d'influence. Les graves erreurs de gouvernement du prince régnant de ce pays, Simion Movilă, celui qui symbolisait la prétention rappelée plus haut de la Couronne polonaise, avaient créé un grave état de tension à l'intérieur. Or, cet état de choses offrait à la Porte Ottomane le pretexte le plus plausible et même la *justification légale* d'une intervention directe, sollicitée, d'ailleurs, auusi par une partie des boïards valaques. Ceux-ci préconisaient l'instalation sur le trône de Bucarest d'une prince régnant dont la mission devait consister tant dans la réinstauration de l'odre à l'intérieur, que dans la séparation graduelle du pays du système politique conçut et réalisé même en grande partie par le grand chancelier et le grand hetman Jan Zamoyski. Ce but des boïards valaques a été évident tant pour les milieux dirigeants polonais, qui craignaient qu'il puisse viser la Moldavie également, que par les milieux diplomatiques de la capitale ottomane. Mais ces derniers n'accordaient aucune chance de victoire aux Polonais, si ceux-ci faisaient appel aux armes pour defendre et consolider leurs positions acquises au Bas-Danube, à cause de la guerre avec les Suédois [1]. Bien au contraire, l'ambassadeur de Venise à Istanbul, Agostino Nani, était convaincu que les

[1] Hurmuzaki, *Documente*, IV$_2$, p. 43.

Polonais devaient réglementer le nouveau différend avec leur allié *de facto*, le sultan, „selon le cours des événements de la Hongrie“ [2]. Une suggestion issue sans doute des intérêts européens et orientaux de la République de Venise, pour laquelle la consolidation de la position de l'Empire des Habsbourg dans l'Europe est-centrale, par l'annexion de la Transylvanie, ne pouvait être de bon augur. Donc, éviter un conflict polono-ottoman, et, surtout, continuer leur collaboration anti-habsbourg, avaient, pour la diplomatie venitien d'Istanbul, la valeur aussi du maintien d'un certain équilibre dans les rapports veneto-habsbourgs.

Mais les milieux dirigeants polonais ne poursuivaient au Bas-Danube autre chose que les intérêts qu'ils représentaient. Le remplacement de Simion Movilă par un prince régnant nommé par le sultant signifiait la compromission de toute l'action de Jan Zamoyski qui ouvrait la perspective de l'implantation de l'Aigle blanc polonais sur les rives du cours inférieur du Danube. C'est pourquoi leur réaction a été prompte et ils se sont opposés par les armes à l'installation par le sultan de Radu Mihnea au gouvernement de la Valachie. La mission de l'empêcher a été confiée à Jan Potocki, palatin de la Podolie est commandant de la forteresse de Camenitza, qui s'est efforcé, pourtant, d'éviter la dégradation des rapports polono-ottomans.

Désirant éviter les conflits armés, il a essayé à convaincre les Ottomans que leur intervention à l'appui de Radu Mihnea était *illégale*. Car, conformément à l'opinion des milieux dirigeants polonais, l'action était entreprise contre un *prince régnant légal*, se trouvant sous la protection du roi de la Pologne. En plus, elle contrevenait également à l'accord polono-ottoman du 4 août 1598, qui avait été interprété par Jan Zamoyski comme une consécration *de jure* de la *suzeraineté collective* polono-ottomane sur la Valachie. Bien davantage, Jan Potocki attirait l'attention au commandant ottoman de la Valachie que ceux qui pouvaient tirer profit de ce conflict étaient uniquement les Habsbourg, à l'époque les maîtres de la Transylvanie, ou Radu Şerban, leur protégé, et les partisans de celui-ci, attendaient le moment propice pour faire entrer la Valachie sous le contrôle de la Maison d'Autriche [3]. Or, on sousentendait que, dans une telle circonstance, les intérêts de la Porte au Bas-Danube et dans l'Europe centrale auraient été aussi gravement lésés que ceux de la Pologne. Bien plus encore le padichah devait réfléchir également à la possibilité que le roi polonais eut été obligé, pour défrendre „ses droits“ sur la Valachie, d'entrer dans la „ligue“ avec l'empereur habsbourg. Une menace, en fait un chantage, auquel les milieux dirigeants polonais n'osaient pas encore, à la fin de 1601, recourir officiellement, mais ils laissaient circuler dans la capitole ottomane des rumeurs sur ce problème [4].

Mais la situation de la Transylvanie inquiétait en égale mesure et pour les mêmes raisons les Polonais aussi [5]. Voilà, donc, une autre ex-

[2] *Ibidem.*

[3] Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele Poloniei. Secolul al XVII-lea*, Bucureşti, Editura Academiei, 1983, p. 4—5 (on va citer, Ilie Corfus, *Documente, XVII)*; Alexandru Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, Bucureşti, 1940, p. 206.

[4] Alexandru Ciorănescu, *op. cit.*, p. 205.

[5] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 93—94.

plication de la persévérence avec laquelle ils ont essayé à rétablir leur position en Valachie, malgré les protestations officielles du sultan. Mais Mehmet III s'efforçait à convaincre le roi de la Pologne que le remplacement de Simion Movilă avec Radu Mihnea n'était pas dirigé contre son pays, mais que cette mesure avait été dictée par la nécessité d'assurer la paix et l'ordre dans la Valachie, gravement troublés par l'incompétence du premier. Bien davantage, la décision était considérée comme temporaire, Simion Movilă ayant la possibilité de rester en Moldavie ou de s'établir à Istanbul en atendant des circonstance favorable pour une nouvelle obtention du règne [6]. C'était une véritable faveur qui n'avait été accordée, selon les informations que je possede, à aucun de ses prédécesseurs qui ont régné dans le dernier quart du XVI-e siècle. Une mesure déterminée, sans doute, par l'intention des Ottomans de ménager les susceptibilités des Polonais, tant que leur collaboration, au moins sous la forme de cette neutralité bienveillante, leur était encore nécessaire, à cause des succès enregistrés alors par les impériaux en Transylvanie. Mais l'assaut déclenché par la Porte Ottomane contre les positions polonaises de la Valachie était trop puissant pour pouvoir être endigué seulement sur le champ de bataille, surtout qu'il était soutenu d'une manière suivie par le bien connu instrument de répression de la Porte, c'est-à-dire les Tartares de Crimée. Ces derniers étaient encore mécontents du fait que les Polonais s'esquivaient de l'obligation de leur donner les cadeux annuels qu'ils prétendaient [7]. Leur indisposition pouvait dégénérer en incursions dévastatrices en Pologne qui affaiblissaient en égale mesure sa position internationale également. Raison de plus pour les milieux dirigeants polonais de soutenir le règne de Simion Movilă aussi. L'appel à la diplomatie était dû à la nécessité que les résultats de victoires militaires de Jan Zamoyski aient reçu une nouvelle confirmation dans le domaine du droit public international. On envisageait la détermination du sultan de renoncer, *d'une mainère explicite*, à la suzeraineté sur la Moldavie et la Valachie en faveur de la Couronne de Pologne. Dans ce but, en automne 1601 on a expédié à Istanbul une ambassade avec Krysztof Kochanowski en tête [8].

Mais la mission de Kochanowski était double. Avant d'arriver à la destination, il devait s'arrêter en Valachie, pour mettre d'accord les boïards Buzeşti avec Simion Movilă [9], ce qui aurait facilité considérablement la réalisation de son objectif final. Mais dans les préocupations de la diplomatie polonaise, la priorité était accordée à la Moldavie, dont le statut politico-juridique était considéré comme bien établi.

---

[6] *Ibidem*, p. 135 ; idem, IV_2, p. 44—45 ; Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 204—205, 207, 208 ; Nicolae Buta, *I ragguali de Claudio Rangoni, vescovo de Reggio-Emilia e nunzio in Polonia dal 1598—1605*, în „Diplomatarium italicum", I, 1925, Roma, p 315, 317.

[7] Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 15, 16.

[8] Idem, *Documente polone privitoare la domnia lui Simion Movilă în Ţara Românească*, în „Codrul Cosminului", X, 1936—1939, Cernăuţi, 1940, p. 168—169 ; voir aussi Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 147—149, 150.

[9] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 169.

Le point de vue polonais sur cette question a été exposé dans la lettre de Sigismond III envers Mehmet III du 16 octobre 1601 [10]. L'idée centrale était constituée par la thèse polonaise de la *suzeraineté collective* polono-ottomane, instituée *dans la pratique des relations politiques* dès 1456, et au cadre de laquelle la prépondérance revenait à la Couronne polonaise. L'idée avait été avancée pour la première fois en 1597 [11] et dans l'acte en question on accentuait sur le fait que la Porte percevait le tribut uniquement en vertu du consentement de la Couronne. On prétendait ensuite que c'est la Pologne qui a nommé les princes regnants, pratique usitée en commençant avec le règne de Sigismond Auguste „jusqu'à nos jours" [12]. Enfin on mettait en évidence les mérites de la Pologne dans la défaite de Michel le Brave, ce qui représentait un réel service pour la Porte Ottomane également, parce qu'elle avait éliminé un ennemi dangereux qui avait fait le projet de domination de la terre tout entière *(Imperium orbio terrarum)* [13]. On sousentendait donc que la Pologne avait assuré encore une fois le droit de prééminence dans l'espace extracarpatique, sourtout en Moldavie. Ainsi, la diplomatie royale avait l'intention de consacrer par voie juridique aussi le partage des sphéres d'influence au Bas-Danube avec l'Empire Ottoman. Les Polonais auraient dû recevoir quelques forteresses, également avec leurs territoires, situées à la frontière polono-hongroise qu'ils considéraient comme appartenant à la Couronne polonaise [14].

Mais les circonstances dans lesquelles avait été relancée l'action diplomatique polonaise étaient encore moins favorables à la réalisation des objectifs visés que celles de la période antérieure. Comme on l'a précisé déjà, la disparition de Michel le Brave de l'arène politique ouvrait de nouvelles perspectives à la politique européenne de la Porte, dont la principal but était représenté par la réinstauration de sa *suzeraineté restrictive* sur l'espace carpato-danubien tout entier. Dans la première étape de ce programme, on devait réaliser la soustraction de la Valachie du contrôle polonais. Voilà pourquoi l'arrivée de Krzysztof Kochanowski à Istanbul a agrandi l'indisposition des milieux dirigeants ottomans, déjà profondémment indisposés par l'entêtement avec lequel les Polonais se cramponnaient de l'illusion, conformément au point de vue ottoman, de leurs droits sur la Valachie. Par conséquent, on a refusé à l'ambassadeur pendant cinq semaines, sous différents prétextes, l'audience de présentation devant le sultan. Au moment ou on l'a lui accordée, à savoir le 17 avril 1602, on ne lui a pas permis d'exposer sa mission. Pour cela on lui a fixé quelques autres entrevues mais qui ont été de même contremandées [15].

Enfin, c'est à peine le 20 mai 1602 que Krzysztof Kochanowski pouvait annoncer à son roi qu'il avait été reçu en audience par le grand

[10] Idem, IV_1, p. 268.
[11] Ilie Corfus, *Documente XVII*, p. 382—383.
[12] Hurmuzaki, *Documente*, IV_1, p. 268.
[13] *Ibidem*, p. 269.
[14] *Ibidem*.
[15] Idem, *Documente*, IV_2, p. 258 ; idem, *Supliment*, II_3, p. 143—144, 157 ; Ilie Corfus, *Documente polone privitoare la domnia lui Simion Movilă*, p. 170.

vizir Yemişçi Hassan pacha. L'entrevue avait eu bien à une date antérieure, et dans les milieux diplomatiques d'Istanbul on savait déjà que l'ambassadeur polonais avait demandé que les Ottomans renoncent en faveur de la Pologne à la suzeraineté sur la Valachie et la Moldavie. Dans le cas de la première la demande se fondait sur le fait qu'elle avait été conquise par la force des armes de Michel le Brave, l'ennemi de la Pologne et de l'Empire Ottoman. Dans le deuxieme cas on a usé de la thèse déjà mentionneé de l'ancienneté de la suzeraineté de la Couronne polonaise qui avait précédé celle des Ottomans, *la Porte étant admise uniquement comme un partenaire et non pas comme une suzeraine exclusive*. Mais Yemişçi Hassan pacha a éludé les demandes de l'ambassadeur, en lui laissant entendre que Simion Movilă n'avait été *déposé*, mais seulement *remplacé temporairement*. Or, l'attitude du grand vizir peut être mieux comprise si on a en vue le fait qu'alors Simion Movilă avait repris le trône, imposé par les Polonais, et le protégé du sultan, Radu Mihnea, s'était retiré à Istanbul [17]. Pourtant, Yemişçi Hassan pacha n'a pas caché à son interlocuteur l'intention de la Porte Ottomane de soustraire entièrement la Moldavie et la Valachie du contrôle polonais, en prétendant qu'elles avaient été conquises par la force des armes par les Ottomans [18]. En d'autres mots, les milieux dirigeants ottomans considéraient la mission des Polonais finie, puisque leur collaboration devait se limiter seulement au rétablissement du *statu-quo* politique instauré par la Porte longtemps avant que les rois polonais eussent pu invoquer des droits sur ces pays. Par conséquent, le roi polonais ne pouvait se prévaloir ni du *droit de conquête*, invoqué par lui, parce que ses armées n'avaient lutté que contre un „rebelle", c'est-à-dire Michel le Brave, qui avait perdu justemant pour cela le droit de représenter le sultan dans la Valachie. Voilà pourquoi le règne d'Eremia Movilă en Moldavie n'était que l'expression de la bienveillance du sultan, qui recompensait ainsi la collaboration polonaise à la victoire contre Michel le Brave. En aucun cas le maintien d'Eremia Movilă sur le trône de la Moldavie ne pouvait être considéré comme un renoncement de la part de la Porte Ottomane, en faveur de la Pologne, à *son droit exclusif* de nomer à l'avenir les princes régnants moldaves.

D'ailleurs, pour être encore mieux compris, le grand vizir a fait même appel à des termes moins diplomatiques. Selon son opinion, la demande concernant la cession de la Moldavie à la Pologne n'était pas „une demande amicale", résultant de l'amitié du roi vis-à-vis du sultan [19]. Car ce dernier comprenait tout à fait autrement l'amitié invoquée [20] et il était toujours disposé à y renoncer si les Polonais ne partageaient

---

[16] Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p. 260.

[17] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 210, 210—211 ; Nicolae Buta, *I paesi romeni in una serie di «avvissi» de la fine del cinquecento*, in „Diplomatarium italicum", II, Roma, 1930, p. 271 ; Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I_1, p. 119, 120.

[18] Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p. 260.

[19] *Ibidem*, Supliment II_2, p. 157.

[20] Voir aussi Cristina Rotman, *Das Problem der Wiederherstellung des osmanischen Herrschfts über die roumänischen Länder zur Begim des 17. Jahrhunderts* în „Deutschrumänisches Collocvium jünger Historiker und Zeitgeschichte", Teil 1—2, München, 1974, p. 12.

pas son point de vue. Bien davantage, le grand vizir lui a promis de favoriser son audience chez le sultan seulement à la condition qu'il ne pose pas le problème de la Moldavie [21].

Mais l'ambassadeur polonais n'a pas tenu compte de l'avertissement du grand vizir. Bien au contraire, il a expaspéré le sultan et toute l'assistance en détaillant tout le programme de la *politique roumaine*, préconisé par la Couronne polonaise, considéré comme „extravagant" même par les milieux diplomatiques d'Istanbul [22]. L'objectiv final de ce programme visait à déterminer la Porte de reconnaître l'appartenance de la Valachie au *système politique-institutionnel* de la République nobiliaire polonaise. Cette appartenance devait être validée également d'une manière *explicite*, parce qu'un autre point des instructions de l'ambassadeur polonais, soutenu par celui-ci devant le sultan, prévoyait la reconnaissance par la Porte du droit du roi polonais de nommer et déposer les princes régnants de la Moldavie et de la Valachie sous le consentement préalable de celle-ci. Et pour que la domination polonaise au Bas-Danube eût été pleinement et pour toujours assurée, on demandait aussi la cession à la Pologne de Cetatea Albă, Bender, Chilia et Ismail avec les teritoires adjacents. On visait ainsi à soustraire de sous le contrôle ottoman d'important points stratégiques qui assuraient le déplacement rapide et en pleine sûreté des Tartars de la Crimée dans les expéditions ordonnées par les sultans contre les Pays Roumains, la Hongrie ou la Pologne. Donc, dans le cas où ces demandes auraient été satisfaites, l'offre des Polonais de payer aux Ottomans *„les tribus et les rentes ordinaires"* (c'est nous qui soulignons) [23], pour les territoires entrés ainsi sous leur domination jusqu'au Danube, n'avait aucune valeur politique réelle. Car, la *suzeraineté collective* polono-ottomane aurait été perpétuée dans une forme qui aurait exclu *dans la réalité de la pratique politique* la Porte ottomane premièrement de l'espace extracarpatique et aurait créé les conditions pour que l'Aigle blanc polonais soit implanté en Transylvanie aussi.

L'agressivité des domandes polonaises a choqué donc tant le sultan et ses dignitaires qu'aussi les représentatns des Etats étrangers accreditès à Istanbul. Dans les milieux de ces derniers s'était formé la conviction que, posant *le problème roumain* d'une manière si trachante, les Polonais visaient en réalité d'avoir un pretexte pour adjujer par la voie des armes les territores roumains extra-carpatiques. C'est de cette manière que l'ont intérprété les Ottomans également, raison pour laquelle, avant de communiquer officiellement la réponse négative [24], le sultan a ordonné qu'on envoie en secret quelqu'un en Pologne qui s'informe sur place sur l'état d'esprit de là-bas [25]. L'inquiétude des Otomans s'est

[21] Hurmuzaki, Documente, Supliment II_2, p. 157.

[22] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 211.

[23] *Ibidem ;* I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului*, II, *Documente politice (1526—1788)*, Bucureşti, 1914, p. 92—93 ; Nicolae Iorga, *Studii şi documente privitoare la istoria românilor*, vol. XX, Bucureşti, 1911, p. 243—244 ; Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p. 260 ; *ibidem*, Supliment I_1, p. 120.

[24] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 157.

[25] I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 92—93, 93 ; N. Iorga, *op. cit.*, p. 243.

accure à la suite des menaces de l'ambassadeur polonais conformément auxquelles, en cas de refus des demandes qu'il avait présentées, le roi polonais avait l'intention de s'allier avec le prince de la Transylvanie, Sigismond Báthory, et l'empereur Rudolf II [26]. Encouragé par ces réactions Krzysztof Kochanowski a amplifié les rumeurs d'après lesquelles des troupes impériales se préparaient à invader la Valachie et la Moldavie sous le prétexte d'empêcher les Tartares de passer par leurs territoires vers la Transylvanie. Or, soutenait-il, le danger pouvait être évité, uniquement si ces pays étaient défendus par les Polonais [27] qui sans donte n'auraient pu le faire que si le sultan avait accepté leurs propositions.

Mais une guerre polono-ottomane n'était désirée ni par la France, pour les mêmes raisons que Venise, c'est-à-dire parce qu'elle eût accru les chances de réalisation de la politique expansionniste des Habsbourg et aurait agrandi le poids des Habsbourg autrichiens et espagnols également dans les rapports internationaux de l'ouest du continent. Voilà donc la raison possible de la démarche du représentant français d'Istanbul qui a suggéré au *moufti* de déterminer le sultan d'accepter, d'une manière purement formelle, les demandes polonaises, devant revenir sur ces décissions au moment opportun. En effet, le *moufti* avait essayé auparavant de faire les démarches nécessaires dans ce but, mais il avait constaté que les Polonais acceptaient le payment du tribut des deux Pays Roumains, mais uniquement après une longue période de dispense par la Porte de cette obligation [28]. Mais cette condition était une nouvelle preuve que les milieux dirigeants polonais poursuivaient de soustraire, *totalement et définitivement,* la Moldavie et la Valachie du contrôle de la Porte. Ceci aurait signifié la violation d'un principe fondamental du *Coran,* selon lequel un territoire *foulé par le cheval du sultan,* comme la Moldavie était considérée aussi à partir de la campagne de Soliman le Magnifique de 1538, *„ne doit et ne peut être aliéné"* [29]. Un argument qui a été également utilisé par le sultan pour refuter *en totalité* les demandes polonaises, à l'occasion de la réponse officielle donnée à l'ambassadeur de la Pologne en août 1602. C'était le procédé le plus commode pour éviter le conflit armé avec les Polonais, ou, au moins, le renoncement de ceux-ci à la neutralité maintenue jusqu'alors. Voilà pourquoi le *moufti* a attiré l'attention à Kochanowski sur l'illégalité, bien sûr, du point de vue des préceptes du *Coran,* des demandes qu'il avait présentées. Car, leur acceptation aurait créé un précédent, dont auraient usé d'autres Etats aussi, quand la Porte aurait été obligée à leur solliciter l'aide dans des situations semblables [30]. Mais les demandes polonaises étaient sans fondement du point de vue politique et militaire. Car, avait affirmé le grand vizir, les services de la Pologne à la Porte, par la défaite de Michel le Brave, ne représentaient pas une exception qui devait être recompensée par la cessions de quelques territoires, si importantes de tous les points de vue. *„parce que le roi de France et*

[26] N. Iorga, *op. cit.*, p. 243.
[27] Hurmuzaki, *Documente,* IV$_2$, p. 262, 263.
[28] *Ibidem,* p. 262.
[29] Nicolae Buta, *I paesi romeni,* p. 286.
[30] Idem, *I ragguali,* p. 331.

aussi la reine d'Angleterre faisaient la même chose contre l'Espagne" [31], sans avoir les prétentionns des Polonais. Prétentions tout à fait disproportionnées d'ailleurs par rapport au *pouvoir réel* de la République nobiliaire polonaise que le grand vizir n'a pas hésité de présenter à Kochanowski en termes qui manquaient de tout ménagement diplomatique [32]. Bien davantage, Yemişçi Hassan pacha était corvaincu que, par la défaite de Michel le Brave, la Pologne avait fait à elle-meme un service aussi grand que celui rendu à la Porte. Parce que si le prince régnant roumain n'avait pas été éloigné du trône, „il n'y a aucun doute qu'il avait causé des dommages, des maux et des forfais à la Pologne" [33]. Enfin, on a invoqué aussi un autres argument pour justifier le refus d'accepter la démarche polonaise en faveur de Simion Movilă. Il s'agit du fait qu'on ne voulait pas créer un autre précédent, à savoir celui d'accorder le trône à des personnes qui ne pouvaient prouver descendance princière certaine. Car, en procédant ainsi, on aurait violé la coutume — gardée soignensement jusqu'alors, prétendait le sultan — d'accorder le trône uniquement „aux fils des princes d'origine et de descendance sûres" [34]. On réaffirmait ainsi un *principe du droit* que la Porte ne désirait plus, *en réalité,* respecter, justement à cause des répercussions qu'avait eu dans les périodes précédentes pour les tendances d'instaurer de sa *suzeraineté restrictive* sur les Pays Roumains. C'est pourquoi son invocation était déterminée par des nécessités politiques conjoncturales et constituait un moyen diplomatique de se frayer le chemin vers le trône de Radu Mihnea sans faire appel aux armes justement pour ne pas pousser les Polonais dans le camp des Habsmourg [35].

Comme on l'a déjà mentionné, l'agressivité des demandes polonaises et la ténacité avec laquelle elles ont été soutenues ont déterminé les Ottomans à croire que les Polonais cherchaient en réalité un prétexte plausible pour déclancher la guerre. Mais cette appreciation des intentions des Polonais a été erronée. Une guerre avec l'Empire Ottoman n'était envisagée ni alors, comme une nécessité objective, comme elle n'avait été considéré ainsi jamais après „la paix étermelle" de 1533. Bien au contraire, le maintien de la paix était considéré comme la condition *sine-qua-non* de la stabilité des positions polonaises au Bas Danube comme elles se présentaient à cette date. D'ailleurs, dans la lettre adressée au sultan, le 16 octobre 1601, Sigismond III lui avait exposé, en termes très clairs, la situation internationale assez difficile de son pays, aggravée par le conflict militaire avec les Suédois, et par conséquent son desir de ne pas faire accroitre la tension des rapports polono-ottomans [36]. Par conséquent, Sigimond III et Jan Zamoyski avaient eu en vue, en envoyant Krzysztof Kochanowski à Istanbul, uniquement la bienveillance du sultan et de ses hauts dignitaires vis-à-vis de leur demandes. Ils étaient convaincus que les Otomans étaient conscients

[31] *Ibidem*, p. 329.
[32] *Ibidem.*
[33] Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p. 264.
[34] *Ibidem.*
[35] *Ibidem*, p. 263 ; Cristina Rotman, *op. cit.*, p. 13.
[36] Hurmuzaki, *Documente*, IV_1, p. 267, 269.

de la valeur du service qu'ils avaient apporté aux intérêts ottomans et du fait que ces intérêts pouvaient être sauvegardés seulement par la voie de la légalisation de la *suzeraineté collective* polono-otomane sur la Moldavie et la Valachie, mais dans la formule avancée par eux [37]. Mais les hauts dignitaires de la Porte n'ont pas du tout été sensibles à de tels arguments. Leur conception était tout à fait différente et elle a été synthétisée sans équivoque par le grand vizir Yemişçi Hassan pacha dans la réplique donnée à Kochanowski conformément à laquelle *„les Etats conquis par les armes ne sont pas obtenus par la parole"* [38]. Or, le refus catégorique du sultan a été un véritable choc pour ceux des dirigeants politiques polonais qui étaient convaincus du succès total de Kochanowski. C'était une conviction trahie, entre autres également par le fait que, à la différence d'autres situations semblables, on n'a plus confié à l'ambassadeur polonais une autre variante d'instructions, à *demandes minimales*, dont on aurait usé s'il ne réussissait pas à obtenir la satisfaction de *demandes maximales*. Voilà pourquoi, beaucoup de sénateurs polonais croyaient que si l'Empire Ottoman n'avait été alors en guerre avec l'Empire des Habsbourg, il aurait attaqué certainement la Pologne [39].

L'insuccès de l'ambassade de Kochanowski pouvait produire, par conséquent, une brèche dangereuse dans les rapports polono-ottomans. Il y avait déjà des indices dans ce sens, parce qu' à Varsovie on savait que le Khan de Crimée avait promis au sultan de soumettre une fois de plus la Moldavie, la Valachie et la Transylvanie à la suzeraineté restrictive de la Porte [40]. La nouvelle semblait confirmée par d'autres semblables, lancées par des milieux diplomatiques d'Istanbul, conformément auquelles le sultan était décidé de ne pas céder la Moldavie à la Pologne, mais seulement d'accepter Ieremia Movilă tant qu'il était dévoué à la Porte, tandis que, après son décès, lui succède au trône Constantin, son fils aîné [41]. Mais cette décision a été interprétée, tout à Istanbul, qu'à Varsovie, comme un moyen de récupérer par le sultan du droit exclusif de nomination des princes régnants de la Moldavie et d'annuler le droit similaire prétendu par le roi. De cette intention du sultan étaient liées également les rumeurs sur le désir de celui-ci de mettre fin le plus vite possible à la présence de la Pologne en Moldavie aussi par l'éloignement de Ieremia Movilă [42]. D'ailleurs c'était également l'opinion de certains des dirigeants polonais, qui se posaient la question, pendant l'été de 1602, si la neutralité bienveillante de la Pologne vis-à-vis de l'Empire Ottoman durant la guerre de celui-ci avec les Habsbourg servait plutôt les intérêts de la Porte que ceux de la Couronne [43]. C'est pourquoi on préconisait le transfert d'une partie de l'armée polonaise en Moldavie, avec un double but : d'une part, que l'on transfère l'obligation de l'en-

[37] *Ibidem*, p. 269.
[38] *Ibidem*, IV_2, p. 260.
[39] Nicolae Buta, *I ragguali*, p. 331.
[40] Ilie Corfus, *Documente XVII*, p. 19—20.
[41] Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*. Vol. VII. *Acte şi scrisori (1602—1606)*, Bucureşti, 1934, p. 67 ; I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 94.
[42] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 214.
[43] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 204.

trentien de celle-ci sur le compte de la Moldavie [44] et de l'autre pour éviter toute surprise, soit de la part des Ottomans et des Tartares soit des Impériaux ou même des Moldaves et que l'on créer des posibilités accrues d'initiative politique dans cette zone [45].

Mais les effets possibles de l'échec de l'initiative diplomatique d'Istanbul préoccupaient, en égale mesure, Sigismond III. D'autant plus qu'en Transylvanie s'était produit un nouveau renversement politique. Il s'agit de l'abandon, pour troisième fois, du règne par Sigismond Báthory en faveur de l'emprereur et de l'apparition de la possibilité que ce dernier ait ramené sous son contrôle la Moldavie, également par l'installation sur le trône d'un ancien prétendant, Marcu Vodă. Comme consequence le roi a ordonné qu'on entreprenne des mesures militaires pour assurer la sécurité du règne des deux Movilă, action à laquelle devaient participer ces derniers aussi [46]. Mais Simion Movilă n'a pu se maintenir au règne, pas même avec l'appui des Tartares de Crimée, auquels il a fait appel en l'absence des Polonais. Vaincu par Radu Şerban, avec le large concours des Impériaux, le 23 et 24 septembre 1602, Simion Movilă a dû abandonner pour toujours la Valachie [47].

Mais la défaite de Simion Movilă dans le combat pour le règne de la Valachie signifiait aussi la perte par les Ottomans d'un important point d'appui dans la guerre contre les Habsbourg. De plus on créait également la perspective que les Impériaux s'emparent du cours inférieur du Danube tout entier. Car, si le sultan avait accepté Simion Movilă, il l'avait fait non pas seulement parce qu'il avait vaincu son protégé Radu Mihnea, mais tout d'abord parce que, appuyé par les Polonais et par Ieremia Movilă, il s'opposait aussi à Radu Şerban, donc aux Impériaux [48]. C'est pourquoi, la première mission que le sultan a confiée à Simion Movilă a été celle de soutenir Sigismond Báthory contre le général impérial George Basta [49]. Mais Simion Movilă n'a pu aider point le prince transylvain. Par la convention de Cluj du 20 juin 1602 Sigismond Báthory a cédé de nouveau la Transylvanie à Rodolf II, à l'échange des duchés Oppeln et Ratibor et d'une rente annuelle de 50 mille florins. Ainsi, on ouvrait aussi la voie de Radu Şerban vers le trône de la Valachie. Le succès de son action a été dû en grande mesure au manque de discipline des soldats polonais qui n'ont pas sufisamment soutenu Simion Movilă [50].

---

[44] *Ibidem.*

[45] *Ibidem.*

[46] Ilie Corfus, *Documente polone privitoare la domnia lui Simion Movilă*, p. 171.

[47] *Ibidem*, p. 176.

[48] I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 91, 92 ; Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 208—209 ; voir aussi Cristina Rotman, *op. cit.*, p. 13.

[49] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 115, 117—118 ; Ilie Corfus, *Documente polone privitoare la domnia lui Simion Movilă*, p. 167—168, Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 206.

[50] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 229—230, Nicolae Buta, *I. ragguali*, p. 335 ; Ilie Corfus, *Documente polone privitoare la domnia lui Simion Movilă*, p. 168 ; Cristina Rotman, *op. cit.*, p. 13.

Dans ces circonstances, la Porte a été de nouveau obligée à faire appel à la collaboration de la Pologne. Cette fois non pas directement, mais par l'intermédiaire du Khan de Crimée. C'était sans donte une mesure de précaution, pour ne pas offrir aux Polonais le prétexte de réactualiser leurs prétentions sur la Valachie, qu'ils auraient revendiquée de nouveau en vertu du droit conféré par *sa conquête par les armes*, droit qui n'aurait pu être contesté facilement. Mais les Polonais ont saisi le mobile des démarches du Khan de Crimée et le roi n'a pas permis que ses armées participent à côté des Tartares à la réinstauration de Simion Movilă en Valachie [51]. Le refus de Sigismond III ne signifiait pas le renoncement de la Pologne à ses positions dans ce pays. Au contraire, le roi voulait les consolider, mais à son propre compte, et non pas dans les conditions proposées par le Khan qui comportaient aussi le risque que les Tartares profitent des circonstances et s'emparent de la Moldavie sur laquelle le sultan ne permettait plus de discussion [52]. Mais cétait une mesure dictée par des considérations idéologiques, aussi, puisque l'envoi de troupes polonaises contre Radu Şerban à côté des Tartares aurait signifié l'engagement *implicite* de la Pologne, *comme alliée des Ottomans*, dans la guerre de ceux-ci avec les Impériaux. C'était une qualité que Sigismond III ne désirait revendiquer en aucun cas, tout à cause des effets négatifs, qu'elle aurait produit dans le monde catholique, tout d'abord à Rome, qu'aussi sur le plan intérieur, où l'on entendait des voix prétendant que le roi manifestait trop peu de considération vis-à-vis de l'empereur [53]. De sorte que Simion Movilă a engagé de nouveau le combat avec son rival sans appui polonais [54]. En de telles conditions, les chances de réussite ont été considérablement diminuées, le sort de son règne en Valachie étant définitivement scellé, comme nons l'avons mentionné, à savoir en septembre 1602.

L'insuccès enregistré par le Khan en Valachie, dû également au refus des Polonais de collaborer avec lui, a réactualisé la candidature au trône de ce pays de Radu Mihnea [55]. Mais pour un court laps de temps, parce que lui non plus n'a réussi à écarter Radu Şerban. Comme conséquence, le sultan a essaye, de nouveau, d'entraîner les Polonais dans la guerre contre les Habsbourg, non seulement en Valachie, mais aussi en Transylvanie parce que sans son occupation on ne pouvait assurer le succès des efforts de réinstauration de la domination de la Porte au nord du Danube [56]. Mais, malgré les rumeurs qui circulaient dans la première partie de 1603 [57], Sigismond III s'est soustrait d'une manierè diplomati-

---

[51] *Călători străini despre ţările române*, vol. IV, Bucureşti, 1972, p. 252.

[52] Nicolae Buta, *I ragguali*, p. 336.

[53] *Ibidem*.

[54] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 230 ; voir aussi *Călători străini*, IV, p. 352.

[55] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 235.

[56] *Ibidem*, p. 271, 272, 272—273, 273 ; Nicolae Buta, *I ragguali*, p. 362 ; Thasin Gemil, *O colecţie de documente otomane importante pentru istoria României 1597—1617*, în *AIIAI*, XI, 1974, p. 240.

[57] N. Iorga, *op. cit.*, p. 301, 306 ; Nicolae Buta, *I ragguali*, p. 355 ; Andrei Veres, *op. cit.*, p. 122, 125—126.

que aux insistances de Mehmet III d'appuyer Simion Movilă et le nouveau prince régnant de la Transylvanie, Moise Székely [58]. Il renonçait ainsi à l'idée de ramener la Valachie sons le contrôle de la Couronne polonaise. A sa décision avait contribué la conviction que, aussi longtemps que les Impériaux contrôlaient la Transylvanie, Simion Movilă ne pouvait se maintenir en Valachie [59]. C'est pourquoi il était nécessaire d'éliminer les Impériaux de la Principanté, *c'est-à-dire la guerre avec eux*, ce qui n'entrait pas dans les calculs politiques des milieux dirigeants polonais. La décision d'abandoner Simion Movilă était due en grande mesure également aux démarches en ce but de la diplomatie papale représentée à Varsovie par le nonce Claudio Rangoni. De sorte que la diète polonaise de 1603 a décidé seulement le maintien de la Moldavie sous l'influence de la Couronne polonaise [60]. Comme conséquence, sont restés sans résultat les efforts d'Ieremia Movilă aussi d'engager la Pologne à l'appui de son plan, *dans la mesure dans laquelle il l'a eu, d'union dinastique* de la Moldavie avec la Valachie sous l'égide de la Couronne polonaise [61]. Car, Sigismond III lui a fait comprendre clairement que la situation internationale précaire de la Pologne ne lui permettait plus d'accorder appui à son frère, sans péricliter le règne même d'Ieremia en Moldavie [62] et de détacher ainsi le pays du système politique de la République nobiliaire polonaise. Mais avec cela échouait également la tentative de la Porte de maintenir la Pologne dans le *rôle de garant* de sa domination au Bas-Danube [63].

Mais cet échec ne représentait que le point de démarcation d'une étape de l'évolution du statut politico-juridique des Pays Roumains dans les rapports ottomano-polonais. Les efforts de la Porte Ottomane dans cette direction ont été repris, même avec une vigueur accrue, dans les périodes suivantes aussi. Pour l'instant, la Porte Ottomane s'est empressé à profiter du décès d'Ieremia Movilă, arrivé le 10 juillet 1606, pour produire la première brèche sérieuse dans le système de la *suzeraineté collective* polono-ottomane sur la Moldavie. L'action était considérée commé l'une des conditions essentielles de la création d'un *nouveau rapport de forces* dans l'espace est-carpatique, où la Pologne allait avoir *un rôle passif*, sa réanimation devant être simplement *conjoncturale*, et seulement pour servir, *en exclusivité*, les intérêts de l'Empire Ottoman.

Traduction : ECATERINA BELICOV

---

[58] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 287 ; Nicolae Buta, *I ragguali*, p. 362.

[59] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 241.

[60] Idem, IV_2, p. 270 ; voir aussi Cristina Rotman-Bulgaru, *Relațiile Moldovei cu Imperiul otoman la inceputul secolului XVII*, în *Rdl*, 5, 1976, p. 690, n. 89.

[61] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 288—289, 292—293, 300, 301—302, 303, 304.

[62] Ilie Corfus, *Documente* XVII, p. 41, 42.

[63] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II_2, p. 307—308, 341.

STATUTUL SOCIAL-ECONOMIC AL CNEZILOR DIN ŢĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLELE XIV—XV (I)

DE

IOAN AUREL POP

I. *Generalităţi.* Problema cnezilor români în evul mediu a constituit încă din secolul trecut o preocupare constantă a istoriografiei româneşti, fiind în strînsă corelaţie cu geneza şi evoluţia întregii societăţi feudale în Ţările Române. Nu este în intenţia noastră şi considerăm că nu se încadrează nici în tematica studiului relevarea multiplelor opinii istoriografice exprimate de pe la 1850 pînă în prezent în legătură cu statutul social-economic, politico-militar şi juridic al cnezimii româneşti. De altfel, în mai multe lucrări din ultimele decenii s-a şi făcut acest lucru în mod judicios şi evasiexhaustiv[1]. Totuşi, apreciem că, în general, diferitele poziţii formulate se pot reduce în linii mari la două : 1) cnezii au fost fruntaşi ai comunităţilor, conducători aleşi ai obştilor sătereşti, nedesprinşi din cadrul obştii şi neproprietari de pămînt[2] ; 2) cnezii au fost o feudalitate incipientă, o clasă suprapusă existentă încă în perioada prestatală, stăpîni de pămînt şi de supuşi[3].

Precizarea trăsăturilor esenţiale şi definitorii ale cnezatelor şi cnezilor este strîns legată de problema originii acestei instituţii, respectiv clasă sau pătură socială. Şi în acest sens, opiniile au fost discordante, cnezul fiind privit fie ca desprins din rîndurile obştii săteşti şi legat indisolubil de aceasta[4] (prin originea sa gentilică[5] sau, dimpotrivă, prin sorgintea în instituţiile administrativ —

---

[1] Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. III, Cluj-Napoca, 1986, p. 351—380 ; Radu Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1970, p. 144—145 ; C. Cihodaru, *Judecia şi cnezatul în Moldova. Contribuţii la cunoaşterea lor*, în *AŞUI*, a. Istorie, XI, 1965, p 9—16 ; Maria Holban, *Variaţii istorice în problema cnezilor din Transilvania*, în *Din cronica relaţiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, Bucureşti, 1981, p. 213—231 (varianta franceză a studiului a apărut în *RRH*, IV, 1965, nr. 5, p. 901—923) ş.a.

[2] I. Bogdan, *Despre cnejii români*, în *Scrieri alese*, ed. G. Mihăilă, Bucureşti, 1968, p. 180—206 ; D. Onciul, *Scrieri istorice*, ed. A. Sacerdoţeanu, vol. II, Bucureşti, 1968, p. 347 şi urm. etc.

[3] I. Bălţariu, *Vechile instituţii juridice din Transilvania. Contribuţii la istoria dreptului român*, Aiud, 1934, p. 154—167 ; Dinu C. Arion, *Cnejii (Chinejii) români. Contribuţii la studiul lor*, Bucureşti, 1938 passim ; R. Rosetti, *Pămîntul, sătenii şi stăpînii în Moldova*, vol. I, Bucureşti, 1907, p. 36, 39 ; idem, *Despre originea şi transformările clasei stăpînitoare din Moldova*, în *ARMSI*, S. II, t. XXIX, 1906 — 1907, p. 155, 173 ; P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova. Orînduirea feudală*, Bucureşti, 1964, p. 66—69 ; idem, *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti, 1965, p. 47 ; V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viaţa feudală în Ţara Românească şi Moldova (secolele XIV — XVII)*, Bucureşti, 1957, p. 171—184 ; A. Oţetea, *La formation des États féodaux roumains*, în *NEH*, III, 1965, p. 89 ş.a.

[4] Ştefan Pascu, *op. cit.*, p. 378 ; Radu Popa, *op. cit.*, p. 145.

[5] Dinu C. Arion, *op. cit.*, p. 33 şi urm. ; P. P. Panaitescu, *Obştea...*, p. 66.

judecătorești elective ale comunității sătești [6]), fie ca urmaș al nobilimii gentilice a popoarelor migratoare, care percepea o serie de dări de la populația locală [7], fie ca întemeietor sau descendent al întemeietorilor de sate [8]. Problema originii cnezilor și cnezatelor interesează în cazul de față numai în măsura în care precizarea acestui fapt este de natură să ușureze explicarea cît mai corectă și mai completă a statutului social-economic al cnezimii în secolele XIV—XVI. În acest sens, cercetările ultimilor ani pledează tot mai evident în favoarea originii cnezilor români în comunitățile sătești, în cadrul cărora se produce un proces de diferențiere socială, a cărui vechime este dificil de precizat. De asemenea, în urma mărturiilor existente, credem că trebuie pornit de la faptul că pe întreg teritoriul locuit de români natura cnezilor într-o perioadă inițială, prestatală, a fost aceeași și că diferențierile s-au produs prin evoluție, mai ales în urma formării statelor feudale și a transformărilor social-economice din societatea feudală românească [9]. De aceea, începînd cu secolul XIV, peste natura comună și relativ unitară a cnezimii se suprapun o serie de particularități, de trăsături distinctive în toate cele trei țări românești. Însă cu toate acestea, noile caracteristici apărute pe parcursul evoluției structurilor cneziale nu au putut dizolva niciodată pe deplin esența lor unică și comună, general românească. Aparența unor deosebiri fundamentale, pe care unii cercetători au avut convingerea că le sesizează [10], provine, credem, din redactarea specifică a documentelor în fiecare din cele trei țări de către cancelarii latine și slavone, din prezența unei stăpîniri străine în Transilvania, din proporția diferită a documentelor păstrate din evul mediu în interiorul și în afara arcului Carpaților, din tendința voită, preformată de a evidenția evoluția distinctă, separată și chiar divergentă a diferitelor regiuni românești, în fine, din transformările importante pe care cnezimea și instituțiile sale adiacente le-au suferit de-a lungul timpului în una sau alta din Țările Române. Deoarece, în momentul apariției masive în izvoare a cnezilor, cele trei state românești erau formate sau pe cale de a se forma, iar o parte din particularitățile amintite erau deja fixate, considerăm oportun să analizăm la început statutul cnezimii și natura cnezatelor în fiecare din țările românești.

II. *Situația din Țara Românească.* În Țara Românească, deși mărturiile sînt puține, se poate afirma cu deplină certitudine că în secolele XV și parțial XVI, cnezii erau trecuți în documente alături de boieri și dregători, ei apărînd ca proprietari de pămînturi și de vite, precum și de țărani dependenți (vecini), care le lucrau ogoarele [11]. Este evident că fac parte din clasa stăpînitoare, deși plătesc darea personală către domnie, iar la moartea lor domnul avea dreptul la un cal, ca simbol al transferului de proprietate produs prin moștenire. Dintr-un document de la începutul secolului XV[12], emis de Mircea cel Bătrîn, reiese clar că stăpînirea unor sate putea s-o aibă boierul sau cnezul, căruia țăranii acestor sate îi datorau gloabe, dușegubine, slujbe, dăjdii, posadă, găleți ohabnice și

---

[6] I. Lupaș, *Realități istorice în voievodatul Transilvaniei din sec. XII—XVI*, extras din *AIINC*, VII, 1935—1938, p. 10; Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara*, în „Studii și cercetări de istorie", 1957, an. VIII, nr. 1—4, p. 29—30.

[7] H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. II, București, 1959, p. 31.

[8] Nu luăm aici în discuție „teoria" tendențioasă privind originea cnezilor în conducătorii grupurilor românești de emigrare sau colonizare în secolele XIII—XIV (Vezi E. Lukinich, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapesta, 1941, p. XX—XXII și, cel mai recent, *Erdély története*, vol. I. De la începuturi pînă la 1606, sub red. Makkai L. și Mócsi A., Budapesta, 1986).

[9] H. H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969, p. 268—269.

[10] *Ibidem*, p. 269.

[11] Dinu C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV și XV*, București, 1973, p. 219—220.

[12] *DRH*, B, I. (1247—1500), p. 71—72, nr. 33.

muncii, în spiritul unei adevărate aserviri feudale [13]. Într-un alt document, dat de același domnitor, sînt consemnate blestemul și urgia domnească pentru aceia care, „sau dintre boieri sau dintre cnezi", ar împiedica pe țăranii dependenți din satele lor să se stabilească într-un sat al mănăstirii Cozia [14]. O asemenea opreliște pentru cnezi formulează și Radu cel Mare la 1498 în cazul satelor mănăstirii Tismana: „Și după aceea, oricîți vecini vor merge în satele sfintei mănăstiri, iar cnezii să nu cuteze să-i oprească, ci să le ia numai găleata, pentru că cine-i va opri, rău va păți" [15]. La 1487, Vlad Călugărul cedează mănăstirii Snagov, între altele, „caii de la cnezii din acel județ al Brăilei, care se cad să fie domnești, de la cnezii care mor" [16]. În veacul XVI, spre final (1599), două documente pomenesc vecini care se zălogesc de la cnezii lor pentru cîte 700—800 de aspri, urmînd să fie oameni liberi pînă cînd cnezii le vor plăti lor aspriі [17]. Unul din aceste documente este extrem de important prin precizarea pe care o face: cei doi vecini „s-au zălogit de la cnezul lor, mai sus scrisul Lăudat, pentru 1 400 aspri. Iar acei vecini mai sus zișI, ei n-au stat să fie *cnezi*, ci au vrut să se vîndă în altă parte, la *alți boieri*". Partea lui Lăudat, cu vecini cu tot, va fi cumpărată de rudele lui Lăudat, în acord cu dreptul de preempțiune [18]. Documentul pune în lumină cele două semnificații pe care le-a avut noțiunea de cnez în Țara Românească, de-a lungul existenței acestei categorii sociale: a) pînă în secolul XVI *cnez* a însemnat stăpîn de pămînt și de vecini (documentul spune că vecinii s-au răscumpărat de la cnezul lor, dar au vrut să se vîndă la *alți boieri*), asimilat ca statut social cu boierimea mică; b) spre sfîrșitul secolului XVI și după aceea, cnez începe să fie sinonim cu om liber, cu țăran liber (documentul spune că după răscumpărare cei doi vecini, n-au stat să fie cnezi [19]). Asimilarea „cnezirii" cu statutul de om liber, cu eliberarea din rumânie este tot mai frecventă în secolul XVII.

În concluzie, pe baza mărturiilor documentare, trebuie să remarcăm pentru Țara Românească, în secolele XV—XVII un proces vădit de disoluție a cnezimii. Unde la început îi vedem invariabil puși alături de boieri, imediat în urma acestora, ca fiind și ei ca și boierii stăpîni de sate sau părți de sate, adică de pămînturi și de vecini, mai apoi apar ca deținînd părți mici de sate și un număr mic de vecini, împărțindu-și între ei drepturile de stăpînire în cuprinsul aceluiași sat [19]. Ținînd seamă de această împrejurare, se pot formula două întrebări, anume de ce apar acești cnezi relativ rar în documentele veacului XV și de ce, în calitatea pe care o aveau de stăpîni ai pămîntului și oamenilor, sînt pomeniți distinct de boieri. În afara altor cauze, cum ar fi precaritatea generală a surselor pentru aceea epocă, răspunsul la prima întrebare credem că trebuie legat de faptul că în secolele XIV—XV, stăpînii pămîntului, fie că unul singur are mai multe sate, fie că mai mulți sînt în devălmășie în hotarul unui singur sat, poartă, în marea majoritate a cazurilor, numele de *boier* în Țara Românească [20]. Este posibil deci ca unii cnezi, datorită statutului lor social-economic comparabil *de facto* cu al boierilor, să nu fi fost în unele cazuri denominați distinct de aceștia din urmă. Totuși, faptul că uneori cnezii sînt pomeniți separat și alături de boieri la început denotă existența unei deosebiri între unii și alții, deosebire apărută după întemeierea statului feudal. Din moment ce cnezii sînt consemnați încă din secolul XIII, înainte de agregarea statală, iar boierii numai după desăvîrșirea acestui proces istoric, credem că se confirmă opinia că cei dintîi erau o feudalitate incipientă prestatală [21]. Niciodată în veacul XV în Țara Românească nu este consemnată documentar vreo danie sau vreo confirmare de pămînturi și supuși în favoarea cnezilor, ci numai în favoarea boierilor. Cnezii

[13] H. H. Stahl, *Controverse...*, p. 263
[14] *DRH*, cit., p. 65—66, nr. 29.
[15] *Ibidem*, p. 458—459, nr. 281.
[16] *Ibidem*, p. 329—331, nr. 205.
[17] *Ibidem*, XI (1593 — 1600); p. 437—439, nr. 321 și 322.
[18] H. H. Stahl, *Controverse...*, p. 265.
[19] *Ibidem.*
[20] Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 220—221.
[21] P. P. Panaitescu, *Obștea...*, p. 66—69.

apar ca stăpîni dintr-o perioadă anterioară. Ridicarea boierimii ca feudalitate oficială a statului feudal (probabil unii boieri erau ridicați chiar dintre cnezi) se desfășoară în paralel cu decăderea cnezimii. Există un gol de informație în întreaga primă jumătate a veacului XVI, ceea ce reprezintă un adevărat hiatus între grupul vechi al cnezilor stăpîni de sate (părți de sate) și grupul confuz al satelor care se rumânesc sau, dimpotrivă, se cnezesc sau încearcă a se cnezi[22]. Procesul acesta de decădere a influențat și înțelesul cuvîntului cnez, care se modifică în timp. Spre finalul veacului XVI și în secolul XVII, țăranii liberi, ajunși unii în situația să se vîndă sau țăranii dependenți eliberați primesc numele de cnezi, iar acțiunea celor din urmă se cheamă cnezire, după numele foștilor oameni liberi și stăpîni de vecini care suferiseră un proces de decădere socială[23]. Deci în veacurile XIV și XV, boierii și cnezii reprezentau în Țara Românească două straturi ale aceleiași clase sociale, boierii fiind bogați și puternici, iar cnezii fiind exploatatori mărunți ai unui număr mai mic de sate. Aceștia, ca proprietari feudali mai mici, cu țărani aserviți, care munceau totuși pentru ei, loviți de concurența marilor moșii boierești și de fărîmițarea pămîntului lor prin moștenire, decad în rîndurile unei țărănimi libere, iar uneori și mai jos, fiind siliți să se vîndă ei înșiși cu vecinii lor cu tot[24]. Însă, în perioada de care ne ocupăm, cnezii români de la sud de Carpați, prin faptul că stăpîneau pămînt și vecini, folosindu-se de o parte a roadelor muncii acestora din urmă, pot fi socotiți membri ai clasei feudale, născuți în cadrul unui feudalism local, prin desprinderea lor din rîndul comunităților, într-o perioadă greu de precizat, dar oricum anterioară veacurilor XIII—XIV. Documentele muntenești, atît de parcimonioase cu informațiile, nu spun nimic despre eventualele atribuții judecătorești ale cnezilor și nici nu numesc stăpînirile lor cnezate. Lipsa oricăror urme de eligibilitate în cazul cnezilor, coroborată cu statutul lor de proprietari, îi plasează fără echivoc în rîndul clasei sociale feudale (ca membri de rang mai mic ai acesteia, după apariția statului) și nicidecum în rîndul unor demnitari sătești aleși, cu atribuții administrativ—economice și juridice. Chiar dacă vor fi fost anterior și asemenea fruntași ai satelor, *primi inter pares* (ceea ce este foarte probabil), în veacurile XIV—XV ei ne apar ca stăpîni de sate, plasați în rîndul feudalilor. De altfel, nici nu se poate reconstitui procesul de formare a statului feudal fără a se admite preexistența unei clase feudale, formată, probabil, în cazul nostru și din cnezi[25]. Nu vedem cine alții ar fi fost acei „maiores terrae" din diploma ioanită la jumătatea secolului XIII. Statul feudal, cum s-a întîmplat îndeobște, și-a făurit ulterior o nouă clasă de stăpîni, întăriți cu acte de danie, dar vechii stăpîni prestatali s-au perpetuat o vreme, înainte de a li se oficializa unora feudalitatea, prin intermediul documentului scris sau înainte ca alții să se ruineze în urma inadaptării, a fărîmițării proprietății, a concurenței marilor feudali etc. Cert este că, pentru perioada care ne interesează, cnezii din Țara Românească sînt atestați ca stăpîni de pămînt și de vecini; deci, sub aspect social-economic, sînt feudali[26].

III. *Situația din Moldova*. În cazul Moldovei, lucrurile sînt mai greu de prezentat cu aceeași relativă claritate și rigoare ce rezultă din izvoarele muntenești vechi. Documentele din Țara românească de la răsărit de Carpați au un alt specific, așa cum nici procesul de agregare statală nu este identic cu procesul analog de la sud de Carpați. Cu toate acestea, chiar dacă uneori au nume diferite, clasele și categoriile sociale din cele două state românești libere sînt aproape aceleași. Cert este că și documentele moldovenești îi pomenesc — e drept, într-un mod particular — pe cnezi în secolul XV. Aceste documente nu se referă niciodată în mod direct la cnezi, ci numai cu prilejul menționărilor de danie a satelor cneziale către alți stăpîni. Un exemplu este din 1417, cînd Alexandru cel Bun

[22] H. H. Stahl, *Controverse...*, p. 267.
[23] *Ibidem*, p. 266.
[24] *Ibidem*, p. 273.
[25] *Ibidem*, p. 272.
[26] C. Giurescu, *Studii de istorie socială*, ed. C. C. Giurescu, București, 1943, p. 296—304, 311.

face cunoscut slugii sale, *giupînul Șandru* că „pentru dreaptă și credincioasă slujbă, i-am dat lui în pămîntul nostru al Moldovii, un sat, anume Muntenii Scutași, unde iaste cniaz Litu și Șărban, ca să-i fie lui uric" [27]. În total se cunosc vreo 13 documente de acest fel, care pomenesc 17 cnezi în 13 sate; în general, este consemnat un cnez de sat, dar în trei cazuri cnezii apar cîte doi și o dată chiar trei într-un sat [28]. Intervalul de timp în care sînt pomeniți acești cnezi este 1414—1531, dar ultimul cnez activ, deci existent ca atare la data emiterii documentului, este din 1437 [29]. Restul sînt precizați prin formula „unde a fost". Cu mult mai mare este numărul juzilor, care apar în 149 de sate, în 10 dintre ele fiind cîte doi [30]. Ultima consemnare a unui jude care „este" datează din 1455, iar a unuia care „a fost" datează din 1606 [31]. Vatamanii sînt pomeniți în formulele de identificare a 17 sate. Spre deosebire de cnezi, juzii și vatamanii apar și cu alte prilejuri decît formulele de danie către un stăpîn sau de identificare a satelor. Formulele „unde este" și „unde a fost" nu sînt pe deplin relevante, deoarece se constată în unele cazuri o inconsecvență în folosirea lor (același personaj este arătat ca *fost* în 1428, iar în 1429 apare că *este*; un altul este arătat ca fost jude în 1488, iar peste 118 ani, în 1606, se spune despre el același lucru etc.) [32], dincolo de faptul că adesea calitatea de cnez, jude sau vataman nici nu este arătată. Deoarece, după un grup de documente în care sînt consemnați în formulele de identificare a satelor, vatamanii reapar masiv la sfîrșitul secolului XVI în documente care vorbesc explicit despre funcțiile lor, statutul social al acestora a putut fi relativ bine precizat. În acel timp (ultimele două decenii ale veacului XVI — primele două decenii ale veacului XVII), vatamanii erau membri ai clasei țăranilor aserviți, funcționînd în sate ca oameni ai stăpînilor, vătafi locali ai boierilor [33]. Juzii sînt pomeniți în cîteva documente ca martori la hotărniciri [34], cu o singură excepție, anume la 1599, cînd un jude cumpăra un sat cu moară [35]. Cei mai mulți autori îi identifică pe cnezi cu juzii, acesta din urmă fiind un nume romanic pentru conducătorii populației străromânești și românești, nume peste care s-a suprapus în vechime titlul de cnez, purtat de șefii triburilor slave [36]. O dovadă a acestei sinonimii ar fi și următoarea situație: la 1414, cum s-a văzut, Litu și Șerban apar drept *cnezi* care „sînt", pentru ca, după 85 de ani, în 1499, să fie arătați ca *județi* care „au fost" [37]. Drept urmare și judecia din Moldova (termenul de *judecie* apare pentru prima oară la 1198—1199, cînd marele jupan sîrb Ștefan Nemanja dăruia, între altele, mănăstirii Hilandar „judecia lui Radu și George și de toți 170 de vlahi" [38]) trebuie socotită sinonimă cu cnezatul. Există dovezi certe că și în Moldova, în preajma întemeierii, multe comunități sătești sau obști sau sate deveniseră judecii, adică puterea trecuse în mîinile familiilor mai puternice din punct de vedere economic, care dețineau titlul de jude sau cnez pe viață și-l transmiteau prin moștenire urmașilor. În 1432, Iliaș voievod acordă lui Dra-

---

[27] *DRH*, A. I. (1384—1448), p. 51, nr. 36. Deși uneori numele cnezilor poate să fi servit și la identificarea satelor, nu credem că aceasta a fost rațiunea principală a pomenirii lor în documente, mai ales acolo unde se dă și numele cnezului și al satului. Părerea contrară la H. H. Stahl, *Controverse...*, p. 215.

[28] H. H. Stahl, *Controverse...*, p 217—218, 225 (Nu e consemnat aici cnezul Nicoară din Tuzora).

[29] *Ibidem*, p. 227.

[30] *Ibidem*, p. 219—222, 227.

[31] *Ibidem*, p. 222, 227

[32] *Ibidem*, p. 224.

[33] *Ibidem*, p. 334—335.

[34] *Ibidem*, p. 226.

[35] *DIR*, A, veac. XVI, vol. IV, p. 263—265, nr. 327 și 328.

[36] C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 21. Vezi și I. Minea, *Originea romană a instituțiunii cnezatului la noi*, în *CI*, I, 1925, p. 412.

[37] H. H. Stahl, *Controverse...*, p. 223—224.

snrdl

[38] Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959, p. 17.

goș Urlat satul lui, pe Tutova, „unde este casa lui, ca să-i fie judecia uric neclintit niciodată, în veci". „Și sub uric să nu se dea altuia nimănui niciodată. Și să ție de steagul de la Tutova, cine îl va ține. Și alt județ să nu aibă"[39]. Deci Dragoș Urlat deținea o judecie, adică un sat al lui, care din 1432, prin act domnesc, se transformă în uric, adică în proprietate feudală oficializată. În 1455, Mihail Iogofăt are la gura Pobratei, „unde este jude Cîrstea și Danciul, amîndouă judeciile"[40]. La 1488, se dăruiește boierului Mihu și alor săi satul Poiana, „unde au fost cnezi Băloș și Danciul, amîndouă judeciile"[41]. Deci cei doi cnezi, înainte de a se suprapune stăpînirea boierească, dețineau cele două judecii. Alte cîteva documente sînt și mai concludente pentru interpretarea judeciei în sens teritorial: la 1458, Oană Grama are în Cîmpul lui Dragoș două judecii, unde au fost juzi Draganici și Dîmba, pe care le stăpînește „după vechiul hotar, pe unde au folosit din veac, și din vale și din vîrf"[42]; în 1488, două judecii se vînd pentru 170 de zloți tătărăști[43]; în 1491, nepoții unui Laslău Buhaicea au mai multe sate, între care și Nămeștii, „unde a fost jude Oancea". Împărțindu-și averea între ei, unul din nepoți capătă „jumătate din judecia lui Oancea"[44]. Interpretarea deci ca funcție a judeciei sau ca atribuție judecătorească a judelui sau cnezului (deși această atribuție este probabil să fi existat și în Moldova) nu se poate susține, fiind cert combătută de aceste exemple în care judeciile au hotar din vale în vîrf, se pot vinde și se pot împărți[45]. Întocmai ca și cnezatele transilvănene, judeciile din Moldova au, prin urmare, și un incontestabil înțeles teritorial, reieșind din unele documente că, înainte de a fi dăruite unor boieri sau unor foști cnezi și juzi de către domnie, au fost deținute în chip obișnuielnic de acești cnezi și juzi. Există un caz concret al satului Tuzora, unde a fost cnez Nicoară și care sat este dăruit de către Iliaș voievod unui anume Staie. Peste cîțiva ani, același domn (cu fratele său Ștefan) ia de la Staie satul Tuzora și-l dăruiește cnezului Nicoară[46]. Este un exemplu de cnez confirmat de domnie în satul său și ridicat în rîndurile boierimii. Unii dintre descendenții cnezilor și juzilor au reușit după un timp să redobîndească moșia strămoșească de la noii proprietari, cum a fost Albu *Voinescul* care a cumpărat cu 50 de zloți satul Oideștii, pe Tutova, „unde a fost jude *Voinea*" (document din 1439)[47].

În veacul XV se înregistrează un proces de transformare a vechii structuri sociale și a vechii proprietăți în Moldova. Cnezii și juzii dispar aproape simultan pe la jumătatea veacului XV, după mărturia documentelor. Unii din ei se regăsesc în clasa feudală oficializată de stat — boierimea, iar alții vor deveni supuși ai noilor stăpîni ridicați de domnie. Schimbîndu-și statutul social, cei decăzuți vor ajunge asemănători vatamanilor și, după peste 100 de ani de tăcere a documentelor, vor reapare juzi pomeniți ca martori în cîteva cazuri. Cnezii nu vor mai fi pomeniți documentar în nici o împrejurare după 1531, deși vechea lor preeminență socială mai are unele firave ecouri[48]. În același sens al transformărilor, proprietățile prestatale numite judecii se dăruiesc de către domnie ca urice, oficializîndu-se și beneficiind de unele scutiri[49]. Desigur, la rigoare, se poate obiecta că lipsesc dovezile certe ale aservirii feudale înainte de înte*meiere, ale mecanismului percepерii unor dări de către cnezi sau juzi din* partea supușilor lor. Lacuna se poate umple, credem, printr-o analogie, anume prin analiza acelor documente emise de cnejii sau principii Halicului și de regii polonezi în favoarea cnezilor români din nordul Moldovei și din Maramureș,

[39] *DRH*, A, vol. I, p. 156—157, nr. 106.
[40] *Ibidem*, vol. II, p. 67—69, nr. 48.
[41] *Ibidem*, vol. III, p. 76—81, nr. 42.
[42] *Ibidem*, vol. III, p. 110—111, nr. 76.
[43] *Ibidem*, vol. III, p. 81—83, nr. 43.
[44] *Ibidem*, p. 208—211, nr. 105.
[45] H. H. Stahl, *Controverse...*, p. 212—214.
[46] C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 31.
[47] *Ibidem*; *DRH*, A, vol. III, p. 238—240, nr. 122.
[48] Al. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, București, 1986, p. 102.
[49] E. Condurachi, *Juzii și judeciile moldovenești*, în *CI*, V—VII, 1929—1931, p. 308—309.

care, printr-un proces firesc de roire a populației au ajuns să întemeieze sate. Nu credem că în acest caz este vorba despre o emigrare sau de o colonizare, cum s-a susținut adesea[50], deoarece acești români de la hotarele nordice ale viitoarei Moldove sînt atestați încă din veacul XIII, în frunte cu cnezii lor „bolohoveni" (dacă numele localității Bolohov vine de la acela al bolohovenilor, atunci atestarea românilor în aceste regiuni din Halici—Wolhynia este chiar din veacul XII, de pe la 1150)[51]. Tocmai pe locul acestei țări a bolohovenilor sînt atestate în veacurile următoare toponime, hidronime și onomastice românești sau așezări organizate și stăpînite după *ius valachicum*. De aceea, satele întemeiate după dreptul românesc în sudul Poloniei sînt așezări formate prin roirea firească a populației care prisosea într-un loc apropiat, conducerea acestei acțiuni de întemeiere avînd-o adesea cnezul. Și în Moldova propriu-zisă s-au produs asemenea roiri și întemeieri de așezări noi, dar nu s-au înregistrat în scris, fiindcă erau un lucru firesc, raporturile dintre cnez și obște fiind bine cunoscute, pe de o parte, pe de altă parte nici cancelaria statală nu dobîndise încă în veacul XIV și chiar ceva mai tîrziu obișnuința de a emite un număr atît de mare de documente și de a înregistra toată stăpînirile existente[52]. În Polonia însă, țară străină, care se înstăpînise peste Halici-Wolhynia în zona unde trăiau românii, așezările organizate după dreptul românesc erau ceva neobișnuit, de aceea sînt consemnate unele amănunte în acest sens[53]. De exemplu, la 1378, într-o vreme cînd documentele interne din Moldova lipsesc, principele Vladislav de Oppeln dă un act în favoarea lui Ladomir Românul, prin care îi recunoaște acestuia stăpînirea asupra unui teritoriu: „pustia, pădurea, stejerișurile, cîmpurile cîte sînt acolo [...], toate acestea i le-am dat lui Ladomir ca să-și facă sat după dreptul românesc. Și i le-am dat pe veci, lui și copiilor lui, cu tot cuprinsul și cu toate hotarele cîte din veac se țin [...], cu pămîntul și cu pădurile și cu stejerișurile și cu fînețele și cu apele și cu bălțile și cu loviștile și cu toate foloasele ce le poate avea acum, volnic să le vîndă, volnic să le schimbe cu orice bun de seama lui și cu voia domnească..."[54]. În schimbul acestei danii, Ladomir Românul trebuia să slujească principelui Vladislav de Oppeln cu trei sulițe, deci cu trei ostași călări (de obicei, se slujea cu o suliță, dar pămîntul primit de Ladomir era foarte întins, fiind consemnate mai tîrziu pe el vreo cinci sate) și să dea în fiecare an cîte doi groși mari de fiecare țăran care se așeza pe acel teritoriu.

Documentul acesta, prin care se dăruiește o proprietate feudală deplină, a fost urmat de altele, asemănătoare, în favoarea cnezilor români, liberi de a-și organiza stăpînirile tot după dreptul românesc. În aceste documente, adevărate „contracte" de întemeiere, se prevăd destul de explicit obligațiile sătenilor față de cnez: obligația fiecăruia de a munci pentru cnez două pînă la șase zile pe an, la arat, la secerat și la cosit; îndatorirea facultativă de clacă (de obicei, după placul său, cnezul chema pe locuitori la trei clăci pe an); darurile de sărbători (colaci, ouă, păsări, miei) etc. Cnezii aveau rezervate în cadrul cnezatului, în deplină proprietate și libere de orice fel de sarcină, una pînă la șase bucăți de pămînt numite lanuri, unde își aveau casa (curtea), și ale căror roade, datorate muncii sătenilor, le reveneau în exclusivitate. Cnezului îi mai reveneau toate extremitățile loturilor care rămîneau neîmpărțite după ce se făcea măsurătoarea, toate „colțurile" și suprafețele neregulate; el stăpînea locul viran din centrul satului, unde se așezau meșteșugarii și unde se clădeau prăvăliile micilor negustori, care cu toții plăteau chirie cnezului. Cnezul avea dreptul la eleșteu sau iaz (pentru a putea pescui, țăranii datorau anual o cotă de pește, de exem-

[50] Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*, ed. II, București, 1977, p. 22—36.

[51] Victor Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 79—80.

[52] C. Cihodaru, *Începuturile cancelariei domnești în Moldova*, în *Civilizație medievală și modernă românească. Studii istorice*, Cluj-Napoca, 1985, p. 184—194.

[53] I. Bogdan, *Cîteva observațiuni asupra îndatoririlor militare ale cneților și boierilor moldoveni în secolul XIV și XV*, în *ARMSI*, S. II, t. XXIX, 1906 — 1907, p. 618.

[54] *Ibidem*, p. 614.

plu, la munte, șase păstrăvi), el stăpînea livezile și grădinile, avea dreptul la cîrciumărit, la moară, la piuă, la prisacă etc. Țăranii erau obligați să cumpere numai de la cîrciuma cnezului lor, să macine, contra unor taxe, la moara acestuia. Albine puteau ține numai cu învoirea cnezului și cu obligația de a-i preda lui a treia parte din miere. Din gloabele percepute la judecăți, a treia parte îi revenea tot cnezului, restul mergînd în visteria regală. Cnezatul românesc în Polonia se putea obține prin hărăzire sau cumpărare. Hărăzirea se făcea pe veci, în chip ereditar, după formula daniilor nobiliare, deși, din punct de vedere juridic, cnezii nu erau asimilați cu nobilii. În schimbul unor asemenea danii perpetue, cu drept de proprietate feudală deplină sau cvasideplină, precum și al avantajelor avute de pe urma muncii supușilor, cnezii aveau unele obligații față de puterea centrală (sau față de feudal, dacă pămîntul cnezial era pe un domeniu privat); de a participa la războaie, cu arc, săgeți, cal etc. (cu vremea această obligație se putea răscumpăra); de a prezenta daruri pentru bucătăria regească (e rar consemnată această obligație) la sărbători; de a da o piele de jder pentru fiecare fată română ce se căsătorea în alt sat (darea e numită „cuniță" și este excepțională, fiind uneori atribuită cnezului însuși); de a organiza strîngerea celorlalte dări către stat sau către stăpînul suprapus, din care beneficia el, cnezul, de o treime (unu din trei groși); de a preda două treimi din gloabe, de a da pentru sătenii lui cîte o masă, la cele două mari sărbători religioase[55]. Pornim de la premisa că aceste sate cneziale românești din Polonia reproduc imaginea comunităților românești din Țările Române, implicit din Moldova. Satul nou întemeiat are totdeauna un model real pe care-l imită[56]. Dacă în veacurile XIV—XV, satele românești din Polonia erau în fapt cnezate, stăpînite ca proprietate particulară de către cnez, care beneficia de munca și de roadele muncii oamenilor săi, care deținea adevărate monopoluri senioriale, trebuie să admitem că și în Moldova propriu-zisă stadiul de evoluție al cnezatelor va fi fost cel puțin același. A stăpîni în mod direct pămînt pe care-l lucrează sătenii (două la șase zile pe an de familie este mult, dacă reamintim faptul că la Bobîlna, în 1437, s-a stabilit o zi pe an de muncă gratuită pentru nobil), a primi daruri de la aceștia, a beneficia de a treia parte din dări și gloabe etc. reprezintă în mod cert raporturi de aservire feudală. De altfel, se pare că nici boierimea în veacurile XIV—XV, în ciuda transformării judeciei în uric, nu se bucura în Moldova de avantaje materiale mai mari, domnia rezervîndu-și cea mai mare parte din venituri, regimul de scutiri fiind destul de precar, fără să poată fi asimilat complet cu imunitatea feudală[57]. Din moment ce la 1378 un român aproape de granițele nordice ale Moldovei, putea stăpîni în chip ereditar un sat organizat după dreptul românesc, trebuie să admitem că acest lucru nu era o noutate, fiind obișnuit și în Moldova, în veacul XIV, adică în perioada întemeierii și organizării statului. Nu se poate admite, în ciuda unor structuri mai arhaice și a unei stăpîniri tătare mai accentuate, o dezvoltare deosebită a Moldovei față de restul teritoriului românesc[58]. S-a relevat că Bogdan nu a trecut în Moldova decît cu circa 100—200

---

[55] D. D. Mototolescu, *Ius Valachicum în Polonia*, București, 1916, p. 49—78; E. Cernea, *Quelques considérations sur le ius Valachicum dans la Pologne féodale*, în *RRH*, X, 1971, nr. 5, p. 849—851; T. Holban, *Cneazul. Contribuție la ius Valachicum în Polonia*, în *CI*, X—XII, 1934—1936, nr. 1, p. 62—79; C. Cihodaru, *Judecia...*, p. 22—24.

[56] H. H. Stahl, *Contribuții...*, vol. II, p. 99.

[57] Idem, *Controverse...*, p. 105—123; Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 236—237; Manole Neagoe, *Problema centralizării statelor feudale românești Moldova și Țara Românească*, Craiova, 1977, p. 152—175.

[58] H. H. Stahl, *Controverse...*, p. 273—275. P. V. Sovetov, *Obščee i osobennoe tipologii feodalizma na Rusi i Dunajskih Knjažestvah (Problema „gosudarstvennovo feodalizma" i evo roli v period genezisa, razvitija i razloženija feodalnoj formacii)*, I, în „Buletinul Academiei de științe a R. S. S. Moldovenești", 1986, nr. 2, p. 53—57. Pentru o dezvoltare unitară a Moldovei în cadrul realităților medievale românești, în ceea ce privește cnezimea, pledează însă L. L. Polevoi, *Rannefeodal'naja Moldavija*, Chișinău, 1985, p. 85—87 (capitolul „Cnezi, juzi și vatamani).

de familiii cneziale maramureșene și că, deși sîntem în cadrul aceleiași structuri de civilizație românească, nefiind vorba de un factor extern, nu aceste familii au fondat singure statul. Existența unei clase feudale incipiente pe teritoriul viitoarei Moldove presupune ridicarea cnezimii (juzilor) din rîndul obștilor, deoarece nu vedem cine altcineva, ar fi jutut alcătui această elită socială. Deși procesul acesta de feudalizare era mai puțin accentuat la răsărit de Carpați, el reprezenta, totuși cum s-a văzut, o realitate în veacul XIV. Ca structură feudală incipientă și prestatală, insuficient consolidată, judecia sau cnezatul dispare în Moldova la scurtă vreme după întemeiere (circa un secol), fiind înlocuită parțial cu stăpînirea boierească. Cnezii și juzii se mențin în acest timp ca personaje sociale de a doua mînă, pentru a accede apoi în rîndurile boierimii [59] sau, dimpotrivă, spre a coborî adesea pînă chiar în rîndurile supușilor.

IV. *Situația din Transilvania.* În Transilvania, problema cnezială dobîndește noi particularități datorită suprapunerii unei organizări de stat străine peste formațiunile politice românești și a unei structuri economico-sociale feudale de model apusean peste realitățile analoge feudale sau pe cale de feudalizare în forme proprii, locale. O altă particularitate provine din numărul cu mult mai mare de documente emise și păstrate, referitoare la cnezii din Transilvania decît cele privindu-i pe cnezii de la sud și răsărit de Carpați. Ca și în celelalte două țări românești, cnezimea din Transilvania ca structură socială românească, se află într-un proces de disoluție, de destrămare, după organizarea statornică a statului, deși amintirea ei, în forme involuate, se păstrează mult mai multă vreme, pînă în epoca modernă, iar în graiul bănățean pînă astăzi (chinez). Pertinentele analize făcute în ultimul timp asupra acestei teme [60], ne scutesc de o serie de considerații și demonstrații, care altfel ar fi fost absolut necesare. Observăm de la început că stăpînirea străină a reușit, pînă în veacul XIV, să frîngă unitatea cnezimii ca statut social-economic. Deoarece această cucerire străină s-a făcut treptat, sub aspect temporal (secolele XI—XIII) și diferențiat din punct devedere geografic (unele teritorii au fost cucerite și stăpînite mai de timpuriu și mai direct, altele mai tîrziu și mai firav), și situația cnezilor a ajuns neuniformă și neunitară. În regiunile în care infiltrația elementelor alogene s-a produs tîrziu și cu intensitate mică — Maramureș, Hunedoara—Hațeg, Banat, Făgăraș, zone din Munții Apuseni — cnezimea și instituțiile sale s-au perpetuat cu anumite servituți față de stat, sub forma unei clase de stăpîni ereditari ai satelor. Dimpotrivă, în zonele de cîmpie din Crișana și Banat sau din centrul Transilvaniei, unde influența și penetrația străină au început mai de timpuriu (secolele X—XI), cnezii apar în secolele XIV—XV și mai tîrziu ca simpli *villici*, primari ai satelor, ca supuși, ai noilor stăpîni. În aceste regiuni deschise, de cîmpie și de podiș se constată existența celor mai multe domenii feudale maghiare, laice și eclesiastice, de origine donativă. Aceste domenii cuprindeau numeroase sate românești, ai căror primari *(villici)* erau numiți tot cnezi [61]. Consultarea hărții este relevantă în acest sens: în Făgăraș sau Maramureș, unde penetrația feudală străină a fost aproape nulă pînă în veacul XIV [62], în Hațeg, unde a fost cu totul nesemnificativă [63] sau în Banat, unde a fost marginală [64], sînt concentrați toți cnezii stăpîni de pămînturi și de supuși, ctitori ai monu-

[59] C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, Iași, 1984, p. 76, 79, 81; L. L. Polevoi, *op. cit.*, p. 87.

[60] Ștefan Pascu, *Voievodatul...*, vol. III, p. 351—573.

[61] I. C. Filitti, *Opere alese*, ed. de G. Penelea, București, 1985, p. 431 (în notele editorului); Dan Gr. Pleșia, *La noblesse roumaine de Transylvanie, Structure et évolution*, în *RRH*, XXVI, 1987, nr. 3, p. 190—191.

[62] Radu Popa, *op. cit.*, passim.

[63] Ioan A. Pop, *Încercări de imixtiune în Țara Hațegului în veacul al XV-lea*, în *AIIAC*, XXV, 1982, p. 39—52.

[64] Maria Holban, *Deposedări și judecăți în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361—1378)*, în *SMIM*, 1962, V, p. 57—131.

mentelor de cult ortodoxe[65], deținători ai curților și cetăților de piatră și recunoscuți în cea mai mare parte în cnezatele lor ca nobili ; în cîmpia Crișanei și centrul Transilvaniei, în zonele unde au fost așezate și colonizate populații străine, adică acolo unde cucerirea străină s-a făcut de timpuriu direct, la teritoriu, nu apare nici un cnez liber (regal) sau cnez—nobil, ci numai cnezi asimilați cu supușii. Admițînd, cum arătam mai sus, originea cnezilor în interiorul obștilor sătești dintr-o perioadă străveche, probabil în finalul etnogenezei, se pune problema care era statutul acestor cnezi în perioada cuceririi Transilvaniei de către maghiari sub regii Arpadieni. În funcție de răspunsul la această întrebare, se poate lămuri nu numai problema cnezilor, dar și stadiul și caracterul feudalismului românesc în perioada sa de început. Dacă admitem că acei cnezi din zonele de cîmpie, deschise (unde cucerirea a fost mai timpurie și stăpînirea străină mai apăsătoare) sînt cnezi originari, netransformați sub influența noilor împrejurări, iar ceilalți sînt ridicați la feudalitate exclusiv prin intermediul regatului maghiar, atunci obștea, comunitatea sătească n-a cunoscut diferențieri sensibile pînă în veacul XIV în Transilvania și, în consecință, relațiile feudale au fost implantate aici în urma cuceririi. Dacă, dimpotrivă, vedem în elementele cneziale din Maramureș, Banat, Hațeg etc. o feudalitate românească specifică, incipientă și prestatală, cum lasă să se înțeleagă cele mai multe documente, adică o feudalitate românească desprinsă din sînul obștilor printr-un proces propriu și intern de evoluție a societății românești, iar pe cnezii de pe domeniile feudale (deveniți intermediari între oamenii lor și noii stăpîni) îi privim ca decăzuți din statutul lor de preeminență social-economică, adică obligați la involuție, atunci se poate suprinde clar impactul feudalismului local românesc, aflat pe cale de a da naștere statului sau statelor, cu feudalismul de model apusean, pe care încerca să-l impună regatul maghiar. Dacă în secolele XII—XIV cnezii transilvăneni mai erau *primi inter pares*, dacă rămăseseră doar membri mai de vază ai obștii, dacă mai erau aleși și dacă admitem că titlul lor incumba doar o funcție administrativă, atunci germenii inegalității economice, juridice, culturale din societatea feudală românească ar însemna să nu aibă corespondent social, ceea ce ne duce cu gîndul la o situație absolut ilogică. Împotriva unei asemenea interpretări se ridică nu numai argumentele logice, ci și mărturiile documentare. Procesul de feudalizare a societății românești, cu o vechime anterioară consemnării etapelor sale în izvoarele scrise, așa cum este el reflectat în documente, n-a putut fi determinat de modelul feudal apusean, deoarece acest model are cele mai slabe ecouri tocmai în regiunile cu cea mai viguroasă și mai puternică cnezime[66]. Or, în aceste regiuni primele mărturii scrise vorbesc despre cnezi care-și stăpînesc din vechime cnezatele, adică proprietățile lor ereditare, pe care le pot înstrăina, împărți, zălogi etc. În aceste cnezate apar supuși numiți *iobagiones, populi* sau altfel, care prestează servicii pentru cnez, îi datorează cote patrimoniale din roadele muncii lor și îi duc daruri.

Desigur, cnezul nu este un nobil, deși la 1366, regele Ludovic I îl asimilează (în sensul valorii mărturiei), pe cel recunoscut în cnezatul său prin diplomă *regală, cu nobilul adevărat al regatului, dar este un feudal în formare, care* stăpînește sate ori părți de sate și pentru care muncesc supușii săi. Recunoașterea cnezului ca stăpîn în cnezatul său nu reprezintă la început o schimbare de fond, ci transformarea unui feudal tradițional, fără document scris, într-un feudal semioficializat (cînd confirmarea se face cu drept cnezial) sau deplin oficializat (cînd confirmarea implica înnobilarea). În general, sub aspect economic, cnezii nu au fost mari proprietari, stăpînind de la părți de sate pînă la cîteva sate, mai frecvent unul—două sate, adică acea unitate economico-socială și juridică care alcătuia un cnezat. Cu timpul, situația lor s-a diferențiat și mai mult decît am arătat mai sus. În urma credincioaselor servicii, mai ales militare[67], unii au

[65] Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania — Die Rumänische Malerei in Siebenbürgen*, vol. I., Cluj-Napoca, 1981, p. 9—42.

[66] Ștefan Pascu, *Voievodatul...*, vol. III, p. 351—573 ; vezi și contribuțiile privind Banatul (M. Holban, I. Caciora, E. Glück), Maramureșul (R. Popa), Hațegul (M. Holban, R. Popa, A. A. Rusu, I. Drăgan, Ioan A. Pop).

[67] Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor...*, passim.

fost de-a dreptul înnobilați, întărindu-li-se cnezatele lor, iar alții au fost confirmați doar ca stăpîni cu drept cnezial. În fine, un alt grup a continuat să-și stăpînească un timp cnezatele fără să dețină un document scris, pînă în clipa cînd a apărut titularul unui asemenea act (în cele mai multe cazuri chiar ei înșiși, cnezii obțineau un asemenea act). Cei care puteau avea această soartă (de cnezi ce stăpîneau în virtutea unei stări de fapt, de cnezi recunoscuți sau de cnezi nobili) erau situați în regiunile mai ferite pomenite mai sus, adică în zone socotite domenii regale sau ale cetăților regale. Cnezii peste care s-a suprapus un stăpîn feudal de model apusean, mai ales dacă era vorba de unul laic, nu puteau urma decît calea decadenței, ajungînd unii primari ai satelor *(villici)*, iar alții, dacă erau mai mulți într-un sat, simpli iobagi[68]. În Țara Oltului sau a Făgărașului, care s-a aflat în hotarele Țării Românești în secolele XIV—XV, adică tocmai atunci cînd în Hațeg, Maramureș sau Banat cnezimea se înnobila masiv, cnezii s-au transformat în chip firesc în boieri recunoscuți deci ca stăpînii de pămînturi, de vecini și de țigani[69]. Aceste structuri sociale românești, oficiale în statul de la sud de Carpați, s-au perpetuat și în veacurile următoare, după ce Făgărașul a devenit parte a voievodatului și principatului Transilvaniei. Însă boierimea făgărășană, deși clasă stăpînitoare și privilegiată prin hrisoave, a trebuit să lupte,întocmai ca și cnezimea din alte părți, pentru menținerea privilegiilor sale și nu a fost niciodată asimilată complet cu „adevărata nobilime" a regatului sau principatului. Dar, ca și în cazul cnezimii la început, neasimilarea cu nobilimea nu a impietat cu nimic asupra caracterului feudal al boierilor făgărășeni, care și-au păstrat și confirmat vechile hrisoave date de domnii munteni.

Cu timpul, ca și în cazul cnezimii sud sau est carpatice, cnezii din Transilvania, în calitatea lor de feudalitate prestatală, nu s-au mai putut menține sub impactul noilor structuri statale și feudale și al prefacerilor din societatea românească. Existența lor s-a prelungit însă mai mult în Transilvania, fiindcă ei erau o structură elitară, românească, iar elita oficială era neromânească și neortodoxă, spre deosebire de situația din Țara Românească și Moldova.

Autorii care au susținut desprinderea tîrzie a cnezilor din cadrul obștilor sau chiar statutul lor originar și fundamental de fruntași aleși ai acestor comunități sătești, precum și aceia care au exprimat „teoria" tendențioasă a situației cnezilor de șefi de colonizare ai românilor, veniți în Transilvania în secolele XIII—XIV[70], au adus ca argument, tacit sau direct formulat, și împrejurarea că aceștia apar masiv în documente abia în veacurile XIV—XV. Argumentul însă nu este valabil. Cum se știe, regii din dinastia arpadiană — deși încă din vremea lor, după Ștefan I (997—1038), Ungaria era un stat catolic cu structuri feudale de tip occidental — s-au văzut siliți să respecte, în general, rînduielile social-economice, juridice și confesionale ale populațiilor și popoarelor supuse, deci și ale românilor, cu organizarea lor socială bazată pe *ius valachicum*[71]. Astfel, și românii au fost considerați ca „națiune" în sensul medieval de grup privilegiat, fruntașii lor, în care este imposibil să-i vedem pe conducătorii obștilor sătești, participînd la activitatea instituțiilor politico-militare ale Transilvaniei, inclusiv la adunările țării (cel puțin în două rînduri, la 1291 și 1355)[72]. Pînă la venirea Angevinilor, cu precădere pînă la domnia lui Ludovic I (1342—1382), proprietatea asupra pămîntului și titularii ei români se bucurau de o recunoaștere tacită, nefiind nevoie decît în cazuri cu totul excepționale de o confirmare regală scrisă. Probabil, prin calitatea lor de proprietari, prin statutul superior de care se bucurau în societate, cnezii erau asimilați celorlalți feudali ai regatului — nobilii. Noua

---

[68] Idem, *Voievodatul...*, vol. III, p. 430—432 ; Ioan A. Pop, *Statutul cnezilor supuși pe domeniile feudale din Transilvania în secolul al XIV-lea*, în *Civilizație medievală și modernă românească*, *cit.*, p. 102—115.

[69] D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*, în *AIIAC*, VI, 1963, p. 168—170.

[70] Vezi *Erdély története*, vol. I, Budapesta, 1986, passim.

[71] I. Bălțariu, *op. cit.*, p. 28—47.

[72] A. Decei, *Contribution à l'étude de la situation politique des Roumains de Transylvanie au XIII-e et XIV-e siècle*, în „Revue de Transylvanie", tom. VI, 1940, nr. 2, p. 206—232 ; Gh. I. Brătianu, *Les assemblées d'états et les Roumains en Transylvanie*, I, în *RER*, XII—XIV, 1974, p. 16 și urm.

dinastie angevină, poate nu atît de acut sub primul său reprezentant, avea să modifice fundamental această stare de lucruri, în eforturile sale de reîntărire a autorității regale. Tocmai tendința de asimilare a tuturor cnezilor români posesori de cnezate cu nobilimea regatului, îl determină pe Ludovic I să introducă la 1366 segregația de ordin social, etnic și religios: numai cnezii confirmați prin diplomă regală în cnezatele lor erau aidoma nobililor (mărturia lor era echivalată cu cea a unui nobil); numai catolicii erau nobili adevărați și numai cei cu document de donație erau proprietari reali ai pămîntului [73]. Ca mai toate măsurile luate în societatea feudală plină de particularisme, nici acestea n-au avut efectul scontat de autorități, situațiile echivoce păstrîndu-se în unele regiuni, tocmai acolo unde penetrația străină a fost mai tîrzie și incompletă, decenii de-a rîndul (chiar mai mult de un secol) [74]. Un rezultat al acestei concepții, care tindea să aplice principiile cele mai pure ale dreptului feudal occidental, să considere, în virtutea prerogativei de *dominium eminens*, că tot pămîntul țării aparține suveranului, care putea dispune în acest sens după bunul plac și fără consimțămîntul căruia orice proprietate devenea nesigură (proprietarul riscînd în orice clipă pierderea bunului său), s-a văzut însă cu acuitate din secolul XIV începînd: înmulțirea bruscă a documentelor referitoare la proprietatea funciară românească și la deținătorii săi — cnezii și (mai rar) voievozii [75]. Cnezii, cei mai mulți dintre ei fără să posede document de confirmare pentru cnezatele lor, s-au grăbit și mulți au reușit să-și „legalizeze" situația de proprietari, spre a nu se vedea asimilați cu primarii satelor. De aceea vor și apare în actul scris, cu precădere, după această perioadă de cumpănă. Ceilalți cnezi, care aveau deja deasupra lor un nou stăpîn feudal privilegiat, din regiunile unde această suprapunere se petrecuse anterior, nu și-au mai putut, decît în cazuri cu totul excepționale, modifica statutul de supuși. Ei și-au mai păstrat mult timp un anumit prestigiu și o anumită autoritate în satele lor, ca și voievozii, conservîndu-se și împărțirea în cnezate și voievodate a marilor domenii feudale [76], dar au devenit adesea oameni ai noului lor stăpîn, rolul îndeplinit de ei semănînd tot mai mult cu o funcție subalternă. Prin aceasta, dubla natură a cnezului și a cnezatului, care implică deopotrivă atribuții administrativ—judecătorești și proprietatea asupra pămîntului *(dominium)* se frînge și dispare calitatea esențială de stăpîn. De aceea, unii autori, simțind nevoia să facă o distincție, i-au și numit pe acești cnezi, privați de calitatea aceasta fundamentală de stăpîni și rămași doar în funcția — pseudocnezi [77]. Mai tîrziu, în secolele XVI—XVII, mulți dintre aceștia nici nu mai sînt urmași ai vechilor cnezi stăpîni de odinioară, fiind numiți sau revocați după voia proprietarului satului iobăgesc [78]. În virtutea acestei duble naturi (ce încumba atribuții administrativ-judecătorești și calitatea de proprietar) și în urma despărțirii unui aspect de celălalt (prin înmulțirea cnezilor ce îndeplineau doar o funcție și prin asimilarea celor recunoscuți ca proprietari cu nobilii), există cîteva documente în care cnezatul de pe un domeniu regal apare ca și cum ar comporta un *honor* sau *honor*, fiind privit și aici doar ca dregătorie *(keneziatus seu officiolatus)* [79]. Este în fond o ficțiune juridică, prin care cnezii liberi de pe domeniile regale,

---

[73] Șerban Papacostea, *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, în *RRH*, XVII, 1978, nr. 3, p. 396—407.

[74] Ștefan Pascu, *Voievodatul...*, vol. III, p. 394 și urm.; A. A. Rusu, *Un formular al cancelariei regale, din epoca lui Iancu de Hunedoara, pentru nobilii români din Transilvania*, în *AMN*, XX, 1983, passim.

[75] Dan Gr. Pleșia, *op. cit.*, p. 188.

[76] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II, București, 1968, passim; Ștefan Pascu, *Voievodatul...*, vol. III, p. 525 și urm.; Ioan A. Pop, *Statutul cnezilor supuși...*, p. 114—115; idem, *Realități medievale sălăjene românești din secolele XIII—XVI*, în *AMP*, IX, 1985, p. 293—299; idem, *Considerații despre statutul social al unor cnezi transilvăneni la începutul sec. al XVI-lea*, în „Marisia", vol. XIII—XIV, 1986, passim.

[77] I. Bălțariu, *op. cit.*, p. 197—200.

[78] D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. I. *Supușii*, București, 1986, p. 113 și urm.

[79] Dinu C. Arion, *op. cit.*, p. 132—137.

nerecunoscuți ca nobili, își pot administra cnezatele în numele suveranului, beneficiind de venituri și foloase *(emolumenta, utilitates)* și chiar de uzufructul posesiunii considerate regale. Această împrejurare nu infirmă statutul de stăpîn al cnezului pe pămîntul său, dar îl încadrează în noile rigori ale actului scris, îngrădindu-i relativ forma de exercitare. Situația este analogă cu *boeronatele* Țării Făgărașului, după ce aceasta a ajuns în mîinile unor noi stăpîni oficiali feudali [10]. Deci și aceste *honores* sau *officiolatus* erau stipulate în documente numai în favoarea persoanelor care prezentau local preeminența ereditară a proprietății pămîntului, din care decurgea dreptul de judecată asupra supușilor. Hărăzirile de acest fel ale cnezatelor și boeronatelor, prin sublinierea numai a unei laturi a lor, erau un mijloc de a evita asimilarea deplină cu nobilitatea, cu toate că unele persoane încadrate astfel au putut ajunge nobili.

Pentru a demonstra direct statutul social-economic de feudalitate al crezimii rămase libere, adică din zonele unde nu s-au suprapus nobili străini, vom cerceta mai atent cîteva mărturii documentare referitoare la Maramureș.

[10] *Ibidem*, p. 136.

O „CARTE DE LEGĂMÎNT" (AHID-NÂME) DIN 1581 PRIVITOARE LA TRANSILVANIA

DE

VALERIU VELIMAN

Caracterul relațiilor româno-otomane este definit, în bună măsură, de acteie prin care acestea au fost reglementate în decursul vremii. Reflectînd concepția politică otomană — fundamentată pe jurisprudența islamică — actele respective oferă, implicit, date prețioase asupra modului în care statutul juridico-politic al Țărilor Române față de Poartă a fost înțeles și interpretat de cercurile diriguitoare otomane, în funcție de interesele lor și de situațiile de ordin intern ori extern dintr-o perioadă sau alta.

După cum se cunoaște, problemele curente survenite în relațiile Porții otomane cu statele românești autonome erau rezolvate, cel mai adesea, prin acte denumite porunci *(hüküm)* sau firmane *(ferman)* — fapt cert, atestat de multitudinea documentelor turcești începînd din a doua jumătate a secolului XVI — emise de Divanul imperial în numele sultanului [1]. Prin astfel de acte se reglementau, de obicei, chestiuni cu *caracter intern*, specifice teritoriilor aflate sub administrația otomană nemijlocită. În aceeași categorie se încadrau, desigur, și așa-numitele *hatt*-i *șerif*-uri *(hat*-i *hümâyûn)*, a căror valabilitate „se limita la teritoriile unde dominația turcească era deja instaurată" [2]. Totuși, despre *hatt-i șerif-uri* — ca acte — nu se poate vorbi decît începînd cu domnia lui Murad III (1574—1595) [3]. Uneori, în același scop, al reglementării sub diverse aspecte a relațiilor româno-otomane, se emiteau și diplome imperiale *(berat-i hümâyûn)*, precum și scrisori imperiale *(nâme-i hümâyûn)* — acestea din urmă, în special, în cazul principilor Transilvaniei.

Indiferent însă de semnificația actelor emise de Poartă în privința lor, Țările Române au avut în permanență, precum se știe, o viață politico-statală proprie, fiind separate — prin hotare (granițe) fixate în urma unor cercetări la fața locului — de teritoriile stăpînite efectiv de otomani.

La temelia relațiilor *româno-otomane* s-a aflat însă o categorie de acte cu totul aparte — așa-numitele „capitulații", dar în traducere exactă : „cărți de legămînt" *(ahd/ahid-nâme)* [4] — documente menite, *în principiu*, să statueze *raporturile speciale* ale Porții otomane cu statele (teritoriile, comunitățile) neislamice, virtual inamice, considerate a fi vremelnic în „casa păcii" *(dar-al-ahd)*, dar — de fapt — în „casa

---

[1] M. Tayyib Gökbilgin, *La structure des relations turco-roumaines et des raisons de certains hükümş, ferman, berat et des ordres des sultans adressés aux princes de la Moldavie et de la Valachie aux XVI-e et XVII-e siècles*, în „Belleten", cilt XLII, sayı : 168, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara, 1978, p. 761—773.

[2] Mustafa A. Mehmet, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în „Studii", 1960, nr. 5, p. 174.

[3] Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* (Enciclopedia ilustrată a istoriei otomane), Istanbul, 1958, p. 136.

[4] Detalii în privința semnificației „capitulațiilor", la H. Inalcik, *Imtiyazat II. The Ottoman Empire*, în "The Encyclopaedia of Islam" (New Editions), vol. III, Leiden, E.I. Brill, 1971, p. 1179—1190.

războiului" *(dar-al-harb)*[5], în sensul că puteau fi oricînd atacate, adică puteau deveni teatru al *djihad*-ului (război sfînt) și, eventual, înglobate în „casa islamului" *(dar-al-islam)*. Documentele de acest gen au generat — cum s-a apreciat — „una dintre cele mai controversate probleme ale istoriografiei noastre"[6].

„Controversa" ca atare a fost determinată, precum se știe, nu atît de existența (emiterea) — pusă încă sub semnul îndoielii — a unor asemenea documente în privința Țărilor Române (dintre acestea, a Transilvaniei, mai puțin), cît de inautenticitatea textelor prezentate, drept „capitulații", de către boierii români la Congresul de pace de la Focșani din august 1772[7]. Este vorba, în fapt, de „vechile tractaturi" *(ahid-nâme)* referitoare la Țara Românească și Moldova. La mărturiile documentare cunoscute mai de mult în privința existenței (emiterii) acestora[8], se adaugă și cea descoperită și publicată de noi[9] și care este, cel puțin, la fel de importantă.

Actele denumite oficial ***ahd-nâme*** (sau *ahid-nâme*) aveau, de regulă, *caracter internațional* — suveranii otomani respectînd practica înaintașilor lor selciukizi[10] (a celor musulmani, în genere) de a le acorda unilateral, în chip de privilegii — iar conținutul lor varia în funcție de statul (teritoriul, comunitatea) ori persoana cărora le erau destinate. Denumirea și semnificația lor explică, în fond, reticența cu care sultanii otomani vor fi acordat asemenea acte în privința Țărilor Române (cu excepția Transilvaniei, după cum vom arăta), fapt ce ilustrează, o dată în plus, concepția Porții asupra statutului acestora.

Avînd, cum cu justețe s-a apreciat, „un fond istoric, real, cert"[11], actele emise — *sub denumirea de „ahid-nâme"* — către domnii Țării Românești și Moldovei vor fi cuprins precizări ce se regăsesc, oricum, în alte documente *(hükûm/ferman* și *berât-i hümâyûn/berât-i șerif)*[12], și care atestă fără putință de tăgadă

[5] Pentru disjuncția *dar-al-ahd/dar-al-harb*, specifică jurisprudenței islamice— vezi Viorel Panaite, *Din istoria dreptului islamic al popoarelor : doctrina „djihadului" (I)*, în *AIAI*, XXII/2, 1985, p. 707—718 ; Mihai Maxim, *Cu privire la statutul de „Ahd" al țărilor române față de Poartă. Considerații pe marginea unor izvoare otomane*, în *RdI*, 39, 1986, nr. 6, 523—524. Vezi și Ștefan S. Gorovei, *Moldova în „Casa Păcii". Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane*, în *AIAI*, XVII, 1980, p. 635—667.

[6] Mihai Maxim, *Din istoria relațiilor româno-otomane — „capitulațiile"*, în „Anale", XXVIII, 1982, nr. 6, p. 35.

[7] *Ibidem*, p. 35—36 ; vezi și Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *L'origine des khatt-i șerifs de privilège des Principautés roumaines*, în *NHE*, VI/1, București, 1980, p. 251—252 ; Virgil Joița, *Domnia lui Mircea cel Mare — temelie a independenței și renașterii naționale a poporului român. Între politică și istorie în epoca Luminilor*, în vol. *Marele Mircea Voievod*, coordonator Ion Pătroiu, București, 1987, p. 311—329.

[8] Aurel Decei, *Tratatul de pace — sulhnâme — încheiat între sultanul Mehmed al II-lea și Ștefan cel Mare la 1479*, în Idem, *Relații româno-otomane*, București, 1979, p. 118—139. Vezi și *Documente turcești privind istoria României*, vol. I. — întocmit de Mustafa A. Mehmed, București, 1976, p. 10—13 (în continuare, vom cita : *Documente turcești)* ; Aurel Decei, Valeriu Veliman, *Izvoare turcești despre Mihai Viteazul*, în *RA*, nr. 2, 1975, p. 158, 166—169.

--alrel

[9] Valeriu Veliman *<Cercetări în arhivele din> Turcia*, în *RA*, nr. 4, 1976, p. 449 ; vezi și Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601—1712)*, București, 1984, p. 67—68. Datarea corectă a documentului rămîne, deocamdată, o chestiune de viitor.

[10] Melek Delilbaşı, *Ortaçağ'da Türk hükümdarları tarafından batılılara ahidnamelerle verilen imtiyazlara genel bir bakış* (O privire generală asupra privilegiilor acordate occidentalilor prin ahid-namele de către suveranii turci în Evul Mediu), în „Belleten", cilt : XLVII, sa. 185, Ocak 1983, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, p. 95—104.

[11] Ștefan Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" pînă la Mihai Viteazul*, București, 1970, p. 117.

[12] Pentru actele denumite *berât-i hümâyûn/șerif* — ca înlocuitoare ale *ahid-name*-lelor — vezi Tahsin Gemil, *Documente turcesti inedite (sfîrșitul sec. XVI și XVII)*, în *RA*, nr. 3, 1981, p. 351 ; Mihai Maxim, *Din istoria relațiilor...*, *loc. cit.*, p. 62.

valabilitatea necontenită a *autonomiei statale* a Țărilor Române și, implicit, a principiului „ahd"-ului, ca un corolar al relațiilor româno-otomane [13].

De fapt, rezolvarea irefutabilă a „controversei" iscate pe marginea „capitulațiilor" privitoare la Țările Române depinde de cunoașterea exactă a evoluției relațiilor acestora cu Poarta otomană. Degradarea treptată a raporturilor româno-otomane — în sensul subordonării tot mai accentuate a Țărilor Române față de Poartă — este ilustrată, credem, și de actele pe care aceasta le-a emis în privința Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei.

Se cunoaște faptul că Poarta otomană a considerat — la un moment dat (cînd anume, este, deocamdată, greu de precizat !) — Țările Române drept teritorii înglobate în „țările bine păzite" *(memâlik-i mahrûse)*, expresie ce definea provinciile aflate sub administrația otomană nemijlocită. Mărturii elocvente în acest sens oferă multe documente turcești *oficiale* din a doua jumătate a secolului XVI (vezi, de pildă, poruncile din 1564, 1565 și 1568, referitoare la Moldova și Transilvania) [14]. Documentele citate oglindesc, desigur, concepția otomană din acea perioadă, ceea ce nu exclude însă posibilitatea ca formula menționată *(memâlik-i mahrûse)* — prin care se urmărea a fi subliniată dependența Țărilor Române față de Poartă — să fi fost uzitată și la o dată mai timpurie. Astfel, într-o poruncă adresată principelui Transilvaniei, în *1559*, se folosesc expresii la fel de sugestive pentru emfaza sultanului în privința statutului Țării Românești și Moldovei : „...așadar, vilaietele Țara Românească și Moldova sînt țări și vilaiete ale mele care au fost cucerite și cotropite cu sabia mea — călăuză a victoriei" *(...imdi vilâyet-i Eflâk ve Boğdân benim şimşir-i zafer-rehberim ile feth ü teshîr olmuş memleket ü vilâyetimdir)* [15].

În aceeași ordine de idei, opinăm că imaginea noastră asupra statutului Țării Românești și Moldovei, înainte de 1538 — *neîndoielnic, așa cum era conceput acesta de Poartă* — ar fi substanțial îmbogățită și nuanțată, dacă am avea acces la cît mai multe porunci (firmane) emise către domnii români în perioada de pînă la expediția lui Süleyman Magnificul împotriva Moldovei, eveniment care, după cum s-a apreciat, a marcat începutul unei noi etape a raporturilor româno-otomane [16]. Dar, cu privire la această „nouă etapă", reținem și aprecierea că : „am putea considera deci sfîrșitul primei jumătăți a secolului XVI ca dată de încheiere a procesului de instaurare a regimului de dominație otomană asupra țărilor române" [17].

Așadar, este prea puțin probabil faptul că Poarta, concepînd în maniera arătată mai sus — deocamdată, atestată documentar, repetăm, începînd din a doua jumătate a secolului XVI — raporturile sale cu Țările Române, ar fi emis *lesne* [18], în privința acestora, „ahid-nâme"-le („cărți de legămînt"), chiar dacă ar fi să

---

[13] Ion Matei, *Quelques problèmes concernant le régime de la domination ottomane dans les pays roumains, II*, în *RESEE*, XI, 1973, nr. 1, p. 81—96 ; Mihai Maxim, *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte de la seconde moitié du XVI-e siècle*, în *RESEE*, XVI, 1977, nr. 2, p. 207—232 ; idem, *Le statut des Pays Roumains envers la Porte Ottomane aux XVI-e—XVIII-e siècles*, în *RRH*, XXIV, 1985, nr. 1—2, p. 2—50.

[14] *Arh. St. București, Colecția microfilme Turcia, rola 15, c. 252* (Başbakanlık Arşivi, Istanbul, Mühimme Defteri nr. 6, f. 26, doc. 72) ; vezi și *Documente turcești*, p. 70, 73, și 85. În cazul documentelor din colecția de microfilme a D.G.A.S., vom cita : rola, cadrul și, în paranteză, cota din arhiva deținătoare.

[15] Rola 15, c. 127 *(Mühimme Defteri* nr. 3, doc. 507).

[16] Mihai Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în *RdI*, 32, nr. 9, 1979, p. 1731—1732 ; idem, *Le statut de la Moldavie et de la Valachie à l'égard de la Porte Ottomane dans la seconde moitié du XVI-e siècle*, în *NEH*, VI/1, București, 1980, p. 237—238.

[17] Ion Matei, *Raporturile juridice cu Imperiul otoman*, în *Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1980, p. 463.

[18] Reticența otomană în acest sens va fi fost determinată de „rațiuni politice și chiar de cancelarie" (protocol !) — vezi Ion Matei, *Quelques problèmes concernant la régime de la domination ottomane dans les pays roumaines (concernant particulièrement la Valachie)*, I, în *RESEE*, X, 1972, nr. 1, p. 74.

eludăm adevărul că actele respective aveau totuși un caracter de excepție [19]. Și, cînd le-a emis, a făcut-o, eventual, pentru „liniștirea hatîrului" [20] domnilor români — *expresie ce oglindește elocvent concepția Porții în această privință.*

Tot pentru „liniștirea hatîrului" li se vor fi acordat *ahid-nâme*-le și principilor Transilvaniei ; sau, mai plauzibil, cu scopul de a fi arătate „la nevoie" — ca să folsim întrucîtva o altă expresie, la fel de sugestivă, a unui profund cunoscător al politicii otomane, cronicarul Mustafa Celâl-zâde [21].

În cazul Transilvaniei, au existat, desigur, temeiuri aparte pentru atitudinea preferențială a Porții, temeiuri legate de rivalitatea dintre otomani și Habsburgi. Indubitabil, această rivalitate între cele două sisteme politice și social-economice (otoman și habsburgic) total opuse [22], cu interese divergente și cu metode proprii de influență și acaparare, a înrîurit considerabil desfășurarea raporturilor dintre Transilvania și Poartă, îndeosebi, în secolul XVII [23].

Natura raporturilor principatului autonom al Transilvaniei cu Imperiul otoman — după constituirea sa, în 1541, în circumstanțele știute [24] — va fi fost stabilită și prin prisma „experienței" pe care Poarta va fi dobîndit-o pînă atunci în relațiile ei cu celelalte două state românești. Către mijlocul veacului XVI exista deja — se poate spune — o tradiție a *ahd*-ului („legămînt") în privința relațiilor româno-otomane, tradiție ce s-a păstrat și ulterior, dovezi ale ei fiind invocate și în faza de început a așa-ziselor „domnii fanariote" [25]. Numai că, în ceea ce privește Transilvania, această tradiție a fost respectată de către Poartă — sub anumite aspecte *formale* — într-o manieră mult mai evidentă decît în cazul Țării Românești și Moldovei.

---

[19] Totuși, „principiul reînnoirii *ahidname*-lelor la schimbări de sultani (și domni) rămăsese încă valabil și în primele decenii ale veacului XVI pentru Moldova și Țara Românească" — vezi Mihai Maxim, *Din istoria relațiilor...*, p. 56. Cît privește sursele invocate în sprijinul acestei afirmații, cea referitoare la Ștefăniță, domnul Moldovei (1517—1527) — (vezi *ibidem*, p. 52—53) — preluată, e adevărat, de la Mustafa A. Mehmed (*Documente turcești*, p. 10—11) — îl vizează, de fapt, pe Ștefan cel Mare, cum s-a demonstrat recent — vezi Tahsin Gemil, *Quelques observations concernant la conclusion de la paix entre la Moldavie et l'Empire Ottoman (1486) et la délimitation de leur frontière*, în *RRH*, XXII, 1983, nr. 3, p. 236—238. Despre același „principiu al reînnoirii ahidname-lelor", valabil în cazul Țării Românești și Moldovei, la sfîrșitul secolului al XVI-lea și în „ultimul pătrar al veacului al XVII-lea" — vezi Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 63—64.

[20] *Documente turcești*, p. 13.

[21] *Cronici turcești privind țările române*, vol. I — întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet — București, 1966, p. 282—283.

[22] Max Korepeter, *Habsburg and Ottoman in Hungary in the 16-th and 17-th centuries*, în „Habsburgisch-Osmanische Beziehungen/Relations Habsbourg-ottomanes. Wien, 26—30. September 1983. Colloque sous le patronage du Comité international des études pré-ottomanes et ottomanes", Herausgegeben vom Andreas Tietze, Wien, 1985, p. 55—66.

[23] Mihail Guboglu, *Șapte documente turcești din arhivele Brașovului privind relațiile Transilvaniei cu Poarta otomană la începutul secolului al XVII-lea*, în *RA*, nr. 1, 1965, p. 213—253 ; Zdenka Veselá-Prénosilová, *Contribution aux rapports de la Porte Sublime avec la Transylvanie d'après les documents turcs*, în „Archiv Orientalni", 33, Praga, 1965, p. 553—599 ; Cristina Feneșan, *Relațiile Transilvaniei cu Imperiul otoman în anii 1613—1614 în lumina unor documente turcești*, în *AIIAC*, XXI, 1978, p. 339—378 ; Idem, *Relațiile Transilvaniei cu Imperiul otoman în anii 1613—1629*, în „Sargetia". XVI—XVII, 1982—1983, p. 281—286 ; Tahsin Gemil, *„Capitulațiile" Transilvaniei de la jumătatea secolului XVII*, în *AIIAI*, XXIII/2, 1986, p. 717—721.

[24] Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, București, 1980, p. 105—121. Vezi și Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș (1527—1546)*, București, 1978, p. 118—120.

[25] Termenul *ahd* (în sensul de „legămînt, înțelegere, alianță" cu Imperiul otoman) este folosit ca atare în două documente turcești din 1714 și 1717 referitoare la Țara Românească — cf. Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane (1711—1821). Documente turcești*, București, 1984, p. 85, 108.

Devenit principat autonom, sub suzeranitatea Porții, Transilvania a împărtășit soarta din acel moment a celorlalte două state românești extracarpatice și, pînă către sfîrșitul secolului XVII, va avea — din punct de vedere strict juridico-politic — statutul acestora.

Menținerea, cu orice preț, a Transilvaniei printre „țările bine păzite", a constituit unul din obiectivele fundamentale ale politicii otomane în zona europeană. De aici, unele concesii politice de care s-a bucurat Transilvania în relațiile sale cu puterea suzerană. Tot astfel se explică și anumite „favoruri" de natură protocolară (acordarea de „capitulații"/„cărți de legămînt", titulatura principilor: *kral*/*kıral* „crai, rege"; trimiterea de „soli"/*elçi*, cum erau denumiți „ambasadorii" străini acreditați pe lîngă Poartă).

Dar, deși au primit, uneori, *ahid-nâme*-le și li s-a recunoscut dreptul de a fi aleși de țară, principii Transilvaniei — asemenea domnilor Țării Românești și Moldovei — au fost înscăunați, totuși, pe bază de *berat*[26], au fost „onorați" *(mușerref)* cu „ilustrul steag" *(liva-i șerif)*[27], cîteodată fiind însă considerați și „păzitori" ai „vilaietului", desemnați de sultani. De pildă, într-o poruncă din 1564, domnului Țării Românești, Petru cel Tînăr, i se cerea să-și îmbunătățească relațiile cu principele Transilvaniei, Ioan Sigismund (Zapolya), dată fiind poziția lor identică față de Poartă: „Așadar, amîndoi sînteți robii mei destoinici, desemnați de către persoana mea — izvor de măreție — drept păzitori peste țările mele bine păzite" *(Imdi ikiniiz dahi cenâb-ı celâlet-meâbım kıbelinden memâlik-i mahrûseme hafız ta'yîn olunmuş yarâr kullarımsız)*[28].

Oricum, „capitulațiile" referitoare la Țările Române — despre care amintesc și cronicarii otomani[29] — nu pot fi comparate, după cum cu îndreptățire s-a subliniat[30], cu *ahid-nâme*-lele acordate Veneției și Poloniei, precum și puterilor occidentale. Afirmația respectivă este valabilă, mai cu seamă, în cazul documentelor emise începînd cu a doua jumătate a secolului XVI, denumite în mod expres *ahid-nâme* sau care, prin anumite elemente de conținut, prezintă similitudini frapante cu acestea. Totuși, cu timpul, *ahid-nâme*-lele „au căzut în desuetudine"[31]. Semnificativ, în acest sens, este cazul emiterii, în 1647, de către Mehmed pașa (Köprülü) — viitor mare vizir (1656—1661) — în acea vreme, beilerbei de Agria (Eger), a unei *ahid-nâme* pentru „raialele" ce doreau să se stabilească în Miskolc[32].

Ce cuprindeau, de fapt, aceste „capitulații" („cărți de legămînt")? Pentru că nu atît denumirea *(ahd*/*ahid-nâme)*, cît, mai ales, conținutul lor prezintă o mai mare importanță și este de natură să ajute la stingerea „disputei" ce au generat-o în istoriografia noastră. Un răspuns convingător la întrebarea de mai sus poate fi dat — cum, de altfel, s-a arătat[33] — tocmai prin analiza „capitulațiilor", referitoare la Transilvania.

---

[26] Ion Matei, *Quelques problèmes...*, II, p. 81—82. Vezi și Rola 15, c. 291 *(Mühimme Defteri nr. 6, f. 299)*.

[27] Rola 15, c. 343—344 *(Mühimme Defteri nr. 6, f. 528—529)*.

[28] Ibidem, c. 276 *(Ibidem, f. 153)*.

[29] Nicoară Beldiceanu, *Problema tratatelor Moldovei cu Poarta în lumina cronicei lui Peçevi*, în „Balcania", V, nr. 1, 1942, p. 393—408; *Cronici turcești privind țările române*, vol. II, întocmit de Mihail Guboglu, București, 1974, p. 70—71, 91; Valeriu Veliman, *Cîteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, în *AIIAI*, XIX, p. 290. Ibn Kemal nu folosește termenul *ahd* („legămînt") în pasajele referitoare la raporturile lui Mircea cu otomanii — vezi Valeriu Veliman, *O cronică turcească despre domnia lui Mircea cel Mare*, în *RA*, nr. 4, 1986, p. 372—385; precizarea este menită să evidențieze, fie și în contextul de față, *inautenticitatea* informației în acest sens, pusă în circulație de Mustafa Ali Mehmed (în *Istoria turcilor*, București, 1976, p. 127), și „valorificată", în mod *sui-generis*, de Mihai Maxim, *Cu privire la înțelegerile de pace româno-otomane din timpul domniei lui Mircea cel Mare*, în vol. *Marele Mircea Voievod*, cit., p. 372, 382, 385, 388, 389.

[30] Mihai Maxim, *Din istoria relațiilor...*, p. 44.

[31] Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, *op. cit.*, p. 129.

[32] Yusuf Blaşkoviç, *Köprülü Mehmed Paşa'nın Macarca bir ahdnâmesi* (O ahid-name în maghiară a lui Köprülü Mehmed pașa), în „Türkiyat Mecmuası", cild XV, 1968, Edebiyat Fakültesi Basımevi, Istanbul, 1969, p. 37—43.

[33] Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 60.

La o privire de ansamblu asupra documentelor denumite *ahid-nâme*, remarcăm că între ele există anumite diferenţe de ordin stilistic, în primul rînd. Cele referitoare la Transilvania[34] sînt mai ample, redactate într-un stil pompos, deosebindu-se astfel de *ahid-nâme*-lele acordate Raguzei şi Moldovei[35]. Simplitatea acestora din urmă, emise la date anterioare, este conferită poate şi de maniera (stilul) în care erau redactate atunci asemenea acte.

Cît priveşte „cărţile de legămînt" (sau „capitulaţiile") acordate principilor Transilvaniei în a doua jumătate a secolului XVI, ele conţin formulele de *intitulatio*[36] pentru sultani, folosite în *ahid-nâme*-lele „clasice" (de exemplu, cele referitoare la Veneţia, Polonia şi Austria), precum şi în scrisorile adresate suveranilor statelor respective[37], dar sînt, într-un fel, deosebite de „modelul" propriu-zis al actelor de acest gen, cu care se aseamănă mai mult, în schimb, *berat*-urile emise către domnii Ţării Româneşti[38] şi, eventual, ai Moldovei, în aceeaşi perioadă. De pildă, în acestea din urmă este consemnată expresia : „să fii prieten prietenilor şi duşman duşmanilor"[39], specifică *ahid-nâme*-lelor. Această expresie este cuprinsă şi în *ahid-nâme*-lele acordate principilor Transilvaniei, în secolul XVII[40].

Deosebirile de formă şi de conţinut între „cărţile de legămînt" („capitulaţiile") referitoare la Ţările Române — semnalate aici doar parţial, pe baza textelor la care aveam deocamdată acces — relevă faptul că fiecare din aceste acte poartă *amprenta momentului* în care au fost emise, oglindind fidel particularităţi şi, concomitent, anumite trăsături fundamentale ale relaţiilor româno-otomane. Ca şi documentele de alt gen *(hüküm/ferman ; berat ; hatt-i şerif/hatt-i hümâyûn* etc.) *ahid-nâme*-lele garantează — e-adevărat, în mod solemn, sub formă de „clauze", am spune — autonomia Ţărilor Române, inviolabilitatea graniţelor lor, sub toate aspectele ce decurg din respectarea acestui principiu, în schimbul unor obligaţii băneşti, materiale şi militare faţă de Poarta otomană[41].

*

Consideraţiile de mai sus, inspirate vizibil din încheierile formulate în istoriografia noastră pe tema „capitulaţiilor" — mai bine zis, a „cărţilor de legămînt" (expresie pe care o vom folosi în continuare) — pot sluji, în viziunea noastră, la înţelegerea, cît mai exactă cu putinţă, a semnificaţiei documentelor acordate, sub denumirea de *ahid-nâme*, principilor Transilvaniei. Ne vom referi în continuare

---

[34] „Capitulaţiile" Transilvaniei din a doua jumătate a secolului XVI, pe care nu le cunoaştem decît sub formă de cópii *(suret)*, se deosebesc, la rîndu-le, de cele din secolul XVII, care sînt mai ample.

[35] Ion Matei, *Quelques problèmes..., I, loc. cit.*, p. 73. Pentru comparaţie, vezi şi Vančo Boškov, *Pitanje autentičnosti fojničke ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine*, în „Godišnjak Društva istoričava Bosna i Hercegovine, godina XXVIII—XXX, 1977—1979", p. 87—104.

[36] Pentru detalii, vezi Mihail Guboglu, *Paleografia şi diploamtica turco-osmană*. Bucureşti, 1958, p. 58—60 ; M. Tayyib Gökbilgin, *Osmanlı Imparatorluğu medeniyet tarihi çerçevesinde Osmanlı paleografya ve diplomatik ilmi* (Paleografia osmană şi ştiinţa diplomaticii în cadrul istoriei civilizaţiei din Imperiul otoman), Istanbul, 1979, p. 57—59.

[37] Vezi, de pildă, Nejat R. Uçtum, *Hürrem va Mihrümah sultanların Polonya kiralı II. Zigsmund'a yazdıklari mektuplar* (Scrisorile sultanelor Hürrem şi Mihrümah către regele Poloniei, Sigismund II August), în „Belleten", cilt XLIV, sayi : 176, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1980, p. 710.

[38] Se cunosc, deocamdată, numai sureturile diplomelor de investire (*berat-i hümâyûn)* acordate lui Mihnea II (Turcitul), în 1577 şi 1585 — vezi Tahsin Gemil, *Documente turceşti inedite...*, p. 353—356 ; Mihai Maxim, *L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie...*, p. 229—232.

[39] Pentru semnificaţiile formulei respective, vezi Ion Matei, *Quelques problèmes...*, I, p. 73 ; Tahsin Gemil, *Considérations sur les rapports politiques Roumano-Ottomans en XVII siècle*, în *RRH*, XV, 1976, nr. 4, p. 657 ; Mihai Maxim, *Din istoria relaţiilor...*, p. 45.

[40] *Cronici turceşti*, II, *loc. cit ;* Tahsin Gemil, *Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta otomană...*, p. 163—166.

[41] Mihai Maxim, *Din istoria relaţiilor...*, p. 60—62.

la actele de această natură emise în privința Transilvaniei în a doua jumătate a secolului XVI și, îndeosebi, la o „carte de legământ" din 1581.

„Seria" *ahid-name*-lelor referitore la Transilvania va fi început cu aceea acordată lui Ioan Zápolya. Avem indicii că între acesta — în calitatea sa de principe al Transilvaniei, respectiv, de rege al Ungariei[42] — și sultanul Süleyman Magnificul au existat relații bazate pe principiul *ahd*-ului („legământ")[43].

Și „fiul craiului" (Ioan Zapolya), principele Ioan Sigismund va fi primit *ahid-name*, în 1551—1552[44]. Ulterior, în iunie 1566, Süleyman Magnificul, aflat în „campania imperială împotriva Szigetvár-ului"[45], i-a cerut principelui Transilvaniei să-i prezinte omagiul, la Zemun.[46]. Cu prilejul primirii sale în audiență de către sultan, în localitatea indicată[47], lui Ioan Sigismund i se va fi acordat „actul" *(athname)*, datat: *24 iunie 1566*[48]. S-a apreciat că „acest act formează temelia relațiilor dintre Transilvania și Poartă, pînă la sfîrșitul suzeranității turcești"[49]. Versiunea românească a documentului respectiv adeverește caracterul său de *ahid-name*, cu toate inadvertențele de ordin stilistic, datorate faptului că se bazează pe o traducere interpretativă a originalului turcesc (Szilágyi, *Erdélyorszag története*, I, p. 385—388)[50]. Reținem din acest act următoarele prevederi[51]: recunoașterea de către sultanul suzeran a lui Ioan Sigismund ca principe al Transilvaniei și rege al Ungariei[52]; ocrotirea țării de către Poartă; respectarea principiului liberei alegeri a „crailor" — potrivit titulaturii din documentele turcești din acea perioadă; plata anuală a haraciului „făgăduit"; trimiterea însemnelor domniei.

Unele din aceste prevederi sînt menționate și în „cartea de legământ" *(ahid-name)* acordată, în 1571, „voievodului Transilvaniei" *(Erdel voyvodası)*, Ștefan Báthory[53]. În paranteză fie spus, folosirea titlului de „voievod" pentru principii Transilvaniei — ca în cazul domnilor Țării Românești și Moldovei — este iarăși o consecință a raporturilor otomano-habsburgice. Cererea formulată oficial în acest sens de „regele craiul de la Viena" *(Beç kralı)*, prin solii săi de la Poartă, a fost acceptată în 1575[54].

De asemenea, în 1575, deci la un an după întronarea sultanului Murad III (1574—1595)[55], lui Ștefan Báthory i se acordă o „carte de legământ"[56], care este aidoma celei din 1571.

---

[42] Uneori, din considerente politice, în perioadele de criză acută survenite în raporturile otomano-habsburgice, principii Transilvaniei au fost menționați în documentele turcești și cu titlul de regi ai Ungariei.

[43] *Documente turcești*, p. 30.

[44] Vezi *supra*, nota 21.

[45] I. H. Danișmend, *Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (Cronologia comentată a istoriei otomane), 2. cilt, Istanbul, 1948, p. 340—342.

[46] Rola 15, c. 212 *(Muhimme Defteri nr. 5, f. 703. doc. 1987)*.

[47] I. H. Danișmend, *op. cit.*, p. 344—345.

[48] Ștefan Pascu, *Transilvania în epoca Principatului. Timpul suzeranității turcești, 1541—1691*, Cluj, 1948, p. 39.

[49] *Ibidem*, p. 40.

[50] Ștefan Pascu, Vladimir Hanga, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, II, București, 1958, p. 421—422.

[51] *Ibidem*.

[52] Desigur, din motive politice — vezi *supra*, nota 42.

[53] İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Istoria otomană), III. cilt, 2. kısım, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1977, p. 46—47. Documentul *(ahid-name)* este adresat „nobililor Transilvaniei" (Erdel beyleri) — cf. *ibidem*.

[54] Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. II, București, 1930, p. 75—76. Habsburgii vor recunoaște titlul de principe în timpul lui Sigismund Báthory — vezi *Călători străini despre țările române*, vol. II, București, 1970, p. 563 (nota 268).

[55] Întronarea lui Murad III a avut loc la 22 decembrie 1754 — vezi Mustafa Ali Mehmed, *Istoria turcilor*, p. 381.

[56] Documentul *(ahid-name)* a fost emis la *23 decembrie 1575 (20 ramazan 983)* — vezi *Rola 16, c. 408—409* (Mühimme Defteri nr. 27, f. 209). Vezi și Hurmuzaki-Densușianu, *Documente II/1*, p. 750, doc. DCCXXI — apud Mihai Maxim, *Din istoria relațiilor...*, p. 57 (nota 121).

Aceste două „cărți de legământ" (cea din 1571 este publicată parțial de I. H. Uzunçarşılı, după Feridun, *Münşeat*, II, 461)[57] cuprind, oricum, prevederi identice. În primul rînd, se confirmă faptul că „regelui craiului Istefan" (Ioan Sigismund) i se dăduse *ahid-nâme*. Totodată, se recunoaște libera alegere a succesorilor acestuia, garantîndu-se integritatea teritorială a Transilvaniei, precum și acordarea de ajutor militar de către beilerbeii și beii de la hotarele otomane *(serhadd)*, în cazul unui eventual atac al „vrăjmașilor" (aluzie evidentă la habsburgi) împotriva țării. În schimbul acestor „privilegii", principelui („voievodului") și nobililor Transilvaniei le reveneau următoarele obligații: dovedirea supunerii față de Poartă; trimiterea anuală a haraciului fixat; colaborarea cu dregătorii (comandanții militari) otomani și asigurarea prealabilă a căilor de acces pentru „oștile victorioase" ale Porții chemate în ajutor[58].

În ceea ce privește tributul Transilvaniei, subliniem că în „cartea de legământ" din 1575[59] nu se menționează cuantumul acestuia („15.000 de ducați"), cum s-ar putea înțelege în cazul documentului respectiv[60]. Haraciul Transilvaniei fusese, într-adevăr, majorat de la 10.000[61] la 15.000 de galbeni (florini), cu prilejul întronării lui Murad III[62], și este posibil ca noul cuantum să fi fost indicat și în originalul „cărții de legământ" din 23 decembrie 1575.

Există indicii că și lui Cristofor Bathory i s-a acordat *ahid-nâme*. Cel puțin așa rezultă — deși în termeni oarecum confuzi — dintr-o poruncă *(hüküm)* ce i s-a adresat, probabil, la *17 februarie* 1580 (988 gurre-i muharrem), în care se menționează că: „Omul vostru, aflat acum la Pragul meu al fericirii, venind la Înalta mea Curte <și> prezentînd arzuhal, <a înștiințat> că vilaietul Transilvania fiind dăruit ție, așa cum a fost stăpînit din vechime, <și> dîndu-se împărătească ahid-nâme, în maniera arătată, în timp ce <țara> este stăpînită potrivit vechiului obicei..." *(Hâlâ Asitâne-i saâdet'imde olan âdeminiz Der-gâh-ı mualla'ma gelüb arz-ı hâl sunub vilâyet-i Erdel sana kadîmden zabt olunduğı üzere sadaka olunub vech-i meşrûh üzere ahid-nâme-i hümâyûn virilüb üslüb-i kadîm üzere zbat olunu<r>ken...)*[63]. Documentul se referă la litigiile în privința tîrgurilor și satelor asupra cărora se exercita *condominium*-ul transilvano-otoman[64]. „Voievodului" Cristofor Bathory i se cerea să rezolve problema respectivă „în conformitate cu porunca mea împărătească și cartea mea de legămînt date mai înainte în acea privință" *(mukaddemâ ol bâbda virilen hükm-i hümâyûnum ve ahidnâme-i makrûnum mücibince...)*[65]. Relevăm, de asemenea, și amănuntul interesant despre optica lui Cristofor Báthory asupra caracterului relațiilor dintre Transilvania și Poartă. Într-o poruncă, datată cu aproximație: *august 1580*, voievodului i se amintește că: „trimițînd scrisoare <...ai arătat că> tu, fiind mereu pe punctul <de-a dovedi> devotament față de Înaltul meu Prag, ești — împreună cu toți nobilii și celelalte raiale și beraiale ale vilaietului Transilvania — *prieten prietenului nostru și dușman dușmanului nostru* [subl. n.] — *(mektûb gönderüb <...> sen dâima Atebe-i ulyâ'ma sadakat üzere olub cümle Erdel vilâeti-*

[57] Vezi *supra*, nota 53.

[58] Rola 16, *doc. cit.*, (vezi *supra*, nota 56).

[59] În document, care este o copie *(suret)*, se arată: *...ta'yîn olunan haracların sâl-be-sâl vakti ile irsâl idüb...* („...trimițînd la timp, an de an, haraciul lor care a fost fixat...") — cf. *ibidem*.

[60] Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 57. E adevărat, nu se citează sursa din arhiva turcească.

[61] La *9 noiembrie 1572* (3 receb 980), lui Ștefan Báthory i se confirma predarea, la Vistieria imperială, a „giziei" *(cizye/=haraci)* de „10 000 monede ungurești" *(sikke-i Ungûriisiyye)* — vezi *Rola 45*, c. 9 (Divan-i Hümâyûn Kalemi, Ahkâm Defteri nr. ?, f. 323).

[62] Rola 79, c. 49 *(Zeyl-i Mühimme Defteri nr. 2, f. ?)*. Porunca a fost emisă, probabil, în *aprilie 1575* (muharrem 983). Pentru aceeași sumă (15.000 florini), vezi și o altă poruncă din *5 decembrie 1575* (2 ramazan 983), adresată tot „voievodului Transilvaniei" — cf. Rola 16, c. 404 *(Mühimme Defteri nr. 27, f. ?)*.

[63] Rola 17, c. 125—126 *(Mühimme Defteri nr. 41, f. 173, doc. 374)*.

[64] Pentru detalii asupra acestei chestiuni, vezi Cristina Feneșan-Bulgaru, *Problema instaurării dominației otomane asupra Banatului Lugojului și Caransebeșului*, în „Banatica", IV, Reșița, 1977, p. 223—238.

[65] Vezi *supra* nota 63.

nin a'yânı ve sâir reâyâ vü berâyâsıyle dostumuza dost ve düşmenimize düşmen olduğun...)[66]. Dacă, în 1576, cînd a preluat de la fratele său — ales atunci, precum se ştie, rege al Poloniei[67] — conducerea Transilvaniei, sau ulterior, pînă în 1580, Cristofor Báthory va fi primit, într-adevăr, *ahid-nâme*, considerăm că textul acesteia nu se deosebea prea mult (eventual, doar stilistic) de cel al „cărţilor de legămînt" din 1571 şi 1575.

Aceeaşi afirmaţie este valabilă şi în cazul celor două „cărţi de legămînt" emise în privinţa Transilvaniei, în vara anului 1581. Căci atunci, în afara celei acordate „beizadelei" Paul Márkházy (vezi *aneva 2*), s-a mai emis o *ahid-nâme*, după cum rezultă din unele documente turceşti — inedite şi care necesită un nou comentariu, scutit de anumite incongruenţe[68].

Se impun mai întîi, însă, cîteva precizări legate de succesiunea la tronul Transilvaniei în 1581. La 1 mai, Dieta l-a desemnat ca succesor al lui Cristofor Báthory pe fiul acestuia, Sigismund[69]. Nu după mult timp, voievodul a decedat (27 mai)[70]. Vestea despre moartea „craiului Transilvaniei" *(Erdel kralı)* a fost comunicată Porţii de către beilerbeiul Rumeliei, Mehmed paşa, care a ataşat la scrisoarea sa pe cele primite, în legătură cu acelaşi eveniment, din partea beilerbeiului de Buda, Ali, şi a beiului de Szolnok, Şehsüvar. Detaliile respective sînt cuprinse într-o poruncă adresată beilerbeiului de Timişoara, în iunie 1581. Acestuia i se cerea să asigure apărarea Transilvaniei, „pînă cînd desemnîndu-se voievod, se va trimite în vilaietul pomenit" *(vilâyet-i mezbureye voyvoda ta'yin olunub irsâl olunciya değin)*[71]. La Poartă existînd anumite îndoieli asupra ştirilor despre moartea lui „Cristofor Báthory voievod" *(Batori Kristof voyvoda)*, beilerbeiului de Timişoara i s-a poruncit, în aceeaşi perioadă (probabil, tot în *iunie*), să trimită „oameni destoinici" în Transilvania, pentru a afla adevărata stare de lucruri de acolo. Printre altele, sultanul Murad III dorea să ştie „pe cine voiesc la domnie locuitorii ţării" *(memleket halkı voyvodalığa kimin taleb iderler)*[72].

Iniţial, Poarta l-a recunoscut pe Sigismund Báthory ca voievod al Transilvaniei. Aceasta nu avea cum să se afle, în iulie—august 1581, la Istanbul, aşa cum s-a afirmat[73]. La *3 iulie 1581* (gurre-i C 989), i s-a trimis o scrisoare imperială prin care el era înştiinţat despre faptul că i se acordase domnia Transilvaniei, la cererea sa şi a nobililor, a birăilor *(biralar)* şi a celorlalţi „aiani" (notabili). Totodată, Sigismund Báthory primea asigurări în privinţa „cărţii de legămînt", care i se acordase precum i se „dăruise" şi tatălui său[74].

Cît priveşte haraciul, noului „voievod" (Sigismund Báthory) i se cerea să expedieze neîntîrziat „darea ce se trimite mereu la Vistieria mea imperială" *(Hizâne-i âmire'me irsâl olunugelen virgüyi te'hir ü ihmâl eyleniyüb...)*[75], adică 15.000 ducaţi (galbeni). Această scrisoare imperială va fi însoţit „cartea de legămînt", propriu-zisă, cum s-a întîmplat în cazul actelor de acelaşi gen emise pentru pretendentul la tronul Transilvaniei, Paul Márkházy (vom da explicaţii la locul cuvenit).

Cele menţionate mai sus i-au fost comunicate şi beilerbeiului de Buda, la cererea noului voievod al Transilvaniei, printr-o poruncă emisă, probabil, tot la 3 iulie 1581, cîte un suret al acesteia fiindu-le trimis beilerbeiului de Timişoara,

---

[66] Rola 18, c. 430 (*Mühimme Defteri nr. 43, f. 191, doc. 346*).

[67] Despre alegerea lui Ştefan Báthory ca rege al Poloniei, la Mediaş (8 februarie 1576) — vezi Adolf Armbruster, *Daco-romano-Saxonica*, Bucureşti, 1980, p. 212.

[68] Vezi Mihai Maxim, *Din istoria relaţiilor...*, p. 57.

[69] Andreas Verress, *Epistolae et Acta Jesuitarum Transilvaniae Temporibus Principum Báthory (1571—1613)*, Fontes Rerum Transylvanicarum, tomus I (1571—1583), Budapest, 1911, p. 137.

[70] *Ibidem*, p. 133, 148.

[71] Rola 18, c. 433 (*Mühimme Defteri nr. 43, f. 226, doc. 412*).

[72] *Ibidem*, c. 434 (*Ibidem*, f. 227, doc. 413).

[73] Mihai Maxim, *op. cit.* (vezi *supra*, nota 68).

[74] Rola 18, c. 335 (*Mühimme Defteri nr. 42, f. 51, doc. 254*). Documentul ne oferă, deci, o nouă confirmare a faptului că şi lui Cristofor Báthory i s-a acordat *ahid-nâme*. Rezerva noastră — minimă — vizează conţinutul, iar nu existenţa acestei „capitulaţii" pe care nu o cunoaştem.

[75] *Ibidem*.

sangeacbeiului de Szolnok și beiului de Gyula[76]. Tuturor acestora li se poruncea să preîntîmpine orice atac și amestec asupra satelor (localităților) pendinte de Transilvania, „vilaiet" ce era socotit ca „fiind dintre anexele țărilor mele bine păzite" *(vilâyet-i mezbûre dahi memâlik-i mahrûsem muzâfâtından olub...)*[77].

Cîteva zile mai tîrziu (documentul la care ne referim nu este datat), oricum, între 3—12 iulie 1581, către Sigismund Báthory s-a emis o nouă poruncă, înmînată, de această dată, capugi-bașiului Mahmud ağa, și prin care voievodului Transilvaniei i se aducea la cunoștință trimiterea „steagului împărătesc" *(sancağ- hümâyûn)*. Despre haraci se preciza doar că voievodul trebuia să depună eforturi pentru a-l trimite la „vremea și termenul" fixate[78].

Între timp, ieșiră la iveală încercările lui Paul Márkházy de-a dobîndi tronul Transilvaniei, în care scop făgăduise că va dubla haraciul *(doppleten Tribut)*[79]. El era sprijinit în acest sens de marele vizir Sinan pașa[80]. La *12 iulie 1581* (10 cemazi-ül-ahir 989), capugi-bașiului Mahmud ağa — care se oprise în Țara Românească pînă la clarificarea situației[81] — i s-a remis o nouă poruncă, adresată lui Sigismund Báthory, pentru majorarea tributului: „... haraciul vostru ce se expediază mereu la Pragul meu al fericirii făcîndu-l mai mare decît cel pe care-l trimitea tatăl tău..." („...*Südde-i saâdet'ime irsâl olunugelen haracınızı bâbân irsal itdüğünden ziyâde idüb...*)[82].

Detalii în privința „scoaterii la mezat" a tronului Transilvaniei, în vara anului 1581, se dau în două porunci inedite. Prima ar fi din 11 august 1581; a doua — din 12 august 1581[83]. Ambele figurează în condica „Mühimme Defteri" nr. 42, f. 77, doc. 331; respectiv, f. 84, doc. 348[84]. Dacă data celei de-a doua porunci este, într-adevăr, *12 august 1581*, atunci, corespondentul său după *Hegiră* ar fi: *12 receb 989*[85]. Oricum, o asemenea dată nu apare în dreptul poruncii respective, pe care nu o cunoaștem decît din microfilmul[86] executat *selectiv* după condica menționată. Data cu pricina este consemnată, desigur, în cazul altei porunci de pe aceeași filă, sau de pe o alta anterioară ei.

Porunca aceasta (vezi *anexa 1)* — care conține detalii consemnate, probabil, aidoma în porunca emisă cu o zi mai înainte (10/11 august)[87] — îi va fi parvenit destul de repede capugi-bașiului Mahmud ağa, despre care nu știm dacă, în acel moment, se mai afla sau nu în Țara Românească. De asemenea, nu cunoaștem dacă și cînd anume va fi plecat acest dregător otoman în Transilvania, spre a îndeplini o asemenea dispoziție. Oricum, trebuie să se fi scurs mai mult decît o săptămînă (de fapt, opt zile!) de la data emiterii (înmînării) poruncii publicate acum (vezi *anexa 1)* și pînă la aflarea la Poartă a neacceptării de către transilvăneni a dării suplimentare (100.000 de florini). Căci Sigismund Báthory și nobilii

---

[76] *Ibidem*, c. 336 (*Ibidem, f. 52, doc. 255*).

[77] *Ibidem*. Menționăm că expresia *memâlik-i mahrusem muzafatından* — care atenuează întrucîtva ideea de dependență a țărilor române față de Poartă (căci „*anexă*" nu este, în acest caz, o simplă figură de stil!) — era uzitată frecvent în documentele turcești din secolul XVIII, în cazul Țării Românești și Moldovei — cf. Valeriu Veliman, *Relațiile româno-otomane...*, p. 230—232, 235—236, 238—239, 283, 286.

[78] Rola 18, c. 337 (*Mühimme Defteri nr. 42, f. 53, doc. 257*).

[79] Andrei Verress, *Documente...*, II, p. 204—205.

[80] *Ibidem*.

[81] *Ibidem*.

[82] Rola 18, c. 338 (*Mühimme Defteri nr. 42, doc. 269*).

[83] Apud Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 57 (nota 123).

[84] *Ibidem*.

[85] Vezi Mihail Guboglu, *Tabele sincronice*, București, 1955, p. 198. Totuși, data corectă ar putea fi *11 august 1581*. Diferența aceasta, de o zi, la calcularea datelor cu ajutorul *Tabeleor sincronice*, am constatat-o în cazul unor documente din secolul XVIII, situație valabilă — credem — și pentru epocile anterioare. Subliniem faptul că, și în cazul de față, am transformat datele în conformitate cu *Tabelele...*, deși, pentru mai multă rigoare, ar trebui să fie luat în considerație precizarea de mai sus.

[86] *Rola 18* (Colecția microfilme Turcia de la D.G.A.S. — București).

[87] Vezi *spura* nota 83. Porunca respectivă (datată *10* sau *11 august 1581*) nu figurează în microfilmul avut la dispoziție.

au refuzat să sporească, în maniera indicată de porunca respectivă, obligaţiile băneşti ale Transilvaniei faţă de Poartă. Deci, această poruncă, mai bine zis, cele două porunci (din *11 şi 12 august)* le-au fost comunicate, într-un fel sau altul. Cînd anume? Un răspuns categoric la această întrebare este, deocamdată, greu de dat. Dacă ne-am referi numai la porunca din *12 august*, pe care o cunoaştem, am fi tentaţi să credem că aceasta i-a fost înmînată ceauşului Hüseyin mai înainte de data menţionată. În mod logic, parcurgerea traseului *Poartă — Ţara Românească* (în cazul în care Mahmud ağa se afla acolo) — *Transilvania*, şi transmiterea răspunsului solicitat de sultan prin porunca emisă în numele său vor fi necesitat mai mult de 8 zile. De aceea, presupunem că porunca din *12 august* va fi fost emisă la *1 august 1581*[88].

Indiferent însă de data reală a documentului respectiv, ştim cu certitudine că, pînă la *20 august 1581* (20 receb 989), Poarta a aflat despre refuzul categoric al voievodului Transilvaniei, Sigismund Báthory — ales de ţară, potrivit obiceiului — de a plăti „peşcheşul" destinat Vistieriei imperiale.

La data menţionată, se emitea o scrisoare imperială către „beizadeaua *(fiul de nobil)* ce va fi acum voievod al Transilvaniei" *(Hâlâ Erdel voyvodası olacak beğ-zâdeye yazılan nâme-i hümâyûn süretidir)*[89]. Destinatarul era, desigur, pretendentul Paul Márkházy — *care, în vara anului 1581, se afla în Istanbul* — iar nu Sigismund Báthory. La aceeaşi dată, probabil, sau poate că, la *23 august 1581*, uzurpatorului „fiu de nobil" i se adresa o nouă scrisoare imperială *(Erdel voyvodasına yazılan nâme-i hümâyûn süretidir* / „Copia scrisorii împărăteşti scrise voievodului Transilvaniei")[90].

Aceste două scrisori au conţinut asemănător. În ambele, făcîndu-se o expunere de motive ce se regăseşte aidoma şi în „cartea de legămînt" ce i s-a remis tot atunci (vezi *anexa 2)* pretendentului Paul Márkházy i se confirmă acordarea domniei *(voyvodalîk)* Transilvaniei, prin faptul că el, spre deosebire de Sigismund Báthory, s-a angajat să trimită anual la Poartă o sumă mai mare (cifra exactă nu este indicată!) decît haraciul plătit de Cristofor Báthory. De asemenea, el este asigurat că i s-au acordat „steag" *(sancak)* şi „carte de legămînt împărătească" *(ahid-nâme-i hümâyûn)*, trimise prin acelaşi capugi-başî Mahmud ağa[91]. Precizarea făcută în legătură cu respectivul dregător otoman, ne determină să credem că acesta nu se afla în Istanbul. Deci, Paul Márkházy urma să părăsească, imediat după 20 august 1581, capitala otomană, spre a se întîlni cu Mahmud ağa şi a fi instalat, ulterior, ca voievod al Transilvaniei.

„Cartea de legămînt" acordată lui Paul Márkházy (vezi *anexa 2)* a fost emisă, mai mult decît probabil, la *20 august 1581*. Cele două scrisori imperiale, dintre care una are indubitabil data menţionată, par a fi, de fapt, confirmări ale respectivei „cărţi de legămînt". Era în obişnuinţa cancelariilor otomane (în cazul de faţă, a Divanului imperial) de a emite acte de întărire (explicative) pentru documentele importante de genul „ahid-nâme"-lelor.

Documentele citate aici, inclusiv „cartea de legămînt" acordată lui Paul Márkházy, atestă faptul că, în vara anului 1581, nu s-a pus îndeosebi problema dublării *haraciului* Transilvaniei, ci mai degrabă, a fost vorba de încercarea Porţii de a institui plata unei „dări" *(virgü)*, sub formă de „peşcheş", în valoare de 100.000 de florini (sumă ce echivala cu mărirea de aproape şapte ori a haraciului care era, cum se ştie, de 15.000 de florini). Din porunca emisă, probabil, la *12 august* (sau *31 iulie/1 august)* reiese faptul că Paul Márkházy achitase deja o asemenea sumă[92]. Caracterul eliptic al textelor turco-osmane ne împiedică să for-

---

[88] Sau, mai corect, *31 iulie 1581*, oricum : *gurre-i receb 989*. Supoziţia noastră se întemeiază şi pe faptul că, la transformarea datei, anul *989* va fi fost confundat cu anul *988*, cînd *gurre-i receb* corespunde lui *12 august* (1580) — cf. Mihail Guboglu, *Tabele sincronice*, p. 198.

[89] Rola 18, c. 340 (*Mühimme Defteri nr. 42, f. 98, doc. 379*). Vezi şi Mihai Maxim, *op. cit.*, p. 57 (nota 122).

[90] Ibidem, c. 342 (*Ibidem, f. 103, doc. 385*). Data *23 (re\ceb, sene (98\9* (=23 august 1581) este consemnată sub document, fără a avea, aparent, vreo legătură cu acesta.

[91] *Ibidem*. Vezi şi *nota 89*.

[92] Vezi *anexa 1*.

mulăm o concluzie tranșantă în privința modului de plată a acestei dări. Anume, nu știm cu precizie dacă Poarta, cerîndu-i, de pildă, lui Sigismund Báthory, să accepte oferirea a 100.000 de florini pentru recunoașterea alegerii sale ca voievod al Transilvaniei, i-a pretins sau nu, de fapt, să trimită *anual* o asemenea sumă. Poarta va fi intenționat să obțină an de an din partea voievodului Transilvaniei „peșcheșul" respectiv. Cel puțin astfel lasă să se înțeleagă precizarea consemnată în această privință în cele două scrisori imperiale adresate lui Paul Márkházy : *Batori Kristo voyvoda irsal eyledüği haràcdan <...> ziyâde göndermeğe 'taahhüd eyledüğün ecelden...* („dat fiind că tu ai făgăduit/ți-ai luat angajamentul să trimiți mai mult cu <...> decît haraciul expediat de Cristofor Báthory voievod...")[93]. Înseamnă că, din moment ce Paul Márkházy achitase deja 100.000 de florini, aceeași sumă urma să fie „sporul" (acel *ziyâde*/„mai mult") adăugat la haraciul fixat și care se trimitea anual.

Tentativa — nereușită — de mărire a obligațiilor bănești ale Transilvaniei a fost, în circumstanțele din vara anului 1581, un fapt obișnuit pentru anturajul sultanului Murad III, care a transformat luarea de mită *(rüșvet)* în rațiune de stat[94].

Se cunoaște ce a urmat încercării „fiului de nobil" Paul Márkházy — care ar fi fost, de fapt, „un vizitu de rînd"[95] — de a ocupa tronul Transilvaniei. Opoziția fermă manifestată de transilvăneni, coroborată cu protestele regelui Poloniei, Ștefan Báthory[96], a determinat Poarta să renunțe la planurile legate de numirea „favoritului" său în Transilvania și să respecte, în cele din urmă, obiceiul alegerii de către țară a principilor. Acceptarea haraciului și a plocoanelor trimise, în noiembrie 1581[97], a semnificat, în fapt, recunoașterea oficială, *a doua oară*, a lui Sigismund Báthory, ca voievod al Transilvaniei. Haraciul pe anul 989 H (=1581) a fost predat, cum am arătat, în noiembrie același an, cuantumul său fiind, desigur, cel obișnuit (15.000 de florini)[98].

Sigismund Báthory a domnit în Transilvania în conformitate cu prevederile consemnate în „Cartea de legămînt" ce i s-a acordat, probabil, la începutul lui iulie 1581. Textul acelei „ahid-name"-le va fi fost exact precum cel al aceleia emise pentru Paul Márkházy, mai puțin, desigur, detaliile referitoare la circumstanțele numirii acestuia ca voievod al Transilvaniei[99].

De fapt, se poate aprecia că toate „cărțile de legămînt" privitoare la Transilvania, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, au ca „model" textul „ahid-name"-lei emise în 1571. Una dintre prevederile ce se regăsesc în toate aceste documente denumite „ahid-nâme" ni se pare extrem de sugestivă în privința destinației actelor respective.

Este vorba de „clauza" care asigură integritatea teritorială a Transilvaniei, prin stipularea obligativității de a se acționa în conformitate cu *defter*-ul (registru ; condică) întocmit de Halil bey și care a fost reînnoit de Muharrem bey. În aceste „condici împărătești" erau înregistrate, precum se știe, satele, tîrgurile (în general, ținuturile) aflate propriu-zis sub administrația otomană. Cît despre Halil bey, cunoaștem faptul că el a întocmit, în cursul anului 1554, „noua condică amănunțită a vilaietului Timișoara" *(defter-i cedid-i mufassal-i vilâyet-i Temeşvar)*[100], care cuprinde, printre altele, numele localităților din „vilaietul" (sau *eyalet*-ul) respectiv[101] și asupra cărora principii Transilvaniei nu mai aveau, se înțelege, nici

[93] Vezi *supra*, notele 89, 90. Ideea este subliniată mai pregnant în „cartea de legămînt" (Vezi *anexa 2*).

[94] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman*, București, 1978, p. 242—243.

[95] Andrei Veress, *Documente...*, II, p. 209. Despre Paul Márkházy, vezi și Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, V, București, 1937, p. 193, 205—206.

[96] Rola 18, c. 642 (*Mühimme Defteri nr. 46, doc. 555*).

[97] Andrei Veress, *Documente...*, II, p. 213—214.

[98] *Ibidem*, p. 215—216. Vezi și Rola 18, c. 639. (*Mühimme Defteri nr. 46, doc. 456, 457*).

[99] Despre „cariera" lui Paul Márkházy pînă în 1585, cînd este numit bei al sangeacului Simontornya, vezi Andrei Veress, *Documente...*, II, p. 222, 238—239, 305, 308—309, 312, 317—319, 325 ; *Ibidem*, III, p. 2—3, 32—33.

[100] Rola 147, c. 10 *(Tapu ve Tahrir Defteri nr. 200, f. 1)*.

[101] Pentru detalii, vezi Valeriu Veliman, *Documente turco-osmane privind vilaietul (eialetul) Timișoara*, în *RA*, 1985, nr. 4, p. 413—427.

un drept. Problema respectării întocmai a cuprinsului acestor „condici împărăteşti", zise ale lui Halil Bey şi Muherrem Bey, recenzori ai Porţii, de fapt, *chestiunea inviolabilităţii hotarelor* dintre Transilvania şi teritoriile stăpînite efectiv de Poartă a rămas mereu „deschisă", încălcările şi acuzaţiile de ambele părţi fiind frecvente, după cum o atestă documentele emise la diferite date, înainte şi după 1581 [102].

Principiul *ahd*-ului a constituit, prin urmare, şi temelia relaţiilor dintre Transilvania şi Imperiul otoman. Validînd acest principiu, „cărţile de legămînt" referitoare la Transilvania au contribuit la menţinerea relaţiilor româno-otomane pe făgaşul lor tradiţional.

ANEXA I

(1581 august 1/recte : 31 iulie (989 gurre-i receb)). *Poruncă prin care sultanul Murad III îi cere capugi-başiului Mahmud să raporteze grabnic Porţii dacă Sigismund Bathory acceptă plata peşcheşului de 100 000 de florini, sumă achitată deja de Paul Márkházy, pretendent la tronul Transilvaniei.*

Kapucı-bâşı Mahmud'a hüküm ki : Bundan akdem Erdel voyvodası olan mürd olmağla voyvodalığı Asitâne-i saâdet'imden oğlına tevcîh olunmuş idi. Lâkin Macâr beğ-zâdelerinden olub Asitâne-i saâdet-âşiyân'ımda hidmet-i mülâzemetde [1] olan Markazi Pâl nâm beğ-zâde gelüb Hizâne-i âmire'me pişkeş tarîkiyle [2] yüz bin filori virdüğünden mâ-adâ Erdel voyvodaları harâclarıyçün hazine (?) [3] on beş bin filori viregelüb mezbûr yüz bin filori virmek şartı ile voyvodalığı ricâ idüği ecelden buyurdum ki hükm-i şerîfim vardukda melhûm-i şerîfin mürd olan voyvodanın oğluna tefehhüm dâhi vech-i meşrûh üzere yüz bin filori kabûl iderse a'yân-ı vilâyetin ittifakıyle müşârün-ileyhin mühürlü temessük alub dahi ahvâl ne her olursa muaccelen vukuyi üzere yazub arz eyliyesin. Hüseyin çâvuşa virildi [4].

Arh. St. Bucureşti, Colecţia microfilme Turcia, rola 18, c. 339. (Başbakanlık Arşivi, Istanbul, Mühimme Defteri nr. 42, f. 84, doc. 348).

Poruncă ⟨adresată⟩ capugi-başiului Mahmud : Mai înainte de aceasta, murind cel ce era voievod al Transilvaniei, domnia i se încredinţase fiului său *de către Înaltul meu Prag* ⟨subl. ns.⟩. Dar fiul de nobil (*beizade*) numit Paul Márkházy — care, fiind dintre fiii de nobili unguri, este la Pragul meu — cuib al fericirii, în slujba de *mülâzim* [1] — venind, în afară de faptul că a dat, sub formă de peşches [2], la Vistieria mea imperială, o sută de mii de florini, a cerut domnia <Transilvaniei,> cu condiţia ca, dînd mereu cincisprezece mii de florini ca bani (?) [3] pentru haraciul voievozilor Transilvaniei, să dea pomenita ⟨sumă de⟩ o sută de mii de florini. Astfel, am poruncit ca, atunci cînd ⟨îţi⟩ va parveni ilustra mea poruncă, făcîndu-l pe fiul voievodului care a murit să înţeleagă bine ilustrul ei cuprins ⟨şi⟩, luînd dovadă cu pecete ⟨din partea⟩ sus-numitului ⟨Sigismund Báthory⟩ cu acordul notabililor vilaietului — ⟨desigur⟩ dacă acceptă ⟨să plătească⟩ o sută de mii de florini în maniera arătată mai sus — să faci arz, scriind grabnic ⟨tot⟩ ce s-a întîmplat, oricare ar fi situaţia. S-a dat ceauşului Hüseyin [4].

[1] Aici, în sensul de aspirant, pretendent la ocuparea unei funcţii ; în cazul respectiv : pretendent la tronul Transilvaniei.

[2] Într-o traducere riguroasă, *pişkeş tarikiyle*=„cu/pe calea peşcheşului".

[3] Hazine — vistierie, trezorerie ; bani, în general. Lectura incertă ne-a fost impusă de lipsa punctului ce se aplică, de obicei, deasupra literei iniţiale (*h*) a acestui cuvînt în grafie arabă.

[4] Menţiunea despre înmînarea poruncii s-a făcut ulterior în partea de sus a poruncii.

---

[102] Rola 15, c. 412 (*Mühimme Defteri nr. 7, f. 164, doc. 428*) ; rola 38, c. 33—34 (*Mühimme Defteri nr. 10, f. 135—137, doc. 212* — despre un defter „în turcă"/*Türki hatt ile*, întocmit din partea voievodului Transilvaniei, în 1572) ; rola 16, c. 479 (*Mühimme Defteri nr. 28, f. ?)* ; rola 17, c. 125—126 (*Mühimme Defteri nr. 41, f. 173, doc. 374)* ; rola 18, c. 684 (*Mühimme Defteri nr. 47, doc. 333*). Vezi şi Andrei Veress, *Documente...*, III, p. 233—240.

ANEXA II

(1581 august 20/989 receb 20). *Copia „cărții de legământ"* (ahid-nâme) *prin care sultanul Murad III acordă domnia Transilvaniei pretendentului Paul Márkházy, în schimbul majorării obligațiilor băneşti; se garantează autonomia principatului Transilvaniei.*

Erdel voyvodasına yazılan ahid-nâme-i hümâyûn sûretidir :

Nişân-ı hümâyûn hükmi oldur ki : Hakk-ı[1] cell ü alânın ulüvv-i inâyeti ve iki cihân fahri peygamberimizin[2] mu'cizzât-i kesîret-ül-berekâti ile ben ki sultân-ı selâtin ve bürhân-ül-havâkîn tâc-bâhş-ı hüsrevân-i rûy-i zemîn Akdeniz'in[10] ve Karadeniz'in ve Rûmili ve Anâdolı ve Karamân ve Zu'l-kadriyye ve Haleb ve Şâm[11] ve Mısır ve Bağdâd ve Şehr-i zûl ve Basra ve Lahsa ve Yemen ve Aden ve Habeş vilâyetlerinin ve Vân ve Kürdistân[12] ve Diyârbekir ve Erzurûm ve Gürcistân[13] ve Tiflis[14] ve Şirvân ve Sivâs ve Çıldır ve Kars ve Kıbrıs ve Trablus ve Magrib[15] ve Tunus ve Halk-ül-vâd[16] ve Cezâir-i garb ve Deşt-i Kıpçak[17] iklimlerinin husûsâ Haremeyn-i şerîfeyn[18] ve Kudûs-i mübârek'in ve dahi nice cezâir ü memâlikin pâdişâhı ve sultânı sultan Murâd Hân[3] ibn sultân Selim Hân[4] bin sultan Süleymân Hân[5] ibn sultân sultân ⟨*sic !*⟩ Selim Hân[6] ibn sultân Bâyezid Hân[7] ibn sultân Mehemmed Hân[8] ibn sultân Murâd Hân[9]'ım. Bundan akdem vilâyet-i Erdel a'yânı Dergâh-ı muallâ'ma[19] mektûb gönderüb Erdel voyvodası olan Bâtori Krişto[20] mürd olub voyvodalığı oğlı olan Bâtori Jikmond'a[21] olmasın ricâ eylediklerinde yarâr olub memleket zabtına kadirdir diyü i'lâm olunmağın tevcîh olunub uhde-i hümâyânum[22] virilmişdi. Lâkin hâlâ mezbûrun[20] oğli[21] sagîr olub memleket ⟨ü⟩ vilâyet zabtına kadir olmayaduğından mâ-adâ bâbâsının Atebe-i ulya'mıza[19] irsâl idegeldüği harâcından ziyâde virgü göndermek emr olundukda taallül ü tereddüd idüb vilâyet-i Erdel beg-zâdelerinden[23] râfi'i tevki'-i refi'-üş-şân iftihâr-ül-ümerâ-in-nizâm-ül-Iseviyye[24] muhtâr-ül-küberâ-il-fihâm fi-l-millet-il-Mesîhîyye muslih-i mesâlih-it-tâifet-in-Nusrâniyye [...][25] hutimet-avâkibuhû bil-hayr[26] her vechle yarâr u şecaat-şiâr ve vilâyet-nâmdârlarından ve kadîmi beg-zâdelerinden olduğundan mâ-adâ Bâtori Krişto irsâl idegeldüği harâcdan her sene [...][27] ziyâde göndermeğe tahhüd eyledüği ecelden hakkında mezid-i avâtif-i aliyye-i şâhânem zuhûra getürüb vilâyet-i Erdel voyvodaliği müşârün-ileyh [...][25] hutimet avâkibuhû bil-hayr inâyet ilunub vilâyet-i Budun ve Temeşvâr ve ana tâbi' olan memâlik ümerâ-yi sabıkadan Halil Beg sâbıka tahrîr eyledüği, defterinde mevcûd olan karye vü nevâhi[28] ki defter-i hakaniye kayd itmişdir ; ol defterede mestûr olan karye vü nevâhiye Erdel ahâlisi cânibinden dahl olunmıyub mâ-adâsı[29] mürd olan Bâtori Krişto voyvoda mutasarrıf olduğı üzere mûmâ-ileyh [...][25] hutimet avâkibuhû bil-hayrın tasarrufunda olub reâyâ vü berâyâ[30] adâlet ile riâyet ve memleket ⟨ü⟩ kil'ayi mezarrat-ı a'dâdan gereği gibi hıfz u hirâset idüb anun gibi bir tarafından düşmen hareket eyliyüb muâvenet lâzım gele serhaddlarda vâki' olan beglerbegiler ve beğler kullarım haber aldıkları gibi kendüler bi-z-zât varmağla mı olur yohsa asker göndermekle mı olur ise vilâyet ü memleket üzerinden mazarrat u fesâdların def' ü ref' itmeği dakika fevt itmiyeler. Amma müşârün-ileyh voyvoda ve Erdel ümerâsı[31] dahi âdem gönderüb asker taleb itmezden evvel asâkir-i mansûremin zâd u zevâdelerin ve mürûr idecek köprülerin ve sâir müzâyaka mahallerin tamâm ta'mîr itdikden sonra mahrûse-i mezbûre[32] serhaddında bir hidmet düşüb beğlerbeğiler kullarım i'lâm eyledikleri gibi muktezâ-yi sadâkat u ubûdiyyet üzere müşârün-ileyh voyvoda sâir beğler[33] ile bi-z-zât mübâşeret itmekle mi yohsa asker ve yarâk ve zahire göndermekle mi olur gireği gibi hidmetde bulunalar. Ve mâ-dâm ki Südde-i saâdet'ime vech-i meşrûh üzere sadâkat u istikamet ile hidmetlerinde olalar. Beğlerbeğilerden ve beğlerden ve sâir asâkir-i mansûreden bir ferd kendülere ve memleket ü vilâyetlerine dahl u taarruz itmiyeler. Ve bil-cümle vilâyet-i Erdel sâir memâlik-i mahrûsem gibi hıfz u hirâseti lâzım memleket ü vilâyet olub reâyâsı[34] dahi sâir harâcgüzârlarım gibi olmağla dâimâ emn ü âmânda ve ahâlisi istirâhat u itminân üzere olmak murâd-ı şerîfim olmağın, işbu ahid-nâme-i hümâyûn-ı meserret-makrûni virdüm ve buyrdum ki :

Mâ-dâm mûmâ-ileyh voyvoda ve sâir beğleri[33] ve biroları kemâl-ı sadâkat u ihlâs ve fartla husûs-ı ihtisâs üzere olub câdde-i itâat u inkıyâdda sâbit-kadem ve râsih-dem olalar. Vech-i mesrûh üzere bu cânibden memleket ü vilâyetlerine dahl ⟨u⟩ taarruz olunmıyub Bâtori Krişto voyvoda gibi mutasarrıf olub zikr olunan şerâit tarafeynden riâyet olunub Halil Beğ defteri mûcibince yazılan defter-i

hakanî muktezâsınca amel olunub ana muhâlif ve emr-i hümâyânuna mugayir iş olunmakdan ziyâde ihtiyât oluna. Ve Bâb-ı saadet-meâb'ıma her sene harâcin irsâl eyledikde taahnüd eyleduği[25] ziyâdeyi bile zamm u ilhak idüb sâl-be-sâl vakti ile irsâl eyleyeler.

— Dergâh-ı âli kapucı-bâşılarından Mahmud Ağa'ya virildi[35].

Arh. St. Bucureşti, Colecţia microfilme Turcia, rola 18, c. 341 (Başbakanlık Arşivi, Istanbul, Mühimme Defteri nr. 42, f. 101—102, doc. 384).

Copia *ahid-name*-lei împărăteşti scrise voievodului Transilvaniei :

Porunca semnului împărătesc este aceea că :

Prin măreaţa bunăvoinţă a înaltului şi maiestosului stăpîn[1] şi prin multele binecuvîntări aducătoare de miracole ale profetului[2] nostru — gloria celor două lumi — eu, sultan al sultanilor, pildă a monarhilor, dătător de coroane regilor de pe faţa pămîntului, sînt sultanul Murad han[3] — fiul sultanului Selim han[4], fiul sultanului Süleyman han[5], fiul sultanului Selim han[6], fiul sultanului Bayazid han[7], fiul sultanului Mehmed han[8], fiul sultanului Murad han[9] — padişah şi sultan peste Marea Albă[10] şi Marea Neagră şi al vilaietelor Rumelia şi Anatolia şi Karaman şi Zu'l-kadriyye şi Alep şi Damasc[11] şi Egipt şi Bagdad şi Şehr-i zûl şi Basra şi Lahsa şi Yemen şi Aden şi Abisinia, precum şi al ţinuturilor Van şi Kürdistan[12] şi Diyarbekir şi Erzurum şi Gürcistan[13] şi Tiflis[14] şi Şirvan şi Sivas şi Cîldîr şi Kars şi Cipru şi Trablus şi Magreb[15] şi Tunisia şi Halk-ül-vâd[16] şi Algeria şi Deşt-i Kîpceak[17] şi, mai cu seamă, al Celor două locaşuri sfinte[18] şi al sacrului Ierusalim şi, de asemenea, al multor insule şi ţări.

Mai înainte de aceasta, nobilii vilaietului Transilvania, trimiţînd scrisoare la Înalta mea Curte[19], (arătînd că) voievodul Transilvaniei, Báthory Cristofor[20], a murit, rugaseră ca domnia să fie (acordată) fiului său, Báthory Sigismund[21]. Atunci, dat fiind că se anunţase precum că : „fiind destoinic, este în stare să stăpînească ţara", (domnia) se încredinţase (lui Sigismund Báthory şi) se dăduse *ahid-name*-aua mea împărătească[22].

Dar, acum, fiul[21] sus-pomenitului[20], pe lîngă faptul că, fiind mic, nu este în stare să stăpînească ţara (şi) vilaietul, a tărăgănat şi a şovăit cînd (i) s-a poruncit să trimită dare mai mare decît haraciul pe care tatăl său l-a trimis mereu la Înaltul nostru Prag[19].

Astfel, (unul) din beizadelele[23] vilaietului Transilvania, purtătorul sublimei, ilustrei diplome, onorat printre emirii nizamului lui Isus[24], ales printre cei mari şi măreţi ai naţiei lui Mesia, orînduitor al treburilor neamului creştinesc, [...][25] — sfîrşitul să-i fie cu noroc[26] ! — pe lîngă faptul că este destoinic în orice privinţă şi viteaz şi (unul) din cei vestiţi ai vilaietului Transilvania şi din vechile sale beizadele, a făgăduit să trimită, în fiecare an, [...][27] mai mult decît haraciul expediat mereu de Báthory Cristofor. De aceea, ieşind la iveală sporirea înaltelor *mele* favoruri imperiale (arătate) în privinţa lui, sus-numitului [...][25] — sfîrşitul să-i fie cu noroc ! — i s-a acordat cu bunăvoinţă domnia vilaietului Transilvania.

Vilaietele Buda şi Timişoara şi ţinuturile ce depind de acesta (din urmă), precum şi satele şi *nahye*-lele[28] aflate în condica pe care a întocmit-o mai înainte Halil bey, (unul) dintre foştii emiri, au fost înregistrate în condica monarhică. Din partea locuitorilor Transilvaniei neîntîmplîndu-se (vreun) amestec în satele şi nahye-lele însemnate în acea condică, restul lor[29] să fie în stăpînirea sus-pomenitului [...][25] — sfîrşitul să-i fie cu noroc ! — aşa cum au fost stăpînite de Báthory Cristofor voievod, care a murit.

Şi (noul voievod) să se îngrijească cu dreptate de raiale şi beraiale[30] şi să apere şi să ocrotească, aşa cum trebuie, ţara şi cetăţile de pagubele vrăjmaşilor.

Dacă, duşmanul acţionînd dintr-o parte precum aceasta, este nevoie de ajutor, atunci slujitorii mei beilerbei şi bei, care se află la serhaturi, să nu neglijeze nicicum să înlăture şi să îndepărteze de peste vilaiet şi ţară pagubele şi răutăţile lor (ale vrăjmaşilor), în orice fel va fi (cu putinţă), fie venind ei înşişi, fie trimiţînd oaste îndată ce primesc veste.

Dar sus-numitul voievod, precum şi emirii[31] Transilvaniei, trimiţînd om, înainte de a cere oaste, (să pregătească) alimentele şi proviziile (necesare) oştilor

mele victorioase şi să repare întru totul podurile de trecere şi celelalte locuri dificile. Apoi, ivindu-se ⟨prilejul⟩ unei slujbe la serhatul pomenitului ⟨teritoriu⟩ bine păzit[22], sus-numitul voievod împreună cu ceilalţi bei[23] să slujească — potrivit devotamentului şi supunerii ⟨faţă de Poartă⟩ — aşa cum trebuie, fie încercînd ei înşişi ⟨să slujească⟩, fie trimiţînd oaste şi arme şi zaherele. Şi, astfel, să slujească cu devotament şi cinste faţă de Pragul meu al fericirii, aşa cum s-a arătat mai sus.

Drept pentru care nimeni din beilerbei şi din bei şi din ceilalţi oşteni victorioşi să nu săvîrşească ⟨vreun⟩ amestec şi atac asupra lor ⟨a transilvănenilor⟩ şi a ţării şi vilaietului lor.

Şi, dat fiind că vilaietul Transilvania este, întru totul, ţară şi vilaiet ce trebuie apărate şi ocrotite precum celelalte ţări ale mele bine păzite ⟨şi astfel⟩ întrucît şi raialele sale[24] sînt precum ceilalţi plătitori de tribut ai mei, dorinţa mea sacră este ca ⟨Transilvania⟩ să fie întotdeauna în siguranţă şi pace şi ca locuitorii ei să aibă parte de tihnă şi linişte. Astfel, am dat această *ahid-nâme* împărătească, însoţită de bucurie şi am poruncit că :

Fiindcă sus-pomenitul voievod şi ceilalţi bei[23] şi birăi ai săi sînt pe punctul de a dovedi prietenie ⟨Porţii⟩, prin devotament şi sinceritate în chip desăvîrşit, ei să fie statornici şi neclintiţi pe calea ascultării şi supunerii.

Aşa cum s-a arătat mai sus, din această parte neîntîmplîndu-se ⟨vreun⟩ amestec ⟨şi⟩ atac asupra ţării şi vilaietului lor, ci ⟨Transilvania⟩ fiind stăpînită precum ⟨a stăpînit-o⟩ Báthory Cristofor voievod, iar clauzele menţionate fiind respectate de ambele părţi, să se acţioneze în conformitate cu condica monarhică, scrisă potrivit condicii lui Halil bey, dovedindu-se multă precauţie de a ⟨nu⟩ se săvîrşi ⟨vreo⟩ faptă contrară ei şi ordinului meu împărătesc.

Şi, cînd se trimite, în fiecare an, haraciul la Poarta mea — refugiu al fericirii, ei să-l trimită şi să-l expedieze, an de an, sporind şi adăugînd şi ⟨suma⟩ mai mare pe care el[25] a făgăduit-o.

⟨*Însemnare*⟩ : — I s-a dat lui Mahmud ağa, ⟨unul⟩ din capugi-bâşîii Înaltei Curţi[35].

[1] Hakk — epitet pentru Allah.
[2] Muhammed (Mahomed).
[3] Murad III, sultan otoman (1574—1595).
[4] Selim II, sultan otoman (1566—1574).
[5] Süleyman, Magnificul *(Muhteşem)* sau Legiuitorul *(Kanuni)*, sultan otoman (1520—1566).
[6] Selim I, sultan otoman (1512—1520).
[7] Bayezid II, sultan otoman (1481—1512).
[8] Mehmed II, Cuceritorul *(Fatih)*, sultan otoman (1451—1481).
[9] Murad II, sultan otoman (1421—1451).
[10] Akdeniz — Mediterana.
[11] *Şam* — are şi sensul de *Siria*.
[12] *Kürdistan* — „Ţara curzilor".
[13] *Gürcistan* — „Ţara georgienilor" ; Gruzia.
[14] Tbilisi.
[15] Nordul Africii, cu excepţia Egiptului.
[16] *Goletta*, fortăreaţă în Tunisia.
[17] Marea stepă dintre Nistru şi Volga.
[18] Mecca şi Medina.
[19] Poarta (Istanbul).
[20] Cristofor Báthory, voievod al Transilvaniei (1576—1581).
[21] Sigismund Báthory, voievod şi, apoi, principe ale Transilvaniei (1581—1597 ; 1598—1599 ; 1601—1602).
[22] În document : *uhde-i hümâyûnum* — „promisiunea mea împărătească" ; este vorba, probabil, de *ahid-nâme-i hümâyûn*, căci şi lui Sigismund Báthory i se acordase o „capitulaţie" *(ahid-nâme)*, după cum rezultă dintr-o poruncă emisă la o dată anterioară celei a documentului de faţă.
[23] *Beğ-zâde* — fiu de bei (prinţ) ; aici, în sensul de „fiu de nobil".

[24] Adică, nobili creştini.
[25] În document : loc alb. Este vorba de Paul Márkházy.
[26] Formulă specifică documentelor turceşti şi prin care celor menţionaţi ca atare în acestea li se ura să se convertească, în cele din urmă, la islamism.
[27] În document : loc alb.
[28] *Nahye* — ţinut, district ; unitate teritorială în administraţia otomană — subdiviziune a unei cazale *(kaza)*.
[29] Adică, satele şi ţinuturile din Transilvania, neînregistrate în condica imperială întocmită de Halil bey.
[30] *Reâyâ vü berâyâ* — expresie generică pentru supuşi (scutiţi şi nescutiţi de dări).
[31] Adică, nobilii.
[32] Teritoriul (de fapt, „ţările"/*memâlik* — cuvînt omis în documentul de faţă) aflat sub directa administraţie a Porţii. Aici, vilaietele Timişoara şi Buda.
[33] Nobilii din Transilvania.
[34] Supuşii (locuitorii) din Transilvania.
[35] Însemnare făcută ulterior în partea de sus a documentului, sub menţiunea : „Erdel voyvodasına...".

A "BOOK OF OATH" (AHID-NÂME) OF 1581 RELATING TO TRANSYLVANIA

SUMMARY

In the first parte of survey there are expressed some general considerations on the character of the records issued by the Ottoman Porte in connection with the Romanian Principalities. These records — among which the "Books of oath" (ahid-nâme) have a particular importance — show the Ottoman rulers out-look as regards the legal-political status of the Romanian Principalities. The above-mentioned records, irrespective of their denomination and character, certify the unceasing validity of the principle of the Romanian Principalities *State autonomy* in their relationship with the Ottoman Porte.

On the basis of the Romanian — Ottoman relations there are some principles specific for the *ahid* (oath) tradition. This historical truth is confirmed by the Turkish-Ottoman documentary sources both in the case of Wallachia and Moldavia and especially in the case of Transylvania.

In the second part of the study there are presented the "books of oath" regarding Transylvania issued in the second half of the 16-th century. These records point out that after 1541, when Transylvania became an autonomous principality under Ottoman Porte's suzerainity, she had, with some exceptions of a protocolar nature, the same legal-political status as that of Wallachia and Moldavia. Towards such a conclusion, the data offered by the text of the "book of oath" of 1581 converge as well (See Annex 2). The circumstances, in which the respective record was issued and that are shown especially on the basis of some unpublished Turkish sources, brought forward some specific aspects of the Romanian — Ottoman relationship.

INFORMAȚII DESPRE EVOLUȚIA DEMOGRAFICĂ ȘI A TERITORIULUI ORAȘULUI GALAȚI PÎNĂ LA 1918 (II)

DE

PAUL PĂLTĂNEA

Probabil că odată cu înființarea Sfatului municipal, la aplicarea Regulamentului organic, orașul a fost împărțit în patru „ciaste", cu 11 mahalale. În 1832, din totalul de 1821 locuințe, cele mai multe erau în ciasta a patra, 694 ; urma, apoi, ciasta întîia, 562 ; ciasta a treia, 366 și a doua, 299 [114]. Într-o catagrafie din 1840 sînt trecute 2133 case : 548 în ciasta întîia ; 333 în ciasta a doua ; 415 în ciasta a treia ; 837 în ciasta a patra [115].

Mai populate erau cartierele din jurul pieței „tîrgului nou" și valea orașului, aceasta, din urmă, destul de des distrusă de inundațiile Dunării și ale Brateșului. Amintim pe cea din 1829, cînd, după informațiile unui raport austriac din 3 aprilie, Dunărea a crescut „foarte mult" [116]. În primăvara anului 1837, toată valea orașului a fost inundată. Bătrînii afirmau că de 25 de ani nu mai fusese un asemenea potop de ape [117]. Pentru a preveni alte inundații, în 1841, s-a înălțat o „ezătură", „spre siguranța politiei de revărsările Dunării și ale lacului Brateș" [118].

Populația orașului este în continuă creștere. Catagrafia din 1820 nu s-a păstrat [119], dar după informațiile lui A. C. Gaspari, în 1819, orașul avea 5 000 de locuitori [120]. În preajma războiului ruso-turc din 1828—1829, Galații aveau, după aprecierile lui Adrien Balbi, o populație de 7 000 de locuitori [121]. Catagrafia din

---

* Prima parte a acestui studiu s-a tipărit în *AIIAI*, XXIV/1, 1987 ; numerotarea notelor urmează în continuare.

[114] ASI, Tr. 644 op. 708, dos. 203, f. 14. Într-o catagrafie din 1832 sînt menționate șase „ciaste" (Idem, Tr. 885 op. 1001, dos. 113, f. 45 v).

[115] ASI, Tr. 799 op. 909, dos. 65, f. 5—18 v, 23—30 v, 36—44, 47.

[116] Hurmuzaki, *Documente*, XXI, p. 94, 98.

[117] D. Bodin, *Documente privitoare la legăturile economice dintre Principatele Române și regatul Sardiniei*, București, 1941, p. 42.

[118] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment, I, vol. VI, p. 306, CLIX.

[119] Gh. Ungureanu, *Catagrafia locuitorilor Moldovei din anul 1820*, în *Din istoria statisticii românești*, 1969, p. 132. În sama Visteriei din 1823 este trecută suma de 254,90 lei ce „s-au dat boierilor ce au lucrat catagrafia la Galați" (Biblioteca Centrală Universitară, Iași, ms. VI/21, f. 91). Catagrafia a fost făcută de Pavlică Duca, biv vel ban, din Bîrlad (I. Antonovici, *Documente bîrlădene*, IV, Bîrlad, 1924, p. 282—283).

[120] A. C. Gaspari, *Lerbuch der Erdbeschreibung...*, Weimar, 1819, apud Nicolas V. Michoff, *La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIII-e et au XIX-e siècle*, II, Sofia, 1924, p. 240. Aceeași cifră indică și contele F. Karaczay, *Beiträge zur europäischen Landeskunde. Die Moldau, Wallachey, Bessarabien und Bukovina*, Wien, 1818, p. 53.

[121] Adrien Balbi, *Abrégé de géographie*, Paris, 1844, p. 591. Aprecierea lui Balbi este folosită și de alte lucrări contemporane. Vezi George Coatu, *Știri despre Țările Române în Geografia Universală de acum 100 de ani*, în „Studii italiene", VIII, 1941, p. 126. O descriere a Moldovei din prima jumătate a secolului al XIX-lea indică pentru Galați o populație de 5 000—6 000 locuitori, afară de numărul mare al străinilor flotanți (BARSR, ms. fr. 235, f. 65 v). Charles Guébhardt susține că în 1826 Galații aveau 7 000 de locuitori (P. Păltănea, *O nouă descriere*, p. 606). După

1831 indică o populație de 8 606 locuitori [122]. Date aproape asemănătoare se găsesc și în catagrafia întocmită la 22 iunie 1832 : 2 000 familii cu 8 606 locuitori permanenți, la care se adaugă circa 1 000 de locuitori „nestatorniciți", în total : 9 606 [123].

Dintre locuitorii permanenți, „clasa mai de jos" forma masa mare a populației, 5 799 locuitori (67,39%). Datele statistice existente nu ne îngăduie să stabilim componența acestei „clase mai de jos", în care nu intrau „slugile", 1 899 de persoane (22,06%). După o catagrafie din 1831 erau în oraș : 193 de meseriași cu 82 de calfe. Numărul lor fiind în creștere față de anul 1827, cînd erau numai 170 : 22 fierari, 9 butnari, 7 argintari și ceasornicari, 20 ciobotari, 34 cojocari și blănari, 12 mumgii (lumînărari), 13 bărbieri, 18 pitari, 4 brăhari și 31 rachieri [124]. Negustorii erau mai numeroși. În 1832 erau 368 : 9 de starea întîia, 63 de a doua și 296 de starea a treia [125]. După aceste date, conchidem că grosul acestei „clase mai de jos" o formau meșteșugarii și negustorii care nu erau proprietari de prăvălii și lucrători.

Jules Hagemeister susține că orașul avea, prin 1834, 12 000 de locuitori [126], apreciere întrucîtva exagerată, căci nu era posibil ca în decurs de doi ani de zile populația să crească cu 3 000 de locuitori, cînd din cauza epidemiei de holeră din 1831 muriseră 1 000 de persoane [127]. După părerea consulului francez Adrien Louis Cochelet, orașul avea, în această perioadă, 18 000 de locuitori [128]. Aceeași evaluare o face și consulul Sardiniei din Galați la sfîrșitul anului 1837 [129]. Alte informații străine din anii 1835 și 1839 indică cifre sub această limită [130].

În 1840, după constatările sîrbului Joachim Vuici, erau 18 000 de locuitori și 3 000 de case [131]. Peste doi ani, consulul Franței, Duclos, știa că Galații au 25 000

---

informații engleze, în 1827, orașul avea o populație de 5 000 suflete (*The Edinburgh Gazetteer*, apud N. V. Michoff, *op. cit.*, p. 113). Consulul francez Lagan consemnează într-un raport că, în 1828, Galații aveau 5 000 de locuitori (M. Holban, *Un raport francez despre Moldova (1828) al consulului Lagan*, în *BCIR*, IX, 1930, p. 151).

[122] Alex, A. C. Sturdza, *Régne de Michel Sturdza prince régnant de Moldavie, 1834—1849*, Paris, 1907, p. 407. Pentru catagrafia din 1831, vezi Gh. Ungureanu, *Catagrafia locuitorilor Moldovei din anul 1831*, în *Din istoria statisticii românești*, p. 145—155.

[123] ASI, Tr. 644 op. 708, dos. 203, f. 14 ; Ecaterina Negruți-Munteanu, *Date noi privind structura demografică a tîrgurilor și orașelor moldovenești la 1832*, în *Populație și societate*, I, Anexa II și III.

[124] ASI, Tr. 644 op. 708, dos. 192, f. 411 ; Idem, Tr. 875 op. 997, dos. 400, f. 58—65.

[125] ASI, Tr. 875 op. 997, dos. 142, f. 57—77, 86—93. Într-o altă catagrafie din 1831 sînt trecuți 433 negustori și 29 calfe (Idem, Tr. 644 op. 708, dos. 192, f. 411).

[126] Jules de Hagemeister, *Mémoire sur le commerce des ports de la Nouvelle Russie, de la Moldavie et de la Valachie*, Odesse, 1835, p. 80.

[127] Ecaterina Negruți-Munteanu, *op. cit.*, p. 255, anexa VII. Vezi și R. Caracas, *O cronică*, p. 383—384.

[128] Alex. Rally, *Le voyage de Cochelet dans les Principautés Roumaines (1834—1835)*, în *RHSEE*, VIII, 1931, p. 286.

[129] D. Bodin, *op. cit.*, p. 18. Într-un raport din 20 mai 1834, același consul afirmă că Galații au 20 000 locuitori (Ibidem, p. 43).

[130] C. B. Elliot crede că erau vreo 5 000 de locuitori (C. I. Karadja, *O călătorie pe apele române și prin Basarabia (1835)*, în *BSGR*, XLI, 1922, p. 178), iar după A. Bonar și R. Cheyne orașul are 10 000 locuitori (A. Lapedatu, *Doi misionari scoțieni în Țările Române acum o sută de ani*, în *ARMSI*, s. III, tom. XV, 1934, p. 178).

[131] Ștefan Berechet, *Călătoria lui Ioachim Vuici prin Temișana, Muntenia, Moldova și Basarabia, 1840*, București, p. 20. După informațiile lui N. Șuțu în 1836 au fost în oraș 1 450 de case, iar în 1841, 2 882 case (BARSR, ms. rom., 1933, f. 298 ; *Opere economice*, București, 1957, p. 211).

de locuitori [132]. Catagrafia din 1845 a înregistrat 4 695 de familii, ceea ce înseamnă un total de 24 000 locuitori [133].

Ca și în celelalte orașe și tîrguri mari ale Moldovei și la Galați negustorii și meseriașii depășeau, din punct de vedere numeric, celelalte categorii sociale [134]. Catagrafia din 1845 a înregistrat 429 familii de negustori (4 starea întîia, 18 starea a doua și 407 starea a treia) și 399 familii de meseriași (5 starea întîia, 21 starea a doua și 373 starea a treia), fiecare categorie cu caftele lor (341 de negustori și 317 de meșteșugari) [135]. Pentru ambele categorii, majoritatea o constituiau românii (476 familii de negustori și 398 de meșteșugari), străini ne fiind cu mult sub limita acestei majorități (411 familii de negustori și 320 de meșteșugari) [136]. Alte date posterioare acestei catagrafii, ca cele pe care le consemnează Guébhardt, pentru anul 1848, 45 000 de suflete [137], ca și aprecierea consulului prusian Neigebaur, 32 000 de locuitori [138], sînt exagerate.

Aceste date statistice reflectă prospera activitate economică a orașului Galați. Manufacturile create în perioada anterioară, ca și cele nou înființate, iau forme superioare de organizare, prin întrebuințarea unui număr mai mare de muncitori salariați. În șantiere s-au lucrat, de exemplu, în 1840, 10 vase, dintre care două erau de 200 de tone [139]. Fabrica de conserve, condusă de S. Goldner, avea 60 de salariați, producția ei fiind destinată mai ales exportului [140]. R. Lindau aprecia, în 1829, că portul Galați „este o mare piață pentru produsele ambelor Principate și unicul loc unde se debarcă unele din importantele mărfuri ale importului" [141]. Peste un deceniu se spunea despre oraș că este „principalul depozit al unor mari cantități de mărfuri de import și export" [142].

Creșterea populației sef ace, în acest timp, într-un ritm deosebit de rapid. În răstimp de numai 13 ani, numărul familiilor se dublează datorită sporului natural, dar și imigrării interne și externe. Tendința strămutării țăranilor birnici spre Galați ia proporții serioase în perioada regulamentară, cu toate măsurile restrictive prevăzute de Regulament. Între anii 1838—1845 au venit, 72 familii de ne-

---

[132] Hurmuzaki, *Documente*, XVII, p. 950, DCCCXCVIII ; Constantin Buse, Georgeta Penelea, *Structure démographique, sociale et économique des ports danubiens de Brăila et Galatz*, în *AUB*, Istorie, 1980, p. 93—94.

[133] L. Boicu, *Despre structura socială a orașului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*, în „Studii", XVI, 1963, 2, p. 286—287. Gh. Platon indică 4 527 familii cu un total de 22 635 suflete *(Populația orașului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*, în „Carpica", 3, 1970, Anexa II). În alte date oficiale se afirmă că „populația Galațiului au crescut împătrit" *(APR*, XII, 2, p. 87). Pentru datele indicate de N. Șuțu, vezi *Opere economice*, p. 211. D. Ciurea crede că Galații aveau o populație de circa 20 000 de locuitori *(Moldova sub domnia lui M. Sturdza*, Iași, 1947, p. 142—143).

[134] Pentru celelalte orașe vezi Gh. Platon, *op. cit.*, p. 15.

[135] L. Boicu, *op. cit.*, p. 286—287 ; Gh. Platon, *op. cit.*, Anexa II cu date diferite de cele publicate de L. Boicu.

[136] Gh. Platon, *op. cit.*, Anexa V.

[137] Scarlat Callimachi, *Pagini inedite despre Moldova*, București, 1947, p. 16 ; P. Păltânea, *O nouă descriere*, p. 606.

[138] J. F. Neigebaur, *Beschreibung der Moldau und Walachei*, Leipzig, 1848, p. 310. La p. 18 indică 40 000 locuitori. După informațiile unor călători francezi, Galații aveau, în 1848, 30 000 de locuitori (Al. Ungureanu, *O misiune franceză în Țara Românească. Moldova și Dobrogea*, în *RA*, 12, 1969, 1, p. 84, 89). Consulul francez Duclos apreciază, într-un raport din 11 iunie 1848, că Galații au aproape 40 000 de locuitori *(Anul 1848*, I, București, 1902, p. 521).

[139] D. Bodin, *op. cit.*, p. 64. Vezi și Hurmuzaki, *Documente*, XVII, p. 796, DCCLXXII ; N. Șuțu, *Opere economice*, p. 211 ; I. Toderașcu, *Din activitatea șantierului naval Galați în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *AȘUI*, Istorie, XVI, 1970, 1, p. 75.

[140] L. Boicu, *Industria în Moldova*, în *Dezvoltarea economiei Moldovei între anii 1848—1864*. București, 1963, p. 224. Vezi și C. Buse, *Comerțul exterior prin Galați sub regimul de porto-franc (1837—1883)*, București, 1976, p. 39—40.

[141] R. Lindau, *Die Walachei*, p. 79—80.

[142] BARSR, ms. fr. 235, f. 65 v. Vezi și C. Buse, *op. cit.*, p. 46—75.

gustori din țară, 87 de meșteșugari, 261 birnici de sate, 57 din alte tîrguri și 29 de peste granță [143], în căutarea unor locuri de muncă mai bine plătite. Se știe, din însemnările lui N. Șuțu, că la Galați „zilele de muncă sînt plătite foarte scump". Un meseriaș putea cîștiga de trei ori mai mult decît la Iași [144]. Unii dintre ei nu reușeau, totuși, să găsească locuri permanente de muncă și de aceea erau obligați să se reîntoarcă în sate. La 27 martie 1847, Pîrcălăbia Galați raportează Departamentului că cinci locuitori birnici din Galați, veniți de prin sate, cer să li se aprobe strămutarea la Roșcani, ținutul Covurlui, „unde ar fi găsit mai cu îndemînare locuri de hrană" [145]. Probabil că tot în acest timp începe să se formeze și cartierul Lozoveni, prin stabilirea țăranilor din satul Lozova, nevoiți să-și părăsească satul din cauza abuzurilor săvîrșite de arendașul moșiei, comisul Mihalache Străjescu [146].

Sporul substanțial de populație, care se înregistrează în ultimul deceniu din prima jumătate a secolului, se datorește și încetării epidemiilor de ciumă (ultima a fost în vara și toamna anului 1829) și limitării procentului de mortalitate, prin măsurile profilactice impuse, în timpul celor două epidemii de holeră din 1831 și 1848 [147].

Catagrafiile de sudiți făcute în răstimpul 1822—1848 dovedesc că majoritatea populației o formează românii, chiar dacă se întîlnesc păreri, ca cea a lui Guébhardt, după care străinii întreceau cu mult populația românească a orașului [148].

În catagrafiile din 1824 și 1825 sînt trecuți în ținutul Covurlui numai 33 de supuși austrieci, din care 24 erau negustori în Galați [149]. După terminarea războiului ruso-turc din 1828—1829 se stabilesc în oraș mulți „greco-bulgari". În 1833 erau 145. Se ocupau cu negoțul, iar unii erau „muncitori cu mîinile". O parte dintre ei au căpătat o protecție britanică și franceză. Locuiau în mahalaua sîrbească formată în jurul biserii Sf. Haralambie. Așezarea bulgarilor la Galați, ca și în restul Moldovei, s-a făcut în baza „așezămîntului" din iunie 1830 [150].

După datele catagrafiei din 1831 erau, în oraș, 83 de supuși britanici, majoritatea greci, iar în anul următor numărul lor crește la 150 [151]. În acest an, mai erau 200 de supuși austrieci, 119 francezi, 10 prusieni și 80 ruși [152]. Din totalul familiilor înscrise în catagrafia din 1845, 4695, erau sudiți 1430, adică o treime din populația orașului [153]. Mai erau 234 familii de evrei cu o sinagogă și o mahala armenească formată în jurul bisericii. Datele statistice referitoare la sudiți, cu excepția evreilor și armenilor, nu exprimă și o realitate etnică, deoarece se știe că

---

[143] L. Boicu, *op. cit.*, p. 289. În 1845 negustorii și meseriașii totalizau 2 529 familii, adică 55,01% din totalul populației (Gh. Platon *op. cit.*, Anexa II).

[144] N. Șuțu, *Opere economice*, p. 180.

[145] Gh. Platon, *Contribuții la cunoașterea frămîntărilor țărănești din Moldova în preajma și în timpul anului revoluționar 1848—1849, Strămutarea locuitorilor*, în *SAI*, IV, 1962, p. 157. Vezi și ASI, Tr. 644 op. 708, dos. 22, f. 44.

[146] Radu Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țăranii*, București, 1907, p. 122—123. Gh. Platon semnalează și cîteva cazuri de strămutare din satele Frumușița, Tulucești și Sivița în anii 1828—1829 *(Contribuții la cunoașterea situației locuitorilor din regiunea „bălții" Brateșului în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *AȘUI*, sec. III, tom. III, 1957, p. 71).

[147] Gh. Platon, *Situația maselor populare din Moldova în preajma și în timpul anului revoluționar 1848*, (II), în *AȘUI*. Istorie, XIII, 1967, p. 50, 52.

[148] S. Callimachi, *Pagini inedite*, p. 17.

[149] C. Turcu, *Observări asupra catagrafiei sudiților din Moldova pe anii 1824 și 1825*. în *Îndrumător în Arhivele Statului Iași*, II, București, 1956, p. 131, 133. Vezi și Stela Mărieș, *La statistique des sujets étrangers en Moldavie et son importance démographique*, în *Populație și societate*, IV, 1980, p. 191—197.

[150] ASI Tr, 644 op. 708, dos. 202, f. 40—41 v ; Constantin Velichi, *Așezămîntul coloniștilor bulgari din 1830*, în *Rsl*, III, 1958, p.119.

[151] ASI, Tr. 644 op. 708, dos. 195, f. 93 ; dos. 203, f. 14.

[152] Ibidem, dos. 203, f. 14.

[153] L. Boicu, *op. cit.*, p. 287. D. Ciurea afirmă că erau 1 130 familii de străini *(Moldova sub domnia lui M. Sturdza*, p. 142), aceeași cifră o indică și Gh. Platon, *Populația orașului moldovenesc*, Anexa IX.

mulți din meșteșugarii și negustorii români obișnuiau să solicite protecția unei puteri străine, pentru a scăpa de unele abuzuri ale administrației feudale [154].

Hrisovul din 1 octombrie 1836, în fapt prima formă a regulamentului de funcționare a porto-francului, crează și posibilitatea extinderii orașului „pe tot dealul spre Vadul Ungurului cît ține moșia tîrgului" [155]. Această parte, cuprinsă între strada Republicii (numită atunci Calea Domnească) și malul falezei, de la Biserica catolică și pînă la Grădina publică, a fost numită „orașul nou". Hrisovul amintit prevedea trasarea unor „uliție despărțitoare" în lățime de 5 stînjeni (circa 12 m) și împărțirea de locuri cu o lățime de 10,7 și 5 stînjeni. Proprietarii erau obligați, ca în termen de trei ani, să-și construiască locuințe „de piatră și cărămidă și acoperită cu oale" și să paveze strada în dreptul proprietății cumpărate. După aprecierile Sfatului municipal, pe acest loc puteau încăpea de la 600 pînă la 1 000 de proprietari [156].

În momentul în care au început să se vîndă locurile, s-a văzut că o serie de boieri, hatmanul Constantin Cerchez, aga Dimitrie Iamandi, hatmanul Alecu Costache, domnița Elena Sturdza, au pretins că aveau proprietăți pe acest loc, luate în 1823 „după cea de istov ardere a tîrgului". Sfatul municipal nu a luat în seamă aceste pretenții, răspunzînd că „făcînd cercetare în obștească condică a politii, carii să găsești încă de la înjghebarea acestui oraș, nu au putut găsi trecut asemenea loc" [157].

Negustorii formează majoritatea celor ce doreau să-și cumpere proprietăți în noul cartier. La 20 iunie 1834, 32 de negustori cer Sfatului municipal „din locurile slobodi necuprinse de nimine mai înainte, de la mahalaua Poștii pînă la Vadul Ungurului", fiind „strîmtorați, neavînd lăcuințe spre odihna familiilor noastre" [158]. Despre acest nou oraș, „de sus", călătoarea germană Ana de Carlowitz scria în 1846 că este „regulat și compus din case frumoase, în care lumea se grăbește a locui pe măsură ce să isprăvesc" [159].

În același timp se iau măsuri pentru întocmirea unui plan al „orașului vechi", pentru „îndreptarea ulițelor" și așezarea noilor clădiri la „linie". Aceste lucrări rămîn în grija unui inginer sau „arhitector" angajat de Sfatul municipal [160]. Planul întocmit de inginerul Singurov este discutat de obștea orașului, la 29 august 1836, care hotărăște „ca „ulițele de astăzi ale orașului vechi... să rămîie în aceași stare", fiindcă ar fi fost necesară o „desăvîrșită a lor prefacire", ceea ce nu era posibil. Pentru pavarea străzilor, se cere încuviințarea ca plutele ce vin pe Siret, de a Piatra Neamț, să încarce și cîte 40—50 bolovani [161]. La această dată, străzile erau încă nepavate, fiind podite cu bîrne, așa că pe timp frumos „era un colb îngrozitor", care, pe vreme de ploaie, se transforma „în noroi grozav" [162].

---

[154] Alte amănunte la Gh. Platon, *op. cit.*, p. 13, 17; ASI, Tr. 166, op. 184, dos. 23, f. 505—517. În 1840 se aprecia că la Galați erau 2 000 de evrei (N. V. Michoff, *op. cit.*, IV, p. 277).

[155] Hurmuzaki, *Documente. Supliment*, I, vol. V, p. 536; *APR*, VII, 2, p. 727.

[156] ASG, *Primăria Galați*, 1836, dos. 1, f. 3 v; *Manualul administrativ al Principatului Moldovei*, I, Iași, 1855, p. 587.

[157] ASG, *Primăria Galați*, 1834, dos. 2, f. 6—6v, 14, 18—19, 74—74v; ASI, *Litere*, M, 531/VII, tom. II, f. 457.

[158] ASG, *Primăria Galați*, 1834, dos. 2, f. 10; ASI, Tr. 799 op. 909, dos. 47, f. 3.

[159] N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. II, vol. III, București, 1929, p. 262.

[160] *Manualul administrativ*, p. 580. Primele lucrări s-au făcut, în decembrie 1834, de către căpitanul Singurov și inginerul Gheorghe Filipescu (ASG, *Primăria Galați, 1836*, dos. 1, f. 3—5, 8—8v. Încă din 1834. Departamentul din Lăuntru face demersuri pentru angajarea unui inginer la Galați. Menționăm contractul inginerului Anton Roll, care însă nu s-a încheiat (ASB, *Ministerul de Interne, Moldova*, 1834, dos. 1, f. 48. 49, 94). La 21 aprilie 1837 se oferă să vină la Galați, ca inginer, Adam Sivert, locotenent în armata austriacă, dar este angajat Ignat Rizer. Primul raport către Departament este semnat la 11 augustt 1837 (Ibidem, f. 52, 73, 143—146.

[161] ASG, *Primăria Galați*, 1836, dos. 1, f. 19—27v.

[162] Saint Marc Girardin, *Souvenirs de voyages et d'études*, I, Paris, p. 120; D. Ciurea, *Știri istorice relative la Moldova din jurnalul botanistului Edel*, în *SCȘI*,

Casele erau, în general, făcute din paiantă. Călătorul Chrismar notează, în 1833, că doar locuinţa pîrcălabului şi cîteva magazii din port erau de piatră, toate celelalte fiind din lemn [163]. Botanistul Julius Edel, vizitînd oraşul în 1835, nu găseşte clădiri deosebite, afară de hanul lui Ventura, care se construia atunci. Multe case de lemn aveau cerdace împodobite cu flori [164]. Contesa Ida Hahn-Hahn remarcă, în septembrie 1843, şi „cîteva case destul de drăguţe, cu grădini", iar Guébhardt aminteşte şi el de „cîteva frumoase case construite „à l'européenne" şi înconjurate cu grădini" [165]. Pentru ca oraşul să aibă o înfăţişare mai plăcută, Pîrcălăbia hotărăşte, la 15 septembrie 1837, să nu se mai încuviinţeze repararea caselor vechi. O parte din locuitori protestează împotriva acestei măsuri, dînd o jalbă domnitorului. Se primeşte răspuns „ca binalele care nu sînt de risipă să se poată meremetisi, spre înlesnirea celor scăpătaţi" [166].

Prin cartea domnească, din 23 august 1834, s-a înfiinţat „Comisia orăşenească", numită mai tîrziu „Comisia înfrumuseţării" sau „Comisia emboriceasca". Activitatea ei nu se limita numai la „închipuirea tuturor celor de nevoie întru deschiderea slobozeniei portului", ci şi la luarea unor măsuri de ordin edilitar [167].

Preocupările pentru înfrumuseţarea oraşului continuă şi în ultimul an al domniei lui Mihail Sturdza. La 8 martie 1849, Departamentul din lăuntru se interesa care este situaţia locurilor vîndute în oraşul nou, după prevederile hrisovului din 1 octombrie 1836, şi dacă s-au păstrat locurile pentru pieţele publice, catedrală şi căzărmi [168].

Domnitorul Grigore Al. Ghica sprijină măsurile luate pentru modernizarea oraşului. În acest sens aprobă înfiinţarea Comitetului „pregătitoriu de comerţ", care continuă activitatea Comisiei înfrumuseţării, cu speranţa că se vor putea realiza, în condiţii mai bune, o serie de măsuri edilitare. Comitetul intenţiona să-şi rezume activitatea doar la „proecturi pentru înflorirea şi prosperitatea comerţului", toate „lucrările de îmbunătăţire" trebuind să fie făcute de Ocîrmuire „fără să contribuiască negutătorii cît de puţin la nevoile portului". Cu toate acestea se înaintează Departamentului o „listă" cu îmbunătăţirile proiectate a să mai face la Galaţi „pe viitorime" [169], din care, în primul rînd, trebuia să se execute pavarea străzilor pentru a înlocui „trotuarele de lemn" [170], facerea digului Dunării, stăvilirea inundaţiilor lacului Brateş.

Aceste măsuri edilitare vor mai fi discutate în vara anului 1851, cînd Grigore Ghica face o vizită la Galaţi [171]. Cu această ocazie, Costache Negri, de curînd numit pîrcălab [172], îi prezintă domnitorului un adevărat program edilitar. Un prim

---

Istorie, VI, 1955, 1—2, p. 58 ; Ştefan G. Ciulei, Nina Ciulei, Ecaterina Ciulei, *Manuscrisul cu însemnări din călătoria naturalistului Julius Edel şi a farmacistului Joseph Szabo prin Moldova, în 1835*, în *Momente din trecutul medicinii*, Bucureşti, 1983, p. 258—259, nu menţionează articolul lui D. Ciurea ; *Pittoreske Donaufahrt von Ulm bis Konstantinopel*, Wien, 1836, p. 230 ; Hurmuzaki, *Documente. Supliment*, I, vol. VI, p. 183, 465.

[163] F. S. Chrismar, *Skizzen einer Reise durch Ungarn in die Türkei*, Pesth, 1834, p. 199.

[164] D. Ciurea, *Ştiri istorice*, p. 58. „Hanul lui Ventura" a fost construit, probabil, de banul Ioan Cârje „alăturea cu drumul mare" (pe locul unde este astăzi Rectoratul Universităţii). A fost cumpărat de Costache Ventura, la 8 noiembrie 1835, de la serdarul Manolache Cârje (Gh. Munteanu-Bîrlad, *Un document gălăţean*, în „Orizonturi", II, 1940, p. 660—662).

[165] Ida Hahn-Hahn, *Orientalische Briefe*, I, Berlin, 1844, p. 113 ; P. Păltănea, *O nouă descriere*, p. 606.

[166] ASG, *Primăria Galaţi*, 1836, dos. 1, f. 39, 42.

[167] ASI, *Documente*, 343/3. Comisia înfrumuseţării a funcţionat pînă în august 1849, cînd datorită unor „deosebite pricini" a fost desfiinţată.

[168] ASG, *Primăria. Galaţi*, 1849, dos. 31, f. 18.

[169] Ibidem, f. 4 ; ASI, *Secretariatul de Stat*, dos. 318, f. 90.

[170] N. Iorga, *Încă un călător francez la noi*, în *RI*, IX, 1923, p. 179 ; Idem, *Încă un călător în ţările noastre*, în *RI*, XVIII, 1932, p. 17.

[171] N. Iorga, *Corespondenţa lui Ştirbei-Vodă*, I, Bucureşti, 1904, p. 48.

[172] A fost numit pîrcălab la 4 iunie 1851 (Paul Păltănea, *Viaţa lui Costache Negri*, Iaşi, 1985, p. 112).

obiectiv era pavarea străzilor și anume : „Ulița mare" din dreptul „Otelului Țigănuș" [173] în sus spre biserica catolică și strada ce ducea „către tîrgul nou". Urma să se mai amenajeze șoseaua care cobora în port, pe la Vadul Poștei, spre „Sărărie" și vadul de lîngă mănăstirea Precista [174]. Călătorul englez Patrick O'Brien, trecînd prin Galați, în această vreme, observă că peste tot „domnește o îmbucurătoare aparență de hărnicie și bună stare" [175].

Caimacamul Nicolae Vogoride a arătat oarecare interes pentru înfrumusețarea orașului, în speranța că-și va cîștiga simpatia gălățenilor. A apreciat interesul pe care l-a depus Alexandru Ioan Cuza, pîrcălab al orașului, în executarea lucrărilor edilitare, și la 16/28 aprilie 1857 l-a înaintat la gradul de căpitan pentru „buna chibzuire a trebilor în însărcinarea ce poartă" [176]. Și într-adevăr, în luna următoare se făceau pregătiri pentru pavarea „vadului coborîtor la apa Dunării din capătul Uliții dogarilor" [177]. După vizita caimacamului la Galați, august 1857, a crescut ritmul executării lucrărilor edilitare. Șoseaua dintre „Strada cea mare" (Republicii) și Biserica catolică era terminată la 16 septembrie. S-a îndreptat „suiușul" barierei dinspre Brăila și s-a nivelat „pogorișul" șoselei „Sărăriei". Se pregătea „plănuirea unei Grădini publice", care nu exista în oraș [178].

Pentru buna organizare a acestei activități a fost trimis, încă de la 16 iulie 1857, Alexandru Moruzi, numit, la 26 septembrie, comisar extraordinar al guvernului pentru „toate lucrările atingătoare de îmbunătățirea și înfrumusețarea Galaților" [179]. Caimacamul Vogoride recomandă lui Alex. Moruzi și Comisiei de lucrări publice și înfrumusețare pe inginerul francez Bordellet, care ar fi putut executa toate lucrările prevăzute în raportul pe care Comisia îl înaintase guvernului [180]. La 30 noiembrie 1857, Bordellet era la Galați și discută cu Comisia de lucrări publice, care, înainte de a lua vreo hotărîre, solicită lui Alex. Moruzi „proiectul cuprinzător lucrărilor de care orașul ar putea dispoza pentru eczecutarea lucrărilor care Municipalitatea și comerțul reclamă" [181].

Activitaea lui Alex. Moruzi a fost destul de prodigioasă, căci la 20 septembrie 1857 gălățenii își exprimau, printr-o scrisoare, „sentimentele lor de adîncă recunoștință" pentru eforturile și zelul depus la împlinirea atîtor lucrări edilitare [182].

După ce a fost ales domn, Alexandru Ioan Cuza a manifestat, în continuare, interes pentru executarea unor lucrări de utilitate publică. C. Rolla, ministrul Lucrărilor publice, îl anunță pe domnitor, la 22 septembrie 1861, că a „contractat" pavarea uliței Brăila, de la barieră pînă în port, și se lucrează la pavarea și înălțarea șoselei spre Bădălan [183]. Cu cîtva timp mai înainte, la 28 mai 1861, domni-

---

[173] Hotelul a fost proprietatea banului Teodor Atanasiu, poreclit „Țigănuș". A fost pe locul unde este astăzi magazinul „Fondului plastic". Strada Alexandru Sahia se numea atunci „Ulița Țigănuș".

[174] ASG, *Primăria Galați*, 1851, dos. 3, f. 4—5v ; P. Păltănea, *Noi contribuții la biografia lui Costache Negri*, în „Danubius", II—III, p. 140. Vadul Poștei este astăzi strada Gării, de la strada Mihai Bravul în jos.

[175] L. Oliphant, S. Brooks, Patrick O'Brien, *Süd-Russland und die türkischen Donauländer*, în *Reiseschilderungen von...*, Leipzig, 1854, p. 177. După părerea unui călător francez, Galații erau în 1859 „o biată adunătură de case joase și neorînduite, cu cerdace de lemn", cu „trotuare de lemn, adevărate prăpăstii" (N. Iorga, *Încă un călător francez*, p. 179).

[176] „Gazeta de Moldavia", nr. 32, 25 aprilie 1857, p. 126 ; D. A. Sturdza, *Acte și documente*, IV. București, 1889, p. 451 ; Const. C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, 1966, p.67.

[177] ASI, Tr. 1772 op. 2020, dos. 38800, f. 1. Ulița dogarilor este str. Dogăriei.

[178] „Gazeta de Moldavia", nr. 73, 16 septembrie 1857, p. 287 ; ASB, *Ministerul de Interne, Moldova*, 1861, dos. 192 ; ASG, *Primăria Galați*, 1859, dos. 15.

[179] Victor Slăvescu, *Viața și opera economistului Alexandru D. Moruzi, 1815—1878*, București, 1941, p. 19.

[180] ASG, *Primăria Galați*, 1857, dos. 22, f. 1—1v.

[181] Ibidem, f. 2—2v.

[182] V. Slăvescu, *op. cit.*, p. 20 ; N. Iorga, *Studii și documente*, XVIII, 2, p. 76—77.

[183] BARSR, *Arhiva Cuza*, XV, f. 195—198v.

torul, intervenind pe lîngă negustorul gălățean Sechiari, pentru a-i împrumuta lui Manolache Costache-Iepureanu 30 000 de galbeni, mai preciza în scrisoarea trimisă acestuia : „În sfîrșit vom avea în curînd Unirea... O aștept cu mare nerăbdare pentru a mă apuca de treabă și a realiza tot ceea ce am pus la cale. Galații nu vor fi uitați" [184]. Și nu se poate spune că domnitorul nu și-a respectat promisiunea.

Datele despre populația orașului, notate de diferiți călători străini, sînt foarte variate și contradictorii. Paul Körnbach indică 9 000 de locuitori pentru anul 1850 [185]. Francisco Nardi susține că orașul avea 40 000 de suflete în 1852 [186], iar după Boucher de Perthes numai 7 000 în 1853 [187]. Doi călători englezi apreciază populația la 25 000 în 1854 și 28 000 în 1856 [188]. Creșterea populației se face pe calea sporului natural, dar și a strămutării țăranilor, ca „să se mai ușureze muncile către proprietate". Convinși că la Galați își vor găsi „dreptatea", în conflictele pe care le aveau cu proprietarii sau arendașii, numai dintr-un singur sat, Slobozia Corni, au venit 126 de locuitori [189].

După părerea gălățenilor, orașul avea, în 1858, 50 000 de locuitori [190]. În anul Unirii Galații aveau, după datele oficiale, 26 050 suflete [191]. Au fost, de asemena, înregistrate, tot în acest an, 5 059 de locuințe, cele mai multe fiind în ciasta a doua, adică centrul orașului, 1 544 [192]. D. Bolintineanu este convins că Galații aveau, în 1861, 80 000—90 000 de locuitori, apreciere evident exagerată [193]. Așa încît putem admite că la sfîrșitul anului 1861, Galații aveau o populație de circa 30 000 de locuitori.

Chiar dacă după indicațiile recensămîntului din 1859, populația orașului nu a crescut prea mult, față de anul 1848, suprafața lui cunoaște o extindere apreciabilă : 1 000 ha în 1861 [194]. După un plan al inginerului Rizer, din 1858, ciasta întîia începea „de la dugheana „Bogos" — în dreptul străzii Dogăriei — și se întindea pînă la bariera Prutului, iar apoi, pe șoseaua „ezăturii" ajungea lîngă Grădina publică". Ciasta a doua cuprindea centrul orașului. Prin „Ulița bulgărească" se despărțea, la apus, de ciasta a treia. Către răsărit mergea pînă la malul rîpii, iar spre

---

[184] Biblioteca „V. A. Urechia", Ms. II/663.

[185] N. Iorga, *Încă un călător german la noi: Paul Körnbach*, în *RI*, XIII, 1927, p. 10. Căpitanul francez Sabatier socotea, în 1849, că Galații au 30 000 de locuitori (Elvira Georgescu, *Un mémoire inédit sur les Principautés Danubiennes au XIX-e siècle*, în *RHSEE*, XIV, 1937, p. 134).

[186] N. Iorga, *Încă un călător în țările noastre*, p. 17. Englezul L. Oliphant socotește populația orașului la 30 000 locuitori (C. I. Karadja, *Încă o călătorie pe Dunăre*, în *BSGR*, XLII, 1923, p. 234).

[187] Boucher de Perthes, *Voyage à Constantinople par l'Italie... les Provinces Danubiennes...*, II, Paris, 1855, p. 395.

[188] N. Iorga, *Un lord locotenent al Irlandei pe la români*, *RI*, XXVIII, 1942, p. 21—22 ; E. D. Tappe, *General Gordon in Rumania*, în *SEER*, XXXV, 1957, 87, p. 567. V. Doze afirmă, în 1857, că peste cîțiva ani, Galații vor avea 75 000 de locuitori *(Un mois en Moldavie*, Bruxelles, 1857, p. 38). Evaluează această perspectivă și la 2 000 000 de locuitori *(Ibidem*, p. 48).

[189] L. Boicu, *op. cit.*, p. 289.

[190] „Gazeta de Moldavia", *Supliment*, nr. 53, 7 iulie 1858, p. 165. Al. Moruzi afirmă că Galații aveau în acest an 60 000 de suflete (V. Slăvescu, *op. cit.*, p. 334).

[191] *Din lucrările statistice ale Moldovei. Populațiunea pe 1859 și 1860*, Iași, p. 112—113 ; *Anuarul statistic al României*, *București*, 1912, p. 18 ; I. M. Dinescu, *Fii neamului de la 1859 la 1915*, Iași, 1920, p. 56. M. N. Pacu amintește de un recensămînt din 1859 după care Galații aveau 40 105 locuitori *(Cartea Județului Covurlui*, București, 1891, p. 107). George D. Ciocîrleanu indică pentru anii 1859—1860 o populație de 36 100 de locuitori *(La Roumanie économique*, Paris, 1923, p. 49).

[192] ASB, *Direcția g-rală de statistică*, 1859, dos. 150, f. 236.

[193] D. Bolintineanu, *Vizita domnitorului Principatelor-Unite la Constantinopole*, București, 1860, p. 4—5. Un raport adresat domnitorului, la 22 septembrie 1861, amintește „nămolul de oameni" care lucrau în port (BARSR., *Arhiva Cuza*, XV, f. 195—198v).

[194] V. Slăvescu, *op. cit.*, p. 151. ASG, *Primăria Galați*, 1860, dos. 3, f. 35.

nord pînă în „Ulița Codreanu" [195], astăzi strada Primăverii. Ciasta a treia se întindea spre apus pînă în „rîpa Căzărmii" (astăzi partea de sus a străzii Cristea Nicolae) și linia șanțului, iar „Ulița Movilei" o despărțea de ciasta a patra. Aceasta pornea din bariera Movilei (la întretăierea cu strada G. Coșbuc) în jos pînă la locul bisericii Sft. Haralambie, prin Ulița Codreanu, pînă în strada Domnească. De aici „prin ulița de lîngă biserica Vovidenia" la „vadul lui Cârje" [196] și pe „zarea dialului" pînă în spatele Grădinii publice. Pe „Ulița Palatului" — astăzi Vasile Alecsandri — se urca spre bariera Movilei. Ciasta a cincea se întindea din „Ulița Palatului" spre Vadul Ungurului [197]. Hanul „Țigănuș" era în „mijlocul tîrgului", dar după amintirile unui gălățean, prin 1853, „tot locul de la biserica Vovidenia era deșert și pustiu și de la biserica catolică în sus, spre Grădina publică, nu se vedea decît pe ici pe colo cîte o căsuță" [198]. Oricum, însă, Galații ajung, acum, după părerea colonelului Charles George Gordon un oraș „mare și totodată un oraș în care te poți rătăci" [199]. Despre aspectul orașului, Adèle Hommaire de Hell notează în primăvara anului 1868 : „Străzile laterale sînt nepavate, pline de praf sau de noroi, după anotimp... Strada principală, reparată în 1867, străbătea, după ieșirea din oraș, un loc viran care se întinde pînă la Grădina publică. Nici centrul orașului nu era scutit de contraste. Case arătoase, multe din ele, cu două etaje, erau înconjurate cu simple zăplazuri de lemn" [200].

Comunicînd unele impresii din Galați, doctorul Carol Davilla scria, în octombrie 1872 : „Se construiește peste tot și cred că lucrările laolaltă vor face din Galați un oraș european" [201]. Părerea nu era deloc exagerată, căci și alți contemporani apreciază aspectul „mai plăcut al orașului de pe deal, spre deosebire de cartierele din vale, neîngrijite și cu străzi întortocheate" [202]. Devastată, an de an, de inundațiile Dunării și ale Brateșului [203], valea orașului, și mai ales Bădălanul, nu s-a bucurat de atenția Municipalității.

Comisia Înfrumusețării mai activează pînă în 1866, cînd este desființată, atribuțiile ei fiind preluate de Primărie, care va acorda un interes deosebit pavării străzilor, multe dintre ele nefiind încă pavate în 1866 [204]. Între anii 1871—1873, cînd este primar al Galaților Alexandru Moruzi, au fost pavate 30 de străzi. Cesar Bolliac elogiază activitatea lui Moruzi, Galații fiind un oraș model, exemplu pe care-l pot urma chiar și „capitalele" București, Iași și Craiova [205].

Populația este în creștere, vechiul teritoriu al orașului, înconjurat de șanțul porto-francului, devenind neîncăpător. O parte din locuitorii orașului arată într-o cerere din 27 martie 1864 că orașul „este situat pe o mică bucățică de loc". Desigur

---

[195] După numele comisului Grigore Codreanu.

[196] De la numele slugerului Ioan Cârje, ctitorul bisericii Vovidenia.

[197] ASG, *Primăria Galați*, neinventariate. Prefectul Al. Cantacuzino este nemulțumit de activitatea lui Rizer. Într-un raport din 6 ianuarie 1860 susține că „neajunsurile" orașului se datoresc „nevredniciei" lui Rizer (ASB, *Ministerul de Interne, Moldova*, 1860, dos. 173, f. 43).

[198] N. G. Stavrescu, *Galații cu 40 de ani în urmă*, în „Aurora, 1891, 2, p. 34 ; Vezi și D. I. Oancea, *op. cit.*, p. 55.

[199] E. D. Tappe, *Generalul Gordon*, p. 571.

[200] Victor Andrei, *Dunărea de Jos și orașul Galați în însemnările unor călători francezidin s ecolul trecut*, în „Danubius", VI—VII, p. 108.

[201] Elena Perticari-Davila, *Din viața si corespondența lui Carol Davila*, București, 1935, p. 312.

[202] *La Roumanie en 1866 d'après le vieux guide Joanne*, în *RHSEE*, IX, 1932, p. 415.

[203] Marile inundații din 1860 și 1861 au produs pagube enorme. D. A. Sturdza, aflat la Galați, telegrafiază domnitorului : „spectacolul este înspăimîntător. pierderile sînt foarte importante" (BARSR, ms. rom., 4597, f. 10. Vezi și ASB, *Ministerul de Interne, Moldova*, 1860, dos. 400, f. 15 ; ASG, *Primăria Galați*, 1861, dos. 20, f. 92. Pentru inundațiile din 1871, vezi ASB, *Ministerul de Interne, Comunale*, 1871, dos. 152, f. 5 ; *Direcția g-rală de statistică*, 1871, dos. 170, f. 69.

[204] Le Cler. *La Moldo-Valachie ce qu'elle a été, ce qu'elle est, ce qu'elle pourrait être*. Paris, 1866, p. 67 ; A. Fontenay, *Le commerce français dans le Danube*, Paris, 1868, p. 10.

[205] „Trompeta Carpaților", nr. 1078, 5/17 august 1873.

o exagerare intenționată pentru a justifica propunerea ca să se cumpere moșia Țiglina. Domnitorul Alexandru I. Cuza va încuviința cumpărarea acestei moșii, pentru care se dă, în schimb, 1 500 fălci (2 148,48 ha) din moșia Slobozia Conachi, proprietatea Ecaterinei Conachi-Vogoride-Ruspoli [206].

După un recensământ din 1865, orașul avea 5 811 case și 7 173 familii cu un total de 49 799 locuitori [207]. La începutul anului 1866 populația orașului era estimată la „peste 60 000 de locuitori" [208]. După datele Primăriei, în 1871, erau în oraș 80 000 de suflete [209].

În deceniile ce urmează războiului pentru independență, perioadă de activă dezvoltare economică și industrială, suprafața orașului se extinde cu repeziciune. Cartierele mărginașe depășesc iute vechile hotare ale orașului. „Șanțul vechi", făcut la instaurarea regimului de porto-franco, altădată în cîmp, este, în 1886, strada Agriculturii.

În 1891, orașul se întindea pe o suprafață de 1 221 ha [210]. Bariera Bădălanului era atunci în dreptul străzii Nordului. Valea orașului nu depășise, la nord, șoseaua spre Reni — calea Prutului — care o apăra de inundația Brateșului. Bariera Brăilei era la „șanț" (strada Agriculturii — Bulevardul George Coșbuc). Strada Morilor era în 1893 „la marginea orașului". La bariera Tecuci se formează „mahalaua nouă" sau „Bucureștii noi". În 1897 erau 240 de locuitori contribuabili. Încă din 1894 s-a cerut alipirea ei la comuna Galați, dar de-abia la 23 februarie 1900 s-a aprobat trecerea acestui cartier de la comuna Filești la Galați [211]. Pe latura de apus, orașul nu depășise strada Războieni, dar se extinsese dincolo de „Tunel". Spre răsărit, spațiul dintre strada Tudor Vladimirescu și marginea falezei era încă nelocuit.

În anul începerii primului război mondial, suprafața Galaților crescuse la 1 400 ha, pe care erau 15 000 de locuințe [212]. În 1899 fuseseră înregistrate numai 12 033 locuințe [213].

Față de datele recensămîntului din 1865, 48 799 de locuitori, populația Galaților este în regres în 1881, 40 022 locuitori [214], probabil din cauza scăderii bruște a comerțului extern de cereale. Începînd cu 1880, exportul de cereale scade simțitor în favoarea portului Brăila. Vînzările înregistrate la Galați reprezentau doar un procent care variază între 9,10% și 15,3% din exportul total al țării. În legătură

---

[206] ASG, *Primăria Galați*, 1863, dos. 89, f. 75; P. Păltănea, *Costache Negri. Corespondență inedită*, în „Carpica", 1980, p. 67.

[207] ASG, *Primăria Galați*, 1865, dos. 107, f. 49v.

[208] ASB, *Direcția g-rală de statistică*, 1866, dos. 974, f. 10; *La Roumanie en 1866*, p. 416. În literatura străină, întîlnim unele date exagerate pentru anul 1868: 90 000 de locuitori (N. Iorga, *Vizita în România a profesorului din Berlin a lui Mihail Kogălniceanu*, în *RI*, XXII, 1936, p. 5). Peste zece ani, Armand Belin credea că orașul are 100 000 de locuitori Idem, *Încă un călător în România*, în *RI*, XXVIII, p. 23).

[209] *Raport adresat președintelui Consiliului de miniștri de primarele urbei Galați*, 1871, p. 5; ASG, *Primăria Galați*, 1866, dos. 27, f. 11; D. Frunzescu, *Dicționar topografic și statistic al României*, București, 1872, p. 202—203. L. Hugonnet, *Six mois en Roumanie*, Paris, 1875, p. 57. După date germane, în 1875, orașul avea 50 000 de locuitori (N. V. Michoff, *op. cit.*, I, p. 151). D. A. Sturdza, indică pentru anul 1876 o populație de 33 166 locuitori *(Suprafața și populațiunea regatului României*, București, 1896, p. 64—65).

[210] M. Pacu, *Cartea Județului Covurlui*, p. 93. Orașul avea 265 străzi (Ibidem, p. 105). Cu zece ani în urmă erau numai 172 străzi (ASG, *Primăria Galați*, 1880, dos. 19, f. 64).

[211] ASG, *Primăria Galați*, 1894, dos. 130, f. 12, 14, 39. *Raportul Domnului Primar G. L. Aslan către Diom/nul Ministru de Interne...*, Galați, 1900, p. 90.

[212] „Galații Noi", nr. 103, 20 iunie 1904. N. Iorga este impresionat, în 1904, de întinderea „răsfățată" a orașului *(Drumuri și orașe în România*, București, 1904, p. 229).

[213] ASB, *Direcția g-rală de statistică*, 1899, dos. 2176, f. 94v. După aprecierea consulului francez din Galați, orașul avea, în 1879, o populație de 78 177 locuitori (C. Buse, *Comerțul exterior*, p. 172—173).

[214] ASG, *Primăria Galați*, 1880, dos. 19, f. 64.

cu această situație, ziarul gălățean „Poșta" scria în 1881 : „Galați, primul oraș comercial odinioară, cade astăzi și merge căzînd, încît în un viitor mai apropiat sau mai depărtat va ajunge în o stare destul de deplorabilă" [215]. La recensămîntul din 1885 se înregistrează însă o creștere vizibilă, 44 096 locuitori [216]. D. A. Sturdza indică pentru anul următor : 47 194 locuitori. După datele recensămîntului din 1890 erau în oraș 59 143 de locuitori [217]. La începutul anului 1895 sînt în oraș 56 420 de persoane [218], iar în anul de sfîrșit al secolului, 1899, populația crește la 59 143 locuitori [219]. De acum înainte, procentul de creștere al populației se menține ; 62 678 de locuitori în 1900 [220], 63 247 în 1902 [221], 65 000 în 1906 [222], 62 216 în 1910 [223], 71 641 la 1 ianuarie 1913 [224]. La această dată, Galați este al treilea oraș al țării, după București și Iași.

Informațiile, pe care le-am avut la dispoziție, nu ne-au îngăduit să stabilim, decît foarte sumar, categoriile sociale care compun, în anii amintiți mai sus, populația orașului. În 1902, „industria mare" era formată din 38 „așezăminte industriale" în care lucrau 2 326 de muncitori [225]. După un deceniu, numărul lor se dublează. Numai „industria mare" și căile ferate foloseau, în 1911, 4 855 de muncitori (3 716 + 1 139) [226]. Peste patru ani, erau întrebuințați, în industrie, 14 105 muncitori [227], deci putem aprecia că procentajul total al muncitorimii varia între 27% și 30% din populația orașului. Creșterea numărului de muncitori salariați (în 1890 au fost înregistrați doar 9 624 de muncitori [228]) a influențat procesul de concentrare a muncitorimii industriale, fapt care a avut importante repercursiuni în dezvoltarea conștiinței de clasă și organizarea proletariatului.

---

[215] „Poșta", I, nr. 225, 29 aprilie 1881.

[216] ASG, *Primăria Galați*, 1885, dos. 15, f. 9. I. S. Mendoviidi folosește următoarele date : 1880, 35 183 locuitori ; 1881, 34 877 ; 1882, 34 962 ; 1883, 34 995 ; 1884, 35 144 ; 1885, 34 843 (*Contribuțiuni la demografia României*, București, 1892, p. 100—111). Procentul de natalitate, calculat după aceste date, variază între 42,90%—49,53%. Exceptînd Iașii, la Galați se înregistrează cel mai mare procent de natalitate.

[217] „Buletinul statistic general al României", I, 1892, p. 31 ; I. M. Dinescu, *op. cit.*, p. 56 ; P. Tudor, I. Mada, *Recensămîntul populației din 1890*, în *Din istoria statisticii românești*, p. 214. D. A. Sturdza indică însă pentru anul 1891, 57 183 locuitori (*Suprafața și populațiunea*, p. 64—65).

[218] „Lumea nouă", nr. 69, 17 ianuarie 1895 ; „Conservatorul", I, nr. 29, 11 ianuarie 1895. G. Bley folosește o cifră exagerată : 80 000 de locuitori (*La Roumanie, étude économique et commerciale*, Paris, 1896, p. 37).

[219] ASB, *Direcția generală de statistică*, 1899, dos. 2176, f. 96v. *Anuarul statistic al României*, 1904, p. 23 indică 62545 de locuitori. Ibidem, 1912, p. 18.

[220] „Buletin statistic al României", seria II-a, 1900—1901, 3, p. 166.

[221] *Anuarul statistic al României*, 1904, p. 357.

[222] L. Colescu, *Progresele economice ale României*, București, 1907, p. 50.

[223] *Anuarul statistic al României*, 1912, p. 18, Const. I. Florea afirmă că în 1909 Galații aveau 59 500 locuitori (*Orașul Galați din punct de vedere economic*, în „Economia națională", XXXIII, 6, 1909, p. 290.

[224] L. Colescu, *Populațiunea României la 1 ianuarie 1913*, în *BSGR*, XXXVII, 1919, p. 603 ; I. M. Dinescu, *op. cit.*, p. 56.

[225] *Anuarul statistic al României*, 1904, p. 225.

[226] *Ibidem*, 1912, p. 384.

[227] Datele provin dintr-o statistică întocmită de Comisia locală a sindicatelor, „Lupta zilnică", XI, nr. 57, 11 martie 1915 ; *Progresul economic în România, 1877—1977*, București, 1977, p. 118. Const. I. Florea afirmă că în 1909 au fost în Galați 9 000 de muncitori industriali (*Orașul Galați*, p. 298).

[228] P. Tudor, I. Mada, *Recensămîntul*, p. 215, Anexa 2, datele înregistrate sînt pentru tot județul Covurlui, E. Mihály, S. Mihály, *Organizații profesionale ale muncitorilor din Galați la sfîrșitul secolului al XIX-lea*, în „Danubius", II—III, p. 71 indică, pentru 1890, 7 253 de muncitori.

Numărul meseriaşilor era cu mult mai mic. În 1890 erau 3 696 de meseriaşi [229], adică 8,2% din totalul populaţiei, iar la sfîrşitul anului 1899 erau 4,558 sau 7,6% din numărul total al locuitorilor [230]. Acţiunile pentru ajutorarea meseriaşilor nefiind susţinute de stat, a făcut ca populaţia rurală, atrasă în perioada în care se face trecerea producţiei de marfă de la micul meşteşug la marea uzină, să se proletarizeze şi să scadă simţitor numărul meşteşugarilor. În 1902 erau în Galaţi numai 2 277 meseriaşi (705 patroni, 963 calfe şi 558 ucenici) [231]. Legea meseriilor din 1902, neacceptată de meseriaşi pentru că „împiedică libertatea muncii" [232], nu modifică cu nimic situaţia acestora. La începutul anului 1915, presa gălăţeană recunoştea că meseriaşii nu cîştigau, după urma muncii lor, nici măcar „o pîine" şi o chirie pentru „un bordei" [233]. Aceasta a făcut ca dinamica creşterii numărului meşteşugarilor să fie destul de înceată. În 1911 sînt înregistraţi doar 3 661 meseriaşi (989 patroni şi 2 672 calfe şi ucenici) [234]. Majoritatea o constituiau românii, negustorii şi meseriaşii evrei şi supuşi străini reprezentau, la începutul secolului XIX, 45% din totalul lor [235].

Marea burghezie (industrială, bancară şi comercială), puţin numeroasă, este, în general, formată din străini, avantajaţi de legea din 1887 pentru încurajarea industriei naţionale. Dintre români putem aminti pe G. Fernic, care în martie 1893 creează „Uzina G. Fernic et compania", iar în 1897 înfiinţează şantierul naval [236], şi I. Bradea, proprietarul unei tăbăcării şi fabrici de încălţăminte [237]. Marii moşieri din zonă, Leon Cantacuzino-Băleni, M. Orleanu şi alţii, nu au creat, la Galaţi, stabilimente industriale, ci au făcut, doar, unele investiţii de capital. Burghezia mijlocie, pe care nu o putem evalua procentual — dar, desigur, mult mai numeroasă, datorită importantei dezvoltări a pieţei interne — era formată, în majoritate, din români [238].

INFORMATION CONCERNING THE DEMOGRAFIC AND TERITORIAL EVOLUTION DE GALATZ UNTIL 1918

SUMMARY

Galatz was formed along the Danube bank, around a warerway as a result of the evolution of a rural settlement of Dacian-Romanic tradition.

The presence of some merchants from Lwow in Galatz, recorded in a document dating from March 22-nd 1445, is a reliable proof that the borough already existed at the time.

There is no reliable information about the populaton and the area of the twon till the 17-th century. From the date of this century, most of them due to the Catholic missionaries, it can be supposed that the town had 3 000 inhabitants

[229] P. Tudor, I. Mada, *Recensămîntul*, p. 215, anexa 2, datele se referă la tot judeţul. E. Mihály, S. Mihály, *Contribuţii la istoria meşteşugarilor din Galaţi în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Danubius", II—III, p. 152 indică 3 295 de meseriaşi.

[230] Lazăr Teodor, Fr. Robin-Deresecu, *Starea şi statistica meseriaşilor*, Bucureşti, 1909, p. 17.

[231] *Anuarul statistic al României*, 1904, p. 222—223.

[232] Arhiva Institutului de studii istorice şi social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., M. M., 1900, dos. 9.

[233] „Dunărea de Jos", I, nr. 1, 1 ianuarie 1915.

[234] *Anuarul statistic al României*, 1912, p. 407.

[235] Ecaterina Negruţi, *Factorul demografic urban*, p. 1190.

[236] „Covurluiul", II, nr. 30, 12 martie 1893; ASG, *Primăria Galaţi*, 1894, dos. 169, f. 311; G. Codreanu, *Monografia fabricilor din Galaţi*, Galaţi, 1908, p. 287—292.

[237] ASG, *Primăria Galaţi*, 1893, dos. 245, f. 32; ASB, *Ministerul Industriei şi comerţului*, 1912, dos. 375, f. 2, 107; G. Codreanu, *op. cit.*, p. 31—40.

[238] Amănunte la Mircea Iosa, *Clasele şi păturile sociale ale României la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea*, în „Studii", 24, 1971, 2, p. 289—306.

and 300 houses in the middle of the 17-th century. Had the town not been spoiled down repeatedly by the Turkish and the Tartar armies the population could have out — numbered 3 000. The increased mortality during the plague epidemics between 1652 and 1681 also contributed to it.

The rapid development of the internal and external market of Galatz after 1711, due both to the existence of the port and to the appearance and flourishing of the manufactories especially in the second half of the 18-th century, influenced the considerable increase of the population and the extension of the town. In this respect the traveler Nicolas Kleemann asserted in 1768 that Galatz was a „big" town. According to some Austrian officers in 1789 the town had 6 000 inhabitants. It is worth mentioning that Galatz had undergone numerous diseases like the plague epidemic 1759 wher 1 2000 persons had died.

After having become a porto-franc regime the town extended northerly. The "new town" thus formed used to be sought for by many foreign travellers. The census made in 1845 registered 4 695 families that is 24 000 inhabitants. Important progress took place during Al. I. Cuza's reign. In 1865 Galatz had a population of 48 799 and 5 811 houses.

In the decades coming after the War of Independance, a period of active economic and industrial development, the area of the town was extending rapidly. In 1891 the town was strelching over an area of 1 221 hectares, and the population was growing too. According to the census of 1890 there were 59 143 inhabitants in the town and on January 1-st 1913 Galatz had 71 641 inhabitants, being the third town after Bucarest and Jassy as regards the population.

The creation of the Romanian Unitary National State in 1918 brought about a good deal of transformations in the dynamics of the social and political forces, which helped the development of Galatz and imposed the Romanian Comunist Party in political life.

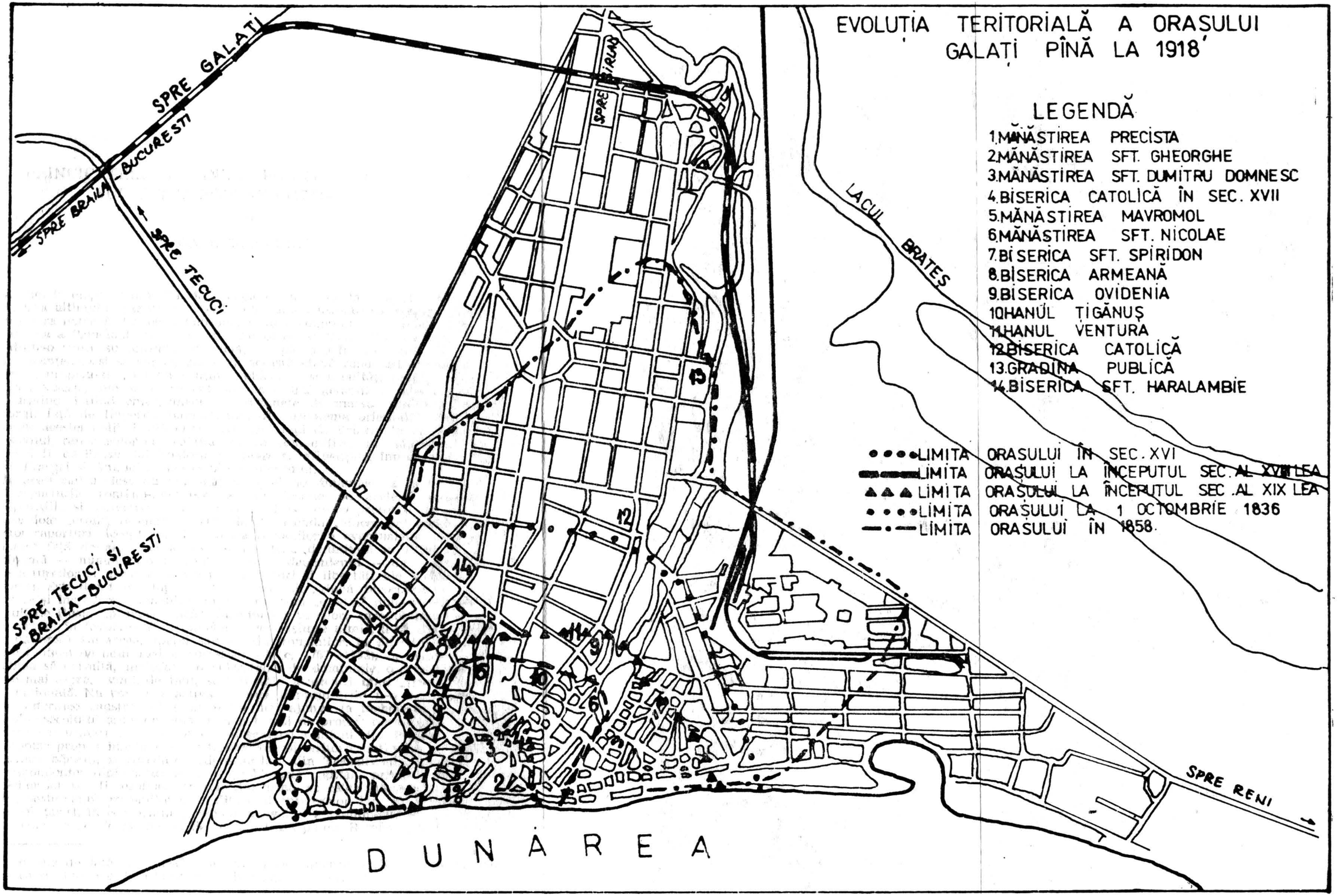
EVOLUȚIA TERITORIALĂ A ORAȘULUI GALAȚI PÎNĂ LA 1918
LEGENDĂ
1.MĂNĂSTIREA PRECISTA
2.MĂNĂSTIREA SFT. GHEORGHE
3.MĂNĂSTIREA SFT. DUMITRU DOMNESC
4.BISERICA CATOLICĂ ÎN SEC. XVII
5.MĂNĂSTIREA MAVROMOL
6.MĂNĂSTIREA SFT. NICOLAE
7.BISERICA SFT. SPIRIDON
8.BISERICA ARMEANĂ
9.BISERICA OVIDENIA
10HANUL ȚIGĂNUȘ
11.HANUL VENTURA
12.BISERICA CATOLICĂ
13.GRĂDINA PUBLICĂ
14.BISERICA SFT. HARALAMBIE
LIMITA ORAȘULUI ÎN SEC. XVI
LIMITA ORAȘULUI LA ÎNCEPUTUL SEC. AL XVIII LEA
LIMITA ORAȘULUI LA ÎNCEPUTUL SEC. AL XIX LEA
LIMITA ORAȘULUI LA 1 OCTOMBRIE 1836
LIMITA ORAȘULUI ÎN 1858
SPRE GALAȚI
SPRE BRAILA - BUCUREȘTI
SPRE TECUCI
SPRE TECUCI ȘI BRAILA - BUCUREȘTI
SPRE BIRLAD
LACUL BRATEȘ
SPRE RENI
DUNĂREA

PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN POLITICA HABSBURGICĂ SUD-EST EUROPEANĂ (1774—1787) (I)

DE

GABRIEL BĂDĂRĂU

1. Nici în etapa delimitată de încheierea păcii de la Kuciuk-Kainardji (1774) și începerea ultimului război cu Poarta otomană (ruso-austro-otoman, 1787—1792), în politica sa externă, Imperiul habsburgic nu a cunoscut „o problemă românească" ci, doar, cea a Principatelor „turcești" Moldova și Țara Românească, ca făcînd parte dintr-o masă succesorală otomană, ce părea a fi, mai mult ca oricînd, în pragul vacanței. Deși se vor derula și în această etapă raporturi bilaterale româno-austriece *, propriu-zise, cu un conținut, obiective și finalități proprii, aparte, acestea se vor înscrie, mai strîns ca anterior, în cadrul general al relațiilor austro-otomane, urmînd și fiind chiar, uneori, determinate de mersul politicii Imperiului habsburgic față de Imperiul otoman, față de „problema orientală". Desigur, odată cu mersul acestei politici, atitudinea Austriei față de Principate va fi determinată și de stadiul raporturilor cu cealaltă Putere competitivă la stăpînirea lor, Rusia Ecaterinei II, cu Prusia lui Frederic cel Mare și influențată, într-o anumit grad, de politica Franței și Angliei în sud-estul continentului.

În acest cadru, deși nu vor mai fi la fel de dinamice ca la începutul secolului, raporturile româno-austriece se vor înscrie pe aceleași coordonate. În mare, pozițiile și obiectivele au rămas aceleași de o parte și de alta, schimbîndu-se doar „eroii", promotorii. Dincolo de agenda „afacerilor" cotidiene diverse a acestor raporturi, acceptarea din partea românilor a eventualelor intervenții sau „supuneri" față de austrieci a fost, și în etapa delimitată în titlul de mai sus, condiționată — numai ca o alternativă spre independență — de înfrîngerea hotărîtoare a turcilor și garantarea vechilor drepturi și libertăți ale Moldovei și Țării Românești. Este drept că, după 1774, și, mai ales, după încorporarea Bucovinei, speranțele și încrederea românilor în Austria s-au „erodat" puternic (legîndu-le tot mai mult de Rusia „pravoslavnică", biruitoarea turcilor, care obținuse dreptul de „intercesiune" în favoarea Principatelor și nu răsluise nimic, încă, din teritoriul lor istoric național). De aceea, apelul sau acordul românilor, în diferite momente (cum a fost cel oferit de noul război ruso-austro-turc, 1787—1792), la acțiunea austriacă nu trebuia să permită, niciodată, o substituire de dominație, o translație de suzeranitate mai aspră, avînd, de fapt, semnificația încercării unor „șanse" spre emancipare națională. Nu vor mai activa — nici împrejurările n-o mai permiteau — partide puternice „austrofile" și nu se va mai ajunge la încheierea de tratate, ca la sfîrșitul secolului anterior, chiar și sub formă de proiect neratificat. La rîndu-le, imperialii vor urmări în relațiile lor directe cu românii din Principate atingerea unor scopuri proprii imediate — instalarea în noi teritorii, obținerea de provizii sau de venituri bănești, retrocedarea „dezertorilor" din Transilvania, facilitarea trecerii corespondenței diplomatice etc., — problemele capitale privind soarta acestora și a țărilor lor vor fi rezolvate, în cele din urmă, pe calea înțelegerilor bi și multilaterale, peste capul românilor și în disprețul intereselor lor, cu Imperiul otoman sau cu cel țarist, în consecința imediată a evoluției evenimentelor din campaniile antiotomane. În aceste momente, de regulă, Principatele Române erau tratate drept

---

* În cele de față, „Austria" („austriac") desemnează aceleași realități politico-administrative ca și „Imperiul habsburgic" („habsburgi", „imperiali").

„teritorii ale sultanului", iar eventualele cereri, angajamente, ofertele anterioare şi promisiunile din tratativele sau discuţiile directe româno-austriece erau uitate. De aceea, conţinutul şi dinamica raporturilor româno-austriece au fost strîns legate şi de desfăşurarea acestor evenimente, de conţinutul actelor internaţionale semnate de părţi la încheierea lor.

Amintita continuitate în desfăşurarea acestor raporturi era fortificată şi „legalizată", devenind permanentă, şi prin acreditarea reprezentanţilor diplomatici ai Imperiului habsburgic la Bucureşti şi Iaşi (16 octombrie 1783), în timp ce domnitorii din Principate vor avea şi ei trimişii lor „neoficiali" la Viena sau în alte părţi ale Monarhiei. Aşa cum am mai arătat, nu pot fi separate aceste raporturi bilaterale româno-austriece, de cele internaţionale din sud-estul Europei, de cele habsburgo-otomane, mai ales, sau de planurile Cabinetelor europene privitoare la „soluţionarea" problemei orientale, dar un efort de individualizare, de identificare a conţinutului specific şi mersului propriu validează, pe lîngă interesul în sine, un exerciţiu de definire a părţilor care dau conţinut (şi influenţează, „colorează", întăresc sau slăbesc) întregului. Neangajarea practică a Imperiului habsburgic în a susţine interesele naţionale ale românilor (pornind — din motive ce se vor vedea mai jos — de la politica ei de apărare a integrităţii Imperiului otoman), „experienţele" aspre ale stăpînirii „pajurilor", pericolul unei noi dominaţii mai aspre, menţinerea încă a unei însemnate capacităţi militare turceşti de ripostă sau contraofensivă, atracţia şi speranţele în promisiunile „generoase" ale Rusiei, tot mai „convingătoare" în urma repetatelor victorii împotriva Imperiului suzeran etc., au fost tot atîtea raţiuni pentru care românii, la rîndul lor, s-au arătat „reticenţi" în planurile lor politice faţă de habsburgi şi care le-au alimentat espectativa şi neîncrederea. Autorităţile austriece, diriguitorii politicii externe habsburgice, au acceptat — dar mult mai rar, decît în alte etape anterioare, din raţiuni politice ce le vom dezvolta în continuare — să trateze, de pe poziţia de mare putere creştină, „generoasă", care „oferă" multe din libertăţile, ajutoarele, privilegiile, înlesnirile cerute de români, prin reprezentanţii lor, dar în schimbul unor prestaţii ce le întreceau pe cele datorate turcilor „necredincioşi". Toate acestea au determinat un „tempo" lent în derularea raporturilor româno-austriece, limitat, „acutizat" doar în timpul noului război al Monarhiei cu Imperiul otoman. La rîndu-le, problemele interne, tulburările din Ţările de Jos austriece, teama unui nou război cu Prusia în ascensiune, pericolul expansiunii Imperiului rus în Balcani etc., au determinat Viena să facă din apărarea integrităţii Imperiului otoman principiul fundamental al politicii sale sud-est europene, deşi va făuri planuri proprii de cuceriri teritoriale în dauna Turciei în cadrul „soluţiilor" avansate cu privire la „rezolvarea" chestiunii orientale. După domnia lui Iosif II, Imperiul habsburgic devine, treptat, „campionul" politicii de conservare a Turciei europene.

2. De fapt, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, supravieţuirea Monarhiei habsburgice a depins de o politică externă care a evitat pericolele inutile, care a subordonat totul *intereselor sale imediate. Totuşi*, o astfel de „conduită" politică „a pierdut, uneori, ocazii favorabile. Şi secolul al XVIII-lea a oferit singura ocazie pentru habsburgi de a rezolva problema orientală în interesul lor"[1]. Dacă „a pierdut" această „ocazie" — şi nu din „vina" ei — Austria a reuşit, în schimb, să se menţină ca un factor important al conjuncturii politice internaţionale a epocii, să evite un declin şi să amîne perspectiva unui destin asemănătoare Imperiului otoman. Apropierea de Rusia — cu care se va alia în ultimul ei război împotriva Porţii otomane — în ciuda intereselor opuse în sud-estul continentului şi în Balcani, a fost, de fapt, o alternativă impusă de pericolul care-l reprezenta pentru Casa de Habsburg (şi pentru „Sfîntul Imperiu Roman de naţiune germană", în fruntea căruia se afla) ascensiunea economică, politico-militară şi teritorială a Prusiei. „Austria, mai ales, niciodată n-a iubit pe nimeni, decît pe ea însăşi — aprecia, sentenţios, la începutul secolului trecut, prinţul polonez ajuns ministru de externe al Rusiei. Acest egoism este, desigur, comun tuturor Curţilor, ca şi indivizilor, de altfel — aprecia acelaşi — dar Austria se îndrăgeşte mai pasionat şi mai făţiş decît oricare alţii şi acest sentiment exclus distruge în ea orice elan generos, toate manierele

[1] Cf. Karl A. Roider, jr., *Austria's Eastern Question 1700—1790*, Princeton, 1982, p. 6.

afectuoase, sincere, cinstite, în același timp, față de alții"[2]. Da, dacă un „interes suprem" al Monarhiei nu impunea altfel!

Încă la începutul deceniului opt al secolului XVIII, Maria Thereza, reținută față de planurile agresive ale cancelarului Kaunitz și Iosif II — cu privire la Polonia și Imperiul otoman — planuri care „miroseau a violarea ordinei internaționale", fixa principiile pe care urma să se întemeieze, atît timp cît împrejurările nu au impus abandonarea lor, politica externă austriacă într-o întreagă epocă istorică: *„fără război, fără defecțiuni în sistemul nostru, fără abandonarea totală a Turciei și... fără bani"*. Cu excepția ultimilor ani din domnia lui Iosif II, politica externă habsburgică s-a înscris pe linia traducerii în viață a acestor principii. O primă dovadă a fost și „achiziționarea" unor părți din Polonia și a Bucovinei, ceea ce nu a „costat" nimic Austria.

O retrospectivă mai amănunțită a politicii externe austriece din secolul XVIII confirmă că, la Viena, după 1774, problema atitudinii față de Principatele Române era tot mai strîns legată de politica imperială față de Poarta otomană, față de „soluțiile" întrevăzute pentru rezolvarea problemei orientale. Dilema majoră care se punea acum, după încheierea tratatului de la Kuciuk-Kainardji, în fața conducătorilor politici ai Imperiului habsburgic era ce trebuie de făcut în sud-estul Europei față de declinul tot mai accentuat otoman și expansiunea Rusiei. Ca și anterior, erau promovate, în principal, trei alternative:

— Monarhia habsburgică putea să se alăture Rusiei în lupta pentru îndepărtarea turcilor din Europa și, apoi, să împartă teritoriile balcanice între ele. Erau, totodată, formulate tot felul de planuri pentru împărțirea acestor teritorii;

— Austria putea face propriul ei efort de a stabili stăpînirea habsburgică peste cea mai mare parte a vechilor posesiuni otomane în Europa. Nu lipseau, nici în acest sens, o multitudine de planuri de luare în stăpînire, care de care mai fantezist. În toate acestea, Principatele Române reveneau „de drept" în „posesiunea" Vienei.

— sau imperialii puteau acționa pentru menținerea *statu-quo*-ului în sud-estul Europei, ținînd Rusia în afara Balcanilor, susținînd și apărînd, totodată, un „stat otoman docil" la frontierele sale sud-răsăritene. Într-un moment sau altul din desfășurarea relațiilor internaționale, conducătorii politici din Viena au luat în considerație toate cele trei alternative. Cea preferată a fost, în cele din urmă, menținerea *statu-quo*-ului dar, „creșterea agresivității Rusiei în cursul secolului XVIII a făcut dificilă urmarea acestei politici" — arată un istoric american al politicii externe austriece în secolul XVIII. Mai mult, nici o decizie privitoare la sud-estul continentului nu putea fi separată de interesele și politica austriacă față de alte regiuni. O Rusie agresivă putea fi o amenințare a intereselor austriece în Balcani, dar un serviciu pentru interesele Austriei în vestul sau nordul Europei, în special după 1740, cînd agresiunea sa (a Rusiei — n.n.) putea fi îndreptată, împotriva Prusiei"[4]. Dar, la 1771, Rusia se va înțelege cu Prusia, trecînd la împărțirea Poloniei, așa că „agresiunea ei" trebuia prevenită pentru a nu se îndrepta împotriva Monarhiei habsburgice sau „reorientată" printr-un tratat sau o înțelegere. Ceea ce Austria va încerca, în deceniile următoare. „Artizanii" *acestei linii politice* au fost împăratul Iosif II (deocamdată, coregent) și cancelarul Kaunitz.

Acum, în a doua jumătate a secolului „luminilor", Imperiul habsburgic trebuia să țină seama și de noile „deveniri" în maniera desfășurării politicii externe a statelor, de constituirea diferită a puterii marilor imperii, față de secolele anterioare. Dacă, în evul mediu, „puterea depindea de numărul prietenilor (aliaților) care puteau fi ridicați în vreme de război"[5], în secolul XVIII, aceasta depindea aproape numai de capacitatea unui stat de a-și concentra și mobiliza, oricînd, sistemul militar. Or, după Kuciuk-Kainardji Rusia era într-o stare de permanență mobilizare a armatei și putea, la nevoie, să-și sporească efectivul militar pînă la cifre

---

[2] *Mémoires du prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'empereur Alexandre I-er*, tome I, Paris, 1887, p. 198.

[3] Albert Sorel, *The Eastern Question in the Eighteenth Century*, reprint ed., New York, 1969, p. 166.

[4] Karl A. Roider, jr., *op. cit.*, p. 6.

[5] Cf. Ernst Wangermann, *The Austrian Achievement 1700—1800*, London, 1973, p. 14.

impresionante pentru epocă. După 1774, noul element de care Austria trebuia să țină cont, mai mult ca oricînd, în politica sa orientală — în care se include, desigur, și politica față de Principatele Române — era posibilitatea ca Rusia să dea oricînd o lovitură, posibil una fatală, Imperiului otoman și să anexeze toate posesiunile sale, fără să ceară ajutorul Vienei.

În 1776, Kaunitz trasa liniile directoare ale politicii austriece în răsărit și sud-est. El supune aceste direcții și principiile pe care le întemeia Iosif II. În esență, analizînd realitățile politico-militare înconjurătoare, Kaunitz arăta că scopul politicii rusești în Balcani și în sud-est era distrugerea Imperiului oaoman, înlăturarea acestuia din Europa și instituirea propriei dominații în aceste regiuni. Și nu era nici o îndoială că, dat fiind slăbiciunea Turciei, Ecaterina II putea să-și atingă acel țel. *Dacă Austria ar sprijini-o în această direcție*, afirma cancelarul, Casa de Habsburg putea să-și asigure *„mari cuceriri, cum ar fi Dalmația turcească și Croația, Bosnia, Serbia, Țara Românească, Moldova și încă multe alte provincii turcești de la granițele noastre"*. Cu toate acestea, Kaunitz se pronunța împotriva unui astfel de curs al politicii imperiale, din numeroase rațiuni: deoarece Poarta se temea de Rusia, ca dorea prietenia cu Monarhia habsburgică și, în consecință, ea reprezenta un pericol minor ca vecin; iar dacă Rusia ar acapara estul Balcanilor și Constantinopolul, ar deveni prea puternică pentru ca Austria să-i reziste; apoi, Rusia putea colabora cu Prusia (care susținea, în același timp, Imperiul otoman) împotriva Austriei și în această situație Austria ar fi trebuit să facă față „unei perspective prea oribilă pentru a o imagina", aprecia eminentul om politic austriac. Iar dacă Austria s-ar alătura Rusiei în dezmembrarea Imperiului otoman, Prusia ar cere să participe și ea, deoarece nu ar sta în afară, doar să privească cum vecinii săi se extind și devin mai puternici, fără nici o compensație. Această compensație trebuia, desigur, găsită în Polonia — considera Kaunitz — și ar fi urmat să depășească orice achiziție austriacă în Balcani. Totodată, se mai atrăgea atenția că participarea habsburgilor la o împărțire a Imperiului otoman ar îndepărta cel mai loial aliat al Austriei, Franța [6]. Singura soluție întrevăzută, în consecința acestor considerații întemeiate, era păstrarea, cît mai mult posibil, a *statu-quo*-ului teritoriul în Balcani și sud-est — soluție devenită, pentru o îndelungată perioadă, linie de conduită politică a liderilor politicii imperiale.

Chiar dacă Austria nu îndrăznea să-i sprijine, deschis, pe turci în întărirea apărării lor împotriva rușilor, ea va încuraja, după 1774, Franța s-o facă. Dacă, în același timp, Petersburgul ar fi apelat la Viena pentru ajutor împotriva sultanului, austriecii urmau să arate că Prusia și nu Turcia era cel mai puternic inamic pentru Monarhia habsburgică. Totodată, imperialii trebuiau să evite orice acțiune sau atitudine care să determine o mai strînsă apropiere între Rusia și Prusia. Toate aceste calcule și planuri apăreau întemeiate, mai ales că acum o înțelegere sau colaborare cu Prusia — „monstrul din nord" (Maria Thereza) — era imposibilă, iar Rusia, deși victorioasă în recentul război cu Poarta (1768—1774), era zdruncinată de răscoala lui Pugaciov și un nou război ruso-turc nu era întrevăzut „pentru 20 de ani sau mai mulți". Deci, o Turcie slăbită era preferată unui război, împiedicîndu-se, *în același timp*, extinderea stăpînirii altor Puteri

3. Interesant este, pentru urmărirea mersului politicii orientale habsburgice, faptul că ideea menținerii Imperiului otoman (susținută fervent de Maria Thereza), ca mijloc de a reține Rusia în expansiunea sa, ideea afirmată atît de categoric după 1775, era, de fapt, o „întoarcere de 180 de grade" față de planurile de politică externă ale Cabinetului vienez formulate de aceiași factori de decizie cu numai trei-patru ani în urmă. Astfel, în anii războiului ruso-turc încheiat prin pacea de la Kuciuk-Kainardji, autoritățile politice și militare vieneze erau preocupate cu studierea și întocmirea a numeroase planuri de expansiune în Balcani și în răsărit, odată cu îndepărtarea Turciei din Europa și împărțirea „moștenirii" sale. În aceste planuri, de cele mai multe ori, Principatele Române erau „oferite" Rusiei, cu excepția Olteniei, interesul major imperial vizînd, în primul rînd, vestul Peninsulei Balcanice și unele insule din Arhipelag. Conform unei idei a lui Kaunitz însuși, Moldova și Țara Românească mai erau „oferite", în alte variante ale pla-

[6] Adolf Beer, *Denkschriften des Fürsten Wenzel Kaunitz-Rittberg*, în "Archiv für Österreichische Geschichte", nr. 48, 1872, p. 82—85.

nurilor de împărțire a Imperiului otoman, Poloniei, drept compensație pentru pierderile ei teritoriale în beneficiul Prusiei, Austriei și Rusiei, din 1772[7]. *Același Kaunitz* care, numai peste trei ani, va motiva politica Austriei de menținerea Imperiului otoman în Europa și a *statu-quo*-ului în Balcani, *supunea, într-o singură zi, împărătesei Maria Thereza cinci planuri de împărțire a teritoriilor de sub dominația otomană.* În unul dintre acestea, Ecaterina II urma să conducă un mare imperiu în estul continentului, iar Iosif II și Maria Thereza ar fi devenit „împăratul și împărăteasa Vestului"[8], cea ce ar părea un proiect al purei fantezii, dacă nu am ști cine a fost autorul lui, cancelarul Wenzel Kaunitz.

Posibilitatea înfăptuirii unuia dintre aceste planuri părea să fie îndreptățită de deznodământul războiului în care Turcia, înfrîntă, părea mai vulnerabilă ca oricînd și nu trebuia lăsată la „discreția" Rusiei victorioase. Și — expresiv pentru felul habsburgilor de a se comporta în viața internațională — în timp ce în cabinetele din Viena se studiau aceste planuri, care de care mai atrăgător, Austria avea reprezentanți trimiși la Focșani și București, pentru a media pacea dintre beligeranți. Aceste „bune oficii" vor fi incluse în „prețul" oferit pentru încorporarea Bucovinei românești.

Mai realistă și nedorind noi complicații pe plan internațional, tuturor acestor planuri li s-a opus Maria Thereza, apelînd, pentru a-și susține punctul de vedere și la argumente de ordin moral, de „onoare". Pentru împărăteasă, achiziționarea unui teritoriu aparținînd unui vecin căruia ea, formal, i-a promis să-l apere (era după faimosul „tratat de subsidii" austro-otoman, din 1771), era o violare a onoarei statelor și mai rău, în viziunea ei, părea să se apropie de maniera de rezolvare a unor astfel de lucruri a lui Frederic II, regele Prusiei, „monstrul de la nord" și dușmanul de moarte al Casei de Habsburg. „Noi vrem să acționăm ca Prusia și, în același timp, să păstrăm aparențele de onestitate. Procedînd așa, ne înșelăm pe noi înșine — scria Maria Thereza — și confundăm aparențele cu realitatea [...] *Chiar dacă ei* (promotorii împărțirii Imperiului otoman — n. ns.) *ar obține pentru noi Țara Românească, chiar Belgradul, eu le-aș privi, întotdeauna, ca o achiziție prea scumpă — plătită cu onoarea noastră, gloria Monarhiei, încrederea în noi și în religia noastră*[9]. Ulterior, Maria Thereza invoca și alte argumente, pentru a tempera acțiunile proiectate de Kaunitz și Iosif II împotriva Imperiului otoman — argumente pe care aceștia și le vor însuși, nu peste mult timp.

După prima împărțire a Poloniei, prilej cu care — așa cum spunea Frederic II, regele Prusiei — „împărăteasa plîngea și lua"[10], și atitudinea lui Kaunitz față de Imperiul otoman s-a schimbat, făcînd o adevărată „volte-face". Astfel, la 15 septembrie 1772, el informa pe Maria Thereza că Austria nu trebuie să permită Ecaterinei II să distrugă Turcia: „Ar fi împotriva decenței [...], împotriva bunei credințe și a încrederii, contrar politicii majorității Curților europene și contrar propriilor noastre interese să permitem Rusiei să distrugă sau să slăbească Poarta"[11] — și aceste rînduri erau scrise de același om care, șase luni mai devreme, propunea energic și cu argumente, împărțirea Imperiului otoman între cele două Puteri.

Deși toate schimbările de pe hărțile Europei sud-estice vor fi și în ultimul sfert al secolului XVIII urmarea și rezultatul direct al acțiunilor de forță, militare, al războaielor din zonă, în politica sa de expansiune teritorială, Monarhia compozită habsburgică s-a preocupat, deseori, să dea o aparență de „legalitate", de „legitimitate" pretențiilor ei de extindere a stăpînirii „pajurilor" imperiale, căutînd să invoce „drepturi istorice" sau privilegiul succesunii în astfel de drepturi. În ceea ce ne privește, și după 1774, în repetate rînduri, Imperiul habsburgic își

---

[7] O discuție a unora dintre aceste planuri, la Karl A. Roider, jr., *op. cit.*, p. 134—150.

[8] *Ibidem*, p. 137.

[9] Alfred von Arneth, *Geschichte Maria Theresias*, vol. I, Viena, 1863, p. 263; Victor Bibl., *Der Zerfall Österreichs*, vol. I, Viena, 1922, p. 18.

[10] Cf. Dinu C. Arion, *Țări de compensațiune. Două momente din istoria diplomatică a țărilor românești (1763—1774, 1800—1808)*, II, în *CvL*, anul L, nr. 3, București, 1916, p. 300.

[11] Din scrisoarea lui Kaunitz către Maria Thereza, la Karl A. Roider, jr., *op. cit.*, p. 138—139.

justifica pretențiile asupra Moldovei și Țării Românești și prin succesiunea în drepturile „străvechi", „ereditare" ale Ungariei asupra Principatelor, odată cu încorporarea acesteia în Imperiu. Un astfel de „drept" invocaseră juriștii Curții vieneze și pentru a „justifica" raptul Bucovinei, supralicitînd subrogarea în beneficiul „drepturilor istorice" ale Pocuției — alipită Monarhiei la prima împărțire a Poloniei — asupra provinciei românești. Desigur, această preocupare de a „legaliza" pretențiile politico-teritoriale ale Casei de Habsburg „cadra" bine cu spiritul și ideologia secolului luminilor, dar nu putea să ascundă scopurile ultime, expansioniste și nici să atenueze caracterul de rapt teritorial, mai ales cînd aceste „drepturi" erau doar ficțiuni sau creații ale juriștilor Curții budapestane sau vieneze. Această „aparență de legalitate" nu putea liniști decît, doar, propriile conștiințe ale conducătorilor politici ai Monarhiei habsburgice care erau, încă, atașați practicilor și temeiurilor medievale ale politicii lor expansioniste. În acest sens, o adevărată punere la punct o realiza Albert Sorel, cînd scria despre maniera în care Austria își înfăptuise unele dintre achizițiile sale teritoriale : „[...] dans les questions de prise de territoire, les Autrichiens, plus cultivés que les Turcs, s'inspiraient des examples du Bas Empire. Ils délimitaient gravement et minutieusement, plantaient, déplantaient et réplantaient leurs aigles, foillaient les archives, compilaient et placardaient de métodiques déductions de leurs titres et droits ancien, verbalisaient, dressaient des protocoles, signaient des passeports, instrumentaient, rentaient la justice de paraient d'un longue titre en latin juridique, l'agent chargé de relever les contributions et d'appliquer aus districts réincorpores de l'Autriche" [12] — de unde și concluzia autorului, care amintește și de o apreciere a Mariei Thereza : „à la Autrichienne" înseamnă, de fapt „aparences de légalité". Dar, așa cum am arătat, politica externă a Austriei se va conduce, în întreaga perioadă delimitată mai sus, după calcule politice ale conducătorilor ei, cărora nu le-a lipsit perspicacitatea și realismul și după cum impuneau împrejurările internaționale, indiferent dacă această „aparență de legalitate" era întrunită sau nu.

Este de la sine înțeles că, pe lîngă continuarea unor direcții „naturale", vechi, feudale și permanența unor anumite principii și obiective istorice, politica sud-est europeană a Imperiului habsburgic a fost, în ultimele decenii ale secolului XVIII, nu mai puțin, și una *oportunistă*, căutînd și alegînd dintre toate circumstanțele și șansele pe cele mai profitabile, mai favorabile intereselor Monarhiei, chiar dacă erau potrivnice angajamentelor anterioare sau eludau conținutul tratatelor încheiate. Prieten trebuia să rămînă sau să fie considerat doar cel mai tare, în momentul respectiv, iar acțiunile recomandate erau cele fixate, strict, de împrejurări și interesul imediat, chiar dacă se încălcau obligații solemn asumate. Numeroase atitudini concrete și fapte probează toate acestea. Astfel, la 1776, de exemplu, cînd Ecaterina II își trimite trupele în Crimeea, pentru a sprijini pe Gherei-han (conducătorul grupării proruse a tătarilor crimeeni) un nou război ruso-turc părea că este gata să izbucnească. La Viena, aceste știri au redeschis dezbaterile în legătură cu atitudinea pe care urma să o aibă Imperiul habsburgic, care promisese Porții — și la 1771 și la 1775 — bunăvoință, sprijin și apărare. Cu acest prilej, Iosif II formula aprecieri care le aminteau pe cele din 1772 : „*Privitor la Poartă, nu se poate face nimic rău împotriva ei și nimic bun pentru ea ; noi nu o putem salva, iar dispariția ei, dacă nimic altceva nu se întîmplă, ne va fi mai mult nefolositoare decît utilă. Cu toate acestea, noi trebuie să fim pregătiți pentru toate eventualitățile. Astfel, noi trebuie să privim în jur, pentru a vedea ce se petrece în teritoriile vecine nouă, pentru a descoperi ce va fi și cum va fi mai folositor pentru noi*" [13]. Și, desigur, cînd se descoperea „ceva folositor" trebuia „valorificat", chiar dacă se încălcau teritorii și drepturi legitime sau se răpeau libertățile altor popoare și state. În perspectiva unui nou război nefericit — pentru turci — ceea ce putea fi o astfel de „ocazie" — în aprilie 1777, Iosif II ceru principalului consilier militar, feldmareșalului Franz Moriz Lacy, să-i înfățișeze ce acțiuni putea declanșa armata austriacă, dacă turcii ar ajunge în situația de a evacua complet posesiunile sale din Europa.

[12] Apud Alexandre A. C. Stourdza, *La diplomatie européenne et les Pays Roumains au XVIII-e siècle*, Paris, 1913, p. 42.

[13] Scrisoarea împăratului către Maria Thereza, la Ernst Benedikt, *Kaiser Joseph II*, Viena, 1936, p. 280.

În manieră „austriacă", la 2 mai 1777, Lacy îi supunea împăratului un plan amănunțit de operații, insistînd pentru cuceriri ce i se păreau cele mai ușor de apărat. Era, de fapt, o reactualizare a planului generalului Thalman, din 1736. Feldmareșalul recomanda ocuparea Olteniei, a Dunării pînă la Nicopole și, apoi, toate teritoriile la vest de o linie ce mergea de la Nicopole pînă la Marea Egee, incluzînd și Grecia. Coloanele de invazie ar fi plecat din Transilvania spre sud, folosind Dunărea ca rută de aprovizionare și Sofia ca principală bază a operațiunilor, cu sprijin din Dalmația și Grecia din partea vaselor și navelor de război, trimise din Trieste și Fiume. Campania s-ar fi putut încheia într-un sezon, considera Lacy, deoarece Rusia ar fi luat repede Constantinopolul, iar Viena n-ar fi dat timp altor Puteri să organizeze un protest serios [14]. Propunerile lui Lacy au devenit obiectul multor dezbateri între conducătorii politici din Viena. Rezervele cele mai hotărîte, chiar opoziția, erau exprimate de *Maria Thereza*, care găsea că : *„Dintre toate acțiunile, cea mai hazardantă și cea mai periculoasă va fi împărțirea Imperiului otoman, de ale cărei consecințe noi trebuie să ne temem cel mai mult.* Ce putem noi cîștiga de la astfel de cuceriri, chiar pînă la porțile Constantinopolului ? Provincii nesănătoase, depopulate sau locuite de greci trădători și rău intenționați — ei nu ar întări Monarhia, ci ar slăbi-o. Chiar mai mult, creditul pe care Casa mea a fost, întotdeauna, atît de zeloasă în a-l păstra ar fi pierdut pentru totdeauna și aceasta ar fi o pierdere ireparabilă [...] *Fără o combinație de circumstanțe nefericite, niciodată, eu însămi nu mă voi pregăti pentru împărțirea Imperiului otoman și sper că descendenții noștri nu-l vor vedea, niciodată, îndepărtat din Europa*" [15]. Așa se va și întîmpla, dar „competiția" militară și politică pentru luarea în stăpînire a teritoriilor lui europene va cunoaște numeroase episoade acute, pînă în secolul XX, mai ales odată cu radicalizarea luptei pentru libertate a națiunilor balcanice. În această competiție, stăpînirea Principatelor Române a continuat să constituie un obiectiv prioritar pentru Puterile „competitoare", soluțiile externe cu privire la viitorul lor fiind propuse în manieră divergentă, conflictuală, în opoziție cu interesele românilor, pînă cînd aceștia vor reuși să impună Puterii suzerane și Europei o „soluție" proprie, internă.

4. Așa cum s-a arătat deja, politica habsburgică față de Principatele Române era legată, după 1774, de mersul raporturilor austro-otomane, de aceea, un factor important în explicarea acestei politici îl constituie atitudinea Austriei față de problemele ridicate de chestiunea orientală, odată cu perspectiva decăderii Imperiului otoman și îndepărtarea acestuia din sud-estul Europei. După pacea de la Kuciuk-Kainardji, un „vid de putere" apărea ca posibil în această parte a continentului, iar marile Puteri — în primul rînd, Rusia și Imperiul habsburgic — vor căuta să-l umple prin extinderea hegemoniei sau stăpînirii lor. Și, în acest cadru, trebuia rezolvată situația de viitor a Principatelor Române.

După încheierea tratatului de pace de la Kuciuk-Kainardji, „moștenirea otomană" părea deschisă succesiunii. Pe lîngă înfrîngerile din războiul încheiat și pierderile teritoriale consemnate în tratat, accentuarea crizei interne îndreptățeau astfel de perspective. Imperiul otoman, un stat încă feudal în cea mai mare parte a structurii sale politico-administrative și militare, luneca, în continuare, într-o nouă și accentuată criză de sistem. Țara se ruina, fondurile agrare se reduceau. Decăderea sistemului de fiefuri militare otomane făcea ca întreținerea armatei să revină, în întregime, în sarcina tezaurului public, ce-și epuiza resursele sale, deja limitate. Disciplina nu exista nici în armată, nici în aparatul de stat. Această criză a organizării militare feudale constituia cauza principală a situației grave în care se găsea Turcia către sfîrșitul secolului XVIII. „Născut din război și pentru război, statul otoman a putut să-și păstreze vitalitatea sa atît timp cît a rămas viabil sistemul său militar feudal" — s-a apreciat, în numeroase rînduri, în literatura de specialitate. Într-o manieră simplistă, dar, în fond justă, această idee era exprimată, încă la jumătatea acestui secol, de ambasadorul rus la Constantinopol, Obres-

[14] Apud Karl A. Roider, jr., *op. cit.*, p. 155—156.

[15] Scrisoarea Mariei Thereza către ambasadorul austriac la Paris, la Alfred von Arneth și M. A. Geffroy, eds. *Correspondance secrète entre Marie Thérèse et le compte de Mercy-Argenteau*, vol. 3, Paris, 1875, p. 99—100.

kov, care reproducea cuvintele unui dragoman otoman : „[...] l'armée est le commencement et la base des Turcs, une fois l'ayant échappée de leur main ils ne aurait a quoi s'en tenir et se débattout comme une carpe pâmée“ [16]. Deşi aceste observaţii şi aprecieri sînt întrutotul îndreptăţite, ele nu explică, singure, cauzele profundei crize în care se găsea Imperiul suzeran Principatelor Române, către sfîrşitul secolului XVIII. Criza de sistem era mult mai profundă, fenomenele disfuncţionale mult mai numeroase, dar nu este locul să insistăm aici. Trebuie numai să adăugăm că, pe fundalul acestei crize interne otomane, marile Puteri vecine, Imperiul habsburgic şi cel ţarist vor căuta să folosească şi mişcările de eliberare ale românilor şi popoarelor balcanice în scopul realizării intereselor lor politice în zonă. Pînă la crearea Sfintei Alianţe, atitudinea acestora faţă de lupta de emancipare a popoarelor era diferită : Rusia le încuraja, iar Austria, ca regulă generală, le dezavua, le împiedica chiar, pornind, desigur, de la interese proprii, „supreme“, în disjuncţie cu cele ale popoarelor şi naţiunilor mai mici. Rareori în istoria sa, soarta Imperiului otoman şi a teritoriilor stăpînite de acesta a depins, atît de mult, de conjunctura politică internaţională, de acţiunile şi atitudinile marilor puteri europene, ca în întreaga perioadă de după 1774.

5. În conjunctura şi interdependenţele deja amintite, politica Imperiului habsburgic faţă de Principatele Române se va nuanţa în raport cu evoluţia situaţiei internaţionale, a alianţei cu Rusia şi relaţiile cu Poarta otomană, românii (reprezentanţii lor) fiind, tot mai rar, acceptaţi sau căutaţi ca „parteneri“ în problemele vitale legate de viitorul ţărilor lor. Fie şi numai datorită vecinătăţii, Ţara Românească şi Moldova constituiau, pentru Monarhia habsburgică, teritorii de „interes natural“. Iar în urma recentului război dintre ruşi şi turci, ele au căpătat o importanţă suplimentară, fiind un „posibil zăvor împotriva extinderii puterii ţariste pînă în vestul Balcanilor“ [17]. Ideea importanţei strategice a Principatelor Române pentru politica externă şi securitatea Monarhiei habsburgice era mai veche, dar, acum, după 1774, căpăta noi valenţe.

„Cîntărirea“ locului pe care Principatele Române urmau să-l ocupe în desfăşurarea politicii externe habsburgice, discuţiile cu privire la acestea au fost redeschise la Viena odată cu ajungerea primelor ştiri despre înfrîngerile turcilor în războiul cu Rusia şi începerea negocierilor ruso-prusiene pentru împărţirea Poloniei. Iosif II şi Kaunitz au devenit tot mai convinşi că Imperiul lor ar trebui să găsească o cale pentru a obţine „achiziţii“ teritoriale echivalente, „compensatorii“ pentru habsburgi, în faţa creşterii considerabile a celor doi potenţiali inamici — Rusia şi Prusia. Prima nu trebuia lăsată, cu nici un preţ, să fie singurul „gropar“ al Imperiului otoman şi să-şi sporească primejdios stăpînirile teritoriale. De aceea, Kaunitz îşi exprima încrederea că Austria îşi va lua partea sa, nu din Polonia, ci din Imperiul otoman, anume provinciile Moldova şi Ţara Românească. Deoarece Viena nu ar fi permis ca aceste ţări să treacă sub controlul Rusiei, nici într-o circumstanţă, Kaunitz sugera suveranilor săi ca imperialii să încerce să le „achiziţioneze“ pentru ei, înaintea altora. El admitea, însă, că politica tradiţională este potrivnică acestei idei. Pentru cancelarul austriac, Principatele erau pline de „cei mai sălbatici oameni“ şi că „dificultăţile apărării lor ar conduce, mai degrabă, la o slăbire a puterii austriece, decît la întărirea ei“. Dar recomandarea sa ca Monarhia habsburgică să încorporeze totuşi Principatele Române pornea de la alte raţiuni — de la necesitatea menţinerii „echilibrului de putere“ şi a importanţei strategice a Moldovei şi Ţării Româneşti. Astfel, acelaşi avertiza pe împărat că Viena trebuie să-şi amintească, întotdeauna, necesitatea menţinerii balanţei cuceririlor între Puteri. *„Dacă Poarta este forţată să abandoneze provinciile* [Moldova şi Ţara Românească — n.n.]. *Austria ar face bine să le obţină ea“* [18], conchidea proeminentul om politic austriac. Iosif II prefera, însă, o politică mai flexibilă, întemeiată pe presupunerea că războiul ruso-turc putea să aibă două finalităţi posibile : fie

[16] Apud A. F. Miller, *Mustapha Pacha Baïraktar*, Bucarest, 1975, p. 31.

[17] Harald Heppner, *Österreich und die Donaufürstentümer 1774—1812 (Ein Beitrag zur habsburgischen Südosteuropapolitik)*, Graz, 1984, p. 8.

[18] Din scrisoarea lui Kaunitz către Iosif II şi Maria Thereza, 25 septembrie 1771, la Karl A. Roider, jr., *op. cit.*, p. 132—133.

că Rusia, înfrîngînd Turcia, ar căpăta toate avantajele şi, recuperînd cheltuielile, ar lăsa Prusia şi Austria în afara aranjamentelor finale; sau că toate cele trei Puteri vor primi avantaje proporţionale în Polonia şi Imperiul otoman. *În eventualitatea că teritoriul otoman ar fi împărţit, Imperiul habsburgic nu ar reclama Moldova şi Ţara Românească, ci Bosnia şi o parte a coastei adriatice;* aceste achiziţii ar fi rotunjit frontierele sudice ale Monarhiei şi ar fi lărgit accesul la mare. Deci, în perspectiva destrămării Imperiului otoman, aici, în vestul Balcanilor, era focalizat interesul suprem al Austriei, nu în Moldova şi Ţara Românească. Totuşi, dacă, Puterile ar fi convenit ca numai Polonia să fie „preţul păcii", atunci Viena ar cere Cracovia. În orice caz, conchidea împăratul, *Austria trebuie să evite să fie forţată să aleagă între Moldova şi Ţara Românească sau nimic* şi, pentru aceasta, Viena trebuie, imediat să înceapă discuţii cu Berlinul şi Petersburgul [19] — ceea ce echivala cu o adevărată punere la punct. De aceea este, credem, mai întemeiată părerea că Principatele Române interesau Austria, în etapa reţinută aici, mai mult din punct de vedere strategic, decît al sporului de bogăţie şi demografie ce-l puteau constitui la o eventuală încorporare între teritoriile Monarhiei. Sau, cum conchidea, recent, un cercetător austriac, *„problema Principatelor dunărene* (Române — n. ns.) *devenise o problemă centrală de securitate pentru Curtea de la Viena"* [20], după 1774. A fost, pe lîngă altele, şi una din motivaţiile încorporării Bucovinei, în mai 1775. Sacrificiul impus atunci românilor a fost, însă, pe cît de arbitrar, pe atît de inutil, deoarece nu a avut ca urmare limpezirea situaţiilor politico-juridice internaţionale, ceea ce a fost de natură să permită, în continuare, făurirea celor mai fanteziste planuri de cotropire. Totuşi, din punct de vedere al raporturilor reciproce, raptul Bucovinei a avut ca urmare o mai pronunţată îndepărtare a românilor, a opţiunilor de alianţă politică şi speranţelor lor de sprijin extern din partea Austriei. În timp ce Rusia sprijinea, urmărindu-şi propriile interese, Principatele, impunînd Porţii reconfirmarea şi respectarea vechilor privilegii de largă autonomie, înlăturarea unor practici abuzive etc., Austria nu făcuse nimic în favoarea lor, dimpotrivă. Astfel, creşterea influenţei ruse în Principate şi „reţinerea", îndepărtarea lor de Imperiul habsburgic este tot mai evidentă şi mai motivată, pînă în primele decenii ale secolului trecut.

Datorită considerentelor subliniate mai sus, Imperiul habsburgic, nici după încorporarea Bucovinei — „afacere" în care, aşa cum scria Maria Thereza ambasadorului său la Paris, contele de Mercy-Argenteau, la 5 februarie 1775, „[...] nous [austriecii — n. n.] avons entièrement tort [...]" [21] — nu şi-a ţinut ascunse planurile ei de a „achiziţiona" noi porţiuni sau regiuni întregi din teritoriul Moldovei şi al Ţării Româneşti. Astfel, la numai un an de la cedarea Bucovinei, la 12 mai 1776, după repetate presiuni, Austria obţine de la Poartă încă nouă sate în Moldova de nord, în locul unei suprafeţe dintre Rohatin şi Hotin, pe care o revendica insistent. Numai intervenţia Prusiei va împiedica, în ianuarie următor, ca Austria să nu reuşească în intenţia de a reocupa Oltenia — drept „compensaţie" pentru ocuparea Perekopului de către ruşi; în primăvara aceluiaşi an, Viena făcea repetate încercări de a „achiziţiona paşnic Valahia" [Oltenia — n.n.], dînd, în schimb, „promisiuni de securitate" Porţii [22] — ceea ce nu însemna nimic, aşa cum şi angajamentele din faimosul „tratat de subsidii" nu au însemnat nimic favorabil pentru turci. Şi, ca într-un adevărat „carusel", dacă Bucovina fusese revendicată pentru a asigura, pe lîngă altele, o mai lesnicioasă cale de legătură între Transilvania şi Galiţia nou achiziţionată de la Polonia, după prima împărţire, acum, după 1775, în repetate rînduri, Viena cerea Porţii să recunoască ataşarea la regiunea recent încorporată a unei noi fişii de teritoriu cuprinsă între Siret şi Prut, invocînd ca argument — culmea!! — necesitatea unei mai bune legături a statelor sale eredi-

[19] Cf. scrisoarea lui Iosif II către Kaunitz şi Maria Thereza, la *ibidem*, p. 133.
[20] Harald Heppner, *op. cit.*, p. 9.
[21] Cf. Albert Sorel, *La Question d'Orient au XVIII-e siècle*, troisième édition, Paris, 1902, p. 269.
[22] Din rapoartele ambasadorului von Gaffron către regele Prusiei, la N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. II, Bucureşti, 1896, p. 125—126, 128, 130, 132.

tare cu Bucovina[23]. „Nimic nou sub soare" deci, decît miza unei noi achiziții teritoriale, încălcîndu-se drepturi naționale, istorice ale altora. Iar considerațiile făcute de un ispravnic moldovean, la 1780, în legătură cu încercările autorităților austriece de a-i atrage pe români de partea lor pot fi revelatorii pentru înțelegerea, în dimensiuni exacte, prezente și viitoare, a intențiilor periculoase ascunse în planurile imperialilor : „Noi știm că polonezii, noii lor supuși [ai austriecilor — n.n.] sînt reduși la disperare și noi nu putem spera să fim tratați altfel, cînd capetele noastre vor fi unite sub același jug" [24] — ceea ce însemna o „decodificare" a intențiilor ultime urmărite de austrieci în acțiunile lor din Bucovina de a-i atrage de partea lor și pe locuitorii din estul provinciei, precum și ceea ce ar urma să însemne stăpînirea „pajurilor".

6. Noii domnitori, numiți în Principate după încheierea păcii de la Kuciuk-Kainardji, au arătat, inițial, bune sentimente și au făcut declarații de prietenie față de imperiali. Alexandru Ipsilanti, numit pe tronul Țării Românești, era cunoscut în cercurile diplomatice de la Constantinopole ca „prieten declarat al Austriei", avînd strînse legături amicale cu autoritățile din Transilvania și Viena. Astfel, după venirea sa la tron, însuși guvernatorul Transilvaniei, baronul de Bruckenthal îndemna pe boierii pribegi în Ardeal, în timpul războiului ruso-turc, să se reîntoarcă în țară. Pe seama acestor bune legături cu autoritățile austriece a fost pusă, mai tîrziu, și fuga celor doi fii ai domnitorului în Transilvania și, apoi, la Viena.

La fel, domnitorul Moldovei, Grigore Alexandru Ghica III, numit în scaun la presiunea Rusiei, dădea, la început, dovezi de bună intenție și prietenie față de Austria, căutînd să cîștige bunăvoința reprezentanților diplomatici ai acesteia la Constantinopol. Capuchehaia sa la Istanbul, Iacovache Rizu (socrul domnitorului) avea instrucțiuni să „curtenească" pe internunțiul Thugut. La 19 noiembrie 1774, însuși domnitorul îi scria lui Thugut, exprimîndu-i recunoștință lui și Curții austriece „pentru bunătățile sale către mine, din trecut și din timpul de față", dînd asigurări de bunăvoință mai mult decît protocolare : „Je vous prie de dissposer de moi dans tout se que vous me croirez capable pour vous servir", asigurîndu-l de „cea mai aleasă stimă și de un atașament fără limite" [25]. Aceasta, pînă la încorporarea Bucovinei în Imperiul habsburgic.

După asasinarea lui Grigore Alexandru Ghica III, în care mulți cercetători au văzut amestecată și „mîna Austriei", succesorul acestuia, Constantin Moruzi era prezentat în cercurile diplomatice de la Constantinopol ca fiind în strînsă legătură cu habsburgii. Astfel, ambasadorul Prusiei la Istanbul, von Graffon, îl desemna pe domnitorul Moldovei ca „filoaustriac". Datorită lui, marele vizir îl bănuia pe Constantin Moruzi că ar fi trimis un emisar la Viena, cu misiunea de a solicita împăratului să-i acorde titlul de prinț al Imperiului, ceea ce-i asigura dreptul de azil în statele Monarhiei habsburgice. Acuzația avea un oarecare temei, deși ambasadorul prusian urmărea înlocuirea lui Constantin Moruzi și datorită altor motive. De fapt, domnitorul va deveni incomod și diplomației țariste. (consulul Lascarov cerea chiar *pedepsirea acestuia, în urma primirii nepoliticoase, jignitoare*, cu prilejul vizitei de prezentare) și poloneze (printre altele, Constantin Moruzi interzisese importul de votcă polonezã și trecerea ambasadorului Boskamp, în 1778, prin Iași, la reîntoarcerea de la Istanbul) [26], chiar dacă relațiile sale cu reprezentanții autorităților austriece erau mai bune. Desigur, domnitorul Moldovei avea relații oficiale, în limitele statutului său de supus Porții otomane, cu reprezentanții Austriei la Constantinopol sau cu autoritățile imperiale din Transilvania și Bucovina, dar, în același timp, era organizatorul și conducătorul unei „diplomații ascunse", neoficiale, în țările vecine. Bineînțeles și din dispozițiile secrete ale Porții, dar promovînd, odată cu procurarea de informații utile Puterii suzerane, și interese proprii.

---

[23] E. Winter, *Grundlichen der österreischen Russlandspolitik am Ende des XVIII. Jahrhunderts*, în „Zeitschrift für Slavistik", Band IV, Berlin, 1959, p. 95.

[24] Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I_1, p. 985.

[25] V. A. Urechia, *Memoriu asupra perioadei din istoria românilor de la 1774—1786, însoțit de documente cu totul inedite*, în *ARMSI*, s. II, t. XII, București, 1893, p. 142, 145, 309.

[26] N. Iorga, *op. cit.*, p. 149, 152—153, 153—154, 154, 156, 156—157, 158.

Astfel, dintr-o scrisoare a lui Constantin Moruzi, din 11 mai 1781, rezultă că acesta întreţinuse în Imperiul habsburgic un mare număr de trimişi, plătiţi cu daruri scumpe şi numerar ; suma acestora depăşea cu mult 200 de pungi de akçe (aspri, peste zece milioane). Din document rezultă că : domnul trimitea zilnic „iscoade" ; cadourile şi simbriile se plăteau lunar ; avea trimişi postaţi în diferite locuri strategice ; informaţiile ajungeau prin corespondenţă sau raportate direct, de trimişi, la încheierea „misiunii" lor ; cheltuielile ridicate erau cele de drum şi cele destinate persoanelor din străinătate atrase de partea sa ; la începutul lunii mai, se reîntorsese tocmai unul dintre cei trimişi la Viena ; aici, trimisul domnitorului, pe care îi angajă, plătindu-le, unuia o simbrie de 100 galbeni, iar celorlalţi cîte 50 ; deşi era dificil, s-a aranjat ca scrisorile de la Viena să sosească la Iaşi săptămînal ; domnul ceruse şi primise multe informaţii despre cele ce se petreceau în Bucovina, Galiţia şi Lodomeria, ţinuturi încorporate recent de austrieci ; domnul angajează ca informatori pe un tînăr boier moldovean, care avea doi fraţi la Suceava, cu slujbă la austrieci şi care călătorea lunar la Iaşi, avînd moşii şi în Moldova ; domnul mai informa despre politica de promisiuni a autorităţilor imperiale, prin care căuta să atragă mulţi locuitori în Bucovina, pentru a o popula şi mări masa contribuabililor ; se pomeneşte de preocuparea autorităţilor austriece de a căuta un pretext pentru a acapara noi teritorii în Moldova ; se dau cifre exacte despre suma dărilor încasate de imperiali în Moldova, alte aspecte despre administrarea provinciei etc.[27]. Desigur, trimişii domnului la Viena aveau şi alte misiuni „speciale" în favoarea acestuia, nu numai de a procura informaţii ce urmau să fie trimise Porţii. Toate acestea ne îndreptăţesc să afirmăm că acuzaţiile de „filoaustriac" din amintitul raport aveau o motivaţie. Să reţinem şi faptul că, un prieten al Austriei duşmane nu putea decît să fie privit ca un potrivnic Prusici şi intereselor sale. Dar, nesprijinit de reprezentanţii Vienei la Constantinopol, în iunie 1782, Constantin Moruzi se va retrage din scaunul Moldovei.

7. După 1780, atitudinea conducătorilor habsburgici faţă de Principate a fost influenţată de noul cadru politic înconjurător, creat de alianţa austro-rusă.

În ciuda eforturilor de a descuraja expansiunea rusă în Balcani, Iosif II şi Kaunitz nu au părăsit, niciodată, total ideea că, probabil, Monarhia habsburgică ar fi mai bine „servită" prin cooperarea cu ruşii, decît opunîndu-li-se. Ei ştiau că pregătirile militare menite să intimideze pe Ecaterina II puteau să se întoarcă împotriva lor, conducînd Austria la un război periculos cu Rusia, război din care Viena se temea că, cel mai mult, va beneficia Prusia. Astfel, Kaunitz o avertiza pe Maria Thereza : „se poate presupune că lui [Frederic II, regele Prusiei — n. n.] nu i-ar displace să ne vadă angajaţi într-un război cu această Putere [Rusia — n. n.], şi indiferent de rezultatul unui astfel de război, el ar fi capabil să obţină avantaje fără să riste nimic"[28]. Şi, deoarece Viena nu dorea un astfel de război, o politică de asociere cu Petersburgul la orice împărţire a Imperiului otoman a devenit mai atractivă.

După războiul de succesiune în Bavaria şi semnarea tratatului de pace de la Teschen (*mai 1779*), *Kaunitz instruia pe ambasadorul austriac la Petersburg să* sugereze ţarinei că o alianţă cu Austria era mult mai profitabilă decît una cu Berlinul, deoarece Prusia va bloca expansiunea Rusiei spre nord, în timp ce Imperiul habsburgic poate să ajute Rusia în atingerea intereselor sale în sud[29]. Ecaterina II se va arăta receptivă la aceste propuneri, mai ales că Prusia nu renunţa să susţină inamicul „natural"al Rusiei, Imperiul otoman. Următorii paşi spre apropierea austro-rusă îi va face împăratul Iosif II însuşi[30].

---

[27] Scrisoarea, adevărat document despre organizarea şi funcţionarea „serviciilor speciale" ale Moldovei în secolul XVIII, la Valeriu Veliman, *Relaţiile româno-otomane 1711—1821. Documente turceşti*, Bucureşti, 1984, p. 505—507.

[28] Karl A. Roider, jr., *op. cit.*, p. 131.

[29] Cf. Adolf Beer, *Die orientalischen Politik Österreichs zeit 1774*, Praga, 1883, p. 42.

[30] Istoricii nu sînt unanimi în a susţine că iniţiativa a fost a împăratului Iosif II. Cea mai mare parte, însă, sînt de acord cu aceasta. Concluzia a căpătat un credit considerabil, după ce Alfred von Arheth a publicat amintita, deja. *Geschichte Maria Teresias*, incluzînd documentele fundamentale ale domniei acesteia. Vezi, în special, vol. X, Viena, 1879, p. 667—670.

Inițiativa lui Iosif II de a o întîlni pe Ecaterina II a fost făcută cunoscută ambasadorului rus la Viena, la începutul anului 1780, cînd se răspîndise știrea despre intenția țarinei de a-și vizita teritoriile vestice, recent „achiziționate". Prin aceasta se urmărea atît să se satisfacă „curiozitatea" împăratului pentru această „femeie enigmatică", cît să se lovească și în regele Prusiei, Frederic II — „să se stimuleze bila dragului Frederic, încît aceasta să-i provoace moartea [...]"[31] — dar, desigur, și scopuri de perspectivă, punerea bazei principale și clarificarea condi-

Fără acordul Mariei Thereza și cu rezervele lui Kaunitz, prima întîlnire dintre cei doi monarhi, „despoți luminați", a avut loc în primăvara anului 1780, la Moghilev, în Polonia încorporată de Rusia, după prima împărțire. Cu acest prilej, s-au dus, desigur, tratative între reprezentanții celor doi împărați, precum cele dintre Grigore Potemkin și ambasadorul austriac, Louis Cobenzl, dar nu s-au încheiat documente oficiale. Probleme de procedură diplomatică, care implicau titlurile și prestigiul celor doi semnatari, au împiedicat încheierea, în 1780, a unui tratat formal ruso-austriac. În afară de aceasta, o nouă alianță a Imperiului habsburgic nu se putea încheia fără consultarea prinților imperili, ceea ce făcea procedura foarte greoaie, în condițiile în care unii dintre aceștia gravitau spre Prusia.

Practica diplomatică a vremii, cu multe reminiscențe feudale, prevedea ca, atunci cînd se încheia un tratat internațional, să fie redactate două copii, egale ca valoare. Numele părților erau trecute, alternativ, primele. În tratatele la care era parte împăratul „Sfîntului Imperiu Roman de națiune germană", numele său era trecut primul pe amîndouă copiile. Dar, în negocierile ruso-austriece din 1780, Ecaterina II insista să fie practicată *„alternativa"* — adică, pe rînd, numele celor doi monarhi să fie trecut primul pe cîte un exemplar al documentului. Aceasta, ar fi însemnat recunoașterea „de facto" a egalității titlului ei împărătesc cu cel al lui Iosif II. Viena s-a opus vehement și îndelung. „Soluția" a fost oferită tot de Ecaterina II, care a sugerat ca, în loc de un tratat formal între cele două înalte părți, să se procedeze la un schimb personal de scrisori între cei doi împărați, dar cu aceeași valoare și putere ca un document formal. Conducătorii de la Viena găsiră soluția acceptabilă. La cererea lui Kaunitz, acordul și schimbul de scrisori va fi ținut secret. Schimbul epistolar a avut loc în lunile mai-iunie 1781, fiecare împărat expediind cîte două scrisori. Acestea constituiau ceea ce istoriografia a numit „tratatul austro-rus din mai-iunie 1781", „proiectul de tratat", „tratatul secret" sau „convenția", ultimul termen fiind, credem, cel mai adecvat, atît datorită procedurii de elaborare, cît și conținutului. Existența acestui document, cu adevărat „istoric", a fost considerată un secret de stat și dezvăluită abia peste doi ani, în iunie 1783, în timpul crizei provocată de anexarea Crimeii de către Rusia[32].

Conform angajamentelor, luate într-o „parfaite réciprocité", Rusia garanta Imperiului habsburgic toate posesiunile, mai puțin cele din Italia, iar Austria îi garanta Rusiei toate posesiunile ei, mai puțin cele din Asia. În caz de atac extern, se promitea un ajutor reciproc de 11 000 efective în infanterie și 200 cavalerie ; dacă atacul venea din partea Suediei, pentru Rusia și Țările de Jos, pentru Austria, ajutorul se transforma în 400 000 de ruble. Se garantau, reciproc, tratatele internaționale din 1718, 1739, 1746, 1775 și 1779. Convenția era încheiată pe opt ani[33]. Ea oferea părților — Austriei, în primul rînd — un *„casus foederis"* în situația : a) unui refuz absolut din partea Porții de a-și îndeplini angajamentele sale din tratatele internaționale ; b) unei infracțiuni manifeste împotriva păcii și a unei invazii efective din partea Turciei (aceste prevederi vor forma obiectul unui articol secret în mult discutatul proiect de tratat)[34]. Ceea ce este interesant pentru cele de față, Rusia promitea Austriei, în caz de război, recunoașterea dreptului de a reocupa Belgradul, Serbia, Bosnia și Oltenia. Alianța secretă, realizată prin per-

[31] Ernst Benedikt, *Kaiser Joseph II*, Viena, 1936, p. 216.

[32] Isabel de Madariaga, *The Secret Austro-Russian Treaty of 1781*, în *SEER*, vol. XXXVIII, nr. 90, decembrie 1959, p. 114. Pentru detalii, vezi întregul studiu, *ibidem*, p. 114—145.

[33] Leopold von Ranke, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*, vol. I, Leipzig, 1872, p. 489.

[34] Robert Salomon, *La politique orientale de Vergennes (1780—1784)*, Paris, 1935, p. 66.

fectarea schimbului de scrisori din 1781, va încuraja pe Ecaterina II să-și concretizeze și să-i facă cunoscut lui Iosif II faimosul „proiect grecesc", în ultima parte a anului 1782. În toamna aceluiași an, în Crimeea erupe o nouă revoltă împotriva hanului sprijinit de la Petersburg, care, desigur, cere ajutor Ecaterinei II. Suspectîndu-i pe turci de complicitate, împărăteasa îl informă pe Iosif II despre eveniment și îi făcu cunoscut că va lua „precauțiile necesare pentru a-mi apăra frontierele împotriva incursiunilor la care sînt expuse". Într-un răspuns „romantic" și plin de fantezie, Iosif II o numea „împărăteasa mea", „prietena mea", „aliata mea", „eroina mea" și îi promitea s-o sprijine în „toate necesitățile pe care tulburările din Crimeea le pot ocaziona". Spre surpriza și conternarea Vienei, această epistolă cavalerească a determinat o scrisoare personală din partea Ecaterinei II către împărat, în care era expus amintitul „proiect grecesc" [35].

Conform acestuia, dacă, în cazul unui război comun, turcii erau înlăturați din Europa, din unirea Moldovei și Țării Românești urma să se constituie un stat independent, „un regat al Daciei", în frunte cu un principe creștin (ortodox). Independența acestuia era garantată în comun, de Curțile Austriei și Rusiei. Pe ruinele Imperiului otoman, s-ar fi reconstituit un nou Imperiu grecesc (bizantin), cu un împărat „pravoslavnic" (în persoana nepotului împărătesei, Constantin) în granițele Turciei europene și a cuceririlor făcute în Asia. Restul posesiunilor otomane din Europa urmau să fie împărțite între Rusia și Austria [36], după o logică a intereselor și ambițiilor proprii, dar într-o „perfectă reciprocitate", așa cum se mai angajaseră cei doi monarhi și în 1781.

Față de planurile de expansiune ale Ecaterinei II, agreate din rațiuni de conjunctură și de Iosif II, Kaunitz nota că, „obstacolele în calea realizării viselor sale pot fi rezumate în două cuvinte : Prusia și Franța". Berlinul, în special, nu va permite Vienei și Petersburgului să ia o asemenea expansiune fără participarea lui iar Austria niciodată nu va fi de acord cu alăturarea Prusiei la împărțirea noilor teritorii, deoarece orice creștere prusiană ar anula avantajele Austriei etc., propunînd unele măsuri găsite ca necesare. Deoarece Ecaterina II ar fi putut, cu ușurință, să se adreseze regelui Frederic II pentru ajutor în realizarea intențiilor sale expansioniste, Kaunitz și vicecancelarul Philip Cobenzl recomandau lui Iosif II să sprijine proiectul țarinei [37]. Găsind că interesele Monarhiei vor fi salvgardate printr-o colaborare cu Rusia, împăratul va răspunde Ecaterinei II că acceptă proiectul ei, cu unele modificări neesențiale.

După subscrierea suveranului său la „proiectul grecesc", Kaunitz (dar și vicecancelarul și internunțiul Herbert von Rathkeal ș.a.) va face totul pentru a-l convinge pe împărat și pe țarină că, dacă se dorește împărțirea Imperiului otoman, aceasta nu este posibilă fără diminuarea capacității de intervenție și ripostă a Prusiei ; că primul pas în această direcție trebuie să fie reducerea puterii și periculozității acestei Puteri.

Un calcul rece, o idee politică ce nu trebuie și nu poate fi pusă doar pe seama „prusofobiei" lui Kaunitz. Realitățile, angrenajul politic internațional confirmau temerile cancelarului, îi îndreptățeau poziția. Pînă la sfîrșitul activității sale de conducător al politicii externe austriece, Kaunitz va reformula această interpretare proprie a relațiilor internaționale ale timpului. Reprezentanții săi vor face cunoscută această poziție și celor ai Ecaterinei II, cu prilejul reîntîlnirii țarinei cu Iosif II, la Cherson, în 1786. Rușii nu și-au însușit întocmai punctul de vedere austriac, dar s-au ferit să creeze disensiuni.

Pe bună dreptate, acordul împăratului la propunerile Ecaterinei II era o atitudine de conjunctură, dincolo de alte considerente. Susținînd faimosul „proiect grecesc", Iosif II își dădea asentimentul la anexarea Crimeii de către Rusia, atras fiind de posibile noi achiziții teritoriale în nord-vestul Peninsulei Balcanice. În realitate, obiectivele politice ale habsburgilor veneau în conflict cu cele rusești. Nu întîmplător, spunea Iosif II ambasadorului francez la Petersburg, contele de Ségur : *„Constantinople sera toujours une pomme de discorde entre les puissances européennes, qui pour cette seul ville, se refuseron à partager la Turque. J'aime encore*

[35] Cf. Karl A. Roider, jr., *op. cit.*, p. 162.

[36] Mai pe larg, la Edgar Hösch, *Das sogenannte „greischische Projekt" Katharinas II*, în *JGO*, nr. 12, 1964, p. 168—206.

[37] Cf. Karl A. Roider, jr., *op. cit.*, p. 163.

mieux y voir les turbans des janissaires, que les bonnets des cozaques"[38], ceea ce poate fi luat ca o chintesență a politicii austriece în sud-estul Europei, în ultimul pătrar al secolului XVIII.

8. Poziția, atitudinile Imperiului habsburgic față de Principate se vor „nuanța" și „verifica" în împrejurările create de redeschiderea problemei orientale, prin încorporarea Crimeii de către Rusia (1783), fără să se depărteze de liniile generale anterioare.

„În 1783, problema orientală capătă caracterul ei definitiv: este, în același timp o chestiune orientală și una europeană. Rusia nu se mai ocupă singură de Turcia. Toate marile Puteri îi poartă [Turciei — n.n.] un interes imediat. Dacă o criză va izbucni, toate vor dori să intervină și, natural, să tragă maximum de profit"[39]. Același caracter internaționalizat, îl capătă și „problema Principatelor Române", care se conturează acum și se va impune Europei ca atare.

La începutul anului 1783, Poarta se arată dispusă să facă unele concesii în conflictul cu Rusia, în problema Crimeii. Dar, spre consternarea Curților europene, răspunsul Petersburgului se lăsă îndelung așteptat. Chiar și aliata Rusiei, Austria, trebui să aștepte acest răspuns pînă la începutul lunii mai. Într-o întrevedere acordată ambasadorul francez la Viena, *la 1 februarie, Iosif II i-a declarat acestuia că Austria ar intenționa să ocupe, dacă ar izbucni războiul ruso-turc, Principatele Române* și, în același timp, să pregătească o armată de 160 000 de oameni contra Prusiei[40]. Aceasta într-o vreme cînd Istanbulul nu răspunsese, încă, ultimatumului rusesc referitor la libera trecere a vaselor țarinei prin Strîmtori și la neamestecul Turciei în afacerile Peninsulei Crimeea. În cursul evenimentelor, poziția lui Iosif II se va schimba radical.

Abia la 8 mai 1783, Viena și restul Europei cunoscură răspunsul Rusiei — anexarea Crimeii! În aceeași zi, ambasadorul rus înmînă lui Kaunitz nota țarinei cu anunțul respectiv, cerînd ajutorul habsburgilor și-l „invită pe împărat să ocupe un teritoriu echivalent, cu binecuvîntarea Ecaterinei II"[41]. Acum devenea fapt împlinit intenția făcută, deja, cunoscută lui Iosif II, printr-un rescript al țarinei către ambasadorul ei la Viena, prințul Galițîn, cu exact o lună în urmă, la 8 aprilie. Și, după cum se știe, la 9 aprilie 1783, Ecaterina II semnase ucazul de anexare a Crimeii, a Insulei Taman și ținutului Cubanului. Ceea ce Europei nu-i venea să creadă, între 8 și 10 mai, deveni fapt cunoscut, obligînd Cabinetele să-și precizeze pozițiile.

O altă notă este remisă, la 10 mai, ambasadorului Austriei la Petersburg, notă în care sînt expuse cauzele tulburărilor din Crimeea și Cuban, precum și rațiunile pentru care țarina hotărîse încorporarea acestor teritorii. Ecaterina II spera în sprijinul aliatului ei, Iosif II, și, conform angajamentului anterior de a respecta o „perfectă egalitate" a cuceritorilor, îi promitea să-i susțină cu armele dobîndirea unui teritoriu echivalent celui încorporat de Rusia. Nota din 10 mai îl găsi pe împăratul în Ungaria, la Semlin, unde inspecta pregătirile de război. Ce va face împăratul în noua criză, care părea să preceadă cu puțin un război? Robert Salomon aprecia, în lucrarea din 1935, că „soarta problemei orientale se afla, acum, în mîna sa"[42].

Cancelarul Kaunitz recomandă lui Iosif II să „aplaude public" noul pas al Rusiei, deoarece „pasivitatea sau opoziția ar ruina alianța". *El mai sugera ca Austri să ocupe Moldova și Țara Românească*, ca un „echivalent" pentru habsburgi la încorporarea Crimeii de către Rusia. O astfel de acțiune nu trebuia să conducă la un război cu Turcia, considera Kaunitz, mai ales dacă internunțiul austriac ar ex-

[38] *La politique prussienne en Orient*, în „Revue des deux Mondes", 1 XII, 1883, p. 663.

[39] Robert Salomon, *op. cit.*, p. 273.

[40] Cf. Al. Grigorovici, *Crisa orientală din 1783 și politica Franciei*, în *RI*, vol. XXIV, nr. 10—12, București, 1938, p. 300.

[41] Adolf Beer, Joseph von Fiedler, eds., *Joseph II und Graf Ludwig von Cobenze: Ihr Briefwechsel*, în „Fontes Rerum Austricarum", seria II, vol. LIII, Viena, 1901, p. 435—451.

[42] În *op. cit.*, p. 176.

plica la Poartă că *Viena „a luat Principatele nu într-o manieră neprietenească, ci, pur și simplu, deoarece aceasta a devenit necesară în circumstanțele prezente"* (?!!)[43] — calcul „pur austriac", dar decizia nu era în mîna lui Kaunitz.

Cea mai interesată să cunoască poziția Imperiului habsburgic în noua situație creată după decizia de forță a Ecaterinei a II-a era, desigur, Poarta otomană. Pentru a nu ține toată lumea „en suspens", într-o notă adresată, personal, internunțiului Herbert de Rathkeal, Iosif II își preciza poziția, care căuta să împace exigențele impuse de alianța cu Rusia cu interesele proprii, ale Imperiului habsburgic: „pour moi, mon parti est pris, *il me convient de toute façon de temporiser et, tant que' je me décide point, je tiens tout mond en suspens. Vous n'aures dans cette occasion d'autre langage à tenir vis-à-vis de la Porte que vis-à-vis de Bulgakov* [ambasadorul rus la Istanbul — n.n.], *que de conseiler à la première, en vous joignant même à cet effet au Ministre russe, d'éviter la guerre, mais vous vous garderez bien de déclarer que je me croirais également obligé de prendre dait et cause dans la guerre qui naîtrait de se nouvel envahissement"* . Același conținut aveau și instrucțiunile cancelarului Kaunitz trimise internunțiului.

Interesant pentru noi este că, la propunerile lui Kaunitz, imediat după nota Ecaterinei II, ca Austria să ocupe Principatele Române drept compensații la anexarea Crimeii de către Rusia, Iosif II aprecia că ocuparea Moldovei și Țării Românești ar precipita războiul, pe care tocmai încercase să-l evite. Sultanul putea să nu lupte pentru îndepărtata Crimee, dar sigur ar fi luptat pentru Principate. Apoi, Austria și-ar fi atras „the onus of all of Europe for flippantly starting a war". Singura soluție — îl informa el pe cancelar — era să i se spună Ecaterinei II că Austria o va sprijini diplomatic și că va evita războiul, cît va fi posibil, și că nu dorește să ia nici un „echivalent" pentru el însuși. Împăratul nu dorea un conflict cu Prusia, Franța și Turcia împreună. Datorită acestei poziții a lui Iosif II, vederile împăratului și ale cancelarului Kaunitz, cu privire la soluționarea crizei declanșate de încorporarea Crimeii de către Rusia, erau disjuncte. Pentru Kaunitz, anexarea Crimeii de către Rusia, fără ca Austria să nu primească nimic, ar fi relevat Europei un fapt pe care spera să-l ascundă : că Rusia era partenerul dominant în prietenia ruso-austriacă.

Cînd Iosif II a refuzat să ordone ocuparea Moldovei și a Țării Românești, Kaunitz i-a propus să ocupe alt teritoriu, în primul rînd Bosnia, care era aproape și putea fi cucerită foarte ușor. Iosif II, pe de altă parte, dorea să evite războiul și să mențină alianțele sale cu Franța și Rusia. El nu putea, de aceea, să înțeleagă insistențele lui Kaunitz ca Austria să ocupe teritorii „numai de dragul de a le ocupa"[45]. Această poziție, oarecum surprinzătoare, a lui Iosif II față de situația nou creată în Orientul Europei, era făcută cunoscută și ministrului francez de externe, de Vergennes, de către ambasadorul imperial la Paris, de Mercy. Acesta, în conferința de la 10 mai 1783, îi confirmă ministrului francez că împăratul nu dorește războiul și nici nu vrea vreo achiziție teritorială pentru el. Însă, dacă Rusia va obține noi teritorii, preocuparea de a menține echilibrul între Puteri îl va obliga să ceară Turciei posesiuni teritoriale echivalente noilor achiziții rusești. La întrebarea lui Vergennes *dacă „echivalentul pretins" este Moldova și Țara Românească*, arătîndu-i, totodată, că stăpînirea acestora ar însemna o apropiere „sensibilă" a frontierelor habsburgice de cele rusești, ceea ce ar spori pericolul, ambasadorul austriac răspunse că intențiile împăratului, în ceea ce privește echilibrul teritorial, îi sînt necunoscute. *„El nu vrea decît, simplu, să creeze un zid de protecție care, de fapt, poate fi format din Moldova și Țara Românească"*. Diplomații vor înțelege că Franța nu putea sta neutră în cazul unui atac austro-rus împotriva Imperiului otoman (alta va fi situația în 1787—1788, cînd Revoluția bătea la ușă). Acțiunea reprezentanților Franței se va concentra asupra evitării unui război, cu consecințe dintre cele mai nefaste pentru Imperiul otoman. De aici, și exagerarea lui Robert Salomon că de Vergennes „va salva" Imperiul otoman de la ruină[47]. La 18 iunie

---

[43] Adolf Beer, Joseph von Fiedler, *op. cit.*
[44] Robert Salomon, *op. cit.*, p. 176—177.
[45] Apud Karl A. Roider, jr., *op. cit.*, p. 166.
[46] Robert Salomon, *op. cit.*, p. 188—189.
[47] În *op. cit.*, p. 161.

1783, acesta scria ambasadorului francez la Viena, Barthelémy: „s'il samble que ce Prince [Iosif II — n.n.] veuille usurpation de la Crimée et du Couban, il est plus probable que la désintéressement de Joseph n'est que simulé et qu'aussitôt la Russie aura consommé son usurpation, il entreprendra la sienne en occupant la Valachie et la Moldavie" [48]. Desigur, ministrul francez de externe avea dreptate. Acelaşi, intuind planurile intime ale împăratului habsburg, va arăta că, dacă Ecaterina II va încorpora Crimeea şi Cubanul, Rusia va fi în situaţia de a fi stăpîna Mării Negre şi de a avea flotă în Mediterana şi în Baltica. Or, ocuparea Moldovei şi Ţării Româneşti nu putea contrabalansa acest mare avantaj [49].

Desigur, punctul de vedere imperial se va impune în linia politică urmată de Austria în noua criză dintre Rusia şi Imperiul otoman. La 10 august 1783, Iosif II scria fratelui său, viitorul împărat Leopold II, motivîndu-i de ce nu acceptă punctul de vedere al lui Kaunitz, de a proceda la ocuparea Moldovei şi a Ţării Româneşti sau a altor regiuni din Balcani, drept „compensaţie" sau „echivalent" la noua achiziţie teritorială a Rusiei: „aş avea masele otomane (aruncate) de gîtul meu şi, foarte probabil, că şi pe regele Prusiei şi chiar Curţile burbone din Ţările de Jos, cele de pe Rin şi din Itaila şi, în sfîrşit, aş risca totul pentru a obţine o bucată mizerabilă şi deşertică din Bosnia sau Serbia. Nu pot să concep cum unui om inteligent poate să-i treacă aşa ceva prin cap" [50]. În consecinţă, împăratul habsburg promite tot sprijinul diplomatic Ecaterinei II, dar nu dă urmare „invitaţiei" acesteia de a achiziţiona un teritoriu echivalent Crimeii. Mai mult, el asigura Versailles-ul că nu doreşte război şi că nu va cere Moldova şi Ţara Românească, ca „echivalent" sau „compensaţie" [51] teritorială, chiar dacă încălca principiul „reciprocităţii perfecte", convenit cu Rusia încă din 1781. Oricum, rareori principiile au trecut înaintea intereselor imediate ale marilor Puteri.

Atitudinea Curţii vieneze, în primul rînd, şi lipsa unui sprijin efectiv, angajat al Franţei (care s-a limitat la a „temporiza" Austria) şi Prusiei vor determina Poarta otomană să cedeze pretenţiilor Rusiei cu privire la Crimeea.

În conformitate cu punctul de vedere al împăratului Iosif II cu privire la sprijinul diplomatic promis Rusiei în problema anexării Crimeii, Cubanului şi insulei Taman, din instruirea suveranului său, *la 7 decembrie 1783*, internunţiul Herbert de Rathkeal prezintă Porţii o notă prin care face cunoscut că *Austria aprobă recenta anexiune rusă, reconfirmînd turcilor că, deşi împăratul doreşte pacea, el era un aliat al ţarinei şi că, dacă va fi forţat, onoarea îl determină să se achite de angajamentele luate* [52]. Dacă ar fi nesocotit avertismentele ascunse în nota internunţiului, Poarta s-ar fi văzut într-o situaţie gravă, într-un război pe două fronturi, ce putea să pună în pericol existenţa Imperiului otoman (aşa cum se va întîmpla peste numai şase ani). În faţa acestei perspective sumbre, Poarta otomană va fi silită să semneze, la 8 ianuarie 1784, tratatul de cedare a Crimeii. Totuşi, sacrificiul impus Turciei nu va întări pacea în sud-estul Europei. Dimpotrivă.

„Prusofobia" austriacă a influenţat, profund, politica prudentă, neagresivă a imperialilor faţă de Imperiul otoman şi neacceptarea noilor cîştiguri teritoriale garantate de Rusia, precum şi, în aceste circumstanţe, ... neîncorporarea Principatelor Române în Imperiul habsburgic. Era, desigur, o „reţinere" de moment, reieşită din cîntărirea împrejurărilor politice şi a urmărilor periculoase pentru securitatea Imperiului.

---

[48] *Ibidem*, p. 185.

[49] *Ibidem*, p. 187.

[50] Alfred von Arneth, ed., *Joseph II und Leopold von Toscana. Ihr Briefwechsel von 1781 bis 1790*, vol. I, Viena, 1872, p. 165.

[51] Alfred von Arneth et Jules Flammermont, *Correspondance secrète de Mercy-Argenteau avec l'empereur Joseph II et la prince de Kaunitz*, vol. I, Paris, 1889, p. 195.

[52] Apud, Karl A. Roider, jr., *op. cit.*, p. 167—168.

ASPECTE DIN EVOLUȚIA ECONOMICO-SOCIALĂ ȘI URBANĂ A ORAȘULUI SUCEAVA ÎN ANII 1774—1786 (I)

DE

MIHAI-ȘTEFAN CEAUȘU și EMIL IOAN EMANDI

Perioada medievală din istoria orașului Suceava este tratată într-o multitudine de lucrări, care abordează cele mai diferite aspecte ale tematicii ; în schimb, perioada destrămării relațiilor feudale și a pătrunderii relațiilor capitaliste, mai ales începînd cu sfîrșitul secolului XVIII și pînă la revoluția de la 1848, este foare puțin cunoscută în istoriografia noastră[1]. Cauza constă tocmai în insuficienta cunoaștere a materialului documentar aflat în arhive și nu în lipsa acestuia ; de aceea, în rîndurile de față, ne propunem să prezentăm o serie de informații menite să ducă la o mai bună cunoaștere a evoluției economico-sociale a orașului Suceava în perioada premergătoare revoluției de la 1848.

Sînt cunoscute împrejurările în care Bucovina a intrat în 1774 sub stăpînirea habsburgică și de aceea nu stăruim aici asupra lor. Vom încerca să stabilim doar consecințele și modul în care a evoluat orașul Suceava după 1774 în cadrul Imperiului habsburgic și dacă stăpînirea străină a impietat sau nu asupra vechilor sale raporturi economice cu Moldova.

Așa cum relevă documentele epocii[2], odată cu mutarea reședinței domnești în a doua jumătate a secolului XVI și apoi a scaunului mitropolitan din Suceava la Iași, cît și datorită necontenitelor războaie și invazii turcești, tătărești, poloneze, rusești sau austriece, orașul Suceava, cîndva un înfloritor oraș comercial, suferă un proces de decădere economico-socială, accentuat începînd cu a doua jumătate a secolului XVII astfel încît în momentul ocupării de trupele habsburgice era aproape un „oraș al ruinelor"[3].

Datorită războiului din 1768—1774, a ocupației străine, a neliniștii și nesiguranței provocate de noua situație creată de intrarea trupelor austriece în Bucovina, în momentul anexării, orașul Suceava cunoaște o puternică depopulare. Astfel, dacă în catagrafia rusă din iunie 1774 erau consemnate 365 de case — din care cinci mazili și ruptași, doi grosari, doi panțiri isprăvnicești, 14 femei sărace,

---

[1] În acest sens, majoritatea lucrărilor se opresc la secolul XVIII, între acestea amintim : G. D. Scraba, *Suceava, schiță istorică*, Cernăuți, 1876 ; Rudolf Gassauer, *Contribuții la istoria Sucevei și a împrejurimii* în „Anuarul Liceului „Ștefan cel Mare", Suceava, 1927 ; D. Ciurea, *Date și sublinieri privind Suceava în sec. XV—XVIII*, în *AIIAI*, III, 1966, p. 195—206 ; Mihai Cărăușu, Ștefan Lemny, *Un episod din trecutul bisericii Mirăuți — Suceava*, în *MMS*, 9—12/1976, p. 773—777 ; Octav Monoranu, *Considerații asupra unor aspecte ale vieții sociale din orașul Suceava în sec. XVII—XVIII*, în „Suceava, Anuarul Muzeului județean", VIII, 1981, p. 133—140 ; Vasile Gh. Miron, Adrian N. Pricop, *Documente privind Suceava în sec. XVII—XVIII*, *ibidem*, p. 121—132 ; Mihai Iacobescu, *Un memoriu al sucevenilor de la 1848*, *ibidem*, p. 141—148.

[2] Vasile Gh. Miron, Mihai-Ștefan Ceaușu, Gavril Irimescu, Sevastița Irimescu, *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente 1393—1849*, București, 1983, v. indicele.

[3] Arh. St. Suceava, Colecția de documente, pachet VI, nr. 36/1783 și Zieglauer, *Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Occupation*, Czernowitz, 1893, p. 37.

şapte popi, doi negustori din Iaşi, 64 tîrgoveţi, care purtau toate beilicurile şi cheltuielile ofiţerilor „care stau iarna în cvartiruri, şi ţin poşta cu caii lor", 45 străini, 55 armeni, 25 armeni străini, 105 jidovi din tîrg şi din afara tîrgului, 39 ţigani ai Mitropoliei[4] — la sfîrşitul anului erau consemnate doar 59 familii[5], fiind socotite doar cele care aveau domiciliul stabil în oraş la acea dată.

Noua provincie, Bucovina, care includea şi oraşul Suceava alături de Siret şi Cernăuţi, intra în cadrele monarhiei habsburgice într-o perioadă cînd absolutismul luminat promovat de Maria Tereza, dar mai ales de Iosif II, ridicase mercantilismul la rangul de politică de stat. Teoria mercantilistă, recomandînd încurajarea industriei naţionale şi dezvoltarea ei, dezvoltarea comerţului şi deschiderea de debuşeuri pentru produsele naţionale în afara graniţelor imperiului, căuta să obţină plus-valoarea în sfera circulaţiei prin realizarea unei balanţe comerciale active[6].

Orientările şi direcţiile de dezvoltare stipulate de mercantilism şi iozofinism au marcat profund evoluţia economico-socială a oraşului Suceava, după 1774.

De fapt, evoluţia istorică a oraşului Suceava în perioada abordată am putea-o împărţi, în funcţie de anumite momente mai importante ale dezvoltării sale economice, în trei etape şi anume: o primă etapă între 1774 şi 1786, cînd oraşul este ridicat la rangul de oraş comercial, dobîndindu-şi o magistratură proprie; a doua între 1786 şi 1815, cînd oraşul primeşte privilegiul de a ţine un tîrg anual, şi în fine cea de-a treia între 1815 şi 1848.

În prima etapă, constatăm că deşi populaţia oraşului scăzuse temporar foarte mult în 1774, ulterior se înregistrează o creştere spectaculoasă a numărului orăşenilor, prin stabilirea aici a unui mare număr de negustori şi meşteşugări veniţi în mare parte din Moldova, apoi din Transilvania şi Galiţia, ori din celelalte provinci ale imperiului, astfel încît numărul familiilor creşte în 1779 la 419[7]; cu toate acestea, în aceeaşi perioadă — după cum arată statisticile — populaţia oraşului a fost foarte fluctuantă. De fapt, tendinţa principală a acestei perioade, aşa cum rezultă din ordinele Consiliului Aulic de Război şi din rapoartele guvernatorilor militari Spleny şi mai ales Enzenberg[8], a fost aceea de a spori populaţia oraşului Suceava (ca şi a celorlalte oraşe şi a Bucovinei în general), prin atragerea unui număr cît mai mare de negustori şi meşteşugari din Moldova şi din alte ţări, cît şi prin colonizarea unui număr de meseriaşi din provinciile imperiale. A existat chiar proiectul întemeierii unei colonii comerciale armeneşti de către negustorii armeni din Galiţia, Gregorie şi Ioan Nikorowicz şi Berhard Bogdanowicz[9]. Cu ocazia vizitei întreprinse în Bucovina, la 5 decembrie 1779, Gregorie Nikorowicz (Nicorovici) raporta că cea mai bună aptitudine pentru un oraş comercial o are Suceava. Aici erau magazine cu mărfuri de care aveau nevoie locuitorii Bucovinei şi se puteau desface cantităţi însemnate de bere, făină, rachi şi vin moldovenesc, putînd fi achiziţionate, cu ocazia celor cinci tîrguri anuale de vite, cai şi vite cornute, pe care să le revîndă negustorilor străini sau să le ducă spre vînzare în Silezia (cai şi boi) sau în

---

[4] *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea I, Chişinău, 1975 p. 343.

[5] Zieglauer, *op. cit.*, p. 14 şi Daniel Werenka, *Topographie der Bukowina zur Zeit ihrer Erwerbung durch Oesterreich 1774—1785*, Czernowitz, 1885, p. 102 şi 177. Spre deosebire de statistica rusească, cea austriacă consemnează *familiile* şi nu *casele*.

[6] Gheron Netta, *Expansiunea economică a Austriei şi explorările ei orientale*, Bucureşti, 1931, p. 10 şi A. Oţetea, *Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional*, Bucureşti, 1977, p. 33.

[7] Zieglauer, *op. cit.*, Werenka, *op. cit.*

[8] Generalul-maior Spleny a fost primul guvernator militar al Bucovinei (1774—1779), iar generalul-maior Enzenberg, comandantul regimentului 2 de graniţă român din Năsăud, cel de-al doilea (1779—1786).

[9] J. Polek, *Die Armenier in der Bukowina*, în „Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums", Zwölfter Jahrgang, 1904, Cernăuţi, 1905, p. 49—53 şi anexele I—VII, şi Arh. St. Bucureşti, fond Consiliul Aulic de Război, pachet IV, nr. 33, f. 1—2.

Transilvania (vaci și viței) [10]. Negustorii din Suceava au cerut și ei, în mai multe rînduri, acordarea unor privilegii privind comerțul, făgăduind să atragă și să convingă pe negustorii din Moldova și din orașele turcești să-și mute domiciliul la Suceava [11].

Enzenberg, guvernatorul militar al Bucovinei, arătînd că în Suceava există peste 100 de bolți vechi folosite ca antrepozite și prăvălii de comercianții mari și mici — între care se remarca Ioan Capri, „care plătește dintr-un an în altul pînă la 3 000 de guldeni și mai mult, numai vama" — raporta în decembrie 1779 că „mulți armeni înstăriți din marele oraș comercial Botoșani [...] ar fi dispuși să se mute încoace, deoarece nădăjduiesc și ei la mai multă siguranță, liniște, apoi protecție și justiție" [12]. În fapt, Enzenberg, sprijinea mai mult ideea imigrării moldovenilor și a stabilirii lor în Bucovina (aceștia venind cu vitele și averea lor proprie și cumpărînd aici proprietăți și bunuri, așezarea lor nu costa nimic statul...) decît colonizarea organizată de stat cu elemente din cuprinsul imperiului, care era mult mai scumpă pentru vistieria statului [13].

Pe linia încurajării comerțului intern și a dezvoltării pieții, în toamna anului 1782, Curtea din Viena a decis să scutească locuitorii din Bucovina de vama de pod pentru lemnele de foc și de construcție ca și alimentele și cerealele transportate la tîrgurile săptămînale de la Suceava și Cernăuți [14]. Pentru amplificarea legăturilor comerciale cît și pentru încadrarea negoțului Bucovinei în acela practicat între hotarele monarhiei habsburgice, s-a acordat, în 1785, negustorilor bucovineni posibilitatea de a se aproviziona cu mărfuri și de a-și desface propriile mărfuri în Transilvania, Galiția și Ungaria fără a plăti vamă [15]. Se urmărea, prin această ultimă măsură, ruperea legăturilor Bucovinei cu Moldova, mai ales sistarea importurilor de produse de aici. Aceste măsuri au favorizat, în bună măsură, activitatea comercială desfășurată în orașul Suceava. Din această activitate comercială, orașul își realiza veniturile sale, încasînd taxe pentru vînzarea făinei, rachiului și a vitelor, pentru căruțele sosite în zilele de tîrg, taxe de domiciliu temporar, de la negustorii străini, amenzi etc. Registrul de venituri și cheltuieli al orașului Suceava pe anul 1783, date fiind informațiile deosebit de valoroase înglobate, ne creionează imaginea unui comerț activ. Astfel, pentru rachiul vîndut în oraș percepîndu-se o taxă de 1/2 kr. și 2 1/2 kr. de vadră, s-au încasat 35 florini 4 1/4 kr. [16]. Alături de localnici, între cei care vindeau rachiu se numărau și evreii din Galiția și Polonia [17]. Negoțul desfășurat în oraș în zilele de tîrg era destul de intens, obiectul principal al comerțului constituindu-l vitele. În această perioadă, s-au vîndut în piața orașului 5 192 de vite, din care orașul a realizat un venit de 519 florini și 12 kr. Mulți negustori din Suceava — printre ei numărîndu-se și Cozma Bacal, care, la 24 septembrie 1784, cumpăra de la evreul Iacob David din Bălăceana 83 de vaci cu 870 florini valută vieneză [18] — plecau cu vitele achiziționate în tîrgul Suceava în Transilvania sau chiar mai departe, în provinciile din interiorul imperiului, cu scopul de a le revinde.

În aceste tîrguri, pe lîngă comerțul cu vite, se desfăceau și însemnate cantități de mărfuri alimentare, lemne, produse meșteșugărești ș.a. În piața orașului Suceava au intrat, în perioada noiembrie 1783 — octombrie 1784, un număr de 1 678 de căruțe încărcate cu marfă [19]. Aceste tîrguri erau vizitate și de un număr de negustori străini care făceau un comerț ambulant, de la care orașul a încasat o taxă de 6 florini și 12 kr. [20].

---

[10] J. Polek, *op. cit.*, p. 51.

[11] Arh. St. București, fond Consiliul Aulic de Război, pachet IV, nr. 31; pachet VIII, nr. 64 și pachet XXI, nr. 19.

[12] Zieglauer, *op. cit.*, p. 39—40.

[13] Arh. St. București, loc. cit., pachet X, nr. 21.

[14] *Ibidem*, nr. 26 și 72.

[15] *Ibidem*, pachet XIX, nr. 40.

[16] Arh. St. Suceava, fond Primăria orașului Suceava, dosar 2/1783, f. 1.

[17] Arh. St. București, loc. cit., pachet X, nr. 57.

[18] Anexa I.

[19] Arh. St. Suceava, fond Primăria orașului Suceava, dosar 2/1783, f. 1.

[20] *Ibidem*.

Unii negustori suceveni, în special armeni, dintre care se detaşează fraţii Capri, au desfăşurat şi după 1774, un intens comerţ cu vite şi alte mărfuri în Moldova, acum fiind protejaţi, în calitatea lor de supuşi austrieci, de autoritatea consulară austriacă de la Iaşi, cît şi de Curtea de la Viena, care va interveni în folosul lor pe lîngă domn, ori de cîte ori aceştia se vor plînge că ar fi lezaţi în desfăşurarea activităţii lor comerciale. În 1783, de pildă, negustorii armeni care îşi ţineau vitele la păşunat în Moldova, plătind pentru aceasta „coniţa", s-au plîns că s-a introdus prioritatea moldovenilor la arendări, încît ei ar putea fi înlăturaţi de la arendarea păşunilor şi că sînt stingheriţi în activitatea lor comercială[21]; ca urmare, Curtea din Viena a intervenit prin internuţiul de la Constantinopol şi prin agentul consular Raicevich, obţinînd, la 2 martie 1784, din partea lui Alexandru vodă Mavrovordat, conform firmanului Porţii[22], pentru negustorii austrieci care făceau comerţ în Moldova, scutirea de contribuţie, iar pentru mărfurile cumpărate sau vîndute în Moldova, plata unei taxe vamale de numai 3%[23] ş.a. Cîteva zile mai tîrziu, domnul Moldovei a dat un hrisov prin care a acordat înlesniri importante negustorilor armeni din Galiţia — implicit deci şi celor din Bucovina — care cumpărau vite, cai, porci şi albine din Moldova[24].

Marii negustoi — între care Constantin Pantazi, Stămati ginerele său[25], Ariton Prunul, Toader Bacal, fraţii Ioan şi Nicolae Capri, Dumitru şi Nicolae Droglia etc. — erau interesaţi în acelaşi timp de a achiziţiona mărfuri din provinciile dezvoltate ale imperiului. Astfel, fraţii Capri au vizitat în două rînduri, în 1783 şi 1785, în scopuri comerciale, chiar fabricile din Viena, cumpărînd de acolo mărfuri, contra plată în numerar, în valoare de cîte 6 000 florini, obţinuţi contra unor cambii garantate chiar de guvernatorul militar al Bucovinei, Enzenberg; ei au intrat în relaţii comerciale cu negustorul vienez Johann Peter Leth şi au participat la tîrgul anual de la Viena[26].

La 31 mai 1784, negustorii Dumitru şi Nicolae Droglia cumpărau din Bratislava (Pressburg), de la şeful de breaslă Johann Adam, mărfuri în valoare de 1 516 florini valută imperială[27]; la 10 iunie 1785, ei cumpără din Transilvania sticlă în valoare de 300 florini, cu banii luaţi pe credit de la Franziska Ploschkin din Gurghiu (Görgen)[28]. Dorinţa lor era de a înfiinţa în Bucovina un depozit de postavuri şi alte mărfuri, pe care să le desfacă mai lesnicios, atît în interior, cît mai ales în Moldova şi Turcia[29]. Aceste mărfuri aduse din imperiu, ca şi din Moldova şi Turcia, erau vîndute atît în tîrgurile săptămînale, cît şi în dughenele, bolţile negustoreşti şi cîrciumile din oraş. Pentru o mai bună edificare dăm mai jos următoarea situaţia statistică :[30].

---

[21] Arh. St. Bucureşti, fond Consiliul Aulic de Război, pachet XIII, nr. 9, f. 1—7.

[22] Ibidem, pachet XII, nr. 85, f. 1; şi Johann Polek, *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801 in alphabetischer Darstellung*, în „Jahrbuch des Bukowiner Landes Museums", 15 Jahrgang, 1907, Cernăuţi 1908, p. 32—33.

[23] Arh. St. Bucureşti, fond Consiliul Aulic de Război, pachet XV, nr. 13, f. 1—2.

[24] Johann Polek, *op. cit.*, p. 15—17.

[25] Zieglauer, *op. cit.*, p. 28.

[26] Arh. St. Bucureşti, fond Consiliul Aulic de Război, pachet XIV, nr. 12, f. 12 şi pachet XX, nr. 59, f. 1—2.

[27] Anexa 2.

[28] Anexa 3.

[29] Arh. St. Bucureşti, fond Consiliul Aulic de Război, pachet XXI, nr. 19, f. 7.

[30] Datele au fost extrase din registrele Comisiei de hotărnicie a oraşului Suceava, din 1785, aflate în fondul Primăriei oraşului Suceava, reg. nr. 1/1785, f. 1—148 şi nr. 2/1785, f. 1—120.

Situația dughenelor, bolților negustorești și cîrciumilor din centrul orașului Suceava în 1785

Zona din oraș	Proprietarul	Arendașul	Nr. dughene	Nr. bolți	Nr. cîrciume	Valoarea	Bezmenul
Ulița Poni	Ariton Pruncul	—	5	—	—	400 fl.	—
	Ioniță Bașotă boier	—	1	1	—	30 ducați ungur.	—
	Ștefan Zota	—	—	2	—	—	—
	Stamati Dan	—	5	—	1	700 fl.	
Ulița Mare sau Strada principală	Axenti Moise	—	1	—	—	180 fl.	
	Toader Bacal	—	1	—	—	—	—
	Catrina Necșoiasa	—	1	—	—	—	—
	Iordachi Cantacuzino m. vistier	—	—	—	1	—	—
	Ursu Manses și Criste Tăbăcar	—	—	1	—	—	—
	Ioan Capri	—	1	—	—	—	—
	Nicolae Capri	—	—	1	—	560 fl.	—
	Matei Cantacuzino fost vist.	—	—	—	1	—	—
	Ioniță Foti	—	—	1	—	180 fl.	—
	Ariton Pruncul	—	2	—	—	—	—
Piața orașului	Matei Cantacuzino fost vist.	—	9	—	—	—	—
	Constantin Pantazi	—	1	—	—	—	—
	M-rea Dragomirna	—	—	1	—	—	—
	Ioniță Brandaburg	—	1	—	—	—	—
Cimitirul Bisericii Sf. Dumitru	Biserica Sf. Dumitru	Andrei Păscariu	1	—	—	—	5 fl.
	Idem	Constantin Păscariu	1	—	—	—	5 fl.
	Idem	Dumitraș Brandaburg	1	—	—	—	10 fl.
	Idem	Constantin Pantazi	2	—	—	—	12 fl.
	Idem	Dumitru Popovici	1	—	—	—	6 fl.
	Idem	—	7	—	—	—	—
	Idem	Costea Argintar (urmașii din Iași)	6	—	—	1 200 fl.	24 fl.
	Idem	Gheorghe Stratul	1	—	—	—	10 fl.
	Idem	Ivance Hagiu	1	—	—	—	6 fl.
	Idem	Gheorghe Tupilat	1	—	—	—	5 fl.
Tîrgul Vitelor	Ioniță Foti	—	—	1	—	—	—
		T o t a l:	50	8	3		

Constatăm documentar, totodată, faptul că mulți dintre marii negustori a. orașului erau în același timp proprietari de capitaluri pe care le dădeau cu

împrumut, luînd în ipotecă bunurile imobiliare ale datornicilor[31], tinzînd, în același timp, să devină proprietari funciari sau arendași (Ioan Capri arendează satele Băișești, Iacobești și Măreței, Bogdan Moise arendează Calafindeștii, Șerbăuții și Negostina, Ariton Pruncul — Șcheia etc.)[32] și proprietari de case în oraș. Spre ilustrare, arătăm că marele negustor Ioan Capri poseda în oraș șase case, patru locuri de casă, pentru care percepea o chirie de 2 027 florini anual, posedînd în comun cu Bogdan Moise o măcelărie[33]. Puterea economică pe care o aveau aceștia a făcut ca ei să se bucure de o anumită trecere pe lîngă Curtea imperială din Viena, influențînd chiar unele decizii referitoare la Bucovina, după cum rezultă din nota Consiliului Aulic de Război din Viena, adresată în ianuarie 1786 lui Enzenberg, care arată că *la cererea fraților Capri, negustori din Suceava,* provincia Bucovina a fost inclusă în cordonul vamal[34].

Alături de negustori, care au dat — după cum vom vedea — profilul viitor al orașului, Suceava avea, în momentul ocupării, un număr oarecare de meșteri blănari, tăbăcari, ciubotari, croitori, olari, existînd chiar și un meșter berar, în persoana lui George Meixner, care își ridicase o berărie în Areni după 1772[35]. În perioada abordată, numărul meșteșugarilor sporește datorită stabilirii în oraș, alături de meșterii indigeni, a unor meșteri străini, veniți fie din interiorul imperiului, fie din Moldova. Urmărind, conform teoriei mercantiliste, dezvoltarea industriei care urma să satisfacă nevoile interne și să furnizeze produse manufacturate pentru export, autoritățile imperiale au favorizat în general creșterea numărului meseriașilor în orașele noii provincii.

Odată cu acest spor numeric, apar la Suceava și profesiuni noi, producîndu-se totodată și unele schimbări calitative. În domeniul meșteșugurilor alimentare, de pildă, apare acum un maistru franzelar care, reconstruindu-și casa cumpărată de el pe Ulița Poni în 1782, își face o brutărie adecvată meseriei sale[36].

Numărul măcelăriilor crește, dar din considerente ce aveau la baza rațiunii de ordin sanitar, acestea sînt ridicate la marginea orașului. Din ordinul isprăvniciei[37], deci în perioada 1774—1784, pe terenul repartizat de aceeași autoritate peste Rîpa de la Fintîna Doamnei, Ioan Capri și Bogdan Moise și-au ridicat un atelier de măcelărie, pe care îl posedau în jumătate[38]. Alături de ei își avea casa, și probabil un atelier mai mic, măcelarul Matei Valdmeister, care nu a putut rezista concurenței celor doi și a devenit falimentar, iar casa i-a fost scoasă la mezat în 1787 de către Magistratul orașului, la cererea creditorilor[39].

Alături de acestea își continuă activitatea berăria lui Meixner din Areni, pînă în 1778, cînd a fost mistuită de un incendiu, după care proprietarul a zidit o nouă berărie în satul Iței[40]. Maistrul berar avea în centrul orașului, pe Ulița Mare, o casă, în care probabil vindea și bere. Cîștigurile realizate trebuie să fi fost însemnate, devreme ce dădea bani cu împrumut, iar în 1786

---

[31] Ioan Capri luase, anterior anului 1785, casa lui Frunză Verde pentru datoria acestuia de 838 florini.

[32] J. Polek, *op. cit.*, p. 56.

[33] Arh. St. Suceava, fond Primăria orașului Suceava, registrul nr. 2/1785, passim.

[34] Arh. St. București, fond Consiliul Aulic de Război, pachet XXI, nr. 19/1786, f. 1.

[35] Teodor Balan, *Documente bucovinene*, vol. V, Cernăuți, 1939, p. 153.

[36] Arh. St. Suceava, fond Primăria orașului Suceava, registrul nr. 1/1785, f. 65.

[37] Austriecii au menținut isprăvnicia, vechea formă de organizare administrativă a ținutului Suceava, pînă în 1784, cînd aceasta a fost înlocuită, conform planului de reformare al administrației propus de Enzenberg, cu un directorat.

[38] Arh. St. Suceava, fond Primăria orașului Suceava, registrul nr. 2/1785, f. 95.

[39] *Ibidem*, f. 94.

[40] Teodor Balan, *op. cit.*, p. 153.

cumpără cu 600 florini, tot pe Ulița Mare, încă o casă de la Dumitrașcu Brandaburg[41].

Măcinatul cerealelor, meșteșug practicat de morari, era deficitar în Bucovina. Documentele timpului redau faptul că populația orașelor ca și magaziile de manutanță militară duceau lipsă de făină[42] și că numărul morilor fiind insuficient se aducea făină din Ucraina și Turcia[43]. Totuși, orășenii din Suceava stăpîneau două mori : una la marginea orașului, între Șcheia și Sf. Ilie[44], alta, ridicată în 1783 de Gertler, în Groapa orașului[45]. Ambele mori foloseau ca forță motrice energia hidraulică, ceea ce făcea ca ele să nu lucreze tot timpul anului. Or, cum făina era o necesitate permanentă, atît pentru populația orașului, cît și pentru aprovizionarea trupelor staționate aici, s-a luat măsura de a se înființa mori după „model german", adică trase de cai, care lucrau aproape permanent iarna.

Meșteșugul complex al prelucrării pieilor, cu vechi tradiții și largă răspîndire în Suceava medievală, a continuat să existe și în această perioadă. Din cauza mirosului insuportabil pe care-l răspîndeau, tăbăcăriile au fost mutate la marginea orașului. Din hotarnica satului Ițcani făcută în 1785, rezultă că aceste tăbăcării erau situate la hotarul orașului, între Ițcani și Zamca, ivindu-se chiar un conflict între tăbăcarii armeni și proprietarul moșiei Ițcani pentru o bucată de teren revendicată de ambele părți[46]. În raport cu cerințele populației și a pieței, s-a produs o specializare în cadrul acestui meșteșug, apărînd meserii noi, fiindu-ne semnalată în 1786 fabricarea de cordovan la Suceava[47].

Activitatea de confecționare a produselor din piele și blană, la fel de veche ca și cea a tăbăcarilor, a continuat și ea ; în această perioadă în orașul Suceava își desfășurau activitatea un număr mic de meșteri blănari și ciubotari. Alături de elementele indigene, se așează acum și unele elemente alogene care sporesc numărul meseriașilor[48]. Datorită cerințelor populației, dar și datorită anumitor necesități cauzate de staționarea la Suceava a unor efective militare, reapare în jurul anului 1785 meseria de șelar[49]. Atelierele blănarilor, ciubotarilor și ale maistrului șelar, spre deosebire de cele ale tăbăcarilor, erau așezate în centrul, în jurul centrului și prin mahalale.

În domeniul prelucrării țesăturilor, deși mult diminuat, datorită faptului că o bună parte din lumea satului în această epocă își satisfăcea trebuințele vestimentare în propria gospodărie, în Suceava exista în 1785 un număr de peste opt croitori[50], dintre aceștia trei fiind evrei. În atelierele acestora, răspîndite pe tot cuprinsul orașului se lucra pentru populația locală atît haine după moda orientală, ce se impusese în Țările Române în secolul XVIII (anterie lungi cu mîneci sau fără, mantii din postav, rochii de mătase cu anteriu, nădragi de postav căptușiți etc.), cît și haine strîmte „nemțești" după moda apuseană[51], acestea mai ales pentru funcționarii și militarii imperiali din oraș. Pentru clientela din mediul sătesc se lucrau haine din postav gros ca sumane, abale etc.

Faptul că majoritatea locuințelor existente sau care se ridicau în oraș, erau, așa după cum reiese din documentele vremii, din lemn, a determinat

---

[41] Arh. St. Suceava, fond Primăria orașului Suceava, reg. 1/1785, f. 27 și 83—84.

[42] Hurmuzachi, *Documente*, VII, p. 464.

[43] Arh. St. București, fond, Consiliul Aulic de Război, pachet IX, nr. 27, f. 75.

[44] Arh. St. Suceava, Colecția de documente, pachet VI, nr. 36/1783, f. 1.

[45] *Ibidem*, nr. 35/1783, f. 1.

[46] Rudolf Gassauer, *op. cit.*, p. 37—38.

[47] Hurmuzachi, *op. cit.*, p. 469.

[48] Arh. St. Suceava, fond Primăria orașului Suceava, reg. 1 și 2/1785, passim.

[49] *Ibidem*, reg. nr. 1/1785, f. 131.

[50] *Ibidem*, reg. nr. 1 și 2/1785, passim. S-ar putea ca numărul lor să fie ceva mai mare deoarece prima parte a registrului ce cuprinde primele 227 de case lipsește.

[51] Ștefan Olteanu, Constantin Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu*, București, 1969, p. 373.

existenţa în oraş a unui număr de patru dulgheri [52], ce se ocupau în principal cu construirea de case sau de dughene. Alături de ei mai exista un maistru tîmplar, specializat în confecţionarea de mobilier, căruia primăria îi plătea în 1783, 36 kreuzeri pentru confecţionarea unui raft pentru documente [53]. Meşterii din această ramură îşi procurau lemnul necesar meseriei lor la negustorii ce veneau în piaţă, în zilele de tîrg, aducînd cu căruţele lemn de construcţie. Printr-un ordin al Comandamentului Militar General al Galiţiei din 1782, lemnele de construcţie şi de foc, aduse la tîrgurile săptămînale din Suceava, au fost scutite de vama de pod [54].

Ca şi în perioada anterioară, atelierele meşterilor fierari erau concentrate, din pricina pericolului de incendiu pe care îl prezentau, în mahalaua numită „Ţigănia Mitropoliei" [55]. Numărul meşteşugarilor ce prelucrau metale a sporit prin aşezarea în oraş a unor meşteri fierari [56] sau lăcătuşi, de origine germană. Maiştrii lăcătuşi executau şi reparau încuietori şi lacăte pentru uşi, ferestre, lăzi, puşculiţe de bani, ferecarea uşilor etc. Astfel, Magistratul oraşului Suceava plătea în 1783 maistrului lăcătuş Fidelius Wilhelm 45 kreuzeri pentru o puşculiţă de bani necesară birăului pieţii oraşului, iar lui Thoros Cremester un florin pentru două lacăte la cuferul casei oraşului [57].

În cadrul oraşului, în perioada analizată, îşi mai desfăşurau activitatea un număr mic de meşteri olari, ce confecţionau vase din lut încă strict necesare mai ales populaţiei sărace, săpunari şi făclieri [58].

Alături de aceste ocupaţii apar acum altele noi, reprezentînd elemente ale noului mod de producţie capitalist şi care alături de negustori şi meseriaşi au constituit nucleul viitoarei burghezii. În primul rînd ne referim la arendaşi, care — aşa cum menţiona istoricul C. C. Giurescu — reprezintă agenţii capitalismului în Ţările Române [59]. Aceştia, acum spre finele secolului XVIII, spre deosebire de trecut, luau în arendă moşiile *în întregime* şi, în dorinţa de a cîştiga mai mult decît suma pe care o plăteau stăpînului moşiei, căutau să sporească producţia agricolă, să exploateze toate resursele moşiei. În Suceava, în această categorie intră, aşa cum am menţionat deja, unii mari negustori ca Ioan Capri, care, spre exemplu, a arendat în 1782, pe un an, de la mănăstirea Solca, muntele Găina cu tot venitul lui (fînaţ, imaş) cu 30 de lei [60] sau Dumitru Popovici, care a arendat moşiile din Bucovina ale Mitropoliei din Iaşi [61]. Alături de aceştia erau şi evreii; citäm pe Marco, evreu din Suceava, care în 1782 împreună cu Solomon din Gura Humorului a arendat de la Mănăstirea Voroneţ moşia Stulpicani pe un an, cu 40 de lei şi dreptul de a vinde două vase de vin ale mănăstirii cu cîte 45 parale vadra [62].

Menţionăm, în acelaşi context, unele ocupaţii noi ce apar acum, faptul că în Suceava se stabileşte un doctor (chirurg) [63], care devine medicul întregii părţi din fostul ţinut Suceava ocupat de austrieci.

Apreciind în 1786 că în cele trei oraşe din Bucovina — Suceava, Siret şi Cernăuţi — exista un număr de meşteri lăcătuşi, fierari, rotari, tîmplari, ciu-

---

[52] Arh. St. Suceava, fond Primăria oraşului Suceava, reg. nr. 1 şi 2/1783, passim.

[53] *Ibidem*, dosar 2/1783, f. 2.

[54] Arh. St. Bucureşti, fond Consiliul Aulic de Război, pachet X, nr. 57/1782, f. 1—2.

[55] Arh. St. Suceava, Clecţia de documente, pachet VI, nr. 69/1785, f. 1—2.

[56] În 1787, maistrul fierar Johann Georg cumpără o casă în Rîpa de la Fîntîna Doamnei cu 80 fl., v. ibidem, Primăria oraşului Suceava, reg. nr. 2/1785, f. 94.

[57] Arh. St. Suceava, fond Primăria oraşului Suceava, dosar 2/1783, f. 2.

[58] *Ibidem*, reg. nr. 1 şi 2/1785, passim.

[59] Constantin C. Giurescu, *Contribuţiuni la studiul originilor şi dezvoltării burghiziei române pînă la 1848*, Bucureşti, 1972, p. 167.

[60] Arh. St. Suceava, Colecţia de documente, pachet V, nr. 100/1782, f. 1.

[61] *Ibidem*, pachet VI, nr. 69/1785, f. 1—2.

[62] *Ibidem*, nr. 10/1782, f. 1.

[63] *Ibidem*, nr. 69/1785, f. 1—2.

botari, cojocari, șelari, pălărieri, dulgheri, tăbăcari, berari etc., Enzenberg considera că numărul lor este totuși mic, iar calitatea lucrărilor executate de unii meșteri lasă de dorit datorită slabei lor pregătiri profesionale[64]. Insuficienta dezvoltare a meșteșugurilor se datora atît faptului că „țăranul de aici își satisfăcea singur, în cea mai mare parte, trebuințele sale simple, iar populația din orașe nu este așa de numeroasă ca să dea de lucru suficient unui număr mare de maiștri și meseriași“[65] cît mai ales, apreciem, noi, tariful vamal prohibitiv introdus la 27 august 1784.

Noul tarif vamal, izvorît din aceeași concepție mercantilistă ce urmărea să limiteze importul de produse străine, aplicabil unei provincii cu un comerț și o manufactură avansată, s-a dovedit a fi nepotrivit în condițiile Bucovinei, constituind o veritabilă frînă în calea dezvoltării sale economice. Aceasta datorită faptului că, așa cum recunoaștea chiar guvernatorul militar al provinciei, Enzenberg, în memoriul său adresat în 1785 forurilor superioare, locuitorii Bucovinei au alte obiceiuri, îmbrăcăminte și nevoi, decît ceilalți locuitori ai statelor austriece, iar acestea nu pot furniza aproape deloc, sau numai la prețuri foarte mari, atît alimentele (pește, ulei, orez ș.a.) necesare celor patru posturi mari pe care le țin locuitorii de rit ortodox, cît și materia primă necesară confecționării îmbrăcămintei lor de modă orientală (stofe de bumbac, lînă, mătase, blănuri, postavul halina și suman) pe care aceștia și-o procurau din Moldova sau din Turcia[66].

Stipulațiile prohibitive ale noului tarif vamal loveau, astfel, atît în negustorii și meseriașii din orașele bucovinene, cît și în locuitorii care aveau pămînt sau care își duceau vitele în Moldova la pășunat și care erau impuși la taxe vamale mari pentru propriile produse aduse de acolo. Această măsură a lovit, însă, cel mai mult orașul Suceava, a cărui populație scade la 234 familii[67]. Prin emigrarea negustorilor și meseriașilor din oraș, arată Enzenberg, a fost posibilă ridicarea a două sate din Moldova, Burdujeni și Fălticeni, situate în apropierea orașului Suceava, la rangul de tîrguri[68]. Ca urmare a nemulțumirilor și protestelor provocate în rîndurile populației, a cererilor adresate de negustorii din Suceava încă din august 1784 Curții din Viena, cît și a demersurilor întreprinse de Enzenberg, Consiliul Aulic de Război se vede nevoit să modifice în 1786 prevederile tarifului vamal pentru Bucovina, precizînd scutiri de vamă sau ridicarea taxelor vamale la importul de cereale, vin, sare, pește, acordîndu-se dreptul de a se importa și comercializa potsavuri turcești și haine gata confecționate aduse din Turcia, import care în celelalte provincii imperiale era interzis, contra unei taxe de 10% și respectiv 20%[69]. Totodată se acordă scutirea de vamă locuitorilor care își duceau vitele la pășunat în Moldova, dîndu-se instrucțiuni Inspectoratului vamal din Boian de a se purta cu menajamente în orașul Suceava[70], urmărindu-se reînviorarea activității comerciale în acest oraș.

În această idee se cerea negustorului Capri să atragă în orașul Suceava familii avute de armeni, moldoveni și străini din Moldova[71]. Enzenberg propunea la rîndul său ca negustorilor și meseriașilor, care ar imigra sau ar fi colonizați aici, să li se acorde o scutire pe cinci ani, deoarece „ridicarea de întreprinderi, producerea și desfacerea mărfurilor necesită timp, credit și bani gheață“[72]. El aprecia faptul că unele meșteșuguri cum ar fi cele de rotari, lăcătuși, tinichigii, șelari, pălărieri, tăbăcari în roșu, alb și cordovan ș.a. sînt necunoscute în vecinătate, iar produsele fabricate de acești meșteri locali ar pu-

[64] Hurmuzachi, *op. cit.*, p. 455.
[65] *Ibidem*, p. 456.
[66] Arh. St. București, fond Consiliul Aulic de Război, pachet XX, nr. 32, f. 1—12.
[67] D. Werenka, *op. cit.*, p. 102.
[68] Arh. St. București, fond Consiliul Aulic de Război, pachet XX, nr. 32, f. 10.
[69] J. Polek, *op. cit.*, p. 58.
[70] Arh. St. București, fond Consiliul Aulic de Război, pachet XXI, nr. 19/1785, f. 1—8.
[71] *Ibidem*, f. 7.
[72] Zieglauer, *op. cit.*, p. 43—44.

tea să aibă o bună desfacere acolo, folosindu-se pentru aceasta negustorii locali, care „călătoresc în toate părţile de jur împrejur“ [73].

Insuficienta dezvoltare a meseriilor şi a negoţului a făcut ca mulţi orăşeni, în special din păturile sărace, ce nu erau angajaţi în aceste ramuri, să practice în continuare agricultura, ocupîndu-se mai ales cu creşterea animalelor. Faptul că orăşenii păşteau vitele lor pe imaşurile Arenilor şi Tătăraşilor, moşii ce aparţineau de la începutul secolului XVIII Mitropoliei Moldovei, a alimentat în continuare vechiul conflict, dintre orăşeni şi Mitropolie, pentru dreptul de păşunat [74]. Acest conflict dobîndeşte noi valenţe, datorită pe de-o parte faptului că în exercitarea acestui drept devin acum foarte interesaţi şi marii negustori de vite din Suceava, care, aducînd cirezile lor de vite din Moldova spre a le comercializa în Transilvania, Galiţia sau alte provincii, aveau nevoie de aceste imaşuri ca puncte intermediare obligatorii, iar pe de altă parte, datorită interesului pe care îl au acum arendaşii moşiilor mitropolitane din Bucovina în exploatarea integrală şi obţinerea unui profit cît mai mare din aceste moşii. Şi unii şi alţii se adresează noilor autorităţi cerînd rezolvarea conflictului în favoarea lor. Această luptă stăruitoare şi îndelungată a orăşenilor din Suceava pentru dreptul de folosinţă a moşiilor Areni şi Tătăraşi, ce se va întinde pînă în 1841, cînd domnul Moldovei, Mihail Sturdza — devenit, prin schimbul făcut cu Mitropolia Moldovei, proprietarul acestor moşii — le donează locuitorilor oraşului în proprietate deplină [75], fapt ce a consfinţit triumful luptei orăşenilor pentru eliberarea moşiei oraşului, se poate constitui, datorită numărului mare de documente şi a bogăţiei informaţionale pe care o oferă, într-un capitol separat. Menţionăm pentru perioada în studiu faptul că, în 1782, Consiliul Aulic de Război, la plîngerea orăşenilor, a hotărît ca oraşul Suceava să nu plătească nimic Mitropoliei din Iaşi pentru păşunatul vitelor pe moşiile Tătăraşi, Areni şi Cut [76], iar doi ani mai tîrziu, în iulie 1784, în instrucţiunile date Comisiei de delimitare a proprietăţilor din Bucovina, se recomanda să se permită oraşului Suceava să deţină pămîntul necesar pentru păscutul vitelor sale [77]. În baza acestei recomandări şi a unui act din 1773 dat de Divanul Moldovei în favoarea orăşenilor, Comisia de delimitare a acordat oraşului, la 20 mai 1785, dreptul de liber păşunat, iar Mitropoliei, pentru terenurile Tătăraşi, Lisaura şi Areni, i se acordă dreptul de zeciuială numai pînă la pîrîul Ipoteşti.

În faţa numeroaselor procese pentru hotarele moşiilor existente în Bucovina în anii imediat următori ocupării de trupele austriece, autorităţile imperiale centrale au instituit, în toamna anului 1781, o comisie militară de delimitare a proprietăţilor din Bucovina, sub conducerea colonelului Metzger, al cărei sediu se fixează la Suceava. Pe lîngă Metzger, mai era numit, ca membru al comisiei, căpitanul de cavalerie Pitzelli, căruia i s-au adăugat locotenentul auditor Harsani, grefierul Erggelet, tălmaciul Petru Aaron şi asesorii Ion Calmuţchi şi Alexandru Ilschi. În faţa comisiei de delimitare, care şi-a început activitatea în decembrie 1781, au fost chemaţi toţi proprietarii de pămînt, cu actele doveditoare.

Pentru traducerea actelor vechi slavone a fost adus locotenentul major Lopeisky. În faţa acestei comisii, care a activat pînă în 1787, a apărut şi oraşul Suceava şi Mitropolia Moldovei.

Din cauza pricinilor existente între aceştia, ca şi din lipsa documentelor, hotărnicia oraşului a fost amînată pînă în 1785, cînd s-a făcut hotarnica proprietăţilor din oraşul Suceava. Această hotarnică a fost consemnată într-un protocol în mai multe volume, din care au ajuns pînă la noi doar două (vezi anexa IV) [78].

---

[73] *Ibidem.*

[74] Octav Monoranu, *op. cit.*, p. 137—140 ; şi Vasile Gh. Miron, Adrian N. Pricop, *op. cit.*, passim ; Vasile Gh. Miron, Mihai-Ştefan Ceauşu, Gavril Irimescu, Sevastiţa Irimescu, *op. cit.*, v. indicele.

[75] Octav Monoranu, *op. cit.*, p. 139.

[76] Arh. St. Suceava, Colecţia de documente, pachet VII, nr. 90/1782, f. 1.

[77] *Ibidem*, pachet VI, nr. 52/1784, f. 1—8.

[78] *Ibidem*, nr. 69/1785, f. 1, şi Emil I. Emandi, C. Şerban, *Contribuţii de geografie-istorică la cunoaşterea fenomenului demografic din nord-vestul Moldovei la sfîrşitul sec. al XVIII-lea*, în „Suceava“, 1983, p. 471—531.

Dorința declarată de a reda orașului Suceava, ca și celorlalte orașe bucovinene „strălucirea de odinioară“ [79], face ca în 1786 să se treacă la reorganizarea lui politico-administrativă și economică. Suceava este ridicată, prin ordonanța gubernială din 31 august 1786 la rangul de oraș comercial liber [80], introducîndu-se tot odată magistratul ca formă politico-administrativă, conform rescriptului Consiliului Aulic de Război din 8 februarie 1786 [81]. Larga autonomie orășenească, ca și privilegiile și avantajele acordate cu prilejul introducerii magistratului [82], avea menirea de a atrage aici maiștri, meseriași și negustori din Moldova, din provinciile ereditare ale Coroanei și din alte țări.

Scopul principal consta în a transforma orașul, în virtutea poziției sale geografice prielnice comerțului între Moldova, Transilvania și Polonia, într-un înfloritor centru comercial și meșteșugăresc menit să contribuie la intensificarea schimbului dintre oraș și sat ca și a comerțului cu țările vecine.

Concluzionăm că deși stăpînirea străină, cu consecințele sale negative multiple și complexe, nu a permis dezvoltarea orașului Suceava în toată plenitudinea sa, totuși se remarcă, în perioada 1774—1786, o dezvoltare economico-socială a orașului, cu anumite particularități generate tocmai de această stăpînire, pe calea progresului, a noului.

Curtea de la Viena a urmărit, prin aceste măsuri, să creeze o burghezie orășănească destul de puternică, dar eterogenă din punct de vedere național, care să sprijine politica imperială și să găsească în activitatea prosperă meșteșugărească și comercială a orășenilor o importantă sursă de venituri pentru vistierie. Aceste hotărîri și linii de acțiune viitoare au constituit, în ciuda numeroaselor nerealizări generate de realitățile timpului, direcțiile ulterioare de dezvoltare ale orașului.

Se cuvine să menționăm, ca un fapt deosebit de semnificativ, că încercarea de a smulge complet orașul Suceava, ca și Bucovina în general, din vechile sale legături comerciale tradiționale cu Moldova, din care făcuse parte ca un tot organic pînă la 1774, nu a dat roade : aceste legături au continuat și chiar au cunoscut o anumită intensificare. Putem spune că negustorii din Suceava și-au adus și ei, alături de cei din Transilvania, o contribuție la formarea pieții interne unitare. Desigur că procesul de destrămare a vechilor relații de producție feudale și de pătrundere a relațiilor capitaliste noi, început într-un ritm mai lent cu mult înainte de 1774, dar care după această dată capătă un caracter mai alert și anumite particularități specifice, determinate de ocupația străină, a fost un proces de durată, ce s-a amplificat în timp, determinînd anumite acumulări tensionale, hotărîtoare pentru participarea viitoare a orășenilor din Suceava la revoluția din 1848 din Bucovina.

Anexa 1

1785 ianuarie 14, Suceava. *Auditoriatul de district din Suceava la cererea lui Iacob David din Bălăceana, transcrie juridic ipoteca asupra bunurilor orășeanului Cozma Bacal pentru o datorie de 870 florini valută vieneză, datorie contractată cu ocazia cumpărării de la creditor a 83 de vaci.*

Actum zu Szucsava den 14 Jenner 1785. Vormittag 9 Uhr.

Der Jud/en/ Iacob David von Ballocsan producirt einen untern 24 7-bris 1784 gerichtlich bestattigten Kauff Vertrag, vermög welchen der Burger Kosma Bakal von Szucsava für erkaufte 83 Stück Kühe, 870 fl W/iener/ W/ährung/ aufrecht schuldig verbleibet, und bittet, da disen zum gehörigen Termin, von seiner Reisse

---

[79] Zieglauer, *op. cit.*, vol. VII, Cernăuți, 1900, p. 60.

[80] *Continuatio Edictorum et Mandatarum universalium in Regnis Galiciae et Lodomeriae a die 1 Januarii et ultimam Decembrie 1786 aemanetorum*, Liov, Typis Josephi Piller, nr. LXXI.

[81] Zieglauer, *op. cit.*, p. 95.

[82] Magistratul era un organ politico-administrativ de tipul municipalității, însărcinat cu conducerea orașului, avînd atribuții decizionale și executive, fiind format din primar, sindic și 4 membri ai consiliului orășenesc, ultimii aleși prin votul liber al orășenilor — v. Zieglauer, *op. cit.*, p. 57—58.

von Sibenbürgen nicht angetroffen ist, auf des Ihm Glaubiger, auf dessen sowohl beweglich — als unbewegliches hier im Szucsava befindliches Vermögen garichtlich vorzumerken, und Ihm herüber des Pignus praetorium zu ertheilen.

Verbescheid

Fait und will diesses K.K. District Auditoriat Ambt Ihm Glaubiger auf der Erster Satz/ung/ gerichtlich vorgemerket haben.

Franz Joseph Richter
H(au)pt(man) und Districts Auditor, M(anu) propria

Deàki, M(anu) propria,
Amtsschreiber

Traducere

Încheiat în Suceava la 14 ianuarie 1785, dimineaţa la ora 9.

Evreul Iacob David din Bălăceana prezintă un contract de vînzare-cumpărare cu întăritură judecătoarească din 24 septembrie 1784, prin care orăşeanul Cozma Bacal din Suceava pentru 83 de vaci răscumpărate, a rămas drept dator cu 870 fl valută vieneză, şi roagă a i se rezerva juridic pentru creditorul lui, dacă acesta la termenul cuvenit nu s-a întors din călătoria sa din Transilvania, atît bunurile mişcătoare cît şi cele nemişcătoare ale acestuia aflătoare aici în Suceava şi să i se dea despre aceasta gajul tribunalului.

D e c i z i e

Aprobat şi îi va fi rezervat juridic creditorului dreptul de primă ipotecare de acest cezaro-crăiesc Auditoriat de district.

Franz Joseph Richter
căpitan şi auditor
districtual, m.p.

Deàki, grefier, m.p.

Arh. St. Suceava, fond Judecătoria Suceava, dosar 429/1783, p. 14, orig. germ.

Anexa 2

1785 februarie 25, Suceava. *Auditoriatul de district din Suceava la cererea negustorilor Glotz et Compagnie din Lemberg, transcrie dreptul de ipotecă al creditorului asupra bunurilor negustorilor Dumitru şi Nicolae Drogoia din Suceava pentru datoria de 1 516 florini contractată de aceştia la Iohann Adam, şef de breaslă din Bratislava (Presburg).*

Actum den 25-ten Februar 1785. Nachmitag um 3 Uhr.

Uiber den von den Herrn Verpflegs-Verwalter v/on/ Lichtenthal als Bevollmächtigten der Herrn Handelsleüthe Glotz et Compag/nie/ vorgebrachten Wechssel, welchen die hiesige Handelsmänner, und Gebrüder Dimitrius und Nicolaus Drogliá an dem Herrn Johann Adam Zechmeister zu Presburg untern 31-ten May 1784 auf 1516 fl. Kais/erliche/ Währung für empfangene Waaren ausgestellet haben und er cessionario Nomine von Ihm Zechmeister unter 21-ten 7-ber 784 an die Herrn Fries et Compag/nie/ von diessen aber an die Herrn Glotz et Compag nie/ zu Lemberg untern 22-ten 7-ber 1784 gadiehen ist, will dieser K.K. Districts Auditoriat Amt den Herrn Glaubigern Glotz et Compag/nie/ in dem Anbetrachte wo sich er Nicolaus Droglia zu dieser Schuld pr/o/ 1516 fl. gericht/lich/ bekennen des gericht/liche/ Pfandrecht auf dessen beweglich — und unbewegliche Vermögen hiemit allgemein ertheeilet, insbesondern aber mit ihrer

Forderung auf dessen hier befindlich/en/ eigenthümliches Haus Salvo tamen Jure anteriorum signi sunt, auf den ersten Satz/ung/ vorgemerket haben.

Für K.K. Districts Auditoriat Amt Sutschawa den 25-ten Februar 1785

Franz Joseph Richter
H(au)pt (man) unde Districts
Auditor, M(anu) propria

Deàki M(anu) propria
Amtsschreiber

T r a d u c e r e

Încheiat la 25 februarie 1785, după amiază la ora 3.

În legătură cu polița arătată de domnul de Lichtenthal, administrator al aprovizionării, ca împuternicit al domnilor negustori Glotz et Compagnie, pe care negustori de aici, frații Dumitru și Nicolae Droglia, au emis-o domnului Johan Adam, șef de breaslă din Pressburg, la 31 mai 1784, pentru 1 516 florini valută imperială pentru lucrurile primite ; contul cesionat a ajuns de la dumnealui șeful de breaslă la 21 septembrie 1784 la domnii Fries et Compagnie, de la aceștia însă la domnii Glotz et Compagnie din Lemberg la 22 septembrie 1784 ; acest cezaro-crăiesc Autoriat de district va acorda prin acesta domnilor creditori Glotz et Compagnie, avînd în vedere cazul cînd însuși Nicolae Droglia va confirma juridic această datorie de 1 516 florini, dreptul juridic de ipotecă asupra bunurilor mișcătoare și nemișcătoare ale acestora, în general și în special însă creanța lor pe casa proprie a acestora aflătoare aici, totuși fără vătămarea drepturilor existente, anterioare sigiliilor, după ce va fi notat dreptul acestora de primă ipotecare.

Suceava, la 25 februarie 1785. Pentru cezaro-crăiescul Auditoriat de district

Franz Joseph Richter
căpitan și auditor districtual m.p.

Deàki m.p.
grefier

Arh. St. Suceava, fond Judecătoria Suceava, dosar 429/1783, p. 16—17, orig. germ.

Anexa 3

1785 noiembrie, 11 Suceava. *Auditoriatul de district din Suceava, la cererea creditoarei Franziska Ploschkin din Gurghiu (Görgen), transcrie dreptul de ipotecă asupra bunurilor din Suceava ale negustorului Nicolae Droglia, pentru datoria sa de 300 florini contractată cu ocazia cumpărării de sticlă din Transilvania.*

Actum Sutschawa dem 11-ten November 1785. Vormittags um 10 Uhr.

Franziska Ploschkin von Görgen în Siebenbürgern produciret einen Kontrakt in ungarischer Sprahe d/e /da/tto 10-ten Juny 1785 vermög welchen Nikolai Droglia sich verbindlich gemacht hat in Gegenwart 2. Herrn Komitats Assessoren Georgio Uifalwi Lotjom Ferenz und Altorjai Mikeferenz Thordaer Komitats dass für 300 fl erkaufte Glas, Ein Hundert Gulden gleich bey Ankauft des Glases in Sutschawa der Kreditorin zu überschicken, die rückstandig 200 fl. aber a die initi contractus biennen sechs Monaten ohne weiters abzuführen ; bittet demnach die Franziska Ploschkin zur Sicherheit und Festhaltung dieses kontrakts auf des kontrahenten Nikolai Droglia sämtlich beweg = und unbewegliches Vermägen, salvo tamen jure anteriorum auf den Zweiten Satz gerichtlich vorgemerket zu werden ; Welches anmit beschehen ist.

Schönfeld M anu/ p/ropria/
Lieut/enant

Slowa M/anu/ p/ropria/
Amtsschreiber

Traducere

Încheiat la Suceava, la 11 noiembrie 1785, dimineaţa la ora 10.

Franziska Ploschkin din Gurghiu (Görgen), în Transilvania, prezintă un contract în limba maghiară, din 10 iunie 1785, în virtutea căruia Nicolae Droglia s-a obligat, în prezenţa a doi domni, asesorul comitatului Georgio-Uifalău, Lotjom Ferenz şi Altorjai Mikeferenz, asesorul comitatului Turda, că pentru sticla cumpărată /în valoare/ de 300 flori, să trimită imediat creditoarei 100 de gulden la sosirea sticlei în Suceava, restul de 200 florini însă să-i achite fără multă vorbă, din ziua încheierii contractului pînă la şase luni. Roagă prin urmare Franziska Ploschkin, pentru siguranţă, fixarea acestui contract asupra tuturor bunurilor mişcătoare sau nemişcătoare ale contractului Nicolae Droglia, totuşi fără atingerea drepturilor sale anterioare, prin notarea juridică a dreptului de a doua ipotecare ; ceea ce s-a făcut prin aceasta.

Schönfeld, m.p.,
locotenent

Slowa, m.p.
grefier

Arh. St. Suceava, fond Judecătoria Suceava, dosar 429/1783, p. 21—22, orig. germ.

Anexa 4

Delimitarea proprietăţilor oraşului Suceava la 1785*

Nr. casei	Numele locuitorului	Vechimea imobilului în ani	Anexele locuinţei	Topografia locului	Date demografice şi sociale
1	2	3	4	5	6
228.	Niculai Ciubotaru	10 ani	curte şi grădină	vecin cu str. Capri	armean
229.	Drăghici Bogdan	17 ani	idem	—	armean
230.	Ivan Morhap	cumpărat	idem	—	armean
231.	Iordachi Ciubotar	3	idem	teren fără proprietar. domnesc	armean
232.	Şarkis Andruşco	cumpărat	idem	drumul ce merge din oraş la Armeni (vechiul şanţ)	armean
233.	Mihai Tănase	12	idem	teren domnesc	armean
234.	Diacon Timoftei	16	idem	teren de la autoritatea locală	—
235.	Marcu Văcar	10	idem	idem	—
236.	Ferdinand Cechnovici	cumpărat	idem	—	—
237.	Luca Păra	idem	idem	—	—
238.	Ghegorghe Gheorghiu	construit acum	idem	„pe drumul spre Sf. Ilie", loc domnesc	—
239.	Ion Barbărăşie	7	idem	drumul din oraş la la Areni — loc domnesc	
240.	Ion Izmană	7	idem	idem	—
241.	loc părăsit	—	—	„grajdurile husarilor" — loc domnesc	—
242.	Grigore Rus	16	curte şi grădină	loc domnesc	—
243.	Dumitrache Bocăneţ	9	—	drumul din oraş la Areni — loc domnesc	—

* Numerele de casă de la 1 la 227 sînt înscrise în primul volum, care s-a pierdut.

1	2	3	4	5	6
244.	Grajd vechi împărătesc	—	—	idem	—
245.	Toader Para	casă dobîndită	curte și grădină	„vechea groapă"	—
246.	Iordachi Croitor	13	idem	„drumul din oraș la Areni"	—
247.	Gavril Ciobanu	cumpărată	idem	„groapa orașului"	—
	Casele din zona numită Mahala sau Tătărași către Areni				
248.	Toader Spătar	5	curte și grădină	„drumul din oraș la Areni"—loc domnesc	—
249.	Iordachi Popovici	cumpărat	idem	—	logofăt
250.	Ioniță Iftimachi	2	idem	—	—
251.	Ion Răileanu	2	idem	„drumul din oraș la Areni"	„numit și Ungurean"
252.	Dumitru Botnar	construit	idem	idem	—
253.	Chirilă Ungureanu	4	idem	„se învecinează cu casa lui Meixner, berar"	—
254.	Georg Meixner	8	idem	—	maistru berar
255.	Axenia Rigan	moștenit	—	—	—
256.	Andrei Ciobanul	13	curte și grădină	—	—
257.	Andrei Rus	15	idem	—	—
258.	Guri Rus	12	idem	—	—
259.	Ion Andronic	4	idem	învecinată cu Ulița Poni sau Mare	dulgher
260.	Nicolai Rigan	dobîndit	idem	—	membru al consiliului orășenesc
261.	Biserică părăsită	denumită Ovidenia sau Bunavestire (Intrarea Maicii Domnului în biserică)	cimitir neîmprejmuit		—
262.	Maria Ruscuța	moștenit	curte și grădină	—	—
263.	Dumitru Popovici	cumpărat	idem	—	—
264.	Biserică ruinată	denumită Sf. Toader	—	cimitirul în grădina lui N. Capri care l-a îngrădit	—
	Casele din strada numită Ulița Poni				
265.	Nani (Nagni)	cumpărat	—	—	secretar
266.	Simeon Tăutul	—	locul de gardă a militarilor	—	vornic
267.	Mihalache preot	17	curte și grădină	—	preot
268.	Barbul croitor	12	idem	se învecinează cu biserica Bunavestire	croitor
269.	Nicolai Calu	20	idem	—	—

1	2	3	4	5	6
270.	Ştefan Zota	moştenit	curte şi grădină, 2 bolţi părăsite la stradă	—	—
271.	Mihalachi Blănar	6	curte şi grădină	—	blănar
272.	Ioan Capri	luată în ipotecă de la Frunză Verde	idem	—	—
273.	Ioniţă preot	construit	idem	—	—
274.	Nastasia şi Vasile	moştenit	idem	se învecinează cu Uliţa Crimca	—
275.	Idem	moştenit de la Popa Ion	—	—	—
276.	Constantin Balş	cumpărat	curte, grădină şi cu pivniţă	unde se uneşte Uliţa Crimca cu Poni	boier
277.	Isak Abraham	cumpărat acum 11 ani	curte şi grădină grădină	—	evreu, croitor
278.	Ariton Pruncul	cumpărat acum 10 ani	s-au construit 5 dughene	—	—
279.	Johann Dorffler	cumpărat acum 3 ani	curte	—	maistru brutar, franzelar
280.	Ivan Manuşag	12	idem	—	armean
281.	Apostol Pruncul	dar de nuntă de la Andrieş Bostan	—	uliţa ce trece prin oraş	armean
282.	Popa Marco	19	curte şi grădină	—	armean
283.	Ursu Teodor	moştenit	idem	—	armean
284.	Ioan Capri	cumpărat acum 11 ani	curte	—	—
285.	Ioniţă Başotă	cumpărat	dugheană şi pivniţă zidită	se învecinează cu cu Ulicioara Capri	boier
286.	Stamati Pan	cumpărat	cinci dughene şi circiumă	se învecinează cu Uliţa Mare	—

Casele din strada principală numită şi Uliţa Mare*

287.	Leibel Grihmann	cumpărat acum 16 ani	curte	—	evreu
288.	Nicolae Capri	a cumpărat acum 12 ani o prăvălie	boltă, prăvălie, curte	—	armean
289.	Safta Pădure	moştenit	curte	scoasă la licitaţia de Capri	—
290.	Axenti Moises	cumpărat	dugheană	—	armean
291.	Taube	moştenit	—	—	evreu
292.	Toader Bacal	dar de nuntă acum 17 ani	dugheană şi curte	—	—
293.	Gavril Nicşoiul	moştenit	curte	—	—
294.	Catrina Nicşoiasa	idem	dugheană şi curte	—	—
295.	Schmil Joseph	cumpărat acum 15 ani	curte	—	evreu
296.	Iordachi Cantacu-	dăruită de unchiul său	i-a adăugat o boltă, prăvălie	—	mare vistier

* În volumul II la p. 79, Uliţa Mare e denumită şi „Uliţa Boierească".

1	2	3	4	5	6
297.	Ursu Manases	cumpărat			
	Cîrste Tăbăcar	jumătate	boltă	—	tăbăcar
298.	Ursu Manases	cumpărat	curte	—	evreu
299.	Ioan Capri	a dobîndit-o acum 18 ani	dugheană	—	—
300.	Ioan Capri	moștenire	pivniță	—	—
301.	Petre Cheșcu	moștenit	pivniță	—	serdar
302.	Ioan Capri	cumpărat	curte	—	—
303.	Manolache Balș	moștenit	—	Ulița Mare numită și Boierească	—
304.	Iordache Balș	moștenit	—	—	vistiernic (sîrb)
	Biserica armenească	Sf. Cruce	curte	Se află în mijlocul orașului cu cimitir	
305.	Loc de casă	al Mitropoliei Moldovei	pivniță nehotărnicit	—	—
306.	Grigore Capri	a primit-o în dar de la tatăl său	—	—	armean
307.	Nicolae Capri	idem	—	—	—
308.	Maria Filipoaia	moștenit	—	—	—
309.	Dumitrașcu Brandeburg	construită acum 40 de ani	vîndută lui Georg Meixner	—	—
310.	Georg. Meixner	cumpărat	—	—	berar
311.	Constantin Pantazi	ridicat acum 20 ani	—	—	grec
312.	Matei Cantacuzino	moștenit	dugheană și în casă are circiumă	vecină cu Ulița	fost vistiernic
313.	Ioniță Foti	construit	pivniță și curte	vecin cu Ulița Fronte	—
314.	Chaya Naftuli	construită acum 15 ani	—	—	evreică
315.	Lazăr Iacob	cumpărat	curte	—	evreu
316.	Axenia	moștenit	—	—	—
317.	Ariton Pruncul	cumpărat	două dughene în casă	—	armean
318.	Safta Pădure	moștenit	curte și pivniță	—	—
319.	Catrina lui Cozma	a primit-o	curte	—	băcan
320.	Gheorghe Popovici	cumpărat de la un plăcintar	—	—	—
		Casele din așa numita „Piață“			
321.	9 dughene	—	aparțin lui Matei Cantacuzino	—	—
322.	Dugheană	—	aparține lui Constantin Pantazi	—	—
323.	Boltă	—	aparține Mănăstirii Dragomirna	—	—
324.	Dugheană	—	a lui Ioniță Brandeburg	—	—
325.	Dumitraș Brandeburg	construit	—	—	—
326.	Iordachi Popovici	primită în dar de nuntă	—	—	logofăt la directorat
327.	Toader Chițescul	construit acum 20 de ani	—	—	—

1	2	3	4	5	6
328.	Constantin Chiţescu	construit acum 30 de ani	—	—	—
329.	Biserică	Sf. Dumitru, biserică domnească	pe locul său sau sînt dughene de la 330—342, amplasate pe zona cimitirului	„stă în mijlocul dughenelor", se învecinează cu „Uliţa Mare şi Frunti în sus"	—
330.	Dugheană de 4 stînjeni	—	aparţine lui Andrei Păscariul	—	—
331.	Dugheană de 4 stînjeni		aparţine lui Constantin Păscariul	—	—
332.	Dugheană şi casă	—	a lui Dumitraş Brandaburg	—	—
333.	două dughene	—	a lui Constantin Pantazi	—	grec
334.	Dugheană	—	a lui Dumitru Popovici	—	—
335.	Dugheană	—	a bisericii Sf. Dumitru	—	—
336.	Dugheană	—	a lui Costea Argintar	—	—
337.	Dugheană	—	a lui Gheorghe Stratul	—	—
338.	Dugheană	—	a lui Ivancea Hagiu	—	—
339.	6 dughene	—	a bisericii Sf. Dumitru	—	—
340.	Dugheană moştenită	—	a lui Gh. Tupilat	—	staroste
341.	Şcoală normală publică de stat	—	—	—	—
342.	Gh. Tupilat	moştenit	cu pivniţă	—	staroste
343.	Biserică	Sf. Ioan	—	—	—
344.	Ariton Pruncul	cumpărat	curte	—	armean
345.	Opre Munteanul	dar de nuntă	curte	—	muntean
346.	Mosco Iacob	cumpărat	—	—	negustor evreu
347.	Andrei Asandei	construit acum 30 de ani		—	—
348.	Toader Sămileanu	construit	—	—	—
349.	Stoica Dulgherul	construit	—	—	—
350.	Ilinca Balş	moştenit	—	—	—
351.	Bartolomeus Laitz	cumpărat	—	—	fierar german
352.	Fraim	construit	—	—	învăţătoare la şcoala evreiască
353.	Rifca Mendel	casă primită prin schimb	—	—	evreu
354.	Loc	al Mănăstirii	casă cu pivniţă	—	—
355.	Georg Weiderhalt	Dragomirna cumpărat	—	—	curelar
356.	Constantin Chiţescu	moştenit	—	—	—
357.	Iordachi Greculeti	dar de nuntă	curte	—	—
358.	Toader Nicşoiu	construit	—	—	preot
359.	Jankel Sulem	construit	—	—	evreu

1	2	3	4	5	6
360.	Alexandru Săpunar	dar de nuntă	—	—	săpunar
361.	Mihai Blănar	dar de nuntă	curte	—	blănar
362.	Maria Preuteasa	moștenit	—	—	—
363.	Ștefan Rus	construit	—	—	rus
364.	Mucha din Fălticeni	construit casa pe ruinele Curții Domnești	—	casă pe temelia Curții Domnești	evreu
365.	Manze — văduvă	construit	—	—	evreu
366.	Aron Leibel	cumpărat	—	—	—
367.	Maria Bălșoaia*	—	—	—	evreu
378.	Ioan Capri	cumpărat	dugheană	—	—
379.	Selig Iosef	primit casa prin schimb	—	—	evreu
380.	Selig Iosef	cumpărat	—	—	negustor evreu
381.	Leibel Selig	cumpărat	curte	—	evreu
382.	Toader Băcal	cumpărat	—	se învecinează cu Uliță Frunte, Mare și Poni	—
383.	Ioan Capri	cumpărat	—	—	—
384.	Procopi Marchitan	construit		—	—
385.	Ion Capri	cumpărat locul de casă	—	—	—
386.	Ionașcu Croitor	constrnit	—	—	croitor
387.	David Moises	construit	—	—	evreu
388.	Constantin Bărbieru	construit	—	--	—
389.	Paraschiva Păduroaia	construit	curte	—	—
390.	Lazăr Leib	cumpărat	curte	—	evreu, croitor
391.	Mihalachi Blănar	cumpărat	curte	—	blănar
392.	Ștefan Zota, Constantin Sântgiorgi	construit	—	—	—
393.	Criste Cuțovlahul	construit	—	—	cuțovlah
394.	Radu Munteanul	cumpărat loc de casă	—	—	muntean
395.	Paraschiva Sămilean	moștenit	—	—	—
396.	Leibel Solomon	construit	curte	—	evreu

Mahalaua sau Cutul (Colțul) de la Biserica Învierea lui Cristos

397.	Ioniță Schipor	pămînt ca dar de nuntă	acum se află grajdurile husarilor	—	—
398.	Sanda Nicșoiul	moștenit	curte și grădină	—	
399.	Biserica	Învierea lui Cristos	părăsită-depozit 1786 refăcută ca biserică catolică		—
400.	Ioniță Foti	construit	curte și grădină	—	—
401.	Stamati Pan	construit	—	—	grec
402.	Spitalul militar	casa a aparținut lui Formagiu care a decedat	—	—	—
403.	Nicolae Croitor	construit	curte și grădină	—	—

* De la numărul 368 la 378, foile din registru sînt rupte.

1	2	3	4	5	6
		Casele de peste groapa numită Ripa de la Fintina Doamnei			
404.	Baia domnească	loc gol de casă	—	—	loc domnesc
405.	Ioan Capri	cumpărat	—	—	idem
406.	Moises Kitzinger	dobîndită prin căsătorie	—	—	croitor evreu
407.	Ioniţă Chiţescul	moştenit	—	—	—
408.	Matei Valdmeister	cumpărat	curte	—	măcelar
409.	Măcelărie	a lui Ioan Capri, Bogdan a Moisei	—	—	armean
410.	Dele Blănar	cumpărat	curte şi grădină	—	grec
411.	Toader Capstrimb	construit	idem	—	teren domnesc
412.	Simeon Capstrimb	moştenit	—	—	—
413.	Vasile Ropotă	construit acum 30 de ani	—	—	teren domnesc
414.	Anastasia Iamandi	moştenit	—	—	—
415.	Toader Ropotă	moştenit	—	—	—
416.	Vasile Ghinovici	construit	—	—	loc domnesc
417.	Calman Slig	construit	loc domnesc	—	croitor evreu
418.	Schmil Kleinrichter	cumpărat	—	—	—
419.	Şerban Trene	construit	—	—	—
420.	Templul evreiesc	—	—	pe locul unui vechi templu	—
421.	Dvora	construit	—	—	evreu
422.	Ştefan Blănar	cumpărat	curte	—	—
423.	Constantin Capstrimb	moşteneşte	—	a găsit o baie domnească, a reparat-o, s-a mutat în ea	—
424.	Bartholomeus Mick	cumpărat	curte şi grădină	—	maistru cizmar
425.	Maria Bubei	moştenit de la Gavril Făclier	idem	—	—
426.	Fidelis Wilhelm	construită	idem	—	maistru lăcătuş
427.	Biserică	luterană	teren domnesc	—	—
428.	Catrina Necşoiu	moştenit	—	—	—
429.	Gavril Necşoiu	moştenit	curte şi grădină	—	—
430.	Alexandru Dascălul	dar de nuntă	curte	—	—
431.	Vasile a Greculesei	construită	—	—	—
432.	Gh. Dulgher	construit	curte şi grădină	—	—
433.	Ion Tăutul	cumpărat	idem	—	mazil
434.	Biserică	Vinerea Mare	părăsită	locuitorii aici au grajduri; pe Uliţa Sf. Vineri	—
435.	Ştefan Rus	terenul Mitropoliei	ridică o moară pe pîriul Cacaina	—	—
436.	Dumitru Pietrar	construit	—	—	pietrar
437.	Nicolae Bejenar	construit	—	loc domnesc	—
438.	Tofana Axenia	construit	—	idem	—
439.	Gh. Morar	construit	grădină	idem	morar
440.	Ion Vieru	idem	idem	idem	—
441.	Didina pînzăriţă	idem	—	idem	
442.	Iacob Formagiu	idem	—	—	—
443.	Petre Ungurean	idem	grădină	—	—
444.	Baia evreiască	loc domnesc	—	—	—

1	2	3	4	5	6
445.	Biserică	vechea biserică a Mitropoliei	—	teren părăsit	—
446.	Gh. Croitor	construit	grădină	drumul ce duce la Mitropolie	—
447.	Gh. Tupilat	moștenit	idem	—	—
448.	Gh. Tupilat	moștenit	pivniță căzută	—	—
449.	Andrei Ungureanu	construit	curte și grădină	teren domnesc	—
450.	Constantin Ciubotar	construit	idem	teren domnesc	—
451.	Ion Ungurianu	idem	idem	idem	—
452.	Pavel Sîrb	idem	idem	idem	sîrb
453.	Ștefan Sîrb	idem	idem	idem	sîrb
454.	Vasile, popă	idem	idem	idem	popă
455.	Stanca Bărbierița	idem	idem	drumul ce duce la Bis. Sf. Vineri	—
456.	Ioniță Ropotă	idem	idem	—	—
457.	Ion Neculce	loc de casă	—	—	—
458.	Maria Voițoaia	moștenit	veche pivniță	drumul din oraș la rîul Suceava	—
459.	Ioniță Foti	moștenit	pivniță	tîrgul vitelor	—
460.	Maria Buzăloaia	construit	pivniță	—	—

Casele de pe terenul Bisericii Sf. Ioan

61.	Gavril Cojocar	construit	—	—	—
462.	Irina Blănărița	cumpărat	—	—	blănar
463.	Maria Strătoaia	construit	—	—	—
464.	Abraham	cumpărat	—	—	croitor-evreu
465.	Ștefan Hotinceanu	construit	—	—	—
466.	Biserică	Sf. Ioan sau Bis. domnească	—	cimitir în jur, casele sînt pe teren bisericesc	—
467.	ruinele Curții Domnești	—	—	pe ruine s-au construit case	—
468.	Tiberius Gutter	cumpărată	—	casa se află pe Ulița Poni	chirurg
		Hotarul orașului către Ițcani în 1787			
469.	Spitalul orășenesc	cumpărat de la Marin Filipoaia	curte	drumul ce duce la Litenii Mici	—
470.	Mitrofan Chisăliță	cumpărat	—	loc domnesc	—
471.	Gavril Poslușnic	construit	—	idem	—
472.	—	loc de casă nerevendicat	—	—	—
473.	Agob Kallos	cumpărat	—	—	paraclisier armean venit din Armenia
474.	Unan Apar	cumpărat	—	—	armean
475.	Ștefan Grabowsky	idem	—	—	olar-polonez
476.	Ion Burdei	dar de nuntă	curte	—	—
477.	Ștefan Olar	cumpărat	curte și grădină	—	olar
478.	Toader Zecimschi	construit	—	la graniță cu Ițcanii, către coama dealului	polonez dulgher
479.	Dănilă Calic	bordei pe teren domnesc	—	pe drumul de la Cernăuți la Suceava	cerșetor

1	2	3	4	5	6
480.	Gh. Zeperigă Stratinar	construit	—	—	venit din Botoșani
481.	Ion Neghină	cumpărat	—	în zona piriului Cacaina	—
482.	Nedele văduvă	colibă pe teren domnesc	—	—	venită din Ungaria
483.	Mihai Ion Blănar	colibă	—	—	grec
484.	Loc de casă	nerevendicat	—	către drumul ce duce la vechea cetate	—
485.	Loc de casă	Mitropolia Moldovei	— —	situat în apropierea Uliței Poni, drumul ce duce la Bis. Învierii și grajdurile husarilor	

ROMÂNII LA 1877. DIN ÎNSEMNĂRILE CORESPONDENȚILOR AMERICANI DE RĂZBOI PE FRONTUL BALCANIC (I)

DE

DUMITRU VITCU

Reizbucnirea crizei orientale și evenimentele politico-diplomatice și militare ce i s-au circumscris între anii 1875 și 1878 au readus în conștiința Europei și a lumii, după numai două decenii cît trecuseră de la precedenta „ediție" a aceleiași chestiuni de fond, problematica de ansamblu a societății românești, integrată, desigur, realităților și aspirațiilor politico-naționale ale popoarelor din aceeași zonă geografică, Balcanii, identificată de timpuriu și îndreptățit ca „laborator al istoriei" [1]. Spre deosebire însă de trecut, cînd prezența observatorilor politici în spațiul românesc, purtînd adesea haina diplomatică, răspundea precumpănitor unor cerințe oficiale, iar aria de cuprindere a problematicii investigate rămînea aproape invariabil îngustă, în noile împrejurări, nu numai amploarea și motivația investigațiilor se substanțializează, ci și calitatea, implicit finalitatea demersurilor efectuate cu un spor evident de profesionalism, reclamat de nevoia generală de cunoaștere în epocă.

Iminența războiului între Rusia și Turcia, după ridicarea succesivă la luptă împotriva dominației otomane a Bosniei și Herțegovinei, a Serbiei și Muntenegrului, apoi și a Bulgariei, ca și certitudinea implicării României în conflict — tălmăcită nu doar ca alternativă la nereușita mijloacelor diplomatice de dobîndire a independenței depline, ci și ca soluție de apărare împotriva planurilor expansioniste ale viitorului aliat [2] — au situat firesc sud-estul european în centrul politicii continentale și, implicit, în focarul atenției mediilor de informare. România și capitala ei s-au transformat instantaneu în reședință temporară sau permanentă, pe durata conflictului, pentru numeroșii observatori, trimiși speciali, ori corespondenți de presă reprezentînd redacțiile marilor cotidiene ale epocii, nu numai din Europa, ci și de peste Ocean. „Aproape că nu există ziar european care să nu fie reprezentat în această capitală" [3], nota, într-o corespondență transmisă din București redacției prestigiosului "The New York Times", unul dintre cei mai prolifici gazetari americani în reportaje și corespondențe cu tematică românească, Carroll Tevis, în primăvara anului 1877. Numărul total al corespondenților de război, acreditați de o parte sau alta a frontului, a fost estimat la 320, dar numărul redacțiilor beneficiare va fi fost mai mare de vreme ce unii gazetari, englezi și americani îndeosebi, lucrau concomitent pentru două sau chiar trei ziare.

Trebuie precizat că dacă războiul Crimeii consacrase, în persoana lui Sir William Howard Russell, o profesie distinctă în cadrul gazetăriei moderne, pe

---

[1] William Miligan Sloane, *The Balkans. A Laboratory of History*, New York, 1914.

[2] James F. Clarke, *Some American Observers of the Russo-Turkish War*, în vol. *Romania between East and West*, ed. by St. Fischer-Galați, Radu R. Florescu and George R. Ursul, Boulder, Columbia University Press, New York, 1982, p. 246

[3] *Review of the Army of Roumania*, în "The New York Times" (în continuare, vom cita : NYT), 27 mai 1877, p. 1, col. III.

aceea de corespondent de război[4], noua confruntare din zonă a fost și ultima de mai mari proporții în cursul căreia ziariștii au avut acces pînă în primele linii ale frontului. Pentru că, treptat, ca urmare a modernizării tehnicii de luptă și armamentului, a extinderii teatrului de operațiuni militare, a sporirii continui a importanței dobîndite de ceea ce numim astăzi „bătălia informației" și, din această perspectivă, a creșterii vigilenței autorităților politice și militare, implicit a organelor de cenzură, în procesul selectării și transmiterii informațiilor, misiunea gazetarului s-a complicat nespus prin restricțiile tot mai severe impuse „corespondentului de război", devenit cu timpul personaj incomod, ajungînd să împărtășească — chiar dacă nu declarat — statutul de „persona non grata" pentru amintitele autorități. „Corespondentul de război — scria nu de mult Lucie Maynard Salmon, referindu-se la mulțimea dificultăților întîmpinate de aceștia în exercitarea profesiei — nu este niciodată prea insignifiant spre a scăpa de supravegherea oficialităților guvernamentale; comandamentul militar (pe lîngă care este acreditat) îl privește ca pe un inamic viclean; ofițerii îl consideră un intrus nepoftit; trupa îi reproșează insuficiența ori infidelitatea notațiilor în care se regăsește; cenzorul îi elimină cele mai sugestive paragrafe din reportaj; publicul larg este predispus a-l considera atotștiutor, criticîndu-l însă pentru inconsistența și lipsa de promptitudine a știrilor; pentru propriul ziar, el este o autentică dar și costisitoare valoare; în ce-l privește, corespondentul de război crede că n-ar merita efortul deplasării pe front dacă n-ar vedea demersul suficient de important pentru a justifica întreaga atenție primită din partea tuturor cercurilor cu care intră în legătură"[5].

Antipatia metamorfozată în ostilitate a cercurilor politico-militare față de presă, exprimată uneori cu excesivă brutalitate[6], a atins punctul culminant la începutul primului război mondial, cînd corespondenților de presă li s-a interzis prezența pe front de către guvernele Angliei, Franței, Belgiei, Germaniei și, ulterior, al Italiei[7]. În fapt, prezența acestora pe front se dovedise deja indezirabilă cu prilejul conflictelor zonale ce precedaseră izbucnirea primei conflagrații mondiale: „dacă războiul ruso-japonez a ucis pe corespondentul de război — scria cu amărăciune un gazetar, referindu-se la dispariția prea timpurie a unei primejdioase și totuși rîvnite îndeletniciri — conflictul balcanic [primul război balcanic din 1912 — n.ns.] se poate spune că l-a înmormîntat"[8]. Firește, afirmația nu trebuie împinsă spre absolutizare, pentru că, se știe, și în vremea primului război mondial, ca și mai tîrziu, marile cotidiene din întreaga lume au găsit soluții adecvate pentru potolirea setei generale de cunoaștere, fără ca informarea la nivelul opiniei publice să prejudicieze propriile interese politice, economice, militare ori naționale.

Oricum, pe măsură ce progresul tehnic general, ameliorînd continuu mijloacele și tehnica de luptă, i-a sporit inventarul dotărilor cu echipamente speciale, cu însoțitori, interpreți, provizii etc., de natură să-l separe, să-l îndepărteze (în privința condițiilor de viață) de combatanți, schimbîndu-i condiția de *participant* cu cea de *martor* doar, poziția „corespondentului de presă" acreditat pe lîngă un comandament sau altul a început să atragă susceptibilități și îngrădiri sporite, firești am spune, din partea autorităților politico-militare. Judecată din această perspectivă, perioada războiului ruso-româno-turc din anii 1877—1878 poate fi

---

[4] Lucy Maynard Salmon, *The Newspaper and the Historian*, New York, Octagon Books, 1976, p. 196.

[5] *Ibidem*, p. 198.

[6] De pildă, lordul Wolseley afirma că, „fără a o spune direct, poți face armata să creadă orice; și, de regulă, ceea ce crede armata foarte curînd va fi confirmat de către inamic, acesta fiind informat prin mijlocirea spionilor ori a acelei nou inventate plăgi pentru armată, corespondenții de presă". Iar generalul John Scherman adăuga, în același sens: „corespondenții de presă sînt spioni pentru că scrierile lor ajung la inamic, oferind acestuia informații directe și detaliate despre structura forțelor noastre..." (*ibidem*, p. 203).

[7] "The New York Evening Post", New York, 18 august 1914; NYT, 24 mai 1915.

[8] Sydney Brooks, *The Press in War Time*, în "Harper's Weekly", (London), December 21, 1912.

considerată ca ultima etapă fastă în evoluția gazetăriei de profil, cînd prezența — fie și controlată — a corespondentului de presă pînă în primele linii ale frontului, la sediul Statului Major, la întruniri guvernamentale ori chiar la masa tratativelor, conferă reportajului său, nu o dată scăpat de vigilența cenzurii, valoare de document istoric. Restricțiile începuseră deja a-i eroda statutul, după cum același Carroll Tevis se confesa în primăvara anului 1877, vorbind de mulțimea gazetarilor străini în România: „pentru America, cred că sînt singurul aici[9], cu excepția D-lui MacGahan, care este la Iași. Dar numai unui număr limitat dintre acești domni li se va permite să însoțească armata cînd aceasta va trece cu adevărat la acțiune: cîte unul din partea fiecărui mare ziar londonez și cred că unul pentru ziarele americane ce pot pretinde acest privilegiu, acordat numai după o atentă examinare a poziției sociale a candidatului, a predispozițiilor și antecedentelor deja afișate. Mulți condeieri de marcă vor fi în chip necesar refuzați, iar două dintre principalele cotidiene londoneze vor fi obligate să-și înlocuiască imediat corespondenții din pricina sentimentelor lor filoturcești prea liber exprimate. Cei acceptați urmează să primească un permis special prevăzut cu fotografia posesorului, spre a preveni astfel transferul legitimației, interzis cu desăvîrșire"[10].

Natura și dificultatea enunțatelor inconveniente varia de la o autoritate politică la alta, de la un comandament la altul. Dacă, de pildă, turcii nu agreau corespondenții speciali, îndeosebi pe acei reprezentînd gazetele liberale britanice, precum "Daily News", acordînd în același timp facilitățile necesare celor ce lucrau pentru redacțiile lui „The New York Herald Tribune", rușii le-a îngăduit tuturor accesul liber pînă în avanposturi. Singura condiție impusă consta în interdicția de a furniza știri ori de a comenta mișcările de trupă de ultimă oră. Nerespectînd-o, așa cum a procedat, de exemplu, trimisul ziarului londonez „The Standard", Fred Boyle, riscau să fie trimiși acasă[11]. Iar faptul că telegramele de presă puteau fi transmise doar din București și numai în limbile franceză sau rusă, în lipsa oficiilor telegrafice de limbă engleză, i-a determinat pe cei mai mulți corespondenți să recurgă la soluția scrisorilor ori a reportajelor ample, expediate direct pe adresa redacțiilor în slujba cărora activau.

Informațiile și comentariile de presă erau într-atît de numeroase, de consistente și de prompte, încît Petersburgul, Constantinopolul și chiar Osman Pașa la Plevna aflau adeseori noutăți, nu prin intermediul propriilor canale oficiale, ci din ziarele londoneze[12].

Pe cît de spectaculoasă și de interesantă va fi fost campania din punctul de vedere al cititorului, pe atît de anevoioasă, dificilă și chiar primejdioasă s-a dovedit aceasta pentru furnizorii informației, numim astfel pe gazetarii sau observatorii străini ce s-au încumetat să însoțească coloanele de combatanți pe frontul balcanic. Sosiți în România, unii cu mult înainte de declanșarea ostilităților, ei au găsit aici nu numai adăpost ospitalier, preferabil celui de campanie, ci și subiecte de reportaj adecvate celor mai rafinate gusturi și pretenții. Este unul dintre motive, nu și singurul, pentru care peste jumătate din numărul total al corespondenților de presă străini n-a părăsit Bucureștiul în vremea campaniei. Dintre cei care s-au aventurat să urmeze trupele ruse, apoi și cele românești, peste Dunăre, unii au făcut repede cale întoarsă sub pretextul recuperării ori fortificării propriei

---

[9] Se înșela. Vezi James F. Clarke, *op. cit.*, p. 249; Cornelia Bodea, *"The New York Times" about Romania's Struggle for Independence*, în *RESEE*, XV, nr. 3, 1977, p. 413—429.

[10] *Review of the Army of Roumania*, în *loc. cit.*, p. 1, col. III (toate reportajele, corespondențele, notele și comentariile din presa americană citate în prezentul studiu sînt datate conform vechiului stil calendaristic).

[11] Fred Boyle, *Narative of an Expelled Correspondent*, London, 1877.

[12] James F. Clarke, *op. cit.*, p. 249. Bogăția și diversitatea informațională a celor două mari cotidiene britanice, "Times" și "Daily News", provocase o molipsitoare habitudine în rîndul londonezilor, care, prin fervoarea cu care parcurgeau în fiecare dimineață, la vremea micului dejun, știrile provenite de pe cîmpul de luptă din Balcani, a inspirat un sugestiv titlu de carte consacrat campaniei din anii 1877—1878: *Războiul breakfast-ului* (vezi Rupert Furneaux, *The Breakfast War*, New York, 1958).

sănătăți. Potrivit unei recente estimări, doar cinci au fost corespondenții de război occidentali care au participat efectiv la evenimente, de partea ruso-română a frontului, de la izbucnirea conflictului și pînă la încheierea păcii de la San Stefano. Iar dintre cei cinci, trei au fost americani: Francis Vinton Greene, Januarius Aloysius MacGahan și Francis Davis Millet [13].

Primul fusese un strălucit absolvent al cursurilor Academiei militare de la West Point, repartizat în corpul de ingineri genişti ai Statelor Unite și, la vîrsta de numai 27 de ani, avînd gradul de locotenent, îndeplinea, începînd de la 18 iulie 1877, funcția de atașat militar pe lîngă reprezentanța diplomatică americană din Petersburg. F. V. Greene a fost „singurul ofițer american care s-a deplasat pe front, a luat parte în calitate de observator la cele mai importante acțiuni de război ale trupelor ruse și româno-ruse din Bulgaria pînă la sfîrșitul campaniei sub zidurile Constantinopolului și a întocmit, în mod regulat, rapoarte expediate Secretarului de Stat și trimise apoi în copie Departomentului de război al Statelor Unite, apreciate de superiori pentru calitatea informării, obiectivitatea și seriozitatea observațiilor" [14]. În afara acelor rapoarte, el a publicat separat două lucrări consacrate războiului ruso-româno-turc [15], al căror conținut completează și cu alte surse propriile sale informații adunate, în calitatea-i de observator direct al derulării ostilităților militare, pe frontul balcanic.

Cel de al doilea se afirmase deja în calitate de corespondent special în Europa și Asia pentru ziarul „The New York Herald", oferindu-și serviciile, în vremea răscoalei bulgare din 1876, redacției lui „Daily News" din Londra. În acest scop s-a deplasat la Constantinopol, unde avea să-l reîntîlnească pe consulul general american Eugene Schuyler, transferat recent de la Petersburg și care avea să fie primul ambasador american la București peste numai cîțiva ani. Familiarizați deopotrivă cu mediul rusesc, cei doi urmaseră o expediție militară țaristă în Asia Centrală, publicînd ulterior impresiile adunate în lucrări ce s-au bucurat de multă popularitate în rîndul cititorilor, ca și de atenția criticii [16]. De atunci, J. A. MacGahan îl cunoștea și pe fratele țarului, Marele duce Nicolae, pe care avea să-l reîntîlnească în cursul campaniei din anii 1877—1878. Nu este lipsit de importanță nici faptul că gazetarul american se căsătorise cu o rusoaică, Barbara Elagin, din partea căreia a primit un substanțial sprijin prin efectuarea versiunilor franceze și rusești ale corespondențelor sale, ultimele fiind destinate redacției ziarului petersburghez „Golos" [17]. Întreaga sa corespondență de război, împreună cu a altor colegi de breaslă americani și englezi, a fost reunită într-o lucrare mai amplă [18] consacrată evenimentelor amintite, evenimente care l-au avut martor și judecător în același timp, pînă după semnarea tratatului de pace de la San Stefano, cînd — vizitîndu-și colegul și compatriotul, F. V. Greene, internat într-un spital din Constantinopol pentru febră tifoidă — s-a îmbolnăvit însuși de tifos exantematic și a plătit supremul tribut în numele solidarității umane și de breaslă. Omagiindu-i memoria, lt. Greene avea să spună despre MacGahan că

---

[13] James F. Clarke, *op. cit.*, p. 249.

[14] Paul Cernovodeanu, *Operațiile trupelor române în războiul pentru independență în lumina rapoartelor atașatului militar american F. V. Greene*, în *RdI*, nr. 5, 1979, p. 847.

[15] F. V. Greene, *Report on the Russian Army and its Campaings in Turkey in 1877—1878*, D. Appleton & Co., New York, 1879; idem, *Sketches of Army Life in Russia*, Charles Scribner's Sons, 1880.

[16] J. A. MacGahan, *Campaingning on the Oxus and the Fall of Khiva*, New York, 1874; Eugene Schuyler, *Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja*, vol. I—II, New York & London, 1876.

[17] J. F. Clarke, *op. cit.*, p. 249.

[18] *The War Correspondence of the "Daily News", 1877, with a connecting Narrative forming a continuous History of the War between Russia and Turkey to the Fall of Kars. Including the Letters of Mr. Archibald Forbes, J. A. MacGahan and many other special Correspondents in Europe and Asia*, London Mac Millan &Co., I—II, 1877—1878.

„nimeni din generația sa n-a făcut în anii din urmă mai mult decît el pentru onoarea Americii" [19].

În sfîrșit, Francis David Millet, gazetarul american care a lucrat atunci pentru redacția ziarului londonez „Daily News", deși fusese inițial trimis de „The New York Herald", și-a trecut la activ performanța de a fi fost singurul (se pare) corespondent de război care a acoperit întregul front balcanic, începînd prin a-l însoți pe generalul Zimmerman în Dobrogea, apoi pe țarevici, a asistat la căderea Plevnei, după care l-a urmat pe generalul Gurko prin pasul Araba Konak, peste Balcani pînă la Adrianopol. N-a lipsit nici de la San Stefano, unde erau prezenți și ceilalți cronicari ai evenimentelor. Ca și lt. F. V. Greene, Fr. D. Millet s-a bucurat de atenția și prețuirea — materializată în decorații — a autorităților românești și rusești. Ulterior, cei doi și-au urmat destinul : primul a urcat treptele ierarhiei militare pînă la gradul de general, impunîndu-se și ca istoric militar, în timp ce ultimul, un pasionat călător, avea să se afirme ca artist multilateral, îndeosebi în pictura murală, și să sfîrșească împreună cu „Titanicul" pe primul și ultimul său drum [20].

Dacă pentru o reevaluare critică, în plan istoriografic, a evenimentelor politico-diplomatice și militare din anii 1877—1878, din perspectiva ce ne-am propus-o, numele oricăruia dintre cei trei gazetari nu trebuie omis, fie și numai datorită consecvenței cu care au urmărit desfășurarea ostilităților de la început pînă la sfîrșit, imaginea globală a societății românești surprinsă în aceiași ani și din aceeași perspectivă n-ar fi prins conturul, ori ar fi fost lipsită de nuanțele cele mai sugestive, fără contribuția altor cîțiva corespondenți „speciali" de peste Ocean prezenți atunci la București ori în alte centre și zone ale țării, unde s-au străduit să se apropie, să pătrundă și să înțeleagă, apoi să explice cititorilor lor, problematica politico-națională românească într-un cadru istoric mereu extins. Avem în vedere pe H. Jackson de la "The New York Herald", pe Edward King, de la "The Boston Morning Journal" și, mai ales, pe Carroll Tevis, trimisul marelui cotidian american "The New York Times", cel care a petrecut neîntrerupt mai bine de jumătate de an în capitala României, începînd din aprilie pînă în noiembrie 1877 [21]. Acestora li se pot adăuga, cu profit în planul considerațiilor de ansamblu, numele lui Archibald Forbes ori al colonelului E. M. Grant, gazetari americani lucrînd însă pentru redacțiile cotidienelor londoneze „Daily News", respectiv „Times", ori pe cele ale lui Wentworth Huyshe și Henry Dwight, reprezentînd redacțiile lui "The New York Times", respectiv "The New York Tribune", dar de partea otomană [22].

Desigur, identificarea paternității corespondențelor, notelor și comentariilor transmise din zona ostilităților și publicate în coloanele pomenitelor gazete este — precum s-a spus deja — o operație anevoioasă, deductivă și, prin urmare, cu un coeficient sporit de probabilitate cîtă vreme, cu foarte rare excepții, acele materiale de presă nu erau semnate, ci purtau doar mențiunea „de la corespondentul nostru" ori „de la trimisul nostru special". Dar, mai importantă decît chestiunea paternității lor — interesantă, utilă, chiar indispensabilă în cazul unor demersuri biografice — este pentru noi substanța narativă a fiecărui material referitor la spațiul românesc, radiografiat spontan de oameni fără prejudecăți, dar și fără bagajul informațional pretins de împrejurări, ale căror opinii, purtînd mereu pecetea retușului posibil, s-au cristalizat doar pe măsura extinderii propriilor investigații în teren.

Puținătatea și inconsistența informațiilor despre români în spațiul american — reduse pînă la acea dată doar la referirile de presă preluate indirect, pentru secolul XVIII, din sursele europene (engleze, franceze, austriece, rusești sau turcești) și la vagile notații memorialistice ale călătorilor americani prin Orientul

---

[19] F. V. Greene, *Sketches of Army Life in Russia*, p. 161.

[20] James F. Clarke, *op. cit.*, p. 254.

[21] Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 414 ; idem, *Unitatea națională și independența României reflectate în presa și memorialistica americană*, în *RdI*, nr. 5, 1977, p. 67.

[22] James F. Clarke, *op. cit.*, p. 249.

european (J. L. Stephens, Valentine Mott ori Vicent Nolte[23] — va fi constituit un serios handicap pentru cei care ar fi dorit să se familiarizeze în prealabil cu problematica de ansamblu politico-națională a societății românești, cu împlinirile ei, cu trecutul, prezentul și aspirațiile, cu personalitățile și instituțiile ei și, nu în ultimul rînd, cu implicațiile internaționale ale faptelor și fenomenelor politice interne românești, așa cum se înfățișau acestea la 1877. Nici măcar singura carte consacrată spațiului românesc, apărută cu două decenii mai înainte la New York și datorată fostului corespondent american de presă pe frontul crimeean și medic chirurg în armata otomană, James O. Noyes[24], ca să nu mai vorbim de articolele speciale pe același subiect publicate în răstimp îndeosebi de "The North American Review" ori de "The New York Times"[25] se pare că nu erau cunoscute trimișilor speciali ai gazetelor americane pe frontul balcanic. Altminteri, ar fi fost lipsită de sens mărturisirea dificultăților de ordin informativ-documentar transmisă, de la fața locului, de către unul dintre aceștia cititorilor săi: „nu există cărți de consultat, de aceea, tot ceea ce scrie un corespondent se întemeiază pe propriile observații; posibilitatea «împrumuturilor» de la predecesori este exclusă, pentru că cel mai complet jurnal de călătorie care a apărut despre România a fost scris de Patriarhul Antiohiei, Macarie, în anul 1648 (sic!) dar care este prea vechi[26]. Localnicii sînt foarte doritori să-ți ofere orice informație în cazul cînd le precizezi un anume subiect, numai că acestea sînt adeseori vagi și neconcludente. De pildă, nimeni nu te poate edifica asupra originii exacte a denumirii capitalei; potrivit unora, numele Bucureștilor provine de la un păstor pe nume Bucur, care ar fi trăit aici și ai căror copii, „bucureștii", sporind numărul colibelor pe acest loc, au dat numele tatălui lor micii așezări sătești..."[27].

Dacă pentru corespondenții europeni — am cita un singur nume și poate nu pe cel mai reprezentativ: A. Mlochowski de Belina, trimis al ziarului parizian de orientare conservatoare „L'Estafette"[28] — chestiunea unei prealabile informări sau introduceri în problematica românească era posibilă grație scrierilor mai mult sau mai puțin cunoscute în Occident ale lui J. H. A. Ubicini, Edgar Quinet, Joules Michelet, Elias Regnault, E. About, Ami Boué, colonelul Leake-Henzey Lejean, Pericot de Sainte-Marie ș.a., pentru gazetarii americani, oricît de instruiți vor fi fost, această preacomodare a lipsit. Scrieri speciale în limba engleză, cu amintita excepție datorată lui Noyes, nu apăruseră peste Ocean, iar referirile de presă, mai vechi ori mai recente, reclamau timp și efort suplimentar pentru depistarea lor. Handicapul informațional avea să fie compensat însă pe tărîmul observării *de visu*, printr-un spor de interes, chiar de afectivitate, manifestat de majoritatea corespondenților americani de război prezenți sau în trecere prin România anilor 1877—1878, țară ce li se înfățișa „dintr-o dată atît de interesantă și așa de puțin cunoscută"[29].

---

[23] Paul Cernovodeanu, Ion Stanciu, *Imaginea „Lumii Noi" în țările române și primele lor relații cu Statele Unite ale Americii pînă în 1859*, București, 1977, p. 58—59 și 106—110; Dumitru Vitcu, *Românii în presa americană (1859—1918)*, în *AIIAI*, XXIII/1, 1986, p. 83—84.

[24] James O. Noyes, *Rumania. The Border Land of the Christian and the Turk. Comprising Adventures of Travel in Eastern Europe and Western Asia*, New York, Rudd & Carleton, 1858.

[25] Dumitru Vitcu, *Personalitatea și epoca lui Al. I. Cuza în viziunea contemporanilor din „Lumea Nouă"*, în vol. *Românii în istoria universală*, I, Universitatea „Al. I. Cuza", Iași, 1986, p. 258—269.

[26] Este vorba de relația lui Paul de Alep, tradusă în limba engleză de către F. C. Belfour după manuscrisul păstrat la British Museum din Londra, sub titlul *The Travels of Macarius, Patriarh of Antioh*, London, 1829—1836 (vezi *Călători străini despre țările române*, vol. VI$_1$, București, 1976, p. 14).

[27] *Roumania and its History*, în NYT, 15 iulie 1877, p. 5, col. I—II.

[28] A. Mlochowski de Belina, *De Paris à Plevna. Journal d'un journaliste de Mai à Decembre* 1877, Paris, s.a.

[29] *Roumania and its History*, NYT, p. 5, col. I.

•

Diplomatul, gazetarul ori simplul călător occidental interesat ori dornic să ajungă în capitala României își fixa încă de la Viena itinerariul și mijlocul de transport în funcție, nu numai de propriile opțiuni, ci și de posibilitățile existente și de împrejurările de moment. Astfel au procedat, în primăvara anului 1877, și cei care veneau de peste Ocean, firește, cu excepția membrilor corpului diplomatic, a atașaților și corespondenților speciali americani acreditați deja la Petersburg ori Istanbul, ale căror direcții și mijloace de deplasare spre granițele românești erau subordonate mișcărilor de trupe și dispozițiunilor comandamentelor militare respective.

Din Viena se putea ajunge atunci la București pe trei rute: pe Dunăre, dar nu pînă la Giurgiu, ci doar pînă la Orșova, folosind apoi trenul de la Turnu Severin; prin Ungaria și Transilvania pe Valea Prahovei; în sfîrșit, prin nordul Moldovei, pe la Cernăuți și Ițcani. Cînd navigația pe Dunăre era suspendată dintr-un motiv sau altul, preferată rămînea calea prin Bucovina și Moldova, din pricina formalităților vamale mai complicate și a îngrădirii tranzitului spre și dinspre România promovată cu consecvență de autoritățile maghiare. Aflat sub imperiul împrejurărilor speciale din acea primăvară, drumul oricărui vizitator străin spre România, implicit al gazetarului american căruia-i aparține remarca, „nu era presărat cu trandafiri", ci dimpotrivă, cu dificultăți întîmpinate la tot pasul [30]. Constatarea o transmitea din Timișoara, la 6 mai, redacției reprezentate, după o epuizantă călătorie de 96 de ore cu trenul, via Lemberg, Cernăuți, Ițcani pînă la Galați și de acolo înapoi la Viena, din pricina „imposibilității ajungerii la destinație [București — *n. ns.*] pe acest traseu", ca urmare a preparativelor ofensive rusești din sudul Moldovei. În timpul popasului forțat petrecut în capitala Banatului, în așteptarea unui mijloc de transport spre București, prin Orșova și Turnu Severin, el consemna, între altele, starea de spirit dominantă pretutindeni în cuprinsul hotarelor Imperiului bicefal: „în orice cafenea, la orice masă de restaurant, în toate mijloacele publice de transport, singurul subiect de conversație consta în poziția pe care Austria va fi silită să o adopte în acest război [31]. Conflictul ruso-turc este privit doar ca prologul dramei al cărei preludiu l-a constituit insurecția sîrbă. Există o diversitate de opinii contradictorii și de simpatii, ai căror partizani se manifestă pentru o soluție definitivă. Elementul maghiar este fanatic filo-turc, pe cînd cel austriac manifestă moderat aceeași înclinație. Germanii pretind neutralitatea necondiționată, în timp ce slavii susțin alianța cu Rusia, care să asigure independența fraților lor de peste Dunăre. Care va fi rezultatul acestui haos de idei și de aspirații nu poate fi încă prevăzut. Dar, din precauție — consemna în continuare gazetarul — garnizoanele habsburgice au fost puternic întărite de-a lungul frontierelor răsăritene, în așa fel încît Austria să poată, cel puțin, opune o rezistență efectivă la prima încercare de invazie".

Din scurtul său periplu moldav, unde fusese însoțit pînă la Roman de cîțiva ofițeri de stat major ruși, nu reținuse decît inconvenientele transportului de trupe și materiale spre linia Dunării, transport ce nu putea permite depășirea cifrei de 7 000 de oameni pe zi din pricina ecartamentului deosebit al liniilor ferate românești față de cele rusești, ultimele fiind supradimensionate din rațiuni strategice. De asemenea, nota actualitatea preocupării autorităților românești pentru construcția unei linii de legătură directă între Iași și Galați, după modelul german de la Metz, care, pe lîngă avantajul economico-administrativ, prezenta, după opinia sa, și unul strategic, îngrădind posibilitatea turcilor de a ataca armata rusă din flancuri. Toate acestea reclamau însă timp și gazetarul rămînea la convingerea că „nimic foarte serios nu se va întîmpla pe linia Dunării sau în Bulgaria înainte de sfîrșitul lunii".

Mai generos în detalierea primelor contacte cu decorul românesc se arată a fi corespondentul special al aceluiași mare ziar american "The New York

---

[30] *The Progress of the War*, NYT, 26 mai 1877, p. 1, col. I—III.

[31] Gazetarul nu știa probabil că Austro-Ungaria își definise deja poziția prin acordul de la Reichstadt, din 8 iulie 1876, urmat de convenția secretă habsburgo-țaristă de la Budapesta, din 15 ianuarie 1877 și de acordul politic al părților, din 15 martie același an.

Times", probabil Carroll Tevis, în cuprinsul amplului său reportaj[32] transmis din București în ziua de 26 aprilie/9 mai 1877. Intrat în țară pe la Orșova, cu unul dintre ultimele vase de pasageri care au mai putut circula pe Dunăre pînă la suspendarea navigației civile, el se arăta neplăcut surprins, deopotrivă, de maniera dezagreabilă a controlului vamal la Vîrciorova, ca și de imaginea dezolantă, determinată de preparativele militare, a localității Turnu Severin, imagine estompată doar de „mirificul decor danubian" dominat acustic de inimitabilul tril al privighetorilor. Și de aici pînă la București călătoria durase nu mai puțin de 13 ore, printr-o zonă mai curînd monotonă decît interesantă : „Am rămas dezamăgit — scria ziaristul — pentru că auzisem multe despre fertilitatea acestor cîmpii ale Valahiei Mici [Oltenia — *n.ns.*] și mă așteptam să văd lanuri de grîu și de porumb, ca și bogate islazuri. Or, în locul lor, ogoarele par, cu mici excepții, a fi în totalitate părăginite și, de-a lungul unei zile întregi, n-am reținut decît imaginea a peste o duzină de plugari demodați, coborîtori parcă din antichitate, trudind din greu pămîntul arid în spatele a două sau trei perechi de boi". Trecînd peste descrierea fizionomiilor și a portului țărănesc, elemente asupra cărora vom reveni, reținem doar partea concluzivă a primelor sale impresii despre România, culese însă de la fereastra vagonului cu care călătorea de la Turnu Severin spre București : „întreaga zonă străbătută mi s-a părut pustie ; toate pădurile frumoase de odinioară au fost tăiate pentru lemne de foc, iar plantațiile noi sînt puține și de dată recentă. Turme de oi supravegheate de cîini ciobănești și de copii arătînd ca niște bătrîni piperniciți, precum și cirezi de vite slabe, însuflețesc acest decor, a cărui fundal este completat de satele risipite cu colibe din lut, acoperite grosolan cu paie, cumva asemănătoare căpițelor de fîn ori colibelor pieilor roșii din America de Nord, decor pigmentat ici și colo de imaginea strălucitoare a turlelor bisericești".

Dese asocieri cu elemente geografice specifice din spațiul american, operate în ideea înlesnirii receptării de către cititorul de rînd a imaginilor transmise din această parte a lumii, găsim în „Însemnările unui recent călător" prilejuite de o ședere de cîteva luni, cu mai multe drumeții prin zonă, în primăvara aceluiași an[33]. Starea de cvasi-permanentă beligeranță între Rusia și Turcia de-a lungul ultimului secol, exemplificată însă doar prin campaniile din anii 1828—1829 și 1853—1856, îl îndreptățea pe călătorul american să creadă că principala lovitură pregătită de armata țaristă urma să aibă aceeași direcție ca și precedentele, adică traversarea Principatelor românești spre hotarul dunărean al Imperiului otoman, motiv pentru care stăruia asupra condițiilor naturale și valorii strategice ale Dunării, de la Porțile de Fier pînă la Mare, pe o distanță de 584 mile, cît măsura acea „formidabilă linie de apărare a Turciei", cu fortificațiile ei de la Ada-Kaleh, Rahova, Nicopol, Sistovo, Vidin, Rusciuk, Turtucaia, Silistra, precum și acelea de la Cernavodă și Hîrșova, Brăila, Isaccea și Ismail, pe care se pare că le văzuse. Din informațiile culese, asociate propriilor observații, au rezultat și sugestivele note comparative transmise cititorilor de peste Ocean, avînd ca elemente de reper bine cunoscutele pentru ei toponime și hidronime americane : „Dunărea străbate un sfert din teritoriul parcurs de Mississippi cu toți afluenții săi, pe jumătate cît Missouri și tot atîta cît Ohio și Mississippi Superior împreună [...] Drumul ei prin Austria și Ungaria, apoi de-a lungul frontierei turcești, este asemănător celor parcurse de marile fluvii americane, cu multe depuneri aluvionare și cu dese revărsări. Delta Dunării și gurile ei sînt perfect similare cu cele ale fluviului Mississippi, prezentînd aceleași depuneri de bancuri de nisip, din fericire astăzi înlăturate prin geniul și strădania domnului Charles Hartley[34]. Acolo unde Dunărea străbate Carpații, privelișteа amintește de înălțimile rîului Hudson, chiar dacă altitudinea aici este mult mai mare, iar coastele muntoase mult mai abrupte".

Trecînd peste considerațiile de ordin geologic, reproduse după specialiștii austrieci în materie, asupra unei zone geografice mai largi cuprinsă între munții Alpi, Carpați, Balcani și Marea Neagră, reținem doar notațiile sale referitoare la

---

[32] *Review of the Army of Roumania*, NYT, 27 mai 1877, p. 1, col. I—III. Reprodus fragmentar de Cornelia Bodea în *RESEE*, XV, nr. 3, 1977, p. 415—417.

[33] *Sketches by a Recent Traveler*, NYT, 17 mai 1877, p. 1, col. III—IV.

[34] Vezi I. Cârțână, I. Seftiuc, *Dunărea în istoria poporului român*, București, 1972, p. 46, 100.

Dunăre, al cărei curs pare să-i fi urmărit pînă la vărsarea ei în Mare : „Malurile Dunării spre răsărit de munți sînt în general joase și în multe locuri acoperite prin revărsarea puhoaielor, pe o distanță de cinci pînă la 20 de mile de la albie. Dar sînt și zone deluroase, deopotrivă, în nordul și sudul fluviului, pînă aproape de apă, unde malurile au o altitudine de 30 pînă la 70 picioare[35]. Pe aceste locuri și-au plasat turcii cele mai puternice fortificații, deși sînt și excepții, precum Vidin și Silistra, situate la șes. În partea cea mai dinspre răsărit a Dunării, în provincia turcească a Dobrogei, pămîntul se aseamănă cu cel dintre New Orleans și Golful Mexic. Există și o cale ferată lungă de 60 mile, între localitatea Cernavodă de pe Dunăre și Constanța, la Marea Neagră. Ea a fost construită de către o companie britanică, al cărei inginer a fost Samuel Baker, astăzi binecunoscutul explorator egiptean al resurselor naturale ale Nilului".

Elementelor de geografie fizică a văii Dunării și Balcanilor, invocate din perspectiva valorii lor strategice pentru ofensiva armatei țariste sau defensiva celei otomane, le asociază sugestive și comparative date demografice și de geografie economică, care, laolaltă, contribuie la conturarea cadrului general și la înțelegerea mai lesnicioasă, de către cititorul neavizat, a realităților românești. „Densitatea populației pe valea Dunării — afirma informatul observator — poate surprinde pe americani ; zona de frontieră între Austria și provinciile turcești are o populație de 1 195 000 locuitori la 12 850 mile pătrate, revenind 93 de locuitori/milă pătrată. Valahia și Moldova, România de azi, are între 80 și 85 locuitori/milă pătrată ; Serbia — 74, iar Bulgaria — 82. Aceste țări produc o imensă cantitate de grîu pentru export, care, aproape în totalitate, este încărcat și transportat pe Dunăre și Marea Neagră cu destinația Odesa. De asemenea, în bazinul dunărean sînt pășunate nenumărate cirezi de vite care sînt exportate, sub formă de carne sărată, pe Marea Neagră, Marea Mediterană și Atlantic, spre porturile Franței, Belgiei, Angliei, Danemarcei etc. Intensiv se practică și creșterea porcilor în Principatele creștine, tot pentru exportul cărnii".

Mai puțin dibaci în aproximarea distribuției minorităților etnice în cadrul populației unei țări sau alteia din zonă (afirmînd, bunăoară, că „în «provincii» ca România sau Serbia populația turcească reprezintă sub o treime din total, poate chiar nu mai mult de un sfert"), el considera, cu aceeași largheță enunțiativă asupra climei de la Dunărea de Jos, că aceasta ar fi fost, „la fel de ridicată ca în sudul Louisianei", iar în depresiunile Balcanilor, „la fel de blîndă ca în părțile vestice ale statului Tennessee".

Mult mai bogat în detalii, ca și în aprecierile de ansamblu privitoare la societatea românească — prospectată în toate acele articulații care puteau interesa, nu numai pe cititorul de rînd, ci și cercurile politico-diplomatice, economice ori intelectuale americane — a fost, neîndoielnic, seria corespondențelor speciale transmise din București, de către Carrol Tevis, redacției lui "The New York Times", serie din care doar un singur material este subsemnat, celelalte menționîndu-i doar calitatea oficială. România, al cărei rol politic și a cărei importanță strategică în conglomeratul etnic din bazinul dunărean fuseseră pînă nu demult și pe nedrept desconsiderate, după opinia sa, de către Occident, reprezenta „avanpostul civilizației în răsăritul Europei"[36]. Raportînd-o etnologiei generale a Orientului european, însemnătatea acestei țări, ai cărei locuitori nu erau alții decît „descendenții vechilor cuceritori ai lumii", romanii, i se părea imensă, motiv pentru care afirma că, dacă s-ar constitui o confederație de state la Dunăre, idee mai veche de altfel, „centrul acestei uniuni ar trebui să fie România".

După datele oficiale consultate, suprafața „Principatului" român era de 75 000 mile pătrate, iar populația număra 5 180 000 locuitori. Dar dacă, adăuga el, calculul ar fi respectat considerentele etnice și nu pe acele politice, „țara românilor ar fi încă o dată pe atîta și ar cuprinde, nu numai Moldova și Valahia la sud de Carpați, dar și întreaga Basarabie rusească, Bucovina, Transilvania și o mare parte din Banatul unguresc. Există, de asemenea, colonii de români de-a lungul întregului mal drept al Dunării, în Thracia, Epir, Macedonia, Thesalia și Albania,

[35] 1 picior = 30,48 cm.

[36] *The Principality of Roumania*, NYT, 13 mai 1877, p. 1, col. II—V. Un scurt pasaj din acest amplu studiu al lui C. Tevis a fost reprodus de Cornelia Bodea în *op. cit.*, p. 417.

acolo unde și-au conservat individualitatea în limbă și obiceiuri, port și tradiții, diferite de a elementelor dispersate aparținînd altor naționalități asimilate, mai devreme ori mai tîrziu, de rasele înconjurătoare. Pe scurt, între cîmpiile ungare și munții Greciei viețuiesc aproximativ 15 0000 000 de români, de indubitabilă sorginte latină, iar un popor de 15 000 000 sigur că este îndreptățit să-și revendice autonomia". Această idee, ca și altele circumscrise ei, vor reveni ca veritabile lait motive în cuprinsul altor materiale de presă apărute peste Ocean în anii ulteriori [37].

Pe măsura extinderii demersului gazetăresc, apelul la trecutul istoric, la tradiția orală și scrisă, la limba, portul și obiceiurile poporului român, la datinele și superstițiile sale, la trăsăturile morale și fizionomice ale locuitorilor se constituie în tot atîtea porți de intrare într-o societate capabilă să ofere mereu noi revelații prospectorului, mai puțin sau deloc avizat, să-i stimuleze și să-i întrețină astfel interesul pentru cunoașterea ei cît mai profundă, spre a-i dimensiona virtuțile în ochii acelei îndepărtate lumi din care provenea și pe care o reprezenta.

O primă constatare formulată și de Carroll Tevis, ca „unul dintre cele mai curioase fenomene ale istoriei", viza „tenacitatea de excepție" cu care românii își conservaseră prin secole individualitatea națională, în pofida descurajantelor vitregii, „grație, neîndoielnic, acelei culturi mai rafinate pe care au moștenit-o de la strămoși". În privința obîrșiei lor, consideră de prisos a detalia „opiniile savante" asupra acestei indiscutabile, pentru el, „rase latine". Fie aceștia „descendenți exclusivi ai geto-dacilor latinizați, ori moștenitori direcți ai coloniștilor romani ai lui Traian", un lucru îi era limpede: „acest popor mic a sporit într-o proporție inimaginabilă, devenind naționalitatea preponderentă la Dunărea de Jos și în Alpii transilvani, fiind cea mai sigură pavăză pentru popoarele Peninsulei Balcanice împotriva invaziilor rusești". În pofida unor inerente naivități, aprecierile gazetarului respectă în ansamblu adevărul istoric atunci cînd se referă la menținerea limbii slavone în instanțele de judecată și în biserică pînă spre sfîrșitul secolului XVII, la înlocuirea treptată a scrierii chirilice cu cea latină, ori la caracterul latin al limbii române reflectat, deopotrivă, în vocabularul și în sintaxa ei. Curios i se pare însă faptul că „țăranul român dă prea puțină importanță unor asemenea detalii" și, mîndru de gloria strămoșilor săi, „se crede însuși descendent al patricienilor Romei". C. Tevis pare să subscrie acestei credințe, invocînd asemănarea multor obiceiuri românești cu cele ale romanilor — între care jocul călușarilor „este reproducerea aproape exactă a dansurilor preoților Saliani" [38] —, ca și adevăratul cult pentru „tătuca Traian", căruia românul „îi atribuie tot ceea ce este demn de venerație în țara sa, de la vestigiile podurilor, turnurilor și cetăților, pînă la acele lucrări pe care alte popoare le atribuie lui Fingal, lui Roland ori unor forțe divine". Cum fostul împărat al Romei a rămas, în credința populară, reprezentantul națiunii române — continuă reporterul — românul refuză să recunoască drept strămoși ai săi pe daci ori geți. Cît despre goți, „el nu știe nimic și chiar dacă ar ști, cum spun unii [...] el a pierdut orice asemănare cu oamenii lui Alarich, poate excepțînd la munte, unde încă există un tip distinct de român, înalt, cu ochii albaștri și părul lung și blond amintind de acea veche populație a țării. Numai că, în grație și suplețe, acești oameni de la munte, aidoma locuitorilor din plaiurile dunărene, prezintă toate trăsăturile distincte ale națiunilor meridionale".

Particularizînd trăsăturile fizice ale românilor, reporterul reținea tenul închis al pielii, fața chipeșă, ochii expresivi și linia frumoasă a gurii, mîinile și picioarele lor îndeosebi i se păreau mici, iar articulațiilor brațelor îi aminteau de gingășia statuilor grecești. Sprinteni la trup, dibaci și grațioși în mișcări, „ei sînt neobosiți la mers și suportă cu stoicism cea mai extenuantă oboseală".

Cît despre portul național românesc, acesta era apreciat ca produsul unei „inimitabile eleganțe", încît „chiar ciobanul muntean, cu ale sale: căciulă, chimir, cojoc și itari, amintind de chipurile sculptate pe columna lui Traian, inspiră vizi-

[37] Vezi, de pildă, *Charles I — King of Roumania*, NYT, 24 aprilie 1881, p. 8, col. IV; *Latins of the Danube*, NYT, 1 martie 1896, p. 26, col. I.

[38] Saliani = trib al Francilor stabiliți în secolul IV e.n. în bazinul rîului Sala, astăzi Ijssel, în Olanda.

tatorului străin modelul unei demnități naționale ancestrale". Femeia română i se părea grația personificată, indiferent dacă aceasta rămăsese credincioasă portului tradițional sau adoptase noua modă, apuseană. Însușirilor exterioare el le asocia inteligența spontană, amabilitatea și predispoziția pentru replica spirituală, însușiri ce le atrăsese calificativul de „parisience ale Orientului". Trecînd peste subiectivismul potențial al aprecierii finale, merită reținute observațiile sale asupra portului popular, domeniu ce a incitat curiozitatea vizitatorilor străini și, în chip particular, atenția gazetarilor, pentru care orice detaliu vestimentar, cules într-o lume atît de îndepărtată și de puțin cunoscută peste Ocean, dădea și credibilitate, dar și culoare reportajului. De pildă, cel care numai cu cîteva zile mai înainte străbătuse Oltenia, în drumul său spre capitala țării, reținuse ca singură deosebire între bărbat și femeie, în această zonă geografică, faptul că „cel dintîi avea picioarele înfășurate în obiele de lînă, legate cu sfoară, după moda sandalelor, pe cînd cealaltă umbla desculță. Altminteri — zicea el — îmbrăcămintea este în general asemănătoare, din care nu lipseau mantia grosolană din lînă nealbită, lungă pînă la genunchi și cojocul cu garnituri de lînă pe margini" [39].

N-a scăpat și nu putea scăpa atenției acestor rafinați observatori externi ținuta vestimentară și manierele degajate prin saloanele înaltei societăți bucureștene a vremii. Trecînd peste detaliile de ordin vestimentar, degajînd admirație pentru costumul național românesc, un pasaj din amintita corespondență consemna: „trebuie să recunosc că în nici o altă țară n-am întîlnit o asemenea combinație remarcabilă de strălucite maniere și de solidă educație. Multe dintre doamne cîntă ca adevărate artiste, toate vorbesc cel puțin două limbi străine și sînt capabile să întrețină conversații pe teme de politică continentală cu o competență în subiect care ar pune în dificultate nouă din zece dintre cele mai bine informate femei din Europa sau America". O ultimă trăsătură de caracter atribuită aceleiași categorii viza patriotismul lor fierbinte și dorința vădită ca, bărbații, frații, copiii sau prietenii lor „să facă ceva care să demonstreze că românii merită mai multă simpatie decît le-a fost arătată lor de către unele ziare franceze și engleze".

Dacă la acea dată considerațiile de mai sus aveau ca suport doar observații preliminare și informații parțiale adunate în timp și spațiu restrînse, ulterior, după declanșarea ostilităților și intrarea României în război, simțul anticipativ al gazetarilor, vis-à-vis de eroismul românesc, de valorile morale, de demnitatea și spiritul de sacrificiu al întregului popor va dobîndi o strălucită confirmare, ilustrată în bogata corespondență de război transmisă, deopotrivă, de pe cîmpul de luptă, ca și din spatele frontului, redacțiilor marilor cotidiene americane.

Rămînînd însă pe tărîmul observațiilor preliminare, se cuvine să stăruim ceva mai mult asupra aprecierilor formulate de Carroll Tevis privind societatea românească, astfel cum i se înfățișa aceasta în cîteva dintre componentele ei esențiale în acel miez de primăvară a anului 1877. Reproducîndu-le întocmai, nu putem face abstracție de propria-i conduită morală ce i-a călăuzit demersul. În opinia sa, „misiunea unui corespondent de presă nu constă în a critica, ci în a releva *propriile impresii*", apreciind că „ar fi o violare a bunului simț să profiți de ospitalitatea unui popor pentru a-i discredita instituțiile ori spre a-i ridiculiza neîmplinirile. Socot — conchidea el — că sînt aicea doar ca un cronicar al evenimentelor, nicidecum un reformator al abuzurilor" [40].

Într-un plan mai larg, el aprecia că națiunea română se afla încă „în stare de tranziție", ceea ce corespundea adevărului, mai cu seamă în sfera socialului și politicului. Revoluția de la 1848, argumenta el îndreptățit, mai importantă în Europa dunăreană decît fusese ea în Franța sau Italia, zguduise dar nu distruse vechiul regim feudal. Drept dovadă, chiar în 1856, deci peste aproape un deceniu de la evenimente, țăranii continuau să fie dependenți, lipsiți de drepturi, fără pămînt, la dispoziția celor aproximativ 500—600 de boieri care, împreună cu mănăstirile, stăpîneau aproape întreaga suprafață cultivabilă. O asemenea stare socială în chip natural ar fi determinat, după opinia sa, „o imensă demoralizare, deopotrivă, în rîndul stăpînilor, ca și al supușilor, încît chiar și virtuțile firești

[39] *Review of the Army of Roumania*, NYT, 9 mai 1877, p. 1, col. I.
[40] *The Principality of Roumania*, NYT, 13 mai 1877, p. 1, col. IV.

ale românului, generozitatea și devoțiunea pentru perceptele prieteniei, s-au transformat în dezavantaje". Boierii abandonaseră, prin plecarea din țară, „contemplarea unei mizerii pe care ei se simt incapabili de a o alina", în timp ce masele populare subjugate au devenit „indiferente, pentru simplul motiv că nimic nu le-a stimulat interesul în direcția ameliorării pământului pe care ei au fost constrînși să-l lucreze. Lipsiți de orice învățătură, cu excepția aceleia transmisă lor prin doine și balade, guvernați în virtutea vechilor obiceiuri, românii au reprezentat, pînă nu demult, o imagine fidelă a populațiilor din epocile întunecate".

Ofensiva educației, a suflului înnoitor provocat de oamenii generației de la 1848, „ajunși astăzi la putere", a făcut posibil și pentru țărani să devină stăpîni pe munca și pe bunurile lor; pămîntul, deși „imperfect cultivat încă cu vechiul plug roman și niciodată îngrășat, produce o imensă cantitate de cereale, al căror preț, plătit în bani grei la export, umple inima agricultorului de bucurie și-i stimulează cultul pentru muncă". Vinul, de asemenea, de excelentă calitate, „este produs în zona deluroasă subcarpatică și se estimează că exportul anual al diferitelor produse ale pămîntului românesc a crescut în ultimii zece ani de la 100 000 000 la 200 000 000 franci". Și lista ameliorărilor în plan economic, social și politic putea fi continuată, după opinia gazetarului, care își motiva insistența detaliilor prin faptul că „România și poporul ei au fost sistematic și pe nedrept desconsiderate de către călătorii care au uitat să privească dincolo de suprafață, ori de către consulii europeni supărați de a nu fi găsit aici acea oarbă supunere cu care fuseseră obișnuiți în trecut" [41].

Un paragraf special din același amplu reportaj era consacrat „existenței politice a țării", al cărei început sub orizont modern îl lega, explicabil și discutabil în egală măsură, de stipulațiile tratatului de la Paris și nu de acțiunea românească din anul 1859. Prezența obișnuită atunci în sala de ședințe a Adunării Deputaților, în momentele de mare tensiune și responsabilitate pentru destinele țării, C. Tevis nu-și ascunde admirația pentru desăvîrșita ordine parlamentară ce guverna dezbaterile în chestiunile vitale pentru națiune, ca și pentru suma libertăților burghezo-democratice înscrise în Constituția din 1866. Între acestea din urmă amintea de libertatea presei, de cea religioasă (chiar dacă ortodoxismul era declarat „religie dominantă"), de libertatea și obligativitatea învățămîntului primar acolo unde existau școli, ori de abolirea pedepsei capitale pe timp de pace.

Libertatea civilă, în general, toleranța religioasă îndeosebi, erau readuse în discuție ori de cîte ori pămîntul românesc se înfățișa corespondenților străini ca loc de refugiu și de viețuire pentru grupuri sau colonii etnice neromânești. Despre coloniștii bulgari, bunăoară, al căror număr sporise în ultimii ani, ca urmare a intensificării persecuției turcești în sudul Dunării, se spunea cu temei că deveniseră printre cei mai harnici cultivatori, manifestînd binecunoscuta deja predilecție pentru grădinărit, în preajma orașelor din sud. Mînați de vitregii asemănătoare (persecuții politice ori religioase) spre limanurile românești, rușii populau îndeosebi malul Dunării între Chilia și Marea Neagră, dar puteau fi găsiți și în alte orașe ale țării, ca, de pildă, Iașii, unde ocupau un întreg cartier. Despre ceangăii din Moldova, veniți din Transilvania, se aprecia că fuseseră în mare parte rapid asimilați, persistențele etnice primare, acolo unde asimilarea nu fusese completă, datorîndu-se credinței lor romano-catolice în contrast cu ortodoxismul românesc. Nici elementul greco-levantin, altădată bine reprezentat în peisajul etnic românesc, nu mai avea importanță pentru gazetar, decît, poate, din perspectiva îndeletnicirilor acoperite, ce le sugerau obîrșia și formația: negoțul cu produce de panificație, comisionari ori arendași.

Cea mai mare pondere în rîndul etniilor neromânești, cu indicii sigure — în viziunea corespondenților americani — a unei viitoare și consistente înrîuriri a destinelor națiunii române, revenea acelor „rase fără de țară", care erau evreii și țiganii. Vorbind despre cei dintîi, corespondenții americani făceau necesara distincție între sefarzii (evreii de origine spaniolă) care populau marile orașe și se bucurau de pretuirea concitadinilor lor, și evreii aschenaziți galițieni, polonezi sau unguri, de condiție social-economică precară, aflați într-o evasipermanentă stare conflictuală cu clasele de jos ale populației românești. Apreciind ponderea lor ridi-

[41] Vezi și Cornelia Bodea, *op. cit.*, p. 414.

cată, îndeosebi pentru Moldova, unde procentul de o cincime pentru întreaga populație i se părea totuși exagerat, C. Tevis se arăta mai reținut aici în calificativele atribuite evreului moldav, decît autorul altei corespondențe românești transmise redacției aceluiași ziar american două luni mai tîrziu [42].

Referitor la țiganii din România, corespondenții și călătorii americani au reținut elementele, momentele și limitele emancipării acestora, apreciind că procesul asimilării lor treptate în masa populației românești era înlesnit, pe de o parte, de aceeași credință ortodoxă și, pe de alta, de faptul că în totalitate vorbeau limba română.

Cei care au străbătut, în aceeași vreme, pămîntul Dobrogei adăugau peisajului etnic românesc un element specific doar acestei zone, anume pe cel turcesc. „Există un contrast evident între fizionomia turcească și cea a altor naționalități — nota un călător american ; turcii sînt mici de statură și, deși energici, sînt mai puțin robuști. Chipurile lor sînt la fel de brune ca ale arabilor, iar femeile și fetele lor rar dacă prezintă atractivitate unui ochi american" [43]. Mult mai bogate în detalii privitoare la aceeași etnie, cu inerentele aproximări, erau reportajele corespondenților americani de război situați de partea turcească a frontului, dar asupra cărora nu este locul să insistăm.

Societatea românească în ansamblu exercita, prin trecutul și prezentul ei deopotrivă, o particulară putere de seducție asupra străinilor veniți să observe și să transmită prin mijlocirea cuvîntului scris cele mai sugestive imagini din viața unui popor aflat la o răscruce de drumuri. Un loc privilegiat în cadrul acestor corespondențe, insemnări sau note memorialistice revine, firesc, capitalei țării, spre care se concentrau atunci, nu doar eforturile plenare românești, materiale și spirituale, ci și atenția tuturor mediilor de informare.

Bucureștii era deja inclus în rîndul marilor urbii europene, fiind, după Constantinopol și Pesta, „cel mai populat oraș din sud-estul continentului", cu dobînditul pe atunci renume de „Parisul Orientului" [44]. Într-un trecut nu prea îndepărtat — scria unul dintre numeroșii oaspeți — orașul se înfățișa ca „o adunătură de sate de un neîndoielnic pitoresc privit de la distanță, dar suficient de dezagreabil după o atentă examinare, prost construit și brăzdat de străzi mizerabile, pline de praf, bolovani sau mocirlă, în funcție de sezon". Datorită creșterii numărului locuitorilor, număr apreciat pentru anul proclamării independenței ca fiind de 200 000 locuitori [45], și a unei rapide prosperități economice, imaginea Bucureștilor se schimbase radical față de trecut, notîndu-se că vile cochete și hoteluri splendide se ridicaseră în locul fostelor cocioabe, piețe frumoase și curate luaseră locul vechilor maidane, iar „arterele principale erau la fel de bine întreținute ca și acelea din Viena sau Berlin".

La două decenii după precedenta vizită în capitală (pe atunci a Țării Românești), autorul reportajului la care ne referim [46] scria că cine nu mai văzuse Bucureștii din 1856 putea acuza dispariția unor repere artistice, numind astfel conacurile boierești și că puține edificii cu fragmente răzlețe de arhitectură orientală mai reaminteau de vechea dominație a Osmanlîilor. Dar acele sacrificii fuseseră motivate și compensate prin ridicarea altor edificii în loc, al căror rost pentru societatea românească era incomparabil superior. Centrul orașului se afla în vecinătatea Teatrului și era „eminamente european" [47], exceptînd ire-

[42] *With the Russians in Roumania*, NYT, 11 iunie 1877, p. 1, col. II—III.
[43] *Sketches by a Recent Traveler*, NYT, 17 mai 1877, p. 1, col. III—IV.
[44] *The Country of Roumania*, NYT, 9 iunie 1877, p. 3, col. III—IV.
[45] Potrivit recensămîntului din anul 1860, populația Bucureștiului număra 121 734 locuitori (cf. Șerban Rădulescu-Zoner și Irina Gavrilă, *Cu privire la structura populației orașului București în epoca Unirii Principatelor*, în *RdI*, nr. 1, 1984, p. 49).
[46] Este vorba, după toate probabilitățile, de același Carroll Tevis.
[47] *Roumania and its History*, NYT, 15 iulie 1877, p. 5, col. I—II.

gularitatea străzilor, cu magazine frumoase, cu hoteluri mari și bine întreținute și cu locuințe somptuoase [48].

Neîndoielnic, principalul punct de reper pentru orice vizitator străin rămînea teatrul bucureștean, „o splendidă construcție în lemn și stuc de modă grecească, stil Partenon, unde în sezonul rece o mie de spectatori pot viziona spetacole de comedie, de dramă, operă și revistă, în limbile română, franceză și italiană, o dată la două zile. Acum însă — scria în miez de vară, un corespondent special — întreaga audiență s-ar asfixia în doar cîteva minute, încît sălile sale, printre cele mai bogat decorate din Europa, sînt închise, iar locuitorii constrînși să-și caute alte posibilități de petrecere a timpului liber". Căldura insuportabilă de peste zi, prelungită și în orele serii, conjugată cu scumpetea excesivă a cărților și cu lipsa unei biblioteci de împrumut, canaliza preferințele bucureștenilor spre cafenelele și grădinile publice, care dezvăluiau ochiului avizat imaginea simbiozei între moda occidentală, pariziană, în plină ofensivă, și aerul oriental încă persistent în gestica, tratamentul și comportamentul „clienților" reprezentînd variate medii sociale. Elita popula seară de seară acele „café chantants", unde eleganța și opulența făceau casă bună cu limbajul în jargon și chiar cu obscenitățile artiștilor. Viața orașului își urma cursul firesc așadar, nota gazetarul, chiar dacă tinerii săi fii se aflau sub arme hotărîți să înfrunte moartea în numele idealului național [49].

Nu departe de teatru se afla strada numită Lipscănie, care „amintește de timpurile cînd orice marfă străină era cumpărată din Lipsca ori din alte tîrguri germane și unde există un mare bazar semioriental cu mărfuri de tot felul. În suburbii, numite mahalale, te-ai putea crede transplantat pe malurile Bosforului ; fiecare casă e împrejmuită de propria-i grădină, iar locuitorii par să fi moștenit de la vechii lor stăpîni trăsătura caracteristică a tuturor popoarelor care au avut o vreme contacte cu energica cîndva, acum, apatica, rasă a Osmanlîilor". Dintre numeroasele biserici cuprinse în hotarele de atunci ale orașului, niciuna nu reținea atenția gazetarilor americani în plan istoric sau artistic. Doar biserica Sărindarului, ctitorită de Matei Basarab pe locul fostei biserici a Coconilor, era pomenită într-o corespondență [50], nu pentru veleități arhitectonice deosebite, ci pentru meritul de a fi deținut o „faimoasă icoană făcătoare de minuni" cu pretins efect curativ îndeosebi asupra bolnavilor mintali [51]. Datele istorice, ca și cele perpetuate de tradiția orală sau scrisă, referitoare la monumentele și instituțiile capitalei erau „împrumutate" de gazetar, după toate probabilitățile, din singurul *Ghid* al Bucureștilor existent la acea dată, datorat lui Ullyse de Marsillac [52].

Referindu-se apoi la Muzeul de istorie, aprecia cu deosebire interesanta colecție de antichități, afirmînd că România era bogată în vestigii romane și medievale și că dispunea de mărturii arheologice pentru epocile străvechi, anterioare *Istoriilor* lui Herodot. Dar, continua el, în pofida numitei abundențe, preocupările de explorare, de conservare și de punere în valoare a unor asemenea vestigii erau abia la început de drum, descoperirile întîmplătoare datorate lucrătorilor ogoarelor avînd ponderea covîrșitoare. Și, spre a fi mai convingător în fața cititorilor săi, rezuma, apelînd la detaliile istorice necesare, dramatica poveste a tezaurului de la Pietroasa, compus inițial din 24 de piese, din care se mai păstrau la acea dată doar zece [53]. Nu lipsea din relatare nici episodul încer-

[48] „Pe strada Mogoșoaia [Calea Victoriei de azi — *n.ns.*] — scria și A. Mlochowski de Belina în aceeași vreme — sînt construite case cu luxul marilor capitale europene. Există un teatru magnific și o mulțime de hoteluri pline cu ofițeri și străini de tot felul". Despre hotelul „Bulevard" spunea că era „un stabiliment pe cît de colosal pe atît de magnific, unde poate fi regăsit confortul marilor hoteluri elvețiene la prețuri incredibil de ridicate" *(op. cit.*, p. 31).

[49] *Bucharest in Summer*, NYT, 30 iulie 1877, p. 2, col. III—IV.

[50] *Roumania and its History*, NYT, 15 iulie 1877, p. 5, col. I—II.

[51] Vezi și Gheorghe Crutzescu, *Podul Mogoșoaiei*, ed. Virgiliu Teodorescu, București, 1986, p. 165.

[52] Ullyse de Marsillac, *Guide du voyageur à Bucharest*, s.l., 1876.

[53] În realitate, tezaurul cuprindea inițial 22 de piese, din care ni s-au păstrat pînă azi 12 (cf. *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 467—468).

cării de furt al colecției din sălile muzeului, după cum nu era omisă nici semnificația științifică a pieselor componente, cu indicarea aparteneței lor la vechea artă gotică din vremea regelui ostrogot[54] Athanaric și cu sublinierea unicității tezaurului.

Dintre celelalte instituții publice ale capitalei, „cele pentru alinarea suferințelor omenești sînt cu adevărat remarcabile în privința organizării și funcționării lor" — scria, la 9 iunie, un corespondent special al aceluiași ziar american[55]. Între primele, dintre multele vizitate, fuseseră cele nouă spitale care compuneau Eforia spitalelor civile. Amintind de modestul început făcut prin stabilimentul de la Pantelimon, ziaristul american consemna admirativ reperele evoluției acestei instituții cu concursul binevoitor al statului și al unor persoane particulare: înființarea unui laborator de chimie, a unui muzeu de anatomie și a unui amfiteatru pentru disecții, în cadrul cărora era acordată asistență medicală gratuită unui număr de 31 200 pacienți interni și 38 900 externi. Copiii abandonați sau pierduți, ori acei ai căror părinți erau lipsiți de mijloacele materiale necesare pentru întreținere, erau cuprinși anual în „grădinițele" Eforiei, întreținuți pînă la vîrsta de nouă ani, după care erau transferați într-o școală primară pentru orfani din Pantelimon, unde dobîndeau și cunoștințele practice în domeniile tîmplăriei și ale sculpturii. Pentru fetele orfane se crease, din inițiativa generalului dr. Carol Davila și sub patronajul fostei prime doamne a țării, Azilul „Elena Doamna", în care erau cuprinși la acea dată 240 copii. Menirea acestui stabiliment consta în pregătirea pentru viață a tinerelor fete, în învățarea cunoștințelor teoretice și practice necesare unei viitoare bune gospodine. Standardul ridicat al procesului instructiv-educativ era sugerat de gazetar și prin faptul că elevele claselor superioare vorbeau cel puțin două limbi străine, franceza și germana, la fel de fluent ca limba maternă, și că în curînd urma să fie introdusă obligativitatea altor două, italiana și engleza. Cu asemenea elemente, menite a fi diseminate în masa populației, „educația — sublinia reporterul — și, în general, progresul societății românești va dobîndi în scurt timp atributele unei prodigioase dezvoltări. Mi s-a spus — conchidea el — că asemenea stabilimente sînt și în țară, la fel de merituoase precum cele pe care le-am văzut și apreciat. Mă voi pronunța însă după ce le voi vedea, pentru că doresc să spun adevărul despre această națiune destul de aspru criticată, probabil mai mult din ignoranță decît din lipsă de simpatie"[56].

Noi și interesante detalii, contribuind în egală măsură la nuanțarea imaginii deja conturate a capitalei românești, cuprind corespondențele, notele și comentariile americane prilejuite de evenimentele politico-diplomatice și militare de mai largă rezonanță petrecute aici, pe fundalul conflictului general din zonă. Unul dintre acestea a fost, fără îndoială, și momentul proclamării independenței de stat, la 9 mai 1877, cînd România trecuse „Rubiconul neutralității oficiale", cum se exprima un martor ocular, preocupat să surprindă, nu doar psihologiile individuale ori de grup ale factorilor politici de decizie cu care a intrat în contact nemijlocit, ci și gradul de sensibilizare și de *manifestare a reacției colective* a maselor de orășeni adunate în jurul clădirii Parlamentului, în acea istorică zi, „în așteptarea verdictului ce urma să decidă dacă România, ca națiune, va fi sau nu va fi"[57].

Descriind amănunțit cadrul exterior înțesat de lume și de vehicule de tot felul, dominat de tipurile iscoditoare ale oamenilor simpli și de ținuta gravă și responsabilă a militarilor din serviciul de gardă, corespondentul ne oferă apoi imaginea sălii de ședințe arhiplină în compartimentele destinate publicului, ca și în loja diplomatică, unde „oamenii stăteau ca sardelele" și de unde, în chip straniu — zicea el — doar diplomații englezi „străluceau prin absență". Impresionat plăcut de punctualitatea parlamentarilor, în frunte cu președintele în

[54] Athanaric a fost rege al vizigoților în secolul IV e.n.

[55] *The Country of Roumania*, NYT, 9 iunie 1877, p. 3, col. III—IV.

[56] *Ibidem*.

[57] *Roumanian Independence a Long-Nurtured Hope Realized*, NYT, 17 iunie 1877, p. 5, col. II—III (parțial publicat de Cornelia Bodea în *op. cit.*, p. 418—420. Vezi și David B. Funderburk, *Unites States Policy toward Romania, 1876—1878*, în *RRH*, nr. 2, 1977, p. 313).

exercițiu al Adunării, C. A. Rosetti, el remarcă apoi atmosfera generală în care s-au desfășurat dezbaterile, dominate de calmul și sobrietatea asistenței, începînd cu interpelarea lui Nicolae Fleva, lipsită voit de efecte oratorice, dar întreruptă adesea de aplauze care semnificau pentru oaspetele străin dobîndirea anticipată a cîștigului de cauză, continuînd cu replica lui M. Kogălniceanu, „la fel de potolită, dar poate mai impresionantă decît a predecesorului și mai frecvent aplaudată" și încheind, firește, cu „votul aproape unanim" exprimat de deputați în favoarea „independenței absolute a României". Împlinirea speranței îndelung așteptate și maniera în care făptuitorii au „gustat" acest act de justiție națională prilejuia gazetarului un nou moment de reflecție: „În America, o situație similară ar fi reclamat băutură la discreție; în Franța ori Italia, acești oameni ar fi dansat carmagnola, ar fi vărsat lacrimi de bucurie și ar fi cîntat Marseilleza, imnul lui Garibaldi ori alte melodii populare; aici însă, aceste ființe ciudate au luat totul ca pe ceva firesc, manifestîndu-se cît mai liniștit cu putință și, după adoptarea prin vot a hotărîrii ca ambele Camere să meargă in corpore la prințul Carol spre a-l felicita cu prilejul celei de a 11-a aniversări a urcării pe tron, s-au reîntors, fiecare la preocupările sale, spre a traduce în viață măsurile necesare apărării principiilor pe care într-atît de curajos le-au afirmat acum". Programul manifestărilor din acea istorică zi mai cuprindea, conform notațiilor aceluiași informat martor ocular, slujba religioasă de la Mitropolie, semnarea cărții de onoare a Palatului de către oaspeții străini de vază, civili și militari, recepția consulilor generali acreditați în București și primirea membrilor celor două Camere ale Parlamentului, dintre care „probabil, unii vor da frîu liber sentimentelor forului legislativ în privința contribuției românești la război, precum și a posibilei schimbări a titulaturii suveranului, despre care se spune că va fi proclamat rege". Așadar, ideea transformării României în regat, prin conferirea încă de atunci a titlului regal prințului Carol, ca modalitate de afirmare și de consacrare a independenței abia proclamată, era pusă, chiar dacă nu exclusiv, în seama unor parlamentari, de către corespondentul american, care, adăuga imediat că aceasta ar fi constituit „o inovație, descurajată însă de mulți dintre sfetnicii apropiați Prințului, ca fiind contrară spiritului, tradiției și instituțiilor românești".

O ultimă imagine bucureșteană centrată evenimentului și avînd ca pretext sosirea în capitală a fiului Marelui duce Nicolae, fapt de natură să înlăture definitiv din conștiința multora pretinsa posibilitate a „războiului local", relevă cadrul sărbătoresc și speranțele generate de conduita factorilor politici de decizie în acea zi: „seara toate străzile au fost inundate de lumină; vitrinele tuturor magazinelor își înfățișau în așa fel articolele încît realizau combinații de efect în culorile drapelului național. Opera, deschisă, a oferit un spectacol extraordinar, la care întreaga modă și frumusețe bucureșteană a etalat o minunată ținută de gală și unde marii potentați puteau fi văzuți în uniforme. În sfîrșit, un alai de 4 000 de persoane cu torțe, precedat de o splendidă fanfară a gărzii Palatului, a străbătut străzile, spre reședințele miniștrilor și ale liberalilor de vază, scandînd și ridicînd întreaga populație a capitalei sub lozincile: Trăiască Rezbelul / Trăiască *Independența!*" [58].

Sosirea și prezența în țară a înaltelor oficialități imperiale ruseși a beneficiat de atenția specială a corespondenților de presă americani, a observatorilor și comentatorilor politici străini în general, care, în reportajele, notele sau însemnările lor relative la evenimentele din zonă s-au referit, nu o dată, și la elementele de cadru istorico-geografic și etnocultural românesc demne de relevat. Unul dintre aceștia, de pildă, folosind prilejul sosirii țarului Alexandru II la București, în mai 1877, rezerva, în cuprinsul reportajului realizat la fața locului [59], un consistent paragraf acestei urbii și locuitorilor ei. Chiar dacă nu beneficiase de privilegiul colegului său britanic, corespondent al ziarului "Times" și singurul dintre gazetari admis în corpul oficialilor prezenți la recepție (colonelul Brackenbury), autorul reportajului era un obișnuit al marilor anturaje, mai avusese ocazia să-l vadă pe țar, ca oaspete al lui Napoleon III cu zece ani în urmă, și dispunea de o experiență ce-i înlesnea demersul și degaja imparțialitate constatărilor sale. Exacerbînd însă rolul „eliberator" al Rusiei ortodoxe în procesul regenerării

[58] *Ibidem*, p. 5, col. III.
[59] *Arrival of the Czar at Ploiești*, NYT, 27 iunie 1877, p. 1, col. II—IV.

naționale românești și îndeosebi în înlăturarea regimului turco-fanariot din Principate, spre a motiva astfel ospitalitatea de care s-a bucurat țarul și suita lui la Ploiești, corespondentul american nota că împăratul a fost găzduit în conacul unui „boier local, Negulescu", care, cunoscînd sensibilitatea la frumos a înaltului oaspete, cultivase special în grădinile sale numeroase specii de flori și de plante exotice.

Ploieștii se impunea, la acea dată, călătorului străin prin „lungimea și iregularitatea străzilor", ca și prin „mulțimea și varietatea grădinilor sale". Populația orașului era estimată la cifra de 40 000 de locuitori, în majoritate negustori. Dintre monumentele istorice, doar unul reținea atenția gazetarului și anume Biserica Domnească ctitorită de Matei Basarab, nu pentru merite arhitectonice deosebite, ci pentru evenimentele mai importante cărora le-ar fi fost martor în timp, pomenite însă cu destulă aproximație. Cazul nu e singular, multe reportaje și corespondențe transmise din spațiul carpato-dunărean pe adresa marilor cotidiene americane încercau să reconstituie, uneori cu un apreciabil efort imaginativ, pagini de istorie românească desfășurate în preajma ori în incinta locașurilor bisericești, al căror număr și specificitate erau apreciate la scară continentală. Ridicate de regulă în puncte strategice, pe înălțimi și povîrnișuri greu accesibile, înconjurate de ziduri masive străpunse de crenele și cu turnuri înalte pe colțuri — observa un reporter — mănăstirile românești se asemănau mai mult cu „castelele feudale decît cu lăcașurile pașnice menite reculegerii și închinăciunii". Adevărate fortărețe, „aceste lăcașuri au rezistat multor asedii întreprinse de turci ori de unguri, memorabile în analele istoriei românești" [60]. Pe de altă parte, aceleași mănăstiri își aveau propria legendă, în care tradiția și istoria se îngemănau cu felurite povești de groază și superstiții considerate demne de interesul studenților folcloriști americani.

Exemplu sugestiv, în acest sens, era citat mănăstirea Curtea de Argeș, cîndva reședință a lui Negru Vodă sau Radu Negru-Descălecătorul, ale cărui fapte, inclusiv ctitoria mănăstirii, erau însă preluate din legendă și greșit plasate în timp. La data vizitării localității, reporterul remarca biserica episcopală datată de Neagoe Basarab (dar pe care o identificase greșit cu biserica Sfîntul Nicolae Domnesc, ctitorie a lui Basarab I și a lui Nicolae Alexandru), afirmînd că „nici o pagodă indiană nu este mai minuat și mai rafinat ornamentată în arabesc decît acest splendid lăcaș bizantin".

Fără a mai urma modelul altor reportaje pe teme asemănătoare, cu detalii arhitectonice ori cu impresii de la slujbele ortodoxe, informatul gazetar dezvolta cititorilor săi frumoasa poveste a fundării mănăstirii, oferindu-le „subiectul celei mai patetice balade cunoscute în vre-o limbă". Era vorba, firește, de balada populară „Meșterul Manole" generată de un străvechi și foarte răspîndit mit, al duhului protector asigurat prin „jertfa zidirii", cunoscut nu numai în Europa, dar și în Asia, Africa și chiar în America precolumbiană [61]. Comentînd credința populară românească în necesitatea jertfirii și asigurării duhului protector pentru orice construcție din piatră, el consemna, drept mărturie, că „chiar în zilele noastre, *după săparea fundațiilor, zidarii sînt preocupați să îngroape în ele o nuieluș*ă de alun cu care ei vor fi încercat în prealabil să măsoare umbra vreunui trecător. Acest nefericit ins, conform credinței lor, este sortit să moară în următoarele 40 de zile și astfel să se metamorfozeze în statuie", înțelegînd prin aceasta fantoma sau duhul protector al clădirii. Cît despre Manole, conchidea comentatorul, „acest unic și rece personaj este păstrat în memoria poporului român ca personificarea artei sale arhitecturale, fiindu-i atribuită paternitatea tuturor vechilor monumente de pe cuprinsul întregii țări" [62].

De la Curtea de Argeș pasionatul gazetar american și amator de antichități s-a deplasat la Galați, în intenția mărturisită de a vizita Barboșii, ca punct cu valoare istorică în trecut și de importanță strategică în războiul abia început. Nu și-a materializat integral proiectul, dar își informa cititorii că acolo fusese

[60] *Roumania and its History*, NYT, 15 iulie 1877, p. 5, col. I—II.

[61] *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 562.

[62] *Roumania and its History*, NYT, 15 iulie 1877, p. 5, col. I—II.

cîndva un castru roman sub numele de Dinogeţia şi că tot acolo era „locul presupus al ultimei rezistenţe opuse de ostrogotul [în realitate vizigotul — *n.ns.*] Athanaric împotriva hunilor" în secolul IV e.n. Deşi aflat în zona mişcărilor de trupe, care implicau anumite restricţii de itinerar pentru un străin, el sublinia faptul că beneficiase de deplină libertate de deplasare în raza oraşului. „Galaţii — scria corespondentul —, a cărui importanţă comercială este bine cunoscută, e împărţit în două : oraşul vechi şi cel nou. Cel dintîi, construit de-a lungul malului dunărean, este o zonă mocirloasă cu străzi înguste şi întortocheate, pavate cu lemn, unde noroiul sau praful, în funcţie de sezon, urcă pînă la genunchi". Oraşul nou i se înfăţişa mult mai curat, cu principalele artere bine întreţinute, cu hoteluri destul de atrăgătoare şi cu magazine elegante. Aici se aflau şi principalele clădiri publice, fără ca vreuna să-i fi prezentat atracţie specială, cu excepţia bisericii Sf. Maria, unde „poate fi văzut mormîntul lui Mazepa, faimosul hatman al cazacilor, imortalizat de Byron". Din biografia acestui personaj, despre care mai existau pagini scrise anterior de Voltaire, de Victor Hugo şi A. Puşkin, iar la noi de Nicolae Costin şi Gheorghe Asachi, gazetarul american reţinea, cu oarecare aproximaţie, doar secvenţa erotico-eroică ce influenţase decisiv destinul hatmanului, refugiul său voluntar în Polonia, alianţa cu Carol XII şi dezastrul comun de la Poltava, care avea să-i şi grăbească sfîrşitul, consumat în octombrie acelaşi an la Varniţa, lîngă Tighina. De aici, rămăşiţele sale pămînteşti au fost exhumate în anul următor pentru a fi duse şi înmormîntate în pomenita biserică [63]. Vizitînd locul şi rememorînd evenimentele circumscrise, corespondentul aprecia că acestea i se înfăţişau aici cu mult mai interesante decît crezuse şi ştiuse pînă atunci în materie.

Dar periplul moldav, abia început, nu se încheia aici. În lipsa mărturisită a „ştirilor de război", demne de mai larg interes şi în virtutea pasiunii sale evidente pentru cunoaşterea valorilor materiale şi morale, trecute şi prezente, ale acestei ţări, şi-a îndreptat paşii spre Iaşi, „oraş a cărui fizionomie şi ale cărui amintiri merită — spunea el — mai mult decît o notă pasageră". De altfel, rîndurile sale despre Curtea de Argeş şi Galaţi erau transmise peste Ocean chiar din capitala Moldovei, de unde îşi avertiza cititorii, în cuprinsul acestei prime corespondenţe, datată 24 iunie (st. v.), asupra conţinutului viitoarei scrisori. „Gloriilor dispărute ale Iaşilor", dar şi societăţii ieşene acelor zile, avea să-i consacre următoarea corespondenţă transmisă peste numai o zi, dar publicată la interval de o săptămînă faţă de precedenta [64]. Din informaţiile ce-i vor fi fost accesibile reţinea preliminar că oraşul fusese cîndva o „aşezare dacică", că palatul vechilor domnitori era ridicat „pe ruinele Municipium-ului roman" şi că „o pădure impenetrabilă de stejari seculari, de o parte, şi un mare lac alimentat de apele Bahluiului, de cealaltă parte, constituiau fortificaţiile naturale pentru cantonamentul Legiunii XIII Gemina—Iassiensis". Cu timpul însă, pădurea ar fi fost tăiată, lacul secase, iar pe locul acestora se înfăţişau ochilor călătorului străin păşuni şi ogoare roditoare cu grîu şi porumb.

Se ştie însă că ipoteza existenţei unui „Municipium-Dacorum Iassiorum", pe care corespondentul american o prezenta cititorilor săi drept certitudine, fusese pusă în circulaţie încă de la sfîrşitul secolului XVI de către Luca Holstenius, în *Geografia* lui Ortelius şi întărită mai tîrziu de cronicarul maghiar Ştefan Zamoscius [65]. Chiar dacă azi teoria nu mai rezistă, la acea dată ea îngăduia reporterului să invoce, exagerînd desigur, vechimea de 3 000 de ani a localităţii şi să-şi exprime uimirea în faţa capacităţii acesteia de a fi supravieţuit „multor invazii barbare" şi altor vicisitudini din secolele ce au urmat retragerii romane pînă în vremea lui Alexandru Lăpuşneanu, cînd „declinul militar al Moldovei" a impus Iaşii ca reşedinţă domnească, „probabil în amintirea gloriei acelor pe care românilor le face plăcere să-i numească strămoşi, dar mai sigur, din pricina poziţiei centrale a localităţii".

[63] Vezi şi Theodore Mackie, *Prince Mazepa Hatman of Ukraine in Contemporary English Publications, 1687—1909*, Chicago, 1967, p. 36 ; Demetrius Dvoichenko-Markov, *Hatman Ivan Mazepa in Romanian Literature*, în vol. *Romania between East and West*, Boulder, 1982, p. 147—158.

[64] *Vanished Glories of Jassy*, NYT, 21 iulie 1877, p. 2, col. I—II.

[65] *Istoria oraşului Iaşi*, vol. I, Iaşi, 1980, p. 49 ; Alexandru Andronic, *Iaşii pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză şi evoluţie*, Iaşi, 1984.

Din zbuciumata istorie a noii capitale și a oamenilor ei, corespondentul sublinia ideea că cele mai multe necazuri și suferințe fuseseră provocate din partea „acelora care pretindeau a-i fi prieteni și apărători". Exemplifica, în acest sens, prin campaniile regelui polon Jan Sobieski îndreptate formal împotriva turcilor în vremea domniei lui Constantin Cantemir, ca și mai tîrziu, cînd orașul fusese în repetate rînduri devastat și incendiat, iar bisericile și mănăstirile sale prădate de multe dintre obiectele de podoabă și de cult. Nu mult timp după plecarea polonilor, continua gazetarul, referindu-se la evenimentele politice de după pacea de la Karlovitz, „au venit rușii eliberatori și, vreme de aproape un secol și jumătate, n-a existat o pace între țari și sultani care să dureze mai mult de 15 ani". Iar ostilitățile începeau întotdeauna prin ocuparea Iașilor, așa cum constata el și în acel „an de grație 1877", cînd rușii veniseră ca prieteni cu prezență agreată de ieșeni. Drept consecință a tratatelor succesive între părți, „Basarabia a fost smulsă Moldovei cu acordul Turciei, apropiind granița rusească la aproximativ zece mile de Iași, fapt ce a motivat transferul capitalei Principatelor Unite la București".

Confirmînd, în cuprinsul notațiilor sale, declinul politico-economic și, desigur urbanistic, al Iașilor, după pierderea statutului de capitală, aprecia că „prezența moscoviților" dădea impresia revitalizării străzilor, odinioară pustii, unde, cu excepția orelor de vîrf ale zilelor toride de vară, puteau fi întîlnite „o mulțime de doamne elegante, de chipeși ofițeri ruși și de cămătari evrei în căutarea nezădarnică a clienților dispuși să plătească o dobîndă de 60% pentru un credit temporar". Cît despre societatea ieșeană, o considera asemănătoare celei bucureștene, foarte ospitalieră și — grație unei scrisori de recomandare din partea unor „prieteni amabili" pentru familia Movilă din Iași — dispusă a-i îmbogăți plăcutele impresii adunate în mediul românesc. Numele amintitei familii era asociat — fără temei, desigur — spiței princiare a Movileștilor și prilejuia gazetarului evocarea unei pagini de istorie a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare, bătălia de la Șcheia, din 1486, desprinsă în realitate din legenda „Aprodul Purice", ce-i va fi fost povestită de gazde.

Cu concursul acelorași gazde ospitaliere, corespondentul american a întreprins „mai multe excursii în interior", adică în satele și cătunele din zona Iașilor, avînd astfel șansa mărturisită de a înțelege mult mai bine „trăsăturile de caracter și obiceiurile acestei națiii" decît ar fi reușit s-o facă în „luni de reședință în oricare dintre orașele țării". Firește, observațiile sale vizau acum doar „clasa agricultorilor", a oamenilor satelor deci, motivînd că „orășenii au toate virtuțile, viciile și rafinamentele obișnuite celor ce locuiesc în așezările urbane".

Despre țăranii moldoveni, pe care-i cunoscuse îndeaproape, afirma că formează „o rasă splendidă, inteligentă, vioaie, comunicativă și ospitalieră, dar nu excesiv de curată și de ordonată". Înfățișarea lor era prezentată, în general, aidoma celei întîlnite în paginile reportericești anterioare la care ne-am referit deja, cu accente pe trăsăturile comune țăranului român, dar și pe particularitățile zonale: „pălăria frigiană, fruntea joasă și îngustă, părul lung căzînd ca niște stalactite peste umerii bronzați, mustața mare și neîngrijită reamintesc fiecare detaliu din portretele războinicilor daci sculptate pe Columna lui Traian de la Roma". *Aceste similitudini erau întărite de portul țărănesc din zonă, în* care remarca: chimirul lat din piele, țintuit cu nenumărate ornamente metalice și avînd jumătate de duzină de cătărămi; cămașa obișnuită din pînză de in sau cînepă, desfăcută la piept, ale cărei falduri grele atîrnau peste pantalonii șlampeți din lînă albă strînși la genunchi printr-un soi de nojițe cu care își prindeau opincile, numite „sandale din piele neprelucrată"; despre străvechea hlamidă, spunea că aceasta se înfățișa aici, fie sub forma cojocului îmbrăcat cu lîna în afară, fie sub cea a unei mantii din lînă albă avînd marginile tighelate și decorate cu broderii multicolore, purtate cu neobișnuită grație și eleganță.

Referitor la familia țăranului moldav, notațiile corespondentului surprindeau, de asemenea, esențialul, degajînd mai puțină laudă și mai multă compasiune. Angajate din fragedă copilărie în munca cîmpului, femeile, consemna el, „îmbătrînesc repede și, exceptînd gingășia și agilitatea deosebite a mîinilor și picioarelor lor, toate acele pe care le-am întîlnit par să-și fi pierdut orice farmec, orice însușire specifică feminității". Locuințele lor, spre deosebire de cele de la oraș, în care remarcase ordinea și curățenia, nu erau altceva decît colibe ordinare din lut acoperite cu paie, pe care-și aflau sălașul potrivit berzele

pentru puii lor". Acele colibe dispuneau doar de cîte o singură uşă şi o singură fereastră, mereu închisă, motiv pentru care aerul interior devenea sufocant, cu atît mai mult cu cît şi aerisirea pe horn era afectată de prezenţa cuiburilor de berze (niciodată distruse pentru că, în credinţa populară, ar fi adus ghinion casei), încît tot fumul se strecura prin găurile şi crăpăturile sobei în acelaşi interior. Mobila ţărănească, „primitivă şi sărăcăcioasă", consta într-o masă scundă utilizată pentru hrana familiei, precum şi în „cîteva lăicere îngrămădite pe o ladă într-un colţ, ori aşternute la întîmplare pe jos şi servind drept pat, unde întreaga familie doarme laolaltă". În fapt, aprecia gazetarul din perspectiva necesităţilor ţărăneşti nici nu era nevoie de mai mult spaţiu, pentru că, în timpul zilei, toată lumea era plecată la munca cîmpului, iar la înapoiere, cînd lucrul se termina, prispa bordeiului era suficientă pentru taifasul de seară ce preceda mersul la culcare. „Nimic nu poate fi imaginat mai jalnic, după părerea noastră — se confesa în încheierea reportajului său, despre viaţa săteanului moldovean, reporterul american — şi totuşi ţăranul român pare perfect mulţumit cu destinul hărăzit; avîndu-şi asigurată hrana tradiţională, mămăliga, un amestec de făină de porumb şi lapte, el nu are nici o dorinţă şi nu pretinde nici o schimbare în propria-i condiţie" [66].

Poate că drumurile oaspetelui american ar fi continuat prin satele ieşene şi, odată cu acestea, experienţa-i de viaţă, implicit profesională, s-ar fi îmbogăţit dacă n-ar fi intervenit „teancul de scrisori însoţite de o telegramă oficială" ce i-au fost remise după cîteva zile, informîndu-l că „cortina primei scene a dramei militare era gata să se ridice" şi că, prin urmare, trebuia să plece la Craiova, unde *cineva* dorea să-l vadă într-o „chestiune importantă". Cu mărturisită părere de rău a părăsit astfel pe „amabilii prieteni ieşeni", urcîndu-se în trenul ce nu dezvolta, spunea el, o viteză mai mare de 20 de mile pe oră şi regretînd că multe şi interesante privelişti moldave, accesibile de la fereastra vagonului său, trebuia să le lase în urmă [67].

Care-i va fi fost de aici itinerariul exact nu ştim; în corespondenţa sa el afirmă că s-ar fi oprit (?!) un sfert de oră la ruinele Cetăţii Neamţului, monument istoric a cărei construcţie era greşit atribuită cavalerilor teutoni la începutul secolului XIII, dar al cărui trecut era conectat deopotrivă cunoscutei legende „Muma lui Ştefan cel Mare", cît şi episodului real al asediului din 1691 (nu din 1686, cum reţinea el) din partea lui Jan Sobieski, în memoria cărui moment şi a căror eroi fusese fundat satul Vînători din preajmă. De aici şi pînă pe malul Oltului, la Slatina, ar fi urmat „o lungă şi obositoare călătorie", răsplătită abia în final de minunatul decor natural asigurat de „cel mai faimos dintre toate rîurile româneşti", martorul tăcut al „declanşării revoluţiilor de la 1821 şi 1848" şi locul de baştină al „bravilor descendenţi ai triburilor Saldensis", acele care, cucerite, adăugaseră cîndva un nou titlu de glorie împăratului Traian. Fără a părăsi tărîmul meditaţiei şi al consideraţiilor istorice, gazetarul revenea în actualitate, consemnînd că mica şi neînsemnata gară de pe malul Oltului fusese transformată de ruşi în depozit de material lemnos necesar pontoanelor de la Turnu Măgurele, presupus principal punct de trecere a Dunării. Dar, în pofida *convingerii generale împărtăşită şi de colegii săi, a iminentei* traversări a Dunării în acel punct, motivată de vulnerabilitatea localităţii Nicopole de pe celălalt mal, el aprecia că lucrările şi materialele ostentativ expuse la Turnu Măgurele i se păreau menite „a crea o diversiune şi a distrage atenţia inamicului de la alt punct situat undeva în amonte, de unde puteau fi efectuate manevre mult mai serioase asupra flancului turcesc, cu avantaje mult mai mari decît cele oferite de Turnu Măgurele".

Sosit în cele din urmă la Craiova, „vechea reşedinţă a Banilor sau a viceregilor Valahiei Mici", unde se afla în acel moment Cartierul general al armatei române, corespondentul american a avut o întrevedere cu acel „oficial însemnat" care i-ar fi comunicat *ceva* confidenţial de natură să-l bucure şi să-l îngrijoreze în egală măsură. Ce anume nu spune, decît doar că trebuise să traverseze Du-

[66] *Vanished Glories of Jassy*, NYT, 21 iulie 1877, p. 2, col. II.

[67] *Bound for Servia. From Jassy to Widdin*, NYT, 19 iulie 1877, p. 1, col. I—II.

nărea undeva în preajma Porților de Fier, pentru a ajunge pe teritoriul sîrbesc (nu la Cladova, cum ar fi dorit, ci în satul Techia), de unde spera să-și continue, în ziua următoare, drumul spre Vidin „numai dacă Osman Pașa va avea amabilitatea să-mi îngăduie intrarea în teritoriul turcesc".

Oricum, chestiunile de ordin militar, abordate și pînă la această dată, dar cu mai reținută consecvență și în limitele îngăduite de statutul „corespondentului de război", vor reține cu predilecție, de aici încolo, atenția observatorilor străini prezenți ori în trecere prin România. Asupra substanțialelor referiri la evoluția, structura, uniforma și dotarea armatei române, la capacitatea ei morală și de luptă, la fortificațiile existente, la raporturile și colaborarea româno-rusă și, firește, la bravura ostașului român pe front, ca și la eroismul marelui anonim din spatele frontului, așa cum au fost surprinse toate aceste elemente de către corespondenții americani de război, atît în faza preliminară, cît și în vremea operațiilor din Balcani, ne vom opri în partea a doua a acestui studiu.

RAPORTURILE DINTRE LIBERALI ŞI CONSERVATORI ÎN VIAŢA POLITICĂ A ROMÂNIEI LA SFÎRŞITUL SECOLULUI XIX ŞI ÎNCEPUTUL SECOLULUI XX (I)

DE

GHEORGHE IACOB

Cucerirea independenţei de stat a însemnat o schimbare fundamentală pentru poziţia statutului român în concertul statelor Europei şi a lumii. Au fost create acum condiţiile pentru consolidarea sistemului politico-instituţional — a cărui rol a sporit în procesul dezvoltării social-economice —, pentru promovarea unei politici corespunzătoare intereselor ţării, pentru accelerarea procesului de modernizare a societăţii, de realizare — ca obiectiv suprem — a premiselor desăvîrşirii statului naţional unitar român.

În aceste decenii, procesul de integrare a României în Europa capitalistă se intensifică, cuprnde noi laturi şi aspecte ale vieţii social-economice, ritmul său se accelerează continuu. Procesul de modernizare nu se desfăşoară, însă, în mod uniform, cu rezultate egale pentru toate domeniile de activitate ; ca urmare, imaginea procesului de dezvoltare social-economică prezintă, alături de rezultate comparabile cu cele din ţările dezvoltate şi multe — uneori grave — neîmpliniri. Faptul are multiple explicaţii, între care : stadiul de dezvoltare a ţării (avem în vedere caracterul preponderent agrar al economiei ; insuficienţa resurselor financiare ; slăbiciunea economică a burgheziei, cît şi a moşierimii ; lipsa cadrelor calificate etc.) ; perioada relativ scurtă în care se petrec aceste transformări, mai ales dacă luăm în considerare efectele Convenţiei cu Austro-Ungaria, crizele economice ; raporturile economice inechitabile cu statele capitaliste dezvoltate ; complexitatea şi numărul mare de probleme — vechi şi noi — care trebuiau rezolvate. Avînd în vedere această realitate, este necesară o abordare echilibrată a problematicii, fără a exagera sau minimaliza realizările, dar nici neîmplinirile.

La sfîrşitul secolului XIX şi începutul secolului XX, întregul proces de dezvoltare este circumscris efortului general pentru împlinirea idealului naţional ; *dorinţa Unirii era împărtăşită deopotrivă de românii din Regat cu cei din* provinciile asuprite, de toate clasele sociale, de toate forţele politice. Disensiuni, deosebiri de păreri în privinţa tacticii, a mijloacelor, laude exagerate sau acuzaţii izvorînd din practici politicianiste au existat, dar ele nu au afectat unitatea de acţiune în vederea împlinirii idealului naţional.

Pentru buna înţelegere a acestei perioade, o atenţie aparte se cuvine să acordăm raporturilor dintre factorii interni şi cei externi. Nivelul de dezvoltare economică, pătrunderea capitalului străin, crizele economice au favorizat raporturi inechitabile cu statele capitaliste dezvoltate, presiuni economice din partea acestora. Aceleaşi ingerinţe şi presiuni înregistrăm şi pe plan politic. Continuînd vechi tradiţii, puterile europene erau obişnuite să decidă asupra unor probleme privind statele mici şi mijlocii. În cazul României, în noul context creat de cucerirea independenţei, puterile europene — care-şi pierduseră statutul de garant — vor căuta noi căi şi mijloace pentru a-şi promova propriile interese ; între acestea, nu au lipsit presiunile concertate, ameninţările, ofertele de ajutor militar etc.[1] Nu ne propunem să reamintim cum a reacţionat statul român. Două

[1] V. Cristian, Gh. Iacob, *Consideraţii privind locul României în contextul european după cucerirea Independenţei*, în vol. *Românii în istoria universală*, 1, (coord. : I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian), Iaşi, 1986.

idei trebuie, totuşi, menţionate : faptul, că o dată cu împlinirile economice şi consolidarea sistemului politico-instituţional, România şi-a consolidat poziţia pe continent ; fără a neglija decalajul economic faţă de statele dezvoltate, poziţia capitalului străin în economia ţării, se poate afirma că România deţinea în sud-estul Europei o poziţie dominantă[2] ; în al doilea rînd, România va continua în aceste decenii politica de rezistenţă — tot tradiţională — faţă de presiunile externe. Este suficient să amintim perioada aplicării unora din prevederile Tratatului de la Berlin, tratativele legate de alianţa cu Puterile centrale, perioada crizei din anii 1899—1900, răscoala de la 1907, în care factorii responsabili ai politicii româneşti au avut forţa să apere interesele ţării, faţă de presiunile din afară[3].

Intervenţia noastră îşi propune să aducă în discuţie raporturile dintre liberali şi conservatori, cu intenţia de a aprofunda înţelegerea consecinţelor acestui raport asupra direcţiilor, căilor, ritmului dezvoltării ţării. Problematica este deosebit de vastă ; nu putem realiza — evident — o tratare exhaustivă ; ne limităm, prin urmare, la două componente a acestui raport. Vom stărui mai întîi asupra unor elemente definitorii pentru doctrina liberală şi cea conservatoare, ceea ce va constitui o primă componentă a raportului liberali/conservatori ; o a doua componentă, o vom desprinde din discutarea poziţiei celor două partide faţă de funcţionarea sistemului politic.

Beneficiind de o serie de abordări asupra acestei teme[4] — privind, în special, perioada anterioară cuceririi independenţei de stat —, încercăm să completăm şi nuanţăm unele dintre concluziile acestora, iar pentru perioada aflată în atenţia noastră, să aducem în circuitul ştiinţific noi informaţii, din surse mai puţin puse în evidenţă pînă în prezent.

Una din concluziile esenţiale desprinse din lucrările de referinţă asupra epocii noastre moderne, este aceea că secolul al XIX-lea se caracterizează printr-o permanentă şi intensă confruntare de idei, privind organizarea României moderne, privind direcţiile, căile, ritmul dezvoltării, deci, *strategia construcţiei* societăţii noastre moderne. În cadrul acestei confruntări s-au conturat două curente de idei, liberalismul şi conservatorismul, care vor caracteriza frontul ideologic pînă la primul război mondial. Delimitarea acestor curente de idei a fost urmată de cristalizarea unor *doctrine*, liberală, respectiv conservatoare, care au reprezentat suportul ideologic pentru partidul liberal şi cel conservator. A nega existenţa unor doctrine în frontul ideologic al României moderne, mai ales după cucerirea independenţei de stat, înseamnă a nega o *dezbatere constientă*, funcţie de interesele claselor sociale, asupra direcţiilor, căilor, ritmului dezvoltării României moderne[5]. Apreciem că formularea în programe politice, în discursurile parlamentare, în discursurile politice — rostite cu diverse prilejuri —, în numeroase broşuri şi articole din presa de partid etc., a concepţiilor promovate de cele două partide politice privind dezvoltarea ţării, privind marile probleme social-economice şi politice, preocuparea liderilor politici pentru definirea unei doctrine, pentru delimitarea de cea a adversarului politic, reprezintă suficiente dovezi — oricît ar crea impresia de „presărate în diferite locuri, afirmate cu diferite prilejuri..."[6] — de existenţă a unor doctrine politice pe deplin constituite.

---

[2] *Ibidem.*

[3] *Ibidem.*

[4] Gh. Platon, *România la sfîrşitul secolului al XIX-lea. Observaţii privind specificul dezvoltării*, în vol. *Stat-societate-naţiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982 ; V. Russu, *Consideraţii privind teoria alianţei burghezo-moşiereşti*, în *AIIAI*, XV, 1978 ; M. Timofte, *Consideraţii privind geneza şi programul coaliţiei de la Mazar-Paşa*, în *ASUI*, Istorie, XXV, 1979.

[5] Referitor la problematica terminologiei (doctrină, orientări doctrinare...) v. Gh. Iacob, *Observaţii asupra vieţii politice din România după cucerirea independenţei de stat : aspecte privind terminologia*, în vol. *Profesorul C. Cihodaru la 80 de ani*, Iaşi, 1987.

[6] I. Bulei, *Sistemul politic al României moderne. Partidul Conservator*, Bucureşti, 1987, p. 526.

Confruntarea dintre cele două partide politice — determinată tocmai de diferența de optică politică, de doctrină — a fost permanentă, variind în intensitate, funcție de o serie de factori interni și externi.

Cucerirea independenței de stat, cu toate consecințele pentru viața social-economică și politică a țării, deschide o nouă etapă în această luptă; se constată acum o creștere continuă a intensității confruntării dintre cele două partide politice, confruntare finalizată de dezbaterile asupra realizării celor două mari reforme — agrară și electorală —, care a dus la victoria liberalilor și dispariția de pe scena politică a țării a conservatorilor. Împlinirile din viața economică, intensificarea ritmului de dezvoltare au creat noi necesități — în continuă multiplicare — în evoluția societății. În înțelegerea importanței acestor transformări trebuie avut, totodată, în vedere faptul că în această perioadă, raportul social/național prezintă o deosebită complexitate; soluționarea problemelor social-economice și politice din România condiționa crearea premiselor desăvîrșirii unității de stat. În acest context deosebit de complex, urmare a consolidării pozițiilor burgheziei naționale, Partidului Național-Liberal îi revine un rol tot mai important în viața politică; faptul se explică și prin creșterea forței sale organizatorice, proces în care un rol important a avut și „infuzia socialistă" de la sfîrșitul secolului. O dovadă concludentă a rolului tot mai important care revenea liberalilor este și aceea că, spre deosebire de perioada anterioară, cînd conservatorii — avînd și sprijinul mai consistent al suveranului și beneficiind de poziția favorabilă a puterilor europene, dominate de guvernele conservatoare — obținuseră o serie de succese în raport cu liberalii, între care și o lungă guvernare între anii 1871—1876, în noile condiții create de independență — atît pe plan intern, cît și extern — Partidul Național-Liberal va beneficia de cea mai lungă perioadă de guvernare din istoria noastră modernă (neegalată, de altfel, pînă la al doilea război mondial). Faptul nu a fost întîmplător; în noua etapă a construcției societății moderne, direcțiile programatice urmărite de liberali erau mult mai aproape de necesitățile reale ale societății, decît cele propuse de conservatori.

Noile condiții create de cucerirea independenței au influențat și evoluția forțelor conservatoare. Siliți să participe la opera de modernizare, de consolidare a noii orînduiri, conservatorii au încercat să orienteze modernizarea într-un cadru, care să nu le pericliteze pozițiile economice și politice; de acord cu necesitatea modernizării, Partidul Conservator vedea realizarea acestui deziderat într-o manieră, care să nu schimbe echilibrul de forțe politico-economice din stat. Obligați să ducă o politică de concesii, de preîntîmpinare a convulsiunilor sociale, conservatorii concep construcția noii societăți în limitele doctrinei lor, care presupunea în primul rînd, menținerea statu-quo-ului social-economic și politic, adică menținerea marii proprietăți și a poziției dominante a moșierimii în viața politică. Transformările capitaliste au afectat, evident și moșierimea, dar mentalitatea a rămas aceea de mari proprietari, cărora le revenea de drept sarcina conducerii treburilor publice. Rezistența lor se va intensifica, ajungînd la forme dramatice; obligați mereu să se adapteze, conservatorii vor reuși să reziste cîteva decenii; în momentul în care ritmul evoluției societății va depăși posibilitățile lor de adaptare, vor fi nevoiți să părăsească scena politică a țării. Inadaptabilitatea la noile necesități s-a reflectat și în criza internă a partidului; căci, așa cum conchide I. Bulei [7], în evoluția partidului conservator se constată o continuă frămîntare organizatorică, o înlănțuire de disensiuni, determinate atît de interese politico-economice, dar nu în ultimă instanță de interese (sau orgolii) personale ale liderilor.

Pentru analiza vieții politice, a frontului ideologic din România la sfîrșitul secolului XIX și începutul secolului XX, este absolut necesară luarea în considerație a rolului pe care l-a avut *ideologia socialistă*; aceasta va obliga atît liberalismul, cît și conservatorismul să-și revadă arsenalul ideologic, să-și reformuleze programele politice. Afirmînd o poziție realistă și constructivă, ideologia socialistă a reprezentat un izvor de noi idei, un adevărat imbold în rediscutarea direcțiilor și căilor dezvoltării țării. Activitatea partidului clasei muncitoare,

[7] *Ibidem*, pp. 19, 41, 95—96, 165.

noua ideologie au contribuit la democratizarea liberalismului și — într-o anumită măsură — prin reorientarea întregului front ideologic — la grăbirea dispariției partidului conservator. Este, deci, de subliniat, nu doar poziția înaintată, progresistă a ideologiei socialiste cît și rolul său în realizarea unor mutații calitative în sfera ideologicului, a politicului.

Pe de altă parte, trebuie avut în vedere că un rol deloc neglijabil în delimitarea și conturarea profilului principalelor orientări, în evoluția confruntărilor de idei asupra căilor și ritmului dezvoltării României, a revenit unor grupări politice, avînd puncte de contact cu liberalismul, conservatorismul sau ideologia socialistă. Prezența radicalismului[8], țărănismului[9], poporanismului[10], sămănătorismului[11] în spectrul ideologic al epocii, organizarea și activitatea Partidului Democrat-Radical, Partidului Conservator-Democrat, Partidului Naționalist-Democrat semnifică amploarea și intensitatea confruntărilor de idei din epocă ; se pot urmări contactele stabilite în frontul ideologic, înțelege mai exact liniile directoare, mecanismul vieții politice ; astfel, în afara raporturilor liberalism-conservatorism, liberalism-conservatorism-socialism, interesante observații pot oferi studierea raporturilor socialism-radicalism, liberalism-radicalism, conservatorism-radicalism, liberalism-poporanism etc. ; aceste raporturi explică nuanțele, dizidențele din cadrul partidelor politice de guvernămînt.

Atît liberalii, cît și conservatorii s-au preocupat de problematica suportului ideologic al partidelor, au încercat să afirme și să definească propria doctrină politică, marcînd — totodată — elementele de diferențiere față de doctrina adversă, criticîndu-se reciproc.

Oprindu-ne asupra liberalilor, notăm mai întîi opinia lui I. I. C. Brătianu, conform căreia un partid politic, pentru a-și îndeplini misiunea în stat, are nevoie în afară de un trecut istoric și un conducător cu autoritate, de un program care „să-i asigure viitorul"[12]. Programul, sintetizînd doctrina, trebuia să includă în afara unor reforme și măsuri imediate și prevederi de perspectivă asupra chestiunilor celor mai importante ale vieții social-economice, asigurîndu-se astfel condiții pentru pregătirea din timp a celor mai adecvate soluții[13].

O *doctrină liberală* s-a cristalizat odată cu consolidarea pozițiilor P.N.L. în viața politică, fiind impusă și de noile necesități ale dezvoltării societății, de ritmul rapid al transformărilor, de confruntarea cu forțele conservatoare. Între direcțiile programatice ale doctrinei liberale se aflau : consolidarea politico-economică a țării ; asigurarea independenței politice prin crearea condițiilor necesare unei reale independențe economice ; întărirea continuă a pozițiilorr economice și politice ale burgheziei, ceea ce presupunea intensificarea procesului de modernizare în toate domeniile vieții social-economice și politice și afirmarea elementului național. Firește, așa cum am mai subliniat, obiectivul suprem era împlinirea idealului național, pentru care trebuiau create premisele necesare.

Realizarea acestor obiective impunea o politică economică adecvată, caracterizată în primul rînd prin protecția și *încurajarea industriei*, dezvoltarea tuturor ramurilor sale, o participare condiționată a capitalurilor străine, un tarif vamal protecționist, o politică financiară echilibrată și prudentă ș.a. Sintetizată în cunoscuta lozincă „Prin noi înșine", exprimată și înainte de 1877, aceasta devine după cucerirea independenței de stat deviza partidului, leit-motivul doc-

[8] Corneliu Mateescu, *Partidul Democrat-Radical în viața politică a României la sfîrșitul secolului al XIX-lea*, în „Anale", nr. 5/1985.

[9] Z. Ornea, *Țărănismul. Studiu sociologic*, București, 1969.

[10] Idem, *Poporanismul*, București, 1972.

[11] Idem, *Sămănătorismul*, București, 1971.

[12] I. I. C. Brătianu, *Discursurile...*, vol. II, p. 4.

[13] Vintilă I. Brătianu, *Menirea Partidului Național-Liberal*, București, 1906, p. 25 și urm. ; necesitatea fundamentării unui program politic, care să corespundă cerințelor de moment și de perspectivă ale societății a determinat conducerea P.N.L. să înființeze — destul de tîrziu, este adevărat — în anul 1911, un *Cerc de studii* (v. Arhiva Istorică Centrală — AIC —, *Fond Spiru Haret*, Ds. 3, f. 26).

trinei liberale, o armă de luptă împotriva conservatorilor[14]. „Prin noi înşine" simboliza programul unei burghezii în plin proces de afirmare, conştientă că întărirea forţei sale politice depindea de consolidarea întregii economii, obiectiv realizabil prin propriile eforturi ale ţării. Gîndind în acest sens, V. Lascăr atrăgea atenţia — cu prilejul discutării proiectului conservator de concesionare a iluminatului capitalei unor capitalişti străini (în anul 1906) — că noua etapă de integrare a României în rîndul statelor capitaliste necesita eforturi deosebite : „Nu trebuie să ne facem iluzii — spunea el ; trebuie să îndoim această energie ca să ajungem lumea civilizată. Trebuie cu orice preţ să ne punem pe picior de egalitate cu celelalte ţări europene"[15].

„Prin noi înşine" — s-a concretizat — cum este cunoscut — prin încurajarea industriei naţionale — acţiune declanşată odată cu Legea din 1887 — o politică vamala protecţionistă — aplicată, începînd cu anul 1886 —, stabilirea unor condiţii restrictive pentru capitalurile străine. O altă expresie a aplicării devizei „Prin noi înşine" o constituia politica în domeniul finanţelor. Înfiinţarea Băncii Naţionale şi a altor bănci, organizarea Casei Rurale, răscumpărarea căilor ferate şi a altor monopoluri aparţinînd capitaliştilor străini, probează cu claritate intenţiile P.N.L. de consolidare a poziţiilor economice şi politice ale burgheziei româneşti.

Dintre problemele privind direcţiile şi priorităţile industrializării semnificaţii aparte prezintă concepţia asupra raportului dintre industrie şi agricultură. I. C. Brătianu recunoaşte, cu prilejul discutării măsurilor de încurajare a industriei — în 1887 — că dezvoltarea industriei autohtone a determinat, în toate ţările, sacrificii din partea altor domenii de activitate, dar că în timp efectele pozitive au depăşit sacrificiile iniţiale[16]. Ori, la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, se consuma o astfel de etapă, de început, de sacrificii pentru agricultură, pentru consumatorii interni. În condiţiile în care s-a realizat industrializarea — resurse financiare limitate ; insuficienţa forţei de muncă de înaltă calificare ; interesul posesorilor de capital pentru ramuri cu profit imediat ; concurenţa străină ş.a. — a fost necesară intervenţia statului, s-a impus încurajarea şi protecţia, care au avut repercusiuni asupra agriculturii, a nivelului de trai a ţărănimii.

Liberalii apreciau că între industrie şi agricultură nu trebuie să fie antagonism, ci sprijin reciproc ; industria trebuia să folosească produsele agricole, iar agricultura „care plăteşte o mare parte din taxele vamale impuse pentru protecţia industriei", trebuie să aibă „primul său client" în industrie[17]. Şi Vintilă I. Brătianu aprecia cu prilejul discutării tarifului vamal (1904) că „industriile care interesează mai mult ţara noastră sînt acelea, care se bazează pe întrebuinţarea produselor agricole..."[18] ; era de preferat industria mică, întrucît consumul intern era mic, o industrie prea mare nefiind justificată de solicitările agriculturii ; în acelaşi timp, însă, era necesară şi dezvoltarea acelor ramuri, care

---

[14] I. G. Duca definea — mai tîrziu — deviza „Prin noi înşine" ca o politică economică naţională, „care nu este o politică de exclusivism şi de şovinism, care nu este o politică care să îndepărteze participarea capitalurilor străine, dar care este o politică, care vrea în primul rînd să dezvolte forţele economice ale ţării prin propriile noastre mijloace" (I. G. Duca, *Consecinţele războiului şi dezvoltarea internă în urma lui*, în *Războiul neatîrnării. 1877—1878*, Bucureşti, 1927, p. 150).

[15] V. Lascăr, *Discurs în Senat*, 15 februarie 1906, *Discursuri...*, II, p. 1073 ; v. şi *Partidul liberal faţă de cel conservator*, Bucureşti, 1910, p. 28 ; *Istoricul P.N.L. de la 1848 pînă azi*, Bucureşti, 1923, p. 3—4, 176 ; *Naţionalismul economic şi doctrina partidelor în România. Rezultatele politicei economice de la 1895 pînă la 1930*, Bucureşti, 1930, p. 44 ; Vintilă I. Brătianu, *Unde am ajuns*, în „Voinţa Naţională", nr. 4442, 25 nov. 1889.

[16] Cf. *Istoria Parlamentului şi a vieţii parlamentare în România pînă la 1918*, Bucureşti, 1983, p. 263.

[17] C. I. C. Brătianu, *Proiectul de lege pentru încurajarea industriei naţionale*, Bucureşti, 1910, p. 6.

[18] Vintilă I. Brătianu, *Discurs în Adunarea Deputaţilor*, 16 martie 1904, în *Scrieri şi cuvîntări*, I, p. 155.

se bazau pe importul de materii prime (industria metalurgică, textilă ş.a.), căci „unele industrii, prin natura lor sînt astfel că nu se pot înfiinţa pe picior de mică industrie“ [19]. Problema dezvoltării unei industrii mari era sintetizată de I. I. C. Brătianu — cu prilejul discursului din Adunarea Deputaţilor, la 18 martie 1905, asupra Convenţiei comerciale cu Germania — care declara că nu se poate vorbi încă de o industrie mare — de export —, însă, nu trebuie să se renunţe la o astfel de industrie, căci „pînă cînd nu vom fi o ţară agricolă, industrială şi comercială nu va fi dezvoltarea noastră economică completă şi desăvîrşită“ [20].

O componentă a procesului de industrializare o reprezintă participarea capitalurilor străine la viaţa economică a României, problemă care a suscitat lungi şi fierbinţi discuţii în epocă, reprezentînd unul din elementele de demarcaţie între doctrina liberală şi cea conservatoare. Oamenii politici liberali erau obligaţi, în stabilirea atitudinii faţă de capitalul străin, să ţină seama de insuficienţa rezervelor financiare interne [21], ca şi de incompleta maturizare (de fapt, prioritatea intereselor individuale), a posesorilor autohtoni de capital [22]. În acelaşi timp, li acuzau tendinţa capitalurilor străine de a secătui avuţia naţională, intenţia statelor din care proveneau acestea de a se amesteca în treburile interne [23], pericolul pe care îl reprezentau marile monopoluri pentru independenţa economică şi politică a statului român [24]. Ca urmare, — rezultat al interacţiunii acestor factori — P.N.L. era de acord cu participarea capitalurilor străine la dezvoltarea industrială a ţării, cu respectarea însă a unor condiţii : investiţiile străine trebuiau să pună în valoare avuţia şi munca naţională, folosul fiind de partea statului, a consumatorilor şi, bineînţeles, a burgheziei autohtone cu care colaborau aceste capitaluri. Referindu-se la această problemă, D. A. Sturdza sublinia că numai „munca noastră poate da capitalurilor străine însuşirea de a ne creşte avuţia. De aceea, am fugit de Rockfeller, fiindcă el venea cu capitaluri mari, dar el vroia numai el să aibă toate profiturile... Era un pericol de existenţă ca piaţa economică română să o domine chiar în România şeful unui trust american...“ [25]

Avînd în vedere obiectivele şi priorităţile menţionate, liberalii au promovat în întreaga perioadă aflată în atenţia noastră — aplicînd măsuri după expirarea convenţiei cu Austro-Ungaria — o *politică vamală* protecţionistă [26], fiind conştienţi că o astfel de politică a fost şi era adoptată de toate statele care-şi construiau o industrie proprie, care erau, deci, în prima etapă a edificării capitalismului. Liberalii subliniau cu diverse prilejuri că stabilirea politicii vamale de-

---

[19] *Ibidem*, p. 157 ; v. şi Vintilă I. Brătianu, C. Hălăceanu, *Politica de stat în industria petrolului*, Bucureşti, 1911, p. 102.

[20] I. I. C. Brătianu, *Discursurile*.... II, p. 140—144 ; v. şi articolul *Liberali şi bizantini* (II), în „Voinţa Naţională“, XXIII, nr. 6240, 26 febr./11 martie 1906.

[21] *I. I. C. Brătianu, Discurs la Craiova*, 24 iunie 1909, în *Discursurile*..., III. p. 147.

[22] Vintilă I. Brătianu, C. Hălăceanu, *op. cit.*, p. 74—108.

[23] I. I. C. Brătianu, *Discurs în A. D.*, 9 dec. 1905, în *Discursurile*... II, p. 257.

[24] Vintilă I. Brătianu, *Note asupra viitoarelor nevoi economice şi financiare ale României*, Iaşi, 1917, p. 7 ; I. I. C. Brătianu, *Discurs în A. D.*, 1 dec. 1900, *Discursurile*..., I, p. 345 ; *Pericolul american. Manoperile lui Standard Oil*, în „Voinţa Naţională“, nr. 6506, 31 ian./13 febr. 1907.

[25] D. A. Sturdza, *Discurs în A. D.*, 1 dec. 1901, în D. A. Sturdza, G. D. Palade, *op. cit.*, p. 83 ; la rîndul său, Vintilă I. Brătianu declara : „Noi sîntem mai corecţi faţă de aceste capitaluri, fiindcă le spunem că nu pot trăi cu folos în ţara aceasta sub un regim ca acel din Turcia. Ele ca să propăşească trebuie să găsească un regim european, nu un regim de colonii africane şi asiatice, ci acelaşi regim sub care ele trăiesc în ţările lor“ (*Discurs în A. D.*, şed. 30 martie 1913, în Vintilă I. Brătianu, *Scrieri şi cuvîntări*, III, p. 177) ; v. şi I. I. C. Brătianu, *Discurs în A. D.*, 25 ian. 1900, în *Discursurile*..., I, p. 258 ; Idem, *Discurs în A. D.*, 1 dec. 1900, în *Discursurile*..., I, p. 342—343.

[26] Eugen Demetrescu, *Liberalismul economic în dezvoltarea României moderne*, Bucureşti, 1940, p. 55.

pindea în foarte mare măsură de contextul relaţiilor internaţionale [27]. Necesitatea dezvoltării unei industrii naţionale — prin protecţie — era impusă tocmai de acest context, în care: „...ţările mai înaintate nu ne lasă nici o alegere, ci ne impun sistemele lor economice; odată ce Austro-Ungaria, Germania, Franţa, Italia, etc. caută cu jertfe mari a-şi apăra agricultura şi creşterea vitelor, pe lîngă că au industrii dezvoltate, odată ce toate aceste ţări pun taxe grele pe cereale şi pe vite... putem noi să ne încăpăţînăm a produce numai vite şi cereale şi a deschide graniţele pentru produsele industriale, chiar cînd în schimb ni se supun cerealele şi vitele la taxe grele şi la şicane! Cînd vedem ţări agricole ca Ungaria, Statele Unite şi o mulţime de colonii chiar ale ţărilor industriale, silindu-se a-şi dezvolta industria şi a face din agricultură şi creşterea vitelor din ce în ce mai mult o industrie din cele mai dezvoltate, nu trebuie să vedem că *sîntem siliţi* (s.n.) să facem şi noi ca dînsele şi *să nu ne potrivim după ce ne spun dînsele ?*" [28]. Sugerează acest articol într-un mod foarte clar condiţiile externe la care se raportau forţele politice în stabilirea orientărilor dezvoltării economiei naţionale.

Consolidarea şi dezvoltarea social-economică şi politică a ţării impunea soluţionarea *problemei agrare*, a cărei rădăcini se găseau în decenii — chiar secole — în urmă, şi care devenise cronică, afectînd soarta a peste 80% din populaţia ţării şi prin aceasta influenţînd direct procesul de modernizare urmărit de liberali. Deşi recunoaşteau existenţa unei probleme agrare [29], liberalii s-au declarat permanent apărători ai proprietăţii [30]; ca urmare, pînă la 1907, principala soluţie formulată privind problema agrară este cea a vînzării de pămînturi din domeniile statului [31], ţăranii urmînd a fi susţinuţi mai ales prin credite; Casa rurală va constitui obiectivul principal în opera de sprijinire a ţărănimii pentru a cumpăra pămînt [32].

Cum s-au repercutat tragicele evenimente din 1907 asupra doctrinei şi activităţii P.N.L.? În planul gîndirii politice, nu se remarcă, pînă în 1913, modificări de esenţă. Deşi liderul partidului, I. I. C. Brătianu era conştient că „nu se poate concepe o burghezie sănătoasă... într-o ţară în care ţărănimea ar fi sărăcită şi mizerabilă" şi „prin nimic asigura mai bine dezvoltarea bunei sale stări materiale şi morale, decît prin îmbunătăţirea stării ţăranilor, căci în raport cu această îmbunătăţire creştem sfera de activitate a burghiziei noastre [33], în luările sale de poziţie, ca şi a altor fruntaşi ai partidului, regăsim aceleaşi principii enunţate şi pînă la 1907: apărarea proprietăţii mari [34], dar şi susţinerea

---

[27] *Rusia şi neatîrnarea economică*, în „Voinţa Naţională", XXIII, 12/25 aprilie 1906, nr. 6275; I. I. C. Brătianu, *Discurs în A. D.*, 18 martie 1905, în *Discursurile...*, II, p. 129.

[28] *„Conservatorul" şi dezvoltarea industriei naţionale (II)*, în „Voinţa Naţională", XXIII, nr. 6222, 5/18 febr. 1906.

[29] Vintilă I. Brătianu, *Menirea Partidului Naţional-Liberal*, Bucureşti, 1906, p. 32; Vasile Lascăr, *Discurs în Senat*, 1 martie 1904, în *Discursuri politice...*, II, p. 807—816; Idem, *Discurs în Senat*, 15 dec. 1905, în *Discursuri...*, II, p. 1000; M. G. Orleanu, *Discurs în Senat*, 14 dec. 1905, Supliment la „Voinţa Naţională", XXIII, nr. 6204, 13/26 ian. 1906; N. N. Săveanu, *Discurs în Senat*, 19 iunie 1914, *D. S. Constituanta*, 1914/1915, 1915/1916, p. 96; C. Stere, *În preajma revoluţiei*, vol. VII, p. 323; „Voinţa Naţională", XXIV, nr. 6489, 10/23 ian. 1907; Idem, nr. 6491, 12/25 ian. 1907; Idem, nr. 6551, 25 martie/7 aprilie 1907, ş.a.

[30] V. Lascăr, *Discurs în A. D.*, 25 febr. 1897, în *Discursuri politice*, I, p. 298; I. I. C. Brătianu, *Discurs în A. D.*, 18 martie 1905, în *Discursurile...*, II, p. 137; Vintilă I. Brătianu, *Scrieri şi cuvîntări*, I, p. 212.

[31] *Istoricul P.N.L. de la 1848 pînă azi*, p. 163—164.

[32] G. D. Creangă, *Proprietatea rurală şi chestiunea ţărănească*, Bucureşti, 1905, p. 49—51; I. I. C. Brătianu, *Discurs în A. D.*, 4 martie 1905, în *Discursurile...*, II, p. 124; Idem, *Discurs la o întrunire liberală*, 26 ian. 1905, în *Discursurile...*, II, p. 86.

[33] I. I. C. Brătianu, *Discurs în A. D.*, 15 dec. 1908, în *Discursurile...*, II, p. 660.

[34] C. Bacalbaşa, *Bucureştii de altădată*, III, p. 155; Th. C. Aslan, *Politica agrară în România*, Bucureşti, 1909, p. 247.

micii proprietăți[35]; creșterea rolului statului în ajutorarea țăranilor[36]; îmbunătățirea sistemului învoielilor agricole[37]; întărirea instituțiilor de credit pentru țărănime[38]; ridicarea nivelului cultural al țăranilor[39].

Referitor la concepția liberalilor asupra problemei agrare, apare ca firească întrebarea: de ce nu au propus după 1907 o nouă reformă agrară și care au fost factorii, care i-au determinat să o facă la 1913? De altfel, s-ar putea lărgi sfera problemei: de ce nu au propus o nouă reformă chiar pînă la 1907? Un posibil răspuns la aceste întrebări trebuie să aibă în vedere:

— raportul dintre burghezie și moșierime, deși a evoluat ferm în favoarea primei clase, a avut un ritm moderat; abia la începutul celui de al doilea deceniu a secolului nostru,poziția burghieziei — economică și politică — îi permitea forțarea unei noi revizuiri a Constituției pentru propunerea celor două reforme[40];

— trebuie apoi avut în vedere că în aceste decenii și burghezia cumpăra pămînt; este drept, ea exploata proprietățile în chip burghez, dar sentimentul de proprietate era puternic; așa-zisa „aripă moșierească" — termenul nu este corect, deși consacrat — în frunte cu D. A. Sturdza, care a condus partidul pînă la 1908, a influențat evident deciziile asupra soluțiilor pentru problema agrară[41]. Abia cînd noul val, al tinerilor liberali — în care infuzia socialistă a avut un rol — a reușit treptat să se impună, partidul s-a situat pe o poziție mai realistă, avînd forța să propună o nouă reformă;

— în același timp, chestiunea agrară — fiind indisolubil legată de cea a democratizării — rezolvarea trebuia să fie comună; iar democratizarea a înregistrat același ritm lent, nefavorizînd soluții mai radicale pentru problema agrară[42];

— și — deși nu în ultimul rînd ca importanță — nu trebuie uitat contextul internațional, care nu a permis ajungerea la măsurile necesare; Rusa și Austro-Ungaria nu vedeau deloc cu ochi buni ritmul modernizării și consolidării României, cu atît mai puțin acele transformări, pe care le etichetau drept „revoluționare"[43].

Prin urmare, anunțarea reformelor la 1913 trebuie înțeleasă atît în contextul istoric dat (este vorba despre eficiența slabă a legislației adoptate după 1907, agravarea situației țărănimii și, de aici, intensificarea luptei pentru pămînt și teama claselor dominante de o nouă răscoală; agravarea situației internaționale, care impunea luarea de măsuri urgente pentru a găsi țara pregătită pentru evenimentele ce se anunțau ș.a.)[44] —, cît și ca rezultat al evoluției doctrinei liberale. Tergiversarea reformelor nu mai era compatibilă cu locul și rolul pe care și-l asumase P.N.L. în construcția României moderne.

---

[35] I. G. Duca, *Discurs rostit la legea pentru învoieli agricole...*, 12 dec. 1907, București, 1908, p. 26.

[36] I. I. C. Brătianu, *Discurs în A. D.*, 28 nov., 1910, în *Discursurile...*, III, p. 306.

[37] *Raportul asupra legii învoielilor agricole*, prezentat de Al. Djuvara, în A. D., 11 dec. 1907, D.A.D., 1907/1908, p. 89—90.

[38] *Raportul asupra legii pentru înființarea Casei rurale*, prezentat de Vintilă I. Brătianu, în A. D., 1 febr. 1908, D.A.D., 1907/1908, p. 433—434.

[39] I. I. C. Brătianu, *Discurs în Senat*, 21 dec. 1907, *Discursurile...*, II, p. 519; Vintilă I. Brătianu, *Scrieri și cuvîntări*, III, p. 182.

[40] Vintilă I. Brătianu, *Învățăminte. Politica externă și reformele liberale*, București, 1914, p. 79.

[41] I. G. Duca, *Amintiri politice*, I, p. 195.

[42] Vintilă I. Brătianu, *Scrieri și cuvîntări*, III, p. 87.

[43] D. A. Sturdza, *P.N.L. de la 1876 le 1888*, București, 1888, p. 52.

[44] Vintilă I. Brătianu, *Crize de stat. 1901—1907—1913*, București, 1913, p. 20—21; I. G. Duca, *Amintiri politice*, III, p. 141; Idem, *Politica noastră externă*, București, 1913, p. 32; Ecaterina Negruzzi, *Războaiele balcanice și problema agrară în România*, în *AIIAI*, XVII, 1980; Al. Marghiloman, *op. cit.*, I, p. 62, 147; Al. I. Teodorescu, *I. C. Brătianu și Fiii săi, Ionel și Vintilă*, București, 1938, p. 46; C. Stere, *Cauzele mișcărilor agrare*, în *Scrieri*, București, 1979, p. 435.

În concepţia liberalilor, *democratizarea societăţii* cuprindea o sferă largă de fenomene, între care lărgirea cadrului de participare la viaţa politică, respectarea legalităţii — „domnia legilor" — lupta împotriva practicilor politicianiste ş.a.; cea mai importantă direcţie a democratizării o reprezenta lărgirea dreptului de vot. Preocupare permanentă a P.N.L. — cu scopul de a-şi întări continuu poziţia în viaţa politică şi ca instrument de luptă împotriva conservatorismului — democratizarea a fost impusă şi de noile realităţi ale vremii, de reorientarea întregului front ideologic, în care — cum notam mai sus — ideologia socialistă a jucat un rol esenţial [45]. Cu toate acestea, liberalii au imprimat un ritm lent procesului de democratizare; faptul se explică prin interesele oligarhiei liberale — de menţionat caracterul limitat al reformei sistemului electoral din anul 1884, poziţia conducerii partidului în privinţa libertăţii presei —, de a monopoliza puterea politică şi economică, prin opoziţia conservatorilor, a căror disponibilităţi de adaptare au fost reduse în raport cu necesităţile societăţii, prin reţinerile manifestate de burghezie faţă de participarea unor clase şi pături sociale la viaţa politică.

Fideli acestei atitudini moderate, deşi au luat în discuţie cu mai multe prilejuri — inclusiv în programul adoptat în 1892 [46] şi apoi la sfîrşitul anului 1895, în cadrul unei comisii special constituite în acest sens [47] — problema lărgirii dreptului de vot, liberalii apreciau că nu sosise încă momentul unei reforme, întrucît masele nu erau pregătite să o primească. Din acest punct de vedere, chiar dacă motivaţia liberalilor este mai puţin rigidă decît a conservatorilor, poziţiile sînt apropiate. Astfel, spre exemplu, D. A. Sturdza susţinea — la 1898 — că votul universal „este un ideal al partidului la care se va ajunge prin reforme treptate şi dîndu-se mai întîi cultură poporului" [48], idee reluată şi în 1901 cînd, răspunzînd lui C. Mille — ce susţinea introducerea reformei electorale — liderul partidului afirma că „votul universal, fără şcoală bine organizată, cu lipsă de educaţiune şi fără o organizare a partidelor, astfel ca ele să nu mai întrebuinţeze calomnia şi minciuna, bîta, pietrele şi ulîţa ca mijloc de impunere brutală a voinţei lor nu ajunge scopul ce-l avem dinaintea noastră" [49]. Abia la sfîrşitul perioadei aflate în atenţia noastră, în contextul istoric schiţat mai sus, liberalii au înscris în programul de reforme votul universal.

Preocuparea liderilor liberali pentru definirea doctrinei partidului s-a manifestat şi prin sublinierea *elementelor de demarcaţie şi opoziţie faţă de doctrina conservatoare*. Analizînd politica economică şi financiară a celor două partide, G. D. Creangă concluziona că divergenţele zilnice se datorau unei mari deosebiri „de principii şi de proceduri practice" [50], iar D. A. Sturdza aprecia că deosebirea „consta mai ales şi mai principal în chestiunea internă" [51]. Politicienii liberali atrăgeau atenţia asupra necesităţii ca fiecare partid să fie fidel doctrinei sale, atît în afirmarea ideilor, dar şi în aplicarea lor, exprimîndu-şi dezacordul faţă de cei care negau deosebirile de principii între partide [52]. Combătînd o astfel de manifestare, pe care o imputa mai ales junimiştilor — pe care îi acuza de a fi liberali în vorbe, dar conservatori în fapte — Eugen Stănescu susţinea că trebuie „să vorbim limbajul, care este în acord cu ideile şi scopurile noastre şi

---

[45] Gh. Iacob, *Rolul partidului clasei muncitoare în viaţa politică a României la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea*, în vol. *Ştiinţă — tehnică — umanism*, Iaşi, 1984.

[46] *Programul Partidului Naţional-Liberal*, Bucureşti, 1892, p. 30.

[47] M. Iosa, *Încercări de modificare a Legii electorale în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea*, în *RdI*, t. 30, 8/1977, p. 1422.

[48] *DAD*, 1898/1899, şed. 4 dec. 1898, p. 111.

[49] D. A. Sturdza, *Discurs în A. D.*, 1 dec. 1901, în D. A. Sturdza, G. D. Palade, *op. cit.*, p. 68.

[50] G. D. Creangă, *Politica economică şi financiară a partidelor noastre de guvernămînt*, Bucureşti, 1912, p. 4. şi urm.; v. şi I. G. Duca, *Consecinţele războiului...*, p. 150; *Istoricul Partidului Naţional-Liberal*, Chişinău, 1918, p. 8—9, 35, 51; *Naţionalismul economic...*, p 17, 82.

[51] D. A. Sturdza, *Răspunsurile..., la interpelările din Cameră şi Senat, aprilie şi mai 1898*, *Bucureşti*, 1898, p. 26.

[52] *Ţăria noastră*, în „Voinţa Naţională", XVI, nr. 4281, 6/18 mai 1899.

să căutăm ca faptele să răspundă vorbelor și făgăduielilor. Să restabilim astfel ordinea psihologică a partidelor — de sublimat anul cînd o spunea : 1886 — și să facem să înceteze această anarhie și confuziune de idei, care zăpăcesc lumea și o face să nu știe ce să mai creadă și în cine să mai creadă"[53].

Și *conservatorii* erau preocupați de necesitatea definirii doctrinei, de raportarea la cea liberală. Asupra acestui subiect, dezbateri interesante au loc în rîndurile conservatorilor în anul 1881. Faptul nu este întîmplător ; conservatorii apreciau că după proclamarea Regatului, întrucît se împlinise programul stabilit la 1857 de Adunările ad-hoc, era necesară stabilirea unor noi obiective programatice. Acuzînd pe liberali de lipsa unui program, în luna martie 1881, Titu Maiorescu punea problema — într-un articol din ziarul „Timpul" — asupra deosebirilor de principii dintre liberali și conservatori[54]. A urmat discursul lui P. P. Carp — cu ocazia discutării bugetului — care indica cîteva din direcțiile principale, pe care trebuiau să le urmeze conservatorii în procesul de dezvoltare a țării. Cu acest prilej — și apoi cu numeroase altele — P. P. Carp va stărui asupra necesității ca partidele politice să se bazeze pe doctrine clar definite și, totodată, deschise înnoirilor societății. Pentru liderul conservator era necesară afirmarea unor noi formațiuni politice, care „să se producă pe baze de legi pozitive, de idei nu doctrinare... de idei practice și bine codificate..."[55], căci „legea progresului cere, ca, conform cu mersul timpului, să nască noi idei și noi aspirațiuni, în sînul chiar a partidelor"[56]. În concepția sa se putea vorbi de un partid doar atunci „cînd oamenii se încheagă în jurul unor idei, mai presus de apetituri, mai presus de interesele individuale ale fiecăruia"[57]. În același sens, N. Filipescu aprecia că „mai presus de un program de reforme practice, un partid trebuie să aibă o filosofie, o doctrină, cîteva tendințe generale, care alimentează ca un izvor nesecat programele de ocazie și alcătuiesc cheagul cel mai puternic al partidelor politice"[58]. Referitor la cristalizarea doctrinei conservatoare trebuie menționat că fondul tradițional de idei al conservatorilor, a fost susținut și completat de junimiști. Evoluția în plan organizatoric a raporturilor dintre aripa tradițională a partidului și gruparea junimistă a fost sinuoasă — cunoscînd apropieri, fuziuni, disensiuni —, dar în plan ideologic fondul a fost comun[59].

Principalul obiectiv programatic al *doctrinei conservatoare* privește asigurarea dezvoltării țării în conformitate cu interesele moșierimii. Conștienți de noile necesități ale țării, de imperativul adaptării — „Cerințele moderne se impun — afirma P. P. Carp, cu prilejul discutării Legii minelor — ; degeaba voim noi să menținem un trecut, oricît de glorios ar fi el. Trecutul s-a dus. Degeaba voim să închidem ușile aspirațiunilor moderne, căci viitorul se impune de la sine și devine prezentul"[60] — ei vedeau modernizarea în spirit conservator, adică un ritm temporizat, care să nu pericliteze pozițiile economice și politice ale moșierimii. Fiind adepții căii evolutive, ei urmăreau asigurarea unei dezvoltări lente a structurilor economice și social-politice, respectîndu-se tradiția,

---

[53] Eugen Stătescu, *Discurs în A. D., 1 dec. 1886*, în DAD, 1886/1887, p. 23.

[54] E. Lovinescu, *Titu Maiorescu*, București, 1972, p. 346 ; v. și Titu Maiorescu, *Discursuri parlamentare. Cu priviri asupra dezvoltării politice a României sub domnia lui Carol I*, vol. III, București, 1899, p. 113—114.

[55] P. P. Carp, *Discurs în A. D.*, șed. 23 martie 1888, în *DAD*, 1887/1888, p. 319.

[56] Idem, *Discurs în A. D.*, șed. 26 nov. 1889, în *DAD* 1899/1900, p. 44.

[57] C. Gane, *P. P. Carp și locul său în istoria politică a țării*, vol. II, București, 1936, p. 461.

[58] N. Filipescu, *Discurs la cercul de studii al Partidului conservator*, 23 martie 1897, în *Către un nou ideal*, București, 1898, p. 143.

[59] C. Gane, *op. cit.*, II, p. 209 ; Eugen Lovinescu, *op. cit.*, p. 590 ; Z. Ornea, *Junimea și junimismul*, București, 1978, p. 319.

[60] P. P. Carp, *Discurs în A. D.*, șed. 14 aprilie 1895, în C. Gane, *op. cit.*, II, p. 136 ; v. și Al. Marghiloman, *Doctrine conservatoare, Discurs în șed. Camerei*, 12 dec. 1908, București, 1909, p. 16 ; în același sens, deputatul D. Alexandrescu declara, în Adunarea Deputaților, la 5 dec. 1888 : „Prin urmare, singurul minister posibil astăzi este ministerul conservator, însă cu idei liberale, reformatoare" (*DAD*, 1888/1889, p. 247).

evitîndu-se zguduirile sociale[61]. Pentru Al. Marghiloman, conservarea societăţii însemna „nici o atingere" a Constituţiei, „nici o lăţire de drept de vot", respectarea proprietăţii[62], iar pentru N. Filipescu, „înţeleaptă şi înceată evoluţie, care ne va permite să facem totodată educaţia ţării"[63]. Conservatorilor, ca reprezentanţi ai tradiţiei li se părea firesc ca sarcina dezvoltării pe noi trepte a societăţii — în cadrul menţionat — să le revină lor, urmînd să aibă, deci, „o mare preponderenţă asupra afacerilor publice..."[64].

Din această perspectivă, pentru moşierime şi partidul conservator, problema *industrializării* a reprezentat un adevărat test de adaptabilitate la necesităţile dezvoltării şi modernizării. Optica conservatoare asupra industrializării conferă rolul principal agriculturii în raportul cu industria. Deşi nu era exclusă ideea creerii unei industrii mari, în perspectiva viitorului, concepţia generală era aceea că trebuiau să se dezvolte în primul rînd ramurile prelucrătoare a materiilor prime interne şi, mai ales, acelea care foloseau produsele oferite de agricultură[65]. Acceptînd principiul şi necesitatea industrializării, conservatorii îşi vor exprima, însă, dezacordul cu sacrificiile determinate de procesul industrializării, sacrificii resimţite ca proprietari de moşii — avînd în vedere politica protecţionistă, care provoca contramăsuri ale ţărilor capitaliste dezvoltate pentru exportul de cereale românesti —, şi, într-o anumită măsură, în calitate de consumatori a produselor industriei naţionale, obţinute uneori la preţuri mai mari decît cele de import. Erau preocupaţi, totodată, de efectele sociale ale industrializării, de „pericolele" ce puteau apărea odată cu creşterea numărului de muncitori la oraşe[66].

Această concepţie asupra industrializării îşi va pune amprenta şi asupra realizărilor legislative din perioada guvernărilor conservatoare, Legea minelor din 1895 şi Legea încurajării industriei naţionale din anul 1912. În acelaşi context, trebuie înţeleasă şi politica conservatorilor în privinţa capitalurilor străine. Neavînd investiţii prea mari în industrie, beneficiind însă de efectele prezenţei capitalurilor străine în economia românească, conservatorii manifestau o atitudine diferită de cea a liberalilor în această problemă. Pentru ei, banii nu au miros, nu au nici naţionalitate şi, în consecinţă, „fără să amestecăm chestiuni de amor propriu naţional în chestiuni băneşti"[67], industria naţională „se cheamă industria făcută pe pămîntul României de oricine, naţional sau străin"[68]. Iniţiativa — spunea P. P. Carp — trebuie lăsată capitalurilor străine, „căci nu ne-am arătat destoinici de a o lua", punînd doar două condiţii : de a nu se acorda străinilor

---

[61] În A. D., la 4 dec. 1884, P. P. Carp, criticînd libertăţile introduse de liberali, declara : „Cu sistemul acesta mergem din zguduire în zguduire şi ca rezultat final ajungem la ura dintre clase...", (C. Gane, *op. cit.*, I, p. 329) ; Al. Marghiloman susţinea o astfel de idee şi în anul 1921 : „doctrina conservatoare este ceea care ţine drept un adevăr istoric că progresul real, durabil nu se poate face prin salturi ; că el nu poate fi deci decît rezultatul unei legături armonioase a trecutului cu prezentul..." (apud *Z. Ornea, Confluenţe*, Bucureşti, 1976, p. 13).

[62] Al. Marghiloman, *Doctrine conservatoare...*, p. 115 ; Idem, *Note politice*, I, Bucureşti, 1927, p. 27 ; v. şi C. Zotta, N. Tulceanu, *Partidele politice din România. Istoricul şi programele lor*, Bucureşti, 1934, p. 30.

[63] N. Filipescu, *Discurs rostit la Craiova*, 21 oct. 1901, în *Discursuri politice*, II, Bucureşti, 1915, p. 29.

[64] N. Filipescu, *Albii şi Roşii. Discurs rostit... în întrunirea de la 28 august 1894*, Bucureşti, 1894, p. 26 ; după cum spunea P. P. Carp, la 9 mai 1891, cu prilejul inaugurării clubului constituţional : „După munca glorioasă a creării, vine însă munca mai modestă a consolidării. Aceasta ne aparţine nouă". (C. Gane, *op. cit.*, II, p. 14.

[65] *Amintiri despre jubileul regal...* (opinii ale lui C. I. Istrati, comisarul general al Expoziţiei jubiliare), p. 293.

[66] I. N. Lahovari, *Discurs în Senat*, şed. 15 aprilie 1904, p. 4—5 ; Gr. M. Sturdza, *Discurs în A. D.*, şed. 12 februarie 1900, în *DAD*, 1899/1900, p. 636 ; N. Filipescu, *Discurs în A. D.*, şed. 30 nov. 1900, în *Discursuri politice*, I, p. 423.

[67] Gh. Gr. Cantacuzino, *Discuurs în A. D.*, şed. 25 ian. 1900, în *DAD*, 1899/1900, p. 442.

[68] Al. Lahovari, *Discrsuri parlamentare...* II, p. 331.

drepturi politice și de proprietate asupra pămîntului, dictate din evidente interese de clasă. P. P. Carp făcea apel la partide și guverne de a deschide larg porțile capitalurilor străine[69], căci — după cum reafirma, după aproape zece ani — „nu vom putea face nici un pas, nu vom putea face.... nici un progres fără capitaluri străine“[70]. Și Gh. Gr. Cantacuzino[71], C. Arion[72], M. Gr. Cantacuzino[73] se pronunțau pentru deschiderea largă în fața capitalurilor străine, în care vedeau o condiție a propășirii economice a țării.

În consecință, în privința politicii vamale, conservatorii au criticat vehement protecția industriei, se aprecia ca necesară o astfel de politică doar pentru acele ramuri legate direct de agricultură, industria mare realizîndu-se cu sacrificii exagerate ; ceea ce îi afecta cel mai dureros era faptul că regimul vamal protecționist diminua posibilitățile de export ale produselor agricole, datorită restricțiilor impuse de statele capitaliste dezvoltate, ale căror produse sufereau de pe urma politicii protecționiste a României. „...trebuie să avem un tarif vamal — declara P. P. Carp — în ședința Adunării Deputaților, din 17 decembrie 1893, astfel întocmit încît să lase un joc pentru protecția activității industriale și, totodată, să fie așa de modest, încît să poată fi primit de toată Europa“[74]. Iar N. Filipescu, referindu-se le noul tarif vamal din 1904 — în cadrul discursului din Adunarea Deputaților, la 11 martie 1904, — aprecia că ar fi trebuit protejate „industriile agricole“ și nu acele industrii de la oraș „care au nevoie de veșnică protecție“, fiind imposibil de imaginat — spunea el — menținerea unei Românii protecționiste într-o Europă liberschimbistă[75].

Referitor la agricultură, trebuie menționat mai întîi că Partidul conservator nu recunoaștea existența unei *probleme agrare*[76]. Prin prisma intereselor marilor proprietari, cauzele răscoalelor țărănești, ale sărăciei țărănimii erau circumscrise în sfera efectelor, a fenomenelor secundare sau se nega, pur și simplu, — chiar după 1907 — existența unor probleme social-economice acute la sate. În arsenalul de explicații pentru starea de lucru de la sate, întîlnim : slăbiciunile și abuzurile administrației[77] ; instigațiile și agitațiile liberalilor sau socialiștilor[78] ;

[69] P. P. Carp, *Discursul... rostit asupra Legii minelor*, București, 1895, p. 13 și urm.

[70] Idem, *Discurs* în *A. D.*, șed. 15 martie 1904, în C. Gane, *op. cit.*, II, p. 309—310.

[71] Gh. Gr. Cantacuzino, *Discurs în A. D.*, 25 ian. 1900, în *DAD*, 1899/1900, p. 441.

[72] C. Arion, *Discurs în A. D.*, 27 nov. 1899, prilej cu care spunea : „Eu cred că trebuie deschise porțile capitalurilor străine. Așa s-a procedat pretutindeni, așa s-a creat bogăția tuturor națiunilor... Altminteri, domnilor, dacă veți aștepta ca din frumosul pămînt al României să răsară capitaluri, veți aștepta în zadar și nu veți face nimic pentru prosperitatea țării“ *(DAD*, 1899/1900, p. 65).

[73] M. Gr. Cantacuzino, *Discurs în A. D.*, șed. 15 martie 1900, în *DAD*, 1899/1900, p. 1067—1068.

[74] George Tașcă, *Politica economico-socială a lui P. P. Carp*, București, 1938, p. 28 ; v. și C. Gane, *op. cit.*, II, p. 98.

[75] N. Filipescu, *Discursuri politice*, II, p. 273—277, 296 ; *Ibidem*, I, p. 177 și urm. ; v. și intervențiile senatorului N. Enășescu, care combătea „trista experiență“ a transformării țării în țară industrială, care s-a dovedit o nouă cauză a sărăciei poporului. *(DS, Constituanta...*, șed. 4 febr. 1915, p. 106).

[76] Notăm două opinii edificatoare asupra atitudinii conservatorilor privind problema agrară. Al. Lahovari, ministrul domeniilor în anul răscoalei de la 1888, declara în A. D., la 2 decembrie același an, că „la noi chestiunea agrară nu există, deși îmi pare rău să mă cert cu domnii socialiști, dar așa este, această chestiune a fost sfîrșită prin importanta lege de la 1864“ (Al. Lahovari, *Discursuri parlamentare*, vol. II, București, 1915, p. 26) ; iar Virgil Arion, raportorul proiectului de buget pe anul bugetar 1906/1907, declara că „...nu se poate zice că există la noi o chestiune țărănească. O chestiune țărănească presupune o situație excepțională a țăranului, care ar fi exclus de la unele drepturi de stat, cum era înainte de 1864. O astfel de stare nu există în România...“ *(DAD*, 1905/1906, 20 febr. 1906, p. 920, apud M. Iosa, Tr. Lungu, *Viața politică în România, 1899—1910*, București, 1977, p. 156.

[77] v. Th. Rosetti, *Discurs în A. D.*, 1 aprilie 1888, în *DAD*, 1887/1888, p. 373 ; I. Iancovescu, *Discurs în A. D.*, 7 dec. 1888, în *DAD*, 1888/1889, p. 280.

existenţa intermediarilor, arendaşi şi cămătari[79]; impozitele mari determinate de cheltuielile exagerate ale statului[80]; lipsa de cultură a ţăranilor[81]; inalienabilitatea loturilor ţărăneşti[82]; lipsa unei industrii dezvoltate, care să absoarbă surplusul de forţă de muncă din agricultură[83]. Nici marea răscoală de la 1907 nu a determinat schimări notabile în viziunea conservatorilor asupra cauzelor chestiunii agrare.

Ca urmare, nici soluţiile propuse pentru ameliorarea situaţiei din lumea satelor nu s-au radicalizat. De fapt, în ultimele două decenii ale secolului trecut şi la începutul secolului al XX-lea, „arsenalul" ideologic al conservatorilor în această privinţă se caracterizează prin uniformitate şi consecvenţă. Sintetizînd opiniile exprimate de oamenii politici conservatori, constatăm o mai mare insistenţă de argumentare pentru următoarele mijloace: vînzarea de pămînt din domeniile statului la ţărani[84] sau obştilor săteşti[85]; inalienabilitatea pămînturilor ţărăneşti[86]; îmbunătăţirea administraţiei, mai ales prin depolitizarea ei[87]; măsuri generale pentru ridicarea nivelului cultural al ţărănimii[88]; crearea unor posibilităţi de credit ţăranilor[89], deşi mulţi ani acest mijloc a fost combătut, fiind lansat de liberali[90]. În viziunea conservatorilor, ţărănimea urma să-şi îmbunătăţească situaţia „încetul cu încetul [...] prin muncă"[91].

Faţă de reformele anunţate de P.N.L., în toamna anului 1913, Partidul conservator şi-a precizat poziţia, între altele, printr-un amplu program dezbătut şi aprobat de către comitetul său executiv, în şedinţa din zilele de 11—11 decembrie 1913. Din expunere se afirmau două principii — vechi de cel puţin trei decenii — şi anume: că Partidul conservator va sprijini orice reformă care nu va atinge dreptul de proprietate şi că „respinge ca o utopie primejdioasă formula că orice sătean, muncitor de pămînt, trebuie să fie înzestrat cu pămînt"[92]. Se propunea despărţirea — pe cale de evoluţiune" a unei părţi a proprietăţii mari, care să revină ţăranilor harnici — în loturi mari —, selecţionaţi

---

[78] Em. N. Lahovary, *Liberalism*, în „Timpul", 17 febr. 1899; Al. Marghiloman, *Discurs în Senat*, 16 dec. 1894, în *Discursuri politice*, I, Bucureşti, 1916, p. 518.

[79] cf. N. Filipescu, *Discurs în A. D.*, 28 nov. 1894, în *Discursuri politice*, I, Bucureşti, 1912, p. 124—125; Idem, *Opinii de răspîndit. Culegere de articole în „Epoca"*, 1898, p. 59—61.

[80] N. Popp, *Discurs în A. D.*, 29 martie 1888, în *DAD*, 1887/1888, p. 337.

[81] P. P. Carp, *Discurs la o întrunire a partidului*, 22 mai 1906, în C. Gane, *op. cit.*, p. 329.

[82] Al. Marghiloman, *Doctrina conservatoare şi revizuirea Constituţiei, Discurs rostit în Senat*, 12 martie 1914, Bucureşti, 1914, p. 5.

[83] *Ibidem*, p. 6.

[84] *DAD*, 1888/1889, 15 febr. 1889 (este expunerea de motive a legii de vînzare a bunurilor statului), p. 813; G. Taşcă, *op. cit.*, p. 43—44; I. Ianovescu, *Discurs în A. D.*, 7 dec. 1888, în *DAD*, 1888/1889, p. 281; Ioan N. Lahovari, *Chestiunea agrară în România*, Bucureşti, 1907, p. 69.

[85] Gh. Gr. Cantacuzino, *Discursul... rostit la discuţia adresei din Cameră*, 18 martie 1911, Bucureşti, 1911, p. 33; Take Ionescu, *Discurs în A. D.*, 3 martie 1899, în *Discursuri politice*, III, p. 357.

[86] C. Gane, *op. cit.*, I, p. 234.

[87] N. Filipescu, *Opinii de răspîndit...*, p. 29, 63; P. P. Carp, *Discurs în A. D.*, 10 martie 1907, respectiv 14 dec. 1907, în C. Gane, *op. cit.*, II, p. 338 şi 361.

[88] P. P. Carp, *Discurs la o întrunire politică*, 22 mai 1906, în C. Gane, *op. cit.*, II, p. 329; exista, însă, şi opinia că nu trebuie ridicat prea mult nivelul cultural al ţărănimii pentru a nu provoca apoi tulburări în societate (I. Lahovari, *Discurs în A. D.*, 4 febr. 1900, în *DAD*, 1899/1900, p. 589).

[89] Al. Marghiloman, *Doctrine conservatoare...*, p. 6.

[90] N. Filipescu, *Dsicurs în A. D.*, 12 mai 1892, *Discursuri politice*, I, p. 23; v. şi *Istoria Parlamentului...*, p. 285; Em. N. Lahovary, *Liberalii şi chestia agrară...*, p. 10.

[91] P. P. Carp, *Discurs în A. D.*, 10 martie 1907, în C. Gane, *op. cit.*, II, p. 342.

[92] *Programul Partidului conservator*, Bucureşti, 1913, p. 6—9; v. şi Gh. Gr. Cantacuzino, *Discurs rostit în şedinţa Camerei*, 12 dec. 1913, p. 20—33.

de la sine[93]. Sursa acestor pămînturi consta din: moşii aparţinînd statului sau cele de mînă moartă; pămînturi vîndute „voluntar" de marii proprietari; unele pămînturi pe care proprietarii lor le-ar vinde „voios" ţăranilor, dacă ar exista un institut de credit pentru a garanta plăţile.

Şi Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole (formată din mari proprietari) se pronunţa pentru o soluţie evolutivă, fiind împotriva exproprierii, caracterizată ca „remediu brutal", „revoluţionar" şi „inutil"[94]. Moţiunea votată de Uniune anunţa hotărîrea marilor proprietari de a se opune cu orice mijloace[95] unei astfel de măsuri. „Ne declarăm cu totul solidari spre a lupta pe toate căile şi prin toate mijloacele împotriva ştirbirii inviolabilităţii proprietăţii, aşa cum este prevăzută în Constituţia ţării, prin exproprierea pe care unele partide politice o preconizează. Căci, exproprierea pentru alte cauze decît cele de utilitate publică, constituie o mare primejdie pentru organizaţia noastră de stat, întrucît de la desfiinţarea dreptului de proprietate şi pînă la prăpastia anarhiei nu-i decît un pas"[96]. Semnificau aceste cuvinte consecvenţa unui partid care, de la intrarea în viaţa politică şi pînă în momentul dispariţiei sale nu a adus aproape nimic nou în privinţa soluţionării problemei agrare. Era o dovadă elocventă a epuizării resurselor de adaptabilitate ale partidului conservator la necesităţile de dezvoltare ale ţării; partidul conservator devenise anacronic şi, ca urmare, existenţa sa nu mai era posibilă.

Ideea îşi găseşte argumentarea şi în privinţa atitudinii asupra *democratizării societăţii*. În privinţa forţelor care aveau menirea să participe la viaţa publică, conservatorii sînt adepţii „teoriei elitelor". Fiind păstrători ai tradiţiei, avînd venituri sigure[97] — se presupunea, deci, că nu erau supuşi corupţiei — aveau dreptul dat de istorie de a fi singurii participanţi la viaţa publică. „Naţiunea — spunea P. P. Carp —sîntem noi, reprezentanţii ei, iar nu acele mase strînse pe ulie, care au fost silite să rămîie mai prejos de ceea ce reprezintă omenirea în adevărata ei mărire"[98]. Prin urmare, — scria şi Titu Maiorescu — numai cei capabili trebuiau „însărcinaţi cu misiunile statului"[99]. Ei erau meniţi să conducă şi pentru aceasta nu aveau nevoie de mase[100]. O lărgire a drepturilor politice nu era necesară şi ar fi putut deveni primejdioasă; ca urmare, s-au opus modificării Constituţiei la 1884. Fiind de acord, totuşi, cu necesitatea perfecţionării sistemului politic, ei cereau depolitizarea administraţiei, o făceau mai ales cînd erau în opoziţie[101], dar foloseau din pln mijloacele înfierate cînd veneau la putere[102]. Din acest punct de vedere, nu difereau cu nimic faţă de liberali. Ideea introducerii votului universal era respinsă ca fiind nepotrivită şi nefolositoare[103]. Motivaţia conservatorilor pentru această atitudine era cît se poate de clară: drepturile politice impuneau drepturi social-economice, iar acestea ar fi peri-

[93] *Programul Partidului conservator*, 1913, p. 6 şi urm.

[94] *Memoriul Sindicatelor Agricole*, în „Epoca", XX, nr. 19/20 ian. 1914.

[95] A. I. C., *Fond Spiru Haret*, Ds. 12, f. 26.

[96] *Memoriuul Sindicatelor...*

[97] C. Gane, *op. cit.*, I, p. 156.

[98] *Ibidem, I, p. 186*; v. şi *vol. II, p. 169, 326*; v. şi A. I. C., *Fond P. P. Carp*, ds. 130 bis, f. 1; după cum nota I. Bulei, P. P. Carp, ca şi lordul Salisbury, „nu se socotea responsabil faţă de oameni, ci responsabil pentru ei". (I. Bulei, *op. cit.*, p. 257).

[99] Titu Maiorescu, *Precedente constituţionale şi partide politice*, Bucureşti, 1887, p. 29.

[100] v. D. Drăghicescu, *Titu Maiorescu. Schiţă de biografie psiho-sociologică*, Bucureşti, 1940, p. 62; N. Filipescu, *Opinii de răspîndit...*, p. 37; I. G. Duca, *Amintiri politice*, I, p. 58.

[101] P. P. Carp, *Era nouă. Discursuri parlamentare*, Bucureşti, 1888, p. 74; v. şi C. Gane, *op. cit.*, II, p. 301.

[102] C. Gane, *op. cit.*, II, p. 411.

[103] Astfel, spre exemplu, Al. Lahovari declara în Adunarea Deputaţilor, la 5 dec. 1890, că ţara nu era atît de înaintată, de cultă, pentru a se face o astfel de „periculoasă încercare" (Al. Lahovari, *Discursuri parlamentare*, II, p. 413), iar Lascăr Catargiu aprecia că „a vorbi de sufragiul universal în ţara noastră este a ne face ridicoli" („Timpul", nr. 192 şi 201 din 1/13 şi 12/24 sept. 1893, apud I. Bulei, *op. cit.*, p. 114).

clitat proprietatea asupra pămîntului, care era „sfîntă". În acest sens, sugestive sînt opiniile exprimate după anunţarea reformelor de către liberali şi apoi cu prilejul alegerilor pentru Constituantă. Manifestul electoral din 1914 cerea alegătorilor să nu voteze reforma întrucît prin aceasta se sugrumau singuri, cei 50 000 de cetăţeni din colegiile I şi II urmînd a fi copleşiţi de cei 600 000 alegători „alcătuind cu toţii un popor de calici, fără putere politică, fără putere materială, fără ideal" [104]; viziunea elitistă, teama de forţa maselor este evidentă. Colegiul unic, în conformitate cu întreaga doctrină conservatoare, era privit ca o reformă artificială, „care n-a intrat niciodată nici în simţul, nici în conştiinţa maselor populare româneşti" [105], care nu avea nici o bază legală [106], fiind o reformă primejdioasă pentru ţară [107], nimicind viaţa politică prin „decapitarea inteligenţei", acordarea puterii maselor inconştiente, prin pierderea independenţei corpului electoral [108]. Soluţia era dezvoltarea pe cale evolutivă, urmînd ca odată cu ridicarea nivelului cultural şi politic al ţărănimii, cu îmbunătăţirea administraţiei, să se treacă la o reformare şi a sistemului electoral [109].

O astfel de atitudine demonstra, încă o dată, că posibilităţile conservatorilor de a face concesii se încheiaseră; ritmul impus de liberali — sub presiunea necesităţilor societăţii — nu mai permitea partidului conservator adaptarea; rezistenţa îndîrjită a grăbit eliminarea lui de pe scena politică.

Ca şi liberalii, conservatorii, definindu-şi propria doctrină, subliniau elementele de *demarcaţie* faţă de doctrina liberală, ale cărei principii le combăteau cu vehemenţă. Demarcaţia se datora — după cum aprecia C. Dissescu, într-o conferinţă susţinută la 8 ian. 1884 — ideilor diferite asupra organizării sociale [110]. Şi Titu Maiorescu localiza opoziţia între cele două doctrine în „deosebirea mijloacelor ce vor să le întrebuinţeze pentru realizarea acelui progres în toată puterea lui" [111].

N. Filipescu şi P. P. Carp s-au preocupat îndeaproape de această problemă. Primul considera că, deşi partidele politice au o optică diferită asupra evoluţiei societăţii, care decurge din poziţia pe care o luaseră faţă de influenţa occidentală [112], datorită stadiului de dezvoltare a ţării, ele trebuiau să colaboreze la opera de consolidare, realizată prin conservarea instituţiilor tradiţionale. Disputa se reducea la „reformele practice de amănunt, care în general exclud ideile generale, ce prin ele singure pot diferenţia partidele..." [113]. Încă din primul său discurs parlamentar — susţinut la 1 februarie 1868 — P. P. Carp diferenţia pe liberali de conservatori prin raportarea lor la Constituţie, primii urmărind lărgirea ei, ceilalţi restrîngerea sau cel mult menţinerea în cadrul legiferat [114]. Aşa cum am subliniat, la 1881 P. P. Carp considera că „era veche" a luptelor constituţionale între „vechea dreaptă" şi „vechea stîngă" era depăşită, lupta de principii transferîndu-se pe tărîmul „organizăţiunii sociale", a legiferării şi aplicării reformelor [115]; asta nu însemna că nu

[104] *Partidul conservator; Către alegătorii Colegiilor I şi II*, p. 11.

[105] I. C. Grădişteanu, *Discurs în Senat*, 18 iunie 1914, în *DS, Constituanta* 1914/1915, 1915/1916, p. 76.

[106] C. Argetoianu, *Discurs în Senat*, 18 iunie 1914, în *DS, Constituanta...*, p. 83.

[107] *I. N. Lahovari, Discursul... rostit în şedinţele Senatului de la 8, 10 şi 24 martie asupra propunerei de revizuire*, Bucureşti, 1914, p. 63 şi urm.

[108] Al. Marghiloman, *Discurs în Senat*, 19 iunie 1914, *DS, Constituanta...*, p. 91; Idem, *Doctrina conservatoare şi revizuirea*, p. 37—38; Gh. Gr. Cantacuzino, *Discurs rostit în şedinţa Camerei de la 12 dec. 1913...*, p. 48; N. Filipescu, *Revizuirea Constituţiei. Exproprierea şi reforma electorală* (rostită în Senat, la 3 martie 1914), Bucureşti, 1914, p. 29—32.

[109] P. P. Carp, *Exproprierea marei proprietăţi*, Bucureşti, 1914, p. 53; I. N. Lahovari declara: „Colegiul unic va fi ideal, posibilitate peste 30—40 ani, dar poate să fie o primejdie în ziua de azi". *Discursul... rostit în şed. Senatului*, 10 martie 1914, p. 82).

[110] C. Dissescu, *Partidele într-un stat constituţional*, Bucureşti, 1884, p. 281.

[111] Titu Maiorescu, *Precedente constituţionale...*, p. 28.

[112] N. Filipescu, *Opinii de răspîndit...*, p. 62.

[113] Idem, *Partidele politice. 5 articole apărute în „Timpul"*, Bucureşti, 1890, p. 9.

[114] C. Gane, *op. cit.*, I, p. 143.

[115] *Ibidem*, I, p. 25; v. şi II, p. 7—11, 25—31, 193—197; P. P. Carp, *Era nouă...*, p. 86—87, 113—118.

se menținea acea *„deosebire radicală* (s.n.), eternă ca natura umană, care consta în repeziciunea mai grăbită sau mai cumpătată a transformărilor" [116].

Adepți ai căii lente de dezvoltare a țării, a unui ritm moderat, care să evite tulburările și zguduirile sociale, conservatorii acuzau pe liberali de a fi îndreptat țara pe o cale greșită, revoluționară, de a fi adoptat reforme și măsuri care nu corespundeau realității. Liberalii au forțat procesul de modernizare, imitînd Apusul dezvoltat, preluînd „forme" de civilizație occidentală pe care le-au altoit pe un „fond" subdezvoltat, rezultînd o societate de tip hibrid, care putea fi readusă pe calea cea bună, tradițională, doar de către conservatori. Această cunoscută teorie a „formelor fără fond" reprezenta pentru Partidul conservator o armă politică în disputa cu liberalii asupra direcțiilor, căilor și ritmului dezvoltării României moderne. P. P. Carp sintetiza astfel această teorie : „Cînd România, cam virgină de orice cultură — declara liderul conservator în Adunarea Deputaților, la 28 septembrie 1879, cu prilejul discutării articolului 7 din Constituție — s-a găsit deodată față cu civilizațiunea occidentală, era firesc să nu înțeleagă întregul mecanism și întregul mers al acestei civilizațiuni ; era firesc, ca de multe ori să confunde cauza cu efectul și să creadă că imitarea în mod superficial, luînd pur și simplu formele care le-a luat civilizațiunea occidentului, noi avem să ajungem la același rezultat la care a ajuns Europa..." [117]. Dezacordul dintre „forme" și „fond" avusese ca efect o „ruptură între trecut și prezent, care reprezenta — aprecia C. Argetoianu — „marea fundamentală a vieții noastre sociale și politice" [118]. În acest context, conservatorii aveau misiunea de a temporiza ritmul impus de liberali, de a reduce decalajul dintre „forme" și „fond", prin exercitarea unui control asupra transpunerii în practică a reformelor [119].

Denaturarea realității, exagerările determinate de interesele de partid și de clasă sînt evidente. În dezvoltarea României moderne, datorită ritmului impus de necesități, au apărut în mod firesc contradicții și discrepanțe. Însă, acestea nu reprezentau o incompatibilitate între „forme" și „fond", ci o manifestare normală pentru o societate aflată în plin proces de modernizare, care păstra încă destule componente ale vechiului, care nu avea o burghezie puternică, care avea de înfruntat presiunile economice și politice ale marilor puteri ; era o societate în care nu se putea realiza un echilibru permanent între cerințe și posibilități. Nu este vorba, deci, de o imitare, de o preluare a unor „forme", care nu corespundeau unor necesități interne ; de fapt, ce se putea imita ? Anglia, Franța, Germania, care se aflau în cu totul alt stadiu de dezvoltare, sau Rusia, care avea probleme și mai grave ? În mod normal, țara parcurgea etape pe care le cunoscuseră toate țările capitaliste ; după cucerirea independenței devenise imperioasă necesitatea consolidării economice și politice, fapt care a impus un ritm mai rapid de dezvoltare. Numai astfel era posibilă crearea premiselor pentru împlinirea idealului național, obiectivul suprem al dezvoltării României în această perioadă istorică.

Din prezentarea elementelor definitorii ale celor două doctrine, din punerea lor „față în față" a ieșit în evidență locul și rolul pe care îl aveau în frontul ideologic al epocii. Avînd mereu în atenție un complex de factori politico-economici, interni și externi, *analiza evidențiază, că P.N.L. era mult mai aproape de necesi*tățile reale ale societății și, prin urmare, a avut un rol important, determinant, în stabilirea strategiei dezvoltării țării. Conservatorii, deși de acord cu procesul de modernizare, urmăreau realizarea acestuia în conformitate cu propria lor concepție asupra evoluției societății, care presupunea un ritm lent, fără a fi schimbat, deci, echilibrul de forțe din stat. Obligați mereu să facă concesii, conservatorii vor reuși să reziste pînă în momentul în care ritmul dezvoltării societății va depăși posibilitățile lor de adaptare.

Observațiile prezente vor fi completate în partea a II-a a intervenției cu discutarea poziției celor două partide asupra sistemului politic.

---

[116] P. P. Carp, *Discurs în A. D.*, ședința 2 dec. 1888 în *DAD*, 1888/1889, p. 214.

[117] P. P. Carp, *Era nouă...*, p. 21 ; v. și P. P. Carp, *Discurs în A. D.*, 3 febr. 1893, în C. Gane, *op. cit.*, II, p. 43.

[118] C. Argetoianu, *1907—1912—1914. Conferință ținută la Cercul de studii al Partidului conservator*, 27 nov. 1914, București, 1915, p. 6.

[119] cf. N. Filipescu, *Discursuri politice...*, II, p. 29 ; Idem, *Către un nou ideal...*, p. 2, 161.

PREOCUPĂRI DE RAȚIONALIZARE ÎN COMPARTIMENTELE INDUSTRIEI EXTRACTIVE ROMÂNEȘTI (PERIOADA INTERBELICĂ)

DE

I. SAIZU

Odată cu adeziunea contemporanilor la aplicarea metodelor moderne în activitatea industrială, de care ne-am ocupat cu alt prilej [1], specialiștii au pus în circulație argumentele pentru eșalonarea preferințelor potrivit structurii de atunci și de perspectivă a fiecărei ramuri.

Fiind una din bogățiile de seamă ale țării, petrolul a căpătat prioritate, în cadrul industriei extractive, în preocupările de modernizare și raționalizare manifestate de factorii politici, de oamenii de știință și de asociațiile profesionale. În atare domeniu, exploatarea rațională reclama recuperarea integrală a țițeiului extras din același zăcământ, economisirea și buna utilizare a gazelor de sondă, obținerea unei producții sigure, controlate și de lungă durată, reducerea cheltuielilor de investiții, de regie și de exploatare, evitarea, pe toată gama activităților, pierderilor de timp și de materiale, asigurarea eficienței maxime cu minimum de efort. Cu alte cuvinte, un comportament în trei faze distincte : prospectare, exploatare și rafinare, toate necesitînd adoptarea de procedee perfecționate care caracterizau și dezvoltarea industriei petrolului în alte state [2]. Empirismul dinainte de război trebuia să facă loc tehnicii moderne, organizării științifice a lucrului, supravegherii și conducerii aparatelor și instalațiilor, modificării instrumentelor pentru a corespunde cerințelor multiple și diversificate ale statului unitar, constituind — după cum sublinia un contemporan — rezultatul admirabilei mentalități introdusă de noua generație de ingineri și de chimiști în industria petrolului [3]. Necesitatea modernizării se degaja și din faptul că, aflîndu-se în strînse raporturi cu firme de peste hotare, de la care primeau îndrumări asupra orientării lor tehnice și comerciale, cele mai multe din importantele întreprinderi obligau industria românească de petrol „la o silință continuă de a se ține la nivelul celei străine" [4].

Interesați în petrol, factorii politici și-au definit poziția în problema modernizării și raționalizării exploatării și valorificării lui într-o manieră care subliniază o anume diferențiere a prevederilor programatice. Să pomenim mai întîi latura pozitivă a gîndirii țărăniste din primii ani postbelici [5], care a fost menționată un timp [6], apreciată fiind ca atare și în epocă de unii contemporani [7], potrivit căreia

---

[1] I. Saizu, *Opțiuni interbelice pentru raționalizarea industriei românești*, în *AIIAI*, XIX, 1982, p. 407 și urm.

[2] J. B. Aug. Kessler, *La crise mondiale dans l'industrie du pétrole. Appel pour une coopération internationale*, în „Moniteur du pétrole roumain", XXXI, 1931, 19, p. 909—914 ; J. B. Aug. Kessler, *Proposition d'un plan pour résoudre les difficultés de l'industrie mondiale du pétrole*, în idem, 20, p. 951—955 ; *Raționalizarea producției mondiale de țiței*, în idem, 21, p. 997—998.

[3] Gh. Albescu, *Starea reală a „industriei prelucrării țițeiului"*, în „An. min. din România", XV, 1932, 3, p. 83.

[4] Th. Ficșinescu, *Normalizarea în industria românească de petrol*, în „Bul. C.R.N.", 1934, 3, p. 56.

[5] „Țară nouă", 7 octombrie 1919.

[6] Partidul Țărănesc, *Programul și statutele*, București, 1922, p. 14 ; „Aurora", 25 august 1924.

[7] D. Drăghicescu, *Partide politice și clase sociale*, București, 1922, p. 101.

se impunea aplicarea unei politici unitare și științifice în domeniul exploatării generatorilor de energie în folosul întregii societăți, naționalizarea sau socializarea petrolului și a celorlalți carburanți, punerea lor sub conducerea și controlul public, reorganizarea producției industriale pe baza uneia sau alteia din formele de socializare. Principiile respective au fost fundamental ajustate pe parcursul realizării fuziunii cu naționalii transilvăneni, astfel încît în programul P.N.Ț. s-a trecut în formă concesivă organizarea producției izvoarelor de energie în formele corespunzătoare maximumului de randament și de utilitate economică, considerînd necesar să precumpănească acțiunea intensivă de explorare și de exploatare rațională a zăcămintelor, valorificarea optimă a terenurilor și a redevențelor statului, concentrarea întreprinderilor românești de petrol, folosirea economică a gazului metan și a celui de sondă [8].

Cît privește pe liberali, aceștia, înțelegînd importanța politică, economică și națională a petrolului, au preconizat luarea unor măsuri care să împiedice monopolizarea lui de către străini, să asigure stăpînirea avuției de către capitalul autohton, în primul rînd prin „naționalizarea" *imediată* a subsolului minier. În disputa pentru stabilirea regimului minier avea să se reflecte cît se poate de clar dorința liberalilor pentru modernizare și raționalizare. Se știe că imediat după repunerea în funcțiune a instalațiilor distruse în 1916, modernizarea rafinăriilor și îmbunătățirea randamentului lor au dobîndit un ritm ceva mai accelerat. Cu toate acestea, primii pași serioși spre o practică raționalizată avea să-i prevadă legea minelor din 1924, prin care regimul de exploatare a dobîndit un caracter unitar, renunțîndu-se la eterogenitatea dată de 19 legi, statute și regulamente diferite. Se întruchipa astfel un program de politică națională rațională în domeniul combustibilului lichid, vizînd mai multe obiective: preîntîmpinarea acaparării resurselor de petrol de către capitalul străin; satisfacerea, chiar dacă nu în măsura acceptată, a încurajării participării factorilor naționali la valorificarea lor; stabilirea unei strînse corelații între exploatarea izvoarelor de energie, în primul rînd a petrolului, și dezvoltarea tuturor compartimentelor economice; întărirea capacității de apărare a statului; asigurarea tendinței de valorificare a zăcămintelor miniere; apărarea intereselor economiei românești pe piața internațională [9]. Dorința de raționalizare se degajă și din animozitatea capitalului străin ca reacție la legea minelor. Răspunzînd, între altele, punctului de vedere englez, care preciza că prin drepturi cîștigate înțelegea toate concesiile existente, independent de valorificarea lor și cu șansa de a le reînnoi sub condiții rezonabile, Vintilă Brătianu sublinia la 27 octombrie 1923 că statul român era călăuzit în chestiunea legii minelor de datoria de a asigura, în cadrul principiilor enunțate în Constituție, o dezvoltare *rațională* a industriei de petrol [10]. Într-o formă oarecum restrînsă, conceptul de raționalizare avea să figureze și în programul P.N.L. (Gh. I. Brătianu), în sensul că în locul politicii de exploatare cantitativă și de epuizare a zăcămintelor de petrol să se patroneze un efort de conservare prin valorificarea optimă sub raportul calității derivatelor și al împiedicării unei premature epuizări [11].

Să precizăm că pînă la elaborarea legii minelor din 1924 și, mai ales, după aceasta, literatura de specialitate, în care domină judecățile unor tehnicieni de largă rezonanță profesională, a căutat să pună în evidență factorilor executivi avantajele metodelor științifice. Astfel, N. Constantinescu concluzionase încă din 1919 că ceea ce interesa în primul rînd statul era ca bogăția petrolului să nu fie exploatată

---

[8] *Programul Partidului Național-Țărănesc votat de Comitetul Central Executiv (Ședințele de la 2—6 februarie 1935)*, ed. a II-a, București, s.a., p. 63.

[9] Gh. Buzatu, *Rezultatele aplicării legii minelor din 1924 în industria petrolului din România*, în *AIIAI*, XII, 1975, p. 24—25, 28—32; idem, *România și trusturile petroliere internaționale pînă la 1929*, Iași, 1981, p. 191—199. Considerîndu-se că exploatările particulare nu se aflau în compatibilitate cu interesele țării, s-a opinat încă de la începutul perioadei că numai statul putea avea capacitatea de a apăra această avuție din întreitul motiv — economic, social și apărare națională — chiar în condiții de randament mai scăzut (Pompiliu Nicolau, *Chestiunea energiei*, în *BAGIR*, IV, 1922, 7—9, p. 553, 555).

[10] Val. Fl. Dobrinescu, *Relații româno-engleze (1914—1939)*, Iași, 1986, p. 127.

[11] C. Gr. C. Zotta, N. Tulceanu, *Partidele politice din România*, București, 1934, p. 69.

în mod *irațional* și contrar intereselor sale imediate și de perspectivă [12]. Din acest punct de vedere, sintetic exprimat, avea să se ajungă la demonstrații evasicomplete. În viziunea lui M. Manoilescu, problema lua o proporție cu totul deosebită. Plecînd de la constatarea că România era împinsă spre ideea de a-și căuta salvarea *„în exploatarea intensivă a bogățiilor epuizabile"* [13], el cerea ca din beneficiile realizate prin valorificarea petrolului pe plan extern să se construiască uzine hidraulice, care să pună în întrebuințare avuțiile inepuizabile. În atare mod, punea întreaga economie într-un raport de dependență, convins că prin mobilizarea energiilor hidraulice, condiționată de extracția petrolului și coordonată cu aceasta, se putea asigura, fără a compromite interesele permanente ale țării, o exploatare oricît de intensivă a țițeiului și „degaja generația noastră de povara imenselor datorii care o apasă", ajungînd la refacerea economică integrală, de care atîrnau puterea statului și prestigiul cultural al poporului [14].

În vederea unei extracții economicoase și de durată, raționalizarea reclama nu numai plasarea sondelor după o formulă optimă, ceea ce presupunea, între altele, existența unor terenuri de o mare întindere, dar și profitarea într-un mai mare grad în procesul perfecționării instalațiilor de avantajele pe care electricitatea le oferea în munca grea [15], de cunoașterea metodelor geofizice moderne de prospecțiune minieră, inclusiv electrice, folosite cu succes în S.U.A., Mexic, Germania și Suedia [16].

Interesul pentru modernizare și raționalizare era puternic vădit în dorința de a asigura, potrivit parametrilor de maximă eficiență, completarea și perfecționarea instalațiilor conductelor de petrol ale statului. Luînd seama de avantajele unui asemenea mijloc de transport (costul ieftin, lesnicios, continuu, siguranță, cheltuieli minime de întreținere și administrație) [17], în 1926 s-a întocmit un program de lucru, care să satisfacă nevoile provocate de o nebănuită creștere a producției, ca și cele de perspectivă [18].

Teoretizările privind aplicarea metodelor moderne în industria petrolului aveau să capete o puternică rezonanță în cadrul asociațiilor de profil. Amintim, între altele, că în vederea unui schimb de idei și de documentație, biblioteca I.R.O.M. a intrat în 1927 în posesia unei bibliografii de raționalizare a industriei petrolului [19], pentru ca apoi, din inițiativa „Creditului minier" și cu adeziunea „Asociației industriașilor de petrol", ambii membri ai I.R.O.M., să se decidă începerea unei acțiuni în vederea normalizării materialului de sondaj [20]. Pînă la 13 noiembrie 1928, cînd a avut loc prima ședință a Comisiei Românești de Normalizare, „Asociația industriașilor de petrol" a întreprins cîteva studii în atare direcție [21].

---

[12] N. Constantinescu, *Chestiunea petrolului. Naționalizarea și reorganizarea exploatării și industriei petrolului*, București, 1919, p. 35.

[13] M. Manoilescu, *Refacerea economică prin exploatare intensivă a petrolului*, în *AȘRS*, IV, 1923, 3—4, p. 459.

[14] *Ibidem*, p. 472.

[15] I. Aprihăneanu, *De l'appareillage électrique dans les exploitations de pétrol de Roumanie*, București, 1925, 18 p.; A. Nechita, *De l'application de l'électricité à l'industrie du petrole*, în „An. min. din România", IX, 1926, 10, p. 625.

[16] T. P. Ghițulescu, *Despre metodele geofizice moderne de prospecțiune minieră*, în idem, X, 1927, 4, p. 201—209; B. Sergescu, *Metodele de prospecțiune geofizică. Prospecțiunea petrolului*, în idem, XII, 1929, 12, p. 575—582.

[17] M. Pizanty, *Situația actuală a industriei române de petrol*, București, 1928, p. 13; idem, *Privire retrospectivă asupra industriei petrolifere în perioada 1930—1939*, București, 1940, p. 31.

[18] Corneliu Toroceanu, *Programul de sporire a instalațiunilor conductelor de petrol ale statului în vederea creșterii producțiunii de țiței. Creditele necesare*, în „Bul. Soc. Politehnice", XL, 1926, 9, p. 314—325.

[19] Arh. St. București, fond I.R.O.M., dosar 1/1927, f. 83, 95.

[20] *Ibidem*, f. 139.

[21] Idem, dosar 2/1928, f. 37. Nici în acest domeniu nu era vorba de o noutate, întrucît, încă din 1912, secția română a Comisiunii internaționale de petrol a publicat condițiile ce puteau fi prescrise diferitelor produse indigene de petrol,

Unele rezultate, chiar deosebite, au fost obținute în sporirea tehnicizării extracției zăcămintelor încă în primul deceniu interbelic. În 1926—1927 a avut loc depășirea sistemului nerațional de exploatare, renunțîndu-se la metoda erupției libere odată cu introducerea coloanei mecanice cu cimentare după modelul american. Faptul a contribuit la dobîndirea unor importante economii la foraj și la reducerea numărului cazurilor de inundare a zăcămintelor. Procesul a fost apreciat de către contemporani ca o adevărată „revoluție" produsă în arta forajului prin aplicarea progreselor tehnice și științifice, ca și prin receptivitatea arătată de autoritățile miniere la cele mai noi metode de exploatare rațională și economică [22]. Era un exemplu de activitate în spiritul legii minelor din 1924 [23], care avea să fie amplificat prin obligarea societăților, ce-au primit concesiuni de la stat, de a executa — în raport cu prevederile cuprinse în caietele de sarcini — lucrări tehnice precise [24]. Știința românească făcuse și ea eforturi evidente pentru modernizarea extracției petrolului. Iulian Silviu Gavăt, bunăoară, a preconizat în 1928 măsuri raționale în vederea exploatării științifice a zăcămintelor și a construit un instrument (utilizat întîia dată la noi) de preluare a probelor de la talpa sondei [25].

Progresele introduse în sectorul foraj și extracție au permis o scădere considerabilă a prețului de cost. La foraj, pasul cel mai important a fost făcut în 1928 cînd, în urma insistențelor corpului tehnic, a organelor miniere și a Institutului geologic, sistemul hidraulic, care și pînă atunci a suferit radicale transformări, a fost treptat înlocuit prin sistemul rotativ, paralel cu introducerea tubajului simplificat.

Creșterea rentabilității și nevoia de a învinge concurența străină au impus și o modernizare a rafinăriilor, pentru a se ajunge la produse de calitate superioară, omogenă. Faptul a fost realizat în ritmul permis de conjunctura economică. Marile rafinării au adus, prin propriile lor mijloace, perfecționări la instalații spre a spori calitatea derivatelor necesare apărării naționale [26]. Prelucrarea țițeiului marcase o nouă etapă încă din 1927 odată cu punerea în funcțiune a primelor unități de distilare tubulară (pipestill) [27], fapt care a contribuit la ameliorarea randamentului produselor albe și la economisirea de combustibil.

Deși criza economică din 1929—1933 a afectat puternic activitatea industrială, preocupările de raționalizare nu au stopat. Dimpotrivă, în sectorul foraj și extracție, de pildă, s-a procedat la standardizarea tuburilor, ca parte componentă a problemei raționalizării. Nu era însă suficient, întrucît, pentru o rentabilă și economică exploatare cu maximum de durată a zăcămintelor petrolifere și conservarea gazelor, se impunea și revoluționarea metodelor de lucru [28], ceea ce avea să se producă în scurt timp [29]. Adoptarea noilor sisteme de muncă presupunea procu-

---

ținînd seama de natura și de caracterul lor special, utile pentru producători, prelucrători și consumatori (București, 1912, 64 p.). În acest fel se recomanda evitarea caietelor de sarcini care imitau normele străine nepotrivite, pentru ca în anul următor, 1913, să se întocmească un caiet de sarcini pentru furnitura și montajul rezervoarelor metalice necesare instalației conductei Băicoi—Constanța (Tancred Constantinescu, *Memoriu*, în „Bul. Soc. Politehnice" (partea tehnică), XXIX, 1913, 7—8, p. 544—564).

[22] Gh. Damaschin, *Contribuțiuni la studiul combustibilului mineral în cadrul problemei energiei. Principiile unei noi politice de stat în materie de combustibil mineral*, II, București, 1933, p. 168—173, 178—180, 183.

[23] Gh. Buzatu, *Rezultatele aplicării legii minelor...*, p. 32.

[24] Gh. Damaschin, *op. cit.*, p. 198.

[25] I. M. Ștefan, Ed. Nicolau, *Scurtă istorie a creației științifice și tehnice românești*, București, 1981, p. 121.

[26] M. Pizanty, *La vitalité de l'industrie petrolifère roumaine*, București, 1939, p. 22—23.

[27] Kisselewsky, *Situația actuală a rafinăriilor de petrol din România*, în „An. min. din România", XVII, 1934, 11, p. 433.

[28] *Raționalizarea producției și a muncii*, în idem, XII, 1929, 12, p. 559.

[29] D. Filipescu, *Metodele de extracție în industria petrolului din România*, în idem, XV, 1932, 11, p. 400.

rarea de utilaj perfecționat de foraj, ca și pentru rafinării, ceea ce însemna sume importante.

Sprijinul a venit nu numai din partea societăților „Astra română" și „Româno-americană", între altele, care au făcut producătorilor și rafinorilor din țară propuneri în vederea conservării zăcămintelor și a desfacerii raționale a derivatelor [30], ca și a „Creditului minier", care a început stabilirea și aplicarea normelor pentru flanșe [31], ci și din partea științei. În plină criză economică, prin ingeniozitatea tehnicienilor români, s-a putut ține pasul cu realizările de pe plan mondial. Grație acestui corp tehnic, format la școlile politehnice proprii, specializat, uneori, în state cu tradiție în arta forajului și a extracției, s-a putut face progrese la schele, în activitatea de foraj, de extracție, de folosire rațională a gazelor, de recuperare a gazolinei și în rafinaj. Rafinăriile cele mai noi au aplicat procedee moderne de lucru, tinzîndu-se a se obține benzine cu un indice octanic ridicat [32]. Un mare progres în arta forajului se făcuse în 1930 cînd Andrei Drăgulănescu a conceput și introdus „sistemul coloanei unice", permițînd economisirea materialului metalic, accelerarea și ieftinirea forajului ; sistemul a fost aplicat și în S.U.A. În aceleași împrejurări, deci de criză, studiind cauzele care produceau devieri pronunțate ale găurilor de sondă la trecerea de la forajul percutant la cel rotativ, Drăgulănescu a brevetat „metoda de forat găuri drepte cu sistem rotativ în orice condiții" [33]. Introducerea coloanei unice de mare adîncime și adoptarea carotajului electric, fiind experimentate *întîi la noi* și apoi în alte state, se numără printre procedeele pe care nu le-am importat. Perfecționări de esență s-au întreprins și în direcția suprimării aproape complete a calităților deviate și generalizarea celor verticale, progres posibil prin mărirea greutății prăjinilor, prin controlul presiunii pe talpă și prin introducerea aparatelor electrice Hild-Drive [34]. De asemenea, aplicarea cracării în principalele rafinării a dat satisfacție [35].

Nu e de mirare, deci, că industria petrolului a putut rezista și chiar avansa în anii de grea conjunctură economică aproape numai datorită perfecționărilor tehnice [36], care au determinat nu numai o economie de materiale și o diminuare a numărului sondelor eșuate, ci și o considerabilă reducere a timpului de lucru. Dacă, cu ani în urmă, durata atingerii stratului productiv la o adîncime de maximum 1 500 m era de 1—3 ani, în 1931, o sondă cu acțiune pînă la 2 200 m intra în producție în numai două luni, cu un record de foraj zilnic de 40 m [37]. Progresele s-au făcut evidente și în posibilitatea de a închide simultan mai multe straturi de țiței și de apă cu o singură coloană în spatele căreia se injecta ciment. Grație acestui sistem s-a redus cantitatea de tuburi pe metru săpat de la 380 la 135 kg, realizîndu-se o economie de 5 400 lei pe fiecare metru. Introducerea pe toate șantierele a forajului rotativ rapid a determinat ca prețul pe aceeași unitate să reprezinte numai 42% în 1929 față de exercițiul precedent [38].

Perfecționările erau concludente și în domeniul rafinajului, permițîndu-se ajungerea la cantități maxime tratate cu un personal selecționat, redus numericește față de trecut. Raționalizarea muncii a condus la sporirea randamentului și, ambele, s-au transformat în premise care să înlocuiască producția haotică prin una ordonată și bazată pe puterea de desfacere, pentru „a asigura acestei industrii o dezvoltare liniștită în cadrul unei gospodăriri economice a avuției naționale" [39].

---

[30] *Raționalizarea industriei de petrol și Propositions pour la rationalisation de la production de pétrole brut*, în „Moniteur du pétrole roumain", XXX, 1930, 14, p. 813, 821—825.

[31] Arh. St. București, fond I.R.O.M., dosar 3/1936, f. 45.

[32] M. Pizanty, *Privire retrospectivă...*, p. 9.

[33] I. M. Ștefan, Ed. Nicolau, *op. cit.*, p. 208.

[34] A. Pleniceanu, *Progrese în arta forajului în România*, în „An. min. din România", XVII, 1934, 11, p. 416—418, 420.

[35] *L'Industrie du pétrole*, București, 1936, p. 9.

[36] A. Drăgulănescu, *Exploatarea rațională a petrolului*, în „An. ec. și stat.", XVIII, 1935, 10—12, p. 27.

[37] *Mina de lucru în industria petroliferă*, în „Moniteur du pétrole roumain", XXXI, 1931, 22, p. 1 047.

[38] M. Pizanty, *Privire retrospectivă...*, p. 15.

[39] *Mina de lucru în industria petroliferă...*, p. 1 048.

Totuşi, situaţia creată prin criza mondială a scos la suprafaţă toate lipsurile de organizare din propria ramură, deşi „Asociaţia industriaşilor de petrol" a pus, la puţin timp după publicarea legii minelor, jaloanele raţionalizării, iar întreaga activitate de pe şantiere şi din rafinării era ghidată de principii care convergeau în mod automat spre raţionalizare[40]. Răspunzînd dezorganizării prin organizare, raţionalizarea era apreciată, tocmai de aceea, ca singurul mijloc pe care industria petrolului putea să-l întrebuinţeze pentru a se adapta condiţiilor impuse de criză. Caracterul ei specific făcea anevoioasă „orice tentativă de aplicare a unui *plan unitar de raţionalizare*"[41]. Criza a impus din ce în ce mai mult întreprinderilor să cerceteze din nou mijloacele proprii pentru reducerea preţului de cost. În consecinţă, modernizarea utilajului şi a tehnicii, schimbarea metodelor şi perfecţionarea organizării muncii erau tot atîtea „tentative de raţionalizare", mai ales că reducerea preţului de cost şi îmbunătăţirea calităţii produselor nu se puteau efectua fără însemnate investiţii cu o lungă perioadă de amortizare. Criza întărise convingerea că între lipsa de rentabilitate şi utilajul vechi din unele rafinării exista un raport direct şi proporţional, din care cauză se extrăgeau puţine produse nobile şi se risipea prea mult combustibil[42], că, pînă nu se reducea procentul reziduurilor prin sporirea proporţiei de benzină şi de uleiuri rafinate şi cîtă vreme cantitatea de combustibil consumat de rafinării se menţinea ridicată, orice încercare de a reduce preţul de cost era zadarnică.

Pe de alta, criza a pus în evidenţă, în scopul realizării raţionalizării, necesitatea concentrări întreprinderilor prin absorbirea celor mici de către cele mari, în chiar folosul urmărit de legea minelor, care înlătura de la avantajele ei unităţile ce nu aveau capacitatea tehnică şi financiară revendicată de o bună exploatare. Situaţia creată prin supraproducţia mondială a grăbit o atare evoluţie şi aceasta pentru considerentul că, altminteri, industria petrolului din România, servind prin excelenţă exportul, îşi periclita însăşi condiţiile de existenţă şi o agrava şi pe aceea a economiei naţionale. În paralel, cîştiga teren teza că, în opoziţie cu neputinţa proprietăţilor private de cîteva hectare de a realiza o exploatare raţională, se afla subsolul suprafeţelor de stat, singurul care oferea largi posibilităţi de activitate după bareme ştiinţifice[43]. Mai tîrziu s-a insistat pe ideea ca la stabilirea suprafeţei destinată unei sonde să se ţină cont ca „exploatarea să fie de o rentabilitate cît mai raţională"[44].

Investiţiile făcute şi metodele aplicate după ieşirea din criză au determinat pe unii contemporani să considere că zăcămintele petrolifere tindeau să fie valorificate continuu prin lucrări de explorare, studii şi prospecţiuni moderne, metode noi de foraj şi extracţie, rivalizînd cu acelea din S.U.A., şi că, în ceea ce priveşte procedeele de rafinaj, România se plasa alături de principalele state[45]. Nu încape îndoială că dincolo de voita exagerare, un progres a avut loc. Astfel, forajul unei sonde la circa 2 000 m era realizat în 15—20 zile, în vreme ce cu 10—15 ani în urmă operaţiunea dura pînă la trei ani. La finele anului 1935 recordul mondial de adîncime era de 3 936 m obţinut în Texas. România s-a apropiat de o asemenea performanţă, prin adîncimea de 3 382 m la sonda nr. 1 Chiţovani a societăţii „Creditul minier". Graţie aplicării metodelor moderne de lucru, costul unui metru forat în 1936 era de aproximativ 4 300 lei, adică cu 40% mai mic decît în 1931[46].

O exploatare raţională implica şi extracţia numai a cantităţii de gaze strict necesare care să îndeplinească funcţia de vehiculare spre exterior a ţiţeiului. Factorul respectiv a jucat un rol important în randamentul unei întreprinderi. Prin extracţia după metode moderne şi prin stabilirea de înţelegeri de lucru între socie-

---

[40] *Raţionalizarea producţiei şi a muncii...*, p. 559.

[41] Th. Ficşinescu, G. G. Antonescu, *Normalizarea tuburilor. Un pas către raţionalizarea industriei petrolifere româneşti*, în *BIROM*, III, 1929, noiembrie—decembrie, p. 255.

[42] *Raţionalizarea industriei de petrol*, în „Bursa", XXVIII, 1929, 1 263, p. 47—48.

[43] M. Pizanty, *La vitalité de l'industrie pétrolifère...*, p. 17.

[44] Dorin Nicolaescu, *Observaţiuni asupra autorizărilor de sonde în legătură cu exploatarea raţională*, în „An. min. din România", XXIV, 1941, 6, p. 144.

[45] *L'Industrie du petrole...*, p. 3.

[46] *Ibidem*, p. 7; vezi şi V. Dumitrescu, *Progresele tehnicii româneşti în extracţia petrolului*, în „An. min. din România", XVII, 1934, 11, p. 425 şi urm.

tăți, pe multe șantiere (Boldești, Țintea, Ceptura și altele) s-a ajuns la un stadiu superior de scoatere, mărindu-se viața sondelor și evitîndu-se risipa de gaze care, în mod fatal, ducea la micșorarea randamentului [47].

Progresele erau rezultatul firesc al colaborării între factorii de ordin științific, tehnic și economic, prin care s-a realizat „un proces de permanentă reînnoire în domeniul adaptării la noile practici ale industrializării" [48]. Între altele, în 1939 s-a introdus prin activitatea științifică a lui Drăgulănescu un nou sistem de foraj vibrator și s-a preconizat recuperarea secundară a țițeiului prin injecții cu apă sau gaze de sondă. Stăruințele în atare direcție aveau să vină și de la Ion Basgan, a cărui cea mai importantă invenție, brevetată în 1934 în România și în 1937 în S.U.A., pornea de la sonicitate; ea punea bază pe un nou sistem al prăjinilor grele proporționale și pe forajul prin rotație percutantă, cu amortizarea presiunilor hidromecanice [49].

În privința prelucrării țițeiului, specialiștii apreciaseră și acum că obținerea produselor de valoare și cracarea substanțelor grele reprezentau unii din factorii ce asigurau o îmbunătățire a randamentului. Mai era însă foarte mult de făcut pentru a atinge proporția de benzină cracată în S.U.A. Creșterea randamentului se afla și acum în funcție de investițiile noi, de punerea în valoare a combustibililor înlocuitori ai păcurei. Fiecare procent de benzină în plus față de trecut reprezenta — cum bine s-a remarcat — o încununare și a muncii oamenilor de știință, dar și un cîștig pentru economia națională și apărarea statului [50]. Faptul a avut consecințe pozitive și în domeniul comerțului exterior, benzina românească concurînd la Chicago petrolul american chiar la el acasă [51].

Rezultatele nu erau pe măsură să fie socotite ideale, mai ales că primejdia celei de a doua conflagrații a secolului se arăta la orizont. Efortul trebuia multiplicat și, cel dintîi, direcționat către cadrul juridic. Andrei Drăgulănescu ceruse tocmai în atare sens modificarea legii minelor spre a asigura exploatarea rațională a petrolului, ceea ce semnifica punerea la curent a societăților cu progresele tehnice și statornicirea premiselor de adaptare neîntîrziată a noutăților, mai ales pentru faptul că nici statul, nici întreprinderile nu puteau persevera în practici învechite „fără a se face vinovate de o adevărată crimă față de interesele superioare ale acestei țări" [52]. Ca să determine o prefacere legislativă radicală, unii contemporani au stăruit pe ideea că, în comparație cu ceea ce ei considerau ideal, regimul minier de pînă în 1938 a permis în mare parte o exploatare neeconomică, determinată de faptul că statul nu a intervenit la timp pentru comasarea proprietății în vederea unei valorificări raționale. Fărîmițarea proprietății miniere se datora micii gospodării agricole țărănești și articolului 19 din Constituția din 1923 care, recunoscînd drepturile cîștigate, a conservat o stare de fapt neprielnică exploatărilor raționale [53]. Dimpotrivă, în regiunile cu proprietăți mari, ca de pildă șantierul de la Boldești, producătorii au pus sondele la distanțe raționale și au realizat exploatări economice [54].

Într-o atmosferă de prefaceri legislative s-a cerut ca, întocmai cum în investițiile destinate exploatării întreprinzătorului i se recunoștea o primă pentru munca sa, să se acorde înlesniri acelor întreprinderi care erau decise pentru modernizare prin introducerea noilor procedee de lucru pe șantiere sau în rafinării [55]. În fapt, pentru a corespunde speranțelor ce se puneau în petrol, explorarea și exploatarea reclamau, mai ales în acele împrejurări, un efort concertat din partea întreprinderilor, care efectuau lucrările, și a statului, căruia îi aparțineau în cea mai mare măsură subsolul. Lipsa acestui efort a determinat ca proprietarii să se intereseze, de regulă, de obținerea cît mai iute și cît mai ieftin a petrolului, iar statul, prin

[47] M. Pizanty, *Privire retrospectivă...*, p. 17.
[48] *Ibidem*, p. 60.
[49] I. M. Ștefan, Ed. Nicolau, *op. cit.*, p. 208—209.
[50] M. Pizanty, *Privire retrospectivă...*, p. 61.
[51] A. Drăgulănescu, *op. cit.*, p. 30.
[52] *Ibidem*, p. 67.
[53] Gh. N. Leon, *Petrolul românesc și politica de stat*, în „An. ec. și stat.", XXI, 1938, 7—10, p. 151.
[54] *Ibidem*, p. 153.
[55] *Îmbunătățirea randamentelor de fabricație poate fi o soluție a crizei de producție în România ?*, în „Moniteur du pétrole roumain", XXXIX, 1938, 1, p. 6.

legi ale minelor, să se preocupe mai mult de latura fiscală și polițienească a problemei. Spre a se realiza concertul celor doi factori, s-a constituit în 1938 o comisie datoare să găsească remediile, formată, la rîndul ei, din două subcomisii : una pentru producția de țiței, cu L. Mrazec în frunte ; alta, pentru gaze, avînd ca președinte pe N. Caramfil. Ambele trebuiau să aibă în vedere, între altele, ca atribuirea terenurilor să se facă rațional, ținîndu-se cont atît de interesul capitalului, cît și de cel legitim al economiei naționale. În apărarea unui asemenea principiu, C. Argetoianu, președintele Consiliului Superior Economic, a demonstrat că România, la fel ca toată lumea, a apreciat o vreme că se afla în fața unei bogății nesecabile, în care s-a „dat iama, fără nici un fel de plan dinainte conceput" [56]. Cum politica indiferenței nu mai putea continua, raționalizarea s-a impus mai întîi între convingeri. De aici, justificarea în 1938 a alcătuirii unui *plan cincinal* pentru explorare și exploatare, de la care nimeni nu avea dreptul să se abată. Mai mult, s-a preconizat constituirea unui Consiliu Superior al Petrolului, compus numai din oameni pricepuți care să se ocupe de aplicarea planului respectiv, cu asigurarea primatului intereselor românești [57]. Asemenea preocupări erau cu atît mai bine venite, cu cît, în domeniul explorării, nu s-au făcut cercetări de mare anvergură și nu s-a început „pe o scară vastă" inventarierea avuțiilor naturale [58].

Pe un atare fundal, se preconizase și o raționalizare în procesul pregătirii cadrelor. Specializarea în domeniul petrolului era înțeleasă prin înființarea unei secții de „petrol" la facultatea minieră a Școlii politehnice din București, după cum la Timișoara era dorită specializarea pentru „cărbune și metalurgie", considerîndu-se că numai astfel se puteau folosi cît mai rațional bogățiile subsolului. De aici concluzia că economia națională trebuia să-și pună mari speranțe în viitoarea organizare a învățămîntului tehnic superior într-un sistem unitar și rațional, concentrat în școlile politehnice [59].

Preocupările de planificare și de raționalizare au fost influențate în acele condiții de conceptul de economie dirijată, care, în petrol, nu trebuia să se reducă la naționalizarea capitalului, ci să impună punerea în valoare a cît mai multor regiuni din țară, prin exploatare intensivă și rațională, fără „a ne gîndi la ziua de mîine", întrucît — se exprima convingerea — știința avea posibilitatea de a descoperi alte surse de energie [60]. La aceasta a contribuit și demonstrația făcută de unii contemporani că dovezile de secătuire a unor zăcăminte de țiței s-au datorat nu insuficientului progres tehnic în exploatare, în care România a ținut în fapt pasul cu celelalte state și, în unele cazuri, a luat-o chiar înainte, ci inexistenței nici unei legături între chestiunile tehnice privind exploatarea și cele referitoare la epuizarea lor [61].

Optimismul izvorît din posibilitatea științei de a descoperi noi surse de energie nu captase pe toți specialiștii, unii criticînd cu asprime faptul că la noi exploatarea petrolului a suferit multe neajunsuri, determinate îndeosebi prin aceea că se extrăgea fără să se fi studiat în prealabil gradul de acumulare naturală a substanțelor minerale, folosindu-se metode care au dat mari producții zilnice. Urmărindu-se un asemenea țel, s-au degazeificat și inundat zăcămintele într-un tempo necunoscut în America. Mai mult, s-a dat drumul sondelor să producă la maximum și pe tubing și pe coloane, în vreme ce pe șantierele de peste ocean se exploata în regim redus, așa încît să nu se producă degazeificări și inundări pre-

---

[56] *Un plan cincinal de activitate în cîmpurile petrolifere din România*, în idem, 7, p. 494.

[57] *Ibidem*, p. 495—496.

[58] M. Manoilescu, *Autarhia economică*, în „An. ec. și stat.", XVII, 1934, 7—9, p. 18—19.

[59] C. D. Bușilă, *Inginerii în industria de petrol*, în „Moniteur du pétrole roumain", XXXIX, 1938, 23, p. 1 819.

[60] D. Iorgovici, *Munca organizată și economie dirijată în cadrul interesului național*, București, 1935, p. 53.

[61] V. Iscu, *Secătuirea zăcămintelor de țiței și viitorul industriei petrolului în România*, București, 1937, p. 10.

mature[62]. În asemenea condiții — conchidea Virgil N. Madgearu — nu era de mirare că se asista la epuizarea unor zăcăminte[63]. Rezultatele erau relativ similare spre sfîrșitul perioadei luate în studiu și sub aspectul industrializării petrolului, întrucît se acordase prioritate laturii cantitative, adică sporirii accentuate a producției, și s-a neglijat aspectul calitativ, de valorificare, dacă nu superioară, cel puțin completă a țițeiului și a gazelor de sondă. Cu alte cuvinte, unei exploatări intensive i-a fost preferată o creștere extensivă[64]. Să nu omitem între efectele raționalizării, îndeosebi în rafinării și ca urmare a variației cantitative a producției lor, reducerea substanțială a personalului în perioada 1930—1939[65].

Cu toate acestea, laturile pozitive ale raționalizării rămîn cîștiguri certe în preocupările de modernizare din sectorul petrolifer. Vădite rămîn și eforturile societăților pentru trecerea la exploatarea geofizică a unor regiuni cu ajutorul metodelor moderne magnetice și electrice, aplicate cu intenția de a participa la înființarea industriilor care erau încă necunoscute la noi, ca și la comprimarea gazului metan în butelii spre a fi utilizat la autocamioane și în orașele fără racord la rețeaua de conducte. Referindu-se la primul aspect, al doilea congres al inginerilor (octombrie 1922) a cerut să se fixeze directivele în studiul industrializării gazului metan[66], iar „Argus", odată cu constatarea marilor pierderi de gaz metan în procesul întrebuințării, a insistat ca problema industrializării lui să se pună radical și în întregime, prin folosirea a tot ceea ce știința și tehnica ofereau spre a „valorifica cum trebuie aceste imense bogății potențiale"[67]. Faptul nu era cu nimic nou dacă avem în vedere că încă din 1913 s-a pledat pentru „lucrări sistematice de captare și utilizare" a lor în scopuri industriale[68].

Exploatarea gazului metan, care luase un puternic avînt sub regimul comercializării[69], regim considerat de Vintilă Brătianu drept singurul care asigura cea mai bună valorificare din punctul de vedere al unei conștiințe politice de stat[70], a determinat, îndeosebi pe „Sonametan", să efectueze cercetări și însemnate lucrări în vederea celei mai bune distribuiri și întrebuințări. Din momentul în care a început repartiția acestuia la populație, societățile au studiat raționalizarea consumației menajere. Experiențele făcute au atestat o consumație completă dacă se montau arzătoare raționale și dacă tirajul și circulația gazelor era regulată în mod corespunzător. Faptul era important, deoarece populația putea obține un mare cîștig fără a face investiții speciale. În consecință, s-a construit un arzător pentru orice tip de sobă, putîndu-se astfel reduce la aproape jumătate necesitatea combustibilului. Datele dovedesc că prin raționalizarea consumației, abonații au realizat economii care depășeau costul aparatelor respective. Avantajele au fost și mai evidente în comparație cu consumul de material lemnos[71].

Preocupările de raționalizare au cuprins și alte ramuri ale industriei extractive. Cererea mare de combustibil după prima conflagrație mondială, îndeosebi pentru industrie și transport, a declanșat și întreținut asemenea inițiative în ra-

---

[62] *Contribuțiuni la problema materiilor prime în România*, II, București, 1939, p. 23—24.

[63] Virgil N. Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1940, p. 103.

[64] Constanța Bogdan, Adrian Platon, *Capitalul străin în societățile anonime din România în perioada interbelică*, București, 1981, p. 128.

[65] Liliana Georgescu, *Localizarea și structura industriei românești*, București, 1941, p. 207.

[66] C. I. Motaș, *Istoricul, programul și realizările societăților de gaz metan*, București, 1934, p. 24—25 ; Pompiliu Nicolau, *op. cit.*, p. 559.

[67] „Argus", 24 iunie 1929.

[68] H. Lăzărescu, *Despre gazele naturale. Proprietățile, captarea și utilizarea lor în industrie*, în „Bul. Soc. Politehnice" (partea tehnică), XXIX, 1913, 1, p. 92.

[69] *Enciclopedia României*, III, p. 1 090—1 092, 1 095.

[70] C. I. Motaș, *Valorificarea subsolului de gaz metan din Ardeal*, București, 1931, p. 32.

[71] Idem, *Istoricul, programul și realizările...*, p. 23 ; *Gazul metan — combustibilul indigen ideal în variatele lui întrebuințări (menaj și industrie)*, București, 1935, p. 23, 33.

mura carbonieră. Drept urmare, s-au constituit comisii și organe centrale de aplicare a măsurilor de valorificare a zăcămintelor respective[72], mai cu seamă pentru faptul că se făcuse constatarea că unele exploatări, prin folosirea metodelor iraționale, nu puneau suficient în valoare avuțiile, iar altele, ignorate, erau expuse prăbușirii, incendiilor și inundațiilor, aducîndu-se astfel imense pagube economiei naționale[73]. În asemenea condiții, normarea a fost dictată aici de necesitatea raționalizării. În aplicarea ei, s-a procedat, în multe cazuri, „cu violență" față de obiecțiile apărătorilor vechilor practici. Micșorarea numărului minelor a ușurat aplicarea normelor, ale căror efecte favorabile au apărut cu oarecare întîrziere din cauza balastului de material care nu se încadra în reglementările deja elaborate[74].

Industria a trebuit în chip obiectiv să tindă spre concentrarea lucrărilor de extracție și de preparație a cărbunelui pentru a furniza un combustibil de calitate căilor ferate și a lărgi pătrunderea lui în consumul industrial și casnic. În plus, creșterea producției prin instalații moderne și o organizare rațională constituia cel mai bun mijloc de a reduce cheltuielile pentru lucrările din mină și de la suprafață, deci a prețului de cost. C.F.R., de exemplu, plăteau societății „Petroșani" aproape de două ori mai mult decît era costul cărbunelui pe piața mondială, situație penibilă care putea fi anulată numai de aplicarea metodelor științifice de producție[75]. Tocmai controlul cheltuielilor era apreciat ca unul din mijloacele prin care se putea exercita conducerea și aduce o contribuție la modernizarea diferitelor exploatări organizate în chip rațional[76].

Pentru a accelera producția, fără a spori numărul brațelor de muncă, exploatările miniere au tins să introducă, mai întîi, utilaje moderne. Ca urmare, încă din perioada 1922—1927 s-a întrebuințat tot mai mult mecanizarea pentru transportul cărbunelui din galerii la suprafață, curentul electric pentru acționarea pompelor de evacuare a apei, compresorul și ciocanul pneumatic pentru înlocuirea celui de abataj[77]. Mai tîrziu, în 1936, la Lupeni, s-au introdus abataje frontale cu susținere metalică, considerate printre cele dintîi pe plan mondial[78]. Pe de altă parte, Asociația proprietarilor de cazane, mașini, instalații mecanice și electrice s-a concentrat asupra aprecierii și utilizării raționale a combustibililor solizi, îndeosebi a cărbunilor disponibili în Banat[79]. Prin distilarea la temperaturi joase aplicate lignitilor s-a urmărit valorificarea lor în vederea obținerii unui combustibil rezistent și omogen, care să suporte transportul și intemperiile și să aibă o putere calorică superioară lignitului din care a provenit. Prin liant cu smoală, se putea astfel utiliza și pulberea de cărbuni, ca și cărbunii mărunți căzuți la exploatare, deci o valorificare integrală prin brichetarea cocsului primar[80]. În acest mod, industria cocsului a trebuit să sufere influența imperativelor — mult, bun și ieftin —, iar rezultatul a fost trecerea ei din domeniul empirismului în acel al industriei gîndite temeinic, unde rolul inginerului conducător devine capital[81]. Mai tîrziu s-a făcut uz de procedeul original de ameliorare a lignitului prin deshidratare și încălzire cu păcură la temperatură de peste 200 grade Celsius.

Preocupările de raționalizare au fost deviate îndeosebi spre Valea Jiului unde, pentru a ameliora efectele crizei determinate de reducerea cotei de către C.F.R.

[72] „Argus", 15 februarie și 12 martie 1926.

[73] Gh. Damaschin, *Problema combustibilului și politica de stat*, în „An. ec. și stat.", VIII, 1925, 11—12, p. 3.

[74] G. Schileru, *Normalizarea în industria cărbunilor*, în „Bul. C.R.N.", 1934, 1, p. 2, 6.

[75] G. Mantu, *Fordismul*, București, 1929, p. 24.

[76] I. D. Gheorghiu, *Controlul cheltuielilor în întreprinderile industriale ca aplicație pentru exploatările miniere*, în *BIROM*, VII, 1933, noiembrie—decembrie, p. 107, 113.

[77] L. Báthory, *Aspecte privind situația industriei carbonifere din România între anii 1919—1929*, în *AIIAC*, X, 1967, p. 292.

[78] I. M. Ștefan, Ed. Nicolau, *op. cit.*, p. 210.

[79] *25 ani de activitate ai Asociației proprietarilor de cazane, mașini, instalațiuni mecanice și electrice din România. 1911—1936*, București, 1936, p. 51.

[80] I. Blum, *Utilizarea rațională a lignitilor românești*, în „An. min. din România", IX, 1926, 12, p. 749, 755.

[81] D. Stănescu, *Tendințe noi în industria cocsului metalurgic*, în *Referate și rapoarte tehnice*, IV, București, 1930, p. 2.

și a scădea prețul de cumpărare s-a decis închiderea minelor necorespunzătoare și aplicarea obiectivelor raționalizării prin concentrarea instalațiilor exterioare, alegerea de sisteme de abataj cu fronturi mari, mecanizarea transportului subteran și a mijloacelor de extracție [82]. În sprijin venise și decizia Consiliului de Miniștri, luată în ședința din 5 august 1930, de a institui pe lîngă Ministerul Industriei și Comerțului o comisie care să întocmească, cu concursul statului, programul de raționalizare a ramurii carbonifere [83].

Mecanizarea a necesitat, în prealabil, examinarea forței motrice, act soldat cu înlocuirea în mare parte a energiei pneumatice cu acea electrică, motiv ce a determinat sporirea randamentului muncii și îmbunătățirea condițiilor fizice de lucru [84]. Să menționăm că, datorită raționalizării, muncitorii au fost concediați chiar într-o atmosferă de creștere a producției, proces ce avea să se agraveze, în vreme de impas, și prin comprimarea volumului afacerilor, iar apoi, că, cu toată ameliorarea mediului de lucru, nota caracteristică efortului brut prestat nu a dispărut. În urma unei anchete întreprinse în bazinul carbonifer respectiv, ziarul „Dimineața" a putut consemna, tocmai în perioada în care se glorificau preocupările de „umanizare" a condițiilor de lucru, că „Ani întregi, trăiți sub pămînt, la întuneric, împrăștiat foarte slab de lampa cu flacăra verzuie, la o temperatură foarte ridicată și într-o atmosferă sufocantă pe care insuficientele și anemicele ventilatoare nu o pot înviora de ajuns, cu zeci de pericole la tot minutul — explozii, flăcări, gaze, prăbușiri, inundații, lucrînd în praful înecăcios al cărbunelui și în noroiul cleios al locului, adevărat — iad — minerul din întreprinderile carboniere are viața cea mai cîinească" [85].

În fine, menționăm la nivelul industriei extractive că C.A.M., constatînd că valorificarea zăcămintelor de sare se putea realiza numai prin exploatarea rațională, a luat măsuri în două direcții : închiderea salinelor devenite nerentabile din cauza cheltuielilor mari de întreținere, sau a lipsei de debușeuri, modalitate care a condus la „suprimarea" unor importante pagube ce se repetau anual ; modernizarea și raționalizarea exploatărilor rămase, începînd cu acelea care erau destinate exportului, mijloc ce a permis o reducere a prețului de cost. Odată cu anul 1926 s-a procedat la întocmirea proiectelor după care urma să se întreprindă modernizarea salinelor Slănic și Uioara, iar în 1934 s-a alcătuit unul similar pentru Tg. Ocna. Modernizarea a constat în adoptarea unui nou procedeu de exploatare, în introducerea de instalații și mașini perfecționate de extracție, de transformare și de transport, în repartizarea cît mai rațională a mîinii de lucru în mine și la suprafață [86]. În urma introducerii ei la Slănic, s-a întrebuințat pentru prima dată, după o metodă specială, mașinile Havenze, procurate de la firmele Sullivan (S.U.A.) și Eickhoff (Germania) la lucrări combinate de deschidere și de exploatare, ale căror rezultate au depășit previzibilul. Modernizarea și raționalizarea au condus la scăderea prețului de cost al sării de la Slănic [87]. Toate lucrările executate la cele trei mari exploatări reprezentau o dovadă de „ceea ce poate face munca românească, chiar în domeniile cele mai diferite ale tehnicii, atunci cînd este sprijinită și îndreptată pe drumul cel bun" [88].

Așadar, în pofida înzestrării unor ramuri și întreprinderi, ca și a tendințelor favorabile spre raționalizare, industria nu a reușit să se situeze, pe ansamblu, la nivelul cerințelor. Avînd asigurată piața internă, la umbra unui tarif vamal protecționist, și dispunînd de forță de muncă ieftină, marea industrie nu a răspîndit metodele științifice de producție pînă la cea din urmă unitate, spre a spori randamentul și rentabilitatea. Nu e însă mai puțin adevărat că, fără preocupările menționate în ramurile extractive, economia ar fi atins o cotă mai joasă pe spirala evoluției sub regim burghez.

---

[82] Gh. Gh. Mărdărescu, *Mecanizarea exploatărilor carbonifere*, în „An. min. din România", XII, 1929, 12, p. 583.

[83] „Monitorul Oficial", 30 septembrie 1930, p. 8 244.

[84] Arh. St. București, fond I.R.O.M., dosar 2/1929, f. 260—263.

[85] „Dimineața", 7 iulie 1930.

[86] M. Stamațiu, *Progresele tehnice realizate în exploatarea sării*, în „An. min. din România", XVII, 1934, 11, p. 443, 446.

[87] *Ibidem*, p. 447—448.

[88] *Ibidem*, p. 449.

TENTATIVES DE RATIONALISATION DANS LES COMPARTIMENTS DE L'INDUSTRIE EXTRACTIVE ROUMAINE (PÉRIODE DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES)

RÉSUMÉ

Une fois acquise l'adhésion des contemporains à l'application des méthodes modernes dans l'activité industrielle, les spécialistes de l'entre-deux-guerres ont mis en circulation les arguments qu'exigeait l'échelonnement des préférences conformément à la structure et à la perspective que chaque sous-branche en avait à l'époque. S'appuyant sur une riche bibliographie, l'auteur analyse les raisons en vertu desquelles tous les compartiments de l'industrie furent théoriquement et pratiquement influencés par les critères scientifiques de la rationalisation, l'accent dans l'extraction ayant porté sur l'exploration, l'exploitation et le raffinage du pétrole.

L'auteur démontre que, pour réaliser le progrès de l'industrie par rationalisation, on avait fait jouer tous les leviers idéologiques, mais non pas ceux matériels, ce qui a fait qu'en dépit de l'équipement de certaines branches et entreprises, de même que des tendances favorables à la rationalisation, l'activité proprement dite ne fût pas en général au niveau des exigences. Tout en ayant assuré le marché interne, à l'ombre d'un tarif douanier protectionniste, et en disposant d'une force de travail bon marché, la grande industrie n'a pas répandu néanmoins les méthodes scientifiques de production jusqu'à ses moindres unités, afin d'en augmenter de la sorte le rendement et la rentabilité. Il n'en est pas moins vrai que, sans les tentatives mentionnées, l'économie aurait atteint une cote plus basse sur la spirale de son évolution en régime bourgeois.

GOSPODĂRIA MOȘIEREASCĂ ÎN ROMÂNIA INTERBELICĂ

DE

D. ȘANDRU

La sfîrșitul primului război mondial, în perioada discutării și legiferării reformei agrare, cînd curentul de opinie era, evident, favorabil împroprietăririi țăranilor, moșierimea și apărătorii ei, pentru a-și justifica împotrivirea față de proiectele de expropriere preconizate de liberali, au susținut constant teza privitoare la rolul progresist jucat de marea proprietate în evoluția agriculturii și a societății rurale, teză vehement combătută, cu argumente extrase din statisticile agrare și agricole ale epocii, de partizanii sinceri ai împroprietăririi. „Trebuie să rămînă bine stabilit că, în fazele de evoluțiune a organizării noastre sociale, — se arăta în Darea de seamă a Societății Naționale de Agricultură pe anul 1919 — proprietarii și arendașii români au fost factori de căpetenie ai propășirii țării, dîndu-i aportul economic, care adusese România la starea aceea de înflorire ce atinsesem înainte de război. Datorită muncii, energiei și capitalului întreprinzătorilor agricoli s-a pus în valoare solul României, s-a organizat întreaga muncă a țărănimii noastre, făcînd din ei factori de producători“ [1]. „Proprietatea mare — se menționa în concluzie — este o necesitate și ea va servi drept trăsătură de unire între populația rurală și cea urbană, căci numai prin ea se va transforma tehnica agricolă în interesul săteanului român“ [2]. Același punct de vedere era afirmat și în Memoriul marilor proprietari cu privire la expropriere, din 1 martie 1920, redactat de Const. Garofild, la cererea Adunării generale a Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole din România. Acum, după război, „ca și în trecut, agricultorii mari au dovedit că sînt un factor economic hotărîtor [3]. Folosind și alte argumente împotriva extinderii cadrului exproprierii, între care producția superioară la hectar a proprietății mari, comparativ cu aceea a micii proprietăți, moșierii revendicau nu numai a se păstra marea proprietate, „în proporție modestă“, ci și să fie ajutată să se consolideze, căci ea va constitui un debușeu de muncă pentru sporul populației rurale către o agricultură ce va deveni intensivă [4].

Legiferarea și punerea în aplicare a reformei agrare din 1921 nu a determinat pe apărătorii moșierimii să renunțe la glorificarea rolului marii proprietăți, pe care s-au străduit să îl adapteze la noile condiții. Se încerca să se demonstreze că modificarea structurii proprietății funciare rurale adusese după sine și schimbări în raporturile dintre proprietarii mari și mici, creînd o comunitate de interese a acestora [5] și că marea proprietate continua să păstreze un rol însemnat de îndru-

---

[1] Arh. St. București, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 7/1919, f. 3.

[2] *Ibidem*, f. 3—5.

[3] *Memoriul agricultorilor mari cu privire la expropriere*, București, 1920, p. 6.

[4] *Ibidem*, p. 8—19.

[5] Arh. St. București, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 272/1921—1940, f. 89; Leonida Georgescu-Gruian, *O eră nouă în agricultură. Unirea agricultorilor mari și mici pentru progresul agricol*, în „Buletinul agricol“, Craiova, I, 1924, 1, p. 2.

mare a micilor producători rurali[6]. Asemenea argumente au fost preluate şi sus ţinute chiar şi de reprezentanţi ai Partidului Naţional Ţărănesc, ce se declara apărător al intereselor ţărănimii.

La numai cîteva luni după realizarea fuziunii dintre Partidului Naţional Român şi Partidul Ţărănesc, unul din ideologii ţărănismului, moşierul Ernest Ene, publica, în „Analele economice şi statistice", articolul *Rolul economic şi social al marii proprietăţi*, ce reflecta pe de-a întregul punctele de vedere ale acestei clase. El găsea că proporţia de 11,2% a marii proprietăţi de peste 100 ha din România reprezenta una din cele mai scăzute din Europa, căci în Anglia ea era de 69,6%, iar în Franţa de 37%, şi că la noi limita reducerii marii proprietăţi fusese atinsă, dacă nu chiar şi întrecută. Orice altă reducere — declara Ernest Ene — ar provoca neajunsuri[7].

Făcînd calcule de randament, autorul enunţă părerea că proprietatea rurală, pentru a hrăni un proprietar din „clasa cultă", ar trebui să aibă cel puţin o suprafaţă de 250 ha, în sensul economic al proprietăţii mari. Utilitatea ei era susţinută şi pe alte argumente. Cum tehnica agricolă a micii proprietăţi era rudimentară, autorul găsea justificată existenţa şi menţinerea marii proprietăţi, utilată cu o tehnică modernă[8]. „Dacă ar fi, decomandată, numai concursul pe care marea proprietate îl poate da pentru producerea seminţelor şi vitelor selecţionate, absolut necesare agriculturii mici şi tot ar fi justificată încă pentru multă vreme existenţa marei întreprinderi agricole". Mergem mai departe — scrie Ernest Ene — arătînd că proprietarul cult la sate este justificat şi printr-o acţiune culturală şi de politică economică[9]. Nu lipseau din argumentaţia teoreticianului naţional-ţărănist nici alte teze susţinute de moşieri. De fapt, — declara el — interesele agrare ale clasei ţărăneşti se confundă cu cele ale întreprinzătorilor agricoli mari, care trebuie să creeze o salidaritate ce se poate întinde din domeniul economic în cel politico-social. Marele proprietar trebuie să păstreze legătura cu săteanul, să devină exponentul lui în viaţa economică şi socială[10]. „Odată cu consolidarea întreprinderii sale din punctul de vedere al rentabilităţii, prin crearea tipului moşiilor model, proprietarul mare, dovedindu-şi utilitatea economico-socială, îşi consolidează însăşi temelia proprietăţii sale, care este astăzi, în ultimă analiză, rezemată aproape numai pe principiul utilităţii sociale". Marea proprietate are reprezentanţi care pot apăra interesele agriculturii. Cooperaţia la noi este prea slabă pentru a reacţiona. „Actualele divergenţe de interese care mai persistă astăzi la ţară între marii şi micii proprietari tind a dispare tot mai mult, pe măsură ce întrebuinţarea maşinismului agricol va mărgini nevoia de mînă de lucru a întreprinzătorului agricol". „O clasă ţărănească solidară cu conducătorii ei fireşti va da societăţii româneşti temelia economică naţională de care ea are nevoie"[11].

În perioada crizei economice, cînd producătorii rurali au fost puternic afectaţi de pe urma scăderii preţurilor produselor agricole, a neputinţei comercializării recoltelor, a problemei datoriilor agricole şi datorită altor cauze, moşierimea a încercat să se manifeste tot mai mult ca purtătoare de cuvînt a tuturor agricultorilor, a căror interese pretindea că le apără, atît prin organizaţiile ei politice mai vechi, sau acum constituite, cît şi prin asociaţiile sale profesionale[12]. Formaţiuni politice care, la prima vedere, păreau să nu aibă nimic comun cu marea proprietate, s-au dovedit a fi în fapt susţinătoarele ei[13]. Nu a dispărut nici vechea tea-

---

[6] Virgil Ionescu, *Din factorii determinanţi în producţia agricolă*, în „Buletinul agricol", Craiova, II, 1926, 16—17, p. 2.

[7] Ernest Ene, *Rolul economic şi social al marii proprietăţi*, în *AES*, X, 1927, 1—2, p. 55—56.

[8] *Ibidem*, p. 57.

[9] *Ibidem*, p. 58.

[10] *Ibidem*, p. 59.

[11] *Ibidem*, p. 60.

[12] Vezi Arh. St. Bucureşti, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 239/1924—1944, f. 20.

[13] Aşa de pildă, *Uniunea patriotică*, condusă de generalul de divizie Ion Anastasiu şi avînd ca vicepreşedinte pe G. D. Creangă care, deşi moşier, militase pentru reforma agrară din 1921, şi compusă aproape în exclusivitate din ofiţeri, ce s-a creat în 1932 cu scopul de a căuta soluţii în vederea depăşirii situaţiei cri-

privitoare la necesitatea menținerii marii proprietăți pentru progresul țării. G. I. Băicoianu afirma în mod clar că „... în structura statului nostru, marea proprietate în forma ei restrînsă de azi — e necesară pentru înnoirea și desăvîrșirea plugăriei noastre" [14].

După criza economică din 1929—1933, cînd factorii de decizie ai României nu reușeau să găsească încă mijloace eficiente pentru redresarea agriculturii și cînd soluțiile căutate de unii politicieni și economiști păreau tot mai radicale, observăm reacția promptă a moșierimii față de ideea unei eventuale noi exproprieri. Consulul central al României la Londra, G. N. Gologan, scria într-un memoriu trimis regelui, în octombrie 1934, că pentru redresarea agriculturii era nevoie de o organizare spre a se pune în valoare factorii naturali și că „o altă expropriere ar fi o aberație", căci pe aceeași suprafață de pămînt producția poate fi de patru ori mai mare. De aceea, trebuie organizate producția și comerțul, căci, în cazul nostru, ele se confundă cu mica și cu marea proprietate [15]. În anul următor, 1935, Nicolae Cornățeanu se pronunța cu și mai multă fermitate împotriva acelora care exprimau puncte critice la adresa marii proprietăți: „Trebuie să rămînem, apoi, bineînțeleși asupra unui punct. Că după atîția ani de la reforma agrară, revoluții în structura noastră agrară nu mai putem face și nici nu trebuie să facem", ci trebuie să vedem cauzele care țin agricultura țărănească pe loc [16]. Faptul că marea proprietate recurge la arendări nu trebuie să ducă la concluzia că nu este utilă, căci ea a înnobilat agricultura și a fost purtătoarea progresului tehnic la sate și apare cu atît mai necesară de menținut acum cînd dă producție bună și mare la hectar [17].

În a doua jumătate a deceniului IV al veacului nostru, problema unei noi exproprieri și împroprietăriri este pusă tot mai insistent în anumite cercuri de specialiști și în unele grupări politice, ca o soluție menită să redreseze agricultura românească și starea materială precară a țărănimii [18]. Ideea a fost relansată de național-țărăniști, care au dezvoltat-o prin noua formulă ce o dădeau statului țărănesc [19]. Deși la început a avut drept scop să rectștige masele rurale, ea pornea, totuși, de la starea de fapt a agriculturii. „Dacă această situație va rămîne neschimbată, — scria, în 1936, Virgil Madgearu, referindu-se la persistența dijmei și la pulverizarea excesivă a lotului țărănesc — ea va constitui o stînjenire a progresului agricol, atît în gospodăria țărănească, cît și în gospodăria marei și mijlociei proprietăți, pe care n-o va tolera națiunea, avizată a spori prin toate mijloacele producțiunea națională" [20]. Vicepreședintele Cercului de studii al Partidului Națio-

---

tice a țării, lansînd, în primăvara anului 1932, un *Apel către marii proprietari rurali pentru salvarea țării și a agriculturii*, deplîngea situația lor economică de după reformă, acuzînd pe moșieri că după Unire, în loc să conducă țara, se retrăseseră în pasivitate, stînd tot timpul în rezervă, din care motiv s-ar fi ajuns la situația din anii crizei. De aceea, lor li se cerea să organizeze din punct de vedere economic și politic pe țărani și să îi educe, evidențiind în final că *„Un conflict între marea proprietate și țărani, azi nu mai poate exista"* (subl. autorului) (idem, fond Casa regală Carol II, dosar 29/1932, f. 6—8).

[14] C. I. Băicoianu, *Studii economice, politice și sociale, 1898—1940*, București, 1941, p. 675.

[15] Arh. St. București, fond Casa regală Carol II, dosar 5/1934, f. 25.

[16] Nicolae Cornățeanu, *Cercetări asupra rentabilității agriculturii țărănești*, București, 1935, p. 52.

[17] *Ibidem*, p. 103.

[18] Vezi Constantin Garoflid, *Structura proprietății rurale în România și influența ei asupra producției agricole*, în „Agricultura nouă", Cluj, VII, 1940, 9—10, p. 340.

[19] Vezi *Ante-proiect de program al Partidului Național-Țărănesc*, București, 1935, p. 7—11; M. Chiriițescu-Arva, *Organizarea producției agricole în statul țărănesc*, București, 1935, p. 4 și urm.; *Discursul d-lui Ion Mihalache ținut la Congresul Partidului Național-Țărănesc la 4 septembrie 1937*, București, p. 12 și urm.

[20] V. N. Madgearu, *Agrarianism, capitalism, imperialism*, București, 1936, p. 44. Era, de fapt, afirmația făcută de autor în articolul *Revoluția agrară și evoluția clasei țărănești*, ce fusese tipărit în *ASRS*, IV, 1922—1923, 3, p. 261—306.

nal-Ţărănesc, C. Musceleanu, declara, în acelaşi sens, la conferinţa ţinută în 1937 la Cîmpulung Muscel, că soluţia redresării agriculturii rezida în măsura necesară a exproprierii radicale a pămînturilor moşiereşti şi, paralel, în iniţierea unor acţiuni care să consolideze proprietatea ţărănească [21].

Cadrul discuţiei în legătură cu o nouă expropriere s-a amplificat de îndată ce au fost cunoscute public rezultatele cercetărilor sociologice ale echipelor studenţeşti, conduse de Dimitrie Gusti, dintr-o serie de sate. Drept urmare, poziţia de apărare a moşierimii împotriva curentului favorabil exproprierii a antrenat acum în discuţie reprezentanţi dintre cei mai marcanţi ai acestei clase. Soluţia unei noi reforme agrare a întîmpinat opoziţia îndîrjită a apărătorilor marii proprietăţi şi nu numai a lor. În 1938, Const. Garoflid, încercînd să combată pe promotorii unei noi exproprieri, scria că prin reforma agrară din 1921 marea proprietate primise „o lovitură de moarte", astfel că o nouă împărţire a ei îi părea imposibilă ca remediu al chestiunii agrare. El califica o eventuală expropriere un „adevărat dezastru", întrucît prin redistribuirea pămîntului moşieresc, muncitorii salariaţi din agricultură ar fi rămas fără posibilităţi de cîştig [22]. Privind problema, în principal, prin prisma suprapopulaţiei rurale, el preconiza orientarea muncitorilor agricoli, în primul rînd, spre proprietăţile mari şi mijlocii, care ar deveni, cu timpul, adevărate fabrici şi unde ei ar putea obţine salarii ridicate, ori în industrie [23]. Un an mai tîrziu, A. Frunzănescu, raliindu-se la punctul de vedere al adversarilor exproprierii, potrivit căruia rezultatele nesatisfăcătoare ale agriculturii s-ar fi datorat ţărănimii şi care încercau, totodată, să demonstreze că un nou transfer de proprietate nu ar fi dus decît la o şi mai accentuată pulverizare a exploatărilor agricole ce nu ar fi putut ameliora starea materială a sătenilor [24], argumenta în acest sens că exproprierea celor 1 870 000 ha cultivabile ale marilor proprietari nu ar fi asigurat loturi de 5 ha decît unui număr de 375 000 de familii, ceea ce nu ar fi dus — după părerea sa — la rezolvarea chestiunii şi că, în condiţiile în care nu mai exista pămînt de distribuit la ţărani, surplusului de braţe de muncă trebuia să i se găsească alte utilizări [25]. Reţine, de asemenea, atenţia pentru punctul de vedere al moşierimii şi discursul rostit de Andrei Corteanu în şedinţa Senatului din 15 aprilie 1940, ce exagera, în mod deliberat, datele problemei suprapopulaţiei agricole, spre a-i servi ca argumente împotriva ideii de expropriere. După ce menţiona că, în decurs de 20 de ani populaţia ţării crescuse cu patru milioane de locuitori, care veneau „să ceară dreptul la existenţă pe pămînt", şi că, după două decenii de la marea împroprietărire, România avea iar milioane de ţărani fără pămînt şi fără altă întrebuinţare, se întreba cum se va pune atunci problema, căci problema se punea iar. Dar acum — declara el — nu mai avem teren de rezervă. Marea proprietate ce a mai rămas trebuie păstrată, căci ea face agricultură raţională şi asigură hrana oraşelor [26].

---

[21] Biblioteca Centrală de Stat, fond St. Georges, Pachet CXCIV, dosar 10, f. 16

[22] Constantin Garoflid, *Menirea proprietăţii mijlocii şi mari*, Bucureşti, 1938, p. 12, 21—22.

[23] *Ibidem*, p. 21—22.

[24] A. Frunzănescu, *Evoluţia chestiunii agrare în România. Privire istorică — Aspecte actuale — Tendinţe*, Bucureşti, 1939, p. 135 şi 138.

[25] *Ibidem*. În acelaşi an, pornind de la constatarea că chestiunea unei noi reforme agrare era tot mai mult apelată de masele ţărăneşti, ministrul agriculturii şi domeniilor din guvernul Armand Călinescu, N. Cornăţeanu, scria că, după două decenii de la reforma agrară, setea de pămînt a ţăranului, al cărui lot de împroprietărire, nesocotit de lege, se micşorase, se aprinsese (N. D. Cornăţeanu, *Nevoile agriculturii româneşti*, Bucureşti, 1939, p. 3).

[26] Andrei Corteanu, *Două discursuri relativ la problema agrară rostite în şedinţele Senatului de la 28 martie şi 15 aprilie 1940*, Bucureşti, 1940, p. 29. Chiar G. Ionescu-Şişeşti, care a simpatizat totdeauna cauza ţărănească, s-a pronunţat împotriva exproprierii, îmbrăţişînd punctul de vedere exprimat de A. Frunzănescu (G. Ionescu-Şişeşti, *Le nouvel aspect du problème agraire en Roumanie*, în „Archives pour la science et la réforme sociales", XVI, 1934, 1—4, p. 263).

La cîteva zile după instaurarea guvernului de dictatură legionaro-antonesciană, pe fondul propagandei desfășurată de Garda de fier pe tema împroprietăririi țăranilor, generalul Ion Antonescu a ținut să-și precizeze, în *Apelul către țară*, din 15 septembrie 1940, punctul de vedere asupra dreptului de proprietate: „Generalul Antonescu vă asigură că *proprietatea voastră va fi respectată*, libertățile voastre vor fi garantate, munca voastră va fi răsplătită și dreptatea voastră va fi dată"[27]. Cum propaganda elementelor legionare în legătură cu o viitoare expropriere a continuat și după publicarea *Apelului către țară*, ministrul agriculturii și domeniilor, Nicolae Mareș, cerea prefecților, cu ordinul nr. 2451/1940, să popularizeze în rîndul locuitorilor declarațiile generalului, pentru a risipi atmosfera de neîncredere, atît de dăunătoare în momentele de față, cînd, mai cu seamă producătorii agricoli trebuie să facă mari sforțări pentru asigurarea producției agricole: „În ultimul timp s-au răspîndit diferite zvonuri tendențioase prin care s-a anunțat o expropriere a proprietății agricole. Existența statului nostru se bazează în cea mai mare parte pe proprietatea agricolă, precum și pe liniștea și pe bunăstarea gospodărească a agricultorilor. Este în interesul tuturora ca această proprietate să fie cît mai consolidată, spre a contribui la propășirea țării"[28].

Atmosfera întreținută în jurul exproprierii de unele cercuri politice a determinat reacția moșierimii române, prin memoriul intitulat *Problema agricolă*, înaintat la 6 decembrie 1941 lui Ion Antonescu de președintele Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole din România, Const. Garoflid. De cîțiva ani, — constată Garofild — problema agricolă preocupă pe toți. Aceasta, datorită faptului că producția țării este azi mai scăzută decît cea dinainte de expropriere, scădere îngreunată și prin cerințele mărite ale populației, care a crescut repede în ultimii 20 de ani. Problema agricolă, care agită azi opinia publică și guvernele ce au înscris în fruntea programelor lor *primatul agriculturii* este numai aparent nouă. Condițiile ei de împlinire au fost puse odată cu înfăptuirea reformei agrare. Expropierea a fost prea radicală. S-a trecut prea brusc de la cultura mare la cultura mică, fără a exista condiții obiective pentru aceasta: capital, piețe de desfacere, căi de comunicații etc. Nu au existat nici condiții subiective ale noului proprietar pentru o bună cultură a pămîntului: pricepere tehnică, muncă încordată, simț gospodăresc. Mai mult, lipsa de pregătire a împroprietăriților a fost mărită și prin faptul că împroprietărirea urma vechea cale a criteriului social, adăugîndu-se acum un alt criteriu, tot atît de străin economiei: preferința la împroprietărire a celor ce au făcut războiul în primele linii. Punctul de vedere economic al reformei nu l-a înțeles nimeni atunci, astfel că în curînd problema agrară, soluționată mecanic, va fi înlocuită cu o problemă agricolă, mult mai gravă, și mai greu de soluționat, căci va lipsi mijlocul de îndreptare: latifundiul, pe care l-am desființat[29]. Mărirea producției agricole se putea înfăptui — după opinia lui Ga-

[27] Arh. St. Timișoara, fond Camera agricolă a județului Timiș-Torontal, dosar 5?/1940, f. 66.

[28] *Ibidem*. În condițiile intrării României în cel de-al doilea război mondial, prin decretul-lege nr. 794, din 4 septembrie 1941, intitulat Statutul invalizilor și accidentaților de război, a urmașilor lor și a dispăruților („Monitorul oficial", nr. 209 din 4.IX.1941), se prevedea că invalizii, văduvele cu copii minori și orfanii de ambii părinți ai celor căzuți la datorie, pe lîngă pensie, aveau dreptul la o recompensă națională, dacă nu aveau mijloace, constînd din pămînt arabil stabilit la minimum un pogon de fiecare, ce va fi acordat în deplină proprietate celor îndreptățiți (art. 15). În cazul în care nu ar fi existat pămînt disponibil pentru acoperirea cererilor celor îndreptățiți, ei puteau primi loturi în alte regiuni ori echivalentul în bani sau în efecte publice, ce urma a fi stabilit printr-un Jurnal al Consiliului de Miniștri. Împroprietărirea urma a fi realizată pe terenurile provenite din românizare sau prin cumpărare prin exercitarea dreptului de preemțiune al statului, ori prin colonizare, în Basarabia (vezi „Buletinul Institutului de legislație agrară", Iași, V—VI, 1940—1941, p. 181—182), dar măsura împroprietăririi nu a depășit stadiul întocmirii tabelelor pe localități (vezi Arh. St. Suceava, fond Prefectura județului Rădăuți, dosar 10/1942, f. 26).

[29] Arh. St. București, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 116/1941, f. 4—5; „Curentul", 6 decembrie 1941. *Memoriul* reprezintă una din ultimele intervenții ale acestui omniprezent reprezentant al marii proprietăți în

rofild — prin proprietatea mare şi mijlocie, care are pricepere şi mijloace tehnice. Dar, ea trebuie să aibă siguranţa deplină a existenţei ei, pe care astăzi nu o are, căci, după exproprierea din 1917, proprietatea nu este în siguranţă. „Pe drept sau pe nedrept, la fiecare schimbare de regim se vorbeşte de expropriere sau de reorganizare agrară. Sub regimul lui Carol II, în cercuri superioare se admitea părerea că o nouă împroprietărire ar consolida popularitatea regimului". La venirea legionarilor la putere chestiunea exproprierii a fost iarăşi discutată. Gazetele oficiale publicau articole privitoare la această chestie. Zvonuri circulau în toate părţile. Ele erau aşa de insistent repetate, încît nici asigurarea pe care a dat-o atunci conducătorul statului cu privire la garantarea proprietăţii nu liniştea spiritele. Acum, în urmă, s-a scris în presă că odată cu recuperarea Basarabiei se va face o nouă organizare agrară, care va dezlega pentru totdeauna problema socială. În această atmosferă de îndoială, agricultura nu poate progresa. Nimeni nu va investi capital, dacă nu are siguranţa deplină a dreptului de proprietate[30].

În răspunsul dat, generalul Antonescu respinge orice intenţie de a face o altă expropriere, recunoscînd marea însemnătate a proprietăţii mijlocii şi mari pentru economia naţională şi pentru exportul de cereale. În special, proprietatea mijlocie s-a dovedit cea mai rezistentă şi trebuie considerată ca deosebit de valoroasă din punctul de vedere al economiei generale. Gospodăriile ţărăneşti ar trebui încurajate de stat într-o largă măsură, deoarece, altfel, prăbuşirea lor ar fi inevitabilă[31]. „Sînt convins — declara dictatorul român — că proprietatea este unul din stîlpii organizării sociale, lucru pe care l-am afirmat în repetate rînduri. De aceea, ea trebuie apărată şi întărită, aşa cum am afirmat şi în *Apelul către ţară* din 15 septembrie 1940. Pentru respectarea şi întărirea dreptului de proprietate, într-un moment cînd se părea că el este în pericol, s-a pronunţat decretul-lege pentru reprimarea unor infracţiuni în contra ordinii publice („Monitorul oficial", nr. 281 din 28 noiembrie 1940), care, prin art. 2, pedepsea violarea sau uzurparea proprietăţii cu muncă silnică de la 5—10 ani, deci o considera crimă"[32].

Spre deosebire de anii anteriori, cînd disputa dintre reprezentanţii celor două curente extreme în problema agrară se rezuma, în general, la apărarea de către fiecare a punctelor sale de vedere, acum opiniile exprimate de Garoflid au format obiect de sprijin sau de critică pentru presa vremii, marile cotidiene ale capitalei comentînd de pe poziţii diferite schimbul de păreri Garoflid—Antonescu. „Universul" a salutat *Memoriul*, care a dat ocazie la dezminţirea tuturor zvonurilor referitoare la o nouă expropriere de pămînt din partea factorului cel mai competent al ţării. „Curentul" a atacat violent pe autorul lui, în care vedea expunerea opiniilor celui mai tipic reprezentant al proprietăţii mari[33]. În presă s-a

---

apărarea moşierimii şi el ilustrează totodată poziţia tipic conservatoare a lui Garoflid în problema agrară.

[30] Arh. St. Bucureşti, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 116/1941, f. 14—18.

[31] *Ibidem*, f. 2; „Viaţa", 7 decembrie 1941. *Memoriul şi răspunsul lui Antonescu* au fost publicate în presa vremii şi în „Buletinul Institutului de legislaţie agrară", Iaşi, V—VI, 1940—1941, p. 162—174, dar textul memoriului dat publicităţii este mult atenuat faţă de cel existent în Arhiva Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole din România. În fond, opiniile lui Ion Antonescu despre rolul important al proprietăţii mijlocii şi despre necesitatea sprijinirii ei nu se deosebeau de tiparele concepţiei burgheziei româneşti din perioada interbelică. Le afirmase generalul cu cîteva luni mai înainte, la consfătuirea cu reprezentanţii Creditului Agricol, din 13 martie 1941, cînd declara: „Trebuie să creăm o burghezie ţărănească şi aceasta trebuie făcută prin selecţie naturală". Selecţia urma să aibă loc pe calea clasică, adică prin pauperizarea masei ţărănimii în folosul ei. Apreciind că ţăranii care nu puteau restitui creditele erau „incapabili", Antonescu declara că „Aceşti oameni trebuie eliminaţi din viaţa productivă a statului român. Ei vor constitui proletariatul agricol" (apud R. Florian, *Insurecţia armată de la 23 August 1944 — începutul revoluţiei populare în ţara noastră*, în „Anale", 4, 1959, p. 32).

[32] „Buletinul Institutului de legislaţie agrară", Iaşi, V—VI, 1940—1941, p. 172—173.

[33] Arh. St. Bucureşti, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 116/1941, f. 3.

făcut obiecția că în multe părți ale țării, mai ales în Banat, țăranul obținea producții mult mai mari la ha decît moșierii din Muntenia și din Moldova[34]. Cea mai critică atitudine a adoptat-o ziarul „Argus", într-un articol publicat la 11 decembrie 1941 de fostul subsecretar de stat la agricultură și domenii la începutul guvernării generalului Ion Antonescu, dr. Petre Nemoianu. Nemoianu evidenția că acuzațiile lui Garoflid la adresa micii proprietăți erau nedrepte, cel puțin pentru familiile din Banat și din Transilvania, care realizau producții mari la ha, precum în jurul Lugojului, unde se ajungea la 3 600 kg de grîu la ha. Ar fi interesant de știut ce producție au avut la hectar marii proprietari care își lucrează pămîntul în parte și despre care d. Președinte al Uniunii Sindicatelor Agricole nu vorbește nimic în memoriul său" — se întreba el. Or, în toamna acelui an, țăranii bănățeni araseră pămîntul la lumina felinarelor, în timp ce marii proprietari îi dojeneau cu conferințele lor academice de la Uniunea Sindicatelor Agricole și preconizau pînă și introducerea bătăii ca mijloc de încurajare a muncilor agricole. După opinia lui Nemoianu, cu excepția a 20—30 mari proprietari din Vechiul regat, ceilalți nu practicau nici pe departe o cultură agricolă la nivelul țăranilor bănățeni. Moșierii înșiși treceau printr-o gravă criză, căci după expropriere se văzuseră lipsiți de factorul de producție tradițional, de munca fără preț a țăranului. În cea mai mare parte, ei nu posedau inventar și își cultivau pămînturile în dijmă în condiții identice cu acelea ale micilor proprietari. Totuși, la adresa acestora — observa Nemoianu — nu găsim în memoriul lui Garoflid nici un cuvînt aspru, ci numai la adresa țăranilor, deși moșierii meritau reprobare, căci ei erau oameni culți și posedau cunoștințe profesionale speciale. Or, micul țăran nu avea de la cine să învețe. În plus, producția țării din acel timp nu putea fi apreciată numai după exportul de cereale făcut de România înainte de război. România exportase și exporta produse agricole nu atît din cauza surplusului de producție, ci din cauza standardului de viață mult prea scăzut al populației de la țară. Dacă s-ar fi calculat standardul de trai al României întregite la nivelul celui american, am fi fost nevoiți să importăm sute de mii de boi și milioane de porci anual pentru hrana populației. Și, totuși, în epoca interbelică am exportat 70 000 de bovine și 200 000 de porcine anual, fără ca aprovizionarea țării să se fi resimțit. De aici se poate trage concluzia că exportul de cereale al României a dat înapoi nu numai din cauza exproprierii, ci și a consumului mai mare din interior de după război. În plus, moșierul dirijînd agricultura din București, nu făcea decît să o scumpească[35].

În noua conjunctură a operațiilor militare de pe front, din primăvara anului 1942, Ion Antonescu a promis, prin Comunicatul din 22 aprilie, modificarea repartiției proprietății, anunțînd că va împroprietări pe ostași în Basarabia și în Bucovina, fără a se atinge de drepturile românilor. Împroprietărirea urma a se efectua la terminarea războiului, pe terenurile rămase fără destinație, pe baza

---

[34] *Ibidem*, f. 2.

[35] Idem, dosar 103 1941, f. 387; „Argus", 11 decembrie 1941; Arh. St. Suceava, fond Prefectura județului Cîmpulung, dosar 2 1940, f. 448. Față de acuzațiile severe ale lui Nemoianu, Antonescu s-a văzut nevoit să îi dea și lui un răspuns, dar acesta este redactat la un mod foarte general, fără a accepta punctele de vedere ale oponentului lui Garoflid (Arh. St. București, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 103 1941, f. 387). Poziția moșierimii este reliefată și de noua orientare pe care reprezentanții sau apărătorii ei o dau, cu începere din 1938, unor reviste de specialitate, prin excelență „Paginilor agrare și sociale", care devin acum apologete ale marii proprietăți (vezi A. D. Carabella, *O zi la Dîlga. Proprietatea familiei Cămărășescu*, în „Pagini agrare și sociale", XV, 1938, 7—8, p. 7—8; idem, *Agricultura Bărăganului în vara 1942*, în „Pagini agrare și sociale", XIX, 1942, 6—7; idem, *Excursii agricole*, în „Pagini agrare și sociale", XIX, 1942, 8—10; idem, *Înzestrarea agriculturii*, în „Pagini agrare și sociale", XIX, 1942, 11; idem, *Anul agricol 1943*, în „Pagini agrare și sociale", XIX, 1942, 12; idem, *Marea proprietate. Exploatări și realizări*, vol. I, București, 1943; Iordache Truia, *Rolul educativ și economic al marei proprietăți*, în „Pagini agrare și sociale", XVII, 1940, 4; C. Garoflid, *Condițiile economice, tehnice și sociale ale agriculturii mari înainte de expropriere*, în „Buletinul Institutului de legislație agrară", Iași, V—VI, 1940—1941, p. 3—47 etc.).

„bunului de familie", compus din pămînt și inventar agricol, constituindu-se pe această cale proprietăți mijlocii[36]. În chiar perioada în care mareșalul făcea publică intenția dictaturii de a proceda la un transfer de proprietate, N. Cornățeanu publica în „Pagini agrare și sociale" articolul *Raționalizarea agriculturii românești în cadrul noii economii europene*, prin care aducea noi elogii marii proprietăți. El scria că, de la 1860 încoace, marea proprietate făcuse în permanență școală țăranului și atunci cînd folosise și atunci cînd nu folosise mijloacele lui de lucru, și că, în ciuda faptului că proprietatea moșierească nu ajunsese încă la gradul de raționalizare dorit, ea avea în continuare, ca și în trecut, de îndeplinit rolul de a asigura mereu progresul agriculturii noastre[37].

În noua turnură pe care o luase războiul pentru puterile Axei și, implicit și pentru România, spre sfîrșitul anului 1942 și la începutul celui următor, teama față de eventualele mișcări sociale ce ar fi putut izbucni la sfîrșitul ostilităților a determinat pînă și pe liderii acelor partide politice ce nu avuseseră niciodată în perioada interbelică în vederile lor vreun transfer de proprietate să caute asemenea soluții pentru prevenirea frămîntărilor țărănești. Astfel, la consfătuirea „bătrînilor" Partidului Național Liberal, din decembrie 1943, convocată din inițiativa lui Const. I. C. Brătianu, „s-a ajuns la concluzia că Partidul Liberal trebuie să consimtă la o serie de importante reforme economice și sociale, între care, dacă va fi necesar, o nouă expropriere agrară"[38]. Față de insistențele cu care unele cercuri economice și politice solicitau, chiar în perioada războiului, exproprierea ca remediu al chestiunii agrare și față de întrebările ce le puseseră concomitent diverși autori, dacă, în condițiile fărîmițării excesive a proprietății țărănești, acestea mai puteau hrăni pe membrii unei familii și dacă nu ar fi fost timpul să se găsească modalități eficiente pentru intensificarea industriilor agricole, cîțiva mari proprietari s-au ridicat contra unei noi repartiții a proprietății mari și mijlocii, susținînd că exproprierea nu ar fi dus decît la o și mai accentuată pulverizare a exploatărilor agricole, fără a contribui la îndreptarea stării materiale a agricultorilor. La Congresul Asociației Generale a Industriașilor din România, din ianuarie 1944, unde s-au dezbătut problemele agricole ale perioadei, respingîndu-se ideea oricărui transfer de proprietate, s-a recomandat în schimb intensificarea agriculturii și înzestrarea ei cu mașini. Congresul a susținut intensificarea agriculturii, care constituia *primul pas real* pentru valorificarea unui număr mai mare de brațe țărănești și pentru sporirea producției cu ajutorul asociațiilor, aceasta formînd cheia de boltă a unei agriculturi moderne[39].

Numeroasele dispute pe tema transferului de proprietate ce au avut loc în perioada interbelică și argumentele aduse în favoarea sau împotriva lui, unele întemeiate, altele nu, evidențiază că problema agrară din România nu primise prin reforma agrară din 1921 o soluție durabilă. Este neîndoielnic faptul că exproprierea și împroprietărirea și-au manifestat unele efecte pozitive nu numai asupra țărănimii, ci și asupra gospodăriei moșierești, forțată de noua sa structură, iar în anumite locuri și de independența economică a țăranilor împroprietăriți, să se adapteze tot mai mult la regimul de exploatare capitalistă. Dar, acest proces, deși s-a amplificat aproape pretutindeni în raport cu perioada antebelică, nu s-a generalizat pe marile exploatări din România.

În România, unde definirea categoriilor de mare și de mică producție sau de proprietate agricolă și stabilirea avantajelor și dezavantajelor fiecăreia dintre ele au servit vreme îndelungată drept argumente pentru sau împotriva reformei

[36] „Monitorul oficial", nr. 93 din 22.IV.1942; „Buletinul Institutului de legislație agrară", Iași, V—VI, 1940—1941, p. 179—181.

[37] Prof. N. D. Cornățeanu, *Raționalizarea agriculturii românești în cadrul noii economii europene*, în „Pagini agrare și sociale", XIX, 1942, 3—4 p. 89. În același an, Mihail Manoilescu scria în lucrarea *Rostul și destinul burgheziei românești*, București, 1942, p. 416, raliindu-se celor mai constanți apărători ai moșierimii, că „A distruge proprietatea mare, cîtă a mai rămas, printr-o eventuală nouă expropriere, ar fi cea mai cumplită formă de nebunie socială".

[38] Apud A. Simion, *Preliminarii politico-diplomatice ale insurecției române din august 1944*, Cluj-Napoca, 1979, p. 342—343.

[39] Prof. Ștefan I. Dumitrescu, *Problema rentabilității în agricultură*, București, 1944, p. 5—6.

agrare, s-au iscat multe controverse în jurul acestei teme, deși stabilirea tipului de producție fusese pusă pentru toate timpurile și locurile în funcție de sistemul de cultură și de intensitatea generală a producției[40]. În epocă, marea proprietate era considerată ca fiind reprezentată prin acele exploatări agricole de dimensiuni relativ întinse, în care proprietarul era angajat numai în activitatea de conducere și de supraveghere. Statisticile oficiale din România interbelică o încadrează de la suprafața de 100 ha în sus, deși unele dintre ele au plasat-o chiar sub acest plafon, coborînd limita ei inferioară la 50 ha[41]. Din sînul proprietății mari se detașau exploatările de dimensiuni foarte întinse, de peste 500 ha, cultivabile, latifundiile, unități de producție ce foloseau — cel puțin teoretic, dacă nu și în practică — o întreagă armată de angajați pentru activitățile de conducere și care ar fi trebuit lucrate cu forță de muncă salariată[42]. Avantajele teoretice ale marii proprietăți față de proprietatea mică și chiar față de cea mijlocie erau numeroase și evidente și ele decurgeau, în principal, din faptul că marele proprietar era mai luminat și mai la zi cu metodele moderne de cultură, comparativ cu țăranul[43].

Prin reforma agrară din 1921 au fost expropriate din 19 036 moșii 5 812 000 ha arabile, îînețe, pășuni, păduri, vii și terenuri necultivabile[44]. Marea proprietate s-a diminuat, concomitent cu aplicarea lucrărilor de expropriere, prin vînzări și succesiuni, astfel că în 1930 ea mai stăpînea doar 5 470 000 ha. Din această întindere, 2 095 000 ha, sau 10,6% din suprafața totală a proprietăților particulare, erau deținute de 9 500 moșieri cu proprietăți cuprinse între 100 și 500 ha, iar 3 375 000 ha, sau 17,1% din aceeași categorie de teren, reprezentau un număr de 2 700 de exploatări de peste 500 ha[45]. Așa-dar, la mai puțin de un deceniu de la legiferarea reformei agrare din 1921 un număr de 6 836 mari proprietăți dispăruseră, transformîndu-se în proprietăți mijlocii ori mici. Dacă avem în vedere că recensămîntul agricol din 1930 al Ministerului Agriculturii și Domeniilor a luat în calcul toate categoriile de sol și faptul că unii moșieri stăpîneau două sau chiar mai multe proprietăți mari, trebuie să apreciem numărul exploatărilor agricole de peste 100 ha ca fiind mult mai redus.

După reforma agrară din 1921, o parte din moșieri, cu precădere cei din zonele de cîmpie cu populație rară, care rămăseseră, de altfel, și cu suprafețe mai mari de teren în urma expropierii, și-au profilat moșiile pe cultura unor soiuri selecționate de plante, de cereale sau rase de animale dintre cele mai productive. Asemenea gospodării, tipic capitaliste, utilizau inventar modern, mînă de lucru salariată și produceau fie pentru piață, fie pentru aprovizionarea cu materii prime a întreprinderilor agricole proprii. Dintre ele, în întreaga perioadă interbelică, s-au detașat cîteva zeci de ferme, prin calitatea grînelor realizate, prin soiurile speciale cultivate, prin producția ridicată la hectar și prin rezultatele de ansamblu ale exploatărilor. Pe moșia Mărculești, din Bărăganu, județul Ialomița, de 1 561 ha, a lui N. Seceleanu, se cultivau mai multe soiuri selecționate de grîu, de mazăre, de porumb, de orz și de ovăz, astfel încît Institutul de Cercetări Agronomice al României și-a plasat una din fermele lui de selecționare a semințelor pe această proprietate, colaborînd cu moșierul în acțiunea de ameliorare a semințelor[46]. Rezultate similare se înregistrau și pe cealaltă mare proprietate din

[40] Ifor L. Evans, *The Agrarian Revolution in Roumania*, Cambridge at the University Press, 1924, p. 151.

[41] Vezi Ing. I. Measnicov, *Evoluția de după război a proprietății agricole*, în *60 sate românești*, vol. II, București, 1941, p. 12—15; N. Popescu-Duțu, *Proprietatea agricolă la noi*, în „Economia națională", LIII, 1932, 1—2, p. 47—50. Ifor L. Evans, *op. cit.*, p. 151—152, plasa proprietatea mare din România de la 60 ha în sus, iar Ernest Ene, *op. cit.*, p. 57, îi fixa limita inferioară la 250 ha.

[42] Ifor L. Evans, *op. cit.*, p. 151—152.

[43] *Ibidem*, p. 153.

[44] D. Șandru, *Reforma agrară din 1921 în România*, București, 1975, p. 250.

[45] Virgil N. Madgearu, *Evoluția economiei românești după războiul mondial*, București, 1940, p. 30; Ion Vasiliu, *Agricultura*, în *Aspecte ale economiei românești*, Consiliul Superior Economic, 1939, p. 57—58.

[46] A. D. Carabella, *Agricultura Bărăganului în vara 1942*, p. 173; Arh. St. București, fond Reforma agrară, județul Timiș-Torontal, dosar 1095, f. 49.

Mărculeşti, a lui Mihail Berceanu, care, pe lîngă cultura unor soiuri speciale de cereale, mai deţinea o creşcătorie de animale de rasă, o instalaţie mecanică de egregat bumbacul ce se cultiva pe moşie şi o şcoală de mecanică agricolă, fondată de Dumitru Seceleanu[47]. La Jegălia, judeţul Ialomiţa, Asociaţia Pană, condusă de Aurelia Pană, poseda pe trupurile de moşii Frăţileşti şi Ciineasca, de 2 768 ha, între altele, 14 prăşitoare mecanice, 14 secerătoare-legătoare, din care opt trase de boi şi şase de tractoare, cinci combine, mari cirezi de vite, o turmă de berbeci de rasă şi una de scroafe, asociaţia avînd, totodată, organizată pe rîul Ialomiţa o modernă orezărie[48]. La ferma de la Piatra Olt, judeţul Romanaţi, Ion şi Emil Marian cultivau sistematic trifoi cu lolium perene, lupin, grîu *Bankut* şi cartofi, proprietarii deţinînd şi o modernă creşcătorie de animale[49]. În acelaşi timp, proprietăţile lui V. Alimăneştianu din judeţele Olt şi Mehedinţi erau specializate pe soiurile de grîu de sămînţă *Cenad 117* şi *America 26*, ce erau livrate agricultorilor din întreaga ţară[50]. La Codlea, judeţul Braşov, fraţii Krauss şi Doru Dumitrescu posedau 17 exploatări agricole pentru culturi de plante speciale şi 20 de sere pentru flori[51]. În preajma celui de-al doilea război mondial, la ferma dr. W. Stephany, din Bod, judeţul Braşov, de 300 iugăre, se produceau seminţe selecţionate de sfeclă de zahăr, de cartofi, de ridichi şi de plante de nutreţ, deosebit de faptul că proprietarul poseda în permanenţă o mie de porci, din care anual 500 erau îngrăşaţi[52]. În 1939, Dimitrie Tacu cultiva pe moşia Frăsuleni-Sorca, comuna Sculeni, judeţul Iaşi, orez pe suprafeţe relativ întinse, prin irigarea terenului cu apă adusă din Prut[53].

Mulţi dintre moşieri şi-au orientat producţia agricolă spre cultura plantelor cerute de industriile agricole proprii sau de fabricile de prelucrare situate în împrejurimi. După război, domeniul Leon Fournaraky, din Răcăciuni, judeţul Bacău, situat la 18 km de fabrica de zahăr Sascut şi la 3 km de gara Răcăciuni, a extins cultura sfeclei de zahăr, profilîndu-se aproape în exclusivitate pe ea. Cum terenul avusese nevoie de îngrăşăminte, proprietarul a început să crească numeroase animale : cai, boi, vaci de lapte şi a investit cîteva milioane de lei în construcţia unor grajduri moderne, posedînd, în 1943, o sută de capete de vite mari[54]. Pe moşia Oneşti, din comuna Plugari, judeţul Iaşi, prinţul Barbu A. Ştirbey cultiva, pe lîngă cereale, care dădeau producţii ridicate la hectar, plante industriale şi alimentare, precum mazăre, floarea-soarelui, in, rapiţă, veniturile acestei exploatări fiind evaluate, în 1919, la cele 4 600 ha, la suma de 160 000 lei ; la Buftea, judeţul Ilfov, el poseda grădini de zarzavat, ale căror produse se industrializau la propria-i fabrică de conserve, iar la Ştirbeiu, judeţul Romanaţi, avea o modernă creşcătorie de vite, în afară de cele 1 357 vite ce le poseda la Oneşti, judeţul Iaşi[55]. În anii celui de-al doilea război mondial, S. Rohrlich şi D. Bre-

[47] A. D. Carabella, *Marea proprietate. Exploatări şi realizări*, I, p. 123—140.

[48] Idem, *Excursii agricole*, p. 225. În 1927, Sindicatul agricol al judeţului Ialomiţa a importat prima combină agricolă. Ea a fost experimentată pe moşia lui Ioan M. Gologan, iar apoi cumpărată de Aurelian Pană (Arh. St. Bucureşti, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 298/1922—1943, f. 70—72. Deosebit, Aurel Pană poseda moşia Ivăncești, judeţul Putna (idem, dosar 160/1943, f. 90—97, 135—137).

[49] A. D. Carabella, *op. cit.*, p. 221 ; idem, *Marea proprietate. Exploatări şi realizări*, I, p. 36—85.

[50] Arh. St. Buzău, fond Camera agricolă a judeţului Buzău, dosar 52/1939.

[51] A. D. Carabella, *Excursii agricole*, p. 225.

[52] *Ibidem*, p. 220 ; idem, *Marea proprietate. Exploatări şi realizări*, I, p. 13—33 ; Arh. St. Bucureşti, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 160/1943, f. 90 şi urm.

[53] Arh. St. Iaşi, fond Camera agricolă a judeţului Iaşi, dosar 10/1939, f. 313, 320—321.

[54] Arh. St. Bucureşti, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 151/1943, f. 330.

[55] Idem, fond Comitetul agrar, judeţul Ilfov, dosar 79/1924, f. 1, 35—36 ; Arh. St. Iaşi, fond Consilieratul agricol al judeţului Iaşi, dosarele 6/1919—1926, f. 15 şi urm. ; 22/1927—1932, f. 2, 7 şi 47. Astfel, în 1919, s-a realizat o producţie

cher, din Bistrița-Năsăud, stăpîneau 380 iugăre, din care 50 iugăre reprezentau livezi de pomi și vii. Pe moșie ei posedau o fabrică de spirt și de bere, iar producția solului era profilată pe materiile prime necesare ei. Moșierii cultivau anual cel puțin 150 iugăre cu porumb și între 25 și 30 iugăre cu cartofi, restul terenului producînd cereale și plante selecționate. Se foloseau îngrășăminte chimice și gunoiul de grajd, iar asolamentul era complex. Pe lîngă mașinile proprietății, anual se închiriau pe timpul campaniilor agricole 24 de boi și opt familii de agricultori, deosebit de lucrătorii salariați angajați cu ziua, astfel că întreaga proprietate era lucrată în regie [56].

În multe regiuni ale țării, moșierii care practicau cultura intensivă a pămîntului posedau și creșcătorii moderne de animale. Cele mai mari creșcătorii de vite cornute pentru export și abatoare de prelucrare a cărnii în vederea conservării și exportului ei se aflau în județele Timiș-Torontal și Brașov, unde vitele erau îngrășate cu reziduuri de la fabricile de spirt și de zahăr, creșcătoriile fiind plasate, de regulă, chiar lîngă întreprinderi [57]. Creșcătorii de vaci pentru prăsilă sau pentru carne se întîlneau însă în aproape toate regiunile țării pe unele dintre marile exploatări [58]. O parte dintre moșieri, fără a fi posedat animale de rentă, le cumpărau de pe piață, le îngrășau și le comercializau [59].

O amploare deosebită o avea pe unele mari proprietăți creșterea porcilor. În Bărăgan, cea mai mare creșcătorie de porci era a lui Ion Cămărășescu, la Dîlga, județul Ialomița, ce poseda cele mai bune exemplare ale rasei mangalița din întreaga țară [60], dar și ceilalți mari proprietari din județ ale căror moșii erau profilate, în principal, pe cultura solului, dețineau creșcătorii similare. Astfel, la Mărculești, Mihail Berceanu poseda o mie de porci [61]. Importante creșcătorii de porci de prăsilă se aflau pe cîteva mari proprietăți din județul Sălaj [62] și din jurul capitalei [63]. La Dersca, județul Dorohoi, creșcătoria de porci de prăsilă a lui Burbure de Wesenbeck producea porcine rasa York de valoare similară acelora crescute în Anglia, dar la prețuri de cost mai scăzute, aprovizionînd în permanență, prin intermediul sindicatelor agricole sau de profil, pe marii proprietari cu porci de reproducție din rasa respectivă [64].

Principalele creșcătorii de oi de rasă erau concentrate pe marile proprietăți din cîteva zone : cele din rasele țigaie și merinos în special în Dobrogea [65] și în

---

medie de 1 800 kg de grîu la ha, de 1 400 kg la orzoaică și de 1 700 kg la porumb (idem, dosar 6/1919—1926, f. 28—30).

[56] Arh. St. Bistrița, fond Camera agricolă a județului Năsăud, dosar 1381/1940, f. 2—13.

[57] Vezi Arh. St. Constanța, fond Banca Românească, sucursala Constanța, dosar 258/1941, f. 17.

[58] Notăm existența pe proprietatea societății „Agricola Andrid", din comuna Andrid, județul Sălaj, a unei creșcătorii sistematice de vite cornute și a alteia de porci pentru îngrășare, ce aparțineau, în fapt, succesorilor familiei Uray (Arh. St. Zalău, fond Consilieratul agricol al județului Sălaj, doc. 16/1940), a creșcătoriei de vite a lui Andrei Banffy, din Sieul Mare, județul Băsăud (Arh. St. București, *fond Comitetul agrar, județul Năsăud, dosar 1/1922, f. 24*) și altele.

[59] O asemenea importantă creșcătorie o găsim la Sicula, județul Arad, pe proprietatea baronului Solymosy Tiberiu (Arh. St. Arad, fond Consilieratul agricol al județului Arad, dosar 30/1934, f. 35).

[60] Arh. St. București, fond Casa regală Carol II, dosar 304/1938, f. 22.

[61] A. D. Carabella, *Agricultura Bărăganului în vara 1942*, p. 173.

[62] Așa de pildă, moșierul Wesselenyi avea la Mirsid, județul Sălaj, în 1940, 200 de scroafe de prăsilă și 700 de porci pentru îngrășat (Arh. St. Zalău, fond Consilieratul agricol al județului Sălaj, doc. 16/1940). O altă mare creșcătorie era aceea a succesorilor familiei Uray, de la Andrid *(ibidem)*.

[63] Vezi Arh. St. București, fond Creditul Funciar Rural, dosar 3085, f. 11—14.

[64] Idem, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 325/1922—1943, f. 38.

[65] Vezi Laurențiu I. Bacalbașa, *Ce este și ce ar trebui să fie „Coasta de Argint". Frumusețile Dobrogei cunoscute și neexploatate*, în „Analele Dobrogei", IX, 1944, 2, p. 50. Aici s-a creat, în 1932, și un sindicat al creșcătorilor de oi țigaie și spancă, cu sediul la Constanța (vezi „Dobrogea jună", 30 august 1932).

județul Sălaj[66], iar cele din rasa karakul în Basarabia[67], dar mari crescătorii de oi se întîlneau pretutindeni în România, nu numai în zonele de deal și de munte, ci chiar și în regiunile de șes[68]. În același timp, pe moșiile din jurul principalelor centre urbane au fost create o serie de crescătorii moderne de păsări, care erau comercializate pe piețele respective[69].

Domeniile funciare ale unora dintre marii proprietari s-au evidențiat prin complexitatea activității lor, adaptată continuu la cerințele pieții, în scopul asigurării unor profituri cît mai ridicate. În urma aplicării legii agrare, prințului C. Basarab-Brîncoveanu i s-au expropriat peste 27 000 ha, din cele 11 moșii, moșierul rămînînd cu 500 ha cultivabile, 371 ha pășune și 3 481 ha neexpropriabile, la Coteana, județul Olt, Sărulești și Obilești, județul Ilfov, Rastu, județul Dolj, și Brîncoveni, județul Romanați[70], împreună cu un bogat inventar agricol deținut dinainte de expropriere. Pe majoritatea moșiilor se practica o cultură intensivă, după cele mai înaintate metode ale timpului[71]. La Brîncoveni, administrația domeniului dispunea de pepiniere de vită de vie americană, de livezi de pomi fructiferi, de trandafiri altoiți și de o stație ultramodernă de selectare mecanică pentru sămînța de lucernă. Moșia punea la dispoziția agricultorilor grîu selecționat pentru sămînță, mazăre, rapiță, in de Riga, sămînță de lucernă, viță de vie altoită, pomi și puieți de pomi din cele mai bune soiuri[72]. Comunele din județul Olt și camera agricolă din Slatina se aprovizionau în mod curent cu semințe selecționate de pe moșia Coteana[73], iar de la Rastu erau vîndute soiuri selecționate de mazăre și de alte plante agricole[74].

C. Sescioreanu comercializa de la moșia Cîrcea, județul Dolj, tauri și vaci Simmenthal, porci din rasa Mangalița, berbeci și miei de prăsilă din rasa merinos. Moșia, deși avea numai 350 ha cultivabile, dispunea de un inventar compus din două secerători-legătoare, șase semănători, două cositori, patru pluguri cu cîte două brazde, șase cu cîte o brazdă, numeroase grape cu mai multe cîmpuri, tăvălugi, prășitoare mecanice, magazii, hambare, pătule, plus animale mari și mici. O parte din teren era ocupat cu pomi fructiferi, iar pe restul pămîntului, ce era exploatat în regie, se cultivau soiuri selecționate de grîu, și, pe numai 15 ha, porumb[75]. Domeniul Dîlga, al familiei Cămărășanu, din județul Ialomița, format din cinci moșii a cîte 500 ha fiecare, avînd 2 500 ha cultivabile în total, se cultiva, prin aplicarea asolamentului de patru ani, cu cereale, porumb de nutreț, lucernă, orz, ovăz, rapiță, borceag, sfeclă, soia și morcovi de nutreț. Pe domeniu existau 80 de boi, 20 de vaci de lapte, numeroase oi, o crescătorie de 120 de cai de rasă, deosebit de crescătoria de porci, care era cea mai mare din Bărăgan[76].

---

[66] Arh. St. Zalău, fond Consilieratul agricol al județului Sălaj, doc. 16/1940.

[67] Vezi National Archives of the United States of America, Washington, D.C., Record Group Number 59, Decimal File 1930—1939, doc. 611.7131/168.

[68] Așa de pildă, Anghel N. Capră poseda numai pe două din cele șase moșii ale sale, la Mavrodin—Bleotura, județul Teleorman, și Pielea—Mîrzănești, același județ, 3 600 de oi (Arh. St. București, fond Casa rurală, dosar 66). Alte exemple în Arh. St. Slatina, fond Creditul Național Agricol, sucursala Slatina, dosarele 1/1943 ; 4/1943.

[69] Arh. St. București, fond Creditul Funciar Rural, dosar 3085, f. 11—14.

[70] El deținuse pînă la expropriere peste 40 000 ha pe moșiile Rastu și Bourenii, județul Dolj, Brîncoveni și Tiutu, județul Romanați, Coteana și Momiceni, județul Olt, Breaza, județul Prahova, Obilești, Sărulești și Ștefănești, județul Ilfov, și Letca Veche, județul Vlașca (idem, fond Reforma agrară din 1921, Vechiul regat, Generale, dosar 53, f. 1—7 ; județul Olt, dosar 13, f. 28 și 54 ; idem, fond Comitetul agrar, județul Olt, dosar 56/1924, f. 7).

[71] Idem, fond Reforma agrară din 1921, județul Olt, dosar 13, f. 14 și urm.

[72] Arh. St. Slatina, fond Camera agricolă a județului Olt, dosar 16/1928.

[73] Idem, dosar 38/1940, f. 180 și 186.

[74] Vezi Arh. St. Buzău, fond Camera agricolă a județului Buzău, dosar 52/1939.

[75] Vezi „Buletinul agricol", Craiova, III, 1927, 8, p. 17 ; Iordache Truia, *op. cit.*, p. 130—133.

[76] Vezi A. D. Carabella, *O zi la Dîlga...*, p. 261—267 ; idem, *Agricultura Bărăganului în vara 1942*, p. 173.

Între domeniile exploatate în mod intensiv, un loc aparte l-au ocupat proprietățile familiei regale. După aplicarea exproprierii, Domeniile Coroanei au mai rămas cu numai 3 542 ha cultivabile, repartizate pe 11 moșii [77]. În afară de aceste terenuri, regele mai stăpînea o serie de proprietăți funciare rurale aflate sub administrația Casei regale, iar altele sub aceea a Bunurilor private ale regelui. La moartea lui Ferdinand, prin actul de partaj din 17 noiembrie 1927, pămînturile și celelalte bunuri ce îi aparținuseră personal au fost împărțite între cei opt succesori [78]. După revenirea prințului Carol în țară, în cei zece ani de domnie a regelui, patrimoniul său funciar a sporit prin noi achiziții. Astfel, la 14 mai 1939, între stat și Casa regală a intervenit un schimb de bunuri. Regele a cedat statului cîteva imobile din București, iar statul i-a dat în loc opt imobile agricole (ferma Spanțov, un teren lîngă ferma Băneasa, Pepiniera Murfatlar, Balta Ezerul Mostiștea, Balta Boianu-Sticlaru, Pădurea Herească de la Scroviștea și un teren la Scroviștea), cu un total de 8 410 ha, compuse din terenuri arabile, grădini de zarzavat, vii, izlazuri, livezi de pomi, păduri, bălți și neproductive, împreună cu clădiri și inventar, care valorau în total 69 686 594 lei [79]. În perioada dictaturii regale au mai fost achiziționate și alte imobile, rurale, între care moșia Medieșul Aurit, județul Satu Mare și castelul „Cetatea" [80], iar în timpul domniei lui Mihai I Domeniul Săvîrșin, de 4 250 ha, situat la granița dintre județele Arad, Hunedoara și Severin, compus din trei trupuri independente de pădure, exploatare de piatră de var și mine de sulfide fieroase [81]. La sfîrșitul celui de-al doilea război mondial, proprietățile funciare rurale ale familiei regale, aflate sub cele trei forme de administrație, totalizau 213 184 ha [82].

Fără a realiza o analiză detaliată a evoluției agriculturii de pe proprietățile familiei regale, menționăm că aceasta a fost în permanență adaptată la cerințele pieții, producînd beneficii însemnate. Încă de la intrarea României în primul război mondial, proprietățile Casei regale au fost profilate pe cultura unor produse destinate a aproviziona armata [83]. După ocuparea Munteniei, Olteniei și Dobrogei de către Puterile Centrale o atenție deosebită s-a dat moșiilor din Moldova. Prin intermediul administratorului Domeniilor Coroanei, prințul Barbu Știrbey, au fost procurate de la proprietatea acestuia, Onești, județul Iași, semințele și inventarul necesare moșiilor Zorleni, județul Tutova, și Broșteni, județul Suceava [84]. În anii războiului aproape întreaga producție a acestora a fost vîndută armatelor rusești și române [85].

---

[77] Vezi Arh. St. București, fond Reforma agrară din 1921, județul Dolj, dosar 11, f. 27; județul Neamț, dosar 23, f. 10 și urm.; Arh. St. Craiova, fond Domeniile Coroanei Șegarcea, dosar 34/1920; Ministerul Agriculturii și Domeniilor, *Realizări agricole, 1930—1940*, București, p. 8.

[78] Arh. St. București, fond Casa regală Ferdinand, dosarele 3/1927, f. 3 și 6; 7/1927, f. 1—4.

[79] Idem, fond Casa regală Carol II, dosar 202/1939, f. 51—64. Aceste bunuri au fost reluate de stat, în august 1942 (idem, fond Bunurile fostului rege Carol II, dosar 2/1942, f. 148). *Familia regală deținea însă bunuri rurale și sub alte forme.* Astfel, prințul Nicolae avea, în 1938, domenii ce se administrau fie sub formă de societate anonimă, fie sub firma Domeniilor Coroanei Broșteni (idem, fond Casa regală Carol II, dosar 296/1938, f. 82).

[80] Idem, fond Bunurile fostului rege Carol II, dosar 2/1942, f. 52 și 126.

[81] Domeniul mai poseda o cale ferată forestieră, vînat foarte bogat, castel cu etaj și subsol, cu 44 de camere, patru băi, apă curentă caldă și rece. Pentru livadă poseda o casă cu opt camere, grajd, seră modernă, pompă și instalații electrice, garaje, grajduri, moară, cotețe, cocine, case pentru paznici (idem, fond Casa regală Carol II, dosar 296/1938, f. 8—9; idem, fond Casa regală Mihai I, dosar 54/1943, f. 6 și urm.).

[82] Al. Gh. Savu, *Dictatura regală (1938—1940)*, București, 1970, p. 28.

[83] Arh. St. București, fond Casa regală Ferdinand, dosar 90/1917, f. 110.

[84] Idem, dosar 156/1918, f. 125—126.

[85] *Ibidem*, f. 115. Numai la începutul lunii februarie 1917 au fost vîndute de pe moșia Broșteni, județul Suceava, armatelor rusești 208 oi și însemnate cantități de brînză (idem, dosar 90/1917, f. 25 și 115). În vara aceluiași an, de pe

După intrarea în vigoare a legilor agrare din 1921 se observă un interes mai redus pentru modul de exploatare a pămînturilor din partea administraţiei regale, care a sporit însă pe măsură ce procesele de expropriere se încheiau. Chiar în aceste condiţii, exploatarea lor rămînea intensivă şi deosebit de profitabilă. Aşa de pildă, la sfîrşitul anului 1925, numai moşiile administraţiei regale de la Predeal au adus un beneficiu net de 3 331 274 lei, din care 638 216 lei reveneau nemijlocit Casei regale [86].

Faptul că Domeniile Coroanei erau scutite de impozite, în baza legii de constituire, şi că în decursul anilor ele au obţinut şi alte privilegii similare [87], explică, alături de caracterul intensiv al exploatării pămîntului, veniturile mari obţinute de aceste proprietăţi şi posibilităţile de noi investiţii pe moşii. În general, proprietăţile Casei regale nu dispuneau de prea multe animale, dar toate erau din rase selecţionate, excelînd prin valoarea lor comercială ridicată. Notăm, între altele, ferma de vulpi argintii de la Azuga-Predeal, care, la finele anul 1938, avea 110 asemenea exemplare, crescătoria de oi ţigăi albe, negre şi stagoşe de pe moşia Mănăstirea, cu 3 613 bucăţi, crescătoria de cai de la Scroviştea, ce poseda în total, în 1939, un număr de 82 de cai de curse etc. [88].

Exploatarea pămîntului se făcea după toate regulile tehnice ale epocii. Pentru fiecare cultură se executau cîte două arături, iar la grîu trei. Inventarul agricol era reînnoit ori de cîte ori se considera necesar. Astfel, în 1938, la moşia Mănăstirea, judeţul Ilfov, în locul celor şapte tractoare uzate au fost aduse altele, mai puternice, care să răspundă cerinţelor de lucru ale moşiei [89]. La sfîrşitul anului 1938 s-a pus la punct un plan de sistematizare a moşiilor regale, prin mari investiţii ce urmau a începe din anul următor. S-a avut în vedere modernizarea şi intensificarea la maximum a producţiei de animale (oi, porci, păsări, albine), construirea unei mori sistematice şi comercializarea produselor, crearea a noi surse de venituri, prin cultura orezului, crescătorii de crapi, fabrică de conserve şi filatură de in, a gîştelor selecţionate, a laptelui, găinilor şi stupilor [90]. În acest scop, încă în octombrie 1938, Bunurile private ale Casei regale au cumpărat vieri tineri mangaliţa de la ferma lui Cămărăşescu, unde se constatase că se aflau cele mai bune exemplare [91]. În primăvara anului următor, pentru ferma Băneasa au fost achiziţionate vaci de rasă Simmenthal de la Camera agricolă a judeţului Timiş-Torontal şi de la primăria comunei Richişul, judeţul Tîrnava Mare [92]. Apoi, în 1939—1940, s-au făcut lucrări de investiţii şi modernizări la toate moşiile, inclusiv la cele achiziţionate în 1939, la grajduri, case, canalizări, în special la Băneasa şi Mănăstirea, de modernizare a serelor de la Cotroceni şi Băneasa, la pepinierele de viţă de vie de la Murfatlar şi Drăgăşani, lucrări de alimentare cu apă prin conducte a padocurilor la crescătoriile de cai. Numai pentru noua clădire a grajdurilor de la Periş, judeţul Ilfov, s-a investit, în 1940, suma de 7 693 722 lei. Părţile din grădinile de zarzavat de la Spanţov şi Mănăstirea, ce se exploataseră în primăvara anului 1939 prin asociaţie, au început să fie cultivate din toamnă, în regie [93]. În primăvara anului 1940 s-a hotărît ca la Mănăstirea să se ajungă, în 3—4 ani, la un număr de 5 000 de oi de rasă. Ca urmare, în acel an

---

moşia Zorleni, judeţul Tutova, a fost vîndut porumb federalei băncilor populare „Tutova" (idem, dosar 156/1918, f. 130).

[86] Idem, dosar 32/1924, f. 427.

[87] Prin legea publicată în „Monitorul oficial", nr. 86 din 14.IV.1939, Casa regală era scutită de orice cotizaţie sau de orice contribuţii suplimentare privind asigurările sociale, timp în care moşiile regale (Sinaia, Predeal şi celelalte ce nu se includeau în Domeniile Coroanei) plăteau impozite obişnuite (Arh. St. Bucureşti, fond Casa regală Carol II, dosar 194/1938, f. 77).

[88] Idem, dosarele 296/1938, f. 116—119 ; 309/1938, f. 35—38.

[89] Achiziţia s-a făcut prin intermediul firmei ce aparţinea marelui proprietar N. Butculescu (idem, dosar 304/1938, f. 107). Terenul de la ferma Băneasa, de pildă, se îngrăşa cu gunoi de grajd ce era cumpărat de la Institutul Cantacuzino (*ibidem*, f. 112).

[90] Idem, dosar 309/1938, f. 96.

[91] Idem, dosar 304/1938, f. 22.

[92] Idem, dosar 202/1939, f. 46.

[93] Idem, dosarele 200/1939, f. 17 şi 32 ; 201/1939, f. 1 ; 150/1940, f. 3—6

nu s-a mai recurs la vînzarea mieilor[94]. Pe baza experienței din 1939, cînd brațele de muncă lipsiseră sau costaseră scump, în bugetul pe 1940 s-a prevăzut a se mai cumpăra 30 de boi și 20 de cai de muncă[95]. Pînă în 1940, papura de la moșia Mănăstirea se vindea locuitorilor din comuna Pucheni, care făceau rogojini din ea. Pe baza unui calcul de rentabilitate, Administrația Casei regale a ajuns la concluzia că era mai profitabil a prelucra ea rogojini din papură, motiv pentru care a sistat vînzarea ei și a recurs la angajarea unor oameni în acest scop[96]. Astfel, chiar și terenurile de baltă (Balta Mostiștea), care, de obicei, pe proprietățile moșierești rămîneau fără utilizare, erau aici intensiv exploatate. Pămînturile arabile erau cultivate cu plante dintre cele mai diverse, în special cu plante alimentareși industriale[97]. Comercializarea lor se făcea prin intermediul unor firme particulare, a cooperației, direct de către administrația Casei regale sau pe alte căi.[98] Grîul, de pildă, era vîndut atît marilor mori din capitală : Gagel, Assan, Orzaru, cît și armatei[99]. Comercializarea peștelui se făcea cu concursul Administrației Pescăriilor și Ameliorațiunilor din Regiunea Inundabilă a Dunării (P.A.R.I.D).. Prin marile cantități de pește livrate din Balta Mostiștea se făcea o puternică concurență negustorilor privați. La 16 august 1938, negustorii de pește din București Obor se plîngeau Administrației Casei regale Mănăstirea că din acea baltă se comercializa pește „fără măsură", iar ei erau opriți de P.A.R.I.D. să și-l aducă pe piață, comercianții amenințînd că vor scrie în presă că tocmai moșia regală încalcă legea[100]. Intervenția lor nu a avut efecte : dovadă că în anul următor cantitățile de pește desfăcut pe piață au sporit prin cele provenite din noile bălți achiziționate de Casa regală, Mostiștea și Boianu, ce s-au desfăcut tot în București, prin Biroul de vînzare al peștelui „Pescăriile statului" și prin doi negustori particulari angrosiști[101]. Vitele, laptele și zarzavaturile fermelor din județul Ilfov se vindeau pe piețele capitalei, lîna era livrată fabricii „Scherg". Vinurile și rachiurile Domeniilor regale din Șegarcea, Românești și Sadova, județul Dolj, și Dobrovăț, județul Vaslui, soiuri selecționate, unele vechi din 1897, erau desfăcute, cu începere din 1930, prin Magazinul de desfacere a produselor Domeniilor Coroanei. Casa regală obținea, concomitent, venituri din vînzarea gheții, a stufului și a papurei, din arendarea terenurilor de pășunat, din arendarea unor pămînturi arabile, din vînzarea lemnelor de foc, precum și din numeroase alte surse[102].

În epocă s-a evidențiat adeseori rolul marilor proprietari în promovarea progresului tehnic pe exploatările lor. Într-adevăr, mulți dintre ei, deși erau puternic ancorați și în alte sectoare ale economiei naționale, erau, în același timp, specialiști în agronomie, fapt ce le permitea să aibă o viziune largă în legătură cu organizarea și exploatarea proprietăților lor. Între aceștia, citîm pe Barbu Știrbey, Ion M. Gologan, Eugen Procopie-Dumitrescu, Ion A. Antonescu, I. Rizescu, D. Caciona, C. I. Băicoianu (medic veterinar) și alții[103], ale căror

---

[94] Idem, dosar 133/1940, f. 60.

[95] *Ibidem*, f. 104.

[96] *Ibidem*, f. 92.

[97] *Ibidem*, f. 52. În 1940, pe moșia Mănăstirea s-au însămînțat în total 1 299 ha, din care toamna : grîu, orz și rapiță, iar primăvara : ovăz, orzoaică, mazăre, mușțar, fasole, bobușor, bumbac (pe 77,5 ha), iar pentru semințe : cînepă, porumb, dughie, cartofi, borceag, napi, apoi dughie furajeră, porumb furajer, sfeclă de furaj, morcovi, lucernă.

[98] Idem, dosarele 201/1935, f. 1—9 ; 222/1936, f. 5—30.

[99] Idem, dosarele 201/1935, f. 1—9 ; 222/1936, f. 5—30

[100] Idem, dosarele 222/1936, f. 30 ; 309/1938, f. 55

[101] Idem, dosar 194/1939, f. 45.

[102] Idem, dosarele 304/1938, f. 29 și urm. ; 305/1938, f. 1 și urm. ; 317/1938, f. 1—9 ; 202/1939, f. 9 ; 133/1940, f. 27 și urm. Comercializarea produselor fermelor aparținînd Bunurilor private ale regelui Carol a continuat și după abdicarea suveranului, pînă la preluarea lor de către stat, în august 1942 (idem, fond Bunurile fostului rege Carol II, dosar 2/1942, f. 45).

[103] Idem, fond Creditul Funciar Rural, dosarele 3036, f. 9 ; 3055, f. 8 și urm. ; 3085, f. 11—12 ; idem, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 33/1934—1938, f. 22 ; Arh. St. Slatina, fond Creditul Național Agricol,

gospodării au avut aproape în mod constant rezultate dintre cele mai mulţumitoare. Agronomul I. Rizescu, proprietarul moşiilor Redea, Frumuşica şi Alexeni, comuna Frumuşica, judeţul Ialomiţa, de pildă, cîştigase, în 1925 şi în 1927, medalia de aur, pentru creşterea cailor, la expoziţiile de la Slobozia [104]. Consilierul agricol al judeţului Rîmnicu Sărat, Ion Antonescu, care poseda moşiile Scorţaru, judeţul Brăila şi Cupcui (Urbasca), judeţul Cahul, însămînţase numai în 1925 o suprafaţă de 2 000 ha cu sămînţă de lucernă selecţionată procurată din Franţa cu fonduri obţinute de la „Banca agronomilor" şi de la Creditul Funciar Rural [105]. Agronomul Haralambie Codreanu, din Iaşi, poseda o moşie la Prigorenii Mici, comuna Brăeşti, judeţul Iaşi, un lot de 25 ha cu inventar agricol la Tg. Frumos, unde fusese chiar împroprietărit cu 5 ha, cultivînd cea mai mare parte din aceste pămînturi cu plante industriale. An de an el a livrat, pe bază de contract, sfeclă fabricii de zahăr din Roman. În 1927, la Prigorenii Mici el a cultivat 30 ha cu sfeclă de zahăr, 30 ha cu floarea soarelui, 30 ha cu orzoaică şi 40 ha cu porumb, iar în 1928 floarea soarelui a ocupat 80 ha şi sfecla de zahăr 65 ha [106].

Spre a oferi o imagine mai clară a gospodăriei moşiereşti adaptate la sistemul de exploatare capitalist vom prezenta sumar două dintre cele cu un nivel mediu de intensitate. Moşia Dersca, judeţul Dorohoi, a lui Eduard şi Margareta de Burbure Wesembeck, situată la 12 km de capitala judeţului, rămăsese după expropriere cu 1 641 ha, din care 207 arabile, restul izlaz, pădure, iazuri şi neproductive. În 1923, pe moşie se afla un conac, cu 18 încăperi şi dependinţe, electrificate, o fabrică de spirt cu o putere instalată de 85 H.P., ce producea anual, din porumb şi din cartofi, 40 vagoane de alcool rafinat, o moară cu trei valţuri, cu capacitate de măcinare de 4—6 vagoane de grîu şi 14 vagoane de porumb săptămînal, rezerve de turbă pe 47 ha, pentru care proprietarii aduseseră, în acelaşi an, maşinile necesare exploatării ei, o creşcătorie modernă de păsări, 39 vite cornute din rasele Tirol şi Simmenthal, 46 cai, 300 oi, porci, păsări, o garnitură de treier completă, un tractor cu plug cu două brazde, două maşini de semănat, şase pluguri, grape, rotative etc. Venituri însemnate se obţineau din exploatarea pădurii. Pe terenul agricol se cultivau cartofi, parte în dijmă, parte cu muncitori salariaţi locali. Cartofii erau folosiţi ca materie primă la fabricarea spirtului, iar restul produselor erau comercializate pe piaţa Dorohoiului. În 1922, numai de pe cele 120 ha cultivate în regie moşierii realizaseră un beneficiu net de 380 000 lei. Pe anul 1923, proprietatea era înregistrată la fisc cu un venit total de 22 783 lei, din care moara cu 3 200 lei şi fabrica de spirt cu 6 000 lei, instalaţiile industriale aducînd 41% din venitul total al moşiei, dar, după cercetările expertului Creditului Funciar Rural, cele două întreprinderi produceau un venit net anual de peste o jumătate de milion de lei [107].

---

sucursala Slatina, dosar 4/1943. Agronomii proprietari de pămînt erau grupaţi în Societatea Inginerilor Agronomi, care şi-au creat, în 1920, o formaţiune bancară proprie, „Banca agronomilor", ce răspundea, în principal, cerinţelor unui grup de agronomi cu mari proprietăţi. În afară de operaţiile de finanţare, „Banca agronomilor" a organizat, cu începere din 1927, şi acţiunea de aprovizionare a acestora, a sindicatelor agricole şi a cooperativelor agricole de producţie cu maşini achiziţionate de la fabricile de maşini And. Rieger, Sibiu, H. Lanz, din Manheim, Ernest Sorst & Co.-Hannover şi Wilhelm Dreyer, Osnsbrück şi pluguri de la uzinele şi domeniile de fier Reşiţa (Arh. St. Bucureşti, fond Banca agronomilor, registrul 33/1924—1950, f. 71, 80—82 ; dosarele 292/1926—1927 ; 293/1926—1928 ; 296/1927). În 1930, între bancă şi concernul din Hannovra, ce reprezenta şase fabrici germane, s-a încheiat o convenţie specială, cu durata pînă la 31 decembrie 1942, prin care banca obţinea monopolul desfacerii maşinilor acestor fabrici în România (idem, dosar 89/1930).

[104] Idem, dosar 293/1926—1928 ; registrul 33/1924—1950, f. 36 şi 240.

[105] Idem, registrul 33/1924—1950, f. 40

[106] Moşierul mai cultiva, în 1928, în asociaţie cu un oarecare Iancu Lupu, încă 40 ha cu grîu (idem, dosar 51/1929).

[107] Idem, fond Creditul Funciar Rural, dosarele 3052, f. 4, 15—25 ; 3853, f. 1.

Leon Ghyka-Dumbrăveni a rămas după expropriere cu 538 ha pe moșiile Dumbrăveni și Siminicea, județul Botoșani, din care 200 ha arabile, restul pășune, grădini de legume, parc și pămînturi necultivabile. Proprietarul avea pe moșii o fabrică de spirt, una de ulei și o alta de acid carbonic, o moară cu două perechi de pietre, cu putere de 25 H.P., șase clădiri, electrificate, cu un total de 77 de camere, magazii de cereale cu o capacitate de 190 de vagoane, din care una în gara Verești, remize și numeroase animale. În perioada 1920—1922, pe moșii au fost îngrășate 400 de vite mari, 60 de porci și 500 de oi, prin utilizarea turtelor și a borhotului rămase de la fabricile de ulei și de spirt. În 1923, organele fiscului au stabilit la 356 000 lei venitul anual al pămîntului, la 50 000 lei pe cel al morii și la 600 000 lei pe cel al fabricilor, astfel că veniturile din industrie ale exploatării reprezentau 65% din venitul total. Aproximativ aceeași proporție era dată și la evaluarea fiscală făcută la începutul anului 1924 de comisia de experți a Creditului Funciar Rural, care a stabilit valoarea moșiei la 2 128 000 lei, a morii la 300 000 lei și a fabricilor la 3 500 000 lei [108].

Dispunem de informații abundente detaliate privitoare la înzestrarea tehnică a gospodăriilor mari din toate zonele țării, grație anchetelor băncilor care au analizat starea moșiilor înainte de a hotărî acordarea creditelor solicitate de proprietari, din declarațiile privitoare la conversiune făcute de marii proprietari în anii 1932 și 1934, din procesele de expropriere și din alte numeroase surse, în multe cazuri putîndu-se urmări chiar evoluția sau involuția lor în timp și capitalurile investite. Nu poate fi tăgăduit faptul că numeroși mari proprietari plasaseră sume însemnate în construcțiile de pe moșii, în inventar agricol viu și mort, în creșcătorii de animale, ori de păsări și în exploatarea solului [109]. Așa de pildă, Emerich Kandel, proprietarul unei moșii de 482 iugăre, de la Pir, județul Sălaj, și a încă 7 iugăre deținute la Tășnad și Andrid, același județ, avea pe moșie 13 boi, 18 cai, 7 bivoli, 22 scroafe, alte 17 vite cornute, un tractor cu plug, garnitură de treier, elevator, mașină de semănat, pluguri, grape, care, mașină de treierat trifoi, automobil și diverse unelte mici. În 1932, el era debitor pentru o sumă de 3 707 602 lei către 14 instituții creditoare (bănci maghiare din Budapesta și românești și diverse firme comerciale) contractată în perioada 1924—1927, cînd a achiziționat oi, bivoli și porci pentru îngrășare; a cheltuit pentru noi mașini agricole 840 000 lei, iar pentru modernizarea clădirilor, efec-

[108] Idem, dosar 3890, f. 1—9.

[109] Pentru detalii vezi: idem, dosarele 3032, f. 27; 3033, f. 19—21 (moșiile Tia Mare, județul Romanați, și Uda-Paciurea, județul Teleorman, ale lui Haralambie Fundățeanu); idem, dosarele 3017; 3040, f. 12—13 (moșia Biținа Pămîntului, comuna Drăgoești, județul Ilfov, a familiei Cristea); idem, fond Comitetul agrar, județul Năsăud, dosar 1/1922, f. 24 (moșia Șieul Mare, județul Năsăud, a lui Andrei Banffy); idem, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 14/1928, f. 63—64 (moșia Mărculești-Pisculești, comuna Mărculești, județul Ialomița, a lui N. Seceleanu); idem, fond Casa regală Carol II, dosar 296/1938, f. 16—17 (moșia Ciorogîrla, județul Ilfov, a lui I. R. Simons); Arh. St. Iași, fond Consilieratul agricol al județului Iași, dosar 109/1943, f. 1—3 (moșia Popești, județul Iași, a principesei Olga M. Sturdza); Arh. St. Tg. Mureș, fond Comisia județeană de expropriere și împroprietărire Mureș, dosar 181/1922—1939, f. 251 (moșia Reghin, județul Mureș, a lui Farkaș Iuliu); Arh. St. Zalău, fond Consilieratul agricol al județului Sălaj, doc. 16/1940 (moșiile Șupurul de Sus, Gioroc-ița și Bîrsăul de Sus, județul Sălaj, a dr. Coriolan Pop și Romul Pop); Arh. St. Slatina, fond Creditul Național Agricol, sucursala Slatina, dosarele 1/1943; 3/1943 (moșia Șerbănești, județul Olt, a lui D. Caciona); idem, dosar 1/1943; Arh. St. București, fond Creditul Funciar Rural, dosar 4631, f. 11—14 și 55 (moșiile Izvoarele și Cîmpul Boianului, județul Olt), ale lui Dinu Th. Izvoranu); Arh. St. Constanța, fond Creditul Național Agricol, sucursala Constanța, dosar 22/1944, f. 1020—1021 (moșia Poarta Albă, județul Constanța, a lui Octavian Văleanu); Arh. St. Vaslui, fond Prefectura județului Fălciu, dosarele 36/1934; 36/1935 (moșia Botești, județul Fălciu, a dr. G. D. Creangă) și altele. În legătură cu orientarea economică a moșierilor în perioada interbelică vezi: D. Șandru, *Reforma agrară din 1921 și acumulările de capitaluri ale moșierimii*, în *AIIAI*, XXI, 1984, p. 275—295.

tuată în 1930—1932, a investit încă 400 000 lei [110]. În 1924, Dinu Th. Izvoranu poseda la moșia Izvoarele, județul Olt, 423 ha, două conace, plus două case cu 12 camere, moară cu trei perechi de pietre, grajduri, magazii, pătule și inventar viu și mort ce îi permitea exploatarea moșiei în regie proprie, proprietatea aducîndu-i un venit net anual de 600 000 lei [111]. În 1943, el avea în plus aici 28 boi de jug, 12 vaci, 168 oi, 20 mînzați, 150 porci, cinci cai, două tractoare de mare putere, cu ajutorul cărora continua să exploateze pămîntul în regie proprie [112]. Moșia Hărpășești comuna Popești, județul Iași, a lui Constantin și Gh. Rusovici, rămăsese după expropriere de 517 ha, din care 408 ha arabile, 10 ha vie, 267 ha păduri, restul alte categorii de sol. În 1924, moșierii posedau 60 boi de jug, 12 cai, 20 vaci, 20 tauri și alte animale tinere, o garnitură de treier, elevator, batoză de porumb, 20 pluguri diferite, patru semănători, două vînturătoare, patru trăsuri, 18 care, pivnițe pentru vin cu instalații moderne, mai multe case cu 61 de camere, a căror valoare, împreună cu pămîntul, se ridica la 18 175 000 lei, moșia producînd atunci un venit net anual de 1 469 000 lei [113]. În 1943 moșia era stăpînită numai de Constatin Rusovici, avînd acum 802 ha, din care 540 ha arabile, 16 ha vie nobilă pe rod, 250 ha păduri, restul grădini și alte categorii de sol, plus 44 cai, 44 vite de tracțiune, 15 vaci, 250 oi, 30 bovine, două garnituri de treier și un atelier de reparat mașini agricole [114].

Anghel N. Capră stăpînea, la începutul anului 1921, moșiile Mavrodin—Bleotura și Pielea—Mîrzănești, din comuna Mavrodin, județul Teleorman, de 5 463 ha. La Mavrodin—Bleotura el deținea 147 vite mari, 2 740 porci, patru care, cinci pluguri, opt grape, un tăvălug, trei trioare, două poștalioane, o mașină de treier, șase semănători, două secerătoare-legătoare, două mașini de bătut porumb cu vapori și una de mînă, un plug de desfundat pămîntul, 2 000 oi, grajduri, magazii, pătule, cotețe, căsărie, case, iar la Pielea—Mîrzănești 1 600 oi, 40 boi de jug, 20 cai, vite și bivolițe de rentă, casă, pătul, magazii și alte dependințe [115]. În februarie 1923, el a cumpărat, în numele a 30 de persoane din familia sa, restul moșiei ce îi rămăsese după expropriere lui Al. I. Marghiloman, la Putineiu, județul Vlașca, de 1 054 ha, din care 370 ha cultivabile și 597 ha pădure, împreună cu conacul și inventarul viu și mort, cu 12 000 000 lei [116]. În septembrie 1924 a mai achiziționat de la Suzanne M. Marghiloman, din Paris, restul moșiei Hagiești—Mariuța, județul Ilfov, de 326 ha arabile, plus 210 ha pădure, împreună cu construcțiile și inventarul de pe moșie. Concomitent, a mai cumpărat moșiile Drăgănești, județul Vlașca, de 263 ha, și Călugăru, județul Vlașca, de 300 ha, împreună cu edificiile și inventarul lor viu și mort, iar în 1928 alte 166 ha, din care 141 ha cultivabile, restul pădure, în comuna Hagiești—Mariuța, județul Ilfov [117]. Paralel, Anghel N. Capră a făcut importante investiții în imobile urbane. În 1923 a cumpărat trei case în București, din care una avea opt apartamente, și a plasat o sumă de 1 500 000 lei în acțiuni la diferite întreprinderi. În 1923, averea lui se ridica la suma de 34 000 000 lei. Pînă în primăvara anului 1932 ea sporise, prin noi achiziții de bunuri și prin investițiile făcute pe moșii, la 75 200 0000 lei. El poseda acum la Mavrodin, pe cele 1 250 ha rămase după expropriere, o pepinieră de 5 ha de viță de vie, 1 200 oi, 50 vite mari, un tractor, pluguri, semănători, grape și alte mașini, plantase, cu începere din 1926, o întindere de 52,50 ha cu viță de vie, construind două pivnițe și două crame mari, instalație pentru distilat țuică, patru locuințe pentru 14 familii, o moară țărănească de 90 H.P. cu patru pietre, o uleiniță și alte instalații mai mici,

[110] Arh. St. Oradea, fond Casa de Păstrare a județului Bihor, dosar 90/1932—1933, f. 123—124.

[111] Arh. St. București, fond Creditul Funciar Rural, dosar 4631, f. 11—14, 55.

[112] Arh. St. Slatina, fond Creditul Național Agricol, sucursala Slatina, dosar 1/1943.

[113] Arh. St. București, fond Creditul Funciar Rural, dosar 4624, f. 8—11.

[114] Arh. St. Iași, fond Consilieratul agricol al județului Iași, dosar 109/1943, f. 5.

[115] Arh. St. București, fond Casa rurală, dosar 66.

[116] Idem, fond Creditul Funciar Rural, dosar 3421, f. 4—15

[117] Idem, fond Casa rurală, dosar 66.

în care a investit în total 13 500 000 lei, apoi modernizează și sporește inventarul cumpărat de la celelalte moșii, achiziționînd tractoare, animale și mașini agricole diverse. Pentru realizarea lor a contractat datorii în valoare de aproape 20 000 000 lei de la „Casa rurală", „Banca Românească", „Banca de agricultură și export", „Banca de Scont" și de la două persoane particulare, cu dobînzi între 18 și 24%, dar el mai avea de primit, pe de altă parte, 1 200 000 lei de la mai mulți particulari, plus cupoane de rentă în valoare nominală de 6 856 000 lei [118].

La scurtă vreme după apariția unor noi mașini agricole, ele au fost achiziționate de o serie de mari proprietari funciari rurali din România, mai ales de cei ce dețineau pămînturi în regiunile cu populație rară, care și-au modernizat continuu inventarul agricol spre a suplini insuficiența sau lipsa mîinii de lucru. Așa de pildă, din cele 3 375 mașini de semănat *Unicum Drill* importate de la firma cehoslovacă „Fr. Melichor" de camerele agricole, de moșieri și de sindicatele agricole, în perioada iunie 1927 — iunie 1931, marii cultivatori din județul Ialomița au cumpărat 147 [119]. În 1941, în județul Timiș-Torontal aproape 30% din suprafețele cultivate cu păioase erau recoltate cu mașini de secerat și de legat [120]. Prima combină de treierat a fost adusă în România pe moșia lui Ion Gologan, Ciulnița, județul Ialomița, mașina răspîndindu-se repede în zonele de șes ale țării, în special în Bărăgan, unde numărul lor a ajuns, în 1933, la 30 [121]. În preajma celui de-al doilea război mondial combinele erau întîlnite în număr mare pe moșia regală Mănăstirea, județul Ilfov, și pe multe proprietăți moșierești din județele Ialomița, Ilfov și Dolj (pe moșiile lui Aurelian Pană, Marin și Ion Gologan, Gigi Peteu, Storojan, Prejbeanu și a altor mari proprietari) [122]. Interesul moșierilor pentru mașinile agricole a crescut brusc în perioada celui de-al doilea război mondial, datorită crizei brațelor de muncă din agricultură. Subsecretarul de stat la Ministerul Economiei Naționale, V. Dimitriuc, recunoștea, în ședința Consiliului Economic din 9 ianuarie 1941, că marii proprietari „s-au repezit asupra tractoarelor importate din Germania, chiar dacă ele erau scumpe" [123].

În România, gospodăria moșierească modernă, înzestrată cu inventar agricol complex și adaptată la cultura intensivă nu a fost, însă, niciodată, în perioada interbelică, reprezentativă, numărul exploatărilor mari din această categorie neridicîndu-se, după estimările noastre aproximative, la cifra de o mie. Este de precizat că chiar acei mari proprietari ce transformaseră unele moșii în ferme tipic capitaliste și care reprezentau exemple în privința sistemului de cultură manifestau nu interes scăzut față de altele, neînzestrîndu-le cu inventar și exploatîndu-le în sistemul dijmei. Prințul C. Basarab-Brîncoveanu a solicitat în mai multe rînduri, în perioada 1922—1926, Ministerului Agriculturii și Domeniilor să îi vîndă sau să îi dea în arendă o serie de terenuri din fostele sale moșii. Așa de pildă, la 17 octombrie 1924, el cerea să își răscumpere 300 ha ce îi fuseseră expropriate la Rastu, județul Dolj, pe lîngă cele 100 ha ce îi fuseseră lăsate aici după expropriere, alte 200 ha la Brîncoveni, județul Romanați, pe lîngă cele 135 ha rămase lui, pentru a cultiva pe ele lucernă, 300 ha la *Coteana, județul Olt*, unde i se expropriase întreaga parte cultivabilă a moșiei, și să i se arendeze pe 30 de ani 300 ha la Obilești, județul Ilfov, spre a-și asigura materiile prime necesare fabricii de scrobeală și 300 ha la Momiceni, județul Olt [124]. Așa cum s-a menționat, moșiile Rastu, Coteana și Brîncoveni erau exploatate după toate regulele științei agronomice. Dar, în ciuda caracterului intensiv al unora dintre moșiile sale, al-

[118] *Ibidem.*

[119] Arh. St. Călărași, fond Camera agricolă a județului Ialomița, dosar 46/1933, f. 33—38.

[120] Arh. St. Timișoara, fond Camera agricolă a județului Timiș-Torontal, dosar 3/1941, f. 143.

[121] N. Cornățeanu, *Tractorul și secerătoarea-treerătoare în agricultura noastră*, București, 1933, p. 40—41.

[122] G. Ionescu-Șișești, *Îndrumări agricole*, București, 1941, p. 96—97. La 5 iulie 1930 a început experimentarea combinei americane „Caterpillar-Combine" pe moșia regală Clinciu-Spanțov (cf. Arh. St. Suceava, fond Camera agricolă a județului Cîmpulung, dosar 8/1930).

[123] Arh. St. București, fond Casa regală Mihai, dosar 1/1941, f. 25.

[124] Idem, fond Reforma agrară din 1921, județul Olt, dosar 13, f. 28 și 54.

tele erau exploatate în anumiți ani prin darea lor în arendă, precum moșia Sărulești, județul Ilfov[125]. Paralel, moșierul, care a solicitat cu atîta insistență să i se vîndă o parte din fostele sale pămînturi, a înstrăinănat, în 1925, moșia Letea Veche, județul Vlașca unui oarecare Teodor Braicof[126], iar, în 1928, trupul Ileana, de 150 ha, din moșia Obilești, județul Ilfov, a fost vîndut unor locuitori din cîteva sate ale județului Ialomița[127]. Lui Const. Garoflid i s-au lăsat, în urma aplicării legii de reformă agrară, 500 ha cultivabile la Țintească-Mușetească și Șopîrliga-Smeeni, județul Buzău[128]. În anii celui de-al doilea război mondial suprafața cultivabilă deținută în cele două localități a ajuns la 2 424 ha[129]. Moșierul și-a creat la Cîndești, județul Buzău, o fermă model, de pe care, numai în 1941, a vîndut 1 600 berbecuți. În 1940—1941, Garoflid poseda trei tractoare, 25 semănători și 38 de boi, capacitatea de exploatare a acestui inventar fiind inferioară față de cea deținută de moșier înainte de reformă, astfel că, deși o parte din pămînt era cultivat în mod intensiv, alta se lucra prin intermediul învoielilor agricole[130].

Al. S. Zissu, din București, poseda, în 1922, nouă moșii în județele Putna, Tecuci și Prahova. Moșiile Ciurucu, Chiturucu, Mărăști, Rotilești, Roșculești și Cîmpurile de Jos, toate din comuna Cîmpuri, județul Putna, fuseseră cumpărate în 1910, moșia Slobozia de Jos, comuna Stănișești, județul Tecuci, în 1914, iar moșiile Știrbățul, comuna Hîrșa, și Bărcănești, comuna Bărcănești, ambele din județul Prahova, în 1922[131]. Din cercetările efectuate de experții Creditului Funciar Rural în anii 1922 și 1926 rezultă că la unele moșii el poseda inventar bogat, ce a fost sporit în cursul celor patru ani. La Bărcănești, el stăpînea 309 ha ce erau exploatate parte în regie, parte în dijmă, iar grădina de zarzavat, de 8 ha, se arenda pe bani. Zissu poseda aici numeroase vite, mașini, unelte, o moară de 20 H.P., cărămidărie, șase case de zid, cu 52 comere, coteț de păsări cu trei etaje, cinci grajduri moderne de mare capacitate, magazii, pătule. În 1926, grădina de zarzavat era irigată cu ajutorul unei pompe acționate de motoare[132]. Moșia Cîmpurile de Jos, de 1 437 ha, din care 1 000 ha pădure, 250 ha fînețe și imaș, 100 ha arabile de slabă calitate, restul ape și neproductive, cu subsol ce poseda ape minerale și țiței, era plasată lîngă calea ferată forestieră a Societății Tisița. Ea se exploata în regie, cu forța de muncă a țăranilor din satele Cîmpurile de Jos, Cîmpurile de Sus, Gura Văei, Rotilești, Roșculești și Ciurucu, 954 de familii în total, și cu vitele acestora, întrucît moșierul nu poseda aici decît șase boi de jug, doi cai și două vaci. În 1922, Al. S. Zissu avea conac cu 16 camere, case pentru personal, două mori de apă, magazii cu capacitate de 15 vagoane, pătule etc. Cum terenul făcea parte din zona pămînturilor petroliere, ramificația Moinești, în 1924, subsolul a fost concesionat, pe 99 de ani, societății „Forajul". Comparativ cu 1922, în 1926 moșierul efectuase investiții însemnate. Găsim în plus, două perechi de fierăstraie și o fabrică de cherestea în curs de construcție. Proprietarul adusese patru gatere, instalații de forță de 120 H.P. și alte mașini, în va-

---

[125] Astfel, în 1922—1923, terenul fusese dat în arenda unei obști din localitate (idem, fond Centrocoop, Obștile de arendare și cumpărare, dosar 74/96/1921—1948, f. 3—4). Chiar și o parte din pămîntul de la Brîncoveni s-a exploatat prin arendare (idem, fond Oficiul Central pentru Valorificarea Grîului, dosar 9/1936—1937 — inventar).

[126] Idem, fond Reforma agrară din 1921, județul Vlașca, dosar 157, f. 5—7.

[127] Idem, fond Centrocoop, Obștile de arendare și cumpărare, dosarele 33/230/1943—1946, vol. I, f. 20 și urm.; vol. II, f. 60; 96/1921—1948, f. 3—4.

[128] Idem, fond Comitetul agrar, județul Buzău, dosar 14/1924, f. 5—6 și 14. În același timp, soția sa, Elena, stăpînea o moșie în comuna Vulturul, județul Putna (idem, fond Reforma agrară din 1921, județul Putna, dosar 23, f. 45).

[129] Idem, fond Uniunea Sindicatelor Agricole din România, dosar 160/1943, f. 22—24.

[130] Idem, fond Casa regală Mihai, dosar 1/1941, f. 39; C. Filipescu, *C. Garoflid și contemporaneitatea sa agrară*, în „Pagini agrare și sociale", XIX, 1942, 11, p. 271—272; C. Garoflid, *op. cit.*, p. 4 și urm.

[131] Arh. St. București, fond Creditul Funciar Rural, dosarele 3078, 3149, 3154, 3439, 3467 și 3488.

[132] Idem, dosar 3078, f. 12—14, 33—34.

loare de 6 000 000 lei (20 vagonete și 6 vagonete cu motor de cîte 6 H.P., plus 6 km de cale ferată forestieră). În proiect el avea și construcția unei fabrici de parchete. În 1926 terenul arabil și unele fînețe se lucrau în parte cu țăranii, iar alte fînețe se exploatau în regie, timp în care imașul se arenda, prin învoieli, la țărani [133]. Moșia Slobozia de Jos, comuna Stănișești, județul Tecuci, de 214 ha, se exploata, în 1922, în regie, cu brațele și cu inventarul țăranilor din satele comunei (Stănișești, Slobozia de Jos, Slobozia de Sus și Balotești). Deși pe moșie existau numeroase construcții, precum case, magazii, grajduri, saivane, inventarul viu era redus la zero, iar faptul că brațele de muncă disponibile în comună erau numeroase explică de ce, în 1926, proprietatea era lucrată în sistemul dijmei cu împărțeala doi din cinci pentru moșier [134]. Din moșia Rotilești, județul Putna, de 212 ha, 178 ha reprezentau pădurea, care avea între 50 și 60 de ani, restul erau fînețe și izlaz. Aici nu existau decît o moară și un han, iar proprietarul nu a făcut nici o investiție în inventar, întrucît administrarea moșiei se făcea prin intermediul salariaților moșiei vecine, Cîmpurile [135]. Pe moșiile Ciurucu, Chiturucu, Mărăști și Roșculești, comuna Cîmpurile, județul Putna, au rămas, după expropriere, 635 ha, în majoritatea lor păduri. Singura investiție de aici era conacul, aflat în completă ruină, din cauza războiului, iar pădurile se exploatau de proprietar [136]. În fine, la Hîrșa, județul Prahova, moșia Știrbățul avea 150 ha, din care 98 ha pădure, restul arabil de slabă calitate, nisipos, dar cu bogății subterane și fînețe. Arabilul se arenda, iar pădurea era exploatată de moșier, care comercializa lemnul [137].

Marea majoritate a gospodăriilor moșierești din perioada interbelică nu răspundeau nici din punctul de vedere al înzestrării lor tehnice, nici din acela al sistemului de cultură unei agriculturi moderne. În afară de exploatările din grupele menționate mai înainte, restul, fie că dispuneau de inventar viu și mort sărăcăcios, fie că erau complet lipsite de el [138]. Fără a apela la exemple de asemenea natură, trebuie arătat că în România nu reveneau, pînă în preajma izbucnirii celui de-al doilea război mondial, în medie, un tractor la o gospodărie moșierească. Astfel, statisticile perioadei 1930—1935 înregistrează 12 200 exploatări cu peste 100 ha, pe cînd cele asupra inventarului agricol arată că în 1927 existau numai 3 257 tractoare, iar în 1935 un număr de 4 685 [139]. Dacă avem în vedere că o serie de mari proprietari posedau două, trei sau mai multe tractoare și faptul că o parte din tractoarele înregistrate aparțineau țăranilor cu proprietăți mijlocii sau chiar mici [140], ne putem da seama cît de modeste erau, pe ansamblu, „mijloacele tehnice" de exploatare ale gospodăriei moșierești, atît de mult elogiate de susținătorii marii proprietăți.

În preajma și în anii celui de-al doilea război mondial raportul s-a ameliorat simțitor, dar aceasta s-a datorat mai mult diminuării numerice a proprietăților moșierești și în mai mică măsură noilor achiziții de tractoare. La recensămîntul agricol din 6 aprilie 1941 exploatările agricole cu peste 100 ha se ridicau la 3 461, iar numărul total al tractoarelor din România fusese, în anul 1939, de 5 732 [141]. Datele pentru anul 1943 referitoare la inventarul agricol pe categorii de proprietăți atestă că exploatările de peste 100 ha dispuneau de 2 816 tractoare, timp în care exploatările țărănești cu mai puțin de 25 ha în proprietate posedau 3 821 tractoare [142], deci cu 1 005 mai multe decît moșierii. Dintre acestea, numai o parte erau în stare de funcționare. Așa cum rezultă din informațiile asupra

---

[133] Idem, dosar 3154, f. 34—40.
[134] Idem, dosar 3467, f. 7—9, 15, 20, 25—26.
[135] Idem, dosar 3439, f. 6—22.
[136] Idem, dosar 3149, f. 8.
[137] Idem ,dosar 3488, f. 18—27.
[138] Idem, dosarele 3016, 3025, f. 1 și urm.; 3034, f. 8—9; 4506, f. 15—16.
[139] Vezi I. C. Vasiliu, *Problema inventarului agricol în România*, București, 1941, p. 5—7.
[140] Vezi Arh. St. Constanța, fond Creditul Național Agricol, sucursala Constanța, dosar 14/1942, f. 154; dosar 23/1944, f. 1098.
[141] I. C. Vasiliu, *op. cit.*, p. 5—7.
[142] Arh. St. București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar 1304/1943.

situaţiei inventarului de la 1 aprilie 1944 furnizate Preşedinţiei Consiliului de Miniştri, mai mult de o treime din cele 9 538 de tractoare existente atunci în România erau neutilizabile, din cauza lipsei pieselor de schimb [143].

Deşi nu toate marile proprietăţi cu inventar redus sau lipsite complet de inventar erau exploatate prin arendare, o bună parte dintre ele fiind lucrate în regie, cu ajutorul braţelor de muncă şi a animalelor de tracţiune ale sătenilor din localitatea respectivă sau din satele din împrejurimi [144], acestea nu excelau niciodată prin rezultate deosebite, metodele de cultură practicate de ele fiind similare cu cele întîlnite pe majoritatea loturilor ţărăneşti exploatate în sistemul tradiţional. Deşi producţia exploatărilor agricole din această categorie lua, în proporţii covîrşitoare, la fel ca şi aceea de pe proprietăţile lucrate în mod intensiv, calea pieţii, ea nu poseda asemenea calităţi încît să poată concura cu succes alte state pe pieţele internaţionale

Prin aplicarea lucrărilor de reformă agrară, întinderea medie a exploatărilor moşiereşti s-a diminuat de la 712 ha la 448 ha, în 1930 [145], multe latifundii devenind simple mari proprietăţi. Cu toată această diminuare a dimensiunilor exploatărilor, moşierii nu s-au dovedit capabili, în decursul celor două decenii ce s-au scurs după expropriere, să dea o organizare raţională exploatărilor, fapt reliefat de specialişti [146] şi recunoscut chiar de unii dintre susţinătorii lor [147]. La 6 iulie 1939, Nicolae Iorga, luînd cuvîntul în Senat la proiectul legii pentru valorificarea grîului şi condamnînd starea nesatisfăcătoare a agriculturii ţărăneşti din acel timp, care ar fi fost — după opinia lui — efectul reformei agrare, mai exact al exproprierii pămînturilor marilor proprietari, trăda, involuntar, lipsa de interes al moşierilor faţă de gospodăriile lor : „După ştiri sigure pe care le am din judeţul Suceava de odinioară, din judeţul Baia de astăzi, aflu că nu se mai vede altceva acolo decît vite în continuă decădere şi terenuri goale, pe care odinioară se făcea cea mai frumoasă agricultură, aşa că doar la fostul meu coleg din Cameră, d-l Sturza, se mai face agricultură bună, pe ce i-a mai rămas, cele cîteva zeci de hectare, — iar tot restul astăzi a intrat în paragină. În judeţul Tutova cine străbate acele părţi, poate vedea că pînă şi pămîntul se prăbuşeşte, dealurile de lut se coboară la vale, şi nici urmă măcar din splendidele curţi ale unor mari proprietari de odinioară nu mai este" [148]. Într-adevăr, dezinteresul unor mari proprietari faţă de exploatările lor a fost atît de puternic încît în decursul anilor, ele au cunoscut un proces de continuă degradare. Lucia colonel Cocăneanu avea, în 1913, pe moşie Conteşti, comuna Davideşti, judeţul Muscel, între alte investiţii, sere de flori, coteţe de păsări, casă cu etaj, grajduri, pătule etc. După expropriere, ea a mai rămas cu 692 ha, din care partea cultivabilă — adică circa 150 ha — era dată în arendă la două persoane, iar din cele aproape 600 ha de pădure au fost vîndute, în 1920, spre exploatare, 105 ha. După expirarea contractului de arendare, în 1924, terenul cultivabil a fost din nou arendat unui mare arendaş. În acest an, instalaţiile moşiei : serele, grajdurile, coteţele, pătulele erau desfiinţate, iar castelul şi dependinţele complet ruinate [149].

Rămîne de netăgăduit faptul că reforma agrară din 1921 a stînjenit într-o oarecare măsură, datorită tempoului lent în care au fost aplicate lucrările de expropriere şi de împroprietărire, procesul de adaptare a gospodăriei mari la metodele de exploatare capitalistă şi că discuţiile purtate în perioada interbelică pe tema unei noi reforme agrare au avut un efect psihologic asupra moşierimii. Dar nu este mai puţin adevărat că mulţi dintre moşieri, fie din considerente de rentabilitate elementară, fie din cauza conservatorismului lor, au fost incapabili de a opera o schimbare radicală în sistemul tradiţional de cultură a pămîntului.

[143] Idem, dosar 36/1944, f. 902.

[144] Idem, fond Creditul Funciar Rural, dosarele 3024, f. 8—9 şi 16 ; 3025, f. 1 şi urm. ; 3038, f. 14 ; 3040, f. 13—14 şi 39 ; 3348, f. 22—24, 84 şi 92.

[145] D. Şandru, *Reforma agrară din 1921 în România*, Bucureşti, 1975, p. 250.

[146] Ion Vasiliu, *Agricultura*, în *Aspecte ale economiei româneşti*, p. 56—57.

[147] Prof. N. D. Cornăţeanu, *Raţionalizarea agriculturii româneşti în cadrul noii economii europene*, p. 89.

[148] Apud M. Mihăileanu, *Exproprierea în lumina aprecierilor de astăzi*, în *AES*, XXIII, 1940, 7—9, p. 80.

[149] Arh. St. Bucureşti, fond Creditul Funciar Rural, dosar 3037, f. 10—24 şi 61.

Rădăcinile dijmei fuseseră atît de adînc implîntate în practica marilor proprietari funciari rurali dinaintea reformei agrare din 1921 încît dispariția latifundiilor în urma exproprierii nu a reușit să lichideze un trecut condamnat chiar și de unii dintre moșierii ce înțeleseseră cît de mult stînjenea acest regim progresul agricol al țării și ameliorarea stării materiale a țărănimii. De altfel, sublinierea rolului pozitiv jucat de dijmă în viața țărănimii și „contribuția" muncii în dijmă la „propășirea" clasei țărănești, ca formă de „participare" dreaptă a muncitorului agricol la cîștigul marelui proprietar"[150], cum se menționa în Memoriul adresat la 29 noiembrie 1918, dată la care moșierii pierduseră de fapt bătălia reformei agrare, de președintele Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole din România, N. Seceleanu, reprezenta o dovadă grăitoare a concepției marilor proprietari despre rolul sistemului tradițional de cultură a pămîntului. Aceasta explică de ce regimul învoielilor agricole s-a păstrat pe marile exploatări, în ciuda faptului că el reprezenta o frînă în calea progresului economic nu numai pentru țărani, ci chiar și pentru moșieri.

Astfel, dacă judecăm gospodăria moșierească din România interbelică nu numai prin prisma excepțiilor, cum au încercat, de regulă, să o facă apărătorii ei, ci prin aceea a evoluției de ansamblu a tuturor exploatărilor mari, vom constata nu numai că ea nu a îndeplinit, în mod practic, nici una din funcțiile economice, sociale ori culturale ce i se atribuiau în mod nejustificat de către numeroși contemporani, ci, din contra, ea a reprezentat, în multe privințe, chiar o permanentă frînă în calea dezvoltării agriculturii țării în general și a celei țărănești în particular.

LES EXPLOITATIONS DES GRANDS PROPRIÉTAIRES FONCIERS DANS LA ROUMANIE DE L'ENTRE-DEUX-GUERRES

RÉSUMÉ

Par la réforme agraire de 1921 ont été expropriés de 19 036 propriétés 5 812 000 ha arables, pâturages, forêts, vignes et terrains improductifs. La grande propriété s'est réduit parallèlement avec l'application des travaux d'expropriation par des ventes et des successions, de sorte qu'en 1930 elle possédait uniquement 5 470 000 ha. De cette étendu 2 095 000 ha, ou 10,6% de la surface totale des propriétés privées étaient en la possession de 9 500 grands boyards avec des propriétés comprises entre 100 et 500 ha, et 3 375 000 ha, ou 17,1% de la même catégorie de terrain étaient représentées par 2 700 exploitations de plus de 500 ha. Ainsi, à moins d'une décennie de la promulgation de la réforme agraire de 1921, un nombre de 6 836 grandes propriétés avaient disparu eu se transformant en propriétés moyennes ou petites.

Aprèe la réforme agraire de 1921 une partie des grands propriétaires, surtout des zones de plaine à petit nombre de a'habitants, qui avaient gardé d'ailleurs de plus terrain à la suite de l'expropriation, ont orienté leur propriétés pour la cultivation de sortes sélectionnées de plantes, de céréales ou races de petit et grand bétail des plus productives. De telles exploitations, typiquement capitalistes, utilisaient un inventaire moderne, des travailleurs et elles produisaient, soit pour le marché, soit pour l'approvisionnement avec des matières premières, des entreprises agricoles particulières. Parmi celles-ci, durant toute la période de l'entre-deux-guerres se sont détaché quelques dizaines de fermes par la qualité des céréales obtenues, par les espèces cultivées, par la production élevée par ha et par des résultats généraux des exploitations.

En Roumanie, les exploitations modernes des propriétaires fonciers, munies d'inventaire agricole complexe, et adaptées à la cultivation intensive, n'ont jamais été dans l'entre-deux-guerres représentatives, le nombre des grandes exploitations de cette catégorie s'élévant seulement, selon nos estimations approximatives, au chiffre de 1000. Il faut préciser que même les grans propriétaires qui avaient transformé certaines exploitations en fermes typiquement capitalistes,

[150] Vezi Idem, fond Casa regală Ferdinand, dosar 57/1919, f. 1. Chiar și o autoritate a vremii în materie de gîndire economică, I. N. Angelescu, analizînd, în 1922, conținutul problemei agrare și preconizînd dispariția dijmei după reformă, o califica un fel de participare la beneficiu a muncitorilor agricoli (Prof. dr. I. N. Angelescu, *Curente în politica noastră economică actuală*, în *AES*, V., 1922, 5—6, p. 64).

et qui représentaient des exemples en ce qui concerne le système de cultivation, manifestaient un faible intérêt par rapport à d'autres, qui n'étaient pas équipées avec un inventaire et étaient exploitées dans le système des dîmes.

La plupart des propriétés foncières de l'entre-deux-guerres ne correspondaient ni du point de vue de l'équipement technique ni de celui d'exploitation à une agriculture moderne. En dehors des exploitations des groupes mentionnés, les autres disposaient soit d'un inventaire pauvre soit en manquaient complètement. Il faut mentionner que jusqu'au début de la deuxième guerre mondiale il y avait moins d'un tracteur en moyenne pour une exploitation de boyards. Ainsi, les statistiques de la periode 1930—1935 enregistrent 12 200 exploitations avec plus de 100 ha, tandis que celles sur les inventaires agricoles montrent qu'en 1927 il y avait uniquement 3 257 tracteurs et en 1935 un nombre de 4 685. Si on a en vue le fait qu'une série de grands propriétaires possédaient 2, 3 ou plusieurs tracteurs et le fait qu'une partie du tracteurs enregistrér appartenaient aux paysans ayant des propriétés petites ou moyennes, nous pouvons nous rendre compte combien modestes etaient en général les instruments techniques de exploitation de l'exploitation des proprietaires fonciers tant élogiée par les défenseurs de la grande propriété.

Avant et pendant la deuxième guerre mondiale le rapport s'est sensiblement amélioré, mais cela a été dû surtout à la diminution numérique des propriétés des boyards et moins à la nouvelle acquisition de tracteurs. A l'occasion du recensement agricole du 6 avril 1941 les exploitations agricoles ayant plus de 100 ha s'élevaient à 3 461, et le nombre total des tracteurs de Roumanie avait été en 1939 de 5732. Les données pour 1943 concernant l'inventaire agricole se rapportant à des catégories de propriétés attestent que les exploitations de plus de 100 ha avaient 2 816 tracteurs ; en même temps, les exploitations paysannes avec moins de 25 ha possédaient 3 821 tracteurs, donc dépassant avec 1 005 ceux des boïards. Parmi ceux-ci une partie seulement était en bon état de fonctionnement. Comme il résulte des informations sur la situation de l'inventaire du premier avril 1944 fournues à la Présidence du Conseil des Ministres, plus d'un tiers des 9 538 tracteurs existant alors en Roumanie étaient inutilisables à cause du manque de pièces d'échange.

Quoique une partie des grandes propriétés à inventaire réduit ou manquant totalement d'inventaire fussent cultivées par l'administration des boïards à l'aide de la main d'oeuvre et du bétail des paysans des villages avoisinants, celles-ci n'excellaient jamais par des résultats remarquables, les methodes de cultivation practiquies par celles-ci étant similaires avec celles rencontries pour la plupart des lopins de terre des paysans, exploités d'une manière traditionnelle. Bien que la production des exploitations agricoles de cette catégorie se dirigeât, en proportione dominantes comme celle des propriétés travaillées d'une manière intensive, vers le marché, elle ne possédait pas de telles qualitiés afin qu'elle puisse faire concurrence à d'autres Etats sur les marchés internationaux.

Par l'accomplissement des travaux de réforme agraire l'étendue moyenne des exploitations des boïards a diminué de 712 à 448 ha en 1930, beaucoup de terrains devenant de simples grandes propriétés. Malgré toute cette diminution des dimensions des exploitations, les boïards ne se sont pas rendus capables durant les deux décennies qui se sont ecoulées après l'expropriation d'organiser d'une manière rationnelle leurs exploitations. Il est indubitable que la réforme agraire de 1921 a entravé dans une certaine mesure, à cause du rythme lent des travaux d'expropriation et de distribution de terres aux paysans, le processus d'adaptation de la grande exploitation aux methodes modernes de cultivation, et que les discussions de l'entre-deux-guerres au suiet d'une nouvelle réforme agraire ont eu un effet psychologique sur les boïards. Mais il n'est pas moins vrai que beaucoup de boïards, soit par des raisons de rentabilité élémentaire, soit à cause de leur conservatorisme, ont été incapables d'opérer un changement radical dans le système traditionnel de cultivation de la terre. Ainsi, si l'on considère l'exploitation des boïards de la Roumanie de l'entre-deux-guerres par l'évolution d'ensemble de toutes les exploitations, on constate que non seulement elle n'a pas rempli les fonctions économiques et sociales attribuées, mais, on contraire, elle a représénté, de beaucoup de points de vue une entrave dans la voie du développement de l'agriculture du pays en général et de celle des paysans en spécial.

PARLAMENTUL ROMÂNIEI ÎNTREGITE ÎMPOTRIVA FASCISMULUI ȘI HITLERISMULUI

DE

ION BITOLEANU

Trăind satisfacția unei măreți împliniri istorice, societatea românească a cunoscut în anii care au urmat Marii Uniri o perioadă de emulație creatoare și de prefaceri remarcabile. În concordanță cu tradițiile sale, poporul român și-a creat un regim politic cu largi disponibilități democratice. În mecanismul vieții de stat, Corpurile Legiuitoare (Parlamentul) ocupau un loc distinct fiind — prin neîngrădita libertate a dezbaterilor — o instituție reprezentativă pentru regimul de democrație burgheză din perioada interbelică.

Cercetarea aprofundată a dezbaterilor publice ale celor două camere — Adunarea Deputaților și Senatul — permite prezentului studiu să înfățișeze o imagine generală a stării de spirit antifasciste din parlamentul român, pînă în ajunul celui de al doilea război mondial.

Desigur că acest sentiment, ca suport al atitudinii antifasciste caracteristice pentru comportamentul celor mai reprezentative personalități ale vieții politice, nu s-a cristalizat dintr-o dată, fie și numai pentru motivul — derutant pentru românii — că fascismul s-a instaurat pentru prima oară ca formă de guvernămînt în Italia, țară care simboliza obîrșia lor latină, „de care ne leagă un trecut întreg de amintiri comune și atîtea interese și atîtea simțăminte permanente", cum se exprima I. G. Duca, ministrul de externe al României [1].

Într-adevăr, îndată după război, raporturile româno-italiene au evoluat pe coordonatele tradiționalei prietenii dintre cele două popoare. La 24 mai 1921 Corpurile Legiuitoare au făcut o primire solemnă generalului Badoglio, trimis de regele Victor Emmanuel III pentru a decora stindardele românești aliate. Cuvinte evocatoare au fost rostite, cu acest prilej, de Duiliu Zamfirescu, președintele Adunării Deputaților, Nicolae Iorga, Ștefan Cicio-Pop, I. G. Duca, primul ministru Alexandru Averescu.

Nu multă vreme însă după instaurarea regimului fascist relațiile româno-italiene s-au deteriorat, cunoscînd momente de criză și de încordare.

În martie 1924 deputatul Sever Dan, din Partidul Național Român, citînd comunicatele de presă, a cerut guvernului să clarifice ceea ce el a numit „penibilul incident" provocat de gestul neobișnuit, cu totul lipsit de curtoazie, al autorităților fasciste din Italia față de suveranii României. Evenimentele relatate au evoluat în felul următor. În primăvara anului 1924 regele Ferdinand și regina Maria urmau să efectueze un șir de vizite în țările apusene, printre care și Italia. În ultimul moment însă — așa cum releva în răspunsul său ministrul de externe I. G. Duca — guvernul italian a sugert, printr-o notă verbală, „o amînare" — demers în urma căruia „Maiestatea Sa regele a hotărît să renunțe la vizita de la Roma". Întrucît întrebarea care se punea cerea să se precizeze dacă, da sau nu, atitudinea guvernului italian era determinată de problemele financiare pendinte dintre cele două țări, I. G. Duca lăsa de înțeles că explicația incidentului era mai complicată, avînd și un alt caracter decît cel economic.

---

[1] Monitorul Oficial. Dezbaterile Adunării Deputaților (în continuare: DAD) nr. 68, din 22 martie (ședința din 14 martie) 1924, p. 1818.

De fapt, încet dar sigur, România parlamentar-constituțională și Italia totalitară s-au situat, și în problemele internaționale, de-o parte și de alta a baricadei — piatră de încercare a politicii lor externe fiind atitudinea divergentă față de tratatele pe care se întemeia lumea postbelică. Adevărul este că primului ministru fascist nu-i era agreabilă orientarea antirevizionistă și pacifistă a României, a Micii Înțelegeri — de unde și răbufnirea ofensatoare și aproape grosolană față de persoana regelui și a reginei.

In conformitate cu concepția sa privind ideea de demnitate națională — potrivit căreia țara trebuia să respingă orice formă de presiune și ingerință — guvernul prezidat de Ion I. C. Brătianu (1922—1926) a perseverat într-o atitudine glacială, distantă, față de noul regim fascist. Odată cu formarea guvernului prezidat de generalul Alexandru Averescu, era de așteptat ca noul prim ministru să readucă cercurile conducătoare italiene la sentimente mai bune față de România, date fiind legăturile sale cu unele din înaltele personalități ale Italiei. Dacă, într-adevăr, la 16 septembrie 1926 s-a încheiat la Roma Pactul de amiciție și colaborare cordială româno-italiană, opoziției parlamentare nu i-a scăpat faptul că forurile legislative italiene continuau să tergiverseze ratificarea tratatului semnat în 1920 prin care Italia, alături de Franța, Anglia și Japonia recunoșteau frontiera de răsărit a României. Deputatul național-țărănist D. R. Ioanițescu imputa regimului fascist nerespectarea angajamentelor politice asumate. El cita ziarele „Giornale d'Italia" și „Il Popolo d'Italia", apropiate cercurilor guvernante din această țară, din care rezulta limpede atitudinea echivocă a acestora în relațiile cu România[2]. După ce Partidul Poporului a format guvernul din martie 1926, președintele Consiliului de Miniștri, Alexandru Averescu și ministrul finanțelor, M. Manoilescu au vizitat Italia, unde au avut întrevederi cu Mussolini și alți demnitari ai guvernului italian. Reîntors în țară, generalul Averescu și-a exprimat în parlament aprecierea față de capacitatea regimului mussolinian de a fi suprimat „haosul datorat războiului" și de a fi instaurat „o adevărată stare de lucruri de ordine". Într-o împrejurare care a evoluat surprinzător, de la o chestiune pur internă, spre o dispută care punea în cauză regimul fascist, punctul de vedere al primului ministru a primit replica imediată a opoziției. Se afla în dezbatere proiectul de lege cu privire la salarizarea funcționarilor publici[3], cînd deputatul național-țărănist V. Rădulescu, combătînd proiectul în discuție, a reproșat guvernului, „spiritul de imitație a regimului d-lui Mussolini" din care se inspira acest document. Cît privește „ordinea" instaurată, deputatul ținea să adauge: „dar au mai fost și alții în Italia, care au stat de vorbă cu italienii asupra regimului mussolinian, și aceștia afirmă că în momentul de față este un mare punct de întrebare asupra soartei viitorului regim fascist. Istoria nu s-a pronunțat asupra acestui regim și eu nu cred că poate servi ca exemplu pentru o țară parlamentară". Și trebuie avut în vedere că, ținînd seama de tratatele care legau România de Italia, oamenii politici nu-și îngăduiau să exprime pe de-a întregul atitudinea lor repulsivă față de regimul instaurat acolo, formulîndu-și aprecierile cu o explicabilă reținere diplomatică, dar suficient de clar, așa cum reiese din cuvintele citate. Că reprobarea dictaturii ca sistem de guvernare nu era întîmplătoare, rezultă și din alte opinii cu privire la sistemul fascist din Italia. „Se vorbește în alte țări de o criză a regimului parlamentar — spunea în 1927 Constantin I. Nicolaescu, președintele Senatului — de înlocuirea lui prin sistemul adunărilor corporative sau cu acela al delegatului de puteri. Ar fi — concluziona demnitarul parlamentului — desființarea vieții constituționale"[4]. Ideea corporatistă, reflecta doi ani mai tîrziu N. Corodeanu, reprezentant al majorității guvernamentale în Adunarea Deputaților, a fost instituționalizată acolo „unde unei dictaturi i-a trebuit să aibă un parlament lipsit de elementul politic", ale cărui prerogative au fost uzurpate de Marele Consiliu Fascist[5].

---

[2] DAD, nr. 32 din 12 februarie 1927 (23 decembrie 1926), p. 887.

[3] DAD, nr. 12, din 26 iulie (14 mai) 1927, p. 2883—2884.

[4] *Dezbaterile Senatului* (în continuare: DS,), nr. 1 din 21 octombrie (15 octombrie) 1927, p. 5—6.

[5] DAD, nr. 15, din 10 februarie (21 ianuarie) 1929, p. 492.

Chiar după încheierea Pactului de amiţie şi colaborare româno-italiană din 1926 cercurile politice româneşti aveau suficiente motive să suspecteze orientarea regimului mussolinian şi acest sentiment a crescut odată cu semnarea tratatului de alianţă cu Ungaria, perfectat în anul următor. România, ostilă oricărei forme de imixtiune, nu a obiectat împotriva tratatului de sine, ci s-a arătat neliniştită de atmosfera creată în jurul acestui moment, de semnificaţia care i se atribuie. În calitatea pe care o avea în guvern, ministrul de externe I. M. Mitilineu a trebuit să răspundă întrebărilor puse de Citta Davila, reprezentant al grupului parlamentar naţional-ţărănist în legătură cu semnificaţia tratatului de amiciţie italo-ungar, fiind în situaţia de a face faţă îndoielilor exprimate în parlament de opoziţie „în privinţa loialităţii şi sincerităţii unei mari naţiuni amice şi a conducătorului acestei naţiuni", adică a lui Benito Mussolini.

Punîndu-şi întrebarea dacă, şi în ce măsură, ţara putea conta pe pactul abia semnat şi ratificat, membrii parlamentului au exprimat cu moderaţia reclamată de cerinţele diplomaţiei părerea lor despre postura duplicitară a Italiei. Autorul interpelării releva că tratatul de la Roma a fost primit în ţară cu mirare şi chiar cu îngrijorare, în măsura în care nu se afla în concordanţă absolută cu spiritul documentelor şi al relaţiilor de alianţă româno-italiene. Este adevărat, spunea I . M. Mitilineu, în litera sa tratatul dintre Italia şi Ungaria nu conţinea prevederi care să îngrijoreze România, dar, atunci cînd obiectul real al iscălirii sale lipsea, sau trebuia intuit, spiritul în care a fost încheiat, manifestările şi declaraţiile făcute cu acest prilej invitau pe observator să citească şi printre rîndurile textului. „Să nu uităm — se adresa vorbitorul Adunării — că Italia a semnat la Roma un tratat de amiciţie cu un stat a cărui oficialitate, de la război încoace, nu a pierdut nici un prilej de a afirma intenţia de revanşă şi intenţia de revizuire a tratatului care a organizat statutul teritorial"[6].

Coincidenţe stranii, se reamintea auditoriului, au însoţit preliminariile acestui tratat. Mai întîi, atunci cînd primul ministru Istvan Bethlen a plecat de la Budapesta la Roma, contele Apponyi a ţinut să reafirme în comisia afacerilor străine a parlamentului ungar ideea că tratatul de la Trianon se cerea revizuit. Mai apoi, simultan cu vizita premierului Bethlen, contele Klebesberg, ministrul instrucţiunii din Ungaria, a făcut un turneu de propagandă şi, într-o suită de conferinţe, a vorbit despre „necesitatea" ca Italia să susţină revizuirea tratatului.

Dacă, totuşi aceasta ar fi fost nota rezultată din declaraţiile reprezentanţilor Ungariei, s-ar fi putut spune că ea corespundea unei stări de spirit care nu mai surprindea pe nimeni în România ; surprinzătoare au fost atitudinea şi opiniile unor oficialităţi italiene, cum era deputatul Torre, raportorul bugetului afacerilor externe în parlamentul italian care a declarat, în contextul amintit, că tratatele existente erau susceptibile revizuirii, ceea ce susţineau, de fapt, şi unii conducători unguri.

Nimeni nu putea tăgădui — şi România cu atît mai puţin — dreptul suveran al statelor de a încheia tratate şi înţelegeri, dar tratatul italo-ungar a provocat o motivată îngrijorare printr-un aspect lipsit de precedent în relaţiile dintre aliaţii care au înfrînt Puterile Centrale. Într-adevăr, dacă Italia încheiase o constelaţie de tratate de amiciţie — inclusiv cu statele Micii Înţelegeri — era pentru prima dată cînd un fost aliat semna un tratat de amiciţie perpetuă cu un fost stat inamic, ai cărui conducători afirmau, zi de zi, dorinţa de revanşă şi de revizuire a unui tratat în respectarea căruia, în mod normal, România şi Italia erau interesate, deşi în măsură diferită. „Şi atunci — concluziona autorul expunerii — aşa stînd lucrurile, ne întrebăm noi : din partea Italiei, a semna cu un astfel de stat, care are astfel de intenţii oficiale mărturisite, nu este oare un act puţin obişnuit şi un act care poate pe noi să ne îngrijoreze ?"

În continuare, deputatul naţional-ţărănist a făcut o foarte exactă caracterizare a politicii externe a Italiei, subliniind nerăbdarea sa, rău ascunsă, de a participa la o nouă reîmpărţire a lumii. Constatînd existenţa a două categorii de state : cele interesate în apărarea statu-quo-ului, şi cele care cereau revizuirea clauzelor teritoriale, expunerea admitea posibilitatea — sugerînd cazul Italiei — ca unele din fostele state învingătoare, „dacă au intenţii de expansiune... care în

---

[6] *DAD*, nr. 102, din 1 iulie (13 aprilie) 1927, p. 2931—2933.

limbaj diplomatic se numesc imperialiste", să găsească afinități cu revizionismul celorlalți, de care se apropie în chip spontan și „care pot foarte bine să fie la baza înțelegerii italo-ungare".

Întreaga tradiție, valorile etno-culturale și interesele celor două națiuni lucrau pentru destinderea relațiilor româno-italiene dar — considera vorbitorul — o astfel de destindere nu putea fi realizată decît cu un guvern în a cărui viziune despre rostul tratatelor și despre noile realități postbelice nu puteau încăpea opinii ca acelea ale deputatului Torre. În această situație, singurul cadru în care putea să evolueze politica externă a statului român era acela conturat în timpul guvernelor precedente. Fără a pune la îndoială folosul tratatului de amiciție româno-italian, trebuie avută în vedere probabilitatea ca tendințele regimului din Italia să intre în dezacord cu scopurile Micii Înțelegeri, cu direcțiile axiale ale politicii externe românești, și atunci datoria guvernului Averescu „va trebui să se schimbe și să revină la bazele anterioare". Această concluzie, mai generală, privea nu un singur guvern, în condițiile în care — așa cum remarca un deputat național-liberal — azi „revizionismul s-a strămutat la Roma" [7].

Și deputații social-democrați, care în repetate rînduri au afirmat convingerile lor patriotice și au apărat ideea de integritate teritorială n-au ezitat, ca exponenți ai unui partid muncitoresc, cu orientarea antifascistă, să dezvăluie legătura dintre revizionismul horthyst și declarațiile unor demnitari ai regimului fascist din Italia. Pentru prima oară în parlamentul României se afirmau adevăruri pe care mulți oameni politici le cunoșteau și chiar le împărtășeau. „Regimul feudalo-fascist horthyst din Ungaria — spunea Lothar Rădăceanu — nu trebuie identificat cu poporul maghiar". Pretențiile acestui regim, adăuga el, „se datorează în bună parte încurajării directe de către Italia fascistă, al cărui reprezentant, Balbo, a avut îndrăzneala să țină un discurs provocator și războinic chiar în România". Fiind învinuit că ofensează un aliat, deputatul social-democrat a replicat cu multă decizie : „Nu atac Italia, ci fascismul" [8].

Cercurile oficiale românești au recurs o vreme, față de declarațiile programatice făcute de Mussolini, la receptarea cuvîntărilor sale prin filtrul analizei selective, eludîndu-se afirmațiile indezirabile, știut fiind că oamenii sînt trecători dar că relațiile dintre state, odată deteriorate, erau greu de restaurat. Așa a procedat și viitorul ministru de externe, Grigore Gafencu, în 1930, atunci cînd a atribuit ultimelor cuvîntări revizioniste ale ducelui un caracter pur declarativ și abstract [9]. Din păcate, regimul fascist s-a dovedit un episod mai puțin trecător decît au nădăjduit amicii păcii și democrații din Europa. Pentru poporul român și pentru celelalte popoare care și-au văzut încheiată construcția de stat și recunoașterea prin tratate a hotarelor lor firești, agitația în jurul revizuirii clauzelor teritoriale constituia un fenomen alarmant, în perspectiva agregării unei coaliții a revanșarzilor care să aducă laolaltă Germania, Italia și Ungaria. Examinînd acest aspect, senatorul Andrei Nicola punea în evidență conexiunile conjurației revizioniste care periclita stabilitatea și securitatea Europei. „Mussolini — spunea în discursul său — are prietenie cu sistemul horthyst din Ungaria... Horthysmul ungar are tovărășie cu nationalismul german, sub a cărui formă se ascunde militarismul prusac" [10].

O critică tăioasă la adresa revizionismului italian s-a înregistrat în analele parlamentare în 1932, după ce acest curent și-a găsit un surprinzător aliat în senatorul nord-american Borah. În comunicarea sa, deputatul național-liberal V. Demetrescu-Brăila a observat că anumite cercuri și personalități politice din S.U.A., rupte de fluxul evenimentelor din Europa — consecință a izolaționismului aemrican și distanțării de sistemul tratatelor de pace — s-au lăsat înșelate de propaganda revizionistă făcută de Italia și Ungaria. La 13 noiembrie 1931 Dino Grandi, ministrul de externe italian a avut la Washington o întrevedere cu senatorul Borah, președintele comisiei afacerilor externe a Senatului ; comunicatul presei italiene din 18 noiembrie anunța un „acord complet de vederi" cu privire

[7] *DAD*, nr. 22 din 14 ianuarie 1932 (12 decembrie 1931), p. 674.
[8] *DAD*, nr. 90 din 12 octombrie (27 iunie), 1929, p. 3347.
[9] *DAD*, nr. 12, din 20 decembrie (3 decembrie) 1930, p. 153.
[10] *DS*, nr. 7 din 4 februarie (23 ianuarie) 1930, p. 90.

la „necesitatea" revizuirii tratatelor[11]. Cită dreptate — spunea vorbitorul — avea Nicolae Iorga în comentariul său din „Neamul Românesc", atunci cînd constata cît de uşor le venea unor conducători, cum erau cei ai Italiei, să fie revizionişti pe seama altora. Cînd hotarele noastre fac obiect de discuţie în statele cu care România avea nu numai relaţii normale, dar avea de aşteptat chiar sentimente amicale, pe linia tradiţiei — îşi încheia comunicarea V. Demetrescu-Brăila — „a păstra atitudinea de defensivă pasivă este cea mai proastă tactică, condamnată şi în arta militară".

La mijlocul deceniului al patrulea încordarea raporturilor româno-italiene a atins o cotă ridicată ca urmare a poziţiei României în conflictul italo-abisinian şi a repetatelor discursuri provocatoare rostite de Mussolini, în care dictatorul fascist a cerut în mod deschis revizuirea Tratatului de la Trianon în favoarea Ungariei horthyste.

Luînd cuvîntul pe această temă, Iuliu Maniu constata că, după război, opinia publică românească a tratat cu îngăduinţă anumite manifestări şi declaraţii particulare deşi, uneori, acestea erau inspirate de un naţionalism excesiv. Era cu totul altceva — sublinia preşedintele Partidului Naţional Ţărănesc — împrejurarea că, luînd caracter de program, astfel de declaraţii veneau din partea persoanelor oficiale de stat. Cum la 18 august 1934 şeful guvernului italian, vorbind în cadrul unei adunări fasciste, a făgăduit Ungariei hotrhyste întregul sprijin pentru restabilirea „justiţiei". Iuliu Maniu a ţinut să deplore „discursul domnului Mussolini, care pare a consfinţi repetatele manifestaţiuni ale oficialităţii ungare privitoare la revizuirea Tratatului de la Trianon"[12]. Tot în Adunarea Deputaţilor, într-o expunere subliniată adesea aprobativ cu aplauze, Romulus Seişanu a supus atenţiei cîteva opinii referitoare la politica externă a Italiei fasciste[13]. Reţine atenţia faptul că Italia era calificată, fără menajamente, ca stat agresor, sancţiunile aplicate în urma invadării Abisiniei fiind considerate ca deplin justificate. Oratorul a stăruit, apoi, asupra contactelor politice italo-ungare tot mai frecvente, stimulate de afinităţile care uneau pe multiple planuri regimurile din cele două ţări.

Începînd prin a afirma că „Ungaria este, din nefericire, încurajată direct sau indirect, în politica sa revizionistă de guvernul de la Roma", expunerea se opreşte la întîlnirile şi declaraţiile care au precedat deplorabilul discurs de la Milano al dictatorului italian. „De repetate ori, şi în împrejurări deosebite — releva Romulus Seişanu — domnul Mussolini, şeful guvernului italian, a făcut declaraţiuni cu privire la revizuirea Tratatului de la Trianon, şi la prietenia italo-maghiară". O astfel de demonstraţie a avut loc în ziua de 23 martie 1935, cu prilejul unui banchet organizat la Palatul Venezzia, în onoarea fostului prim-ministru al Ungariei, Gömbös, şi a cancelarului Austriei, Kurt Schuschnigg. A urmat, apoi, declaraţia de compasiune pentru „marea mutilată" — Ungaria, făcută la Milano, care a provocat în România consternare şi revoltă. Acest act ostil a grăbit în conştiinţa opiniei publice şi a cercurilor guvernante delimitarea dintre sentimentele nutrite faţă de poporul italian şi imaginea unui personaj nedemn de preţuirea poporului român. Întrebarea care se punea, tot mai frecvent, privea motivele pentru care şeful statului italian a putut să sprijine „o cauză atît de nedreaptă ca aceea a Ungariei în contra unor naţiuni care, prin lupte şi sacrificii, au realizat unitatea lor naţională, după veacuri de suferinţe, ca şi poporul italian". Vindicativ şi pătimaş, erijîndu-se în exponent al sentimentelor naţionale, Mussolini punea punctul pe i atunci cînd declara că „nu poate să uite atitudinea avută de Ungaria atunci cînd alţii căutau să compromită campania victorioasă din Abisinia" — în expresia „alţii" numărîndu-se, după cum se ştie, şi România.

Deputatul I. N. Drăghici, care se recomanda „soldat al Partidului Liberal" s-a referit la „enervarea pe care a produs-o discursul domnului Mussolini" în România atunci cînd dictatorul fascist a cerut revizuirea tratatului de la Trianon. Dînd expresie unui simţămînt general, vorbitorul a reamintit cu emoţie că tratatele care au consacrat pe plan juridic internaţional unitatea de stat a României

[11] *DAD*, nr. 22, din 14 ianuarie 1932 (12 decembrie 1931), p. 675.
[12] *DAD*, nr. 38, din 16 aprilie (4 aprilie) 1934, p. 1607.
[13] *DAD*, nr. 4, din 3 decembrie (24 noiembrie) 1936, p. 38—41.

nu purtau numai parafa de ceară roșie de la Versailles ; era tot roșie, dar infinit mai măreață, parafa de sînge a celor 800.000 de fii ai României întregite, care au luptat și s-au jertfit pentru un țel legitim, pus acum la îndoială de un revizionist fanatic și pentru că „domnul Mussolini a vorbit de nedreptatea făcută Ungariei", ei bine, încheia deputatul național-liberal, „în numele acestei parafe înțelegem noi că este definitivă, întreagă, permanentă și pentru vecie unirea noastră cu Ardealul" [14]

La puține zile după cuvîntarea lui Romulus Seișanu, Octavian Goga a revenit pe larg asupra noului curs al raporturilor româno-italiene [15], recunoscînd că „discursul de la Milano al ducelui a proiectat o umbră asupra sufletelor noastre".

Deși nota critică a politicii regimului mussolinian a fost doar aluzivă și inconsecventă, Octavian Goga a adus în discuție fapte și a folosit expresii care, departe de a retușa imaginea „ducelui", au atras atenția asupra trăsăturilor ce-l făceau detestabil, ținta persiflărilor pentru cabotinismul manifestat pe scena vieții politice.

Afirmația că fenomenul Mussolini ar reprezenta „mai mult reînvierea unui condotier decît a unui spirit reformator modern" spunea Goga — se cuvenea atribuită doar funcționarilor Republicii Franceze ; adversitatea lor s-a transformat în „ironie și sarcasm" și, ca urmare, mulți au început să privească „cu multă răceală, cu ironie chiar, ivirea fascismului în Italia". Fire spontană și caustică de gazetar înclinat să-și incite interlocutorii la declarații care, apoi, inspirau articolele sale mult căutate din ziarul „Curentul", Pamfil Șeicaru a citat îndată expresia folosită de fostul prim-ministru francez Paul Boncour — „ce Cesar de carnaval" — cu care acesta a gratulat pe „marele duce reformator". Goga a evitat cu abilitate momentul, trecînd repede peste malițioasa temă sugerată de colegul său din Adunare, dar o tentă de deriziune stăruia, totuși, în zugrăvirea personajului. Orice s-ar spune, un asemenea limbaj, chiar dacă reproducea opinii străine, se folosea rar pentru a reda apreciativ fizionomia politică a unei personalități.

Opinia lui Octavian Goga era că oficialitatea din România, marcată puternic de spiritul francez „a schițat aceleași gesturi de criticism și îndoială". Așa s-a făcut că, trecînd peste atitudinea binevoitoare a guvernului Averescu din anul 1926, peste vizitele de curtoazie a ducelui de Spoletto și a mareșalului Badoglio, s-a ajuns din nou la un stadiu de relații greu — dacă nu imposibil — de conciliat.

Cunoscutul om politic reamintea că ministrul de externe al Italiei, contele Ciano, a trimis omologului său român, Victor Antonescu, îndată după numirea sa în funcția ocupată pînă atunci de Nicolae Titulescu, o telegramă de felicitare ; la palatul Chigi „se sconta ideea că, probabil, odată cu sacrificarea domnului Nicolae Titulescu, se sacrifică și politica domniei sale". Se știe însă că îndepărtarea strălucitului diplomat al țării n-a echivalat cu sacrificarea principiilor de demnitate care călăuzeau politica externă românească. Așa se face că a venit imediat „o promptă dezmințire și foarte rapidă din partea noastră... în ziua cînd la Societatea Națiunilor s-a pus în discuție chestiunea admiterii mai departe a Abisiniei la Geneva, România, prin glasul domnului Victor Antonescu a votat din nou contra Italiei". Convingerea că „ultima atitudine a domnului Mussolini va rămîne un episod trecător, fără consecințe" a rămas goală de conținut. Dictatorul fascist n-a uitat că România s-a ridicat împotriva sugrumării unui stat independent, a revizionismului și imperialismului, așteptînd cu perfidie momentul răzbunării din 1940.

Ședințele Adunării Deputaților din 26, 27 și 28 noiembrie 1936 impresionează prin larga confruntare de opinii, în care s-au angajat oratori cunoscuți, cu cele mai diverse convingeri. Dezbaterea a contribuit la o mai bună cunoaștere a poziției partidelor reprezentate în parlament față de politica externă a țării, lăsînd loc concluziei că, ridicîndu-se împotriva pragmaticilor care cereau o reorientare a acestei politici, personalități prestigioase, preocupate de viitorul țării, se pronunțau pentru cursul neabătut al orientării tradiționale. „Domnilor — se adresa deputaților Grigore Iunian, șeful Partidului Radical Țărănesc — s-a propus aici o schimbare a politicii noastre externe, s-a propus să îndrumăm

[14] *DAD*, nr. 3, din 2 decembrie (23 noiembrie) 1936, p. 25.
[15] *DAD*, nr. 5, din 7 ianuarie 1937 (27 noiembrie 1936), p. 81—83.

politica noastră cu mai multă prietenie, cu tendinţa de alianţă faţă de Germania ori de Italia". Îndoiala că un asemenea punct de vedere ar fi exprimat ideea de securitate a României, rezultă din concluzia că „alianţele noastre politice trebuie să fie în funcţie de apărarea interesului acesta suprem, ca graniţele noastre să rămînă neştirbite". Or, vorbindu-se de o apropiere tot mai strînsă de Italia, ce se putea aştepta de la „o asemenea declaraţie uluitoare din partea şefului guvernului italian", cum a fost cuvîntarea revizionistă de la Milano?" Protestul oficial înmînat autorităţilor italiene, considera vorbitorul, exprima sentimentul unanim al poporului şi hotărîrea sa „de a nu lăsa să se clintească nici măcar cu un centimetru pătrat din teritoriul României, aşa cum a fost aşezat prin tratatele de pace" [16].

În ultima şedinţă a Adunării din 1936, deputatul Adam Ionescu, reprezentînd Frontul Românesc de sub preşedinţia lui Alexandru Vaida-Voievod a atras atenţia asupra campaniei ostile declanşată împotriva României şi a Micii Înţelegeri de presa fascistă din Italia, după vizita la Roma a regentului Horthy al Ungariei şi după marile demonstraţii antirevizioniste din Capitală şi din alte oraşe ale României [17].

Au fost citate telegramele corespondentului agenţiei „Stefani" din Bucureşti, periodicele „Roma Pacifista", „Solio Fascista" din Reggio Emilia, „Stampa" din Torino, „Corriere Adriatica" din Ancona, „Gazeta del Mezzogiorno" din Bari, „Gazeta" din Messina — pline de falsuri, răstălmăciri grosolane şi ameninţări la adresa României şi a aliaţilor săi. Din ele rezultă un lucru cert: „solidaritatea Micii Antante şi manifestările de la Bucureşti nu sînt pe planul Romei". Cînd Tratatul de la Versilles a fost revizuit în mod paşnic, se întreba presa fascistă, era posibil ca Tratatul de la Trianon să mai dureze, „mai ales acum cînd axa politicii europene e Roma—Berlin?" În sfîrşit, atrăgea atenţia şi avertismentul că „la Bucureşti şi la Praga s-ar comite o gravă eroare dacă s-ar considera ca un entuziasm trecător zilele de sărbătoare pricinuite de vizita regentului Ungariei". Astăzi lucrul apare ca deplin firesc: se întîlneau două căpetenii fasciste din conjuraţia de incendiatori ai Europei, uniţi prin rapacitatea pe care nu se mai osteneau s-o îmbrace în veşmintele fals pacifiste.

Această comunicare a contribuit la clarificarea lumii politice din ţară, a opiniei publice, cu privire la prietenii şi duşmanii României. Sub chipul în care se înfăţişa „sora latină", Italia nu mai era poporul italian, ci un stat în care puterea încăpuse pe mîna unor forţe vrăjmaşe, avînd în frunte un personaj grotesc dar primejdios.

Anul 1936 a înscris în analele luptei antifasciste o remarcabilă pagină de unitate naţională. Alegerile parlamentare parţiale din judeţele Hunedoara şi Mehedinţi, desfăşurate sub semnul unui puternic curent de opinie antifascist şi antihitlerist, pentru apărarea democraţiei, independenţei şi integrităţii teritoriale a ţării s-au soldat cu un succes răsunător al forţelor democratice, care au întrecut în mod concludent pe candidaţii organizaţiilor profasciste.

Victoria în judeţul Mehedinţi a reprezentantului forţelor democratice, dr. N. Lupu, *membru al aripei* de stînga a Partidului Naţional Ţărănesc, demersurile comuniştilor pentru atragerea în Frontul Popular a cercurilor naţional-ţărăniste situate pe poziţii antifasciste, precum şi declaraţiile tăioase ale unor fruntaşi ai acestui partid împotriva fascismului şi hitlerismului, au dat prilejul parlamentarilor Partidului Naţional Creştin să reia în Adunarea Deputaţilor vechile speculaţii cu privire la orientarea procomunistă a P.N.Ţ.

Discursul rostit în şedinţa Adunării din 13 martie 1936 de Octavian Goga a stat la originea unei încinse polemici, ai cărei protagonişti au fost deputaţii Petre C. Andrei, membru al aripii de stînga a P.N.Ţ. şi, în lipsa lui Octavian Goga, Gh. A. Cuza, fruntaş activ al Partidului Naţional Creştin. La 19 martie 1936 a avut loc, de fapt, în parlamentul român, una din cele mai interesante dezbateri cu privire la fondul doctrinei, politicii interne şi externe a regimurilor fasciste din Italia, Germania şi din alte ţări europene.

Profesorul universitar Petre C. Andrei, a cărui cultură filozofică şi convingeri patriotice, democratice, dădeau discursului său un ascendent copleşitor

---

[16] *DAD*, nr. 6, din 15 ianuarie 1937 (28 noiembrie 1936), p. 100—101.
[17] *DAD*, nr. 14, din 13 februarie 1937 (19 decembrie 1937), p. 365—366.

asupra verbalismului eclectic, cosmopolit şi reacţionar al oponentului, a supus fascismul unei demascatoare disecţii[18]. El a declarat, de la bun început, că nu este comunist. „Nu este moralmente nimănui îngăduit să atribuie adversarului său idei pe care acesta nu le-a mărturisit niciodată sau să-i falsifice concepţiile, prin tot felul de răstălmăciri tendenţioase", îşi începea el discursul parlamentar. Oricine face însă cu atenţie lectura dezbaterii poate constata un lucru cert: dincolo de critica de pe poziţiile intelectualist-burgheze a comunismului, pe scala orientării politice Petre C. Andrei se situa, hotărît, mult mai aproape de comunişti, fie şi numai prin aceea că se declara în mod deschis antifascist. Chiar dacă el mai ţinea să precizeze că partidul său nu făcea parte, instituţional vorbind, din mişcarea antifascistă care se contura sub deviza Frontului Popular, nu tăgăduia situarea sa pe poziţiile „atitudinii antifasciste", din cauză că fascismul, prin concepţia cu privire la sistemul de guvernare, ca exponent al revizionismului şi războiului de cotropire, se afla în ireconciliabilă opoziţie cu interesele poporului român. Din punct de vedere al instituţiilor democratice, al tradiţiilor româneşti, regimul totalitar-dictatorial era străin şi inacceptabil. Pas cu pas, folosindu-se chiar de documentele programatice ale regimurilor instaurate în Italia şi Germania, distinsul universitar a supus unei critici militante esenţa doctrinei fasciste şi naziste. Din cuvîntarea lui Mussolini la congresul partidului fascist, ţinut în 1925, erau citate, spre exemplificare, următoarea definiţie: „Fascismul este ceva mai mult decît o mişcare naţională... [El] trebuie să concentreze în sine toată puterea, toată forţa, să domine pe toţi indivizii şi tot ce există. Esenţa fascismului... este această stăpînire". Dar ceea ce dorea să înlăture fascismul nu era altceva decît tot ce realizase societatea modernă mai valoros în materie de guvernare: democraţia şi parlamentarismul. „Numai prin înlăturarea democraţiei se va putea transforma voinţa majorităţii în voinţă totalitară", afirma dictatorul italian în lucrarea „La dottrina del fascismo", publicată în 1932. Era, astfel, de înţeles de ce tradiţiile politice româneşti respingeau cu hotărîre transplantarea acestei doctrine mimetice în România. „În acest sens, releva Petre C. Andrei, au putut membrii Partidului Naţional Ţărănesc să se proclame antifascişti... Pe baza acestei idei — atitudinea democratică şi parlamentară — noi am repudiat ideea dictatorială.

Parlamentarii români au acuzat, de asemenea, fascismul că subminează pacea omenirii, împingînd-o cu premeditare spre o nouă conflagraţie. În acest sens, Petre C. Andrei a recurs, din nou, la citarea lucrării lui Mussolini, în care se spunea limpede: „O doctrină bazată pe postulatul păcii nu se conformă fascismului... Fascismul respinge pacifismul, care ascunde o fugă din faţa luptei, şi o laşitate în faţa sacrificiului. Războiul singur ridică la maximum de tensiune toate energiile omeneşti şi imprimă o marcă de noblеţe popoarelor care au curajul să-l înfrunte". Este lesne de observat că, acuzînd fascismul ca inamic al păcii, deputatul Petre C. Andrei exprima aceeaşi convingere cuprinsă în deviza Partidului Comunist Român răspîndită în aceşti ani: „Fascismul înseamnă război!" Pentru a completa *fizionomia fascismului, şi pentru a justifica antifascismul* celor ce-i împărtăşeau concepţiile, el a pus în dezbatere şi „propaganda germană hitleristă în România", căreia autorităţile naziste îi alocau sume excepţionale — dovadă a intereselor mari şi a ţelurilor tenebroase urmărite de autorităţile hitleriste în ţara noastră.

Poporul român n-a putut să uite cumplitele suferinţe îndurate în anii invaziei şi ocupaţiei germane şi, dacă sentimentele sale nu s-au atenuat cu scurgerea timpului, este pentru că urmaşii armatelor imperiale — politicienii din fruntea Republicii de la Weimar şi succesorii lor, conducătorii Germaniei naziste — au fost călăuziţi de acelaşi crez funest care a împins omenirea în sîngeroasa conflagraţie din 1914. Întreţinute de spiritul de revanşă care se degaja din declaraţiile şi acţiunile guvernanţilor germani, din sprijinul acordat de ei revizionismului de la frontierele României, aceste sentimente s-au manifestat extrem de viu în Corpurile Legiuitoare, ori de cîte ori era evocată răspunderea Germaniei pentru calvarul provocat unei naţiuni mici aflată în legitimă apărare. Aşa se şi explică înţelegerea timpurie a caracterului doctrinei şi regimului nazist, faţă de care parlamentul român a nutrit o puternică adversitate.

---

[18] *DAD*, nr. 48, din 16 iunie (19 martie) 1936, p. 1851—1856.

Explicînd senatorilor, în 1921, hotărîrea guvernului Averescu de a aplica sancţiuni economice Germaniei, ministrul de externe Take Ionescu sublinia că soldaţii germani au fost cei mai cruzi dintre invadatori. „Fiecare de aici poate să spună cu ce cruzime şi cu ce răutate s-au purtat armatele de invaziune în această ţară" [19], evoca el cu amărăciune anii ocupaţiei străine. Tocmai de aceea — atrăgea atenţia Nicolae Iorga în 1925 — România avea datoria de a se opune reînvierii „cezarismului" german, „mai ales astăzi cînd zăngăne din nou la Berlin spada, care n-a ruginit, a mareşalului von Hindenburg" [20].

Către anii '30, pe fondul reînvierii spiritului de revanşă, cercurile conducătoare germane s-au situat, atît cît le îngăduia momentul, dar suficient de explicit, pe poziţiile reviziunii clauzelor fundamentale ale tratatelor de pace, încît în parlamentul României, Germania, alături de Italia, erau definite tot mai frecvent ca adevărate state majore ale revizionismului.

La această ipoteză a politicii germane s-a referit deputatul Grigore Gafencu în şedinţa Adunării din 30 decembrie 1930 [21]. „O altă mare putere — constata el — care în timpul din urmă se manifestă din ce în ce mai hotărît pentru revizuirea tratatelor, este Germania. De Germania nu ne uneşte nici un hotar comun. Revendicările Germaniei nu ne privesc, deci, în mod direct. Totuşi, nu ne putem dezinteresa de aceste revendicări. În primul rînd, fiindcă ele sînt îndreptate împotriva unor state de care ne leagă prietenii şi alianţe. În al doilea rînd, fiindcă Germania, prin situaţia ei geografică, prin importanţa ei politică şi prin dezvoltarea ei economică poate oricînd, fie în bine, fie în rău, să aibă o acţiune hotărîtoare asupra păcii europene [...] Europa noastră a devenit aşa de mică, în cursul vremei, încît toate problemele europene sînt strîns legate între ele ; pacea pe Rin însemnează astăzi pace pretutindeni". Dar, în afara acestui adevăr general, „care ne interesează ca europeni şi ca aliaţi, este şi o problemă specială care ne interesează direct, o problemă germano-română pe care diplomaţia noastră, de la război încoace, n-a deslușit-o încă, şi pe care ar trebui s-o deslușească ; are Germania un interes la revizuirea hotarelor româneşti ? Are Germania interes să împingă la slăbirea şi micşorarea statului român ?"

Pînă la aflarea răspunsului — care s-a conturat an de an, timp de un deceniu — Gafencu observa cum proiectul „Mittel-Europei", plăsmuit în timpul primului război mondial, exercita, din nou, o crescîndă fascinaţie asupra conducătorilor germani. O confederaţie tutelară avînd Dunărea ca principală arteră de comunicaţie „dar drept capitală politică Berlinul", începea să se prefigureze în mintea cercurilor revizioniste şi militariste germane. „Dar — concluziona, în final, vorbitorul — o asemenea organizaţie este astăzi, o imposibilitate. Statele noi şi tinere, care au crescut deasupra ruinelor statului habsburgic, nu vor tolera niciodată o tutelă sau o hegemonie".

Primejdia pe care hitlerismul o va reprezenta pentru sistemul de alianţe al României, deschis spre centrul Europei, a fost sesizat înainte încă de venirea la putere a partidului nazist. În vara anului 1932 Polonia a încheiat cu U.R.S.S. un pact de neagresiune, pe care Corpurile Legiuitoare l-au pus în dezbatere prin prisma relaţiilor de alianţă româno-polone [22]. Într-o amplă interpelare, vorbind în numele Partidului Naţional Liberal, Ion Inculeţ a explicat politica poloneză folosind argumentele presei din ţara vecină, în sensul că — axa politicii sale externe fiind fixată între Uniunea Sovietică şi Germania — Polonia a simţit nevoia unui astfel de tratat pentru că, aprecia deputatul român, „ascensiunea hitlerismului şi a naţionalismului (nazismului — n.a.) în Germania punea Polonia într-o situaţie şi mai dificilă".

Invocînd Mesajul Tronului adresat Corpurilor Legiuitoare în 1930 — în care se sublinia ataşamentul României faţă de Societatea Naţiunilor — cunoscutul gazetar Emil D. Fagure s-a referit, în mai multe rînduri, la Germania şi la doctrina nazistă. Dacă alipirea Austriei la Germania, cu ajutorul lui Hitler şi al hitleriştilor austro-germani ar deveni un fapt împlinit — considera el — continentul ar asista la începutul renaşterii puterii Germaniei şi a planurilor ei

[19] *DS*, nr. 27, din 15 mai (22 aprilie) 1921, p. 1500.
[20] *DAD*, nr. 110, din 3 iulie (7 mai) 1925, p. 3112.
[21] *DAD*, nr. 12, din 20 decembrie (3 decembrie) 1930, p. 154.
[22] *DAD*, nr. 10, din 22 august (16 august) 1932, p. 217.

de dominație. De aceea „preferăm să fim de partea acelora care stau lîngă Ligă [Societatea Națiunilor — *n.a.*] decît să stăm de partea acelora care tulbură pacea" sau se conduc după „balivernele din broșurile lui Hitler" [23].

În cadrul aceleiași dezbateri a luat cuvîntul N. Polizu-Micșunești, raportorul proiectului de răspuns la Mesajul Tronului — opinia sa reprezentînd, prin urmare, punctul de vedere guvernamental. Cînd cineva a fost dominat vreme de aproape șaizeci de ani de o obsesie, cum era cazul lui A. C. Cuza, președintele Ligii Apărării Național Creștine, figură stranie și nereprezentativă în peisajul politic al vieții parlamentare, această obsesie devine atît de acaparantă încît ea întunecă orice altă judecată logică — spunea raportorul oficial. Analogia cu concepția lui Adolf Hitler — nu mai era, prin prisma acestui aspect, întîmplătoare, „pentru că și Hitler e produsul unei psihoze", asemenea tuturor acelora care „...crezînd că, odată cu venirea lui Hitler la putere, se va schimba fața Europei și vom fi nevoiți să ne punem la remorca acestuia !"

În ședința Adunării Deputaților din 13 decembrie 1930 — s-a petrecut un fapt demn de luare-aminte [24]. Referindu-se la evenimentele din Germania, același A. C. Cuza lăsa să se înțeleagă faptul că el ar fi aprobat dizolvarea Reichstagului existent, emanație a alegerilor prin care corpul electoral își exprima opțiunile față de partidele existente. Această opinie, contrară viziunii cu privire la rolul instituției legislative în structurile democratice ale statului, a stîrnit o reacție generală de indignare. Împotriva ideilor afirmate și a limbajului scandalos care le dădea expresie s-a stîrnit o furtună de proteste, confruntarea încheindu-se cu oprobiul întregii Adunări. Ceea ce l-a descumpănit, mai întîi, pe incorigibilul reacționar în fervoarea sa „naționalist-creștină" a fost intervenția preotului D. Manu, vechi parlamentar, vicepreședinte al Adunării Deputaților. Cunoscutul preot i s-a adresat cu o vădită indignare : „Cum justificați aici nota revizuirii tratatelor, pe baza căreia s-a ales acest Hitler, pe care veniți acum să-l aduceți drept pildă în parlamentul nostru ?" Cuvinte acuzatoare i-au mai adresat deputații Mihail Ralea, Emil D. Fagure, Eduard Mirto, Petre C. Andrei, Costache Leanca, Grigore Gafencu.

Dînd expresie simțămintelor din Adunare, ministrul agriculturii și domeniilor, Virgil Madgearu, a replicat șefului L.A.N.C. : „D-ta ești prea bătrîn ca să-ți mai pese de oamenii care ar pieri într-un război, dacă teoriile lui Hitler ar învinge" — cuvinte după care stenografii Monitorului Oficial au notat : „aplauze prelungite și îndelung repetate". Apoi, la tentativa lui A. C. Cuza de a continua, ministrul național-țărănist l-a somat în mod imperativ : „Vorbește de România ! Nu vrem să mai auzim numele lui Hitler în acest parlament !" — după care au urmat, iarăși, aplauze prelungite și strigăte de „bravo".

Astfel, se poate afirma, fără putință de tăgadă că, în timp ce în multe state din Europa se instauraseră regimuri fasciste și militariste, iar în cercurile guvernante ale marilor puteri occidentale își făcea loc, încet dar sigur, o nefastă atitudine de conciliere față de noii cîrmuitori ai Germaniei, parlamentul României a rămas o instituție în care se manifesta, plin de curaj, un militantism antifascist viguros.

Din 1934 cînd cercurile conducătoare naziste au început să tatoneze terenul pentru realizarea Anschlussului, parlamentul român s-a arătat preocupat de efectele acestei orientări asupra situației din bazinul dunărean. Iuliu Maniu relata în Adunarea Deputaților că, încă din 1931, el a atras atenția unor personalități politice franceze asupra „efectelor prejudicioase pe care le-ar putea avea Anschlussul în ceea ce privește România și politica internațională din centrul și sud-estul Europei" [25]. Afirmînd că formarea statelor naționale rezultate în urma dezmembrării Austro-Ungariei era ireversibilă și că aceste state aveau dreptul la existență de sine stătătoare, potrivit voinței națiunilor lor, cercurile conducătoare din România se ridicau împotriva proiectelor de încorporare a unora dintre ele în frontierele altor state.

Solicitat să clarifice poziția României față de proiectul primului ministru francez, André Tardieu, cu privire la crearea unei Confederații a statelor dună-

[23] *DAD*, nr. 22, din 12 ianuarie 1931 (16 decembrie 1930), p. 349—351.
[24] *DAD*, nr. 20, din 8 ianuarie (13 decembrie) 1930, p. 307—315.
[25] *DAD*, nr. 38, din 16 aprilie (4 aprilie) 1934, p. 1609

rene, Nicolae Titulescu a dezvăluit deschis îngrijorarea generată de situaţia din centrul Europei, unde punctul nevralgic era creat de planurile încorporării Austriei în Germania, sau chiar de reunirea Austriei cu Ungaria — soluţii cu totul inacceptabile pentru statele Micii Înţelegeri. În această situaţie — considera ministrul de externe român, în total dezacord cu punctul de vedere al conducătorilor germani — singura cale corespunzătoare a intereselor generale era menţinerea statu-quo-ului şi garantarea independenţei Austriei, cu concursul tuturor statelor interesate [26].

Starea conflictuală din domeniul interpretării problemelor teritoirale a dăinuit şi în anii următori. Un nou prilej de dezbatere a fost furnizat de conceptul nazist de „spaţiu vital". După lunga călătorie în mai multe capitale europene, printre care şi la Berlin, ministrul Afacerilor Străine, Grigore Gafencu, a făcut în vara anului 1939 o declaraţie de politică externă, referindu-se şi la acest aspect.

Potrivit opiniei sale, înţelesul primejdios şi neîngrădit pe care unele state îl dădeau acestui concept rezulta din faptul că problemele independenţei economice dintre state au fost lăsate în părăsire. România admitea că, într-o lume care reclama necontenit relaţii de cooperare, fiecare stat făcea parte, întrucîtva, din spaţiul vital al vecinilor săi în sensul că, pentru a prospera, comunitatea statelor nu se putea lipsi de legături economice directe, de înlesniri reciproce care să apropie produsele şi materiile prime complementare. Trecînd, apoi, de la examinarea teoretică a acestei probleme la implicaţiile ei practice, ministrul de externe avertiza pe cei care-şi făceau planuri pe seama resurselor ţării noastre că România nu admitea să fie considerată obiect al speculaţiilor din sfera acestei noţiuni. „Spaţiul care se întinde între hotarele sale rămîne însă, să se ştie bine, rezervat numai misiunii pe care o are de îndeplinit neamul românesc" — era concluzia formulată în finalul declaraţiei sale [27].

Cercurile conducătoare româneşti au intuit că obiectivul „spaţiului vital" cuprindea în sfera sa toate resursele stabile, hotărîtoare pentru ducerea unui război direcţionat pe deviza „Drang nach Osten". După ce Münchenul a rupt bariera care stăvilea expansiunea germană spre bazinul dunărean, iar conciliatorismul democraţiilor occidentale făcea totul pentru a canaliza voracitatea Reichului nazist departe de hotarele lor, România a încercat să stăvilească aservirea sa economică, păstrînd şi dezvoltînd relaţii cu partenerii săi tradiţionali. După încheierea tratatului economic româno-german din 23 martie 1939, reacţiile şi comentariile din România gravitau în jurul cerinţei generale ca acest acord să nu atingă suveranitatea asupra destinaţiei bogăţiilor naţionale, iar guvernul să nu admită servituţi şi clauze oneroase, aşa cum se exprima un membru al Adunării Deputaţilor [28]. Însuşi primul ministru Armand Călinescu a ţinut să răspundă acestei preocupări, dînd asigurări că politica economică era înţeleasă ca o latură inseparabilă a suveranităţii de stat. „Desigur că avuţiile noastre sînt rezervate misiunii noastre istorice", afirma şeful guvernului de la tribuna Adunării Deputaţilor [29].

Din numeroasele luări de poziţie, presărate de-a lungul anilor, ne mai oprim asupra furtunoasei dezbateri de la începutul anului 1937, provocată de următoarele fapte.

La 13 februarie a avut loc în Capitală ceremonia înhumării lui Ion Moţa şi Vasile Marin, membri ai Gărzii de Fier (deghizată, după interzicerea din 1933, în organizaţia intitulată „Totul pentru Ţară"), căzuţi în luptele din Spania. Participarea la serviciul funerar a miniştrilor Germaniei şi Italiei acrediaţi la Bucureşti a provocat un incident diplomatic extrem de serios, care a atras atenţia întregii Europe prin insolitul său şi a fost amplu comentat în Corpurile Legiuitoare ale ţării.

Într-adevăr, la 15 februarie lucrările forului legislativ s-au suspendat pe neaşteptate în mijlocul unei vii preocupări. S-a aflat îndată că guvernul exami-

[26] *Ibidem*, p. 1615.
[27] *DAD*, nr. 2, din 14 iunie (9 iunie) 1939, p. 11.
[28] *DAD*, nr. 6, din 6 iulie (24 iunie) 1939, p. 73.
[29] *DAD*, nr. 7, din 10 iulie (28 iunie) 1939, p. 136.

neză o situație gravă. În ziua următoare, președintele Consiliului de Miniștri a apărut în incinta Adunării Deputaților cu intenția vădită de a i se adresa.

Dezbaterea a fost provocată de comunicarea deputatului Armand Călinescu, primul vorbitor care a atribuit participării celor doi miniștri semnificația unei demonstrații politice, considerînd-o incompatibilă cu uzanțele diplomaticie, un amestec în treburile interne ale României. Revoltat de această manifestare fără precedent, el rostea cu vehemență : „Spre mîndria acestei țări, epoca în care consulii străini se amestecau în luptele interne de partid a dispărut încă din timpul Divanurilor ad-hoc și credem că sentimentul de demnitate națională impune oricărui patriot să împiedice reîntoarcerea, sub orice formă, a unei asemenea epoci de tristă aducere aminte“ [30]. În numele demnității naționale, el a cerut guvernului să înlăture orice echivoc, prin adoptarea unei atitudini oficiale limpe și fermă. Într-o ședință ulterioară a Adunării Deputaților, vorbind în numele opoziției, Armad Călinescu preciza : „Am înțeles să dăm d-lui președinte al Consiliului posibilitatea să găsească în atitudinea noastră un sprijin pentru a apăra interesele țării în afară [31]. N. Iorga a sprijinit acest punct de vedere.

Gh. Tătărescu, președintele Consiliului de Miniștri, a răspuns imediat. El n-a ascuns faptul că guvernul se găsea „în fața unei situații serioase“ fiind în măsură să declare că „participarea agenților diplomatici la o solemnitate religioasă, făcută sub egida unui partid politic [...] este o înfrîngere a tuturor principiilor și a tuturor uzanțelor internaționale“. El ruga, totodată, Adunarea să fie încredințată că guvernul va cerceta și va soluționa incidentul în conformitate cu prerogativele suveranității de stat și cu principiile demnității naționale.

Față de zvonul persistent că incidentul diplomatic ar fi reclamat în mod tranșant fie obținerea satisfacției din partea lor, fie demisia guvernului român, C. Argetoianu, președintele Uniunii Agrare — deși reprezentant al opoziției — respingea cu tărie această din urmă soluție, pe care o socotea „o capitulare față de intervenția străină [32]. Într-o remarcabilă cuvîntare Grigore Iunian, președintele Partidului Radical Țărănesc, a relevat că gravitatea participării diplomaților străini creștea în dimensiuni, cu atît mai mult cu cît organizația „Totul pentru țară“ reprezenta o mișcare ce afirma „o politică contrarie aceleia pe care o apără pînă acum Constituția noastră..., care tinde la schimbarea însăși a alcătuirii noastre politice“. Vorbitorul a subliniat, de asemenea, opinia mai largă și mai curajoasă că demonstrația publică a celor doi diplomați fasciști nu putea fi redusă la semnificația unui gest privat, întrucît „ministrul Italiei și ministrul Germaniei reprezintă aici guvernele și statele respective“. Fără să bănuiască sumbra evoluție a evenimentelor viitoare, Grigore Iunian a avut intuiția că acest incident „parcă ar înfățișa prezicerea zilei de mîine, ar putea însemna prefața amestecului mai hotărît și mai direct“. El a dezvăluit sprijinul acordat de regimul nazist mișcării teroriste legionare din România, „mai întîi cu preocuparea pentru salvarea aparenților, ca să nu adauge la caracterul grav al imixtiunii și acela ofensator al ostentației ; ei bine, de aici și pînă la amestecul în forma în care s-a făcut acum, nu era decît un pas. El a fost făcut“.

Încurajat de sprijinul Corpurilor Legiuitoare și încredințat că se poate bizui pe simțămintele opiniei publice, guvernul nu a cedat îndemnurilor acelor politicieni timorați de reacțiile imprevizibile ale celor doi dicitatori care șantajau România cu sprijiniriea pretențiilor teritoriale ale revizionismului horthyst și cu distrugerea alianțelor sale politico-militare.

În ședința Adunării Deputaților din 9 martie 1938, Victor Antonescu, ministrul Afacerilor Externe a înfățișat deznodămîntul incidientului, precizînd că guvernul român a găsit necesar să ceară explicații celor două guverne implicate. Totodată, el a citit în întregime răspunsul guvernului german la demersul oficial românesc, din care rezultă că ministrul Reichului „a asistat cu titlu personal și numai din propria inițiativă“ la ceremonia amintită. Exprimîndu-și nădejdea că, în urma acestei explicațiuni, guvernul român nu va mai stărui să atribuie evenimentului semnificația unei injoncțiuni, guverul german spera, de asemenea, „că aceste

[30] *DAD*, nr. 28, din 3 martie (16 februarie) 1937, p. 1037.
[31] *DAD*, nr. 44, din 22 aprilie (9 martie) 1937, p. 2043.
[32] *DAD*, nr. 30, din 5 martie (19 februarie) 1937, p. 1115.

declaraţiuni [...] vor fi considerate ca suficiente pentru închiderea acestui foarte regretabil incident"[33].

Desolidarizarea publică şi neobişnuită a celor două guverne de reprezentanţii lor diplomatici, cît şi tonul conciliant al notei de răspuns care exprima, de fapt, scuzele Romei şi Berlinului, au făcut o deosebită impresie în străinătate, unde presa occidentală împărtăşea ideea că „d-nii Mussolini şi Hitler s-au înclinat în faţa gestului hotărît al României, au încasat palme şi au tăcut"[34].

După cotropirea Cehoslovaciei, cînd trupele Wehrmachtului mărşăluiau spre frontiera României, răspunsul la întrebarea „are Germania un interes în revizuirea hotarelor româneşti ?" — formulată cu ani buni înainte de Armand Călinescu — dobîndea proporţii dramatice. Cu două luni înainte de izbucnirea celui de al doilea război mondial, un deputat exprima amara realitate în faţa căreia se afla România şi, asemenea ei, întreaga omenire. „Au dispărut — se spunea — patru state independente*, înghiţite cîte două de fiecare, de către cele două state din centrul Europei, şi apetitul vine mîncînd. Din două puncte de agresiune, la început separate, s-a creat prin unirea lor o axă, apoi un triunghi, apoi un poligon, prin ataşamentul şi al altor ţări, din care unele în imediata noastră vecinătate şi cu ascuţişul unghiului îndreptat spre noi"[35]. Acelaşi parlamentar considera că măsurile de apărare împotriva unei agresiuni din partea statelor revizioniste vecine îşi găseau temeinica lor raţiune dar — exprimîndu-se alegoric — guvernul trebuia să vadă mai departe primejdiile mari, căci altfel „ar însemna să luăm măsuri de apărare contra puilor de lup fără dinţi sau cu dinţi de lapte şi să nu ne apărăm de colţii lupilor bătrîni" — referire la imperialismul german. Sentimentul de amănăciune şi revoltă provocat de dezmembrarea Cehoslovaciei aliate a inspirat gînduri triste pentru soarta nefericită a statelor mici, lipsite de apărare. Într-una din ultimele şedinţe ale parlamentului dinaintea izbucnirii celui de-al doilea război mondial, deputatul Alexandru Mîţă din Frontul Renaşterii Naţionale demasca pe cei care „în 48 de ore ne făgăduiau vasalitatea străină, fiindcă ce înseamnă făgăduirea unei înţelegeri cu Germania şi Italia, decît semnarea unui dictat al lor şi, prin aceasta, pierderea independenţei politice şi economice a statului român"[36]. Teribil presentiment şi avertisment care, din nefericire, avea să-şi dezvăluie înţelesul cu numai un an mai tîrziu.

Dar parlamentul României nu mai era ceva ce fusese timp de aproape douăzeci de ani. Corpurile Legiuitoare, cu viaţa lor trepidantă de altădată, agonizau sufocate de vremuri potrivnice. Prin sălile lor sufla un vînt rece de teamă pentru viitor. Lipsită de bărbaţii de stat lucizi şi patrioţi cum au fost Ion I. C. Brătianu, Take Ionescu, I. G. Duca, Nicolae Titulescu, tribuna Adunării Deputaţilor şi Senatului avea un aspect tot mai dezolant. Mulţi dintre cei care şi-au ridicat glasul, cu adîncă preocupare pentru soarta României, împotriva fascismului, revizionismului şi războiului, aveau să plătească cu preţul vieţii iubirea de ţară. Dintre ei şi Nicolae Iorga, Armand Călinescu, Virgil Madgearu, Petre C. Andrei, ale căror nume le-am întîlnit adesea în confruntarea cu Italia fascistă, Germania nazistă şi Garda de Fier.

THE PARLIAMENT OF REUNITED ROMANIA AGAINST FASCISM AND HITLERISM

SUMMARY

On December 1, 1918, the Romanian people saw their centurylong dream — the creation of their national unitary state — come true, by the union of Transylvania to the motherland — Romania. Over 500,000 patriots shed their blood in order to achieve this imperative. In comparison to the human loss sus-

[33] *DAD*, nr. 44, din 22 aprilie (9 martie) 1937, p. 2042.

[34] Fl. Nedelcu, *De la restauraţie la dictatura regală*, Cluj-Napoca, 1981, p. 131

* Etiopia, Albania, Austria şi Cehoslovacia.

[35] *DAD*, nr. 5, din 28 iunie (22 iunie) 1939, p. 59.

[36] *DAD*, nr. 3, din 17 iunie (13 iunie) 1939, p. 59.

tained by the Entente allies and taking into consideration the population of the Old Kingdom, this tragic number represents a higher coeficient. This is the reason why the Romanian nation nurtured a fierce aversion towards the invading German imperialism and, by extension, towards hitlerism- its inter-war version, as well as towards fascism in general. All the more obvious this attitude appeared as the ruling circles in Italy and Germany were gradually becoming the main support of the revisionism pursued by Horthyist Hungary towards neighbour states.

Within reunited Romania's state affairs, Parliament represented a tribune from which the most outstanding personalities in the political and cultural life expressed their revulsion towards dictatorship regimes and their revisionist and revanchist policy.

From the derisive tone apparent whenever Benito Mussolini's grotesque grandiloquence was mentioned, to the indictment of irresponsible statements like that made in Milan in 1935, in support of revising the Trianon Treaty, the Italian fascism was virulently criticized in the Romanian Senate and National Assembly. Kindred to the Italian people through the old roots of Latinity, the Romanian people could hardly ignore the alienation caused by the new fascist rulers concerning the relations between the two states, relations that were continually deteriorating. "We needn't mourn over the ruins of a friendship which it was not we that disregarded. Let us not beg for a friendship that we are being refused", said Victor Iamandi, the Minister of Arts and Cults, in 1936, to the unanimous approval of the Senate.

Emphasising the idea that today "peace on the Rhine means peace everywhere" Grigore Gafencu, the future Minister for Foreign Affairs, asserted Romania's conception about the indivisibility of European peace, threatened by the German revisionism. As far back as 1930, Minister Virgil Madgearu, assasinated a few years later by Berlin's agents, retorted on the extreme right wing politician A. C. Cuza: "You are too old to care for the people that will perish in a new war, should Hitler's theory triumph".

Thus, it can be undoubtedly affirmed that while in many European countries militarist and fascist regimes had been set up, and the ruling circles of the great western Powers had begun slowly but surely to show a baleful attitude of conciliation towards the new German rulers, the Romanian Parliament manifested a strong antifascist militancy.

LUPTA ANTIFASCISTĂ ȘI ANTIREVIZIONISTĂ ÎN SUD-VESTUL ROMÂNIEI ÎN ANII 1933—1938. ECOURI ÎN PRESĂ

DE

RADU PĂIUȘAN

În lupta antifascistă și antirevizionistă în Banat, ca de altfel în întreaga țară, un rol de o deosebită importanță l-a avut crearea, în iunie 1933, a Comitetului Național Antifascist[1]. Este meritul P.C.R. de a fi știut să realizeze în jurul său toate forțele democratice și progresiste din societatea românească la lupta împotriva fascismului și revizionismului[2]. În acest larg front antifascist și antirevizionist s-au încadrat toate partidele clasei muncitoare române dar și partidele democrației burgheze : național-țărănesc și național-liberal.

România, stat de democrație burgheză[3] și parlamentară, desfășura o intensă activitate politică internă și internațională. Viața politică internă se caracteriza printr-o largă democrație parlamentară, căreia îi era străin fascismul iar pe plan extern, România, stat național unitar, nu avea tendințe vindicative, revanșarde, ci, dimpotrivă, milita pentru pace, pentru *statu-quo* și respectarea suveranității, independenței și integrității teritoriale a tuturor statelor. România s-a situat în permanență în rîndul statelor doritoare de pace, de largă cooperare internațională și nu de revizionism și război.

Caracteristică pentru perioadă este ascensiunea fascismului și revizionismului în unele țări ale Europei, mai ales în Germania, dar, în același timp, și o luptă a elementelor progresiste din toate țările europene împotriva acestui pericol. În Banat, ca și în întreaga țară, lupta antifascistă și antirevizionistă, trece acum pe primul plan. Despre o fascizare a țării nu se poate însă vorbi, România păstrîndu-și caracterul de stat de democrație burgheză constituțională. De altfel, România a fost printre ultimele state din Europa în care s-a instaurat fascismul[4] : abia în septembrie 1940, în condiții deosebit de grele pentru țară. Instaurarea unui regim fascist în România atît de tîrziu, în momentul în care țara era înconjurată din trei părți de regimuri fasciste, se explică prin respingerea de către poporul român a acestui regim totalitar și a fanatismului pe care fascismul îl promova. În același timp, un rol deosebit de important l-au avut forțele democratice și progresiste din țară. Ceea ce este caracteristic și pentru Banat, pentru întreaga țară, este împletirea permanentă a luptei antifasciste cu lupta antirevizionistă. România, care-și desăvîrșise unitatea națională la 1 decembrie 1918, era vizată prin fascism nu numai în sensul regimului politic, ci și în sensul suveranității și integrității sale teritoriale. Din această cauză, lupta antifascistă se va întrepătrunde permanent cu lupta antirevizionistă. Banatul, provincie de graniță, direct atinsă prin tendințele revizioniste horthyste, desfășura o intensă

---

[1] Vezi Ion Popescu-Puțuri, *Comitetul Național Antifascist — expresie a atitudinii antinaziste a poporului român, a rolului P.C.R. în organizarea și desfășurarea luptei antihitleriste*, în „Anale", nr. 2, 1984, p. 21—32.

[2] Gheorghe Zaharia, *Consensul național — factorul decisiv al victoriei poporului român din august 1944*, în „Anale", nr. 3, 1984, p. 108—120.

[3] *Istoria României între anii 1918—1981*, București, 1981, p. 46.

[4] Mircea Mușat, Ioan Ardeleanu, *Apărarea independenței și suveranității naționale — obiectiv fundamental al Partidului Comunist Român, al întregului popor*, în „Anale", 1/1984, p. 91.

activitate antifascistă și antirevizionistă. Aici, în unele momente, în frunte se situa lupta antirevizionistă, în situația în care Ungaria hothystă atenta într-un mod sau altul la integritatea țării. Mișcarea antirevizionistă, după instalarea lui Hitler la putere, are întîietate în activitatea politică a tuturor organizațiilor democratice bănățene. Organele de presă ale diferitelor partide politice iau poziție cu promptitudine față de orice tendință revizionistă a Germaniei, Italiei sau Ungariei. Tendințe revizioniste au existat pe plan european încă din primul deceniu interbelic. Astfel, hothysmul, instaurat în Ungaria din anul 1920, desfășura o intensă propagandă printre naționalitățile maghiare și germane din Banat. Propaganda revizionist-horthystă nu a avut, însă, nici un ecou în rîndul naționalităților conlocuitoare din această străveche provincie românească [5]. Una din tendințe, a fost și înarmarea statelor învinse în primul război mondial. Dintre statele învinse și cu tendințe revanșarde și revizioniste, pe românii bănățeni îi interesa îndeosebi acțiunea Ungariei horthyste. Ea se înarma cu ajutorul Italiei care îi vindea în mod clandestin armament. Astfel, horthyștii au introdus în Ungaria, prin contrabandă, 50.000 de puști și cîteva sute de mitraliere și au cumpărat din Italia 40 de avioane de luptă și gaze toxice, în afară de cele pe care le produceau în mod clandestin [6]. De altfel, acum, Ungaria horthystă încurajată mai ales de Italia fascistă, dar și de Germania nazistă, trece la o mobilizare parțială, mărind efectivele jandarmeriei și concentrînd trupe în județele Seghedin și Debreczin, la frontiera cu România. Semnificativ pentru politica revizionistă a Ungariei este și faptul că primul ministru maghiar, generalul Gömbös, era președintele de onoare al grupărilor paramilitare revizioniste „Pesz" și „Move" [7]. Tot în sensul colaborării dintre Ungaria horthystă și Italia fascistă este și constituirea, în anul 1935, în Ungaria a „Legiunii Abisiniene", legiune formată din 4000 de maghiari care vor pleca în Abisinia pentru a lupta de partea Italiei [8]. Față de acest act, ca și față de războiul imperialist dus de Italia în Abisinia, presa bănățeană democrată protestează cu fermitate.

Împotriva revizionismului fascist și horthyst au luat atitudine personalități democratice ale vieții politice bănățene. Astfel, în conferința antirevizionistă ținută la 12 noiembrie 1933 de către fruntașul bănățean Sever Bocu, după ce se afirma că România este cea mai unitară țară din Europa și se insista asupra bunelor sale relații cu vecinii, se evidențiа: „Noi sîntem un stat unitar, cu hotare între rîuri și munți, hotare superioare oricăror limitări geografice, pentru că ale noastre sînt și etnice. Despre unitatea statului nostru răspunde istoria noastră în care sînt cele mai elocvente dovezi" [9]. În continuarea discursului său, Sever Bocu arăta că toată suflarea românească este antirevizionistă. La fel se exprima și democratul bănățean Adrian Brudariu în discursul său antirevizionist rostit la adunarea populară de la Lipova, din 11 decembrie 1933: „Cînd poporul din Lipova are asemenea virtuți, care dovedesc caracter, patriotism și tenacitate, mie nu mi-e frică de revizionismul care se flutură, pentru că în țăranii români de la granița de vest vor găsi stavila de granit peste care puhoaiele, oricît ar fi ele de impetuoase, nu vor putea trece niciodată". Comandamentul major al întregului popor era, atunci, păstrarea integrității teritoriale a statului român. «„Iată unul din marile comandamente ale echipei de față [național-țărănistă — *n. n.*], integritatea teritorială, nici o palmă de pămînt la dușmanii neamului"». Patriotul bănățean vedea realizarea acestui imperativ major prin realizarea unității sufletești a întregului popor român: „Pentru ca dușmanii milenari ai neamului românesc să găsească la graniță întreaga suflare românească înarmată pînă-n dinți, gata să moară sau să zdrobească pe cutezători, trebuie mai întîi de toate să zdrobim barierile sufletești dintre noi, trebuie să traducem în faptă postulatul suprem al clipei de față: unitatea sufletească" [10]. În fața acestui imperativ major, orice luptă de partid trebuia să înceteze. De altfel, toate partidele politice din România dece-

[5] Arhivele Statului Timiș, Fond. Prefectura județului Timiș-Torontal, dosar 95/1924, f. 2 și 15.

[6] „Voința Banatului", XIII, nr. 19, 5 martie 1933, p. 1.

[7] Idem, XV, nr. 1, 1 ianuarie 1935, p. 1.

[8] Idem, XV, nr. 29, 14 iulie 1935, p. 4.

[9] Idem, XIII, nr. 12, 19 martie 1933, p. 2.

[10] „Vestul", IV, nr. 975, 13 decembrie 1933, p. 1.

niului patru au militat pentru punerea în aplicare a acestui postulat, pentru apărarea granițelor României de orice ingerință [11]. Ca urmare a marilor manifestații antirevizioniste din Banat, se va constitui la Timișoara o organizație antirevizionistă de tineret, numită „Vulturii de vest" [12].

Problema revizionismului preocupa în permanență personalitățile progresiste bănățene. Aceasta mai ales după discuțiile avute la Roma de către Mac Donald, primul ministru al Angliei cu Mussolini, discuții care au încurajat statele revizioniste: „Problema revizionismului va împiedica pentru viitor orice înțelegere, cu atît mai mult cu cît nu este vorba de o simplă revizuire a clauzelor economice sau politice cuprinse în tratate, ci de restabilirea granițelor, chiar cu încălcarea principiului naționalităților" [13]. Fruntașii bănățeni au remarcat legătura directă între intensificarea revizionismului horthyst și venirea lui Hitler la putere în Germania: „Chestia cea mai grea a fost și rămîne garanția de siguranță, mai ales după introducerea barbariei medievale în Germania prin cancelarul Hitler" [14]. În acest sens, se denunța amenajarea de către Hitler la Dachau a primului lagăr de concentrare „unde vor fi internați funcționarii social-democrați și comuniști" [15]. Se denunța, totodată, și pericolul pe care-l reprezenta hitlerismul pentru pacea Europei.

Opinia publică bănățeană a răspuns cu fermitate provocărilor fasciste și revizioniste. Astfel, la 28 mai 1933, s-a desfășurat la Timișoara o mare adunare antirevizionistă, la care au participat mii de bănățeni. Cu acest prilej, toți șefii organizațiilor locale ale partidelor politice și reprezentantul șvabilor din Banat s-au pronunțat împotriva revizionismului hitlerist și horthyst. Manifestația antirevizionistă se încadra în indicațiile conducerii Micii Înțelegeri, care hotărîse ca la 28 mai să se desfășoare manifestații în toate orașele mari ale României, Cehoslovaciei și Iugoslaviei. Oamenii politici bănățeni își manifestau acum deschis opoziția față de revizionism: „Revizuirea este imposibilă mai cu seamă acum, este imposibilă fiind contrară dreptății, fiind contrară voinței popoarelor care vor să trăiască libere. Nu au luptat aceste popoare secole întregi pentru a-și croi o soartă mai bună, vărsîndu-și sîngele în războaie crunte, pentru ca acum, cînd dreptatea a biruit, abia după un deceniu și ceva, să-și plece genunchii în fața dușmanilor asupritori" [16]. Ca urmare a amplei mișcări antirevizioniste din Banat, la 15 decembrie 1934 s-a constituit la Timișoara secția județeană a Ligii Antirevizioniste din România. Comitetul era format din: președinte — dr. Avram Imbroane, vicepreședinți — C. Teodorescu, rectorul Politehnicii și dr. Victor Mercea decanul baroului din Timișoara, avînd ca secretar pe profesorul Traian Topliceanu. Secția locală a Ligii Antirevizioniste a hotărît ca a doua zi, la 16 decembrie 1934, să se desfășoare o mare manifestație antirevizionistă la Timișoara [17]. Presa democratică bănățeană a salutat și a sprijinit cu fervoare atitudinea antirevizionistă a lui Nicolae Titulescu, de apărare a integrității teritoriale a tuturor statelor. În acest sens, organul de presă național-țărănesc din Timișoara evidenția aprecierile pe care presa mondială le avea pentru Nicolae Titulescu, pentru faptul că în conversațiile avute cu guvernele de la Londra și Paris *s-a opus cu succes planului Mussolini—Hitler relativ la înființarea directoratului celor patru mari puteri* și la revizuirea tratatelor de pace [18]. Este prezentată acum și atitudinea antirevizionistă a lui Eduard Beneș, ministrul de externe al Cehoslovaciei, în discursul rostit la ședința parlamentului din Praga [19]. Atitudinea antirevizionistă a lui Nicolae Titulescu nu a fost însă pe placul dictatorului italian, care l-a atacat violent în „Morning Post". În declarațiile sale

[11] Emilia Sonea, Gavrilă Sonea, *Viața economică și politică a României, 1933—1938*, București, 1978, p. 39.
[12] „Vestul", IV, nr. 933, 20 octombrie 1933, p. 1.
[13] G. I. Demian, *Dezarmare și revizionism*, în „Voința Banatului", XIII, nr. 13, 26 martie 1933, p. 1.
[14] Octavian Crâșmariu, *Săptămîna*, în idem, nr. 13, 26 martie 1933, p. 2.
[15] Idem, nr. 23, 4 iunie 1933, p. 1.
[16] G. I. Damian, *Revizuire ?*, idem, nr. 23, 4 iunie 1933, p. 1.
[17] „Voința Banatului", XVI, nr. 50, 16 decembrie 1933, p. 1.
[18] Idem, XIII, nr. 19, 7 mai 1933, p 1.
[19] Ibidem, p. 2.

date ziarului englez, Mussolini condiționa menținerea păcii mondiale de revizionism[20]. Acestei politici i se împotriveau România, Mica Înțelegere și Nicolae Titulescu, apărător fervent al integrității teritoriale a tuturor statelor[21].

Ofensiva fascistă și revizionistă împotriva României își urma cursul. După afirmațiile revistei engleze „The National Review", Germania a intensificat propaganda hitleristă în România, cheltuind în acest scop suma de 10 miliarde de lei. Ziarul englez afirma că propaganda nazistă din România punea accentul pe minoritatea săsească și maghiară din Banat și Transilvnia. Într-un articol, reluat de organul de presă național-țărănesc bănățean, se afirmă că „interesul Germaniei este de a-și asigura o masă întinsă de la Marea Baltică la Marea de Marmara, peste Polonia și peste România. Pentru asta este însă necesar să se slăbească resorturile sentimentului de apărare națională în România[22]. Reprezentanții naționalităților germană și maghiară din România nu înțelegeau să devină unelte ale hitlerismului și horthysmului. Astfel, directorul ziarului maghiar din Timișoara „Déli Hirlap", dr. Vármany Elemér, pleda pentru o colaborare a partidului maghiar din Banat cu partidul național-țărănesc, declarînd: „O orientare înspre București, capitala țării, în care este înglobată minoritatea maghiară este mai mult decît necesară, deoarece un trai bun nu poate fi asigurat elementului unguresc decît ca o consecință a unei bune înțelegeri cu românii"[23]. De altfel, în toată perioada interbelică, marea majoritate a naționalităților conlocuitoare din România au avut aceeași atitudine progresistă, ca poporul român[24].

Fruntașii politici bănățeni au remarcat încă de la început că în spatele pretențiilor revizioniste ale Ungariei horthyste se aflau Italia fascistă și Germania nazistă. Promovînd revizionismul, dictatorul fascist italian afirma într-un ziar din peninsulă că românii, cehii și sîrbii nu formează majorități numerice în țările lor. Comentînd această afirmație și demonstrînd ridicolul ei, organul bănățean evidenția legătura directă dintre fascismul italian și nazismul german: „ceea ce este mai interesant, este completarea pe care o face d-lui Mussolini, ziarul d-lui Hitler, anume că Mica Antantă ar fi o alianță a celor din vechile regate împotriva conaționalilor lor, din provinciile ocupate, adică românii din Ardeal se găsesc într-o luptă cu frații lor de peste Carpați"[25]. Dictatorul italian era unul dintre slujitorii cei mai fervenți ai revizionismului horthyst. În acest sens, Mussolini a rostit la Milano un discurs în care a sprijinit fățiș pretențiile revanșarde ale Ungariei horthyste, numind-o „marea mutilată". A fost un nou prilej pentru democrații bănățeni de a remarca legătura dintre dictaturile fasciste și cele revizioniste: „Surprindem cu durere, de altfel, o coaliție a dictatorilor de dreapta împotriva tratatelor de pace, implicit împotriva hotarelor românești. Această atitudine să fie avertismentul cel mai îngrijorător pentru amatorii noștri de dictatură, față de îndrăgostiții Germaniei și ai Italiei. Hitler a cenzurat nu de mult, în oficiosul d-sale, declarațiile d-lui Goga, referitoare la anumite asigurări date la Berlin, în privința granițelor, iar Mussolini ne cenzurează granițele înseși la microfonul din Milano". „Mussolini a fost și rămîne nedrept. În fața noastră, deci, nu are autoritate de a vorbi. I-o contestăm, fiindcă acel șef al unei națiuni care prin sabie cucerește o altă națiune, nu poate vorbi despre tratatele de pace, drepte, nedrepte, cum vrea dînsul să le califice. Tragedia abisiniană o cunoaștem prin însăși nimbul de glorie al Ducelui învingător"[26]. Opinia publică bănățeană era, astfel, la unison cu opinia publică din alte țări ale Europei.

---

[20] „Voința Banatului", XIII, nr. 16, 16 aprilie 1933, p. 1.

[21] Vezi Ion Grecescu, *Nicolae Titulescu, concepție juridică și diplomatică*, Craiova, 1982, pp. 76—83.

[22] „Voința Banatului", XVI, nr. 5, 2 februarie 1936, p. 4.

[23] Idem, nr. 15, 12 aprilie 1936, p. 5.

[24] Vezi Traian Bunescu, *Lupta comună a maselor populare bănățene, fără deosebire de naționaltate, împotriva asupririi sociale și naționale. (1918—1944)*, în „Studii de istorie a Banatului", Timișoara, VI—VII, 1981, pp. 136—156.

[25] „Voința Banatului", XIII, nr. 17, 23 aprilie 1933, p. 1.

[26] C.M.L., *Mussolini prea îndrăznește*, în, idem, XVI, nr. 45, 8 noiembrie 1936, p. 2.

Planurile revizioniste ale lui Mussolini și Hitler erau demascate și de către presa britanică. Astfel, ziarul englez „Ewing Post", sublinia planurile lui Mussolini : „Dezmembrarea Iugoslaviei, alipirea Ardealului și a unei părți din Cehoslovacia la Ungaria și înființarea unui coridor în folosul Germaniei în centrul Poloniei" [27]. Opinia publică europeană înfiera și pregătirile revanșarde ale Ungariei horthyste. Astfel, corespondentul la Belgrad al ziarului francez „Echo de Paris", arăta că în Ungaria aveau loc mobilizări parțiale. În acest sens, se procedase la mărirea efectivelor jandarmeriei, în cadrul acesteia fiind mobilizați rezerviști care aparțineau organizațiilor militare camuflate Levente și Move [28]. Astfel, devenea evident că revizionismul hitleristo-horthyst crea un permanent pericol de război pe continentul european și, deci, și împotriva României [29]. Presa bănățeană a protestat împotriva proclamației revizioniste pe care „Federația societății studenților maghiare" din Budapesta o adresase tineretului universitar din întreaga lume. Prin această proclamație, respectiva federație maghiară cerea convocarea unei conferințe de pace, care să revizuiască tratatul de la Trianon. Ziarul arată legătura directă dintre acțiunile agresive hitleriste și proclamația studenților maghiare [30].

Opinia publică bănățeană, bine informată, a luat atitudine împotriva tuturor actelor revanșismului și revizionismului fascisto-nazist. Astfel, presa progresistă din Banat a protestat împotriva atitudinii agresive a Italiei fasciste care a atacat Abisinia, salutînd aplicarea sancțiunilor economice de către România [31]. Bănățenii au protestat și împotriva politicii agresive a lui Hitler care a denunțat în 1936 tratatul de la Locarno și a ocupat zona demilitarizată a Ruhrului [32]. La fel, împotriva intervenției Germaniei și Italiei împotriva Republicii Spaniole [33]. Opinia publică bănățeană, ca de altfel întreaga opinie publică din România, s-a pronunțat acum deschis împotriva politicii agresive a statelor revizioniste. Această politică ducea la o tot mai mare încordare pe continentul european [34].

Atitudinea antihitleristă și antirevizionistă a românilor bănățeni s-a exprimat și în timpul anexării Austriei la Germania [35]. Presa progresistă bănățeană a protestat împotriva acestui act samavolnic. Se arată că axa Roma—Berlin este în plină ofensivă, italienii la rîndul lor intervenind în Spania. «„Dreptul forței", deci, primează. Semn rău. Ce va urma oare? Coridorul polonez de la Danzig? Dezmembrarea Cehoslovaciei? Întindeerea capacului german pînă la Marea Neagră? Hitler doar preconizează acest itinerar imperialist în acțiunea d-sale programată în *Mein Kampf*» [36]. În adevăr, începea să devină iminent și pericolul dezmembrării Cehoslovaciei, Germania nazistă revenind la vechiul și anacronicul „Drang nach Osten" [37]. Opinia publică bănățeană și-a exprima mirarea și indignarea împotriva faptului că marile puteri nu au dat garanții Cehoslovaciei : Anglia nu era interesată decît de coloniile sale, nu și de Europa Centrală și sud-estică [38]. De altfel, după cum se știe, în toată această perioadă marile puteri au dus o politică conciliatoristă față de Germania [39]. Peste cîteva luni va și în-

[27] „Voința Banatului", XIII, nr. 14, 2 aprilie 1933, p. 1.
[28] Idem, XV, nr. 1, 1 ianuarie 1935, p. 4.
[29] Vezi William Marin, Gheorghe I. Oancea, *Mișcarea antifascistă și revoluția populară în Banat*, Timișoara, 1971, p. 61.
[30] „Voința Banatului", XVI, nr. 14, 5 aprilie 1936, p. 2.
[31] Idem, XV, nr. 41, 6 octombrie 1935, p. 4.
[32] Idem, XVI, nr. 11, 15 martie 1936, p. 4.
[33] Idem, nr. 32, 9 august 1936, p. 4.
[34] Vezi Gheorghe Zaharia, Constantin Botoran, *Politica de apărare națională a României în contextul european interbelic, 1919—1939*, București, 1981, pp. 170—184.
[35] A. Nera, *Lovitura hitleristă*, în „Voința Banatului", XVIII, nr. 12,, 20 martie 1938, p. 1.
[36] C.M.L., *De la Renania la Austria*, ibidem.
[37] Dr. Ilie Gropșianu, *Săptămîna*, în „Voința Banatului", XVIII, nr. 32, 7 august 1938, p. 1.
[38] „Voința Banatului", XVIII, nr. 14, 3 aprilie 1938, p. 4.
[39] Florea Nedelcu, *Viața politică din România în preajma instaurării dictaturii regale*, Cluj, 1973, p. 12.

cepe, prin acordul de la München, acțiunea de dezmembrare a Cehoslovaciei. Împotriva acestui fapt a protestat energic și presa democratică și progresistă bănățeană. În același timp s-a subliniat și revizionismul Ungariei horthyste, care a trmiis o delegație la München ca să ceară un întins teritoriu din Cehoslovacia, teritoriu locuit de peste 4.500.00 de slovaci și de numai 670.000 de unguri [40].

Împotriva fascismului și revizionismului se desfășurau acum mari manifestații populare în Banat, inițiate și conduse de către P.C.R., care dorea crearea unui larg front antifascist [41]. Unul dintre centrele de raliere a forțelor democratice din România a devenit și Partidul Național-Țărănesc, care, aflat în opoziție, se deplasase vizibil spre stînga [42]. În această perioadă, P.N.Ț. era cel mai mare partid politic din România [43], iar orientarea sa devenea tot mai democratică. În toată perioada interbelică el s-a manifestat ca o forță consecvent antirevizionistă și a luat atitudine împotriva oricăror încercări de a atenta la integritatea teritorială a României [44]. Astfel, la 24 mai 1936 P.N.Ț. a organizat o mare demonstrație antifascistă și antirevizionistă la Timișoara, demonstrație la care au manifestat peste 50.000 de participanți. Au participat fruntași al P.N.Ț., luînd cuvîntul : Sever Bocu, Virgil Madgearu, Ion Mihalache, Ghiță Pop. La organizarea acestei mari manifestări, P.N.Ț. a colaborat și cu Blocul democratic, participînd la ea și comuniștii [45]. O altă demonstrație antirevizionistă a fost organizată tot de către P.N.Ț. în ziua de 29 noiembrie 1936 la Arad. La manifestația populară au participat fruntașii național-țărăniști : Iuliu Maniu, Ion Mihalache, Mihai Popovici, dr. N. Lupu, Virgil Madgearu, Sever Bocu, Pan Halipa etc. [46]. De altfel, și organizațiile locale bănățene ale P.N.Ț., au avut o atitudine consecvent democratică, antifascistă și antirevizionistă. Ele s-au manifestat prin luări de poziții și organizarea de numeroase manifestații populare antifasciste și antirevizioniste în anii creșterii pericolului fascist și revizionist [47].

Strîns conexată revizionismului era și o altă problemă : cea a încercării de restaurare într-o formă sau alta a monarhiei în Ungaria. Restaurarea era dorită de către cercurile reacționare de la Budapesta în persoana arhiducelui Otto de Habsburg [48]. Deși problema părea depășită odată cu deceniul trei al secolului [49], ea a revenit în actualitate o dată cu majoratul lui Otto de Habsburg. Față de aceste tendințe, țările doritoare de pace, care se împotriveau revanșismului și revizionismului, au protestat cu fermitate. Împotriva revizionismului s-au pronunțat cu tărie și statele componente ale Micii Înțelegeri. Totuși, colaborări în sensul acesta au existat între burghezia maghiară și cea austriacă. Una din colaborări a avut loc în februarie 1934 cînd armata și jandarmeria horthystă au participat la înăbușirea în sînge a marilor greve muncitorești din Viena. Presa bănățeană a protestat împotriva colaborării, care determinase ca 2000 de jandarmi maghiari înarmați cu mitraliere și 50 de tancuri să participe la înăbușirea grevei muncitorimii vieneze. Ea a fost alături de social-democrația austriacă în demascarea acestei odioase colaborări despre care se discuta ca un preambul la refacerea monarhiei austro-ungare [50]. Indiferent de forma de manifestare, revi-

[40] „Voința Banatului", XVIII, nr. 42, 16 octombrie 1938, p. 1.

[41] Vezi Ioan Scurtu, *Viața politică din România, 1918—1944*, București, 1982, p. 172—203.

[42] Al. G. Savu, *Sistemul partidelor politice din România, 1919—1940*, București, 1976, p. 91.

[43] Olimpiu Matichescu, Stelian Neagoe, *Ani de luptă comunistă, 1933—1944*, București, 1982, p. 12.

[44] Ioan Scurtu, *Din viața politică a României (1926—1947)*, București, 1983, p. 309.

[45] William Marin, G. I. Oancea, *op. cit.*, p. 112—113.

[46] „Voința Banatului", XVI, nr. 47, 22 noiembrie 1936, p. 1.

[47] Vezi Radu Păiușan, *Activitatea P.N.Ț. în sud-vestul României în anii 1933—1938*, în „Studii de istorie a Banatului", XIII 1987.

[48] „Voința Banatului", XIII, nr. 13, 26 martie 1933, p. 1.

[49] Jerome et Jean Tharaud, *La fin des Habsbourg*, Paris, Flammarion, f.r., p. 53—62.

[50] „Voința Banatului", XIV, nr. 8, 25 februarie 1934, p. 3.

zionismul a fost demascat consecvent de către românii bănăţeni. Ei au luptat sub conducerea P.C.R. pentru apărarea independenţei şi suveranităţii statului român [51]

Democraţii bănăţeni făceau deosebire între fascismul de sorginte italiană şi nazismul german. Amîndouă aceste doctrine extremiste, care în fond aveau acelaşi conţinut, erau considerate — cum şi erau de fapt — ca aduse din afara ţării, poporului român fiindu-i străin atît fascismul cît şi nazismul ; încercarea lor de penetrare în ţară era considerată ca o diversiune. Pe cei care se alăturau celor două curente reacţionare masele populare bănăţene îi taxau de trădători de neam şi de ţară. „Se începe în ţară o nouă agitaţie cu inspiraţie din afară... Poporul nostru nu este menit a face maimuţării. S-a încercat să se facă fascism. A eşuat. Se încearcă să se facă hitlerism. Acelora care încearcă să se pună în fruntea celor care ne-au ucis la Oituz, nu le putem răspunde decît cu opunerea noastră categorică... Considerăm propagarea hitlerismului în această ţară ca o trădare de neam. Pentru împiedicarea otrăvirii acestui popor, vom lupta cu toată străşnicia. Nu permitem străinilor să ne facă agitaţie în ţara noastră. Acei care vin cu idei din alte ţări să ne dezorganizeze sînt trădători de neam" [52]. O dovadă că nazismul la noi era stimulat şi condus din afară a constituit şi descoperirea de către poliţie, în comuna Vasul Mare din judeţul Timiş, a unei organizaţii hitleriste. La membrii organizaţiei, condusă de către Iosif Vingert, au fost descoperite manifeste şi scrisori trimise de la Berlin [53]. Organul de presă timişorean a luat poziţie şi împotriva congresului hitlerist al saşilor de la Sibiu, congres la care a participat şi contele Schulenberg, ministrul plenipotenţiar al Germaniei la Bucureşti. Hitlerismul este taxat pe bună dreptate ca un curent politic de import, străin firii poporului român. „Ultimul din seria ideilor politice de import este hitlerismul, care a cîştigat mulţi aderenţi în rîndurile germanilor, mai ales saşilor" [54]. Simpatizanţi fascişti au existat în Banat încă din anul instaurării dictaturii mussoliene în Italia. Dar erau cazuri izolate, fără a exista măcar o încercare de instituţionalizare a fascismului în această parte a ţării. Unii simpatizanţi au încercat să conexeze fascismul de tip italian la mişcarea politică a foştilor prizonieri români în armata rusă şi franceză, dar mai ales italiană. Încercarea de a canaliza mişcarea foştilor voluntari bănăţeni în armata italiană şi franceză spre fascism nu a dat nici un rezultat. Astfel, la 22 decembrie 1922 a avut loc la Timişoara o adunare de constituire a Uniunii foştilor voluntari din Banat. Preşedinte a fost ales fruntaşul naţional Sever Bocu, fost prizonier în Rusia şi apoi voluntar în armata română. La această adunare unul dintre participanţi, simpatizant fascist, dr. Ioan Ţeicu a propus trimiterea unei telegrame lui Mussolini dar participanţii s-au opus acestui act de simpatie faţă de fascism [55]. Încercări de a organiza un fascism bănăţean au mai existat în această parte a ţării, după modelul italian. Astfel, în anul 1923 s-a încercat organizarea la Timişoara a secţici locale a aşa-numitei „Fascii naţionale române". Fascia avea şi un statut după modelul fascismului italian. Dar încercarea nu a avut priză în rîndul maselor ; mai mult, ea s-a soldat cu un eşec datorită intrării în funcţie a organelor de ordine din oraşul Timişoara şi din judeţul Timiş-Torontal [56]. De altfel, în cadrul cercetărilor efectuate de către organele de stat s-a dovedit că cei înscrişi ca fascişti *nu cunoşteau caracterul antinaţional şi antistatal al acestei organizaţii şi nici sursa ei externă*. Semnificativ este faptul că propaganda fascistă s-a făcut în special la sate, unde, datorită nivelului scăzut de cultură, ţăranii nu cunoşteau nici pe departe conţinutul exact al curentului fascist şi nici adevărata lui faţă. Astfel, ca urmare a unei încercări de propagandă fascistă în satele Banatului, cu rezultate rizibile [57], prefectul judeţului Timiş-Torontal raporta minis-

[51] G. I. Oancea, *Lupta maselor populare din Banat organizată şi condusă de P.C.R., pentru apărarea independenţei şi suveranităţii statului român (1918—1944)*, în „Ziridava", XIII, Arad, 1981, p. 183—208.

[52] „Voinţa Banatului", XIII, nr. 21, 21 mai 1933, p. 2.

[53] Ilidem, nr. 22, 28 mai 1933, p. 1.

[54] G. I. Demian, *Îndrăzneli minoritare*, în idem, nr. 32, 6 august 1933, p. 1.

[55] Arh. St. Timiş, Fond. „Prefectura jud. T.T.", dosar 108/1922, f. 1.

[56] Ibidem, dosar 99/1923, f. 5—14.

[57] Idem, dosar 91/1924, f. 1—17.

trului de interne că în Banat în termen de numai două săptămîni de la primirea ordinului ministrului, orice activitate de tip fascist a încetat. Mai mult, țăranii în rîndul cărora se făcuse propagandă fascistă s-au convins de adevărata față a acestui curent reacționar: „am invitat la prefectură atît pe agitatori, cît și pe sătenii, care s-au înscris ca fasciști și le-am arătat scopul destructiv al acestei organizații, în urma căruia sătenii, pe lîngă cuvînt de onoare, au declarat că nu se consideră mai mult ca fasciști și au încetat orice agitație fascistă“ [58].

Deși creată ca organizație profascistă încă din anul 1923, Liga Apărării național-creștine [59] nu a avut pătrunderi notabile în Banat decît după anul 1927, cînd s-a putut constitui la Timișoara o foarte modestă secție locală a LANC. Aceasta încerca să-și facă propagandă electorală în comunele Banatului [60], dar fără succese deosebite. În perioada următoare, cea a crizei economice din anii 1929—1933, cînd forțele democratice și progresiste au fost în plină ascensiune, s-a reușit să se izoleze și mai mult acest curent reacționar. Și în Banat viața politică s-a caracterizat acum prin aceleași grupări și regrupări de forțe ca în toată țara [61]. Nici în perioada anilor 1933—1938 cuzismul nu a devenit un curent de masă. Dimpotrivă, el a fost tot mai mult izolat, în anul 1935 începîndu-și existența și organul de presă local, ce apărea la Timișoara, „Zvastica Banatului“. Împotriva ideologiei profasciste promovate de A. C. Cuza și adepții săi, s-au pronunțat în repetate rînduri democrații bănățeni. Într-un pamflet intitulat „Ciuha“ (sperietoare), fruntașul politic național-țărănist Remus Agliceriu a înfățișat ideologia nefastă a cuzismului și legătura sa directă pe plan ideologic cu Mussolini și Hitler [62]. De altfel, în această perioadă și autoritățile impuse de partidul liberal, aflat la guvern, nu au tolerat în Banat propaganda cuzistă, condamnînd la închisoare [63] pe cei care promovau un curent retrograd, străin firii poporului român.

Fuziunea LANC, condusă de către A. C. Cuza, cu Partidul Național-Agrar, prezidat de către Octavian Goga, a stat și ea în atenția oamenilor politici bănățeni. Ei au evidențiat rolul pe care l-a avut Berlinul în această fuziune, deci inspirația ei din afara țării. S-a arătat acum că fuziunea a costat Berlinul, deci regimul hitlerist, 70 milioane de lei. Tot cu această ocazie au fost introduse în țară ca material de propagandă 400.000 de zvastici trimise de la Berlin [64]. Dar Partidul Național-Creștin nu a reușit să se impună în Banat nici după această fuziune. Mai mult, unii din șefii săi locali au demisionat, părăsind partidul. Astfel, a demisionat însuși fostul șef al LANC din Banat, Alexandru Țieranu. Cu această ocazie presa progresistă bănățeană a făcut o caracterizare exactă a curentului gogo-cuzist, arătînd că era o simplă diversiune: „Gogo-cuzismul este o mezalianță, care în loc de a rezolva problema națională, o compromite. Incapabilă, nepotrivită, tovărășia albastră a zvasticii ratează prin spiritul strîmt al demagogiei și sucombă prin nesinceritate. Gogo-cuzismul este deci o diversiune, denunțată de însiși protagoniștii săi“ [65]. Național-creștinii nu au avut mare succes în Banat nici în alegerile comunale și județene [66] din anii 1933—1938. La Lipova, de exemplu, lista P.N.T. în frunte cu Sever Bocu a obținut 822 de voturi față de numai 208 obținute de național-creștinii cartelați cu liberalii georgiști și cu partidul german [67].

---

[58] Ibidem, f. 23 v.

[59] Gheorghe T. Pop, *Caracterul antinațional și antipopular al activității Partidului Național Creștin*, Cluj-Napoca, 1978, p. 36.

[60] Arh. St. Timiș, fond Prefectura jud. T.T., dosar 63/1927, f. 182 și 188.

[61] Radu Păiușan, *Viața politică în Banat, în anii 1929—1933*, în „Studii de istoria Banatului“, X, 1984, p. 88, 230, 253.

[62] „Voința Banatului“, XIII, nr. 43, 22 octombrie 1933, p. 1.

[63] Ibidem, XIV, nr. 50, 16 decembrie 1934, p. 2.

[64] Ibidem, nr. 44, 1 noiembrie 1936, p. 4.

[65] *Destrămarea gogo-cuzismului în Banat*, în idem, XVIII, nr. 14, 4 aprilie 1937, p. 4.

[66] S. Cutișteanu, G. I. Ioniță, *Electoratul din România în anii interbelici*, Cluj-Napoca, 1981, p. 255.

[67] „Voința Banatului“, XVII, nr. 31, 1 august 1937, p. 1.

Oamenii politici democrați, în general, opinia publică bănățeană, au protestat cu vehemență și împotriva aducerii la cîrma țării, în decembrie 1937, a unui guvern care, neavînd ca bază un partid de masă, ademenea noi aderenți oferindu-le diferite funcții, mai ales cea de primar[68]. În același timp, s-a protestat împotriva guvernului care era în minoritate și care, dorind să-și asigure majoritatea în alegerile organizate de el, a dizolvat parlamentul și a dat un decret-lege prin care se aduceau modificări esențiale legii electorale[69]. Se prima, astfel, deschis și în orice ocazie împotrivirea în fața tendințelor profasciste și prodictatoriale care se profilau acum.

Celălalt curent fascist care încerca acum să se infiltreze în Banat era hitlerismul, care dorea să se implanteze mai ales în rîndurile populației șvăbești din Banat și în rîndurile românilor de aici. De altfel, Germania avea acum în România, în Garda de fier, o agentură de tip hitlerist[70]. Presa democratică bănățeană face o deosebire între hitlerism, ca un curent politic fascist german, și legionarism, care era o încercare de a inocula fascismul românilor de aici. Denumirea de „hitlerist" este atribuită numai unor organizații politice săsești sau șvăbești inițiate și conduse direct din Germania. Titulatura de „legionarism" este aplicată numai curentului promovat de Garda de fier. De altfel, hitlerismul încercase să se implanteze în România imediat după venirea lui Hitler la putere în Germania. În această perioadă, propaganda sa nu a dat prea multe rezultate în rîndurile naționalității germane din România. În România, stat de democrație burgheză, drepturile naționalităților erau respectate, neexistînd nici o deosebire între cetățeni. Mai mult, prin faptul că României i se impusese la conferința păcii de la Paris, prin tratatul cu Austria, așa-numitul „Statut al minorităților", acesteau aveau chiar poziții privilegiate în țară[71]. În perioada interbelică, naționalitățile conlocuitoare au avut organizații politice proprii în România. Ele participau, cartelate cu unul sau altul din partidele românești, la alegerile electorale. Deosebit, desfășurau și o activitate politică proprie, ținînd întruniri în acest sens. Se cunosc numeroase adunări electorale ale naționalităților din Banat[72]. Încercări de iredentism au existat în mod izolat în rîndurile burgheziei maghiare din Banat și Transilvania. Clasele exploatatoare maghiare din România au sprijinit intens politica revizionismului horthyst[73]. Astfel de încercări iredentiste au existat și în Banat încă din primul deceniu după desăvîrșirea unității naționale. Ele au fost însă cu totul sporadice[74]. Acestor tendințe li s-a dat o ripostă viguroasă din partea mișcării muncitorești bănățene conduce de către P.C.R.[75].

Încercări de propagandă revizionistă s-au făcut și în rîndurile populației germane din Timișoara, dar fără nici un rezutlat[76]. Riposta maselor populare bănățene este și acum fermă față de orice manifestare iredentistă și revizionistă[77]. Masele populare ale naționalităților din România au înțeles să fie loiale statului român, unii reprezentanți luînd și poziție în acest sens în presa bănățeană[78]. Înșeși partidele politice românești mergeau, de cele mai multe ori, cartelate

---

[68] Dr. Ioan C. Subțire, *Se caută trădători*, în „Voința Banatului", XVIII, nr. 2, 9 ianuarie 1938, p. 1.

[69] „Voința Banatului", XVIII, nr. 4, 23 ianuarie 1938, p. 1.

[70] Mihai Fătu, Ioan Spălățelu, *Garda de fier, organizație teroristă de tip fascist*, București, 1971.

[71] Vezi Ion Ardeleanu, Mircea Mușat, *Confirmarea internațională a Marii uniri din 1918*, în „Revista de istorie", nr. 8, 1981, p. 1423—1445.

[72] Arh. St. Timiș, fond Prefectura jud. T.T., dosar 63/1927, f. 180, 187 rte,

[73] Traian Bunescu, *Atitudinea naționalităților conlocuitoare față de independență și suveranitatea României, în perioada anilor 1918—1944*, în „Studii de istorie a Banatului", IX, Timișoara, 1983, p. 167.

[74] Arh. St. Timiș, fond Prefectura jud. T.T., dosar 95/1924, f. 2.

[75] Vezi Radu Păiușan, *Din istoria mișcării muncitorești bănățene, în perioada interbelică (1922—1928)*, în „Caietul cercului de studii", II, Universitatea din Timișoara, 1984, p. 213—226.

[76] Arh. St. Tmiș, fond Prefectura jud. T.T., dosar 95/1924, f. 15.

[77] „Vestul", IV, 922, 6 octombrie 1933, p. 1.

[78] „Voința Banatului", XVI, nr. 15, 12 aprilie 1936, p. 5.

în alegeri cu partidele naționalităților. Pe plan local existau colaborări și mai apropiate, constituindu-se chiar secții pe naționalități. Astfel, în Banat, P.N.Ț. a constituit patru secții ale naționalităților : cea germană, condusă de dr. Frecot, cea maghiară, avînd ca președinte pe dr. Sekeres, cea sîrbă, condusă de dr. Borislav Popovici și cea bulgară, condusă de dr. Petru Telbisz [79]. Deci, nu se poate vorbi de șovinism din partea organizațiilor politice românești, ci, dimpotrivă, de o politică de largă colaborare cu naționalitățile. Această colaborare era și un răspuns la încercările hitlerismului și horthysmului de a-și cîștiga aderenți în Banat și România.

Încercările de infiltrare a hitlerismului în Banat au fost demascate cu vigoare în coloanele presei progresiste bănățene, punîndu-se în lumină adevărata față a hitlerismului și a adepților săi : „hitlerismul nu este decît mijlocul discordiei, politica capitalului internațional și apa tulbure în care să pescuiască unii ambițioși imorali... Hitleriștii noștri, totuși, nu se trezesc, avînd ei o singură morală, salvarea cu orice preț a carierei lor de aventurieri și simbriași ai Satanei, încercînd că doar dacă le merge ticăloșenia“ [80]. Încercările de infiltrare a hitlerismului în Banat au avut și unele rezultate, dar de mică importanță. Astfel, în martie 1936, la Timișoara, poliția a descoperit o organizație hitleristă de femei, care își desfășura activitatea într-o casă din cartierul Fabric-Vii, ținînd adunări prezidate de Margareta Komanschek, soția lui Iosif Komanschek, fruntaș al Partidului German din Banat. La adunări se rosteau discursuri și se intonau cîntece național-socialiste. Poliția a făcut o descindere în timpul unei adunări și a arestat 14 membri, 12 femei și doi bărbați. În timpul percheziției, au fost descoperite documente compromițătoare și un drapel cu zvastică [81]. Poziția autorităților a fost pe deplin progresistă, ele neputînd admite o propagandă subvenționată din străinătate pe teritoriul românesc. De altfel, în toată această perioadă autoritățile au fost ostile atît Gărzii de fier, cît și hitlerismului, pus în mod fățiș, în slujba intereselor unei puteri străine [82]. Aceeași atitudine a fost adoptată de opinia publică bănățeană și față de ajutorul dat în alegeri partidului „Totul pentru țară“ de către hitleriștii din Banat, din partea așa-zisului partid al „înnoirii germane“, partid hitlerist, cunoscut sub denumirea oficială de Volkspartei, condus de către dr. Minnich și pus sub conducerea supremă a lui Waldemar-Gust [83]. Bănățenii au protestat și împotriva atitudinii antistatale a presei hitleriste din România : „Autoritățile noastre au datoria de a interveni pentru a corecta limbajul presei hitleriste, fie scrisă ea în românește“ [84]. Deci, hitlerismul și încercările sale de implantare în Banat au fost permanent combătute de către opinia publică și presa progresistă bănățeană.

În Banat a încercat să se infiltreze și Garda de fier, însă fără succes. Masele populare bănățene au știut să dea o replică fermă ideologiei și practicilor legionare. Disputa între forțele democratice și cele fasciste s-a dat mai ales pe terenul propagandei și ideologiei [85], și mai puțin pe terenul luptelor electorale. Masele populare bănățene nu erau atrase de propaganda legionară, cunoscînd caracterul inuman al practicii acesteia : „nici una din noile «cuceriri» legionare nu mă pot face să mă prăpădesc de admirație... V-ați gîndit că toate teoriile și toată munca savanților care au crezut și predicat că dragostea a ridicat pe om deasupra fiarei umanizîndu-l se prăbușesc în neantul unui asemenea gest ?“ [86] Intelectualii [87] național-țărăniști bănățeni s-au pronunțat net îm-

[79] Ibidem, XVIII, nr. 7, 13 februarie 1938, p. 1.

[80] Dr. Ioan C. Subțire, *După sărbători*, ibidem, 17, nr. 2, 10 ianuarie, 1937, p. 2.

[81] „Voința Banatului“, XVI, nr. 12, 22 martie 1936, p. 4.

[82] Wiliam Marin, G. I. Oancea, *op. cit.*, p. 34.

de opinia publică bănățeană și față de ajutorul dat în alegeri partidului „Totul

[83] „Voința Banatului“, XVII, nr. 10, 7 martie 1937, p. 4, vezi, atitudinea acestui partid în Wiliam Marin, G. I. Oancea, *op. cit.*, p. 50—51.

[84] A. N., *Presa hitleristă din România* în „Voința Banatului“, XVIII, nr. 14, 3 aprilie 1938, p. 1.

[85] Mihai E. Ionescu, *Puterea cuvîntului. Propaganda mișcării de rezistență din România (1940—1944)*, București, 1984, p. 45—46.

[86] Ion Aurel Manolescu, *Se risipesc veacurile*, în „Voința Banatului“, XVI, nr. 42, 18 octombrie 1936, p. 1.

potriva hitlerismului şi fascismului, socotindu-le importate din afară, contrare democraţiei şi intereselor naţionale : emulii hitlerismului şi fascismului atacă grupările de stînga lovind totodată şi în democraţie"[88]. Orientarea antifascistă, antilegionară este manifestată permanent de către masele populare bănăţene, condamnîndu-se în special noile metode introduse de legionari. Se protestează împotriva aşa-zisei „culturalizări" a satelor încercate de către aceştia. Aici, legionarii trimiseseră, ca să desfăşoare propagandă culturală, nişte pseudostudenţi legionari, „îmbrăcaţi în cămăşi colorate, cu cruci încîrligate la butoniere şi braţ, în formaţiuni militare, încinşi cu curele şi centuri, cu ghioagă ferecată"[89].

Intelectualitatea bănăţeană s-a pronunţat împotriva terorismului şi asasinatelor promovate de legionari. Mai ales că procedeele compromiteau democraţia burgheză instaurată în România o dată cu desăvîrşirea unităţii statale „Noi îndemnăm, pe fiecare, la cinste, omenie, muncă productivă şi demnitate, iar extremiştii la bătăi, teroare şi suprimarea consăteanului. Prin cîntece seducătoare, naţionalism fals şi urlător şi prin împuşcarea fraţilor, cred ei că se consolidează România Mare. Profund greşit[90]. Intelectualitatea bănăţeană s-a raliat, astfel, la protestul intelectualităţii din întreaga ţară împotriva fascismului şi hitlerismului. Presa bănăţeană a subscris protestului lui Nicolae Iorga de la Senat, împotriva transformării în manifestaţie politică a înmormîntării legionarilor Moţa şi Marin, morţi în războiul civil din Spania[91].

Opinia publică bănăţeană a fost în permanenţă informată despre activitatea antistatală şi antinaţională a Gărzii de fier. Presa a semnalat atentatele legionarilor la ordinea publică[92], exprimîndu-şi satisfacţia faţă de desfiinţarea Gărzii şi arestarea principalilor ei conducători după asasinarea lui I. G. Duca[93]. A fost fervent combătut şi partidul „Totul pentru ţară", nume sub care se ascundea Garda de fier după scoaterea sa în afara legii, mai ales că acum legionarii ameninţau deschis pe conducătorii ţării pentru că nu stabileau alianţa cu Germania hitlerisăt şi cu Ungaria horthystă. „Ameninţarea acestor tineri, conduşi de d-l Zelinski [Corneliu Zelea Codreanu — *n.n.*] de a împuşca pe conducătorii ţării, dacă nu vor merge cu nemţii şi ungurii, care vor să ne răpească o parte din ţară, este o ticăloasă tădrare de ţară"[94]. Deci bănăţenii, indiferent de orientarea politică pe care o aveau, se manifestau şi împotriva fascismului de tip legionar care încerca să cîştige teren tot mai mult în România.

Dar partidele politice democrate şi opinia publică democrată bănăţeană nu respingea numai hitlerismul şi legionarismul, ci orice manifestare de extremă dreaptă neconformă orientării şi firii poporului român. Astfel, fruntaşii bănăţeni au protestat împotriva tendinţei lui Alexandru Vaida-Voievod de a impune P.N.Ţ.-ului, lozinca reacţionară „Numerus valahicus". La Timişoara, de pildă, în şedinţa delegaţiei permanente a P.N.Ţ., preşedintele acesteia, Sever Bocu, antifascist convins, a protestat împotriva vizitei lui Vaida-Voievod în Banat, în scopul impunerii organizaţiilor locale naţional-ţărăniste a lozincii de tip fascist[95]. Conflictul acesta a fost soluţionat pe plan central, prin excluderea lui Alexandru

---

[87] Pentru participarea intelectualităţii la lupta antifascistă, vezi Traian Udrea, *Intelectualitatea română împotriva dictaturii antonesciene şi fascismul înaintea actului istoric de la 23 August 1944*, în „Revista de istorie", nr. 7, 1984, p. 639.

[88] Ing. V. Bardan, *Democraţia naţional-ţărănistă*, n „Voinţa Banatului", XVII, nr. 5, 31 ianuarie 1937, p. 1.

[89] Nicolae Humă-Bogdan, *Democraţie şi dictatură*, în idem, XVII, nr. 19, 9 mai 1937, p. 1.

[90] Dr. Ioan C. Subţire, *Încotro să mergem ?*, ibidem, nr. 8, 21 februarie 1937, p. 1.

[91] Prof. Ilie Rusmir, *Moartea nu poate fi întrebuinţată ca un spectacol, de nimeni*, ibidem, nr. 9, 28 februarie 1937, p. 1.

[92] „Vestul", IV, nr. 832, 15 iulie 1933, p. 1.

[93] „Voinţa Banatului", XIV, nr. 6, 11 februarie 1934, p. 1.

[94] Dr. Aurel Dobrescu, *Cele 10 porunci ale cetăţeanului luminat*, în idem, nr. 10, 7 martie 1937, p. 1.

[95] „Voinţa Banatului", XV, nr. 11, 10 martie 1935, p. 1—2.

Vaida-Voievod din P.N.Ț., care a înțeles să rămînă o organizație politică de democrație burgheză, fără să accepte lozinci și revendicări naționalist-șovine.

Partidele politice de democrație burgheză, care în această perioadă au avut organizații puternice în Banat, au colaborat la diverse nivele cu partidele clasei muncitoare, îndeosebi cu P.C.R. Colaborare a existat mai ales între P.N.Ț. și P.C.R., aceste partide democratice desfășurînd, deseori, acțiuni mai ales împotriva guvernului condus de Gheorghe Tătărescu și a organizațiilor extremstei de dreapta[96]. Aceste colaborări au continuat pe cele din anii anteriori pe tărîm electoral[97], astfel că în anul 1936 s-a ajuns la marea victorie în alegerile parlamentare din Hunedoara și Mehedinți, alegeri parțiale în care candidații național-țărăniști au ieșit învingători datorită sprijinului coaliției democratice[98]. Colaborări între cele două partide au existat, mai ales la nive llocal, în toată perioada anilor 1933—1938.

Deci, românii bănățeni au luptat în perioada anilor 1933—1938 atît împotriva fascismului cît și a revizionismului. Lupta antirevizionistă a trecut pe primul plan în această perioadă de ofensivă a puterilor fasciste împotriva sistemului de la Versailles și a integrității teritoriale a unor state, printre care se număra și România. În acest interval, nu se poate vorbi de o fascizare a țării, ci numai de un pericol potențial fascist, cu toate încercările de infiltrare a fascismului de tip german și italian în România.

DER ANTIFASCHISTISCHE UND ANTIREVISIONISTISCHE KAMPF IN DEN JAREN 1933—1938

ZUSAMMENFASSUNG

Das vorliegende Studium beschäftigt sich mit dem antifaschistischen und antirevisionistischen Kampf im Süd-Westen Rumänien in den Jahren 1933—1938. Man unterstreicht die Tatsache, dass hier so wie im ganzen Land, der Faschismus und Revisionismus von dem rumänischen Volk nicht akzeptiert wurde Diese, wurden als externe, der Seele des rumänischen Volkes fremde, Elemente betrachtet. Durch die spezifische Lage des Banats, als rumänischer Grenzgebiet, trat in der betrachteten Zeitspanne der antirevisionistische Kampf in der ersten Ebenne hervor, da Rumänien den revisionistischen Tendenzen Hortyungarns im Wege stand. Die banater öffentlichkeit, die politischen Parteien sprachen sich des öfteren gegen dem Faschismus und besonders gegen dem Revisionismus aus Solche Aktionen führten besonders die RKP sowie die Parteien der bürgerlichen Demokratie, die NBPund NLP, aus.

Die banater Öffentlichkeit nahm auch gegen dem Versuch der rechtsgesinnten Organisation die Liga der national-christlichen Verteidigung in Süd-Westen Rumäniens einzudringen, Stellung. Die Leute aus dem Banat Betrachteten die hitleristische und legionäre Bewegung, als von ausserhalb des Landes geführt, als ein Diversions versuch gegen Rumänien, also im Banat auch, hatten die Hitleristen und die Legionäre in der betrachteten Zeitspanne durch der entschlossenen Abwehr des rumänischen Volkes und der mitwohnenden Nationalitäten gegen antidemokratischen und antistaatlichen Character welcher von diesen Kräften vertreten wurde, keinen Erfolg.

Die Anhänger des Hitlerismus und Legionarismus hatten in den Reihen der Volksmassen dieses Landesteil keinen Erfoldg. Die Ergebnisse in den Wahlen sind in diesem Sinne einleuchtend.

Die banater Volksmassen, von der RKP und von den Parteien der bürgerlichen Demokratie geführt stellten sich entschlossen gegen den faschistischen und revisionistischen Doktrienen, welche im Süd-Westen Rumäniens vordringen wollten.

---

[96] Wiliam Marin, G. I. Oancea, *op. cit.*, p. 99.

[97] Vezi Radu Păiușan, *Din istoria mișcării muncitorești bănățene...*, p. 218—223.

[98] Ion Spălățelu, *Izbînzi prin vremuri. Comuniștii — o istorie trăită. 1921—1981*, Craiova, 1981, p. 105—108.

NICOLAE IORGA ÎN VIAȚA POLITICĂ A ROMÂNIEI INTERBELICE (II) *

DE

PETRE ȚURLEA

Dacă linia politică generală urmărită de N. Iorga în perioada 1930—1940 a corespuns aspirațiilor majore ale întregului popor român, situîndu-l printre cei mai clarvăzători conducători de partid, de cele mai multe ori ideile sale pozitive s-au ciocnit cu interese adverse, care au împiedicat transpunerea lor în practică sau le-au modificat conținutul. Personalitate puternică și militantă, refuzînd organic abandonul sau înfrîngerea, istoricul a acționat permanent în funcție de cerințele fundamentale ale țării, chiar dacă opoziția întîmpinată i-a răscolit uneori orgoliul personal sau i-au sensibilizat susceptibilitatea, fiind acuzat, ca urmare, de ambiție și impulsivitate. Tocmai de aceea, teza larg răspîndită a incapacității sale în domeniul politic, a soluțiilor considerate nerealiste pe care le dădea diverselor probleme [1], se impune a fi emendată și reevaluată în contextul obiectiv al împrejurărilor.

Pe plan politic, cel mai important moment al activității lui N. Iorga în deceniul al patrulea a fost deținerea președinției Consiliului de Miniștri, din aprilie 1931 pînă în mai 1932. În același timp, cea mai importantă și mai de durată dintre acțiunile desfășurate de istoric a fost lupta antifascistă, pe care o putem urmări din 1923 pînă în 1940. Ne vom ocupa, în cele ce urmează, de primul aspect, cu toate că, datorită unui complex de împrejurări obiective și subiective ostile, guvernarea lui N. Iorga nu a lăsat o amintire favorabilă în rîndul maselor populare, spre deosebire de activitatea sa antifascistă care a fost larg apreciată.

N. Iorga a acceptat, deși cu unele rezerve, datorate dorinței sale de păstrare a unei depline legalități, revenirea lui Carol II și preluarea tronului regal la 8 iunie 1930. Dar, spre deosebire de ceilalți șefi de partide, nu a urmărit, prin această acceptare, satisfacerea unor interese personale, poziția sa fiind determinată de credința că un rege major va putea scoate țara din criza în care intrase în timpul Regenței. Lipsa de interes personal, atît material, cît și politic, a contribuit la conferirea unei anume greutăți sfaturilor pe care istoricul le dădea lui Carol II, sfaturi prin care se ofereau soluții recunoscute de acesta ca oportune, dar considerate nerealizabile în acel moment. Cea mai interesantă din soluțiile avansate în 1930 — soluție care este drept, oferea formațiunilor politice mici o șansă de a participa la exercitarea puterii — era formarea unui cabinet de coaliție. Dacă N. Iorga dorea realizarea unei asemenea formule de guvernare pentru a transpune în practică cel de-al treilea sfat pe care-l dăduse lui Carol la 8 iunie 1930 : partidele să nu mai continue cu exclusivismul lor de

---

* Din studiul cu același titlu (500 pagini), primul fragment a apărut în *AIIAI*, XXIII/2, 1986.

[1] Teza incapacității politice a lui N. Iorga era afirmată în epocă de adversarii acestuia, mai ales în contextul campaniilor electorale. Ulterior ea a fost preluată fără o analiză critică, acordîndu-se deplină credibilitate unor momarialiști burghezi participanți la evenimente, dar avînd note de subiectivitate evidente, cum este cazul, în primul rînd, al lui C. Argetoianu, din amintirile căruia se citează frecvent.

pînă atunci[2], deci să urmărească mai întîi interesele țării — regele avea în vedere un guvern de coaliție ca pe o treaptă spre propria dictatură, instituită, dacă se putea, cu acceptiunea partidelor politice.

Se poate afirma că lumea politică românească din 1930 — Carol II, partidele politice, ziarele — îl vedea pe N. Iorga ca principal candidat la președinția guvernului de coaliție. Ragele privea cu bunăvoință o asemenea soluție datorită faptului că istoricul îi fusese profesor și exercita, indiscutabil, asupra lui o anumită influență, dar și datorită dorinței de a se folosi de prestigiul savantului pentru a face mai ușor acceptat regimul de dictatură. Tocmai de aceea, deși abia se suise pe tron și era confruntat cu numeroase probleme, Carol va participa cîteva zile la Cursurile de vară de la Vălenii de Munte, fiind evidentă încercarea de a se apropia de N. Iorga. Era în acest gest și dorința de a arăta lui Iuliu Maniu, care se considera atotputernic, că se au în vedere și soluții excluzînd Partidul Național Țărănesc în cazul cînd acesta nu-și va reduce din pretenția de îngrădire strictă a prerogativelor regale. Mesajul a fost înțeles foarte bine, dar la fel de amenințate de perspectiva unui guvern personal al suveranului — în afara marilor partide, deci și posibil împotriva lor — s-au simțit și Partidul Național Liberal (care, prin „Viitorul", califica pe N. Iorga ca „pur bolșevic"), și Partidul Poporului (ce lansa atacuri prin „Îndreptarea")[3].

În aceeași perioadă își afirma convingerea că cele mai eficiente guverne sînt cele de coaliție, la care să colaboreze, pe baza unui program minimal, toate partidele capabile să conlucreze la dezvoltarea României și dr. N. Lupu, președintele Partidului Țărănesc[4]. Deoarece prestigiul lui N. Lupu era mult mai mic decît al lui N. Iorga, iar primul privea cu suspiciune ideea unei monarhii autoritare, regele îl va prefera pe istoric.

Deși un nou minister al P.N.Ț., condus de G. G. Mironescu, se formase în urma demisiei lui I. Maniu la 10 octombrie 1930, zvonurile despre apropiata numire a unui guvern de coaliție nu au încetat. În acest context, la începutul anului 1931, Partidul Național își afirma credința că viitorul guvern trebuia să fie descărcat de orice obligații de club, să existe în afara partidelor[5]. Ideea va fi prezentată și în Adunarea Deputaților, de către N. Iorga, în martie 1931. Pornind de la aprecierea că guvernul G. G. Mironescu avea un program nerealist, el afirma că trebuia găsit un număr de oameni „cu desăvîrșire modești", care să cunoască tradițiile, să cutreere țara pentru a afla nevoile ei și apoi să legifereze „în linii simple", într-un mod adecvat societății românești[6]. N. Iorga își exprima opțiunea spre o întărire a puterii regale: prin Constituție regele nu guvernează, guvernul fiind stăpîn; prin datină trebuie o colaborare între rege și miniștri. Concluzia era o aprobare a acțiunii Suveranului care „a înțeles să

---

[2] N. Iorga, *Noul regim, Discursul Domnului Profesor N. Iorga, Președintele Partidului Național*, București, 1930, p. 9.

[3] Idem, *Doi ani de restaurație*, Vălenii de Munte, 1932, p. 15: „Am pentru întîia oară onoarea unui atac concentric al întregii prese de partid, care bănuiește că din legăturile mele personale cu Suveranul ar putea să iasă ceva care ar atinge drepturile imprescriptibile ale clientelelor de partid de a-și transmite o guvernare plină de satisfacțiile vanității și uneori de avantagiile materiale ale puterii". Întrezărind posibilitatea unui guvern N. Iorga, chiar personalități ale Partidului Național Țărănesc, aflat la putere, încearcă o apropiere de acesta. Astfel, M. Popovici, ministru de Finanțe, îl întreabă pe N. Iorga dacă n-ar putea forma un guvern cu majoritate național-țărănistă și cu păstrarea Parlamentului pe care P.N.Ț. îl domina — *ibidem*, p. 24.

[4] Ioan Scurtu, *Întemeierea și activitatea Partidului Țărănesc — Dr. N. Lupu (1927—1934)*, în *RdI*, tom 29, 1965, nr. 5, p. 707.

[5] „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 4, din 6 ianuarie 1931; idee reluată în nr. 5, din 9 ianuarie 1931. Pentru lupta în jurul ideii guvernului de coaliție, vezi și Ioan Scurtu, *Acțiuni de opoziție ale unor partide și grupări politice burgheze față de tendințele dictatoriale ale Regelui Carol al II-lea (iunie 1930 — februarie 1938)*, în *RdI*, tom 31, 1978, nr. 3, p. 392.

[6] „Monitorul Oficial", partea a III-a, Dezbaterile Adunării Deputaților (în continuare: *DAD*), nr. 71, din 26 martie 1931, ședința din 23 martie 1931, p. 1845.

reintre în datină"[7]. Datorită acestei poziții, regele îl avea în continuare în vedere pe istoric pentru conducerea unui posibil guvern de coaliție[8], în timp ce încerca să instaureze direct dictatura printr-un guvern prezidat de Mareșalul Presan, încercare nereușită, urmată de reluarea acțiunilor pentru constituirea ministerului în frunte cu N. Titulescu (tatonat în acest sens și în ianuarie 1931, la Paris)[9].

În martie-aprilie 1931, evoluția spre un nou minister se accelerează, pe fundalul unei tot mai puternice crize economice. N. Titulescu îl abordează pe N. Iorga, afirmîndu-i neîncrederea în posibilitatea de a forma un guvern de concentrare, deși îl dorea. Istoricul, cu toate că îl privea pe diplomat cu o anumită lipsă de simpatie[10], credea, la rîndul său, în oportunitatea unei coaliții, dar în jurul lui G. G. Mironescu, care, după sfatul lui, și-a prezentat chiar demisia, la 4 aprilie; regele a încredințat însă formarea unei noi echipe guvernamentale lui N. Titulescu[11].

Odată declanșată criza ministerială, timp de două săptămîni s-a desfășurat o intensă confruntare între diversele interese, pe care nici chiar abilul diplomat N. Titulescu nu a putut să le armonizeze. S-a propus, pe rînd, un guvern în afara partidelor, un guvern de colaborare a tuturor partidelor, de „concentrare", de „uniune națională", de personalități și tehnicieni. Principala cauză a căderii tuturor acestor formule a fost insistența regelui de a-l impune pe C. Argetoianu, neacceptat pentru tendințele sale dictatoriale de către I. Maniu, dar și rivalitatea exacerbată dintre forțele politice.

În întreaga perioadă a crizei ministeriale N. Iorga s-a aflat în centrul luptelor politice. De la început a fost solicitat să intre în guvernul de coaliție, dar, așa cum nota la 6 aprilie, nu avea nici cea mai mică dispoziție „de a servi ambiției nemăsurate a d-lui Titulescu"[12]. La 9 și 10 aprilie, istoricul este chemat în audiență la Palatul regal[13], unde, de data aceasta, își afirmă credința în imposibilitatea unui minister de șefi ai partidelor, precum și în ministerul partidelor fără șefi, recomandînd guvern de tehnicieni neangajați în politică, idee

---

[7] „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 39, din 19 februarie 1931.

[8] N. Iorga era adesea chestionat, la începutul lui 1931, de către Carol II în probleme politice; la 14 martie era din nou chemat în audiență — Biblioteca Academiei R. S. România (în continuare: *BARSR), Corespondența N. Iorga*, vol. 369, f. 39.

[9] Florea Nedelcu, *De la restaurație la dictatura regală. Din viața politică a României 1930—1938*, Cluj-Napoca, 1981, p. 40—47.

[10] Relațiile de reciprocă prețuire dintre cele două personalități se răciseră vizibil în timpul regenței, ajungînd, după 1930, la o încordare aproape permanentă, fapt care nu i-a împiedicat pe cei doi să mențină constant un ton urban, chiar în disputele parlamentare. N. Iorga îl caracteriza destul de caustic pe N. Titulescu: „Alintatul tuturora începînd cu el însuși, și răspînditorul generos al mijloacelor țării", reprezentantul străinătății, „care-l aprecia așa de mult, după perspectivele pe care le putea deschide, așa încît apărea ca un guvernator în numele acelei Societăți a Națiunilor". — N. Iorga, *O viață de om. Așa cum a fost*, vol. IV, București, 1981, p. 204—205. O caracterizare de aceeași natură i-o face în *Doi ani de restaurație*, p. 15—16.

[11] *Ibidem*, p. 32—34. N. Iorga aprecia demisia guvernului G. G. Mironescu ca pe „o hotărîre care trebuia luată de mult", deoarece nu putuse scoate țara din criză; „Avem nevoie nu de genii, ci de un guvern de hamali" („Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 78, 7 aprilie 1931).

[12] N. Iorga, *Doi ani de restaurație*, p. 35.

[13] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 364, f. 266. Pe formularul telegramei trimisă de mareșalul Palatului Regal la Vălenii de Munte pentru a-l chema în audiență, N. Iorga scria o ciornă de răspuns puțin protocolar: „D[omnul] cutare e foarte răcit și n-are mașină la dispoziție. Trenul a plecat. Știindu-se în rea stare de sănătate, a lăsat acasă la București un memoriu către Majestatea Sa pe care o roagă să binevoiască a-l citi, știndu-i la dispoziție, deși bolnav, numai dacă lămuririle date respectuos în acel memoriu n-ar fi suficiente pentru a convinge pe Majestatea Sa că d[omnul] Iorga n-ar putea fi de ajutor într-un ministeriu de coaliție prezidat de d[omnul] N. Titulescu".

expusă și într-un memoriu înaintat regelui. În aceleași zile au avut loc mai multe întrevederi cu N. Titulescu, la cererea repetată a acestuia[14]. N. Iorga a recurs la ideea guvernului de tehnicieni, găsind, în urma constatărilor făcute de N. Titulescu, că între partide sînt adversități atît de pronunțate încît nu pot fi conciliate pentru a forma un guvern de coaliție.

N. Iorga nu va ceda presiunilor conjugate, spunînd deschis regelui că bunele sale intenții nu vor reuși: „m-aș înțelege cu un Prim-ministru ca Majestatea Voastră, dar nu pot să mă înțeleg cu un Suveran ca d[omnul] Titulescu". În urma acestei audiențe se va retrage la Vălenii de Munte, dînd voie, totuși, membrilor Partidului Național să intre în ministerul de coaliție[15]. La audiența comună a șefilor de partide din 14 aprilie, pentru a nu tulbura și mai mult atmosfera politică, N. Iorga declara însă că se va supune fără condiții ordinelor lui Carol: a refuzat pe viitorul prim ministru, dar nu poate refuza pe rege. I se indică și scopul aducerii sale în guvern: ca element împăciuitor[16]. Recurgîndu-se pînă la urmă la un minister de tehnicieni, președintele Partidului Național urma să ocupe portofoliul pe care el însuși și-l alesese, cel al Ministerului Instrucțiunii Publice, (fiind vehiculată și ideea de a fi numit vicepreședinte al Consiliului), depunerea jurămîntului a fost fixată pentru 18 aprilie. Se părea că lucrurile s-au aranjat, dar impunerea lui C. Argetoianu, care urma să conducă alegerile, a trezit riposta hotărîtă a lui I. Maniu. În fața acestei noi situații, însăși N. Iorga va pune condiții: „alegerile nu le pot admite silnice, cu consecințele catastrofale pentru Coroană, ca acelea din Spania"[17]. La 18 aprilie va înainta un memoriu lui Carol II, trecînd în revistă întreaga situație: „D[omnul] Maniu e ireductibil. Crede în necesitatea de a se păstra Parlamentul și chiar în putința de a guverna mai departe. El învederează pericolul ce ar reprezenta temperamentul d[omnu]lui Argetoianu, pe care-l acuză de a fi servit și răsturnat toate partidele [...] D[omnul] Titulescu e ireductibil. Vrea păstrarea situației de aseară. Îmi recomandă ca, în cazul cînd Majestatea Voastră ar căuta alt șef de guvern, să iau acest Ministeriu, pe care nu eu, cu amici ai mei, l-am format. În aceste condiții și cu d[omnul] Argetoianu la Interne, deci șef real al guvernului, eu nu pot primi. Ar fi să mă supun ori la un răspuns favorabil al alegerilor imediate, dar smuls, cum zice d[omnul] Titulescu, cu sabia, ori la o derută care ar pune Coroana într-o situație ca aceea din Spania. A se face apel la șefii partidelor mi se pare pentru Coroană o abdicare *de plano*, ori de e vorba de unul ori de toți. Rămîne un guvern Titulescu cu menținerea cît se poate a Parlamentului. Alegeri acum fără d[omnul] Argetoianu mi se par cum am spus; cu dînsul, *pentru mine* inacceptabile. D[omnul] Argetoianu ca șef de guvern ar fi un regim bănuit de dictatură"[18].

În urma nereușitei lui N. Titulescu de a forma noul guvern la 18 aprilie 1931, Carol II îl va însărcina cu aceasta pe N. Iorga, sarcină acceptată cu mare reținere[19].

Original este atît felul cum a fost alcătuit noul guvern, cît și principiul de alegere a miniștrilor. După numire, primul ministru găsește lista făcută[20], și o

---

[14] *Ibidem*, vol. 369, f. 96.

[15] *Ibidem*, f. 88.

[16] N. Iorga, *Doi ani de restaurație*, p. 39—40.

[17] *Ibidem*, p. 42.

[18] Arh. St. București, fond Casa Regală, Carol II, dosar 13/1931, f. 1—2. Silviu Cutișteanu și Gh. I. Ioniță, în *Electoratul din România în anii interbelici*, Cluj-Napoca, 1981, p. 177, redau parțial memoriul, ca și M. Mușat, I. Ardeleanu, *România după Marea Unire*, vol. II, partea I, 1918—1933, București, 1986, p. 940.

[19] N. Iorga, *Doi ani de restaurație*, p. 43: „Nefiind altă soluție trebuie să primesc". Și în *Istoria Românilor*, vol. X, p. 483, N. Iorga consemna faptul că regele a trebuit să insiste pentru ca el să primească postul de prim ministru. Decretul regal nr. 1358/18 aprilie 1931, privind numirea lui N. Iorga, în Arh. St. București, fond Ministerul de Interne, Direcția Personal, dosar 1/1931, f. 8.

[20] N. Iorga, *Doi ani de restaurație*, p. 43. În *O viață de om...*, vol. IV, N. Iorga nota că lista noului guvern se afla pe cartea ce i-a întins-o regele; „Aceia sau oricare alții îmi erau indiferenți" (p. 206).

acceptă cu resemnare, conștient că îi va fi foarte greu să lucreze cu acești oameni, dar și că trebuia să se sacrifice pentru a pune capăt unei crize ministeriale care altfel se părea că nu va fi rezolvată. În această listă (aprobată prin Decretul regal nr. 1359 18 aprilie 1931[21]) figurau: N. Iorga, Președinte al Consiliului, Ministrul Instrucțiunii Publice și al Cultelor, ad-interim la Interne; C. Argetoianu, Ministru de Finanțe, ad-interim la Ministerul Afacerilor Străine; Dr. I. Cantacuzino, Ministrul Muncii, Sănătății și Ocrotirilor sociale; M. Manoilescu, Ministrul Industriei și Comerțului; Generalul C. Ștefănescu-Amza, Ministrul Armatei; C. Hamangiu, Ministrul Justiției; G. Ionescu-Șișești, Ministrul Agriculturii și Domeniilor; V. Vâlcovici, Ministrul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor; D. Munteanu-Râmnic, Subsecretar de stat la Interne. În cele 14 luni în care s-a menținut, guvernul a cunoscut o relativă instabilitate (17 completări și remanieri) determinată de influențe exterioare, demisii și moartea unui ministru (C. Hamangiu). Era clar că noul minister, deși prezidat de N. Iorga, nu era al Partidului Național și că avea o componență atît de diversă, încît era imposibilă armonizarea părerilor. În afara celor cîțiva membri ai Partidului Național (dintre care cel mai reprezentativ, cu excepția Primului ministru, era cumnatul acestuia, D. Munteanu-Râmnic, profesor de istorie la Liceul Sfinții Petru și Pavel din Ploiești), grupul cel mai important numeric, dar și din punct de vedere al pozițiilor deținute, era format din oamenii regelui: în primul rînd, C. Argetoianu și generalul C. Ștefănescu-Amza. Fuseseră atrași și cîțiva reprezentanți ai celor două mari partide politice, fără ca ei să acționeze în numele partidelor respective; N. Iorga dorise ca această atragere să fie făcută cu acordul lui I. Maniu și I. G. Duca[22].

Primul ministru își dădea perfect seama de imensele greutăți ridicate de compoziția eterogenă a cabinetului său. El nota: „Nu mai era vorba, ca într-un guvern al meu, cu oamenii mei, cari să mă cunoască, să mă stimeze și să mă iubească, de a avea inițiativa în toate ministerele, ci numai de a încerca sfaturi prietenești, pe care le primește cine vrea“[23]. Dintre membrii Consiliului, afară de reprezentanții Partidului Național, cel mai apropiat de Primul ministru se arăta C. Hamangiu, Ministrul Justiției, care, admirator al istoricului încă dinaintea primului război mondial, va încerca să-l propună pentru Premiul Nobel, în noiembrie 1931[24]; gestul nu putea fi interpretat ca un act de curtenie interesată, dacă avem în vedere faptul că autorul propunerii parcursese deja toate treptele ierarhiei în domeniul său de activitate. Un alt exemplu de loialitate față de N. Iorga a fost dr. Iuliu Hațieganu, care deși a demisionat din guvern, la 14 iulie 1931 (era ministru de stat), îi va trimite istoricului o scrisoare, exprimîndu-i deplina admirație pentru activitatea pe care o desfășura[25].

Așa cum prevăzuse N. Iorga, prin memoriul din 18 aprilie 1931, C. Argetoianu era omul cel mai puternic în guvern; deși a cedat Ministerul Afacerilor Străine lui D. I. Ghica, la 27 aprilie, la 7 mai și-a atins scopul principal, obținînd conducerea Ministerului de Interne. *Încă de la început se știa că Argetoianu* va prelua și acest minister, amînarea fiind rezultatul dorinței de a limita reacția ostilă față de noul guvern în țară și în străinătate. De altfel, însuși C. Argetoianu

---

[21] Arh. St. București, fond Ministerul de Interne, Direcția Personal, dosar 1/1931, f. 9.

[22] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 367, f. 93 — răspunsul lui I. Maniu prin care respinge orice colaborare; în discuție fusese cooptarea lui I. Cămărășescu (P.N.Ț.) ca ministru de interne.

[23] N. Iorga, *Doi ani de restaurație*, p. 44.

[24] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 364, f. 164—165.

[25] *Ibidem*, vol. 382, f. 195—196. După moartea lui C. Hamangiu, N. Iorga îl va propune în loc pe Andrei Rădulescu — Arh. St. București, fond Casa Regală, Carol II, dosar 3/1932, f. 1; la refuzul lui Andrei Rădulescu de a primi postul (BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 392, f. 228—229), regele îl va numi pe Valeriu Pop. Lista modificărilor din componența guvernului N. Iorga în vol. *Istoria României între anii 1918—1944. Culegere de documente*, coordonator Ioan Scurtu, București, 1982, p. 496—498.

nu făcea nimic, în afara publicării unor articole de presă neconvingătoare, pentru a dezminți zvonul că era adeptul dictaturii.

Relațiile dintre C. Argetoianu și N. Iorga s-au caracterizat prin permanente manevre de culise din partea ministrului de interne, avînd drept scop subminarea autorității primului ministru, pentru a-i succeda. Poziția afișată deschis era, însă, cu totul alta. Pregătindu-și intrarea în ministerul național, C. Argetoianu va încerca să se apropie de N. Iorga, din martie 1931 ; în această direcție edificator era un articol din „Curentul", reluat în „Neamul Românesc", dovadă a faptului că istoricul îl crezuse sincer pe autor[26]. Se afirma că acțiunea politică a lui N. Iorga „e perfect unitară", acesta fiind „figura cea mai unitară în politica țării noastre" ; „țărănismul său este cinstit", el este „doctrinarul adevăratei democrații", „omul simbolic, cea mai curată întrupare a neamului românesc". Autorul acestui articol cu laude ditirambice este același care va nota, mai tîrziu, că istoricul este „panaroic" și „isteric"[27]. Duplicitatea ministrului de interne în raporturile sale cu primul ministru a reieșit cu claritate cu prilejul călătoriei celui dintîi în străinătate, la sfîrșitul lui 1931. La Roma — de unde trimitea Președintelui de Consiliu felicitări de Anul Nou[28] — se prezenta ca adevăratul șef al guvernului român, pe lîngă șeful nominal, un „universitar" și afirma că se apropie instalarea sa ca președinte[29]. De partea cealaltă, N. Iorga încerca o colaborare onestă cu ministrul de interne, luîndu-i apărarea atît în presă, cît și în Parlament, unde a fost supus unei violente interpelări pentru că încredințase Ministerul de Finanțe unui om cu totul nepregătit și cu trecut pătat[30]. După căderea guvernului, în fața atacurilor, deschise acum, ale lui C. Argetoianu în Adunarea Deputaților, N. Iorga nota cu amărăciune : „De la un astfel de om mă așteptam să fie și mai jos"[31].

Guvernul de uniune națională, format atît de repede în contrast cu îndelungatele tratative nereușite ale lui N. Titulescu, a depus jurămîntul la 18 aprilie 1931. Solemnitatea depunerii jurămîntului este interesantă pentru intențiile celor cooptați, intenții dezvăluite parțial prin discursurile ținute[32]. Regele accentua asupra caracterului nepartinic al cabinetului : „unii, chiar dacă sînteți într-un partid politic, v-ați descătușat prin intrarea în acest guvern de anume considerațiuni, în care sînteți dezlegați de orice interes în afară de cel al binelui țării". Nu ajungea, însă, la ideea guvernării împotriva partidelor, o atare afirmație fiind evident prematură ; totuși, sublinia faptul că „în aceste timpuri grele este nevoie de muncă și administrație cinstită" — aluzie defavorabilă la adresa miniserelor trecute, care nu ar fi respectat acest principiu și o încercare de a discredita marile partide politice. În răspunsul său, președintele Consiliului de Miniștri sublinia un aspect pe care-l va repeta deseori : că nu a cerut postul ce i se încredințase și că l-a primit din sentimente de „devotament față de suveran și nesfîrșită iubire față de țară". Era făcută astfel o distincție pe care N. Iorga o va relua în diverse ocazii : dacă regelui îi datora devotament, față de țară avea „nesfîrșita iubire" și o situa, deci, înaintea lui Carol[33]. Se angaja să-și întrebuințeze toate puterile, fără cruțare, spre binele general.

La 20 aprilie 1931 a fost publicat Mesajul noului guvern către țară (din 19 aprilie), document care aducea, însă, mai mult cu o declarație de intenții decît cu un program. Era făcut un apel către toți românii, din toate clasele, „sătui de

---

[26] „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 52 din 6 martie 1931.

[27] C. Argetoianu, *Pentru cei de mîine. Amintiri din vremea celor de ieri*, în vol. *Monarhia de Hohenzollern văzută de contemporani*, București, 1968, p. 421, 447, 467.

[28] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 371, f. 30.

[29] N. Iorga, *Memorii*, vol. VII, p. 20. C. A. Argetoianu călătorea în Occident ca particular, avînd concediu de odihnă aprobat de Consiliul de Miniștri — Arh. St. Bucureți, fond Ministerul de Interne, Direcția Personal, dosar 1/1931, f. 26. Credința sa că-i va succeda lui N. Iorga e consemnată și de S. Cutișteanu, Gh. I. Ioniță, *op. cit.*, p. 176.

[30] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 382, f. 109 ; într-o altă ședință, același deputat va aduce acte probatoare — *ibidem*, f. 120.

[31] N. Iorga, *Memorii*, vol. VII, p. 24.

[32] „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 87, din 20 aprilie 1931.

luptele zadarnice în cari cele mai frumoase bunăvoinți s-au obosit adesea fără folos", să colaboreze. Promitea respectarea muncii și liniștii fiecăruia, prin asigurarea unei depline legalități ; activitatea politică a tuturor cetățenilor și partidelor nu va fi îngrădită ; se va institui un control atent al administrațiilor și vor fi pedepsite abuzurile în defavoarea banului public ; va fi restrîns numărul funcționarilor de stat ; nu se vor face împrumuturi împovărătoare. Se cerea naționalităților conlocuitoare o „frățească colaborare". Se va lupta pentru pace și respectarea hotarelor consfințite prin tratate[34]. Nimeni nu putea contesta caracterul pozitiv al Mesajului, dar rămînea de văzut cîte din punctele lui vor putea fi traduse în practică și dacă metodele folosite vor fi acceptate.

Pentru că presa de partid — mai ales cea a P.N.Ț. — acuza Cabinetul că nu are un adevărat plan de guvernare, N. Iorga a folosit prilejul întrunirii Parlamentului, la 30 aprilie 1931, pentru a-și detalia intențiile. Programul său izvora din necesitățile stringente ale țării. Primul obiectiv vizat era „restituirea acelor drepturi ale Coroanei care, spre paguba ei și a tuturora, i-au fost răpite mai ales în anii din urmă". Era clar că N. Iorga privea cu ochii istoricului aceste drepturi, fără să țină seamă de faptul că însăși monarhia constituțională, ca formă de guvernămînt, se adaptase cerințelor statului modern ; cel care-l încuraja pe această linie era cel ce voia să profite de pe urma unei asemenea concepții — Carol II[35]. Primul ministru afirma că va preface Parlamentul dintr-un organ al luptelor dintre partide, într-un loc de reprezentare a voinței liber exprimată a întregului popor, se vor lichida tendințele regionalist-autonomiste ; se va urmări o însănătoșire trupească și sufletească a țăranului ; îmbunătățirea legislației sanitare ; înlăturarea birocrației din administrație ; adaptarea școlii la nevoile societății ; revenirea la o agricultură de solidaritate între țărani și de strînsă organizare din partea statului ; reforma aparatului funcționăresc ; eliminarea reglementărilor excesive, din industrie ; comerț adaptat nevoilor ; înlăturarea activităților cămătărești ; echilibrarea finanțelor și revizuirea bugetului pe 1931 ; pedepsirea celor vinovați de fraude („vom merge pînă la cercetarea originii unor averi care uimesc și scandalizează") ; desființarea regiilor autonome ; înzestrarea corespunzătoare a armatei ; atragerea naționalităților la o colaborare sinceră ; păstrarea și întărirea alianțelor, lupta pentru pace, relații bune cu toți vecinii[36].

Format în condiții ieșite din comun, încălcînd sistemul folosit pînă atunci, lovind în interesele majorității grupurilor politice, nu numai a celor mari, era normal ca noul guvern să fie antrenat într-o confruntare cu partidele politice lezate în atotputernicia pe care o avuseseră pînă atunci. Însă, rivalitatea pentru putere dintre diferitele categorii ale burgheziei și credința că noul guvern

---

[33] Aceeași deosebire între atitudinea față de țară și față de rege o făcea N. Iorga și în discursul ținut, la 8 iunie 1930, în Adunarea Deputaților : „Cînd fac o declarație chibzuiesc mai întîi dacă poate să supere interesele țării [...] al doilea, numai al doilea, întreb dacă nu se poate să supere pe Majestatea Sa" — N. Iorga, *Noul regim*, p. 10. De mai multe ori, N. Iorga a subliniat ideea că miniștrii, fiind numiți de rege, trebuiau să exprime voința lui, nu a partidelor din care făceau parte (*DAD*, nr. 16, din 15 iulie 1931, ședința din 2 iulie 1931, p. 459). Concepția aceasta era atît de deosebită de sistemul practicat pînă atunci, încît în mod firesc va trezi riposta partidelor.

[34] „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 87, din 20 aprilie 1931. N. Iorga nota în *O viață de om...*, vol. IV, p. 207 : „Era vădit că țara vrea lucruri noui, și mulți credeau că-mi va fidat să le realizez". Mergînd pe linia cunoscutei sale credințe că țărănimea este clasa de bază a societății românești, N. Iorga lansa către aceasta un apel de sprijin — „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 90 din 25 aprilie 1931.

[35] N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. X, p. 478 : „Carol al II-lea aducea, cu experiența vieții în străinătate, și un puternic temperament de inițiativă și dominație, cu care trebuia să se înțeleagă de la început o castă de oameni politici și politicieni de rînd, obișnuiți, sub slaba Regență, încă mai mult, să comande, și jos, dar, dacă se poate, și sus".

[36] *DAD*, nr. 1 din 5 mai 1931, ședința din 30 aprilie 1931, p. 2—3.

este efemer au făcut ca atitudinea față de el să fie nuanțată și uneori să sufere modificări de la o etapă la alta chiar în cadrul aceluiași partid.

Vizita președintelui Consiliului de miniștri la șefii de partide a scos în evidență, de la început, atitudinea diferită a acestora — de la refuz de colaborare și „declarații de război", la expectativă și încercări de apropiere. I. Maniu s-a arătat foarte supărat și scandalizat de unele intenții ale lui N. Iorga privind legislația național-țărănistă; în ședința Adunării Deputaților din 30 aprilie 1931, el va afirma însă că nu i s-a propus nici o colaborare [37], iar în discuția la Mesajul regelui, din sesiunea extraordinară a Parlamentului din vara lui 1931, Eduard Mirto declara că guvernul „și-a asumat rolul de cabinet de uniune națională, deși era conștient că nu poate realiza această uniune" [38]. I. G. Duca a fost amabil, atitudine pe linia împăciuitoare față de Carol II pe care o adoptase după moartea lui Vintilă Brătianu, cu speranța estompării impresiei defavorabile național-liberalilor lăsată de ostilitatea cu care fusese privită Restaurația. Al. Averescu își arăta rezervele față de guvern, deși fusese asigurat, printr-o scrisoare, că Partidul Poporului „nu va avea să se plîngă niciodată de o călcare de drept din partea noastră" [39]. Partenerul de șefie al lui Al. Averescu, Oct. Goga, va afirma în Adunarea Deputaților că eșecul lui N. Titulescu i-a produs „o mare nedumerire", accentuată de venirea lui N. Iorga, deoarece „am ajuns într-o situație paradoxală, care pentru întîia oară se găsește aici în țară, de la întemeierea României moderne, ca guvernul care se face să fie în afară de cadrele politice din țară" [40]. Un mesaj călduros de colaborare i-a fost trimis lui Gh. I. Brătianu (singurul șef de partid cu care N. Iorga era legat și prin activitatea științifică), căruia-i declara cît de mulțumit ar fi dacă împrejurările ar permite „în orice formă să punem alături eu, experiența bătrîneței mele, d[umnea]ta toată încrederea tinerească pe care o aduci țerii" [41]. Totuși, înțelegerea nu a putut fi realizată, datorită opoziției conducerii partidului lui Gh. I. Brătianu, în rîndurile căreia intrau toți reprezentanții „Școlii noi" de istorie, transpunînd astfel disputa științifică și în plan politic. Dr. N. Lupu se arăta foarte supărat că i-a căzut ideea unui minister al partidelor mici, în care ar fi avut un rol important; va căuta, însă, chiar în zilele următoare, să se apropie de putere, scrisoarea sa din 5 mai lăsînd impresia că se oferă, probabil, pentru postul de ministru de interne (pe care-l mai deținuse în 1919—1920) [42]. În urma acestor întrevederi, N. Iorga răspundea unui ziarist străin că nu contează pe nici o colaborare cu partidele [43].

---

[37] *Ibidem*, p. 3—4.

[38] *Ibidem*, nr. 10 din 2 iulie 1931, ședința din 26 iunie 1931, p. 316.

[39] Scrisoare publicată în „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 87, din 20 aprilie 1931, reluată în vol. N. Iorga, *Corespondență*, vol. I, ed. Ecaterina Vaum, București, 1984, p. 76.

[40] *DAD*, nr. 9, din 30 iunie 1931, ședința din 25 iunie 1931, p. 289.

[41] BARSR, S $\frac{32\ (1)}{\text{CDIII}}$

[42] Dr. N. Lupu cerea o întrevedere pentru a lămuri anumite zvonuri „care mă privesc și pe mine și partidul meu și mai ales *majoritatea* d[umnea]*v*[oastră], în viitoarea Cameră", și care „pot fi direct dăunătoare și programului și acțiunii d[umnea]voastră începute atît de frumos și sub așa de bune auspicii" — *ibidem*, *Corespondența N. Iorga*, vol. 366, f. 149. În discursul ținut în Adunarea Deputaților, dr. N. Lupu a dat o altă versiune a poziției sale: cu toate că soluția guvernului N. Iorga a venit „brusc", el a fost satisfăcut pentru că istoricul fusese „marele nedreptățit", „marele sacrificat al tuturor partidelor". Cu aceeași ocazie, deși se afla în opoziție, dr. N. Lupu va face un elogiu lui N. Iorga: „Și orice s-ar întîmpla, Neculai Iorga face parte din sufletul nostru al tuturor. Și atunci cînd se va prăpădi, dacă se va prăpădi înaintea noastră, această bucățică de suflet va rămîne în sufletul nostru [...] veșnic muncind, pe cînd alții, de douăzeci de ani se ceartă, se tot ceartă, în această Adunare!" — *DAD*, nr. 12, din 8 iulie 1931, ședința din 30 iunie 1931, p. 364—365.

Poziția partidelor politice nu reprezintă singura reacție la numirea guvernului N. Iorga ; întregesc imaginea felului cum a fost primit de societatea românească, scrisorile și telegramele trimise de diverse personalități izolate, care nu aveau rol în viața politică, de la grupuri reprezentînd categorii sociale distincte. Urări de succes erau primite de la N. Basilescu, Decan al Facultății de Drept din București [44], centru universitar unde întregul corp profesoral a organizat o sărbătorire a președintelui Consiliului de Miniștri, la 19 mai 1931, la Athénée Palace [45]. Sărbătorirea era cu atît mai interesantă, cu cît se știe că profesorii universitari aveau o influență foarte mare, în acea perioadă, în viața politică. Foști adversari declarați pe tărîm științific, ca M. Dragomirescu, se ofereau pentru colaborare [46]. Patriarhul Miron spera să capteze bunăvoința primului ministru pentru a scăpa biserica ortodoxă de „nedreptățile" făcute de guvernele trecute [47]. În unele scrisori răzbate credința că va fi instituit un regim de adevărată moralitate ; un grup de intelectuali afirma că „întreaga țară a răsuflat ușurată, avînd convingerea că a scăpat de era favoritismului, că egalitatea în fața legilor va fi fapt real [...] și că fiecare va fi pus la locul meritat, cerîndu-i-se muncă pentru plata ce primește din sudoarea contribuabilului" [48]. Episcopul maghiar al Transilvaniei, Carol Mailath se arăta încîntat că la cîrma țării a ajuns acel „imens capital de intelectualitate și moralitate neprihănită", pe care-l simboliza N. Iorga [49]. Din județul Cernăuți, prefectul scria că „Noul guvern a impresionat foarte plăcut", așteptîndu-se publicarea programului detaliat ; țăranii plini de datorii, sperau într-o îndreptare a situației lor [50].

Așadar, felul cum a fost întîmpinat noul guvern era divers, notele de ostilitate alternînd cu cele de bucurie sau chiar entuziasm. Terenul era destul de propice activității viitoare, mai ales dacă se are în vedere faptul că N. Iorga nu se baza decît pe propriul prestigiu, neavînd un partid puternic.

Primul pas important spre consolidarea guvernului a fost dizolvarea Parlamentului cu majoritate național-țărănistă, acțiune cu care primul ministru nu era inițial de acord [51] ; refuzul violent de colaborare al lui I. Maniu a impus această soluție [52]. Parlamentul a fost, de aceea convocat la 30 aprilie 1931 pentru a asculta „explicații care cuprindeau rațiunea de a fi a noului guvern" [53], în fapt, prezentarea programului pe care și-l propusese. Președintele Consiliului, întîmpinat la început cu oarecare simpatie, dispărută pe măsura expunerii inten-

---

[44] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 367, f. 83.

[45] *Ibidem*, vol. 368, f. 223.

[46] *Ibidem*, vol. 367, f. 180 ; în scrisoarea către N. Iorga, M. Dragomirescu menționa răceala totală a regelui față de el ; de aceea era sceptic în ceea ce privește posibilitatea de a avea vreun rol politic, deoarece „fără rege, politică astăzi nu se mai poate face". Se oferea pentru colaborare și I. A. Basarabescu — *ibidem*, vol. 368, f. 224—225. Alte scrisori de sprijin de la scriitori și studenți în vol. 364, f. 5—6 ; vol. 367, f. 26 ; vol. 369, f. 316—317.

[47] *Ibidem*, vol. 367, f. 85—86 ; în răspunsul său (publicat în *N. Iorga, Corespondență*, vol. 1, p. 362—363), primul ministru se ridica împotriva antrenării preoților în luptele politice, mai ales alături de legionari.

[48] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 369, f. 140—141.

[49] *Ibidem*, f. 156. Reprezentanții armenilor, altă minoritate națională, își exprimă și ei satisfacția — *ibidem*, f. 161. De la Paris, un grup de simpatizanți îi scria că țara și-a găsit un „constructor" — *ibidem*, vol. 367, f. 134.

[50] *Ibidem*, vol. 369, f. 244—245. Pe noțiunea de simpatie a Grupării Femeilor Române, N. Iorga scrisese : „Femeile române neavînd încă drepturi politice, odată mai mult la această grea răspîntie istorică le cer cu hotărîre să sprijine cu tot sufletul lor unirea națională a tuturor fiilor țării", — *ibidem*, f. 129.

[51] Potrivit declarației făcută de N. Iorga lui N. Lupu — *DAD*, nr. 12, din 8 iulie 1931, ședința din 30 iunie 1931, p. 365, N. Iorga menționa, de asemenea, că încercările de a face să trăiască Parlamentul n-au izbutit din cauza Partidului Național Țărănesc — vezi *Manifestul guvernului*, în „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 96 din 4 mai 1931.

[52] Camerele erau „compromise în opinia publică" și „își terminaseră a treia sesiune cu un imens scandal", nota N. Iorga în *Doi ani de restaurație*, p. 46.

[53] *Ibidem*, p. 47.

ților sale, și-a exprimat convingerea că nu putea să ceară aprobarea pentru programul său unei adunări cu concepții atît de diferite de ale guvernului; deși s-a străduit, timp de două săptămîni, ca să evite despărțirea, aceasta este impusă de „întrebuințarea, de conducerea Partidului Național Țărănesc, contra celor mai prietenești propuneri de colaborare, a tot ce poate iscodi exclusivismul de partid, peste care, cu concursul tuturor voințelor libere din mijlocul tuturor partidelor, a căror ființă n-am dreptul s-o critic, dar cu care în această însușire a lor nu înțelegem a lega soarta acestui minister, aș fi dorit să am posibilitatea de a lucra" [54]. În final, prin Mesajul regal au fost fixate noi alegeri pentru Adunarea Deputaților la 1 iunie, iar pentru Senat la 4, 6 și 8 iunie 1931.

În condițiile complexe determinate de numirea surprinzătoare a guvernului N. Iorga, de dizolvare neașteptată a Parlamentului, de luptă acerbă pentru putere între partidele politice și de manevre ale regelui pentru a-și atinge țelul instaurării propriei dictaturi — toate acestea pe fundalul unei acute crize economice, cu implicații profunde în sfera socială — campania electorală și alegerile au însemnat momente de confruntare puternică între toate forțele aspirante la conducerea statului. Puțini, însă, doreau să se impună pentru a transpune în practică idei proprii (printre aceștia N. Iorga), majoritatea dorind puterea numai în beneficiul clasei sau grupării pe care o reprezentau. În acest context, notele de obiectivitate fiind foarte rare, este normală suspiciunea cu care trebuiesc privite comentariile ziarelor de partid, ca și onestitatea promisiunilor electorale.

În sînul guvernului conducerea formală o avea N. Iorga, iar cea reală C. Argetoianu, fiecare avînd propria viziune, diferită total de a celuilalt, asupra felului cum trebuia condusă campania electorală, a alianțelor ce trebuiau realizate, precum și a condițiilor în care trebuiau să se desfășoare alegerile. Primul ministru dorea o alianță a partidelor mici, intitulată „Uniunea Națională". Intenționa, totodată, ca în viitorul Parlament să fie reprezentate corporațiile, asociațiile profesionale și cetățenești, „uniuni și tovărășii de tot felul, cuprinzînd pe oamenii legați prin temeinicele legături de îndeletniciri de breaslă" [55]. Lui N. Lupu îi declara chiar că 60 la sută din numărul deputaților va aparține corporațiilor și 40 la sută partidelor; ideea va fi transpusă în practică dar într-o mică măsură, numai puțini reprezentanți ai asociațiilor profesionale intrînd în Parlament.

Pentru evoluția confruntării dintre cei doi conducători ai Cabinetului pe teme electorale, interesantă și edificatoare este relatarea lui N. Lupu privind

---

[54] *DAD*, nr. 1, din 5 mai 1931, ședința din 30 aprilie 1931, p. 3—4. Unul dintre reprezentanții P.N.Ț. declara că în Adunarea Deputaților din 30 aprilie se făcuse o „declarație ministerială provocatoare și ofensatoare" — *ibidem*, nr. 10, din 2 iulie 1931, ședința din 26 iunie 1931, p. 316. Crezînd că Parlamentul nu va fi dizolvat, pe parcursul discursului lui N. Iorga înșiși parlamentarii majorității au aplaudat unele puncte ale programului guvernului, declarîndu-se, însă mai tîrziu, adversari ai tuturor deziderateler pe care Cabinetul și le propunea. Declarația de dizolvare a fost primită cu vociferări ale majorității parlamentare — cf. N. Iorga, *Doi ani de restaurație*, p. 47. Pentru a-și arăta opoziția față de guvernul N. Iorga, la ședința Parlamentului din 30 aprilie 1931 au lipsit cîțiva membri marcanți ai partidelor politice: A. Călinescu, I. Cămărășescu, A. C. Cuza, Gr. Gafencu, Pan. Halippa, Gr. Iunian, G. G. Mironescu, Vaida Voievod ș.a. *DAD*, nr. 1, din 5 mai 1931, ședința din 30 aprilie 1931, p. 1.

[55] „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 96 din 4 mai 1931. Printre reprezentanții corporațiilor și asociațiilor care au intrat în Parlament se afla N. Marinescu, din partea micilor industriași și meseriași, N. Bușilă, din partea Uniunii Generale a Industriașilor din România ș.a., candidînd pe listele Uniunii Naționale — *DAD*, nr. 9 din 30 iunie 1931, ședința din 27 iunie 1931, p. 356, cuprinde discursurile din Adunarea Deputaților, în care cei aleși își exprimau gratitudinea față de guvern. Înainte de dizolvarea Parlamentului, lui N. Iorga i se adresează o delegație a Partidului Social Democrat cerînd modificarea legii electorale în sens democratic; deși răspunsul a fost favorabil, primul ministru afirma, îndreptățit, că nu i se va aproba o atare modificare în Camerele cu majoritate național-țărănistă — cf. S. Cutișteanu, Gh. I. Ioniță, *op. cit.*, p. 178.

tratativele Partidului Țărănesc cu guvernul. După vizita de luare de contact făcută de N. Iorga președintelui Partidului Țărănesc, în aprilie 1931, și scrisoarea foarte amicală lăsată acestuia, N. Lupu se considera deja în „cartel moral" cu primul ministru. O primă dezamăgire o va avea, însă, după dizolvarea Parlamentului, cînd dr. Petre Țopa (unul dintre conducătorii Partidului Național) îi va oferi numai două capete de listă pentru alegeri; protestului provocat de această propunere, primul ministru îi răspundea: „Domnule Dr. Lupu, baza Parlamentului meu este dumneata; eu n-am partid, Argetoianu n-are partid". Însă, în timpul cît N. Iorga se afla în vizită, împreună cu regele, la Timișoara, ministrul de interne a răsturnat înțelegerea verbală cu Partidul Țărănesc și a făcut alta cu Partidul Național Liberal (I. G. Duca). La reîntoarcere, primul ministru a încercat să păstreze totuși acordul cu dr. N. Lupu, fără să reușească. Abordîndu-l pe C. Argetoianu, președintele Partidului Țărănesc va primi va primi doar promisiunea a 20 de locuri în Parlament, fapt care va provoca întreruperea tratativelor[56]. Și alți șefi de partide și-au arătat convingerea că ministrul de interne a impus alianța cu Partidul Național Liberal[57]; în practică era o manevră a regelui pentru a atrage marea burghezie, mai ales că gestul însemna și lichidarea definitivă a aureolei liberalilor ca singuri opozanți la restaurația din 8 iunie 1930. De cealaltă parte, I. G. Duca dorea și el să șteargă cît mai repede amintirea, neplăcută pentru Carol II, a ostilității trecute față de suveran, netezind astfel drumul partidului său către putere[58]. Președintele național-liberalilor acționa în lumina unei moțiuni speciale adoptată la Congresul partidului din 22 februarie 1931, prin care se cerea cucerirea cît mai grabnică a puterii[59]. Potrivit aranjamentului cu C. Argetoianu, a doua zi după alegeri liberalii își vor lua toată libertatea de acțiune[60], formînd în Adunarea Deputaților un bloc nemaiîntîlnit pînă atunci, numit centru.

Cu Uniunea Națională au mers în alegeri Partidul German (foarte mulțumit de faptul că în fruntea Subsecretariatului de Stat al minorităților naționale, nou înființat, a fost numit un sas, Rudolf Brandsch)[61], Partidul Ucrainean, Liga „Vlad Țepeș"[62] și Partidul Național Liberal (I. Gh. Duca).

N. Iorga s-a arătat foarte activ în campania electorală, prin numeroasele articole publicate în „Neamul Românesc" sau în alte ziare, cît și, în special, prin călătoriile în aproape toate județele țării. În cadrul acestor călătorii i s-a consolidat convingerea oportunității guvernului său: „Se pare că în adevăr un spirit nou s-a trezit, și aceasta mă îndeamnă a anunța o întreagă operă de reforme radicale, de schimbare a moravurilor, care ar cere patru ani încheiați. Credeam că numai de la țară aș avea să-i cer; felul cum am fost invitat să primesc puterea era o asigurare, în aparență îndestulătoare, din cealaltă parte"[63]. În discursurile ținute la Tîrgoviște, Găești și Pitești, afirma că, nefiind om de partid, dorește și poate să primească colaborarea cu toți oamenii de bine; fiind rugat să ia puterea, înțelege să o păstreze pentru a cîrmui țara spre binele

---

[56] *DAD*, nr. 12 din 8 iulie 1931, *ședința din 30 iunie 1931*, p. 266.

[57] *Ibidem*, nr. 9 din 30 iunie 1931, ședința din 25 iunie 1931, p. 295.

[58] Florea Nedelcu în *Contradicții și reorientări în evoluția Partidului Național Liberal (1930—1931)*, în *RdI*, tom 30, 1977, nr. 12, p. 1870, susține că I. G. Duca este cel care a „inițiat și obținut" înțelegerea cu C. Argetoianu; Emilia Sonea și Gavrilă Sonea în *Viața economică și politică a României 1933—1938*, București, 1978, p. 29, afirmă, însă, că regele a cerut lui C. Argetoianu să încheie un cartel cu național-liberalii, pe care I. G. Duca l-a acceptat. Important este faptul că, în practică, indiferent de cel care a avut inițiativa, ambele grupuri — și liberalii duciști și cercurile Palatului regal, reprezentate de C. Argetoianu — erau la fel de interesate într-o colaborare, deși fiecare din motive diferite.

[59] Arh. St. București, fond Casa Regală, Carol II, dosar 158/1931, f. 9.

[60] N. Iorga, *Doi ani de restaurație*, p. 51.

[61] Această măsură a lui N. Iorga a fost puternic criticată de Oct. Goga în Adunarea Deputaților — *DAD*, nr. 9, din 30 iunie 1931, ședința din 25 iunie 1931, p. 295 — dar și aprobată de reprezentanții unor naționalități conlocuitoare — *ibidem*, nr. 10, din 2 iulie 1931, ședința din 26 iunie 1931, p. 315.

[62] De nuanță conservatoare; vezi și M. Mușat, I. Ardeleanu, *op. cit.*, p. 558.

[63] N. Iorga, *Doi ani de restaurație*, p. 50.

întregului popor[64]. La Giurgiu își sublinia dorința de a nu fi confundat cu miniștri trecuți, care făceau călătorii în ajunul alegerilor cu scopul de a se impune alegătorilor; călătoriile sale au ca scop lămurirea populației asupra împrejurărilor numirii noului guvern, precum și a țelurilor sale[65]. La Cîmpulung Muscel va insista asupra primatului datinei în raport cu legile, care, datorită acestui fapt, pot fi modificate[66]. În multe dintre aceste discursuri era prezentată și problema partidelor politice, primul ministru declarînd că nu se consideră adversar al lor, dar este împotriva ideii că partidele trebuie să-și servească partizanii în detrimentul țării[67].

Rămas mai mult în București, pentru manevrele necesare propriilor țeluri, C. Argetoianu va face numai cîteva călătorii de propagandă în țară. Spre deosebire de N. Iorga, afirma deschis că guvernul în numele căruia vorbea „cere voturile pentru o operă de refacere pe toate terenurile". De asemenea, tot în opoziție cu primul ministru, expunea un program detaliat de acțiuni viitoare, prezentat în lumina dezastrului financiar (10 miliarde deficit) lăsat de Partidul Național Țărănesc[68]. Deși nu au avut succesul discursurilor lui N. Iorga, cele ale ministrului de interne și de finanțe erau mult mai aproape de realitățile momentului; o diferență normală, dacă avem în vedere propensiunea gîndirii politice a celui dintîi și experiența politică practică a celui de al doilea.

În *Manifestul guvernului către țară* se afirma că alegerile vor fi libere și că se dorește ca în Parlamentul viitor să fie cît mai mulți oameni de frunte, care să însemne ceva prin ei înșiși și să reprezinte toate partidele[69]. Din formulările folosite se vede că Manifestul era alcătuit de N. Iorga, bunele sale intenții neputînd fi negate. C. Argetoianu, însă, a pregătit alegerile după formula guvernelor de pînă atunci: a numit noi prefecți de județe, cu sarcini speciale pentru cîștigarea cu orice preț a alegerilor; a trecut unitățile de jandarmi de la Ministerul Armatei la cel de interne, pentru a le avea în directă subordine; a dizolvat consiliile comunale și orășenești, formate în majoritate din național-țărăniști; a dispus transferarea unor juriști în funcție de interesele electorale ale guvernului[70].

De partea cealaltă, partidele de opoziție au desfășurat o campanie violentă contra guvernului, prin presă și întruniri publice. Ziarele cele mai înverșunate în această campanie au fost „Adevărul" și „Dimineața", precum și „Patria" din Cluj, oficios al Partidului Național Țărănesc. Cele mai frecvente erau acuzațiile de dictatură, neconstituționalizate, lipsă de logică în acțiunile întreprinse. În a doua jumătate a lunii mai 1931, atunci cînd N. Iorga a vizitat unele județe din Transilvania și a dovedit posibilitatea de a-și atrage voturi

---

[64] „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 110, din 20 mai 1931; în nr. 97, din 5 mai 1931, N. Iorga indica cele două tabere care se confruntau: „De o parte un trecut de șefi, șefișori și șefuleți, negustori de suflete, cari cumpără pentru ei, dar plătesc din banii țării, din agoniseala tuturor [...]. De altă parte, un prezent de cercetări oneste ale risipei îndătinate și un viitor de înviere morală a țării din care, aceasta, poate pleca spre completa ei refacere materială". O parte a discursurilor ținute în timpul campaniei electorale N. Iorga le-a unit în volumul *Credința mea*, București, 1931.

[65] „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 111, din 21 mai 1931.

[66] *Ibidem*, nr. 113, din 24 mai 1931. Aceeași problemă, a reînvierii datinei, a instituțiilor organice ale țării, specifice națiunii române, va fi și ideea esențială din interviul acordat ziarului „Giornale d'Italia", reluat în „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 118, din 30 mai 1931.

[67] *Ibidem*, nr. 117, din 29 mai 1931. În cadrul aceleiași campanii electorale, N. Iorga va mai face vizite la Iași, Botoșani, Dorohoi, Cernăuți, Chișinău, Tighina, Constanța, Brașov, Cluj, Făgăraș, Sibiu, Craiova, Turnu Severin, Orșova ș.a. — toate discursurile sînt prezentate în „Neamul Românesc" din mai și iunie 1931.

[68] „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 112, din 23 mai 1931.

[69] *Ibidem*, nr. 107, din 16 mai 1931.

[70] Vezi și S. Cutișteanu, Gh. I. Ioniță, *op. cit.*, p. 179.

chiar din centrele tradiționale ale electoratului național-țărănesc, „Patria" a trecut la afirmații jignitoare și la insulte[71].

Fără a lua drept juste toate protestele opoziției privind felul cum a decurs campania electorală și alegerile, trebuie constatat, totuși, că ministrul de interne a condus cu mînă excesiv de autoritară întreaga acțiune. Contestațiile i-au fost trimise, însă, lui N. Iorga, acesta fiind făcut responsabil de activitatea subalternului său, formal. De la Timișoara, dr. Coste semnala că alegătorilor din comunele Fratelia și Sînmihaiu, aparținătoare secției de votare Timișoara, li s-a interzis intrarea în oraș, neputîndu-și, astfel, exercita dreptul la vot[72]. Din Craiova, I. S. Vireanu constata că alegerile din sectorul Brabova Dolj se desfășoară „sub un nemaipomenit regim de teroare", însuși candidatul Partidului Poporului fiind lovit de jandarmi[73]. Din Bazargic (județul Caliacra), candidatul Partidului Național Țărănesc (vechi admirator al istoricului), Grigore Gafencu, telegrafia că jandarmii opresc cu forța circulația și propaganda opoziției ; național-țărăniștii erau arestați pe nedrept și trimiși din jandarm în jandarm ; manifestele erau distruse și, ca urmare, „alegerile erau pătate"[74]. Din partea aceluiași partid, o telegramă asemănătoare trimite și D. R. Ioanițescu[75]. Din Transilvania telegrafia dr. N. Lupu, subliniind, spre deosebire de ceilalți corespondenți, diferența pe care el o face între primul ministru și ministrul de interne : „Țin prea mult la trecutul dumneavoastră nepătat, care în seceta morală a națiunei constituie un piedestal sufletesc, pentru ca să nu mă doară amar în suflet modul conștient în care caută a vă compromite și a vă scoate din sufletul națiunei colaboratorul dumneavoastră de la Interne" ; consemna faptul că măsurile represive dădeau impresia că țara se afla în război sau în revoluție[76]. Din Chișinău se expedia primului ministru o telegramă colectivă, semnată de Pan Halippa (Partidul Național Țărănesc), Șt. Ciobanu (Partidul Național Liberal), Sebastian Teodorescu (Partidul Poporului), conducătorii organizațiilor locale ale „partidelor de ordine", cum însișiși se intitulau, care considerau că „nu s-a cunoscut pînă în prezent o mai mare rușine electorală ca aceea petrecută în ziua alegerilor pentru Cameră de la 1 iunie 1931" ; toți candidații și delegații partidelor de opoziție au fost arestați și maltratați ; ca urmare a fraudelor și violențelor, vor fi cele mai viciate rezultate[77].

Toate partidele politice de opoziție au condamnat și în Parlament felul cum s-au desfășurat alegerile, fie în cadrul discuțiilor pe marginea validărilor, fie în cele referitoare la Mesajul tronului. I. I. Mirescu, reprezentantul Partidului Social Democrat, afirma, de exemplu, că atît numărul de voturi, cît și numărul de deputați pe care partidul său l-a întrunit în alegeri este cu mult inferior numărului de alegători care și-au exprimat încrederea în el ; modalitatea aplicării legii electorale era etichetată, exagerat, drept „fascistă"[78].

Uneori, opoziția răspunsese și ea cu violență : după cum menționa în Adunarea Deputaților D. R. Ioanițescu ; național-țărăniștii din județul Caliacra au

---

[71] Prezentînd discursul primului ministru de la Cluj, „Patria" nega afirmațiile lui N. Iorga, ajuns „din nenorocire Prim ministru al României". — „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 114, din 26 mai 1931. N. Iorga scria despre „ofensiva ridicolă" a opoziției — *ibidem*, nr. 97, din 5 mai 1931. Răspunsuri ale istoricului sînt inserate în mai multe numere ale ziarului său din mai 1931.

[72] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 371, f. 187.

[73] *Ibidem*, vol. 362, f. 139.

[74] *Ibidem*, f. 164 ; telegrama lui Gr. Gafencu a fost citită de D. R. Ioanițescu și în Adunarea Deputaților, la 19 iunie 1931 — *DAD*, nr. 6, din 24 iunie 1931, p. 200.

[75] *DAD*, nr. 2, din 19 iunie 1931, ședința din 16 iunie 1931, p. 49.

[76] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 371, f. 226—228 — telegramă citită de dr. N. Lupu și în Adunarea Deputaților, la 30 iunie 1931 — *DAD*, nr. 12, din 8 iulie 1931, p. 369.

[77] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 371, f. 184—186 ; o altă telegramă de protest, a unui grup de membri ai Partidului Național Liberal (Gh. I. Brătianu), în *ibidem*, f. 189—190.

[78] *DAD*, nr. 6, din 24 iunie 1931, ședința din 19 iunie 1931, p. 212.

mers la locuințele delegaților și candidaților lor arestați și i-au eliberat cu forța [79].

Cu toată această atmosferă încărcată, după alegeri, un articol de analiză, reluat în mai multe numere din „Neamul Românesc", consemna: „Țara și-a spus cuvîntul. În desăvîrșită liniște, fără nici o rezervă, cetățenii au dat încrederea guvernului prezidat de Profesorul Iorga [...]. Toată țara cugetă la fel. Toată țara a votat cu Uniunea Națională, iar dacă pe alocuri, demagogia și mitul unei politici nefaste și antinaționale a cules voturi, este că pe acolo nu a răzbătut încă lumina adevărului, nici proporțiile dezastrului politicienilor de ieri [80].

Respingînd însă acuzațiile referitoare la responsabilitatea guvernului — din care cei mai mulți rămaseseră străini de aranjamentele ministrului de interne — în acțiunile ilegale întreprinse de organele în subordine, N. Iorga, observînd structura noului Parlament, superioară celorlalte, a făcut implicit și actul de solidarizare cu C. Argetoianu, cu cel ce lucrase împotriva dorinței sale de exprimare liberă a electoratului. Răspunsurile primului ministru la telegramele de protest dădeau vina pe administrație și moravuri: „Nu eu am crescut administrația țării" [81]; „Regret acțiunea de brutalitate, dar nu pot civiliza o lume într-o lună" [82]; „Ce pot face eu față de vechile obiceiuri ale țării?" [83]; „Ilustrează nu guvernul meu ci moravurile țerii, la care participați cu toții" [84]. Unele răspunsuri consemnau în mod expres solidarizarea cu C. Argetoianu: „N-am ordonat nici eu nici ministrul de interne măsuri de împiedicare a propagandei d[umnea]v[oastră]. În țară a fost continuu anarhism și nu-i pot da de pe o zi pe alta bune moravuri" [85]. Doctorului N. Lupu, care-i scria că știe că nu va lua nici o măsură, dar îl făcea răspunzător moral pentru cele petrecute, N. Iorga îi răspundea chiar cu o anumită notă de indignare: „Moravurile țerii nu le-am creat eu. Dar promisiunea de a mă pedepsi o primesc cu aceeași indiferență cu care am primit orice pasiune politică" [86].

Cu toată acțiunea de influențare a urnelor, desfășurată sub conducerea lui C. Argetoianu, pentru prima dată de la instituirea Legii electorale a primei majoritare, guvernul a întrunit mai puțin de jumătate din numărul voturilor — 47,49 la sută (289 mandate, din care 73 ale Partidului Național Liberal I. Gh. Duca). Celelalte partide au obținut: Partidul Național Țărănesc — 14,99 la sută (30 mandate); Partidul Național Liberal (Gh. I. Brătianu) — 5,93 la sută (12 mandate); Partidul Poporului — 4,92 la sută (10 mandate); Partidul Maghiar — 4,75 la sută (10 mandate); Liga Apărării Național Creștine — 3,89 la sută (8 mandate); Partidul Țărănesc (dr. N. Lupu) — 3,89 la sută (7 mandate); Partidul Social Democrat — 3,25 la sută (6 mandate); Partidul Țărănesc Democrat (C. Stere) — 2,75 la sută (6 mandate); Blocul Muncitoresc Țărănesc — 2,52 la sută (5 mandate); Partidul Evreesc — 2,19 la sută (4 mandate). Garda de Fier, cu 1,05 la sută, nu a putut avea nici un deputat. La Senat cartelul guvernamental a obținut 113 locuri, național-țărăniștii — unul și Partidul Maghiar — patru [87].

---

[79] *Ibidem*, p. 201. În aprecierea confruntării electorale, trebuie să avem în vedere și tradiția politicienilor români, ca în timpul alegerilor să protesteze chiar atunci cînd nu erau obiectul acțiunii organelor represive, uneori mîntea unor asemenea acțiuni și, întotdeauna, amplificînd ceea ce s-a petrecut în realitate.

[80] „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 121, din 3 iunie 1931; reluat în nr. 122 și 123, din 4 și 5 iunie.

[81] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 371, f. 187.

[82] *Ibidem*, vol. 362, f. 139.

[83] *DAD*, nr. 2, din 19 iunie 1931, ședința din 16 iunie 1931, p. 49.

[84] BARSR, *Corespondența N. Iorga*, vol. 371, f. 190.

[85] *Ibidem*, vol. 362, f. 164.

[86] *Ibidem*, vol. 371, f. 228. Toate răspunsurile lui N. Iorga la telegramele primite erau notate chiar pe formularul telegramei respective.

[87] „Monitorul Oficial", nr. 134, din 13 iunie 1931. I. Scurtu în *Political Parties in Romania after Parliamentary electins (1919—1937)*, în *AIIAI*, XVII, 1980, p. 79, apreciază la 73 numărul deputaților P.N.L. (I. Gh. Duca); Fl. Nedelcu în *De la restaurație la dictatura regală*, p. 31,consideră doar 71 deputați pentru partidul lui I. Gh .Duca. Numărul total al celor înscriși pe listele electorale a fost însă de 4.038.464, din care au votat 2.927.112, adică 72,48 la sută.

Peste cîțiva ani, chiar N. Iorga recunoștea că guvernul său a izbutit să-și capete majoritatea în Parlament numai datorită Legii electorale a primei [88]. Noul Parlament avea totuși calitatea de a cuprinde pe reprezentanții tuturor partidelor politice, cu excepția Gărzii de Fier, fapt pe care-l remarca însăși un ziar cu poziție critică față de guvern, „Déli Hirlap" din Timișoara: „De la înființarea României Mari, n-am avut un Parlament mai sănătos ca acuma. Felul cum se compune actualul Parlament nu asigură predominarea nici unui partid și aceasta este foarte sănătos" [89]. Referindu-se la rezultatul alegerilor, dr. N. Lupu va afirma în Adunarea Deputaților că niciodată aceasta n-a fost așa de „pestriță" [90].

Pe marginea felului cum s-au desfășurat alegerile din iunie 1931 se pot trage mai multe concluzii: de multe ori s-a încălcat legalitatea chiar din ordinul ministrului de interne și cu largul concurs al administrațiilor locale, care, uneori, au depășit și limitele acestor ordine; acțiunile prin care s-a încălcat dreptul de liberă exprimare a cetățenilor nu pot fi legate de voința lui N. Iorga, care în repetate rînduri a promis și a dorit sincer să-și păstreze puterea numai cu acceptiunea maselor populare; au existat, totuși, anumite elemente de liberalism, chiar mai pronunțate decît în cazul altor alegeri din perioada interbelică, dovadă fiind faptul că marea majoritate a partidelor politice au avut reprezentanți în Parlament, iar Partidul Comunist Român a reușit (singura dată în perioada 1921—1940) să-și trimită 5 deputați, invalidarea mandatelor acestora ținînd de activitatea Camerelor, iar nu de felul cum s-au desfășurat alegerile; au scos în evidență, încă o dată, sistemul burghez de manevrare a urnelor; a fost un prilej de amplificare a demagogiei partidelor burgheze; au demonstrat puterea de atracție a partidelor muncitorești; au contribuit la subminarea, în ochii maselor, a sistemului politic burghez.

---

[88] N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. X, p. 484. După metode proprii de calcul (pe care nu le dezvăluie), Al. Gh. Savu în *Sistemul partidelor politice din România 1918—1940*, București, 1976, p. 45, ajunge la concluzia că Uniunea Națională a întrunit doar 15 la sută din voturi, „restul pînă la 47,5 la sută a fost „contribuția" aparatului dirijat de experimentatul Argetoianu". Fixarea cu precizie a procentajului adus de „contribuția" ministrului de interne (32,5 la sută) nu poate fi considerată decît hazardată. Tot Al. Gh. Savu, în *Dictatura regală*, București, 1970, p. 66, afirma că „în Parlament, în cazul cînd liberalii i-ar fi retras sprijinul, guvernul putea fi pus în minoritate și, ca urmare, obligat să demisioneze". Calculul exact al mandatelor în Adunarea Deputaților arată că fără P.N.L. (I. Gh. Duca) guvernul deținea totuși peste 210 mandate, iar toate celelalte partide reprezentate în Parlament (împreună cu național-liberalii lui Duca) aveau doar în jur de 170 mandate. Și I. Scurtu, în *Acțiuni de opoziție...*, p. 393, acceptă controlul guvernului de către P.N.L. (I. Gh. Duca), datorită ponderii sale parlamentare. În dezbaterile parlamentare din vara lui 1931, Oct. Goga remarca și el că viața guvernului depindea de I. Gh. Duca, fără să precizeze dacă se referea la deputații din Parlament sau la finanța liberală — *DAD*, nr. 9 din 30 iunie 1931, ședința din 25 iunie 1931, p. 301.

[89] „Neamul Românesc", anul XXVI, nr. 125 din 7 iunie 1931. Dacă presa maghiară din România se arăta foarte critică la adresa guvernului N. Iorga, presa germană îi era favorabilă.

[90] *DAD*, nr. 12 din 8 iulie 1931, ședința din 30 iunie 1931, p. 369. La fel de diversă era și compoziția socială a noului Parlament.

JAN DLUGOSZ — ISTORIC AL POLONIEI ȘI AL ȚĂRILOR DIN ESTUL EUROPEI CENTRALE

DE

MARIAN BISKUP (Toruń, Polonia)

Marea operă cronicărească a lui Jan Dlugosz (Johannes Longinus), intitulată în varianta manuscrisului *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* (prescurtat *Annales Poloniae)*, denumită mai înainte și *Historiae Poloniae libri XII*, joacă un rol important în istoriografia poloneză a evului mediu tîrziu. Opera cuprinde într-adevăr istoria poporului polonez pînă la 1480, prezentată însă în contextul istoriei universale și mai ales al istoriei țărilor din estul Europei Centrale[1]. Însemnătatea operei lui Jan Dlugosz este dovedită de literatura publicată în numeroase limbi, adesea cu caracter polemic, scrisă de la mijlocul secolului XIX, precum și de comentariile critice și polemice asupra întregului text[2]. Locul operei lui Dlugosz în istoriografia Europei Centrale de răsărit nu a fost încă cercetat pînă acum în special. Însăși opera nu a fost întotdeauna bine înțeleasă și apreciată.

Născut în Polonia Jagellonilor în anul 1415, la Brzeznica (la sud de Cracovia), ca fiu al unei familii de nobili cu numeroși copii, Jan Dlugosz (denumit cel Bătrîn) a fost destinat să devină preot și a studiat din 1428 pînă în 1431 la celebra Universitate din Cracovia[3]. Studiul așa-numitelor *artes liberales*, împovărat de metoda scolastică, a fost numai parțial absolvit de Dlugosz. În acest timp a venit însă în contact cu cercurile intelectuale din Cracovia unde un anumit rol avea și interesul pentru istorie, practicată în forma euristicii erudite, ce își găsea expresia mai ales în adunarea și comentarea izvoarelor cronicărești. În Cracovia a mai primit și alte impulsuri importante. A început să lucreze în cancelaria uneia din cele mai importante personalități ale vieții politice bisericești, adversarul noii dinastii a Jagellonilor, episcopul de Cracovia Zbigniew Oleśnicki. Oleśnicki a fost o personalitate prin excelență intelectuală, sensibil la influențele umanismului. Cu timpul Dlugosz a devenit secretarul episcopului și omul său de încredere. În final a ajuns în 1436 canonic al capitlului din Cracovia și de la această dată a deținut o serie de funcții administrative de răspundere. A primit mai multe feude avantajoase ce i-au asigurat independența materială. Contactul de aproape 25 de ani cu cercul lui Oleśnicki a fost pentru Dlugosz o școală politică — una unilaterală.

---

[1] *Joannis Dlugosii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*, ed. Al. Przezdziecki, Cracovia, 1873—1878, [*Opera Omnia*, vol. X—XIV]; *Ioannis Dlugosii Annales seu Cronicae incliti Regni Polonica*, vol I—V [*Liber primus-nonus*], Varsaviae 1964—1978, ediție incompletă, cuprinde epoca pînă la 1370.

[2] A. Semkowicz, *Krytyczny rozbiór Dziejów polskich Jana Dlugosza*, Krakow, 1887; *Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Dlugosza z lat 1385—1480*, vol. 1—2, ediție îngrijită de Jan Dabrowski, Wroclaw-Warszawa-Krakow, 1961—1965; vezi și *Lata wojny trzynastoletniej w „Rocznikach czyli Kronikach" inaczej „Historii polskiej Jana Dlugosza"* (1454—1466), comentariu critic, prelucrare de S. M. Kuczynski și alții, Lodz, 1964—1965.

[3] Cele mai importante informații le conțin lucrările mai vechi de H. Zeissberg, *Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters*, Leipzig, 1873, p. 197 și urm.; M. Bobrzynski, S. Smolka, *Jan Dlugosz, Jego zycie i stanowisko w pismiennictwie*, Krakow 1893. Cercetările mai noi au fost grupate parțial de J.Dabrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie* (do roku 1480), Wroclaw-Warszawa-Kraków, 1964, p. 206—239.

în spirit oligarhic-bisericesc — și totodată aceasta i-a favorizat apropierea de vîrfurile intelectualității, precum teologii și juriștii pe care-i găsise printre prietenii din capitlul său[4]. În această perioadă s-a trezit în el interesul pentru biblioteca și arhivele capitlului, precum și pentru multe scrieri istorice vechi. Mediul din Cracovia l-a stimulat să scrie primele lucrări ce aveau un caracter economic-administrativ (cum ar fi *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* — un inventar al moșiilor domeniilor episcopului și capitlului (1440—1480)[5]. Prin 1448—1466 Dlugosz a elaborat, în colaborare cu pictorul Stanislaus Durink, *Banderia Prutenorum*, o descriere a 56 de steaguri aparținînd Ordinului teutonic din Prusia, provenite în special din lupta de la Tannenberg din anul 1410. Această operă este un exemplu clasic pentru istoriografia europeană a Evului Mediu tîrziu[6].

Orizontul intelectual al lui Dlugosz s-a lărgit considerabil datorită numeroaselor călătorii întreprinse în special în Austria, Ungaria, Italia și Palestina (1435, 1443—1450). Aceste călătorii au trezit în el interesul deosebit pentru clasicii latini în frunte cu Titus Livius și pentru curentele umanismului italian. Sub influența lui Oleśnicki, Dlugosz a început (încă de la moartea episcopului, în 1455) munca la *Annales Poloniae*, pe care a continuat-o timp de 25 de ani, pînă la moartea sa. În această perioadă au luat naștere și alte scrieri mai mici cu caracter auxiliar, ca, de exemplu, cîteva cataloage ale episcopilor și biografiilor sfinților polonezi și, în sfîrșit, *Insigniarum clenodiorum Regis et Regni Poloniae descriptio* (1464—1480) — un registru cu 94 de blazoane de state, țări, capituli și cavaleri. Era prima încercare de alcătuire a unui armorial polonez cu descrierea imaginilor blazoanelor, chiar dacă lipseau figurile animaliere[7].

Lucrul la *Annales* pentru epoca contemporană cu Dlugosz a fost favorizat de o vastă activitate diplomatică a autorului în slujba regelui Cazimir Jagello (1447—1492). Această activitate era în directă legătură cu pași foarte importanți ai politicii externe poloneze, cum ar fi lupta împotriva Ordinului teutonic (1454—1466) pentru gurile Vistulei. Convins de justețea acestei lupte pentru vechile teritorii ale Poloniei Piaștilor, Dlugosz a contribuit la plata mercenarilor contra Ordinului teutonic (1457) și în anii 1464—1466 a participat de mai multe ori la tratativele de pace. A fost prezent la încheierea tratatului favorabil Poloniei de la Torun (19. 10. 1466) și a jucat acolo rolul expertului pentru justificarea istorică a stipulațiilor tratatului. În anii 1467—1478 Dlugosz a îndeplinit diferite misiuni diplomatice în legătură cu lupta pentru ocuparea tronului Boemiei, a sprijinit înscăunarea fiului cel mai mare a lui Cazimir, Vladislav Jagello (1471), împotriva încercărilor lui Matei Corvin. În perioada 1467—1475 a îndeplinit și funcția plină de răspundere de educator al fiilor regelui Cazimir, deși nu accepta politica internă a acestui domnitor în privința ocupării celor mai înalte posturi bisericești. Dlugosz nu s-a bucurat totuși în nici un caz de o favoare deosebită din partea regelui și abia în ultimii ani ai vieții sale a fost numit arhiepiscop de Liov. La 19 mai 1480 a murit tot în Cracovia, unde a și fost înmormîntat în așa-numita Skalka (Stîncă), lîngă castelul regal Wawel.

În privința instrucției și a funcțiilor îndeplinite, Dlugosz aparține *elitei intelectuale și politice* a Poloniei secolului XV, concentrată în capitala Cracovia, unde găsise sprijinul curții regale și episcopale, precum și a Academiei din Cracovia. În cursul vieții sale Dlugosz a făcut parte din mai multe organizații sociale care au influențat concepția sa religioasă și politică[8]. Din naștere nu prea

---

[4] K. Pieradzka, *Jan Dlugosz a Uniwersytet Jagielloński*, în *Malopolskie Studia Historyczne*, vol. 6, nr. 3—4, 1964, p. 43 și urm.; idem, *Zwiazki Dlugosza z Krakowem*, Kraków, 1975, p. 8 și urm.

[5] S. Kuras, *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis*, Warszawa, 1966, p. 17 și urm.

[6] *Johannis Dlugosii Banderia Prutenorum*, ed. K. Górski, Warszawa, 1958; S. Ekdahl, *Die „Banderia Prutenorum" des Jan Dlugosz — eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410*, Göttingen, 1967.

[7] „Klejnoty Dlugoszowe" ed. M. Friedberg, *Rocznik Polskiego Tomarzystwa Heraldycznego*, vol. 10, 1930, p. 1 și urm.; vezi și S. Kuczynski, *Herba w twórczosci historycznej Dlugosza*, în *Sztuka i ideologia XV wieku*, Warszawa, 1978, p. 229 și urm.

[8] M. Kocerska, *Mentalnosć Jana Dlugosza w świetle jego twórczosci*, în *Studia Zródloznawcze*, vol. 15, 1970, p. 130 și urm.

bogat, nobil din Polonia de sud, el a trăit totuși în bunăstare în calitate de canonic al Cracoviei și a fost foarte strîns legat de Cracovia (cu toate că relațiile sale cu cetățenii au fost din cele mai neînsemnate)[9]. Cel mai strîns legat a fost cu *casta bisericească* pe care o considera drept cea mai importantă din întreaga societate poloneză, dar mai ales cu capitlul din Cracovia cu care se identifica deplin.

Dlugosz nu a putut fi așadar purtătorul de cuvînt al intereselor curții regale, de unde se impuneau înaltei ierarhii bisericești hotărîrile cele mai autocrate. Nu a putut fi întotdeauna nici de partea oligarhiei nobiliare și a nobilimii mici, cu toate că sublinia mereu originea sa nobiliară. Se pare totuși că la Dlugosz legăturile naționale, situate la el deasupra celor de castă, au jucat rolul cel mai important. Și aceste legături naționale erau totuși limitate, pentru că el considera drept națiune numai nobilimea și țărănimea ce hrănea această pătură, separînd burghezia de națiune din motive etico-naționale (pătrunderea patriciatului german în Cracovia și în alte orașe mari din Polonia) și din considerente moral-teologice (repulsia față de camătă, pe care o considerau un păcat național). Dlugosz se caracterizează așadar printr-un puternic sentiment național, reliefat la populația poloneză încă din secolul XIV. Era doar vremea unificării teritoriului regatului polonez și a luptei împotriva întîietății elementelor germane, dar mai ales împotriva statului Ordinului din Prusia (pînă în anul 1466).

Interesantă era la Dlugosz perspectiva asupra statului, care la el nu cuprindea numai locuitorii Poloniei Centrale, ci și popoarele din teritoriile aflate atunci în afara granițelor regatului, ca Silezia, țara Lebus, Pomerania de la Vistula pînă la Oder. El vedea în aceste teritorii părți ale Poloniei Piaștilor, așadar așa-numitele *terrae naturales*. Conștiința națională era la Dlugosz strîns legată de conștiința sa statală, după care fiecare locuitor al Poloniei regale din vremea Jagellonilor trebuia să fie un polonez — ca membru al *societății politice poloneze*, în timp ce rolul conducător, dar nu exclusiv, trebuia să-l joace totuși poporul polonez.

Oricine aborda pe atunci o problemă istorică trebuia să explice marea cotitură pe care o provocase uniunea statală a Poloniei din 1385 cu marele principat al Lituaniei (mai exact cu marele principat lituano-rus). Lituanienii și rusinii (ruthenii) au rămas în concepția lui Dlugosz — deși erau și ei supuși ai aceluiași rege ca și polonezii (deci *regnicolae*) — popoare străine, sau cel puțin inferioare. Primii au fost priviți cu desconsiderare din motive politice (ca și dinastia lituano-jagellonă), ceilalți — din cauza deosebirilor confesionale ale ritului răsăritean — cu aversiune, deși rutenii erau considerați parte componentă a comunității slave. Același lucru este valabil și pentru cehi, stigmatizați totuși de defectul „ereziei husite", de neînțeles pentru Dlugosz. Germanii au fost priviți în special din perspectiva luptei împotriva Ordinului teutonic, ca un element dușmănos adică și neloial. Aceasta nu privea pe celelalte grupe de populații germane, printre ele și cele care trăiau pe teritoriul polonez. Mentalitatea lui Dlugosz nu se caracterizează așadar prin xenofobie, ci mai ales printr-o atitudine deschisă, căci aversiunea sa împotriva tătarilor, turcilor și evreilor rezulta numai din contradicțiile confesionale[10].

De această mentalitate ține și convingerea exclusiv medievală cu privire la intervenția — conform Vechiului Testament — a Domnului în problemele umane și pedepsirea oricărei încălcări ale legilor, chiar și cu ajutorul puterii pămîntene, Dumnezeu intervenind și în evenimentele politice actuale, pedepsind pe domnitorii răi. Lipsindu-i complet interesul pentru problemele teologice, Dlugosz era însă strîns legat de tradițiile religioase în care crescuse. În aprecierea oamenilor, printre aceștia și a domnitorilor, el se servea de regulă de criteriile morale ale concordanței cu modul de acțiune al unui creștin, dar și de păstrarea credinței față de biserică. Această religiozitate excludea și nu accepta nici un fel de înnoiri și

[9] K. Pieradzka, *Zwiazki Dlugosza z Krakowem*, p. 69.

[10] R. Heck, *Swiadomść narodowa i państwowa w Czechach i w Polsce w* XV wieku, în *Pamietnik X Powschnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, Referaty*, I, Warszawa, 1968, p. 129 și urm.; B. Zientara, *Cudzoziemcy w Polsce X—XV wieku*, în *Swjskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, Warszawa, 1973, p. 30 și urm.; J. Kloczowski, *Polacy a cudzoziemcy w XV wieku*, în *Swojskosc...*, p. 47 și urm.; J. Krzyzaniakowa, *Pojecie narodu w „Rocznikach" Jana Dlugosza*, în *Sztuka i ideologia XV wieku*, Warszawa, 1978, p. 135 și urm.

renegări cum a fost de exemplu husitismul. Ea era împovărată și de disprețuirea păgînilor și neîncrederea față de ritualul bisericesc răsăritean. În perspectiva istorică precumpănea providența, în cea politică — concepția cardinalului Oleśnicki despre necesitatea supunerii monarhiei autorității bisericești. În această monarhie ar trebui să domnească o dinastie familială și să colaboreze cu un consiliu oligarhic nobiliar în care marea preoțime ar trebui să aibă rolul prim, cu drept de apreciere a moralității și a modalității de acțiune a oligarhiei laice. În orice acțiune Dlugosz considera bunul renume pîrghia cea mai importantă, el putînd asigura în exclusivitate dăinuirea după moarte și găsea modelele oricărei inițiative în istorie ca *„magistra vitae"*.

Această evidentă „medievalitate" a lui Dlugosz [11], determinată în plus de originea sa socială și de comunitatea punctelor de referință ale mentalității sale, nu poate estompa faptul că el venise în contact în anii 30 ai secolului XV cu diferite curente umaniste, că a apelat la operele clasicilor latini (mai ales la Livius, Cicero și Sallustius) și că citea operele umaniștilor italieni în frunte cu Enea Silvio Piccolomini și Giovanni Boccaccio. Aceste lecturi au exercitat o anumită influență, deși totuși limitată, asupra mentalității lui Dlugosz, de exemplu prin recunoașterea unității naturii umane sau critica forței. Ele au influențat înainte de toate forma literară din *Annales* (despre aceasta mai jos). După cercetările lui I. Zarebski nu încape nici o îndoială că Dlugosz aparținea cercului de „proto-umaniști" polonezi din prima jumătate a secolului XV, pentru care umanismul nu însemna totuși o modă, ci o *nouă ideologie*, ce nu dusese încă la o respingere a valorilor tradiționale, religioase, dar care a determinat sesizarea noilor conținuturi, mai ales importanța discuției [12]. Această influență a acționat evolutiv și și-a găsit expresia cea mai clară la Dlugosz în ultimii ani ai vieții sale.

II

De la aceste premize intelectuale și cu astfel de concepții a început Dlugosz lucrul la *Annales Poloniae*, marea sa operă despre istoria națională a Poloniei, care aparține totodată și literaturii istorice contemporane. Necesitatea unei asemenea opere devenise evidentă în legătură cu marile transformări teritoriale din Polonia după uniunea cu Lituania (1385). Uniunea însemna, printre altele, supunerea celorlalte popoare, ca lituanienii și rutenii, sub o dominație comună și ea pretindea o determinare concretă a rolului Poloniei și a regatului polonez în acest uriaș organism dinastic al Jagellonilor. Și conflictul de ani între Polonia și Ordinul teutonic pentru Pomerania (vărsarea Vistulei), desfășurat pe diferite cîmpuri de bătălie, îndeosebi lupta de la Tannenberg, precum și în forma disputelor ideologice la marile concilii (Konstanz, Basel) pretindea recunoașterea istorică a justeții programului polonez de recîștigare a Pomeraniei. Aceștia au fost *factorii politici* cei mai importanți care impuneau cu necesitate o nouă modalitate istoriografică. Polonia Jagellonilor nu poseda încă o asemenea operă. În sfîrșit, noua cronică putea conta pe un cerc mai larg de cititori în țară, cunoscători ai scrisului și printre ei se aflau mulți oameni instruiți, pentru care conștiința istorică constituia un motiv esențial de acțiune prin idei și fapte. Mai ales cercul din jurul cancelariei regale din Cracovia a adunat la sfîrșitul secolului XIV, în vederea unor acțiuni politice, marea majoritate a moștenirii istoriografice din trecut, provenită în special din capitlul Gniezno în forma analelor și calendarelor din teritoriile Poloniei Mari (adică Polonia de Nord), precum și principalele cronici: cronica Poloniei Mari (secolul XIII) și cronica lui Janko de Czarnkow (secolul XIV) — cu un caracter publicistic pe stări — în colecția denumită *Marea cronică*. Cancelaria regală dispunea și de o serie de documente ce puteau deveni utile mai ales în polemicile polonez cu Ordinul teutonic. Însuși Oleśnicki aduna diferite documente și, ca secretar regal, nota cu siguranță, în anii 1409—1423, și diverse itinerare. Aceste materiale au ajuns, uneori pe căi ocolite, în mîinile lui Dlugosz. Și colecțiile de

[11] M. Koczerska, *op. cit.*, p. 139.

[12] I. Zarebski, *Problemy wczesnego Odrodzenia w Polsce. Grzegorz z Sanoka-Boccaccio-Dlugosz*, în *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, fasc. 2, 1957, p. 9 și urm.; A. Strzelecka, *Dlugosz w swietle nowych badan*, în *Nasza Przeszłość*, vol. 8, 1958, p. 497 și urm.

materiale ale rectorului de Cracovia, Paulus Wladimiri (Wlodkowic), cel mai important teoretician al gîndirii politice poloneze din perioada Conciliului de la Konstanz, au putut fi cunoscute de Dlugosz. Ele justificau necesitatea studiului istoriei patriei, ca și a istoriei universale, pentru a putea sprijini dreptatea în conflictele internaționale [13]. Aceste tendințe corespundeau așadar acelora ce se dezvoltaseră în istoriografia europeană de la sfîrșitul secolului XIV și în cursul secolului XV și care năzuiau clar spre unirea intereselor politice cu cele istorice [14]. Ele corespundeau atît accentelor publicistice din istoriografie cît și practicii curente, fiind folosite texte istorice drept dovezi și argumente politice și diplomatice. În sfîrșit, Dlugosz a găsit în arhiva capitlului din Cracovia primele monumente istoriografice ale cercurilor feudal-bisericești poloneze (calendare, cronica lui Vincentius de la sfîrșitul secolului XII).

Sub influența lui Oleśnicki, Dlugosz a vrut să scrie la început o istorie a vieții acestui episcop din Cracovia, în genul *Gesta Sbignei*. Lectura numeroaselor scrieri istoriografice poloneze și străine l-a determinat să descrie pe scurt în opera sa întreaga istorie a poporului polonez în contextul istoriei universale, în special a istoriei vecinilor mai apropiați și a papalității. Aceasta urma să se realizeze prin păstrarea ideii — evidențiată încă din secolul XIV — ce lega viitorul cu trecutul patriei sale în scopul unei „justificări retrospective" a legăturilor ce susțineau deopotrivă atît societatea bazată pe stări sociale, cît și statul polonez, precum și scoaterea în evidență a originii polonezilor *(origo gentis)* și introducerea unei „descriptio terrae" [15]. Această tendință sintetizatoare națională, ce se manifestase și în istoriografia din Cehia și Ungaria, era în legătură cu consolidarea național-statală a acestor organisme statale (la fel ca în Occident, în Franța și Anglia [16]), cu toate că în cazul Poloniei — după cum s-a menționat — uniunea cu Lituania ridicase probleme specifice. Trebuia doar arătată poziția ocupată de polonezi în lumea slavilor de vest și cea lituano-rusă.

Pornind așadar de la anumite concepții ale istoriografiei poloneze din secolele XIII—XIV (cu toate că erau depășite) și de la modelul istoriei Romei a lui Titus Livius, Dlugosz le-a completat și le-a îmbogățit pe baza unui principiu propriu și îndrăzneț: legarea istoriei Poloniei de istoria *țărilor vecine* (Cehia, Ungaria, Ruthenia, Lituania, Moldova, Prusia), fie că aceste țări au avut diferite contacte *„propter conformitatem linguae"* cu Polonia (adică Cehia, Rutenia), fie că au fost guvernate temporar de același rege ca și Polonia. De aceea, după părerea lui Dlugosz, cunoașterea acestor popoare de către polonezi era cu atît mai necesară cu cît era, evident, de necesară și cunoașterea istoriei papalității [17]. Acesta a fost un important principiu nu numai pentru istoriografia poloneză. De aceea, aici se impune și un studiu temeinic al mai multor izvoare și o metodă de îmbinare a celor două direcții istorice.

III

Problema „Querendo", începută cu siguranță încă înainte de 1455 și continuată pînă la sfîrșitul vieții sale, constituie acel *nervus rerum* al operei lui Dlugosz. Pentru istoria Poloniei a folosit toate materialele existente în acea vreme în forma analelor, cronicilor și a hagiografiilor răspîndite în diferite instituții

---

[13] Kürbisówna, *Dziejopisarstwo wielkopolskie XII i XIV wieku*, Warszawa, 1959, p. 40 și urm.; J. Krzyzaniakowa, *Kancelaria królewsko Wladyslawa Jagielly jako osrodek kultury historyczney*, în *Studia Srodloznawcze*, vol. 18, 1973, p. 69 și urm.; A. Gasiorowski, *Dlugoszowe itineraria królewskie*, în *Roczniki Historyczne*, vol. 36, 1970, p. 109 și urm.; S. Belch, *Pawel Wlodkovic jako historyk i jego wplyw na Dlugosza*, în *Teki Historyczne*, vol. 10, 1959, p. 77 și urm.

[14] H. Grundmann, *Geschichtsschreibung im Mittelalter*, Göttingen, 1965, p. 66.

[15] B. Kürbisówna, *Dziejopisarstwo wielkopolskie*, p. 33 și urm.; I. Zarebski, *Gesta Sbignei jako element ewolucji w genezie Annalium Janna Dlugosza*, în *Prace z dziejów Polski feudalnej*, Warszawa, 1960, p. 296 și urm.; J. Banaszkiewicz, *Kronika Dzierzwy — problem wykladu dziejów ojczystych w XIV wieku*, în *Studia Zrodloznawcze*, vol. 22, 1977, p. 89 și urm.

[16] H. Grundmann, *op. cit.*, p. 64.

[17] *Johannis Dlugozii Annales*, vol. I, p. 62.

de stat şi bisericeşti, pe care le-a adunat prin cercetări şi călătorii în diferite părţi ale ţării, ca şi prin corespondenţă şi traducerea unor texte cronicăreşti, cum ar fi a celor germane. În acest mod a salvat multe documente de la distrugere completă. Dlugosz a sintetizat deci experienţele euristice şi colecţionare ale predecesorilor săi şi le-a îmbogăţit considerabil. De pildă, a creat noi izvoare documentare participînd la alcătuirea acelei *Banderia Prutenorum*, sau întocmind cataloagele episcopilor polonezi. Totodată, Dlugosz a folosit şi documente scrise din arhiva coroanei şi din capitlul Cracoviei referitoare atît la probleme importante de stat, ca de exemplu la tratatele de pace, cît şi la donaţiile către instituţii bisericeşti [18]. Multe din aceste documente sînt cunoscute astăzi numai din menţiunile lui Dlugosz. S-a calculat că pentru perioada 1065—1382 el a prezentat nu mai puţin de 88 de documente, din care 21 au fost citate integral [19]. A folosit şi actele proceselor papale ale Poloniei cu Ordinul teutonic din anii 1339—1422. Pentru secolul XV, Dlugosz a folosit şi notiţele menţionate mai sus ale cancelariei regale a Jagellonilor şi în primul rînd notele lui Oleśnicki, precum şi relatările orale ale acestuia, ca şi comunicările altor politicieni şi ale reprezentanţilor diferitelor demnităţi eclesiastice, mai ales a celor din sudul Poloniei. În sfîrşit, şi-au găsit concretizarea în *Annales* şi propriile trări, observaţiile sale (inclusiv cele asupra monumentelor) şi experienţa proprie de viaţă a lui Dlugosz.

Autorul a apelat şi la numeroase izvoare străine, în primul rînd la cele *rutene*. După cele mai recente cercetări ale lui J. A. Limonow, se poate presupune că Dlugosz a folosit şi materialele astăzi pierdute (Pamjatnik, zwod) ale izvoarelor ruseşti (letopiseţe, anuale), alcătuite în anii 1464—1472 de mitropolitii moscoviţi Feodosie şi Filip. Această operă cuprindea cele mai vechi izvoare sud-ruse (din Kiev) (în frunte cu a treia redactare din *Povest vremienych let)*, din Halici (secolele XII—XIII), precum şi izvoarele bieloruse şi lituaniene din secolele XIV — XV. În general, Dlugosz a păstrat aşadar colecţia principală a letopiseţelor ruseşti medievale [20], care îmbogăţeşte şi completează izvoarele existente şi astăzi.

A folosit mai pe larg izvoarele *cehe*, mai ales cronicile lui Kosma (pînă la 1120) şi Tulkawa (pînă la 1330), analele boemiene, ca şi cronica lui Dalimil, unele scrieri ale lui Jan Hus şi în sfîrşit *Historia Bohemica* de Enea Silvio Piccolomini. A folosit şi relatările orale ale oamenilor politici cehi din tabăra catolică cu privire la evenimentele din a doua jumătate a secolului XV [21].

Din izvoarele sileziene Dlugosz a folosit mai ales cronica preotului Sigismund Rositz, cu precădere pentru perioada 1411—1436 [22].

A apelat mai des la izvoarele *germane*, în special la *Chronicon Universale* în „varianta F", mai veche, astăzi pierdută, de Ekkehard von Aura, ce conţinea date din mai multe anale şi cronici pînă în 1106. Dlugosz a cunoscut şi alte anale germane, cum ar fi *Bertholdi Annales* referitoare la prima jumătate a secolului XI, precum şi grandioasele opere cronicăreşti ale lui Otto von Freising *(Chro-*

---

[18] Pe larg la J. Dabrowski, *op. cit.*, p. 223 şi urm ; B. Kürbisowna, *Dziejopisarstwo polskie do polowy XV wieku. Dazenia poznawcze i poglady*, în *Studia i materialy z dziejow nauki polskiej*, seria A, fasc. 9, Warszawa, 1966, p. 120 şi urm.

[19] Mai amănunţit H. Zeissberg, *op. cit.*, p. 307 şi urm ; A. Semkowicz, *op. cit.*, p. 41.

[20] J. A. Limonow, *Jan Dlugosz i russkie letopisi*, în *Kulturnyje sviazi Rossii s evropejskimi stranami v XV—XVII viekach*, Leningrad, 1978, p. 6—96, cu numeroase corecturi ale lucrărilor anterioare, mai ales aceea a lui E. Perfeckij, *Historia Polonica Jana Dlugosze a russke letopisectvi*, Praha, 1932.

[21] I. Zarebski, *Stosunki Eneasza Sylwiusza z Polska i Polakami*, Krakow, 1939, p. 39 şi urm., p. 131 şi urm. ; S. Solicki, *Zródla Jana Dlugosza do problematyki czeskiej*, Wroclaw, 1973, p. 12 şi urm. Vezi şi J. Mikulka, *Annales Jana Dlugoszá a Czechy*, în *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, vol. 8, 1963, p. 19 şi urm.

[22] J. Radziszewska, *Jan Dlugosz a annalista śląski Zygmunt Rózcy*, în *Prace historyczno-literackie Katedry Historii Literatury Polskiej Wyzszej Szkoły Pedagogicznej*, Katowice, 1962, p. 217 şi urm. ; vezi şi O. Lorentz, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter*, vol. 2, Berlin, 1887, p. 249 şi urm.

nikon și *Gesta Friderici Imperatoris)*[23]. Pentru perioada mai tîrzie, legată și de mișcarea conciliului, Dlugosz a avut în vedere mai ales cronica lui Dietrich von Nieheim (Nyem) *De scismate libri III*, pe lîngă *Historia de vita Johannis XXIII. pontificis* (pentru anii 1378—1414)[24]. A cunoscut și cronica împăraților și papilor de Martinus Polonus von Troppau și Ptolemäus von Lukka.

Dintre izvoarele *ungurești* Dlugosz a folosit în special așa-numitele izvoare primare ale cronicilor ungurești din secolele XIII—XIV și descrierea vieții lui Ștefan cel Sfînt. În schimb, nu a folosit lucrarea de compilație *Chronicon Budense* (editată în 1473)[25].

Dlugosz a apelat și la izvoare ce au luat naștere pe teritoriul *Ordinului din Prusia*, în special la cronica lui Oliva și la cea mai veche cronică a ordinului a lui Peter Dusburg (prima jumătate a secolului XIV), cu toate că s-a folosit de traducerea germană a acestei cronici făcută de Nikolaus von Jeroschin, precum și de cronica lui Wigand von Marburg (sfîrșitul secolului XIV). Din ordinul său ultimele două cronici au fost traduse în latină, salvînd astfel pentru istoriografie textul celei de a doua cronici[26].

În sfîrșit, el a folosit scrisorile referitoare la evenimentele importante din perioada de la mijlocul secolului XV (Varna, căderea Constantinopolului), ca și relatările lui Iancu de Hunedoara cu privire la apărarea Belgradului atacat de turci (1456).

În schimb, s-a referit numai în treacăt la problemele scandinave, cel mai adesea pentru secolul XV, și aproape numai în legătură cu istoria Poloniei (de exemplu Erich de Pomerania și Karl Knutsson), pe baza izvoarelor poloneze și a propriilor observații.

Această scurtă prezentare arată baza largă a izvoarelor folosite de Dlugosz, de o dimensiune cu adevărat europeană. În fond nu a neglijat nici una din pozițiile esențiale și accesibile timpului său ale istoriografiei țărilor vecine și a dovedit astfel orientarea sa foarte bună în acest domeniu. În această privință, Dlugosz a fost în istoriografia medievală probabil singurul care a folosit un material documentar atît de vast și atît de diferit din punct de vedere al provenienței. Prin urmare, *Annales Poloniae* depășesc cu mult obiectul propriu-zis al cercetării, cuprinzînd istoria medievală a Europei Centrale și de est, mai ales istoria Ruteniei, Lituaniei, Prusiei, Cehiei cu Silezia, a Ungariei și Moldovei[27], parțial și a Imperiului German, a papalității și a Turciei. S-a calculat că printre cele 3 600 de relații din *Annales* se află nu mai puțin de 378 boemiene, 264 ungurești, 235 privind Ordinul teutonic din Prusia, 143 referitoare la Imperiu, 140 la Papalitate, 136 lituaniene, 135 rutene[28] și 35 moldovenești. Peste 1 460 de informații, așadar peste 2/5 din toate informațiile din *Annales* se referă la istoria externă Poloniei.

Din acest motiv, opera lui Dlugosz trebuie considerată ca făcînd parte din istoriografia medievală polonezā și central-europeană, domeniu în care, probabil, nu mai are un corespondent[29].

---

[23] F. Perfeckij, *Historia Polonica Jana Dlugosza a nemecké letopisectvo*, Bratislava, 1940, vezi și M. Perlbach, *Johannes Dlugoss Quellen für die deutsche Geschichte in seinen ersten sechs Büchern*, în *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, vol. 14, 1889, p. 186 și urm.

[24] K. Stachowska, *Zapozyczenia Jana Dlugosza z dziela Teodoryka z Niem „De scismate"*, în *Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie*, anul IV, 1958, Wroclaw-Kraków, 1960, p. 64 și urm.; I. Zarebski, *Teodoryk de Niem jako zrodlo Dlugoszowych „Dziejow Polski"*, în *Mediaevalia, Warszawa*, 1960, p. 155 și urm.

[25] C. A. Macartney, *Dlugosz et le Chronicon Budense*, în *Revue d'histoire comparée*, 1946, Nouvelle série, vol. IV, nr. 3—4, p. 301 și urm.

[26] H. Zeissberg, *op. cit.*, p. 301 și urm.; M. Perlbach, *Der Übersetzer des Wigand von Marburg*, în *Altpr. Monatsschrift*, vol. 32, 1895, p. 111 și urm.

[27] I. Minea, *Informațiile românești ale cronicii lui Ian Dlugosz*, Iași, 1926.

[28] S. Solicki, *Metoda pracy nad dziejami obcymi w „Annales Poloniae" Jana Dlugosza*, în *Studia Zrodloznawcze*, vol. 22, 1977, p. 109.

[29] Vezi M. Jucas, *J. Dlugoso Lenkijos Istorija, Lietuvos CCR Mokslu*, 1959, p. 148 [Rezumat].

IV

Interesantă este totuși întrebarea în ce mod a folosit Dlugosz acest material polonez și central-european atît de vast, care a fost adică metoda sa de scris și tendința sa. Cercetările specialiștilor din Cracovia au dovedit că *Annales* au luat naștere în diferite etape în perioada 1455—1466. Lucrările, începute în forma unei cartoteci cronologice portative, la a cărei alcătuire Dlugosz a fost ajutat de mai mulți copiști, s-au desfășurat paralel pentru partea mai veche a operei (pînă în 1406) și pentru partea contemporană (după 1406), care a fost extinsă pînă în anul 1480. Această cartotecă a fost mereu completată. În final, forma definitivă a operei — păstrată în exemplarul bibliotecii Czartoryski din Cracovia pentru prima parte pînă în 1406 — a fost rescrisă de mai multe ori și astfel a luat naștere a doua ediție aflată clar sub influența lecturilor umaniste. Acest fapt și-a găsit expresia în *Praefatio* la întreaga operă, ca și în finețea limbii latine a fragmentelor finale din *Annales* [30].

Praefatio conține și părerile autorului asupra istoriei, pe care o consideră, după Cicero, drept *„magistra vitae"*. Din istorie trebuie să tragem concluzii practice pentru viață, sarcină ce cade mai ales asupra celor ce guvernează. Istoria trebuie să ne învețe și înalta știință și înțelepciunea. Un istoric ar trebui să tindă spre adevăr în numele cinstei și al dragostei de patrie. Erau așadar păreri ale concepției umaniste despre rolul istoriei, care în afară de aceasta ar trebui să ofere și plăcere intelectuală și să imprime și virtuți personale. În aceste considerații introductive lipsește în schimb punctul de vedere bisericesc-teocratic care, în realitate, trebuia să predomine în această operă. Accentele patriotice nu erau numai o imitație a principiilor umaniste, ci ele rezultau din propria conștiință națională, puternic dezvoltată, a autorului. Dlugosz respinge dealtfel savoarea formei verbale însăși și năzuința de a scrie pentru propriul său renume, ceea ce vine în contradicție cu tendințele principale ale autorilor umaniști [31].

La *Praefatio* s-a adăugat *Chorographia Regni Poloniae*, scrisă sub influența *Cosmographiei* lui Ptolemeus, un tablou cuprinzător, proiectat de o pană curajoasă, a geografiei fizice a regiunilor de la Spree și Oder pînă la Dvina și Nipru, de la Marea Baltică la Marea Neagră, așadar inclusiv a regiunilor Lituaniei, Ruteniei și Moldovei. Tabloul se baza cu precădere pe chestionare și observații proprii și se bucură pînă astăzi de o deplină recunoaștere, fapt datorat metodei denumite cumpăna apelor. Această hartă este indispensabilă pentru cunoașterea geografiei medievale a Europei Centrale de răsărit. Descrierea dovedește că geografia era pentru Dlugosz o disciplină independentă și autorul poartă pînă astăzi numele de primul geograf al Poloniei [32]. Este mai mult decît probabil că lectura operei *De montibus* de Boccaccio a exercitat o influență — poate hotărîtoare — asupra includerii *Chorographiei* și poate și asupra planului prelucrării ei [33].

Materialul adunat a fost ordonat cronologic de Dlugosz și profund îmbogățit. Totodată autorul a subordonat acest material unei anumite concepții, unei idei directoare, astfel încît Dlugosz nu a fost un „compilator mecanic" [34]. Con-

---

[30] W. Semkowicz-Zarembina, *Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Dlugosza*, Krakow, 1952 ; J. Dabrowski, *op. cit.*, p. 219 și urm.

[31] T. Sinko, *De Dlugossii praefatione Historiae Polonorum*, în *Studia z dziejow kultury*, Warszawa, 1949, p. 105 și urm. ; A. Rogalanka, *Przedmowa Dlugosza do „Dziejow Polski"*, în *Roczniki Historyczne*, vol. 19, 1952, p. 74.

[32] F. Bijak, *Dlugosz jako geograf*, în *Studia geograficzno-historyczne*, Warszawa, 1925, p. 91 și urm.; J. Kornaus, *Jan Dlugosz, geograf polski XV wieku*, în *Prace geograficzne*, H. V., Lwow-Warszawa, 1925, p. 83 ; I. Zarebeki, *Chorographia Regni Poloniae Jana Dlugosza a Giovanni Boccaccio*, în *Studia Zrodloznawcze*, vol. 18, p. 181 și urm.

[33] I. Zarebski, *Problemy*, p. 49, vezi totuși și observațiile lui K. Pieradzka și W. Semkowicz-Zarembina în recenzia acestei lucrări în *Malopolskie Studia Historyczne*, vol. I, fasc. 2, 1958, p. 77 și urm.

[34] J. Szujski, *Stanowisko Dlugosza w historiografii europejskiej*, în *Rocznik Zarzadu Akademii Umiejetnosci w Krakowie*, 1879, Krakow, 1880, p. 95.

cepția religios-patriotic-oligarhică a lui Dlugosz rezultă din convingerea sa asupra rolului determinant al bisericii în stat, reliefînd totuși clar rolul deosebit al propriei națiuni ; de altfel biserica poloneză care forma nucleul de bază al monarhiei era legată de această monarhie printr-o comunitate de interese. Concepția lui Dlugosz, puternic pătrunsă de patriotismul național-bisericesc, era evident politică, aproape tendențioasă[35], ceea ce explică atît părțile solide cît și cele slabe ale operei sale. Sub influența lui Titus Livius (și a lui Sallustius) această operă a fost îmbrăcată într-o haină retorică, decorată cu cuvîntări rostite de domnitori și conducători, avînd o evidentă tendință moralizatoare[36]. La Dlugosz, însă, baza aprecierii acțiunilor oamenilor o constituie — în ciuda tendinței național-bisericești — criteriile moral-etice.

Părerea cu privire la rolul conducător al Poloniei a fost preluată de Dlugosz în deosebi din legenda strămoșului polonilor — despre Lech — care ar fi stăpînit de la Elba pînă la Nipru în Polonia sarmată, alături de mai tînărul Ceh și nepotul Rus. Această „întîietate a polonezilor" — adică a urmașilor slavilor lui Lech — își găsește expresia în întreaga *Annales*, tendință care a influențat și aprecierea sa asupra popoarelor vecine.

Pentru perioada *anterioară anului 1406* Dlugosz s-a folosit de izvoarele cele mai vechi și mai cuprinzătoare, alcătuind diferite versiuni contradictorii, dar trecînd totuși cu vederea informațiile nefavorabile Poloniei. El a încercat să completeze lacunele existente în relatările respective prin propriile sale presupuneri (precum și cu unele date), lărgind materialul documentar (mai ales în cazul biografiilor, vorbind despre cauzele și urmările evenimentelor. A făcut totodată numeroase greșeli, rezultate din lipsa de pregătire a autorului (critica documentelor), ca și din insuficienta cunoaștere — explicabilă pentru epoca sa — a evoluției istorice a instituțiilor. Uneori — *ad patriae ornamentum* — a modificat faptele ce prezentau pe domnitorii polonezi în lumină defavorabilă și a idealizat clar istoria Poloniei. Dar și în această parte a operei există o apreciere istorică clară a persoanelor și evenimentelor, ceea ce îl deosebește pe Dlugosz de informațiile seci cronicărești. Dealtfel, Dlugosz nu trece sub tăcere numeroase lipsuri ale poporului său, condamnîndu-le atît de clar și de categoric, dealtfel ca nimeni altul dintre predecesorii și contemporanii săi.

A doua parte a operei cuprinde *epoca de după 1406* și constituie de fapt un fel de jurnal lărgit. Este o mare frescă a istoriei politice și militare, pe alocuri și a celei social-morale a Poloniei, cu o clară coloratură clerical-morală, de cele mai multe ori în opoziție cu a Jagellonilor și cu respect deplin față de propria națiune și o recunoaștere completă a cuceririlor teritoriale ale dinastiei domnitoare. Dlugosz era așadar în stare să înțeleagă semnificația victoriei de la Tannenberg (1410) și să o aprecieze în mod corespunzător, ca și importanța recîștigării Pomeraniei de la Ordinul Teutonic și succesele Jagellonilor în lupta cu tronul ceh. Pe de altă parte însă, fascinat de programul bisericesc-oligarhic al lui Oleśnicki — deja depășit — nu a fost în stare să înțeleagă însemnătatea emancipării Lituaniei precum și necesitatea unui compromis cu husiții și cu mișcarea politică nou constituită a *nobilimii poloneze*. De aceea el trece des sub tăcere alte programe, de exemplu cel al principelui lituanian Witold pe care preferă să-l amintească[37]. Lui Dlugosz îi lipsește înțelegerea politicii complexe a lui Cazimir Jagello față de Polonia și Lituania, năzuinței acestuia de a-și asigura influența asupra teritoriilor ocupate de episcopat. Trece apoi sub tăcere și formele de acțiune ale diplomației poloneze față de Cehia în timpul

[35] J. Caro, *Johannes Longinus*, Jena, 1863, p. 27 și urm.

[36] W. Madyda, *Wzory klasyczne w „Historii Polski" Dlugosza*, în *Eos*, vol. 49, fasc 2, 1959, p. 178 și urm. ; J. Schnayder, *Salustiuszowe echa w „Historii Polski Dlugosza"*, în *Eos*, vol. 46, fasc. 2, 1955, p. 144 și urm. ; D. Turkowska, *Slady lektury Justyna w „Historii Polski" Dlugosza*, în *Pamietnik Literacki*, vol. 52, fasc. 3, 1961, p. 159 și urm.

[37] A. Sarnes, *Witold und Polen in den Jahren 1427—1430*, anexa : *Zur Kritik des 11. Buches des Historia Poloniae des Johannes Dlugosz*, în *Altpreussische Monatsschrift*, vol. 30, 1893, p. 168 și urm. ; M. Bobrzynski, S. Smolka, *op. cit.*, p. 168 și urm.

lui George de Podiebrad. Cu toate aceste lipsuri și greșeli, Dlugosz a fost cel mai important observator și comentator al epocii și evenimentelor contemporane lui și fără el imaginea Poloniei în vremea Jagellonilor de la sfîrșitul Evului Mediu ar fi săracă și palidă.

Sub raportul istoriei universale, mai ales a Europei Centrale și Răsăritene (fără Scandinavia), Dlugosz a folosit prescurtat izvoarele menționate mai sus, evitînd știrile nefavorabile Poloniei. Totodată a confruntat izvoarele străine cu cele poloneze. Și aici a lărgit datele izvoarelor prin exagerări. Mai ales a completat unele amănunte sau le-a schimbat cam abuziv. Uneori a înțeles greșit textele în limbi străine (mai ales cele rusești). Uneori a tratat un anumit fapt de două ori, luînd în considerație completările ulterioare din cartoteca cronologică [38]. Lucrul cel mai important este însă faptul că nu a fost în stare să prelucreze întregul material și ca urmare a metodei sale analistice nu a putut explica întotdeauna mai amănunțit raporturile între istoria poloneză și istoria universală. Și descrierea etapelor izolate ale istoriei țărilor vecine caracterizează o tendință clară național-bisericească. Dlugosz și-a păstrat și în acest caz propriul său caracter de aceea își atrage și astăzi, după secole, reproșurile și criticile istoricilor naționali moderni din Europa Centrală.

Dlugosz a diminuat clar, printre altele, rolul cehilor în istoria slavilor, ca și influențele acestui popor asupra evoluției țării polone. A trecut sub tăcere succesele trupelor cehe aflate în serviciul Poloniei în secolul XV și a scos clar în evidență lipsurile și caracterul cehilor [39]. Nu încape nici o îndoială că au influențat în special „ochelarii antihusiți" ai lui Dlugosz, ca și rivalitatea foarte veche polono-cehă, mai ales în privința Sileziei. Un anumit rol a jucat cu siguranță și faptul că Dlugosz a preluat unele păreri ale predecesorilor săi, autori de cronici, începînd cu secolul XII. Totuși, cu toate aceste lipsuri, nu trebuie trecut cu vederea faptul că Dlugosz a fost în stare să arate înțelegere pentru năzuințele naționale ale cehilor și că îl stăpînea simțămîntul de înrudire slavă cu acest popor, ceea ce l-a determinat, în cele din urmă, să elaboreze un important tablou, deși tendențios, al istoriei Cehiei pînă în anul 1480 [40].

În cazul istoriei *Ruteniei* l-au condus în special aversiunea față de ritul bisericesc răsăritean și subaprecierea succeselor interne ale statului kievean ca un rival al Poloniei Piaștilor. Dlugosz a trecut sub tăcere sau a modificat unele informații ale letopiseților rusești [41], neuitînd nici originea rutenilor din poloni (Rus a fost un nepot, nu fiul, respectiv fratele, lui Lech !). Dar chiar și acest tablou istoric unilateral al zonelor de sud și vest-rusești din evul mediu nu poate fi neglijat de istoricul de astăzi datorită bazei vaste a izvoarelor.

Cel mai tendențios a fost prezentată de Dlugosz istoria *Lituaniei* și rolul cultural al lituanienilor (cu toate că Dlugosz preluase teza originii lor romane), în scopul fundamentării tezei de bază a ideologiei politice a lui Olesnicki privind necesitatea înglobării Lituaniei, încă „barbare", la Polonia, ceea ce ar fi salvat această țară de ocupația Ordinului teutonic și ar fi dus la creștinarea Lituaniei. Și descrierea rolului Lituaniei în uniunea cu Polonia este la Dlugosz evident unilaterală, cu toate că după părerea lui M. Jučas *informațiile lui Dlugosz, mai ales* pentru perioada de la începutul secolului XV, constituie o însemnată bază documentară pentru istoria Lituaniei și în general pentru Europa Răsăriteană [42].

Pentru istoria regatului *Ungariei* (împreună cu Slovacia), Dlugosz a creat o importantă colecție de materiale — mai ales pentru perioada secolelor XIV—XV (epoca Angevinilor, Luxemburgilor, Habsburgilor și Hunilazilor), istoria fiind prezentată aici destul de ponderat, fără o tendință clară.

Annales conțin o importantă colecție de informații cu privire la istoria *Moldovei*, începînd cu mijlocul secolului XIV, prezentată în special din punctul de vedere al relațiilor de suzeranitate polono-moldovene. Aprecierile lui Dlugosz evidențiază aici un anumit sentiment de aroganță, cu toate că el apreciază foarte

[38] S. Solicki, *Metoda pracy*, p. 106 și urm.
[39] J. Mikulka, *Annales Jana Dlugosza a Czachy*, p. 19 și urm.
[40] J. Kloczowski, *op. cit.*, p. 54 ; S. Solicki, *Zrodla Jana Dlugosza*, p. 6 și urm.
[41] F. Sielicki, *Powiest wriemennych let*, Wroclaw, p. 120 și urm.
[42] M. Lucas, *op. cit.*, p. 57.

mult pe Ştefan cel Mare — proeminentul domnitor al Moldovei (1457—1504) — şi recunoaşte valoarea acestuia de conducător în lupta împotriva turcilor[43]. Dlugosz preia fără reţineri versiunea originii italiene a moldovenilor, cărora el le atribuie dealtfel o anumită vicleniе înăscută.

În sfîrşit, opera lui Dlugosz conţine o însemnată cantitate de informaţii mai ales asupra istoriei militare şi politice a regiunilor prusiene ale Ordinului teutonic, ce sînt importante mai ales pentru secolele XIV şi XV. Aceste informaţii se referă mai ales la relaţiile între Polonia şi ţara Ordinului teutonic şi se caracterizează la început printr-o aversiune evidentă faţă de Ordin, ceea ce se explică prin situaţia conflictuală şi cucerirea Pomeraniei de către Ordin (Tannenberg, 1410)[44]. Abia după 1466, adică după pacea de la Torun şi recîştigarea gurilor Vistulei de către Polonia şi limitarea autonomiei statale a Marelui maestru al Ordinului teutonic, Dlugosz a început — ca reprezentant al învingătorilor — să aprecieze mai calm problema ţării Ordinului, fapt ce constituie o dovadă a originii şenaţionaliste a aprecierilor negative mai vechi[45].

Annales constituie aşadar un izvor istoric important sau valoros pentru ţările Europei Centrale şi Răsăritene (mai ales pentru cercetarea istoriei secolului al XV-lea). Izvorul este adesea unilateral, cu lipsuri factologice pe care noi astăzi le înţelegem şi adesea le corectăm. Unilateralitatea evidentă a aprecierilor, ce rezultă din ideologia naţional-bisericească şi politică a lui Dlugosz, nu este o excepţie în istoriografia evului mediu tîrziu, în care istoria altor ţări, respectiv a adversarilor ideologici (ca, de exemplu, în cazul marii schisme din Occident), a fost mereu, în descrierea istoricilor vecini, uneori mai mult, alteori mai puţin, denaturată şi modificată[46], deoarece istoriografia a servit drept instrument în lupta politică. Importantă rămîne totuşi încercarea atît de curajoasă a lui Dlugosz de a ieşi dintr-un cerc de vederi exclusiv particular, fapt pentru care opera sa pare să cîştige un rang european.

Specificul lucrării *Annales Poloniae* ar ieşi şi mai clar în evidenţă prin comparaţie cu alte monumente istoriografice ale timpului, mai ales cu operele din ţările Europei Răsăritene care prezintă istoria anumitor ţări. Foarte interesantă ar fi comparaţia cu cea mai importantă cronică a Austriei de la mijlocul secolului XV a lui Thomas Ebendorffer, *Cronika Austrie*, sau cu *Chronicon Ungarorum* de Ioan de Thuroczy (tipărită în anul 1488), ca şi cu *Cronica epocii lui Ştefan cel Mare (1457—1499)* a pîrcălabului de Cetatea Albă, Hărman *, şi, în sfîrşit, cu multe anale rutene. O analiză exactă, comparatistă, ar putea evidenţia atît trăsăturile comune, metodele şi atitudinile autorilor, precum şi specificul evident al operei lui Dlugosz. Este totuşi o problemă vastă, de nivel internaţional, ce necesită cercetări speciale şi discuţii mai vaste.

Opera lui Dlugosz este într-adevăr originală şi nici un cercetător care analizează mai ales istoria evului mediu tîrziu al Europei de Răsărit nu o poate neglija, chiar dacă atitudinea sa faţă de această operă poate fi astăzi critică. Cu toată mentalitatea medievală evidentă a autorului şi cu toate părerile sale ideologico-politice, *Annales Poloniae* sînt o dovadă a influenţei crescînde a umanismului. Opera se află clar la graniţa între evul mediu şi Renaştere. Ea este cea mai importantă operă a istoriografiei poloneze medievale a acelui timp, fiind o dovadă clară a dezvoltării puternice a culturii istorice poloneze la sfîrşitul evului mediu **.

---

[43] Dlugosz, *Historiae*, vol. V, p. 623 ; vezi I. Minea, *op. cit.*, p. 56.

[44] Dlugosz, *Historiae*, vol. IV, p. 457 şi urm.

[45] Opinii identice la H. Zeissberg, *op. cit.*, p. 330 şi J. Dabrowski, *op. cit.*, p. 238.

[46] Kloczowski, *op. cit.*, p. 60.

* Concluzie mai veche, eliminată de mult din istoriografie ; ulterior însuşi autorul acestui studiu a renunţat la această atribuire — cf. precizările din *AIIAI*, XXI, 1984, p. 677—678, *(n. red.)*.

** Titlul original al acestui articol este *Johannes Dlugosz (1415—1480) als Geschichtschreiber Polens und der Länder vom östlichen Mitteleuropa*, publicat în *XV-e Congrès International des Sciences Historiques, Bucarest, 10—17 août 1980, Rapports*, II.*Chronologie*, Bucarest, 1980, p. 231—246. Versiunea românească aparţine regretatului Sorin Chiţanu de la Universitatea „Al. I. Cuza" din Iaşi.

ISTORIOGRAFIA DIN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN SECOLUL XVIII : ÎNTRE RAȚIUNE ȘI FANTEZIE

DE

ȘTEFAN LEMNY

O mai veche opinie plasa veacul Luminilor sub emblema atotstăpînitoare a Rațiunii, opunîndu-i emfaza sentimentală a barocului sau sentimentalismul romantic. „Toutes les énergies de l'esprit restent liées à un centre moteur commun. La diversité, la variété des formes n'est que le développement, le déploiment d'une force créatrice unique, de nature homogène. Lorsque le XVIII-e siècle veut *désigner* cette force, faire tenir en un mot sa nature, il recourt au nom de «raison». La «raison» est le point de rencontre et le centre d'expansion du siècle, l'expression de tous ses désirs, de tous ses efforts, de son vouloir et de ses réalisations [...] Le XVIII-e siècle est pénétré de la foi en l'unité et l'immutabilité de la raison. La raison est une et identique pour tout sujet pensant, pour toute nation, toute époque, toute culture" [1]. În fața acestei naturi suzerane, fantezia părea condamnată la supunere, dacă nu, izgonită cu totul. Abia odată cu romantismul ea avea să își ia revanșa, triumfînd asupra „gustului" și a „bunului simț comun".

A fost însă gîndirea veacului XVIII atît de ostilă fanteziei? A ignorat în totalitate inducția? Sînt întrebări care s-au tot pus, în efortul de a se înțelege spiritul colectiv într-un moment semnificativ pentru întretăierea atîtor direcții din evoluția sensibilității și a gîndirii. S-a văzut astfel că orice „definiție" a veacului se dovedește simplificatoare ca toate definițiile ce sacrifică nuanțele, îngroșînd, în schimb, pînă la exces, contrastele. Plasată într-un context cultural de mai largă durată, relația inteligență—imaginație, raționalism—fantezie s-a lămurit mai bine, primind și locul ce i se cuvenea în veacul în cauză [2]. Din antichitate pînă în evul mediu, ea nu a provocat dileme conștiințelor. Abia mai tîrziu, după deosebirea operată de Renaștere între registrul memoriei și al analizei empirice, preschimbările survenite în atitudinile fundamentale ale societății occidentale și progresul spiritului științific au favorizat emanciparea imaginației, pe care Condorcet o separa în chip hotărît de memorie. O disjuncție deplină nu a fost însă posibilă nici atunci. Imaginarul secolului XVIII a fost construit în consecință tocmai pe alianța rațiunii cu imaginația, o alianță calculată și ca atare „rece" [3]. „Armonia" dintre cele două dimensiuni ale spiritului o sugera bine Roland Mortier, distingînd

---

[1] Ernst Cassirer, *philosophie des Lumières*, Paris, 1970, p. 41.

[2] Clarificări și sugestii metodologice privind termenii în discuție, cf. Evelyne Patlagean, *L'histoire de l'imaginaire*, in *La nouvelle histoire*, Paris, p. 249—269; Golo Mann, *Gegenstand und Still in der Histoire*, in vol. *Information und Imagination*, München, 1973, p. 33—60; Jacob Bronowski, *The Origins of Knowledge and Imagination*, New Haven, London, 1978; Hugh Trevor-Roper, *History and Imagination*, din vol. cu același titlu, editat în onoarea autorului, 1981, p. 356—369; Josef Bleicher, *The Hermeneutic Imagination...*, London, Boston, ș.a., 1982. Din gîndirea românească, a se vedea mai ales Adrian Marino, *Dicționar de idei literare*, I, București, 1973, p. 655 și urm.

[3] Al. Duțu, *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, 1982, p. 165—190.

prezența în cuprinsul veacului XVIII a unui entuziasm „based, in the last analysis on sensibility that has been guide by experience“ [4].

Cu atît mai firească, funcția fanteziei și a inducției. Ea nu decurgea doar din „slăbiciunea“ epistemică a istoriei de vreme ce atîtea alte domenii ale cunoașterii i-au cunoscut prezența. Dar mai ales într-un asemenea teritoriu, reconstrucția trecutului nu ar fi fost posibilă fără a folosi virtuțile fanteziei pe care istoricii de talent au știut să le etaleze. Cît privește anume secolul XVIII, s-a observat deja că „l'imagination, comme activité diffluente et vagabonde de la pensée s'associe assez bien à la curiosité scientifique“, existînd „une liaison de cause à effet entre l'essor de l'imaginaire au XVIII-e siècle et le dépeloppement des sciences“ [5].

Ce spune în această privință scrisul istoric din Principatele Române? Legătura sugerată aici între raționalism și fantezie ar putea să pară bizară dacă nu hazardată. Ar fi riscant într-adevăr să radiografiem o istoriografie atît de ancorată încă în tradiționalism prin prisma jocului pe care întîlnirea rațiunii cu fantezia l-a procurat mereu gîndirii. Totuși, în măsura în care discuția poate limpezi rețeaua de imagini și atitudini mentale ale culturii române în general, ea merită să fie continuată, prelungind mai ales contribuțiile adînci și înnoitoare aduse în acest teren de Alexandru Duțu [6]. Ele au plasat de altfel și fenomenul românesc în context comparatistic, ținînd seama de specificul unei zone culturale mai largi, marcată de tradițiile gîndirii bizantine și de experiența sufletească a ortodoxismului. Și arta bizantină ca și arta occidentală a elaborat o mare varietate de imagini fantastice pînă tîrziu în secolul luminilor. Disputa iconoclastă a dat naștere unei bogate literaturi despre imagine și imaginație din care au rezultat apoi și clarificări teoretice. Importantă s-a dovedit apoi moștenirea Stagiritului, mult mai vie în Europa orientală cum ne lasă să deducem frescele de la Voroneț ca și ultimul efort masiv de recuperare a filosofiei aristotelice datorat lui Teofil Coridaleu [7]. Ideea lui Aristotel, cum că memoria aparține aceleiași părți a sufletului ca și imaginația, era astfel cunoscută teologilor bizantini (precum Calist și Ignatie Xanthopol) care au văzut în imaginar „un nivel intermediar pe calea cunoașterii ce ducea la dezvoltarea completă a personalității umane“ [8]. Să mai amintim contribuția isihasmului, ca practică mistică a lumii monahale, care recomanda apropierea credincioșilor de divinitate nu prin simțiri sau rațiuni, ci printr-o intuiție lăuntrică, îndelung pregătită în liniște și singurătate, cu ajutorul rugăciunii [9]. Dintr-o direcție complementară s-a exercitat apoi influența experienței cognitive populare, născută din intuiție și inteligență. Mai putem vorbi de o conlucrare a fanteziei la nivel colectiv în efortul de transcriere a vechilor texte care a constituit pentru autorii copiilor „o modalitate de participare la un act de cultură“, ansamblul adăugirilor

---

[4] Roland Mortier, *Unité ou scission du siècle des Lumières*, in *Studies on Voltaire*, XXVI, 1963, p. 1 220. Apud Al. Duțu, studiul citat (infra, nota) p. 269.

[5] Jaques Marx, „Le concept d'imagination au XVIII-e siècle“, dans *Thème et Figures du Siècle des Lumières. Mélanges offerts à Roland Mortier*, ed. Raymond Trousson, Genève, 1980, p. 147—160.

[6] Alături de sugestiile risipite în diverse lucrări, îi datorăm lui Alexandru Duțu primele studii lămuritoare în această direcție, studii ce au constituit și punctul de plecare al demersului de față. În paranteză notăm formele abreviate sub care le citățm în continuare: *„Ethic Scherzi and Delectation. A Chapter in the History of South-East-European Mentality“*, în *Balkan Studies*, XIII, 1972, 2 p.; *Intelligence et imagination à l'aube des cultures modernes sud-est européennes* în *RESEE* XVII, 1979, 2. *(Intelligence et imagination)*; *Literatura comparată și istoria mentalităților*, București, 1982, cap. *Imaginarul și imaginația (Literatura comparată...)*.

[7] Constantin Noica, *La signification historique de l'oeuvre de Théophile Corydalée*, in *RESEE*, XI, 1973, 2, p. 285—306.

[8] Al. Duțu, *Literatura comparată*, p. 179.

[9] Antonie Plămădeală, *Tradiție și libertate în spiritualitatea ortodoxă*, Sibiu, 1983, p.

făcute de ei fiind o „expresie a mentalității „intelectuale" a epocii"[10]. Participarea lor s-a vădit a fi mai însemnată la cărțile de interes deosebit (cazul celor de delectare) și mai rezervată la cărțile prea savante unde transcrierea s-a făcut aproape în mod mecanic[11]. Literatura istorică s-a pretat nu mai puțin la un asemenea tratament, oferind copiștilor libertatea de a gîndi și a fabula pe marginea textelor pe care le transcriau.

Raportul dintre fantezie și rațiune i-a preocupat de aceea și pe cărturarii iluminiști care ne-au lăsat în acest sens cîteva din reflecțiile lor. Le întîlnim mai întîi la Dimitrie Cantemir care explica în *Istoria ieroglifică* termenul de „fantezie" drept „părere, închipuire a minții"[12]. Adevărul reprezenta însă, pentru el, „ochii, sufletul și viața istoriei", motiv de permanentă tensiune, căci „sufletul odihnă nu poate afla pînă nu găsește adevărul"[13]. În această căutare, savantul principe și-a gîndit „canoanele" sale, menite să înlesnească, silogistic, explicațiile raționale[14] iar în cuprinsul lor și-au aflat locul inducția și fantezia, întrucît fără un atare aport nu putea să fie elaborată construcția întregului[15].

Încercările reflexive despre fantezie au revenit la finele veacului la cărturarii Școlii ardelene, sensibili la influența *Aufklärung*-ului. Este cazul lui Samuil Micu care a tradus în limba română *Învățătura metafizicii*, o expunere a crezului iluminist (în viziunea sistematizată de Wolff și Baumeister) despre puterea rațiunii. În spiritul propriu epocii, traducerea nu a urmat însă cu toată fidelitatea textul original. S. Micu a adoptat și a localizat exemple, a rezumat și chiar a încercat să limpezească aspectele mai confuze sau prea speculative, dovedind — cum s-a văzut — „o înțelegere din interior a ideilor cu care a lucrat", nu lipsită de originalitate[16]. S-a spus astfel că el nu avea în vedere fantezia ca memorie a imaginilor — cum o definise iluministul german — ci, mai ales ca funcție a logosului[17]. Textul său se arată limpede în acest sens, definind „puterea de a închipui", „fantezia", „nălucirea", drept icoana unor lucruri ce nu sînt prezente, dar înregistrate anterior de simțurile noastre: „Nimicu nu ne putem noauă închipui, fără numai ceea ce mai înainte am primit cu simțurile". E perceptibilă aici maxima lui Th. Locke. Cărturarul român plasa astfel fantezia în locul pe care i-l rezerva sistemul „marelui filosof Wolfie": la nivelul empiric, senzorial, al cunoașterii, în care „simțirile sînt ca nește ferestre și ca nește porți ale sufletului, prin care chipurile lucrurilor celor din afară se bagă în suflet, de unde apoi toată conștiința răsare"[18]. Un nivel superior îl reprezenta însă cunoașterea rațională, întemeiată pe atenție („luoarea-aminte"), „isteție" și mai ales pe cuvînt în sensul de minte și pricepere, treapta cea mai aleasă a cunoașterii. Aceasta este în fond ierarhia cunoașterii în spiritul clasic al metafizicii raționaliste pe care S. Micu a prezentat-o, în veșmintele limbii române și compatrioților săi și cu un efort aparte de adecvare, precizînd: „Românii noștri în vorba cea de toate zilele, în loc de un cuvînt zic *minte* și *pricepere*..."[19].

Meditația despre fantezie — ca element al cunoașterii — s-a dovedit mai vagă în Principate. Ceea ce nu înseamnă că virtuțile ei nu au fost motivate, în ambianța în care Rațiunii i s-au adus elogii, chiar de la începutul secolului XVIII, cînd *Nicolae Mavrocordat a înălțat-o la rangul de „rațiune de stat"*[20].

---

[10] Cătălina Velculescu, *Continuitate și salt în transmiterea variantelor Letopisețului Cantacuzinesc*, în *RITL*, 25, 1976, 1, p. 52, 59.

[11] Al. Duțu, *Intelligence et imagination*, p. 313.

[12] Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, București, 1973, p. 65.

[13] Cf. Al. Zub, *Biruit-au gîndul. Note despre istorismul românesc*, Iași, 1983, p. 52—57.

[14] *Ibidem*, p. 54.

[15] *Ibidem*, p. 60.

[16] D. Ghișe, P. Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, 1972, p. 69—70.

[17] Ovidiu Papadima, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, București, 1975, p. 79.

[18] D. Ghișe, P. Teodor, *op. cit.*, p. 82.

[19] *Ibidem*, p. 83—84.

[20] Jaques Bouchard, *Sagesse et folie dans l'oeuvre de Nicolas Mavrocordatos*, în *RESEE*, XXI, 1983, 2, p. 107—116.

Cercetarea textelor grecești, la modă în epocă, arăta chiar că rațiunea reprezenta „noțiunea cea mai des invocată“ [21]. Cultul rațiunii s-a întîlnit însă cu instilarea progresivă a *sentimentalismului*. S-a putut chiar constata în compararea iluminismului transilvan — caracterizat prin spirit științific — cu cel din Principate, că acesta din urmă apare „învăluit într-o *undă de sentimentalism*“ [22], ce a înlesnit și jocul fanteziei și al imaginației. Unele lecturi au alimentat această predispoziție, cum s-a văzut din atenția față de opera venețianului Francesco Loredano *(Degli scherzi geniali)*, menționată încă de la începutul secolului în biblioteca învățatului român Constantin Cantacuzino. Traducerea ei în greacă de către Malakis Kastrisios (Veneția, 1711 ; ed. 2, 1789), și apoi pe această cale, în română (sub titlul *Zăbava fantasiei)* i-au sporit audiența, făcînd ca ea să circule în copii manuscrise (din care se cunosc pînă în prezent 12) ca aceleea scrise de ierodiaconul Vartolomei Putneanul în 1782 [23], de paharnicul Toader Jora în 1786 sau de pisarul Gr. Hudici, în 1788. Construită ca un joc al imaginației prin care autorul refăcea gîndurile unor mari personalități din antichitatea greco-romană (Ahile, Cicero, Marc Antonio, Agrippina), scrierea a avut un rost mobilizator și educativ, asigurînd delectarea cititorilor. Odată cu aceasta, fantezia și-a luat zborul, începînd să joace „and jumps from one epoch to another till it lingers in immediate reality“ [24].

Interesul teoretic pentru fantezie s-a manifestat mai tîrziu în Principate. La București apăruse în 1820 cărticica lui P. Kontos, cuprinzînd *Fantezii morale* în limba greacă [25]. Prin osîrdia starețului Dometian apărea apoi la Neamț, în anul 1826, versiunea românească a lui Nicodim Aghioritul *(Carte sfătuitoare pentru păzirea celor cinci simțiri, a năluciri și a inimii)*, tradusă după ediția neogreacă din 1801 care avea la rîndu-i drept model o scriere italiană. Descrisă ca organ al inteligenței, fantezia sau imaginația era socotită aici „mai subțire decît simțirea, dar mai groasă decît mintea și, pentru aceasta, se cheamă hotar între minte și între simțire“ [26]. Sugestiile pentru atari judecăți veneau din filosofia antică și din exegeza bizantină (Grigore al Tesalonicului, Maxim Mărturisitorul, Avva Isac, Vasile cel Mare, Heroclit) și ele tindeau să argumenteze funcția creatoare a fanteziei, punînd-o de acord cu exigențele gîndirii raționale.

Aceasta pare a fi și dilema care i-a animat pe cîțiva dintre istoricii veacului, mai ales pe aceia de mai riguroasă formație științifică și culturală. Este cazul medicului grec P. Departe, încrezător în puterea cunoașterii prin percepții și gîndire și evocator al Rațiunii [27], care scria faptele lui Constantin Mavrocordat, limitîndu-și declarat expunerea — cel puțin în intenție — acolo unde rațiunea nu trece „dincolo de adevăr“ [28]. „O lege divină este întipărită în facultatea permanentă în noi a inteligenței și în forma cea prea nestricăcioasă a sufletului, care lege, asistînd mai ales mintea ca un asesor, se mai numește rațiune înnăscută și interioară. Aceasta fiind pururea verde și neperitoare și șezînd în adîncul facultății înțelegătoare și tăinuită acolo ca într-un ascuns, dispune rît se poate mai drept cele ce privesc viața, neavînd trebuință de vreun învățător ori alt oarecare guvernator și fără a fi deloc inscrise pe coloane sau tabele și cărți“ [29]. Totuși, adăuga cronicarul, cu aluzie precisă, oamenii nu se lasă mereu povățuiți

---

[21] Cf. Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Literatura în limba greacă din Principatele Române, (1774—1830)*, București, 1982, p. 222—223.

[22] *Ibidem*, p. 194 din cap. II. *Sentimentalismul.*

[23] Cf. Rodica Eugenia Anghel, *Francesco Loredano în Arhivele Statului din Iași*, în vol. *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, II, 1983, p. 201—203.

[24] Al. Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII*, București, 1968, p. 212—222 ; Idem, *Ethics Scherzi and Delectation*, p. 274—276.

[25] *BRV*, III, nr. 1 093.

[26] Apud Al. Duțu, *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții noi în istoria mentalităților*, București, 1986, p. 210.

[27] C. Erbiceanu, *Cronicarii greci carii au scris despre români în epoca fanariotă*, *București*, 1988, p. 296.

[28] *Ibidem*, p. 301.

[29] *Ibidem*, p. 299.

de ea și „dînd la o parte raţiunea (vai ce nebunie) au respins sfaturile ei" [30]. Daniil Philippide nu se deosebea în vederi atunci cînd reclama întemeierea construcţiei istoriografice pe „fapte și ipoteze", singurele capabile să redea „adevărul istoric" al trecutului. Vocabule precum „știinţa adevărată", „sfîntul adevăr", „adevăr istoric" au revenit pregnant în a sa *Istorie a României*, marcînd adeziunea autorului la spirit critic și scientism și distanţă faţă de „fantasmagorii" precum acelea pe care le reproșa părintelui istoriei, Herodot. El admitea totuși și exerciţiul fanteziei „dincolo de timpul istoric", în teritoriul altfel greu de cunoscut al preistoriei [31].

Depășind sfera enunţurilor teoretice, imaginaţia a avut o participare interesantă și în scrierea istoriei ca atare. A-i detașa locul nu e ușor întrucît ea a fuzionat cu întregul ansamblu de reprezentări al operei.

Distincţia cea mai limpede rămîne aceea înlesnită de poezie căreia încă Aristotel îi recunoștea puterea de elevaţie filosofică, de transcendentare a evenimenţialului și de proiecţie în ficţiune. Cronicile și povestirile versificate, scrise mai ales în secolul XVIII și la începutul secolului XIX oferă în acest sens un bun exemplu. Situate la frontiera dintre literatură și istoriografie, dintre ficţiune și real, ele erau mai aproape de gustul cronicăresc și arătau nevoia resimţită la nivel colectiv de prezentare analistică, în versuri, a evenimentelor social-politice [32]. Avînd o bază istorică reală, cronicile versificate erau elaborate prin excelenţă ale fanteziei, capabile să transmită imaginea transfigurată a unor evenimente dintr-o perspectivă diferită de cea admisă oficial. Așa se explică și audienţa genului în care s-a văzut un mijloc de critică politică și socială, ce răspundea spiritului contestatar al vremii. Poezia — ca mod de percepere a duratei — s-a instilat și în scrierile propriu-zis istorice, ca în *Istorie a prea puternicilor împăraţi otomani*, în care Ienăchiţă Văcărescu intercala stihuri menite să pigmenteze textul și să redea substanţa faptelor prin sentinţe morale și cugetări filosofice: „La cel ce prisosește Virtute nu se teamă/ Că și Viţu dă are, nu-i prea băgat în seamă" [33]. Alături de poezie, fantezia istorică s-a exersat apoi în însemnările ce transcriau stări onirice. Cunoscute sub numele de „vedenii", cîteva dintre acestea merită toată atenţia prin modul de interpolare a trecutului în prezent ca în relatările ce prezintă visurile unor monahi din secolul XVIII [34]. Visul interesează aici nu numai ca traducere a realităţii, ci — după cum îl caracteriza Michel Butor — ca „realitate prin el însuși" [35]. Dacă narareа viselor constituie mai curînd un gen literar, cum adăuga același critic, nu e mai puţin adevărat că ele pot constitui documente „de o valoare inestimabilă" prin modul de reflectare a structurilor cotidiene ale unei societăţi, ca expresie a memoriei colective, marcată difuz, de semnificaţia faptului istoric. Să amintim la aceasta și importanţa visului de „model oniric" (suplimentar celui cultural) cu valoare pragmatică și în actul cunoașterii [36]. Pe această cale, el dă o vagă idee și despre alt mod de participare la explorarea trecutului, pe calea sensibilităţii și a fanteziei.

Putem urmări apoi fantezia și mai adînc în structura scrisului istoric, spre exemplu, în felul în care ea a conlucrat la politizarea istoriei, de îndată ce lupta românilor pentru recunoașterea autonomiei în raporturile cu Poarta s-a cerut a fi mai bine argumentată din punct de vedere istoric. Nedispunînd de actele originale, boierii patrioţi din Principate au procedat la reconstituirea lor, punîndu-și imaginaţia la contribuţie pentru a conferi credibilitate actelor inventate. Așa au apărut, în ajunul Congresului de la Focșani (1772) scrierea *Din izvoadile răpăusatului Nicolai Costin* (Moldova) și memoriul de acte (reprodus apoi de Mihai Cantacuzino în *Istoria Ţării Românești*), devenite în conștiinţa luptă-

---

[30] *Ibidem*, p. 300.

[31] Cf. Olga Cicanci, *Daniel Philippidi: Vérité et Fiction dans la redaction de l'histoire*, în *RESEE*, XXI, 1982, 2, p. 199—200.

[32] Dan Simonescu, *Cronici și povestiri românești versificate (sec. XVII—XVIII)*, București, 1967, p. 7.

[33] Poeţii Văcărești, *Opere*, ed. Cornel Cîrstoiu, București, 1982, p. 226.

[34] Cf. studiul nostru, *Societate și istorie. Locul istoriei în spiritualitatea secolului XVIII românesc*, în *AIIAI*, XXIV, 1987/2.

[35] Michel Butor, *Itinerar spiritual*, în *RITL*, 32, 1984, 1, p. 111.

[36] E. R. Dodds, *Dialectica spiritului grec*, București, 1983.

torilor pentru autonomie „Capitulațiile" țărilor române cu Poarta, acte istorice ce incorporau un întreg program politic vindicativ și pe care diplomația le-a luat ca atare în considerație pînă tîrziu în secolul XIX (1878). Desigur, la această „consacrare" au contribuit și cursul evenimentelor politice, lupta diplomatică și unele împrejurări de circumstanță. Nu este mai puțin adevărat însă că piesele în cauză, create ad-hoc, nu au „inventat" și realități inexistente în trecut. Inexacte sau chiar false în detalii, ele au transpus o tradiție politică reală, consemnată și de scrierile cronicarilor sau ale lui D. Cantemir. Fantezia conlucra astfel, în mod paradoxal, chiar la fixarea liniilor esențiale ale adevărului, plăsmuind documentele ce lipseau și, sub prescierea rațiunii politice, pentru a sluji o cauză dreaptă [37].

Nu credeam că ar fi exagerat să vedem în prezența fanteziei și o funcție metodologică, deductibilă din maniera de scriere a istoriei, în accepțiuea mai largă pe care aceasta a avut-o în veacul XVIII. Căci, fără participarea imaginației construcția însăși n-ar fi fost posibilă într-un atare domeniu [38], ceea ce se dovedește valabil și în cazul istoriografiei din Principate.

Faptul este sesizabil mai ales în scrutarea originilor îndepărtate pentru care izvoarele se dovedeau lacunare și discutabile. În istoria genealogică, spre exemplu, obîrșiile străvechi au provocat adesea jocul fanteziei, chiar și atunci cînd construcția istoriografică avea la îndemînă scrieri erudite. Pe acestea le-a avut în față și banul Mihai Cantacuzino pentru a elabora genealogia neamului său „unica genealogie boierească mai întinsă decît o spiță a neamului, aruncată pe o foaie de hîrtie" [39]. Învățatul grec Saul Arvanitohoritul care i-a înlesnit boierului muntean o parte din informații a pornit desigur de la opera atît de temeinică a lui Ducange, care a dat într-un capitol din *Familiile bizantine* tot ceea ce se putea ști la vremea sa în această materie. Din toată învățătura sa doctorul Sava a reținut însă opinia — respinsă chiar de Ducange — a lui Teodor Spandugino Cantacuzino care stabilea o legătură între Cantacuzini și „cei 12 pairi de Franția", schițînd apoi un șir de Valois-Cantacuzini. Construcția fantezistă era însă explicabilă și N. Iorga o punea pe seama aceluia ce dorea „a se face mai bine primit în țara unde-și găsise adăpost și de principele pe lîngă care-și căuta un rost" [40], Autorul *Genealogiei* a înlăturat la rîndul său totul din lista lui Saul „dar pe această podoabă genealogică a descendenței franceze, regale, o păstra" [41]. Tendința poate fi pusă pe seama unei predispoziții mai generale într-o vreme în care Cornarii venețieni sau Cervii din Ragusta se pretindeau a fi urmașii direcți ai familiilor romane.

Ceea ce s-a întîmplat cu genealogia marilor familii boierești sau domnitoare s-a repetat în istoria veche a popoarelor unde apelul la fantezie s-a dovedit nu mai puțin însemnat.

Scrierile istorice din secolul XVIII abundă de altfel în pasaje în care tradiția și datele istorice reale s-au transfigurat în imagini fanteziste. Un astfel de exemplu îl mai furnizează *Hronograful* lui Dionisie Eclesiarhul atunci cînd evocă împrejurările ce au premers izbucnirii războiului din 1787. Deposedat de hanatul Crimeii ocupat de către ruși în timpul Ecaterinei a II-a, Șahin Ghirai ar fi avut, după relatarea cronicarului, nostalgia stăpînirii de odinioară. Dialogul imaginat în continuare de Dionisie era rodul fanteziei cronicarului dar o fantezie inspirată de fapte istorice reale: „Împărăteasa i-au zis: „Nu te mîhni, măria ta, că, de voești stăpînire, ai țările moșului și strămoșului tău să le stăpînești". Sultanul (de fapt hanul Șalin Ghirai) au întrebat: Care sînt țările moșilor mei?" Și împărăteasa (Ecaterina II) i-au spus cum că toată Țara Ungurească, cea de sus și cea de jos, pînă la Dunăre, au fost sub stăpînirea tătărăscului crai Atila, cum și țara Moldaviei și Basarabiia. Ci măriia ta să le ceri de la împăratul Țarigradului aceste trei țări (fiindcă Țara Ungurească iaste supt stăpînirea nemților)

---

[37] Toată discuția mai pe larg la Virgil Joița, *Între politică și istorie în epoca Luminilor*, in vol. *Marele Mircea Voievod*, coordonator Ion Pătroiu, București, 1987, p. 311—329.

[38] Golo Mann, *op. cit.*

[39] N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, București, 1902, p. V

[40] *Ibidem*, p. XI.

[41] *Ibidem*, p. XII.

să ţi le dea întru stăpînire, iar nevrînd îţi voi da oaste mare şi le vei lua cu război" [42].

De altfel, analiza modului în care realitatea s-a transformat în ficţiune poate fi urmărită cel mai bine prin intermediul metaforei ce a pigmentat şi lucrările de istorie [43]. Dincolo de interesele de moment ce au dictat manipularea adevărului, nu s-ar putea însă tăgădui că ideile fanteziste erau credibile şi obişnuite în epocă şi că imensele progrese ale Raţiunii nu le-au putut dizolva în veacul XVIII.

Atenţi la metodă şi rigoarea critică, autorii scrierilor istorice din Principate nu au disprețuit așadar sugestiile imaginației pe care au avut meritul să le înscrie în limitele logicii şi ale realităţilor. De un „exces" al raţionalismului, specific veacului, nu a fost vorba, şi fantezia a asigurat în veacul XVIII coerenţa şi frumuseţea discursului istoriografic, fie asociată cu intuiţia în sens bergsonian, fie cu divinaţia.

[42] Dionisie Eclesiarhul, *Hronograful*, Bucureşti, 1987, p. 41.
[43] Al. Duţu, *Istoria mentalităţilor şi literatura comparată*..., p. 173.

GHEORGHE I. BRĂTIANU — ISTORICUL. II. CONCEPȚIE ȘI METODĂ ISTORICĂ

DE

POMPILIU TEODOR

În prima parte a studiului nostru, consacrată dimensiunilor operei, am schițat climatul formativ în care s-a cristalizat concepția istorică a lui Gh. I. Brătianu[1]. Cu acel prilej am stabilit principalele repere teoretice cuprinse în scrierile sale, așa cum ele s-au alcătuit pe parcursul elaborării lor. Am ținut să remarcăm atunci însă că scrisul lui Brătianu nu oferă, în afara a două contribuții, lucrări propriu-zis teoretice în care istoricul să-și fi expus concepția pe care o împărtășit-o. *Concepțiunea actuală a istoriei medievale*[2] și *Teorii nouă în învățământul istoriei*[3] datează de la începuturile activității sale și sînt anterioare fundamentalelor sale scrieri. Ele rămîn însă de o însemnătate covîrșitoare pentru orice tentativă de reconstituire a concepției și metodei profesate de istoric, îngăduind precizări privitoare la geneza și evoluția gîndirii sale pe tărîmul istoriei.

Dacă opera lui Brătianu nu a excelat în expuneri interesînd teoria istoriei, ea conține numeroase puncte de sprijin pentru schițarea concepției de care a fost călăuzit și a metodei practicate în cercetările sale. Adevărul este că în lucrările lui ne întîmpină de la început reflexii teoretice în marginea reconstituirii pe care o săvîrșea și care ne indică, paralel elaborării operei, o meditație despre interpretarea istoriei în care străbat marile interogații ce animau cercurile istorice de la sfîrșitul secolului XIX și începutul secolului XX. Trăind atmosfera postbelică istoriografică, înregistrată în mediul mai cu seamă francez, Brătianu surprinde, în termenii unei proprii filtrări, direcțiile spre care se îndrepta istoriografia. Meditația istoricului reprezintă un adevărat florilegiu care poate alcătui scheletul unui edificiu teoretic cristalizat pe măsură înaintării cercetărilor sale în domeniul istoriei universale. Faptul este important deoarece numai prin raportare la contextul istoriografic general putem să distingem la Brătianu convergențe, analogii și sincronisme cu istoriografia universală și totodată originalitatea gîndirii unui istoric ce s-a învecinat în demersurile sale cu mari spirite ale istoriografiei timpului său de la Henri Berr, Ferdinand Lot și Henri Pirenne la Marc Bloch și Lucien Febvre. Poate că acestor aspecte li se cuvine în cazul investigării gîndirii și metodei profesate de istoric o insistență suplimentară, deoarece prelungirile unui comparatism ce apasă pe influențe estompează notele independente care au izvorît, fie dintr-o tradiție comună istoriografică fie din experiențe de cercetare proprie desfășurată într-un climat comun.

Încercarea de reconstituire a concepției și meotdei istorice împărtășită de istoric invită la referiri sistematice la orizontul teoretic și de metodă istorică care a dominat gîndirea universală și românească la turnura secolului. Nu înainte însă de a sublinia evidenta tendință spre sincronizare a istoriografiei române

---

[1] Pompiliu Teodor, *Gheorghe I. Brătianu — istoricul* I. *Dimensiunile operei.* în *AIIAI*, XX, 1983, p. 233—236.

[2] Gh. I. Brătianu, *Concepțiunea actuală a istoriei medievale*, Lecție de deschidere a cursului de istorie universală cu un apendice bibliografic, București, 1924.

[3] Idem, *Teorii nouă în învățămîntul istoriei*, cu prilejul unui studiu al domnului Șt. Zeletin, Iași, 1926.

din jurul anilor 1900 cu istoriografia universală, cu deosebire prin școala critică[4]. Ca istoric format în ambianța studiilor române de istorie universală promovată de Nicolae Iorga, Brătianu va evoca în 1943 locul marelui istoric în cercetarea modernă. „El este doar și rămîne profesor de istorie universală, îmbrățișînd orizonturi mult mai largi decît acela al țărilor locuite de români mai aproape de noi, el se înscrie în cercetarea modernă a științei printr-o istorie a Imperiului bizantin și alta a Imperiului otoman. Din mulțimea de izvoare și de lucrări ce le folosește, spre a le alcătui, el nu uită să dea în vileag orice împrejurare care poate îmbogăți istoria românilor"[5]. Semnalînd drumul parcurs de Iorga spre istoria sud-estului, la capătul căruia se aflau studiile bizantine și otomane, membrul Academiei Române accentua dimensiunea universală a istoriei românești pe care, pe drumul indicat de mentorul său, încercase s-o descifreze în legătură cu comerțul genovez. Brătianu a înregistrat însă, paralel cu spiritul critic, și noul suflu teoretic care se distanța de canoanele pozitivismului Ca elev strălucit al universității franceze, asimilează tradițiile ei istoriografice, datorită unei pleiade de profesori care i-au deschis orizonturi universale. Avînd îndrumători ca Ferdinand Lot, Charles Diehl, Henri Hauser, își însușește tehnicile cercetării evului mediu și spiritul pătrunzător al istoriografiei franceze[6]. El nu ocolește potrivit cerințelor subiectelor tezelor sale de doctorat, studiul fenomenului mongol, al istoriei ruse sau grecești. La Paris el trăiește anii fertili în care se manifestau demersurile organizatoare ale lui Henri Berr și nu în ultimul rînd tentativele lui Lucien Febvre în care dialogul geografiei cu istoria promitea noi deschideri interpretative.

Dintre refeinrțele de valoare formativă se pare că Henri Pirenne va exercita în timp o înrîurire puțin obișnuită asupra concepției sale. Marele istoric belgian care a înscris la începutul deceniului pledoaria în favoarea metodei comparate, prin rolul atribuit ipotezei în cunoașterea istorică, va fi prin opera lui un stimul pentru interogațiile lui Brătianu. La începuturi trebuie să recunoaștem însă au stat sugestiile lui Nicolae Iorga și îndemnurile unui mare maestru ca Ferdinand Lot, ultimul un model pentru medievistul Brătianu. Paralel cu pregătirea tezelor la Sorbona și frecventarea celebrei Ecole des Chartes, așa cum s-a mai remarcat, s-a soldat cu contribuții istorice ce l-au situat în elita intelectuală a Europei. „Ce désir d'une formation à la fois policée a l'écoute du maître délicat que fut Charles Diehl et technique dans l'austère traitement des textes et des diplômes, révélait dès le départ la double tendance de son esprit : acquérir dans l'expression de la vérité scientifique l'habitude de la précision et le goût de l'élégance, fondés sur une connaissance directe et sûre des sources"[7]. Aprecierile bizantinologului V. Laurent relevă valoarea operei sale pe tărîmul medievisticii, în care prin istoria pontică a conferit noi perspective istoriei europene și românești. Același istoric observa pe bună dreptate caracterul deschis, universal al scrisului lui Brătianu. «„Et s'est avec aisance, souvent avec un extrême plaisir que l'on surprend l'auteur nous montrer comment ,de la Périclès à Mahomed II, ce fonds commune d'intérêts et d'aspirations que révèle l'histoire „pontique" considerée comme un tout, a souvent influencé et parfois infléchi le cours de l'historire universelle au moyen age»[8]. Admirabila și esențiala caracterizare a operei istoricului medeivist, făcută de un apropiat confrate, vizează desigur globalitatea scrisului său și cu deosebire, în cazul concepției istorice lucrările lui de maturitate.

Reținînd viziunea universală a scrisului său, descifrarea concepției profesate și metodei practicate de istoric face necesară referirea la ideile lecției de deschidere la cursul de istorie universală de la Universitatea din Iași. Lecția relevă un medievist de factură universală care stăpînește instrumentarul pozitivist, așa cum el s-a fixat la sfîrșitul secolului XIX și la începutul seco-

[4] Al. Zub, *De la istorie critică la criticism*, București, 1985, p. 197—278.

[5] Gh. I. Brătianu, *Nicolae Iorga istoric al românilor*, Discurs de recepție, București, 1943, p. 10.

[6] V. Laurent, *Préface*, în Georges I. Brătianu, *La mer Noire, Des originés à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 7.

[7] V. Laurent, *op. cit.*, p. 7.

[8] *Ibidem*, p. 14.

lului XX. Alături de cărțile lui Bernheim este amintită lucrarea lui Ch. V. Langlois și Gh. Seignobos, catehismul cercetării istorice pozitiviste sau alte titluri în circulație interesînd metoda istorică. Elocvente sînt pentru fixarea orizontului istoric al fostului elev al celebrei Ecole des Chartes, numeroasele titluri din domeniile științelor auxiliare, colecțiile de izvoare sau generalitățile privitoare la istoria medievală [9].

În aceeași vreme bibliografia indică lucrări în circulație de filozofia istoriei printre care constatăm prezența unor nume celebre ca G. Simmel, Barth, A. D. Xenopol sau Vasile Pârvan [10]. Prezentînd studenților bibliografia esențială, pe urmele lui Eduard Fueter, tînărul istoric explica drumul parcurs de erudiția și spiritul critic de-a lungul timpurilor [11]. Astfel lecția lui Brătianu devenea un îndreptar metodologic, o reală introducere în studiul istoriei medievale, esențială prin titlurile cuprinse, fapt ce merită să fie relevat.

Profilul istoricului ne apare însă și mai clar conturat dacă avem în vedere și referințele sale teoretice consacrate evoluției spiritului istoric universal sau evului mediu în special. Istoric aparținînd unei generații ce tocmai trecuse experiența amară a războiului, a manifestat încă din perioada rostirii lecției sale o înclinație pentru reflexia filozofică în termenii spenglerieni, sugerată și de lucrarea italianului Ferrero. Cu deosebire însă el va comenta opera filozofului german care șocase în anii imediat următori războiului o generație și așa traumatizată. Conștient de însemnătatea anului 1900, mai precis de schimbarea pe care o provocase turnura secolului în gîndirea istorică, Brătianu prin propria lui experiență trăită în mediul românesc face să se afirme una din componentele gîndirii sale de mai tîrziu: *însemnătatea experienței trăite pentru reconstituirea istorică*. Așezînd față în față perioada de stabilitate a secolului XIX, cu epoca inaugurată de primul război mondial, ce adusese zguduiri economice și sociale, prefaceri politice, nevoi nenumărate, istoricul se simțise îndrituit să constate de fapt o reorientare a spiritului istoric „Din mormîntul vremurilor apuse, răscoala, foametea, molima au răsărit din nou printre oameni, nu ca ecoul îndepărtat al vrunui basm învechit, ci ca o realitate nemiloasă. La poarta fiecăruia nevoia bate cu pumn de fier — niciodată nu s-a înțeles mai deplin și mai adînc ce însemna a fi „cu zilele în mînă". În goana ei, adesea inconștientă — după învățăminte, după povețe și asemănări, mulțimea se îndreaptă acum aiurea" [12]. Atent la spiritul timpurilor Brătianu explică modificarea opticii vis-à-vis de evul mediu prin perspectiva experienței contemporane, idee care a ocupat un loc însemnat în metoda istorică iorghistă [13] și deopotrivă în cadrul demersurilor explicative ale „Analelor" [14].

Avînd în vedere studiul evului mediu, Brătianu motivează renașterea interesului pentru această perioadă și prin consecințele avute de cartea lui Spengler. „Faptul însă rămîne — în căutare de exemple pentru viitor și în cercetarea trecutului, atențiunea lumii învățate se întoarce spre acele timpuri disprețuite odinioară, căutînd să smulgă veacului de mijloc taina sfîrșitului unei civilizații și a alcătuirii încete a lumii noi" [15]. De pe acum istoricul manifestă un interes pentru *epocile de trecere*, problemă reluată în studiile sale de mai tîrziu. Punctul lui de vedere este organicist, Brătianu refuzînd ideea de prăbușire și întrerupere, cu convingerea că ceea ce se schimbă este forma, nu fondul care evoluează spre forme noi. „În sfîrșitul tragic al lumii antice, catastrofa este a formei — fondul este o evoluție a omenirii spre ținte noi, este o schim-

[9] Gh. I. Brătianu, *Concepțiunea actuală a istoriei medievale*, București, 1924, p. 37—38.

[10] *Ibidem*.

[11] *Ibidem*, passim.

[12] *Ibidem*, p. 4—5.

[13] Al. Zub, *N. Iorga și metoda regresivă în istoriografie*, în *AIIAI*, XVII, 1981, p. 439—443.

[14] André Burgnière, *Histoire d'une histoire: La naissance des Annales*, în *„Annales"*, Économies. Sociétés. Civilisation", nov. — dec. 1979, 34, nr. 6, p. 1347—1359; Traian Stoianovich, *The Annales Paradigm*, Ithaca and London, 1976, passim.

[15] Gh. I. Brătianu, *Concepțiunea actuală*, p. 5.

bare de valori morale. Lumea veche iese mai de grabă din arenă decît se prăbuşeşte : este un „Ausgange" mai mult decît un „Untergange" [16]. Cu extraordinară intuiţie istorică, tînărul profesor, distanţîndu-se de teoriile catastrofice, de ideea de întrerupere, accentuează continuităţile, permanenţele, idei pe care le-a descifrat din lecturile sale speciale privitoare la începuturile medievale şi deopotrivă din cărţile frecventate de istorie a ideilor. „Cetatea lui Dumnezeu", Civitas Dei a înlocuit pe aceea a noroadelor, împărăţia lui Hristos pe aceea a lui Caesar. Dar dacă chipurile zeilor s-au prăbuşit, biserica nouilor vremuri va şti să folosească pietrele templului pentru temeliile ei" [17]. Pentru aceste considerente, el cenzurează concepţiile istoricilor contemporani care proiectează în trecut delimitări, deosebiri categorice între lumea romană şi a regatelor barbare.

Examinate astăzi ideile marelui istoric, ele ne apar de actualitate imediată, trimiţînd la constatări recente care apasă pe continuitate în explicarea începuturilor lumii medievale [18]. Observaţiile sale te duc cu gîndul şi la consideraţiile lui Marrou despre prepararea gîndirii lui Augustin în cenaclurile lumii romane tîrzii sau la consideraţiile lui Le Goff despre continuitatea dintre Antichitate şi Evul mediu.

Concepţia şi metoda istoricului ne apare însă în întreaga ei valoare dacă ne raportăm la lucrările sale de cercetare. De reţinut una din observaţiile pe care a făcut-o V. Laurent în prefaţa primului volum din *La mer Noire* şi care ne pare a fi caracteristică istoricului. „...prendre une époque délimitée dans le temps, unei région géographique circonsscrite aux points-clés de la vie internationale ou un fait donné de civilisation, puis les étudier en replacant dans le cadre général de l'évolution de l'humanité suivant ce principe qu'il n'y a de vrai science que de l'universsel" [19]. Este desigur şi aici prezentă o idee a lui Iorga, pe care istoricul o va evoca în lecţia de deschidere pe care a rostit-o subliniind valoarea istoriei europene pentru istoria începuturilor noastre medievale. Despre aceleaşi rosturi ale istoriei universale cultivate de Iorga va vorbi cu prilejul redeschiderii Institutului de istorie universală în 1941 [20].

Cercetînd comerţul genovez în raport de Europa Orientală, istoricul a pus bazele unei pregătiri complexe în care studiile clasice de medievistică se prelungeau în istoria Bizanţului şi a Europei de sud-est. Examinarea tezelor sale de doctorat aduce fără îndoială, un orizont istoriografic larg ce mărturiseşte cunoaşterea unei lumi în care Europa comunica cu Asia şi în care se interferă Europa Orientală, cu Bizanţul şi Occidentul medieval. Dacă în lucrarea din 1927 impresionează erudiţia istoricului, familiarizat cu diplomatica şi paleografia, cu istoria dreptului şi a notariatului genovez [21], a doua lucrare ne îngăduie să cunoaştem dimensiunile unei întreprinderi istoriografice care a refăcut istoria cercetărilor unui subiect ce apărea de pe atunci supradimensionat. Teza publicată în 1929 [22] învederează însă calităţile istoricului medievist, deplin format, beneficiar al unei concepţii clare asupra problemei cercetate. Adîncindu-se în trecutul îndepărtat, urmărind antecedentele comerţului genovez în Antichitate, istoricul reface expansiunea maritimă a Genovei în Levant, stabilimentele ei comerciale la Constantinopol şi Pera, direcţiile comerţului republicii Ligure în Bizanţ şi bazinul oriental al Mării Negre în secolul XIV.

Observînd arhitectura lucrării este evident că în preajma marilor mutaţii ce se iveau în istoriografia europeană, Brătianu cercetînd comerţul genovez în Marea Neagră angajează, pe scară largă, geografia fizică în demersurile sale,

---

[16] *Ibidem*, p. 7.

[17] *Ibidem*, p. 7—8.

[18] Pietro Zerbi, *Il Medioevo nelle storiografie degli vent'anni*, Vita e Pensiero, 1980, passim.

[19] V. Laurent, *op. cit.*, p. 13.

[20] Gh. I. Brătianu, *Nicolae Iorga* (Trei cuvîntări), Bucureşti, 1944, p. 7—21.

[21] Gh. I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290)*, Bucureşti, 1927.

[22] Idem, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII e siècle*, Paris, 1929.

dar și succesiunea populațiilor care au ilustrat scena istorică investigată. Cu acel prilej a redactat două memorabile pagini ce demonstrează rădăcinile concepției pe care o va profesa și amplifica în *La mer Noire*. Brătianu a evidențiat astfel de timpuriu resursele unui propriu spirit istoric, în măsură să exprime o concepție originală prin care a subliniat rosturile internaționale ale Mării Negre. Reproducerea lor ni se pare întemeiată, nu pentru a sublinia priorități în spirit protocronist, ci pentru a evidenția faptul că integrarea culturii românești într-un climat intelectual european cu care comunica nestingherit, făcea posibilă cristalizarea unor idei și concepții asemănătoare celor ce se vor afirma în Occident. „Il este en effet difficile d'imaginer qu'une mer aussi peu étendue puisse réunir sur ses bords des régions aussi différentes par la nature de leur sol et de leur climat. Au Sud, une dépression profond s'étend des Balkans au Caucase, le long des montagnes du littoral de l'Asie Mineure ,tandis qu'au Nord les aux de la mer Noire s'enfoncent dans la steppe russe et la mer d'Azov, les embouchures des fleuves étant marquées par des bancs de sable et des deltas marécageux. Cette conformation du littoral détermine l'emplacement des ports : ceux de la côte d'Asie Mineure n'offrent aux navires modernes que des rades exposées aux vents du Nord ; pourtant le cabotage devait leur donner dans l'Antiquité une importance considérable, et Sinope et Trébizonde ont été jadis des entrepôts très fréquentés. Plus à l'Est le delta marécageux du Rion n'est guère favorable aux navires, et Batoum ne s'est développé que depuis un mei-siècle. La côte abrupte du Caucase a été de tout temps un repaire de pirates et Soukhoum-Kalé, l'antique Dioscourias est le seul point qui ait attiré les marchands au pays des Abkhazes. Si le Bosphore cimmérien, l'entrée de la mer d'Azov, n'est accesible qu'à des vaisseux d'une tonage réduit, la Crimée offre aux navigateurs des conditions exceptionnelles. Caffa a succédé à Théodosie sur la côte orientale de la peninsule ; le port naturel qu'est aujoud'hui Sébastopol a abrité jadis les vaisseaux qui se rendaient à Cherson. Par contre, de la Crimée aux bouches du Danube, les limans de sable barrent l'embouchure des fleuves : Olbia et Tyras à l'entrée du Boug et du Dniester, ont été aux temps antiques les points les plus fréquentés et il a fallu au siècle dernier des travaux d'aménagement considérables pour créer les ports artificiels d'Odessa et de Constanza. La delta du Danube, perpétuellement ensamblé, est cependant le débouché principal des produits de l'Europe Centrale, tandis que la côte bulgare de l'Euxin n'a d'autre ressources pour les navigateurs que les ports naturels de Varna et de Bourgas.

Le contraste, au point de vue du climat, est encore plus sensible. Sur la côte septentrionale du Pont, les grands froids des steppes russes et roumaines s'arretênt aux montagnes qui bordent le littoral de la Crimée ; la „Riviera russe" ofrait aux colonies greeques et italiennes d'autrefois un climat médterranéen, tandis que l'extrémité orientale de la mer Noire se distingue par des pluies tropicales et un température très douce, qui favorise la végéatiton opulente de la Colchide. A mesure que l'on revient vers l'ouest, le long de la côte d'Asie Mineure, les pluies deviennent moins fréquentes et l'air plus sec annonce le climat extrême du plateau d'Anatolie.

A ces conditions géographiques très spéciales du littoral, il faut ajouter la facilité des communications, qui a placé cette mer presque fermée au centre du trafic international. C'est par la Bosphore et la mer Noire que les marchands de l'Hellade et de l'Italie sont allés chercer le blé de la Russie méridionale et des plaines du Danube. Des bordes de la mer d'Azov et de la vallée du Don, l'on atteint facilement les rives du Volga et la Caspienne, où aboutissent les routes de l'Asie Centrale ; on peut également, à travers la Podolie et la Galicie, rejoindre les routes de la Baltique. Au sud du Caucase, le passage vers la Caspienne s'ouvre à travers les vallées du Rion et de la Kura ; la ligne de partage des eaux ne dépasse pas 800 mètres d'altitude. Une autre noute s'achemine de Trébizonde vers l'Iran et le golfe Persique, à travers les montagnes d'Arménie ; les caravanes marchandes l'ont parcourue depuis les temps les plus reculés" [23].

[23] *Ibidem*, p. 17—18.

Este aproape inutil să afirmăm că istoricul român spre sfîrșitul deceniului trei, marcat de apariția revistei „Annales", se orienta și el spre repere istorice, ce în timp, vor cristaliza în spațiul francez gîndirea braudeliană. Brătianu a înregistrat de timpuriu, cum ne-o dovedește una din observațiile sale, ideile înnoitoare ale lui Lucien Febvre exprimate la începutul deceniului în *La terre et l'évolution humaine*. „Rien que la terre" était encore, il y a vingt ans, une anticipation : s'est maintenant plus que jamais la mesure de l'actualité [24] Sesizînd încă în vremea redactării tezei sale de doctorat rolul factorului geografic în evoluția umanității și anticipînd una din tezele de mai tîrziu, Brătianu nota „Cependant, si les acteurs sont différents ,le scène, elle n'a pas changeé ; les nécessités du commerce sont les mêmes, les mêmes routes voient défiler les caravanes des âges nouveaux, les mêmes ports, qui accueillaient jadis trirèmes, abritent les galères et les térides des navigateurs du Moyen Age" [25]. Apelul la resursele geografiei au venit și dispre ideile lui Nicolae Iorga, cum va constata singur în 1941 „Privite în cadrul lor geografic, chestiunile Rinului, ale Dunării și Mării Mediterane, a oceanelor, deschideau cercetării zări tot mai largi și cîmpuri tot mai întinse" [26]. Evoluînd în această direcție Brătianu era departe însă de exagerarea determinismului geografic, cum de altminteri s-a distanțat de ideea unei evoluții lineare, fără schimbări, de teza reproducerii exacte a formelor de civilizație antică [27]. Constatarea istoricului exprimă însă și însemnate încheieri la care ajunsese în tot acest interval de elaborare a doctoratului. Critica determinismului din 1923 și ideile pe care le formula în raport de concepția lui Zeletin în 1926 reprezintă evidente mărturii a' unor poziții teoretice proprii medievistului care pleda pentru autonomia metodelor istorice.

Însemnătatea acordată factorului geografic și legătura stabilită între mediu și istorie nu l-a dus însă la concluzii exagerate despre repetabilitatea faptelor istorice. El respinge hotărît ideea repetării invariabile a fenomenelor și negarea individualității lor. „Dara-i nega orice individualitate, în timp și spațiu, a susține că indiferent de împrejurări și de mediu, fenomenul istoric se repetă invariabil, cu rigoarea unei legi fizice, înseamnă a așeza în mod cu totul arbitrar istoria printre științele naturale" [28]. Brătianu se desolidarizează de preceptele istoricilor pozitiviști, manifestînd certe opțiuni ce se apropiau de marile dezbateri din jurul anilor 1900. „Concepții interesante, fără îndoială, dar cari simplifică excesiv procesul istoric : nesfîrșita complexitate a acțiunilor omenești nu se poate reduce la aplicarea mecanică a cîtorva principii nestrămutate" [29]. Critica teoriilor lui Zeletin din *Istoria socială* pe temeiul concluziilor detașate din cercetările de istorie universală, îl face să se ridice împotriva algebrizării istoriei și implicit a unei excesive schematizări. El a considerat realitatea în veșnică schimbare, realitate ce se refuză arbitrarului subiectului cunoscător. „A turna realitatea veșnic schimbătoare în formule rigide a cîtorva „fapte tipice" invariabile, nu-i oare o siluire arbitrară a materiei istorice ?" [30] se întreba, pe bună dreptate, istoricul.

Pentru polemistrul din *Teorii nouă*, istorie înseamnă cercetarea faptelor, reconstituirea legăturilor dintre ele și pe această cale surprinderea evoluției lor. „Știam că istoricul trebuie dimpotrivă, din cercetarea amănunțită a izvoarelor, fără idei preconcepute, fără scop prealabil, să reconstituie legătura dintre fapte, să găsească firul evoluției — nu însă să întinză firul de la început și să lipească faptele de el, cu mai mult sau mai puțin talent. Căci mai este și acest scop neînsemnat al studiilor noastre : căutarea adevărului, înțelegerea tre-

[24] Gh. I. Brătianu, *La mer Noire*... p. 35.

[25] Gh. I. Brătianu, *Recherches*..., p. 289.

[26] Idem, *Nicolae Iorga și istoria universală*, în Nicolae Iorga (Trei cuvîntări), p. 11.

[27] Gh. I. Brătianu, *Recherches*..., p. 290.

[28] Idem, *Teorii nouă, în învățămîntul istoriei*, p. 5.

[29] *Ibidem*. p. 6.

[30] *Ibidem*.

cutului"[31]. Definind istoria într-un chip asemănător lui Iorga[32], Brătianu se dovedește și el credincios tradițiilor istoriografice europene care din 1876 furnizează cercetării trecutului criteriile reconstituirii critice fără să i se impună acestuia o tablă de valori modernă. Iată motivul pentru care el pledează în replică la sociologismul lui Zeletin pentru o înțelegere a trecutului în spiritul ideilor care l-au dominat și nu din unghiul ideilor ce i-au fost străine. „De ce însă să-l impunem trecutului [un principiu modern — *n. ns.*] care a trăit în alte împrejurări și cu alte concepțiuni?"[33]. Prin urmare, potrivit ideilor ce le profesa istoricul se cuvine să-și apropie atmosfera trecutului „să înțeleagă și să explice", nu să condamne pe oamenii de odinioară în „lumina împrejurărilor de astăzi"[34]. Descoperind similitudini a dezvoltării, Brătianu, am văzut, respinge ideea legăturilor directe între antichitate și formele comerțului genovez. El este de părere, pe temeiul metodei comparate, că „asemănător nu înseamnă identic"[35], că „analogie nu înseamnă identitate", că epocile istorice își au specificul lor, că istoria socială nu poate fi considerată ca o întoarcere periodică a unor fenomene identice.

Critica teoriilor lui Zeletin i-a prilejuit medievistului român posibilitatea afirmării propriei concepții despre istorie în general și despre istoria medievală în special. Situat în materie de gîndire istorică în spațiul medievisticii europene, Brătianu pledează pentru autonomia istoriei și metodelor istorice, concepînd știința cultivată din unghiul complexității factorilor care au alcătuit trecutul. El este împotriva supraestimării factorului economic[36], fără însă să tăgăduiască valoarea lui, așa cum o socotit că factorul social în afara celui geografic este irelavant. Departajîndu-se net de teoria materialismului istoric, concepția lui Brătianu este pluralistă ca explicație istorică, năzuind la reconstituirea tuturor elementelor constitutive a trecutului. „Nu putem însă concepe suprimarea unor elemente esențiale ale istoriei universale, pentrucă nu se potrivesc cu cercetarea strictă a originei așezămintelor actuale. Istoria medievală, fără papi și împărați ar fi un edificiu mutilat; iar „zgomotosul" lor conflict ne lămurește întreaga mentalitate a vremii..."[37]. Medievist ca formație, în legătură cu principalele tendințe manifeste în gîndirea istorică europeană din prima jumătate a secolului, Brătianu a pledat în favoarea autonomiei istoriei. „Căci istoria are o metodă a ei, care nu-i nici a filosofiei, nici a științelor naturale, a trece marginile într-un domeniu sau celălalt înseamnă a pierde din vedere însuși obiectul cercetărilor"[38].

În lumina acestor idei, istoricul român, în plină afirmare științifică în deceniul trei, înfățișează o concepție istorică deschisă noilor curente de idei din gîndirea istorică europeană, care adusese amendamente istoriei pozitiviste, afirmînd deopotrivă în spiritul lui Henri Berr și Lucien Febvre deschideri spre o nouă concepție. Cu deosebire Brătianu a înregistrat viziunea lui Lucien Febvre despre rolul geografiei în evoluția societății omenești. Ideea o exprimă în 1926, în replică la istoria socială a lui Zaletin, și o va ilustra în cercetările sale consacrate comerțului genovez la Marea Neagră. Se poate afirma că în preajma congresului internațional de istorie de la Oslo, unde s-a apropiat de personalitatea lui Marc Bloch, Brătianu a formulat cîteva din principiile călăuzitoare despre istorie. Apariția revistelor „Annales" și „Revista Istorică Română", deschid, fără îndoială, un nou și relevant capitol în evoluția concepției sale istorice. Mai precis, poate, încheierea tezei și publicarea ei nu numai că a impus un medievist atenției cercurilor istorice, dar chiar procesul de elaborare s-a soldat cu însemnate clarificări metodologice.

---

[31] *Ibidem*, p. 6—7.
[32] N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 10, V. prefața lui Brătianu la ediție, p. 5.
[33] Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 7.
[34] *Ibidem*.
[35] *Ibidem*, p. 12.
[36] *Ibidem*.
[37] *Ibidem*, p. 18.
[38] *Ibidem*, p. 19.

În aceeași vreme prezența sa la congresul internațional de la Oslo i-a prilejuit participarea la marile dezbateri istorice care aduceau prin Pirenne un suflu înnoitor într-o problemă fundamentală cum a fost aceea a începutului evului mediu. Discuțiile și controversele ivite, replica lui Marc Bloch sau tezele contrare ale lui Dopsch, climatul colocvial și schimbul de idei cu viitorul codirector al revistei „Annales" au marcat o nouă etapă în gîndirea lui Brătianu. Ar fi însă greșit să considerăm, în pofida admirației lui Brătianu pentru opera lui Marc Bloch, că orientarea studiilor sale și definirea concepției sale este un simplu reflex al unei gîndiri din exterior, că se datorează influențelor. În realitate, studiile sale l-au îndrumat într-un climat comun spre puncte de vedere similare, în care putem descifra și stimulul venit dinspre considerațiile teoretice ale lui Lucien Febvre, privitoare la rolul mediului geografic, cît și propriile investigații care l-au făcut în legătură cu studiile sale genoveze să mediteze asupra influenței cadrului natural asupra proceselor istorice.

Un factor însă esențial pentru definirea gîndirii sale istorice a venit dinspre fenomenele provocate de criza economică care și-a pus, prin problemele grave dezvăluite în ordine economică și politică, amprenta asupra concepției sale istorice. Fenomenul este bine cunoscut dealtminteri în istoriografia universală deoarece criza a determinat importante modificări de optică istorică, o nouă sensibilitate pentru problematica economică și monetară. „L'angoisse d'une crise économique sans précédent étreint le monde, qui en ressent toujours davantage les effets dans l'ordere politique et sociale"[39]. Apropierea cu alte epoci istorice afirmă el a stîrnit imaginația timpului trăit, făcîndu-l să mediteze asupra altor perioade de criză, ce invitau la apropieri între fenomenele antice și contemporane în problema afirmării etatismului[40].

Dincolo însă de analizele și apropierile înregistrate sau avansate de Brătianu, trebuie să remarcăm disponibilitatea teoretică a istoricului. Întrebările sale despre posibilitatea lămuririi proceselor contemporane prin realitatea trecutului este un prilej de analiză atentă și prevăzătoare, reținînd din fenomenele crizei contemporane necesitatea meditației pentru găsirea unor soluții practice pe care le vede într-un nou echilibru în civilizație[41]. Reluînd un fir al gîndirii sale istorice exprimată în 1923, Brătianu a acordat istoriei trăite un loc în procesul cunoașterii istorice. Exemplul lui Iorga, cum arată foarte limpede chiar el[42], a avut un rol alături evident de propriile experiențe consumate în ambianța istoriografiei europene. Desigur nici în noile condiții ale crizei și ale noilor demersuri istoriografice, nu s-a îndepărtat de la măsura necesară pe care o putusem constata cu un deceniu în urmă, cînd a respins ideea repetării mecanice a fenomenelor istorice. A crezut însă că pentru a înțelege mai bine, mai exact circumstanțele contemporane, experiența istoriei poate să fi utilă legislatorului vremii sale. „Il est difficile d'affirmer si, au cours des expériences variées, il a pu découvrir quelque remède efficace, mais il serait en tout cas désirable, que les législateurs modernes suivent, avec plus de discernement, les enseignements de l'histoire"[43].

Atent în acești ani la programul „Analelor" și la interdisciplinaritatea profesată, urmează și el, asemenea lui Marc Bloch imperativul momentului, acela al adecvării cercetării istorice la necesitățile lumii în care trăiau. Studiul aurului și ratiunile economice ale împărțirii Imperiului roman, cu sugestii dinspre teoriile lui Pirenne și Marc Bloch, atestă indiscutabila forță analitică a istoricului[44], gîndirea lui independentă care l-a făcut să semnaleze și la congresul de la Zürich o nouă viziune asupra istoriei diviziunii Imperiului roman[45]. În opinia

[39] Gh. I. Brătianu, *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, Paris, 1938, p. 15.

[40] *Ibidem*, p. 17.

[41] *Ibidem*, p. 21—22.

[42] Gh. I. Brătianu, *Nicolae Iorga și istoria universală*..., p. 15—16.

[43] Idem, *Études byzantines*..., p. 55.

[44] Idem, *La distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l'Empire romaine*, în *Études byzantines*, p. 59—91.

[45] Idem, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge : la fin du monde antique et le triomphe de l'Orient*, în „Revue belge de Philologie et d'Histoire", XVIII, Bruxelles, 1939, p. 252—266.

lui problema monetară este doar un indiciu revelator despre transformările economice în măsură să dea o perspectivă despre rolul invaziei arabe în istoria unei noi ere, el este însă convins că între domnia lui Diocletian și Heraclius s-a elaborat lent diviziunea economică a unității romane care a dus la separarea politică [46].

Cercetările sale au relevat totodată o nouă concepție istorică despre rosturile Europei orientale în înțelegerea istoriei evului mediu, pe care a exprimat-o în inspirată formulă „la fin du monde antique et le triomphe de l'Orient". El a considerat că originile Europei sînt imposibil de difinit în afara observării atente a raporturilor dintre Orient și Occident. Istoric comparatist prin excelență, cum demonstrează studiile sale cuprinse în 1938 în volum el s-a aliniat și demersurilor comparatiste în spiritul opțiunilor lui Marc Bloch. Studiul servajului în spațiul românesc, slav și bizantin l-a dus nu numai la concluzii însemnate sub raportul cunoașterii caracterului fenomenului, dar și la constatări de valoare teoretică care se înscriu printre cele dintîi studii în care comparatismul se exercita pe teritorii îndepărtate în timp și spațiu. „Il y a là un exemple frappant des rézultats de la méthode comparative, qui aboutit, en rapprochant des institutions éloignees par l'espace et le temps, à éxclairer leurs origines et à les expliquer pour ainsi dire l'une par l'autre" [47]. Compararea evoluției regimului agrar și a servajului în Imperiul bizantin cu servajul din Europa Orientală în timpurile moderne, l-a făcut pe Brătianu să vorbească de condiții generale analoage și necesități comune, în rîndul cărora enumeră factorii politici și administrativi cu rol în organizarea socială.

Înclinația lui Brătianu pentru problemele teoretice ale istoriei i-a oferit, din perspectiva cercetărilor proprii, consacrate comerțului genovez în Europa Orientală, posibilitatea unor originale constatări interesînd diviziunea cronologică a evului-mediu. Discutînd în jurul tezelor lui Pirenne și în relație cu observațiile lui Henri Berr, Brătianu a dezvoltat ideile sale mai vechi consacrate impactului comerțului coloniilor genoveze în dezvoltarea noului spirit modern. El a considerat că atît pentru Imperiul bizantin cît și pentru Europa occidentală se deschide cu secolul XIII o nouă fază istorică [48]. Era convins că renașterea monetară inaugurată de orașele comerciale italiene în secolul XIII a fost contemporană căderii progresive a monetei bizantine care fusese odinioară un etaloon universal. El a considerat că legăturile stabilite între cele două Europe, precum și între Asia și Europa și stabilirea dominației mongole în Europa Orientală și în Asia au fost, în opinia lui, factori care au facilitat comerțul și de fapt afirmarea unei renașteri economice care a anunțat Renașterea erei moderne și a presimțit descoperirile geografice. Angajînd serii de interdependențe a sesizat însemnătatea general europeană a comerțului genovez și însemnătatea lui pentru elaborarea Renașterii economice a Europei. Renașterea economică trebuie căutată — afirma el — nu la Constantinopol ci în cetățile prospere ale Italiei, în legătură cu coloniile și fenomenele petrecute în Europa Orientală.

Studiile bizantine publicate de istoric timp de un deceniu și mai bine au reprezentat argumente istoriografice în măsură să modifice viziunea despre fenomenele în studiu. Din punct de vedere însă al interesului pe care îl urmărim, ele reprezintă însemnate contribuții comparatiste care au adus în prim plan necesitatea studierii Europei Orientale pentru înțelegerea Europei evului mediu în general. În aceeași vreme contribuția lui Brătianu s-a validat și în sfera teoreticului, în care a fost în măsură să asocieze valoarea factorului contemporan pentru investigarea trecutului. În ansamblu, cercetările sale din jurul anilor '30 mărturisesc o sensibilă evoluție spre un curent de gîndire care s-a identificat cu școala „Analelor".

Brătianu prin cercetările sale și în special prin paleta largă problematică, prin apelul la diversitatea studiilor interdisciplinare s-a înscris în această direcție

---

[46] Idem, *La distribution...*, p. 90—91.

[47] Idem, *Servage de la glébe et régime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine*, în *Études byzantines*, p. 245.

[48] Idem, *L'Hyperpère byzantin et la monnaie d'or des républiques italiennes au XIII e siècle*, în *Études byzantines*, p. 221—239.

de evoluție. Studiul cuvintelor cheie, analiza noțiunilor sud-est europene, semnificația lor istorică, mărturisesc, alături de referințele la istoria artei sau la investigarea semnificației modei în spațiul interferențelor Asia — Europa, o evidentă dovadă a orientării novatoare a concepției istoricului.

În egală măsură, atenția acordată fenomenului politic contemporan și investigarea din această perspectivă a problemei națiunii române și a problemelor teritoriale a statului român reprezintă firești prelungiri ale concepției profesate. Adresîndu-se istoriei a căutat să lămurească probleme stringente ale României contemporane sau altele ce se arătau la orizont datorită mutațiilor petrecute în scena internațională. În esență, Brătianu a procedat ca și confrații săi din jurul revistei „Annales" la o decompartimentare a istoriei, preconizată și de Iorga, dar și la decompartimentarea propriului atelier care se deschide problematicii moderne sau meditației și acțiunii politice.

Întrebarea care se ivește o dată mai mult este aceea a locului pe care îl deține în gîndirea contemporană în raport de școala „Analelor"? Se mai poate vorbi de o simplă influență a acesteia sau de un fenomen coincident, integrabil unei evoluții mai generale? Problemele sînt descifrabile fără exagerări și reticențe în materie de rostire a adevărului istoric, așa cum îl înfățișează analiza atentă a operei. Un răspuns mai concludent poate rezulta din examinarea cărții sale consacrate Mării Negre care a dus la ultima sa expresie concepția despre raportul dintre geografie și istorie. Să remarcăm însă că analiza trebuie să țină seama de contribuțiile sale anterioare sub raport teoretic, pe care am încercat să le desprindem din analiza pe care am făcut-o. Să observăm de asemenea că istoricul român a ajuns la ideea istoriei Mării Negre pe o cale independentă, urmînd direcția indicată de concluziile studiilor sale privitoare la comerțul italian. Este și aceasta o dovadă despre raportul în care gîndirea lui Brătianu stă față de concepția despre istorie a școlii „Analelor".

Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană își are propria ei istorie, care trimite la cursul profesat la Universitatea din București, intitulat *Chestiunea Mării Negre*. Cursul a fost o prezentare a spațiului pontic din cele mai vechi timpuri pînă în epoca contemporană. În intenția autorului cercetarea istoriei Mării Negre trebuia să lămurească în ultimă analiză chestiunea orientală. „Noi nu suntem izolați pe continent... Noi trăim aici la o răspîntie de năvăliri și imperialisme. Noi nu putem fi desfăcuți de întregul complex geografic care ne mărginește și hotărăște în același timp destinul, între cele două elemente care îl stăpînesc: Muntele și Marea. Ceea ce aș vrea să vă apară lămurit este că, pentru a înțelege trecutul, trebuie să înțelegem mai întîi întregul complex geografic, istoric, geopolitic din care acesta face parte"[49]. Intenția lui Brătianu era de a da o istorie a Mării Negre din perspectiva istoriei universale, într-o vreme cînd universalismul domina știința istorică, manifestîndu-se „tendința de a considera istoria omenirii ca un singur corp, un organism cu multiple aspecte"[50]. El se revendica la marile contribuții ale științei istorice contemporane, la leitmotivele *gîndirii lui Iorga, la construcția lui Arnold* Toynbee, la cartea lui Jacques Pirenne discutată în revista pe care o conducea, la René Grousset. În egală măsură la celebra carte a lui Lucien Febvre la care se referise în *Cuvîntul înainte*. Interesul său pentru transformarea cursului într-o carte a fost determinat și de evenimentele contemporane, de noile întocmiri politice internaționale care lăsau să subsiste acordurile regionale, grupînd comunități din geografii istorice limitate. El era convins că fenomenele istorice se lămuresc prin fondul comun de interese și de aspirații care pot releva „istoria pontică", socotită ca un tot, a cărei unitate de-a lungul secolelor a constituit un factor esențial al unui ansamblu de probleme desenate ca „Chestiune Orientală"[51].

Cartea este însă raportabilă și la antecedentele cercetărilor sale consacrate comerțului italian care l-au dus în cele din urmă la viziunea istorică și geo-

[49] Apud Victor Spinei, *Istorie la Marea cea Mare*, în „Magazin istoric"; XXI, 1987, nr. 4, p. 28.

[50] Gh. I. Brătianu, *Le mer Noire...*, p. 35.

[51] *Ibidem*, p. 36.

grafică asupra rolului spațiului pontic în istoria raporturilor dintre Europa și Asia. Investigațiile sale asupra comerțului genovez au fost de natură să-i releve pe de o parte raportul dintre uscat și mare, pe de alta, în cazul istoriei românești, legătura dintre mare și munte. De aici interesul său constant pentru spațiul pontic căruia îi va rezerva în „Revue historique du sud-est européenne" un loc aparte. Dezvoltînd o concepție schițată în studiile sale mai vechi, cum am observat, reluată în cursul amintit, ea a fost precizată într-un studiu publicat în 1944 *La mer Noire plaque tournante du trafic international a la fin du Moyen Âge.*

Lucrarea lui Brătianu se explică în primul rînd prin climatul istoriografic căruia i-a aparținut și la definirea căruia a colaborat cum o demonstrează și proiectul unei noi istorii a Europei în evul mediu în care făcea loc și Europei Orientale[52]. Istoria propusă urma să modifice optica tradițională a istoriei medievale văzută invariabil dinspre occident în avantajul unei sinteze care să redea Orientului ceea ce îi aparținea. În esență, concepția lui Brătianu și a elevilor săi, în special Mihai Berza, reflecta de fapt principalele încheieri istorice spre care l-au dus studiile sale despre comerțul italian. În concepția lui, istoria națională devenea inteligibilă prin fenomenele petrecute în spațiul pontic. Această credință a lui a fost evident fortificată de evenimente recente trăite cărora le opune realitatea pontică ca un factor de apropiere, de unitate între părțile ce mărginesc litoralul.

Reluînd mai vechile sale cercetări și mai cu seamă cursul consacrat Mării Negre, istoricul limitat la resursele proprii bibliotecii și fără posibilitatea comunicării cu informația și interpretările mai recente dă o formă finală primului volum. Punctul său de vedere este susținut de seria de analogii istorice pe care i le oferea scena istorică universală în materie de rolul unor mării, ca Mediterana sau Marea Egee ca factori de unitate. Convingerea lui era că Marea Neagră în pofida aparențelor, era o mare care datorită marilor fluvii care se vărsă în ea, datorită drumurilor continentale a fost o „placă turnantă" a marelui trafic internațional. Mai mult, Marea Neagră imprimă datorită tocmai raporturilor cu uscatul, cu masele continentale, popoarelor și statelor caracterul de zonă de tranziție ce lămurește și istoria românească. „În deosebi acestui factor maritim istoria românească îi datorează faptul că este altceva decît a țărilor rămase departe de marile drumuri comerciale și la adăpost de război și care poate de aceea sînt cu mult mai ferite în epocile de criză, căci nu atrag asupra lor atenția prea susținută a diplomaților și a strategilor. Avem de-a face aici, însă, fără îndoială, cu reversul inevitabil al medaliei : interesul istoric pe care îl trezește o regiune geografică este un privilegiu ce se plătește scump. În orice caz istoria românească nu poate fi înțeleasă fără să se țină seama de drumurile și influențele care se încrucișează pe teritoriul unde ea a evoluat, astfel încît l-au făcut o adevărată răscruce a civilizațiilor și a negotului, dar și din nefericire, a invaziilor și a războaielor"[53]. Concepția lui despre rolul Mării Negre era că aceasta din urmă prin bazinul ei se pretează, mai mult decît altele, la considerații care depășesc problemele regionale, cu raportări la forțe care acționează în cîmpul istoriei universale. Atent la geografia umană a bazinului Mării Negre, istoricul amintește orientarea comerțului din Mediterană spre Extremul Nord și Extremul Orient, invaziile nomazilor spre Europa, rivalitatea puterilor maritime care își dispută controlul Strîmtorilor, interesele imperiilor din Sud în spațiul Bosforului sau tendințe istorice contrare dinspre Nord spre marea liberă. În această concepție istoria personalităților istoriei universale cîștiga un sens prin raportare la liniile de forță din civilizațiile care se întretăiau în zona pontică.

Concepția istorică pe care o relevă cartea lui Brătianu reprezintă rezultatul unei proprii elaborări în contextul însușirii principalelor rezultate ale unor cercetări datorate istoricilor și geografilor. El a avut ca punct de plecare considerațiile lui Lucien Febvre din cunoscuta lui carte, teza lui Jacques Pirenne

---

[52] Gh. I. Brătianu, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*, Bucarest, 1938.

[53] Idem, *Le mer Noire...*, p. 43.

despre opoziția imperiului continental față de puterile maritime, ideile lui Iorga și ale altor istorici care au accentuat influența atmosferei maritime. Refăcînd istoria numelui Mării Negre istoricul ajunge la concluzia că aceasta duce inevitabil la relevarea raportului dintre nord și sud, la sublinierea caracterului de zonă de tranziție între lumea meditereană și imensitatea stepelor euroasiatice.

În *La mer Noire*, Brătianu duce mai departe, printr-un studiu sistematic, raportul geografiei cu istoria, așa cum el s-a manifestat de-a lungul timpului în bazinul pontic. Stabilind o dreaptă măsură între factorii permanenți ai procesualității istorice, geografici și istorici, el a adus în discuție rolul drumurilor continentale în raport cu marea și în cazul istoriei românești muntele și marea. În acest cadru geografic, coborînd în trecut el reconstituie vasta frescă a geografiei umane a litoralului, a marilor procese politice care au avut loc în scena pontică. În acest spațiu de tranziție între două lumi, de interferență între popoare și civilizații, se face și se reface continuu o istorie care din vremi preistorice ajunge la cucerirea otomană.

Reconstituind un univers de contraste, între lumi diferite, aparținînd esențial la două structuri adverse, civilizația sedentară și a popoarelor stepei, Brătianu încearcă să ofere noi explicații apariției statului lui Burebista și în general succesiunii fazelor istorice dependente de geografia zonei, sintezelor care se alcătuiesc din contactul dintre cele două realități în confruntare. Fenomenul întîlnirii dintre civilizații și antrenarea transformărilor din interiorul lor face să se prefigureze aici o anticameră a evului mediu. Așa cum de altminteri tot aici, în zona pontică, se cristalizează forțe ce vor anima dezvoltarea formelor economice ale lumii moderne. Acestor aspecte Brătianu le va acorda o atenție sporită: istoriei economice, comerțului italian care a oferit zonei pontice — calitatea de placă turnantă a comerțului european. Cercetînd succesiunea fazelor economice, prin raportare la direcțiile în care se exercitau forțele politice care își dădeau întîlnire în zona pontică, Brătianu a dat expresie istoriografică posibilismului geografic. Credincios metodei comparate el a adus în discuție una din ideile fertile ale cercetărilor istorice viitoare, efectele coliziunii dintre societatea popoarelor stepei și civilizațiile sedentare, procesul de transformare care a avut loc. El a vorbit nu numai de asimilarea formelor de civilizație superioară ci și de pierderea tradițiilor proiprii, iar în cazul civilizațiilor sedentare de metamorfoze ce anunțau orizonturi medievale rezultate din necesitatea purtării războiului cu barbarii[54]. Această anticameră a evului mediu, ce se cristalizează în ambianța pontică, și apoi rolul deținut de marile comerț italian în afirmarea unei lumi moderne face indiscutabil din carte o contribuție de talie universală ce justifica necesitatea unei istorii a evului mediu european văzut dinspre Europa orientală.

Însemnătatea pe care a acordat geografiei în explicația istorică mărturisește pe terenul istoriei Mării Negre noi și fertile încheieri. Fenomene de ordin economic se explicitează prin apelul la geografie, iar cele de natură politică cîștigă în înțelegere prin urmărirea succesiunilor fazelor istorice de-a lungul timpului. De remarcat că și la Brătianu restituirea istorică este globală, antrenînd complexitatea unei civilizații, fără ca factorii istorici să fie supraestimați unii în detrimentul altora.

Discutată adeseori *La mer Noire* în legătură cu *Mediterana* lui Braudel, ni se pare că se poate sublinia odată mai mult un remarcabil paralelism care a izvorît dintr-un fond istoriografic comun. Este evident că frecventarea revistei „Annales" pînă la război și atenția acordată progreselor istoriografiei universale, de la Henri Pirenne la Jacques Pirenne și frecventarea rezultatelor cercetării geografice l-a dus firesc spre o viziune similară aceleia a lui Braudel. Cronologic cele două cărți au fost la același nivel, avînd însă o soartă diferită ca audiență istoriografică.

Raportarea istoriei la geografie a dat rezultate asemănătoare și în cazul istoriei românești propriu-zise, în *Formarea unității românești*, unde Brătianu împărtășind convingerea că istoria se explică prin geografie[55]. A stabilit legături

[54] *Ibidem.*

[55] Idem, *Origines et formation de l'Unité roumaine*, Bucarest, 1943, p. 19—45.

esențiale între datele geografice și interpretarea istorică, urmărind problema unității pe verticală, în raport de cei doi factori ai istoriei românești, muntele și marea, ideea reluată în *La mer Noire*. Discutarea problemei în relație de cele două poziții divergente, unitatea ca rezultat a unei lungi evoluții istorice determinată de geografie și origine etnică. El a remarcat pe terenul istoriei naționale, interdependența muntelui mării în formarea teritorială a statelor românești. „Il existe donc, tant au point de vue géographique et économique, qu'historique et politique, un espace dans lequel la nationalité roumaine a pu se constituer et se développer, donner naissance à une langue et à un civilisation, à des états dont l'existance, au cours des tiècles, a élaboré lentement le principe d'unité“ [56]. Impărtășind aceeași concepție istorică elastică, în spiritul cercetărilor medievistice, a reconstituit etapele procesului de formare a unității, originile, formarea statelor medievale și sensul încorporat. Istoricul a refăcut totodată misiunea statelor române în cruciada antiotomană, progresele unității spirituale, pentru ca sub semnul conștiinței unității să închege expunerea etapelor unității politice și înfăptuirea ei. Carte fundamentală, prin concepție și metodă istorică, *Formarea unității românești* se explică istoriografic prin viziunea largă a istoriei generale care a colaborat la înțelegerea fenomenului istoric românesc. El a știut să echilibreze în explicație rosturile geografiei prin aportul dinamicii istorice. În esență, considerațiile pe care le va face pe marginea operei lui Marc Bloch peste cîțiva ani, reprezintă mărturia evidentă a apropierii lui de novatoare demersuri ce țineau la decompartimentarea istoriei. Schița portretului pe care o face istoricului francez dovedește frecventarea sistematică a revistei „Annales“, la care dealtminteri a și colaborat [57]. Aderența la studiile interdisciplinare și sensibilitatea pentru istoria neevenimențială, pentru istoria mentalităților sînt evidente dovezi despre direcția spre care evoluase gîndirea lui istorică.

Este tot atît de îndreptățit să remarcăm că metodologia istorică pe care o profesa, ideea despre autonomia istoriei și a metodelor sale ar fi temperat o evoluție spre care s-a îndreptat școala postbraudeliană. Punctul maxim ce ne apare cu certitudine este cel atins în *La mer Noire*, și în *Origines et formation de l'unité roumaine* în care este prezentă tradiția medievisticii clasice, ce nu concepea repudierea istoriei politice sau diplomatice. Ultimele lui lucrări consacrate formelor de negociere a păcii în istoria universală sînt argumente pentru concepția și metoda istorică practicată.

Ce rămîne, cu certitudine, în bibliografia istorică internațională și deopotrivă în istoria națională? Este ceea ce a izbutit să transmită posterității prin opera lui publicată. Raportat la nivelul istoriografiei universale, Brătianu a fost un istoric ce s-a situat în elita timpului său, fiind un deschizător de drumuri și o referință prin rezultatele la care a ajuns. El s-a învecinat în dialogul purtat cu spirite de prestigiu care au prețuit la el originalitatea demersului și rezultatele cu care a îmbogățit scrisul istoric al timpului său. Pentru istoriografia română, pe urmele lui Iorga, a deschis noi și promițătoare căi de înțelegere a fenomenului național dinspre istoria europeană. Dar poate ceea mai de preț moștenire o reprezintă pledoaria și demonstrația sa în favoarea unei istorii a Europei medievale scrisă și din perspectiva istoriei Europei Orientale. Studiile sale de istorie universală au îndemnat la regîndirea fenomenului românesc medieval în lumina secolului XIII care a făcut ca în zona pontică să dialogheze Occidentul cu Orientul. European prin concepția și metoda istorică el a fost un spirit european și prin viziunea lui despre unitatea civilizației continentului nostru. Este și aceasta un motiv care ne face să revendicăm prin calitatea excepțională a operei un loc pentru el în istoriografia universală. Ceea ce au recunoscut marii lui contemporani, din prima linie a istoriografiei, trebuie să fie un îndemn pentru valorificarea scrisului său pe terenul istoriografiei naționale și universale. Studii recente și inițiative de revalorificare sînt reconfortante tentative care nu ar fi putut decît să-l mulțumească recunoscînd, așa cum a făcut-o, meritul foștilor săi discipoli.

---

[56] *Ibidem*, p. 40.

[57] Idem, *Un savant et un soldat: Marc Bloch*, în *RHSEE*, XXIII, 1944, p. 5—20.

BOGDAN-VLAD URMAȘUL LUI ȘTEFAN CEL MARE

DE

CONSTANTIN BURAC

Epoca marelui domn și voievod Ștefan cel Mare (1457—1504), a cărui domnie efectivă a cuprins aproape o jumătate de veac, iar dacă punem la socoteală și pe urmașii săi, acoperă o sută de ani, a constituit unul din subiectele cele mai abordate din istoriografia și literatura noastră. Totuși, numeroasele lucrări referitoare la această perioadă dominată de puternica lui personalitate nu au reușit să descifreze toate enigmele ei. Aceasta, pe de o parte, ca urmare a complexității problemelor legate de apărarea și întărirea statului feudal Moldova, iar, pe de altă parte, a izvoarelor lacunare care au răzbătut pînă la noi.

Una din aceste probleme, rămasă încă pe masa de lucru a istoricilor, se referă la moștenirea scaunului domnesc după moartea lui Ștefan cel Mare. Studii privitoare la descendenții acestui voievod, de la a cărui urcare pe tronul Moldovei s-au împlinit anul trecut 530 de ani, întocmite[1] de-a lungul timpului n-au clarificat, pînă în prezent îndeajuns, pe care anume dintre Bogdani marele domn îl va instala[2] pe scaunul său.

Lucrările consacrate acestui „atlet al lui Crist" și afirmațiile cuprinse în ele despre moștenitorul lui Ștefan, se pot grupa în cele care menționează că Bogdan-Vlad este urmașul marelui domn[3], precum și în cele care susțin că primul din cei doi Bogdani, pe care i-ar fi avut Maria-Voichița, fiica lui Radu cel Frumos, cu domnul Moldovei, urmează la scaunul voievodal[4].

O altă categorie de studii cu caracter general nu iau în discuție acest subiect, ele consemnează că succesorul lui Ștefan este Bogdan, cel de-al doilea fiu al său cu acest nume și primul al domniței din Muntenia, nemaiaducînd în discuție existența lui Bogdan-Vlad[5].

---

[1] Ștefan S. Gorovei, *Note istorice și genealogice cu privire la urmașii lui Ștefan cel Mare*, în *SMIM*, VIII, 1975; *C. Cihodaru, Pretendenți la tronul Moldovei, între anii 1504—1538*, în *AIIAI*, XIV, 1977.

[2] Medicul italian Leonardo de Massari, într-o scrisoare din 26 iulie 1504, relatează cum Ștefan cel Mare, înainte de a trece în rîndul celor drepți, a contribuit la alegerea lui Bogdan, ca urmaș al său — cf. Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 40.

[3] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. IV, (ed. a II-a Vlădescu); N. Iorga, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, 1966; idem, *Istoria românilor*, vol. IV, București, 1937; Iulian Marinescu, *Bogdan cel Orb. 1504—1517*, București, 1910; I. Ursu, *Ștefan cel Mare domn al Moldovei de la 12 aprilie la 2 iulie 1504*, București, 1925; *Istoria României*, vol. II, București, 1962; Manole Neagoe, *Ștefan cel Mare*, București, 1970; Constantin G. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și pînă astăzi*, București, 1971; Gh. Duzinchevici, *Ștefan cel Mare și epoca sa*, București, 1973; Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*

[4] C. Cihodaru, *op. cit.*

[5] Gheorghe Asachi, *Bogdan voievod*, în *Opere*, vol. II, București, 1981; I. Lupas, *Istoria Românilor*, ed. XV, Sibiu 1944; Neculai Șandru, *Sub zodia zimbrului*, București, 1976.

Studierea documentelor interne publicate în colecția *Documenta Romaniae Historica* [6] scoate în evidență că domnul Moldovei a avut următorii fii : Alexandru, menționat în perioada 28 aprilie 1464—24 ianuarie 1496 ; Petru, între 13 septembrie 1471—15 septembrie 1480 ; Bogdan, în intervalul de dinainte de 13 septembrie 1473 și pînă la 15 martie 1480 ; Ilie în 1473 ; Bogdan-Vlad pentru interstițiul 11 august 1479—8 martie 1498 și Bogdan în perioada 24 septembrie 1498—7 octombrie 1503. *Pomelnicul de la Bistrița* [7], redactat începînd din 1407, — probabil la îndemnul lui Alexandru cel Bun — și copiat în timpul lui Ștefan cel Mare [8], înscrie ca fii ai lui Ștefan pe Alexandru, Ilias, Petru, Bogdan și Bogdan-Vlad [9]. Pomelnicul continuă, apoi, cu amintirea fiicei Elena, a doamnelor, a mamei lui Alexandru, Marușca, și a fraților săi, a lui Radu cel Frumos și soției sale Maria și a altora, după care urmează date despre moștenitorul marelui domn „Bogdan voievod, fiul lui Ștefan voievod, nepotul lui Radu voievod" [10]. *Cronicile slavo-române din secolele XV—XVI* [11], notează că viteazul domn a avut ca descendenți pe Alexandru, Petru, Bogdan, care vor muri, și Bogdan [12], cel care „a primit schiptrul domniei" [13]. Cronicarii Grigore Ureche și Nicolae Costin, consemnează în Letopisețele lor pe : Bogdan, mort la 25 iulie 1479 ; Petru, mort la 18 august 1480 ; Alexandru, mort la 26 iulie 1496 și Bogdan, urmașul lui Ștefan [14].

Din compararea acestor izvoare observăm că sînt pomeniți permanent Alexandru, Petru și doi Bogdani [15], dar lipsește din letopiseț doi dintre fiii voievodului moldovean și anume Ilie, care, după cum se știe, a trăit foarte puțin [16], murind înainte de a împlini vîrsta de un an și Bogdan-Vlad, despre care nu se specifică nimic, dacă a existat, trăit sau dacă a murit, spre deosebire de ceilalți urmași ai lui Ștefan. Deci putem afirma cu destul temei că izvoarele documentare au înregistrat în amănunțime numărul copiilor, pe linie bărbătească, pe care i-a avut domnul Moldovei, precum și numele lor exacte date la botez, pe cînd cele narative au menționat doar pe cei care au prezentat importanța scopului pentru care au fost redactate [17].

Problema care se pune acum este dacă Bogdan-Vlad este același cu urmașul lui Ștefan cel Mare, Bogdan III (1504—1517).

Majoritatea istoricilor, așa cum am arătat, au afirmat, direct sau indirect, în lucrările lor că Bogdan voievod este una și aceeași persoană cu Bogdan-Vlad. C. Cihodaru, reluînd problema, afirmă, însă, că domnul Moldovei ar fi avut doi băieți cu Maria Voichița și anume : Bogdan, născut la 22 iulie 1479 [18], moștenitorul scaunului domnesc și Bogdan-Vlad, născut în 1481 [19] și care va muri în 1497 [20], de

[6] *A. Moldova*, vol. II și III, București, 1976 și 1980.

[7] Publicat de Damian P. Bogdan, București, 1941.

[8] *Ibidem*, p. 20.

[9] *Ibidem*, p. 86.

[10] *Ibidem*.

[11] Publicate de Ion Bogdan, ed. revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959.

[12] *Letopisețul de la Putna și grupul de cronici care derivă din el* și *Cronica moldo-rusă* îi înregistrează pe toți fiii lui Ștefan cel Mare, pe cînd *Letopisețul anonim al Moldovei* doar pe Bogdan, mort la 25 iulie 1477 și pe Alexandru, mort la 26 iulie 1496, iar *Cronica moldo-germană* doar pe Bogdan, născut la 16 iunie 1479

[13] *Cronicile slavo-române*, p. 91.

[14] Gr. Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 96, 100 și 111 ; Nicolae Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, Iași, 1976, p. 122, 125 și 144.

[15] În cele documentare se face diferențierea între Bogdan și Bogdan-Vlad, prin înregistrarea lor ca atare, pe cînd cele narative precizează că un Bogdan a murit iar celălalt a urmat la tron.

[16] *DRH*, A, vol. II, 1976, îl menționează doar în două documente din 1473, p. 286 și 288

[17] De exemplu, *Cronica moldo-germană* pomenește doar pe Bogdan, viitorul domn al Moldovei.

[18] C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 104.

[19] *Ibidem*.

[20] *Ibidem*, p. 105.

cînd documentele nu-l mai înregistrează sub această denumire. Istoricul, în afirmarea prezumției sale, se bazează pe informațiile date de *Pomelnicul de la Bistrița*[21]. Din cuprinsul acestui document aflăm, însă, următoarea situație familială a lui Ștefan : „Pomenește, Doamne, pe binecinstitorul domn Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod și pe mama sa : Oltea și pe fiii săi : pe Alexandru, pe Iliaș, pe Petru, pe Bogdan și pe Bogdan-Vlad și pe fiica lui Oleana și pe doamnele sale: Evdochia, Maria și altă Maria și Marușca, mama lui Alexandru și pe frații săi : Ioachim, Ion și Cîrstea și pe surorile sale Maria și Sora“ [22], neamintind nimic despre vreun al treilea Bogdan. Totodată, atunci cînd au existat persoane diferite cu același prenume, autorul sau autorii Pomelnicului nu au făcut vreo confuzie și le-au consemnat ca atare. Astfel, cînd se pomenesc doamnele lui Ștefan se scrie : „Evdochia, Maria și altă Maria și Marușca“ ; la fel despre fiii lui Bogdan voievod : „Ioan, Ștefan, Pătrașco, Petru, Maria, Ana, Ana“ [23]. Este destul de clar că autorul acestor pasaje din documentul citat, deosebit de important pentru genealogia domnilor Moldovei, era un foarte bun cunoscător al familiei viteazului domn, cu toate că nu-i trecea în ordinea venirii lor pe lume și cum sînt menționați în documentele interne și chiar, într-o anumită măsură, de cronici.

Scrise între 1500 și 1565, *Cronicile slavo-române*, adoptă o poziție diferită față de descendenții lui Ștefan cel Mare. În primul rînd, nici una nu-l amintește pe Ilie, fie pentru motivul arătat mai sus, fie din lipsă de informații. Apoi, aceste izvoare narative pot fi grupate, din punctul de vedere pentru care au fost aduse în discuție, în cele care nu-l consemnează pe succesorul marelui domn, ci îl înscriu doar pe Bogdan [24] și pe cele care înregistrează pe cei patru fii, în ordinea stingerii lor din viață : Bogdan, Petru, Alexandru și Bogdan, care va moșteni tronul Moldovei. De asemenea, observăm că nici într-una fiul marelui domn și al Mariei-Voichița nu este pomenit cu numele de Bogdan-Vlad.

Ținînd cont de datele aproximative cînd acestea au fost redactate, constatăm că Letopisețul anonim al Moldovei, scris spre sfîrșitul domniei lui Ștefan cel Mare și cu un adaos din 1507, nu-l menționează pe urmașul voievodului moldovean, fie din cauză că nu era de acord cu această succesiune, fie din alte considerente [25]. Cronica moldo-germană, scrisă în 1502 — atribuită cîndva lui Hârman, membru în sfatul domnesc în perioada 1469—1499 [26] — îl înscrie doar pe Bogdan succesorul [27]. Letopisețul de la Putna, cu tot grupul care derivă din el, scris la curtea lui Ștefăniță (1517—1527), pomenește ca fii ai lui Ștefan cel Mare pe Bogdan, Petru, Alexandru și Bogdan, urmașul.

Cu toate că nici una din aceste cronici nu-l înregistrează pe succesorul marelui domn cu numele său întreg de Bogdan-Vlad, totuși, prin coroborarea lor aflăm că Ștefan cel Mare a avut cu fiica lui Radu cel Frumos un fiu — Bogdan — și două fiice frumoase [28], fiul *acesta* fiind cel care a urmat la domnie [29], cum reiese din Cronica moldo-germană, grupul celor de la Putna, precum și din Cronica moldo-rusă, elaborată și ea la curtea lui Ștefăniță și care consemnează că „Ștefan voievod a avut patru fii : Petru, Alexandru și doi Bogdani“ [30]. Corelarea acestor date cu cele din documentele interne ne duce la concluzia că Bogdan, moștenitorul tronului, era una și aceeași persoană cu Bogdan-Vlad.

---

[21] *Ibidem*, p. 104.

[22] *Pomelnicul de la Bistrița*, ediție citată, p. 86.

[23] *Ibidem*.

[24] Cronica moldo-germană, scrisă înainte de stingerea din viață a lui Ștefan cel Mare, spune că „și astăzi trăiește“.

[25] Studierea acestui Letopiseț ne arată că prezintă multe omisiuni privind domnia lui Ștefan cel Mare și chiar inexactități de date. De aceea se impune o cercetare amănunțită a cronicilor slavo-române, mai ales din necesitatea stabilirii cît mai corecte a datelor elaborării lor.

[26] Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova*. Sec. XIV—XVII, București, 1971, p. 274.

[27] Credem că de pe acum erau unii care nu erau de acord cu succesiunea lui Bogdan-Vlad. Se pare că autorul acestei cronici era în partida susținerii lui.

[28] *Cronicile slavo-române*, p. 31 și 34.

[29] *Ibidem*, p. 52, 66, 73, 91, 161 și 182.

[30] *Ibidem*, p. 161.

C. Cihodaru mai afirmă că Bogdan, ca presupus prim fiu al muntencei, nu este menționat de documente întrucît, „probabil din cauza unei incapacități, cum ar fi, de pildă, un defect de vedere, el nu era sortit să domnească"[31]. Ne întrebăm, atunci, de ce nu a fost înscris în Pomelnicul amintit, atîta timp cît cei pomeniți aici nu erau obligatoriu sortiți să domnească? La aceasta se mai adaugă și faptul că la data nașterii lui Bogdan-Vodă, 16 iunie 1479[32], domnul Moldovei mai avea ca fii în viață pe Alexandru, pregătit să moștenească tronul după moartea lui Ștefan, pe Petru[33] și Bogdan[34], nepunîndu-se problema ca primul fiu al Mariei Voichița să urmeze la tronul Moldovei. Credem, mai degrabă, că în această perioadă, cînd Ștefan cel Mare dorea să atragă și Țara Românească în frontul antiotoman, prin impunerea lui Laiotă-Basarab și Basarab cel Tînăr, dar care de fiecare dată l-au trădat, i-a încolțit ideea că fiul său, născut de fiica lui Radu cel Frumos, să fie botezat cu numele de Bogdan-Vlad. Prin aceasta se continuau pe de o parte legăturile dinastice ale celor două țări, iar pe de alta, marele domn se putea gîndi ca pe acest ultim fiu, care „era de sînge și de viță înaltă"[35], să-l impună, cînd va ajunge mare, pe tronul Țării Românești, care „se afla sub jugul tiraniei turcilor" și „expusă la atîtea schimbări primejdioase"[36]. Pentru reușita intenției îi pune și numele de Vlad, pentru a se arăta că el este urmașul viteazului său unchi Vlad Țepeș și al bunicului său Vlad Dracul. Îi întărește prin aceasta descendența directă din vița domnească a Țării Românești și, totodată, prin numele său să le amintească muntenilor de vremurile bune ale înaintașilor săi. Iar prin numele de Bogdan să lege cele două țări în lupta comună împotriva celor care rîvneau la teritoriile lor.

Bogdan-Vlad apare pentru prima dată menționat într-un document din 11 august 1479[37], care este un original slav cu pecete domnească legată cu șnur din mătase roșie[38], iar în mod constant din 1 februarie 1481[39], pînă la 8 martie 1498[40].

Din studierea primului document care-l pomenește și, mai ales, a sfatului domnesc, observăm că în comparație cu cel din 24 mai 1479[41] apar, alături de sfetnicii vechi, nume noi: Maxim, pircălab de Chilia, Chiracole vistier, Ștefu de Hotin[42], iar dacă mergem mai departe constatăm o anumită schimbare în sfatul domnesc încă din 4 martie 1479[43] față de 11 februarie 1478[44]. Aceste modificări sugerează că ele ar putea fi puse în legătură cu căsătoria lui Ștefan cel Mare cu Maria, fiica lui Radu cel Frumos și cu intențiile sale privitoare la viitorul urmaș, ceea ce poate nu convenea tuturor. La aceasta se mai adaugă și faptul că în actul din 11 august 1479 nu este înscris, ca de obicei, pisarul, ceea ce înseamnă că a fost folosit un ucenic care nu avea voie să-și treacă numele în act, dar corespundea intereselor domnului și a grupului care-i susținea politica sa față de Țara Românească.

---

[31] C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 105.

[32] *Cronicile slavo-române*, p. 34; cf. Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 192.

[33] *Letopisețul de la Putna nr. 1* în *Cronicile slavo-române...*, p. 31, îi dă ca dată a morții 21 noiembrie 1480, acceptată de toți istoricii.

[34] G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 274; cf. Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 192; Gh. Duzinchevici, *op. cit.*, p. 35; Constantin C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *op. cit.*, p. 187; Manole Neagoe, *op. cit.*, p. 177; Iulian Marinescu, *op. cit.*, p. 23; N. Iorga *Istoria lui Ștefan cel Mare*, 1966, p. 164. Toți aceștia admit ca dată a morții sale 26 iulie 1479.

[35] *Cronica moldo-germană*, în *Cronicile slavo-române...* p. 31.

[36] Nicolaus Olahus *Hungaria*, în *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul) (1493—1568)*, Texte alese, București, 1968, p. 119.

[37] *DRH*, A, vol. II, p. 333.

[38] *Ibidem*, p. 334.

[39] *Ibidem*, p. 357.

[40] *Ibidem*, vol. III, p. 407.

[41] *Ibidem*, vol. II, p. 331.

[42] *Ibidem*, p. 332.

[43] *Ibidem*, p. 321—322.

[44] *Ibidem*, p. 319.

Omiterea lui Bogdan-Vlad din documentele interne în intervalul 11 august 1479 — 1 februarie 1481 se datorește motivului că fiind desemnat pentru scaunul muntenesc, nu avea nici un rost să fie trecut în sfatul domnesc al Moldovei sau, probabil, din cauza opunerii tacite a unor boieri la aflarea gîndurilor marelui voievod de a-l impune pe fiul Mariei-Voichița pe tronul Țării Românești, ceea ce ar fi întărit și mai mult puterea centralizatoare a lui Ștefan, pe care n-o vedeau cu ochi buni.

Schimbările survenite în această perioadă în sfatul domnesc întăresc prezumția noastră. Dintre acestea, amintim că Duma și Hărman pîrcălabi ai Cetății Albe[45] și Gangur, pîrcălab de Orhei[46] vor deveni boieri fără funcție[47], Ivașcu, care pînă acum era fără funcție[48], va primi pîrcălăbia de Chilia[49] alături de Maxim, iar Gherman postelnic[50], va fi numit pîrcălab al Cetății Albe[51]. De asemenea, sfatul domnesc va fi întărit și cu noi membri ca Fete Fotcă, boier fără funcție[52], Oană pîrcălab al Cetății Albe[53], alături de Gherman, Chiracole vistier și Ștefuț pîrcălab al Hotinului. Odată cu clarificarea statutului primului fiu al muntencei, adică înțelegerea de către membrii sfatului domnesc și acceptarea de către aceștia a rolului pe care va trebui să-l joace Bogdan-Vlad în lupta comună împotriva turcilor, va fi în mod constant menționat în documentele interne, alături de fratele său Alexandru. La aceasta se mai adaugă și previziunea marelui domn de asigurare mai întîi a succesiunii la tronul Moldovei, după pierderea lui Bogdan și Petru.

După moartea lui Alexandru în împrejurări necunoscute, Ștefan cel Mare a trebuit să abandoneze mărețele gînduri de a închega un front comun cu Țara Românească împotriva tuturor celor care ar dori să le încalce hotarele. În viață i-a mai rămas doar Bogdan-Vlad, singurul fiu legitim, care în 1498 fusese deja declarat succesorul bătrînului domn[54].

Afirmația că Bogdan-Vlad ar fi murit în 1497[55], pe baza faptului că de acum înainte documentele nu-l mai consemnează[56], poate fi supusă unor corecturi. Dacă acesta ar fi trecut în lumea celor drepți, nu se poate ca Letopisețele să nu-l fi înregistrat, mai ales că ar fi avut cel puțin 16 ani, se bucurase de consemnarea lui în documente, trăia mama sa, iar Ștefan, care avea gînduri măreț cu el, să nu-i fi pus nici o piatră funerară, cum făcuse la ceilalți descendenți ai săi. De asemenea, mai știm că Alexandru a murit la 26 noiembrie 1496, iar pînă în 1497 sau 1498[57] ultimul descendent al marelui domn este consemnat sub numele de Bogdan-Vlad. Se pare că Ștefan cel Mare să fi suferit mult, pe de o parte, de pierderea primului său băiat, care era desemnat să-l urmeze la tron, iar pe de altă parte, că nu putea să-și realizeze politica sa față de țara soră. Viteazul domn va fi cumpănit mult în stabilirea succesorului său, știind că mai

---

[45] *Ibidem*, p. 352.

[46] *Ibidem*, p. 346.

[47] Gangur din 15 sept. 1480, în locul lui fiind numit Vlaicu, unchiul lui Ștefan cel Mare, Duma și Hărman din 1 februarie 1481, cf. *DRH*, A, II, p. 350 și 357.

[48] *DRH*, A, II, p. 332.

[49] *Ibidem*, p. 334.

[50] *Ibidem*, p. 352.

[51] *Ibidem*, p. 357.

[52] *Ibidem*, p. 338.

[53] *Ibidem*, p. 357.

[54] Din acest an documentele interne îl numesc Bogdan voievod (cf. *DRH*, A, III, passim) ceea ce nu s-a întîmplat cu nici unul din fiii lui Ștefan cel Mare pînă acum. Apoi cu acest titlu este consemnat și în tratatul moldo-polon din 12 iulie 1499 (cf. Hurmuzaki, *Documente*, II, p. 429) și moldo-lituanian din 14 septembrie 1499 (cf. Ion Ionașcu s.a. *Relațiile internaționale ale României în documente (1369—1900)*, București, 1971, p. 142.

[55] C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 105.

[56] Colecția *Documenta Romaniae Historica*, A, vol. III, p. 406—411, cuprinde documente care îl menționează.

[57] Dacă considerăm bune datările din *DRH*, A, III, p. 406—411, pentru acest an.

avea și fii nelegitimi, ca viitorul domn Petru Rareș și Alexandru[58]. La înclinarea balanței în favoarea lui Bogdan-Vlad, trebuie să-și fi adus contribuția și o parte din membrii sfatului domnesc, care-l doreau și care a fost întărit cu noi boieri și anume: Negrilă, pîrcălab de Hotin, alături de Toader; Dragoș, pîrcălab de Neamț, alături de Eremia și mai cu seamă prin includerea în rîndurile sale a boierului Luca Arbore, fiul lui Cîrstea Arbore, fost pîrcălab de Neamț între 1471—1476, și investit cu dregătoria de mare portar de Suceava[59].

Consemnarea sa ca moștenitor al tronului marelui domn s-a făcut concomitent cu înregistrarea lui numai cu numele de Bogdan[60], celălalt nume, Vlad, nu mai prezenta importanța prescrisă la început. Așa se explică de ce din 1498 documentele, iar mai apoi și cronicile, nu-l mai menționează cu numele său dublu, ci doar simplu Bogdan. Această modificare aparentă nu trebuie să ne ducă la gîndul că Ștefan ar fi avut doi băieți cu fiica lui Radul cel Frumos, mai ales că omiterea celui de al doilea prenume trebuie să se fi produs fără importanță pentru cronicari, fiindcă credem că majoritatea îi va fi spus simplu Bogdan, deoarece le era mai familiar acest nume. În consecință, și *Pomelnicul de la Bistrița* l-a înregistrat ca atare.

[58] C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 109.
[59] *DRH*, A, vol. III, p. 408—409.
[60] *Ibidem*, p. 409.

CU PRIVIRE LA PATRICIATUL ORĂȘENESC ÎN MOLDOVA MEDIEVALĂ. CÎTEVA OBSERVAȚII PRELIMINARE

DE

ȘTEFAN S. GOROVEI

Problema patriciatului — ca principală structură socială caracteristică vieții orașelor noastre medievale — nu are o prea bogată bibliografie românească. Păreri contradictorii s-au exprimat, e drept, dar mai mult în treacăt și fără să se ajungă nici la o confruntare de opinii, nici la o cercetare mai în adîncime, pe baza documentelor existente. P. P. Panaitescu în 1947 [1] și în 1957 [2] a admis prezența unei pături sociale în orașele din spațiul românesc extracarpatic, asimilabilă, ca situație și nume, patriciatului; D. Ciurea, în 1955 [3] și 1965 [4], a contestat existența unui patriciat în orașele Moldovei medievale.

După această primă etapă de simple enunțări — pozitive sau negative — primii pași spre o examinare mai atentă a problemei i-a făcut profesorul Radu Manolescu, într-un articol tipărit întîi în limba română în 1970 [5] și reluat, în 1976, într-o variantă franceză care diferă de prima doar prin cîteva completări bibliografice [6]. Analizînd izvoare din categoria celor așa-zis externe — acte comerciale, registre vamale în primul rînd — profesorul Manolescu a conchis astfel: «Faptul că în secolul al XV-lea și în prima jumătate a secolului al XVI-lea numeroși orășeni din Țara Românească și Moldova făceau negoț de sute și mii de florini fiecare, aveau corăbii proprii, posedau averi însemnate, dețineau funcții municipale, se îmbrăcau cu straie scumpe, arată că această parte a orășenimii, formată îndeosebi din negustori bogați, alcătuia o categorie superioară a populației orășenești, asemănătoare, în multe privințe, patriciatului urban din Europa apuseană și centrală și mai ales din Transilvania. De aceea, acești „oameni de frunte", această „populație mai bună", caracterizată ca atare de izvoarele vremii, poate fi considerată ca un patriciat de fapt, căruia condițiile istorice neprielnice, îndeosebi începînd cu mijlocul secolului al XVI-lea [...] nu i-au îngăduit să se maturizeze și să se afirme pe o cale proprie și firească» [7]. S-ar putea obiecta autorului acestor concluzii că în „perieghеza" sa analitică a ignorat izvoarele interne, din care starea exactă a păturii superioare a populației orășenești s-ar fi putut desprinde mult mai pregnant și cu contururi mai precise. Dar — și faptul este evident — autorul nici nu și-a propus mai mult decît a realizat: studiind amănunțit registrele vamale, pentru lucrarea sa referitoare

---

[1] *Interpretări românești*, București, 1947, p. 193—195.

[2] În volumul colectiv *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1957, p. 164—166.

[3] *Noi contribuții la istoricul orașului Baia*, în *SCȘI*, istorie, 3—4/VI, 1955, p. 36.

[4] *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova (sec. XIV—XVIII)*, în *AIIAI*, II, 1965, p. 185, n. 211.

[5] *Cu privire la problema patriciatului în orașele Țării Românești și Moldovei (secolul al XV-lea — prima jumătate a secolului al XVI-lea)*, în „Cumidava", IV, Brașov, 1970, p. 91—99.

[6] *Le problème du patriciat dans les villes de la Valachie et de la Moldavie (XVe siècle — première moitié du XVe siècle)*, în *RRH*, 1/XV, p. 29—37.

[7] Radu Manolescu, *Cu privire la problema patriciatului...*, cit., p. 98—99.

la *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (secolele XIV—XVI)* (București, 1965), detaliile respective au ieșit de la sine în evidență și în jurul lor s-a construit articolul.

Cercetarea acestui subiect trebuie, însă, dusă mai departe, *pe baza documentelor interne în primul rînd*. Din acest punct de vedere, veacul XVII ne oferă cea mai bună bază de pornire a unei asemenea investigații, pe de o parte datorită marelui număr de documente ieșite și din alte cancelarii decît cea princiară și care privesc nenumăratele aspecte ale vieții orășenești, asupra cărora revarsă o lumină uneori foarte vie și nu de puține ori neașteptată iar pe de altă parte datorită celorlalte categorii de izvoare (textele călătorilor străini în primul rînd, dar și unele știri din arhivele misiunilor catolice), care întregesc substanțial imaginea acestei pături superioare a populației orășenești.

E de la sine înțeles că nu ne putem aștepta să găsim în orașele spațiului românesc extracarpatic un patriciat ca acela al orașelor medievale din Europa occidentală — germane sau italiene, de pildă. O asemenea căutare de identități ar fi *metodologic* greșită, tot așa cum între orașul românesc și cel din spațiul vest-european sau central-european nu se poate pune semnul egalității. În chip firesc, însă, anumite lumini, anumite deslușiri, avem de așteptat din mai buna cunoaștere a patriciatului din orașele transilvănene, dacă ținem seama măcar de faptul că o parte a populației orașelor din spațiul extracarpatic își avea originea, de fapt, în interiorul arcului Carpaților. Aceste lumini au și venit, parțial, prin studiul publicat în 1976 de Konrad Gündisch[8], studiu foarte bogat în sugestii pentru o cercetare aprofundată a problemei patriciatului în orașele de dincoace de Carpați, oferind *modelul* la care se pot raporta necontenit știrile izvoarelor noastre pentru a vedea elementele comune și cele deosebitoare.

Pornind de la realitățile bistrițene studiate de istoricul menționat, vom constata unele similitudini în Moldova medievală.

Mai întîi, însă, iată opinia acestui autor cu privire la termenul însuși de *patriciat*, „atacat în ultimul timp de către unii istorici, fiind considerat impropriu, inexact și echivoc. Intrat însă în uzul curent al istoriografiei, termenul s-a impus și se impune și în literatura de specialitate de la noi, datorită imposibilității înlocuirii sale cu altul mai pregnant și mai plastic, fiind unanim înțeles de către toți cercetătorii, cu toate rezervele exprimate de unii dintre ei. Nici unul din termenii propuși nu reușește să circumscrie mai bine, mai concis, spre înțelesul tuturor, *acea pătură care, deținînd puterea economică, și-a asigurat un rol conducător în viața socială și politică a centrelor urbane medievale, avînd o influență hotărîtoare asupra finanțelor, jurisdicției și administrației orașului prin participarea exclusivă la conducerea lui...*"[9].

Deosebind între realitatea în sine și ceea ce simțeau (și *se simțeau*) făuritorii și purtătorii ei, vom observa similitudini începînd chiar cu domeniul terminologiei. „Pătura conducătoare din punct de vedere economic și politic — arată Konrad Gündisch — căuta să se diferențieze [...] de restul populației" și prin titulatură[10]: numai celor socotiți patricieni li se spunea „dominus", „Herr", „*praviali viri*", „*circumspecti et prudentes*". Este ceea ce D. Ciurea a semnalat pentru orașele Moldovei încă din 1956: negustori și meșteșugari bogați — croitori, cojocari, curelari, tîmplari, zlătari, măcelari, arcari etc. — sînt împodobiți în documente sau inscripții cu titluri identice: „dominus", „honestus vir", „egressius vir" etc.[11].

Cu privire la același domeniu al teminologiei, s-a arătat în literatura străină de specialitate că «patricienii erau definiți prin denumirea de „cives"»[12] și Konrad Gündisch semnalează o diferențiere sugestivă în legenda sigiliului Bistriței: «Pecetea alcătuită în 1367 redă stema orașului și inscripția *„Sigillum civium de Bistricia"*. Este semnificativ că al doilea sigiliu cunoscut al orașului, cel din 1492, nu se mai referă doar la pătura conducătoare de *„cives"*, ci la

---

[8] *Patriciatul orășenesc medieval al Bistriței pînă la începutul secolului al XVI-lea*, în „File de Istorie", IV, Bistrița, 1976, p. 147—193.

[9] *Ibidem*, p. 147—148; subl. ns.

[10] *Ibidem*, p. 170.

[11] D. Ciurea, *Noi contribuții...*, cit., p. 36.

[12] Konrad Gündisch, *op. cit.*, p. 152, n. 18.

întreaga comunitate: „Sigillum civitatis Bistriciensis"»[13]. În acest context de precizări și de diferențieri, nu este probabil întîmplător faptul că și în sigiliile medievale cu legenda în limba latină folosite de unele orașe din Moldova apare această diferențiere: *Sigillum civium* pentru Roman și Neamț, dar *Sigillum civitatis* pentru Baia[14], atestînd, poate, un grad mai înalt pe calea organizării și perfecționării structurilor urbane.

Cei mai bogați dintre membrii acestui patriciat își trimiteau copiii la studii dincolo de hotarele țării — în cazul Bistriței, mai ales la Cracovia; faptul este cunoscut și în cazul Moldovei[15]. Din rîndul acestor oameni știutori de carte au fost aleși, desigur, reprezentanții trimiși de orașele moldovene la conciliul de la Konstanz, în 1418.

Din păcate, pentru orașele moldovenești (ca și pentru cele muntenești, de altminteri) nu dispunem de documentația atît de bogată și de variată care îngăduie, în cazul Bistriței, reconstituirea cartierelor și a proprietarilor urbani în succesiunea lor, cu veniturile și cu taxele aferente, cu liste de juzi, jurați și patricieni, cu genealogii etc. Asemenea informații puteau fi extrase, desigur, din catastifele orășenești (registre cadastrale) menționate încă din a doua jumătate a veacului XVI — și atunci cu precizarea că înscrierea transferurilor de proprietate se făcea în ele *după vechiul* ori *străvechiul obicei*. Deși pomenite în documente timp de mai bine de un secol, de zeci și poate sute de ori, aceste catastife au dispărut fără urmă și pînă la noi nu a ajuns nici măcar un fragment sau o singură foaie din nenumăratele exemplare care trebuie să fi existat în orașele Moldovei și ale Țării Românești[16].

Există, totuși, numeroase alte categorii de izvoare, cu ajutorul cărora reconstituirea se poate realiza, chiar dacă mai puțin amănunțită și, uneori, mai puțin precisă. Aceste izvoare, pe care cercetarea istorică nu le-a pus pînă acum la contribuție așa cum s-ar fi cuvenit, sînt, în primul rînd, obișnuitele acte de proprietate: începînd cu veacul XVII, aceste acte se îmbogățesc cu o categorie pînă atunci mult mai slab reprezentată — cele privind proprietățile orășenilor (case, locuri de case, dughene, pămînturi în hotarul tîrgurilor); din ele se pot culege bogate date care, puse cap la cap, coroborate și cu altele, reconstituie istoria orașelor. De aceea, adunarea și repertorierea acestor acte privind viața urbană, pentru fiecare oraș în parte, ar fi o sarcină prioritară în vederea progresului real al cercetării istoriei orașelor noastre în cursul Evului Mediu și în epoca modernă[17]. Se adaugă, apoi, inscripțiile și însemnările de tot felul (toate cu caracter de unicat, firește), corespondența unor misionari străini, documente comerciale etc. Pornind de la cercetarea și coroborarea atentă a știrilor oferite de aceste destul de variate categorii de izvoare, cercetarea patriciatului urban

[13] *Ibidem*, p. 156, n. 29.

[14] Pentru sigiliile orașelor din Moldova medievală, cf. D. Ciurea, *Sigiliile medievale ale orașelor din Moldova*, în *SCSI*, istorie, 2/VII, 1956, p. 157—164; Renate Möhlenkamp, *Die ältesten Siegel moldauischer Städte*, în *JGO*, 3/1981, p. 337—365.

[15] Cf. Radu Manolescu, *Cultura orășenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, în volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 47—95 (v. mai ales p. 80—81); idem, *Cultura orășenească în Moldova în secolul al XVI-lea*, în *AUB*, istorie, 1/XX, 1971, p. 51—77; v. și mai departe, în text.

[16] Unele din aceste catastife s-au păstrat, totuși, pînă tîrziu: „condica vechi a tîrgului, care să făcè în vremile trecute de șoltuzul de Eși" era încă în funcție la 1743 (*Condica lui Constantin Mavrocordat*, ed. Corneliu Istrati, vol. II, Iași, 1986, p. 386; N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 248); peste aproape un secol, în 1834, la Galați încă mai exista „obștească condică a politii, carii se găsește încă de la înghebarea acestui oraș" (Paul Păltănea, *Informații despre evoluția demografică și a teritoriului orașului Galați pînă la 1918*, II, în *AIIAI*, XXV/1, 1988, p. 49). Un „catastih" al Iașilor din 1755 a publicat Gh. Ghibănescu („Ioan Neculce", I, 1921).

[17] Un început s-a făcut, pentru orașul Iași, încă înainte de al doilea război mondial, prin documentele adunate sau doar semnalate în cele nouă tomuri mari ale revistei „Ioan Neculce". Buletinul Muzeului Municipal Iași (1921—1933).

în Moldova medievală poate căpăta o bază mai solidă.

Aceste considerații generale își vor găsi ilustrarea concretă în cazul a două orașe : Suceava și Cotnarii [18].

Pentru Suceava, avem la dispoziție un izvor unic în felul său, deși păstrat fragmentar (și întîmplător !), de o mare importanță nu numai pentru vechea capitală a Moldovei, dar și — prin concluziile de ordin mai general care se pot trage din analiza lui — pentru întreaga noastră viață orășenească din trecut. Este vorba de *Catastiful breslei blănarilor și cojocarilor din Suceava* [19], redactat — în forma din care au ajuns la noi cele cîteva file — în 1673, dar alcătuit într-o formă incipientă încă de la sfîrșitul veacului XVI, întrucît unii dintre cei menționați în catastif sînt atestați documentar la 1590 [20] ; cei mai mulți dintre cei atestați și ei documentar aparțin, însă, celei dintîi jumătăți a veacului următor.

Catastiful sucevean [21] oferă un admirabil material pe baza căruia — confruntat și completat cu informații culese din documentele veacurilor XVI—XVIII — se poate întreprinde un studiu mai amplu asupra populației tîrgului medieval. E foarte interesant de constatat, de la prima vedere, că pomelnicele *pe ulițe* înscrise în acest catastif nu *menționează nici un boier*, deși din documente se știe că în Suceava, pe diverse ulițe, își aveau case și unii membri ai aristocrației moldovene a timpului (Prăjescu, Jora, Șeptelici etc.). Aceasta nu poate însemna decît că tîrgoveții suceveni manifestau, în veacurile XVI—XVII, (care se oglindesc în catastif, dar constatarea e valabilă și pentru veacul XVIII), *un puternic spirit de solidaritate*, care îi unea peste granițele etnice (apar și *greci*, și *sarhorodeni* și, cred, *armeni* — oricum, catastiful nu e complet și tocmai ulița armenească lipsește, dar statutul „breslei" îi cuprinde și pe ei, reflectînd și autonomia lor, dar și relațiile cu ceilalți tîrgoveți [22]), ca și peste granițele confesionale (unii au nume din calendarul catolic, deși la vremea aceea catolicii din Suceava erau aproape complet asimilați [23]) ; tîrgoveții suceveni aveau conștiința apartenenței lor la un grup social care era altceva decît al boierimii (chiar și decît al boierimii mici — deși unii dintre ei, cum voi arăta mai încolo, se înrudeau cu neamuri boierești și, avînd și posesiuni funciare, aveau deschis drumul spre dregătoriile statului. Ei se dovedesc mîndri de situația și poziția lor, conștienți de însemnătatea și rolul lor ; nu-i roade vreun complex de inferioritate și nu simt nevoia de a se pune sub ocrotirea vreunui mare boier sau de a-și „polei firma" cu numele boierilor ale căror case le intercalau pe ale lor. În listele catastifului apar, e drept, doi *dvornici*, dar unul, Bulai, e un *vornic de Suceava* și e probabil că și celălalt, un anume Năstase, a deținut aceeași dregătorie orășenească. De altfel, primul aparținea unei familii a cărei prezență în *ulița Fruntea* (ulița mare sau boierească, „Bojarengasse" în actele redactate sau traduse în limba germană din veacul XVIII) poate fi urmărită documentar vreme de aproape un veac.

---

[18] Pentru aceste două orașe — în afara de paginile consacrate de Constantin C. Giurescu în clasica-i lucrare intitulată *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967 — v., îndeosebi, D. Ciurea, *Date și sublinieri privind Suceava în sec. XV—XVIII*, în *AIIAI*, III, 1966, p. 195—200 ; Ștefan S. Gorovei, *Note de istorie medievală suceveană*, în *„Suceava". Anuarul Muzeului Județean*, X, 1983, p. 187—227 ; Mihai-Ștefan Ceaușu și Emil Ioan Emandi, *Aspecte din evoluția economico-socială și urbană a orașului Suceava în anii 1774—1786* (I), în *AIIAI*, XXV, 1, 1988, p. 75—96 ; pentru Cotnari — Gh. Ungureanu, Gh. Anghel, Const. Botez, *Cronica Cotnarilor*, București, 1971 (cu bogată documentație, dar nu întotdeauna corect folosită).

[19] Publicat de Eugen Pavlescu, în lucrarea sa *Economia breslelor în Moldova*, București, 1939.

[20] Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 79 ; Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 209.

[21] Reiau, în cele ce urmează, cu prea puține modificări, și unele pasaje din studiul publicat acum cinci ani (cf. *supra*, n. 18).

[22] Eugen Pavlescu, *op. cit.*, p. 66 ; v. și p. 67—68.

[23] Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 211—212.

Sînt, acestea, doar cîteva din constatările sugerate și de cercetarea bogatului material documentar referitor la patriciatul sucevean. Erau bogați acești oameni cu meserii aparent modeste (de fapt, ei trebuie considerați *stăpînii* atelierelor de blănărie, cojocărie, zlătărie etc., tot așa cum *pescarul* Petru Rareș trebuie să fi fost, de fapt, *stăpînul* unei mari exploatări piscicole[24]), dar care întrețineau legături strînse cu colegii lor de breaslă din orașele ardelene ori din Liov, mai avînd acolo chiar și rude, care făceau daruri bogate bisericilor și care își acopereau mormintele cu lespezi de piatră sculptate la fel de elegant ca acelea din bisericile domnești sau de pe domeniile feudale. De la piatra lui Anton vameșul din 1480 pînă la aceea a tîrgovețului Mihăilă Cărăscul, din 1664, drumul trece prin mai multe biserici, ortodoxe, armene sau catolice, pentru a întîlni asemenea lespezi pe mormîntul unui morar, unui arcar, unui cupeț, unui curelar, unui blănar și așa mai departe[25].

Ca și în alte locuri, oamenii aceștia, bogați și cu știință de carte, ajung, de la o vreme, să se înrudească cu neamurile boierești ale locului. Un anume Ieremia Vinculeț, fiu al *negustătorului* Vincă din Suceava[26], era văr al fraților Pătrașco Moreanul (viitorul hatman mort la 1653) și Frangolea stolnicul (m. 1661/1670)[27]; a parcurs treptat ierarhia boierească, ajungînd mare șetrar (1644—1648) și mare stolnic (1648—1649)[28]. Această ascensiune i-a fost favorizată, desigur, și de înrudirea cu Morenii, dar și de căsătoria sa cu Ileana Șeptelici, fiica hatmanului Ilie Șeptelici; fratele acesteia, tot Ilie, luase de soție pe fiica celebrului Enache Barbălată[29] — marele negustător din grija căruia s-a reînoit catastiful sucevean și care, la sfîrșitul vieții (a murit la 17 august 1672), a ajuns el însuși să primească un rang boieresc (pitar), fiind numit *pan*[30]. O soră a lui Ieremia Vinculeț, Ana, a fost mama unei Stanca, soția lui Ionașco Bulai[31], cel atestat ca locuind pe ulița Fruntea. Alt exemplu îl constituie familia *Crimca*, a cărei importanță în Suceava de la cumpăna veacurilor XVI—XVII trebuie să fi fost deosebită, de vreme ce una din ulițele vechi i-a purtat numele: *ulița Crimcăi*; această familie avea proprietăți în ținuturile Dorohoi, Hotin și Neamț și, ca și alți orășeni din Suceava, vii la Cotnari[32]. Dintre urmașii „Crimcăi din Suceava" și-a ales nevasta marele boier care a fost Toma Cantacuzino, mare vornic, de cîteva ori ispravnic al scaunului domnesc[33]. Ioan și Cristina Crimca, părinții lui Ilie Crimca — preotul din cetatea Sucevei devenit episcop la 1600 și apoi mitropolit al Moldovei (m. 1629), prinț al Bisericii și al culorii[34] — ajung să fie trecuți în pomelnicul Bisericanilor la paragraful *Aici se pomenesc boierii*[35].

---

[24] Cf., în acest sens, N. Beldiceanu, *La Moldavie ottomane à la fin du XIV-e siècle et au début du XVI-e siècle*, în *REI*, 2 1969, p. 258, n. 5.

[25] Publicate de G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933; noi ediții și precizări: I. Zugrav, *Vechi pietre funerare din Suceava*, în *MMS*, 3—4 XLV, 1969, p. 181—194; I. Caprosu, *Vechea catedrală mitropolitană din Suceava*, Iași, 1980, p. 97—100.

[26] Arh. St. Iași, Colecția „Documente", P. 339, f. 787 — document din 12 iunie 1661.

[27] *Ibidem*, f. 787 și următoarele (documente din 1633—1671).

[28] N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 455.

[29] *Ibidem*, p. 447; Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, VI, 1, p. 68—70; T. V. Ștefanelli, *Documente din vechiul ocol al Cîmpulungului moldovenesc*, București, 1915, p. 441—442.

[30] S. Fl. Marian, *Inscripțiuni de pe manuscripte și cărți vechi din Bucovina*, I, Suceava, 1900, p. 54; cu precizările lui N. Iorga, *„Domnul Enachie Barbălată"*, în *RI*, II, 1916, p. 80.

[31] Arh. St. Iași, citat, f. 787.

[32] Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, II, 1, p. 190—208.

[33] *Ibidem*; pentru cariera sa, v. N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 361.

[34] Cf. Ștefan S. Gorovei, *Anastasie Crimca. Noi contribuții*, în *MMS*, 1—2/ LV, 1979, p. 144—159 (și adausurile din aceeași revistă, 10—12 LXI, 1985, p. 724—726.

[35] Elena Linția, *Pomelnicul de la Bisericani*, în *Rsl*, XIV, 1967, p. 421 și 438.

O altă familie de orășeni din Suceava, care atrage în mod deosebit atenția celui care parcurge documentele veacurilor XVII—XVIII referitoare la acest oraș e cea numită *Iulăș* sau *Iolăș*. Cel dintîi cunoscut cu acest nume e un *Ieremia Iulăș*, trăitor în prima jumătate a veacului XVII (atestat între 1620 și 1647)[36]. Un document din 1637 îl desemnează drept „Iolaș cupeț"[37]; a fost știutor de carte și de cîteva ori apare ca pisar al unor acte sucevene[38]; conform catastifului, avusese locuință pe ulița Sf. Neculai. Fiul său, *Gheorghiță Iulăș blănar*, atestat la 1669[39], a făcut parte din conducerea breslei blănarilor și cojocarilor. Încă și o sută de ani mai tîrziu, în pragul ocupației austriace, familia Iulăș era încă în Suceava reprezentată de *Ion Ioleș curelar* (1768)[40]. Un document din 1741 arată cum se contractau căsătoriile în lumea acestor orășeni: doi dintre ginerii lui Ioniță Iulăș (mort la vremea aceea) erau croitori iar al treilea — curelar[41]; fratele acestui Ioniță, anume Dima Iulăș, fusese (înainte de 1733) namesnic de Suceava[42]. Numele *Iulăș, Iolăș*, arată o îndepărtată origine străină, poate maghiară; dar la vremea cînd această familie apare în documente, ea era complet asimilată în masa locuitorilor români ai orașului Suceava.

Multe date se păstrează pentru familia *Pădure*. Catastiful dă două nume: *Pădure pușcarul*, locuitor în ulița Sf. Vineri și *popa Gligorie Pădure*. Acesta din urmă e atestat ca fiind „ot Mitropolie" la 1672, cînd scrie un act[43]; la 1681, e menționat *diacul pan Dumitraș, fiul lui Gligorie Pădure, protopop ot Sfînta Mitropolie*[44]. Ca și în cazul lui Enache Barbălată, tînărul diac (deci un om știutor de carte) e numit cu formula pe care am fi crezut-o rezervată doar boierilor: *pan*. Un *Vasile Pădure*, „tîrgovăț de aice", face cumpărături în Suceava la 1741 și 1747/1748[45]; la aceeași vreme, martor în Suceava e menționat (1737) un *Ursul Pădure sîn Gavril Pădure*; tot ca tîrgoveț din Suceava apare, la 1766, *Neculai, fiul lui Vasile Pădure*[47]. În 1785, pe ulița mare din Suceava mai locuia *Safta Pădure*, proprietară prin moștenire[48]. Probabil acestei familii i-au aparținut cei trei frați, *Ioan, Grigore* și *Ilie Pădure*, „cu meserie spițeri", veniți în Moldova pe la 1824 și despre care C. Sion scrie că erau „mazili din Bucovina"[49].

Din familia *Chițescul* (Chițăscul), un *Ștefan Chițescul* locuia — după știrile catastifului sucevean — pe ulița Podgoria; cam un secol mai tîrziu, documentele menționează casele lui *Gheorghiță Chițăscul* (1761)[50] și ale lui *Neculai Chițăscul* (1761, 1768)[51]. În 1785, trei membri ai acestei familii — *Toader, Constantin* și *Ioniță Chițăscul* — aveau case în Suceava[52]. Locuitori în parohia bisericii Sf.

---

[36] *DIR*, A XVII, nr. 551, p. 426; *DRH*, A, XXI, nr. 12, p. 12; Arh. St. Iași, Colecția „Documente", P. 791/86 (scrie actul); *ibidem*, P. 339, f. 891; *ibidem*, P. 274/12—13; *ibidem*, P. 174/27 (scrie actul); Arh. St. București, Documente istorice, VIII/204.

[37] Arh. St. Iași, cit., P. 339, f. 891.

[38] *Ibidem*, P. 791/86 (20 februarie 1636); P. 174/27 (8 august 1645).

[39] S. Fl. Marian, *Inscripțiuni...*, cit., p. 55—56 (greșit: „Binolăș"!); T. V. Ștefanelli, *op. cit.*, p. 439.

[40] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi*, I, București, 1902, p. 585.

[41] T. V. Ștefanelli, *op. cit.*, p. 441; *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente 1393—1849*, București, 1983, nr. 778, p. 258.

[42] Arh. St. București, Documente istorice, CLXXXIX/125.

[43] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, V, p. 61.

[44] S. Fl. Marian, *op. cit.*, p. 53.

[45] T. V. Ștefanelli, *op. cit.*, p. 441.

[46] T. Bălan, *Documente bucovinene*, IV, p. 131.

[47] *Ibidem*, V, p. 35.

[48] Mihai-Ștefan Ceaușu, Emil Ioan Emandi, *op. cit.*, p. 90—91.

[49] C. Sion, *Arhondologia Moldovei*, București, 1973, p. 221.

[50] N. Iorga, *op. cit.*, p. 447.

[51] *Ibidem*, p. 447, 585; idem, *Studii și documente*, VII, p. 224 (martor). La 1761 Neculai Chițescul e citat ca negustător.

[52] Mihai-Ștefan Ceaușu, Emil Ioan Emandi, *op. cit.*, p. 91, 92, 94.

Dumitru, au dat unei străzi numele lor: *ulița Chițăștilor*[53]. Din această familie s-a ridicat, în primele decenii ale veacului XIX, zugravul sucevean *Vasile Chițescul*[54].

O categorie însemnată de orășenimii bogate din Suceava medievală o constituia clerul[55]; primele două paragrafe ale catastifului conțin pomelnice de preoți și diaconi. Suceava ajunsese să aibă vreo 15 biserici (Cantemir afirmă că ar fi fost 40!) în oraș și una în cetate, la care trebuie adăugată Mitropolia, ea însăși un puternic centru al vieții eclesiastice și culturale a țării; în apropiere, era și mănăstirea Sf. Ilie. Dintre acești preoți, diaconi, călugări, unii au rămas cunoscuți și prin activitatea depusă pe tărîmul literar, prin copierea manuscriselor într-o vreme cînd tiparul nu fusese încă introdus și chiar și după aceea. Astfel este, la mijlocul veacului XVI, *diaconul Mihail din Suceava*[56] iar în prima jumătate a celui următor — *popa Manoil din Suceava* (de la care se cunosc cel puțin patru manuscrise), colaborator al lui Anastasie Crimca[57], om cu o „foarte frumoasă scrisoare" [= scriere], cum aprecia N. Iorga[58], folosit, tocmai de aceea, și în cancelaria municipală a Sucevei, sau, în fine, *diaconul Vasile din Suceava*, și el colaborator al lui Crimca[59]. Și, firește, trebuie adăugat Crimca însuși, care, înainte de a urca treptele ierarhiei eclesiastice, a fost ostașul Ilie Crimcovici și apoi preotul cu același nume de la biserica din Cetatea Sucevei.

O altă categorie care va trebui studiată atent e aceea a orășenilor care se ocupau de finanțe[60]; în unele orașe erau *vămi*, cu o *curte a vameșilor*[61]. La Suceava era *vama mare* și funcția de *mare vameș* al Moldovei era deținută, într-o vreme, mai ales de străini — greci, italieni, galițieni. Unii se întorceau în țările lor — ca Dorino Cattaneo al lui Ștefan cel Mare[62] ori Nicoressi un veac mai tîrziu[63]; dar mulți rămîneau aici, adăugîndu-se păturii bogate a orășenimii și asimilîndu-se treptat populației românești. Catastiful conține și numele unui vames de Suceava, pe care documentele îl indică drept *Cîrstea grecul*.

Astfel, pe baza informațiilor oferite de catastif, documente, însemnări și inscripții, coroborate cu atenție, se poate urmări — fie și fragmentar — nu numai existența unor orășeni bogați și de vază, dar și aceea a unor familii sucevene despre care se poate afirma că făceau parte din patriciatul acestui oraș și asupra cărora trebuie să se revină cu o cercetare specială, cît mai amănunțită, pentru a li se stabili mai bine rosturile, proprietățile și înrudirile (cu alte cuvinte, statutul lor economic și social exact): Barbălată, Bleblea, Bolea, Bolsun, Bulai, Bursuc, Cărăscul, Chițescul, Crimca, Domșescu, Drăgușescu, Frumsețe, Iulăș, Nicșoiu, Pădure, Potlog, Tăbăică, Zota. Iar cînd pe membrii acestor familii îi găsim șoltuzi, vornici, preoți, negustori, bogați proprietari care își îngăduie — și cărora *li se îngăduie* — îngroparea într-o biserică boierească (biserica de pe ulița lor, a parohiei, cum am zice azi, dar totuși *boierească*), unul dintre ei ridicîndu-se pînă la cea mai înaltă treaptă a organizării eclesiastice a Moldovei (Anastasie Crimca) — în veacul XIX va mai ajunge în același rost un alt urmaș al patriciatului sucevean: Meletie Lefter Brandaburul — atunci cînd îi constatăm oameni știu-

---

[53] Nicolae Pentelescu, *Zugravi sucoveni: Vasile Chițescul și Vasile Sulimon*, în *MMS*, 3—4 XLIII, 1967, p. 310 (extrase din conscripțiile parohiale — p. 311).

[54] *Ibidem*, p. 310—313.

[55] O cercetare aparte este în curs.

[56] Émile Turdeanu, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552*, în *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985, p. 200—201: trei tetraevangheliare din 1546 și 1550. V. și N. Iorga, *Noi obiecte de artă găsite la Ierusalim, în mănăstirea Sf. Sava și la Muntele Sinai*, în *BCMI*, XXIV, 1931, fasc. 70, p. 181 — o evanghelie de secol XVI (Iorga spune XV), scrisă de *Mihail diaconul din Suceava*.

[57] Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 156—157; *SMIM*, VI, 1973, p. 442.

[58] Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, 2, p. 780.

[59] Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 157.

[60] O cercetare asupra vameșilor este și ea în curs.

[61] Const. I. Andreescu, *Însemnări despre ținutul Cernăuților*, în „Hrisovul", II, 1942, p. 40 (document din 1661/1662).

[62] N. Iorga, *Studii și documente*, XXIII, p. 206.

[63] *Ibidem*, p. 359 și următoarele.

tori de carte, unii cu preocupări artistice și cărturărești, nu se poate să nu se conchidă că această pătură a orășenimii (preoți, negustori, meșteșugari, tîrgoveți care făceau și agricultură pe ogoarele din marginea tîrgului) constituia o tagmă aparte, diferențiată de restul locuitorilor orașului. Și, cu toate inconvenientele și deosebirile existente față de modelul vest-european sau central-european, alt termen mai potrivit decît acela de *patriciat* ar fi greu de găsit.

Alte aspecte interesante relevă studierea documentelor referitoare la populația orașului Cotnari în veacul XVII. Din însemnările episcopului Marco Bandini — aici, echivalentul catastifului sucevean! — știm că la vremea aceea (1646) Cotnarii aveau o populație amestecată, de unguri (cei mai numeroși), sași (cei mai bogați și mai puternici) și români[64]. Totuși, din catalogul catolicilor dat tot de Bandini[65] nu rezultă o supremație numerică a populației unguresti; acesteia i se pot atribui familiile *Galambas, Dorkos* și *Darvas;* dintre familiile săsești menționează *Alziner, Kroner, Wagner* iar noi mai putem adăuga — pe baza documentelor — familia *Wolff;* în același catalog este trecută familia *Bărcuță* iar documentele mai aduc știri pentru familia *Capră;* acestea două din urmă par a aparține populației românești de credință catolică. Dintre toate, în veacul XIX mai este atestată la Cotnari doar familia Dorcoș, cu numeroși membri, din care unii au părăsit localitatea pentru a se stabili aiurea[66].

În veacul XVII, însă, cele mai importante familii pare să fi fost Alziner, Bărcuță, Capră și Wolff. Asupra lor voi stărui în cele ce urmează, socotindu-le mostre elocvente pentru evoluția patriciatului din unele orașe ale Moldovei medievale, dar și pentru o categorie de dificultăți pe care le pune studierea sa.

La 1 decembrie 1622, Ștefan vodă Tomșa întărea un rîmnic și un loc de heleșteu „ce să numește Rătul Petrii", cu fîneață, lui „Feltin, gazda domnii mele din tîrgu Cotnariului"[67]; cîteva luni mai tîrziu, același domnitor întărea (29 mai 1623) „gazdei noastre, Fealtin Săs din Cotnari, dreapta lui ocină și cumpărătură de la Petru voievod și de întărire de la însumi domnia mea, o moară și o povarnă ce sînt pe pîrîul Buhainților"[68].

„Rătul Petrii" înseamnă *rediul lui Petrea*. Feltin (Fealtin) avea întăritură pentru ceea ce se afla pe Buhainți de la un Petru vodă, care nu poate fi altul decît Petru vodă Șchiopul, deci anterior lunii august 1591. În adevăr, la 18 ianuarie 1602 Ieremia vodă Movilă dădea și el o întărire pentru „o moară a lui Fealtin, fiul lui Petrea din Cotnari", pe Buhalnița, cu uric de la răposatul Petru voievod[69]. Așadar, Fealtin sasul era fiul unui Petrea din Cotnari (de aici și numele rediului: rediul lui Petrea sau rediul Petrii), mort încă înainte de august 1591 (de vreme ce Fealtin însuși primise întărire de la Petru vodă Șchiopul).

Privilegiul dat de acest principe s-a pierdut; seria actelor lui Fealtin sasul din Cotnari începe — în stadiul actual al cunoștințelor noastre — cu actul din 1602; urmează unul din 21 martie 1613, de la Ștefan Tomșa, pentru a-i întări un vad de moară pe Buhainți (Buhalnița), „cu tot venitul și cu povarnă la acel vad, care-i este dreaptă cumpărătură"[70], apoi cele două acte deja menționate (din 1 decembrie 1622 și 29 mai 1623), un altul din 28 octombrie 1630, emis de Moise vodă Movilă la Hîrlău, întărind tîrgoveților Fealtin din Cotnari, din dreapta lui ocină și din direse de cumpărătură de la Petru voievod și de întăritură de la Ștefan voievod, o moară și o povarnă pe Buhalnița[71]. Șirul întăriturilor dom-

[64] *Codex Bandinus*, ed. V. A. Urechiă (*ARMSI*, s. II, t. XVI), București, 1895, p. 101, 253.

[65] *Ibidem*, p. 299—301.

[66] Gh. Ungureanu, Gh. Anghel, Const. Botez, *Cronica Cotnarilor*, cit., p. 315, 316, 317, 323, 329, 331, 335, 337, 348 (pentru anii 1831, 1832, 1837).

[67] N. Iorga, *Procesele călugărilor de la Sintilie și Gheorghe, pisarul leșesc*, în *ARMSI*, s. III, t. IV, 1925, p. 20; „Teodor Codrescu", II, p. 35.

[68] *DIR*, A, 5 XVII, p. 221; „Intregiri". Buletinul Institutului de Istoria Vechiului Drept Românesc (ed. Șt. Gr. Berechet), Iași, 1938, p. 176.

[69] „Teodor Codrescu", II, p. 97.

[70] „Intregiri", p. 175.

[71] „Teodor Codrescu", II, p. 115—116.

nești continuă cu actele din 3 iulie 1632[72], 10 ianuarie 1637, 15 februarie 1638, 14 martie 1639[73] și 30 iunie 1642, pentru vii în dealul Sărata[74]. După cum se vede, aproape toți domnitorii din prima jumătate a veacului XVII au dat cărți de privilegii și de întăriri acestui personaj pe care documentele interne îl numesc *Fealtin sasul din Cotnari*, gazda lui Ștefan vodă Tomșa. Aceste documente de cancelarie ascund, însă, adevărata identitate a lui Fealtin.

Un act din 1673[75] arată că un *Fealtin de Cotnari* a avut trei feciori, numiți *Gligor*, *Frîncu* și *Hanos*. Cîteva acte din aceeași perioadă menționează, în adevăr, pe *Frîncul, feciorul lui Fealtin* la 1656[76], pe *Frîncul de Cotnari* și pe *Hanos Feltin de acolo* la 1673[77] și, tot pe atunci (actul e nedatat), pe *Frîncul* și pe *Hanos brat* (=fratele lui) *Frîncul*[78]. În acest ultim act, cei doi frați semnează cu litere latine (ca și alți cotnăreni, din familiile Capră, Bărcuță, Wolff): *Frynkul Alciner* și *Joanes Alciner*[79]. Cu aceasta, se dezvăluie numele de familie, cu atîta grijă ascuns, parcă, de actele redactate în slavă sau română: *Alziner*.

Catalogul locuitorilor catolici din Cotnari, întocmit de Marco Bandini în 1646, menționează trei membri ai acestei familii: *Valentinus major*, *Valentinus minor* și *Petrus Alziner*[80]. Dar latinizatul *Valentinus* nu e altceva decît *Fealtin*-ul actelor slavone și române din cancelaria princiară și din cea municipală a Cotnarilor sau a Hîrlăului! În adevăr, în același catalog, pentru orașul Baia, este menționat un *Valentinus sive Feltinasko*[81]; un alt personaj, menționat tot acolo și tot pentru Cotnari, *Valentinus Koroner* (=Brașoveanul?) apare în documente sub forma *Fealtin Kronăr*[82].

Odată stabilită această echivalență între *Fealtin sasul din Cotnari* și *Valentinus Alziner*, întreaga documentație privind aceste personaje capătă altă însemnătate, ea putînd fi completată cu o serie de date din izvoare de altă natură.

Înainte de al doilea război mondial, săpături efectuate în via cotnăreanului I. Bulău au scos la iveală lespedea funerară a unui *Valentinus Alzinerius*, mort la 15 ianuarie 1576[83], calificat drept *vir insignis virtutibus*[84]. Șapte decenii mai tîrziu, un omonim, *dominus Valentinus Alstner* (Alziner) moare la 4 ianuarie 1647 și e îngropat tot la Cotnari[85]. Acesta este, desigur, unul din cei doi Valentini menționați de Bandini *(major* și *minor)* și putem presupune că „bătrînul" (probabil cel mort la 1647) e identificabil cu gazda lui Ștefan vodă Tomșa iar „tînărul" — cu tatăl celor trei frați de la 1673.

Acești trei frați se numeau *Grigore*, *Francisc* și *Ioan*. În documentele românești, ei apar sub numele Gligor(ie), Frîncul sau Frangulea și Hanos (din Johannes!); cum să determini apartenența lor la alte neamuri, cînd patronimul lipsește iar prenumele apar în forme alterate?!

---

[72] D. Constantinescu, *Documente moldovenești din secolele XV—XVII*, în *AIIAI*, VII, 1970, p. 342—343; *DRH*, A, XXI, p. 173—174; „Întregiri", p. 178—179.

[73] N. Iorga, *op. cit.*, p. 20 (acte din colecția Arapu); în cel din urmă act, se menționează întăriri și de la Ștefan Tomșa, Radu Mihnea și Miron Barnovschi.

[74] „Întregiri", p. 183—185.

[75] T. Codrescu, *Uricariul*, XVI, p. 38—39.

[76] B. P. Hasdeu, *Arhiva istorică a României*, III, 1867, p. 234.

[77] V. A. Urechiă, *Biserica din Cetatea Neamțu și documente relative la Vasile Lupu și Doamna Ruxanda*, în *ARMSI*, s. II, t. XI, 1890, p. 150 (38); N. Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 77.

[78] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 72.

[79] *Ibidem*, p. 73.

[80] *Codex Bandinus*, p. 299—300.

[81] *Ibidem*, p. 297.

[82] Arh. St. Iași, Colecția Documente, P. 412/26 (document din 20 decembrie 1666).

[83] Elena Herovanu, *Cotnarii*, 1936, p. 39; N. Iorga, *Cercetări noi la Cotnari*, în *BCMI*, XXVIII, 1935, p. 75.

[84] N. Iorga, *op. cit.*

[85] *Inscripțiile medievale ale României*, I, București, 1965, p. 528.

În 1671, Hanos era șoltuz de Cotnari [86] iar în 1680 era pivnicer (domnesc, bineînțeles) [87]. Funcția de pivnicer de Cotnari a deținut-o și Grigore Alziner [88]. Francisc Alziner a ctitorit, în Cotnari, una din bisericile catolice ale tîrgului, după cum ne informează Vito Piluzzi în scrisoarea sa din 10 iulie 1682: „a treia biserică a fost făcută de răposatul domn Francisc, fratele domnului Grigore și al domnului Ioan, Alcyreii (sic!), pentru a o da iezuiților" [89]. Și acest frate a fost pivnicer de Cotnari, menționat ca atare la 1678 [90]. Francisc Alziner pare să fi murit curînd după această dată, căci în socotelile bisericii catolice din Iași apar, în 1679, numai „domini Ioanis et Gregorius Alcinerii" [91].

Doi dintre acești frați studiaseră la Cameniță și la Liov [92], ca și alți tineri din patriciatul cotnărean.

Familia Alziner s-a continuat prin copiii pivnicerului Grigore Alziner (mort înainte de 1708) și anume *Barbara* (căsătorită cu Gheorghe Strahoczki, moartă pe la 1715—1720), *Ana* și *Iosif Alziner*; și acesta din urmă a fost trimis la studii în Polonia. Urmașii au pierdut vechiul patronim, Alziner; deja la 1708 Ursulei i se spunea soția lui *Grigori sasul*, menționîndu-se că erau „strănepoții lui Feltin sasul" [93]. Prin femei, vor descinde, din Alzineri, familia Iosepescu [94] și familia Cucoranu [95].

Aceasta este doar o ramură a familiei Alziner — originară probabil din Alțîna transilvană [96] — dar trebuie să mai fi fost și alte ramuri; am arătat că Bandini menționează la 1646 și un *Petrus Alziner*; un *Ioanes Alciner, cives kothnariensi, inkule Faraonis* e atestat la 1693 [97] (poate e identic cu *Hanos*, șoltuzul și pivnicerul cotnărean); un *Georgius Alziner* apare la 1705 în socotelile bisericii catolice din Iași [98] iar la 1724 este atestat la Cotnari un *Ioan Alziner* [99]. Dispărută (sau poate perpetuată sub alte patronime), familia Alziner trebuie să fi fost printre cele dintîi familii din Cotnarii veacurilor XVI—XVII: unul din cei doi Valentini de la 1646 — probabil „cel bătrîn" — este amintit la 1652 drept *cives primarius huius loci* [100].

Un rol însemnat în Cotnarii veacului XVII a jucat familia Bărcuță. În catalogul lui Bandini, din 1646, este menționat un *Valentinus Barkucz* (deci un alt Fealtin!); despre acesta și familia sa dă știri interesante o scrisoare a unui iezuit din Cotnari, Martinus Dési, din 2 iunie 1652 [101]. Valentin Bărcuță murise la 13 decembrie 1650 (stil vechi) „in officio judicis" (exercitîndu-și funcția de șoltuz); soția sa, „honesta matrona Babusa", era fiica unui Frangulea din Hîrlău

[86] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 69 și 75 (circa 1670).

[87] Arh. St. Iași, Colecția Documente, P. 323/95: *Joannes Alciner, pifnicer de Kotnar*; Erast Costea, *Mănăstirea Sîntilie*, Cernăuți, 1940, p. 148—149: *Hanos pivnicer*.

[88] N. Iorga, *Procesele călugărilor de la Sîntilie*, cit., p. 22—23.

[89] *Călători străini despre Țările Române*, VII, București, 1980, p. 106.

[90] *CDM*, IV, nr. 305, p. 87 — în același act, e martor și Hanos, fratele lui Frîncul pivnicer.

[91] *N. Iorga, Studii și documente*, I—II, p. 58.

[92] Francisc Pall, *Le controversie tra i minori conventuali e i gesuiti nelle missioni di Moldavia (Romania)*, în „Diplomatarium italicum", IV, Roma, 1940, p. 154 (289).

[93] N. Iorga, *Procesele călugărilor de la Sîntilie*, cit., p. 21.

[94] T. Codrescu, *Uricariul*, XVI, p. 36.

[95] La 1746, un Cucoranu era stăpîn pe Rediul Petrii, „ce-l avea de pe neamul său, de pe Feltin din Cotnari" (Arh. St. București, Achiziții noi, Roznovanu, CXCIII/4).

[96] *Călători străini...*, cit., p. 106, n. 150. *Alțîna* era unul din cele șapte scaune săsești, numărînd 12 sate (*ibidem*, I, p. 215). V. și Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I, București, 1967, p. 37.

[97] G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*, în „Diplomatarium italicum", I, Roma, 1925, p. 143.

[98] N. Iorga, *Studii și documente*, I—II, p. 65.

[99] *Ibidem*, p. 95, n. 2.

[100] G. Călinescu, *Altre notizie sui missionari cattolici nei Paesi Romeni*, în „Diplomatarium italicum", II, Roma, 1930, p. 424.

[101] *Ibidem*.

(„Herloviensis Frangula"), descendentă dintr-un italian, vechi locuitor al Cotnarilor („ab avo Frangula Italo cive Cutnariensi"). Patru copii se născuseră din această căsătorie: Frangula (= Francisc!), Ioannes Baptista, Matthias și o fată, Sofia.

Frangolea Bărcuță e atestat în 1666, ca stăpînind o vie în dealul Piscupului, la Cotnari [102]; *Mătieș Bărcuță* apare la 1671 [103] și la 1680 [104]; e posibil ca *Mătieș pivnicerul* de la 1666 [105] și *Mătieș pirgar mare* la Cotnari pe la 1670 [106] să fie una și aceeași persoană cu Mătieș Bărcuță.

Personajul cel mai interesant al acestei familii a fost, însă, Ioannes Baptista (sau Giovanni Battista) Bărcuță. Născut pe la 1635 [107], a studiat întîi în Cotnari și la Iași, în școlile patronate de iezuiți și apoi a plecat la Roma [108], de unde s-a întors în 1658, la terminarea studiilor în colegiul Sant Apollinare, devenind paroh în Cotnari [109]. Un nepot al său (de frate, desigur), *don Valentino Berkuze*, și el preot în Cotnari, scria la 1680 la Roma despre „signor Mattia, mio zio" [110]. Ambii au fost amestecați în marile înfruntări dintre franciscani și iezuiți [111]. Familia a continuat să dea, și în deceniile următoare, slujitori ai Bisericii; în 1694, apar ca martori, semnînd cu litere latine, *preotul Ion Bărcuță* și *Hanos Bărcuță* [112]: erau, deci, doi omonimi și, pentru a se deosebi, unul și-a zis Ioan și celălalt — Hanos! În fine, un alt nepot al lui Giovanni Battista, *Giovanni* Barkuzzi, era, pe la 1731, în Transilvania [113]. Familia Bărcuță se înrudea, se pare, cu Alzinerii [114].

Absentă din catalogul lui Bandini, familia *Capră* este atestată de documente întîi prin frații *Giurgea* și *Petrea Capră*. Cel din urmă a avut o lungă carieră de pivnicer domnesc, funcție în care e atestat la 1666 [115], 1669 [116], 1673 [117]; în acest din urmă an, se pare, fratele său, Giurgea Capră, a fost șoltuz al Cotnarilor [118]; în același act e menționat și „Petre ce au fost pivnicer, tij Capră"; ambii frați semnează cu litere latine: *Dzurge Kapre soltusul de Kotnar* și *Petre Kapre*. Pentru fostul pivnicer, aceeași semnătură — *Petre Kapre* — se află și pe documente din 1673 și 1676 [119]. Un document din 9 noiembrie 1656 menționează pe *Petrea, fiul lui Pavel*, ca șoltuz de Cotnari și pe un *Giurgea pivnicer* [120]. Dacă este vorba de aceiași frați, atunci putem presupune că tatăl lor se

---

[102] *CDM*, III, nr. 1414, p. 306.

[103] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 69.

[104] Erast Costea, *op. cit.*, p. 148—149.

[105] Arh. St. Iași, Colecția Documente, P. 412/26.

[106] N. Iorga, *op. cit.*, p. 75.

[107] G. Călinescu, *Alcuni missionari...*, cit., p. 72. Martin Dési, în mărturia citată, din 1652 — pe cînd Giovanni-Battista Bărcuță era *adolescens* — spune că mama acestuia nu i-a putut comunica data exactă a nașterii, care se petrecuse cîndva, *inter Pascha et Pentecosten!*

[108] G. Călinescu, *Altre notizie...*, cit., p. 424; Bărcuță era atunci „alumnus Collegii Urbaniano".

[109] Idem, *Alcuni missionari...*, p. 72.

[110] Idem, *Altre notizie...*, p. 454—455 — era, deci, fiul lui Frangulea Bărcuță; v. și *Alcuni missionari...*, p. 76, n. 2.

[111] Cf. Francisc Pall, *op. cit.*, passim.

[112] *CDM*, IV, nr. 1687, p. 375.

[113] Francisc Pall, *op. cit.*, p. 169 (304), 181 (316), 188 (323).

[114] *Călători străini...*, VII, loc. cit.

[115] Arh. St. Iași, Colecția Documente, P. 412/26.

[116] Al. Lapedatu, *Cîteva documente privitoare la istoria catolicismului în Moldova*, în *CvL*, 36, 1902, p. 948.

[117] V. A. Urechiă, *op. cit.*, p. 38 (150); N. Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 77.

[118] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 72—73; actul e nedatat, dar poate fi datat *1673* prin faptul că Petre Capră a încetat a fi pivnicer în cursul acestui an: în *octombrie* 1673 pivnicer era un Ștefan (T. Codrescu, *Uricariul*, XVI, p. 35).

[119] Ambele sînt reproduse între ilustrațiile volumului *Cronica Cotnarilor*, cit.

[120] B. P. Hasdeu, *Arhiva istorică a României*, III, p. 234.

numea Pavel. O generație mai veche s-ar putea să fie reprezentată tot de un *Giurgea Capră:* între mai mulți „oameni buni, tîrgoveți din Cotnari", pomeniți de un document din 10 octombrie 1604, se află un Giurgea *Varcă* [121], dar acest nume e de neregăsit între cele ale vechilor cotnăreni, încît presupun o lectură greșită (posibilă paleografic), în loc de *Capră*.

Membri marcanți ai partidei filoiezuite, frații Giurgea și Petre Capră apar deseori în actele misionarilor catolici din Moldova acelei vremi; ambii semnează, de pildă, o scrisoare la 1672 către Congregația De Propaganda Fide [122] în timp ce un an mai înainte, la 1761, cunoscutul Vito Piluzzi enumera, între sprijinitorii iezuiților din Cotnari, pe *signor Pietro Capra*, alături de *signor Francesco Alsener* și signor *Andrea Wolff* [123]. Ambii fii ai lui Petre Capră au studiat la Cameniță: *Domenico* (Dominic, *Duminică* în actele noastre!) a studiat retorica și s-a preoțit iar *Valentin* (alt *Fealtin*!) a studiat gramatica [124]. Din aceeași familie, un *Giacomo Capra* a ajuns preot la Baia [125].

Ultima familie de cotnăreni (dar *nu numai!*) care ne mai reține atenția aici e familia *Wolff*. În domnia lui Vasile vodă Lupu, trăia un *Georgius Wolff, principis pincerna*, om bogat și influent (probabil pivnicer domnesc, mai degrabă decît paharnic la Curte), cu putere în treburile comunității catolice din Cotnari [126]; el pare a fi identic cu bogatul cotnărean purtînd același nume, mort la 1660 [127]. O rudă a sa, poate un frate, a avut trei băieți: *Andrei, Gheorghe* și *Ioan Wolff* [128]; mama lor era numită *Hănțoaia* [129], de unde s-ar putea deduce că fusese soția unui *Hancea* (Iohannes, Hanos). Toți trei frații au făcut studii umaniste, Andrei urmînd teologia iar ceilalți retorica la Cameniță [130]; toți trei au devenit personaje influente, dar cariera cea mai frumoasă a făcut-o *Andrei Wolff*, născut pe la 1651 [131], care a ajuns secretar al curții domnești din Iași și apoi al lui Constantin vodă Brâncoveanu; în 1690 era în București, căsătorit și având un fiu *Iosif* [132]; a avut și o fiică, Caterina, născută în 1690, căsătorită cu C. Fjeski și moartă în București la 12 mai 1750 [133].

Unul din frații lui Andrei Wolff a avut, la rîndu-i, trei băieți: *Nicolae, Ioan* și *Gheorghe Wolff* [134]. Cel din urmă a trecut și el în Țara Românească, unde s-a căsătorit cu Catrina Găspăroaia din Cîmpulung fiind cunoscut și după moarte drept „Gheorghie Wolf moldoveanul" [135]. Urmașii săi, pînă în pragul veacului XIX, se pot urmări în Cîmpulungul Muscelului [136].

Din altă ramură, tot de la Cotnari, un *Petru Wolff*, născut la 1646, a studiat la Collegio di Fermo din Roma [137]; o a treia ramură se strămutase la Baia

---

[121] „Întregiri", p. 194—195; alte nume din acest document: Dumenic, Ioșca, Ștefan Strengăr, Cozi Frîncul, Frîncescul.

[122] Francisc Pall, *op. cit.*, p. 145 (280).

[123] *Ibidem*, p. 124 (259).

[124] *Ibidem*, p. 131 (266).

[125] G. Călinescu, *Alcuni missionari...*, cit., p. 140.

[126] Idem, *Altre notizie...*, cit., p. 409.

[127] *Călători străini...*, VII, p. 81.

[128] Francisc Pall, *op. cit.*, p. 37 (172).

[129] *Ibidem*, p. 92 (227); *Călători străini*, VII, p. 81.

[130] Francisc Pall, *loc. cit.*

[131] Un raport datat *circa 1671* îi dă vîrsta de 26 de ani *(Călători străini*, VII, p. 227); acolo se mai spune că Dominic Capră avea atunci 22 de ani; dar despre acesta știm că avea 16 ani în 1671 (Francisc Pall, *op. cit.*, p. 131/266), deci avea 22 de ani în 1677 — ceea ce datează raportul în cauză.

[132] Francisc Pall, *op. cit.*, p. 157 (292).

[133] *Inscripțiile medievale ale României*, cit., p. 221.

[134] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 69 (din 12 aprilie 1671).

[135] *Ibidem*, I—II, p. 296.

[136] *Ibidem*, p. 289—302, 323—324.

[137] *Călători străini*, VII, p. 98; alte știri, *ibidem, passim.*

și din ea sînt menționați *signor Nicolo Wolff* la 1671[138] și apoi fiul său, *Ioachim Wolff*, născut la 1661[139], devenit preot și refugiat mai apoi în Polonia[140].

*

Se poate vedea, din cele înfățișate pînă aici, bogăția și diversitatea materialului documentar pe care se poate baza cercetarea patriciatului orașelor moldovene din Evul Mediu, dar și complexitatea problemelor pe care le ridică o asemenea cercetare. Tocmai de aceea, concluziile sînt, poate, premature și rîndurile de față nu pot constitui decît niște *considerații preliminare*. Cercetarea va trebui continuată, adîncindu-se examinarea tuturor aspectelor. O cantitate uriașă de izvoare de tot felul stă la îndemînă, risipită prin publicații, mai vechi sau mai noi, sau amorțită sub praful arhivelor, pentru întregul veac XVII. Fără îndoială, cercetarea viitoare va trebui să aibă în vedere un răstimp ceva mai larg, incluzînd și două-trei decenii anterioare și posterioare veacului XVII. Efortul nu va fi lipsit de roade, îngăduind cunoașterea îndeaproape, *dinlăuntru*, a unor nebănuite aspecte de viață socială din trecutul nostru.

[138] Francisc Pall, *op. cit.*, p. 125 (260); *Călători străini*, VII, p. 222 (de aici rezultă că era socotită aceeași familie).

[139] *Călători străini*, VII, p. 227 (pentru datare, v. *supra*, n. 131).

[140] *Ibidem*, p. 438.

ANEXA 1

STRUCTURA TEZAURULUI DE LA SUCEAVA — „CĂRĂMIDĂRIE" PE TIPURI DE EMISIUNI

Data	1/2 gr		gros				1 1/2 gr				2⅔ gros.	3 gros				denar	ort		S lidus	kr	nedeterminată	Total
	Polonia		Sw	Polonia			Polonia		Suedia	Tr.	P.	Polonia				S	Tr.	Rs.	H	Polonia			A		
	P	L		P	L	G	S	P	Pr			P	L	R	G					P	G	R			
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 11 12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
1447—																										
1492	34																									34
1492—																										
1501	93																									93
1501—																										
1506	72	12																								84
1507	12																									12
1508	7																									7
1509	21	3																								24
1510	9	1																								10
1511	3	1																								4
1512		2																								2
1513		3																								3
1515		2																								2
1516		1																								1
1517		1																								1
1520		3																		1						4
1521			1																							1
1523		1	2																							3
1524			4																							4
1525		1	5																	1						7
1526			9																							9
1528																				4						4
1529																				1						1
5132																				1						1
1534																				1						1
1535																				1						1
1536																				3						3
1537																				2						2
1538																				5						5
1539																				4						4
1540																1				1						2
1542																				1						1
1543																				3						3
1544																				4						4
1545																				4						4
1546																				7						7
1547																				5						5
1548		6																		7						13
1549		3																		6						9
1550		2																		9						11
1551																				11						11
1552																				7						7
1553																				9						9
1554																				5						5
1556		4																		6						10
1557		2																		10						12
1558																				7						7
1559		5																		5						10
1560		9																		2						11
1561		7																		4						11

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
1562		3																				4						7
1563		4																				4						8
1564		5																				11						16
1565		2																				6						8
1566																						8						8
1567																						4						4
1568																						6						6
1569																						5						5
1570																						8						8
1571																						9						9
1572																						5						5
1573																						4						4
1574																						4						4
1575																						9						9
1576																						3						3
1577																						10						10
1578																						14						14
1579	1																					9						10
1580																1						8						8
1581																						10						11
1582																						4						4
1583																						4						4
1584																						3						3
1585																						9						9
1586																						4						5
1587															1							4						4
1588																						3						3
1589																						2						3
1590															1							2						6
1591															3			1				4						5
1592															1							4						5
1593															1							3						4
1594															1							6						7
1595															1							4						9
1596															2			3				1						10
1597															6	1		2				4						6
1598															2							1						10
1599															9							2						4
1600															2							7						10
1601															3							4						7
1602															3							4						4
1603																						3						4
1604																						2			1			3
1606															1													1
1607																						2						2
1608																						2						2
1611																						2						2
1613																						2	1					2
1616																												1
1617																						1						1
1620				1				7																				8
1621								17							4													21
1622								26	3		3				3								1					36
1623				20				38	2		3													1				64
1624				60		4		27	2																			94
1625				2	17	7		22																				48
1626					52	18		3	3																			76
1627				1	29	8		4	2																			44
1628							1																					1
1629							1																					1
1630							1				1											2						4
1632										4	2								1		1	1						9
1633										7	1																	8
1634										1																		1
1635										1																		1
1636																										1		1
1637													1									1						2
1638																						1						1
1642																						1						1
1648												1																1
1651														1														1
1652					1																							2
1662																												1
neda-tate	50	15	20	28	32	7	3	1 2							5			1				74					1	238

Notă: în tabel am folosit următoarele prescurtări: A — Austria; E — Elbing; G — Gdańsk; H — Ungaria; L — Lituania; Lv — Livonia; P — Polonia; Pr — Prusia; R — Riga; Tr — Transilvania; S — Suedia; Sw — Swid

STRUCTURA TEZAURULUI DE LA SUCEAVA — „CĂRĂMIDĂRIE" PE TIPURI DE EMISIUNI

Etapa	1/2 gros		gros		1 1/2 gros			2 gros	3 gros				denar	kreuzer	ort	solidus	?	
	Polonia	Swidnica	Polonia	Suedia	Polonia	Suedia	Transilvania	Polonia	Polonia	Suedia	Transilvania	Ragusa	Ungaria	Austria	Polonia	Polonia	?	Total
1450—1526	304 87,60 68,93	41 11,81 9,29											2 0,57 0,44					347
1527—1548									1 2,08 1,61				47 97,91 10,42					48
1548—1579	59 19,09 13,37												242 80,39 53,65					301
1580—1619									50 24,50 80,64		1 0,49 1,61		151 74,01 33,48		1 0,49 33,33	1 0,49 100		204
1620—1632			233 55,21 78,98	3 0,71 1,01	159 37,67 85,94	13 3,08 7,02			7 1,65 11,29	1 0,23 1,61		1 0,23 1,61	3 0,71 0,66		2 0,47 66,66			422
1633—1648/53			2 8,00 0,67			11 25 5,94	1 4 0,54	1 4 100					3 12 0,66	1 4 100				25
1654—1665					1 100 0,54													1
nedatate	37		54	3				1					3					98
nedeterminate																		1
TOTAL	400	41	289	6	1,60	24	1	159		1	1	1	451	1	3	1	1	1 441
	441		295		185			1	62				451	1	3	1	1	1 441
%	30,60		20,27		12,83			0,06	4,30				31,29	0,06	0,20	0,06	0,06	100

Greutatea brutto a pieselor (a) şi conţinutul de argint pur (b), apud M. Gumowski, *Podręcznik numizmatyki Polskiej*, p. 290

		1580—1601	1604 [1]	1608	1614	1616 [1]	1619	1623 [2]
gros	a	1,86	1,55					1,03
	b	0,67	0,56					0,29
1,5 gros	a				1,54		1,21	1,18
	b				0,72		0,49	0,44
3 gros	a	2,37	2,19			1,88		1,97
	b	2,01	1,85			1,53		0,90
ort Polonia	a					6,30		7,06
	b					5,10		4,60
ort Gdańsk	a			6,80		6,59		
	b			5,96		5,56		

NOTĂ:

[1] — Decizia comisiei.

[2] — Ordonanţa din 13 martie 1623.

TEZAURE MONETARE DIN SECOLELE XV—XVII DESCOPERITE ÎN MOLDOVA

DE

VIOREL M. BUTNARIU

Cercetările arheologice mai vechi și de dată recentă, ale căror rezultate au fost completate de numeroase descoperiri fortuite, au contribuit la îmbogățirea repertoriului tezaurelor de monede feudale din secolele XV—XVII descoperite pe teritoriul Moldovei.

Strădaniile pe linia publicării materialului numismatic, chiar dacă nu au dus pînă în prezent la formularea unor concluzii de ordin istoric, au evidențiat importanța acestei categorii de izvoare, ce reflectă, prin structurile lor, orientările și intensitatea raporturilor economice ale statului moldovenesc în aceste veacuri

Valorificarea unor noi descoperiri de tezaure feudale constituie o modestă contribuție[1] la cunoașterea unor emisiuni monetare ce au circulat pe teritoriul Moldovei. Aceste piese completează latura documentară a repertoriului descoperirilor monetare, alcătuit dintr-un numeros și variat material numismatic și permit acumularea unor noi date referitoare la aspecte mai puțin cunoscute ale vieții economice românești medievale.

ANDRIEȘENI, jud. Iași (fig. I)

În anul 1960 profesorul Scarlat Aurel din Hîrlău a intrat în posesia unui lot de 7 monede de argint descoperite pe teritoriul comunei. Tezaurul este alcătuit din șase piese de un ort și un gros mare.

I. BRANDENBURG

Georg Wilhelm

1. Ort, 1621.

II. POLONIA

Sigismund III

2. Ort. 1621 ; H — C, I, 1420.
3. Ort. 1622 ; H — C, I, 1435, dar cu variantă de legendă pe revers.
4. Ort, 1623 ; H — C, I, 1451.

---

[1] Ilustrația a fost executată de Emilia Drumea de la Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol", Iași. În clasificarea și descrierea monedelor am utilizat următoarele abrevieri : CNH = L. Réthy, G. Probst, *Corpus Nummorum Hungariae*, Akademische Druck u. Verlagsanstalt, Graz, 1958 ; U = E. Unger, *Magyar Éremhátorozó*, Budapesta, 1958—1964 ; HL = L. Huszár, *Münzkatalog Hungarn von 1000 bis Heute*, München, 1979 ; H—C = *Catalogue de la collection des Monnaies et Medailles Polonaises du comte Emeric Hutten-Czapski*, I—II, St. Petersbourg — Paris, 1871—1872 ; R = A. Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenmart*, Sibiu, 1901 ; SCHRÖTTER = F. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin—Leipzig, 1930 ; DAVENPORT = John S. Davenport, *European crowns, 1484—1600*, Frankfurt am Main, 1977 ; GUMOWSKI = Dr. M. Gumowski, *Podręcznik numizmatyk Polskiej*, Cracovia, 1914.

III. GDAŃSK

Sigismund III

5. Ort, 1624 ; H — C, I, 1506.
6. Ort, 1626 ; H — C, I, 1542.

IV. TRANSILVANIA

Gábor Bethlen

7. *Groș*, 1626 ; R., 329, pl. 26.

Tezaurul de la Andrieșeni este alcătuit exclusiv din piese cu valoare ridicată, orți și un groș mare. Piesele de un ort, numite și ortstaler, echivalau teoretic cu 1 4 taler[2]. Ortul de Brandenburg este emis după sistemul monetar polonez, iar piesa de un groș mare, cu siglele C—C și un crin stilizat a fost emisă în monetăria de la Cașovia (azi Košice, în R. S. Cehoslovacia). Orașul a fost ocupat de principele ardelean în 1619 dar monetăria a produs groși mari din 1623 pînă în 1627 inclusiv, și nominale mai mari pînă în 1628[3].

Orții emiși în atelierele coroanei poloneze și ale orașului Gdańsk sînt piese des întîlnite în tezaurele provenite din Moldova. Primele exemplare datează după intervalul 1601—1608[4], iar cele mai numeroase, din care majoritatea emise la Gdańsk, datează 1616—1626[5], cînd piesele de 3 groși, frecvente la sfîrșitul seco-

[2] SCHRÖTTER, v. *Ort*.

[3] A. Resch, *op. cit.*, p. 116, 119 ; L. Huszár, *Bethlen Gábor pénzei*, Cluj, 1945, p. 78, 90.

[4] În tezaurele de la FÎNTÎNA MARE, com. Vadu Moldoviței, jud. Suceava ; 1964 = Gdańsk — 1611, 1615 (2) ; Gr. Foit, *Noi tezaure monetare medievale descoperite în Regiunea Suceava*, Suceava, 1967, p. 33—41 ; MĂNĂSTIOARA — localitate componentă a orașului Siret, jud. Suceava ; sub scara de intrare a bisericii Sf. Onofrei ; 1987 = Ddańsk — 1610—1618 (10) ; Brandenburg — 1623 ; inedit ; informație E. Emandi și M. Andronic, Muzeul de istorie Suceava ; BIEȘTI, r. Orhei, R. S. S. Moldovenească ; 1907 = Gdańsk — 1614, 1615 ; A. A. Nudelman, *Archeologičeskaja karta Moldavskoj SSR*, 8, Chișinău, 1976, p. 114 (33) ; CARACUȘANI VECHI, r. Briceni, R. S. S. Moldovenească ; 1957 = Gdańsk — 1612, 1613, 1614, 1615 (7) ; *Ibidem*, p. 104—105 (7) ; CRIULENI, r. Criuleni, R. S. S. Moldovenească ; 1961 = Gdańsk — 1615 (4) ; *Ibidem*, p. 119 (44) ; FRUNZENI, r. Florești, R. S. S. Moldovenească ; 1970 = Gdańsk — 1615 ; *Ibidem*, p. 109 (16) ; SACAROVCA, r. Lazo, R. S. S. Moldovenească = Gdańsk — 1609 (7) ; *Ibidem*, p. 110 (22) ; TREBISĂUȚI, r. Briceni, R. S. S. Moldovenească ; 1982 = Gdańsk — 1609, 1613 ; idem, *Archeologičeskie issledovanija v Moldavii v. 1982 g.*, Chișinău, 1986, p. 126—132.

[5] Vezi tezaurele de la FELEȘTI, com. Trifești, jud. Neamț ; 1977 = Polonia — 1622—1624 (33) ; Gdańsk — 1617—1624 (8) ; inedit ; informație D. Hordilă, Muzeul de istorie Roman ; FÎNTÎNA MARE, com. Vadu Moldoviței, jud. Suceava ; 1964 = Gdańsk — 1616 (5), 1617, 1618 (2) ; Gr. Foit, *op. cit.*, p. 33—41 ; PĂUN, com. Mihalașeni, jud. Botoșani ; 1963 = Polonia = 1623 ; Eug. Neamțu, Gr. Foit, „Arh. Mold.", 7, 1972, p. 359—367 ; SUCEAVA — „Cărămidărie" — oraș Suceava, jud. Suceava ; 1957 = Polonia — 1616, 1623 ; Gdańsk — 1624 ; Gr. Foit, „SCN", 3, 1960, p. 511—517 ; informații suplimentare M. Andronic, Muzeul de istorie Suceava ; BIEȘTI, r. Orhei, R. S. S. Moldovenească ; 1907 = Gdańsk — 1617 (2), 1618 (2), 1619 (2), 1623, 1624, 1626 ; A. A. Nudelman, *Archeologičeskaja karta Moldavskoj SSR*, 8, Chișinău, 1976, p. 114 (33) ; CARACUȘANI VECHI, r. Briceni, R. S. S. Moldovenească ; 1957 = Gdańsk — 1616 (10), 1617 (16), 1618 (6), 1619 (2), 1620 (3), 1621 (11) ; *Ibidem*, p. 104—105 (7) ; CRIULENI, r. Criuleni, R. S. S. Moldovenească ; 1961 = Gdańsk — 1616, 1617 (2), 1618 (9) ; *Ibidem*, p. 119 (44) ; FRUNZENI, r. Florești, R. S. S. Moldovenească ; 1970 = Gdańsk — 1616 ; *Ibidem*, p. 109 (16) ; POIANA, r. Rezina, R. S. S. Moldovenească ; 1964 = Gdańsk — 1623 (12) ; *Ibidem*, p. 110 (19) ; TREBISĂUȚI, r. Briceni, R. S. S. Moldovenească ; 1982 = Polonia — 1621, 1622 (6), 1623 (5), 1624 (4) ; Gdańsk — 1618, 1621, 1623, 1624, 1625 (2), 1626 (3) ; A. A. Nudelman, *Archeologičeskie issledovanija v Moldavii v. 1982 g.*, Chișinău, 1986, p. 126—132 ; MOLDOVA DE NORD ; 1942 = Polonia — 1622, 1623 (4) ; Gdańsk — 1618 ; A. A. Nudelman, *Archeologičeskaja karta Moldavskoj SSR*, 8, Chișinău, 1976, p. 129 (66) ; R. S. S. MOLDOVENEASCĂ = Gdańsk — 1618 ; *Ibidem*, p. 129 (67).

lului XVI, erau asimilate emisiunilor de billon de valoarea celor de 3 kreuzer[6].

FRENCIUCI, com. Șcheia, jud. Iași (fig. II)

Cu aproape 30 de ani în urmă locuitorul Axinte Dascălu a descoperit, cu ocazia lucrărilor agricole, un tezaur monetar din care s-au păstrat șase denari ungurești[7]. Ulterior a mai fost recuperată o monedă de argint otomană[8].

I. UNGARIA

Matei Corvin

1. n — X Baia Mare ; fără corb în scut.
2. K — P Kremnitz ; CNH — 234 ; U — 570 ; HL — 718 ; 1471—1481.
3. K — * Kremnitz ; CNH — 239A ; U — 572 ; HL — 719 ; 1482—1486.
4. K — V Kremnitz ; CNH — 239A ; U — 572 ; HL — 719 ; 1482—1486.

Vladislav II

5. K — h Kremnitz ; CNH — 272A ; U — 643 ; HL — 806 ; 1498—1501.
6. K — h Kremnitz ; CNH — 272B ; U — 643 ; HL — 807 ; 1498—1501.

II. IMPERIUL OTOMAN

Selim II

7. Akçe ; Serez ; 0,445 g.

Denarii ungurești aparțin tipului numit „cu madonă", emiși în urma reformei monetare a lui Matei Corvin în 1467[9]. Cele șase exemplare păstrate se eșalonează cronologic între 1471—1502 și oferă, parțial, imaginea structurii depozitului. Reversul primei monede pe care apare litera n — și două ciocane încrucișate indică emiterea ei în monetăria de la Baia Mare, dar lipsa corbului din „sur le tout" și caracterele literelor din legendă ar indica mai degrabă că avem de-a face cu un fals de epocă. Piesele 2—6 au fost bătute în monetăria de la Kremnitz, ce a rămas deosebit de activă pînă în zilele noastre[10].

Pentru piesa otomană un indiciu ce ne permite atribuirea ei lui Selim II o constituie greutatea de 0,445 g, ce o plasează între devalorizarea petrecută în 1565, cînd asprii mai păstrau în medie 0,681 g și reducerea cu 50% din anii 1584—1586, în urma căreia masa monetară atinge 0,384 g[11].

Din puținele date ce le deținem se pare că monedele din tezaurul de la Frenciugi se eșalonau pe un interval de aproximativ un secol. Asocierea denarilor ungurești cu asprii în cîteva tezaure descoperite în Moldova[12], unele avînd în

---

[6] SCHRÖTTER, v. *Dreigröschen*.

[7] A. Rusu, „CI", 12—13, 1981—1982, p. 213 (9b), fig. 33 1—6, în urma cercetărilor pe teren efectuate în 1978.

[8] Moneda a fost examinată de Eug. Nicolae de la Institutul de arheologie București. Gradul sporit de uzură a împiedicat atribuirea ei cu certitudine lui Selim I sau II.

[9] L. Huszár, *Monnaies de Hongrie*, Budapesta, 1963, p. 19.

[10] J. Hlinka, S. Kazimir, M. Khun, A. Tenkel, J. Vozar, *Kremnická Mincovna 1328—1978*, Kremnica, 1978.

[11] Scăderea treptată a conținutului de argint al asprului a dus la devalorizarea lui oficială. M. Maxim, „Cercetări numismatice", 5, 1983, p. 130, și nota 11.

[12] BUHĂENI, com. Andrieșeni, jud. Iași ; 1965 ; C. Știrbu, Carmen-Maria Petolescu, P. Stancu, „Cercetări numismatice", 1, 1978, p. 42—82. Ulterior au mai fost recuperați aspri de la Selim I, Soliman I și Selim II ; informație prof. Scarlat Aurel, Hîrlău ; identificarea monedelor a fost făcută de P. Stancu, Muzeul Național al R.S.R., căruia îi aducem mulțumirile noastre și pe această cale. CO-

componența lor și obiecte de podoabă[13], se poate explica prin preponderența acestor emisiuni pe piața locală pînă în ultimele decenii ale secolului XVI, cînd asprul încetează a mai fi o monedă de calcul și de plată[14], în vreme ce denarul emis de Habsburgi în calitatea lor de regi ai Ungariei înregistra aceeași acută devalorizare[15]. În aceste împrejurări vechile emisiuni cu argint de bună calitate au rămas în circulație, fapt ilustrat și de compoziția acestui lot de monede recuperate.

IUREȘTI, com. Todireni, jud. Botoșani (fig. III)

În anul 1937, la punctul „Ochiul Alb" au fost descoperite întîmplător cinci monede feudale de argint[16].

I. AUSTRIA

Ferdinand I

1. Taler, 1527—1538 ; DAVENPORT, 8010.
2. Taler, 1548.

II. POLONIA

Sigismund III

3. Piesă de 6 groși, 1596 ; H — C, I, 972.
4. Piesă de 3 groși, 1597 ; H — C, I, 1044, tip gen.

TUL MORII, com. Popricani, jud. Iași ; 1958 ; Eug. Neamțu, „Arh. Mold.", 1, 1961, p. 283—293 ; ȚIFEȘTI, com. Țifești, jud. Vrancea ; 1912 ; C. Moisil, *BSNR*, XIII, 1916, 27, p. 3—16 ; COMRAT, r. Comrat, R.S.S. Moldovenească ; 1952 ; A. A. Nudelman, *op. cit.*, p. 100—101 (16) ; ONEȘTI, r. Cotovsk, R.S.S. Moldovenească ; 1954 ; *Ibidem*, p. 98—99 (12) ; PALANCA, r. Suvorov, R.S.S. Moldovenească ; 1902 ; *Ibidem*, p. 127—128 (63).

[13] Tezaurele de la COTUL MORII, com. Popricani, jud. Iași ; 1958 ; FORĂȘTI, com. Gropnița, jud. Iași ; V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, 1, Iași, 1984, p. 161 (XXXI, 3.B.) ; STĂUCENI, jud. Botoșani ; Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, 1, București, 1976, p. 56 (IV.4.3c.B.) ; Eug. Neamțu, A. Olaru, „Arh. Mold.", 9, 1980, p. 121—123 ; ȚIFEȘTI, com. Țifești, jud. Vrancea ; 1912 ; VICTORIA — fost Filipești, com. Stăuceni, jud. Botoșani ; la punctul „Pe Dos" ; 1964 ; inedit ; informație G. Coroliuc, Muzeul de istorie Botoșani ; ZLĂTUNOAIA, com. Lunca, jud. Botoșani, în cătunul Stănești ; 1972 / ; G. Coroliuc, „Hierasus", *1978*, p. *353—359* ; idem, „Rev. Muz.", 2, 1979, p. 58—60.

[14] M. Maxim, *Imperiul otoman în secolul al XVI-lea și prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *Istoria evului mediu* (coordonator Radu Manolescu), III București, 1978, p. 344—345 ; idem, „Revista de istorie", XXXIII, 1980, 4, p. 736, nota 30 și p. 737 ; idem, „Cercetări numismatice", 5, 1983, p. 131.

[15] Încă de la mijlocul secolului al XVI-lea se făcea distincția cuvenită între „denarii albi", ca monedă devalorizată, și cei vechi ce păstrau un procentaj ridicat de metal fin. În tranzacțiile comerciale ce aveau loc pe piața Bistriței în vremea domniei lui Alexandru Lăpușneanu, între localnici și negustorii moldoveni, 100 denari vechi echivalau cu 150—160 „denari albi" ; Arhivele Statului Cluj-Napoca, „Socotelile orașului Bistrița", IV, 1500—1600, p. 232 (1551), apud M. Dan, S. Goldenberg, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", series historia, 1964, 2, p. 49—50.

[16] Monedele se află în colecțiile Cabinetului numismatic al Institutului de arheologie București, inv. 29. Nota de inventar a fost întocmită de B. Mitrea, apud Al. Păunescu P. Șadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, 1, București, 1976, p. 269 (LIX.5.A.). Aducem și pe această cale mulțumirile noastre colegului Eug. Nicolae pentru permisiunea de a studia monedele.

III. SALZBURG — Arhiepiscopat.

Wolf Dietrich von Raitenau

5. Taler, 1587—1612 ; DAVENPORT, 3137.

Tezaurul de la Iurești este alcătuit din emisiuni cu valori medii, o piesă de 3 groși, una de 6 groși și piese mai mari cu valoare de taler.

Troiacul prezintă pe revers variantă de legendă și armele lui Jan Firlej, mare trezorier (1590—1609), Stanislas Cichocki, șef al monetăriei din Cracovia și Olkuz (1590—1596) și Herman Rytker, monetar al monetăriei din Cracovia (1595—1598) [17]. Piesa de 6 groși are pe revers marca fraților Gobelius și de Gonzalo, monetari de Marienburg (Malborg) [18].

Piesele cu valoare de taler particularizează tezaurul din seria celor acumulate în Moldova la sfîrșitul secolului XVI și începutul celui următor. Remarcăm moneda emisă de Ferdinand I în calitatea sa de rege al Ungariei și Boemiei (nr. 1) care este cea mai timpurie piesă cu valoare de taler [19], iar talerul de Salzburg (nr. 5) poate fi socotită o emisiună rară în tezaurele din Moldova.

Prin compoziția sa tezaurul de la Iurești prezintă una dintre caracteristicile depozitelor monetare din ultimii ani ai veacului XVI, constituite fie din piese mărunte, denari, șilingi, fie cu valoare mai mare, posesorii acestora din urmă dovedind interes pentru taleri, șuștaci și troiaci.

[17] M. Gumovski, *Podręcnik numizmatyi Polskiej*, Cracovia, 1914, p. 274, 275, 278.

[18] *Ibidem*, p. 298 (1248).

[19] Pînă în prezent se cunoaște doar o emisiune saxonă a lui Johan Frederich și Henric (A. Engel — Raymond Serrure, *Traité de numismatique moderne et contemporaine*, Paris, 1897, p. 291), emisă în 1540. Moneda a fost găsită în 1972 pe locul unde doi ani mai devreme a fost descoperit tezaurul de la Tanacu, jud. Vaslui ; V. Căpitanu, „Carpica", 6, 1973—1974, p. 82, 91 și pl. IV/141.

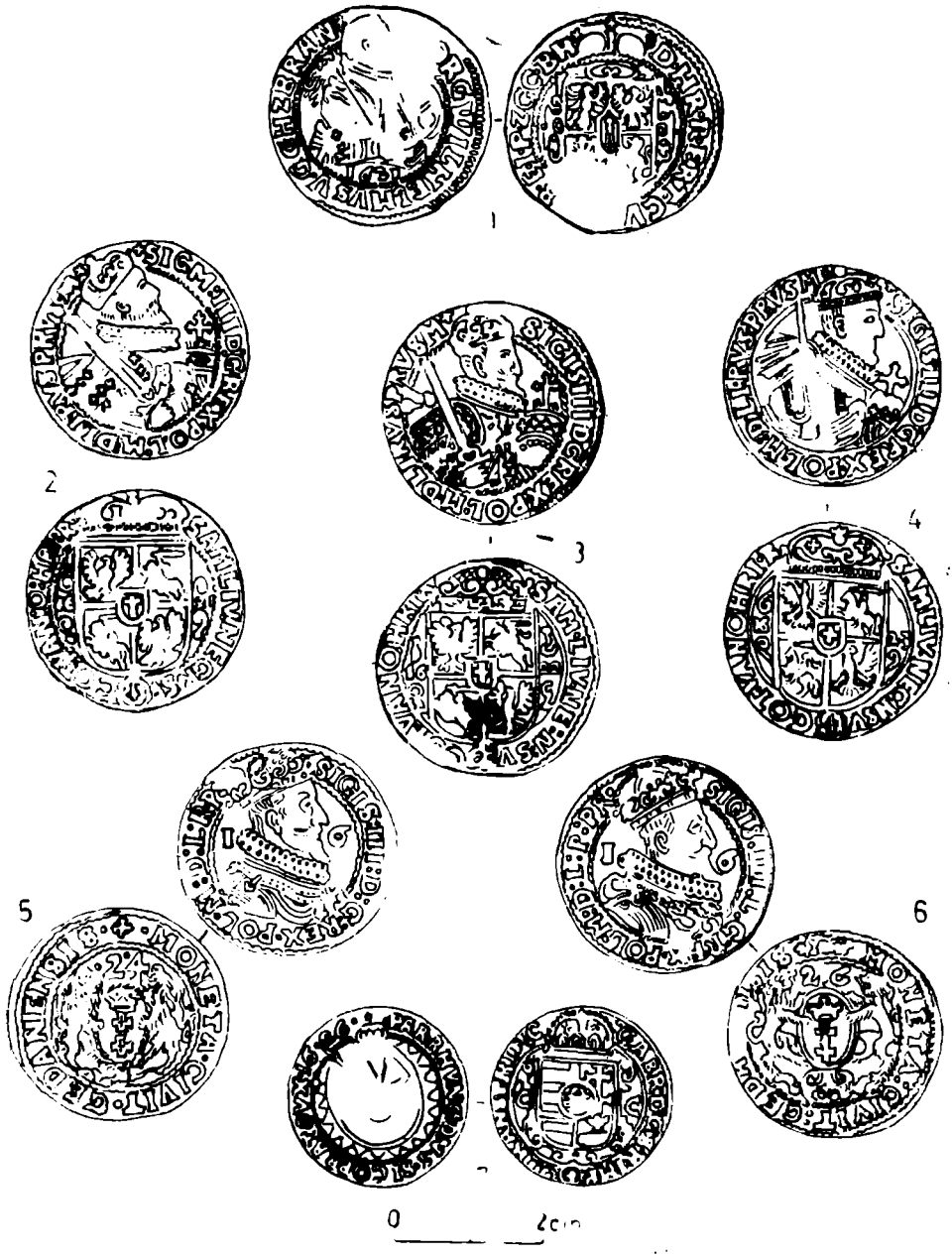

Fig. 1. Tezaurul de la Andrieşeni, jud. Iaşi

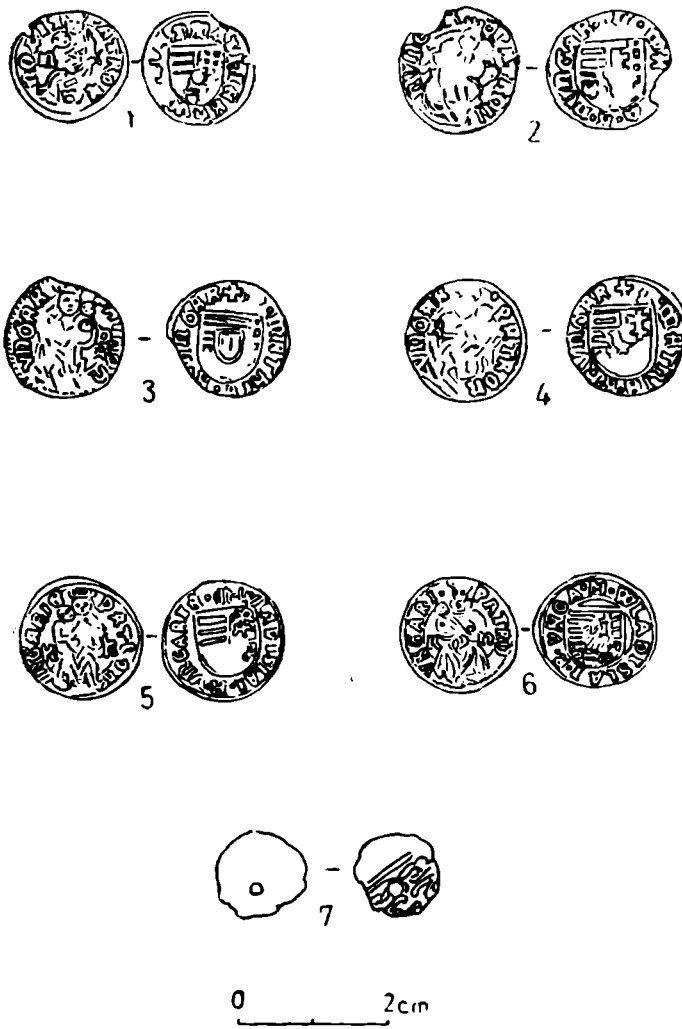

Fig. II. Tezaurul de la Frenciugi, com. Șcheia, jud. Iași

Fig. III. Tezaurul de la Iureşti, com. Todireni, jud. Botoşani

ADEVĂRATA IDENTITATE A CRONICARULUI EFTIMIE

DE

GH. PUNGĂ

Cu aproape un veac în urmă, atunci cînd I. Bogdan descoperea în Biblioteca Academiei Teologice din Kiev un manuscris de 504 file copiat în cea mai mare parte în vremea lui Alexandru Lăpușneanu, cu binecunoscuta-i intuiție savantul declara că acesta este „...unul din cele mai prețioase sbornice ale literaturii vechi slavone“ [1]. Avînd în vedere faptul că pe lîngă numeroase și valoroase texte teologice, inedite încă, manuscrisul conține în ultima sa parte o „istorie universală“ (*Povestire pe scurt a anilor de la Adam pînă în vremea de azi, după neamuri*, f. 422—438), o cronică bulgară fără titlu referitoare la perioada 1296—1413 (f. 440—447), urmate de *Povestire pe scurt despre domnii Moldovei* (f. 450—459), care, de fapt, reprezintă singura variantă a așa-ziselor anale *Putna I* (1359—1526), varianta scurtă a *Cronicii lui Macarie* (1504—1541 ; f. 459—482) și *Cronica lui Eftimie* (1541—1554 ; f. 482—500) [2] putem considera că afirmația marelui nostru slavist și istoric nu este cu nimic exagerată. Așa cum am încercat să arătăm cu altă ocazie [3], zbornicul de la Kiev cuprinde de fapt o istorie a Moldovei, începînd cu descălecatul acestei țări și terminînd cu domnia lui Alexandru Lăpușneanu. Ea a fost scrisă de Isaia de la Slatina în timpul acestui voievod, într-o perioadă anterioară anului 1561. Opera lui Eftimie trebuia, deci, nu numai să glorifice domnia patronului său, Alexandru Lăpușneanu, cum s-a apreciat pînă acum în istoriografia noastră, dar să și aducă „la zi“ istoria Moldovei. Numai că, deși a cunoscut și varianta lungă a *Cronicii lui Macarie* (1504—1551), Eftimie nu a folosit-o, rescriind istoria anilor 1541—1551 în viziunea domnului care comandase lucrarea. Într-adevăr, pentru ca Lăpușneanu să poată fi considerat de posteritate ca un salvator trebuiau să fie înlăturate paginile din *Cronica lui Macarie* care elogiau faptele Elenei Rareș și a fiului ei Ștefan sau făceau o condamnare moderată lui Iliaș „turcitul“.

În deceniile care s-au scurs de la prima editare a acestei lucrări, numeroși istorici și filologi au încercat să identifice pe autorul ei, emițîndu-se, astfel, cîteva ipoteze. Aceasta pentru că dacă despre activitatea lui Macarie avem suficiente informații — așa cum s-a arătat recent, cărturarul a avut vocația persoanei întîi [4] — în ceea ce-l privește pe Eftimie nu cunoaștem altceva decît că era ieromonah „cel din urmă dintre egumeni“ și că a scris din porunca lui Lăpușneanu „binecinstitorul și viteaza mlădiță a ortodoxiei“ [5]. Identificarea acestui cronicar este dificilă și pentru că numele său din călugărie, Eftimie, este des atestat nu numai în lumea monahală a Evului Mediu românesc, dar chiar și în anii domniilor lăpușnene. Astfel, încă din 1891 Ioan Bogdan atrăgea atenția asupra unui egumen cu acest nume, care pe la 1553 era menționat ca ieromonah al eruditului centru cultural-artistic de la Neamț [6]. Deoarece despre acest monah nu știa aproape nimic, isto-

---

[1] Ioan Bogdan, *Scrieri alese*, ediție îngrijită de G. Mihăilă, București, 1968, p. 272.

[2] *Ibidem*, p. 280—281.

[3] Gh. Pungă, *Un protector al artei și culturii moldovenești — Alexandru Lăpușneanu*, în *AȘSUI*. Istorie, t. XXXI, 1985, p. 47—48.

[4] Dan Horia Mazilu, *Literatura română în epoca renașterii*, București, 1984, p. 303.

[5] *Cronicele slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de Ioan Bogdan, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 117—125.

[6] Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 335—337.

ricul credea că ar putea fi luat în discuție un alt prelat omonim atestat într-un act din 4 aprilie 1552 în care voievodul Moldovei îl numește „rugătorul și părintele nostru kir Eftimie, episcop de Rădăuți". Sesizînd însă faptul că acest călugăr purta titlul de episcop chiar în primul an al domniei lui Alexandru Lăpușneanu, însuși Ioan Bogdan nu era convins de identificarea propusă, nădăjduind că „publicarea mai multor documente interne va lămuri în curînd această chestiune" [7]. Neobservînd inadvertența, Dimitrie Dan a propus ca autor al cronicii pe acest Eftimie de la Rădăuți, care ar fi ocupat scaunul episcopal în două rînduri : 1552—1555 și 1558—1564 [8]. După părerea sa, la începutul celei de-a doua domnii lăpușnene el a fugit în Transilvania unde ar fi ajuns episcop al Silivașului. De aici s-ar fi întors în Moldova în vremea lui Ion vodă, care i-a încredințat episcopia de Roman [9].

Un alt punct de vedere a fost emis la sfîrșitul secolului XIX într-un studiu publicat de Polihronie Sîrcu la Petersburg în care identifica pe cronicar în persoana unui egumen al mănăstirii Căpriana de dincolo de Prut pe care Lăpușneanu l-ar fi trimis la Moscova cu *Sintagma* lui Matei Vlastares [10].

Editarea aproape exhaustivă a documentelor moldovenești din veacul XVI nu a clarificat problema în discuție, ci a mărit doar numărul ipotezelor de lucru : un act din 17 decembrie 1556 a fost scris de egumenul Eftimie de la Humor [11], iar altul, redactat la 5 aprilie 1558, menționează existența unei persoane omonime și la Voroneț [12].

Ipoteza care a făcut o lungă „carieră" în istoriografia noastră a fost cea emisă de N. Iorga. După marele nostru istoric, autorul cronicii este ieromonahul Eftimie de la Neamț, ucenic al lui Macarie, care aflîndu-se în anturajul pretendentului Ștefan Mîzgă, a trecut pe la 1566 în Transilvania, fiind apoi ales episcop al acestei provincii [13]. Trebuie să arătăm, însă, că nu există nici o dovadă că egumenul atestat într-un tetraevangheliar dăruit mănăstirii Neamț de Fierîe logofăt la 15 decembrie 1554 [14] este identic cu călugărul „degenerat" de la 1566 [15] sau cu episcopul Transilvaniei cu același nume ales la 1571 [16]. Pe de altă parte, dacă acest cronicar ar fi fost ucenicul lui Macarie, era firesc ca el să consemneze aceasta în lucrarea sa, cum, de altfel, a făcut-o Azarie. Din păcate, această ipoteză — care a fost însușită de majoritatea cercetătorilor — se bazează pe o altă ipoteză : identificarea cronicarului în persoana egumenului Eftimie de la Neamț, mănăstire unde fusese ieromonah și episcopul Macarie. Cu toate acestea, punctul de vedere al lui N. Iorga, prin autoritatea personalității acestuia, a fost acceptat fără rezerve de distinși cercetători ai perioadei interbelice : Ilie Minea [17], N. Cartojan [18], G. Călinescu [19] etc.

---

[7] *Ibidem.*

[8] Dimitrie Dan, *Cronica episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, p. 45—48.

[9] *Ibidem.* Sub Petru Șchiopul acesta s-ar fi retras la Humor, unde ar fi murit în anul 1583, dată care nu este confirmată documentar.

[10] P. A. Sîrcu, *Iz istorii snoșenii russchih să rumînami*, Petersburg, 1896, p. 22—28.

[12] *Ibidem*, p. 104—106.

[11] *DIR*, A, Moldova, XVI/2, p. 98—99.

[13] *N. Iorga, Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, București, 1915, p. 177—178 ; idem, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, vol. II, București, 1969, p. 141. În ultima sa sinteză consacrată istoriei noastre, marele istoric credea că episcopul de Rădăuți Eftimie ar fi trecut în Transilvania (*Istoria românilor*, vol. V, București, 1937, p. 89 și 94).

[14] Melchisedec, *Catalog de cărțile sîrbești și rusești, manuscrise vechi din biblioteca mănăstirii Neamț*, în *RIAF*, anul II, 1884, vol. I, fasc. I, p. 141, unde data de an este 1553, în loc de 1554.

[15] La 17 iulie 1566, Lăpușneanu cerea bistrițenilor pe un oarecare „sceleratus monachus, nomine Iephtimia" (Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, vol. XI, p. 589).

[16] Idem, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, p. 176—177.

[17] *Letopisețele moldovenești scrise slavonește*, în *CI*, I, 1925, p. 329—330, unde își însușește „scenariul" propus de N. Iorga, arătînd însă că Eftimie nu a fost ucenic al lui Macarie.

[18] *Istoria literaturii române vechi*, București, 1980, p. 65—66.

[19] *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent*, București, 1982, p. 15 : „Eftimie și el egumen la Neamț (1553—1556), cirac al lui Macarie, mai apoi episcop în Ardeal"

Cu ocazia reeditării cronicelor slavo-române din secolele XV—XVI, P. P. Panaitescu a reluat discuția asupra autorului lucrării ; considerînd că Eftimie de la Rădăuți era episcop chiar de la începutul domniei lui Alexandru Lăpușneanu — ipoteză întemeiată pe actul din 4 aprilie 1552, citat mai sus — iar ieromonahul care scrie pînă la 1554 nu se numește pe sine episcop, marele nostru slavist și istoric a acceptat opinia lui P. Sîrcu, identificînd pe cronicar în persoana unui egumen omonim de la mănăstirea Căpriana [20]. Și această ipoteză s-a bucurat de o largă audiență în deceniile postbelice [21], fiind aproape oficializată, din moment ce a fost însușită și de sintezele consacrate istoriei [22] și literaturii românești [23].

Cu toate acestea, mai ales în ultimii ani, unii cercetători au revenit la vechile identificări, identitatea cronicarului oficial al lui Alexandru Lăpușneanu fiind astăzi la fel de controversată : el este identificat cînd cu egumenul de la Neamț [24], cînd cu cel de la Humor [25], care ulterior ar fi ajuns episcop de Rădăuți, sau chiar cu un inexistent episcop de Roman ! [26]

După părerea noastră, controversa, care durează aproape de un veac, nu ar mai fi avut, probabil, loc dacă puținele izvoare care îi atestă pe călugării cu acest nume ar fi fost cercetate cu mai mare atenție. Avem în vedere, în primul rînd, un document original publicat în „Archiva istorică a României" sub data 4 aprilie 1552, cunoscut de toți exegeții problemei, prin care Alexandru Lăpușneanu dăruia cîte 5 000 de aspri mai multor mănăstiri, între beneficiari fiind trecut și „rugătorul și părintele nostru chir Eftimie episcopul de Rădăuți" [27]. Nu a fost însă sesizată pînă astăzi inadvertența strecurată în editarea acestui act : ocupînd tronul Moldovei în septembrie 1552, Lăpușneanu nu putea emite documentul în primăvara aceluiași an. Explicația este simplă : cifra reprezentînd unitățile nu a fost citită de editor, apărînd, astfel, văleatul 7060 în loc de 7068 [28]. Cade, deci, prima atestare documentară a episcopului de Rădăuți cu acest nume, înlăturîndu-se principalul obstacol în calea identificării cronicarului în persoana sa. De altfel, se cunoaște chiar anul în care a fost ridicat în această înaltă dregătorie ecleziastică. O însemnare slavonă descoperită de N. Iorga pe un Liturghier găsit în Transilvania arată : „În anul 1558, în zilele binecinstitorului și de Hristos iubitorul domnului nostru Io Alexandru voievod, din mila lui Dumnezeu domn al Țării Moldovei, și în aceeași vreme răposind în țara noastră doi episcopi : episcopul Gheorghie, așezat de Dumnezeu în scaunul de Rădăuți și alt episcop Macarie din părțile de jos, din tîrgul Roman, și atunci

---

[20] *Cronicele slavo-române din sec. XV—XVI*, p. 106—107. Trebuie să arătăm însă că acuzația adusă lui Ioan Bogdan în legătură cu identificarea autorului în persoana episcopului de Rădăuți este gratuită (*Ibidem*) ; Idem, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 21.

[21] În acest sens, v. opinia slavistului G. Mihăilă în : Ioan Bogdan, *Opere alese*, p. 677.

[22] *Istoria României*, vol. II, 1962, p. 1019—1020. Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, București, 1971, p. 357 ; Ștefan Bîrsănescu, *Pagini nescrise din istoria culturii românești*, București, 1971, p. 209 ; *Istoria României în date*, București, 1972, p. 122, unde există o gravă confuzie : la 1 ianuarie 1558 nu a murit Eftimie, ci episcopul Macarie ; Mihai Bordeianu, Petru Vladcovschi, *Învățămîntul românesc în date*, Iași, 1979, p. 15, unde se preia această greșeală.

[23] *Istoria literaturii române*, ed. a II-a, București, 1970, p. 261 ; *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, sub voce ; I. Rotaru, *Literatura română veche*, București, 1981, p. 31.

[24] *Literatura română. Dicționar cronologic*, coord. I. C. Chițimia, Al. Dima, București, 1979, p. 19.

[25] Mircea Păcuraru, *Istoria bisericii ortodoxe*, vol. I, București, 1980, p. 468—470.

[26] *Enciclopedia istoriografiei românești*, cordonator, Ștefan Ștefănescu, București, 1978, sub voce ; v. și recenta opinie a lui Dan Horia Mazilu, care arată că „în vremurile mai noi s-a conturat o altă părere, acceptată îndeobște în mai toate lucrările apărute în ultimii ani", conform căreia Eftimie, „un macarian de cea mai pură extracție", ar fi fost egumen la Căpriana (*op. cit.*, p. 306).

[27] Archiva istorică a României, I, 1, p. 125—126.

[28] Data exactă a documentului este 4 aprilie 1560, redată corect în ultima sa ediție (*DIR*, A, XVI/2 p. 139—140).

binecredinciosul și de Dumnezeu așezatul și cu bune fapte înfrumusețatul Io Alexandru voievod cu a lui înțelepciune a făcut sobor, alese patru episcopi și întăriră doi episcopi : unul chir Anastasie de Roman și celălalt la mitropolia din Rădăuți, chir Eftimie..." [29].

Cunoscînd această însemnare contemporană cu Alexandru Lăpușneanu, Mircea Păcuraru [30] consideră că este posibil ca episcopul cu acest nume să fie identic cu „cel din urmă dintre egumeni, Eftimie ieromonah", cum se intitulează autorul cronicii.

Cine a fost însă ieromonahul care din porunca domnului Moldovei a redactat lucrarea ?

În cunoscuta sa sinteză consacrată bisericii ortodoxe române, autorul citat mai sus înlătură din lista posibililor cronicari pe călugării de la Neamț și Căpriana ; primul pentru că „documentar nu întîlnim acolo un egumen cu acest nume", iar al doilea, deoarece identificarea se bazează doar pe o povestire slavă care are în vedere un stareț omonim de la Căpriana atestat într-un act de la mijlocul secolului XVII [31]. Deși prima observație este neîntemeiată [32], considerăm și noi că autorul cronicii ar putea fi „smeritul între egumeni ieromonahul Eftimie al Humorului", diacul unui act redactat la 17 decembrie 1556, cum a crezut și Mircea Păcuraru.

Trebuie să arătăm însă că această identificare a fost sugerată încă de Ioan Bogdan, care a adus ca argument piatra de mormînt a episcopului Eftimie, păstrată (fragmentar) la Humor : „Aici este groapa preasfințitului nostru părinte Eftimie, fost episcop de Rădăuți, și s-a înmormîntat unde s-a făgăduit lui Dumnezeu..." [33].

Așadar, este foarte probabil ca, încă de la începutul domniei, Alexandru Lăpușneanu să-l fi cunoscut pe egumenul de la Humor, căruia i-a încredințat scrierea cronicii. Aceasta a fost terminată înainte de anul 1558 [34], cînd Eftimie a fost ales, se pare la propunerea voievodului, episcop de Rădăuți. Ca și odinioară Petru Rareș, care din „cel din urmă dintre ieromonahi", Macarie, a făcut, la 1531, episcop de Roman, și acum Lăpușneanu a ținut să răsplătească pe cronicarul său oficial cu un scaun episcopal. În același sens trebuie interpretată, credem, și construirea, *cu sprijinul domnului*, a pridvorului de la biserica episcopală Sf. Nicolae din Rădăuți, la un an după ce cronicarul fusese numit episcop [35]. Alegerea făcută de Lăpușneanu nu a fost întîmplătoare ; Eftimie era probabil cunoscut ca un distins cărturar al Humorului, unde, probabil, și-a făcut și ucenicia, și nu doar un simplu scrib. De altfel, grafia documentului din 17 decembrie 1556, citat mai sus este o dovadă în acest sens. Pe de altă parte, cazul lui Eftimie vine să confirme faptul că alegerea marilor prelați se făcea de obicei din rîndurile cărturarilor vremii.

Ultimele informații sigure în legătură cu episcopul Eftimie sînt de la sfîrșitul primei domnii lăpușnene : un document original din 20 august 1560 [36], o însemnare din 1561 făcută pe zbornicul de la Kiev [37], care păstrează singura variantă a cronicii, precum și în opera lui Grigore Ureche, care arată că între cei care „i-au cetit molitve de domnie" lui Despot s-a aflat și episcopul de Rădăuți [38]. Deoarece după această dată i se pierd urmele, este greu de reconstituit activitatea desfășurată în ultimii ani ai vieții sale. Dacă ar fi fost între colaboratorii lui Despot, domn care își propusese să reformeze întreaga Moldovă, Eftimie ar fi trebuit să para-

[29] N. Iorga, *O alegere de episcopi moldoveni în 1557—1558*, Cluj, 1907, p. 3—7.

[30] Mircea Păcuraru, *op. cit.*, p. 469—470.

[31] Trebuie luat în seamă și un alt argument : „Este greu de crezut însă că Lăpușneanu a încredințat o asemenea lucrare — ca și misiunea în Rusia — unui egumen dintr-o mănăstire fără însemnătate, fără tradiții culturale și mult îndepărtată de scaunul domnesc" (*Ibidem*).

[32] Vezi n. 14.

[33] Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 336 ; Mircea Păcuraru, *op. cit.*, p. 470.

[34] Plecînd de la unele confuzii de datare — piatra de temelie a Slatinei ar fi fost pusă în 1553, iar sfințirea ei ar fi avut loc în 1555 —, Ioan Bogdan credea că între acești ani Eftimie a redactat cronica sa (*op. cit.*, p. 337).

[35] Dimitrie Dan, *op. cit.*, p. 4.

[36] *DIR*, A, XVI/2, p. 155.

[37] Ioan Bogdan, *op. cit.*, p. 281.

[38] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1955, p. 163.

seacă ţara odată cu revenirea lui Lăpuşneanu, un zelos apărător al ortodoxismului. In aceste condiţii, el ar putea fi identic cu un fost episcop de Rădăuţi, care însoţindu-l pe pretendentul Bogdan, a fost ucis într-o scurtă luptă purtată în cursul anului 1565[39], sau cu călugărul „degenerat" Eftimie pe care Lăpuşneanu îl cerea bistriţenilor la 1566[40]. Avînd în vedere faptul că episcopul cu acest nume a fost înmormîntat în mănăstirea sa de metanie Humor, este mult mai probabil că el să fi murit în scaun[41].

Identificarea autorului cronicii ne dă posibilitatea să stabilim şi perioada în care aceasta a putut fi redactată; dacă ieromonahul de la Humor este într-adevăr cronicarul oficial al lui Lăpuşneanu, lucrarea sa ar fi trebuit să fie elaborată înainte de anul 1558, cînd el a fost promovat episcop. După cum se cunoaşte, ultimele evenimente surprinse de cronică se referă la punerea pietrei de fundaţie la Slatina (3 septembrie 1554), numirea egumenului în persoana lui Iacob Molodeţ şi dotarea mănăstirii „cu sate şi metoaşe şi alte rînduieli care sînt pentru nevoia locului"[42]. Această afirmaţie, care n-a atras atenţia cercetătorilor, ar putea să ne conducă la ideea că autorul şi-a terminat cronica după sfinţirea impozantei ctitorii lăpuşnene (14 octombrie 1559). Cunoaştem însă din alte surse[43] că mănăstirea fusese dotată de voievod cu un frumos aer brodat cu fir de argint aurit (1556) sau cu o cruce (1558), deci cu mult înainte de această dată. Faptul nu trebuie să ne mire; se ştie că ovlaviosul domn cumpărase două mori pe Putna pentru o mănăstire care urma să o construiască în ţinutul cu acelaşi nume[44]. Se pare, aşadar, că Eftimie şi-a definitivat cronica în perioada 1554—1557. Rămîne însă de explicat de ce autorul îşi întrerupe lucrarea după ce evocă doar primii ani ai domniei lui Alexandru Lăpuşneanu. Răspunsul trebuie căutat, probabil, în primul rînd, în motivaţia cronicii: ea urma nu numai să *glorifice* pe domn, dar şi să *justifice* dreptul său de succesiune la tronul Moldovei[45]. De altfel, tot aşa a procedat şi Azarie, cronicarul oficial al lui Petru Şchiopul, primul muntean care a ocupat tronul Moldovei. În acelaşi sens trebuie interpretată şi integrarea acestor cronici în două compendii de istorie comandate de Alexandru Lăpuşneanu şi Petru Şchiopul[46]. Primul proiect istoriografic este legat de fastuoasa ctitorie de la Slatina şi de numele unui alt călugăr, Isaia, şi el un mare cărturar al acestui mijloc de veac, autorul ultimei părţi din „minunatul zbornic" păstrat astăzi la Kiev, redactat între anii 1558—1561. De data aceasta domnul n-a mai apelat la Eftimie, care între timp fusese ridicat în scaunul episcopal de la Rădăuţi, ci la unul din oamenii care slujeau în propria sa ctitorie. Şi acesta nu era doar un simplu copist, ci un talentat cronicar şi un „diplomat în rasă", cum îl aprecia N. Iorga, primul cărturar căruia îi datorăm o istorie a Ţării Moldovei de la descălecat pînă la începutul domniei lui Alexandru Lăpuşneanu. Şi în acest caz, patronul său i-a apreciat şi i-a răsplătit munca: aşa cum arăta recent Mircea Păcuraru, în a doua sa domnie, Lăpuşneanu l-a numit pe acest călugăr episcop de Rădăuţi[47].

Cunoaştem, de altfel, că în vremea acestui voievod trăiau şi alţi cărturari instruiţi atît în şcolile de pe lîngă mănăstirile moldoveneşti, cît şi în cele mai importante centre ortodoxe din străinătate. Astfel, înainte de 1 august 1557, ierodiaconul Ilarion de la Neamţ a scris din porunca mitropolitului Grigorie şi, probabil, şi a domnului un alt zbornic slavon de 338 file[48]. Şi acest manuscris cuprinde în prima sa parte o serie de texte religioase, urmate de o cronologie universală, iar în final,

---

[39] Hurmuzaki-Iorga, *op. cit.*, p. 72—73.

[40] *Ibidem*, p. 589.

[41] Mircea Păcuraru, *op. cit.*, p. 470.

[42] *Cronicele slavo-române din sec. XV—XVI*, p. 125.

[43] *Inscripţiile medievale ale României. Oraşul Bucureşti*, vol. I, red. responsabil Al. Elian, Bucureşti, 1965, p. 699—700, nr. 1034 şi p. 578, nr. 764.

[44] *DIR*, A, XVI/2, p. 176, nr. 180.

[45] Este cunoscut faptul că Lăpuşneanu se considera fiu nelegitim al lui Bogdan III.

[46] Gh. Pungă, *op. cit.*, p. 47—49.

[47] Mircea Păcuraru, *op. cit.*, p. 470. Pentru activitatea sa, v. şi Dinu C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1966, p. 88—89.

[48] Ioan Bogdan, *Cronici inedite atingătoare de istoria românilor*, Bucureşti, 1985, p. 79—102.

prin compilarea unor anale străine cu un arhetip românesc s-a încercat o integrare a istoriei Moldovei în cea universală [49]. Am relevat aceste exemple pentru a încerca un răspuns la o altă întrebare : de ce cronica oficială a lui Alexandru Lăpușneanu și compendiul de istorie n-au fost încredințate de domn celui mai mare cărturar al vremii sale și poate al întregului veac XVI, episcopul Macarie ? Firește, explicația trebuie căutată, în primul rînd, în faptul că „dascălul Moldovei", cum l-a numit Azarie, fiind cronicarul oficial al rareșizilor, nu putea să-și renege propria-i operă. Pe de altă parte, așa cum am sugerat deja, mănăstirile noastre dispuneau de numeroși călugări, care cunoșteau limba slavonă, scrierile teologice, dar și istoria românească și universală. Aceste informații erau folosite de principii și marii dregători în special în elaborarea politicii externe a Țării Moldovei. Colaborarea dintre acești factori de decizie și oamenii de cultură, care activau în primul rînd în marile mănăstiri se constată și în viața politică, unii dintre marii prelați, cum ar fi Macarie sau Isaia, îndeplinind și importante misiuni diplomatice. De aceea, considerăm că problema privind locul unde s-a născut vechea istoriografie slavonă [50] ar trebui redeschisă. Foarte probabil, ea a apărut nu la curtea domnească, unde existau, desigur, și oameni de cultură, ci pe lîngă marile ctitorii moldovenești, care beneficiau de biblioteci, arhive și de o anumită tradiție în copierea cărților [51].

Pentru lămurirea acestor probleme, ca și a altora care își așteaptă de mult răspunsul, credem că trebuie urgentată apariția unei ediții critice a tuturor cronicelor slavo-române. Între acestea, trebuie publicate și sbornicele păstrate astăzi la Kiev și Leningrad, însoțite de facsimile, atît de necesare unui studiu paleografic. Aceasta pentru că manuscrisele menționate cuprind nu numai cronicele lui Eftimie și Azarie, ci și primele compendii de istorie românească scrise în limba slavonă.

[49] Nesesizînd unitatea acestei cronici, P. P. Panaitescu a reeditat doar ultima ei parte sub titlul *Cronica sîrbo-moldovenească (Cronicele slavo-române din sec. XV—XVI*, p. 188—193). O nouă ediție se impune fie și pentru faptul că lucrarea a fost pe nedrept amputată.

[50] *Ibidem*, p. XI.

[51] P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, p. 56.

SUCCESIUNEA DOMNEASCĂ A MOVILEȘTILOR — UN LITIGIU POLITIC INTERNAȚIONAL

DE

VENIAMIN CIOBANU

Incertitudinea ce plana asupra viitoarei evoluții a raporturilor cu Casa de Austria, ca și situația precară a poziției sale din Țara Românească, asupra căreia sultanul fusese nevoit să accepte *suzeranitatea colectivă* cu împăratul, în cadrul căreia deținea rolul secundar, cel puțin din punctul de vedere al *interpretării juridice*, au determinat Poarta să facă o nouă tentativă, chiar mai decisă, decît cele întreprinse în perioada imediat următoare dispariției de pe scena politică a lui Mihai Viteazul, de a readuce Moldova sub controlul său exclusiv. Deoarece, în condițiile în care Țara Românească rămînea, în *practica politică*, „ficful" habsburgilor austrieci, iar Moldova un „palatinat" polon, soarta pozițiilor otomane din Transilvania, restabilite de Ștefan Bocskay, era, virtual, pecetluită. Căci, ele ar fi fost „asfixiate", în cele din urmă, de presiunile exercitate asupra lor de celelalte două laturi ale spațiului românesc, a căror *unitate politică de acțiune* se putea realiza, în scopul amintit, prin colaborarea habsburgo-polonă. Spargerea *încercuirii politice* a Transilvaniei nu era însă posibilă, *atunci*, adică la începutul celei de a doua jumătăți a deceniului I al secolului XVII, dinspre sud, din Țara Românească. O astfel de acțiune ar fi implicat înlocuirea lui Radu Șerban, partizanul habsburgilor, și, deci, prelungirea războiului cu austriecii. Or, în condițiile în care, din cauza răscoalelor și a mișcării *celâli* din Anatolia, Imperiul otoman intrase „într-o perioadă de destrămare internă, și politică, și teritorială" [1], la care se adăuga noul război cu Iranul, aceasta ar fi fost soluția cea mai puțin inspirată. În schimb, situația politică din Moldova oferea mult mai multe șanse de reușită pentru o acțiune politico-diplomatică, cu finalitatea amintită.

Nemulțumită de domnia lui Ieremia Movilă, ce fusese, într-adevăr, „domn al Moldovei, din mila polonilor" [2], și față de care, drept răsplată, a rămas un „statornic vasal" [3], o mare parte a boierimii refuzase, pentru a doua oară, să accepte succesiunea fiului său Constantin, de data aceasta în urma decesului lui Simion Movilă. Opoziția ei s-a datorat, însă, în egală măsură, și unor considerente de natură politică externă. Boierimea opozițională a luat în considerare și situația deosebit de critică, internă și externă, a Republicii nobiliare polone — concretizată în gravele tulburări interne provocate de mișcarea antiregală, condusă de voievodul Cracoviei, Nicolae Zebrzydowski, și de pericolul unui război cu Moscova, unde, în luna mai 1606, fusese înlăturat protejatul ei, „falsul Dimitrie" [4] — care o făcea

---

[1] Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656*, București, 1978, p. 305.

[2] Nicolae Iorga, *Doamna lui Ieremia Vodă*, extras din *ARMSI*, Seria II, tom. XXIII, 1910, p. 3.

[3] *Ibidem*.

[4] Idem, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XX, București, 1911, p. 372; Walter Platzhoff, *Geschichte des europeischen Staatensystem 1559—1660*, München, 1928, p. 120.

incapabilă să-i asigure evitarea deteriorării statutului ei politico-juridic internațional, în cazul reluării ofensivei otomane la nord de Dunăre. În acest caz, refuzul de a-l accepta pe Constantin Movilă și apelul la sprijinul Porții, pentru a-l avea ca domn pe Mihăilaș Movilă, fiul lui Simion Movilă, au avut și sensul și semnificația unei reconsiderări a orientării politice pe plan extern a Moldovei. Astfel, boierii moldavi au oferit Porții *baza legală* a intervenției sale, menită să pună capăt sistemului *suzeranității colective* cu Polonia care devenise un adevărat *balast* pentru *politica dunăreană* a Porții. Graba cu care a întreprins-o s-a datorat, desigur, faptului că a scontat pe incapacitatea de replică viguroasă a Poloniei, determinată de cauzele indicate.

Calculele Porții și ale boierilor moldavi, partizanii ideii întreruperii succesiunii dinastice în familia lui Ieremia Movilă, s-au dovedit a fi, însă, greșite. Sigismund III acceptase numirea lui Simion Movilă, în anul 1606, din considerente politice bine întemeiate. Este vorba de faptul că prezența unui minor pe scaunul domnesc al Moldovei, cum era atunci Constantin Movilă, ar fi putut să fi fost folosită de Poarta otomană, pentru a-și reinstaura *suzeranitatea restrictivă* asupra acestei țări. În plus, Simion Movilă era, el însuși, *creația politică* a Poloniei, față de care era de așteptat să aibă aceeași atitudine, ca și fratele său. Este adevărat că, deși conformă cu interesele poloneze, numirea lui Simion a declanșat o puternică reacție diplomatică din partea cercurilor conducătoare grupate în jurul regelui care au interpretat-o ca pe o violare a dreptului Coroanei de a-i desemna pe domnii acestei țări, domni ce puteau fi *doar confirmați* de către Poartă. S-a afirmat, însă, că sultanul a promis că, după Simion Mavilă, avea să-i urmeze în scaun fiul lui Ieremia[5], cea ce avea semnificația revenirii la „legalitate", în sensul restabilirii poziției de preeminență a Coroanei în cadrul sistemului *suzeranității colective* cu Poarta asupra Moldovei. Cercurile conducătoare poloneze au dorit, însă, să se asigure față de orice surpriză neplăcută, motiv pentru care s-au grăbit să trimită la Istanbul solia pregătită încă în anul 1606, cu misiunea de a reînnoi tratatul polono-otoman, din 4 august 1598, adică să obțină reconfirmarea dreptului regelui de a-i numi pe domnii Moldovei, sub rezerva confirmării lor de către sultan. În caz că demersul diplomatic polonez ar fi fost încununat de succes, s-ar fi realizat revitalizarea sistemului *suzeranității colective* polono-otomane asupra Moldovei, nu atît în *litera*, cît, mai ales, în *spiritul* dorit la Varșovia. Căci, potrivit informațiilor provenite din cercurile diplomatice de la Istanbul, solul polonez a repetat cererile prezentate, în primăvara anului 1602, de Krzysztof Kochanowski, și anume fixarea frontierelor, nu numai *politice*, ci și a celor *teritoriale*, dintre Imperiul otoman și Republica nobiliară polonă pe linia Dunării, sau, cel puțin, cedarea către aceasta din urmă a Cetății Albe, a Benderului (Tighinei), a Chiliei și a Ismailului, cu teritoriile adiacente. Firește, astfel de cereri nu puteau decît să sporească neîncrederea Porții în bunele intenții ale Poloniei, dată fiind importanța lor majoră, ca puncte strategice pe drumul ce lega Crimeia de Europa centrală, prin spațiul carpato-danubian. La refuzul categoric al sultanului de a discuta asupra acelui obiectiv al misiunii soliei poloneze a contribuit, însă, și bănuiala, înregistrată de cercurile diplomatice amintite, că el fusese reactualizat în înțelegere cu imperialii[6]. Căci, o nouă invazie întreprinsă de tătari în Polonia putea servi cercurilor conducătoare poloneze drept pretext de șantaj împotriva otomanilor, cu posibilitatea unei apropieri de imperiali, dacă nu li se da satisfacție în toate problemele litigioase, în primul rînd în cea a recunoașterii poziției de preeminență a Coroanei în cadrul sistemului *suzeranității colective* asupra Moldovei. Or, în condițiile în care tratatul de la Zsitvatorok nu fusese încă ratificat de imperiali, iar în Transilvania se redeschisese criza politică

[5] Cf. Cristina Rotman-Bulgaru, *Relațiile Moldovei cu Imperiul otoman la începutul secolului XVII* în *RdI*, 5, 1976, p. 693—694; V. Lungu, *Mihăilaș Movilă și Moldova în anul 1607*, în *CI*, 1, 1930—1933, p. 92.

[6] Alexandru Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele de la Simancas*, București, 1940, p. 225.

internă, ca urmare a decesului lui Ștefan Bocskay, o astfel de eventualitate părea plauzibilă. Pentru a o înlătura, otomanii s-au străduit să atenueze efectele politice negative asupra poziției Porții în Transilvania ale invaziei tătarilor în Polonia. Emisarul sultanului, trimis la Varșovia, a reușit să potolească spiritele, înlesnind, chiar, reconcilierea polono-tătară [7]. Aceasta nu era, însă, decît o măsură concesivă, dictată de împrejurări, care nu trebuia să creeze precedente. Principalul mijloc de a determina Polonia să se abțină de la acțiuni contrare intereselor Imperiului otoman în Transilvania trebuia să redevină cel al *politicii de mînă forte*. Iată pentru ce marele vizir Kuyudju Murad pașa sugerase lui Ahmed I, probabil în luna ianuarie 1607, să-i „poruncească" regelui polon să nu profite de situația din Transilvania și să o atace [8].

Dar, însuși faptul că marele vizir îl asimila pe monarhul polon, din acest punct de vedere, adică din cel al rolului de *garant* al *statu-quo*-ului politic instituit de Poartă în Transilvania, cu domnul Moldovei și cu cel al Țării Românești [9] este suficient de elocvent în ceea ce privește direcția în care vroia Poarta otomană să canalizeze colaborarea politică cu Coroana polonă în spațiul carpato-danubian. Aceasta a fost, deci, atmosfera în care s-au derulat, în lunile mai-iunie 1607, tratativele polono-otomane de la Istanbul, în vederea reconfirmării tratatului din anul 1598. Toate eforturile negociatorilor poloni au fost blocate de intransigența otomanilor care nu s-au lăsat impresionați nici măcar de amenințarea celor dintîi, potrivit căreia, în cazul în care regele și Republica nobială polonă nu primeau satisfacție în problema tătară și în cea moldavă, aveau să refuze ratificarea noului acord [10]. Nu este, însă, mai puțin adevărat că la eșecul diplomației polone o contribuție importantă au avut-o adversarii ei din Moldova, grupați în jurul lui Simion Movilă, a cărui domnie era considerată ca *ilegală* de cercurile conducătoare poloneze. Or, tocmai cînd tratativele erau în plină desfășurare, a ajuns la Istanbul o solie moldavă care, pe lîngă numeroasele și bogatele daruri destinate înalților demnitari ai Porții, aducea și tributul țării. Solii lui Simion s-au dovedit a fi fost abili diplomați, deoarece au știut să acorde o valoare sporită gestului domnesc, strecurînd, cu dibăcie, ideea că Moldova nu se putuse achita, pînă atunci, de obligațiile ce-i reveneau față de padișah, din cauza „tiraniei" poloneze ce devenise insuportabilă. Ceea ce, cum nota Ottaviano Bon, bailul venețian de la Istanbul, *„a dat ocazie pașei* [caimacamul marelui vizir — *n.ns.*] *să se mînie pe ambasador* [al Poloniei — *n.ns.*] *iar ambasadorului să plece dezgustat de la pașă și supărat"* (s.ns.) [11]. Căci, Simion Movilă nu numai că nu a fost înlocuit, așa cum pretindea solul polon, cu Constantin Movilă, ci a fost confirmat, chiar în prezența acestuia [12]. Ca urmare, actul de reconfirmare a tratatului polono-otoman, emanat din cancelaria Porții, la 16 iulie 1607 [13], poartă pecetea deciziei Porții otomane de a profita și de puternica opoziție antipolonă din Moldova, pentru a readuce această țară sub controlul său exclusiv. Ea a fost încorporată în stipulația, potrivit căreia Polonia era *obligată să-i extrădeze pe toți pribegii din Moldova refugiați pe teritoriul ei* [14], ceea ce semnifica abolirea atît pe planul *interpretării juridice*, cît și pe cel al *practicii politice* a sistemului *suzeranității colective* polono-otomane asupra

---

[7] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I_1, p. 124—125, 127.

[8] Tahsin Gemil, *Relațiile Țărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601—1712)*, București, 1984, p. 116.

[9] *Ibidem*.

[10] Hurmuzaki, *Documente*, Supliment I_1, p. 128—129; *ibidem*, IV_2, p. 289—290, 290.

[11] *Ibidem*, IV_2, p. 290.

[12] *Ibidem*.

[13] Menționat, cu această dată, de Andrei Oțetea, *Știri italiene privitoare la țările românești (1592—1608)*, în *CI*, I, 1928, p. 53 și de Walter Leitsch, *Moskau und die Politik des Kaiserhoffes im XVII. Jahrhundert* I. Teil, *1604—1654*, Graz-Köln, 1960, p. 93; Ilie Corfus l-a publicat, în extras, fără dată de lună și zi, numai cu data de an, 1607, (cf. idem, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele Poloniei. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, p. 51.

[14] *„Ex Moldavia autem nonnulli au fugientes, qui in Poloniam sese recipere, posteaque variis modis provinciam illam intricare solent, tales requisiti restituantur et puniantur"* (s.ns.) (cf. Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 51).

acestei țări, în sensul încetării, *de jure* și *de facto*, a oricărei *jurisdicții* a Coroanei polone asupra Moldovei și al anulării oricărui *drept legal* de intervenție în problema moldavă, indiferent de împrejurări. Deci, în *spiritul* acestui act, domnii moldavi se prezentau ca *mandatari* ai Porții și în raporturile lor cu Coroana polonă pe care trebuiau să le mențină în *stare de pace*, în conformitate cu tratatele în vigoare, *încheiate între cele două mari puteri*. Firește, aceasta presupunea, înainte de toate, abținerea domnilor moldavi de la orice act de agresiune, *indiferent de formă și conținut*, împotriva Poloniei, cu condiția ca și aceasta din urmă să procedeze identic [15]. Cu alte cuvinte, Moldova trebuia să-și redobîndească rolul de *stat-tampon*, dar *dirijat de Poartă, în funcție de interesele sale conjuncturale*, între Polonia și Imperiul otoman.

Refuzînd depunerea lui Simion Movilă, Poarta restabilea, însă, *în mod implicit*, și dreptul boierimii moldave de a-și desemna ea singură domnitorul. Un drept ce fusese încălcat de Poarta însăși, în mod brutal, la sfîrșitul secolului precedent, și contestat, la începutul celui următor, cu o vehemență, justificată doar de importanța deosebită a *mizei* aflată în *jocul politic* al marilor puteri, reprezentată de poziția politico-strategică a Moldovei, de juriștii Coroanei polone care îl atribuiau, în exclusivitate, regelui. Iar argumentul *forte* pe care își construiau întregul eșafodaj al demonstrației îl constituia, firește, un alt *drept*, care era cel mai puternic și mai eficace în epocă, și anume cel de *jure belli* [16]. Un motiv în plus, deci, de nemulțumire și îngrijorare pentru cercurile conducătoare poloneze, deoarece era limpede că Poarta avea să se prevaleze de acest *principiu de drept*, pentru a bloca orice încercare de intervenție a Coroanei polone și în problema succesiunii lui Simion Movilă. De aceea, Sigismund III nu s-a grăbit să ratifice actul adus de la Istanbul de solul său, Mikołowicz, înainte de a cunoaște și părerea senatorilor. Cu atît mai mult, cu cît interesele Poloniei nu erau lezate numai în domeniul succesiunii la domnia Moldovei, ci și în cel al raporturilor cu tătarii, domeniu în care otomanii introduseseră precizarea că aceștia puteau să furnizeze ajutor militar Poloniei, dar numai *„la porunca noastră"* (s.ns.) [17], adică a sultanului. Or, această condiționare zădărnicea, încă o dată, îndelungatele eforturi diplomatice ale cercurilor conducătoare poloneze, de a atribui darurilor anuale, pe care era obligată Coroana să le verse vistieriei hanului, *semnificația juridică* de *stipendiu*, plătit exclusiv pentru serviciii militare sau de altă natură, și a anula, astfel, pe cea atribuită de otomani și tătari, și anume de *vasalitate sui-generis*. În plus, Polonia nu primise satisfacție nici în ceea ce privește pretențiile sale de stăpînire asupra cetăților Hust, Muncaci, Kaschau (Košice) [18] cerute cu insistență, încă din ultimul deceniu al secolului XVI.

Într-adevăr, temerile cercurilor conducătoare poloneze au fost confirmate de desfășurarea ulterioară a evenimentelor. În luna septembrie 1607 [19] a decedat, pe neașteptate, Simion Movilă, a-i cărui partizani s-au grăbit să ceară sultanului confirmarea în domnie a candidatului lor, Mihăilaș Movilă, fiul domnului defunct. I se oferea, așadar, Porții un nou prilej de a-și consolida pozițiile în Moldova, pe care începuse a le restabili, odată cu înscăunarea lui Simion Movilă. De aceea, s-a și grăbit să o fructifice, trimițînd, se pare, fără a mai fi îndeplinite formalitățile obișnuite în astfel de împrejurări, îndeosebi perceperea substanțialelor daruri, însemnele domniei lui Mihăilaș Movilă [20]. Totodată, pentru a se sublinia, odată în plus, *caracterul ilegal* al candidaturii lui Constantin Movilă, solii acestuia,

---

[15] *Ibidem*.

[16] Cf. raportul lui Stanisław Witowski, de la sfîrșitul lunii august 1606, la Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. VII, *Acte și scrisori (1602—1606)*, București, 1904, p. 301—302 ; Virginia Vasiliu, *Il principato moldavo e la Curia papale fra il 1606—1620*, în „Diplomatarium italicum", II, 1930, p. 27.

[17] N. Iorga, *op. cit.*, p. 32.

[18] *Ibidem* ; Prin urmare, acordul din 16 iulie 1607 nu era, nici pe departe, „einen sehr günstigen Vertrag", cum l-a apreciat Walter Leitsch (cf idem, *op. cit.*, p. 93).

[19] Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 10, a indicat data de 24 septembrie ; V. Lungu, *op. cit.*, p. 93, a fost de părere că domnia lui Mihăilaș a început înainte de 23 septembrie st. v. 1607 ; în scrisoarea lui Ahmed I către Sigismund III, datată 12—21 octombrie 1607, este indicată data de 2 octombrie 1607 (cf. N. Iorga, *op. cit.*, p. 33).

[20] Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p 291 ; Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 227.

sosiți la Istanbul, cu misiunea de a-i obține domnia, au fost întemnițați, iar el a fost avertizat, în scris, să renunțe la toate pretențiile sale la scaunul domnesc și să nu încerce să și le valorifice, mai ales pe calea armelor [21]. Cercurile conducătoare otomane nu-și făceau, însă, iluzii în ceea ce privește eficacitatea imediată și totală a acelor măsuri, date fiind, pe de o parte, marele sprijin pe care îl avea Constantin Movilă în Polonia, în calitate de cumnat al unora din cei mai bogați și mai puternici magnați din Polonia — de altfel, acesta a și constituit un argument, în plus, ce justifica opoziția Porții la ideea domniei lui care ar fi însemnat creșterea, deosebit de periculoasă, a influenței poloneze în Moldova [22] — iar pe de altă parte, pentru că „în această afacere", erau puse în joc *„reputația și jurisdicția"* (s.ns.) [23] regelui polon în Moldova. Ca urmare, era de așteptat ca el să riposteze pe măsura „afrontului" primit, o îngrijorare deosebită provocînd otomanilor cazacii polonezi masați la frontieră care puteau interveni oricînd, pentru a-l forța pe sultan să-i acorde lui Sigismund III „ceea ce dorea" [24], adică domnia lui Constantin Movilă în Moldova. De aceea, Ahmed I a recurs și la alte mijloace, susceptibile să asigure succesul eforturilor sale, între care reactivizarea *unității politice de acțiune* a țărilor române s-a numărat printre cele dintîi. Ea a fost concretizată în porunca dată domnului Țării Românești, Radu Șerban, de a trimite armată în sprijinul lui Mihăilaș Movilă, poruncă executată prompt de domnul muntean [25]. Apoi, a poruncit hanului Crimeii să-i trimită la granița cu Moldova o armată, capabilă să reziste atacurilor cazacilor. Dar, prezența tătarilor în locul indicat a avut, mai curînd, un efect negativ, deoarece a fost exploatată de propaganda Curții regale, în sensul că sultanul urmărea, de fapt, să profite de împrejurare și să transforme Moldova în provincie otomană [26], ceea ce a înlesnit, desigur, preparativele și intervenția armată poloneză în Moldova. În sfîrșit, Ahmed I i-a notificat, oficial, lui Sigismund III noua schimbare politică din Moldova pe care a justificat-o ca o măsură dictată de necesitatea respectării dreptului boierimii moldovene de a-și alege singură domnitorul. Or, cum aceasta îl desemnase pe Mihăilaș Movilă, regele polon era invitat să nu mai sprijine, în nici un fel, pretențiile la domnie ale lui Constantin Movilă [27]. Ceaușul Keyvan, trimis să înmîneze monarhului polon scrisoarea padișahului, avea, însă, și misiunea de a spiona care „este starea acelui regat" [28], adică de a oferi Porții datele necesare cordonării acțiunilor viitoare.

Concepția Porții otomane asupra statutului politico-juridic internațional al Moldovei a fost expusă, însă, în detaliu, în scrisoarea trimisă la aceași dată — adică 12—21 octombrie 1607 — din ordinul sultanului, de caimacamul marelui vizir, Mustafa pașa, lui Sigismund III. Astfel, domnia lui Mihăilaș Movilă era prezentată ca fiind expresia exclusivă a *„dorinței personale"* (s.ns.) [29] a padișahului, ce nu trebuia pusă în discuție de către nimeni și sub nici un motiv. Prin urmare, Constantin

---

[21] Hurmuzaki, *Documente*, IV$_2$, p. 291.

[22] Cf. V. Lungu, *op. cit.*, p. 94; Cristina Rotman, *Das Problem der Widerherstellung der osmanischen Herrschaft über die rumänischen Länder zu Beginn des 17. Jahrhunderts*, în „Deutschrumänischen Collocvium jünger Historiker und Zeitgeschichte", Teil 1—2, München, 1974, p. 15—16.

[23] Hurmuzaki, *Documente*, IV$_2$, p. 291.

[24] *Ibidem.*

[25] Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 118.

[26] Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 27—28.

[27] „Provinciae magnatibus a in parte nobis supplicantibus, quorum benignam habeandam rationem duximus, paternum principatum conferentes, mandatum eo nomine nostrum caesareum dedimus. Defuncti olim Hieremiae, Moldaviae principis, filius Constantinus, si forte, ad partes vestras recurrens, principatum occupare tentaverit, pro eo quae antiquitus vobis cum Excelsa Porta nostra intercedit amicitia, re nimirum bene cognita, praedicto cum Michaele amicitiam bonamque vicinitatem pro more antiquitus recepto colatis" (cf. N. Iorga, *op. cit.*, p. 33; menționată, cu data de 12—21 octombrie 1607, la Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 46; n. 1; în legătură cu această scrisoare, vezi și rapoartele nunțiului papal din 7, 14 și 21 decembrie 1607, la Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 31—32, 32—33.

[28] Hurmuzaki, *Documente*, IV$_2$, p. 291.

[29] Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, *1455—1774*, București, 1976, p. 148.

Movilă nu se putea prevala de sprijinul polon, pentru a-l contesta pe Mihăilaș Movilă[30]. Cu alte cuvinte, Poarta reconfirma, printr-un nou act politico-juridic, anularea dreptului pe care și-l arogase Coroana polnă, și pe care cea dintîi fusese silită de împrejurări să i-l recunoască, de a-i desemna pe domnii Moldovei. Deci, Polonia își pierduse calitatea de *parteneră*, și încă cu o poziție privilegiată, a Imperiului otoman în cadrul unui sistem politico-juridic internațional a cărui instituționalizare devenise deosebit de periculoasă pentru vitorul dominației celei din urmă în spațiul carpato-danubian. Republica nobiliară polonă nu era, însă, exclusă, în totalitate, de la colaborarea politică în această zonă geografică. Din contra, Poarta otomană intenționa să-i acorde, în continuare, un rol activ, net deosebit, însă, ca valoare și finalitate, de cel pe care îl avusese, timp de un deceniu, și anume, pe cel pe care îl mai îndeplinise, îndeosebi în timpul domniei lui Ștefan Báthory, adică de *garantă* a suzeranității sale asupra țărilor române. În consecință, regele polon era considerat ca fiind obligat, între altele[31], să respecte, *„întocmai, prietenia și buna vecinătate cu voievodul Mihail, fiul sus-numitului Simion Voievod"*, și să-i acorde *„sprijin în toate privințele" (s.ns.)*[32]. Și, pentru a imprima acelui rol și o valoare juridică internațională, i se atrăgea atenția că el decurgea nu numai din obligația de a satisface prietenia și voința „mărețului padișah", dar și din cea de a se conforma *„păcii și prieteniei dintre cele două părți"* (adică dintre Polonia și Imeriul otoman) (s.ns.)[33]. Altfel spus, toate acordurile, oficiale sau oficioase, existente la acea dată, se circumscriau acestei necesități resimțită de Poarta otomană, orice altă interpretare fiind contrară realității *de fapt* și putînd abate asupra Poloniei consecințele „mîniei" sultanului[34].

Cercurile conducătoare poloneze nu erau însă, dispuse să se conformeze dorinței padișahului. Pe lîngă motive de natură subiectivă — prestigiul regelui, orgoliul și setea de putere ale Elisabetei Movilă etc. — mai existau și cauze obiective, de factură politică internă și externă, care le dictau să adopte o atitudine contrară celei dorite și scontate de otomani. La data cînd s-a declanșat noua *criză politică moldavă*, Polonia lui Sigismund III se resimțea, încă, puternic de pe urma mișcării antiregale, inițiată și condusă de voievodul Cracoviei, Mikolaj Zebrydowski. De aceea, Sigismund III avea nevoie de partizani cu o mare pondere economică și politică în regat pe care să sprijine contestata-i domnie. Or, printre aceștia se numărau și puternicii magnați Ștefan Potocki și Michail Wiśniowiecki, cumnații lui Constantin Movilă. De aceea, se vorbea, la un moment dat, de intenția regelui de a-l sprijini, oficial, cu trupe pe Ștefan Potocki, în scopul de a-l instala, prin forța armelor, pe Constantin Movilă pe scaunul domnesc de la Iași[35]. Căci, aceasta echivala cu menținerea pozițiilor poloneze în spațiul est-carpatic, a căror pierdere ar fi fost deosebit de gravă, în condițiile în care situația internațională a Poloniei era, și așa, destul de critică. Totodată, a fost declanșată o susținută acțiune propagandistică în favoarea lui Constantin Movilă, al cărei conținut și moadalitate de desfășurare dezvăluie, cu ușurință, sursa de proveniență: Elisabeta Movilă și partizanii săi. Între altele, a fost lansat zvonul că Elisabeta Movilă l-a corupt, cu bogate daruri, pe sultan, pentru a-i deschide fiului său calea către scaunul domnesc. Drept urmare, Ahmed I ar fi determinat otrăvirea lui Simion Movilă, în locul căruia nu l-ar mai fi desemnat pe fiul său, Mihăilaș, ci pe vărul acestuia, Constantin, fiul lui Ieremia[36]. Inspiratorii acelui procedeu s-au dovedit a nu fi fost tocmai inspirați, așa că nu au obținut rezultatul scontat, care nu putea fi altul, decît desculparea Elisabetei Movilă de orice bănuială în legătură cu moartea subită a domnescului ei cumnat și convingerea polonezilor și a moldovenilor că cel ce se bucura de sprijinul padișahului era Constantin, și nu

[30] *Ibidem.*

[31] *Ibidem*, p. 147, 148.

[32] *Ibidem.*

[33] *Ibidem.*

[34] Zygmund Abrachamowicz, *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672*, Warszawa, 1959, p. 239; vezi și *ibidem*, p. 238; Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. VIII, *Acte și scrisori (1607—1613)*, București, Cartea Românească, 1935, p. 30—33; V. Lungu, *op. cit.*, p. 94; Cristina Rotman, *Das Problem*, p. 16.

[35] Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 28—29; V. Lungu, *op. cit.*, p. 94.

[36] Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 28.

Mihăilaș Movilă. În scurt timp, s-a constatat că realitatea era cu totul alta, și anume că sultanul îl susținea pe fiul lui Simion [37], ceea ce presupunea, în mod implicit, și faptul că nu avusese nici un amestec în moartea aceluia.

Mai eficace s-a dovedit a fi fost *calea legală*, adică aceea a determinării boierilor moldoveni să-l proclame domn pe Constantin Movilă. Recurgînd la acest mijloc, cercurile conducătoare poloneze recunoșteau, *în mod explicit*, lipsa de temei a pretenției, potrivit căreia domnia Moldovei emana, *în exclusivitate*, de la Coroana polonă. De altfel, Francesco Simonetta, episcop de Foligno, nunțiul apostolic de la Varșovia, care urmărea cu un mare interes desfășurarea evenimentelor, era informat, de cei în măsură să cunoască exact *atributele politico-juridice* ale boierimii moldovene, ce nu-i fuseseră, încă, anulate, în totalitate, că *„autoritatea acestora* (adică a boierilor — n.ns.) *este foarte mare în asemenea împrejurări"* (de vacanță a scaunului domnesc) — (s.ns.) [38]. Se urmărea, deci, diminuarea, cît mai drastică cu putință, a eficacității argumentului *de drept* pe care și-l crease Poarta, pentru susținerea, prin toate mijloacele, a lui Mihăilaș Movilă, în sensul că alegerea lui se desfășurase conform *normelor de drept*; și aceasta, chiar dacă revigorarea lor trebuia să servească, în final, interese diametral opuse celor a căror apărare părea că devenise „o cauză" a cercurilor conducătoare otomane, în speță, a amintitelor perogative ale boierimii moldave. Cu alte cuvinte, un alt domn, ales *de țară*, oferea Poloniei un temei, la fel de *legal*, de intervenție armată în Moldova și, prin urmare, de restabilire a poziției Coroanei în spațiul est-carpatic ce trebuia să constituie *baza de operații*, în vederea relansării *politicii sale dunărene*.

Dar, în noile împrejurări, cînd, sub presiunea polonă, o parte a boierimii l-a desemnat domn pe Constantin Movilă, țara divizîndu-se, astfel, în două tabere [39], ideea unei intervenții armate, *oficiale*, poloneze a fost abandonată. Justificarea dată de propaganda Curții regale consta în aceea că regele dorea să evite, astfel, distrugerea țării, ceea ce era neindoielnic, dar nu acoperea întregul adevăr. Căci, ponderea cea mai mare în luarea deciziei a revenit temerii, foarte reală, că o intervenție militară poloneză, *oficială*, în sprijinul lui Constantin, ar fi declanșat una identică, otomană, pentru susținerea lui Mihăilaș, deci un conflict militar, *direct*, polono-otoman, al cărui rezultat era greu de întrevăzut, ca favorabil, polonezilor. Or, avînd la dispoziție un nou *argument de drept*, de forța celui reprezentat de *alegerea legală* a lui Constantin Movilă, era de presupus că Poarta otomană avea să fie determinată, pe cale diplomatică, să-și revizuiască concepția asupra *esenței* acordurilor sale cu Coroana polonă în problema succesiunii la scaunul domnesc al Moldovei. Între timp, baza politică a domniei lui Constantin Movilă se putea lărgi și consolida, prin diverse mijloace, îndeosebi coruperea sau intimidarea adversarilor, sultanul fiind adus, astfel, în fața unui fapt împlinit. De aceea, în scrisoarea adresată sultanului, în luna noiembrie 1607, Sigismund III îi reproșa lipsa precizărilor referitoare la succesiunea lui Ieremia Movilă și-și exprima convingerea că, luînd în considerare atitudinea sa loială față de tratatele încheiate cu Poarta, el va respecta, la rîndu-i, *spiritul* acestora, în ceea ce privește numirea domnilor Moldovei, pentru perpetuarea prieteniei dintre cele două state și asigurarea securității celei din urmă. Și, urmărind, desigur, să risipească bănuiala că ar fi intenționat să transforme Moldova într-un *cap de pod împotriva otomanilor*, Sigismund III adăuga precizarea că cel ce urma să domnească aici trebuia să respecte prietenia și tratatele existente, sau care aveau să fie încheiate, între Polonia și Imperiul otoman [40]. Întreaga problemă urma, însă, a fi reglementată prin noi tratative directe, în care scop îi anunța trimiterea unei solii speciale [41].

Demersul diplomatic al lui Sigismund III constituia, așadar, și un mijloc de a cîștiga timpul necesar consolidării pe plan intern a domniei lui Constantin Movilă, de vreme ce respinsese, cu consecvență, încercările adversarului său, Mihăilaș Mo-

---

[37] *Ibidem*, p. 29.
[38] *Ibidem*, p. 28.
[39] *Ibidem*, p. 28, 29; V. Lungu, *op. cit.*, p. 94.
[40] „Quod a potissimum rationem procurabitur si is praeficietur palatinus provinciae illus, *qui amicitia nostra foederibusque cum serenitate vestra, ditionibusque illius tuendis et conservandis quam maxime est opportunus*" (s.ns.) (cf. Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 46).
[41] *Ibidem*; vezi și N. Iorga, *op. cit.*, p. 34; Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 29.

vilă, de a obține confirmarea de către el a domniei sale. Dar, acestea nu au fost făcute, numai cu scopul de a-și asigura, la rîndu-i, răgazul necesar pregătirii unei intervenții decisive turco-tătare în favoarea sa, așa cum presupuneau cercurile conducătoare poloneze [42]. Se poate crede că partizanii lui Mihăilaș vor fi fost conștienți că nu puteau asigura stabilitaea politică, pe plan intern și, cu atît mai puțin, pe cel extern, a domniei sale, decît în *cadrul juridic internațional*, al *suzeranității colective*, dar nu *polono-otomane*, ci *otomano-polone*. Altfel spus, să restabilească *echilibrul politic* dintre cele două mari puteri competitoare la supremație în această zonă, la adăpostul căreia Moldova ar fi beneficiat de o largă autonomie internă. Această formulă de rezolvare a *crizei moldovenești* nu intra, însă, în calculele diplomației regale poloneze care a avansat altă soluție, și anume despăgubirea lui Mihăilaș, pentru renunțarea la domnie, cu o rentă anuală, în valoare de 24 000 florini, pentru el, și cu alta, în valoare de 12 000 florini anual, pentru mama sa, Marghita [43].

Sigismund III nu a renunțat la canditatul său, nici după înfrîngerea acestuia, în lupta de la Mălăiești [44]. Consecvența cu care și-a susținut punctul de vedere s-a datorat, în parte, și sprijinului moral pe care i l-a acordat Curia papală. Dacă nunțiul său, Francesco Simonetta, avea o oarecare înclinație pentru candidatura lui Mihăilaș, în orice caz, pentru o soluție care să excludă posibilitatea transformării Moldovei în provincie otomană, în schimb, papa a optat, hotărît, pentru Constantin Movilă. Or, cauza acelei atitudini rezida în interesul Curiei de a favoriza progresele religiei catolice în Moldova, care puteau fi asigurate, potrivit opniei ei, doar dacă Sgismund III și-ar fi exercitat, în mod neîngrădit, autoritatea asupra domnului acestei țări. În consecință, în instrucțiunile pe care i le-a transmis, cu data de 3 noiembrie 1607, i se cerea să facă uz de toate mijloacele, pentru a susține eforturile regelui de a-și impune punctul de vedere în problema succesului la domnia Moldovei. Astfel că, între susținătorii zeloși ai candidaturii lui Constantin Movilă se afla și biserica catolică [45].

Înfrîngerea lui Constantin Movilă la Mălăiești constituia, însă, o nouă expresie a hotărîrii partizanilor lui Mihăilaș Movilă de a scoate Moldova de sub „protecția" Coroanei polone care se dovedise, în cei zece ani de domnie ai lui Ieremia Movilă, o adevărată calamitate, chiar cu prețul subordonării ei, într-o anumită măsură, dar mult mai mult decît ar fi fost de dorit, Porții otomane [46]. Poarta a căutat să profite de această stare de spirit, lăsînd pe seama moldovenilor și a muntenilor dificila sarcină a tranșării, în favoarea sa, a conflictului cu Polonia pentru preponderența politică la gurile Dunării [47]. *Unitatea politică de acțiune* a celor două țări române s-a dovedit a fi fost, însă, ineficace în fața asaltului mercenarilor poloni, angajați, la insistențele Elisabetei Movilă, de ginerii săi Ștefan Potocki și Michał Wiśniowiecki. În lupta de la Ștefănești, pe Prut, din luna decembrie 1607, Mihăilaș Movilă a fost înfrînt și silit să se refugieze în Țara Românească, împreună cu soția și mama sa, la socrul său, domnul acelei țări, Radu Șerban [48].

Intervenția militară a celor doi magnați și instalarea pe scaunul domnesc al Moldovei a lui Constantin Movilă, „în numele" regelui polon [49], au declanșat o adevărată consternare în rîndul cercurilor conducătoare poloneze care erau timorate de iminența conflictului militar cu Imperiul otoman. Aceasta a dat un nou impuls adversităților contra regelui, acuzat că s-a amesteact, într-o măsură nepermis de mare, în problema succesiunii domnești a Movileștilor [50]. Și, într-adevăr, alungarea lui Mihăilaș Movilă din Moldova *„l-a jignit atît de mult pe sultan, încît, se pare, că ar vrea să se răzbune"* (s.ns.), cum observa reprezentantul lui Henri IV, regele

---

[42] Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 28, 29.
[43] *Ibidem*, p. 29—30 ; V. Lungu, *op. cit.*, p. 95.
[44] Datată de V. Lungu, *op. cit.*, p. 46, înainte de 9 noiembrie 1607.
[45] Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 10—11, 28.
[46] Hurmuzaki, *Documente*, IV$_2$, p. 292.
[47] *Loc. cit.* ; Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 118.
[48] Vezi jurnalul expediției la Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 48—50 ; pentru aceleași evenimente, vezi și Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 31, 32, 32—33 ; V. Lungu, *op. cit.*, p. 97—99 ; Cristina Rotman, *Das Problem*, p. 15—16.
[49] Nicolae Iorga, *Studii și documente*, XX, p. 372.
[50] Idem, *Doamna lui Ieremia Vodă*, p. 33 ; Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 32—33.

Franței, la Istanbul, Salygnac[51]. Începea, astfel, o nouă fază, și ultima, a litigiului politic internațional declanșat de problema succesiunii domnești al Movileștilor. Căci, prin instalarea lui Constantin Movilă, polonezii obținuseră doar „izbînda de fapt" ce trebuia consolidată printr-un act internațional, adică o nouă „capitulație"[52] care să confirme *legalitatea* domniei acestuia și, implicit, restabilirea sistemului *suzeranității colective* polono-otomană asupra Moldovei, cu recunoașterea poziției de preeminență a Coroanei polone, adică a dreptului ei de a decide în problema succesiunii la scaunul domnesc al Moldovei. Eforturile diplomației polone au fost, însă, mult înlesnite de Constantin Movilă, de fapt de sfetnicii săi, care, la scurt timp după instalare, s-au grăbit să trimită la Istanbul o solie „cu darurile cuvenite" și cu „cele mai depline asigurări de supunere"[53]. Și, pentru a convinge Poarta că Moldova avea să navigheze pe cordonatele bunei înțelegeri otomano-polone, aceștia au ținut să precizeze statutul politico-juridic internațional al țării, așa cum se contura în acele împrejurări, în chiar titulatura domnească: domn *„din bunăvoința lui Dumnezeu și mila împăratului turc și cu acordul milostivului stăpîn rege în Polonia"* (s.ns.)[54]. Această intenție explică, deci, și întîietatea acordată sultanului în ordinea în care au fost indicate *sursele de drept* ale puterii sale, de vreme ce, în realitate, el nu se bucura, cîtuși de puțin, de bunăvoința padișahului. Din contra, deși învingător la Ștefănești, domnia lui Constantin Movilă era încă departe de a fi fost consolidată. Ciocnirile dintre cei doi adversari au continuat și la începutul anului următor, ceea ce îl determina pe bailul Republicii venețiene la Istanbul, Ottaviano Bon, să fie sceptic în privința unei prompte încheieri a conflictului ce se declanșase atît pentru apărarea prestigiului intern și internațional, cît, mai ales, a *jurisdicției* asupra Moldovei, revendicată, în egală măsură, de regele polon și sultanul otoman[55]. De aceea, în concepția celui din urmă, Constantin Movilă mai era încă un răzvrătit, aflat *„pe calea răutăților"* (s.ns.), ce nesocotise beratul său imperial, prin care acordase domnia lui Mihăilaș Movilă[56]. Ca urmare, pentru restabilirea *ordinei de drept* au fost preconizate, la începutul lunii ianuarie 1608, noi măsuri militare, deși se anunțase trimiterea de către Constantin Movilă a amintitei solii, pentru obținerea steagului de domnie, *„după vechiul obicei"* (s.ns.)[57]. Cu acel prilej, s-a acordat, din nou, atenția cuvenită forței de șoc reprezentată de *unitatea politică de acțiune* a țărilor române, întrucît la operațiunile militare trebuiau să participe, pe lîngă forțele otomano-tătare, și cele ale Transilvaniei și ale Țării Românești, sub comanda supremă a lui Mehmed pașa, boilerbeiul de Tighina și Cetatea Albă[58].

Știrea intrării unui mare număr de turci și tătari în Moldova l-a îngrijorat, în mod deosebit, pe Francesco Simonetta care se temea de o nouă revoltă antiregală a marii majorități a polonezilor, profund nemulțumiți de politica moldavă a lui Sigismund III, pe care o considerau ca fiind în *flagrantă contradicție* cu interesele, *de atunci*, ale regatului. Și, chiar circula știrea, în luna noiembrie 1607, că voievodul Cracoviei, Mikołaj Zebrydowski, redactase un document, în care se aduceau grave acuzații *politicii moldave* a regelui. Or, potrivit părerii nunțiului apostolic, acuzațiile ce i s-ar fi putut aduce erau totalmente nefondate, de vreme ce Sigismund III nu făcuse altceva, decît să pună în aplicare promisiunea făcută lui Ieremia Movilă, cu consensul sultanului, de a-i asigura succesiunea fiului său Constantin. Se subînțelegea, deci, că nu regele se afla în culpă, ci adversarii săi politici, de vreme ce succesiunea în linie directă a lui Ieremia Movilă fusese garantată de însuși sultanul Mehmed III[59]. Prin urmare, Sigismund III a beneficiat, în continuare, de sprijinul

---

[51] Hurmuzaki, Supliment I_1, p. 130.

[52] Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 53.

[53] *Ibidem.*

[54] Este vorba de scrisoarea adresată bistrițenilor, la 6 ianuarie 1608, prin care le anunța ocuparea scaunului domnesc și-i asigura de bunăvoința sa (cf. Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p 831); vezi, în legătură cu aceasta, și V. Lungu, *op. cit.*, p. 102; Cristina Rotman, *Das Problem*, p. 16.

[55] Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p. 292.

[56] Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 119.

[57] I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului. II. Documente politice (1526—1788)*, București, 1914, p. 101.

[58] *Ibidem*; Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 119; Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p. 293; Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 227—228.

[59] Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 33, 34.

Curiei papale care voia să fie una din beneficiarele spirituale, ce-i drept, ale readucerii Moldovei sub controlul Coroanei polone, fără a fi, însă, nevoită să participe, efectiv, la realizarea acelui obiectiv. Iar Francesco Simonetta a făcut uz de toate mijloacele de persuasiune, pentru a-l determina pe rege să reziste presiunilor adversarilor săi interni şi celor ale otomanilor, fără a face, însă, apel la subsidiile papei. Astfel că, la 17 februarie 1608, el îşi informa superiorii de la Roma că situaţia din Moldova se stabilizase, în sensul dorit de rege şi de Scaunul Apostolic[60].

Într-adevăr, încă de la 9 februarie 1608, se ştia în cercurile diplomatice de la Istanbul că sultanul se resemnase cu *situaţia de fapt* şi confirmase domnia lui Constantin Movilă, urmînd a i se trimite şi însemnele puterii[61]. Indicii ale acestui deznodămînt a litigiului politic provocat de succesiunea domnească a Movileştilor fuseseră sesizate de aceleaşi cercuri, la sfîrşitul lunii ianuarie 1608. Se observa, atunci, îngrijorarea provocată cercurilor conducătoare otomane de consecinţele pe care le-ar fi putut antrena instalarea de către polonezi a lui Constantin Movilă asupra evoluţiei raporturilor Porţii cu Casa de Austria ce nu ratificase, încă, pacea de la Zsitvatorok, ceea ce lăsa loc posibilităţii formării unei noi coaliţii antiotomane, cu participarea efectivă a Poloniei[62]. Această stare de spirit era cunoscută şi în cercurile diplomatice din Viena, de vreme ce bailul veneţian de acolo era convins că nu avea să se declanşeze un război turco-polon pentru Moldova, din cauză că otomanii erau „ocupaţi în altă parte"[63], adică în războiul cu Iranul şi cu răscoalele din Anatolia. Situaţia se complicase şi datorită decesului lui Mihăilaş Movilă şi apariţiei unui nou contracandidat al lui Constantin, în persoana fratelui mai mic al celui dintîi, Gavril, susţinut şi de munteni şi transilvăneni, a cărui sosire la Istanbul era aşteptată, ca şi cea a solului polon, la începutul lunii februarie 1608[64]. De aceea, era de prevăzut că tratativele polono-otomane, în problema succesiunii domneşti a Movileştilor, aveau să fie *„încurcate şi dificile"* (s.ns.)[65]. Şi, într-adevăr, aşa au şi fost, de vreme ce duelul diplomatic otomano-polon a fost intensificat şi prelungit de cel angajat între reprezentanţii lui Constantin Movilă şi cei ai noului pretendent, Gavril Movilă. Căci, agentul celui dintîi, Caraman, îşi însoţea promisiunile de achitare, cu regularitate, de către domnul său a tributului către Poartă, fără a omite şi perspectiva unor consistente daruri pentru înalţii demnitari ai Porţii, cu ameninţarea că, în caz că i se refuza confirmarea, acesta avea să se impună, totuşi, prin forţa armelor, ceea ce, se subînţelegea, ar fi dus la pierderea de către oPartă a poziţiilor sale din Moldova. În schimb, cel al lui Gavril Movilă, care sosise însoţit de un mare număr de moldoveni, le atrăgea atenţia asupra faptului că acceptarea lui Constantin echivala cu abandonarea de către otomani a cetăţilor Bender şi Chilia pe seama cazacilor zaporojeni[66].

Ca urmare, în divanul imperial domnea o totală confuzie. O parte a demnitarilor opta pentru acceptarea faptului împlinit, datorită gravelor dificultăţi cu care era confruntat Imperiul, în timp ce alţii reclamau *„vendeta, dar nu găseau modalitatea de a o face"* (s.ns.)[67]. Între aceste două extreme, se formase o grupare moderată care prelucra amînarea luării unei decizii, pînă ce aveau să se cunoască rezultatele tratativelor otomano-imperiale, pentru ratificarea păcii de la Zsitvatorok[68]. Soluţia optimă a fost avansată, însă, de marele vizir, Kuvudju Murad paşa, în sensul că sultanul, dacă tot nu putea evita confirmarea lui Constantin Movilă, atunci trebuia să i-o acorde *în mod condiţionat*, şi anume ca domnul să fie obligat, pe de o parte, să reia plata anuală a tributului către Paortă, iar pe de alta să-i scoată din ţară pe toţi polonezii şi cazacii care-l însoţiseră şi contribuiseră la ocuparea de către el a scaunului domnesc[69]. Astfel, Polonia urma a fi privată de două elemente esenţiale cu care îşi putea susţine pretenţiile de *preeminenţă* în cadrul sis-

[60] *Ibidem*, p. 12, 33 ; Andrei Veress, *op. cit.*, VIII, p. 43—44.
[61] N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Vodă*, p. 34.
[62] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, p. 228.
[63] Hurmuzaki, *Documente*, VIII, p. 325.
[64] *Ibidem*, IV2, p. 293, 293—294.
[65] *Ibidem*, p. 294.
[66] *Ibidem*.
[67] *Ibidem*.
[68] *Ibidem*.
[69] *Ibidem*, p. 296.

temului *suzeranității colective* asupra Moldovei, adică de dreptul de percepere a tributului țării, pentru dobîndirea căruia, *tocmai în acest scop*, făcuse, pînă atunci, multă risipă de diplomație, și de posibilitatea de *control efectiv* asupra situației politice interne și externe a Moldovei, de vreme ce era interzisă prezența acolo a *oricărui oficial* polonez, civil sau militar. Ca urmare, sistemul *suzeranității colective* polono-otomane asupra Moldovei trebuia să redevină o simplă *ficțiune juridică*, fără nici o acoperire reală în *practica politică*. Iată pentru ce acesta a și fost *spiritul* noului acord subscris de otomani în problema succesiunii la scaunul domnesc al Moldovei. Căci, deși a făcut unele concesii, sultanul a refuzat să acorde regelui polon acel *jus conferendi* a domnilor Moldovei și Țării Românești, pe care Sigismund III îl pretindea, în continuare, în virtutea lui *iure belli* [70]. Firește, pentru evitarea complicațiilor, această *stare de fapt* a fost mascată prin asigurările, pur diplomatice, că, în viitor, Poarta otomană avea să țină cont de preferințele Coroanei polone în domeniul succesiunii la scaunul domnesc al Moldovei [71]. *O figură de stil, politic*, deci, impusă de necesitatea de a se evita conflictul militar cu Polonia. Deoarece, deși i-a trimis lui Constantin Movilă insemnele domniei, ajunse la Iași, probabil în luna iunie 1608 [72], i-a îndepărtat din Istanbul pe susținătorii lui Gavril Movilă, pe care i-a sfătuit „să se acomodeze situației și să se supună învingătorului" [73], adică lui Constantin Movilă, și a întemnițat pe boierii moldoveni veniți la Istanbul pentru a-l cere domn pe pretendentul Ștefan Bogdan, susținut de ambasadorul Angliei [74], Poarta supraveghea, îndeaproape, toate acțiunile polonezilor, susceptibile de a imprima o altă evoluție, decît cea dorită de ea, statutului politico-juridic internațional al Moldovei și celui al Țării Românești [75]. Iar, cînd a considerat că se creaseră condițiile pentru a se pune capăt acestei crize politice, agravată, și mai mult, de Constantin Movilă, care nu a respectat nici una din cele două condiții în care îi fusese concedată domnia, l-a înlocuit cu Ștefan Tomșa. Atunci, *„nu i-au folosit lui Constantin Vodă uricele ce le avea de la împărăție, date tătîne-său, de domnie recinică, lui și feciorilor lui și nepoților lui..."* (s.ns.) [76], cum avea să formuleze, lapidar, mai tîrziu, Miron Costin, anularea de către Poartă a sistemului politico-juridic al *suzeranității colective* polono-otomane asupra Moldovei și întreruperea definitivă, a succesiunii domnești, cu asentimentul otomanilor, în familia lui Ieremia Movilă în Moldova.

[70] *Ibidem*, p. 297.
[71] Virginia Vasiliu, *op. cit.*, p. 35—36.
[72] *Ibidem*, p. 34, 35 ; Hurmuzaki, IV_2, p. 295—296.
[73] Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p. 296.
[74] *Ibidem*, p. 302 ; pentru rolul jucat de ambasadorul englez în această afacere, vezi Ludovic Demény, Paul Cernovodeanu, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania, în secolele XVI—XVIII*, București, 1974, p. 44—48.
[75] Hurmuzaki, *Documente*, IV_2, p. 300, 301 ; Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 127.
[76] Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace*, în Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 58.

NEGOȚ ȘI NEGUȚĂTORI ÎN MOLDOVA VEACULUI XVII

DE

NISTOR CIOCAN

Comerțul Moldovei și al Țării Românești a făcut obiectul unor studii care, de cele mai multe ori, s-au bazat mai mult pe izvoarele externe[1], ceea ce, implicit, a determinat analiza mai detaliată doar a laturii externe a acestei ramuri de activitate, deosebit de importantă în viața oricărui stat. În lucrările mai noi, consacrate istoriei relațiilor comerciale ale celor două țări române extracarpatice, s-a acordat atenția cuvenită tuturor formelor de comerț, însă în ceea ce privește comerțul intern, informația este lacunară, fiind determinată de stadiul la care ajunsese editarea izvoarelor documentare[2]. Drept urmare, ultimele trei sferturi ale secolului XVIII nu și-au găsit o tratare adecvată și din acest punct de vedere. Și în lucrările de sinteză apărute în ultimele trei decenii[3] comerțului i se acordă atenția cuvenită, deși unele din concluziile la care s-a ajuns sînt susceptibile de oarecari reconsiderări.

Este de la sine înțeles că o analiză completă a tuturor aspectelor activității comerciale, dintr-o anumită perioadă, ca de altfel ale oricărui domeniu de activitate, nu se poate efectua fără folosirea, pe cît posibil, a tuturor izvoarelor ajunse pînă în zilele noastre. De altfel, prin natura lucrurilor, și în ceea ce privește comerțul, informația este incompletă, datorită faptului că nu toate documentele au ajuns pînă la noi și, în același timp, nu trebuie să se piardă din vedere faptul că în general nu se țineau registre comerciale. De aceea, majoritatea documentelor interne cu referiri la activitatea comercială nu sînt, totuși, acte comerciale, ci, în genere, au ca obiect diferite transferuri de proprietate din mediul orășenesc și chiar din cel rural.

Multe informații, deosebit de prețioase, se datorează pur și simplu hazardului. Astfel, aflăm despre fabricarea silitrei în Molddova în prima jumătate a secolului amintit și despre valorificarea acestui produs pe piața externă, datorită faptului că în 1627 Miron Barnovschi, domnul Moldovei, nu dispunea de banii necesari pentru a se continua construirea bisericii Frăției Ortodoxe din Liov. În această situație,îi înștiințează pe cei interesați că le cedează un transport de silitră expediat la Sniatyn, urmînd ca ei să trimită un delegat care s--o ia în primire și să o valorifice pe piață, reținînd banii obținuți[4].

---

[1] N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I, București, 1937.

[2] Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în *SMIM*, IV, 1960, p. 223—306 ; idem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Studii", t. XXI (1968), nr. 1, p. 29—51.

[3] V. Costăchel, P. P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1957 ; *Istoria României*, vol. II, București, 1962 ; vol. III, București, 1964.

[4] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II 2, p. 356, nr. CCXLII. Biserica amintită nu era terminată nici la data cînd Miron Barnovschi își întocmea testamentul, la Constantinopol, înainte de a fi executat de către turci (iunie 1633). Executorii săi testamentari, Gavril Mateiaș mare vornic și Costin postelnic, urmau să mai

În analiza comerțului, ca și a întregii vieți social-economice a Moldovei, limitarea în cadrele stricte ale secolului XVII nu este posibilă. Perioada luată în discuție începe cu ultimele trei decenii ale secolului XVI și cuprinde și primul deceniu al secolului XVIII. La începutul acestei perioade se instituie exploatarea economică a țărilor române de către Imperiul otoman, care este doar una din formele de aservire. Expresia acestei aserviri economice o constituie monopolul turcesc asupra comerțului, fenomen care a frînat într-o anumită măsură procesul de dezvoltare economică. Odată cu aceasta, se produc serioase mutații și în domeniul comerțului, cu multiple implicații în întreaga viață social-economică a Moldovei. Prima dintre acestea este reorientarea comerțului moldovenesc cu precădere spre Imperiul otoman și, odată cu aceasta, diminuarea relațiilor cu partenerii tradiționali de comerț — Polonia și Transilvania. Monopolul turcesc asupra comerțului Moldovei nu s-a exercitat cu aceeași intensitate pe parcursul întregii perioade aflate în discuție și niciodată acest monopol nu a fost complet. În general, țara dispunea de suficiente resurse pentru a se obține cantități apreciabile de produse, dintre care o parte să fie vîndute și pe alte piețe decît cea sud-dunăreană. Edificator, în această privință este privilegiul acordat de Petru Șchiopu, la 8 ianuarie 1579, negustorilor din Liov și din alte părți ale Poloniei. Aceștia erau invitați să vină în Moldova la iarmarocul de la graniță, care urma să aibă loc la Șipinți, de unde puteau să cumpere boi, cu însemnate înlesniri vamale. Totodată, domnul arăta că a interzis negustorilor evrei, veniți din Polonia, să se deplaseze în interiorul țării pentru a vinde postav, pentru ca apoi, cu banii obținuți, să cumpere vite din interiorul țării, ocolind iarmarocul de la graniță, spre paguba negustorilor de țară, care rămîneau cu boii nevînduți[5]. În cele ce urmează, se va arăta cine erau adevărații beneficiari ai acestei măsuri protecționiste. De altfel, monopolul turcesc nu viza toate produsele țării. Turcii erau interesați să obțină în cantități cît mai mari cereale, vite (în special oi), miere și ceară. Vitele mari puteau fi vîndute și pe alte piețe, în special în Polonia, de unde, prin Danzig, ajungeau în apusul Europei. La sfîrșitul secolului XVI, schimburile comerciale dintre Moldova și Polonia au cunoscut o dezvoltare apreciabilă prin reînvierea, într-o oarecare măsură, a vechiului drum de comerț moldovenesc, prin politica economică a lui Jan Zamoyski, cancelarul Poloniei, oglindită în tratatul încheiat cu turcii în 1592, care cuprindea unele prevederi menite să faciliteze relațiile comerciale dintre cele două părți contractante[6]. Domnul Moldovei, Ștefan Tomșa, prin privilegiul său din 14 aprilie 1614, permitea negustorilor din Polonia (polonezi, ucraineni, armeni și evrei) să treacă prin Moldova spre Imperiul otoman, cu toate mărfurile și cumpărăturile lor pe drumul de la Cernăuți, Hotin și Soroca, dar nu prin altă parte, căci altminteri urmau să-și piardă marfa. Această scrisoare, negustorii urmau să o prezinte pîrcălabilor care păzeau aceste drumuri[7].

A doua mare transformare în comerțul Moldovei este determinată de schimbarea agenților acestei activități economice. Dacă în perioada anterioară *comerțul extern și de tranzit era practicat mai ales de negustorii străini*, lioveni și transilvăneni, cărora li se alăturau, cu o pondere însemnată, și negustorii autohtoni, chiar dacă nu toți erau români, iar cel intern era practicat mai ales de cei autohtoni, după instaurarea dominației otomane rolul preponderent în comerțul moldovenesc, sub toate aspectele sale, îl vor avea negustorii veniți din sudul Dunării, în special, greci. Negustorii sud-dunăreni în această perioadă, în cadrul legăturilor comerciale cu Polonia, vor îndeplini rolul jucat în secolele XIV —

---

achite 15 000 de zloți din banii obținuți de la foștii proprietari ai domeniului Ustia din Polonia, în cazul în care aceștia ar fi voit să-l răscumpere. Tot din acești bani, o parte erau destinați și terminării bisericilor începute în Iași, mănăstirea Uspenia (Barnovschi) și biserica Sfîntul Ioan Botezătorul. Totodată, urmau să fie achitate și datoriile făcute la niște negustători de la care domnul luase niște boi pentru împlinirea sumei necesare la cumpărarea Ustiei (*DRH*, A, XXI, p. 425—426, nr. 333).

[5] Hăjdeu, *Archiva istorică a României*, I, 1, p. 173—174, nr. 255.

[6] P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 129.

[7] N. Iorga, *Doamna lui Ieremia Vodă*, București, 1910, p. 55, nr. XVII.

XV de negustorii genovezi. Unele deosebiri sînt totuși demne de a fi reținute. Partenerii comerciali ai Polonici din secolele XVI—XVII nu mai dispun de mari capitaluri, ca acelea ale genovezilor; de aceea și activitatea lor comercială se va desfășura la o scară mai redusă. Pentru afaceri mai mari, negustorii sud-dunăreni, stabiliți în Moldova, trebuiau să se asocieze în mare număr, de multe ori aceste asociații cuprinzînd negustori de diferite naționalități. Din dezbaterile unui proces desfășurat la Liov în 1610 între polonezul Paul Lacki și *Valachi mercatores*, rezultă că aceștia din urmă erau constituiți într-o asociație care cuprindea greci, armeni, moldoveni și chiar doi negustori — Procopius Niculia și Iani — din Sofia, în total 75 [8]. Nu e locul să insistăm asupra formelor de penetrație a acestor elemente, lucrurile fiind bine cunoscute. Amintim, totuși, că negustorii sud-dunăreni veniți în Moldova au început să îmbine în măsură din ce în ce mai mare comerțul cu cămătăria. Acești comercianți, de altfel, devin agenții exploatării economice a țărilor române de către Imperiul otoman.

În prima jumătate a secolului XVII este atestată în Moldova existența unei bresle a negustorilor străini, numită „breasla neguțătorilor", care își desfășura activitatea alături de „breasla cupeților", care cuprindea negustorii autohtoni. Într-un zapis din 15 octombrie 1632 apare „Gheorghe staroste de neguțători din Iași" în calitate de cumpărător a unei părți din satul Șendreni. Printre martori apar, printre alții, „Argherie starostea za cupțon..., Alexa neguțătoriul și Zaharia cupeț" [9]. Același Gheorghe staroste de neguțători reapare într-un document din 12 octombrie 1643, cu numele întreg, „Gheorghe Dimuț(ă)", căruia Vasile Lupu îi întărește toate părțile de moșie cumpărate în satul Șăndreni, ținutul Iași [10]. Este evidentă tendința unora dintre acești „neguțători" și în special a starostilor, de a pătrunde în rîndurile boierimii moldovene prin cumpărarea de moșii. Că „neguțătorii" erau străini rezultă dintr-o carte domnească din anul anterior (23 martie 1631), prin care aceștia erau scutiți de unele dări la care erau supuși negustorii pămînteni. Moise Movilă voievod precizează că „neguțătorii" sînt oameni străini, veniți de prin alte țări. În schimbul scutirilor acordate, ei aveau față de domn obligația să schimbe banii ce li se vor da de la vistieria domnească „să facă bani buni de argint" [11]. Informații deosebit de interesante în legătură cu regimul negustorilor străini aflăm și în două documente din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, care, neîndoielnic, reflectă stări de lucruri mai vechi, din secolul anterior. Astfel, dintr-o carte a lui Grigore Ghica, din 1731, aflăm de existența la Iași a unei bresle a negustorilor „birnici", care sufereau nedreptăți din partea negustorilor străini, care vin din alte părți și deschid dugheni prin hanuri și pe la ulițe, iar negustorii localnici, *care plăteau bir*, nu puteau cîștiga nimic. Domnul le dă cîștig de cauză, fiind convins că din cauza negustorilor străini „s-a stricat breasla negustorilor celor de loc" și a hotărît ca negustorii străini care vindeau „băcălii" să plătească cîte un leu pe lună, „iar cei care vor vinde altfel de negoț, mai subțire", să plătească cîte doi lei [12]. Peste un deceniu, la 2ianuarie 1741, domnul împuternicea pe negustorii români și armeni din Roman, constituiți în bresle, să oprească pe negustorii străini *sau turci să mai vîndă peștele sărat cu oca de mină, ei neavînd voie să-l* vîndă decît cu „de ridicata", la prețul la care s-ar fi tocmit cu negustorii localnici. Pentru mărfurile vîndute cu ridicata de negustorii străini, se plătea o taxă la casa breslei [13]. Informațiile menționate sînt deosebit de prețioase, deoarece aduc lumină în ceea ce privește starea de lucruri din secolul XVII, privind relațiile dintre cele două categorii de negustori din Moldova, constituiți la un moment dat în bresle distincte. Considerăm justificată presupunerea că „cupeții" erau antrenați în comerțul intern din Moldova în secolul XVII și că ei erau cei care vindea mărfurile străine aduse de „neguțători". Aceștia vindeau mărfurile lor cu ridicata negustorilor localnici și, probabil, tot cu ridicata cumpărau de la

---

[8] P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen-Âge*, în *RIR*, vol. III (1933), p. 191—192.

[9] *DRH*, A, XXII, p. 283—284, nr. 227.

[10] Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), CXXXIX/50.

[11] *Ibidem*, XXX/86.

[12] Th. Codrescu, *Uricariul*, II, Iași, 1852, p. 29—30.

[13] N. Iorga, *Studii și documente*, VI, București, 1904, p. 210.

aceştia produsele interne pe care le exportau în sudul Dunării, în special pe piaţa Constantinopolului. Pentru practicerea acestui gen de comerţ „neguţătorii" trebuiau să dispună de sume considerabile de bani. Aceştia erau obţinuţi prin diferite operaţiuni financiare, în primul rînd prin primirea spre plasament a surplusului de numerar de care dispuneau boierii de diferite categorii. Totodată, neguţătorii se ocupau şi cu acordarea de împrumuturi cu camătă. De altfel în epocă teremnul „neguţător" avea şi sensul de „cămătar". Unii dintre aceştia, profilaţi cu precădere pe schimbul monetar, sînt numiţi în documente „schimbători" sau „zarafi". Chiar de la începutul perioadei aflate în discuţie neguţătorii străini, în special cei sud-dunăreni, în marea lor majoritate greci, devin elemente indispensabile domniei, pentru procurarea sumelor de bani necesare în vederea cumpărării domniei de la Poartă şi pentru plata la timp a haraciului şi a celorlalte obligaţii băneşti. Pătrunderea masivă a acestor elemente se produce în timpul domniei lui Petru Şchiopul. În felul acesta, ei se strecoară şi în viaţa politică moldovenească, ajungînd în rîndurile boierimii prin cumpărarea de moşii, şi, în felul acesta, fiindu-le deschisă calea spre obţinerea de dregătorii. Pe parcursul întregii perioade analizate, foarte mulţi greci ajung să ocupe mai alţs demnităţile de vistieri şi postelnici. Exemple sînt foarte numeroase[14]. Totodată, pe întreg parcursul secolului XVII se întîlnesc numeroşi neguţători care deţin funcţiile de vameşi sau mari vameşi şi de cămăraşi. Nu trebuie să trecem cu vederea faptul că alături de negustorii greci, un rol însemnat au jucat şi negustorii turci, armeni şi evrei. Existenţa a numeroşi negustori străini, de diferite neamuri, este atestată şi de mărturiile a numeroşi călători străini care au trecut prin Moldova. Aproape toţi arată că în Iaşi sînt foarte mulţi negustori străini, iar unii sînt surprinşi de abundenţa de mărfuri de provenienţă diferită de pe piaţa ieşeană. După cum am mai amintit, în această perioadă, oraşul Iaşi devenise baza de acţiune a negustorilor sud-dunăreni, care asigurau legătura comercială dintre Imperiul otoman şi Polonia. Totodată, este atestată şi prezenţa unor negustori din zone mai îndepărtate. Cîteva exemple sînt edificatoare în această privinţă.

Încă în 1562, dintr-un raport al lui Belsius către Maximilian de Habsburg, aflăm că în Moldova trăiesc fel de fel de oameni: armeni, evrei, greci, sîrbi, saşi etc.[15]. *Itinerarul* lui Giulio Mancinelli semnalează, spre sfîrşitul secolului XVI, prezenţa la Iaşi a unor negustori din Chios şi din Raguza, ca şi din alte locuri din Italia, dintre care mulţi trecuseră de la catolicism la ortodoxie, din lipsă de preoţi. Armenii sînt mult mai înlesniţi şi mai bogaţi decît toţi ceilalţi, datorită negoţului cu mirodenii[16]. În 1593—1594, Giovanni Antonio Magni relatează că în Moldova se află mulţi armeni, evrei, unguri, saşi şi raguzani care deţin tot negoţul. Ei sînt cei care exportă grîul şi vinul în Rusia şi în Polonia şi tot astfel trimit piei, cergi, ceară, miere, pastramă de vită, unt şi legume la Constantinopol. Chiar şi vinul grecesc care se transportă din Creta în Polonia şi în Germania trece în întregime prin Moldova. Domnul obţine mari venituri din taxele vamale[17]. Paulo Bonici, în 1632, menţionează existenţa la Iaşi a unei *numeroase populaţii, formată din moldoveni, greci* „schismatici", armeni, puţini unguri catolici şi calvini, iar în trecere pentru negoţ sau pentru treburile stăpînilor lor mai sînt turci, tătari şi evrei[18]. De la Niccolò Barsi aflăm că, tot în acelaşi timp, la Iaşi locuiau moldoveni, greci, armeni, turci, francezi, poloni, unguri, ruşi, italieni şi alţii de toate neamurile[19]. La Galaţi se aduceau mărfuri frumoase din Constantinopol şi din Trapezunt. Oraşul era locuit de moldoveni, turci, greci şi unguri[20]. Prezenţa la Iaşi a numeroşi negustori din felurite părţi,

[14] Pentru pătrunderea elementelor greceşti în viaţa economică şi apoi şi în cea politică, începînd cu ultimul pătrar al secolului al XVI-lea, vezi lucrările lui I. Caproşu, *Camăta în Moldova pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iaşi, 1979 (teză de doctorat), şi *Creditul moldovenesc în timpul lui Petru Şchiopul*, în vol. *Stat. Societate. Naţiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 107—117.

[15] *Călători străini despre ţările române*, II, Bucureşti, 1970, p. 131—132.

[16] *Ibidem*, p. 524.

[17] *Ibidem*, IV, Bucureşti, 1972, p. 587.

[18] *Ibidem*, V, Bucureşti, 1973, p. 21.

[19] *Ibidem*, p. 75.

[20] *Ibidem*, p. 82.

ca : poloni, greci, armeni, turci, pe lîngă băștinași, este semnalată și de Petru Bogdan Bakšić, în 1641 [21]. Date interesante furnizează și misionarul transilvănean Paul Beke, care este surprins, în 1644, de bogăția în bani a locuitorilor Moldovei, datorată negoțului „cu neamuri răspîndite în lung și în lat". Orășenii și locuitorii sînt români, unguri și sași, germani și un mare număr de armeni și bulgari. Sînt în număr destul de mare și italieni, poloni, turci și evrei, care, ca negustori și meșteșugari, trăiesc altfel decît localnicii [22]. Orașul Iași, capitala țării, este piața negustorilor ce roiesc din Asia și din țările înconjurătoare, din Scitia <părțile tătărești>, Polonia, Transilvania și chiar din Italia. Piața este foarte însemnată și foarte bogată în toate mărfurile [23]. Foarte bine este surprinsă circulația mărfurilor străine la Iași, devenit un centru al comerțului internațional. Aici se aduceau mărfuri din Turcia, din țara tătarilor și din Moscovia, și tot de aici se răspîndeau articole turcești de vînzare în Polonia, Ungaria și Transilvania [24]. Aici, marea majoritate a locuitorilor sînt români, apoi unguri, armeni, greci, bulgari, albanezi, turci, tătari, poloni, ruteni, sași, moscoviți și unii italieni [25]. Episcopul catolic de Bacău, Ștefan Atanasie Rudzinski, observa în 1653, că la Iași erau o mulțime de oameni, de nații diferite : greci, ruteni, moldoveni, francezi, germani, turci, tătari, cu locuințe statornice [26]. Puțin mai tîrziu, pastorul german Conrad Iacob Hilterbrandt constata că la Iași, printre locuitorii statornici, se găsesc mulți evrei care se ocupă cu comerțul, alături de negustori greci și moldoveni [27]. În 1677, Michael Floryan Rzewuski, secretarul soliei polone în drum spre Constantinopol, făcea interesanta observație că în Iași „sînt mulți armeni, greci, evrei, care informează Poarta de cele ce se petrec în Polonia și în Ucraina" [28]. În 1682, călugărul minorit Antonio Amgelini din Campi, menționa în raportul său că în Iași este o mare mulțime de turci, armeni, evrei, tătari și greci [29]. În pragul secolului XVIII, starețul rus Leontie, în drum spre locurile sfinte, însoțit fiind de negustori greci de blănuri, consemnează că la Iași sînt șimulți negustori turci și că trăiesc și mulți evrei. Aceștia iau cu arendă de la domn fîntînile de păcură, ceea ce duce la scumpirea acesteia. Mai observă că la Iași negustorii sînt jefuiți de către vameși, fapt care-i determină să ocolească acest oraș [30]. La Galați semnalează prezența unor vameși greci [31]. Erasmus Heinrich Schneider von Weismantel observă că în Moldova cei mai mulți negustori sînt greci și armeni. În țară mai trăiesc și mulți turci și evrei. Țara produce miere, ceară, vin, cînepă, de asemenea are vitele cele mai frumoase, boi, cai și oi, apoi sare, minerale și păcură [32].

Dimitrie Cantemir, în *Descriptio Moldaviae*, confirmă afirmațiile călătorilor străini privind marele număr de locuitori străini din Moldova, în cea mai mare parte negustori. Se află mulți greci, albanezi, sîrbi, bulgari, poloni, cazaci, ruși, unguri, nemți, armeni, evrei și țigani. Face precizarea că grecii, albanezii, sîrbii și bulgarii trăiesc liberi în Moldova și unii se ocupă cu negoțul iar alții slujesc la oaste cu leafă. Armenii sînt socotiți drept supuși ca și ceilalți negustori și tîrgoveți moldoveni și plătesc domnului același bir. Evreii de asemenea sînt socotiți supuși, dar sînt obligați să plătească un bir anual deosebit, mai mare decît cel obișnuit. Ei nu practică nici o meserie, în afară de negoț și crîșmărit, și pot avea oriunde sinagogi, dar de lemn, nu de piatră. La Iași și în alte orașe trăiesc, ocupîndu-se cu negoțul, și destul de mulți turci. Aceșia nu au voie să cumpere pămînt sau să-și construiască case și, cu atît mai puțin, lăcașe de

[21] *Ibidem*, p. 233.
[22] *Ibidem*, p. 276. Probabil prin „bulgari" sînt desemnați grecii.
[23] *Ibidem*, p. 281.
[24] *Ibidem*, p. 327.
[25] *Ibidem*, p. 328.
[26] *Ibidem*, VII, București, 1980, p. 150.
[27] *Ibidem*, V, p. 596.
[28] *Ibidem*, VII, p. 353.
[29] *Ibidem*, p. 339—340.
[30] *Ibidem*, VIII, București, 1983, p. 189.
[31] *Ibidem*, p. 190—191.
[32] *Ibidem*, p. 349.

cult[33]. Mai precizează că tîrgoveții moldoveni sînt toți meșteșugari și că un moldovean este rareori negustor. Negustorii străini : turci, evrei, armeni, greci, numiți în mod obișnuit „gelepi", au acaparat tot comerțul Moldovei, ducînd la Constantinopol și în alte orașe turme și cirezi întregi de oi și vite, cumpărate pe un preț de nimic din Moldova, și vîndute acolo de două sau de trei ori mai scump. Deoarece o bună parte dintre aceștia nu pot avea în Moldova pămînturi sau case [e vorba de turci — *n.n.*] cea mai mare parte din acești bani se cheltuiesc în afara țării și puțini se mai întorc dincoace de Dunăre și abia ajung la plata tributului și la alte nevoi obștești[34]. Din observațiile lui Dimitrie Cantemir se pot desprinde două concluzii în legătură cu situația comerțului moldovenesc din vremea sa. În primul rînd este vizibilă diminuarea elementului românesc în activitatea comercială prin accentuarea preponderenței elementelor străine, lucru care reiese și din analiza materialului documentar intern. În al doilea rînd, se constată diminuarea exportului spre Polonia și orientarea acestuia cu precădere spre Imperiul otoman. În ceea ce privește gradul de spoliere a populației din Moldova prin exportul de produse spre Turcia, efectuat de elemente sud-dunărene, există similitudini cu situația de la sfîrșitul secolului XVI. S-ar părea, că cea mai prosperă perioadă pentru Moldova, și din punct de vedere comercial, a fost perioada de la mijlocul secolului XVII, în special vremea domniei lui Vasile Lupu. După aprecierea lui Miron Costin, s-ar părea că această prosperitate era legată și de belșuugul din Polonia, determinat de o perioadă de pace. Sînt memorabile cuvintele cronicarului : „Că de au fostŭ. Plină Țara Leșească, oi dzice, de aur, la care pre acéle vrémi de au fostŭ cîndva vrémi fericite acestor părți de lume, atuncea au fostŭ. Plină Țara Leșească, oi dzice, de aur, la care pre acéele vrémi curea Moldova cu boi de negoț, cu cai, miiere și aducea dintr-acéia țară aurŭ și argintŭ. Oi putea dzice că săracŭ nu să afla pre acéle vrémi, doară care nu-și vrea să aibă"[35].

În multe din lucrările de pînă acum este minimalizat rolul elementelor străine (sud-dunărene, mai ales grecești) în comerțul moldovenesc din secolul XVII. Astfel, Nicolae Iorga, la sfîrșitul primei părți din *Istoria comerțului românesc*, concludea cu privire la comerțul din preajma anului 1700 : „Trecusem era comerțului internațional prin străini, *încheiam era comerțului național prin români* și ne îndreptam prin scutirile acordate de vistierie și cămără străinilor, în dauna oamenilor de țară, *către era comerțului național prin străini*" (s.ns.)[36]. Marele istoric considera cea mai mare parte a secolului XVII o perioadă de înflorire a comerțului practicat de negustorii români. Din lucrarea amintită reiese că autorul avea drept criteriu în această apreciere numele unor negustori întîlniți în documentele interne și în unele din cele externe. Astfel de nume, la prima vedere, par românești, dar în realitate, de multe ori erau purtate de negustori greci. Unele exemple sînt edificatoare în această privință. Într-un document din 1675, printre martorii la vînzarea unei case din Iași este menționat în cuprinsul zapisului și Manole negustătorul. La sfîrșitul actului el iscălește grecește[37]. În 1682 apar ca martori la vînzarea unei părți din satul Românești, ținutul Cîrligăturii : Aslan căminariul, Ianc staroste de negustători, Adam negustătorul, Costanda ce a fost staroste și negustătorii Sava, Apostol și Andrei. Toți subscriu în grecește[38]. Într-un zapis privind vînzarea unui loc de casă din Iași către Costandin zlătarul, din 1 martie 1686, semnează grecește martorii Gheorghe și Mazarache negustători, Sava zlătarul, Gligoraşco negustătorul și Serafim. Cine ar fi crezut că „Gligoraşco" din cuprinsul zapisului era grec ? Este o problemă, să-i zicem, „de cancelarie"[39].

Pe parcursul întregii perioade, se pot da zeci de exemple de greci angrenați în comerțul moldovenesc sau în unele activități legate de practicarea

[33] D. Cantemir, *Descrierea Moldovei*, București, 1973, p. 297.
[34] *Idem*, p. 299.
[35] Miron Costin, *Opere*, ediție critică de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 119—120.
[36] N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I, p. 316.
[37] Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, V, p. 90—91, nr. LXXII.
[38] *Ibidem*, XII, p. 16—17, nr. 22.
[39] *Ibidem*, V, p. 331, nr. CCLII.

comerțului: negustori, vameși și mari vameși, cămănari, cantaragii, zlătari, „schimbători", blănari[40]. Dintre negustori amintim în ordine cronologică: Necula zaraful (1593 — Iași), Nicula cupeț (1598 — Cotnari), Mane (1599 — Orhei), Chiriac cupeț (1602 — Cotnari), Ianachie (1609 — Iași), Zota (1610 — Suceava), Isac Arapul staroste (1510), Manolachi (1617 — Iași), Stati telalul, Pană, Franța, Miha (1621 — Iași), Neca (1627—1628 — Roman), Toma (1629 — Iași), Argherie staroste (1632 — 1648 — Iași), Pascal (1632 — Iași), Apostol (1632 — Bîrlad), Chiriac (1632 — Iași), Nica cupeț (1633 — Focșani), Pană (1634 — Iași), Statie (1636 — Iași), Andronic grecul (1639 — Iași), Dimuțe staroste (1643), Iane zaraful (1646 — Iași), Dima cupeț (1646 — Iași), Ghinea (1660 — Iași), Pană Cacavun fost staroste (1662), David (1662 — 1667), Aslan (1665), Pătrașco (1667)[41], Adam (1675), Zafir (1678 — Iași), Mihai, Toma și Apostol (1686), Zota (1692), Costanda staroste (1693), Panaioti și Mazarachi (1693), Nicola, Mirza, Atanasie și Chiriac (1698), Loiz (1701, 1712), Proca (1701), Vasile Adam (1704) și mulți alții. Majoritatea dintre aceștia iscălesc grecește în zapisele de mărturie. Vameșii și marii vameși, în cele mai multe cazuri sînt de asemenea greci: Matei, Toader Chiriac, Sima fost vameș, Miha (Tîrgu Trotuș), Manolachi, Pană, Păun, Statie, Leondari, Mera, Ursachie, Iorga fost vameș, Iacomie cămăraș, Paraschiva cămănar, Dima fost cămăraș, Țene, Zăhara, Necula (Fălciu), Ene Metaxa (Focșani) și alții.

Din analiza materialului documentar, rezultă că cel mai mare număr de negustători greci se aflau în Iași care în această vreme, alături de București, devenise unul din centrele comerțului grecesc, orientat spre sud-estul și centrul Europei. Dacă grecii stabiliți în București făceau afaceri mai ales în Transilvania, cei din Iași, dar și din alte orașe ale Moldovei, după cum am mai arătat, își desfășurau activitatea externă pe piața poloneză și, în unele perioade și pe cea rusească. Breasla negustorilor din Iași, atestată încă din anul 1610[42], cuprindea în cea mai mare parte greci sau era dominată de aceștia. S-au păstrat cîteva documente din secolul XVII care atestă că negustorii din Moldova constituiți în breslă erau străini și beneficiau de unele privilegii, în special de ordin fiscal.

După cum s-a arătat, grecii nu erau singurii negustori străini (neromâni) din Moldova. Pe lîngă cei amintiți mai înainte (armeni, turci, evrei), în Moldova secolului XVII se mai întîlnesc și orășeni din neamurile prezente în secolele anterioare. Se întîlnesc sași la Baia și la Cotnari, iar unguri la Bacău, Huși iș la Tîrgu Trotuș[43]. În Iași, pe Ulița Ungurească, mai locuiau vieri unguri. Neîndoielnic că unii sași și unguri erau antrenați și în activitatea comercială, cel puțin pe plan intern.

Armeni se întîlnesc în orașele moldovene pe parcursul întregii perioade, din ultima parte a secolului XVI pînă la începutul secolului XVIII. Pe lîngă armenii băștinași, în secolul XVII se stabilesc în Moldova și numeroși armeni veniți din Imperiul otoman. La începutul secolului, preotul armean Simeon Dbir Lehați, în drum de la Liov spre Constantinopol, se oprește și în Moldova, vizitînd pe conaționalii săi din Suceava și de la Iași. În Suceava a stat mai mult de trei luni. De la el aflăm că în Suceava se găseau între 300 și 400 de case de armeni, că aceștia aveau trei biserici de piatră și două mănăstiri tot din piatră, tot aici fiind și reședința arhiepiscopului armean. La Iași constată existența a 200 de case armenești. Face prețioasa precizare că armenii de aici erau atît băștinași cît și veniți din alte părți[44]. Spre mijlocul secolului, și Petru Bogdan Bakšić menționa că armenii care se aflau în țările române au venit din Turcia. Credem că pentru Moldova această aserțiune este valabilă numai în parte[45]. Creșterea numerică a coloniei armenești din Iași a determinat construirea, în

---

[40] Cu accepțiunea de „negustori de blănuri" (poate și meseriași în același timp).

[41] Iscălește grecește (Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 337, nr. 4).

[42] *DIR*, A, 2/XVII, p. 339—340, nr. 452.

[43] În 1647 octombrie 18, la Bacău era șoltuz Boldur Gherghel (*Catalog*, II, nr. 1 989).

[44] *Călători străini*, IV, p. 345—346. Bartolomeo Bassetti, în 1645, găsea la Suceava 400 de case de armeni cu vreo 2 000 de suflete (*Ibidem*, p. 182).

[45] *Ibidem*, V, p. 224.

1616 a celei de a doua biserici armenești, cu hramul Sfîntul Grigore Luminătorul, arsă în 1821[46]. Suceava continuă să se afle pe primul loc în ceea ce privește numărul armenilor ca și importanța lor în comerțul moldovenesc[47]. Numeroși armeni mai erau și la Botoșani (Hanco, Chirilă[48], Bogdan armeanul, căruia Ieremia Movilă i-a dăruit un iaz în hotarul tîrgului[49]), Siret[50], Iași[51] și Roman[52]. Colonii armenești mai sînt menționat la Vaslui[53] și la Hotin[54]. Cîțiva armeni erau și la Galați, în 1670[55]. Ca și în perioada precedentă, ocupația de bază a armenilor din Moldova este comerțul. Existența unei chervasarale armenești la Iași dovedește că membrii coloniei de aici menținеau relații cu conaționalii lor din Imperiul otoman și din Polonia[56]. Un han armenesc e atestat și la Roman în 1656[57]. Totuși, acum armenii nu mai au aceeași importanță pentru comerțul internațional al Moldovei, ca în secolele XV—XVI. Locul lor este luat, în măsură tot mai mare, de negustorii sud-dunăreni, în special de greci. Datorită concurenței acestora, armenii se limitează tot mai mult la practicarea comerțului intern. Alături de evrei, se ocupă cu comercializarea băuturilor, în special a vinului. Numeroși armeni din Suceava sînt proprietari sau arendași de vii la Cotnari. În Iași mulți dintre ei erau proprietari de vii și de pivnițe, unde comercializau băuturile[58]. Unii dintre armeni, la fel ca și unii evrei, cumpărau și surplusul de vin de care dispunea domnia[59]. Emigrările succesive și-au spus și ele cuvîntul. Cele două războaie turco-polone de la sfîrșitul secolului XVII au determinat emigrarea în Ardeal a unui mare număr de armeni moldoveni[60].

Printre agenții exploatării economice a țărilor române de către Imperiul otoman s-au numărat și negustorii „turci". Prezența lor în Moldova este

---

[46] H. Dj. Siruni, *Armenii în România*, București, 1940, p. 24. Existența a două biserici armenești de piatră la Iași este atestată, în 1661 și de observantul bulgar Vlas Koičević *(Călători străini*, VII, p. 141).

[47] Aici exista și o breaslă a armenilor, ale cărei statute, din 1673, se păstrează la Biblioteca Academiei R.S.R., în ms. rom., nr. 673 (N. Iorga, *Armenii și românii : o paralelă istorică*, p. 29). De asemenea, continuă să ia parte la conducerea orașului șoltuzul armenesc *(DIR*, A, 2/XVII, p. 191, nr. 254). În 1669, Chirica, șoltuzul armenesc din Suceava vinde o vie la Cotnari (Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 379).

[48] N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 214—215, nr. 20.

[49] *DRH*, A, XIX, p. 496, nr. 356.

[50] În 1618 primesc, împreună cu tîrgoveții români, întărire domnească, pentru o bucată din hotarul tîrgului *(DIR*, A, 4/XVII, p. 272—273, nr. 327) ; v. și doc. din 4 mai 1637, în care apar ca martori armenii Chircor și Agop (Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, III, p. 69—70, nr. 37).

[51] Matco armeanul era negustor de băuturi *(Catalog*, IV, nr. 1 263), iar Luca armeanul vindea în 1601 o paraginâ de vie (Arh. St. Iași, p. MLXV). Un Bogdan armeanul era proprietar de vie la Șorogari („Buletinul «Ion Neculce»", fasc. 8 (1930), p. 108—109).

[52] *Catalog*, Supl. I, nr. 265. După mărturia lui Bakšić, la Roman erau 80 de case de armeni, cu 450 de suflete. Aveau biserică din zid zugrăvită *(Cătăori străini*, V, p. 244). După Bartolomeo Bassetti, în 1645, la Roman erau tot 80 de case de armeni, cu 360 de suflete *(Ibidem*, V, p. 185).

[53] Printre orășenii de aici apar ca martori (1695) și armenii Hanco, Ioan și Lohan (Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, XV, p. 106—107, nr. CXIII). Preotul armean Simeon Dbir Lehați, menționat și mai sus, găsește aici o biserică armeană de piatră cu un preot, și 20 de case armenești *(Călători străini*, IV, p. 346).

[54] Aici depun mărturie (1615) armenii Malic și Coceac (*Молдавия I*, p. 286—288, nr. 129).

[55] *Călători străini*, VII, p. 209.

[56] *Catalog*, III, nr. 2 182 și nr. 2 173.

[57] N. Iorga, *Armenii și românii...*, p. 29.

[58] „Buletinul «Ion Neculce»", fasc. 5 (1925), p. 175, nr. XCIV.

[59] N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 543.

[60] N. Iorga, *Armenii și românii...*, p. 31.

semnalată de majoritatea călătorilor străini, în special începînd cu prima jumătate a secolului XVII. Niccolò Barsi[61], Bakšić[62], Paul Beke[63], Marco Bandini[64] și Ștefan Atanasie Rudzinski[65], îi menționează și pe turci, alături de negustori de alte neamuri, întîlniți la Iași, într-o perioadă în care se circumscrie în linii mari domniei lui Vasile Lupu. Alta este situația începînd cu ultimul sfert al secolului XVII, cînd unii dintre călătorii străini sînt surprinși de numărul mare ai negustorilor turci aflat în Moldova. Dintre acești călători amintim pe călugărul minorit Antonio Angelini din Campi[66] și pe starețul rus Leontie[67]. Și Dimitrie Cantemir semnalează prezența la Iași a destul de mulți turci, care se ocupau cu negoțul[68]. Denumirea de negustător în ce-i privește pe turci, la fel ca și pe greci, are în documentele vremii un sens mai larg decît cel obișnuit. Termenul amintit corespunde și noțiuni de „cămătar". Ca și în cazul grecilor, acești „negustători" nu se ocupau numai cu cămătoria, ci, după cum arată și denumirea lor, practicau și comerțul, fiind specializați în achiziționarea unor produse de un fel anumit. Ei făceau oficiul de furnizori ai pieții din Constantinopol cu unele produse alimentare, în special vite, carne conservată, unt și miere. Unii dintre ei arendau și terenuri pentru îngrășarea vitelor cumpărate[69]. Alții erau specializați în exportul de miere și ceară, așa-numiții „balgii". Ceara avea mare căutare și la Veneția. În 1671 se punea în vînzare un loc din Iași, pe ulița Sărăriei, cu un teasc de ceară instalat acolo, făcut de Abdul turcul[70]. Documentul prezintă un deosebit interes, deoarece îndreptățește presupunerea că turcii stabiliți în Iași aveau un cartier al lor. Aceeași era situația și în ceea ce-i privea pe armeni și pe evrei. Se știe că în Sărărie a existat în secolele XVIII și XIX un mecet și un cimitir turcesc. La mijlocul secolului XVII Mehtir-Paşa, ulterior creștinat, stăpînea cinci prăvălii în centrul comercial al Iașilor, în tîrgul lui Barnovschi. Odată cu trecerea la creștinism, dăruia cele cinci dughene „bisericii celei mari din Ierusalim"[71]. Rezultă de aici că unii dintre turcii stabiliți în Moldova erau și importatori de produse sud-dunărene. Și în această perioadă se menține interdicția deținerii de bunuri imobiliare de către musulmani. Casele, viile sau terenurile obținute de la debitorii insolvabili erau vînduate elementelor locale, boieri sau orășeni[72]. La 22 noiembrie 1677, turcul Sala aga vindea lui Iliaș Alexandru voievod un loc de casă în Iași, pe Ulița Armenească, cu 150 de lei. El cumpărase acest loc de casă de la Husein fost bulubbașă, care, la rîndul său îl cumpărase mai înainte de la un creștin[73]. S-a stabilit că activitatea de bază a turcilor veniți în Moldova era cămătăria[74]. În întîlnim stabiliți aproape în toate orașele din Moldova (Iași, Bacău, Roman, Bîrlad, Suceava, Focșani). În Iași exista și o chervăsărie turcească, unde erau găzduiți negustorii și cămătarii turci[75]. Nu cunoaștem care erau obligațiile negustorilor turci față de vistieria domnească, în ceea ce privește Moldova. Știm că în Țara Românească, în prima jumătate a secolului XVII, negustorii musulmani plăteau o taxă denumită „badj". Acest drept era confirmat domnilor munteni prin firmane ale sultanului[76].

---

[61] *Călători străini*, V, p. 75.
[62] *Ibidem*, p. 233.
[63] *Ibidem*, p. 276.
[64] *Ibidem*, p. 328.
[65] *Ibidem*, VII, p. 150.
[66] *Ibidem*, p. 339—340.
[67] *Ibidem*, VIII, p. 189.
[68] D. Cantemir, *op. cit.*, p. 297.
[69] Un turc din Bîrlad cumpăra, la 13 februarie 1702, iarba de pe moșia Drăcșeni, ț. Tutova, cu 20 de lei (Th. Codrescu, *Uricariul*, XVII, p. 24).
[70] *Catalog*, III, nr. 2104.
[71] *Ibidem*, II, nr. 2192.
[72] Vezi *ibidem*, III, nr. 252, și N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 407.
[73] „Buletinul «Ion Neculce»", fasc. V (1925), p. 172.
[74] Vezi I. Caproșu, *Camăta în Moldova pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1979, (teză de doctorat).
[75] *Catalog*, III, nr. 252.
[76] Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești (1601—1712)*, București, 1984, p. 199, nr. 81.

În activitatea lor comercială și cămătărească, turcii aflați în Moldova se făceau vinovați de multe abuzuri și spolieri. Pentru curmarea acestora, era necesară, uneori, chiar intervenția sultanului. Primul firman de acest fel cunoscut nouă este cel al sultanului Murad IV, adresat lui Miron Barnovschi, domnul Moldovei, în 1627, prin care acesta era împuternicit să-i oprească pe supușii otomani care veneau din cazalele Brăila și Ismail, „pentru profitul și cîștigul lor propriu", să ia furaje și merinde de la populație fără bani [77]. În a doua jumătate a secolului se semnalează pentru prima oară prezența negustorilor lazi, atît în Moldova, cît și în Țara Românească. Abuzurile și jafurile comise de aceștia au determinat autoritățile de la Constantinopol să trimită pe unii funcționari cu împuterniciri speciale, pentru a-i scoate din aceste țări. Un document turcesc din 1679 precizează că lazii fuseseră mobilizați la expediția împotriva Cameniței, dar după terminarea campaniei au rămas în aceste țări [78]. Altă împuternicire, din 1680, era dată unui ofițer de ieniceri, trimis să scoată din Iași pe „tîlharii lazi", în număr de peste 100, care făceau parte din tagma ienicerilor dedați negoțului și din alte categorii, care aveau îndatoririle ienicerilor și slujitorilor. Aceștia, în frunte cu lazul Osman Yazîgi, fost mai înainte secretar al domnilor Țării Românești și Moldovei, au venit înarmați la curtea domnească, sub pretextul unor plîngeri, atacînd palatul și rănind pe unii boieri, curteni și servitori. Producătorii acestei tulburări urmau să fie duși la Babadag, pentru a fi judecați [79]. Negustorii lazi vor mai fi întîlniți și în secolul următor, cînd va fi necesară intervenția domniei pentru expulzarea lor din Moldova.

Ca participanți la comerțul moldovenesc se întîlnesc în secolul XVII și evreii, numiți în documente „jidovi". Nu se cunoaște perioada cînd au venit în Moldova și nici numărul lor aproximativ. Prezența lor aici este atestată în mod indirect încă din timpul lui Ștefan cel Mare, cînd sînt semnalați negustori evrei veniți din Imperiul otoman [80]. În secolul XVI, izvoarele menționează numeroși evrei, atît din Imperiul otoman cît și din Polonia, care făceau afaceri sau se aflau în trecere prin Moldova. Existența unei comunități evreiești la Iași este atestată pentru prima dată la sfîrșitul secolului XVI [81]. La începutul secolului următor sînt atestate comunități evreiești și la Botoșani și Ștefănești [82]. S-ar părea că prin 1618 la Iași exista o comunitate evreiască de rit spaniol, avînd în frunte pe rabinul Solomon Ben Arayo, medic distins [83]. La curtea lui Vasile Lupu se afla doctorul evreu Arie Iehuda Sia, chemat apoi în Transilvania de principele Gheorghe Rákóczi I [84]. Din informațiile existente rezultă că în această perioadă evreii se ocupau în special cu fabricarea și comercializarea rachiului. În 1630 este amintit un Abraham, arendașul Mitropoliei Sucevei, care este scutit de toate dările către domnie. Scutirea decurgea din privilegiul mitropoliei de a vinde rachiu la cîrciumile din orașul amintit [84]. Un alt evreu orîndar întîlnim în 1657, la Popricani, în apropiere de Iași, căruia Gheorghe Ștefan voievod îi vînduse peștele din heleșteul confiscat de la Iordache Cantacuzino fost mare vistiernic [85]. S-ar părea că cele mai numeroase comunități evreiești se aflau la Iași și la Focșani. Spre sfîrșitul domniei lui Vasile Lupu, la Iași se afla o comunitate destul de numeroasă. Dintr-o relatare contemporană aflăm că în timpul nunții domniței Ruxandra, evreii au stat ascunși, de frica cazacilor. Vreo 60 dintre ei, care s-au arătat mai curajoși, au trebuit să plătească o grea răscumpărare [87].

---

[77] *Ibidem*, p. 206, nr. 87.

[78] *Ibidem*, p. 353—354, nr. 162.

[79] *Ibidem*, p. 361—362, nr. 170.

[80] Victor Eskenasy, *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*, I, București, 1986, p. 15, nr. 15.

[81] *Ibidem*, p. 66, nr. 87.

[82] *Ibidem*, p. 73—74, nr. 98.

[83] *Ibidem*, p. 83, nr. 116. Vezi și N. Iorga, *Istoria evreilor în țările noastre*, București, 1913, p. 8.

[84] *Izvoare și mărturii...*, I, p. 95—96, nr. 130.

[85] *Din tezaurul documentar sucevean*, București, 1980, nr. 311.

[86] Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III$_1$, p. 91—92, nr. 67.

[87] *Doc. Hurmuzaki*, supl. II 3, fasc. 1, p. 88.

Ca peste tot în Europa, aveau un cartier al lor, situat pe atunci la periferia orașului. Poate fi localizat, după informațiile din documentele interne. „Școala jidovească", după limbajul epocii, adică sinagoga, se afla în „poporul Curelarilor", probabil pe locul unde se află astăzi Sinagoga Mare[88]. Existența unei alte „școli a jidovilor" la Focșani[89], în ultimii ani ai secolului, face verosimilă afirmația că în cele două orașe moldovene ar fi trăit rabinul Nathan Hanover, un învățat de mare prestigiu în rîndul evreimii europene a epocii, care în acest timp a tipărit un dicționar în patru limbi : ebraic-latin-german-italian și o culegere de rugăciuni în limba ebraică, apărută la Wilmesdorf, în 1690, în care autorul ei se intitulează „rabinul sinagogii din Iași"[90]. În a doua jumătate a secolului mai sînt atestate comunități evreiești la Piatra[91] și Tîrgu Neamț[92]. Alături de greci, turci și armeni, evreii din Moldova au desfășurat și o intensă activitate cămătărească. Mulți dintre ei erau veniți de la Constantinopol, ca și companionii lor de alte naționalități.

Activitatea negustorilor străini din Moldova veacului XVII a fost determinată în măsură considerabilă de relațiilor lor cu domnia. În general, domnii Moldovei au avut o atitudine binevoitoare, iar în unele cazuri chiar protectoare față de acești negustori. Ei erau elemente indispensabile pentru desfășurarea normală a activității economice și pentru asigurarea îndeplinirii obligațiilor față de Poartă. Fără ei nu se puteau valorifica produsele țării și nici nu se puteau satisface unele din cerințele clasei dominante. Disponibilitățile pecuniare ale negustorilor străini aveau o mare pondere în obținerea bunăvoinței domnești. Considerabilele venituri ale domniei, provenite din taxele vamale, își spuneau de asemenea cuvîntul. De aceea, plecarea „negutătorilor" era considerată de domni o adevărată calamitate. Pe parcursul secolului se cunosc cel puțin două cazuri de „emigrare" din Moldova a negustorilor străini. Pentru a-i atrage, unii domni le acordau însemnate privilegii. Fiind considerați supuși străini și bucurîndu-se de protecția Porții, acești negutători erau scutiți de sarcinile fiscale și de celelalte obligații la care erau impuși ceilalți locuitori, printre care și negustorii de țară. Faptul că unii domni au fost nevoiți să le reînnoiască privilegiile, pentru a-i atrage din nou în țară, dovedește că acestea nu erau respectate totdeauna. Atitudinea domnilor era determinată și de gradul lor de supunere gață de Poartă.

Primul dintre domnii Moldovei, despre care știm că a fost nevoit să acorde scutiri „negutătorilor" din Iași, a fost Moise Movilă, în prima domnie. Cartea domnească din 1631, la care am mai făcut referiri, constată că din țară au fugit negutătorii bogați, iar acum vreau să fugă și cei săraci. Edificatoare este și precizarea că negustorii sînt tot oameni străini, veniți de prin alte țări. Domnul amintit hotărăște ca negutătorii să fie scutiți de dări, avînd numai obligația de a schimba banii ce li se vor da de la vistieria domnească, „să facă bani buni de argint"[93]. Activitatea multilaterală desfășurată de acești negutători este evidentă. În primul rînd, ei erau mari manipulatori de bani dispunînd de sume considerabile. Totodată, erau și un stimulator al circulației monetare. Din două documente, foarte interesante, reiese că ei înlesneau și plasamentul banilor, indiferent de mărimea sumelor[94]. Boieri mai mari sau mai mici le încredințau banii disponibili, spre fructificare.

Un alt privilegiu este acordat negutătorilor din Iași de Constantin Cantemir voievod la 4 mai 1686. De fapt, este vorba de stabilirea unei dări fixe, care urma

---

[88] *Catalog*, IV, nr. 1330. Vezi și Dan Bădărău și I. Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*, Iași, 1974, p. 413.

[89] *Catalog*, IV, nr. 1501.

[90] Scarlat Callimachi și S. Cris-Cristian, *Călători și scriitori străini despre evreii din Principatele românești*, Iași, 1935, p. 25—26.

[91] *Izvoare și mărturii...*, I, p. 117—118, nr. 161.

[92] Melchisedec, *Cronica Romanului*, II, p. 235—236.

[93] Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), XXX/86.

[94] Este vorba de o însemnare a lui Dumitru Buhuș fost vistiernic, din 1635 mai 28 (Arh. St. București, Doc. istorice (fost Bibl. Acad.), XLVII/182 b), și de testamentul lui Dumitrașco Erali clucer, din 17 mai 1646 (Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XVI, p. 76, nr. CVIII). Acesta dăduse lui Isar 410 taleri să cumpere soboli de la Moscova, pentru care urma să-i plătească dobîndă.

să fie achitată de întreaga breaslă, fără ca membrii ei să fie obligați să suporte sarcinile la care erau supuși ceilalți orășeni (podvoade, conac, cai de olac, găzduire de „musafiri", desetină din stupi și groștină). Privilegiul a fost acordat datorită faptului că beneficiarii erau străini. Nu se precizează suma care trebuia plătită de negustorii ieșeni, în schimb actul conține o clauză deosebit de interesantă: „iară de vor mai veni și alți negutitori, să nu-i tragă la dînșii, ce afară de soma care sînt ei tocmiți cu domnia mea, să se adaugă soma, iar nu să se scază"[95]. Rezultă că acești negustători erau constituiți într-o breaslă fiscală, la fel ca și alți orășeni străini, și că numărul lor era oscilant, oricînd putînd să vină și alții din afara țării. Aceștia urmau să plătească împreună cu ceilalți membri ai breslei abia după ce se încheia o nou înțelegere cu vistieria. Probabil, cuantumul total al contribuției era stabilit și în funcție de numărul breslașilor. Și de data aceasta, factorul determinant în acordarea acestui privilegiu a fost împuținarea negustătorilor, „fiind acmu aceste răscoale și umblînd limbi străine".

Protecția domnilor Moldovei, cel puțin a unora dintre ei, acordată negustătorilor străini, nu se limita doar la activitatea acestora în interiorul țării, ci se extindea și în afara granițelor Moldovei. Un constant sprijinitor al negustorilor greci din Imperiul otoman, mulți dintre aceștia rezidenți în Moldova, a fost Vasile Lupu. Este cunoscută atenția pe care a acordat-o grecilor din diferite zone sud-dunărene, fie că aceștia se stabileau în Moldova sau rămîneau în afara ei. Pe lîngă rolul de sprijinitor al bisericii ortodoxe de pe cuprinsul Imperiului otoman, domnul amintit și l-a asumat și pe acela de susținător al negustorilor greci. Bineînțeles, acest ajutor nu era dezinteresat. Într-o scrisoare din 22 iulie 1639, domnul Moldovei cerea castelanului Cracoviei să facă dreptate unui negustor străin. Intervenția sa era motivată astfel: „căci, ca străini, acești negustori nu pot recurge la altă protecție decît a mea"[96]. Totodată, sprijinul acordat de Vasile Lupu negustorilor greci reiese și din examinarea documentelor privitoare la comerțul cu blănuri practicat de aceștia. Ei aduceau din Rusia mari cantități de blănuri prețioase, cu aprobarea țarului Alexei Mihailovici, în urma intervenției prin scrisori a domnului Moldovei[97]. Uneori cantitatea de blănuri solicitată era impresionantă. Astfel, în noiembrie 1646, „solii" moldoveni Zosima Gheorghe și Andrei Atanasie cereau țarului învoirea de a cumpăra 30 de soroace de soboli (1 200 bucăți)[98]. Din întreg secolul XVII, perioada domniei lui Vasile Lupu este răstimpul în care s-au adus cele mai multe blănuri din Rusia. An de an se succed scrisorile prin care domnul cere să i se trimită aceste prețioase articole sau cere învoirea de a cumpăra, pentru supușii săi. Nnîedoielnic, multe din blănurile cumpărate de domn erau trimise în dar la Poartă, însă e posibil ca unele să fi fost și comercializate. Încă la începutul secolului (1609), sultanul Ahmed I îi poruncea lui Constantin Movilă voievod să-i procure din „<Țara> Moscovită" zece legături de blănuri de samur, de cea mai bună calitate[99]. Tot greci erau și trimișii la Moscova ai lui Gheorghe Ștefan (Dimitrie Nicolae) și ai lui Ștefăniță Lupu (Nicolae Manoil)[100]. S-ar părea că, cu toată atitudinea sa antigrecească,

---

[95] Th. Codrescu, *op. cit.*, II, p. 35—36.

[96] Hurmuzaki, *Documente*, supl. II 2, p. 621—622.

[97] Tr. Ionescu-Nișcov și A. Constantinescu, *Relațiile comerciale româno-ruse în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Analele româno-sovietice", Istorie, an X (1956), nr. 3, p. 86—88.

[98] *Ibidem*, p. 87. Deși numele acestor soli par a fi curat românești, avem totuși de a face cu greci. Este moda grecească a vremii de a se înlocui numele de familie cu prenumele tatălui, la persoane de condiție oarecum modestă. Astfel, la Galați, doi negustori de frunte, neîndoielnic greci (o arată și numele), se numeau Tudori Arghiri și Toderașco Tudori (Paul Păltînea, *Informații privind comerțul orașului Galați în secolul al XVII-lea*, în *AIIAI*, IX, 1972, p. 149, nota 42).

[99] Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 153—154, nr. 153.

[100] Tr. Ionescu-Nișcov și A. Constantinescu, *op. cit.*, p. 90—91.

primul dintre domnii amintiți nu s-a putut lipsi de concursul „negutătorilor" greci. De altfel, spre sfîrșitul domniei, el își schimbă atitudinea și față de unii din boierii de origine grecească, foști susținători ai lui Vasile Lupu. Astfel, în 1657, îi restituie lui Iordache Cantacuzino satul Popricani, motivînd că i-a fost confiscat acest sat „căci se tîmplase vremile cu scîrbă" [101].

Înainte de a încheia, precizăm că-i considerăm străini pe comercianții din Moldova, denumiți în izvoarele vremi „negutători", nu atît datorită originii lor etnice, cît mai ales datorită statutului lor juridic și fiscal. Aceștia, fiind considerați supuși otomani se bucurau de privilegii inaccesibile negustorilor de țară. De aceea, ei nu pot fi puși pe același plan cu armenii sau cu evreii, care, în cele mai multe cazuri, nu mai aveau și o altă patrie. În schimb, este mare similitudinea cu negustorii turci, alături de care participau la spolierea populației din Moldova.

[101] Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, III$_1$, p. 91—92, nr. 67.

DOUĂ MANUSCRISE MORAL-FILOZOFICE DIN SECOLELE XVII ȘI XVIII ÎN COLECȚIILE BIBLIOTECII „ASTRA"

DE

MIRCEA AVRAM

În colecțiile Bibliotecii „Astra" se află un coligat, cuprinzînd două manuscrise care prezintă un interes deosebit atît prin conținutul cît și prin vechimea lor.

Primul, este o copie după „Al lui Dimitrie Constantin Voevoda Divanul lumii cu înțeleptul sau giudețul sufletului cu trupul" executată în 1703 — deci la numai cinci ani după apariția operei tipărite la Iași în 1698 — la Ocna Sibiului, de către popa Ioan — copie cunoscută cercetătorilor prin descrierea amănunțită făcută de Șt. Pașca încă în 1943[1].

La această descriere amănunțită, dar, făcută — probabil — după informații, fără a fi văzut manuscrisul — ar mai fi, totuși, de adăugat cîte ceva. Astfel, trebuie spus că în cele 212 file (din care 205 numerotate și șapte nenumerotate), avînd cîte 20 de rînduri pe pagina plină, manuscrisul cuprinde numai textul românesc al operei lui Dimitrie Cantemir și că lipsesc nu numai foaia de titlu și „stihurile pre herbul țării", cum afirmă Șt. Pașca[2], ci și cuvîntul „tipografilor ostenitori", Athanasie și Dionisie, pentru iertarea greșelilor săvîrșite la culegerea lucrării.

De asemenea mai trebuie spus că manuscrisul nu se termină — cum reiese din lucrarea mai sus citată — „scara cărții dintîi și a doua", ci cu „Scara cărții a treia" sau — mai exact — cu cuvintele care încheie această scară: „conețul scării ai cărții aceștiia" — după care, omițînd acel cuvînt de iertarea greșelilor, urmează data și numele copistului: „mța mai 15 zile: ai 1703/în zilele Craiului de Buda Iosif Leopold/Scris-am eu popa Ioan din Vizogna (Ocna Sibiului — n.n.) și, repetat cu altă cerneală: „scris-am eu popa Ioan din Vizocna".

Rezumîndu-ne deocamdată la cele cîteva corecturi pe marginea descrierii făcute de Șt. Pașca, ne oprim asupra celui de-al doilea manuscris al coligatului.

Este vorba de [A] „Înțeleptului Varnava minunată arătare a vederii lui cu pildă tuturor. Despre un trup bogat și despre un suflet care după multă jaloba lor cu amar unul către altul în ce chip au pogorît în iad" (*Bibl. Astra. Cota C.M. 44*). Legat în epocă (coperte de lemn îmbrăcate în piele ornamentată cu motive florale și geometrice, cu un medalion romboidal cu chipul lui Hristos pe prima copertă), împreună cu copia „Divanului", manuscrisul în chirilice, scris cu cerneală neagră — cu titluri, subtitluri și inițiale cu roșu — avînd 32 file numerotate cu 23 rînduri pe pagina plină, este datat pe fila 32 v.: „Din nașterea împelițărei lui Dumnezău cu laudă noaă în anul cest nou în miia și șase sute și șapte zeci".

Titlurile capitolelor, scrise cu roșu, sînt:

„Sufletul cel venit grăi către trupul carele șeade spre sicriiu" (f. 3 r.)

„Trupul răspunde spre voroava certărilor sufletului" (f. 6 v.)

„Sufletul mai răspunde către trup" (f. 10 r.)

---

[1] Șt. Pașca, *Des copies du „Divan" de Démètre Cantemir en Transylvanie*, Extrait. Langue et litterature. Bulletin de la section litteraire. Vol. II, București, 1943.

[2] *Ibidem*, p. 120.

„Spre voroava trupului cu amar să jăluiaşte despre sine sufletul" (f. 16 r.)
„Cel trup cu întristare îngreuiat despre uşurială face întrebare (f. 17 v.)
„Sufletul cel păcătos răspunde celui trup amărât" (f. 18 v.)
„Dracii cei muncitori grăesc" (f. 23 v.)
„Cel suflet urgisit cu plîns mare striagă sus în cer" (f. 24 r.)
„Dracii cei muncitori răspund sufletului" (f. 25 v.)

Numele copistului nu este indicat. În schimb, intercalat în text, cu roşu, la filele 1 v. şi 23 r. se află menţiunea „Autor S. V.", iar la 25 r. şi 26 v. — tot încadrat cu roşu — „Pria podobnăim Varnava" şi — respectiv — „P. Varnava" (prea cucernicul, prea sfinţitul Varnava).

Rezultă că scrierea ar fi a sfîntului apostol Varnava — sau Barnaba, cum este cunoscut în literatura catolică[3] — un levit originar din Cipru, făcînd parte din rîndul Apostolilor, patron al oraşului Milano, unde, de altfel, se afla — iniţial — şi ordinul călugăresc al Barnabiţilor[4], sfînt prăznuit însă şi de Biserica ortodoxă la 11 iunie.

Dar în toată această literatură de specialitate[5] — catolică sau ortodoxă — nu se cunoaşte decît o singură scriere a lui Varnava şi anume o epistolă, care, prin conţinutul ei, nu are nimic comun cu manuscrisul pe care îl semnalăm[6]. Ba mai mult decît atît, epistola respectivă, se pare, este trecută pe o listă, alcătuită în anii 1667—1669, cuprinzînd „cărţile ceale minciunoase, pre care nu se cade a le ţinea şi a le ceti direptu credincioşii".

Ea nu poate fi nici o versiune a scrierii cu aceeaşi temă a lui Gabriel Thureson, conte de Oxenstierne (1641—1707), manuscrisul nostru fiind datat anterior acelei dispute între trup şi suflet a lui Oxenstierne (cca. 1706—1707), iar copiile, cunoscute, care au circulat la noi, provin abia din secolul XVIII.

Nu am aflat vre-o referire la un manuscris asemănător atribuit lui Varnava sau Barnaba, nici în cataloagele colecţiilor de manuscrise publicate de diferitele biblioteci din ţară (Biblioteca Academiei, Biblioteca „Gh. Asachi" Iaşi, Biblioteca „V. A. Urechia" Galaţi etc. etc.). S-ar putea deci presupune că manuscrisul aflat în colecţiile Bibliotecii „Astra", dă la iveală o altă scriere — necunoscută pînă acum — care a circulat la noi şi care tratează acest subiect frecvent abordat în epoca respectivă.

După cum rezultă şi din titlurile capitolelor, tendinţa manuscrisului este religios-moralizatoare, dar nu lipsesc nici referiri la personalităţi istorice, în legătură cu viaţa şi cu sfîrşitul lor (între care Alexandru Machedon, Iuliu Cezar, Hanibal, Cicero, Brutus, Antoniu, Cato ş.a.) — spre a-şi motiva îndemnul „Pentr-aceia oame, lasă trufa lumie, obrăznicia cea mare şi făţăriia ei, ureaşte-i vicleniia şi podoaba ei. Spre urgie-i ducătoare mărirea ei.

Multe deregătorii, cinsti, şi domnii, răsfăţări, ospeţe şi giocuri, cu bucurii, fealuri de podoane, dragoste, veselii, toate-s de nemica, pofte de nebunii".

Iar mai departe, referindu-se la aparenţe şi la spoială: „Potriveaşte-să celui zugrav mai vărtos, ce scrie podoaba oamenilor frumos, cu mîni, cu picioare, cu faţa vederoasă. Ci inimă şi rînză nu pune întrînsa. Tocmai aşa-i şi lumina de fătarnică..."

---

[3] F. Vigouroux, *Dictionnaire de la Bible*, Tom. I. Deuxieme partie, Paris, 1926, p. 1461—1467.

[4] Minerva. *Enciclopedie română*. Cluj, 1929, p. 153 şi C. Diaconovich, *Enciclopedie română*. Tom. III. Sibiu 1904, p. 1 194.

[5] Hermann Gunkel, Leopold Ichanneck... *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie u. Religionswissenschaft*, Zweite Vollig neubearbeitete Auflage. Erster Band. A—D. Verlag von I. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1927, p. 765, 767 şi *Patrologia graeco-latinae*. Tomus II. Parisiis, Apud Garnier fratres, editores et J. P. Migne succesores, 1886, p. 727.

[6] Otto Bardenhewer, *Geschichte der Altkirchlichen Literatur*, Erster Band. Freiburg im Breisgau, 1913, p. 103—116.

[7] Şt. Paşca, *op. cit., p. 117*; A. Lambrior, *Limba română veche şi nouă. (Tălmăcirea românească a scrierilor lui Oxenstiern)*, în „Convorbiri literare", nr. 9, 1 dec. 1873, p. 325—334; N. Drăganu, *Pagini de literatură veche. (O colecţie de cărţi populare...)*, în *„Dacoromania.* Buletinul Muzeului limbei române", anul III, 1922—1923, Cluj, 1924, p. 238—240.

Şi manuscrisul se încheie cu „Ceaste pilde-s scrise cu înfricare din cel somn şi păcat pre toţ să-i deştepte..." (f. 32 r.).

Să fie acest manuscris o încercare de substituire a „epistolei lui Varnava", interzisă de biserica ortodoxă ca fiind „mincIunoasă" ? Să fie oare o lucrare originală, sau mai degrabă o traducere ?

Ne derutează termeni ca „Autor" — într-un manuscris din secolul XVII ! — alături de termeni slavi ca „priapodobnăi" sau „cazateli" (povestitor, cuvîntător). Care este locul de origine al acestui manuscris ? Forme ca „acmu" sau „pocloane", „oame" etc., s-ar părea că ne indică nordul ţării.

Cine e copistul ? Caligrafia, ductul — în ciuda unor mici deosebiri, acceptabile dacă ţinem seama că între cele două manuscrise legate împreună e un răstimp de 33 de ani, că e o altă pană etc. — şi însăşi faptul că e legat împreună cu „Divanul", ne fac să înclinăm a atribui copierea acestui manuscris tot popii Ioan din Ocna Sibiului. Căci el, care apare în pictura votivă a bisericii ocnene alături de Constantin Brîncoveanu, ţinînd pe mîini, împreună cu domnitorul muntean, ca un adevărat ctitor, biserica aceasta ; el, care — poate a legat laolaltă aceste două manuscrise înrudite prin tematică, dovedind un interes special faţă de acest subiect prin însăşi copierea „Divanului" — ar putea fi şi copistul acestui manuscris atribuit — din motive care ne rămîn deocamdată necunoscute — sfîntului Varnava.

Localizarea manuscrisului prin studierea atentă a acestuia de către specialiştii în materie — poate şi prin descifrarea filigranului hîrtiei, care, datorită formatului 4° se află la mijlocul dinspre cotor şi este dificil de identificat printr-o calchiere cu mijloace primitive ar putea da răspunsurile în privinţa paternităţii, al originalităţii, însemnătăţii şi localizării manuscrisului — pe care astăzi încă nu le putem oferi. Ne facem însă datoria de a-l semnala, socotind că merită un studiu atent şi aprofundat al specialiştilor.

[8] Indice de cărţi oprite. Mss. nr. 1570 din Biblioteca Acad Rom., în N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura românească*, I, Bucureşti, 1974, p. 331.

ASPECTE COMPORTAMENTALE ÎN PRIMĂVARA REVOLUȚIEI DE LA 1848 DIN TRANSILVANIA

DE

GELU NEAMȚU

Extinderea cîmpului de investigare asupra unor probleme ale istoriei, abordîndu-le și din punct de vedere interdisciplinar, va avea întotdeauna drept consecință lărgirea orizontului acestei științe, ameliorarea perspectivelor ei și o mai utilă slujire a obiectivelor pe care le urmărește.

Materialul de față încearcă să se înscrie în acest gen de cercetare de graniță luînd în dezbatere aspecte aparent mărunte din cadrul relațiilor interumane, în planul devenirii istorice, marcate de momentul revoluționar 1848 în Transilvania, cît și unele manifestări ale impactului informațional, toate, cu certe implicații de psihologie socială. Dată fiind interferența de planuri, problematica mai sus menționată se cere examinată atît din punctul de vedere al istoriei cît și din cel al psihologiei sociale și sociologiei ; în acest fel cercetarea devenind mai complexă e mult mai tentantă, iar concluziile se pot bucura de mai multe argumente.

Supuse unor astfel de analize, manifestările comportamentale ale unor persoane sau grupuri sociale, etnice ori culturale viețuind în urmă cu un secol și patru decenii a căror reacții și atitudini par surprinzător de exact consemnate în acte, rapoarte, articole de presă, scrisori oficiale sau particulare păstrate în fondurile arhivelor, dezvăluie fațete noi, mai nuanțate a realităților istorico-sociale existente la acea vreme.

Evident, pentru istoria noastră modernă nu este lipsit de interes să se cunoască mai detaliat modul în care au reacționat, sub aspect comportamental, principalele clase și pături sociale ale Transilvaniei (nobilimea propietară, aparatul birocratic, țărănimea iobagă și intelectualitatea) din cea de-a doua jumătate a lunii martie, pînă la Adunarea de la Blaj din 3/15 mai 1848, care este etapa cheie, respectiv cea mai caracteristică pentru primăvara unei revoluții.

Stările de spirit pot fi desigur, în general și intuite, dar atunci cînd ele sînt analizate pe document, intuiția capătă ratificarea certitudinii și ca urmare, consacrarea științifică. Privind problema stării de spirit în cadrul comunicării interumane, ea dobîndește valențe noi dînd la iveală aspecte interesante privind conținutul, dinamica și importanța propagării informațiilor derivate din aceasta. Astfel la 1848 se activează fără precedent vehicularea informațiilor de tot felul, dar mai ales se intensifică acel fenomen psiho-social ieșit din comun al informației false, adică al zvonurilor, care merită și el o analiză mai detaliată. Atît apariția cît și circulația zvonurilor n-au fost deloc întîmplătoare, ci determinate de cauze perfect identificabile istorice ; cît despre efectele lor, acestea au constituit o realitate istorică incontestabilă.

Canalele de comunicare pe care au circulat informațiile au fost puține și modeste, dar mulțimea rapoartelor oficiale, circularelor, a scrisorilor particulare, a manifestelor și proclamațiilor, atestă că au funcționat din plin. Credem că nu e de prisos să le enumerăm : 1) Presa românească, germană și maghiară ; 2) ștafeta cu cai ; 3) înștiințarea poporului prin baterea tobei or în adunări convocate special ; 4) poșta obișnuită și poșta rapidă ; 5) înștiințările scrise afișate ; 6) Înștiințarea verbală de la om la om. În cea din urmă se cuprinde și circulația informațiilor provenite de la călătorii ardeleni în țările străine.

Cu privire la răspîndirea informațiilor în perioada revoluției de la 1848, George Barițiu, fondatorul presei românești din Transilvania, revoluționar de

frunte al românilor, zugrăvea situația extrem de sugestiv, arătînd că în pofida rigorii neîndurate a cenzurii și cu toată vigilența poliției de la graniță „...cărți și ziare, idei și teorii propagate în Franța pătrundeau" în Transilvania „ca prin aer". Librarii și alți negustori primesc amenzi, li se fac percheziții la domiciliu sau în prăvălii, li se confiscă ziarele și cărțile și unii sînt chiar pedepsiți cu închisoarea, dar, arată mai departe Barițiu, călătorilor cărora „li se confiscau cărțile la frontarii, le rămîneau ideile în capetele lor, care nu se puteau confisca" [1].

Al. Papiu Ilarian, alt fruntaș al revoluției românilor, nota la 25 martie 1848, cu privire la viteza de propagare a informațiilor, următoarele: „faima întîmplărilor grandioase din toată Europa zburînd cu iuțeală de fulger în toate părțile, aduse în vie mișcare și tinerimea de aici" [2]. Știrea se răspîndește „fulgerător" după unele documente, ca o „epidemie" după altele. Transilvania intrînd astfel în noua epocă a transformărilor și timpul aproape imobil sau liniștit curgător în lungile secole de feudalism, respectînd doar ritmul anotimpurilor, brusc își schimbă cadența, se accelerează; și de acest fapt oamenii sînt conștienți. Se exprimă clar în documente această nouă percepere a timpului. O face de pildă un notar din Transilvania într-o scrisoare către cancelarul Jósika de la Viena: „Vremurile s-au schimbat — spune el — săptămînile sînt acum decenii" [3].

Știrea izbucnirii revoluției franceze, vieneze și ungare a avut în Transilvania o traiectorie rapidă; practic, în cîteva zile a cuprins concomitent, atît cercurile domniante, cît și masele. Starea de spirit provocată de aceste știri este foarte diversă și se manifestă diferențiat în cadrul principalelor grupuri sociale.

Starea de spirit a nobilimii feudale din Transilvania se înscrie de pe acum în întreg spectrul: de la neliniște la îngrijorare și apoi la frică. Comitele suprem al Tîrnavei, Haller Ignác, scria în acest sens guvernatorului Transilvaniei, Teleki József, că: „...în afară de frica ce stăpînește nobilimea proprietară de moșii, nu raportez nimic neliniștitor". Cu o fină pătrundere a psihologiei umane, același comite descrie și mecanismul apariției sus-menționatei stări de spirit a nobilimii: „...proprietarii care locuiesc în apropiere și trec pe aici au obiceiul de a se înspăimînta unii pe alții cu situații imaginate, deduse din cele întîmplate, și cu știri false, aduse din toate părțile. Astfel, am observat nu o singură dată cum crește treptat frica acestor domni în timpul discuțiilor" [4]. Sentimentul de frică se accentuează transformîndu-se treptat într-un sentiment de groază mai cu seamă în două cazuri, cînd se vorbea despre comunism (despre comunismul egalitarist de sorginte țărănească, desigur) și despre înarmarea iobagilor. Cancelarul aulic Jósika Miklós scria guvernatorului Teleki încă la 23 martie 1848, că cei care cunosc mai bine împrejurările revoluției din Franța „prezic fie victoria comunismului, fie a dictaturii militare" [5]. Comitele suprem al comitatului Hunedoara, Vasile Nopcea, îi mărturisea și el aceluiași guvernator Teleki că îi stîrnesc îngrijorare doar ideile comunismului", al căror propagator la Deva, reședința comitatului, era evreul Svartz Zsigmond [6]. Aceeași îngrijorare se manifesta și la influentul grof Teleki Imre, care se plînge el, că „după acordarea unei concesii o să urmeze alta, iar la urmă, o să apară comunismul" [7].

Țărănimea avea clar această dorință, ca pămînturile, pădurile, și alte bunuri ale nobilimii să fie împărțite în așa fel, încît nobilului să-i rămînă exact atîta cît ar primi unul dintre ei [8]. Baronul Wesselenyi Miklós constata și el că se manifesta o înclinare spre „comunism", pretinzîndu-se în unele părți din Transilvania îm-

---

[1] George Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani din urmă*, II, Sibiu, 1890, p. 6.

[2] *Revoluția de la 1848—1849 din Transilvania, sub redacția* lui Ștefan Pascu și V. Cheresteșiu , I, București, 1977, p. 104.

[3] *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române. C. Transilvania*, sub redacția lui Ștefan Pascu și V. Cheresteșiu , II, București, 1979, documentul 82. Metiș, 18 aprilie 1848

[4] *Ibidem*, I, doc. 130. Tîrnăveni, 30 martie 1848.

[5] *Ibidem*, I, doc. 43. Viena, 23 martie 1848.

[6] *Ibidem*, I, doc. 113. Zam, 29 martie 1848.

[7] *Ibidem*, I, doc. 143. Satulung, 31 martie 1848.

[8] *Documnete privind revoluția de la 1848 în țările române. C. Transilvania*, sub redacția lui Ștefan Pascu, III, București, 1982, doc. 139. Jibou, 5 mai 1848.

părțirea egală a pămînturilor[9]. Și despre grănicerii secui din Turia se spunea că și-au „pierdut mințile" deoarece credeau că își vor împărți averile nobililor și că totul „va fi folosit în comun"[10].

Masa populației românești manifestă o gamă largă de reacții, sub aspect comportamental, la aflarea știrilor despre marile și posibilele de înnoiri evenimente. Este un adevărat impact cu informațiile despre revoluție și evoluția ei. Astfel, în comitatul Arad, de exemplu, la început poporul abia îndrăznea să creadă în „îmbunătățirea de care se aude"[11], iar în Poiana din scaunul Arieș, țăranii nici nu voiau să creadă atunci cînd preotul le-a spus că „în zilele de vară se va întîmpla ceva bine pentru ei"[12]. Dar deja în 11 aprilie, un raport către guvernator arăta că „În general se poate observa pe fețele lor [ale iobagilor — n. ns.] că noile evenimente îi fac să nutrească în suflete mari speranțe" adăugind: „nu se poate nega că românii, prezenți ca și altădată cu prilejul tîrgurilor, sînt mai veseli ca de obicei"[13].

Speranța și veselia, sentimente tonice pentru poporul oprimat atîta amar de vreme, cuprind masele și spontan acestea se grupează în jurul intelectualilor (studenți-fii de iobagi, preoți ce împărțeau greutățile cu țăranii, tineri profesori și avocați, cîțiva publiciști, proveniți și aceștia din lumea satului), singura forță socială capabilă, în acel moment, să le călăuzească prin tumultul noilor evenimente, avînd alături de ei cultura și un ideal burghezo-democratic incomparabil superior celui feudal.

Autoritățile din comitatul Zlatna raportau că aproape zilnic se țineau adunări populare „în fața bisericilor și crucilor", unde se cîntau seara, „cîntece naționale românești cu conținut instigator în locul celor evlavioase"[14] de pînă atunci. După părerea altor reprezentanți ai autorităților „S-a obrăznicit mult de tot de acum țăranul, auzind de ici de colo că și el este om liber"[15]. Din Dej, se scrie cu vădită nemulțumire, tipică mentalității feudale intolerante, unui cunoscut baron, că acum (în 26 martie 1848), «Fiecare om are pe buze [cuvintele — n. ns.] „libertate" și „fericire"»[16].

În foarte scurt timp, de la speranță și veselie se ajunge la stări de tensiune. Țăranii nu mai pot fi siliți să iobăgească prin nici-o metodă, iar dacă o fac mușcnesc înadins prost. Documentele încep să confirme că țărănimea e „întărîtată"[17], „turbată" chiar. „Trebuie lăsați în voia lor. Altfel se răscoală", aprecia administratorul proprietăților feudale ale familiei Jósika. Iar Wesselényi Ferenc califica starea de spirit a poporului, asemănătoare ierbii uscate; dintr-o scînteie putîndu-se aprinde tot cîmpul[18]. Din Arad se relata: „Clasa țăranilor iobagi... este întărîtată"[19]. Rapoartele asupra acestei stări de spirit se înmulțesc vertiginos. Iobagii încep să se elibereze cu de la sine putere, nu vor să mai lucreze nici pe bani. Poporul nu mai are nevoie decît de un îndemn. Autoritățile din Aiud sînt disperate; cerînd armată, ele arată că orașul lor este vecin cu regiunile alpine care au fost întotdeauna „sîmburele neastîmpărării" și unde a bîntuit revolta populară numită „Vremea lui Horea"[20], ceea ce trebuie să apreciem ca fiind o veritabilă reînviere a tradițiilor locale.

Nu mai puțin iritați erau și orășenii. Iată cum este descris Sibiul în 26 aprilie 1848: „În caz că ar veni un străin la Sibiu, ar zice că este liniștit. În realitate, jăraticul arde sub spuză... ciocnirile neplăcute, vorbe tremurătoare, numeroasele zvonuri, patrulările sînt cu mult mai înspăimîntătoare decît desele și

---

[9] *Ibidem*, III, doc. 243. Șimleu Silvaniei, 9 mai 1848.
[10] *Ibidem*, III, doc. 315. Turia, 13 mai 1848.
[11] *Ibidem*, I, doc. 56. Arad, 24 martie 1848.
[12] *Ibidem*, II, doc. 34. Poiana, 15 aprilie 1848.
[13] *Ibidem*, I, doc. 267. Zalău, 11 aprilie 1848.
[14] *Ibidem*, I, doc. 210. Zlatna, 7 aprilie 1848.
[15] *Ibidem*, II, doc. 65. Brănișca, 17 aprilie 1848
[16] *Ibidem*, I, doc. 80. Dej, 26 martie 1848.
[17] *Ibidem*, II, doc. 65. Brănișca, 17 aprilie 1848
[18] *Ibidem*, II, doc. 112. Fără loc. 16—19 aprilie 1848.
[19] *Ibidem*, I, doc. 55. Arad, 24 martie 1848.
[20] *Ibidem*, II, doc. 141. Aiud, 21 aprilie 1848.

zgomotoasele agitații de la Cluj"[21]. Nici Blajul nu făcea excepție. Cărturarul Timotei Cipariu scria redactorului George Barițiu în 21 aprilie, că în 19 și 20 aprilie, în Blaj era „mai să fie revoluție" și dacă tinerimea s-ar fi aflat în oraș, atunci revoluția „poate nici nu se încongiura"[22].

Ca fapt aparte merită să consemnăm opinia unui orășan de vază, baronul Petrichevich Horvát, membru al clasei nobiliare, dar cu un evident simț al realității și al nedreptăților generate de feudalism: „Dacă sentimentele și convingerile noastre cele mai intime n-ar suferi sub povara acestor evenimente apăsătoare, ar fi imposibil să nu te bucuri că se zguduie această birocrație care sufocă inițiativele cele mai nobile. Iar dacă umbli prin curtea Hofkriegsrath-ului, acolo totul se petrece cu viteza melcului, parcă am trăi în plină pace. Aceasta a ros monarhia"[23].

În tot acest vîrtej amețitor ce demonstrează existența unor stări de spirit confuze, contradictorii, diametral opuse, rezultate din impactul știrilor despre revoluție (externă și internă) în sînul diverselor clase și pături sociale din Transilvania, nu e de mirare că terenul a devenit deosebit de fertil pentru apariția și răspîndirea informațiilor politice atît a celor adevărate, cît și a celor false (adică a zvonurilor) și aceasta cu atît mai mult cu cît întreaga societate ardeleană era practic în fierbere, căci, așa cum bine observa și spunea Teleki Imre din Satulung, „astăzi și precupețele fac politică"[24].

Pentru a depista mărturii directe privind mai ales conținutul, dinamica și importanța propagării informațiilor false am parcurs sursa documentară cea mai nouă, mai serioasă și mai adecvată în acest scop: colecția de documente a revoluției de la 1848 din Transilvania, ajunsă la al treilea volum, totalizînd 940 de documente selecționate cu grijă ca fiind cele mai semnificative[25]. Dintre acestea, circa 85 de documente relatează, descriu sau menționează zvonuri, reprezentînd aproximativ 8% din totalul celor publicate.

Majoritatea zvonurilor figurează în volumul I de documente, ilustrînd confuzia din primele săptămîni ale revoluției, avînd apoi tendința de a scădea treptat odată cu pozițiile care se limpezesc în preajma celei de a doua adunări de la Blaj.

Din primele zile ale revoluției, autoritățile feudale, își dau perfect de bine seama că „știrile eronate", adică zvonurile, constituiau un pericol ce trebuia neapărat combătut. Episcopul Pantelimon Živkoviči își îndemna încă din 19 martie enoriașii să alunge „ispita" și să nu dea ascultare zvonurilor „agitatorilor"[26]. Primul ministru al Ungariei dă și el ordin comitatului Bihor (și altora) să ia măsuri pentru ca funcționarii plășilor să explice „conținutul real al evenimentelor" și să combată zvonurile false[27]. Dar în timp ce toate demersurile oficiale, circularele și înștiințările (comunicarea formală) rămîneau într-o jalnică stare de caducitate pentru mase, comunicarea prin viu grai de la om la om, prin intermediul căreia se transmiteau zvonurile „de jos" erau perfect receptate de acestea; nereceptive rămînînd doar la știrile lansate de nobilime, mai mult, fiind de-adreptul opuse prestanții comunicării oficiale[28]. Prezența acestui principiu enunțat de altfel de psihologia socială poate fi bogat ilustrat uzînd de numeroase documente. Aci ne limităm însă doar la acel al preotului din Borșa, care voind să citească mulțimii adunate un ordin gubernial pentru liniștirea poporului este apostrofat de un țăran: „Lasă părinte, nu ne chinui cu citirea unor astfel de nimicuri, deoarece văd eu bine că acestea au venit de la Guberniu"[29]. Respingerea comunicării formale este

---

[21] *Ibidem*, II, doc. 238. Sibiu, 26 aprilie 1848.
[22] *Ibidem*, II, doc. 146. Blaj, 21 aprilie 1848.
[23] *Ibidem*, I, doc. 177. Viena, 3 aprilie 1848.
[24] *Ibidem*, I, doc. 143. Satulung, 31 martie 1848.
[25] Sub redacția lui Șt. Pascu și C. Cherestești. Volumul I apărut în 1977, volumul II, în 1979 și volumul III sub redacția lui Ștefan Pascu, în 1982.
[26] *Ibidem*, I, doc. 17. Bratislava, 19 martie 1848.
[27] *Ibidem*, I, doc. 31. Bratislava, 22 martie 1848.
[28] Ana Tucicov-Bogdan, *Psihologie generală și psihologie socială*, București, 1973, p. 278.
[29] *Op. cit.*, III, doc. 128. Borșa, 5 mai 1848.

permanentă. Țăranul nu are încredere în ea, ci doar în ceea ce-i spun „craii de la Blaj" adică viitorii conducători ai revoluției, intelectuali atașați de popor[30].

Atitudinea țărănimii iobage era nu numai explicabilă ci și pe deplin justificată din punct de vedere social-istoric și cu simțul ei de clasă intuia perfect caracterul reacționar al comunicărilor oficiale care urmăreau, de fapt, împiedicarea și anularea tendințelor revoluționare.

Scopul urmărit de autorități era cît se poate de clar — să influențeze opiniile și convingerile țăranilor iobagi și să le dea o orientare favorabilă intereselor lor. Cu alte cuvinte să-i liniștească și să-i determine la respectarea proprietăților și privilegiilor nobiliare. Pe scurt, prin comunicarea instituționalizată aparatul nobiliar represiv intenționa să-i manipuleze și să-i domine[31].

Dar să vedem succint cîte ceva despre informațiile adevărate, și false. Teoretic, psihologia socială apreciază știrile sau anunțurile de tot felul ca fiind informații verosimile, intenționat răspîndite de societate, urmărind scopuri precise, obiectivate în efecte de comportament la indivizi. Adesea ele se raportează la autoritatea sursei (în cazul nostru la împărat, guberniu, comitat etc.) care le emite sau le transmite. În ce privește cea de a doua categorie de informații, respectiv zvonurile, transmit neadevăruri (specificăm că la 1848 poporul vorbea de „zvonuri mincinoase" și de „zvonuri adevărate"). G. A. Miller definește zvonul ca pe o falsă informație ce atinge un vast auditoriu și circulă de la persoană la persoană fără a manifesta o probă sigură despre evenimentul dat[32].

Zvonurile sînt foarte imprecise și adesea de nerecunoscut. De obicei persoanele care le recepteză nu-și dau seama decît confuz de sursa și de forma lor. Cu toate acestea pornirea zvonului poate avea și ea motive clare mai ales la cei interesați de zvon, după cum poate fi clară și urmărirea efectelor pe care acesta le produce la nivelul maselor.

Cu privire la receptarea zvonurilor în epocă, de la început se impune constatarea baronului Petrichevich Horváth din Viena, valabilă pentru întreg imperiul habsburgic: „Cu cît este mai mică și mai îndepărtată provincia, cu atît ele [zvonurile — n. ns.] sînt receptate mai mult"[33]. Aceasta în sensul că din centrul imperiului pînă la periferie știrea ajunge atît de deformată și distorsionată încît zvonul este gata elaborat. Chiar și în cadrul provinciei acționa acest fenomen. Astfel, Tompa Imre, funcționar la Tezaurariat, afirma că nu se miră atunci cînd la Cluj ajung zvonuri idioate și fără temei, deoarece chiar în Sibiu, orașul în care se afla, situațiile locale erau denaturate[34].

O caracteristică a circulației zvonurilor era și aceea că ele nu întotdeauna puteau fi auzite liber, ci, cum scria studentul George Stanciu de la Blaj, „numai pe ascuns"[35].

În cazurile în care zvonurile porneau printr-un comitat, ele aveau un centru. În Solnocul de Mijloc, de exemplu, Ardusat. Aici se opreau toate zvonurile într-o formă exagerată și se răspîndeau mai departe „pe neobservate, asemenea vîntului, la fel ca dintr-o reședință"[36], prin intermediul „instigatorilor". De remarcat că la nivelul maselor țărănești colportorul zvonului ce nu convenea autorităților era calificat „instigator".

Printre centrele pe care autoritățile nobiliare le considerau extrem de nocive din punct de vedere al elaborării și răspîndirii de zvonuri Blajul se situa pe unul din primele locuri, de unde și afirmația vicecomitelui Inczédi Sigmond, că țăranii se vor întoarce de la Adunarea din Blaj „cu o mulțime de zvonuri neîntemeiate"[37].

Astfel fiecare țăran participant la Adunarea de la Blaj, va fi socotit de autoritățile nobiliare un potențial răspînditor de zvonuri. Și cum la adunare au

---

[30] *Ibidem*, III, doc. 303. Obreja, 12 mai 1848.

[31] *Mai multe voci o singură lume*, Raport al comisiei internaționale pentru studiul problemelor comunicării, București, 1982, p. 24.

[32] G. A. Miller, *Langage et communication*, Paris, 1956, p. 365.

[33] *Op. cit.*, I, doc. 104. Viena, 28 martie 1848.

[34] *Ibidem*, I, doc. 137. Sibiu, 30 martie 1848.

[35] *Ibidem*, I, doc. 152. Blaj, 10 aprilie 1848.

[36] *Ibidem*, II, doc. 84. Ardusat, 18 aprilie 1848.

[37] *Ibidem*, III, doc. 206. Cluj, 8 mai 1848.

participat 40.000 înseamnă că practic toate regiunile Transilvaniei urmau să fie înțesate de „zvonuri". În această situație, acuzația că zvonurile sînt vehiculate doar de așa zișii „agitatori", devine un nonsens. Ceea ce nu înțelegeau autoritățile era că voința unui popor de a scutura lanțurile iobăgiei, lucru afirmat deschis la Adunarea din 3—15 Mai, nu mai era demult un „zvon" ori o dorință artificială stîrnită de mult pomeniții „agitatori", ci era o știre pozitivă, adevărată.

Teama nobilimii de efectele zvonurilor era serioasă ; de aceea ea încearcă să le afle din timp pentru a le putea combate sau pentru a lua măsuri împotriva lor.

Guvernatorul Transilvaniei este informat în acest sens că au fost trimise persoane oficiale în Munții Apuseni pentru a strînge informații despre zvonuri [38]. Un comisar este trimis să verifice zvonurile potrivit cărora românii ar fi adunați în piețele din Blaj și Mănărade, unde ar trage cu pușca [39].

Pentru a afla zvonurile direct de la sursă, din mijlocul poporului, autoritățile nu ezită să se folosească de hangii, ca de niște spioni. Astfel, bătrînul Bartha din Jibou, în a cărui casă se vindea băutură, îl informează pe administratorul domeniului lui Wesselényi Miklós că „în localitate se vorbesc multe lucruri fără noimă", denunțîndu-i pe cei ce agitau cel mai mult, (printre care și pe propriul său ginere) [40]. La fel, cîrciumarul din Gîrbou îi destăinuie lui Nagy Lázár că „el fiind hangiu aude tot felul de lucruri îngrozitoare ; de pildă că în ziua a doua a Paștilor s-ar ține o consfătuire a preoților la Gîrbou și acolo s-ar discuta despre viitorul românilor" [41].

Se recurge desigur și direct la informatori. Dénes Péter, administratorul din Ciormani este trimis la Gîrbou travestit în călător pentru a sta și a dormi la han, deoarece circula zvonul că în noaptea respectivă se va ține acolo o mare consfătuire a unor preoți români în legătură cu o revoltă preconizată a avea loc după Paști [42].

Cercetînd conținutul zvonurilor se poate lesne constata că ele sînt strîns legate de aspirațiile maselor. Or, aspirația majoră era eliberarea din iobăgie. În acest domeniu apar un număr copleșitor de zvonuri, căci aspirațiile latente se acumulaseră în subteran. Ele se vor transforma imediat în revendicări, atunci cînd apare situația conflictuală.

Subliniem în acest context și un fenomen sociologic legat de aspirația țăranului român de a păși pe o nouă treaptă a ierarhiei sociale ; fenomenul fiind acela al „aspirației la considerație" și demnitate a iobagului, „nevoia de a nu fi desconsiderat" [43]. Pentru a supraviețui iobagii nu aveau nevoie numai de bunuri materiale (se știe că unii dintre ei ajunseseră la situații materiale înfloritoare) ; simțeau însă de pe atunci o nevoie acută de a-și exercita un rol social superior, acela de cetățean liber cu toate drepturile. În acest sens este semnificativ strigătul unui iobag în fața casei solgăbirăului [judelui nobiliar] Péterfy : „Io mi-s acum Balint nemeșu din Covăsînț [...] Péterfy, nu ești mai mult nemeș ; de acuma așa ești ca io..." [44]. Nu mai puțin grăitoare este și recunoașterea lui Bánffy Miklós că : „Poporul român aspiră nu numai la eliberarea sa din robie, ci și la reprezentarea politică" [45].

Să sintetizăm acum pe scurt, categoriile de zvonuri care circulau în societatea transilvană în cele două luni și jumătate : 1. Cum am spus mai sus, principalul „zvon", eliberarea din iobăgie, apare în toate cele trei volume de documente și cel mai adesea însoțit de afirmația că eliberarea a fost pronunțată cu 12 ani în urmă (sau oricum mai demult), dar că nemeșimea a fost aceea care a ascuns scrisoarea eliberatoare (uneori apare completarea că mîrșăvia s-ar fi înfăptuit în înțelegere cu episcopul Ioan Lemeni) [46].

---

[38] *Ibidem*, I, doc. 234. Aiud, 9 aprilie 1848.
[39] *Ibidem*, II, doc. 219. Aiud, 26 aprilie 1848.
[40] *Ibidem*, II, doc. 66. Jibou, 17 aprilie 1848.
[41] *Ibidem*, II, doc. 128. Jibou, 20 aprilie 1848.
[42] *Ibidem, loc. cit.*
[43] P. H. Chombart de Lauwe, *Pentru o sociologie a aspirațiilor*, Cluj, 1972, p. 12.
[44] *Op. cit.*, II, doc. 193. Rodna, 25 aprilie 1848.
[45] *Ibidem*, III, doc. 330. Aiud, 31 mai 1848.
[46] *Ibidem*, II, doc. 66, 128, 246, 270 și III, doc. 103, 135, 139, 141, 243, 285.

2. Un alt zvon era acela că tinerii cancelişti ce răspîndeau vestea eliberării erau de fapt trimişi ai împăratului. Iată cum apare aceasta consemnat într-un raport din Bucerdea Grînoasă: „în toate localităţile din plasa mea", spune judele nobiliar Szegedi Sámuel, poporul român crede că „agitatorii ar fi fost trimişi de împărat cu scopul de a ferici poporul"[47]. Dacă nu ar fi aşa, argumenta poporul, aceştia ar fi arestaţi imediat.

3. În legătură cu zvonul de mai sus, circula şi acela că armata îi apără pe tinerii studioşi şi pe ţărani. La Blaj de exemplu, armata „n-ar fi fost adusă contra iobagilor, ci pentru încurajarea lor împotriva nobililor"[48]. Iar în sînul iobagilor din Dragu, „s-a răspîndit zvonul că armata nu ar avea un rol activ, ci numai de spectator; de asemenea, că armata ar fi trimisă pentru încurajarea poporului împotriva violenţei" autorităţilor şi nobililor[49].

4. Un zvon extrem de răspîndit susţinea că împăratul a fost îndepărtat şi înlocuit cu un rege maghiar. Zvonul era alimentat de confuzia care se crea prin faptul că românii îl numeau pe monarh împăratul Ferdinand I, iar maghiarii îi spuneau regele Ferdinand V. Fără îndoială şi acest zvon convenea iobagilor, deoarece ţinînd cu „împăratul" se puteau opune, în concepţia lor, mai eficient nobilimii acuzată de „complot" ceea ce automat o situa pe cea din urmă în afara legii[50].

5. Zvonul care circula mai frecvent în rîndul nobilimii era acela al eventualităţii intrării trupelor ţariste în Transilvania. Ţăranii români au fost acuzaţi (pe nedrept, desigur) de către grofui Teleki Imre că „îi aşteaptă pe muscali ştiind că aceştia au redus robota în Moldova şi Ţara Românească"[51]. La fel, secuii neliniştiţi, umpleau satele cu zvonuri asemănătoare[52]. La Braşov soseau ştiri că şi în Bucureşti, lumea se „teme de o invazie"[53].

În 26—27 aprilie au loc adevărate scene de panică atunci cînd civilii din Ozun nu i-au lăsat să plece pe militarii secui detaşaţi la Sibiu şi Sebeş, luîndu-le armele şi convingîndu-i să nu mai plece, deoarece erau înspăimîntaţi de zvonul unor atacuri „muscăleşti"[54]. Baronul Apor György vorbea şi el despre masarea la frontierele Moldovei a 80.000 de ostaşi ai ţarului[55].

6. Împreună cu zvonul de mai sus, circula şi unul cu totul fantezist, adică despre moartea ţarului. Dar după ştirile autentice din epocă el era atît de sănătos cum de mult nu mai fusese, doar că „şi-a închis ţările ermetic". „Nu se ştie ce pregăteşte, dar se pregăteşte tare"[56].

7. Multe zvonuri circulau apoi despre data la care se vor răscula românii, precum şi despre aspiraţia lor la restaurarea „regatului Dacoromân"[57].

8. Alte zvonuri menţionau că: „nişte spioni ruşi ar fi voit să-l asasineze pe episcopul Lemeni"[58], că la Pesta s-ar fi instaurat republica, şi multe altele cu caracter în special local.

Dacă majoritatea zvonurilor erau în favoarea ţărănimii iobage şi răspîndite de ea, şi dacă nobilimea şi autorităţile au luptat împotriva acestora folosind toate mijloacele de comunicare şi intimidare de care dispuneau, trebuie să menţionăm că înţelegînd rolul şi forţa zvonului privilegiaţii au folosit la rîndul lor această armă, dezvoltînd o activitate susţinută de manipulare a zvonurilor care le-ar fi putut servi interesele. Astfel, pentru a-şi atrage populaţia maghiară inspirîndu-i frică de români, autorităţile au lansat zvonul că românii din Cluj ar fi atacat oraşul şi ar fi omorît 50 de maghiari. (Asta în 15 aprilie 1848!)[59]. Şi alţi oficiali

[47] *Ibidem*, III, doc. 279. Bucerdea Grînoasă, 11 mai 1848.
[48] *Ibidem*, III, doc. 135. Blaj, 5 mai 1848.
[49] *Ibidem*, III, doc. 184. Cluj, 7 mai 1848.
[50] *Ibidem*, III, doc. 227, 243 etc.
[51] *Ibidem*, I, doc. 143. Satulung, 31 martie 1848.
[52] *Ibidem*, I, doc. 185. Satulung, 4 aprilie 1848.
[53] *Ibidem*, I, doc. 239. Braşov, 9 aprilie 1848.
[54] *Ibidem*, II, doc. 295. Breţcu, 29 aprilie 1848.
[55] *Ibidem*, I, doc. 109. Brăduţ, 29 martie 1848.
[56] *Ibidem*, I, doc. 104. [Viena], 28 martie 1848.
[57] *Ibidem*, I, doc. 210. Zlatna, 7 aprilie 1848.
[58] *Ibidem*, I, doc. 137. Sibiu, 30 martie 1848.
[59] *Ibidem*, II, doc. 33. Abrud, 15 aprilie 1848.

practică minciuna directă pentru a-i potoli pe iobagi ; astfel, comisarul teritorial Szabó József, considerînd că pentru iobagi „punga este mai presus decît pielea", lansează zvonul că ei vor plăti toate cheltuielile funcționarilor ce vor veni să-i pacifice, „chiar fără dispoziția Guberniului" [60] (ceea ce ar fi constituit o ilegalitate de neimaginat).

O mare ofensivă era dusă împotriva opiniei țărănimii (alimentată de preoți și cancelișți), că împăratul le-a ușurat soarta, ștergînd iobăgia. Nobilii reușesc pe alocuri să anihileze această opinie, ca la Deva și în împrejurimile ei, unde răspîndesc zvonul că nu nobilii ci împăratul a fost acela care a împiedicat ștergerea iobăgiei [61].

Comitele suprem Kálnoky Dénes, considerînd că o jumătate de escadron de cavalerie adus pentru restabilirea liniștii în Buia și în împrejurimi este insuficient, recurge la un zvon menit să-l scoată din încurcătură ; „Am reușit — mărturisește contele — să-i aduc pe iobagi la supunere față de stăpînii lor prin răspîndirea zvonului că unități militare mai mari ar fi pe drum și că ele ar fi fost oprite numai în urma intervenției proprietarilor de moșii" [62].

Comentariile în fața acestei recunoașteri cinice sînt de prisos, subliniem doar că față de aria pe care circulau zvonurile lansate de țărănime, aria zvonurilor nobiliare era mult mai mică iar credibilitatea lor, relativ scăzută. În încheiere, mai consemnăm un fapt semnificativ : direcția de răspîndire a zvonurilor, privind mai ales desființarea iobăgiei se făcea de la vest către est.

În concluzie, examinînd în cele de mai sus, zvonul ca fenomen social-istoric, în primele două luni și jumătate de la izbucnirea revoluției în Europa și mai apoi în Transilvania, putem spune că el a constituit o emanație a stării de spirit a principalelor straturi sociale, fiind strîns legat de aspirațiile și interesele proprii fiecăreia în parte. Avînd puterea de a aduce „poporul în pragul răzvrătirii", putem afirma că el a constituit, în fapt, o veritabilă armă de luptă de care nobilimea a fost realmente înfricoșată.

Constatarea impune necesitatea, cu totul justificată, ca istoricii mișcărilor țărănești, atît a celor din Transilvania, cît și ale altor teritorii, să cuprindă și să examineze atent zvonurile, încadrîndu-le printre armele de luptă reale și eficiente ale țărănimii. Această formă de luptă a trecut pînă azi neobservată, deși forța ei nu a fost neglijată de autorități la vremea ei, deoarece zvonurile neputînd fi controlate și dirijate în întregime de oficialități aveau posibilitatea de a declanșa, cum s-a văzut, efecte mult mai puternice și neprevăzute decît am fi tentați să bănuim.

Cercetarea noastră demonstrează, credem fără echivoc, că zvonurile au adîncit incontestabil spiritul revoluționar impulsionînd și accelerînd evenimentele istorice în direcția prăbușirii societății feudale.

În ce privește surprinderea unor aspecte ale manifestărilor de ordin comportamental a unor reprezentanți ai principalelor clase și pături sociale din Transilvania la impactul lor cu informațiile vestind izbucnirea și declanșarea rapidă a revoluției, am intenționat să constituie și acesta un eseu bazat temeinic pe documente care să releve modul cum au reacționat respectivii reprezentanți într-un moment istoric limită, totul dintr-o perspectivă ce pune mai pregnant în relief complexitatea relațiilor interumane.

[60] *Ibidem*, III, doc. 257. Dragu, 10 mai 1848.
[61] *Ibidem*, I, doc. 119. Surduc, 29 martie 1848.
[62] *Ibidem*, III, doc. 32. Metiș, 1 mai 1848.

UN DOCUMENT PRIVIND COMERȚUL BRAȘOVULUI CU MOLDOVA LA SFÎRȘITUL SECOLULUI XV (IV)

DE

GERNOT NUSSBÄCHER

În volumele anterioare ale *Anuarului* am publicat textul și traducerea unui registru din anii 1480—1481 privind comerțul Brașovului cu Moldova[1]. Am trecut apoi la analiza datelor cuprinse în registru și ne-am oprit mai întîi asupra mărfurilor ce constituiau obiectul comerțului între Brașov și Moldova[2]. După cum am anunțat, urmează cercetarea privind participanții la acest comerț. Reamintim că în registrul analizat se notau numai restanțele la plata vămii „vigesima", care reprezenta a douăzecea parte (5%) a valorii mărfurilor.

Deoarece trebuie să admitem că unii participanți plăteau vama „vigesima" pe loc și integral, registrul nu cuprinde nici volumul total al comerțului între Brașov și Moldova, și nici pe toți participanții. În această situație nu putem prezenta și analiza decît informațiile pozitive din acest registru al restanțierilor la plata vămii „vigesima" din anii 1480—1481.

După cum am mai arătat, registrul conține însemnări din perioada 21 mai 1480—26 martie 1481, deci pe o perioadă de zece luni, fiind consemnate transporturi comerciale între Moldova și orașul Brașov în 214 poziții. În aceste însemnări am putut identifica un număr de 114 persoane participante la acest comerț. Pentru o orientare mai ușoară, am întocmit un tabel analitic în ordinea alfabetică a prenumelor persoanelor participante la comerț, deoarece în acea vreme numele de familie încă nu erau stabile, uneori nici nu erau de loc menționate. Fiecărei persoane i-a fost atribuit un număr de ordine, de la 1 la 114, cu care număr va figura în continuare în cadrul acestei lucrări. Dintre ele, 74 de persoane apar menționate o singură dată, 19 persoane cu cîte două transporturi, cîte șapte persoane cu trei și patru transporturi comerciale, iar șapte persoane au fost înregistrate cu cinci și mai multe transporturi.

Aceștia din urmă sînt următorii :

Nr. crt.	Nr. de ordine	Prenumele și numele	Numărul transporturilor	Vama restanță aspri	Valoarea mărfurilor florini
1	(56)	Lucas Gladiator-Swertfeger	12	1153	461,20
2	(18)	Christianus Benkner	6	976	390,40
3	(2)	Andreas Cerdo Lederer, Thimar	10	878	351,20
4	(1)	Andreas Brweleder	7	835	334,00
5	(81)	Paulus Sarosi	9	808	323,20
6	(59)	Martinus Fodor	6	641	256,40
7	(60)	Martinus Kruecze	5	409	163,60

[1] Cf. *AIIAI*, XXI (1984) și XXII/2 (1985).
[2] Cf. *AIIAI*, XXIII/1 (1986).

Valoarea mărfurilor este de 20 de ori valoarea vămii. Deoarece 1 aspru=2 denari, iar 1 florin=50 aspri=100 denari, valorile de vamă în aspri trebuie înmulțite cu 0,40, pentru a aflat suma de florini a valorii mărfurilor.

Cei șapte participanți la comerțul Brașovului cu Moldova care apar în registrul din 1480—1481 cu cîte patru transporturi, sînt următorii :

Nr. crt.	Nr. de ordine	Prenumele și numele	Vama restanță aspri	Valoarea mărfurilor florini
1	(30)	Georgius Tassner	532	212,80
2	(32)	Hanko-Ganko de Bulgaria	522	208,80
3	(83)	Petrus Bolgar	416	166,40
4	(58)	Martin Deschi	337	134,80
5	(91)	Petrus Torteler	326	130,40
6	(76)	Nicolaus Tot	315	126,00
7	(38)	Jacobus Cerdo, Lederer, Thimar	219	87,60

Pentru cei șapte participanți la comerț cu cîte trei transporturi, situația se prezintă astfel :

Nr. crt.	Nr. de ordine	Prenumele și numele	Vama restanță aspri	Valoarea mărfurilor florini
1	(14)	Bartholomeus de Moldavia	500	200,00
2	(108)	Urbanus Carnifex	500	200,00
3	(112)	Wlcze Bolgar	428	171,20
4	(77)	Nicolaus Turcus	285	114,00
5	(89)	Petrus Russe	266	106,40
6	(33)	Hannes Czeresch	196	78,40
7	(39)	Jacobus Raw	161	64,40

Dintre cei 19 participanți la comerț cu cîte două transporturi menționăm numai pe cei care au avut de plătit în total peste 1 florin=50 aspri vamă :

Nr. crt.	Nr. de ordine	Prenumele și numele	Vama restanță aspri	Valoarea mărfurilor florini
1	(47)	Johannes Gretten	500	200,00
2	(34)	Hannes Rawen	323	129,20
3	(9)	Anthonius Sporer	304	121,60
4	(48)	Johannes Heinschen	300	120,00
5	(63)	Michael Bolgar	254	101,60
6	(87)	Petrus des Pfaffen eidam	184	73,60
7	(105)	Thomas de Moldavia	193	77,20
8	(42)	Janusch Diak	160	64,00
9	(54)	Lazar de Moldavia	152	60,80
10	(96)	Stanczul Bolgar	138	55,20
11	(64)	Michael Messerschmidt	127	50,80
12	(103)	Thatul	111	44,40
13	(68)	Michael Seke	94	37,60
14	(69)	Michael filius Simon Bartalis	92	36,80
15	(50)	Johannes Scherer	84	33,60
16	(93)	Simon Glogan	76	44,40
17	(66)	Michael de Rosnow	50	20,00

În modasemănă tor, prezentăm dintre cei 74 participanți la comerțul Brașovului cu Moldova care au efectuat un singur transport numai pe cei ce au plătit o vamă de peste un florin :

Nr. crt.	Nr. de ordine	Prenumele și numele	Vama restanță aspri	Valoarea mărfurilor florini
1	(49)	Johannes Kylhaw	400	160,00
2	(45)	Janusch Sep	280	112,00
3	(10)	Balco (+ Ylgesch)	215	86,00
4	(37)	Ylgesch de Moldavia (+Balco)	215	86,00
5	(4)	Andreas Hermani	205	82,00
6	(28)	Gal (+ Paulus)	166	66,40
7	(80)	Paulus de Moldavia (+Gal)	166	66,40
8	(27)	Fraencz de Tatruss	163	65,20
9	(36)	Jeronymus Vilencz	146	68,40
10	(29)	Gal (+ Horga)	132	52,80
11	(35)	Horga de Moldavia (+ Gal)	132	52,80
12	(71)	Mihaila	132	52,80
13	(26)	Farkas de Moldavia	125	50,00
14	(16)	Brato Bolgar	114	45,60
15	(13)	Bartholomeus de Braschovia	110	44,00
16	(17)	Caspar Carnifex	110	44,00
17	(110)	Valentinus Cerdo	110	44,00
18	(40)	Jacobus Schram	105	42,00
19	(67)	Michael Schram (+Michael Walachus)	103	41,20
20	(70)	Michael Walachus (+Michael Schram)	103	41,20
21	(102)	Theys Hoffgrewe	100	40,00
22	(25)	Farkas	94	37,60
23	(46)	Johannes Bogner	92	36,80
24	(62)	Mathias Lederer	92	36,80
25	(90)	Petrus Swertfeger	92	36,80
26	(85)	Petrus Hamsa	90	36,00
27	(92)	Peter Vis	80	32,00
28	(109)	Vsik	76	30,40
29	(72)	Monaila Bulgarus	72	28,80
30	(94)	Simon Vellend	66	26,40
31	(114)	iudex de Krassena	65	26,00
32	(43)	Janusch Dorban	61	24,40
33	(22)	Danczul Sor (+ Nestor)	60	24,00
34	(73)	Nestor (+Sor Danczul)	60	24,00
35	(99)	Stephanus Zekel de Zent Yerg	60	24,00
36	(101)	Teys	60	24,00
37	(111)	Valentinus Sutor	56	22,40
38	(15)	Bartholomeus de Tatarosa	54	21,60
39	(44)	Janusch de Moldavia	50	20,00
40	(57)	Marcus	50	20,00
41	(104)	Thomas Geken	50	20,00

După volumul mărfurilor vămuite se poate aprecia, că cei care au fost înregistrați cu peste 1 florin (=50 aspri) sînt probabil oameni care practică în mod curent comerțul, sau ca îndeletnicire principală sau ca ocupație secundară. Ceilalți, care au plătit pînă la un florin, pot fi considerați participanți ocazionali la comerțul Brașovului cu Moldova.

După vama mare plătită, se conturează net un grup de zece mari negustori, care au plătit peste 500 aspri vamă, majoritatea lor avînd și o frecvență ridicată a transporturilor :

Nr. crt.	Nr. de ordine	Prenumele și numele	Vama plătită aspri	Număr transporturi
1	(56)	Lucas Gladiator-Swertfeger	1153	12
2	(18)	Christianus Benkner	976	6
3	. (2)	Andreas Cerdo, Lederer, Thimar	878	10
4	(1)	Andreas Brweleder	835	7
5	(81)	Paulus Sarosi	808	9
6	(59)	Martinus Fodor	641	6
7	(30)	Georgius Tassner	532	4
8	(32)	Hanko-Ganko de Bulgaria	522	4
9	(14)	Bartholomeus de Moldavia	500	3
10	(47)	Johannes Gretten	500	2
11	(108)	Urbanus Carnifox	500	3

O altă grupă relativ compactă reprezintă cei patru negustori care au plătit vamă în jur de 400 aspri :

Nr. crt.	Nr. de ordine	Prenumele și numele	Vama plătită aspri	Număr transporturi
1	(112)	Wlcze Bolgar	428	3
2	(83)	Petrus Bolgar	416	5
3	(60)	Martinus Kruecze	409	5
4	(49)	Johannes Kylhaw	400	1

Zece negustori au plătit vamă în jurul sumei de 300 de aspri :

Nr. crt.	Nr. de ordine	Prenumele și numele	Vama plătită aspri	Număr transporturi
1	(58)	Martin Deschi	337	4
2	(91)	Petrus Torteler	326	4
3	(34)	Hannes Rawen	323	2
4	(76)	Nicolaus Tot	315	4
5	(9)	Anthonius Sporer	304	2
6	(48)	Johannes Hemschen	300	2
7	(77)	Nicolaus Turcus	285	3
8	(45)	Janusch Sep	280	1
9	(89)	Petrus Russe	266	3
10	(63)	Michael Bolgar	254	2

Grupînd pe cei 113 participanți după vama plătită — unul, anume (98). Stephanus Sep — nu are vama trecută —, rezultă următoarea structură a lor :

Vama în aspri	Nr. participanți
500—1153	11
400— 428	4
254— 337	10
184— 219	7
146— 166	8
122— 138	7
100— 114	9
90— 94	7
72— 84	5
54— 66	9
45— 50	8
39— 43	6
32— 36	8
25— 30	6
12— 20	6
4— 6	3

Pe grupe mari, ponderea numerică și procentuală a participanților la comerț se prezintă astfel :

Vama plătită în aspri	Număr participanți	Procente
4— 50	37	33
51— 94	21	19
100— 166	24	21
184— 337	17	15
400—1153	14	12

Din acest tabel rezultă că o treime din participanții la comerțul Brașovului cu Moldova plătea o vamă pînă la 1 florin, pentru mărfuri în valoare de pînă la 20 florini. Se conturează apoi două grupe de negustori mici cu taxe vamale între 1—2 florini și între 2—3 florini, care la un loc însumează 2/5 din participanți. Negustori mijlocii putem considera pe cei cu vămi între 3—7 florini, anume 17 negustori care constituie circa a șasea parte dintre cei consemnați în registrul din 1480—1481. Se detașează apoi net grupul celor 14 negustori mari cu vămi de peste 8 florini, deci cu mărfuri în valoare între 160 și aproape de 500 florini. (Ne permitem să precizăm, că este vorba numai de o parte a comerțului Brașovului cu Moldova. Dar trebuie să presupunem afaceri cel puțin egale, dacă nu mai mari, în relațiile Brașovului cu Țara Românească).

După prezentarea participanților după volumul total înregistrat al mărfurilor comercializate, încercăm o grupare a lor după felul mărfurilor ce constituiau obiectul comerțului lor.

Prezentăm mai întîi pe acei negustori care apar înregistrați cu un singur fel de mărfuri, în ordinea stabilită în urma frecvenței lor.

Grupa de mărfuri	Participanți la comerț exterior cu :	Numărul participanților	Observații
I	Pește și produse din pește	44	35 cu cîte un transport 7 cu cîte două transporturi 2 cu cîte trei transporturi
II.1.	Boi	10	
II.2.	Porci	3	
III	Blănuri	6	
IV	Ceară	5	
V	Mărfuri sudice și orientale	2	Număr de ordine (94), (97)
VI	Produse textile	1	(21)
VII	Mărfuri diferite	1	(104)

Total negustori înregistrați cu un singur fel de mărfuri 72

Rezultă deci că peste jumătate din participanții la comerțul Brașovului cu Moldova au fost înregistrați cu un singur fel de mărfuri. Dintre aceștia (72), negustorii cu pește constituie peste jumătate (44), dar dintre ei, jumătate (35) sînt menționați cu cîte un singur transport, reprezentînd aproape o treime din totalul participanților la acest comerț.

Situația celor care comercializau produse din două grupe de mărfuri, se prezintă în felul următor :

Grupele de mărfuri	Mărfurile	Numărul participanților	Numerele de ordine
I+ II	Pești și vite	3	(76), (81), (96)
I+III	Pești și blănuri	4	(26), (41), (89), (102)
I+IV	Pești și ceară	9	(34, (39), (43), (50), (60), (66), (68), (72), (77)
I+ V	Pești și orientale	1	(59)
I+VI	Pești și textile	2	(33), (48)
I+VII	Pești și alte mărfuri	1	(47)
II+III	Vite și blănuri	1	(32)
II+IV	Vite și ceară	1	(58)
II+VI	Vite și textile	1	(105)
III+IV	Blănuri și ceară	2	(29), (35)

Total participanți la comerț cu produse din două grupe de mărfuri. 25= =circa 22%

Deci peste o cincime dintre negustori comercializa produs din două grupe mari de mărfuri.

Structura mărfurilor comercializate de nebustori cu produse din mai multe grupe de mărfuri, se prezintă astfel :

Nr. crt.	Număr de ordine	Prenumele și numele	Mărfuri comercializate din grupa : I	II	III	IV	V	VI	VII
1	(1)	Andreas Brueleders	+	—	—	+	—	+	+
2	(2)	Andreas Cerdo	+	—	+	+	+	+	—
3	(18)	Christianus Benkner	+	—	—	+	+	+	+
4	(23)	Dobre	+	+	+	—	—	—	—
5	(30)	Georgius Tassmer	+	—	+	+	—	—	+
6	(38)	Jacobus Cerdo	+	—	+	+	—	—	—
7	(54)	Lazar de Moldavia	+	—	—	+	+	—	—
8	(56)	Lucas Gladiator	+	+	+	+	—	+	—
9	(58)	Martin Deschi	+	+	—	+	—	—	—
10	(67)	Michael Schram	+	—	+	+	—	—	—
11	(70)	Michael Walachus	+	—	+	+	—	—	—
12	(83)	Petrus Bolgar	+	+	—	+	—	—	+
13	(87)	Petrus des pfaffen eidam	+	—	—	+	—	—	+
14	(91)	Petrus Torteler	+	+	+	+	—	+	—
15	(108)	Urbanus Carnifex	+	+	—	+	—	—	—
16	(112)	Wlcze Bolgar	+	+	+	—	—	—	—

Comparînd acest tabel cu cele de mai sus, constatăm că majoritatea lor sînt negustorii cu vămile cele mai mari, șase dintre ei chiar peste 500 aspri (=10 florini). De aici putem deduce că în comerțul Brașovului cu Moldova participau cu ponderea cea mai mare acei negustori, care comercializau mărfuri din mai multe grupe de mărfuri. Dintre cei 16 negustori din tabelul de mai sus, constatăm că absolut toți practicau comerțul cu pești și produse de pește, 14 erau participanți la comerțul cu ceară, nouă negustori aduceau din Moldova și blănuri, șapte importau la Brașov și vite din Moldova.

Majoritatea participanților la comerțul Brașovului cu Moldova în anii 1480—1481 lucrau ca negustori individuali. În unele cazuri însă, se asociau doi negustori, desigur fiindcă aveau avantaje reciproce la asemenea afaceri.

Cazurile din registru sînt în ordinea lor cronologică următoarele :

Înregistrarea	Numele celor asociați	Mărfurile	Vama restantă aspri
3/8	Petrus și Bartholomeus	10 boi	48
4/9	Gal și Paulus de Moldavia	28 boi	166
6/2	Hanko și Danczul	70 blănuri de vulpe	29
7/6	Balco și Ylgosch de Moldavia	22 boi	215
9/3	Horga de Moldavia și Gal	blănuri și ceară	132
10/3	Thomas de Moldavia cu asociatul	boi	170
16/3	Sor Danczul și Nestur	ceară	60
16/6	Michael Walachus și Michael Schram	pești, blănuri, ceară	103
32/2	Michael Seke și Martinus Fodor	pești, ceară	44

Singurul Gal — dacă numele identic aparține uneia și aceleiași persoane, așa cum putem presupune — apare asociat de două ori, cu parteneri diferiți și cu mărfuri comercializate diferite.

După ce am analizat cele 114 persoane menționate în registrul din 1480—1481, după frecvența transporturilor, mărimea vămii restante și valoarea mărfurilor comercializate, apoi după analiza participanților la comerțul Brașovului cu Moldova după principalele mărfuri comercializate, încercăm să analizăm aceste persoane din punctul de vedere al originii lor.

Registrul însuși oferă o mulțime de date în acest sens.

Remarcăm un prim grup, la care este indicat că acele persoane sînt originare din Moldova :

Nr. crt.	Nr. de ordine	N u m e l e	Înregistrarea
1	(10)	Balco (de Moldavia)	7/6
2	(14)	Bartholomeus de Moldavia	17/7 ; 18/4 ; 34/1
3	(21)	Danczul de Moldavia	5/1
4	(26)	Farkas de Moldavia	20/2
5	(28)	Gal (de Moldavia)	4/9
6	(29)	Gal (de Moldavia)	9/3
7	(37)	Ylgesch de Moldavia	7/6
8	(35)	Horga de Moldavia	9/3
9	(44)	Janusch de Moldavia	16/5
10	(54)	Lazar de Moldavia	2/5 ; 5/7
11	(65)	Michael de Moldavia	11/7
12	(78)	Nicora de Moldavia	5/2
13	(80)	Paulus de Moldavia	4/9
14	(95)	Stan Stanilla de Moldavia	6/1
15	(97)	Stephanus de Moldavia	6/4
16	(105)	Thomas de Moldavia	8/6 ; 10/3

La aceştia se mai adaugă persoanele menţionate cu localitatea de origine din Moldova :

17	(15)	Bartholomeus de Tataross (=Trotuş)	7/8
18	(27)	Fraencz de Tataruss (=Trotuş)	6/8
19	(61)	Matheus de Krassena (=Crasna)	33/1
20	(114)	iudex de Krassena (=judele din Crasna)	30/1

Un alt grup mai numeros îl constituie cei cu atributul de „Bulgarus", acordat în acea vreme negustorilor români din Şcheii Braşovului[4]. La ei adăugăm încă două persoane cu nume româneşti, avînd indicaţia „din Braşov".

crt. Nr.	ordine Nr. de	N u m e l e	Înregistrarea
1	(13)	Bartholomeus de Braschovia	19/4
2	(16)	Brato Bolgar	31/2
3	(32)	Hanko de Bolgaria	3/6, 6/2, 7/1, 23/2
4	(63)	Michael Bolgar	13/5, 15/6
5	(72)	Monaila Bolgarus	14/2
6	(83)	Petrus Bolgar	4/8, 9/6, 15/1, 16/2
7	(96)	Stanczul Bolgar	3/7, 15/7
8	(106)	Todor de Braschovia	5/9
9	(107)	Thodoran Bulgarus	12/7
10	(112)	Wlcze Bolgar	4/1, 9/1, 12/2

La aceştia se mai adaugă cei care în registrele de impozit ale Braşovului au putut fi identificaţi ca locuitori din Şchei :

11	(85)	Petrus Hamsa	16/1
12	(100)	Stoika	5/2, 10/5
13	(103)	Thatul	28/2, 32/1

OI altă grupă numeroasă constituie persoanele cu nume românești, fără indicarea localității sau regiunii de origine. Acești participanți la comerțul Brașovului cu Moldova sînt următorii :

Nr. crt.	Nr. de ordine	N u m e l e	Înregistrarea
1	(11)	Barthol	35/1
2	(19)	Czihac	8/3
3	(20)	Danczul	6/2
4	(22)	Danczul Sor	16/3
5	(23)	Dobre	6/7
6	(24)	Dobre di alt (=bătrînul)	8/1
7	(31)	Gorman	18/5, 22/2
8	(70)	Michael Walachus	16/6
9	(71)	Mihaila	20/1
10	(73)	Nestor	16/3
11	(84)	Petrus Gogan	29/2
12	(93)	Simon Glogan	13/1, 17/2

Grupul cel mai numeros al participanților la comerțul Brașovului cu Moldova în anii 1484—1481 îl constituie — după numele lor — negustorii sași din Brașov, ale căror nume sînt trecute în registru de obicei în limba germană, însă uneori cu traducerea numelor și în limbile latină și maghiară, fiind limba de cancelarie, în care era redactat registrul, respectiv limba maternă a scribului care făcea înregistrările.

Nr. crt.	Nr. de ordine	Prenumele și numele	Număr transporturi
1	(1)	Andreas Brueleders	7
2	(2)	Andreas Lederer, Cerdo, Thimar	10
3	(4)	Andreas Hermani	1
4	(5)	Andreas Lang	1
5	(8)	Anthonius Cerdo	1
6	(9)	Anthonius Sperer	2
7	(17)	Caspar Carnifex	1
8	(18)	Christianus Benkner	6
9	(30)	Georgius Tasaner	4
10	(33)	Hannes Czeresch	3
11	(34)	Hannes Rawen	2
12	(36)	Jeronimus Vilencz	1
13	(38)	Jacobus Lederer, Cerdo, Thimar	4
14	(39)	Jacobus Raw	3
15	(40)	Jacobus Schram	1
16	(41)	Jacobus Videnbeker	1
17	(46)	Johannes Bagner	1
18	(47)	Johannes Gretten	2
19	(48)	Johannes Hemaschen	2
20	(49)	Johannes Kylhaw	1
21	(50)	Johannes Sc(h)erer	2
22	(51)	Ladislaus Carnifex	1

Nr. crt.	Nr. de ordine	Prenumele și numele	Număr transporturi
23	(52)	Laurentius Gladiator	1
24	(56)	Lucas Gladiator-Schwertfeger	12
25	(60)	Martin Kruecze	5
26	(62)	Mathias Lederer	1
27	(64)	Michael Messerschmidt	2
28	(67)	Michael Schram	1
29	(74)	Nicolaus Kobel	1
30	(86)	Petrus Pellifex	1
31	(88)	Petrus Plucz	1
32	(89)	Petrus Russe	3
33	(90)	Petrus Swertfeger	1
34	(91)	Petrus Torteler	4
35	(92)	Peter Vis	1
36	(94)	Simon Vellend	1
37	(101)	Teys	1
38	(102)	Theys Hochgrewe	1
39	(108)	Urbanus Carnifex	1
40	(110)	Valentinus Cerdo	1
41	(111)	Valentinus Sutor	1

Majoritatea lor au putut fi identificați în registrele de impozit ale Brașovului, păstrate parțial începînd din anul 1475.

Cîțiva dintre participanți la comerț sînt menționați cu localitățile lor de origine din Transilvania :

Nr. crt.	Nr. de ordine	N u m e l e	Înregistrarea
1	(7)	Andreas Suttor de Rosno (=Rîșnov)	22/1
2	(66)	Michael de Rosnov (=Rîșnov)	10/7, 25/5
3	(99)	Stephanus Zekel de Zent Ywerg (=Sf. Gheorghe)	5/5
4	(113)	Plebanus de Bereczt (=Brețcu)	20/3

Rîșnovul este așezat pe drumul comercial care duce din Brașov, prin pasul Bran spre Țara Românească. Localitățile Sf. Gheorghe și Brețcu sînt situate pe artera comercială care ducea de la Brașov spre Moldova.

Din cei 24 participanți fără indicarea localității de origine, am putut identifica în registrele de impozte ale orașului Brașov următorii, ale căror nume au de obicei forma maghiară, uneori și traducerea în limba latină.

Nr. crt.	Nr. de ordine	N u m e l e	Înregistrarea
1	(53)	Laurentius Thimar	13/4
2	(58)	Martinus Desy (Deschi Marton)	1/2, 15/5, 30/4, 33/2
3	(68)	Michael Seke	16/7, 32/2
4	(69)	Michael filius Simon Bartalis	31/3, 34/2
5	(76)	Nicolaus Tot (Tot Miklos)	1/3, 3/3, 19/3, 29/3
6	(77)	Nicolaus Turcus (Turk Miklos)	10/4, 16/4, 18/2
7	(81)	Paulus Scharoschi	8/4, 11/4, 18/1, 19/1, 22/4, 25/4, 28/3, 33/3, 34/4

Credem că putem adăuga la acest grup de negustori cu nume maghiare încă și pe următorii neidentificați în registrele de impozit, care pînă după 1485 lipsesc de fapt pentru două din cele patru cartiere ale Brașovului, deci pentru circa o jumătate a orașului.

8	(3)	Andreas Ferencz	1/1
9	(6)	Andreas Racz	4/2
10	(25)	Farkas	24/3
11	(42)	Janusch Diak	19/6, 24/4
12	(43)	Janusch Dorban	4/10
13	(45)	Janusch Sep	1/7
14	(55)	Lazo Prinschi	17/1
15	(59)	Martinus Fodor (Fodor Martor)	1/8, 3/2, 8/5, 26/3, 26/4, 32/2
16	(98)	Stephanus Sep	13/2

Rămîn fără apartenență la vreunul din grupurile de mai sus, numai următorii participanți la comerțul Brașovului cu Moldova :

Nr. crt.	Nr. de ordine	N u m e l e	Înregistrarea
1	(12)	Bartholomeus	3/8
2	(57)	Marcus	9/7
3	(75)	filius Nicolai Parvi	19/2
4	(79)	Paulus Fusor	24/2
5	(82)	Petrus	3/8
6	(87)	Petrus des Pfaffen eidam	7/4, 12/4
7	(104)	Thomas Geken	8/4
8	(109)	Vsik	18/7

Recapitulînd cele prezentate mai sus, ajungem la următorul tablou sinoptic al participanților la comerțul Brașovului cu Moldova în anii 1480—1481 :

Numărul grupului	Originea participanților la comerț	Total participanți	Procente	Din care participanți cu transporturi					peste
				1	2	3	4	5	5
I	Moldova	20	19	17	2	1	—	—	—
II	Sud-Estul Transilvaniei	4	3	3	1	—	—	—	—
III	Brașov-Schei, români	13	12	6	4	1	2	—	—
IV	Români, fără indicarea localității	12	11	10	2	—	—	—	—
V	Brașov, sași	41	34	23	6	4	3	1	4
VI	Brașov, maghiari	16	14	8	3	1	2	—	2
VII	Neidentificați	8	7	7	1	—	—	—	—

Rezultă din acest tablou, că cei din Moldova la comerțul cu Brașovul constituiau circa a cincea parte din participanți.

Negustorii braşoveni constituiau cel puţin două treimi din participanţii la comerţul cu Moldova. Dintre ei, peste jumătate — sau o treime din totalul participanţilor — erau saşi. Credem că numărul relativ mare de negustori saşi braşoveni trecuţi în registrul datornicilor la plata vămii „vigesima" poate fi explicat şi prin faptul că lor, fiind cunoscuţi de vameşi, li se acorda mai mult credit decît celor din alte localităţi, care trebuiau să plătească vama pe loc şi care deci nu mai apar în registrul cercetat. De aceea, ponderea negustorilor saşi din Braşov în comerţul cu Moldova la sfîrşitul secolului XV este numai relativă.

Din totalul participanţilor, două cincimi erau români — din Moldova, din Şcheii Braşovului şi fără indicarea localităţii.

Raportul între diferitele grupuri de participanţi la comerţ, existent la sfîrşitul secolului XV, în decursul secolului XVI se va schimba substanţial, negustorii români devenind elementul principal în comerţul dintre cele trei ţări române.

Aşa după cum am anunţat şi mai înainte, în continuare vom cerceta participanţii braşoveni la comerţul Braşovului cu Moldova în anii 1480—1481, pe baza listelor de impozite şi a altor documente din arhiva veche a oraşului Braşov. Astfel vom putea aduce completări utile pentru înţelegerea mai bună a datelor furnizate de registrul datornicilor vămii vigesima de la Braşov din 1480—1481.

[4] Cf. Radu Manolescu, *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV—XVI)*, Bucureşti, 1965, p. 241—243). Chiar umanistul sas braşovean Johannes Honterus scria la 1548 despre ei : Corona... habet tria suburbia... quorum unum incolunt Bulgari (hi Valachi sunt). Cf. Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, VI, 1883, p. 64 ; vezi şi Gernot Nussbächer, *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild*, Bucureşti, 1978, p. 7.

STATISTICI ECLESIASTICE EFECTUATE ÎN MOLDOVA ÎNTRE ANII 1808 ŞI 1812

DE

CORNELIU ISTRATI

Într-un număr recent al „Anuarului" (tomul XXIX/2, 1987) am publicat o seamă de *Statistici administrative şi fiscale privind populaţia Moldovei între anii 1808 şi 1812*. Pe lîngă acestea, arhivele create în vremea administraţiei ruse de atunci, mai cu seamă cea care a intrat apoi în patrimoniul fostului Consistoriu eparhial din Chişinău, păstrează un bogat material documentar de această dată privitor la statistici eclesiastice făcute la acea vreme în Moldova şi Ţara Românească. O bună parte din datele conţinute în această arhivă, a căreia cercetare este la fel de dificilă astăzi, au fost publicate, într-o formă extrem de sumară, în diferite articole apărute în perioada dintre cele două războaie mondiale. Dată fiind importanţa acestor materiale, răspîndite prin mai multe periodice devenite astăzi aproape o raritate în biblioteci, ele au fost adunate în paginile de faţă, indicînd de fiecare dată sursa. Adăugînd şi puţinele ştiri din arhivele interne care vin să lămurească unele probleme de detaliu privind tehnica şi conţinutul statisticilor eclesiastice, toate împreună vor fi mai uşor la dispoziţia cercetătorilor ce studiază perioada respectivă.

Statisticile eclesiastice se fac pentru prima dată, în Moldova şi Ţara Românească, între anii 1808 şi 1812, sub administraţia rusă. Asemeni recensămintelor fiscale, ele aveau drept scop evidenţa celor scutiţi de sarcinile impuse populaţiei de către cîrmuire în condiţiile războiului cu turcii, dar se deosebesc prin obiectul şi modul de alcătuire. Au fost ordonate de către autorităţile bisericeşti, în urma dispoziţiilor primite din partea administraţiei, au fost efectuate de către clerici anume desemnaţi de către superiorii lor şi au avut în atenţia lor biserica în general, clerul mirean şi monahal şi pe enoriaşi în totalitatea lor.

Odată cu instituirea administraţiei româneşti în Principate, biserica de aici a fost supusă autorităţii Sinodului bisericii ruse, care a numit pe mitropolitul Gavril Bănulescu Bodoni ca exarh pentru Moldova, Basarabia şi Ţara Românească. Credincios stăpînilor săi pe care i-a urmat după anul 1812 şi a devenit mitropolit al Basarabiei la Chişinău, unde a dus şi arhiva formată în vremea cît a locuit la Iaşi, acesta a căutat mereu, prin poruncile date episcopilor din eparhii, să limiteze numărul preoţilor în raport cu numărul enoriaşilor, dar mai cu seamă să dispară mulţimea preoţilor care nu aveau parohii. Între acestea se poate aminti şi porunca dată, în urma ordinului primit din partea Sinodului rus, ca arhiereii să nu mai facă noi hirotonii „pînă cînd nu vor fi aşăzaţi pe la enorii preoţii ce se află cu numărul peste cuviinţă" [1]. Problema a fost reluată la anul 1810, cînd s-a hotărît să fie numai un preot la cel puţin 50 de gospodării [2], în felul acesta căutîndu-se a se limita numărul celor care, prin intrarea în tagma preoţească, încercau să scape de obligaţiile faţă de vistierie.

Statistica clerului din anul 1809. Prima cercetare amănunţită a clerului a avut loc în anul 1809, cînd mitropolitul Gavril Bănulescu a cerut episcopilor să trimită tabele numerice, preferabil şi nominale, „de cîte mănăstiri şi schituri, că-

[1] Const. N .Tomescu, *Despre înmulţirea clericilor hirotonisiţi în Valahia la 1812*, în „Revista Societăţii istorico-arheologice bisericeşti din Chişinău", vol. XXIII (1933), p. 266.

[2] *Ibidem*.

lugări, biserici, preoţi, diaconi, ipodiaconi şi ţîrcovnici" se află în eparhiile lor[3]. Episcopii au trimis situaţiile cerute, arătînd numărul acestora în ţinuturile ce alcătuiau eparhiile respective. Astfel, cea a Mitropoliei cuprindea ţinuturile Iaşi, Suceava, Neamţ, Cîrligătura, Hîrlău, Botoşani, Dorohoi, Herţa, Orhei, precum şi teritoriile scoase de sub stăpînirea directă a turcilor : Hotin, Căuşani, Akkerman (Cetatea Albă), Chilia, Bender (Tighina) şi Tomarova. În alcătuirea eparhiei Romanului intrau ţinuturile Roman, Bacău, Putna, Tecuci, Covurlui, Tutova şi Vaslui, iar cea de a treia eparhie din Moldova, a Huşului, avea ţinuturile Soroca, Lăpuşna, Greceni, Codru, Hotărniceni şi Fălciu. Ţinutul Lăpuşna nu mai apare în celelalte situaţii ale Vistieriei, fiind contopit cu Orheiul, dar aici îl găsim ca o reminiscenţă din vremea cînd el exista ca parte componentă a acestei eparhii, redus acum la cîteva ocoale de la ţinutul Orhei.

Statistica eclesiastică din anul 1809 cuprinde două părţi distincte, dintre care prima se referă la mănăstiri şi călugări, iar cea de a doua la clerul de mir. Statistica mănăstirilor şi a călugărilor este cea dintîi lucrare de acest fel din prima jumătate a secolului XIX şi cuprinde informaţii cu privire la o categorie de oameni, călugării, de obicei necuprinsă în catagrafiile fiscale. Eparhia Mitropoliei a întocmit o situaţie (Tabel nr. 1) în care se arată, pe ţinuturi, mănăstirile şi schiturile, numele egumenilor şi al „nacealnicilor" (conducătorilor), în cazul schiturilor, precum şi numărul călugărilor şi al călugăriţelor ce vieţuiau în fiecare din acestea, în ordine erarhică : ieromonahi, ierodiaconi, monahi şi monahii, fraţi şi surori poslušnici[4]. Lipsesc mănăstirile şi schiturile din ţinutul Iaşi, iar de la ţinutul Neamţ mănăstirile Agapia şi Văratec. Pentru cele de la ţinutul Iaşi ar fi explicaţia că aproape toate erau mănăstiri închinate, pentru care s-au întocmit tabele separate, însă în aceste tabele se găsesc trecute şi mănăstiri ce apar în statistica de mai sus a eparhiei Mitropoliei.

Episcopia Romanului a trimis o situaţie mai detaliată, prin faptul că se arată hramul mănăstirilor şi al schiturilor, sub a cui jurisdicţie se află (a Episcopiei, a mănăstirilor din ţară sau de peste hotar), călugării sînt trecuţi nominal, cu rangul şi naţionalitatea fiecăruia[5]. În treapta cea mai de jos a erarhiei monahale, la această eparhie apar „ispitelnicii" şi „ispitelnicele", care corespund poslušnicilor din situaţia întocmită pentru eparhia Mitropoliei. Acestea erau persoane care, înainte de a păşi în rangurile monahale, se supuneau unei perioade de ucenicie, de „ascultare", sau, pentru a folosi termenul citat, de ispitire, de încercare. Ei nu trebuie confundaţi cu poslušnicii mănăstireşti, deoarece aceştia din urmă erau ţărani din sate şi corespund scutelnicilor boiereşti.

Eparhia Huşilor a trimis o situaţie mult mai simplă, sub forma unei liste a mănăstirilor şi schiturilor, în care se arată de cine depind şi numărul călugărilor ce se află la fiecare din ele[6] (Tabel nr. 3).

Pe baza datelor primite de la eparhii, în luna octombrie 1809 a fost întocmit un tabel recapitulativ al mănăstirilor şi schiturilor pămîntene din Moldova[7] (Tabel nr. 4), iar deosebit de acesta o situaţie detaliată pentru mănăstirile închinate, cu numele egumenilor, indicarea locului de care depind şi numărul călugă-

---

[3] Idem, *Ştiri catagrafice din Biserica Moldovei la 1809*, în „Arhivele Basarabiei", III (1931), nr. 2, p. 73—90 şi nr. 3, p. 174—205. Idem, *Cîteva date precise din biserica Moldovei la 1809*, în „Calendarul Arhiepiscopiei Iaşilor", 1932, p. 101—108.

[4] *Ibidem*, p. 102—104, după dosarul 56/1809 din Arhiva Consistoriului Eparhial din Chişinău : „Arătare în scurt pentru numărul mănăstirilor, schiturilor, bisericilor şi a tuturor cinurilor bisericeşti ce se află în eparhia sfintei Mitropolii a Moldovei". Autorul arată că tabelul (reprodus aici la tabelul nr. 1), a fost redat întocmai după dosar, dar are unele totaluri greşite.

[5] Idem, *Ştiri catagrafice din Biserica Moldovei la 1809*, p. 74—90 ; „Scriere cu cuprindere pentru mănăstirile i schiturile din eparhia Episcopiei Romanului şi pentru părinţii i maicile ce se află în fieştecare". După acest material am alcătuit tabelul nr. 2.

[6] *Ibidem*, p. 73—74. „Izvod de mănăstiri şi schituri ce se află în eparhia sfintei Episcopii Huşu", vezi tabelul nr. 3.

[7] Idem, *Cîteva date precise din Biserica Moldovei...*, p. 105. Vezi tabelul nr. 4.

rilor care vieţuiau în cuprinsul lor[8] (Tabel nr. 5). Aceasta din urmă cuprinde şi mănăstiri care mai apar în situaţia trimisă de Episcopia Romanului şi în aceea pentru eparhia Mitropoliei, cu excepţia celor din ţinutul Iaşi care se găsesc numai aici.

Partea a doua a statisticii eclesiastice din anul 1809 se referă la clerul mirean de la parohii, pentru care s-au întocmit situaţii tot pe eparhii. Cea pentru eparhia Mitropoliei cuprinde, pe ţinuturi, numărul bisericilor, numele şi numărul protoiereilor şi numărul preoţilor, diaconilor şi al ipodiaconilor[9] (Tabel nr. 6). În acest tabel a rămas necompletată rubrica pentru dascăli, al căror număr total apare apoi într-o situaţie recapitulativă. Episcopia Romanului a trimis şi de data aceasta o situaţie detaliată, cuprinzînd hramul bisericilor din fiecare sat, dar numai cu numărul preoţilor şi al dascălilor[10] (Tabel nr. 7), iar de la Episcopia Huşi a venit un tabel care arată, pe ţinuturi, numărul bisericilor, al preoţilor, al diaconilor şi al ţîrcovnicilor[11] (Tabel nr. 8). Şi de data aceasta, Consistoria Mitropoliei a întocmit o recapitulare pe întreaga Moldovă, în care rubricile au fost restrînse în sensul că acum nu mai apar ipodiaconii, în schimb a fost trecut numărul dascălilor din eparhia Mitropoliei[12] (Tabel nr. 9). În sfîrşit, ca o completare a statisticii eclesiastice din anul 1809 care, aşa cum se vede, cuprinde numai pe slujitorii bisericeşti, călugări şi mireni, s-a mai adăugat o listă a arhiereilor din Moldova, cu funcţia ce o deţinea fiecare din ei[13].

Separat de statistica clerului, tot în acest an s-a mai întocmit, la ordinul autorităţilor civile[14], o statistică a armenilor din Moldova şi Ţara Românească. Lucrarea a fost făcută de către arhiepiscopul Grigorie al bisericii armene din ţările române şi cuprinde, cu arătarea oraşelor în care se aflau cu locuinţa, numărul clericilor şi al familiilor de rit armean, precum şi numărul de biserici de care dispuneau[15] (Tabel nr. 10).

b — *Statistica eclesiastică din anul 1810*, spre deosebire de cea efectuată în anul precedent, este mult mai cuprinzătoare, deoarece a înscris şi numărul credincioşilor. Importanţa acestei statistici constă mai ales în aceea că, în vreme ce catagrafiile fiscale obişnuite cuprind numai numărul contribuabililor şi al celor scutiţi de plata birului, cu alte cuvinte numai numărul de gospodării, acum se dau numeric persoanele, atît bărbaţi cît şi femei. Din acest motiv, statistica eclesiastică din anul 1810 constituie un izvor deosebit de preţios cu privire la totalul populaţiei din Moldova la acea vreme.

La baza statisticii arătate mai sus se pare că au stat „vedomostiile" pe care, începînd din anul 1809, le ţineau preoţii parohi pentru a trece în cuprinsul lor pe enoriaşii ce se spovedeau şi se împărtăşeau în postul paştelui[16]. Aceste evidenţe cuprindeau numele preotului şi al tuturor enoriaşilor din parohii, de parte bărbătească şi femeiască, vîrsta fiecăruia şi menţiunea dacă au fost la spovedit, cu motivarea cuvenită în cazul cînd au lipsit. Pentru copiii sub şapte ani, care nu se spovedeau, motivarea obişnuită era „pentru că este nevrîstnic"[17], ceea ce

---

[8] *Ibidem*, p. 106—108.

[9] *Ibidem*, p. 104.

[10] Idem, *Ştiri catagrafice...*, loc. cit., p. 74.

[11] *Ibidem*.

[12] Idem, *Cîteva date precise...*, p. 106.

[13] Aceştia erau: mitropolitul Gavril Bănulescu, Gherasim Clipa episcopul de Roman, Meletie al Huşului, Nectarie Sardeon, egumenul mănăstirii Sf. Spiridon din Iaşi şi mitropoliţii Grigore Irinopoleos şi Nicodim al Sinadiei care nu aveau scaune eparhiale şi locuiau în oraşul Iaşi, *ibidem*, p. 108.

[14] Dosarul privitor la această statistică, spre deosebire de cele citate pînă acum, face parte din Arhiva senatorilor, vezi R. Rosetti, *Arhiva senatorilor de la Chişinău şi ocupaţia rusească de la 1806 la 1812*, în *ARMSI*, t. II, t. XXXI (1908), p. 714.

[15] Fără autor, *O statistică a armenilor din Ţările Române la 1809*, în „Arhivele Basarabiei", II (1930), nr. 3, p. 296.

[16] Pr. C. Bobulescu, *Lucrări mărunte din arheologia bisericii române*, în *BOR*, anul 40 (1921—1922), p. 116—127.

[17] *Ibidem*, p. 123. Autorul arată că a avut în posesia sa fragmente din unele vedomostii, în care a găsit asemenea menţiuni.

constituie dovada că în „vedomostii" erau trecuți toți locuitorii parohiei, fără deosebire de vîrstă.

Cunoștințele de ansamblu asupra statisticii eclesiastice din 1810 pentru Moldova, precum și rezultatele ei generale provin pînă acum numai din materiale publicate[18]. Însă faptul că o asemenea statistică a fost efectuată și în Țara Românească, pentru care arhivele interne păstrează unele materiale, oferă posibilitatea de a cunoaște mai în amănunt conținutul acestei lucrări.

În urma dispozițiilor primite din partea Sinodului bisericii ruse, mitropolitul Gavril Bănulescu a dat ordin Consistoriilor din București și Iași să se procedeze la efectuarea statisticii, ordin care a fost transmis episcopilor eparhioți. Aceștia din urmă trebuiau să alcătuiască „extracte" sau „catastihe de obște", prin urmare situații generale, cu „numărul orașelor, satelor, partea duhovnicească, casele poporănilor și lăcuitorilor"[19]. Dintre materialele ce au stat la baza „extraselor" eparhiale se cunoaște o condică ce cuprinde o parte din județul Muscel, intitulată „Catagrafia plășilor de sus de la acest județ, pentru preoți, diaconi, dimpreună cu a soțiilor lor i a ficiorilor și a fetelor, cum și a mănăstirilor i a schiturilor, însoțind și poporanii fiecăruia sat, după cum întrînsa arată"[20]. O a doua condică de acest fel este pentru județele din eparhia Mitropoliei Ungrovlahiei: Ilfov, Prahova, Ialomița, Vlașca, Dîmbovița și Teleorman[21]. Formularul acestor condici cuprinde trei părți distincte, care se ocupă de următoarele chestiuni: 1 — biserica parohială și starea ei materială, 2 — slujitorii bisericii cu situația lor personală și familia lor și 3 — enoriașii. Iată titlul rubricilor din formularul condicii pentru județul Muscel: în colțul din stînga sus, este scris numele satului, biserica și hramul ei, starea în care se află clădirea, cărțile și vesmintele de cult; dedesuptul acestor însemnări sînt trecuți nominal preoții cu fiii lor, diaconii, dascălii și țîrcovnicii (paraclisierii), iar în rubricile următoare se arată vîrsta slujitorilor bisericii, ce învățătură (pregătire) au, cum cîntă, dacă au fost globiți (sancționați), dacă sînt sau nu beți și starea lor civilă[22], după care sînt trecute numele soțiilor și ale fiicelor lor. Într-o rubrică mai largă sînt consemnate date despre preoții bisericilor: dacă provin dintre mireni sau dintre clerici, de cine au fost hirotoniți și care episcop i-a numit la parohia respectivă. Restul rubricilor se referă la enoriașii din parohie, arătînd numărul caselor și al sufletelor, parte bărbătească și parte femeiască, iar la sfîrșit totalul lor.

Condica eparhiei Mitropoliei, deși are un formular puțin deosebit, cuprinde aceleași date împreună cu unele detalii foarte interesante. Astfel, despre sate trebuia să se arate dacă nu cumva au fost mutate sau arse, iar despre enoriași se precizează de ce neam sînt: români, greci, sîrbi, țigani sau amestecați. În aceeași condică au fost înregistrate mănăstirile și schiturile din eparhie, de asemenea cu o serie de informații prețioase cu privire la situația lor: starea materială, dacă sînt așezate pe moșii proprii sau pe moșii străine. În trei coloane sînt înscriși ieromonahii, ierodiaconii și monahii, după care li se trece originea, vîrsta, data tunderii în monahism, a hirotoniei etc.

Nici una din aceste două condici nu are la sfîrșit o situație recapitulativă, de unde rezultă că ele cuprind numai materialul informativ care a servit la în-

---

[18] Ștefan Ciobanu, *Contribuții privitoare la numărul populației din Țările Românești la 1810*, în *AȘRS*, III (1920—1921), p. 85—98. Const. N. Tomescu, *Știri catagrafice din bisericile Principatelor la 1810*, în „Arhivele Basarabiei", IV (1932), nr. 3, p. 204—214. *Idem*, *Catagrafia numerică din Moldova, Valahia și Basarabia*, în „Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău", vol. XVIII (1928), p. 55—64, publică același material.

[19] St. Ciobanu, *op. cit.*, p. 86.

[20] Arh. St. București, Documente istorice, pach. CMXXII-c.

[21] *Ibidem*, pach. CMXVII-a și b. Ambele condici au fost utilizate de St. Ciobanu, *op. cit.*, precum și de Nic. M. Popescu, *Catagrafia eparhiei Ungrovlahiei în anul 1810*, în *BOR*, XXXVIII (1931), p. 493—504, 594—611, 841—850, 966—972, 1072—1086 și 1285—1292, unde publică date amănunțite pentru această eparhie.

[22] Titlurile rubricilor sînt redactate astfel: „De cîți ani este de la naștere, Care cum se află în învățătură și la cîntare, Care cum se află globit sau neglobit, cu patima beției sau fără patima beției, Care cum se află însurat, cu soție, văduv sau holtei".

tocmirea „extractelor" pe eparhii. Condicile sînt scrise fiecare aproape de aceeași mînă, ceea ce arată că au fost întocmite la eparhii după datele primite de la parohii prin protoiereii județelor. Ca un argument în sprijinul acestei afirmații pot fi amintite și aprecierile asupra clericilor, aprecieri care puteau fi făcute numai de către episcopii din fruntea eparhiilor.

Deși pînă în prezent nu se cunoaște nici o asemenea condică pentru vreuna din eparhiile din Moldova, se poate afirma cu siguranță că ele au existat, că au avut același formular și cuprindeau date cu același conținut. Ca dovadă poate fi citată statistica satului Tălmaza, din ținutul Căușani, din descrierea căreia reiese că formularul era asemănător celui din condica eparhiei Mitropoliei Ungrovlahiei[23] și dovedește că datele pentru statistica eclesiastică din anul 1810 au fost adunate de la parohii.

Cei care au cercetat materialele din această statistică și-au pus problema dacă ea cuprinde sau nu întreaga populație ortodoxă. Pornind de la faptul că la baza statisticii au stat „vedomostiile" parohiale pentru spovediți, unii dintre ei înclină să creadă că nu sînt cuprinși copiii sub șapte ani[24]. În schimb, alții arată că, făcînd raportul între numărul de suflete din statistică și numărul gospodăriilor, acesta este de 1—4 sau 1—5, de unde ar rezulta că au fost înscriși și copiii sub șapte ani și chiar dacă aceștia ar fi fost lăsați la o parte, numărul lor nu era prea mare[25]. Trebuie însă reamintit că „vedomostiile" citate menționează și pe copiii care nu se spovedeau fiindcă erau „nevrîstnici", astfel încît se poate afirma că statistica eclesiastică din anul 1810 cuprinde întreaga populație ortodoxă din Moldova[26] și Țara Românească.

Întocmirea statisticii a durat în Moldova pînă în luna iulie 1810, cînd consistorul ieșean a predat Dicasteriei materialele adunate și prelucrate, în vreme ce în Țara Românească s-au produs unele întîrzieri din partea episcopilor eparhioți[27]. Rezultatul statisticii a fost cuprins în dosarul intitulat „Registrul numărului bisericilor mirene, a mănăstirilor și a schiturilor bărbătești și femeiești aflătoare în Moldova, Valahia și Basarabia, a orașelor și satelor și a clerului din ele cu copiii lor de parte bărbătească și femeiască, a călugărilor, a caselor și locuitorilor de ambe sexe, alcătuit la 1810"[28]. Aceasta cuprinde următoarele situații generale întocmite de către Mitropolie pentru Moldova și Basarabia :

— „Izvodul arhiereilor aflători în Moldova, în servici și particulari"[29], în care sînt cuprinși mitropolitul, cei doi episcopi eparhioți (de Roman și Huși) și cei 7 arhierei fără eparhii ;

— „Registrul numărului orașelor și satelor, clerului, caselor poporănilor și locuitorilor din Moldova, alcătuit în exarhiceasca dicasterie a Moldovlahiei, din izvoadele personale prezentate de preasfinții arhierei și de duhovniceasca consistorie din Iași, adunate prin protopopii județeni și preoții parohiali"[30]. Tabloul general astfel intitulat cuprinde, pe eparhii, ținuturile, cu numărul orașelor și satelor, numărul bisericilor, protopopilor, preoților, diaconilor, cîntăreților și al

---

[23] Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 93. Titlul statisticii este : „Forma înștiințării pentru slujitorii, preoții bisericii și a copiilor lor parte bărbătească, în satul Tălmaza, ținutul Căușanilor, biserica hramul Adormirii Precistii, pi anul 1810".

[24] Al. Lăpădatu, *Catagrafia bisericilor bucureștene la 1810*, extras din *BOR*, t. XXXI, p. 57.

[25] Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 94.

[26] *Ibidem*, p. 96, presupune că în statistică nu a fost cuprinsă populația din fostele raiale turcești. Dar cum în tabelul general sînt menționate și teritoriile acestor cetăți, se poate afirma că populația respectivă de rit ortodox a fost inclusă în statistică.

[27] *Ibidem*, p. 86.

[28] *Ibidem*, p. 85. Este traducerea titlului din limba rusă a dosarului 218/1810 din Arhiva Consistoriului eparhial din Chișinău.

[29] *Ibidem*, p. 86 și Const. N. Tomescu, *Știri catagrafice...*, p. 205.

[30] Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 86—87. Tabelul general mai este publicat și de Const. N. Tomescu, *op. cit.*, p. 206—207, cu unele deosebiri de formă în traducerea titlului, precum și în *Catagrafia numerică...*, p. 53—54, iarăși cu alte deosebiri de traducere a titlului. Cifrele sînt identice peste tot.

copiilor acestora. În partea a doua a formularului urmează numărul gospodăriilor și al locuitorilor de parte bărbătească și de parte femeiască separat și totalul acestora (tabel nr. 11).

— „Registrul întocmit de exarhiceasca dicasterie a Moldovei despre mănăstirile și schiturile pămîntene, bărbătești și femeiești, aflătoare în Principatul Moldovei, precum și despre egumeni, călugări și călugărițe"[31]. Tabloul cuprinde, în linii mari, aceleași date ca acela pentru mănăstiri și călugări din anul 1809 (tabel nr. 12).

— Un alt „Registru" cuprinde mănăstirile și schiturile din Moldova închinate la locuri de peste hotare[32], fiind singura situație generală de acest fel din anii 1809 și 1810 (tabelul nr. 13).

Pe baza datelor din aceste patru tabele generale a fost alcătuită o situație recapitulativă a statisticii eclesiastice din anul 1810, pentru Moldova și Basarabia[33], care cuprinde totalul populației ortodoxe existentă la acea dată (tabel nr. 14), a cărei cifră se ridică la 814 884 suflete. Pentru comparație dăm aceeași situație recapitulativă pentru Țara Românească (tabel nr. 15), unde totalul era de 695 690 suflete[34]. Numărul mult mai mare al populației ortodoxe din Moldova, în comparație cu al aceleia din Țara Românească, se datorește faptului că cea dintîi cuprinde cea mai mare parte din vechile teritorii ale Moldovei.

Urmărind cu atenție cifrele înscrise în situația recapitulativă a statisticii pentru Moldova, se constată o oarecare neconcordanță cu acelea din tabelele enumerate mai înainte care au servit la alcătuirea ei. Astfel, numărul de 405 091 locuitori de parte bărbătească este mai mic decît cel de 414 091 cuprins în „registrul" clerului și poporănilor (tabel nr. 11). De asemenea, tot în situația recapitulativă, pe lîngă numărul călugărilor și călugărițelor este adăugat și acela al soțiilor și fiicelor de clerici, care nu se află în „registrul" amintit (tot tabel nr. 11). Cauza acestor diferențe de cifre de la o situație la alta, precum și măsura în care tabelele generale publicate redau cu exactitate datele cuprinse în documentele privitoare la această statistică se vor putea cunoaște numai cînd va exista posibilitatea cercetării amănunțite a arhivelor care cuprind materialul respectiv.

Totuși, statistica eclesiastică din anul 1810, în forma sumară și fără îndoială că plină de lipsuri în care poate fi cunoscută pînă acum, rămîne un izvor documentar deosebit de important pentru istoria demografică a țărilor române la începutul secolului XIX. La vremea ei, această statistică a oferit cîrmuirii laice și bisericești posibilitatea de a cunoaște în detaliu situația bisericii ortodoxe din Moldova și Țara Românească, în vederea luării unor măsuri administrative.

Problema care preocupa cele două cîrmuiri, bisericească și laică, era în primul rînd aceea a preoților supranumerari, prin care se scuteau prea mulți contribuabili de obligațiile fiscale. Din acest motiv, încă din anul 1808 se dăduseră dispozițiile citate mai înainte pentru limitarea numărului de preoți la unul pentru 50 de gospodării[35], iar cu doi ani mai tîrziu, tot Sinodul bisericii ruse interzicerea hirotoniile fără autorizația cîrmuirii și consimțămîntul enoriașilor[36]. Or, din statistica prezentată pînă acum rezultă că cifra medie pe Moldova era de un preot la 39 de gospodării, ceea ce depășea simțitor pe aceea stabilită de conducerea bisericii. La anul 1811, problema numărului preoților a fost reluată pentru a treia oară, de data aceasta și sub aspectul relațiilor dintre aceștia și stăpînii moșiilor. Prin „Rînduiala pentru preoții de la sate, în ce chip să se urmeze"[37], dată de către mitropolitul Gavril Bănulescu și vistiernicul Iordache

[31] Publicat de Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 88. Const. N. Tomescu, *op. cit.*, p. 208, cu traducerea deosebită a titlului și aceleași în *Catagrafia numerică...*, p. 55.

[32] Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 89, Const. N. Tomescu, *Știri catagrafice...*, p. 208 și idem, *Catagrafia numerică...*, p. 56.

[33] Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 89, Const. N. Tomescu, *Știri catagrafice...*, p. 209 și *Catagrafia numerică...*, p. 57.

[34] Șt. Ciobanu, *op. cit.*, p. 90—92, Const. N. Tomescu, *Știri catagrafice...*, p. 213—214 și idem, *Catagrafia numerică...*, p. 58—64.

[35] Const. N. Tomescu, *Despre înmulțirea clericilor hirotonisiți în Valahia la 1812*, *loc. cit.*, p. 266.

[36] *Ibidem*.

[37] *Uricariul*, vol. IV, p. 109—112.

Roset Roznovanu, se hotăra din nou că nu trebuia să fie decît un preot la 50 de gospodării și doi preoți numai în cazul cînd numărul gospodăriilor dintr-un sat era mai mare de 80. „Rînduiala" mai stabilea întinderile de pămînt pe care aveau drept să le primească preoții de la stăpînii moșiilor și obligațiile lor față de aceștia din urmă, în privința boierescului și a dijmelor.

Cu toate acestea, situația nu a putut fi remediată, astfel că, în martie 1812, senatorul Crasno Milașevici, sesizat de numeroase plîngeri din partea locuitorilor care nu vedeau cu ochi buni scutirea numeroșilor preoți de sarcinile multe și grele impuse de cîrmuire, a cerut Dicasteriei să ia măsuri pentru limitarea numărului clericilor[38]. Problema nu se punea numai pentru Moldova, ci și pentru Țara Românească, unde numărul preoților era și mai mare, în acest sens fiind citat cazul satului Armășești din județul Romanați, unde la numai 3 gospodari birnici se aflau 25 de preoți. Ca atare, episcopilor eparhioți din Moldova li se ordona să observe ca în eparhiile lor să nu se ajungă la astfel de situații și totodată li se cereau izvoade cu numărul celor hirotoniți după anul 1809. Singur episcopul Meletie al Hușilor a trimis, în aprilie 1812, situația cerută de superiorii săi, arătînd pe ținuturi și sate, iar la tîrguri pe parohii, numărul tuturor slujitorilor bisericești[39] (tabel nr. 16). Celelalte eparhii au întîrziat cu predarea lucrării, iar evenimentele din vara anului 1812 precipitîndu-se (încheierea păcii de la București și retragerea rușilor cu administrația lor), noua statistică a clerului a rămas incompletă.

Puținul material ce se află în arhivele din țară, măsura și maniera în care este publicat cel din arhivele de la Chișinău au permis doar această expunere foarte sumară asupra statisticilor eclesiastice din anii 1808—1812 și a conținutului lor. Pînă la posibilitatea cercetării mai amănunțite a surselor respective, datele adunate și prezentate aici au, totuși, o mare importanță nu numai pentru istoria bisericii române la începutul secolului XIX, dar ele aduc mai cu seamă informații noi, diferite și mai bogate decît cele cuprinse în obișnuitele recensăminte fiscale ale vremii, cu privire la populația Moldovei în perioada arătată.

[38] Const. N. Tomescu, *op. cit.*, p. 263.
[39] *Ibidem*, p. 273—287.

Tabel nr. 1

30 iulie 1809

MĂNĂSTIRILE ŞI SCHITURILE CU NUMĂRUL DE CĂLUGĂRI ŞI CĂLUGĂRIŢE DIN EPARHIA MITROPOLIEI MOLDOVEI

Ţinuturile	Mănăstiri de călugări	Schituri de călugări	Schituri de călugăriţe	Egumeni şi nacealnici	Ieromonahi	Ierodiaconi	Monahi	Monahii	Fraţi poslușnici	Surori i poslușnice	Total
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Neamţ	Neamţ şi Secu			1	50	17	453		117		638
	Bisericani			1	8	3	13				25
	Pîngăraţi			1			5		4		11
	Bistriţa			1	4		5				10
		Almaş		1	1		11		4		17
		Mărăşeşti		1			4				5
		Dărmăneşti			1	1	5				7
		Dumbrăvelele		1	2		17		2		22
		Hangu		1	6	1	19		9		36
		Ciribuc									
		Sihăstrie			1		2		1		4
		Războieni		1		1	8				10
		Runcu		1	2		5				8
	Buhalniţa			1	2	1	4		1		9
			Ţibucani	1				14		2	17
			Ciolpani	1				6			7
		Cîrlig		1	1		1		12		15
Suceava	Slatina			1	11	4	13		6		35
	Rîşca			1	12	5	20		15		53
	Pobrota			1	4		7		1		13
		Boureni		1	2		7		1		11
		Broşteni		1	2	1	2				6
		Brăteşti			4		6		1		11
Cîrligătura		Hadîmbu		1	1		2				4

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
		Schitul lui Atanasie		1			5				6
Botoşani	Vorona			1	5	1	33		6		46
		Gorovei			5	1	6		1		13
		Onega			1		13				14
		Agaton		1	3		5		1		10
			Oroşani	1				28		4	33
Hîrlău		Zbereni şi Zagazei		1	2	1	12				16
		Schiul lui Balş			1		12		1		14
	Coşula			1	5	3	6				15
		Deleni		1	4	1	16		6		28
		Jorovlea		1	3	1	3				8
		Cozancea			2	1	6		3		12
			Unsa	1				25			26
			Schitul lui Zosin					1		1	2
Orhei		Tabăra		1	2	2	22		8		35
		Curchi		1	8	2	42		15		68
		Ciurova		1	2		2		13		18
		Peştera		1	2		10		1		14
		Maşcăuţi		1	1		10				12
		Rîşcov		1	2		5				8
		Ţigăneşti		1	2	1	17		5		26
		Hîrjoafca			3		19		7		29
		Hîrboveţele		1	4				9		14
		Răcila		1	2		11		2		16
		Horodiştea		1	1		6		2		10
		Săharna			2	2	16		4		24
		Gătişca		1			9		3		13
			Manna	1				72		7	80
			Hîrtopul	1				31		24	56
			Răzina	1				16		3	20
			Păpăuţi	1				20		2	23
			Fîntîna Doamnei	1				43			44
		Măcărescul		1	1		6		4		12

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Neamț	5	9	2	11	79	21	552	20	119	2	810
Suceava	3	3		5	35	10	55		24		129
Cîrligătura		2		2	1		7				10
Botoșani	1	3	1	3	14	2	57	28	8	4	116
Hîrlău	3	5	2	5	17	7	55	26	10	1	121
Orhei		14	5	17	32	7	175	186	69	36	522
Total	12	36	10	46	178	50	901	260	260	43	1 738

După Const. N. Tomescu, *Cîteva date precise din Biserica Moldovei la 1809*, în „Calendarul Arhiepiscopiei Iașilor", anul 1932, p. 102—104.

Tabel nr. 2. 1809

MĂNĂSTIRILE ȘI SCHITURILE CU NUMARUL DE CĂLUGĂRI ȘI CĂLUGĂRIȚE DIN EPARHIA ROMANULUI

Ținutul	Mănăstiri	Schituri	Cui aparțin	Naționalitatea lor											
				Ieromonahi	Ierodiaconi	Monahi	Monahii	Ispitelnici	Moldoveni	Munteni	Greci	Ruși și lehi	Ardeleni	Sîrbi, bulgari și sloveni	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
Putna	Vizantea		Sf. Munte	3		1			3		1				
	Mera		Vatoped	2					1		1				
		Dumbrăvița	Mitropolia	1					1						
		Tarnița	al Eparhiei	2		3			3			2			
		Varnița	m-rea Neamț												
		Lepșa	al Eparhiei	7		8		6	18	1			2		
		Vrancea	„	2		10		1	12				1		
		Bulucul	m-rea Neamț	2		8		2	11	1					
	Proorocul Samoil din Focșani		Sf. Spiridon	1						1					
	Adormirea, din Focșani		Vatoped	1							1				
		Căpătanul	al Eparhiei			2				2					
		Scînteia	al Eparhiei				30	3	31	1				1	
Tecuci	Răchitoasa		Sf. Munte	3	1				3	1					
		Beldiman	al Eparhiei	2		6		1			9				
		Toflea	„	1		2	3		2		4				
		Buzduganul	„	1		13			14						
		Crainicii	M-rea Mera	1						1					
		Gălescu	al Eparhiei				1		1						
		Cornii de Jos	M-rea Dochiar	1							1				
		Țicma	al Eparhiei	1		2								3	
		Poglețu	Mitropolia	1	1	6			7						
		Diineț	al Eparhiei	1		2			3						
		Runcu	Precista din Tg. Ocna	1								1			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		Nănești	al Eparhiei	1					1					
		Nănești	„			2			1			1		
		Sihastru	„	1		7			6			1	1	
		Buciumeni					4		4					
Covurlui	Mavromolu		Mitropolia	2					1		1			
	Sf. Gheorghe		Sf. Mormînt	1	1						2			
	Sf. Dumitru		M-rea Sf. Pavel	2							2			
	Adormirea		Vatoped	1							1			
	Sf. Voievozi		M-rea Neamț	1							1			
	Sf Paraschiva		a Eparhiei	1							1			
		Sf. Neculai	„	2		20			21		1			
		Ghiriasca	„			4			3			1		
		Pănășești	„	1		2			3					
	Adam		Mitropolia	1	1	11			10			1	2	
Tutova	Florești		la Esfighemnon	5	1	5		2	5		7			1
		Deleni	al Eparhiei	2		10	1		5	1		7		
		Pîrvești	„	1		2			3					
		Orgoiești Noi	„	2		8		1	4			7		
		Orgoiești Vechi	„	1		4		1	2			4		
		Bogdănița	„	9				1	1			8		1
		Măgarul	„	2		1			1			2		
		Crîngul de Sus	„	1		1			2					
		Crîngul de Jos	„	2		2			3			1		
		Rusu	„				7	3	10					
		Cîrlomănești	„	1		4	2	2	9					
		Fătăciuni	M-rea Golia	2		1			2					1
		Grjdeni	Vatoped	1		2		1	3					1
		Cîrtibașu	al Eparhiei	1		4			5					
		Golgota		1		5			6					
		Hîrșova	„	2		1			1		1	1		
		Armășoaia	„	1		2			2			1		
		Lipova	M-rea Neamț	2		4			4					2
Vaslui		Dobrovăț	M-rea Zografu	3		6			1		1	3		4
		Porcișăni	al Eparhiei	1		1			1			1		
		Liești	Sf. Spiridon			4			4					
		Știuborăni	al Eparhiei	1		5						6		
		Borosăști	„	1		3						4		
	Fîstici		la Sinai	3						1		1		1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
		Munteneşti	M-rea Frumoasa din Iaşi	1						1				
		Rafaila	Mitropolia		1	3			4					
		Giurgeni	al Eparhiei	1		5			2					4
		Nacu	„	1		16	5		22					
		Gorgana	„	2		2			3				1	
		Cetatea	„	1	1	5			7					
		Mera	„	1		5			5					1
		Parpaniţa	„	2		3			5				1	1
		Lipovăţ	M-rea Dobrovăţ	5					5					

MĂNĂSTIRILE ŞI CĂLUGĂRII DIN EPARHIA ROMANULUI

Ţinutul	Mănăstiri	Schituri	Total	De cine depind									Naţia lor						
				De eparhie	De mănăstiri din ţară	De mănăstiri din afară	Ieromonahi şi arhimandriţi	Ierodiaconi	Monahi	Monahii	Ispitelnici	Ispitelnice	Total	Moldoveni	Munteni	Greci	Ruşi şi lehi	Ardeleni	Sîrbi, sloveni şi bulgari	Total
Roman	2	6	8	7	1		10	9	28		1		48	30	4	1	8	3	2	48
Bacău	6	9	15	7	3	5	23	3	48		5		79	59	2	5	3	9	1	79
Putna	5	13	18	10	1	4	28	1	46	30	9	3	117	101	6	4	2	3	1	117
Tecuci	1	14	15	9	3	3	15	2	40	8	1		66	42		3	16	2	3	66
Covurlui	8	3	11	6	2	3	13	2	37				52	38		10	2	2		52
Tutova	1	17	18	14	2	2	36	1	56	10	8	3	114	68	1	8	31		6	114
Vaslui	1	14	15	9	4	2	18	2	63	5			88	58	1	2	14	2	11	88
Total	24	76	100	62	19	19	143	20	318	53	24	6	565	396	14	33	76	21	24	565

După Const. N. Tomescu, *Ştiri catagrafice din biserica Moldovei la 1809*, în „Arhivele Basarabiei" III (1931, nr. 2, p. 74—90.

Tabel nr. 3 18 aprilie 1809

MĂNĂSTIRILE, SCHITURILE ŞI NUMĂRUL CĂLUGĂRILOR DIN EPARHIA HUŞI

Numele mănăstiri sau al schitului	Unde este închinată	Numele egumenului	Călugări	Călugăriţe
		Ţinutul Soroca		
Schitul Verijăni	Neînchinată	Partenie ieromonah	2	
„ Călărăşeuca	La Sf. Mormînt	Doroftei ierom.	11	
„ Rughii	Neînchinată	Teofil ierom.	5	
„ Cosăuţi	„	Onisifor ierom.	11	
„ Sorocăi	„	Antonie ierom.	7	
„ Japca	„	Nicandru ierom.	19	
„ Lamanova	„	Mihail ierom.	9	
„ Poiana	„	Serafim ierom.	12	
„ Dobruşa	„	Serafim ierom.	102	
„ Coşleuca	„	Mitrofana monahia		49
„ Curăturile	„	Grafina monahia		65
		Ţinutul Lăpuşna		
Mănăst. Căpriana	La Sf. Munte	Antim arhimandrit	9	
Schitul Condriţa	Neînchinată	Serafim ieromonah	15	
„ Suruceni	„	Serafim ieromonah	8	
„ Hîncu	„	Văsiian ieromonah	34	
		Ţinutul Fălciu		
Schitul Brădiceşti	Neînchinată	Antim ieromonah	12	
„ Vladnic	„	Ioanichie ieromonah	5	
		Total	261	114

După Const. N. Tomescu, *Stiri catagrafice din biserica Moldovei la 1809*, în „Arhivele Basarabiei", III (1931), nr. 2, p. 73—74.

Tabel nr. 4 — 11 octombrie 1809

MĂNĂSTIRILE ȘI SCHITURILE PĂMÎNTEȘTI DIN MOLDOVA, CU NUMĂRUL DE CĂLUGĂRI ȘI CĂLUGĂRIȚE

Denumirea eparhiei	Mănăstiri bărbătești	Stareți	Ieromonahi	Ierodiaconi	Monahi	Schituri bărbătești	Stareți	Ieromonahi	Ierodiaconi	Monahi	Mănăstiri femeiești	Monahii	Schituri femeiești	Monahii	Total mănăstiri și schituri	Total călugări și călugărițe
La Mitropolia Iași		1	5	6	5											17
În eparhie	10	9	97	35	544	46	16	76	16	343	2	309	9	255	67	1 730
La Episcopia Roman				4	1											5
În eparhie	7	7	4	4	20	62	58	31	6	267			4	52	73	449
La Episcopia Huși		1		3												1
În eparhie						13	13	63	7	171			2	114	15	368
Total	17	18	106	49	566	121	117	170	29	781	2	309	15	421	155	2 573

După Const. N. Tomescu, *Cîteva date precise din biserica Moldovei la 1809*, în „Calendarul Arhiepiscopiei Iașilor", 1932, p. 105.

Tabel nr. 5 11 octombrie 1809

MĂNĂSTIRILE ÎNCHINATE DIN MOLDOVA CU NUMĂRUL CĂLUGĂRILOR

Numele mănăstirii	Numele egumenului	Ieromonahi	Ierodiaconi	Monahi	Total
1	2	3	4	5	6
Mănăstiri închinate la Sf. Mormînt :					
1. Galata	Mitropolitul Paisie Apamias	7	1	3	12
2. Cetățuia	Arhimandritul Chiril	4	1	2	8
3. Sf. Sava	Arhimandritul Grigorie	4	1		6
4. Barnovschi	Protosinghel Macarie	1			2
5. Bîrnova	Ieromonah Serafim	1			2
6. Probrata	Arhimandrit Antim	4		7	12
7. Bistrița	Monah Zaharia	4		5	10
8. Tazlău	Ieromonah Partenie	1	1		3
9. Cașin	Ierodiacon Ierotei				1
10. Soveja	Ieromonah Simeon				1
11. Frumoasa	Arhimandrit Iosaf		1	1	3
Mănăstiri închinate la Muntele Athos :					
12. Sf. Neculai din Galați	Ieromonah Atanasie	1			2
13. Sf. Paraschiva din Iași	Egumenul m-rii Frumoasa	2			2
14. Fîstîci	Arhimandrit Dionisie	3			4
15. Golia	Mitropolitul Grigorie Irinopoleos	4	4	3	12
16. Bărboi	Mitropolitul Grigorie Irinopoleos	1			1
17. Mera	Arhimandrit Zaharia	1			2
18. Adormirea din Galați	Ieromonah Teotim	2	1		4
19. Răchitoasa	Ieromonah Teotim	1			1
20. Berzunț	Ieromonah Antim	1	2		4
21. Trei Ierarhi din Iași	Arhimandrit Serafim	8	1		10
22. Dancu	Arhimandrit Ieremia		2		3
23. Sf. Dumitru, din Galați	Ieromonah Grigorie				1
24. Burdujeni	Arhimandrit Atanasie	1			2
25. Adormirea, din Bacău	Ieromonah Antim				1
26. Adormirea, din Focșani	Ieromonah Zaharia				1
27. Dobrovăț	Arhimandrit Paisie	2		6	9
28. Căpriana	Arhimandrit Antim	3	1	5	10
29. Răduoăneni	Arhimandrit Meletie	1		3	5
30. Adormirea, din Tg. Ocna	Arhimandrit Meletie				

1	2	3	4	5	6
31. Aron Vodă	Mitropolitul Evhaitului	2	1		4
32. Sf. Neculai din Botoşani	Mitropolitul Serafim al Edesei		1		2
33. Buhalniţa	Arhimandritul Daniil	2	2	5	10
34. Sf Ioan, din Iaşi	Ieromonah Ioachim	2			3
35. Vizantea	Ieromonah Ignatie	1		1	3
36. Floreşti	Ieromonah Luca	2	1	5	9
37. Sf. Gheorghe, din Galaţi	Ierodiacon Samuil				1
Alte 10 schituri închinate cu:		15	6	10	31
	Total 33	81	27	56	187

După Const. N. Tomescu, *Citeva date precise din biserica Moldovei la 1809*, în „Calendarul Arhiepiscopiei Iaşilor", 1932, p. 106—108.

Tabel nr. 6 30 iulie 1809

CLERUL DIN EPARHIA MITROPOLIEI MOLDOVEI

Ţinutul	Biserici	Protopopi	Preoţi	Diaconi	Ipodiaconi	Dascăli	Total
Oraşul Iaşi	42	1	98	14			113
Iaşi	157	3	273	39	2		307
Suceava	102	2	219	46	3		270
Neamţ	173	3	417	166			586
Cîrligătura	45	1	53				54
Hîrlău	64	1	105	7	1		114
Botoşani	79	2	178	11			191
Dorohoi	80	2	202	34			238
Herţa	29	1	60	6			67
Hotin	91	2	139				141
Orhei	195	2	364	62	41		469
Căuşani	17	1	22		1		24
Akkerman	5	1	6				7
Chilia	6	1	6				7
Bender	13	1	19	3			23
Tomarova	7	1	6				7
Total	1105	25	2167	388	48		2628

După Const. N. Tomescu, *Citeva date precise din biserica Moldovei la 1809* în „Calendarul Arhiepiscopiei Iaşilor", 1932, p. 104.

Tabel nr. 7 20 august 1809

CLERUL DIN EPARHIA ROMANULUI

Ținutul	Biserici	Preoți	Diaconi	Total
Roman	60	96	10	106
Bacău	117	210	23	233
Putna	177	364	17	381
Tecuci	130	234	14	248
Covurlui	80	191	10	201
Tutova	117	195	4	199
Vaslui	89	145	13	158
Total	770	1435	91	1526

După Const. N. Tomescu, *Știri catagrafice din biserica Moldovei la 1809*, în „Arhivele Basarabiei", III (1931), nr. 3, p. 174—205.

Tabel nr. 8 18 aprilie 1809

CLERUL DIN EPARHIA HUȘULUI

Ținutul	Biserici	Preoți	Diaconi	Țîrcovnici	Total
Soroca	149	279	20	41	340
Lăpușna	56	115	30	61	206
Hotărniceni	14	43	5	13	61
Codru	13	24	1	8	33
Greceni	9	20		1	21
Fălciu	105	161	25	149	335
Total	346	642	81	273	996

După Const. N. Tomescu, *Știri catagrafice din biserica Moldovei la 1809*, în „Arhivele Basarabiei", III (1931), nr. 2, p. 74.

Tabel nr. 9

NUMĂRUL BISERICILOR PAROHIALE ȘI A CLERICILOR CE LE DESERVESC

Eparhia	Numărul bisericilor	Protopopi în slujbă	Protopopi la parohii	Preoți	Diaconi	Dascăli	Total
La Mitropolia Iași	8			2		6	8
Eparhia Mitropoliei	1095	24	12	2161	388	2674	5259
La Episcopia Roman	1	2		4		3	9
Eparhia Romanului	770	13	26	1396	91	423	1949
La Episcopia Huși	1	1		3		4	8
Eparhia Hușului	346	9	4	629	81	273	996
Total	2215	49	42	4195	560	3383	8229

După Const. N. Tomescu, *Citeva date precise din biserica Moldovei la 1809*, în „Calendarul Arhiepiscopiei Iașilor", 1932, p. 106.

Tabel nr. 10 1809

STATISTICA ARMENILOR DIN ȚĂRILE ROMÂNE

Localitatea	Nr. biserici	Protopopi	Preoți	Diaconi	Anagnoști	Familii
Iași	2	1	2	1	12	103
Botoșani	2	2	6	1	16	328
Roman	1	1	2		8	145
Focșani, partea Moldovei	1		2		6	83
Galați	1		1		3	22
Tîrgu Ocna	1		1		1	29
Hotin	1		1		2	16
Chișinău	1		3		4	113
Orhei	1		2		2	34
Tighina						6
Chilia						4
Akkerman	1	1	4		8	116
Ismail	1				2	32
București	1	1	2		6	90
Focșani, partea Valahiei	1		1		2	38
Total	15	6	27	2	72	1159

După * * *, *O statistică a armenilor din țările române la 1809*, în „Arhivele Basarabiei", anul II (1930), nr. 3, p. 296.

„REGISTRUL NUMĂRULUI ORAŞELOR, SATELOR, CLERULUI, CASELOR POPORĂNILOR ŞI LOCUITORILOR DIN MOLDOVA, ALCĂTUIT ÎN EXARHICEASCA DICASTERIE A MOLDOVLAHIEI, DIN IZVOADELE PERSONALE PREZENTATE DE PREOSFINŢIŢII ARHIEREI ŞI DE DUHOVNICEASCA CONSISTORIE DIN IAŞI, ADUNATE PRIN PROTOIEREII JUDEŢENI ŞI PREOŢII PAROHI"

Eparhia şi ţinutul	Oraşe şi sate	Clerici						Gospodării	Mireni		
		Biserici parohiale	Protopopi	Popi	Diaconi	Cîntăreţi	Copii ai lor		Bărbaţi	Femei	De ambe sexe total
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Eparhia mitropolitană a Iaşului											
Oraşul Iaşi		32	2	32	14	58	77	2 348	4 851	4 738	9 589
Ţinutul Iaşi	165	165	3	175	47	197	407	10 748	27 694	25 150	52 844
„ Cîrligătura	43	44	1	62	4	51	84	2 726	6 191	6 050	12 241
„ Botoşani	51	63	1	132	21	72	250	5 613	15 070	13 650	28 720
„ Herţa	26	26	1	51	8	50	134	2 116	4 915	4 677	9 591
„ Hîrlău	66	67	1	95	8	83	181	5 069	13 535	12 836	26 371
„ Dorohoi	67	67	2	159	22	68	287	5 911	15 421	13 607	29 028
„ Orhei	197	197	2	364	100	256	646	11 893	29 617	27 148	56 864
„ Neamţ	164	172	3	397	158	65	542	11 055	26 895	26 249	53 144
„ Suceava	134	135	2	286	58	183	671	12 218	32 345	30 842	63 187
„ Hotin	155	156	3	243	1	139	436	12 020	34 204	32 201	66 405
Regiunea Basarabia	55	45	6	69	3	7	92	3 214	12 859	9 899	22 758
Eparhia Romanului											
Ţinutul Roman	61	66	1	92	11	70	160	4 560	10 411	9 521	19 932
„ Bacău	116	98	3	206	21	145	431	9 411	22 263	21 292	43 555
„ Tecuci	135	141	1	242	22	182	534	8 560	19 858	17 893	37 751
„ Putna	167	182	1	348	24	75	498	13 034	28 111	26 424	54 535
„ Covurlui	73	87	1	188	23	145	304	4 917	11 607	10 636	22 243
„ Tutova	110	124	2	194	5	184	513	7 814	18 533	16 987	35 520
„ Vaslui	89	89	1	133	16	98	90	5 112	11 792	10 273	22 065
Eparhia Huşilor											
Ţinutul Soroca	136	137	3	281	30	144	453	7 792	19 209	17 853	37 062

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Ţinutul Lăpuşna	55	59	1	130	35	81	363	6 269	17 069	15 398	32 467
„ Greceni	18	11	1	19	1	8	11	768	3 428	2 759	6 187
„ Codru	17	15	1	23	1	7	37	981	2 415	2 577	4 992
„ Hotărniceni	20	21	1	52	4	19	85	2 933	7 352	6 364	13 716
„ Fălciu	101	113	1	198	96	123	391	6 971	18 348	17 654	36 002
Total în principatul Moldova	2 222	2 312	45	4 229	733	2 510	7 680	161 052	414 091	382 678	796 769

După Şt. Ciobanu, *Contribuţii privitoare la numărul populaţici din ţările româneşti la 1810*, în „Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială", anul II (1920—1921), p. 87.

Tabel nr. 12 — 1810

MĂNĂSTIRILE ȘI SCHITURILE PĂMÎNTENE DIN MOLDOVA CU NUMĂRUL DE CĂLUGĂRI ȘI CĂLUGĂRIȚE

Denumirea eparhiei	Arhierei	Mănăstiri de călugări	Egumeni	Ieromonahi	Ierodiaconi	Monahi	Schituri bărbătești	Egumeni	Ieromonahi	Ierodiaconi	Monahi	Mănăstiri femeiești	Călugărițe	Schituri femeiești	Călugărițe
La Mitropolia Iași	1	1	—	5	6	5									
Arhierei fără scaune	3														
În eparhia Mitropoliei		10	9	97	35	544	46	46	76	16	313	2	309	9	255
La Episcopia Romanului	1				4	1									
În eparhia Romanului		7	7	6	4	20	61	58	31	6	272			4	52
La Episcopia Hușilor	1		1	3											
În eparhia Hușilor							13	13	63	7	171			2	114
Total	6	18	17	111	49	570	120	117	170	29	786	2	309	15	421

După Șt. Ciobanu, *Contribuții privitoare la numărul populației din țările românești la 1810*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială", anul II (1920—1921), p. 88.

Tabel nr. 13 1810

MĂNĂSTIRILE ȘI SCHITURILE ÎNCHINATE DIN MOLDOVA CU NUMĂRUL CĂLUGĂRILOR

De cine aparțin mănăstirile	Mănăstiri	Schituri	Egumeni	Arhimandriți	Ieromonahi	Ieroliaconi	Monahi	Total
De Patriarhia Ierusalimului, sub numele Sfîntului Mormînt	10	1	1	4	32	7	20	64
De Muntele Sinaiului	4	1		2	8	2	3	16
De Muntele Athos	23	8	3	3	45	15	33	105
Total	37	10	4	15	85	24	56	185

După Șt. Ciobanu, *Contribuții privitoare la numărul populației din țările românești la 1810*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială", anul II (1920—1921), p. 89.

Tabel nr. 14 1810

SITUAȚIA GENERALĂ PENTRU MOLDOVA ȘI BASARABIA
DUPĂ STATISTICA ECLESIASTICĂ DIN ANUL 1810

3	eparhii
203	mănăstiri și schituri
29	orașe mai importante
2 193	tîrguri și sate
2 313	biserici mirene
3	arhierei cu eparhii
7	arhierei fără locuri, din care 5 egumeni la mănăstiri și 2 cu totul fără loc
23	arhimandriți
1 827	ieromonahi, ierodiaconi și monahi
1 860	total călugări
45	protopopi
4 229	preoți
733	diaconi
2 510	cîntăreți și paraclisieri
7 680	copii din partea bărbătească ai clerului mirean
15 197	total clerul mirean
405 091	locuitorii ortodocși, partea bărbătească
422 148	total partea bărbătească, cu clerul
730	călugărițe[1]
9 358	femei și copii din partea femeiască, ai clerului
382 648	femei și copii de partea femeiască, ai locuitorilor
814 884	în total, în Moldova și Basarabia, suflete bărbătești și femeiești[2].

După Șt. Ciobanu, *Contribuții privitoare la numărul populației din țările românești la 1810*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială", anul II (1920—1921), p. 89.

Tabel nr. 15 1810

SITUAȚIA GENERALĂ PENTRU ȚARA ROMÂNEASCĂ
DUPĂ STATISTICA ECLESIASTICĂ DIN ANUL 1810

„Toate cîte sînt în prințipatul Valahiei" :

4	eparhii
204	mănăstiri și schituri
24	orașe
2 714	sate
3 105	într-acestea, biserici de mir
4	arhierei cu eparhiile lor
9	arhierei fără eparhii, dintre care 3 egumeni pe la mănăstiri străine, iar 6 fără loc
54	arhimandriți
967	ieromonahi, ierodiaconi și monahi
1 034	toată suma tagmei călugărești

[1] Au mai fost adăugate 309 călugărițe din mănăstiri, care în tabel erau omise.
[2] Totalul corect, în loc de 814 605, cum este publicat greșit.

45 protopopi
5 794 preoți
2 823 diaconi
3 827 cîntăreți și țîrcovnici
8 777 copiii preoților, diaconilor și țîrcovnicilor, parte bărbătească

21 266 toată suma tagmei bisericești, parte bărbătească

331 012 poporanii pravoslavnici, parte bărbătească

353 312 toată suma, parte bărbătească, a părții duhovnicești și mirenești
247 călugărițe
16 363 femeile și fetele a părții bisericești, adică a preoților, diaconilor și țîrcovnicilor
325 768 femeile și fetele poporanilor

695 690 toată suma sufletelor, a părții bărbătești și femeiești, în principatul Valahiei.

După Const. N. Tomescu, *Știri catagrafice din bisericile Principatelor la 1810*, în „Arhivele Basarabiei", anul IV (1932), p. 213—214.

Tabel nr. 16 13 aprilie 1812

STATISTICA CLERULUI DIN EPARHIA EPISCOPIEI HUȘI LA ANUL 1812

Ținutul	Ocoale și tîrguri	Sate	Parohii	Preoți	Diaconi	Cîntăreți	Total
Soroca	Cîmpul de Sus	19		40	3	2	45
	Nistrul de Sus	19		39	2	2	43
	Mijlocul	21		44	5	7	56
	Răutul	16		27	3	9	39
	Peste Răut	14		32	3	7	42
	Nistrul de Jos	22		47	5	2	54
	Cîmpul de Jos	21		58	7	8	73
Lăpușna	tîrgul Chișinău		6	15	2	1	18
	Botna	28		72	31	40	143
	Cogîlnic	25		54	17	23	94
Hotărniceni		21		62	10	12	84
Iași	Branișteа	6		13	2	8	23
Codru		20		30		7	37
Greceni		17		23		3	26
Fălciu	Pododeni	12		28	6	24	58
	Crasna	24		37	2	47	86
	Mijlocul	17		32		32	64
	Roșiești	20		36		37	73
	Prutul	13		26	2	20	48
	tîrgul Huși		6	16	1	21	38
	Total	336	12	714	101	311	1 126
Bătrîni nevolnici, slobozi de slujbe				29	19	8	

Întocmit după lista nominală publicată de Const. N. Tomescu, *Despre înmulțirea clericilor hirotonisiți în Valahia la 1812. — Izvod nominal al clericilor din eparhia Hușului*, în „Revista Societății istorico-arheologice bisericești din Chișinău", vol. XXIII (1933), p. 273—286.

O STATISTICĂ A DUGHENELOR ȘI ATELIERELOR MEȘTEȘUGĂREȘTI DIN AȘEZĂRILE URBANE ALE MOLDOVEI ÎN 1830

DE

IOAN MURARIU

Cu toate că în ultimele decenii s-a scris mult despre dezvoltarea meșteșugurilor și a comerțului intern în Moldova în perioada de trecere de la feudalism la capitalism, în arhive au mai rămas încă destule documente insuficient sau deloc cercetate, și care, puse în circulație, ar putea ajuta la mai buna înțelegere a istoriei economice a Moldovei în perioada imediat premergătoare epocii regulamentare.

În Filiala Iași a Arhivelor Statului se păstrează o statistică din anul 1830 privitoare la numărul și felul dughenelor și atelierelor meșteșugărești existente în 32 din cele 42 de orașe și tîrguri din Moldova[1]. În ceea ce privește ținuturile, precizăm că din totalul de 16, s-au păstrat date statistice pentru 14. Lipsesc documentele pentru ținuturile Tecuci (tîrgurile Tecuci, Nicorești și Podu-Turcului) și Botoșani (tîrgurile Botoșani, Sulițoaia și Bucecea). Mai lipsesc din această statistică tîrgurile Fălticeni (ținutul Suceava), Buhușoaia (ținutul Neamț), Tg. Nou și Săveni (ținutul Dorohoi).

Pentru majoritatea orașelor și tîrgurilor statistica cuprinde numărul total al dughenelor și atelierelor, precum și gruparea acestora pe trei categorii, numite „stări". Cele mai multe dughene și ateliere erau de starea a III-a, adică mici.

În cîteva cazuri s-a folosit o altă metodă de înregistrare. Astfel, crîșmele din ținutul Neamț, precum și dughenele din tîrgurile Bîrlad (ținutul Tutova) și Dorohoi (ținutul Dorohoi) nu sînt grupate pe stări. În schimb, pentru Dorohoi se face precizarea că, *din cele 16 dughene, 10 au un venit anual de cîte 300 lei fiecare, iar* 6 de cîte 150 lei. În ce privește capitala Moldovei, nu se păstrează nici o listă cu felul dughenelor sau atelierelor de aici, ci doar un tabel cu numărul acestora, grupate pe mahalale și pe patru stări.

În afara cifrelor pe care le publicăm în *anexă*, această statistică mai cuprinde interesante caracterizări ale vieții economice din multe orașe și tîrguri. La tîrgul Adjud, de exemplu, se face următoarea precizare: *„Alișverișul acestui tîrgu este tot de stare al treile și să împarte iarăși în trei stări. De starea întîi alișveriș au bogasierii, băcalii și crîșmarii. De starea al doile precupeții, pitarii și cojocarii. De starea al treile cibotarii, croitorii, boengiii și bărbieriul. Și, deși alișverișul acestui tîrgu este deopotrivă cu a tîrgurilor Panciu și Odobești, dar fiind pe moșie boierească și în drumul mare al Săretiului, tîrgoveții aceștia sînt strîm-*

[1] Arh. St. Iași, fond *Litere*, D/55, f. 27—135.

torați, și le-au mai ars în anul trecut și peste 30 dugheni. Din toți tîrgoveții nu să poate găsi unul cu capital macar de 10.000 lei, fiind toți niște săraci" [2]. Despre cîteva orașe și tîrguri, precum Focșani, Sculeni, Mamornița etc., se menționează că au o viață comercială înfloritoare.

Din această cuprinzătoare statistică am publicat în urmă cu cîțiva ani doar cifrele privitoare la tîrgurile ținutului Bacău [3], precum și un tabel centralizator cu dughenele din așezările urbane ale Moldovei [4]. Au mai fost publicate — în 1972 — datele privitoare la orașul Iași [5].

Considerăm că statistica dughenelor din anul 1830 este foarte importantă pentru cunoașterea vieții economice a fiecărui oraș sau tîrg, precum și a Moldovei, în general.

Numărul dughenelor și a atelierelor meșteșugărești din localitățile urbane ale Moldovei a crescut foarte mult din anul 1830 pînă spre jumătatea secolului XIX, așa cum se constată și din catagrafia efectuată în anul 1845 [6].

---

[2] *Ibidem*, f. 83 v.

[3] I. Murariu, *Economia ținutului Bacău în prima jumătate a sec. al XIX-lea*, în „Carpica", XI, 1979, p. 252 (anexa).

[4] Idem, *Cîteva considerații privind activitatea comercială a unor orașe din Moldova între anii 1774 și 1832*, în „Carpica", XIV, 1982, p. 200—201 (anexa).

[5] Gh. Platon, *Populația orașului Iași de la jumătatea secolului al XVIII-lea pînă la 1859*, în *Populație și societate* (sub redacția prof. Ștefan Pascu), Cluj, 1972, p. 279.

[6] Idem, *Populația orașului moldovenesc la mijlocul secolului al XIX-lea*, în „Carpica", III, 1970, p. 5—32.

ANEXA

Dughenele şi atelierele meşteşugăreşti din oraşele şi tîrgurile Moldovei în anul 1830

Nr. crt.	Oraşul sau tîrgul	Total dughene sau ateliere	din care de			
			Starea I-a	Starea a II-a	Starea a III-a	Starea a IV-a
A	B	C	D	E	F	G
	1. ŢINUTUL SUCEAVA *					
	Tîrgul Burdujeni **					
1.	Blănării	2	—	1	1	—
2.	Căvăfii	3	2	—	1	—
3.	Păscării	2	1	1	—	—
4.	Băcălii	1	—	1	—	—
5.	Crîşme	9	1	2	6	—
6.	Cojocării	3	1	1	1	—
7.	Tălpălării	3	1	—	2	—
8.	Ciubotării	4	—	2	2	—
9.	Bucătării	1	—	—	1	—
10.	Brînzării	5	—	2	3	—
11.	Lipscănii	1	1	—	—	—
12.	Pitării	1	—	1	—	—
	— TOTAL	35	7	11	17	—
	Tîrgul Lespezile					
1.	Lipscănii	2	—	1	—	—
2.	Precupiile i rachieriile	17	—	4	13	—
3.	Pităriile	3	—	—	3	—
4.	Cojocării	2	—	—	2	—
5.	Păscării	2	—	—	2	—
6.	Crîşme	14	—	7	7	—
	— TOTAL	40	—	12	28	—
	2. ŢINUTUL NEAMŢ ***					
	Tîrgu-Neamţ					
1.	Băcălii	12	6	5	1	—
2.	Precupii	22	—	10	12	—
3.	Blănării	3	1	2	—	—
4.	Marchitănii şi păscării	3	2	1	—	—
5.	Braşovenii	1	1	—	—	—
6.	Bărbierii	1	—	—	1	—
7.	Căldărării	2	—	—	2	—
8.	Boengerii	1	—	—	1	—
9.	Pitării	4	—	—	4	—
10.	Ciubotării	5	—	—	5	—

* Arhivele Statului, filiala Iaşi, fond *Litere*, D/55, f. 27—30.
** Din greşeală, în loc de *Burdujeni* s-a scris *Suceava*.
*** Arh. St. Iaşi, fond *Litere*, D/55, f. 31—38.

A B	C	D	E	F	G
11. Croitorii	3	—	—	3	—
12. Cojocării	4	—	—	4	—
— TOTAL	61	10	18	33	—
13. Crîşme	36				
— TOTAL	97				
Tîrgul Piatra					
1. Băcălii	14	8	5	1	—
2. Precupii	41	2	13	26	—
3. Tiutiungerii	1	—	—	1	—
4. Blănării	1	1	—	—	—
5. Cojocării	9	1	2	6	—
6. Olării	1	—	—	1	—
7. Pitării	2	1	1	—	—
8. Croitorii	5	1	1	3	—
9. Marchitănii	4	4	—	—	—
10. Căsăpii	1	1	—	—	—
11. Braşovenii	2	2	—	—	—
12. Săidăcării	1	1	—	—	—
13. Bogasării	1	1	—	—	—
14. Bărbierii	3	1	1	1	—
15. Căvăfii	7	2	3	2	—
16. Ciubotării	9	1	1	7	—
17. Boengerii	2	—	1	1	—
18. Solonării	14	5	4	5	—
19. Crîşme	59				
— TOTAL	177				
3. ŢINUTUL ROMAN *					
Tîrgul Roman					
1. Băcălii	10	7	2	1	—
2. Blănăriile	4	3	—	1	—
3. Rachierii	19	1	6	12	—
4. Precupii	11	3	2	6	—
5. Mungerii	2	2	—	—	—
6. Pităriile şi covrigării	6	4	—	2	—
7. Bogasieriile	15	5	7	3	—
8. Cizmăriile	5	3	2	—	—
9. Braşoveniile	3	3	—	—	—
10. Bărbieriile	3	1	—	2	—
11. Curelăriile	8	3	—	5	—
12. Olăriile	7	1	2	4	—
13. Abăgeriile	2	1	1	—	—
14. Soponeriile	2	—	—	2	—
15. Tăbăcăriile	15	2	3	10	—
16. Cojocăriile	24	4	11	9	—
17. Croitoriile	13	1	2	10	—
18. Cibotăriile	40	7	17	16	—
19. Crîşmile	69	24	20	25	—
20. Osăbite mărfuri	7	4	3	—	—
— TOTAL	265	79	78	108	—

* *Ibidem*, f. 41—46 v.

A	B	C	D	E	F	G
	4. ŢINUTUL BACĂU *					
	Tîrgul Bacău					
1.	Bogasăriile	7	4	3	—	—
2.	Căvăfiile	5	3	2	—	—
3.	Braşoveniile	2	2	—	—	—
4.	Băcăliile	26	11	8	7	—
5.	Curelării	2	1	1	—	—
6.	Alte bresle	6	1	1	4	—
7.	Blănăriile	3	2	—	1	—
8.	Abăgerii sau cîrpăcii	4	—	—	4	—
9.	Ciubotarii	25	10	5	10	—
10.	Croitorii	11	2	3	6	—
11.	Scaune de căsăpii	4	2	—	2	—
12.	Cojocari	11	2	4	5	—
13.	Tăbăcarii	6	1	2	3	—
14.	Pălărierii	4	1	2	1	—
15.	Mungerii	1	1	—	—	—
16.	Boengerii	1	—	—	1	—
17.	Crîşmile	55	30	9	16	—
	— TOTAL	173	73	40	60	—
	Tîrgul Ocnii					
1.	Bogasăerii	6	2	4	—	—
2.	Căvăfiile	3	2	1	—	—
3.	Băcăliile	16	5	7	4	—
4.	Braşovenii	2	2	—	—	—
5.	Bărbierii	3	2	1	—	—
6.	Blănării	3	1	1	1	—
7.	Pitarii	5	—	4	1	—
8.	Precupeţii	6	—	2	4	—
9.	Păscării (păscarii)	3	—	3	—	—
10.	Cafineli	3	1	2	—	—
11.	Croitorii	3	—	—	3	—
12.	Tălpălarii	11	3	2	6	—
13.	Cojocarii	2	—	—	2	—
14.	Mungerii	1	—	1	—	—
15.	Boengii	1	1	—	—	—
16.	Curălari	1	1	—	—	—
	— TOTAL	69	19	29	21	—
17.	Crîşme	46	19	9	18	—
	— TOTAL	115	38	38	39	
	Tîrgul Moineşti					
1.	Băcălii	2	1	1	—	—
2.	Precupii	4	—	4	—	—
3.	Bogasăiarii	3	1	1	1	—
4.	Cojocării	3	—	—	3	—
5.	Ciubotarii	4	—	—	4	—
6.	Blănarii	1	—	—	1	—
7.	Boiangii	1	—	—	—	—

* *Ibidem*, f. 51—60 v.

A	B	C	D	E	F	G
8.	Bărbierii	1	—	1	—	—
9.	Crîşmile	13	6	2	5	—
	— TOTAL	32	8	9	15	—
	Tirgul Căiuţului					
1.	Crîşmile	6	2	1	3	—
2.	Alte bresle (isnafuri)	10	2	6	2	—
	— TOTAL	16	4	7	5	—
	5. ŢINUTUL PUTNA *					
	Tirgul Focşanii					
1.	Bogasieriile	36	8	20	8	—
2.	Braşoveniile	7	1	6	—	—
3.	Postăvăriile şi abageriile	11	1	6	4	—
4.	Blănăriile	8	2	3	3	—
5.	Căciulăriile	7	2	3	2	—
6.	Cojocăriile	6	—	4	2	—
7.	Căvăfiile	7	3	3	1	—
8.	Argintării	1	—	1	—	—
9.	Cibotării	3	—	2	1	—
10.	Boengeriile	6	2	3	1	—
11.	Curălăriile	4	1	2	1	—
12.	Băcăliile	34	8	13	13	—
13.	Precupiile	35	2	15	18	—
14.	Pităriile	9	4	2	3	—
15.	Mumgeriile	3	2	1	—	—
16.	Căldărăriile	3	2	1	—	—
17.	Covacii	3	—	1	2	—
18.	Poplamarii şi croitorii	9	3	3	3	—
19.	Bărbiriile	6	1	4	1	—
20.	Olăriile	6	1	3	2	—
21.	Rachieri şi butnării	6	1	1	4	—
22.	Păscării	3	1	1	1	—
23.	Cafineli	2	1	1	—	—
24.	Bilcarte	1	—	—	1	—
25.	Tiutiungerii	3	—	1	2	—
26.	Mătăsării	4	—	1	3	—
27.	Tenechegerii	3	—	3	—	—
28.	Marchitanării	4	—	4	—	—
29.	Crîşmele	71	6	40	25	—
30.	Toptăngii	3	3	—	—	—
31.	Bogasării	1	—	—	1	—
32.	Braşovenii	1	—	1	—	—
33.	Abagerii	6	—	—	6	—
34.	Cibotării	4	—	—	4	—
35.	Precupii	16	—	6	10	—
36.	Căldărării	2	—	—	2	—
37.	Bucătării	2	—	—	2	—
38.	Tenechegerii	1	—	—	1	—
39.	Crîşmile	8	2	6	—	—
40.	Pitării	1	—	—	1	—
41.	Cahvenea	1	—	—	1	—
42.	Croitorii	2	—	—	2	—

Sîrbo-bulgarii veniţi de peste Dunăre

* *Ibidem*, f. 69—85.

A	B	C	D	E	F	G
	„304 a neguţitorilor tîrgoveţi, boieri, mănăstiri şi sudeţi“	304	55	148	101	—
	„45 a sîrbo-bulgarilor luate cu chirie“	45	2	13	30	—
	— TOTAL	349	57	161	131	—
	Tîrgul Odobeşti					
1.	Bogasieriile	3	3	—	—	—
2.	Mătăsării sau ahtarlîc	14	—	5	9	—
3.	Băcăliile	16	3	9	4	—
4.	Rachierii	3	1	—	2	—
5.	Precupiile	10	—	2	8	—
6.	Pitării	4	1	2	1	—
7.	Covrigării	2	—	1	1	—
8.	Butnării	1	—	1	—	—
9.	Căvăfii	3	—	1	2	—
1.0	Bărbierii	1	—	—	1	—
11.	Boengii	1	—	—	1	—
12.	Mungerii	1	—	—	1	—
13.	Păscării	1	—	—	1	—
14.	Crîşmele	23	4	14	5	—
	— TOTAL	83	12	35	36	—
	Tîrgul Panciu					
1.	Bogasierii	3	1	2	—	—
2.	Mătăsării	4	—	2	2	—
3.	Băcălii	11	5	4	2	—
4.	Precupii	11	—	3	8	—
5.	Boengerii	1	—	—	1	—
6.	Bărbierii	1	—	—	1	—
7.	Blănării şi cojocării	4	—	2	2	—
8.	Păscării	3	—	2	1	—
9.	Mumgerii	2	1	1	—	—
10.	Olării	4	1	1	2	—
11.	Trăistării	2	—	—	2	—
12.	Ciubotării	7	1	1	5	—
13.	Croitorii	6	—	4	2	—
14.	Pitării	8	5	—	3	—
15.	Crîşmele	18	7	7	4	—
	— TOTAL	85	21	29	35	—
	Tîrgul Adjud					
1.	Bogasierii	2	1	1	—	—
2.	Băcălii	9	7	2	—	—
3.	Precupii	14	—	4	10	—
4.	Cojocării	7	2	1	4	—
5.	Cibotării	18	6	4	8	—
6.	Croitorii	2	—	2	—	—
7.	Pitării	5	1	1	3	—
8.	Boengerii	1	—	—	1	—
9.	Bărbierii	1	—	—	1	—
10.	Crîşmele	17	4	5	8	—
	— TOTAL	76	21	20	35	—

A	B	C	D	E	F	G
	Tîrgul Nămoloasa					
1.	Bogasierii	10	3	3	4	—
2.	Cojocării	2	—	1	1	—
3.	Băcălii	7	2	4	1	—
4.	Precupeţi	4	—	1	3	—
5.	Pitării	2	—	2	—	—
6.	Crişme	2	2	—	—	—
	— TOTAL	27	7	11	9	—
	6. ŢINUTUL COVURLUI *					
	Tîrgul Galaţi					
1.	Precupii	39	9	22	8	—
2.	Băcălii	23	11	4	8	—
3.	Sărării	2	2	—	—	—
4.	Cibotării şi cismării	15	4	7	4	—
5.	Braşovenii şi alte mărfuri	11	—	6	5	—
6.	Argintării	3	2	—	1	—
7.	Abagerii	7	3	3	1	—
8.	Păscării	10	5	4	1	—
9.	Croitorii	10	4	2	4	—
10.	Fabrici de fedè şi macaroane	1	1	—	—	—
11.	Bărbierii	10	1	1	8	—
12.	Marchitănii, adică marfă rusască	8	2	4	2	—
13.	Chitării	15	8	3	4	—
14.	Plăcintării	4	2	2	—	—
15.	Tiutiungerii	10	2	3	5	—
16.	Duralcagii (?)	2	—	1	1	—
17.	Dogării	5	1	1	3	—
18.	Cîrciume	275	68	107	100	—
19.	Butnării şi răchierii	19	2	5	12	—
20.	Făinării (colibe de rogojini, iar nu dughene)	10	2	7	1	—
21.	Blănării	8	3	2	3	—
22.	Cojocării, din care 8 sînt din nou	27	—	12	15	—
23.	Săhăidăcării şi curălării	2	—	1	1	—
24.	Căsăpii	4	3	1	—	—
25.	Lipscănii, postăvării şi alte mărunţişuri	13	3	3	7	—
26.	Bogasierii	16	7	6	3	—
27.	Ahtarlăcuri şi mărgilării	13	2	3	8	—
28.	Boengerii	2	—	2	—	—
29.	Spiţării	2	2	—	—	—
30.	Cafinele şi biliarturi	19	4	6	9	—
31.	Mumgerii (una acum din nou adăogită)	7	5	1	1	—
32.	Abăgerie (mindirigerie)	1	1	—	—	—
33.	Lucrători în her (ţăgani care bat cu ciocane)	4	4	—	—	—
34.	Tije, lucrători din fher — covăcerii (sîrbi)	2	—	2	—	—

* *Ibidem*, f. 87—88.

A	B	C	D	E	F	G
35.	Cazangerii sau căldărării	2	—	1	1	—
36.	Brăhării, din care sînt 5 din străini bejănari	6	—	—	6	—
37.	Tufeccerii (care cele mai din multe ori nu lucrează)	2	1	—	1	—
38.	Magazale în vale cu feliuri de mărfuri	39	17	17	5	—
39.	Steclărie	1	—	—	1	—
40.	Ceasornicărie	1	—	—	1	—
41.	Zalhana	1	1	—	—	—
42.	Feredeu	1	—	1	—	—
	— TOTAL	652	182	240	230	—
	Tirgul Drăguşăni					
1.	Dughene cu feliuri de mărfuri	4	3	1	—	—
2.	Precupii şi ceva băcălii	5	—	4	1	—
3.	Olării	4	—	—	4	—
4.	Mărgelării	7	—	—	7	—
5.	Steclărie	1	—	—	1	—
6.	Croitorie	3	—	—	3	—
7.	Crîşme	1	—	—	1	—
8.	Cojocării şi blănării	7	3	—	4	—
9.	Cibotării	10	2	2	6	—
10.	Tăbăcării	2	—	1	1	—
	TOTAL	44	8	8	28	—
	Tirgul Puţănii					
1.	Băcălii şi precupii	6	—	—	6	—
2.	Olării	1	—	—	1	—
3.	Cojocării	3	—	1	2	—
4.	Crîşme	1	—	1	—	—
	— TOTAL	11	—	2	9	—
	7. ŢINUTUL TUTOVA *					
	Tirgul Bîrlad					
1.	Dughene, hanuri şi crîşme	423				
	8. ŢINUTUL VASLUI **					
	Tirgul Vaslui					
1.	Băcăliile	13	8	4	1	—
2.	Rachieriile	16	1	6	9	—
3.	Cojocăriile	5	4	1	—	—
4.	Lipovenii păscari	5	2	3	—	—
5.	Cizmării	2	—	2	—	—

* *Ibidem*, f. 89—94. Din total, 357 erau dughene, 47 hanuri şi 21 crîşme. Nu se menţionează felul dughenelor, şi nici de ce stare sînt.

** *Ibidem*, f. 98—99 v.

A	B	C	D	E	F	G
6.	Boengii	2	—	1	—	—
7.	Abăgerii	1	—	1	—	—
8.	Biliart	1	—	1	—	—
9.	Stolerie	1	—	—	1	—
10.	Mindirigii	1	—	—	1	—
11.	Ahtarlâcuri	16	4	5	7	—
12.	Pităriile	7	1	3	3	—
13.	Bărbierii	2	—	1	1	—
14.	Cibotării	4	4	—	—	—
15.	Circiumile de la uliță şi hanuri	13	5	2	6	—
	— TOTAL	89	29	30	30	—

9. ŢINUTUL FĂLCIU *

Tirgul Huşi

1.	Cojocării	28	3	8	17	—
2.	Băcălii	36	15	14	7	—
3.	Blănării	5	3	2	—	—
4.	Boengerii	5	1	1	3	—
5.	Păscării	3	1	—	2	—
6.	Precupeţii	19	7	6	6	—
7.	Argintării	1	—	1	—	—
8.	Curălării	1	1	—	—	—
9.	Cebotării	31	—	5	26	—
10.	Mumgii	6	3	3	—	—
11.	Brăhării	2	—	—	2	—
12.	Lipovenii	12	1	—	11	—
13.	Bărbierii	5	2	—	3	—
14.	Şlicarii	1	—	—	1	—
15.	Cizmării	11	4	5	2	—
16.	Pitării	10	—	8	2	—
17.	Bucătării	4	—	2	2	—
18.	Căsăpii	2	—	2	—	—
19.	Mindirigii	1	—	—	1	—
20.	Herării	2	—	—	2	—
21.	Căldărării	2	—	—	2	—
22.	Teslari	39	7	5	27	—
23.	Chetrari	8	1	3	4	—
24.	Croitorii	21	1	1	19	—
25.	Abagerii	5	2	2	1	—
26.	Bogasierii	15	11	3	1	—
27.	Răchierii	6	6	3	1	—
28.	Cafeneli	1	1	—	—	—
29.	Spiţării	1	1	—	—	—
30.	Trăistari	3	—	—	3	—
31.	Păslari	4	—	—	4	—
32.	Olarii	9	—	1	8	—
33.	Tăbăcarii	30	7	11	12	—
34.	Crişmarii	46	6	17	23	—
	TOTAL	375	80	103	192	—

* *Ibidem*, f. 103—113 v.

A	B	C	D	E	F	G
	Tîrgul Fălciu					
1.	Cojocării	3	—	2	1	—
2.	Ciobotării	2	—	—	2	—
3.	Bogaserii	3	—	2	1	—
4.	Băcălii	15	—	8	7	—
5.	Precupeţii	2	—	1	1	—
6.	Mumgerii	1	—	1	—	—
7.	Cafenele	2	—	1	1	—
8.	Bărbierii	1	—	—	1	—
	— TOTAL	29	—	15	14	—
	10. ŢINUTUL HERŢA *					
	Tîrgul Herţa					
1.	Bogaserie	3	2	1	—	—
2.	Băcălie	3	—	1	2	—
3.	Crişme	2	1	1	—	—
4.	Pitării	2	—	—	2	—
5.	Bărbierii	1	—	1	1	—
6.	Ciubotarii	1	1	—	—	—
	— TOTAL	12	4	3	5	—
	Tîrgul Mamorniţa					
1.	Ratoşul	1	1	—	—	—
2.	Cîsăpie	1	—	1	—	—
3.	Chitărie	1	-	—	1	—
	— TOTAL	3	1	1	1	—
	11. ŢINUTUL DOROHOI **					
	Tîrgul Dorohoi					
1.	Ratoşe	3				
2.	Crişme	2				
3.	Boiengerii	1				
4.	Bărbierii	1				
5.	Rachierii	2				
6.	Băcălii	1				
7.	Alte dughene	6				
	— TOTAL	16				
	12. ŢINUTUL HÎRLĂU ***					
	Tîrgul Hîrlău					
1.	Bogasăriile	2	1	1	—	—
2.	Băcăliile	1	—	1	—	—
3.	Precupiile	3	—	2	1	—

* *Ibidem*, f. 115—116.
** *Ibidem*, f. 119. Dughenele şi atelierele din tîrgul Dorohoi n-au fost împărţite pe stări.
*** *Ibidem*, f. 121.

A	B	C	D	E	F	G
4.	Păscăriile	2	1	1	—	—
5.	Pităriile	1	—	1	—	—
6.	Făclieriile	1	1	—	—	—
7.	Cizmăriile	2	—	2	—	—
8.	Crîşmele ce vînd cîte un vas de vin pi la casăle lor	23	2	12	9	—
	— TOTAL	35	5	20	10	—
	Tirgusoru Frumusica					
1.	Cojocari	2	—	—	2	—
2.	Cibotari ci lucrează cu păreche	3	—	—	3	—
3.	Căsap	1	—	—	1	—
4.	Precupeţii jidovi	6	—	—	6	—
	TOTAL	12	—	—	12	—
	13. ŢINUTUL CÎRLIGĂTURA *					
	Tirgul Frumos					
1.	Băcălii	5	4	—	1	—
2.	Păscării	6	4	2	—	—
3.	Precupii	4	—	—	4	—
4.	Bogasării şi braşovenii	5	3	2	—	—
5.	Blănării şi cojocării	6	3	1	2	—
6.	Ciubotării şi tălpălării	13	4	1	8	—
7.	Bărbierii	2	—	—	2	—
8.	Soponari	1	—	1	—	—
9.	Cărămidari	1	—	1	—	—
10.	Boiangii	1	—	—	1	—
11.	Pălăriile	5	1	2	2	—
12.	Crîşmele şi rachierii	26	9	9	8	—
13.	Curălării	3	2	—	1	—
	— TOTAL	78	30	19	29	—
	Tirgul Podul Leloai i Scobinţii					
1.	Crîşme, rachierii şi precupii	44	18	16	10	—
2.	Pălării	3	—	2	1	—
3.	Bogasării	6	4	2	—	—
4.	Cojocarii	1	—	1	—	—
5.	Tălpălarie	1	—	1	—	—
6.	Cibotărie	2	—	—	2	—
7.	Păscării	4	3	1	—	—
8.	Cafenea	1	—	—	1	—
	— TOTAL	62	25	23	14	—
	14. ŢINUTUL IAŞI **					
	Tirgusorul Ştefăneşti					
1.	Băcălii	5	2	2	1	—
2.	Cojocării	4	1	—	3	—

* *Ibidem*, f. 123—127 v.

** *Ibidem*, f. 129—135. Dughenele şi atelierele meşteşugăreşti din oraşul Iaşi nu sînt grupate după felul lor, ci numai pe cele 10 mahalale menţionate într-un tabel centralizator. Pentru Iaşi vezi şi Gh. Platon, *Populaţia oraşului Iaşi* (...), p. 279.

A	B	C	D	E	F	G
3.	Cafenea	1	—	—	1	—
4.	Fermă (?)	1	1	—	—	—
5.	Precupii	3	—	—	3	—
6.	Curălării	1	—	1	—	—
7.	Boiangerii	1	—	—	1	—
8.	Bărbierii	1	—	—	1	—
9.	Cibotării	5	—	—	5	—
10.	Bogasierii	3	2	1	—	—
11.	Cizmării	1	—	1	—	—
12.	Crîcime boiereşti	2	1	1	—	—
	— TOTAL	28	7	6	15	—
	Tîrgusorul Sculeni					
1.	Băcălii	7	1	5	1	—
2.	Crîşme	22	6	13	3	—
3.	Cibotării	1	1	—	—	—
4.	Cojocării	1	—	—	1	—
5.	Trahtergii	2	1	1	—	—
6.	Scînduri, păcură şi altele	1	—	1	—	—
7.	Căsăpii	1	1	—	—	—
8.	Han	1	—	1	—	—
	— TOTAL	36	10	21	5	—
	Tîrgusorul					
1.	Crîşme	36	15	17	4	—
	— TOTAL	36	15	17	4	—
	Oraşul Iaşi					
1.	Ulita Mare	98	22	17	45	14
2.	Podul Vechiu	47	—	2	22	23
3.	Tîrgu Cucului	19	—	2	4	13
4.	Cizmăriile	12	—	6	2	4
5.	Rufenii	4	—	—	—	4
6.	Tătăraşi	15	—	—	—	15
7.	Ciurchi	16	—	—	4	12
8.	Tîrgul de Sus	85	—	5	30	50
9.	Muntenime, Podu Lung şi Feredeile	91	4	—	20	67
10.	Sf. Vineri şi Tîrgul de Jos	61	2	14	24	21
	— TOTAL	448	28	46	151	223

GLOSAR

abăger=vînzător de abà (țesătură groasă, din lînă).
ahtarlic=dugheană de parfumerie.
alișveriș (alîjveriș)=negoț, afacere.
bacal=negustor care vinde cu amănuntul diferite produse alimentare.
bogasier=negustor de stofe și pînzeturi scumpe, aduse din Orient.
brașovean=negustor de mărfuri aduse din Brașov.
brăhărie=dugheană în care se prepara și se vindea o băutură numită bragă.
butnărie=atelier de dogărie.
cavaf=vînzător de încălțăminte de calitate inferioară.
căsăpie=măcelărie, abator.
covaci=fierar.
feredeu=baie publică.
lipcani=negustori de pînzeturi și alte mărfuri aduse din Lipsca. (Leipzig).
marchitan=vînzător de marfă rusească.
mindirigiu=meseriaș care confecționează saltele și plăpumi.
mungerie=atelier sau dugheană de lumînări.
păscărie=dugheană în care se vindea pește.
pitărie (chitărie)=brutărie ; dugheană în care se vindea pîine.
rachier=fabricant sau vînzător de rachiu.
ratoș=han așezat la o șosea principală.
săidăcărie (săhăidăcărie)=dugheană în care se vindeau arcuri, săgeți, șei, hamuri etc.
solonar (soronar)=meșter lumînărar și săpunar din seu.
spițărie=farmacie.
șlicar=fabricant sau negustor de șlice (căciuli de blană sau de postav.)
toptangiu=negustor care vindea cu toptanul, adică cu ridicata ; angrosist.
zalhana=abator ; măcelărie.

OPT SCRISORI INEDITE ALE LUI NICOLAE TITULESCU

DE

RADU-DAN VLAD

Între N. Titulescu şi Take Ionescu a existat o strînsă prietenie, primul considerîndu-se totdeauna executorul testamentar al ilustrului om politic conservator-democrat.

Întors de curînd de la Paris, unde obţinuse în mod strălucit titlul de doctor în drept, în 1907 N. Titulescu adresează o cerere de înscriere în Partidul liberal, secţia din Craiova, dar liderii locali i-o resping[1]! În vara aceluiaşi an, îşi depune candidatura la colegiu al III-lea al judeţului Dolj, fără a putea însă obţine mandatul de deputat[2]. Imediat avea să-i adreseze lui Take Ionescu următoarea telegramă: „Dacă mai este un singur loc disponibil în Partidul conservator-democrat să-l rezervi pentru mine"[3]. În 1912, candidînd din nou în alegeri, de data aceasta pe listele Partidului conservator-democrat la colegiul I Romanaţi, intră pentru prima dată în parlamentul României[4]. Începe astfel o prietenie sinceră, bazată pe o perfectă comuniune de idei, care avea să ia sfîrşit numai în 1922, odată cu moartea neaşteptată a lui Take Ionescu.

Take Ionescu îl va avea alături pe tînărul său discipol atît în anii grei ai „refugiului" de la Iaşi, cît şi în străinătate, după plecarea din ţară, în urma semnării armistiţiului cu germanii, la sfîrşitul anului 1917. Mereu lîngă Take Ionescu, Titulescu îi împărtăşea toate gîndurile şi lupta cu toată energia şi marele său talent pentru realizarea lor.

După ce Take Ionescu s-a întors în ţară, spre sfîrşitul anului 1918, N. Titulescu rămîne la Paris, unde se considera reprezentantul acestuia. Cei doi oameni politici au menţinut legătura printr-o permanentă corespondenţă. Cu ani în urmă, am publicat cinci dintre scrisorile tînărului diplomat către magistrul său (în „Revista arhivelor" nr. 1/1982). Continuăm acum publicarea altui grupaj din această corespondenţă, din care nu s-a păstrat decît un mic număr de scrisori.

Ample pasaje din această corespondenţă se referă la modul defectuos în care au fost apărate drepturile ţării la Conferinţa de pace de la Paris: „Cînd mă gîndesc ce rol puteam avea în urma acestui război şi cu ce rol ne-am ales, îmi vine să plîng" — mărturisea N. Titulescu, din Londra, la 15 iulie 1919, mentorului său de la Bucureşti.

Lipsa unei propagande serioase în străinătate — de care au ştiut să profite atunci, ca şi mai tîrziu, de altfel, duşmanii ţării — îl revoltă pe viitorul diplomat şi apare ca un adevărat laitmotiv în mai toate scrisorile sale.

Deşi grav bolnav, N. Titulescu se luptă din răsputeri cu toate greutăţile pe care i le ridică reprezentanţii marilor puteri numai şi numai pentru a apăra cauza sfîntă a neamului.

Din aproape fiecare scrisoare se desprinde pasiunea cu care se preocupă de problemele financiare. Pe atunci, visul său era să devină ministru de finanţe într-un guvern condus de Take Ionescu: „Alegerea Ministrului de Finanţe condi-

---

[1] „Dezbaterile Adunării deputaţilor", şedinţa din 25 iunie 1921, p. 3271.
[2] Idem, şedinţa din 9 iunie 1907, p. 10.
[3] Idem, şedinţa din 25 iunie 1921, p. 3271.
[4] Idem, şedinţa din 29 noiembrie 1912, p. 14.

ționeaz-o deci și de aceste perspective, căci să știi că eu aci mă ocup mereu de aceste chestii". Cînd Take Ionescu îl propune regelui pentru postul de ambasador la Londra, îi răspunde că de vreme ce acesta „crede lucru nimerit, eu n-am nici-o obiecție", rugîndu-l însă să rămînă în continuare și membru al delegației române la Conferința de pace și, mai mult, îi cere sprijinul pentru a obține postul de prim delegat. Dorea acest post nu din „vreo chestie de amor propriu idiot la mijloc", ci „avînd conștiința că te reprezint și îți țin locul".

Munca desfășurată cu atîta pasiune la Paris îi afectează șubreda-i sănătate: „Dacă ai ști ce bolnav sînt încă! Duc pe spinare greutăți enorme și parcă tot urc munți! Aceasta e, în două vorbe, ce simt". Și totuși își găsește timp să lucreze și la viitorul program de guvernare: „Dacă! n-aș fi vrut să dau concursul țării nu-mi pierdeam amărîtele mele de vacanțe cu punerea pe hîrtie de proiecte de legi la care munceam cu mult, mult înainte de a intra în guvern".

Acum a legat N. Titulescu numeroase cunoștințe cu marii oameni politici ai Europei, ajungînd la strînse legături de prietenie care aveau să-i fie, mai tîrziu, atît de folositoare. Și nu numai lui, ci și țării. Aproape în fiecare scrisoare vorbește de discuțiile pe care le purta cu iluștrii oameni politici ai timpului (Viviani, Herriot, Barthou, Venizelos etc.).

Titulescu nu întreprinde nimic fără a informa și a cere acordul mentorului său. Astfel, cînd, în septembrie 1921, se afla în Elveția pentru a obține un împrumut pentru România și dorește să-i aducă la cunoștință șefului guvernului, gen. Al. Averescu, condițiile ce le-a obținut, îi trimite telegrama pe care intenționa să o transmită primului ministru, mai întîi lui Take Ionescu: „Aceasta e telegrama ce propun. De o crezi bună, trimite *urgent*"[5]. Și în acel moment era ministru de finanțe!

De altfel, din întreaga corespondență se degaja marea stimă și admirație pe care Titulescu i-o purta lui Take Ionescu. E gata să renunțe la cariera politică pentru a intra în diplomație, fiindcă așa îi cere magistrul: „Deci, *între noi*, voi sta la Londra, pînă ce sănătatea mea și dorința D-tale vor exprima aceeași poruncă", îi scria el din Paris, la 10 mai 1920. Iar atunci cînd, fără intenție, le dă ocazie adversarilor să lovească în Take Ionescu, e disperat. „A fost ceva așa de oribil, încît îți urez să nu resimți niciodată așa ceva cît vei trăi" — după cum îi mărturisea în scrisoarea din 1 iulie 1921.

Sublinierile din text aparțin autorului iar cuvintele încadrate în paranteze drepte — editorului.

1.

Iubite coane Take,

Am primit ieri, 14 iulie, scrisoarea D-tale din 1 iulie și azi, 15, pe cea din 6 iulie. Din moment ce D-ta te-ai hotărît să rămii pe loc, și crezi că ai nevoie de *mine, nu-mi rămîne decît să mă înapoiez eu.*

Cred că în puține zile să termin totul la Londra și apoi cu primul tren cu locuri disponibile să plec din Paris spre țară.

Nu-ți închipui ce bătaie de cap am avut cu strîngerea obiectelor necesare instalațiunii mele la București, acum, aproape inexistentă, în urma trecerii nemților prin 29 Kisseleff.

De cînd ai părăsit Londra, alergăm în toate părțile, și rezultatele nu se văd deloc.

Nu credeam englezii așa de *lălii*. Pînă am trimis lucrurile de la Harrod, Waring. a fost un chin. Vînzătorul D-tale e la dejun; ba e la ceai; ba are holidays. Să lași această treabă pe seama altuia e să aștepți luni de zile, lipsit de toate la București, cum scrii și D-ta. Unde pui că am fost bolnav, trei săptămîni am avut gripă și eșam foarte puțin.

Totuși, am mai văzut ceva lume aci și am eșit de trei ori din Londra.

Ce-mi scrii D-ta asupra lipsei de simț moral de la noi mă îngrozește.

---

[5] Radu-Dan Vlad, *Din corespondența lui N. Titulescu cu Take Ionescu*, în „Revista arhivelor", an LIX, vol. XLIV, nr. 1, 1982, p. 59.

Atunci, între altele, nimeni nu simte la noi că bunul cel mai scump pe care l-au pierdut conducătorii noștri e prestigiul țării ?

Cînd mă gîndesc ce rol puteam avea pe urma acestui război și cu ce rol ne-am ales, îmi vine să plîng, dar cînd mă gîndesc că probabil foarte puțini își dau seama de această pagubă, și că poate ești silit să suferi în solitar din pricina ei, ca nu cumva să treci de nebun, simt în jurul meu neantul !

Totuși, e ceva în mine care îmi spune că nu trebuie să dispari, și că suferințele, torturile noastre morale sînt durerile facerii a unei lumi noi. O vom vedea-o ? Vom trece printre cei care au lucrat pentru ea, sau vom avea și ultima suferință, de a o vedea născîndu-se împotriva noastră, ca împotriva unui vrăjmaș, care ar fi vrut să o zădărnicească ?

Ce importă ? Să vie, și sunt fericit.

Un lucru care mă frămîntă rău în ultimele zile, e chestia Cadrilaterului. Ziarele franceze spun că cei 5 au decis să păstrăm numai Silistra și Turtucaia și să înapoiem restul. Ce e adevărat, nu știu precis. Dar, cînd mă gîndesc că e posibil să pierdem și simbolul material al situației noastre internaționale din 1913, punctul culminant pînă acum din politica noastră externă, fără ca să fie cel puțin la Paris un delegat român cu adevărată greutate, Brătianu chiar, n-am nevoe să trec bariera Bucureștiului ca să cunosc enervarea, amărăciunea, dezgustul !

Și cîte ne mai așteaptă !

Cînd aceasta e situația, sincer crezi că D-ta n-ai mai putea face nimic pentru România aci, neoficial, numai ca Take Ionescu ?

Mie îmi vine greu să admit așa ceva, și îmi pare că, luminată de un om ca D-ta, nebănuitul în sentimentele lui de antigermanist, Înțelegerea ar înceta să acumuleze greșelile cari fac pe mulți oameni de bună credință să nu mai priceapă nimic în politica ei, sau ceea ce e tot una : să o priceapă pe dos !

Să le lăsăm încurcate și să revenim la lucruri mai simple și mai plăcute.

Doamna Adina, cărei Catherina îi trimite toată afecția ei, și eu toate omagiile mele, amestecate cu afecție în dosa ce vei fixa D-ta, va avea catifelele negre și gris, și orice va dori să-i aducem, bineînțeles dacă primim scrisoarea D-sale la timp. Îmi face o plăcere să-i pot fi util și o rog să nu se jeneze.

D-tale, pentru că : „a eșit așa bine marmelada de la Oxford" vei avea o nouă cantitate, adusă de mine.

Rog, fii așa de bun și transmite amicițiile mele lui Xeni și Căpităneanu, pe care cu timpul îl voi erta.

Rog pe Xeni să-i comunice lui Raicoviceanu, că venim încurînd, și că am dori să descindem la Soșea, ori cît de mizerabil ar fi, numai să ne simțim acasă (să împrumutate de la cine știe paturi, saltele etc., pînă om [avea pe] ale noastre).

Te îmbrățișez cu multă dragoste și rămîn al D-tale

Titulescu

15 iulie 1919 [Londra].

P.S. Cînd mi-ai scris de un *guvern de coaliție*, desigur, n-ai înțeles un guvern cu Brătianu ?

Biblioteca Centrală de Stat (în continuare : BCS), *Colecția Saint-Georges*, Arhiva Take Ionescu, Pachet CXXV, Dos. Nr. 4, f. 9—11.

2.

Iubite coane Take,

Cred că ai primit scrisoarea mea prin care răspundeam la cele ce-mi comunici și-ți spuneam că mă voi întoarce în țară neîntîrziat, cu primele locuri disponibile în express.

Am anunțat și pe Iancovici și pe familia mea să fie gata.

Profit de plecarea maiorului Hagi ca să-ți comunic că ziua păcii la Londra a fost mai sus de orice descripție.

Am avut locurile cele mai bune la War Office și am putut vedea totul.

Românii au făcut o impresie excelentă. Am fost aclamați *(sincer)* cu multă căldură.

Drapele în cantități mai mari ca la celelalte solemnități. Și la War Office un imens steag român, între două franceze.

Am fost de trei ori la Kenssupton Garden să văd soldații noștri și să le duc tutun.

Sînt încîntați de Anglia. E cea mai mare țară din lume, îmi spune unul — De ce ? — Apoi, aci, englezii au *foiță ?* (! !) pînă și la... 00 ; pe cînd noi n-avem în țară nici pentru tutun !

Îți închipui ce va rămîne din rulourile higienice, după plecarea șoimilor din Carpați !

Defilează la 23 la Bruxelles și părăsesc Londra mîine.

Acum revin din nou la Kenssupton Garden : au dat un fel de mică reprezentație în cîmpul lor. Publicul eram noi cîțiva români și mulți englezi, polonezi și cuțo-valahi, cari vorbeau românește mai bine ca mine.

Nu-ți închipui ce bine a făcut acest contact direct al poporului cu Occidentul civilizat Cred că exagerările feodale de pînă aci, vor fi mai greu de înghițit pe viitor.

Ce să-ți spun de ceilalți soldați ?

Francezii fac efect de fulgere ; americanii au o alură așa de militărească, încît reamintesc foarte mult de prusaci

Cît despre armata engleză, ea evocă pentru mine aristocrația tuturor statelor de pe glob, grupate în unități militare, și mișcîndu-se cu dezinvoltura celor mai perfecți gentlemeni, în saloane. Imposibil să-ți închipui ceva depășindu-i în noblețe și conștiința calmă de ei înșiși.

Evită înșirarea acestor lucruri așa de bine cunoscute de toți și mai ales de D-ta. Dar nimic nu mi se pare mai original ca banalul, cînd îi prindem pentru prima dată adevăratul înțeles.

Respectuoase homagii Doamnei Adina, căreia îi vom face toate comisioanele ce dorește, și, pentru D-ta, toată afecția mea și dorul de a te vedea în curînd.

Titulescu

19 iulie [1919] London.

BCS, *Colecția Saint-Georges*, Arhiva Take Ionescu, Pachet CXXV, Dos. nr. 4, f. 21—22.

3.

Iubite coane Take,

Rosenthal, sosit vineri la Paris, aduce știrea că alegerile s-au fixat definitiv la 15 septembrie și că s-au și afișat ordonanțele fixînd localurile de vot.

Nu-mi aparține mie să iau decizia care se cade : dar țin să-ți comunic părerea mea personală.

A participa la alegeri, fără două luni de presă liberă, fără mijloace de transport și fără garanția unui guvern național înseamnă a legitima pentru totdeauna, și în țară, și *mai ales în afară*, monopolul politic a[l] D-lui I. Brătianu în România.

Pricep sinuciderea, cînd o scuză un scop ; dar sinuciderea, cu prețul absurd al întăririi pentru mult timp al unui regim pe care sincer îl cred rău, sau cu prețul și mai absurd, al înfigerii în conștiința publică actuală al ideii că alt regim nu e serios posibil, asta nu pot s-o pricep.

Îmi dau seama de puternice considerații contrarii. Dar fac bilanțul și-mi zic : dacă nu mai am nici o armă, tot mai rămîne protestarea împotriva adversarului meu.

Participînd la alegeri, renunț și la aceasta ! Și renunț fără nici un fel de folos !

Cunosc justificarea tezei guvernamentale : e nevoie de un Parlament, pentru ratificare ; numai România nu are unul etc.

Dar prea e ușor de făcut legătura între intrarea la Budapesta și aceste rațiuni, cari existau de mult tot așa de puternice, ca să nu pricep !

Aflu că Mişu Cantacuzino e la Paris, din acest interviu ce-ţi trimit. Şi constat că şi el e de aceaşi părere.

Iancovici îţi va da ultimele noutăţi de aici.

Sărutări de mîini D-nei Adina, şi D-ta toată afecţiunea mea

Titulescu

18 august [1] 919 [Londra].

BCS, *Colecţia Saint-Georges*, Arhiva Take Ionescu, Pachet CXXV, Dos. 4, f. 18—20.

4.

Iubite coane Take,

Am primit scrisorile D-tale din 10 şi 11 martie, azi dimineaţă 17 ; sunt la a 14-a noapte de completă insomnie. Ştii D-ta ce e numai să vezi de 2 ori în şir venind dimineaţa fără a fi închis un moment ochii ? Eu am văzut-o azi a 14-a oară ?

Certificatul medical ce alătur dar cererii de concediu e regulat şi în formă şi, din nenorocire, adeverit în fond.

Am telegrafiat şi direct Ministrului pentru concediu, şi voi trimite şi un al 2-lea certificat de la D-nul Jean Cantacuzène.

Rog a trimite prin cineva petiţia la Minister ca să nu se întîmple nimic rău, deşi, îmi vine să cred, în starea mea de enervare, că tot ce s-ar întîmpla mi-e indiferent.

Din scrisoarea D-tale văd că nu ai primit încă pe aceea ce ţi-am trimis prin Toncescu.

Aici noi ştim guvernul demisionat de la 13. Şi D-ta îmi scrii la 11 că tot e *mort* la noi ? !

Voi strînge datele financiare ce ceri.

Spui lui Căpităneanu că văd des pe fiul lui, de care mă simt foarte legat. E un suflet aşa nou şi încrezător ! El îi poate spune prin cîte am trecut de cînd sunt la Paris.

Dacă stăteam la Bucureşti cred că mi-era rău de tot.

Aici, cel puţin, încearcă asupra mea fel de fel de mijloace, căci nu sunt caz unic. E chiar un nume care s-a dat acelei boli şi servi de titlu la articolele ştiinţifice : *le grippe morale d'après guerre*.

Aştept răspunsul D-tale şi te îmbrăţişez cu dragoste.

Transmite D-nei Take Ionescu respectuoase sărutări de mîini şi amabilei Gaterine.

Titulescu

17 martie 1920 [Paris].

BCS, *Colecţia Saint-Georges*, Arhiva Take Ionescu, Pachet CXXV, Dos. 4, f. 36—37.

5.

Iubite coane Take,

Cunoşteam din ziare ruptura dintre Partidul Poporului şi D-ta, şi, bănuisem, citind admirabilul D-tale discurs de la club, rezumat în Universul din 23 aprilie, reluarea negociaţiunilor.

Nu sunt nici enervat, nici lipsit de calm, cum te temi D-ta în afectuoasele D-tale scrisori, singurul lucru bun, de care mi-e dat să mă împărtăşesc, de atîta cînd de vreme.

Dar sunt scîrbit, amărît !
Nu pentru D-ta, ci pentru țara mea.

Nu pentru D-ta, pentru că nedreptățile cari se abat în potop asupra D-tale fac din D-ta cea mai luminoasă figură politică a vremurilor sbuciumate de azi.

Te admir cît poți să rabzi, și nu găsesc secretul stoicismului D-tale senin, decît în stăpînirea pe care ai cîștigat-o asupra D-tale din vitregiile vremurilor prin care ai trecut, ajutat de un mijloc imediat prielnic, căruia, crede-mă, dator-ești mult.

Îmi plîng însă țara ! Și mă plîng și pe mine care în aceste momente n-am putut să fiu de nici un ajutor. Conștiința inutilității mele pentru D-ta — pentru D-ta, numai, căci știi bine că nu puteam face mult — e preocupația mea — de orice ceas, *la bête noire qui nous empoisonne*, spune Landowsky, făcînd aluzie la frămîntările mele, fără a ști bineînțeles în ce consistă.

Merg dar la Londra ; dacă mai ai nevoie de mine mai tîrziu, îmi faci semn și vin. Alegerea Ministerului de Finanțe, condiționeaz-o deci și de această perspectivă, căci să știi că eu aci mă ocup mereu de aceste chestii.

Am trimis telegramele pentru candidatura la București, Romanați și nu în alb. Neștiind că trebuiesc declarații de acceptare, am făcut procură și cred că e tot una. Fane Pop aduce la rîndul lui originalele.

Cred că ai primit telegrama ce ți-am trimis prin Raicoviceanu prin care ceream să-mi fixezi poziția la Conferință.

În adevăr, mi-ai scris că sunt *prim delegat*. D-ta ai vrut așa, n-am cerut-o eu, deci nu e vre-o chestie de amor propriu idiot la mijloc. Avînd conștiința că te reprezint și îți țin locul, urmează dar să obțin situația anunțată de D-ta.

Decretul a sosit. Nu l-am văzut. Ghika pretinde că e de simplu delegat, căci nu e vorba de prim și în acel al lui Cantacuzino — spune Ghika — se vorbește de : Președinte de delegație.

Atunci, ce fac eu ?

Cum are semnătura ? Cine primul, cine al doilea, cine de loc, căci suntem 3 cu Ghika ?

O deslușire a M. de Externe, anunțînd că am prima semnătură se impune. Nu m-aș preocupa de aceste nimicuri dar zilnic sunt mici împunsături ne la locul lor.

În program, *ambasadorii și miniștrii sunt invitați ca oaspeți*. Delegați nu pot fi decît parlamentari și miniștrii de stat, ca reprezentanți ai parlamentului.

Trec peste asta. Dar de unde, dreptul pentru el de a se numi cu de la sine putere Președinte al delegației ? Citește cu atenție lista ce îți trimit și vei vedea că nu există așa ceva ? L-a autorizat Duiliu ? Nu știu !

Deci, cum în anumite comisiuni intră numai primul delegat al fiecărei țări, iată-mă la ușă, și schimbul discutat de Ghika !

Mi-am zis în cele din urmă : nu te uita la aceste nimicuri ! Treci peste ! Telefonez la delegație după Neculcea, care îmi răspunde că au de făcut *comunicări financiare la acest congres în numele României*, și că nu mă poate vedea decît peste 6 zile, cînd se termină Congresul.

Atunci, văzînd ce ridicol aș fi fost să mă duc acolo ca să aud pe alții vorbind de chestii de care nu am fost pus în curent și pentru care Ghika a bine voi a mă delega, am hotărît să stau acasă.

Vezi dar cît de necesar și urgent e să afle delegația de aici, ceea ce D-ta și cei din țară știu : că am prim.

Te rog a păstra tot ce-ți scriu pentru D-ta ; a nu uita că eu trebuie să lucrez cu acești oameni, ori ce ar fi, că deci, o indiscreție prin rudele lor cari se află lîngă D-ta e de nedorit. De nedorit, pentru că, știi că nu m-am certat niciodată cu nimeni și că dacă se intrighează tot eu voi avea de suferit.

Eu îți scriu numai pentru a-ți arăta că cu toată dorința ce am de a lucra cinstit cu toții, zilnic am lucruri enervante, simbolul adevăratelor raporturi ce se voește a se crea cu mine.

1. Decretul meu sosit, în anale de San Remo, mi s-a dat după. Am telegrama și datele.

2. Azi începe Conferința *parlamentară* internațională a comerțului, a 6-a reuniune plenară. Ghika mă întreabă dece accept să merg.

Răspund : firește, fiind vorba numai de schimb, modificarea monezii, navluetc.

Dar l-am sfătuit să ceară guvernului a numi delegații.

Mă pomenesc a 2-a zi cu o adresă a lui în care mă anunță, că în numele guvernului, constituie delegația așa: el, președinte; eu — singurul parlamentar român și membru de frunte — al doilea delegat; Antoniade, Neculcea și Vladimir Mavrocordat restul.

Îți trimit lista delegaților tuturor țărilor: *nici un ambasador sau ministru nu figurează.* Și cu drept cuvînt: fiind vorba de un organism extra guvernamental, un parlament internațional, miniștrii plenipotențiari n-au ce căuta, ei angajînd guvernele, neputînd a le propune sugestiuni. Vezi unde m-ar duce confuzia. Rog a interveni în acest sens, pentru ca instrucții complementare să fie la timp.

Aici e de făcut mult mai mult decît crezi. Mai întîi, toate chestiile financiare, reparații, retragerea monedei Băncii Generale, aurul de la Berlin etc.; apoi, toate cinsecințele ratificării tractatului de la Versailles; clauzele economice cu Ungaria, tractatul cu Turcia; Liga Națiunilor și, în fine: *atmosfera.*

Te anunț că sunt hotărît a-mi lua rolul în serios, oricît de mic ți s-ar părea D-tale. Am fost scîrbit de debandada în care am găsit delegația. În 3 odăi, e și legația și delegația. Ghika a dat drumul apartamentului de pe Rue de la Bastie și a rămas pe drum. N-am găsit nici un toc cu care să pot scrie. Te rog, dacă voi face propuneri de măturători să intervii să fiu ascultat, sau să-mi spui că nu am sorți de a fi ascultat, ca să știu dacă trebuie să mai stau sau nu. Voesc a lua 3 odăi la Chatham să aduc delegația aici, căci e imposibil să funcționeze în 3 camere din Rue Francois I, legația, delegația, atașatul comercial și cel militar.

Nu poți să-ți închipui debandada: văd că mă repet; dar îmi vine să plîng!

Ca sănătate, pentru a curma scurt legenda lui Titulescu muribundul, mă arăt mai voinic decît sunt.

D-tale îți spui însă că merg spre bine mult mai încet decît credeam. Am o sensație de oboseală, care e insuportabilă.

Drept culmea, află că la 104-a injecție (fac 200, pentru a-mi curăța sîngele), a fost o seringă infectată și am făcut un abces la picior. Mi l-a tăiat vineri! Te las să bănuiești durerile facerii lui, acele ale incisiunii și ale aplicării zilnice peste rană a unei ventuze, în care se face vidul cu o pompă. Aceasta ca *intermezzo.*

Te rog transmite D-nei Adina sărutări de mîini și complimente Catherinei și primește toată dragostea ce-ți port și expresiunea celei mai sincere umilinți, pe care o resimt de cîte ori mă gîndesc la raporturile dintre noi, la ce-aș fi vrut să fie și la ce m-a împins boala să le reduc.

Al D-tale,
Titulescu

4 mai 1920 [Paris]

BCS, *Colecția Saint-Georges,* Arhiva Take Ionescu, Pachet CXXXV, Dos. 4, f. 12—17.

6.

Iubite coane Take,

Nu-ți închipui cît m-a durut știrea din ultima D-tale scrisoare, cum că eu nu pot candida la Romanați. Am trimis de mult prin poștă declarația iș am repetat-o prin telegramă cifrată din 3 mai. Cum termenul expiră la 9, nu-mi pot închipui cum să nu ți-o fi dat-o M. de Externe, căci maximum 48 de ore fac telegramele cifrate de aci la București.

Fane Pop aduce o procură în alb, și azi am telegrafiat iar prin legație o nouă declarație în alb. În total 5: una pentru Ilfov, una pentru Romanați (pentru Brătășanu), una albă telegrafică, una albă prin Pop și una albă azi!

A nu fi în Cameră înseamnă pentru mine a ești din viața politică. Or, cred că nu voi plăti boala mea cu acest preț.

Ți-am scris și repet, că dacă pentru a evita oboselile unei lupte electorale, prețul e să mă fac diplomat *pur sînge* și să nu candideze, sunt silit să o accept.

Dar, cu inima frîntă!

Ai dreptate cînd spui că e greu să te alegi în Ardeal în lipsă, și că nu pot face singur tot. O simt și mi-e atît de rușine ! Dar nu sînt vinovat, crede-mă, nu sunt vinovat de loc !

Abea așa o duc, *greu*, dar o duc ! Totuși dacă crezi că e nevoie ca să fiu ales să vin în persoană, vin.

Dar la 25 mai trebuie să fiu la Spa și apoi la Bruxelles !

Cum să împac toate ?

Apoi tot pe atunci semnăm cu ungurii !

Dacă nu sunt încă șanse multe să ies, și dacă mă înșel eu în calcul, și ți-a venit mai tîrziu de 9 mai declarația pentru Romanați, atunci poate e mai bine să nu candidez de loc. A cădea în Ardeal, înseamnă a-mi micșora situația de aci, și a repeta *à rebours* eșecul lui Goga la Romanați în 1916 !

Deci, dacă e a se încerca marea cu degetul, mai bine lipsă.

Nu înțeleg de ce scrisori ți-a vorbit Argetoianu. N-am scris *nimănui pe lume*, de cît D-tale (nici chiar bunului meu prieten Căpităneanu, care are dreptul să fie supărat ; dar pentru mine fiul său îl înlocuiește), nici n-am vorbit de așa ceva. Telegrama [trimisă lui] Raicoviceanu nu se referă la Londra, *ci numai la Paris*.

La Londra, fără discuție, prefer să merg deputat — deci să aștept numirea, care de altfel urmează după obținerea agrementului, deci cere timp — și numai dacă nu se poate așa altfel.

Sper însă că nimeni nu înțelege că numirea la Londra să facă să cadă mandatul de delegat la Paris.

Cum Ghika le are pe amîndouă sper să le am și eu !

Apoi, repet ce ți-am scris, numirea la Londra o socotesc *în mintea mea* pe un timp de, iar nu echivalentul unei morți politice.

Eu am lucrat mult aici în direcția finanțelor : am — nu știu ce valorează — dar am un program întreg. Nu mă pot înhăma însă la așa ceva de cît după un anumit timp și numai într-un guvern în care să se poată munci, iar nu numai intriga.

Încă odată, dacă nu se poate altfel, primesc numirea la Londra și pe multă vreme, căci între a nu face nimic și a fi acolo, prefer ultima soluție.

Dar în mintea mea, mai tîrziu, dacă facem parte dintr-un guvern *serios*, unde să putem lucra, a fi Ministru de Finanțe lîngă D-ta, și a răscumpăra *ma carence* de la 1919, e o plăcere și o datorie.

Deci, **între noi,** voi sta la Londra, pînă ce sănătatea mea și dorința D-tale vor exprima aceeași poruncă.

Dacă ai ști ce bolnav sunt încă ! *Duc pe spinare greutăți enorme, și pare-că tot urc munți !* Aceasta e, în două vorbe, ce simt !

Apoi m-am frămîntat aci de toate nimicurile, cum nu-ți închipui. Și, în special, am o remușcare de ce am făcut față de D-ta ! Să fi fost ajutat în viață cît am fost eu de D-ta, și la momentele de adevărată nevoe, să te porți cum mă port. Crede-mă, dragă coane Take, e mai dureros să simți ce simt eu, decît să te simți singur ca D-ta !

De multe ori, în tortura mea, mi se pare că n-am fost decît leneș ! Trebuie toate demonstrațiile D-rului să mă convingă de contrariu ! Dar să te simți leneș pînă la ingratitudine, e o sensație care de ai împărtăși-o m-ai erta de tot răul care involuntar ți l-am făcut ! Vreau să cred într-un viitor, care să-mi permită a-ți arăta cu fapte cît te-am iubit, tocmai în zilele acestea.

Te îmbrățișez cu dragoste,

al D-tale,
Titulescu

Lucruri serioase (urmare !)

1. Nemulțumit de scrisoarea lui Millerand, care promite ungurilor rectificări de frontieră la delimitarea pe teren, cu toate asigurările autorilor tractatului că acestea sunt simple vorbe, *pour dorer hapul*, voi face, singur dacă ceho-slovacii și sîrbii, nu vor, o adresă lui Millerand felicitîndu-l de principiile înalte de justiție care l-au călăuzit, dar interpretîndu-i totdeodată, scrisoarea ca neimplicînd dreptul pentru unguri a schimba serios linia din tractat.

2. Tractatul cu Basarabia e gata. Limitele ne convin ; sunt vechile limite ale Basarabiei : graniţa cu Austria şi M. Neagră. Dar, e o clauză care cere expres trecerea braţului Chilia sub controlul Comisiei Dunărene. Articolul e nedrept, pentru că Rusia n-a avut nici odată acest control, şi pentru că chiar în tractatul de la Londra, ce n-am recunoscut, acest control nu se exercita pe părţile braţului Chilia care nu are acelaşi riveran pe ambele părţi. Or azi, România e riverană pe tot lungul ei.

Dar englezii se opun strașnic la modificare. Aş fi fericit să se primească cel puţin o clauză care să amine regimul Chiliei pînă la regularea chestii Dunării în tot cînd vom vedea dacă o comisie pentru guri, mai e compatibilă azi cu situaţia României.

c) *Acesta rog a o păstra pentru D-ta* (adică ce urmează). Belgienii s-au înţeles *direct* cu nemţii pentru retragerea celor 7 miliarde mărci din timpul ocupaţiei. Au obţinut bonuri *mărci aur* plătibile în cîteva decenii, purtătoare de dobînzi şi vinzabile la scadenţă la cursul zilei cu obligaţia de a da diferenţa în bonuri suplimentare.

Delegaţia noastră a cerut în 7 ianuarie pur şi simplu 1 600 000 000 mărci (convertirea celor 2 200 000 000 bilete ale Băncii Generale) fără să vorbească de mărci *aur*, adică *azi* 400 milioane franci numerar. Din nefericire, englezii n-au priceput şi au cerut deslușiri. Prilej de a completa cererea noastră dîndu-le detaliile rămîne de examinat dacă trece la Conferinţă înţelegerea directă belgo-germană, de n-avem interes a proceda la fel.

3. Rog a interveni de urgenţă să ni se comunice acte justificative din partea Ardealului, Bucovinei şi Basarabiei pentru miliardele cerute ca daune de război.

Altfel, nu luăm nimic, şi nu putem opune în compensaţie ceva, datoriei austriece, ce moştenim.

4. Cred că ai regulat la Externe pentru mine, cel puţin pe viitor ; încă odată te îmbrăţişez şi doresc mult

Titulescu

BCS, *Colecţia Saint-Georges*, Arhiva Take Ionescu, Pachet CXXV, Dos. 4, f. 42—47.

7.

Iubite Domnule Take Ionescu,

[În prima parte a scrisorii (28 pagini !) descrie cu lux de amănunte calvarul obţinerii unor împrumuturi în străinătate. Învinuit, în ţară, că îşi prelungeşte nejustificat „sejurul" în străinătate, N. Titulescu ripostează : „Va veni ziua cînd — *dacă nu se acumulează greşeli noi — veţi socoti concediul lui Titulescu ca un* serviciu comandat". Partea din final, care se referă la raporturile directe dintre autorul scrisorii şi destinatarul ei o reproducem integral].

Trec la legăturile dintre D-stră şi mine. Am recitit toate telegramele. Nu regret niciuna. Găsesc mereu în ele pasagii ca acestea : „Vous êtes mon grand maître, vous pouvez disposez de moi aujourd'hui comme toujours".

sau :

„Je me sépare de vous sans l'action que vous continuerez dans un profond état d'isolement. Je vous souhaite bonne chance et reste votre affectemment dévoué".

etc.

Am crezut că între D-trăşi mine, ori ce s-ar întîmpla, un lucru este sigur : sunt, în consideraţia D-tale, la adăpostul ideii de murdărie !

D-ta, aşa ai fost în mintea mea.

Or, nu numai văd că iei asupra D-tale ironii care nu te privesc, ci afirmi că : „sunt la mine rădăcini adînci, în cele ce vezi şi nu vrei să înţelegi".

Am înţeles ce ai vrut să spui, şi ai tăcut : ai crezut că eşirea mea din guvern şi din politică, înseamnă pregătirea unei acţiuni a mele contra D-tale !

Ai tăiat o felie mare din afecţia mea pentru D-ta, şi ai dat-o cîinilor. Noroc că restul e considerabil !

Iubite D-le Take Ionescu, prea te precipiţi cu cavalerismul pentru colaboratorii D-tale şi cu bănuiala, asupra prietenilor D-tale.

Proectele au fost depuse cu ştirea lui Argetoianu :

a) a scris-o Căpităneanu lui fiul său

b) în toate numerele din Îndreptarea reforma e considerată ca a partidului poporului, care înscrie în fine *„pe lîngă reforma agrară, reforma financiară"*.

Dacă n-aş fi vrut să dau concursul ţării nu intram bolnav în guvern şi nu-mi Prea îţi bănuieşti prietenii.

pierdeam zilele şi nopţile pentru treburile publice.

Dacă n-aş fi vrut să dau concursul ţării nu-mi pierdeam amărîtele mele vacanţe cu punerea pe hîrtie de proiecte de legi la care munceam cu mult, mult înainte de a intra în guvern.

Dar eu sunt un sensitiv ! Şi simt că stau unora în gît !

Pe mine nu e nevoie să mă dai afară cu picioare din casă, pricep din cuvînt. Încă o dată regret pe Gen. Averescu cu care simt că aş fi putut lucra.

Şi mai regret starea mea sufletească de eri, înintea primirii scrisorii Dtale. Mă întreabă un bun prieten : ce faci dacă eşi din guvern ? Es şi din politică ! Şi dacă eşi din politică ? Te-am văzut înaintea ochilor trist, singur, şi am zis : mă fac secretarul particular al lui Take Ionescu !

Aşa prostie, n-am să mai spui cît voi fi !

Imbecilitatea cînd cadrează cu încrederea e scusabilă.

De aici înainte, devin inteligent !

Murdar însă, Dle Take Ionescu, murdar, cu sau fără voia Dtale, niciodată.

Deci, cum termin — chestie de cîteva zile — sunt în ţară. Vreau să remit în persoană demisia mea Generalului şi Regelui.

Şi vreau să tai firul legendei : Titulescu bolnav, neurastenic, slăbit !

Titulescu e viu, foarte viu, dar mai puţin afectuos ca altă dată, deşi nu prea mult pentru cît trebuie.

Titulescu, 24 dec[embrie 1]920 Paris.

BCS, *Colecţia Saint-Georges*, Arhiva Take Ionescu, Pachet CXXV, Dos. 4, f. 74—87.

8.

Iubite coane Take,

Sunt atît de amărît de ce s-a întîmplat azi la Cameră încît nu mai pot aştepta întoarcerea Dtale ca să mă explic, şi-ţi trimit pe Raicoviceanu cu această scrisoare.

Eram pe banca ministerială şi povesteam generalului Averescu un incident regretabil care mi se întîmplase : sinuciderea unui proprietar basarabean pe care presupunîndu-l că a obţinut un schimb neregulat de ruble, l-am chemat la mine şi l-am supus la un interogatoriu dezagreabil. Deşi am fost extrem de blînd, şi nu-mi pot imputa vreo greşală, parcă îl aveam pe suflet, căci din nefericire am văzut just.

Pe cînd povesteam aceasta, deputatul Iunian găseşte cu cale să mă amestece şi în broşura scrisă de cei 3 avocaţi, pe motiv (!) că nu sunt răspunzător de faptele lui Raicoviceanu. Aşa e, dar era o intrigă.

Enervat m-am desolidarizat de ideile din broşură şi — **neştiind că amendamentul Călciurescu era al guvernului** — am spus că aş fi votat contra.

Din gazetele ce citisem, intervenţia Dtale avea aerul că era făcută de formă, căci lăsa Camera suverană şi eram şi necăjit cum pentru chestia de formă intervii Dta.

Cînd am fost pus în curent de fapte, cînd am citit articolele din Viitorul în care te acuzau că eşti avocatul străinilor, cînd am aflat într-un cuvînt că te-am lovit adînc şi urît, am avut o senzaţie de groază.

A fost ceva așa de oribil, încît îți urez să nu resimți nici odată așa ceva cît vei trăi.

Am fost la Rege și i-am spus ce am făcut, și voi face o declarație de îndată ce voi avea prilejul, deși azi nu e nimeni în Cameră să nu știe cu ce bună credință am făcut cea mai urîtă acțiune și cea mai curată totuși, din cîte am săvîrșit pînă acum.

N-am cea mai mică bănuială că nu mă crezi pe deantregul, și dacă cumva mă înșel, și un asemenea act ar putea cadra în concepția Dtale cu făptura mea, cred că cel puțin un mic credit înțelegerii mele vei face, și vei zice că ea nu se poate concilia, chiar cînd ar voi să facă rău, cu asemenea lovitură de copită.

Această nefericită întîmplare, mi-a secat și ultima energie, cu care mai rămăsăsem, după atîtea torturi parlamentare și extraparlamentare.

Mă susține un singur lucru : toți colegii și toți deputații au fost așa de gentili, au priceput atît de bine că nu puteam să-ți fac un așa rău cu știință, încît am avut azi o ședință de condoleanțe binefăcătoare.

Nu-ți cer să mă erți, căci trebuie să fi fost teribilă deziluzia care ai încercat-o fie chiar trecător.

Și te rog să mă lași să te îmbrățișez mult și rușinat, și să-ți spun : am plătit așa de scump această nevoită greșeală, încît am curajul să-ți spun că aproape nu mă mai simt vinovat.

Al Dtale cu toate acestea, dacă mai vrei [să auzi] de mine

Titulescu

[București], 1 iulie 1921.

BCS, *Colecția Saint-Georges*, Arhiva Take Ionescu, Pacet CXXV, Dos. 4, f. 88—92.

MĂRTURII INEDITE DESPRE NICOLAE TITULESCU

DE

VALERIU FLORIN DOBRINESCU

Scrisorile pe care le publicăm au fost depistate la Hoover Institution, Stanford, California (S.U.A.), în arhivele unor cunoscuți diplomați români : N. Titulescu și N. Petrescu-Comnen. Ele au în prim-plan personalitatea europeană a lui N. Titulescu, eforturile sale continue puse în slujba României, pentru apărarea intereselor naționale și a păcii europene.

Documentele I și II reprezintă două scrisori adresate de șeful guvernului liberal, I.I.C. Brătianu, ministrului României de la Londra.

Documentele III, IV și V se referă la chestiunea optanților, problemă care i-a oferit lui Titulescu posibilitatea să-și pună în valoare marile sale calități în slujba intereselor naționale. Scrisoarea adresată de Al. Vaida-Voievod lui N. Petrescu-Comnen conține și o referire la sprijinul acordat României, în această privință, de șeful Foreign Office-ului, A. Chamberlain. Titularul Externelor de la Londra este prezent și el cu două scrisori adresate lui Titulescu, în aceeași dificilă problemă.

Documentul următor (VI) conține o relatare interesantă asupra conversațiilor purtate la Cap Martin de N. Titulescu, atunci ministrul Afacerilor Străine, cu omologul său german, Gustav Stresemann, moment important din istoria raporturilor bilaterale, îndeosebi economico-financiare.

Scrisoarea din 10 noiembrie 1928, semnată de Iuliu Maniu, reprezintă o invitație a liderului național-țărănist ca Titulescu să-și păstreze postul de ministru de externe (de la 1 august, Titulescu a revenit în postul de reprezentant diplomatic al României la Londra).

Ultimele documente (VIII și IX) au ca autor pe C. Vișoianu, unul din cei mai apropiați colaboratori ai lui Titulescu, și au în obiectiv chestiunea realegerii diplomatului, pentru a doua oară consecutiv, în funcția de președinte al Adunării generale a Ligii Națiunilor, caz unic în istoria acestui for internațional.

1.

Președinția Consiliului de Miniștri,
Cabinetul Primului ministru

București, 31.7.1924

Scumpe Domnule Titulescu,

Amicul nostru Mișu[1], despre care din nenorocire nu-ți pot da știri bune, mi-a spus că excelentul ceai, pe care l-am primit, îl datoresc amabilei D-tale intervenții.

---

[1] N. Mișu (1858—1924), diplomat român, care a fost și șeful Legației de la Londra.

Exprimîndu-ți pentru dînsa viile mele mulțumiri, te rog totodată a-mi comunica prețul care îți sunt dator.

N-am nevoe să-ți spui cu ce simțăminte urmărim desfășurarea negocierilor de la Londra[2] ,care și ele ne apar stăpînite de consecința solidarității adevăratelor interese pacifice.

— Cu cordiale simțăminte.

Ion I. C. Brătianu

(Hoover Institution, Stanford, California, S.U.A., N. Titulescu Papers, Box 12).

2.

București, 18.XII.24.

Scumpe Domnule Titulescu,

Drepturile pe care le revendici pentru colaboratorii mei din trecut și din prezent sunt desigur excesive, însă eu, în contrazicere cu opinia ce o au alții despre mine, mă consider fire de artist și, ca atare, atras de ceea ce iese din banalitate. Banal mi-a apărut pînă acum excesul pretențiunilor celor care cer ; D-ta revendici dreptul de a da.

Mă închin deci și continui a bea deliciosul ceai, cu aceleași sentimente de gratitudine ca pînă azi și fără grija sumei ce datorez.

Profit de ocazie pentru a-ți trimite D-tale și Doamnei Titulescu călduroase urări pentru sărbători și pentru munca anului întreg, dorindu-ți în special ca, cu Vintilă, să reușiți a ușura grelele probleme ce ne stau în față.

Cu cordiale simțăminte.

Ion I. C. Brătianu

(Hoover Institution, Stanford, California, S.U.A., N. Titulescu, Papers, Box 12).

3.

Stimate Domnule Comnen !

Te rog să primești mulțumitele mele pentru trimiterea materialului referitor la chestia optanților. În ceea ce privește succesul D-lui Titulescu și al D-tale în chestia aceasta cît și marele merit al D-lui Chamberlain, sunt în situația de a *nu avea îndoieli. A fost maximul ce s-a putut obține, după ce lipsa de prevedere* și arbitrarul devenit a doua natură în toate chestiile de ordin intern a sedus, pe cei ce-și iau „răspunderile", fără de nici un scrupul, să treacă și peste angajamente de ordin internațional, parcă ar fi în joc numai dreptul și libertatea cetățenilor proprii. Cînd „casa curată" e așa precum o știi, cum să poți D-ta, Dl. Titulescu și ceilalți reprezentanți externi, reuși cu acțiunea de propagandă în folosul Țării ?! Cu atît mai mult meritați admirația, cu cît oficialitatea noastră nu ține seamă de greutățile nesfîrșite ce le întîmpinați.

Repetîndu-mi mulțumitele, rămîn cu afectuoase salutări, al D-tale vechiu stimător

Dr. A. Vaida Voevod

(Hoover Institution, Stanford, California, S.U.A., N. Petrescu-Comnen Papers, Box 10).

---

[2] Este vorba de Conferința pentru reparații de la Londra, la care Titulescu, însoțit de Vintilă Brătianu, a prezentat memoriul guvernului român.

4.

Private and Personal

Foreign Office S.W. 1

6th January 1928.

My dear Titulesco,

I learn from the Hungarian Minister that in reply to a proposal received from the Hungarian Government, you have suggested a meeting between yourself and Dr. Egri for an informal preliminary discussion of the optants' question. I received this news with a great pleasure for I am certain that it is the very strong wish of the Council that at this stage the two Governments should negotiate a settlement *inter se*, and in view of the advance now made by the Hungarians, I believe that such a settlement can now be reached if you give yourselves time. But time is important, and if you do not begin your conversations till February 14th at Geneva, I fear that, even if your conversations open the door to a settlement, the agreement itself will not be concluded by the time the Council meets on March 5th.

I am very reluctant to suggest any intrusion on the rest which you need and cannot think of proposing any curtailment of your stay at San Remo ; but in view of the great importance of this matter and of the delays which this already suffered I venture to ask whether it would not be possible for you to invite Dr. Egri to join you at San Remo for at least a preliminary examination of the position.

I remember that at Locarno Luther[3] said that our success owed much to the *genius loci* and that the influence of sunshine on international relations had been insufficiently studied by political philosophers. I should base that the sun of San Remo would be as beneficently active as that of Locarno and would not only restore your own health but disperse the clouds which have hung for too long over the relations of Roumania and Hungary.

In any case do try Luther's prescription.

Believe me, into all good wishes for himself and for your country.

Your sincere friend
A. Chamberlain

Monsieur Titulesco
etc. etc. etc.

(Hoover Institution, Stanford, California, S.U.A., N. Titulescu Papers, box 12).

5.

Foreign Office. SW 1.
10th May 1928.

My dear Titulesco,

I received your letter of May 4th within the last hour. I have not had time even to glance at the memoire on the optants question which you forwarded at the same time, but I wish at once to the very friendly sentiments which you express. I have known throughout my connection with this question how much

---

[3] Luther Hans, ministru de finanțe al Germaniei (1923—1925) ; cancelar, 1925—1926 (șeful delegației la Locarno) ; președinte al Băncii Germane (1930—1933) ; ambasador la Washington D.C., 1933—1937.

you felt the atmosphere of controversy or at least of difference which it introduced into our personal relations and I myself have regretted the hard necessity which made this inevitable for us both. But the personal friendship between us was already too well established by our relations in London — and I may add in Geneva also — to allow any difference on a public question to alter their character or to diminish the respect and regard which we entertain for one another. I have never doubted that you understood my motives and gave credit to my sincerity and I did not need your letter to assure me that you have represented to your Government fairly and with understanding all my actions. The particular passage which you quote from Mr. Greg's *aide mémoire* was not an answer to anything which you have said or done : it was introduced only as an argument which might carry conviction to others who do not know me as you yourself do. I hope, therefore, that you will dismiss from your mind any idea that it could convey a criticism of yourself.

On the general question I will only say this : you yourself have from the first recognised the gravity and delicacy of the issues which were inevitably raised when your Government thought it necessary to challenge the decision of an arbitrary tribunal and to withdraw their representative from it. These issues must have been, and I know were, present throughout to the minds of other members of the Council. I have been accused in some quarters of not taking sufficient account of them. The charge is not true, but it shows at least that I have also given full consideration to the other issues raised in this particular case. It was indeed because I was so sensible of the great interests involved on the one side or the other that I sought so earnestly and so long to bring the two parties together. Having failed in this, I made successively two propositions to the Council. For the first I was unable to obtain unanimous acceptance, though all the members of the Council agreed to recommend it as a basis of discussion between the parties. The second proposal was unanimously accepted by the Council, but was unacceptable to you just as the former had been unacceptable to the Hungarians. In my view then and now, both proposals would have had the same result : — a measure of justice which I cannot help thinking has been lacking in certain cases would have been secured to the optants, whilst your agrarian law would have been safeguarded. I believe, therefore, that the interests of both the parties would have been well served by the adoption of either of the proposals. You hold a different view, and I have no desire myself to reargue the question now or to provoke a counter-argument from you. I will conclude, therefore, as I began, by saying that, whatever difference of opinion there may be between us upon this question, it cannot, I am happy to think, impair or affect our friendly personal relations.

Yrs. sincerely
Austen Chamberlain

His Excellency

Monsieur N. Titulesco.

(Hoover Institution, Stanford, California, S.U.A., N. Titulescu Papers, Box 12).

6.

Berlin, 2 Martie 1928.

Iubite Domnule Ministru,

Aseară, cu prilejul balului societăţii academice române (care a reuşit destul de bine), împreună cu prietenul Ilcuş[4] am stat mult de vorbă cu Lupu[5] de la Externe. Am discutat, firește, şi întîlnirea Stresemann—Titulescu şi Lupu mi-a făcut cîteva confidenţe foarte interesante.

[4] Ilcuş P., ziarist român.
[5] Lupu D. Gheorghe — funcţionar al Ministerului Afacerilor Străine de la Bucureşti.

Externele sunt încîntate de convorbirile de la Cap Martin, despre care Stresemann a făcut aici la Berlin lungi comunicări. Cercurile ministerului de externe văd cu multă satisfacţiune că între cei doi miniştri de externe s-a creat o atmosferă de intimitate. Dovadă a acestei intimităţi este faptul că dl. Titulescu i-a comunicat lui Stresemann lucruri pe care probabil nu le-a comunicat nici lui Briand. I s-a plîns anume de atitudinea lui Beneş în legătură cu notele Micei Antante în chestiunea mitralierelor distruse. Stresemann a comunicat la Auswärtiges Amt şi această convorbire, care e interpretată ca o dovadă de sinceritate şi loialitate în ce priveşte intenţiunea României de-a lichida trecutul şi de a relua relaţiunile cu Germania. Telegramele lui Stresemann au făcut la Externe o impresiune atît de bună încît i se pregăteşte d-lui Titulescu o primire excepţională. Însuşi Lupu a cerut să i se dea la timpul său material pentru presă. Întrevederile de la Cap St. Martin sunt un mare pas făcut în drumul apropierii între cele două ţări şi deşi acum în curînd o înţelegere definitivă anevoie se va putea încheia, nu numai din cauze tehnice, dar şi din cauza situaţiunii politice a celor două guverne — întrevederile celor doi miniştri de externe rămîn un fapt pozitiv de importanţă şi vor avea consecinţe îmbucurătoare pentru relaţiunile din viitor.

Cam aceste sunt în rezumat şi în esenţă cele ce ni le-a comunicat Lupu în această chestiune.

Mi-a mai vorbit şi de Weissmann—Otto Woldff—Brănişteanu, exprimîndu-ne aceleaşi nedumeriri pe care ne le exprimase şi în rîndul trecut, adăogînd încă cîteva amănunte.

Atît de Ilcuş cît şi eu ne convingem tot mai mult că este treabă de făcut la Berlin şi că sosirea D-Voastre la Berlin şi contactul luat cu presa a fost o iniţiativă norocoasă ale cărei efecte se desenează tot mai mult. Dar pentru a putea face treabă bună, avem nevoie de anumite resurse. Noi am făcut pînă acum tot ce am putut, dar şi resursele noastre personale sunt spre sfîrşite.

*

În ce priveşte construcţiunea Legaţiunii, lucrările înaintează. Dl. Nanu a părăsit definitiv Legaţiunea încă înainte cu două zile, aşa încît acum nu mai este nici o piedecă. Am comunicat arhitectului cele ce aţi transmis prin Berna: să nu cumpere perdelele verzi, să construiască zidul la căminul din salon (dîndu-i toate indicaţiunile comunicate), am comunicat şi lui Ilcuş că renunţaţi la mobile şi mătăsuri.

Vă rog, iubite Domnule Ministru, să exprimaţi Excelenţei Sale d-lui Titulescu sentimentele noastre, — ale mele şi ale prietenului Ilcuş — de sincer devotament.

Al D-Voastre cu sinceră dragoste
şi devotament,

Iosif Şchiopul

P.S. O rog din nou pe Doamna Comnen să ne ierte că am îndrăsnit să-i transmitem la Paris o rugăminte puţin modestă. Sperăm că nu s-a supărat şi vă rugăm să-i împărtăşiţi urările noastre sincere pentru în noua casă care o aşteaptă — în dieser schönen Stadt Berlin.

I. Şch.

7.

Bucureşti, 10 Noembrie 1928

Scumpe Domnule Titulescu,

Fiind încredinţat de Înalta Regenţă cu formarea Guvernului, îmi face o deosebită plăcere să mă adresez D-voastră pentru a vă ruga să-mi daţi preţiosul D-voastră sprijin, ca Ministru de Externe, pentru constituirea noului Cabinet.

Meritele D-voastră excepționale unite cu întinsa D-voastră experiență politică și diplomatică, dobîndită printr-un lung șir de servicii eminente aduse Țării, precum și afecțiunea personală ce vă păstrez, îmi dau dreptul și-mi impun datoria de a face apel la serviciile distinse ale D-voastră, în niște împrejurări cînd Țara are nevoie de cei mai buni reprezentanți ai ei.

Vă rog scumpe Domnule Titulescu, să primiți încredințarea înaltei mele considerațiuni.

Iuliu Maniu

8.

Geneva, 29 Iulie 1931

Domnule Ministru,

[...] La Ligă, nici o noutate. Vacanță. Știți poate că se convocase pentru 26 August comisiunea de coordinație. Astăzi, a sosit o telegramă de la Henderson[6] care cere amînarea la 31 August și anunță că va participa el însuși, la acea dată. Curtius[7] a cerut de asemenea amînarea la 30 August sau 1 Sept. S-a cerut avizul Parisului. Vedeți prin urmare că data va fi — aproape sigur — la 31 și vă pot asigura că vor lua parte toți miniștrii de externe.

Chiar acuma Krno[8] și von Kotza (aghiotantul lui Dufour)[9] m-au întrebat dacă știu ceva despre *dorința exprimată de unii*, ca Dvs. să fiți reales președinte al Adunării din Septembrie. Din conversația cu ei, am aflați că Englezii au cerut-o oficios și au adăugat că vor să aibă în Septembrie un președinte „adevărat". Secretariatul se arată favorabil. Am întrebat pe Krno : „Quel serait l'avis de Mr. Benesh ?" El : „Je ne lui en ai pas encore parlé".

Von Kotza mi-a spus : „Nous croyons qu'il n'y a pas le meilleur président".

Eu le-am spus că nu v-am vorbit despre aceasta, dar că am auzit și eu svonul și că îmi dau seama de onoarea ce vi s-ar face dar și de oboseala pe care o comportă. Am adăugat că dacă aceasta ar fi dorința unanimă a Adunării, Dvs., sunt sigur, ați deferi la un asemenea apel, dacă n-ați vrea să froasați pe nimeni și, mai ales, să stînjeniți pe cineva de a deveni el președinte.

Ce mai faceți, Domnule Ministru ? Doamna Titulescu ? Vă urez voe bună și vă rog să credeți în sentimentele mele de respect și devotament.

Vișoianu

(Hoover Institution, Stanford, California, S.U.A., N. Titulescu Papers, Box 12).

9.

SOCIÉTÉ DES NATIONS LEAGUE OF NATIONS

Geneva, 17 Aug. 1931

Domnule Ministru,

Manchester Guardian — și poate și alte ziare engleze — a publicat o notă despre realegerea eventuală a Dvs. la președinția adunării. O depeșă din Londra a răspîndit în toată presa noastră vestea. Sper că nu legațiunea Dvs. a

[6] Henderson, Arthur — ministru de externe al Angliei (1929—1931).
[7] Curtius, J. — ministru de externe al Germaniei (1929—1931).
[8] Krno — diplomat cehoslovac.
[9] Dufour von Feronce, Albert — secretar general adjunct la Liga Națiunilor (1926—1932).

dat-o, fiindcă altfel nu aş felicita-o pentru discernămîntul ei. Făcîndu-se publicitate pe această chestiune în ziarele româneşti, nu am avea decît inconveniente: a) i s-ar da o semnificaţie politică (în care România ar fi legată de picioarele Dvs. fără nici un folos) în faţa căreia s-ar ridica ostilităţi. Toată truda mea este să disociez, în mintea tuturor, pe Titulescu şi calităţile lui de preşedinte de România şi defectele şi duşmăniile ei politice. Cu cel dintîi mergem la orice luptă, cu cea de a doua eşuăm în orice tentativă. De altfel aici nu se şopteşte contra alegerii Dvs. decît ştirea că sunteţi român. (Cunosc toate greutăţile şi tristeţile pe care le aveţi din cauza „nobilei" Dvs. naţionalităţi, aş vrea să aflu vreodată beneficiile pe care le-aţi tras).
b) chestiunea devine prea devreme publică şi România arată prea puţină discreţie. Îmi vine să cred că guvernul însăşi, vrînd să vă facă o nouă porcărie, îi dă atîta publicitate.
c) în cazul cînd nu ar reuşi, chestiunea va fi speculată în România cu rea credinţă de adversarii Dvs.

Astăzi, mi-a vorbit Hoden despre alegerea Dvs. El o crede posibilă. Nu este, pînă acum, nici un candidat. Ştirea cu Leroux este o greşeală. El va deschide adunarea în calitate de preşedinte al Consiliului şi apoi va cere înoirea mandatului care expiră anul acesta. Un singur european şi-ar putea pune candidatura: Politis, dar contra acestei candidaturi sunt mai multe obiecţiuni: a) delegaţiunea greacă va fi la început prezidată de Venizelos şi n-ar fi pe placul lui să se aleagă Politis. Dvs. ştiţi că aici se ţine cont de Venizelos. b) Grecia se rezervă, cred, pentru alegerea în Consiliu la anul viitor. c) Politis nu e simpatizat nici în Secretariat, nici în Adunare.

Vă voi ţine regulat în curent. Deocamdată, urmăresc atitudinea lui Krno, care nu ştiu încă dacă e sigură.

Iată alte noutăţi: Polonezii au propus lui Avenol[10] să accepte direcţiunea circuitul agricol internaţional. Avenol nu s-a arătat insensibil, însă acuma crede că locul nu este destul de important pentru el fiindcă „afacerea" n-a luat întinderea financiară, nici importanţa bancară pe care el, Av[enol], le spera.

Pentru alegerea în Consiliu: 1) Spania va obţine reînnoirea mandatului. 2) În locul Persiei, va veni China — Adaug că China are pretenţia să obţină un mandat reînoibil, ceea ce îi va fi imposibil şi nu va face — dacă persistă — decît să-i îngreuneze alegerea. 3) În locul Venezuelei, va veni probabil Bolivia.

Englezii au cerut amînarea în Octombrie a Comitetului de credite — fixat pentru 24 August.

Doamna Titulescu şi Dvs. ce mai faceţi? Aveţi vreme bună? Geneva ne dispereză cu ploi zilnice.

Vă rog primiţi încredinţarea sentimentelor mele de respect şi devotament.

Const. Vişoianu

N.B. Ştiţi desigur că Manchester Guardian este informat de Backs asupra Societăţii Naţiunilor.

(Hoover Institution, Stanford, California, S.U.A., N. Titulescu Papers, Box 12).

[10] Avenol, Joseph — diplomat francez, secretar general al Ligii Naţiunilor (1933—1939).

NUMELE TRACO-DACICE DE TIPUL *MUCA* (Μουκα), *MOCA-* (Μοκα-) RAPORTATE LA CUVINTELE ROMÂNEȘTI DE SUBSTRAT MUC[1] - MUGURE * (I)

DE

STELIAN DUMISTRĂCEL

0.1. Semnificațiile formantelor [muca], [moca] din antroponime traco-dacice au fost interpretate de W. Tomaschek, D. Detschew și V. Georgiev pornind de la cuvinte din diferite limbi indo-europene (veche irlandeză, osetină). Identificarea în graiurile populare românești a unui cuvînt *muc*[1] (numai omofon al lui *muc*[2] (<lat. **mūccus*), element autohton analizabil, în același timp, ca bază de formare a lui *mugure* (a cărui apartenență la fondul autohton dacoromânesc este general admisă prin comparație cu albaneza), oferă, prin sensurile comune ale acestor cuvinte, posibilitatea stabilirii unor relații de motivare în ceea ce privește numele de tipul *Muca, Moca-*. Prin prisma unor semnificații esențiale ale lui *muc*[1] cum ar fi 'masă de origine vegetală sau animală de formă ovoidală'; 'proeminență, vîrf', probate prin corespondențe lexico-semantice cu împrumuturi care etimologic reprezintă v.sl. ГАДКЪ (de tipul *muc /smoc, moț/* : *zglăvoc /-oacă/* 'inflorescența cînepei; plante din familia centaureelor', *moacă /moață/* : *zglăvoacă* 'pește cu capul mare') se poate deduce că sensul primar al cuvîntului autohton care se află la baza lui *muc*[1] *(moc)* a fost acela de 'cap; vîrf'. Utilizarea acestui cuvînt și a lui *mugure* în construcții ce indică o calitate la superlativ *(de muc / de mugure ?/* 'ausgezeichnet, vortrefflich'; *mucul griului* 'grîu ales, de prima calitate'; *mugurelul /moțul/ făinii* 'făină de cea mai bună calitate') indică pentru cuvintele în discuție semnificația paralelă, figurată 'de frunte, ales', care în planul denominației personale se poate referi la noțiunile „cap, căpetenie".

0.2. În perspectiva impunerii acestor constatări ca o ipoteză de lucru, studiul de față, pornind dinspre lexicologie și dialectologie cu proiecții de factură etno- și sociolingvistică, propune pentru prima dată o soluție vizînd analiza semnificației formantelor unor antroponime traco-dacice (cf. și teonimul *Mucapor)* pe baza unor apelative din vocabularul dacoromânei, aspect de un interes deosebit pentru specialiștii în istoria culturii primelor secole ale erei noastre în ceea ce privește cercetările din domeniul tracologiei care apelează la onomastică.

I.0.1. Marile dificultăți ale descifrării semnificației numelor personale din limbile unor popoare vechi, dispărute, au fost subliniate în numeroase scrieri de lingvistică, devenite lucrări de referință, de la sfîrșitul secolului trecut și de la începutul secolului nostru; evident, în cele ce urmează nu ne putem opri decît asupra unora dintre acestea, pe scurt. După o caracterizare de ansamblu, aparținîndu-i lui Felix Solmsen, cea mai defavorabilă situație o prezintă limbile din care ne sînt cunoscute mai ales *nume*, prin intermediul inscripțiilor, sau pe baza mărturiei vechilor autori[1], cazuri în care tentativele de explicare a numelor păstrate

* La baza articolului se află textul comunicării *Semnificația unor nume traco-dacice cu referire la fondul autohton al limbii române*, prezentată la Masa rotundă „Cultura spirituală a geto-dacilor", organizată de Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol" la 25 oct. 1985, în care am revenit asupra unor fapte puse în discuție la Colocviul „Românii și marea" (Mangalia, 26 sept. 1975), în comunicarea *Mărturii lingvistice asupra mișcării păstorilor transilvăneni spre Dunăre și Marea Neagră*, nepublicată încă.

[1] „Am schlimmsten verhält es sich für uns bei Sprachen, von denen uns gröstenteils nur Namen bekannt sind, sei es durch Inschriften oder Zeugnisse von

se bazează pe compararea cu vocabule din limbile înrudite. Recunoaștem, în linii generale, că această caracterizare privește și idiomurile populațiilor tracice, din care s-au păstrat, alături de un bogat material onomastic, glose, la care se adaugă, pentru geto-dacă, numele de plante cu corespondente grecești, cunoscute de la Dioscoride.

0.2. O pregnantă ilustrare a dificultăților și marilor riscuri în ceea ce privește explicarea numelor de persoană în condițiile evocate o constituie semnificația pe care o atribuia Tomaschek unor nume trace caracteristice, în primul rînd în funcție de glosa elementului constitutiv -πορις prin compararea cu gr. πείρω, v.sl. *sŭ-porŭ* 'Streit', *na-porŭ* 'Stich, Stoss' etc. *Mucaporis* ar fi însemnat astfel 'Saustecher', Αὐλοπορις 'Rossschlächter', Κετρίπορις 'Schlächter alles Vierfüssigen', explicații apreciate ca mai mult decît neverosimile de către Paul Kretschmer[2]. Și posibilitatea unor asemenea traduceri îl determină, se pare, pe Kretschmer să compare πορις, *-porus* cu alb. *parε* și scr. *pára-*, traduse 'der erste, beste'[3], ipoteză care nu a fost reținută. Dar această comparație nu a reprezentat numai o alternativă facilitată de incertitudinea lexico-semantică în legătură cu elementele constitutive ale numelor în discuție, ci (în același timp) rezultatul unei aprecieri de principiu privind semnificația numelor de persoană indo-europene, care, la eleni, celți, germanici, slavi sau perși evocă mai ales calități (curaj, înțelepciune, vigoare), consacrîndu-i pe purtătorii acestora reputației de luptători, învingători etc., astfel încît Kretschmer aprecia posibilitatea descifrării după același model general a semnificației numelor tracice reprezentînd formații virtual comparabile[4].

Trebuie să precizăm că nota de subiectivitate a lui Kretschmer, ce poate fi ușor sesizată, pare să se datoreze mai ales aglomerării de caracterizări evidențiind, prin nume, obiceiuri „grosolane", amintind fabulații și exagerări privitoare la traci, ce se găsesc la unii scriitori antici. Raportate la purtători aparținînd unor populații de crescători de animale (așa cum observa încă Wilhelm Tomaschek[5]), de vînători și războinici ale căror religii sînt puțin cunoscute[6] și al căror sistem nominal în perspectiva unei clasificări (sociale) este nedescifrat, asemenea nume pot fi apreciate ca fiind totuși mai puțin „șocante" sau „repugnante". Pe de altă parte, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că deosebiri esențiale există între numele unor popoare indo-europene cum sînt, de exemplu, elenii și latinii, antroponimele acestora din urmă prezentînd o „ruptură" („ein Bruch") față de celelalte limbi indo-europene în general nu numai prin sistemul cu *tria nomina* (Solmsen, *op. cit.*, p. 136), ci și prin selectarea apelativelor utilizate ; față de numele colorate afectiv și puternic individualizatoare ale grecilor, numele latine, cu puține excepții, sînt considerate de Solmsen drept lucide și prozaice („nuchterne, prosaische"), auforul referindu-se la cele reprezentînd informații asupra nașterii *(Quin-*

Autoren" ; *Indogermanische Eigennamen als Spiegel der Kulturgeschichte*, herausgegeben von Ernst Fraenkel, Heidelberg, 1922, p. 10.

[2] *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896, p. 184—185 ; cf. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*[2], București, 1967, p. 56.

[3] *Einleitung...*, p. 217 ; cf. I. I. Russu, *op. cit.*, p. 82.

[4] În legătură cu explicațiile date de Tomaschek, Kretschmer se întreba : „Wer soll an seine Deutungen von Personennamen als Pferdehäuter, Pferdeschlächter, Saustecher, Hammelschlächter, Mama-benetzer (...) glauben ?". Și, în continuare : „Die zusammengesetzten Personennamen der Hellenen, Kelten, Germanen, Slaven, Skyten und Persen reden nur von Ruhm und Kraft, von Kampf und Sieg, von Mut und Klugheit : wir müssen also die Bedeutungen der genau ebenso gebildeten thrakischen Namen im Allgemeinen in derselben Richtung suchen..." ; *op. cit.*, p. 217 ; cf. și I. I. Russu, *op. cit.*, p. 82. Pentru semnificația numelor grecești, cf. și Solmsen, *op. cit.*, p. 114—116, 149.

[5] Explicînd pe *Mucaporis* drept „Saustecher" ori „Hammelschlächter", pe *Mucatralis* „Schweinehälter" sau „Schafzüchter", Tomaschek sublinia că astfel de nume nu au nimic dezonorant („nichts Unedels") ; *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*, unveränderter Nachdruck..., Viena, 1980, partea a II-a, p. 26.

[6] În această perspectivă trebuie însă interpretată, desigur, „jertfa calului" înainte de luptă la traci, consemnată de Florus ; cf. *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964 (în continuare : *Izvoare*), p. 525.

tus-Decimus, Spurius, Postumus, Geminii, Agrippa — qui in pedes nascitur), asupra descendenței sau înfățișării *(ibid.,* p. 150, 152—153). Ținînd seama de existența unor posibilități principiale de discriminare și aflîndu-ne în fața unor nume simple sau compuse avînd la bază apelative a căror semnificație este în cele mai favorabile cazuri controversată, este greu, așadar, să se încerce caracterizarea tipologiei numelor traco-dacice. (Remarcăm, de altfel, că I. I. Russu, care a aprofundat cel mai mult problemele de ansamblu ale vocabularului autohton, încearcă rar „traducerea" unor nume de persoană traco-dacice, simple sau compuse.)

0.3. Revenind asupra importanței factorului *semnificația apelativelor* de la baza numelor de persoană trebuie să mai aducem în discuție o observație preliminară. Între cele două compartimente lexicale luate în considerație în analiza fondului preroman al vocabularului limbii române, cuvinte autohtone ca *abure, baci, brad, gușă, mazăre, țap, viezure* etc., selectate după criterii asupra cărora nu ne oprim[7], și elementele lexicale reprezentînd nume dacice de plante, glose și nume de persoană și de locuri din inscripții și din surse literare există, la nivelul rezultatelor analizei de pînă acum, o derutantă lipsă de comunicare, „foarte puține dintre ele [dintre cuvintele aparținînd primului compartiment] putînd fi identificate parțial și cu multe greutăți între rămășițele de limbă (glose, nume proprii) cunoscute de la traco-daci", după cum remarca I. I. Russu[8]; printre cazurile citabile, în situații diferite, se află cuvinte ca *brusture* față de *riborasta* din Pseudo-Apuleius Platonicus, *Herbarius (Daci riborasta)*[9] sau *mare,* ce pare a fi detectabil în antroponime tracice ca *Berimaros, Maron* etc. ori teonimul *Pyrmerula*[10]. Nu există, desigur, nici un motiv ca apelativele propriu-zise sau cele de la baza numelor de persoană și de locuri din cel de al doilea compartiment să reprezinte o categorie de nume principial deosebite față de cele din primul compartiment, astfel încît lipsa comunicării poate să se explice prin numărul relativ restrîns de apelative din limba daco-geților pe care le cuprind cele două compartimente împreună și fiecare dintre ele în parte, ceea ce diminuează considerabil probabilitatea coincidențelor, mai ales dacă ținem seama de faptul că glosele traco-dacice sînt susceptibile de a conține deformări și denaturări fonetice[11], iar redarea în inscripții a numelor de aceeași origine a fost considerată și ea relativă[12]. Dar, chiar cu aceste date ale problemei, se conturează posibilitatea și eficacitatea comparării elementelor lexicale aparținînd celui de al doilea compartiment cu cuvinte (vechi) românești, populare și dialectale, a căror origine este necunoscută, și nu este exclusă depistarea eventualelor cazuri de suprapunere a unui context fonetic identic sau apropiat în geto-dacă și latină[13]. Menționăm, de altfel, că prima soluție este luată în considerație chiar în cazul unor limbi indo-europene cu descen-

---

[7] Vezi I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*[2], p. 195—210, Ariton Vraciu, *Limba daco-geților,* Timișoara, 1980, p. 100—162, Grigore Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române,* București, 1983, p. 9—27, 183—184.

[8] *Etnogeneza românilor,* București, 1981, p. 113.

[9] *Ibidem,* p. 275; cf. *Limba traco-dacilor*[2], p. 117.

[10] I. I. Russu, *Etnogeneza,* p. 344—345; cf. și Liviu Franga, *Nume de persoană autohtone daco-moesiene (sec. III—VI e.n.),* în *Studia indo-europaea ad Dacoromanos pertinentia,* II, *Studii de tracologie. Lingvistică,* București, 1980, p. 19—21.

[11] Vezi discuția la I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*[2], p. 42—47.

[12] I. I. Russu, *op. cit.,* p. 48—49, unde se citează și o spirituală reconstituire, aparținînd lui Georges Seure, a împrejurărilor în care se transmiteau și se înregistrau informațiile onomastice cuprinse în unele epigrafe.

[13] Ne gîndim, bineînțeles, la un examen aprofundat din punctul de vedere al foneticii istorice, al principiilor semanticii generale și respectînd strict regulile cercetărilor lexicologice (de exemplu, metoda *Wörter und Sachen).* Ipoteze privind astfel de „întîlniri", cu efecte asupra semantismului unor cuvinte românești de origine latină, au fost luate, de fapt, în considerație. Cf. I. Fischer, *Latina dunăreană,* București, 1985, p. 142, în legătură cu rom. *mare* (< lat. *mas,* acuzativ *marem 'mascul'),* a cărui schimbare de sens s-a putut produce din cauza unui cuvînt autohton comparabil cu alb. *malië* 'mare', rom. *jumătate,* explicabil pornind de la lat. *dimidietas,* sub influența unui cuvînt de substrat reprezentat de alb. *gjumës* 'pe jumătate' (vezi și Brâncuș, *op. cit.,* p. 88) etc.

denți direcți în contemporaneitate : printre situațiile în care, în germană, explicarea numelor de persoană prin apelative întîmpină dificultăți se enumeră și acelea cînd ultimele se găsesc numai în dialectele locale sau prezintă fonetisme dialectale [14].

1. Printre cele mai frecvente nume traco-dacice păstrate în diferite categorii de izvoare se află acelea în care se poate recunoaște un element comun *moc-*, *muc-*, simple *(Mocas, Moccos, Muca* etc.) sau compuse *(Moca-, Mucaporis, Mucacentus, Mucatralis* etc.), cu 294 de atestări după statistica lui I. I. Russu [15] și pe al doilea loc după *Bithys* (și variante), cu 360 de atestări *(ibid.)*. Aceste nume sînt „pantracice", căci, pe baza materialului sever triat de către I. I. Russu, un *P. Aelius Mucatr* [a Nap(oca)], originar așadar din Dacia, apare ca soldat în legiunea a III-a Augusta [16] ; *moc-* se găsește și într-un nume feminin : „Mocazia Iucunda" [17] ; cu toate rezervele, ar putea fi avute în vedere și alte nume [18]. Cunoscute fiind reprezentarea redusă a numelor autohtonilor în epigrafe din Dacia, ca și faptul că numai uneori, în astfel de texte, alături de nume se indică patria, naționalitatea sau localitatea de origine a purtătorilor numelor de factură tracică (inclusiv în cazul *Mucaporis, Mucacentus* etc.), numărul atestărilor sigure ale numelui de acest tip aparținînd unor daco-geți nu este semnificativ ; reținem însă faptul că el nu este absent.

Lăsînd la o parte supozițiile semantice ale lui Tomaschek *(loc. cit.)*, care au la bază raportarea, ce nu se poate argumenta, la cuvinte din limbi celtice pentru noțiunea „Schwein" (cf. irlandezul *mucc)*, respectiv la o rădăcină i.-e. *mūk- (mū-)* 'brüllen' (ceea ce permite extensia la numele a diferite animale), amintim că pentru explicarea elementului constitutiv onomastic tracic μουκα-, μοκα-. Dimiter Detschew aduce în discuție formantul onomastic lician *muka, muki*, recunoscut în antroponimul carian Μοκολλης și în toponimul cappadocian Μουκισσος ; se face, de asemenea, comparația cu n. pers. latinesc *Mucius, Mucianus*, considerat ca sigur de origine etruscă, cu numele de persoană frigian Μοκας, cu etnicul

[14] Solmsen, *op. cit.*, p. 8, 11—12, 13—14.

[15] *Limba traco-dacilor* [2], p. 162.

[16] I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul roman (în afara provinciei Dacia Traiana)*, București, 1980, p. 38. Insistăm asupra acestui fapt întrucît s-a susținut că nu există nume dacice formate cu *Muc-* (cf. Kerényi András, *A Dáciai személynevek / Die Personennamen von Dazien*, Budapesta, 1941, p. 296).

[17] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 43, 54. Asupra caracterului pantracic al numelor de acest tip, vezi și C. Poghirc, *Thrace et daco-mésien : langues ou dialectes ?*, în „Thraco-dacica", I, București, 1976, p. 342, 346.

[18] Pornind de la posibilitatea provenienței din populația autohtonă a soțiilor unor militari, ne referim, de exemplu, la *Mucapuis* (genitiv ?), nume al soției, probabil localnică, a unui soldat din *ala I Tungrorum Frontoniana* (recrutată așadar din provinciile germanice), care, peste un secol și jumătate, a avut garnizoana la Ilișua, de unde provine inscripția din CIL, III, 809 ; Vasile Christescu, *Viața militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 221 (cf. 135, 182). Nu se cunoaște numele și apartenența etnică a acestui soldat, dar el a putut fi trac, căci din aceeași unitate sînt semnalate nume ca *Sola Mucatri, Mucapor (ibid.*, p. 217). Pentru acest tip de căsătorie cf. și cazul *Mucasenus Ce(n)sorini*, dintr-o unitate cu garnizoana la Apulum, — *Rescumturme Soie (ibid.*, p. 222). Cf. I. I. Russu, *Tracii în Dacia romană*, în „Acta Musei Napocensis", IV, 1967, pentru inscripțiile în care apar aceste nume, sub titlul *antroponime traco-moeso-dacice* (p. 91—92). Este riscant, desigur, să se încerce atribuirea apartenenței la o anumită populație de origine tracă a persoanei evocate de toponimul *Turris Muca*[poris], numele unui *vicus* care s-ar fi aflat pe teritoriul Dobrogei (Anadolchioi, Constanța) ; cf. *Tabula Imperii Romani, Romula-Durostorum-Tomis*, L 35, București, 1969, p. 23. Este de remarcat că nici Vladimir Georgiev nu exclude posibilitatea existenței n. pers. *Mucasenus* și *Mucapor(a)* la daci ; cf. *Introduction to the History of the Indo-European Languages*, Sofia, 1981, p. 113 și 417 (indice), și, înainte, versiunea italiană, *Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee*, Roma, 1966, p. 128, pentru eventualitatea originii *dacice* sau iraniene a formantelor onomastice μουκα-, μοκα-.

frigian Μοκκαδηνοι și cu un mare număr de nume celtice *(Moccus, Mocca, Mocius, Mocia, Moccelus, Moccia, Mocco, Mocus).* Apreciind că elementul de bază celtic *mocu* apare în nume de clanuri și că un genitiv celtic *muccoi (mucoi)* este recunoscut în osetinul *mukkag* 'seminție, speță, neam' (la care se referise și Tomaschek, *op. cit.*, p. 26), Detschew consideră că elementul constitutiv tracic are, de asemenea, semnificația de 'neam'. În ceea ce privește formarea numelor tracice se face comparația cu n. pers. grecești compuse cu φυλή, φῦλον : Φύλ-αρχος [semnificația celui de al doilea apelativ : 'șef, președinte de trib la Atena'], Φυλο-κριτος [cf. κριτός 'ales, superior'][19]. Concomitent cu Detschew (sau în urma acestuia, date fiind lucrările precedente ale lui Detschew), Vladimir Georgiev dă o explicație apropiată tracicelor μοκα-, *muca-* (μοκα-) : „семейство, порода, род, φυλή, φῦλον" ['familie, neam, seminție'], comparîndu-le cu iranianul *muka-* din osetinul *mugoe* „семейство" ['familie'], *muggag* „порода" ['neam, seminție'][20].

Deși, după cum am văzut deja, *Muca-* apare și în nume daco-getice propriu-zise, în capitolul V al lucrării sale *Limba traco-dacilor*, intitulat *Elemente lexicale, cuvinte și nume proprii cu semantism ori etimologie*, I. I. Russu nu include o voce *Muca-*. Motivul îl găsim și în explicațiile pe care autorul le dă în paginile ce preced acest capitol : au fost lăsate deoparte elementele lexicale a căror legătură de înrudire cu limbile i.-e. nu este convingătoare „din cauza echivocului în ce privește apartenența la una sau la alta dintre rădăcinile potrivite semantic și chiar fonetic în tracă" (p. 86) și „toate acele nume proprii care nu prezintă decît calitatea de a fi cu siguranță sau foarte probabil de origine tracă, fiind simple rădăcini ori teme de esență indo-europeană care pînă acum pentru noi nu spun nimic *despre limba tracică* (subl. n., p. 87) sub raport fonetic și lexical".

În această optică, se poate considera că explicația aparținînd lui Detschew și Georgiev rămîne, metodologic, la același nivel de probabilitate cu aceea dată de Tomaschek întrucît, în ambele cazuri, comparîndu-se elemente aparținînd la niveluri deosebite, nu se impune evidența unei legături de înrudire semantică între termenii comparației. Critica lui I. I. Russu la explicațiile date de Tomaschek, care constau în „simple alăturări de elemente radicale din numele proprii [traco-dacice] la vocabule aparent asemănătoare dintr-un idiom indo-european" *(Limba traco-dacilor*[2], p. 55), este aplicabilă și în cazul raportării elementelor [muca], [moca] la osetinul *mukkag (mugoe, muggag).* Dar asemănarea aparentă se poate datora faptului că, în esență, semnificația termenului de referință din diferite idiomuri i.-e. poate reprezenta rezultatul unei evoluții particulare, pe terenul unei anumite limbi ; prin urmare, cuvintele comparate pot proveni din rădăcini i.-e. diferite. Dovada o constituie posibilitatea, de principiu, a raportării formantelor antroponimice [muca], [moca] atît la v. irl. *mucc*, cît și la elementul de bază celtic *mocu*, ori la osetinul *mukkag (muggag)*, pe de altă parte, ale căror sensuri nu prezintă între ele nici o legătură (și astfel de paralele ar putea fi amplificate). Legătura dintre sensul antroponimelor traco-dacice în discuție și acela al unuia sau altuia dintre cuvintele din diferite limbi, din familia celtică ori iraniană (dacă o astfel de legătură există) nu se poate verifica în cazul de față decît pe baza apelativului din idiomul traco-dacilor de la baza acestor antroponime ; ea poate fi dovedită prin raportarea la forma și la elemente aparținînd semnificației rădăcinii i.-e. comune pentru elementele comparate. Identificarea unui apelativ daco-românesc *muc (moc)*, din fondul autohton al limbii române (de care ne ocupăm în cele ce urmează), fapt ce impune, în principiu, reexaminarea numelor de persoană de tipul *Muca (Moca-)*, constituie însă, în același timp, un element de referință pentru descifrarea semnificației de bază a antroponimelor din acest grup. În aceste condiții, stabilirea semnificației apelativului din limba traco-dacilor reflectat în formantele [muca], [moca] reprezintă schițarea unui circuit semantic ce leagă elementele lexicale ale acestei individualități lingvistice cu cuvinte din stadii mai vechi ale unor idiomuri indo-europene a căror rădăcină a fost descoperită.

2. Numeroase dicționare românești, pînă la volumul cuprinzînd litera *M* din *Dicționarul limbii române* al Academiei (1965), înregistrează s.v. *muc* numai sensurile : a) 'secreție produsă de glandele mucoasei nazale' și b) 'vîrful înnegrit al

---

[19] Dimiter Detschew, *Die thrachischen Sprachreste*, Viena, 1957, p. 312.

[20] Тракийският език, Sofia, 1957, p. 62 ; cf. *Introduction...*, p. 113 : Iran. **muka-*, Ossetan *muggae* 'family', *muggag* 'kin'.

fitilului de la lumînare, de la candelă sau de la lampă' ; 'capăt de lumînare [de ţigară]'. Aceste două sensuri, de bază („Rotz" şi „Lichtschnuppe"), sînt comune, după Meyer-Lübke, descendenţilor din toate limbile (şi din numeroase dialecte) romanice ale lat. **mūccus*[21], deşi cuvîntul latin este explicat doar prin „Rotz", „Nasenschleim", semnificaţie („Schleim") înregistrată pentru *mūcus* şi de Walde-Pokorny[22] sau de Ernout-Meillet[23] (unde se remarcă însă faptul că limbile romanice atestă sensul „champignon de la mèche d'une lampe" ; pentru franceză se trimite la expresia *moucher la chandelle*). Este posibil ca lat. *muccus* să fi împrumutat această semnificaţie de la *myxa* ((gr. μύξα „Lampendocht" ; REW[3], 5804)[24], căci s-a invocat o contaminare formală *myxa* + **mūccus* pentru a explica fr. *mèche*, întrucît în cuvîntul francez *-ch-* nu poate fi pus direct în legătură cu *-x-* din *myxa*[25]. Am insistat puţin asupra semnificaţiei „Lichtschnuppe" a descendenţilor lat. *muccus* deoarece pentru română constatăm o pluralitate de sensuri ale cuvîntului *muc* fără corespondente, se pare, în celelalte limbi romanice[26], dar care nu se referă la realităţi specifice numai zonei dacoromâneşti.

Consemnînd pentru cuvîntul *muc*, pe lîngă sensurile 'secreţie nazală' şi 'fitilul lumînării' şi pe acela de 'moţul format din piele (roşie) ce creşte pe ciocul curcanului' („Klunker am Kopfe des Truthahns"), H. Tiktin, în *Rumänisch-deutsches Wörterbuch* (Bucureşti, 1903—1924, s.v.), trecea peste semnificaţii stăruitor reprezentate într-o serie de dicţionare bilingve (sau plurilingve) apărute în Transilvania şi care semnalează frecvent semantisme şi elemente lexicale regionale. Astfel, pentru *muc* se înregistrează sensurile 'mugure' ('ciucure') şi/sau 'sfîrcul sînului' în *Dicţionariu rumanesc latinesc şi unguresc* (sub îngrijirea lui Ioann Bobb, II, Cluj, 1823 : *„muc* sau *mugur* aducători — baccifer" ; cf. *„mucur* sau *mugur* — germen" ; *„mucur* sau rînsa nucului şi alunului — nucamentum ; paniculus"), *Lexiconul de la Buda* (1825 : „mugur", lat. gemma, oculus ; germen, calyx), la Andrei Iser, *Vocabular românesc-nemţesc* (Braşov, 1850 : „Knospe" ; „Brustwarze"), Sab.-Pop Barcianu, *Dicţionar român-german* (Sibiu, 1900 : „Knospe" ; „Brustwarze") şi Teochar Alexi, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch* (Braşov, 1906 : „Brustwarze"). În toate cazurile citate, *Brustwarze* traduce sintagma *mucul ţiţei*, realitate lexicală şi semantică confirmată pentru graiurile din Transilvania, dar şi de la est şi sud de Carpaţi, de surse contemporane. Astfel, pe harta 60 din *Atlasul lingvistic român*, partea a II-a, vol. I (Sibiu—Leipzig, 1940 ; în continuare ALR II, I), pentru „sfîrcul ţiţei" s-au notat răspunsurile *mucul ţiţei* (în punctele 172, 192, 235, 762, 784), *muc la ţiţă* (141), *mucu de la ţiţă* (182 ; cf. şi alte atestări în *Dicţionarul limbii române*, 1965, s.v. *muc*, II. 3. f., unde trimiterea la materialul din ALR este defectuoasă). Forme identice au fost înregistrate şi în localităţi de pe Valea Bistriţei :

---

[21] *Romanisches etymologisches Wörterbuch*[3], Heidelberg, 1935 (în continuare : REW[3]) ; cf., sub nr. 5709, it. *moccio* (<pl. *mocci*), log. *mukku*, engad. *muoĸ*, prov. *moc*, sud fr. *mu* : „Rotz", „Lichtschnuppe" ; „Tölpel" ; cat. *moc*, sp. *moco* : „Rotz", „Lichtschnuppe" ; port. *monco*, sicil. *mukku* : „Schleim, Menge kleiner Fische", „Ährenfisch". Se înregistrează, ca îndoielnică, şi forma lucaneză *moche* „Gesicht", „Fratze".

[22] Alois Walde, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, herausgegeben und bearbeitet von Julius Pokorny, Berlin — Leipzig, 1927, 1932 (în continuare : Walde — Pokorny) ; vol. II, p. 253.

[23] „Morve, mucus nasal", în *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*[4], Paris, 1967 (în continuare : Ernout — Meillet).

[24] După Walde — Pokorny, cele două cuvinte au rădăcină comună : i.-e. *meuq-, meug-* (loc. cit.).

[25] REW[3], 5804 ; asupra posibilităţii explicării prin fr. *mèche* a it. *miccia*, prov. *mecho*, cat. *metxa*, span., port. *mecha* (REW), cf. şi rezervele formulate de J. Corominas, *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, Berna, III, 1956, s.v. *mecha*.

[26] Pentru spaniolă, cf. Corominas, *op. cit.*, s.v. *moco* : *~ de candela, mocos de narizes*, iar, pentru italiană, Carlo Battisti, Giovanni Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, Florenţa, IV, 1954, s.v. *mocco* 'moccio', *mòccolo* 'candela', 'mozzicone de candela', 'cero', 'punta del naso', 'moccio', 'bestemmia'.

muc, mucul țiței[27]. Sinonimia *muc — mugur(e)* în acest context semantic este și ea dovedită prin răspunsul *mugurul țiței*, înregistrat pe harta citată într-o localitate din Transilvania (pct. 228), dar și în Moldova (pct. 514), ca și în anchetele din zona Bicazului: *mugur, mugurul țiței* (aceeași observație ca mai sus; *ibidem*). Anticipînd asupra unor fapte la care ne vom referi mai jos (cf. § 4. și II.1.2.), remarcăm aceeași variație lexicală în cazul cînd înflorescența cînepei, pentru care se folosește frecvent termenul *muc*, este numită *mugur*, cum apare în texte descriind prelucrarea varietății de toamnă a plantei, producătoare de semințe: „[o bați] de mugurul cela" (Vetrișoaia, jud. Vaslui); „o punem... grămadă, ca să [se] dubească oleacă mugurul ăla" (Oancea, jud. Galați)[28].

Pe de altă parte, faptul că dicționarele citate anterior consemnau o realitate a vorbirii curente din Transilvania este dovedit de apariția lui *mucur* (sau *muc?*; în texte apare forma de pl. *mucuri*) cu sensurile 'ciucure' și 'cocoloș, boț' în traducerea din germană a *Orînduielii lui Iosif II pentru pădurile din Bucovina*, făcută în 1786, la Viena, de către Ion Budai-Deleanu[29]. În textul românesc, *mucuri* corespunde, în descrierea fructului plopului, germ. dial. *Pötzen* („Sein Samen besteht in kleinen rauhen Pötzen", redat în românește „sămînța lui este în mici flocoși mucuri"), iar în descrierea aspectului frunzelor uscate ale „larisului" sau „sorbului" („Leer, Lerchenbaum"; *Pinus larix*), germ. *Knösplein* („Seinen Tangel ziehet er mit Eingang des Winters in kleine Knösplein, wird dürre, und fält ab": „țăpoasele frunze a lui cu începutul iernii, în mici mucuri să usucă și cad")[30].

Utilizarea unei bogate bibliografii privitoare la floră, faună, la realitățile culturii materiale populare etc., printre care și atlasele lingvistice românești, a determinat înregistrarea în *Dicționarul limbii române* al Academiei (în continuare DLR) a unor sensuri ale cuvîntului *muc* reprezentînd limba vorbită și în primul rînd graiurile populare. Astfel, schema (generală) a cuvîntului în DLR este următoarea: **I. 1.** 'secreție vîscoasă...'; **2.** 'răpciugă'; **3.** 'seva copacului', 'miezul mucilaginos al nucii necoapte', urmat de sensul (principal): **II. 1.** 'vîrf (înnegrit prin ardere) al unui fitil de luminare, de candelă, de lampă etc.', p. gener. 'fitilul întreg'; **2.** bucățică rămasă dintr-o lumînare aproape consumată; capăt de lumînare...'. Urmează un al treilea sens (3), sub care citim: „(Regional) Extremitate, capăt (bulbucat, îngroșat, rotunjit sau alungit) al unor obiecte, plante etc.", formulare detaliată în zece paragrafe (numerotate de la [a] la [j]) în care sînt descrise o serie de realități din mediul vegetal și animal și mai puține obiecte, produse ale culturii materiale, la care ne vom referi în continuare, numite în graiuri și *mugure*. Observăm că trecerea de la sensul 2, la 3 se face, din punct de vedere formal, aparent logic, prin analogia de la 'capăt de lumînare' (și al altor obiecte) la 'capăt (al altor obiecte și) al unor plante'. Desigur, efecte ale acțiunii factorului cultural ca inductor în modelarea conceptelor asupra realiilor și semnificației cuvintelor denumind realități din mediul natural, de care se ocupă etnologia generală, nu pot fi excluse, în principiu, nici în cazul de față. Vom admite cu ușurință că numele fitilului lumînării s-a putut păstra printr-un cuvînt moștenit din latină la un popor care a avut printre principalele ocupații apicultura și care s-a creștinat de timpuriu și că de aici pot fi explicate sensurile ce se referă la noțiunea „lumînare", în general. Dar nu putem accepta că pornind de aici, prin sensul 'capăt de lumînare', a fost numit *muc*, metaforic, vîrful ori capătul unor plante și al unor organe sau părți din corpul viețuitoarelor pentru care se folosește curent, paralel, și termenul *mugur(e)*, înainte de a analiza paralelismul semantic *muc: mugure* și raporturile formale dintre aceste cuvinte.

---

[27] Considerate însă creații figurate, metaforice; Ion Gheție, *Creațiile figurate în graiurile din Valea Bistriței (Bicaz)*, în SCL, XXIX, 1978, 2, p. 174; cf. 181.

[28] Texte dialectale inedite pentru NALR, *Moldova și Bucovina*, transcrise de cercet. Doina Hreapcă, din colectivul de dialectologie de la Iași.

[29] Vezi Lucia Protopopescu, *Noi contribuții la bibliografia lui Ion Budai-Deleanu — documente inedite —*, București, 1967, p. 99.

[30] *Orînduiala lui Iosif II pentru pădurile din Bucovina*, [Viena], 1786, text german și român, p. 16 și, respectiv, 17; cf. și *Cel mai vechi cod silvic românesc. Orînduiala de pădure pentru Bucovina...*, publicată... de Gh. T. Kirileanu, București, 1908, p. 19.

Trebuie să avem în vedere, în primul rînd, faptul că de la *muc* 'capăt de lumînare' a derivat sensul concret 'rest, rămășiță' (cf. în DLR, s.v. *muc*, **II. 2.**, „capăt nefumat rămas dintr-o țigară...“ ori din alte obiecte ; regional, „resturi de spice rezultate de la treieratul cerealelor“ și **4.**, „fir de metal care se desface de pe tăișul cuțitului, al coasei, al secerii etc., prin continua ascuțire“), pe cînd *muc* ce corespunde lui *mugure* numește o serie de protuberanțe din domeniul vegetal și animal care sînt echivalente cu 'cap, vîrf' ; aceste semnificații generale sînt confirmate de corespondența lexicală *muc — zglăvoc* (și *moacă, smoc — zglăvoacă ;* cf. II.1.2.). Tot în plan semantic, se poate observa că de la *muc* 'secreție nazală' au rezultat, în exprimarea figurată, formule depreciative, în timp ce de la *muc/ mugure* s-au format expresii ce numesc o calitate în gradul superlativ, ca efect al numeroaselor semnificații din planul concretului ce se traduc prin 'vîrf, proeminență, frunte, cap'.

În al doilea rînd, *muc* poate fi identificat, din punct de vedere al aspectului fonetic, ca bază de formare a cuvîntului *mugur(e)*, a cărui origine autohtonă a fost recunoscută începînd cu Hasdeu și este general admisă pînă astăzi (cf. Brâncuș, *Vocabularul...*, p. 102).

Pe baza informațiilor suplimentare ce completează datele pentru paragrafele [a] — [j] din DLR și confirmă legătura dintre aceste semnificații, se evidențiază necesitatea reevaluării raporturilor dintre grupul respectiv și grupul de sensuri de sub **I—II. 1., 2.** Întrucît nu credem posibilă stabilirea, în conformitate cu normele lexicografice general admise, a unei alte filiații a sensurilor, criteriul etimologic (imposibilitatea derivării sensurilor în discuție pornind de la semnificațiile de bază ale lat. *muccus)* și dificultatea explicării lor ca metafore prin veriga 'capăt de fitil, de lumînare etc.' impun detașarea unui *alt cuvînt* **muc** în limba română, denumind o pluralitate de protuberanțe (terminale) din domeniul vegetal sau capătul (dinainte al) unor organe/părți din corpul viețuitoarelor, ce pot fi desemnate prin termenii (generali) **vîrf** și **cap**, pe baza înrudirii acestui cuvînt cu *mugure*.

3. Un argument hotărîtor în favoarea individualizării unui alt cuvînt *muc* în limba română este prezența acestuia într-o sintagmă a cărei semnificație se află la antipodul sensurilor figurate, depreciative ale lui *muc* 'secreție nazală', ale derivatelor acestuia și ale izolărilor în care cuvîntul a fost reținut, prea cunoscute pentru a mai fi amintite (vezi și semnificațiile „Tölpel“, „Rotzbube“ pentru derivate pe teren romanic ale descendenților lat. **mŭccus*, în REW [3], 5709).

3.1. Este vorba de sintagma *de muc* înregistrată la mijlocul secolului trecut în *Vocabularul româno-german* al lui G. A. Polizu („înavuțit și cores“ de G. Barit, Brașov, 1857, s.v. *muc* [1]), tradusă prin „ausgezeichnet, vortrefflich“ [= excelent, eminent, distins ; ales, perfect], consemnată, de asemenea, de G. Baronzi în 1872 printre expresii populare și explicată prin *de frunte*, cu următorul context ilustrativ : „frumos de muc, frumos de frunte“ [31]. Această valoare abstractă a cuvîntului apare în DLR sub sensul 'secreție nazală' într-o sintagmă *„frumos de muc* = foarte frumos“ (pornind de la Polizu și Baronzi), fără ca valoarea ei de a marca superlativul, luată în considerație și de către V. Bogrea [32], să fi determinat separarea de expresiile depreciative printre care este inserată. La informațiile cuprinse în DLR adăugăm înregistrarea recentă a lui *muc* cu semnificația „partea cea mai de frunte a grîului ; lamură“, ilustrată de un context elocvent : „Ăsta e grîu ales, numai mucul lui, grîu ca de colivă“ [33] și, în corelație, semnalăm aceeași valoare a lui *mugure*, înregistrată în DLR la diminutivul *mugurel :* „partea cea mai curată, cea mai aleasă a făinii“, pornind de la un text din „Șezătoarea“ în care este descris descîntecul de „plămădirea inimii“ : „Se ia nouă mugurele de la nouă feluri de făini... ; frămîntînd cele nouă mugurele în albie, [mama] răs-

[31] *Limba română și tradițiunile ei*, Galați — Brăila, 1872, p. 126. Nu putem aprecia dacă la Frédéric Damé, *Nouveau dictionnaire roumain-français*, București, 1893—1895, s.v., este vorba de utilizarea unei informații noi sau de preluarea datelor din sursele lexicografice anterioare.

[32] Cf. în volumul *Pagini istorico-filologice*, ediție îngrijită, studiu introductiv și indice de Mircea Borcilă și Ion Mării, Cluj, 1971, p. 482.

[33] D. Udrescu, *Glosar regional Argeș*, București, 1967, s.v.

punde..." [34]. Menţionăm că în nici un caz nu există indicii privind utilizarea figurată, prin antifrază, a cuvintelor *muc* şi *mugurel*, iar contextele în care acestea apar cu referire la ritualuri face puţin probabilă o asemenea eventualitate [35].

3.2. Paralel cu *mugurel* avînd sensul citat mai sus, este posibilă recunoaşterea unei sintagme [de mugure], identică, ca semnificaţie, cu sintagma *de muc*. Semnalarea, de către Felicia Şerban, a unor diferenţe privind prezenţa subst. *mugur* între textul ms. 45, cuprinzînd traducerea *Vechiului Testament* (de la Biblioteca Filialei din Cluj-Napoca a Academiei R. S. România) şi cel tipărit la Bucureşti în 1688, alături de alte fapte considerate de autoare drept corectarea unor „greşeli de traducere sau de copiere" [36], permite observarea următoarelor fapte. Faţă de înlocuirea lui *mugure* prin *poame* (de fapt, a doua oară prin *roadele pomilor)* în versetele 5.11 şi 7.13 din *Cîntarea cîntărilor*, se constată păstrarea termenului în versetul 4.13. Întrucît ms. 45 reprezintă traducerea plecînd de la un text de bază din limba greacă a *Vechiului Testament*, făcută de Nicolae Milescu şi revizuită, pornind de la acelaşi original [37], prezenţa substantivului *mugure* în această variantă trebuie raportată, în primul rînd, la textul grecesc al *Cîntării cîntărilor*, din *Septuaginta*. Astfel, constatăm că *roadă de muguri* (ms. 45, 4.13: „Trimiterile [= mlădiţele, vlăstarele] tale grădini cu roidii cu roadă de muguri, kipri cu nardii") şi *roada mugurilor (id.*, 5.1: „Pogoară-să frăţiorul mieu la grădina lui şi să mănînci roada mugurilor lui") corespund contextelor din limba greacă (ῥοῶν μετὰ) καρποῦ ἀκροδρύων din 4.13, respectiv (φαγέτω) καρπὸν ἀκροδρύων (din 4.16 în original). În al treilea caz, *mugurii* (id., 7.13: „Mătrăgunii au dat mirosul şi la uşile noastre toţi mugurii tineri cătră vii frăţiorul mieu păzit-am ţie") corespunde subst. (πάντα) ἀκρόδρυα (7.14 din original). Se poate observa, aşadar, că în versetele 4.13 şi 7.13 din textul românesc *roadă* traduce gr. καρπός, iar ἀκροδρύον este tradus prin *de muguri*, respectiv (a) *mugurilor*, ca determinante indicînd felul roadelor. Pentru această traducere, putem presupune, mai întîi, o „supralicitare" a determinantului ἀκρό-δρυον, cuvînt care, pe lîngă utilizarea cu semnificaţia generală „fruits des arbres", „Baumfrucht", a fost folosit pentru a numi şi *anumite* varietăţi de fructe [38]. Dată fiind, pe lîngă dificultăţile obiective, şi precauţia celui (celor) ce făcea(u) echivalenţa în româneşte, manifestată frecvent prin transpuneri „cuvînt cu cuvînt", este mai sigur că putem avea în vedere mai curînd analiza cuvîntului grecesc în componentele sale (cum apare în versetul 5.1 din *Cîntarea cîntărilor* în traducerea *Bibliei* de la Ostrov, 1581: [ѡт плóда] верха дꙋбóкаг҄ь), aici însă ἄκρος cu sensul abstract 'superior, excelent' [39] şi δρῦς 'copac, pom', a căror îmbinare înseamnă doar 'pom fructifer' (deoarece prin ἄκρός se realizează numai distincţia faţă de δρῦς „tout arbre", „Waldbaum"; cf. dicţionarele citate ale lui Bailly şi Menge; pentru ἀκρόδρυον „Fruchtbaum" cf. Menge, *op. cit.*, s.v., şi „jeder Fruchtbaum" la Johann

---

[34] „Şezătoarea", 1910, vol. XI, p. 40—41; este descris un obicei din Giuleşti — Vîlcea.

[35] Cu ocazia prezentării acestei comunicări, Mihai Gramatopol şi Mihai Vasilescu, lector la Facultatea de Istorie a Universităţii „Al. I. Cuza", cărora le aducem mulţumiri şi aici, ne-au comunicat, din diferite zone ale Munteniei, utilizarea formulei (tautologice) *muc şi sfîrc* cu sensul „de cea mai bună calitate, de valoare, ales". Pentru sinonimia *muc* — *sfîrc*, cf. răspunsul *mucul ţîţei, sfîrcul ţîţei*; ALR II, I, h. 60/784.

[36] *Cuvinte regionale în primele traduceri româneşti ale Cîntării cîntărilor*, în „Cercetări de lingvistică", XXX, 1985, 1, p. 44.

[37] Vezi Virgil Cândea, *Raţiunea dominantă. Contribuţii la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 122—123 (vezi şi articolul din „Limbă şi literatură", VII, 1963, p. 33—66). Paternitatea acestei prime revizii, care face obiectul unei polemici de istorie literară şi filologic, nu interesează în cazul de faţă, din motive la care ne vom referi mai jos.

[38] Cf. A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*, Paris, 1935: „fruits à écailles"; Hermann Menge, *Griechisch-deutsches Wörterbuch*, Berlin, 1910: „Baumfrucht mit härter Schale".

[39] Cf. Walde—Pokorny, I, p. 28: ἄκρος „oberst. vortrefflich"; de la acelaşi cuvînt de bază, ἀκρεμών „Ende des Astes, Wipfel".

Gottlob Schneider, *Kritisches griechisch-deutsches Wörterbuch*, Jena und Leipzig, 1805). Sub impresia calificativului, ceea ce putea fi interpretat [roada pomilor fructiferi] a putut fi înțeles [roada pomilor deosebiți, superiori] și transpus în [roadă de calitate superioară], ultima noțiune, în cazul în care traducătorul cunoștea sintagma în discuție, fiind redată prin „roadă *de mugurí*", iar nota calificativă păstrată indirect și în corespondența ἀκρόδρυα = *mugurii* (7.13)[40].

În lipsa unei probe privind posibilitatea interpretării determinantului din grecește ca un calificativ la superlativ, trebuie să observăm că traducerea în conformitate cu modelul reconstituit mai sus a putut fi favorizată, pe de altă parte, de raportarea la textul versetelor la care ne-am referit din originalul în limba ebraică. Întrucît este cunoscut faptul că Milescu a avut printre izvoare și o traducere latină a originalului ebraic al *Vechiului Testament* (Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 119, 136; cf. 162), apare mai puțin surprinzătoare determinarea pe care o presupunem, printr-un calificativ, a subst. *roadă* în versetele 4.13 și 5.1 din traducerea cunoscută prin ms. 45, ca fiind în consonanță cu textul traducerilor din diferite limbi care pornesc de la acest original. Aceasta deoarece în traducerea *Cîntării cîntărilor* din germană subst. *Frucht* este determinat de adj. *edel* „ales" (4.13: „mit edlen Früchten"; 4.17: „seiner edlen Früchte"; cf. și 7.14: „edle Früchte": *Die Bibel...*, nach der deutschen Ubersetzung D. Martin Luthers, Berlin, 1911), în engleză în toate cele trei versete găsim *pleasant fruits* (vezi *The Holy Bible...*, translated out of the original tongue, Londra, 1900), iar în franceză *fruits* este determinat de adj. *délicieux* și *exquis* (versiunile Ostervald și Segond). În traduceri rusești, contextul este redat prin превосходные плоды (4.13, 7.14) și сладкие плоды (4.16, în ediția *Bibliei* de la Berlin, 1922; cf. превосходные плоды în toate cele trei cazuri în ediția din 1926). Chiar în transpunerea grecească modernă a *Cîntării cîntărilor*, καρπός este însoțit de calificative: (μετὰ) ἐκλεκτῶν καρπῶν (4.13); (φάγῃ τοὺς) ἐξαιρέτους καρποὺς (4.16) și (πᾶν εἶδος) καρπῶν ἀρεστῶν (7.18; ΤΑ ΙΕΡΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ, μεταφρασθέντα εκ των θείων αρχέτυπων. Oxford, 1925). Aceeași situație o constatăm în textul românesc modern în două cazuri (4.13: „un paradis de rodii cu fructe dulci și minunate" și 4.16: „și din roadele ei scumpe să culeagă, să mănînce"; *Biblia*, București, 1968); cf. și traducerea textului *Cîntării cîntărilor* făcută de Ioan Alexandru (4.13: „livadă de rodii cu fructe minunate"; 4.16: „să vină iubitul meu în grădina sa și să mănînce gustoasele ei fructe"; 7.14: „tot felul de fructe aromate")[41].

Dacă pentru eventualitatea folosirii subst. *mugure* (și *de muguri*) drept un calificativ (superlativ) în textul românesc din ms. 45 sugestia originalului în limba ebraică nu este exclusă, aprecierea (ulterioară) ca atare a formulei poate fi, de asemenea, luată în considerație. Redarea sintagmei *de muguri* (ms. 45, 4.13) prin *den muguri* în *Biblia* de la 1688 poate fi pusă în corelație cu frecventa înlocuire, în acest text, a lui *de* din textele mai vechi prin prepoziția *den* (de exemplu, din *Codicele Voronețean)*, precizîndu-se sensul ori prezentînd o altă formulare (cf. DA, t. I, partea

---

[40] Pentru sensul gr. ἀκρό-δρυα „Fruchtbäume", cf. și Walde—Pokorny, I, p. 804. Deși atrage atenția și asupra unei motivări stilistico-estetice în traducerea unor texte poetice („cel puțin în plan secund"), Elena Popescu subliniază faptul că aspectele ce pot fi receptate drept urmare a intențiilor stilistice provin cel mai frecvent din „aplicarea scrupuloasă a tehnicii calchierii"; *Calcuri din greacă în primele traduceri românești ale „Cîntării cîntărilor"*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai", Philologia, 1985, p. 28.

[41] *Cântarea cântărilor*, studiu introductiv de Zoe Dumitrescu-Bușulenga, traducere din limba ebraică, note și comentarii de Ioan Alexandru, București, 1977, p. 37, 42. Comentînd traducerea în versetul 4.13, a ebraicului *măgadim* prin *minunate*, autorul observă că *„Septuaginta* a tradus cu ἀκρόδρυα «pomi roditori» întregul vers μετὰ καρποῦ ἀκροδρύων — tot așa traduce în cap. 4.16 și în 7.14. ἀκρόδρυα este o foarte generală denumire a pomilor fructiferi rar folosită la singular" (p. 64).

Tabel I a

			MUG	MUGURE
I. NATURAL	A Vîrful sau fructul unor *plante* avînd forma de	α „boț" (eventual ascuțit)	— „[mugur]* al unei plante"	— „organ complex al plantelor superioare, format din vîrful vegetativ și din frunze tinere acoperite de frunzulițe solzoase" [*] α — „boboc de floare"
			— „*mucuri* de papură" — „con de brad"	— „floare de papură"
		β „smoc" (care poate fi și de frunze)	— „parte a tulpinii porumbului de la știulete în sus (spicul porumbului)" — „spicul grîului (nodul din care dă spicul)" (NALR. Maramureș, III, harta 817/223). — „inflorescență a unor plante" (cînepă) — „(la cînepă) floarea cu frunzele, care se numește *zglăvoc* sau *muc*" — „*mucul curcanului*" (Equisetum arvense)	— *mugur* (la cînepă) — „floare de alun" β — „floare de salcie" ; cf. *mugurel* 'mîțișor'
	B Capătul sau vîrful unor *părți din corpul viețuitoarelor*, sub formă de	α′ „boț"	— „sfîrcul sînului" — „vîrful [sfîrcul cartilaginos al] cozii, la cal" — *mucul nasului* [!] „zgîrcul nasului" (ALR II, I, p. 5, MN 6839/157)	— „sfîrcul sînului" ; cf. *mugurel* — „excrescență mică, de natură patologică, formată pe unele organe" α′ — „parte a pieptului dintre picioarele de dinainte, la vitele cornute" [= vîrful cartilaginos de la capătul sternului] — „capătul coarnelor abia ieșite, la miel"
		β′ „smoc"	— „moțul, creasta curcanului"	β′ — (deocamdată ?)
II. CULTURAL	C Prin analogie : capătul unor obiecte (care reprezintă un vîrf) sub formă de	α″ „boț" (eventual ascuțit)	— „vîrful sfredelului" — „prîsnel la fus" — „cepul din capătul *ciolanelor* ce formează obada de la roată" (NALR, Moldova și Bucovina, II, ms). — (prin confuzie ?) „scobitura, într-un lemn, în care se introduce capătul altui lemn" — (idem) „crestătura făcută în piciorul de sus al prispei"	α″ — „vîrful sfredelului" (ALR II, s.n., II, harta 560/310, 414, 514, 520, 537, 605)
		β″ „smoc"	— „șfichiul biciului"	β″ — (deocamdată ?)
	A′—B′ VÎRF →	Calitate în grad superlativ :	*de muc* „ausgezeichnet, vortrefflich" *frumos de muc* = „foarte frumos" *mucul grîului* = „partea cea mai de frunte a grîului, lamură" *muc și sfîrc* „superior, ales"	*mugurelul făinii* „partea cea mai curată, cea mai aleasă a făinii"

Tabel I b

MOȚ	
A α „boț"	— floare de papură — con de brad — boabe, grăunțe în spic (?)
β „smoc"	— floarea de alun (NALR. Oltenia, III, harta 531/927) — spic de porumb — vîrful spicului de secară (NALR. Oltenia, IV, pl. 103/982, 990) — *moțul curcanului* (Polygonum orientale) și numele altor plante : busuioc roșu (Amarantus caudatus), levănțică (Lavandula officinalis) ; Potamogeton perfoliatus ; cf. *moțul cocoșului* — moțul (vîrful) plopului
B α′ „boț"	— *moțul gîtului* 'omușor' (NALR. Moldova și Bucovina, I, harta 42/641) — cf. arom. *muță* 'rîtul porcului'
β′ „smoc"	— creasta curcanului — penele mai înalte (creasta) de pe capul unor păsări — șuviță de păr (din frunte sau din creștetul capului ; la om sau la cal) — barbă (mică) sau „cioc"
C α″ „boț"	— prîsnel la fus — gurguiul opincii — vîrful căciulii ; căciulă — moțul carului [încărcat], ~ casei (vîrful, creasta) (NALR. Oltenia, II, harta 208/998)
β″ „smoc"	— feștila lumînării — panaș, ciucure (pe ceva care se pune pe cap) matiță (la năvod) sădilă (în care se pune cașul la stînă) (NALR. Oltenia, Glosar)
A′—B′	*moțul făinii* („lamura") (mai, cei) *cu moț*

a III-a, fasc. 1, sub **B.I., III.4, IV.3, 5**). Admițînd aplicarea acestui model, putem presupune, în cazul de față, o „logicizare" avînd ca rezultat exprimarea altei idei [42].

Ne referim, cu rezervele de rigoare, la calificativul ce apare în formularea din versetul 4.13 în traducerea *Cîntării cîntărilor* din ms. 4389 (Biblioteca Academiei R. S. România) atribuită lui Daniil Panoneanul : „Trimiterile tale, grădină cu rodii cu roadă, ramuri *frumoase cu vederea*". Pentru traducerea sa, autorul a avut ca principal izvor *Biblia* slavonă de la Ostrov (1581) [43], al cărei text cuprinde comparația cu ramurile încărcate (pîrguite) ale pomilor (**... сáди шúпковъ съ плóдомъ. вѣтви дѹба съзрѣнїе...** ; în traduceri ulterioare în slavonă acestei caracterizări îi corespunde comparația cu merele : **съ плодóмъ яблочнымъ**). Fără îndoială, *ramuri* traduce direct pe **вѣтви**, dar pentru un calificativ de tip „abstract", sugestia putea veni fie de la textul celuilalt izvor străin, o traducere latinească de la Anvers cu referințe la textul ebraic, fie de la traducerea lui Milescu, izvor ce a fost folosit ca intermediar pentru confruntarea cu versiunea grecească. În acest din urmă caz, întrucît traducerea din ms. 4389 a fost făcută înaintea primei revizii a textului ms. 45 [44], recunoscînd o parțială echivalență lexicală *ramuri — muguri* și ideea de apreciere în corespondența (ramuri) *frumoase cu vederea* ← (roadă) *de muguri*, această din urmă formulare pare să aparțină stratului lingvistic reprezentînd traducerea propriu-zisă, făcută de Milescu.

Desigur, dată fiind forma generală în care se prezintă traducerile românești ale textelor religioase pînă în secolul al XIX-lea (tehnica transpunerii „cuvînt cu cuvînt"), pînă la o eventuală confirmare din alte surse a sintagmei *de muguri (-e)* exprimînd o calitate la gradul superlativ, construcția poate fi interpretată și ca una de genitiv (cf. *roada mugurilor* în ms. 45, 5.1), iar substantivului i se poate atribui semnificația generică 'fruct, rod' (ms. 45, 7.13) și este ușor de admis că pentru o asemenea analiză nu ar reprezenta un impediment faptul că doi termeni sînt alăturați tautologic.

4. Existența unei perfecte situații de corespondență între sensurile (proprii și figurate ale) lui *mugure* cu cele înregistrate în DLR pentru *muc* în paragrafele [a] — [j] o prezentăm, pentru economie de spațiu, în tabelul I a, cu următoarele mențiuni de ordin tehnic. Față de DLR am adăugat, la cuvîntul *muc* și la *mugure*, semnificații extrase din diferite izvoare, citate în text sau în tabel.

Sensurile de la ambele cuvinte, dar pornind de la schema lui *mugure* din dicționarul menționat, sînt organizate, mai întîi, după criteriile I. NATURAL și II. CULTURAL. În primul compartiment, în grupurile A și B, am separat semnificațiile în ordinea *mediu vegetal — mediu animal*. Subgrupele de sensuri de la A și B (ca și de la grupul C) sînt conturate, în perspectiva cîmpului lexico-semantic (sinonimic) din care fac parte cuvintele *mugure* și *muc*, în subgrupe succesive α, β ; α', β' ; α'', β'', întrucît noțiunea de „vîrf" este înfățișată de aceste cuvinte sub două ipostaze, aceea de „grămadă compactă de materie vegetală sau animală", numită convențional *boț*, și aceea de „grup de filamente vegetale sau de excrescențe de origine animală", numită convențional *smoc*. Cele două ipostaze pot fi identificate, apoi, și sub C, printre obiectele create de mîna omului. Această distribuție permite analiza semantică a altor cuvinte denumind aceleași noțiuni, vizînd identitatea sau înrudirea etimologică (cf. *moț*).

Observațiile generale ce se cer subliniate pe baza analizei întreprinse sînt următoarele :

a) Ca și *mugure*, *muc* numește :

— o serie de părți terminale ce se prezintă sub formă ovoidală sau alungită : organul complex al plantelor superioare format din vîrful vegetativ, flori (floarea de papură) sau fructe, conul bradului etc. (cînd este vorba de mediul vegetal), res-

---

[42] Pe aceeași cale, dacă nu este vorba de o simplă greșeală de tipar, la Samuil Micu, în 1795, apare „grădină cu rodii, cu rod *din măguri*" (!) ; cf. *Cântarea cântărilor*, ediția citată, p. 126.

[43] Virgil Cândea, *op. cit.*, p. 131 ; cf. și N. A. Ursu, *Un cărturar puțin cunoscut, de la mijlocul secolului al XVII-lea : Daniil Andrean Panoneanul*, în „Cronica", XVI, 1981, nr. 43, p. 5.

[44] Virgil Cândea, *ibid.*, idee acceptată și de Liviu Onu, *Și totuși spătarul Nicolae Milescu. O problemă controversată de paternitate literară*, II, în „Revista de istorie și teorie literară", XXXIV, 1986, 1, p. 77.

pectiv sfîrcul sînului, vîrful cartilaginos al unor organe (sfîrcul cozii calului, zgîrciul nasului, cu referire la mediul animal) ;

— o serie de flori care se prezintă sub formă de ament (de alun, de salcie, de plop), de buchet (floarea cînepei) și extremitățile unor plante (spicul porumbului), din mediul vegetal ; din mediul animal semnalăm excrescențele ce formează „creasta" curcanului.

b) *Mugure* și *muc* au aceeași semnificație și în domeniul cultural : ambii termeni numesc, metaforic, „vîrful sfredelului" (iar cel de al doilea și „șfichiul biciului"), iar o apropiere concludentă o constituie deplasarea de sens de la concret la abstract din asocierile calitative *mucul grîului, mugurelul făinii* și din sintagmele *de muc, muc și sfîrc, [de mugure ?]*. În toate cazurile surprindem translația de la indicarea locului, a poziției (vîrf) la desemnarea unei calități în gradul superlativ, reflectată în construcții paralele, asupra cărora nu putem stărui, pornind de la *floare, frunte, cap* etc. : *floarea făinii, ~ satului, ~ florilor, ~ frumuseții* și chiar *floarea vîrstei ; de frunte, fruntea făinii, ~ țuicii, ~ vinului, ~ nobilimii, ~ mesei, ~ bucatelor* (cf. *frunte de borș* [=cel mai acru, folosit pentru fabricarea brînzei] și, la Ureche, „ispravnic pre o frunte de oameni de țară") ; *cap de țară* 'lucru însemnat, greu de făcut', *capul mesei, ~ bucatelor, ~ pieptului* 'mugure' ; *de cap* 'important, capital' (cf. și *capăt* în „Boierii care era mai capăt în țară" ; Neculce [45]).

Sinonim cu *mugure* și comutabil funcțional — chiar dacă aici am prezentat numai accepții figurate — cu *floare, frunte, cap*, românescul *muc* [1] este alt cuvînt decît descendentul din limba română al lat. *muccus* (>*muc* [2]). Omofonul de origine latină, general dacoromânesc, s-a impus în limba literară. Prin semnificația sa, eliminarea la acest nivel a celuilalt cuvînt se poate explica din motive eufonic-expresive. În plus, circulația lui *muc* [1] a fost determinată de impunerea lui *mugure* în limba literară, iar valoarea de a exprima superlativul unei calități a fost „monopolizată" de cuvintele de origine latină citate. În graiurile din anumite zone și în vorbirea populară, în general, *muc* [1] este bine reprezentat, așa cum dovedesc sursele ce ilustrează acest nivel al limbii române.

5. Avînd în vedere categoriile de realități numite de *muc* [1] putem admite vechimea cuvîntului (*mugure* este atestat de la Coresi, 1581, iar *muc* [2] 'secreție nazală' apare sigur în *Anonymus Caransebesiensis*, cca 1700 [46]). Neexistînd date pentru explicația prin latină, trebuie să luăm în considerație o altă origine, problemă ce nu a atras pînă acum atenția, din cauză că acest element lexical nu a fost individualizat, fiind „eclipsat" sau „ecranat" de *muc* [2] și din cauză că marea lui răspîndire în vorbirea populară a rămas necunoscută pînă la publicarea volumului cuprinzînd litera *M* din DLR. Precizăm că, pornind de la ipoteza unui împrumut, nu am găsit indicii pentru raportarea lui *muc* [1] la vreun cuvînt slav, grecesc sau de alte origini. Cercetările în această direcție au dus însă la constatarea unei situații diametral opuse : existența în limba maghiară a unui cuvînt *makk*, care în izvoare din secolele XII — XVIII are grafiile/variantele *mak, moch, mukk* etc., cu sensurile : 1. ghindă *(Eichel, Ecker)* ; 2. „Eichel des mänlichen Gliedes" ; 3. ghindă, culoare la cărțile de joc ungurești și nemțești ; 4. [denumire pentru diferite lucruri în formă de ghindă]; 5. [nucă], fruct uscat care nu se desface la maturitate *(Schliessfrucht)* ; 6. laț, arcan, cîrcel *(Schlinge)* [47]. Menționăm că în dicționarul istoric-etimologic citat al Academiei Maghiare originea cuvîntului este considerată necunoscută (și se respinge o eventuală proveniență caucaziană). Dată fiind cvasiidentitatea de formă și apropierile semantice de bază ce pot fi ușor observate prin comparație cu *muc* [1], împrumutul din română pare posibil și probabil (de altfel, *muk* cu sensul 'mîner sferic (pe capacul de lut)' din graiul unei localități maghiare din Transilvania este

[45] Construcțiile și citatele, după Academia Română, *Dicționarul limbii române*, t. I, partea a II-a, București, 1940 ; t. II, partea I, București, 1934 (abreviat DA).

[46] Antroponimul *Mucea* (cf. *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române. 1374—1600*, București, 1981, s.v. **muc*, dintr-un document de la 1519 din Țara Românească) poate reflecta cuvîntul *muc* [1] ; vezi și mai jos.

[47] *A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótara*, Budapesta, II, 1970, s.v. (în continuare : TESz).

în mod cert un împrumut din română[48]). În TESz, s.v. *makk* apare și un nume propriu, dintr-un text din secolul al XII-lea, „*Mok*, curialis comitis", care poate fi comparat cu nume din *Regestrum de Várad* (1205—1235) cum sînt *Moc, Moch, Mocius, Mozu, Mogd* ș.a., discutate de N. Drăganu, care menționează explicarea lor în 1932, de către K. Kerényi, din magh. *mak* 'Eichel, kleine Eichel' (în cazul lui *Mogd* cu sufixul dim. *-d*)[49]. Drăganu consideră că printre cei care purtau numele analizate de el (p. 293—299) „au putut fi și români" (p. 298). După cum se poate constata, explicarea numelor citate prin magh. *mak (makk ?)* nu numai că nu exclude această presupunere, ci, prin prisma probabilei origini a cuvîntului maghiar, o face plauzibilă. Un bogat inventar de nume românești identice sau comparabile înregistrează N. A. Constantinescu începînd cu secolul al XI-lea pentru Transilvania: „*Moc*, vier", *Mocu, Moca, Mox ;* cf. și pentru Muntenia și Oltenia, începînd cu secolul al XIV-lea : „*Moc* (Arsene)", „Ion, zis *Mocoiu*", *Moca, Mocse, Mocșa, Moclea* etc.[50]. Este posibil ca de la *muc*[1] să se explice un nume ca *Mucul* (boier, din Muntenia, 1780 ; cf. *Muculescu, Muculiasa)* și tot de la acest cuvînt să derive *Muce* (logofăt muntean, 1768 ; cf. *Mucea*, în documente muntenești din secolul al XVI-lea, atestat și pentru Țara Moților) și alte nume (N. A. Constantinescu, *op. cit.*, p. 328).

6. După cum se poate vedea, am luat în considerație, alături de *muc* și complexul sonor *moc* (asupra schimburilor între vocalele *o* și *u* în limba română, frecvente, nu ne putem opri ; se pare însă că tendința poate fi atribuită substratului autohton[51]), mai puțin identificabil ca un cuvînt propriu-zis[52], dar prezent în numeroase compuse (expresive : *costomoc, tolomoc, foștomoc, golomoc ;* DA), în forma de feminin *mocă* și în compusele *hilimoacă, bulimoacă* (asupra cărora vom reveni), în verbul (a) *mocăi* și în alte cuvinte, toate cu originea neexplicată (cf. *mocîrcă, mocîrță, mocofan, moclică ; mogalău, moclan — moglan ;* DLR). Dată fiind similitudinea/identitatea semantică între *moc* și două cuvinte a căror etimologie nu a fost stabilită, *smoc* și *moț*, vom lua în discuție faptele ce pot fi invocate pentru considerarea lor drept variante lexicalizate, pornind inițial de la aceeași rădăcină.

---

[48] Márton Gyula, Péntek János, Vöő István, *A Magyar nyelvjárások román kölcsönazavai* /Împrumuturile românești ale dialectelor maghiare/, București, 1977, s.v. Cuvîntul are și sensurile „mucul de la lampă" și „secreția produsă de nas".

[49] *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, București, 1933, p. 299. Cf. și Ion Popescu-Sireteanu, *Contribuții la cercetarea terminologiei păstorești în limba română*, text xerografiat, Universitatea „Al. I. Cuza" Iași, 1980, p. 79, 82—83 ; autorul trece în revistă discuțiile asupra elementului *moc* ca rădăcină a cuvîntului *mocan* și observă că sensul general „obiect rotund" al lui *moc* este înregistrat în DLR și pentru *muc* (II).

[50] *Dicționarul onomastic românesc*, București, 1963, p. 324—325. Autorul face comparația cu antroponimele trace *Moca, Muca, Mocio*, iar pentru numele înregistrate s.v. *muc* semnalează „coincidențe : tema *Muca*, frecventă în onomastica tracă" (p. 328). Cf. și Ion Pătruț, *Onomastică românească*, București, 1980, p. 117, pentru *Moc (Mocu, Moca)* ca bază pentru derivarea n. pers. *Mocrea*.

[51] Pentru *o : u* în nume tracice, cf. Kretschmer, *Einleitung...*, p. 221, 224—225. Pentru același fonetism în nume proprii dacice, cf. *Napoca* (mai frecvent), față de *Napuca* (D. Tudor, *Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 222) ; *Drobeta*, în texte epigrafice „emanate de la autorități locale și de la unii particulari", și *Drubeta*, în „inscripțiile rămase pe cărămizi și provenind de la unele persoane de mică importanță" ; se presupune că *Drubeta* este „o rostire mai populară (ca și în cazurile *Napoca — Napuca* și *Comidava — Cumidava)*" *(ibid.*, p. 290). Cf. și grafiile *Decibalus — Decebalos*, la I. I. Russu, *Daco-geții în Imperiul roman*, p. 52, sau explicarea hidronimului *Dunăre* prin **Dúnari(s) — *Dónari(s)* la G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 263.

[52] Cf. însă *moc, moacă, mog, moagă*, la G. Pascu, *Despre cimilituri*, București, 1911, p. 22, 25, 64, 180. Pentru N. Drăganu, *moc* „pare a fi o formă reconstruită din femininul *moacă*" („Dacoromania", IV, 2, 1927, p. 1564).

6.1. *Smoc*, cuvînt asupra originii căruia s-au formulat ipoteze etimologice ce nu pot fi reținute[53], este analizabil ca un vechi derivat de la *moc*. Semnificațiile de bază ale acestui cuvînt s-au individualizat în direcția 'cantitate, mănunchi de fire de păr, de lînă, de pene, de iarbă ; ciucure[54], grămadă de obiecte de același fel', astăzi, în limba comună, un semantism lexicalizat. Dar *smoc* prezintă, împreună cu *muc (moc)*, trăsătura comună de a desemna un „boț" (vezi, în același timp, și ipostaza „smoc" a lui *muc* și *mugure* în tabelul I a, rezultat al unor interferențe semantice în diacronie). Un asemenea sens primar este păstrat de numele unor plante a căror floare are aspectul unei „măciulii", numite și *zglăvoc (-oacă)*, *ghioc* (cf. II.1.2.). Pe de altă parte, manuscrisul literei *S* din DLR consemnează și alte situații ce dovedesc că *smoc* este raportat semantic la [moc], [muc] : în anchete dialectale s-a înregistrat *zmoc* 'bulgăre de zăpadă' și chiar *smoc* 'muc de lumînare'.

Menționăm că derivarea de la *moc*, cu prefixul asilabic *s-*, nu prezintă nici o dificultate, după cum putem aprecia pe baza categoriilor de derivate vechi, populare și dialectale care conțin un *s-* (neetimologic) în limba română analizate într-o lucrare de sinteză[55] : alături de *coace-scoace*, *bate-zbate*, *cufunda-scufunda*, *momi-smomi etc.*, forme duble ale limbii literare (unele diferențiate semantic), citățm cazuri ca *prelung-sprelung*, *cîrn-scîrn*, *copcă-scopcă*, *căluș-scăluș* etc. Desigur, nu în toate cazurile putem vorbi de o derivare propriu-zisă ; astfel, nediscutate în lucrarea citată sînt dublete ca *scrai* (-crai), *Scrъste* (-Cîrstea), *strimes* (-trimes)[56], iar forme dialectale ce arată mobilitatea variantelor sînt și *smîrțoagă (șmîrțoagă)*[57], *sfulger*, paralel cu (a se) *fîrși*, *fejnic*, în aceeași arie dialectală[58], *sfranțuz*, față de *fîrșeală*, (a se) *fîrși* și *hială* — paralel cu *shială* la același autor (dialectal)[59] ; cf. și *scapără-capără*[60]. Firește, pentru a pune în relație cuvintele *moc* și *smoc* nu ne putem propune referirea la presupusul prefix dacic *z-*[61] ; observăm însă o tendință activă

---

[53] Pentru A. de Cihac, *Dictionnaire d'étymologie dako-romane*, Frankfurt/M.-Berlin-București, vol. II, 1879, p. 189, cuvîntul este înrudit cu *motoc*, *mototol* și *moț*, toate grupate s.v. *mătăuz* și pornind de la v.sl. *motiti sę* (nsl. *motati* „a depăna") ; în paragraful etimologic apare și scr. *smotak* „ghem", citat pentru originea lui *smoc* de I.-A. Candrea, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, București, 1926—1931. A. Cioranescu, *Diccionario etimológico rumano*, La Laguna, 1958—1961, reia etimonul propus de Candrea *(smotka* 'mechón'). La Scriban, *Dicționaru limbii românești*, Iași, 1939, forma de bază este *jmoc*, comparată cu rus. *žemok* „cocoloș de ceară strînsă între degete". Nici una dintre aceste explicații nu este reținută în DLR, litera *S*, manuscris, originea cuvîntului fiind considerată necunoscută, așa cum apărea și la Tiktin, *op. cit.*

[54] Cf. *Atlasul lingvistic român*, serie nouă (ALR II, s.n.), vol. IV, București, 1965, harta 1205/365 : *jmoc* 'ciucure la fața de masă, la prosop'.

[55] *Formarea cuvintelor în limba română*, II, *Prefixele*, București, 1978, p. 215—220.

[56] Semnalate de Al. Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVIe et du début du XVIIe siècle tirées des archives de Bistritza (Transylvanie)*, București, 1926, p. 16.

[57] Cf. „Dacoromania", V, 1927—1928, p. 210.

[58] *Texte dialectale. Muntenia*, II, București, 1975, p. 190, respectiv 14, 83.

[59] Gligore M. Jipescu, *Opincaru..., scriere-n limba țăranului muntean*, București, 1881, p. 35, 79, față de 109, 141, 161 ; p. 128 și 159.

[60] *Noul Atlas lingvistic român, pe regiuni. Oltenia*, IV, București, 1980, harta 672. Pentru nordul Olteniei, cf. *sfăt*, (a) *sfeșteli*, *sfulgeră*, *sforțat (!)*, (praf și) *spulbere*, *zbangă* (=bancă), *zvîrdare* (=vîrdare 'numele unei păsări'), la Radu Sp. Popescu, *Graiul gorjenilor de lîngă munte*, Craiova, 1980, p. 62. Pentru graiurile din nord-vestul Munteniei, vezi și *Texte dialectale. Muntenia*, I, București, 1971 : *spojar* (=pojar ; p. 143, Argeș), *sclăbuc*, *sclăbuci* (=clăbuc ; p. 154, Argeș), față de (a) *prijini* (=sprijini ; p. 245, jud. Olt).

[61] G. Reichenkron, *Das Dakische (rekonstruiert aus dem Rumänischen)*, ap. Vraciu, *op. cit.*, p. 147 ; Vladimir Georgiev, *Lingvistica balcanică și limba română*, București, 1968, p. 22—23, pentru etimologia verbului (a se) *zgîi*. În legătură cu

la nivelul vorbirii populare (poate chiar regionale) avînd ca efect prezența unor forme cu *s* : ∅ în variație liberă (indiferent de etimon), care continuă derivarea cu *s-* din limba veche (cel puțin în ceea ce privește cazurile analizabile). Concludentă în acest sens este, de exemplu, și înregistrarea variantei *moc* pentru *smoc* în cursul unei anchete în localitatea Cărpineț—Beiuș : „Ciobanul [la tunsul oii] ridică tot mocuri de lînă, și cu mîna dreaptă le taie..." (DLR, manuscris, litera *S*).

6.2. Din aceeași familie (etimologică) cu *muc* [1], *moc* și *smoc* este cuvîntul *moț*, de asemenea cu origine necunoscută, considerat încă de Hasdeu drept un element moștenit din dacă [62]. Prezentînd sumar motivele acestei apropieri, subliniem perfecta lui asemănare semantică cu *mugure* și *muc* [1], ținînd seama de informațiile din articolul consacrat cuvîntului în DLR, organizate conform schemei din tabelul I a (vezi tabelul I b, în care figurează și atestările pentru sensurile/nuanțele de sens adăugate în completarea datelor din dicționarul citat). Fără a dezvolta analiza faptului, semnalăm corespondența fonetică *c* : *ț* (în cazurile prezentate în continuare variantele cu *ț* fiind cele generalizate) în cîteva cuvinte de asemenea cu origine necunoscută (sau mai puțin sigură). Astfel, în graiuri din sud-estul Transilvaniei, din sudul Moldovei, estul Munteniei și din Dobrogea a fost înregistrată, pe baza unor anchete dialectale și folclorice din deceniile 3—8 ale secolului nostru, varianta *băiecandru* [63], nediscutată în lucrările de specialitate (pentru răspîndirea acestei variante ca și a formelor ce urmează, vezi harta 1). Față de (a) *moțăi* (de somn), varianta (a) *mocăi*, cu același sens, a fost notată, în anchetele pentru *Atlasul lingvistic român*, în zona Sibiului și în puncte ce se plasează, în linii generale, pe Olt în jos, spre Dunăre [64] (cf. și *mocotează* [3] ; ALR II, I, h. 104/886). Aceeași răspîndire, pe baza anchetelor pentru ALR și *NALR. Oltenia*, o au variantele (a) *guicá* și (a) *guici* „a guița" (s-au înregistrat formele de pers. a 3-a a indicativului prezent *guică* și *guice*) [65]. Semnificativă este alternanța *c* : *ț* și pentru zona Bihorului, unde

---

prezența unui *z-* în numeroase cuvinte (probabil) autohtone, vezi Mircea-Mihail Rădulescu, *Romanian Words of Dacian Origin*, în *Studia indoeuropaea ad Dacoromanos pertinentia*, I, *Studii de tracologie*, București, 1976, în special p. 114—117, 126—129, 137—144. Analiza lui *zgău* dintr-un etimon latinesc prin proteza lui *z* (cf. și *zgaiță*, *zgăinușă*) la Dumitru Loșonți, *Noi contribuții toponimico-etimologice*, în „Limba română", XXVII, 1978, 1, p. 101—102.

[62] *Fragmente pentru istoria limbii române*, în „Columna lui Traian", VII, 1876, p. 32. Pentru un corespondent fonetic și semantic al cuvîntului *moț* în afgană, cf. A. Riza, *Concordances lexicales entre éléments roumains anciens et éléments relevant des aires iranienne et caucasienne*, în „Studia et Acta Orientalia", VIII, București, 1971, p. 42.

[63] Înregistrată de Alexandrina Istrătescu, *Texte populare din județul Prahova*, în „Grai și suflet", IV, 1929, 1, p. 124 (128) ; *Atlasul lingvistic român*, partea I (ALR I), vol. II, Sibiu-Leipzig, 1942, harta 184/690, 772 ; ALR II, I, harta 138/182, 192, 705, 723, 987 ; *Texte dialectale. Muntenia*, vol. II, București, 1975, p. 264 (Prahova), 508 (jud. Galați) ; Ion Diaconu, *Cîntăreți și povestitori populari*, București, 1980, p. 265 ; „Grai și suflet", IV, 1930, 2, p. 305 (Vrancea) ; *Texte dialectale și glosar. Dobrogea*, București, 1987, p. 519 (jud. Constanța) ; vezi harta 1.

[64] ALR I, vol. I, Cluj, 1938, harta 75/131, 792 ; ALR II, I, harta 104/791.

[65] Pentru *guică*, cf. ALR II, s.n., vol. II, București, 1956, harta 332/130, 784, 791 ; NALR. *Oltenia*, vol. III, București, 1974, harta 420/907, 917 ; în punctele 904, 908, 910, 911, 914, 927 apare (el) *guice*, formă explicată în DA de la infinitivul (a) *guici*. În acest dicționar se găsesc alte numeroase atestări pentru forma *guice*, înregistrări din ancheta Hasdeu, pentru zonele Argeș — Tîrgoviște, iar două din zona Teleormanului. Aceeași variantă după Ionescu-Boteni, *Din satul nostru*, pentru zona Muscel. Interjecția *guic !* (onomatopeea fiind indicată ca punct de plecare pentru explicarea verbului) este înregistrată după Păsculescu, *Literatura populară...*, p. 86, fără posibilitatea localizării. Pentru răspîndirea variantei, caracteristică vorbirii „mocanilor", locuitori de la munte, și zonei Teleormanului, cf. și Marin Preda, *Moromeții*, București, 1955, p. 55 : porecla unei femei, *Guica*, reprezintă receptarea pronunției unui mocan, care o apostrofase : „Nu țipa... nu mai guici așa... ; cum mai guică !" ; vezi și la p. 103 : „că eu n-am guicit...".

a fost înregistrată varianta *moață* (Căbești, jud. Bihor) pentru *moacă*, formă curentă a numelui peștelui căruia i se spune și *zglăvoacă*[66]. La nivelul derivării o corespondență *c : ț* este reflectată de adj. *moțănesc*, în *pește* ~ 'numele unui pește din pîraiele Munților Apuseni' *(Gobio sp.)*, înregistrat în Cîmpani, Bihor (Băcescu, *op. cit.*, p. 45, 145—146). Mai puțin sigure ca interpretare, întrucît lasă posibilitatea unor explicații diverse sînt variantele *șmoț* [de barbă] (<*smoc*, sau *moț*; ALR II, I, p. 18, material necartografiat 6932/2) și *muț* 'mucul, floarea cînepei' (<*muc*, sau *moț*): „(cînepa de vară) n-are sămînță, are do[a]r muț [=moț, nota autorilor]. Un muț așa înfloare [=înflorește]"[67].

Considerăm variantele cu *c*, *băiecandru*, (a) *mocăi*, (a) *guică (guici)* ca reprezentînd forme dialectale arhaice conservate în graiurile mocanilor săceleni și sibieni; difuzarea lor în alte arii marchează lingvistic drumurile transhumanței (vezi harta 1; în aceleași zone se găsesc numeroase fapte fonetice și lexicale caracteristice, datorate aceleiași cauze, de care ne-am ocupat în *Mărturii lingvistice ale mișcării păstorilor transilvăneni...*). Formele paralele cu *c* și *ț* (reflectate și de *muc/moc (smoc)*: *moț*) pot reprezenta efecte ale unor tendințe fonetice diferite în variante zonale ale idiomului daco-geților[68] (situație normală pentru faza t r i b a l ă a populațiilor care îl vorbeau). Pentru a marca astfel de diferențe, formele *moc (muc)* și *moț* au putut căpăta în timp o funcție aparte, de identificare, dacă avem în vedere dezvoltarea lor denominativă[69]. Astfel, de la *moc* (cu sufixul *-an)* s-a format substantivul *mocan* (există și varianta *mucan*; cf. DLR, s.v. *mocan*; asupra etimologiei vom reveni), cu sensul originar 'om de la munte, muntean', nume atribuit locuitorilor (avînd ca ocupație principală oieritul) din Carpații Meridionali, din sud-estul Munților Apuseni, dar și din Carpații Răsăriteni[70]. În Apuseni, într-o zonă ce poate fi socotită

---

[66] M. Băcescu, *Peștii, așa cum îi vede țăranul pescar român*, București, 1947, p. 171.

[67] *Texte dialectale Oltenia*, București, 1967, p. 360, din localitatea Măceșul de Jos, jud. Dolj, situată în lunca Dunării, zonă de contact cu mocanii care iernează aici cu oile. În numeroase cazuri, corespondența la care ne referim apare în cuvinte expresive: *golomoț — golomoc* (DA), *mocîrță — mocîrcă* (DLR). Pentru *ț : ĉ*, cf. *mocioc* (de păr; ALR I, I, harta 9/100; 'măciulie'; DLR) față de *moțoc* ('coc, moț'; DLR); *micioc (mocioc) — mîțoc* ('motan'; DLR); *boziochină* 'țeastă' (ALR I, I, harta 7/229) față de *boțochină* (DA).

[68] Problemă la care s-au făcut referiri în literatura de specialitate: cf. Academia R. S. România, *Istoria limbii române*, II, București, 1969 (în continuare: *Tratat)*, p. 314; A. Vraciu, *Limba daco-geților*, p. 113 (pornind de la observații ale lui B. P. Hasdeu); Th. Simenschy, Gh. Ivănescu, *Gramatica comparată a limbilor indoeuropene*, București, 1981, p. 155 (față de tipul *satem* al limbii tracilor, „unele dialecte dace aveau caracter *centum*"; cf. și p. 114). În același sens, Ariton Vraciu consideră că nu trebuie neglijată opinia după care idiomurile carpato-danubiene (alături de cele balto-slave etc.) ar ocupa o poziție intermediară între limbile *centum* și *satem*; cf. *Sur la méthodologie des recherches dans le domaine des rapports linguistiques du thraco-dace et des autres langues indo-européenes*, în „Thraco-dacica", I, p. 317. În legătură cu posibilitatea reflectării în traco-dacă a i.-e. **ḱ* și prin africata *ț* (într-o arie vecină cu aceea a lui *s* și *š)*, cf. G. Ivănescu, *Le mot roumain d'origine thraco-dace arțar «érable» et le traitement de l'occlusive palatale *ḱ dans le thraco-dace*, în *vol. cit.*, p. 327—328.

[69] Pe lîngă distincții la alt nivel, de tipul *langue d'oïl*, ~ *d'oui* și *langue d'oc*, pentru desemnarea unor grupuri pe baza trăsăturilor lingvistice deosebitoare, cf. *móțani*, poreclă a unor aromâni din nordul Macedoniei, pornind de la interj. *moț!* (<alb. *mos* „nu"), față de cea a altui grup, *„dóteani*, după negațiunea albaneză *dot"*; Tache Papahagi, *Cercetări în Munții Apuseni*, în „Grai și suflet", II, 1925, 1, p. 54—57; cf. id., *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, București, 1963, s.v.

[70] *Mocani* sînt nu numai săcelenii din zona Brașov și mărginenii (țuțuienii) din zona Sibiului, sau făgărășenii, general cunoscuți sub acest nume (cf. D. Șandru, *Mocanii în Dobrogea*, București, 1946, p. 13, 123), ci și ardelenii din nord-

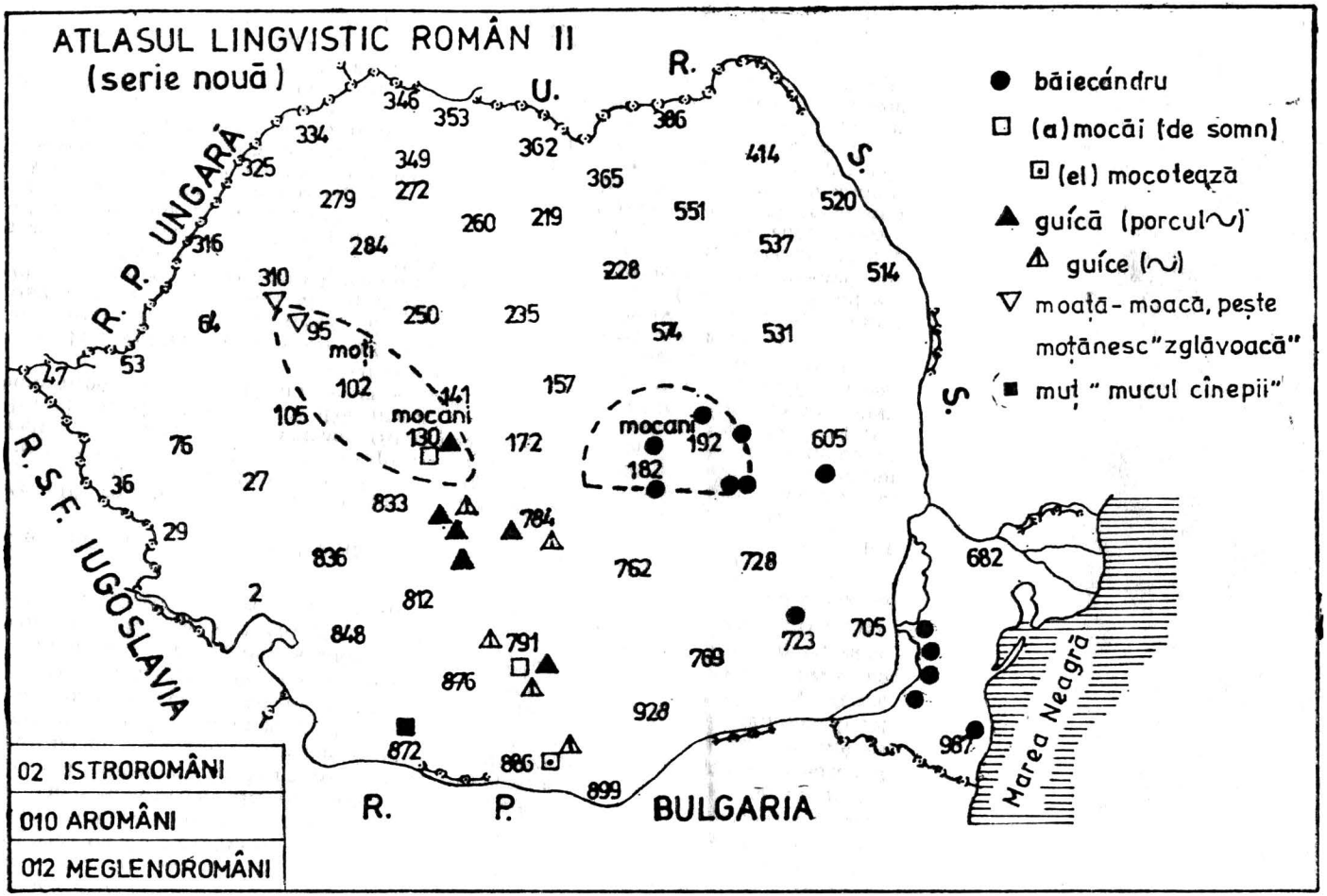
ATLASUL LINGVISTIC ROMÂN II
(serie nouă)
U. R. S. S.
R. P. UNGARĂ
R. S. F. IUGOSLAVIA
R. P. BULGARIA
Marea Neagră
băiecándru
(a) mocăi (de somn)
(el) mocoteaza
guícă (porcul ~)
guíce (~)
moață - moacă, pește
moțănesc "zglăvoacă"
muț "mucul cînepii"
moți
mocani
mocani
02 ISTROROMÂNI
010 AROMÂNI
012 MEGLENOROMÂNI

martor, se face distincția între *mocani* și *moți*, ultimii individualizați lingvistic (și) prin rotacism[71]. O corespondență *moc : moț* intuiește N. Iorga atunci cînd consideră „porecla" *mocani* ca provenind de la *moț* (patrionim)[72]; pentru sensul originar al lui *moț* „vîrf, gurgui, creastă de deal, munte", din care a derivat acela de „om de la munte", o argumentare plauzibilă găsim la Francisc Kiraly[73] (vezi, de altfel, și *moață*, ca variantă zonală a lui *moacă* 'pește cu capul mare, numit și *zglăvoacă*', citată mai sus, pentru care legătura cu *moț* 'smoc' nu poate fi luată în discuție).

7.1. Prin raportarea formală (cf. § 2) și semantică (§ 3—4) la *mugure* și prin identificarea statutului de cuvînt de sine stătător al lui *muc*[1] se completează, în același timp, elementele pentru explicarea lui *mugure*, cuvînt asupra a cărui origini autohtone nu există îndoieli, dar a cărei cercetare nu a depășit, pînă nu demult, faza comparației cu alb. *mugull*, asemănare semnalată de Hasdeu[74]. În sensul aprofundării analizei, trebuie însă menționată ipoteza formulată de G. Giuglea, după care *mugur* se explică dintr-un radical *i.-e.* **mug-, muc-* 'creangă' (păstrat probabil prin limba dacă) + suf. *-ulus*[75]. Tot prin derivare (pornind de la analiza unor cuvinte albaneze formate cu suf. *-ull(ë)*, printre care și *mugull)*, explică recent Adriana Ionescu pe *mugure*, delimitînd un sufix de origine autohtonă *-ure* (i.-e. **-ul ōs*>d.m. **-ules*>rom. *-ure*, prezent și în *abure, brusture, fluture, pururea), sîmbure, strugure* etc., alăturat unei prime părți a cărei analiză semantică nu este adesea posi-

---

estul Transilvaniei care au trecut munții în zona Neamțului, așa cum erau strămoșii lui Creangă, David Creangă din Pipirig, (moș) Dediu din Vînători și alții. Printre ei sînt și *țuțuienii* care au dat numele unei mahalale din Tîrgu-Neamțului (cf. *Amintiri din copilărie*, I, III și *Moș Nichifor Coțcariul).* Prezența lui *țuțuian* sinonim cu *mocan* în Carpații Răsăriteni constituie un argument în favoarea sensului general de 'cucui, țugui, vîrf (de munte)' al subst. *țuț, țuță* (vezi Dumitru Loșonți, *Țuț, țuță și derivatele lor*, în SCL, XXXI, 1980, 1, p. 89).

[71] Asupra delimitării dintre *mocani* și *moți* în Apuseni, vezi Teofil Frâncu, George Candrea, *Românii din Munții Apuseni (Moții)*, București, 1888, p. 61—62, Tache Papahagi, *Cercetări în Munții Apuseni*, p. 22—23, 29—31, și D. Șandru, *Enquêtes linguistiques*. II. *Pays des Motzi*, în „Bulletin linguistique", II, 1934, p. 201.

[72] *Românii și bulgarii în Dobrogea. Cîteva simple observații nouă*, în vol. *Dobrogea. 1878—1928*, București, 1928, p. 260. Pentru interferența *moc — moț* în Țara Moților, cf. și n. pers. *Moca, Mocan* pentru localitatea Scărișoara; Ștefan Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane*, I, București, 1921, p. 152, pe baza unei conscripții urbariale din 1820.

[73] *Note etimologice*, în „Analele Universității din Timișoara", Științe filologice, XVII, 1979, p. 178—180. Evoluția este comparabilă cu aceea a entopicului *gug* „ridicătură de teren, deal, vîrf"; „muntean", de la care, cu sufixul *-an*, a rezultat *gugan(i), guguian(i)* etc. „oameni de la munte". Cf. și Dumitru Loșonți, *Cuc, cucă, gug, gugă și derivatele lor*, în „Limba română", XXVIII, 1979, 1, p. 58—61.

[74] Cf. *Tratat*, p. 345—346, I. I. Russu, *Etnogeneza...*, p. 361, cu bibliografia problemei, și Grigore Brâncuș, *Vocabularul...*, p. 102. O altă explicație a dat Cioranescu, *op. cit.*, s.v. *mugur*, pentru care forma *mugure* este un sg. refăcut din pl. *mucuri (; muc* „pabilo de una vela encendida"). Întrucît un sg. *mucure* [de lumînare] a fost chiar înregistrat (într-un text de la 1660; cf. DLR, s.v. *muc*, II.1), explicația trebuie reținută ca un fapt paralel, dar neesențial. Pentru *c : g* autorul citează sonorizările din *sting, vitreg*, iar pentru legătura semantică este invocată asemănarea mugurelui cu fitilul lumînării, sens al analogiei greu de acceptat din motivele la care ne-am referit mai sus (I. 2.).

[75] Într-o comunicare din 1926 prezentată în cadrul unei ședințe a Muzeului Limbii Române din Cluj; „Dacoromania", IV, 2, 1927, p. 1554.

bilă şi pentru care se face, de obicei, comparaţia cu cuvinte din albaneză sau cu rădăcini i.-e.)[76].

7.2. Existenţa unui cuvînt românesc *muc*[1] (pentru care se poate uşor admite o realizare fonetică *mug-*[77]), prezentînd o identitate semantică în afara oricărei îndoieli cu *mugure*, constituie un argument în favoarea explicaţiei date de Adriana Ionescu. În această relaţie, *muc*[1] aparţine fondului autohton al limbii române. Sensurile cuvîntului, analizate mai sus, şi informaţiile privind aspectul fonetic al apelativului din idiomul (idiomurile) populaţiilor traco-dacice pe care ni le oferă formantele antroponimice μουκα-, μοκα- permit raportarea cuvîntului autohton la i.-e. *mūken-* „'Haufe' und Zubehör" (Walde-Pokorny, II, 311), ale cărui reflexe în diferite limbi indo-europene au semnificaţii ca 'proeminenţă', 'grup, a strînge', 'masă de origine vegetală ori animală de formă ovoidală'[78].

---

[76] *Some Remarks of the Romanian Substratum Suffix -ure*, în *Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 1976)*, vol. III, Bucureşti, 1980, p. 67—68 ; cf. id., *Sufixul românesc -ură*, în „Limba română", XXIX, 1980, 5, p. 501—502.

[77] Dacă ţinem seama de alternanţa *c : g* din grupul variantelor şi derivatelor lui *moc : mog, mogă, mougă (moahă) ; mocăi — mogăi, mocoşi — mogoşi* (DLR) ; *mocan — mogan* (în n. pers. *Moganu*, „Grai şi suflet", V, 1931—1932, 2, p. 320 ; cf. şi *Mohanu*, mai frecvent). Pentru alte corespondenţe fonetice, cf. *mucă, mică, macă* (DLR).

[78] În prezentarea textului din Walde-Pokorny, II, p. 311, renunţăm la trimiterile bibliografice propriu-zise : „Gr. μόκον σορός θημών [Hesychios]... = aisl. *múgi* „Haufen (Heu), grosse Menge (Menschen)", (auch *mūgr)*, ags. *mūga* „(Korn-) Haufen", *mūha* ds. (auch *mūwa)*, vgl. weiter schwed. mdartl. *moa* „zusammenhäufen" *(*mūhon)*, ahd. *mū-werf* „Maulwurf", mit *-k(k)-* aus *-kn'-* mnd. *mūke*, ndl. *muik*, mhd. *muche*, nhd. (halb nd.) *Mauke*, bair. (echt hochd.) *mauche* „Auswuchs, Fussgeschwulst der Pferde", schweiz. *mauch* m. „kropfiger Auswuchs am alten Rebholz, unordentlicher Haufe, Klösschen" und mit *ū* norw.-mdartl. *mukka* „Haufen, Menge", mhd. *mocke* m. „Klumpen, Brocken" (damit identisch ist mhd. *mocke* „Zuhtsau" ... wozu aber im Vokal nicht stimmen air. *mucc*, cymr. *moch* „Schwein" gall. *Mocco* EN., s.u. *meuk-* „schlüpfrig") ; aisl. *mostr* „grosse Menge" *(*muhstra-...)* ; einzige Hochstufenform in ags. *mēagol* „(*klumpig, massig" =) „fest, stark" (...). Zsfassungen der germ. Sippe... u. *muge, muk, mukker*".

O PROBLEMĂ CONTROVERSATĂ : TOPONIMELE DACOROMÂNE CU RADICALUL *RUS-* (II)

DE

IOAN LOBIUC

Așa cum ne-am propus la început, după ce, în linii mari, iar pe alocuri și în detaliu, am înmănunchiat *datele problemei*, vom spune că avem în față un *complex onomastic* (toponimic și antroponimic) care nu a fost soluționat pînă astăzi în mod satisfăcător : nefiind o familie etimologică unitară, ci un „cîmp", onomastic de diverse tipuri, categorii și clase structural-funcționale, de vîrste diferite, el trebuie abordat diferit, prin multiple disocieri și interpretări, în primul rînd de *natură lingvistică*, care face ca *informația etnică* unică și precisă ce i s-a acordat sau a fost extrasă din el să rămînă proprie numai anumitor porțiuni din acest *grup eterogen*, în restul cazurilor ea diminuîndu-se (ca grad de siguranță) și chiar anulîndu-se (cel puțin pentru anumite regiuni dacoromâne). Tratarea noastră o vom expune, sintetic, în partea a treia și ultima a prezentului studiu. Aici, din lipsă de spațiu și conform scopului nostru inițial, vom indica numai cîteva din considerentele și motivele care ne fac să ne îndoim de și chiar să negăm *semnificația etnică* nemijlocită a toponimelor cu baza *Rus- (Ruș-* ș.a.), *Rusc- (a* etc.). Pentru aceasta, preconizînd, pentru ultima parte a cercetării noastre, *cartografierea*, atît pentru teritorializarea, cît și pentru stratificarea (istorică, lingvistică) și pentru o imagine sincronică de ansamblu, a întregului material faptic, indicăm, succint aici, unele din argumentele pentru părerea noastră (de fapt, convingere) exprimată imediat mai sus. Dealtfel, unele obiecții și critici față de concepția, să-i spunem, „etnicistă" sau etnologică a toponimelor în discuție s-au formulat și în trecut și astăzi, dar ele vizează nu problema în ansamblu, ci numai anume aspecte ale ei.

O primă **disociere** — categorială, implicit, și funcțională, ca și cronologică — care se cere operată este cea între **I.** apelativul etnic *rus* (și familia sa etimologică din interiorul dacoromânei, constînd din derivate proprii și din împrumuturi) ; **II.** toponimele și **III.** antroponimele românești cu acest radical ori cu rădăcini (și teme) omofone, în relațiile lor genetice, dar și în toate deosebirile de origine, clasă, funcție și chiar formă (căci, bunăoară, pluralul *t o p o n i m i c Ruși* nu are aceeași semantică gramaticală ca cea din pluralul apelativului *rus — ruși* etc.), în ciuda coincidenței, adică, omofoniei lor (cf. omonomia dintre etnonime și hidronime — *gens : flumen : locus* — ori nume de persoane).

I. Etnicul *rus* trebuie să fi pătruns de foarte timpuriu în dacoromână, de prin secolele IX—X ori, mai degrabă, X—XI (indiferent de filiația dintre *anți* și slavii orientali, se consideră că toate triburile acestora au devenit cunoscute „din secolele VII—VIII numai sub numele de *roși*" [99], dar că etnonimul **rus* cu referire la triburile care populau regiunile Kiev, Cernihiv și Perejaslav este atestat din veacul IX, generalizîndu-se apoi pentru toți slavii estici [100]) ; după unele opinii, procesul de separare, individualizare și unificare a slavilor de răsărit (din ansamblul triburilor slave), ca un singur popor, cu o limbă comună și sub aceeași denumire

---

[99] A. A. Moskalenko, *Osnovni etapy rozvytku ukrajins'koji movy*, Kiev, 1964, 31.

[100] I. M. Železnjak, *Drevnie serbochorvatskie otetnonimičeskie antroponimy*, în culeg. *Terytorial'ni dialekty i vlasni nazvy*, Kiev, 1965, 250—151.

Rus' se conturează limpede abia din secolul IX [101], iar vestigiile materiale de factură slavă estică apar în Moldova (în hotarele ei istorice) din veacurile IX—X [102]. (Dealtfel, şi entonimul est-slav comun („protorusesc") *voloch* ъ, plural *volosi*, faţă de sud-sl. *vlachъ*, ceh. şi slc. *vlach*, pol. *włoch* „romanic ; român" trebuie să fi intrat în slava estică tot pînă în secolul IX [103], fiind un argument al vecinătăţii dintre cele două popoare şi, implicit, al prezenţei în acea perioadă a dacoromânilor în spaţiile est- şi nord-est-carpatice [104] (nu numai în cele actuale, ci, prin cunoscuta „colonizare valahă" a Carpaţilor nord-vestici, în adîncimea teritoriilor etnice ucrainean, polon şi slovac ; cel puţin în zona Carpaţilor Păduroşi, toponimia şi alte date probează rolul de substrat etnolingvistic al elementului românesc [105]) : „Dacă românii ar fi venit prin sec. X—XIII din Balcani, ei ar fi fost numiţi şi de slavii de est tot cu numele de *vlahi*, luat de la slavii din sud. Slavii de est numindu-i însă pe români *volochi* [subl. ns.], deci în forma proprie graiului lor, înseamnă că ei, slavii de est, au cunoscut populaţia românească aici, în nordul Dunării, în imediata lor apropiere, încă dintru început". Noi am sublinia că această *„imediată apropiere"*, care înseamnă, de fapt, vecinătate dintre români şi ucraineni pe mai mult de jumătate din frontierele geografice ale celor dintîi (fără ca graniţele etnice şi lingvistice să se fi suprapus vreodată peste cele politico-administrative) oferă, printre altele, un argument în plus în sensul avut în vedere de autorii citaţi în nota precedentă, anume, originea ucraineană în dacoromână a etnonimelor *leah*, *poleac*, *muscal* (sau şi ucraineană în cazul altora, ca *litvă* > *litfă*, cu varianta *letfa*), a unor nume de oraşe *(Cracău)* ş.a. [107]. (Nu este de conceput că ucrainenii vestici au ajuns cunoscuţi românilor prin medierea bulgarilor, cum credea G. Pascu [108] şi, din păcate, unii cercetători actuali [109]).

După prof. Gh. Mihăilă, etnicul *rus* este singurul împrumut în română din „vechea rusă" (după noi, mai exact, din est-slava comună) : v. rus. *rus'* (explicînd prin el, antroponimul moldovenesc *Rusul*), atestat la 1507, deşi — precizăm noi — la acea vreme şi în contextul stratului slav al antroponimei feudale din Moldova, etnicul *rus*, ca bază de derivare a antroponimului amintit, avea, mai degrabă, semnificaţia de „ucrainean") [110]. Mult mai multe cuvinte româneşti explică prin „vechea rusă" S. V. Semčyns'kyj : *agudă, căuş, covrig, dejă, posmag, seci, şfară, ştiucă, tij* „de asemenea" [un slavonism cancelaristic, credem noi — I. L.], *tăbuieţ*, ca şi *rus*. Pe lîngă inadvertenţe etimologice, frapează, la autor (care se pronunţă pentru secolul al XI-lea drept început al relaţiilor lingvistice dacoromâne-

[101] I. I. Ljapuškin, *Slavjane Vostočnoj Evropy nakanune obrazovanija drevnerusskogo gosudarstva (VIII-pervaja polovina IX v.)*, Leningrad, 1968, 21—22.

[102] Vezi *Archeologija Rumynii*, Moscova, 1973, 282 ; I. A. Rafalovici, *Slavjane VI—IX vekov v Moldavii*, Chişinău, 1972, 29.

[103] Cf. M. Vasmer, REW, trad. rus., t. I, Moscova, 1964, 345 (care, însă, etimologizînd cuvîntul rusesc *braga*, neagă ideea unei influenţe româneşti asupra slavei răsăritene comune, *s.v.)*.

[104] Cf. *N. Stoicescu, Continuitatea românilor*, 146. Pentru F. P. Filin, *op. cit.*, 251, care admite, pentru rus. *korol'* şi corespondentele slave, pătrunderea, dinspre vest spre est, de pe la finele veacului al VIII-lea, a numelui propriu *Karl* (Carol cel Mare) devenit apelativ, est-slavul comun *voloch* ъ şi sud-sl. *vlachъ* „dacoromân", pol. *włoski* „italian" (<+*Volch*, „nume etnic de origine obscură") sînt nedeterminabile cronologic în cadrul procesului de producere a plenisoniei etc.

[105] Vezi comunicarea noastră *Unele aspecte ale influenţei româneşti asupra graiurilor slave de la nord de Carpaţi. I. Limba română şi aşa-zisa „uniune lingvistică carpatică"*, Iaşi, 1976.

[106] *Din istoria Transilvaniei*, *I*, 50. (Apud N. Stoicescu, *op. cit.*, 146.

[107] Vezi I. Lobiuc, *Influenţa*, 28—63.

[108] După G. Pascu, *Sufixele româneşti*, Bucureşti, 1916, passim, ar fi bulgăreşti sîn dacoromână, şi termeni ca *rusnac* (alături de *mancă*, *hulubiţă*, *suman* ş.a.), părere ignorată în SMFC, II, 220, dar greşit acceptată în SMFC, VI, 48.

[109] *Dicţionar al limbii române vechi (sfîrşitul sec. al X-lea — începutul sec. al XVI-lea*, Bucureşti, 1974, 157, 207 (cf., însă, *infra*, atestări mai timpurii ale antroponimului în discuţie).

[110] Cf. infra, p. 34—36 din prezenta lucrare.

est-slave), glosarea etnicului *rus'k* numai prin „rus, rusesc", adică (ca un termen impropriu și, dealtfel, tîrziu, prin nimic justificat) „velicorus"[111]. O asemenea semantizare pentru un împrumut datat în perioada slavei de est comune (secolele VII/IX—X/XI, căci între secolele XI—XIII cele trei idiomuri slave estice se diferențiază, pornind, dintr-al XIV-lea, pe calea unei dezvoltări autonome, nu, însă, fără interferențe multiple continui[112]) nu este exactă, ea înscriindu-se în eforturile unor cercetători străini de azi de a susține că și influența asupra dacoromânei din partea limbii (velico)ruse datează tot din secolul XII. Teza, însă, este eronată, căci toponimia est-slavă de la noi și slavona moldovenească (mai ales cea a textelor laice, în primul rînd administrative) nu prezintă trăsături *specific* velicoruse[112], iar influențele din acest izvor, mai mult culturale, și unele microtoponime create de lipoveni provin abia din veacul XVIII, cel mai dreveme XVII[113]. De aceea, etnicul *rus* trebuie referit, după epoci, teritorii și realități istorico-sociale și etno-culturale, la 1° (persoană din) populația Rusiei Kievene (în sens etnic, aceasta cuprindea numai regiunile Kiev și Perejaslav, precum din veacul XIII, și regiunea Cernihiv, iar în sens politic dinastico-teritorial, toate teritoriile dependente de Rusia etnică, kieveană adică); 2° (persoană, ~ -e din) populația Rusiei moscovite, mai ales de prin deceniul 8 al veacului XV (cînd acest stat apare pe arena Europei ca forță statală politico-militară, cu denumirile *Mosc(ovia), moscovit* ș.a. 113a, și cînd el ia asupră-și vechiul etnic, proces început încă după invazia mongolă și usurat de incorporarea teritoriului *rusesc* primar, adică ucrainean, ca și a celui bielorus, la Polonia și, respectiv, Lituania); (dar și) la 3° ucrainenii sud-vestici (în special, cei carpatici) care au continuat să se autodenumească (și să fie numiți de vecini, în primul rînd, de polonj, maghiari, cehi etc.) tot *rus'ki, rusyny* pînă în pragul veacului nostru, păstrînd cu sens etnic primitiv și teritorialul *Rus'*, iar pe velicorușii numindu-i *moskali (mas- ~ ; sing. moskal', mus— ~ , mas— ~),* mai rar *rosijány* și plasîndu-i în *Rosija*[114]. (Distincția este bine păstrată în polonă, în care colectivul *Ruś* (ca *Saś, Czudź)* este „numele slavilor de est, inițial, exclusiv al Statului Kievean", iar derivatele *Rusin, ruski* (în spațiul maghiar, *Rusnak* și *Ruśniak)* semnifică, pentru perioadele de după decăderea Rusiei Kievene, „ucrainean", pe cînd pentru *Rusia moscovită*, locuitorii și limba lor se folosește *Rosja, rosyjski, Rosjanie*[115]. Distincția este necesară, ignorarea ei afectînd negativ nu numai unele lucrări istoriografice, etnografice, arheologice de la noi, ci și toponimice, mai larg, lingvistice (întocmai cum se întîmplă, prin izolarea artificială și superficială a unui grup de graiuri dacoromâne de tip moldovenesc și ridicarea lui la statut de limbă romanică orientală aparte, în cazul convertirii unui termen, apelativ și propriu, strict geografic, teritorial, într-unul etnic). Astfel, în DLR (SN), t. IX; litera **R** (București, 1975), s.v. *rus*[1], *-ă*, dedus din „rus, *rus'*", sensul 1° *(ad* I) de „persoană care făcea parte din populația de bază a vechii Rusii, (azi) persoană care face parte din populația de bază a R.S.S.F. Ruse [...]" este ilustrat cu următorul citat din N. Costin: „Aceste părți de lume unde trăiesc moscalii, *rușii*, tătarii..." și de un altul, din I. Neculce: „Ș-au ieșit *mulțime de rusi* dinlăuntru, din Țara Leșească, de s-au aședzat în olatul Cameniții". Ne întîmpină, aici (ca și la multe alte etnice) cîteva inexactități și cel puțin o ambiguitate: în cele două citate

[111] *Leksyčniz Zapozyčennja z rosijis'koji ta ukrajins'koji mov u rumuns'kij movi*, Kiev, 1958, 100.

[112]—[113] Cf. criteriile propuse de noi, în lucrarea citată supra, p. 28—61 și 97—112, pentru diferențierea influențelor „nord"-slave și est-slave în dacoromână, ca și pentru periodizarea lor.

[113a] După V. A. Nikonov, *Kratkij toponimičeskij slovar*, Moscova, 1966, 356—357, *Rossija* (din mai vechiul *Rus'*, *Russkaja zemlja)* reprezintă „forma solemnă a etnonimului din tradiția livrească a veacurilor XVII—XVIII". (Pentru autor, etimologizările prin *rusyj „blond"* sînt naive, întrucît nu se știe limba în interiorul căreia a fost creat acest toponim, care nu putea fi autodenumirea poporului).

[114] A. I. Hens'ors'kyj, *Termin „Rus" (ta pochidni) v drevnij Rusi i v period formuvannja schidnoslovjans'kych narodnostej i nacij*, în *Doslidžennja ta materialy z movy*, t. IV, Kiev, 1962, 16—30.

[115] Cf. A. Brückner, SEJP, Varșovia, 1970, 469 (s.v. *Ruś)* și 463 (s.v. *Rosja);* M. Vasmer, *op. cit.*, III, Moscova, 1971, 522—523.

nu este vorba de populația *„veche rusă"*; *„rușii"* din Polonia nu erau nicidecum velicoruși, ci ucraineni (sau, cu termenul latinei medievale polone și maghiare, ca și italiene, etc., ruteni); *„rușii"* lui N. Costin nu sînt velicoruși, căci pe aceștia el îi desemnează prin *moscali*; etimonul nu este rusesc, ci vechi rusesc, după cum „vechea Rusie" se cerea determinată mai exact, căci încă din veacurile XIII—XIV ea se divizase în Rusie halicio-volîniană, Rusie nordică (de Volodimir, Tver, Novgorod, Pskov, Suzdal' și, în fine, de Moscovia sau Mosc). Elocvente sînt, în acest sens, precizările lui A. Petrov, în cunoscuta sa lucrare despre numele [proprii] de „hotărnicie carpato-ruse[116] (din care materialul onomastic românesc cel mai vechi a fost valorificat de N. Drăgan): „carpato-rușii trăiesc nu numai *sub*, cît *în* Carpați, iar în al doilea rînd, *Rusia Subcarpatică* [partea nordică a Maramureșului istoric — *n. ns.*] se poate referi deopotrivă și la *Rusia haliciană, de pe* și *de sub* versanții nordici ai Carpaților; în al treilea rînd, „Rusia subcarpatică" denumește doar *o parte* (este drept, cea mai mare) a teritoriului carpato-rus, anume fostele comitate Maramureș, Ugocsa, Bereg, o altă parte a rușilor carpatici locuind și porțiuni din comitatele Zemplin, Sáros și Spisz. Noi folosim termenul *carpato-rus* nu în sens politic ori administrativ, ci *etnografic*. În literatura rusă de pînă la război s-a folosit termenul sau *geografic*: „Transcarpația, Rusia transcarpatică" sau, mai des, *politic*: „Rusia Ungară, Ungrorușii" — dinspre Ungaria, a cărei parte ei o formau. În sensul ultim, *politic*, ar fi mai corectă, prin moștenire, denumirea *Rusia cehoslovacă*. Pentru acea parte a poporului ucrainean [autorul zice, în text: rusesc] care trăiește în Galiția, la noi s-au fixat de multă vreme termenii *Rușii galițieni, Galiția, Rusia Galițiană*, încît, credem, prin termenul carpato-ruși nimeni dintre ruși nu va înțelege Rusia de pe versanții nordici ai Carpaților".

Fără precizări de felul celor de mai sus, problema noastră nu poate fi soluționată corect și integral, îndeosebi colonizările, spontane sau organizate de domnie, a principatelor cu „străini", printre ei și *ruși* (cf. toponimele înmănunchеate la acad. I. Iordan, *loc. cit.*, ca și discuțiile de acolo despre *slobozii*, atestate, pentru prima dată, în Muntenia la 1505, iar în Moldova, la 1415, despre *liuzi* sau *liude*, apoi *scutelnici*, p. 198—204, 219 u. și passim). Aceste colonizări au trebuit să înceapă foarte devreme, chiar de la finele veacului al XIV-lea. Astfel, satul *Iţcani* — Suceava, care beneficia, la 1453, de un hrisov permițînd aducerea de „țărani și meșteșugari greci, *ruși*, poloni", a putut exista încă de la 1395[117]. Începe un proces care va dura pînă în veacul nostru și pe care îl surprinde limpede, pe lîngă Gr. Ureche ș.a., D. Cantemir: în *Descriptio Moldaviae*, cap. XVI. *Despre ceilalți locuitori*, autorul menționează, pe lîngă moldoveni, „mulți greci, albanezi, sîrbi, bulgari, poloni, *cazaci* [desigur, cei ucraineni, de pe Nipru și nu cei ruși de pe Don], *ruși*, unguri, nemți, armeni, evrei și țigani puioși. [...] *Rușii* și ungurii au avut totdeauna în Moldova stare de șerbie [iată motivul pentru care sînt menționați aparte cazacii, care erau, la fel cu polonii, oșteni liberi ori slujitori ai curții]"; dealtfel, chiar editorul stabilește echivalența: *ruși=ruteni*"[118]. Pentru comerț, privilegii domnești legiferează, în diverse orașe, și „colonii *ruseștі*" (cea din Iași — unde exista, ca și în alte părți, o *uliță rusească* —, de pildă, cuprindea, pe lîngă *rutheni*, cum relatează Bandini, și *moscoviți*[119]).

Prin urmare, numele etnic *rus* — fără să poată fi rupt de statutul și tratamentul, pe teren românesc, ale altor etnice (v. *infra*) — trebuie, mai întîi, identificat la acest prim nivel, al unui cuvînt din *lexicul apelativ (comun)*, și nu din *onomasticonul* daco-românei timpurii, în cazul nostru, al celei preliterare. (De fapt, *integrîndu-se* în seria dată, el se diferențiază[120] de celelalte etnice prin se-

[116] *Karpatoruské pomistni názvy z pol. XIX a z poc. XX st.*, Praga, 1919, 18 n, 1.

[117] Cf. P. S. Năsturel, în RSI, V, 201.

[118] Traducere după originalul latin de Gh. Guțu, EA RSR, București, 1973, 297 și, respectiv, 17.

[119] Cf. C. C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene*, București, 1967, 245, 274, 283 etc. (Asemenea case de comerț *rusești* erau și în Siret, Suceava ș.a.).

[120] Este, aici, tratamentul oricărei unități a limbii, practic, cea mai generală relație a acestora, de *integrare* într-un întreg și de *diferențiere* în interiorul

mantica sa complexă și prin multele speculații, unele făcute în scopuri politice, în jurul acesteia). De aceea, socotim necesară degajarea, cu maximă obiectivitate, a lexemului comun *rus* (se înțelege, cu paradigmele flexionare cu care l-a legitimat daco-româna, corelativ cu cele din onomastica românească, și cu derivatele pe care le-a obținut în lexiconul românesc).

Corectivele aduse de noi *(cf. supra)* soluției din *DLR (SN)* își capătă confirmarea, pe lîngă mărturiile de mai sus, și prin datele *ALR*. Este drept că, pentru diverse etnice, cele cîteva hărți din atlasul național oferă arii azi mult restrînse față de cele trecute sau nici nu permit trasarea de arii, unele etnice apărînd pe hărți netematice, prin „accidentul" unor diverse asociații ori prin reacții imprevizibile ale informatorilor în răspunsurile la cu totul alte întrebări. Oricum, toate aceste date se cer utilizate, fie pentru realitatea unor distincții semantice (este limpede că majoritatea etnicelor sînt „transparente", deci „motivate", inclusiv prin existența paralelă a numelor țărilor respective), fie pentru etimologizare, fie, în fine, pentru calificările normativ-stilistice din dicționare, care, din păcate, nu exploatează *de fiecare dată*, cînd e posibil acest lucru, *realiile lingvistice* din atlase. Astfel, în cazul nostru, h. 702 din ALRM SN, vol. II, „RUSOAICĂ", prezintă o arie majoritară și compactă, deci uniformă, pentru termenul *rusoaică* (în interiorul ei figurînd varianta contaminată *ruscoaie*, pct. 325, alături de *ruscă*, ca și alta, mai veche desigur, *rusoaie*, pct. 53 și 346, după cum două puncte, 928, muntenesc sudic, și 228, ardelenesc nord-estic, atestă termenul *muscăloaică)*, cu excepția unei fîșii nordice „ocupate" de termenul *ruscă* (Maramureș — pct. 353 și 362 ; Bucovina, pct. 365 ; nordul Ardealului, pct. 260 și nord-estul Moldovei, pct. 414, 520 și 537). Nota hărții precizează că termenii din pct. 353, 362, 365, 386 și 414 înseamnă „ucraineancă". În acest sens precizări au făcut și S. Pușcariu (care vedea în „numărul mare de numiri [de localități] date după diferite seminții slave [...] „o dovadă" că slavii — cu deosebire coloniile de slavi venite în vremurile mai nouă [sic !], ca refugiați sau muncitori din Peninsula Balcanică sau de la nord — locuiau, cel puțin un timp oarecare, în așezările lor, neamestecați cu românii", precizînd, cu acest prilej, că *Ruși* „în Bucovina e numele pentru ruteni")[121] și E. Petrovici („în graiurile populare din Ardeal" ucrainenii sînt numiți ruși[122]). Situația actuală trebuie coroborată cu cea din epocile trecute, pînă la cele mai vechi, pentru care datele (menționate *supra)* din dicționarul prof. Gh. Mihăilă, ca și cele — surprinzător de sărace (oricîtă justificare ar oferi în acest sens prudența științifică !) — din DERS[123] se cer completate și, mai ales, coborîte în timp ca vechime și frecvență a atestărilor etnicului, fie ca atare, împreună cu unele derivate, adjectivale etc., fie ca nume propriu (antroponim și toponim). Avem în vedere, de astă dată, Moldova în lumina mărturiilor conținute în actele de cancelarie de aici. Etnicul, în virtutea relațiilor istorice începute cel tîrziu în secolele X/XI—XII, trebuie admis ca aparținînd nu numai slavonei, ci și daco-românei din secolele XIV—XV, chiar atunci cînd el apare „neromânizat" evident prin articulare *(Rusul ot Florești*, atestat deja într-un act sucevean din 1491, iar în formă derivativ-flexionară, *dom'h Rusulov* „casa Rusului", încă din 1472[124]), căci opoziția determinat — nedeterminat (nearticulat) funcționa de pe atunci în română cu toți termenii săi (astfel, pe lîngă *Rusin* — n. pr., a. 1456 și *rusin* — apelativ „ucrainean din perioada feudală", a. 1453 ; *ruska* — apelativ cu aceeași semnificație, a. 1352 și *Ruska* — antrop., a. 1494 etc., avem, într-un act din Su-

acestuia (deși, pentru numele proprii, decisivă pare a fi relația sintagmatică, de asociere în discurs). Cf. și situația termenului *vlah* pe teren sîrbocroat, unde *vlahi* sînt numiți sîrbii de rit mahomedan, iar în Dalmația insularii îi numesc așa pe sîrbii de pe continent (I. M. Železnjak, *op. cit.*, 253, n. 22).

[121] *Limba română*. Vol. I. *Privire generală*, ed. a II-a București, 1976, 300.

[122] E. Petrovici, *Studii...*, 212.

[123] *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române 1374—1600*, București, 1981, 205 : *Rus* „Russe" I. în antrop. *ru(s), rusu(l), rusulu* etc., cu cea mai timpurie atestare din a. 1503 ; II. în toponimie, satul *Ruși*, Muntenia, a. 1451 ș.a.

[124] *Slovnyk staroukrajins'koji novy XIV—XV st.*, tomul al II-lea, Kiev, 1978, 308.

ceava, a. 1408, numele de persoană *Rusz Mikljus*, e drept, un sol liovean[125]). Materialul atestat în slavona românească de cancelarie (cf. în Moldova, veacurile XIV—XV, din același dicționar: *Rusești* — sat, a. 1443; *Rusi* notat роѹси, sat pe Dobrovăț, a. 1499; (un omofon, notat Рѹси într-un act sucevean din a. 1395, este, de fapt, identic cu прѹси „prusieni"); *Ruscani* — sat, a. 1466, notat, a. 1467, și *Ruscanii*; *Ruscovъ* disociat în dicționarul dat în Роѹсковъ și considerat masculin — hidronim, a. 1490: „ot obreșii Lauri [...] de obrzșiie *Ruscova*" și în Роѹсковъ considerat [pe ce temei?] drept adjectiv, a. 1453: „a chotar [...] miežie polěnî Оѹрѣклева и Роѹскова"; *Rusnăzești* — sat, a. 1448; *Rusovъ* tratat, de asemenea ca adjectiv, în sintagmele „Greaca, *dočka* Роѹсоба „fiica lui Rusu"[126] și „na mohîlu Роѹ(с)оба = pe (spre) movila Rusului", a. 1471 și, respectiv, 1415; *Rusoneag* — sat, a. 1446; *Rusciorii* — sat, a. 1491) va trebui interpretat în cele trei planuri amintite mai sus; etnicul (și derivatele) este înregistrat aici, în documentele slavo-române și cele vechi ucrainene cu toate semnificațiile sale de atunci: *Rusia* (notat la genitiv singular: „na mitropolita kievskoho vseja роѹсїє, a. 1481) — teritoriul locuit de popoarele est-slave; *rus(s)kij*, în diverse notații grafice (unele cu valoare fonetică, cum este *ruski*, formă adjectivală contrasă vorbită): 1° cu referire la ținuturile *est-slave* din componența regatului polon și a cnezatului lituanian (a. 1349 ș.a., de regulă în titulatura regelui polon ca stăpîn al ținutului rusesc: „господарь роускоѣ землѣ" etc.; aici și sintagmele *ruskaja ličba* „cursul valutar al unității monetare în teritoriile „rusești" [în sensul de mai sus], cf. și *grivna ruskaja* și *kopa* [= „grămada"] *ruskaja*, și *ruskoje pravo* „dreptul rusesc"; 2° „vechi rusesc" (a. 1369 ș.a.), cu referire la vechii cneji ruși; 3° referitor la populațiile (și persoanele din cadrul lor) *rusești* de pe teritoriul Regatului Podoliei și al Marelui Cnezat Lituanian (a. 1369; *starosta ruskij*; a. 1398: „*vojtъ kolomîjskyi russkij*; a. 1447—1492: „scrisori" traduse *poyck* и(м) ꙗзы ко(м) „în limba *rusească*" etc.); 4° (cu valoare de substantiv neutru) „rusesc" (a. 1433, într-un act care fixează granița dintre землѣ волоска „ținutul românesc" și наше рѹское „al nostru rusesc, a noastră rusească" de-a lungul Nistrului, începînd cu cel superior, pînă la mare (acest adjectiv apare, cu sensurile date, și în actele moldovenești editate de M. Costăchescu și Th. Bălan, a 1445, 1395, 1402, 1435, 1462 etc.)[127]; *Rus'*$_1$, nume al întregului teritoriu rusesc și, în special, al celui din cadrul Lituaniei (a. 1352, 1440) și *Rus'*$_2$ (colectiv) — nume al locuitorilor celui dintîi (a. 1352, 1440, 1499). Țin de acest complex derivatele *Rusanъ* — n. pers. (a. 1388 ș.a.); *Rusava* — hidronim în Podolia (a. 1459); *Rusinovič* (ь) (tot

---

[125] *Ibidem*, 309 (s.v. Rusz). Am criticat deja faptul că întregul material lexical al documentelor slavo-române din Moldova (inclusiv apelativele românești moștenite din latină) este inclus, fără rezerve, în lexicul limbii ucrainene vechi, vezi I. Lobiuc, *Contribuții la cunoașterea influenței limbii române asupra slavonei românești (I)*, în AUI (SN), III. e. Lingvistică, t. XXVII, 1981, 34.

[126] Cf., într-un act ardelenesc din 1386, „Petrus de Capella, filius *Russ*" și comentariul prof. I. Pătruț, *Nume de persoane și nume de locuri românești*, București, 1984, 23 și n. 1: este vorba de „fiul lui *Rus*", ca și de „fiul lui *Cîndea* [?]" din „filius *Kynda* de Hunch". „Deci numele *Kynda* [Cîndea?] și *Russ, românești* (subl. ns. — I. L.), neobișnuite pentru scribul documentului, au rămas nedeclinate".

[127] Cu funcție demarcativă teritorial-etnică adjectivul dat apare și astăzi, cf. Ju. O. Karpenko, *Toponimija Bukovyny*, Kiev, 1973, 178—179 (s.v. *Ruska*, afluent stîng al Sucevei, față de care *Ruskovъ* din a. 1490, apoi *Rus'kiv, ar fi o* variantă secundară facultativă, favorizată de modelul hidronimic productiv în regiune în *-ovъ (-iv)*, cf. *Sadiv, Fal'kiv* etc., căci *rus'ka* este „un adjectiv cu semantică etnică). Cf. și Z. Stieber, *Toponomastyka Lemkowszczyzny*, Lódž, 1948—1949, t. I—II, *passim*, de pildă, I, 26—27, s.v. *Królik (Polski* și *Woloski), Królowa (Ruska* și *Wołoska)* ș.a. unde asemenea opoziții sînt și neutralizate din cauza deetnizării termenului *valah*.

aici : *Rusilovič ?)* — n. pers. (a. 1392, 1473 ş.a.) ; *Rusjatinka* — hidronim în regiunea Kiev (a. 1458), pe lîngă formaţiile înregistrate supra (p. 34—35) [128].

Lăsînd deoparte etimologia extrem de controversată a etnonimului *rus'* (explicat prin chazară, frigiană, maghiară, lituaniană, polabă, ebraică, arabă, turcă, celtă ş.a. [129] şi, se înţelege, — soluţie „autohtonistă" — prin slavă ori prin vreun substrat al ei), pentru noi etnicul în discuţie comportă, în plus, alte trei coordonate de investigat, pentru a-l surprinde în toate aspectele şi corelaţiile sale :

a) Confuziile, curente din antichitate pînă în evul mediu foarte tîrziu, *între popoare, naţionalităţi* etc. şi, respectiv, *numele* lor. La noi cazul tipic şi litigios încă este cel al etnicelor *bulgar* şi *sîrb,* apoi, *turc* etc. şi al calificativului *străin (de ţările române)* în istoria procesului de colonizare a acestora [130]. La ele mai adăugăm cîteva fapte, în interesul discuţiei noastre. C. C. Giurescu a arătat, recent, că în documentele româneşti ceea ce erau *„sîrbii" grădinari* însemna şi bulgari şi români [131], că *„grecii" negustori* cuprindeau şi aromâni (iar în oraşele din Ardeal ca Braşovul, Sibiul, şi români), că *„nemţii" meşteşugari* erau, în fapt, adesea poloni şi cehi, că, în fine, prin *ruşi* pot fi înţeleşi şi români şi unguri (astfel, într-un act din 1644 se vorbeşte de nişte meşteri *„ruşi"* de la Şerbăneşti — Bîrlad, dar printre ei apar un *Barbă* şi un *Ungurul)* [132]. Cu privire la ultimii, constatări revelatoare face şi Matei Vlad : „Cu termenul «ruşi» s-a întîmplat, desigur, acelaşi fenomen ca şi cu alţi termeni etnici : [...], tot aşa prin „ruşii", constructori de iazuri, se înţelegeau şi constructori de altă origine etnică, numiţi astfel după cei care, din vechime, se specializaseră şi practicau asemenea lucrări" [133]. În Muntenia, la 7 km. de Tîrgovişte, satul *Ruşii,* stăpînit de un jupan Mihail,

---

[128] Vezi acest inventar în *Slovnyk...*, II, 307—309.

[129] Vezi trimiterile de la notele 113a—115.

[130] Vezi discuţia la acad. I. Iordan, *Toponimia...*, 160 u. şi, acum în urmă, la Matei D. Vlad, *Colonizarea rurală în Ţara Românească şi Moldova (secolele XV—XVIII)*, Bucureşti, 1973, 17 u., 60 şi *passim* (în special, cap. IV. *Trăsăturile caracteristice ale satelor de colonizare*, 93 u.), unde se stabilesc etapele, cauzele şi mişcările de colonizare şi se arată că, cel puţin pînă la „legarea de glie" a ţăranilor, a predominat colonizarea „internă" şi cea din Ardeal, iar numărul coloniştilor *străini* (ca străini erau consideraţi în Moldova şi Muntenia, din motive bine determinate, şi românii strămutaţi din Ardeal, iar în Moldova, şi cei din Muntenia) nu a depăşit niciodată, atît în sec. XV—XVI, cît şi în sec. XVII—XVIII, pe cel al bejenarilor români. În acest „context" se explică lesne şi schimbările premeditate de *autoetnonime* şi cu atît mai „voalată", mai nesigură se arată antroponimia, cf. şi Al. Graur, *Nume de persoane*, Bucureşti, 1965, 52—53, care precizează că la noi, ca şi în Franţa, „originea numelor [de botez, aici, de origine slavonă] nu are nici o legătură cu apartenenţa etnică a celor ce le purtau". Despre conceptul de *nume de grup*, introdus recent în antroponomastica noastră (cf., deocamdată, DERS, XXXIV ş.a. ; Gh. Bolocan, *Categoria „nume de grup" în toponimie*, LR, XXV, 1976, nr. 1, iar acum, recent, Cr. Ionescu, *Toponime de origine antroponimică*, SCL, XXXV, 1984, nr. 3, 198—202, cf. 198—199 : „Formele de plural numesc membrii familiei sau ai neamului în sensul apartenenţei lor la un grup constituit şi se formează de la numele, cu formă de singular, al grupului") ne vom ocupa în partea o doua a studiului dat.

[131] Punct de vedere acceptat şi de Al. Graur, *Nume de locuri*, 111.

[132] C. C. Giurescu, *Contribuţii la istoria ştiinţei şi tehnicii româneşti din secolele XV — începutul secolului XVI*, Bucureşti, 1973, 178—179 (autorul precizează că în documentul respectiv figurează, ca meşteri, doi *Ivani* şi un *Ionaşenco*, care pot fi ruşi [ultimul nume este, însă, „corupt", fără fonetism slav — I. L], dar şi, pe lîngă *Barbă* şi *Ungurul*, un *Ionaşco*, „nume curent la moldoveni").

[133] M. Vlad, *op. cit.*, 97—98. Acte în care citim despre întemeierea de sate noi ori despre repopularea *siliştilor* cu *„ruşi*, sîrbi sau greci", „din altă ţară, sau leah sau *ruşin* sau sîrb sau grec sau *valah* sau ungur sau *fie ce limbă* vor fi" se întîlnesc, începînd cu a. 1453, în Moldova — e drept, cu unele intermitenţe (datorate unor eşecuri ori altor complicaţii) — pînă aproape de veacul nostru (p. 60 u.), cf. A. şi M. Niculăiasa, *Istoria localităţilor din zona sud-estică a jud. Suceava*, Bucureşti, 1976, 27 u. (în *Sasca Mică* boierul S. Sturdza aduce „lucrători ruşi", satul numindu-se şi *Ruşi*, p. 87).

avea, la 1469, şi locuitori (robi) ţigani[134]. Chiar H. Klima — pe care se bazase I. Pan'kevyč (*op. cit.*, p. 217—218) — a constatat că locuitorii din *Rusciori* (la 1380 : *Villa Ruthenica*, săs. *Reusdörfchen*, ung. *Roszcsür*, sat în Sibiu, regiune unde apare la 1403, lîngă Mediaş, şi satul *Ruşi*, ung. *Rüsz*, săs. *Reussen*, cf. N. Drăganu, *op. cit.*, 456) au fost numiţi cînd *ruteni*, cînd *sîrbi* ori *bulgari*, că, de fapt, aici ei au fost amestecaţi[135]. Dintre cazurile instructive pentru tema noastră, mai amintim că, de pildă, ucr. *lytvyn* (pol. *Litwiniec*<ucr.) însemna, în evul mediu, nu numai „lituan(ian),ci şi „bielorus" şi „ucrainean din Polesie"[136].

Dacă avem în vedere ponderea mare, în toponimia feudală de la noi, a antroponimiei (ca şi aiurea, de unde cerinţa unor specialişti de a nu se studia toponimia decît după ce se inventariază şi se elucidează antroponimia[137]), poate cu unele deosebiri între cele două ţări române, cum susţine I. Donat[138], ceea ce a făcut ca multe dintre oiconimele care ne interesează să-şi primească numele de la o singură persoană (întemeietor, proprietar, conducător acolo[139]), ca şi împrejurarea, foarte frecventă că numele de familie *Rusu* le-au putut purta, de pe atunci, ucrainenii deja românizaţi ori chiar românii (precum n. fam. *Oros* era purtat în Ardeal şi de români)[140], avem obligaţia să manifestăm maximă prudenţă cu privire la „suportul" etnic al toponimelor vizate.

Cu deosebire pertinent este faptul ca etnice ca acestea, cu funcţii diversificate, să le aşteptăm la periferiile teritoriului populaţiei respective, dar ţara noastră nu este singura „periferie" pentru etnicul aici dezbătut. Cu aceasta, atingem cea de-a doua coordonată, şi anume

---

[134] Dinu C. Giurescu, *Ţara Românească în secolele XIV—XV*, Bucureşti, 1973, 144—146, 218, 242, 245, 257, 258, 292. (Cf. aici, p. 33 u., despre penetraţii etnice străine în Muntenia). Date mai numeroase despre satele numite *Ruşi*, dispuse pretutindeni în Moldova (unde la 1468 este atestat satul *Rusciorii* pe Suceava, lîngă *Reuseni)*, în judeţele Suceava, Botoşani, Dorohoi, Iaşi, Roman, Tutova, Tecuci, la I. Nistor, *Românii şi Rutenii în Bucovina*, Bucureşti, 1915, 14, 16, 23 (cf. şi 12, despre *slobozii*, încă din sec. al XV-lea, despre *scutelnici*, *lude=liuzi(i)* etc., „entopice" despre a căror extensiune date se găsesc în I. Iordan, *op. cit.*, 198—204 ; M. Vlad, *op. cit.*, 77 u. şi 117 u.). Trebuie reţinută din nou mărturia lui D. Cantemir, *loc. cit.* : în Moldova, alături de greci, albanezi, sîrbi, bulgari, poloni etc., se găseau şi „cazaci şi ruşi", dar polonii şi cazacii erau mai ales oşteni ori slujitori de curte, pe rînd „ruşii" şi ungurii au fost, aici, într-una în stare de şerbie.

[135] I. Iordan, *op. cit.*, 281, n. 10. Vezi şi *supra*, nota 90 ş.a.

[136] Vezi I. Lobiuc, *Influenţa*, 52—53 şi *passim*.

[137] Este părerea, de pildă, a lui S. Rospond, J. Svoboda ş.a., cf. P. P. Čučka, *Antroponimija Zakarpattja*, Užhorod, 1970, 21.

[138] *Consideraţii istorice asupra toponimiei româneşti*. II., LR, 1965, nr. 2, 283. Pentru ansamblul problemei, vezi Idem, *op. cit., II, 278* u. (ca şi *I., LR*, 1964, nr. 6, 615—621 şi *III, Ibid.*, 1965, nr. 6, 671—675) I. Iordan, *op. cit.*, 154 u. ; E. Petrovici, *Studii*, 275 u. ; A. Eremia *Nume, 71* u. şi, recent, Idem, *Graiul pămîntului*, Chişinău, 1981, 72 u., unde se expune, convingător, soarta, pe etape, a obştiilor săteşti şi a proprietăţii feudale şi cauzele, ca şi efectele structurale, ale creării diverselor tipuri de toponime antroponimice (cf., în special, 75, despre comunităţi numite *patronimii*, ca şi statistica : de această origine sînt cca. 800 de oiconime din R.S.S. Moldovenească ; cf. şi discuţia despre *fortonime*, 81 u., şi despre *toponime migratoare*, 78—81).

[139] Vezi nota precedentă. Un caz elocvent îl constituie top. *Dolhasca, Dolheşti* (Suceava [deşi despre acesta N. Iorga credea că a fost întemeiat cu coloniştii „ruteni" într-o perioadă mai nouă, cf. A. şi M. Niculăiasa, *op. cit., 28—29*] ; Tîrgu-Neamţ ; Huşi), *Dolheni* (Vaslui ; existent şi în Ardeal), care ar trebui explicate (cf. I. Iordan, *op. cit.*, 115, şi Gr. Ţopan, *Nume proprii cu dublă valoare onomastică*, LR, 1972, nr. 3, 243—245) exclusiv printr-un antroponim * *Dolha*, cum s-au numit, după localitatea cu acest nume, urmaşii voievodului Ladislau din Maramureş.

[140] Cf. actualele prenume şi nume de familie *româneşti* din diverse părţi ale Ardealului *(Rusu, Muscalu, Cazacu* etc., pentru care vezi referinţe la I. Lobiuc, *op. cit.*, 169—170), de fapt, de prin toată România de astăzi.

b) *a circulației etnonimelor.* Chiar dacă se crede că acestea nu țin de toponimie[141], aici sînt de semnalat două aspecte. Este posibilă derivarea unui etnic de la numele țării respective chiar pentru popoare (populații) neînvecinate direct, dar nici dispuse prea departe de teritoriul limbii date. Este cazul, bunăoară, al apelativului *litfă* (<*litvă*), obținut — conform unor dicționare — din toponime (astfel, după CADE, <*Litfa, Litva* „Lituania"< sl. *Litva*). Pe de altă parte, se pare că *etnicele* nu numai că pot circula prin tot felul de limbi ca atare, dar că *pot fi onimizate și fără prezențe etnice efective* corespunzătoare. Este cazul chiar al etnicului *rusь*(*< *rusb*), pătruns — cum ne încredințează specialiști dintre cei mai competenți — foarte de curînd (imediat după secolele VIII—IX) în antroponimia sîrbească, în care formațiile respective (obținute pe calea mai ales a „derivației semantice", dar și a patronimizării etc., ajungîndu-se pînă la cazuri în care nume personale ca *Rusinь, Rusinovikь, Rusko* etc., bine atestate — deși prin exemple singulare — începînd cu veacul XII pînă într-al XV-lea, se acordau cu ignorarea semnificației originare „descendent dintr-un mediu etnic determinat") realizează un „microcîmp" onomastic bogat în reprezentarea „tematică", lexical-semantică și în cea formală, din care — este drept — nu lipsesc și *autoetnonime*[142]. Soluția pare simplă : antroponimele sîrbocroate atestate (în primul rînd din *Monumenta serbica* editate de Fr. Miklosich, Viennae, 1858, secțiunea *Nomina Ragusinorum)* sub numele de *Pecenjažikь, Bulgarinь, Kumanicь, Lěch*[143], *Vlacho* și *Vlachovikь, Ugrinь, Chrbvatinь, (~-nikь),* *Bojko* etc., puteau reprezenta, inițial, reprezentanți ai triburilor respective, dovada convertirii etnicului în antroponim constînd în aceea că purtătorii lor nu mai sînt străini [ne întrebăm, însă, dacă siguranța mărturiilor documentare este suficientă în acest sens, chiar dacă autorul consideră ca mai plauzibilă lingvistic transformarea *directă* a etnonimelor în antroponime, transformare petrecută (în cazul numelor ca *Rusinь* etc., atestate din secolul XII), încă în veacurile VIII—IX și marcată atît semantic, cît și formal[144]]. De fapt, ne aflăm în fața și a unei alte probleme, deosebit de complexe, a slavisticii, aceea a „coincidenței" și „repetiției" unora și acelorași etnonime în diverse spații ale universului lingvistic slav și a mărturiei acestora despre migrațiile triburilor slave începînd cu sfîrșitul perioadei slave comune[145]

---

[141] V. A. Nikonov, *Vvedenie v toponimik*, Moscova, 1965, 31, după care temele etnonimice extrase din toponime sînt foarte nesigure. Cf. 37—38 : ceva mai sigure sînt perechile corelate printr-o opoziție, ca *Russkij Brod — Tatarskij Brod* etc. [deși nu toate exemplele citate aici ca *etnonimice* sau măcar demografice sînt homoplane, unele fiind, de fapt, heteroplane : *Russkaja Kazanka — Vojskovaja*~].

[142] Vezi I. M. Železnjak, *op. cit.*, 247 u. (cf. 249 : „Transparența etimologică a antroponimelor sîrbocroate date frînă extinderea acestor nume proprii", dar ele au ajuns la patronimizare : *Vlacho Sorьgočevikь, Chrbvatinь dětkь, Pilipь Pecenězikь, Rusinь Bolеslavikь* ș.a. ; 252 : „Între pătrunderea în limba slavilor de sud a etnonimului **rusь* și apariția antroponimului corespunzător se află, probabil, un interval de timp scurt", deși evoluția semantică a fost încetinită de omonimia dintre etnonim și antroponim).

[143] Subliniem, cu acest prilej, necesitatea de a se studia, în română (și în limbile vecine), și seriile de *sinonime* etnonimice, pătrunse, destul de timpuriu, din diverse izvoare și pe căi diferite, cf. *polon(ez), poleac, leah* ș.a. din dacoromână (cf. și lat. *polonus).*

[144] Oricum, autorul precizează că „nu toate numele personale slave cu radicalul **rusь* au aceeași origine. Probabil, sîrb. *Rusinь* (de unde *Rusinovikь*) poate fi inclus la antroponime deetnonime, pe cînd *Rusko* poate și o formă trunchiată de la numele de tipul *Rusmir* (cf. pol. *Rus, Rusawa, Rusota)*" și că „În veacul al XII-lea numele de persoană formate de la etnicul * *rusь* făceau parte [deja — I.L.] din sistemul antroponimic sîrbesc. Totuși, productivitatea lor era redusă. În sîrbocroata actuală ne este cunoscut doar numele de persoană *Rusmir* (feminin *Rusmira)*" (p. 251, 252). Cf., acum în urmă, valorificarea etimologică a antroponimelor sud-slave la acad. I. Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, București, 1983, 400 u.

[145] Cf. O. N. Trubačev, *Rannie slavjanskie etnonimy — svideteli migracii slavjan*, „Voprosy jazykoznanija", 1974, nr. 6, 48—67 (în speță, paragraful I. *Slavii și Carpații*, 49—53).

(deşi, faţă de acest „miraj" migraţionist, în teoriile relative la etnogeneza slavilor primitivi şi la istoria grupărilor slave ulterioare nu lipseşte poziţia „autohtonistă", impropriu-zis „statică", care admite deplasări de triburi urmate de *reveniri* în spaţii iniţiale [146]. Prin unele componente şi aspecte, problema interesează şi istoria, lingvistica şi toponimia românească (cf., *supra*, opinia despre *croaţii albi* [147]; circulaţia timpurie a etnicelor în spaţiul dacoromân se impune cercetării toponimice, în măsura în care, prin (re)semantizare şi formalizare (derivare etc.), ele au putut genera direct toponime, cf. top. *Lingina*, de lîngă Zlaşti în Hunedoara, care, după E. Petrovici şi în contra lui I. Kniezsa, ar proveni din magh. *Lengyen*, iar acesta din v. rus. **lędzanŭ* „polonez" [148].

Cu privire la diversele procese la care sînt supuse etnicele (polisemantizare, de- şi resemantizare, substituţii de sensuri etc.), un exemplu instructiv ne duce la cea de-a treia coordonată din sfera funcţionării apelativelor etnonime, şi anume c) *natura lingvistică a toponimiei din nord-vestul dacoromân*. L. Dezsö declară că nu se poate şti etnia populaţiei din aşezările conţinînd, în denumirile lor, etnicul *thót* pentru veacurile XIV—XV, întrucît abia în sec. al XVII-lea acest nume comun capătă semnificaţia de „slovac", în maghiara veche el denumindu-i pe „slavi (în genere)" [149] (adăugînd, însă, că aceasta nu înseamnă că acolo nu puteau locui şi ucraineni, maghiari, etc., cu aceleaşi drepturi ca şi slovacii [150]). În cazul nostru, părerea mai veche (a lui E. Móor, împărtăşită şi de N. Drăganu) despre participarea slavilor vestici la crearea toponimiei slave timpurii de la noi a fost, cum se ştie, reactualizată de către prof. P. Olteanu, după care slavii estici s-au aşezat, la sud de Carpaţii nordici, peste un alt strat, mai vechi, de slavi, anume slovaci [151] : Opinia n-a fost argumentată convingător, îndeosebi în cazul apelativelor, şi, dealtfel, nu a admis-o nici E. Petrovici [152]. Nu credem, apoi, că are dreptate autorul cînd crede că numiri ca *Oroz-Ruska* [nesemnalată şi rămas, în această sintagmă, tautologia !] sau precizări documentare ca „dux *Ruizorum*" (Bihor, a. 1031) ori „sepulcrum *Ruthenorum*", date sau făcute la adresa slavilor estici, aveau drept scop să-i deosebească de vechii slovaci. Putea fi aici, deopotrivă dacă nu mai degrabă, nevoia distingerii de români şi chiar de unguri. Într-adevăr, N. Drăganu a semnalat în documentele maghiare tocmai o asemenea distincţie : „Şi în noaptea trecută au sculat satul mare rusesc pentru că sînt *Ruşi, nu Români*, Ideciul-rusesc, adecă Ideciul-de-jos" (a. 1604), în traducerea autorului, care mai semnalează că „Locuitorii *Ilişuei* (ung. *Alsóilosva)* din acelaşi judeţ [Someş — I. L.] sînt numiţi în conscripţia cetăţii Ciceului de la 1405 „Rutheni" şi *sînt deosebiţi de Unguri şi de Români* (subl. ns.), dovadă că vorbeau încă ruteneşte" [153]. Dealtfel, acolo unde cancelaria maghiară nu a tradus asemenea oiconime „postetnice", se vede clar diferenţa formală între toponimele ucrainene şi cele slovace : satul *Russkoe Pole* a fost numit de maghiari *Ruszkóc*, iar de slovaci *Ruskovce*, pe cînd modelul derivativ ucrainean este *Ruskove*, propriu-zis *Rusove* şi chiar *Rus'ke* [154].

Înainte, I. Bărbulescu negase orice semantică etnică toponimelor aici în discuţie, pe motivul — invocat şi de A. Petrov, care, în această chestiune îl urma pe S. Wolf [155] — că în germană, prin secolul XIV, două cuvinte asemănătoare : *Ruize* „rus(esc)" şi *riuze* „rîu, pîrîu" s-au confundat într-unul singur : *reuss/rus(s)*, deci, că toponimele din Ardeal (în sens larg) cu *Reuss* pot fi legate de verbul *rinnen* [156]. Acest fapt ar putea fi şi ignorat, cît timp aşezările citate aveau şi numirea paralelă maghiară, iar magh. *Orosz* a însemnat doar „rus" şi nu altceva

[146] Cf. V. P. Petrov, *op. cit.*, 3—10.
[147] Cf. O. N. Trubačev, *op. cit.*, 51 : *croaţii albi* = croaţi de apus.
[148] *Studii...*, 183—184.
[149] Această ipoteză a lui I. Kniezsa este acceptată ca sigură şi de către P. P. Čučka, în *Praci XII*, 369 n. 4.
[150] L. Dezsö, *op. cit.*, 35.
[151] *Numiri slave în Transilvania de Nord*, LL, III, 185—214.
[152] Cf. SCL, 1959, nr. 3, 339. Vezi şi Gh. Mihăilă, în RSl, IV, 11 u.
[153] N. Drăganu, *op. cit.*, 279 şi n. 1, 457.
[154] Cf. L. Dezsö, *op. cit.*, 256.
[155] Cf. I. Pankevyč, *Ukrajins'ko-bolhars'ki movni zvjazky...*, 216.
[156] I. Bărbulescu, *op. cit.*, 71. Cf. DOR, s. v. *Rus* (v. şi **infra**).

(vezi, totuşi, imediat mai jos). N. Drăganu trecuse, fără să se împiedice, peste acest argument: „cînd documentele vorbesc latineşte de «Rutheni», iar ungureşte de *orosz* (cf. *Miercurea, Sereţel, Ruscior, Rus* etc., nu mai putem spune că [se citează din slavistul ieşean] «Numele cu *Rus* din ţinuturile Transilvaniei, îndeosebi unde sînt colonii vechi de Saşi, poate fi mai curînd derivat (sub forma *rus* şi *reuss* s. ex. în *Reussbach)* din participiul *runs* luat ca substantiv al verbului vechi german *rinnen* care înseamnă: curgere, izvor, rîu, patul rîului; în limba Alemanilor acest cuvînt sună chiar *rûs, russe, ruese*»" [157]. De fapt, un alt considerent ne obligă să punem la îndoială mărturia „etnică" a toponimelor intracarpatice de tipul dat. Nu toate dintre ele pot fi puse în relaţie cu etnonimul *rus,* întrucît foarte multe provin de la antroponime (cf., în special, lista din tratatul acad. I. Iordan, v. *supra),* care nu derivă de fel din etnicele *rus, rus'kyj (-ka, -k'e), rusyn, rusnak* etc., ci din omonimul slav comun **rusъ* „blond; roşcat". Asemenea antroponime există şi la bulgari (nume de persoane *Rusi, Rusko, Rusan, Rusen, Rusa, Ruska, Rusana., Rusena, Rusyna* ş.a. [158]), ca şi la sîrbi *(Rusyn,* deja în secolul XII, *Rusinovik* — secolul XIII, *Rusko* — secolul XIV, azi *Rusmir,* feminin *Rusmira* [159], cf. şi *supra,* p. 38). Este limpede că pentru sudul şi sud-vestul dacoromân explicaţia prin antroponime de aceste surse este mai verosimilă şi, ca atare, preferabilă.

Pentru vestul dacoromân trebuie neapărat să se ţină seamă de faptul că scribii maghiari au identificat antroponimul *RUS(U)* cu etnonimul *rus* şi l-au „tradus" pe cel dintîi tot prin *Orosz.* De aici, în documente „dublete" de tipul *Orosz (Rusz) Demian,* a. 1715, sau faptul că una şi aceeaşi persoană este numită, într-un act din a. 1715, *Rusz Lazer,* iar într-un act ulterior, din a. 1720, *Orosz Lazar* [160].

Concepţia „etnicistă" se regăseşte nu numai în tratarea toponimiei, ci şi în cea a antroponimiei. Apelativul este implicat, cu întreaga sa „putere etnică", în relaţie directă atît cu numele de locuri, cît şi cu numele de persoane, fără să se mai aibă în vedere şi să se specifice — conform principiului etimologiei imediate, preferabil şi aici, nu numai în etimologia lexicului comun — participarea indirectă şi distanţarea cronologică, ca şi posibilităţile şi canalele reale de circulaţie a etnicului în cazul toponimelor derivate nemijlocit din antroponime şi al acestora din urmă obţinute din cele dintîi. Pentru etnicul aici în discuţie, ca bază derivativă nemijlocită a *toponimelor etnonimice* — cum le numeşte autorul — create de populaţia moldovenească optează A. I. Eremia, care distinge ca structuri specifice „limbii moldoveneşti" următoarele: a) etnic + sufix: *Bulgărica, Moldovanca, Rusca, Ucrainca;* b) etnicul la plural: *Bulgari, Lipoveni, Ruşi* [161] ş.a.; c) toponim (ori alt cuvînt) + etnicul substantivat (în nominativ ori genitiv, la singular ori la plural): *Baurci-Moldoveni* (în opoziţie cu *Tatar-Baurci,* acesta redenominat ca *Tătăreşti), Vadul-Turcului, Valea-Rusului, La-Bulgari* [am respectat grafiile autorului] etc.; d) toponim (alt cuvînt) + etnicul ca adjectiv: *Badicul-Moldovenesc* (în opoziţie cu *Badicul-Rusesc,* redenumite azi, comemorativ, ca *Rumianţev), Mahalaua-Ruseasca, Fîntîna-Turcească* etc. Precizînd că în discuţie intră şi numele de locuri şi de localităţi *(Valea-Rusului,* sat, ca şi *Lipoveni, Moldovanca, Ucrainca* etc., dar *Rusca* — numele unei văi „n satul Lăpuşna etc.), autorul, e drept, consideră ca necesar de admis „că unele dintre ele ar putea să aibă la bază nume de persoane de proveniență etnonimică". Astfel, „Antroponime la origine sînt, după toate probabilităţile, numele de localităţi: *Ruseni* (raioanele Anenii-Noi, Edineţ), *Ruseşti* (Kutuzov), *Ţigăneşti* (Străşeni) ş.a." [162]. Periodizînd antroponimia „moldovenească", într-o lucrare consistentă şi serioasă, M. Cosniceanu stabileşte pentru perioada a doua (după începerea contactului etnic cu slavii, deci de prin sec. al VII-lea) uzul ca nume de persoane şi al numelor etnice, a căror majoritate are „în documentele slavo-moldoveneşti [...] forma slavă

---

[157] *Op. cit.,* 458—459.

[158] Vezi *Praci XII,* 370 şi n. 5.

[159] În Maramureş, numele *Rusko* este atestat deja la 1305 *(Ibidem).*

[160] Într-adevăr, notări ca *Rus Havriscsuk, Rusz Indrics, Ruszko Laszlo* şi invers: *Orosz...* pentru aceleaşi persoane probează traducerea numelui personal *Rus* prin *Orosz,* care, astfel, se converteşte într-un pseudoetnonim (Praci XII, 370).

[161] Vezi, pentru acesta, şi Cr. Ionescu, *lucr. cit.,* 201.

[162] *Graiul pămîntului,* Chişinău, 1981, 66—70.

(Armanka, Bălgarin, Grečin, Litovka, Ruska, Saska, Syrbka și *Syrka, Ugrin* (de unde *Hrinko* și *Chrinko), Škjauka* ș.a.). Cercetătoarea face, aici, unele delimitări necesare și întemeiate : *„Prenumele,* mai ales cele feminine, provenite din nume etnice, *nu pot fi confundate cu poreclele și supranumele* formate mai tîrziu din nume etnice, cu scopul de identificare a unei persoane și folosite ca elemente adăugătoare pe lîngă prenumele respective *(Ivașcu Armeanul, Toader Rusul, Simion Turcul* ș.a." [163]. Aderînd la opinia lui I. B. Albescu că prenumele provenite din etnice au apărut din simpatia, admirația sau interesul față de poporul respectiv, vestit pentru anume calități [care anume, căci nici prenumele în sine nici contextele documentare în care ele apar nu semnalizează explicit vreun sentiment, vreo atitudine din partea creatorului ori a utilizatorului de prenume ? — I. L. [164]] : *„Neagșa,* fiica *Rusăi"*, a. 1492 ; „de la Condrea și de la soția lui *Greaca"*, a. 1471 ; „copiii Ancăi, și Mihail, și *Țiganca,* și *Ștefănia"* (a. 1609), autoarea conchide, în mod ferm, că *„Prenumele provenite din etnonime nu indică apartenența etnică sau proveniența dintr-o anumită țară, fenomen specific numelor de familie"* [165]. Distincțiile acestea sînt aplicate, consecvent, și la studierea genetică și structural-funcțională a numelor de familie. Întocmai ca la alte popoare și în alte limbi (cf. în germană : *Pohl, Pollack, Bohm,* în slovacă : *Polak, Uhrin,* în ucraineană : *Venger, Ohrin, Voloch, Lytvyn, Moldavan, Moldavčuk, Nimec', Švab, Prus, Poljak* etc.), numele de familie (avînd surse bogat diversificate) care provin de la etnice, în forme inițiale sau derivate [citățm cele care ne privesc aici : *(Rusu, Rusuleț, Rusuleac, Ruscan(u), Rusan(u), Rusnac* [166], *Rustea, Ruscă, Rustăcel),* nu indică toate „migrația anumitor persoane sau popoare", altele motivîndu-se printr-o notă ironică la adresa unui popor, care se deosebește prin anumite obiceiuri, ocupații, sau este vestit prin anumite calități" [167]. Sînt de reținut și concluziile desprinse aici cu privire la caracterul de semn lingvistic și la conținutul semantic al numelor proprii, în speță al prenumelor și numelor de familie, care pot fi studiate numai în plan diacronic, de-a lungul celor trei etape de transformare a apelativelor în nume proprii (1. etapa numelor descriptive, 2. a antroponimelor și 3. a numelor formate de la acestea din urmă) : „lipsa unei noțiuni permanente, unirea ocazională cu diferite noțiuni, lipsa sinonimelor și omonimelor [168], neputința de a le traduce dintr-o limbă în alta ș.a.", antroponimele neputînd „fi incluse în dicționarele bilingve", ci numai în cele „etimologice și de transcripție" [169].

Cu privire la prenumele *Rusca,* ca și altele, un *„nume individual"*, adică „atribuit de la naștere, obligatoriu, neereditar și cu funcție denotativă unică", cercetătorii Aspazia și Corneliu Regus au ajuns, recent, la concluzia — bazată pe examinarea celor 432 de antroponime reprezentînd numele a 3872 de femei atestate în documentele slavo-române dintre a. 1384 și 1600 — că numele individuale *Negrita, Rusca, Sorae, Urăta* „provin din nume comune ale limbii române", că nu sînt argumente pentru a nega numelui *Rusca* aceeași funcție antroponimică ca și a întregii serii inventariate, ba mai mult, că *„Rusca,* spre deosebire de *Armeanca, Comana, Greaca, Sasca* etc., care au la bază nume comune etnice, „nu trebuie raportat la numele etnic (vezi DOR, p. 365), ci la bg. *Rus, Rusa* (< *rus* „blond", Ilčev)" [170]. Concluzia aceasta nu poate fi, însă, generalizată, ea rămînînd valabilă

[163] *Studiu asupra numelor de persoană,* Chișinău, 1973, 23.

[164] Opinie preluată, anterior, de N. A. Constantinescu (v. *infra,* 46).

[165] *Op. cit., ibid.* Cf. și sublinierea faptului că, pînă la victoria celor calendaristice, prenumele „de origine daco-romană" și slavă au circulat paralel și vreme îndelungată (cele dintîi, pînă prin sec. XVII—XVIII) : *Alba, Bela, Grozava, Mîndra, Naradca, Rusca, Sorița, Urita* etc. (p. 21).

[166] Deși etnicul are și alte forme și variante (unele, din păcate, neinventariate în DLR) ca *rusac* „rus" (creație românească învechită), cf. SMFC, VI, 48, *rusneac,* acesta împrumutat și avînd o „vagă nuanță peiorativă" (Al. Graur, *Nume de persoane,* 113), *rusin / ruțin* etc.

[167] M. Cosniceanu, *op. cit.,* 82 (cf. și 95, 100, 103—104, 145).

[168] *Ibid., 118 :* „antroponimele, ca unități lexicale, se caracterizează prin lipsa poliemiei, adică n-au sinonime".

[169] *Ibid.,* 120. (Cf. 96 : *Rusiceac,* antroponim preluat după 1812).

[170] *Antroponimele feminine — nume individuale din documentele slavo-române (sec. XIV—XVI),* SCL, XXXV, 1984, nr. 3, 212, 214, 222 (în listele de frecvență, *Rusca* apare pe locul al 49-lea, ca nume a 13 femei).

pentru o parte de fapte şi, desigur, în primul rînd pentru Muntenia. Urmînd să revenim la examenul critic al acestei ipoteze, trebuie să ne oprim, însă, asupra unui alt argument care anulează informaţia semantică etnică a seriei de *ruşte* de care au vorbit învăţaţi ca N. Iorga, Gh. Ivănescu şi I. Iordan (vezi *supra*), care au ignorat faptul că toponimul *Rusca* şi derivatele apar în sintagme atît de eterogene (personale, descriptive, strict topografice etc.), cu aplicare la realităţi geografice diverse şi cu o concentraţie geografică atît de evidentă, încît, dacă adăugăm şi cronologia fatal variată a denumirilor, etnicul *ruscă* „ucraineancă; rusoaică" — chiar lăsînd deoparte împrumutarea lui „integrală" sau formarea feminineului, prin moţiune, în româneşte, ambele căi fiind realmente folosite, cu pondere diferită însă — ca bază a lor şi ca mărturie a unor prezenţe etnice est-slave efective în regiunile respective se exclude de la sine în plan etimologic. Deja M. Ştefănescu se gîndise la explicarea *ruştelor* toponimice prin unii termeni botanici ori entopici româneşti populari, prin apelative cromatice ori prin antroponime (*Roşani, Roşca; roşie; ruscă* „înclinaţiunea, panta, povîrnişul unui deal", apelativ entopic comunicat autoarei din Drăgăneşti-Olt, de la care i se părea posibilă, poate şi prin pl. *ruşti*, derivarea lui *Ruscioru; ruşi de toamnă, ruscuţă primăvăratică, ~ tomnatică*), găsind coincidenţe şi în Bulgaria (*Ruska-Bela*, sat in regiunea Vraca)[171]. Reţinem, de aici, topo-apelativul *ruscă*, denumind *„o formă de relief negativă)* într-o formă de relief pozitivă (mal, frunte de terasă, deal, munte) (subl. aut.)", anume „despicătură, curmătură, şa", înregistrat de C. M. Ştefănescu în lunca Dunării din zonele Turnu-Măgurele, Zimnicea şi Giurgiu, apoi, în stînga Oltului prin Slatina şi Drăgăneşti, în Carpaţii Sudici (Caransebeş, în care hidronimul *Rusca* s-a extins asupra văii întregi, a satelor *Rusca* sau *Rusca Montană* şi *Ruşchiţa* de pe ea, şi a întregului masiv muntos *Poiana Ruştii* ori *Ruschii* şi, livresc, *~ Ruscăi)*, în Bucovina (Vatra Dornei, unde pîrîul *Rusca* a „iradiat" ca nume al unui deal şi al unui sat), precum şi în delta Dunării (Tulcea), aici cu accepţiile „spărtură mare într-un grind", „ruptură mare", „peribloină mare"[172]. (Părerea lui H. G. Kräutner că numele munţilor *Poiana Ruscăi*, ca şi numele altor localităţi situate în regiunea principalelor centre dacice şi romanice de la începutul mileniului I e.n., „este de origine latină şi derivă din «Poiana Rustica»", cu sensul de „loc despădurit, poiana de la ţară, din afara urbei, sau din aria ţăranilor"[173] ţine de domeniul etimologiilor fanteziste). Existenţa apelativului *ruscă* şi a derivatelor ori variantelor, confirmate de DLR (SN), t. IX *(R)*, 1975 (unde, sub *ruscă*, (reg.), cu varianta *ruşcă*, găsim, pe lîngă 1° nume dat animalelor domestice cu pete roşii în jurul ochilor sau pe bot, şi 2° „deal, rîpă (cu pămînt roşu), drum peste deal sau prin rîpă" <*rus*$_2$ (înv. şi reg.) „de culoare roşie, roşcat" <bg. *рус*, scr. *rus)*, deşi autorul citat declarase că apelativul geografic *ruscă* nu-şi găseşte vreun corespondent „cît de cît asemănător, ca formă şi conţinut" în limbile vecine ori în cele cu care româna a contactat"[174], şi, de asemenea, de ALRM SN (rămas, iarăşi, nevalorificat în DLR SN !), vol. al II-lea, h. 812 : în pct. 899 (din sudul Munteniei) s-a obţinut *ruscă* pentru noţiunea de „cheie (între doi munţi sau două dealuri)". Tematic, aici aparţine şi entopicul *ruşchiu „loc sau pămînt rău"* (înregistrat în DLR doar pe baza unei comunicări din Banat, deşi în DR, III, 680 ş.a., l-au discutat S. Puşcariu, care îl explica prin lat. **rusculum* „moşioară" sau, mai curînd, prin lat. **rusculum* „grămadă, gunoi", şi V. Bogrea[175]). Oricum, cu opinia că *Rusca* din *Poiana Ruscăi* nu semnifică „rusoaică", ci „despicătură" se declară întrutotul de acord şi acad. Al. Graur[176].

V. Bogrea susţinuse că etnice ca prenume nu sînt un fenomen neobişnuit (DR, I, 213), dar precizase că, de pildă, oiconimul *Romaneşti* din Dolj „nu poate fi considerat ca o numire după naţionalitate cum ar fi *Românesti*, deoarece baza

---

[171] *Op. cit.*, p. 3.

[172] *Ruscă*, LR, 1967, nr. 6, 521—523.

[173] *Munţii Poiana Ruscăi. Ghid turistic*, Bucureşti, 1984, 10.

[174] C. M. Ştefănescu, *lucr. cit.*, 523.

[175] Apropierea poate fi şi etimologică, cum credea V. Bogrea, care explica prin acest apelativ top. gorjan *Ruşchiu* (ca şi *Ruşchia*, hotarul *Ruşcăi)*, DR, III, 867—868, după cum tot el identifica antrop. armean din Ardeal *Roska* cu *Roşca(roşcat (Pagini istorico-filologice*, Cluj, 1971, 337).

[176] *Op. cit.*, 53.

lui e n. de familie şi n. de botez *Roman*" (DR, III, 867). Este de mirare faptul că acad. I. Iordan, care a respins informaţia etnică a unor toponime ca *Vlăsia, Voloseni* ş.a., îndoindu-se de aceeaşi valoare a top. ca *Româna, -u(l), -eşti* etc., pînă la stabilirea prealabilă dacă *sensul temei* este de „român" sau dacă e vorba de n. pers. *Roman*[177], a acordat credit deplin, în plan etnic, familiei toponimice *Rusca* etc., ajungînd chiar să includă eronat, în familia top. *Leahul*, şi oronimul *Poloneanca*, care, de fapt, are la bază un entopic ucrainean identic cu bg. *planina*[178].

Cu toată bogăţia de date din DOR, prelucrarea acestora de către N. A. Constantinescu este, nu o dată, contradictorie şi, destul de des, nesigură. Deşi afirmă că *etnicele* ca *prenume*, ca nume de botez atît la femei *(Armeanca, Greaca, Rusca, Sasca, Ţiganca* ş.a.), cît şi bărbaţi *(Frîncu, Rus, Sas, Tătar* etc.) „nu acoperă un alogen, ci numai sentimentul purtat unei naţii", ba, chiar mai tranşant, că ele *„nu exprimă niciodată apartenenţa etnică"* [subl. ns.], el admite, iarăşi după I. B. Albescu, că astfel de prenume indică şi „apartenenţa etnică imediată sau îndepărtată", ca şi „provenienţa dintr-o ţară". Relativ la etnicul de care ne ocupăm, autorul afirmă : „O şi mai largă răspîndire ca *prenume* (subl. ns.) şi ca nume de familie are etnicul *Rusu, Ruse* la bărbaţi, *Rusa, Rusca* la femei şi variantele lui : *Rusan, Rusin* [de apariţia acestuia la dacoromâni, ca şi de variantele sale precum *ruşin, Ruşin*, iarăşi în ipostază dublă, de apelativ etnic şi de nume propriu, ne vom ocupa în partea ultimă a lucrării, el oferind date elocvente privind procesele de colonizare din ţările române în vechile lor hotare], *Rusman, Rusoi* [lipsesc „variante" ca *rusn(e)ac, rusac, ruşac, ruşceac*], luate ca nume de familie. În Moldova s-a răspîndit, prin maramureşeni, forma maghiară a acestui etnic : *Orăş, Oroş, Oriş, Oriş*, de unde derivă şi Orăşanu [?]" (p. XLVIII, XLIX). Înlăturînd etimologia lui V. Bogrea pentru germ. *Reuss* „rus" (ung. *orosz* în favoarea ung. *ravasz* „şiret" (care ar explica antrop. mold. şi ard. *Ravas*, ca şi top. mold. *Răuseni*, scris greşit, după el, ca *Reuseni, Ruseni, Răuşeni, Reuşeni*, p. 359—360, s.v. *Răus)*, autorul tratează, totuşi, cea mai mare parte a faptelor puse în discuţie de noi s.v. RUS „etnic, luat, ca şi alte etnice, în funcţia de prenume, din care se creează, în a doua generaţie, un patronim sau n. de familie, aşa că el nu poate indica întotdeauna originea etnică ; mai intervine şi sensul de „blond, roşcat" (Tiktin) al cuvîntului *rus* ca şi în l. sud-slave (Miklosich) şi adj. rom. *rus, rusav* cu acelaşi sens. *După 1775 „Rusu" indică numai originea etnică* [?] (subl. ns.) (p. 364—365).

Analizînd, în ultimul său volum, relaţia dintre antroponime, unele avînd chiar funcţia de prenume, şi etnonime, acestea puse de unii lingvişti la baza celor dintîi, prof. I. Pătruţ, printre alte etnice (ca *berinde(i), calmuc, got, leah, sas, uz* ş.a., neagă această explicaţie, căci numai cîteva antroponime ca *Sas(u), Rus(u), Tot* „pot proveni din etnonime (au fost deci supranume), dar pot fi şi hipocoristice la origine" [179]. Cu deosebire criticabilă i se pare autorului afirmaţia din urmă (citată imediat mai sus) a lui N. A. Constantinescu, căci nu există un repertoriu antroponimic pentru întreaga ţară şi pentru că numele de familie *Rusu(l)* este, adesea, la origine un supranume ori un prenume (ca în cazul, citat de noi *supra*, al *Rusului* din Floceşti). În special formele *Rusa=Rusul* şi *Ruse* „nu pot fi formal, în nici un fel, explicate din [etnonimul] *rus*. Ele, ca şi *Rus, Rus(ul)* cu funcţiunea de prenume trebuie raportate la formele slave (cu sufixul *-s-*, cf. *On. rom.*, p. 24, corespunzătoare : cf. bg. *Rúso* nb, *Rúse* nb, *Rúsi* nb, *Rúsjo* nb (Ilčev) ; scr. *Rus, Rusa* nf (RJA)". (În nota 33, învăţatul clujean pare a se îndoi de etimologia lui Ilčev, după care *Rúse, Rúso, Rúsjo* sînt forme paralele ale lui *Rúsi*, acesta derivînd din rus „blond, roşcat") [180].

Ipoteza prof. I. Pătruţ deespre originea străină în dacoromână a „familiei" antroponimice date şi despre unicitatea sursei de împrumut (cea sud-slavă) nu ni se pare, însă, ireproşabilă şi, de aceea, vom reveni la ea. Nu este, de pildă, obligatoriu, ca varianta *Rusa* să fie întotdeauna echivalentă cu *Rusul* şi, dealt-

[177] *Op. cit.*, 305, 299—301.
[178] *Ibid.*, 276.
[179] *Nume de persoane şi nume de locuri româneşti*, Bucureşti, 1984, 16 u., în special 28.
[180] *Ibid.*, 23.

fel, ea nu există numai în sîrbo-croată. Din documentele maramureşene (prea timpurii, ca să admitem, acolo, o influenţă sîrbească însemnată) P. P. Čučka semnalează formele *Rus* şi *Rusa* ca nume de iobagi[181], încît cea de-a doua poate fi tot atît de „masculină" ca şi prima. Apoi, mărturiile din documentele slavo-moldoveneşti (v. *supra*) nu îngăduie dubii în unele privinţe. Chiar din punct de vedere etimologic, unele din toponimele de care ne ocupăm comportă şi alte explicaţii. Deja M. Costăchescu indicase ca etimon pentru top. *Rusciorii* pe Siret (lîngă Roman), a. 1436 ş.a., antrop. *Ruscó* (= *un Rozca* Petru pe Cobîle deţinea satul *Roşiori*)[182]. Tot aşa, *rusin* şi *Rusin* din nordul dacoromân nu pot fi raportate la surse sud-slave.

Într-adevăr, pe lîngă chestiuni litigioase de etimologie, semantică şi distribuţie pe clase funcţionale (în primul rînd, apelativ, etnic ori de altă natură, apoi, antroponim, în înfăţişări concrete ca nume unic ori dublu, ca poreclă şi supranume, ca nume de familie etc., în fine, ca toponim cu surse directe, imediate ş.a.), faptele vizate aici prezintă o serie de aspecte de ordin derivativ, morfosintactic etc. (cu semantica aferentă) care se cer obligatoriu elucidate. Este vorba, poate mai întîi de toate, de *formalizare în toponimie* a *pluralelor*, a *sufixelor*, a unor *structuri morfosintactice* care exprimă numai „toponimicitate" ori, datorită provenienţei, au şi alte funcţii. În acest sens, Dragoş Moldovanu, în căutarea unor *legi formative* din toponimia românească — întreprindere ştiinţifică capitală —, stabileşte ca trăsături distinctive ale toponimiei personale (în opoziţie cu cea descriptivă) a) lipsa unui plural direct ; b) utilizarea unor sufixe specializate în derivarea toponimică personală, anume *pluralia tantum* şi c) genul masculin. Bivalenţa toponimelor personale ca *nomina collectiva* şi *nomina loci* este asigurată (şi dovedită) de specializarea unor sufixe patronimice în formă de plural (*-áni* sau *-éni*, *-êşti* etc.) ca sufixe toponimice. În cazul radicalilor motivaţi, autorul descoperă o dublă presiune asupra lor, afectînd ori semnificaţia iniţială, ori pe cea antroponimică secundară. Printre interferenţele produse se numără şi neutralizarea opoziţiei plurale tantum : plural, de unde numeroase *pseudoetnonime* ca *Armeni* (*Armeanu*), *Ruşi*, de la numele proprietarului Teodor *Rusul* (a. 1432, 1458, 1622) ; *Dealul Rusilor*, acesta = vechea *Poiana Rusului* sau *Poienile lui Rusco* (în ţinutul Neamţului, a. 1453, 1598, 1612, 1616) etc.[183].

Pe de altă parte, fiind vorba de oiconime, credem că nu s-a pus ori s-a ignorat pe nedrept — căci e necesară — problema *motivării* procesului de *diminutivare* a lor, căci, normal, sufixele toponimice ca *-ior* (acad. I. Iordan, *op. cit.*, p. 282, acceptă şi varianta *-cior* „care s-a putut alipi, fără nici o dificultate, la tema masculină *rus-*", *-ior* fiind evitat, după părerea d-sale, din cauza confuziei cu diminutivul *ruşior* (*roşior* (*roşu*, *Ibid.*, n. 1) ar trebui să corespundă, „semantic" şi funcţional, determinativului adjectival *mare* vs. *mic*[184], sau ca, măcar, în contextele toponimice respective, să avem pe lîngă diminutivul dat şi baza sa „întreagă" *Rus/Ruşi* (dacă ar fi vorba de cunoscutul fenomen de mutare şi roire de sate ori de pustiire, spargere etc. a lor). Ne-am putea aştepta, dacă dominant sau exclusiv în familia dată ar fi fost etnicul *rus* şi femininul său *ruscă*, ca diminutivării să fi fost supus acesta (şi atunci nu este indiferent dacă procesul

---

[181] *Antroponimija Zakarpattja*, 33—34. *Rus*, *Rusa* ca nume de botez înregistrate încă O. Densuseanu, *Graiul din Ţara Haţegului*, Bucureşti, 1915, 74. Cf. şi M. Vasmer, *REW*, t. II, trad. rus., Moscova, 1971, 579—580, despre un omofan *Rusa* (*Stáraja* ~, *Nóvaja* ~), nume de oraş, iniţial, nume al întregii regiuni de la sud de lacul Ilmen, atestat deja în est-slava comună la 1264 şi, după autor, identic cu *Rus'* (cf. şi hidronimele *Nerúsa* şi *Rúsa* din regiunea Kursk, *ibid.*), şi nu cu numele unui izvor sărat *Rúsa* (apel. *rúslo*.

[182] *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. I, Iaşi, 1931, 490.

[183] *De l'interpénétration des systémes toponymiques*, în „Beiträge zür Namenforschung", Heft 2, 1975, 157 u., în special 165—166.

[184] Cf. Czesław Kosyl, *O znaczeniu tzw. deminutywnych nazw miejscowych*, „Folia Societatis Scientiarum Lublinensis", vol. 16, 1974, 23—29, îndeosebi 23—25. Cf. şi V. A. Nikonov, *op. cit.*, 34, după care *comparabilitatea* (prin opoziţii ca mare /mic, de sus/ de jos, prin diminutive) este o trăsătură *universală* a toponimiei, deşi în aceasta există şi opoziţii seriale, nu numai binare.

s-a petrecut în sfera singularului ori în cea a pluralului), dar, de fapt, etnicele suferă un proces de „degradare semantică", însoțită, uneori, de derivarea augmentativă. Dealtfel, acad. I. Iordan însuși remarcă că toponimia posedă „un mare număr de diminutive care nu sînt numai inexistente, ci par chiar imposibile în vorbirea curentă" *(Ibid.*, nr. 4), încît *Roșii* pentru *Rușii de Vede* i se pare o etimologie populară (apropiere de *roșiori* [185], dar tocmai de aceea o „echivalență", evident diacronică, precum *Sasca Mică=Ruși* [186], suspectă în sine, solicită examinarea „familiei" aici în discuție comparativ cu statutul și comportamentul în limba română al altor „etnice" (cf. *Sas(u), Sasca, Săsciori* etc.), pentru a depista eventuale *procedee specifice (speciale)* din toponimia noastră pentru denominarea localităților populate cu *„străini"* (printre aceștia figurînd, foarte des, români din afara principatelor). În plus, cu privire la *ruscă* s-a trecut pe nedrept cu vederea că forma adjectivală, pe de o parte, feminină, pe de alta substantivală — dacă o admitem ca etnic în atîtea sintagme toponimice descriptice și chiar în unele personale — implică faptul ca românii creatori ai acestora să fi fost bilingvi și să realizeze acordul gramatical dintre determinativul „etnic" *rusca* (care, românizată, trebuie să apară sau ca */* și ca *ruscă* !) și termenul nomenclator *(așezare, localitate* etc.) adesea subînțeles (de fapt, cum am văzut, poziția celui dintîi este, cel mai adesea, de proclizã). În fine, la sud și la est de Carpați o mișcare liberă, spontană, în indiferent ce direcție și cu ce scop, a elementelor alogene poate fi admisă numai pînă la întemeierea celor două state feudale românești, căci după această dată astfel de mișcări și penetrații sînt, îndeobște, controlate și chiar dirijate, în cadrul unei înțelepte (după calificarea lui P. P. Panaitescu [187]) opere de colonizare și, prin aceasta, de consolidare, demografică, statală etc., a teritoriilor românești.

În concluzie, vom spune deocamdată (după ce am oferit cititorului aproape toate datele problemei și principalele argumente în sprijinul punctului nostru de vedere) că numai o parte a complexului toponimic dat are o bază etnonimică [188], dar nu întotdeauna directă, ci mediată de antroponime ori chiar de alte toponime. Disocierile respective și chestiunile tratate aici în fugă ori numai amintite, precum și litigiile etimologice,semantice, formale (derivative și gramaticale) ale problemei vor constitui obiectul părții a treia și finale a prezentului studiu, pe care o vom întemeia, așa cum am precizat, și dacă nu mai ales pe metoda geografiei lingvistice (căci cartografierea se aplică cu deosebită eficiență și obiectivitate, nu numai în dialectologie, ci și în toponimie, etnografie etc.).

[185] Cf. Al. Graur, *Nume de locuri*, 120, despre *roșian* și *roșioreni*.

[186] Vezi *supra*, nota 135.

[187] *Interpretări românești. Studii de istorie socială și economică*, [București], 1947, 156 („ o uriașă operă de colonizare a pămînturilor pustii [...]").

[188] Cf. I. Iordan, *op. cit.*, 283 : sînt informații despre naționalitatea locuitorilor ; în *Rusenii Vechi* avem imigranți „ruși" la 1710. „Informația", însă, o „diluează" structura și semantica oiconimului.

PORNIND DE LA O CARTE NOUĂ DESPRE RADU POPESCU

DE

ANDREI PIPPIDI

Călugărul Rafail de la Radu-Vodă, retras din 1724 în apropierea mormîntului pe care și-l pregătise lîngă al copiilor săi, dar nu prea departe de curtea domnească de a cărei viață agitată nu se putea despărți cu totul, ajunsese cu cronica pe care o scria la încoronarea lui George II al Angliei (octombrie 1727) și își propunea să continue a depăna firul evenimentelor al căror contemporan pătimaș mai era încă. „Bătrîn foarte", — deci, explică biograful său[1], în vîrstă de 76 de ani — în aprilie 1729 se încheia pentru el ceea ce singur numise „aciastă călătorie a vieții". Cartea, pe care i-o dedicase lui Nicolae Mavrocordat încă de prin 1721 și căreia n-a încetat să-i aducă, pînă la sfîrșit, completări, abia își începea călătoria ei. *Istoriile domnilor Țării Românești* sînt astăzi un text clasic, comentat și studiat cu o pasiune egală aceleia pe care autorul, mai cunoscut sub numele lui mirean, Radu Popescu, a pus-o în judecarea vremii sale.

Dumitru Velciu, a cărui lucrare prilejuiește însemnările următoare, reprezintă cea de a cincea generație de eruditi care s-au aplecat asupra acestei cronici. Alături de monografiile de o reală valoare pe care i le datoram pînă acum (*Ion Neculce*, 1967 ; *Miron Costin*, 1973 ; *Grigore Ureche*, 1979), cercetarea vieții și operei lui Radu Popescu întregește și, pe alocuri, rectifică informațiile acumulate cu privire la primul mare secol al literaturii românești. Cu aceeași seriozitate meticuloasă care caracterizează lucrările sale despre cronicarii moldoveni, D. Velciu reconstituie, după N. Iorga, C. Giurescu și I. Ionașcu, biografia lui Radu Popescu și expune sistematic motivele care-l fac să-i atribuie paternitatea controversată a *Istoriilor* în întregime. În apărarea acestui punct de vedere, D. Velciu a fost obligat să demonstreze unul cîte unul, argumentele pe baza cărora, acum un sfert de veac, P. P. Panaitescu îi recunoștea lui Radu Popescu numai cronica de după 1699, precedată de „letopisețul Bălenilor", redactat pînă în 1686 de un anonim, și de fragmentul „de legătură", pentru anii *1688—1699*, compus de alt anonim. Urmîndu-i în această privință pe C. Giurescu și C. Grecescu, D. Velciu susține unitatea textului, totuși împărțit în segmente de diferite vîrste, și se străduiește să demonstreze ipoteza autorului unic Radu Popescu.

În această carte, boierul cu vocație de istoric trăiește, ca o personalitate puternică, așa cum desigur a fost. Drama umană la care asistăm e convingător și firesc povestită, chiar cu sentimente oarecum ambivalente față de erou, respectînd astfel complexitatea unui personaj care ne prezintă cînd un chip, cînd altul, după cum cartea lui se deschide la paginile „de tinerețe", încărcate de ură vindicativă, sau la cele pe care cea mai mieroasă lingușire le dicta septuagenarului. Cu atît mai flagrante apar aceste contradicții și palinodii, dacă se acceptă opinia că autorul primei părți a cronicii, violent ostilă Cantacuzinilor, este același Radu Popescu care, după încheierea alianței dintre Cantacuzini și Mavrocordați, îi ridică în slăvi pe adversarii de odinioară, la a căror reabilitare postumă participă fără șovăire. Schimbarea de atitudine fiind evidentă chiar în cuprinsul părții a doua,

---

[1] Dumitru Velciu, *Cronicarul Radu Popescu*, Col. „Universitas", Ed. „Minerva" București, 1987, 252 p.

care-i aparţine incontestabil lui Radu Popescu, s-a dedus de aici că şi partea întîia, în care Şerban Cantacuzino e urmărit cu duşmănie, ar fi scrisă tot de el. Potrivit unui raţionament asemănător, alţi cercetători îl identificaseră pe Radu Popescu drept autor şi al *Istoriei Ţării Româneşti de la octombrie 1688 pînă la martie 1717* (Anonimul brîncovenesc), ceea ce a fost dezminţit ulterior.

Una dintre contribuţiile cele mai interesante ale lui D. Velciu este investigarea minuţioasă a familiei cronicarului. Încercarea de a căuta o compensaţie faţă de bunicul din Tricala în „seva pămînteană ce i s-a transmis (lui Radu Popescu) ...prin bunică, mamă şi colateralii acestora" (!) n-are sens, Gheorghe Caridi fiind probabil vlah din munţii Pindului. La cariera lui ar fi de adăugat faptul că a fost, în iunie—noiembrie 1642, ispravnic al lucrărilor pentru fîntîna domnească din Tîrgovişte, după cum precizează o variantă a letopiseţului cantacuzinesc (MO, XIII, 7—9, 1961, p. 539). Prin mamă, fiica marelui ban Gheorghe Băleanu, descinzînd deci din boieri care se înrudiseră în secolul al XV-lea cu Basarabii, Radu Popescu se trăgea dintr-un neam nu mai puţin bogat şi influent decît acela al detestaţilor Cantacuzini. Din cauza acestei legături de familie a fost considerat mai capabil de a fi fost purtătorul de cuvînt al Bălenilor, el şi nu vărul lor, Constantin Filipescu, căruia N. Iorga îi atribuia cronica (partea de pînă în 1688 a *Istoriilor*).

Data naşterii lui Radu Popescu ar fi 1653, după D. Velciu: presupunerea cea mai apropiată de adevăr din cîte au fost făcute pînă acum. Lăsînd la o parte naivitatea de a-l imagina pe viitorul cronicar scăldîndu-se în Dîmboviţa şi studiile în Epir sau la Constantinopol la care-l trimite biograful, fără nici o justificare, reţinem faptul că, în 1674, Radu Popescu îşi însoţea tatăl, pe Hrizea vistierul, în Transilvania, unde acesta din urmă se refugiase împreună cu alţi membri ai familiei Băleanu. Aici, ipoteza că, în adolescenţă, ar fi învăţat la şcoala patriarhiei din Constantinopol revine ca un bun cîştigat, odată cu noi supoziţii, că ar fi contribuit la redactarea unor scrisori către principele M. Apaffy, că ar servit pribegilor de translator şi că ei n-ar fi uitat, în fuga lor precipitată din Ţara Românească, să ia şi letopiseţul familiei. Nu se înţelege de ce ar fi avut ei atîta „grijă şi pioşenie" pentru nişte scurte însemnări, vechi de numai 10—12 ani (cf. Velciu, p. 48, 182). Pasajul din *Istorii* (ed. Grecescu, p. 162) referitor la acest exil în Transilvania coincide cu scrisorile adresate lui Apaffy de grupul emigraţilor, dar cuprinde şi detalii suplimentare care par să indice prezenţa martorului la Bucureşti în 1674 (torturile suferite de Radu Popescu şi execuţia altor boieri, dintre care Papa Greceanu era chiar unchiul lui Constantin Filipescu). Dar „Radu logofăt" (de vistierie) se întoarce în ţară, după cum o atestă documente inedite, în 1676—1677. Tocmai în această perioadă, luptele de pe cursul superior al Nistrului, prin care Imperiul otoman a luat în stăpînire Podolia, sînt descrise ca de cineva care ar fi luat parte la campanie. Nici tatăl, nici bunicul lui Radu Popescu nu i-au putut povesti amănunţit expediţia, deoarece în 1676 nu se găseau în tabăra turcească, ci la Bucureşti, ca locţiitori ai domnului. Logofătul „Omariul" este, fără îndoială, un alt Radu, *Ocnariul*, menţionat chiar în cronică, după cum tot o greşeală de lectură l-a produs pe inexistentul „Isar logofăt Feţilul", în loc de „Isar *log[o]fe[ă]tul*".

Uciderea lui Hrizea din Popeşti şi persecuţia familiei sale (1680) sînt relatate de cronicar cu o insistenţă deosebită, care a contribuit la acreditarea paternităţii lui Radu Popescu în disputa cu privire la autorul *Istoriilor*. Verificînd împrejurările într-un articol de debut — de fapt, o lucrare de seminar sub direcţia lui D. Onciul —, arheologul de mai tîrziu Emil Panaitescu a relevat unele inexactităţi în text, pe care apoi Al. A. Vasilescu şi C. Grecescu s-au străduit să le prezinte ca fiind numai aparente. Explicaţiile propuse de ultimii doi autori, ingenioase, nu sînt totdeauna convingătoare. Putea fi întocmit în închisoare un act contrasemnat de douăzeci de martori, mari dregători, membri ai sfatului domnesc? Dacă Hrizea era însă liber la 17 aprilie 1680, intervalul dintre această dată şi 23 mai, sau chiar 11 septembrie, cînd, nespunîndu-i-se „răposatul", pare să mai fi fost în viaţă, contrazice afirmaţia din cronică: „numai 11 zile l-au lăsat slobod"[2].

[2] Într-un caz asemănător, petrecut în Moldova în 1621, Miron Costin remarcă abuzul de putere comis de domn prin schingiuiri şi confiscări aplicate familiei condamnatului: „au fost peste pravilă, că pre legea direaptă nice fecior pentru fapta tătîne-său, nice părintele pentru fapta fecioru-i de vîrstă nu-i platnicu" (*Le-*

Tonul impersonal („într-o scrisoare a Hrizii vistier s-au văzut, scrisă cu mîna lui") e curios pentru fiul lui Hrizea. Bine informat, cu excepția unor mici erori de cronologie, și interesat de catastrofa Popeștilor putea fi și cineva neimplicat personal : de pidă, Constantin Filipescu, al cărui frate, Matei, cumpărase de la Hrizea o moșie și niște mori în momentul cînd acela își lichida proprietățile, și al cărui cumnat, Barbu Milescu, ca succesor al lui Hrizea în funcția de mare vistier, era îndreptățit a cunoaște foarte bine situația. Radu Popescu, revăzînd la bătrînețe aceste pagini în care era mărturia altcuiva despre un subiect dureros pentru el, n-a putut să nu intervină în text, dar concluzia e surprinzător de banală : „Unde va Dumnezeu să păzască, omul nu poate să strice". Într-o formă asemănătoare, deși în altă ordine de idei, sentința apare și la Anonimul brîncovenesc : „unde nu va Dumnezeu, omul nu poate" (ed. Kogălniceanu, *Letopisețele*, II, p. 28).

Viața de pribeag, la Adrianopol și Constantinopol — pe la „rudele grecești din partea bunicului Caridi", a căror existență, prin nimic dovedită, e foarte îndoielnică — și în Moldova ar fi durat pentru Radu Popescu din 1681 pînă în 1688. Confirmarea a fost găsită de D. Velciu într-o scrisoare din 1687, publicată de Veress, care-l amintește printre boierii refugiați în Transilvania pe un „Radul logofăt". În anul următor revenise în Țara Românească, unde îl întîlnim, în relații chiar cu Constantin Filipescu, celălalt presupus autor al *Istoriilor*, căruia, în treacăt fie zis, N. Iorga nu i-a atribuit niciodată „Relatarea anonimă latină din 1688" (el observase doar un paralelism între acest izvor și *Istorii*[3], ceeace face și D. Velciu, p. 31). Ciudată e discreția cu care Radu Popescu vorbește de misiunea lui la generalul Heissler în 1689, numai printr-o aluzie la faptul că Brîncoveanu „trimitea boieri cu daruri și cu rugăciuni să-i stîmpere mînia". Dar nu e singura oară că acest conspirator penitent, devenit panegirist oficial, trecea sub tăcere cîte un episod puțin convenabil din cariera lui : de pildă, complotul din iulie 1700, la care luase parte împreună cu vărul său Grigore Băleanu.

Identificarea lui Popescu cu „Radul logofăt de taină" din 1690, propusă de N. Iorga în *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* și susținută acum de D. Velciu, nu rezistă criticii. Funcția aceasta — importantă, deoarece asigura accesul la documente politice confidențiale, — a fost ocupată de Radu Greceanu, cronicar și el, dar devotat lui Brîncoveanu : el e, probabil, logofătul Radu trimis ca sol în Transilvania încă din 1682, după cum rezultă dintr-o mențiune în socotelile Brașovului pentru luna mai a acelui an[4]. Scrisoarea lui Mihai Băjescu nu-l arată ca pe un complice al uneltitorilor contra domnului ; cel mult, fusese imprudent, dînd în vileag ceva din tratativele lui Brîncoveanu cu Thököly. În schimb, D. Velciu are dreptate să conteste că „Radu clucerul", fugar din Țara Românească în 1689—1690, ar fi Popescu, însă Andrei Pippidi, pe care-l combate autorul, mai sugerase și altă identificare posibilă, cu un omonim.

Din 1692 pînă în 1696 cronicarul este vel clucer de arie. De adăugat că în 1699 era înscris ca mazil, împreună cu fratele său, în socotelile vistieriei (Revista istorică a arhivelor României, București, 1878, p. 488). Brîncoveanu avea față de el o vădită antipatie : cînd, pentru a-și proteja proprietatea de la Leurdeni, Radu Popescu îndiguise cursul Dîmboviței, provocînd astfel o inundație, domnul, de la Tîrgoviște unde se afla, răspunse la plîngerea lui Radu Dudescu, care avea și el mori prin partea locului, cu un dispreț mustrător : „dacă au fost văru-tău cu atîta

---

topisețul, ed. P. P. Panaitescu, 1944, p. 50). Pe cînd complicele său, Șeptilici hatmanul, a fost executat de la 7 ianuarie 1621 (Andrei Pippidi, *Cronica armenilor din Cameniță — noi spicuiri privitoare la istoria românilor*, în „Studii", 26, 1, 1973, p. 151), Dumitru Goia, fost mare postelnic, a mai rămas închis încă trei luni, vreme în care soția și fiicele sale erau silite să-și vîndă moșiile (18 ianuarie 1621, *DIR*, XVII, V, p. 5—6, cu întăriri din 1627—1628, *DRH*, XIX, p. 245, 343—384, și 23 martie 1621, *DIR*, XVII, V, p. 26—28), fiind ucis înainte de 7 aprilie 1622 (*DIR*, XVII, V, p. 119).

[3] N. Iorga, *Cronicele muntene* (I), în *ARMSI*, s. II, t. XXI, 1899, p. 129 : „Del Monte scrie aceste lucruri, dar glasul ce auzim e glasul învinșilor din Țara Românească, același plîns și același blestem ce răsună în cronica lui Constantin Căpitanul". Cf. D. Velciu, *op. cit.*, p. 61, n. 6.

[4] N. Iorga, *Socotelile Brașovului și scrisori românești către Sfat în secolul al XVII-lea*, în *ARMSI*, s. II, t. XXI, 1899, p. 223.

minte, n-avem ce face". Popescu era văr cu reclamantul și un conflict asemănător între familiile lor avusese loc și în 1644[5]. Deși, în cronica sa, nu pomenește de trecerea prin țară a ambasadorului Angliei la Poartă, lordul William Paget, în drum spre Viena, la 23 aprilie 1702 înaltul oaspete a fost găzduit la „conacul de la Popeștii Hrizii vistiarul" (R. Greceanu, ed. Ilieș, p. 138, și *Călători străini despre țările române*, VIII, București, 1983, p. 195—196). Fiind însă, în 1714, trimis ca să-l însoțească pe Carol XII al Suediei, consemnează această onoare.

Perioada cea mai zbuciumată din biografia sa abia acum urmează. În 1716, după mazilirea acelui „mincinos, tălpiz, jăcaș și ghinecolatris" care fusese Ștefan Cantacuzino, Radu Popescu se grăbește să revendice moșia Vărăști pe Sabar, ca luată de Cantacuzini „în silă și fără de dreptate" : o salva astfel de confiscarea pe care Poarta avea s-o ordone pentru averea întregii familii a fostului domn. Succesorul, Nicolae Mavrocordat, fiind luat prizonier de un detașament de rebeli și trupe imperiale din Transilvania, Radu Popescu se stabilește la Brașov, cu autorizația comandantului acelor trupe. Nu înainte de a se fi compromis prin acte de colaborare cu ocupația străină : „Rudolphus Popescus" semnează o declarație solemnă a adunării de stări care-l alege ca domn pe Gheorghe Cantacuzino. Semnează și „Gregorius Popesculus Tergovisti judex", adică fiul cronicarului, vornicul de Tîrgoviște, pe care-l chema însă Iordache[6]. De aceste „sfaturi vrednice de rîs", Radu se va lepăda în povestirea evenimentelor încă recente pe care o va scrie după întoarcerea în țară. Răsplătit de Nicolae Mavrocordat, pe care încercase să-l detroneze, cu demnitatea de mare vornic, o va deține timp de cinci ani, pînă la călugărirea sa. „La mănăstire a fugit din fața propriului caracter", — e de părere D. Velciu — „s-a ascuns de sine însuși, și-a impus o penitență pentru slăbiciunea morală la care ajunsese". Dacă această frumoasă interpretare ar fi și justă, de ce s-a simțit obligat să continue și în chilia de la Radu-Vodă panegiricul pentru stăpînul său lumesc ? Așadar, nici măcar acolo, în ajunul unei judecăți supreme, nu se putea hotărî să tacă. Este, fără doar și poate, cel mai greu păcat de care s-a făcut vinovat în viața lui marele neliniștit.

Capitolul următor este o prezentare a istoriografiei din Țara Românească în secolele XVI—XVII. Prin claritatea și obiectivitatea expunerii, ea se recomandă ca o introducere în stadiul actual al problemei. Cel mult, i se pot obiecta amănunte : nu înregistrează existența, semnalată de Damaschin Mioc, a unei cronici românești pentru anii 1594—1618, nu folosește excelentul studiu al Cătălinei Velculescu despre variantele letopisețului cantacuzinesc și i-a scăpat observația noastră că cronica de familie a Buzeștilor nu se oprea în septembrie 1600, ci cu doi ani mai tîrziu (cf. M. Berza *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, 1985, p. 234).

Avantajele planului lucrării se văd din faptul că D. Velciu tratează chestiunea paternității *Istoriilor* în două capitole, începînd prin a analiza succesiv ipotezele predecesorilor săi cu privire la autorul părții întîia a cronicii (Constantin Filipescu, Radu Popescu sau un anonim în slujba Bălenilor), ca apoi să-și urmărească propria sa explicație a modului în care a fost redactat textul. Indiferent de rezultatul la care ajunge, această cernere riguroasă a tuturor argumentelor *pro* și *contra* este partea temeinică și utilă pentru care cartea va rămînea desigur ca un punct de reper în bibliografia subiectului.

Principalul cîștig este înlăturarea ideii că letopisețul Bălenilor ar fi fost opera unui diac necunoscut, însărcinat să răspundă letopisețului cantacuzinesc, un Stoica Ludescu al familiei rivale. D. Velciu își mărturisește „speranța că... vederile lui P. P. Panaitescu nu se vor mai bucura de același credit" și, într-adevăr, așa ar merita să fie. Astfel, se dezminte părerea că cronica ar fi fost scrisă înainte de 1675 (p. 135) și chiar înainte de 1686 (p. 143—144). Totuși, dintre argumentele produse de autor în favoarea cronologiei sale, unele sînt mai puțin sigure : de pildă, stolnicul Cantacuzino putea spune că „toate cărțile și toate cetăniile pe slavonește ne sînt" și după 1688, căci Biblia lui Șerban n-a fost o carte

[5] *Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului*, V, București, 1985, p. 549—550 (între boierii care participă la anchetă este Sima vistier).

[6] C. Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei supt austriaci*, București, 1913, p. 68. Acesta este probabil documentul „inedit" (încă) la care face aluzie, idem, *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, p. 60, n. 6.

de ritual, însă nu și către 1706, cînd iau avînd tiparnițele în românește de la Snagov și Buzău. De asemenea, constatarea că, din cauza corupției turcilor, „de va fi domnul iubitor de bani, rău, cumplit, să le dea den destul, acela poate domni și mult" nu se leagă neapărat de împrejurările din 1703, cînd Brîncoveanu a reușit să-și prelungească domnia, ci, tot atît de bine, de situația identică în care Șerban Cantacuzino s-a găsit în 1684. Folosirea *Cronicii slovenilor* a lui Gheorghe Brancovici ca izvor pentru prima parte a *Istoriilor*, observată și de Dragoș Sebastian Neamțu, nu oferă un indiciu precis, deoarece „despotul Iliricului" a trăit în Țara Românească încă din 1680, scriind pînă la începutul anului 1687. Datarea manuscrisului BARSR 1445, al cronicii lui Ureche, „de la începutul veacului al XVIII-lea" n-are nici ea valoarea ce i se atribuie, căci s-a făcut după criterii grafice (Gabriel Strempel îl datează de la mijlocul secolului iar Ioachim Crăciun și Aurora Ilieș, după o însemnare de proprietate, înainte de 1768). Într-o notă la ediția cronicii pe care o socotea scrisă de Constantin căpitanul (p. 180), N. Iorga rectificase explicația fantezistă dată de Hașdeu poreclei lui Badea Bălăceanu, „Conteș" (de fapt, *„Contoș"*), care ar fi venit de la... titlul de conte primit de fiul acelui în 1689 din partea Habsburgilor. Acum, după ce aceeași legătură a fost susținută și de C. Rezachevici, D. Velciu înclină a-i da valoarea unei dovezi că textul ar fi fost redactat după 1690. În realitate, nu e decît numele unei haine, cuvîntul apărînd chiar cu acest sens în *Istorii* (ed. Grecescu, p. 207 ; cf. Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, I, București, 1971, p. 374). În sfîrșit, din faptul că atît *Istoriile* cît și Radu Greceanu, prezentînd împrejurările în care Constantin Cantemir a căpătat domnia Moldovei, situează episodul la Babadag (inexact, de altfel) și nu la Isaccea-Obluciță, ca cronicile moldovene, nu reiese că al doilea text ar fi fost cunoscut de autorul celui dintîi. Prin urmare, data de 1693, cînd Greceanu începea să scrie, nu poate fi un termen *post quem* pentru letopisețul Bălenilor. Soliman pașa, protectorul lui Cantemir, era seraschier, comandantul corpului de armată din Dobrogea, avîndu-și cartierul general la Babadag, așa încît aceeași eroare a fost comisă de ambii cronicari independent unul de altul.

Datarea primei părți a *Istoriilor* nu e o problemă ușor de rezolvat. D. Velciu, căutînd un motiv de a împinge acea dată pînă după 1705 (dar înainte de 1707, pe baza unor deducții proprii, în raport cu Anonimul brîncovenesc), a invocat asemănarea unor pasaje cu „cronica buhușească". Totuși, ceeace citează se referă numai la evenimente anterioare anului 1685 (nici nu știm exact cînd se încheia acest „izvod"). O comparație atentă a *Istoriilor* cu *Letopisețul țării Moldovei 1661—1705*, în corpul căruia se presupune că s-ar fi păstrat „cronica buhușească", precum și cu cronica atribuită lui N. Costin (1662—1711), dovedește absența oricărui împrumut direct. De cele mai multe ori, fapte notorii în epocă sînt relatate în *Istorii* într-o formă originală. S-ar putea bănui că autorul *Istoriilor* a folosit un izvor din care s-au inspirat atît una, cît și cealaltă dintre cronicile moldovenești citate. Există analogii evidente între *Istorii* și un text contemporan din Moldova, acolo unde se povestește despresurarea Vienei în 1683, dar este o a treia cronică.

Iată mai întîi pasajul din *Istorii*, p. 179 : „au biruit creștinii pă turci și au început a fugi și a lăsa toate cîte au avut, corturi, avuții, zahareale, dobitoace și altele". Să se compare cu fraza următoare. „Rămas-au izbînda la nemți și turcii au pierdut războiul și toate ale sale pe loc le-au lăsat : avuțiia împărătească, ce era pentru cheltuiala oștilor, toată o au păgubit, și curturile, cum au fostu, cu totul le-au lăsat pre loc" (N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, III, București, 1901, p. 18). Am citat un fragment din scurta cronică atribuită lui Vasile Dămian sau lui Teodosie Dubău. D. Velciu afirmă că ar fi existat chiar relații strînse între Dămian și Radu Popescu, atunci cînd cel de al doilea se refugiase în Moldova, în anii 1681—1688, numai fiindcă cel dintîi era, prin căsătorie, înrudit cu Bălenii (mai exact, cumnat cu unchiul de văr al lui Radu !). Ipoteza, în sine puțin plauzibilă, nici nu poate servi ca argument. După cum a arătat C. Giurescu în 1907, textul editat de Iorga datează din 1694 (ulterior, în 1915, Giurescu a renunțat la identitatea autorului cu Vasile Dămian)[7]. În rea-

[7] C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene*, în *ARMSI*, s. II, t. XXX, 1907, p. 306—309 ; idem, *Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron logofătul și Vasile Demian*, în *BCIR*, 1, 1915, p. 214.

litate, versiunea definitivă trebuie datată şi mai tîrziu, după prima domnie a lui Antioh Cantemir (1695—1700) şi anume în 1703, din cauza aluziei la „temniţele turcilor" din care Antioh şi fratele său Dimitrie „nu pot scăpa", fiind pîndiţi de adversarii lor, „Cupăreştii". La acea dată, nici Dubău, nici Dămian nu mai erau în viaţă.

Dar, fapt curios şi caracteristic pentru raportul dintre cronicile româneşti ale epocii, acelaşi pasaj despre ridicarea asediului Vienei poate fi recunoscut şi în letopiseţul cantacuzinesc, unde citim : „avuţia lor, cu corturile lor, cu tunuri, cu zaharele, toate au rămas acolo pre seama nemţilor, şi au dat Dumnezeu de fu izbînda creştinilor" (ed. Grecescu-Simonescu, p. 178). Mai mult, secvenţa este repetată, căci mai apare şi în 1687, cu prilejul altei bătălii : „şi déde Dumnezeu de fu izbînda creştinilor, luînd de la turci toate avuţiile lor şi toate tunurile şi arme multe de tot feliul şi haine multe şi cai mulţi şi corturi multe şi zaharea multă" (*ibidem*, p. 183).

În această situaţie, ne putem întreba dacă nu cumva cronicarul moldovean a fost cel care a împrumutat dintr-o cronică munteană tipica imagine a unei derute. Era mai firesc să fie aşa, şi nu invers, deoarece Teodosie Dubău n-a participat la luptele din 1683 de lîngă Viena, fiind în acea vreme fugar în Polonia. Prin urmare, „izvodul" atribuit lui Vasile Dămian n-a avut nici un rol în redactarea letopiseţului Bălenilor iar data cînd a fost scris, 1693—1694, nu constituie un termen *post quem* Bălenilor este sursa folosită atît de autorul letopiseţului cantacuzinesc cît şi de diacul aflat în serviciul lui Dubău. Pentru aceasta din urmă, titlul de „fost mare logofăt" se potriveşte chiar cu momentul 1693—1694.

Un al treilea cronicar care a cunoscut *Istoriile domnilor Ţării Româneşti* (prima parte) este Nicolae Costin, pe care şi o cercetare a noastră inedită şi un studiu al lui A. V. Diţă din 1979 [8] îl confirmă ca autor al naraţiunii despre anii 1662—1711. Dovadă este referirea la Şerban Cantacuzino : „destul scriu letopiseţele muntenilor cît au fost de bătrîn (?) şi lacom la sînge, că luînd domnia şi acela pre mulţi boieri mari şi mici au omorît fără de vină, cu multe feluri de morţi" (Kogălniceanu, *Letopiseţele*, II, p. 18). Aşadar, letopiseţul Bălenilor exista de cîţiva ani în 1711 : unele extrase din el au intrat în textul lui N. Costin.

Toate cazurile enumerate de D. Velciu în care „cronica buhuşească" şi *Istoriile* par să prezinte aceleaşi expresii şi formulări sînt suprapuneri întîmplătoare sau manifestări ale influenţei *Istoriilor* asupra lui N. Costin. Să ne oprim, de exemplu, la povestirea cuceririi Cehrinului de către turci în 1678 prin trădarea comandantului armatei ruse, Grigori Grigorievici Romodanovski. „Cronica buhuşească", urmată mai tîrziu de Neculce, dă o altă explicaţie a trădării decît aceea din *Istorii*. Nici forma numelui („Rămădan"/„Ramadanoschi") nu coincide. Trebuie să constatăm deci că n-a existat nici un izvor scris pe care autorul *Istoriilor* să-l fi avut la îndemînă pentru evenimentele contemporane din Moldova. De aici rezultă că încercarea de a data cronica Bălenilor după 1705 dă greş.

Aceasta nu înseamnă că datarea propusă de P. P. Panaitescu, în jurul anului 1686, ar fi mai exactă. D. Velciu scoate din cauză calculul celor 145 de ani cît *au stăpînit turcii Buda ca fiind valabil doar pentru Cronica slovenilor* a lui Gheorghe Brancovici, de unde a fost împrumutat pasajul respectiv.

Un pas înainte se face prin precizarea de către D. Velciu a momentului, după 1685, cînd Constantin Cantacuzino afirma că nu cunoaşte decît un singur letopiseţ, „carele destul de scurt, întunecat şi fără orînduială iaste". Stolnicul avea desigur în vedere cronica ţării, în forma pe care a tradus-o în arabă Macarie al Antiohiei în 1656—1657. Nu trebuie însă uitat că ceeace-l interesa pe el în primul rînd era partea cea mai veche, despre originile principatului, şi că o cronică a Bălenilor, dacă ar fi existat încă de atunci, ar fi fost ascunsă cu grijă de „hoţul bătrîn" şi de ceilalţi Cantacuzini. De altfel, nici în 1694 stolnicul nu dispunea încă de letopiseţul cantacuzinesc. Numai aşa se înţelege de ce lista domnilor Ţării Româneşti pe care el i-o oferea atunci contelui Luigi Marsili cuprinde, între Ţepeluş şi Radu cel Frumos, pe Ştefan cel Mare, de ce în locul lui Mihnea cel Rău apare Mircea II, de ce Radu de la Afumaţi, ocupînd de două ori tronul, este şi Radu V şi, tot el, Radu VI, sau de ce, printr-o confuzie asemănătoare, Radu Paisie figu-

[8] Alexandru V. Diţă, *Reinterpretări şi adăugiri la studiul cronicilor moldovene* în *RdI*, 32, 5, 1979, p. 875—893.

rează în dublu exemplar: Redu VII şi Radu VIII „cel Rău". Sînt omişi atît Alexandru, din seria primilor voievozi, cît şi Vlad Călugărul, amîndoi fiind absenţi şi din cronica tradusă de Macarie Zaim („letopiseţul slovenesc")[9]. Mai straniu este că lipsesc Ştefan Tomşa II şi Alexandru Coconul, deşi domniseră relativ recent. Menţionînd, la plural, „scurte letopisăţile acestor două ţări", Cantacuzino avea în vedere cronica lui Ureche şi compilaţia analelor Ţării Româneşti în limba slavonă.

Dar, în aceeaşi vreme în care stolnicul se referea la aceste „annali valachi" fără a pune preţ pe ele, letopiseţul Bălenilor pare a fi existat. O indicaţie destul de clară o constituie pasajul final din povestirea domniei lui Iliaş Alexandru în Moldova: „în sărăcie au murit, rămîindu-i un făt şi o fată, carii trăia din mila creştinilor". Fiul lui Iliaş, Radu, a devenit ginerele lui Brîncoveanu în 1692 şi a murit în 1704 la Bucureşti. Lipsa oricărei aluzii la soarta viitoare a personajului, căruia Radu Popescu îi face un portret duşmănos în partea de cronică ce-i aparţine cu certitudine, poate însemna două lucruri: că prima parte a *Istoriilor* era în curs de redactare dinainte de 1692 şi că fraza citată n-a fost scrisă de Radu Popescu.

Pentru a explica totuşi menţiunea morţii lui Constantin Cantemir (1693), soluţia la care au recurs atît N. Iorga cît şi C. Giurescu şi P. P. Panaitescu, cea de a presupune o interpolare, nu e necesară. Dacă autorul este Constantin Filipescu, care a trăit pînă în 1696, era normal să cunoască un eveniment petrecut cu trei ani mai înainte şi care nu e amintit decît pe penultima pagină a cronicii.

Se poate oare fixa cu mai multă precizie data la care a fost scrisă cronica Bălenilor? Revenind la observaţia că N. Costin citise înainte de 1711 partea despre Şerban Cantacuzino, cu violenţele de limbaj care o caracterizează, rămîne de văzut cînd a avut prilejul. Logofătul moldovean a venit în Ţara Românească de două ori în cîte o solie, în 1693 şi în 1701, împrejurări în care n-avea timp de lecturi istorice, dar a şi trăit aici între 1695 şi 1700, cinci ani, în vremea domniei lui Antioh Cantemir[10]. Prin urmare, nu vom greşi admiţînd că în această perioadă cronica circula (firesţe, confidenţial), încheiată.

Pentru D. Velciu, lucrurile s-au petrecut altfel. Radu Popescu a început să scrie — biograful n-o spune limpede, dar urmează în linii mari scenariul imaginat de C. Giurescu — pe la 1703, poate chiar mai devreme, după ce luase parte la un complot contra lui Brîncoveanu, sau înainte de 1700 (p. 178—179). „A terminat redactarea primei părţi a *Istoriilor* (pînă la mai 1688) între 1705 şi 1707, mai aproape, credem noi, de ultimul termen" (p. 153): „prin 1706" (p. 200). După 10—12 ani, „fie în 1717, fie din primele luni ale lui 1718" (p. 155), omul politic se întorcea la îndeletnicirea istoricului în care va fi căutat frustrărilor precedente o compensaţie.

Credem că se impune o răsturnare a raportului dintre Anonimul brîncovenesc şi *Istorii*: Radu Popescu copiază sau rezumă povestirea Anonimului, cînd nu polemizează cu acesta. Cercetarea celorlalte izvoare puse la contribuţie duce la un bilanţ critic, cu unele rezultate noi. Cît priveşte paternitatea lui Radu Popescu asupra întregii întinderi a *Istoriilor*, D. Velciu o revendică, totuşi, cu o con-

---

[9] *Istoria Ţării Româneşti 1290—1690, letopiseţul cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu şi Dan Simonescu (mai departe, prescurtat LC), Bucureşti, 1960, p. 5, aparat critic: „cum scrie letopiseţul slovenesc". Cu alt prilej, ar merita analizată varianta editată de Stoica Nicolaescu în *RIAF*, XI, 1, 1910, p. 105—186, şi 2, 1910, p. 347—355, după actualul ms. BARSR 4649, care a aparţinut lui Gr. G. Tocilescu, desigur acelaşi cu „un manuscript de la Museu" despre care N. Iorga credea că ar cuprinde însemnări ale stolnicului *(Operele lui Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1901, p. XL—XLI). Pe atunci N. Iorga avea intenţia de a edita letopiseţul cantacuzinesc: „Acum lucrez la o ediţie a Cronicii „Anonime", care s-a dovedit a fi fost scrisă de Stoica Ludescu" *(Despre adunarea şi tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor*, în *Prinos lui D. A. Sturdza*, Bucureşti, 1903, p. 105).

[10] Ioan Şt. Petre, *Nicolae Costin, viaţa şi opera*, Bucureşti, 1939, p. 17. „Condica de venituri şi cheltuieli a vistieriei (1694—1704)" din Revista istorică a arhivelor României, 1878, p. 30, menţionează preţul blănii de samur „ce s-au dat hatmanului Niculae cînd au venit sol din Moldova". Pentru solia din 1701 vezi Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu Voievod*, ed. Aurora Ilieş, Bucureşti, 1970, p. 136.

cesie care-şi are importanţa ei : a existat un letopiseţ al Bălenilor pe care continuatorul său l-a prelucrat (p. 189).

Aici sîntem de acord, aşa încît discuţia care urmează se va referi doar la limitele acelei cronici mai vechi şi la autorul ei. D. Velciu crede că textul iniţial s-ar fi redus la unele însemnări din anii 1663—1669, contemporane cu evenimentele pe care le notau (p. 182—186) şi transportate în bagajele lor de boierii Băleni la fiecare pribegie, după cum îşi închipuie că N. Costin n-a putut uita, la fuga sa din Moldova, să ia cu el „o copie de pe letopiseţul tatălui" (p. 193). Ideea că aceşti oameni ar fi lucrat cu fişe (p. 187 : Radu Popescu „a strîns şi unele materiale... îndeosebi informaţii verbale" ") este neaşteptată.

Originalitatea părţii întîia a *Istoriilor* a fost considerată îndoielnică chiar de către N. Iorga care, în notele ediţiei pe care a dat-o acestui text, deşi remarcă deseori interesul unor alineate care nu-şi au echivalent în letopiseţul cantacuzinesc, fiind impresionat de paralelismul celor două cronici, a impus o perspectivă simplificatoare : „după Ludescu", „prescurtare din Ludescu", etc. D. Velciu admite că letopiseţul cantacuzinesc, redactat cu întreruperi între 1665 şi cca 1690, exista în momentul în care Radu Popescu ar fi început să scrie, dar presupune că, nemulţumit de această sursă, el ar fi corectat-o şi completat-o prin eforturile sale proprii. Adevărul este că la baza ambelor cronici a stat, pentru perioada anterioară domniei lui Mihail Viteazul, un izvor comun : letopiseţul ţării, în forma pe care o cunoaştem din traducerea arabă, făcută la rîndul ei după un intermediar grecesc. Cînd autorul *Istoriilor*, de pildă, în cursul relatării domniei lui Pătraşcu cel Bun, se plînge de informaţiile insuficiente despre o anumită împrejurare — „însă nu însemnează letopiseţul" —, referirea nu e la versiunea cantacuzinească, aşa cum se mai putea crede încă în 1960, ci la aceea publicată în 1970, a cărei descoperire i-o datorăm lui Virgil Cândea. „Ideea că *avem de-a face cu două traduceri deosebite ale aceluiaşi original slavon*" o avusese, deşi s-a grăbit să renunţe la ea, N. Iorga încă din 1899, în memoriul său deschizător de drumuri despre cronicile muntene [11]. Tot acolo găsim declarat principiul care ar fi putut conduce la o apreciere mai dreaptă a raportului dintre Istorii şi celelalte texte contemporane : „*o cronică nu se prescurtează, ci se amplifică*".

Începînd cu Tocilescu şi Sbiera, majoritatea cercetătorilor au crezut că letopiseţul cantacuzinesc a constituit pentru *Istorii* un model, urmat adesea foarte îndeaproape, deşi nimeni nu a explicat de ce autorul cronicii Bălenilor, un scriitor de recunoscută valoare, ar fi împrumutat atît de mult din povestirea „credincioasei slugi" a Cantacuzinilor, nici cum i-a fost posibil lui Stoica Ludescu, la respectabila vîrstă de 80 de ani şi cu o cultură mai modestă, de grămătic, să întreprindă şi să ducă la bun sfîrşit o lucrare originală de mari proporţii. De o parte şi de alta întîlnim aceleaşi evenimente, prezentate în mod analog, cînd nu e vorba de un trecut destul de recent ca să se înfrunte interese şi prejudecăţi opuse, chiar cu expresii asemănătoare.

Astfel de coincidenţe se puteau produce dacă letopiseţul cantacuzinesc ar fi fost utilizat cu stăruinţă de un compilator care scria mai tîrziu, sau dacă la origine a existat „un izvor pe care l-ar fi reprodus aproape în aceeaşi formă, şi Anonimul [cantacuzinesc] şi Constantin Capitanul" [12].

A doua ipoteză, adoptată de Cartojan şi Panaitescu, fiind confirmată de descoperirea arhetipului transmis în versiune arabă, cea dintîi a fost menţinută din inerţie, ca justificare a suprapunerii celor două texte pentru epoca ulterioară anului 1618, cînd se oprea originalul pe care Macarie Zaim şi-a bazat cea mai mare parte a expunerii. Credem că relaţia trebuie inversată. Într-adevăr, elementele care au permis să se presupună că letopiseţul cantacuzinesc ar fi anterior cronicii Bălenilor sînt nesigure sau valabile numai pentru unele segmente din aceste opere, ambele fiind redactate de diverse mîini în mai multe etape. Înainte de a expune pe scurt rezultatele investigaţiei noastre, să notăm că din letopiseţul cantacuzinesc lipsesc aproape toate informaţiile referitoare la contextul de istorie universală sau general românească şi, totodată, să observăm că apar în schimb numeroase dezvoltări ale unui nucleu narativ prezent în cronica Bălenilor într-o formă con-

[11] N. Iorga, *Cronicele muntene*, p. 311.

[12] Idem, *Manuscripte din biblioteci streine relative la istoria românilor* (II), în *ARMSI*, s. II, t. XXI, 1899, p. 6.

cisă. Absența știrilor externe, cu puține excepții, îndeobște interpolări, pare să arate intenția de a elimina orice nu avea legătură directă cu subiectul, căci autorul versiunii definitive — în care sîntem îndemnați a-l vedea și noi pe Stoica Ludescu — manifestă dorința de a fi cît mai complet și mai precis.

Lacuna constatată, pentru anii 1618—1629, în corpul celor două mari compilații istorice se datorează faptului că letopisețul-prototip nu trecea dincolo de 1593, pe cînd *Istoria* lui Matei al Mirelor se oprea la sfîrșitul primei domnii a lui Alexandru Iliaș (termen pe care nu-l depășea nici Anonimul grec a cărui existență am presupus-o cu alt prilej [13]). Reluarea expunerii, foarte amănunțită pentru zbuciumata perioadă 1629—1633, s-a făcut probabil între martie și august 1633, ultimele consemnări de date exacte, care se găsesc numai în varianta de la Neamțu a letopisețului cantacuzinesc, fiind adăugate în 1642—1643.

Autorul acestei părți din cronică este, foarte probabil, cum a sugerat Iorga încă din 1899, Sima vtori logofăt, apoi vtori vistier pînă în 1640, fost tovarăș de pribegie al lui Matei Basarab. Cariera sa de diplomat și de cărturar se poate reconstitui din contribuțiile documentare aduse de I. Ionașcu și Șt. Andreescu [14]. I s-a contestat, chiar de către I. Ionașcu, paternitatea asupra cronicii, pentru motivul că personajul a murit pe la 1647, dar textul se încheia desigur cu caracterizarea lui Matei : „au șăzut cu pace dăspre toate părțile, domnind și judecînd țara foarte bine și cu dreptate", ceea ce se referă la situația din 1642.

Același Sima logofătul ar fi fost, după părerea lui Șt. Andreescu, și cel care a tradus în românește *Istoria* lui Matei al Mirelor, cu intenția de a întregi cronica. În sprijinul acestei ipoteze, adăugăm un nou argument. Cronicarul notează, în legătură cu demersurile lui Matei Basarab la Poartă în ianuarie 1633 : „au făcut jalbă mare, pentru greci, cum *au spart grădina împăratului*, cu jahurile și cu toate răutățile". Aceeași imagine rurală se întîlnește și la Matei al Mirelor, în scrisoarea lui Skender-pașa către sultan despre fărădelegile răsculaților pedepsiți de el (cuvîntul „grădina", desemnînd Țara Românească, apare chiar în grecește !). S-ar putea crede că traducerea s-a făcut după prima ediție venețiană a lui Matei al Mirelor, cea din 1638, însă e mai probabil ca ea să fie mai veche și bazată pe un manuscris, deoarece un document din 1629 atestă că „răposatul părintele Mateiu" fusese duhovnicul Ilisaftei, prima soție a logofătului Sima [15].

Versiunea românească a *Vieții lui Nifon* este și ea datată din 1634—1635, dar după un manuscris intermediar. Traducătorul ei din limba slavonă fiind ieromonahul Anania, menționat într-o însemnare de copist mai tîrzie pe care a semnalat-o D. H. Mazilu [16], el rămîne de identificat printre starețiii mănăstirilor Brîncoveni sau Bistrița. O simplă verificare ne trage atenția asupra unui Anania, egumen al Bistriței în 1627—1628, care, avînd proprietăți la Cîinești pe Otăsău (Vîlcea), era chiar vecin de moșie cu Sima logofătul [17]. Așadar, traducerea *Vieții* este anterioară, deși cu puțin timp, începutului domniei lui Matei Basarab.

În această vreme, Craioveștii erau cunoscuți încă sub numele de *Pîrvulești*, formă pe care o păstrează atît cronica arabă cît și varianta de la Neamțu a letopisețului cantacuzinesc. Alexandru Iliaș, domn al Țării Românești, descendent prin

---

[13] M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi românești*, București, 1985, p. 234—235.

[14] I. Ionașcu, *Despre logofătul Stoica Ludescu și paternitatea cronicii „Istoria Țării Românești"*, în *AUB*, istorie, 5, 1956, p. 261—266 ; Ștefan Andreescu, *Din nou despre prima cronică a Țării Românești*, în *DOR*, C, 1982, nr. 9—10, p. 861—867.

[15] *DRH*, B, XXII, p. 692.

[16] Dan Horia Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, 1974, p. 280—282. În aprilie 1691, monahul Nicolae de la Brîncoveni a realizat, pentru arhimandritul Paisie de la Hurezi, fost egumen al Bistriței, o copie „scoasă după izvodul părintelui Ananiei ieromonah, starețul mieu, tălmăcindu-se de sfinția sa den limbă slovenească pre limba românească".

[17] *DRH*, B, XXII, p. 333—335 și 385—386. Ambele documente, de la 19 octombrie și 26 decembrie 1628, se referă la un litigiu de proprietate la Cîinești. Sima logofătul cumpără ocini la Cîinești în anii 1626—1636 (I. Ionașcu, *art. cit.*, p. 264—265). La 15 aprilie 1626 egumen la Bistrița era Teofil (*DRH*, B, XXI, p. 84), urmat de Anania ; de la 15 iunie 1629 Vasile era egumen (*ibidem*, XXII, p. 581).

mama sa din dinastia munteană, deşi bunicul său omonim fusese Lăpuşneanu însuşi, îşi amintea în 1629 de ctitorul Bistriţei, „răposatul Pîrvul banul, tatăl strămoşului domniei mele, Io Băsărab voievod"[18]. Hrisovul este scris „cu învăţătura lui Sima al doilea logofăt". Peste numai un deceniu, Matei Vodă invoca „neamul nostru băsărăbesc, cu cei domni moşnenii ţării"[19]. Există motive de a data din acest interval inserarea parţială a *Vieţii lui Nifon* în textul cronicii. „Banovţii" originalului slavon capătă o explicaţie („adecă Băsărăbeştii") care trimite direct la introducerea alipită, poate tot de către Sima logofătul, la începutul letopiseţului Ţării Româneşti. Gavril Protul scrisese desigur БАНОВЬЧИ (urmaşii banului) pentru a-i indica pe fiii lui Neagoe de la Craiova. Introducerea asociază „un neam ce le zicea Basarabi" cu îndepărtatele origini romane, context în care forma „puseră banoveţi", ca şi cum ar fi vorba de o dregătorie, e absurdă. Aici urma legenda corbului cu inel, suprimată ulterior, probabil de către stolnicul Cantacuzino, din dispreţ faţă de „basne şi poveşti", dar pe care Miron Costin o citise în „letopiseţele" muntene înainte de 1677 (în 1657, cînd venise în Ţara Românească ?)[20]. Acea versiune mitologică a întemeierii principatului nu putea fi concepută decît sub domnia unui membru al ramurii Mihneştilor, cu care, de altfel, Sima logofătul se şi înrudise prin alianţă, deci credem că forma iniţială a introducerii adăugate în fruntea vechilor anale datează din anii 1623—1627, cînd tronul era ocupat de Alexandru Coconul[21]. Titulatura domnească pompoasă, cu precizarea „şi al părţilor de peste munţi, Amlaşului şi Făgăraşului herţeg", nu indică în mod necesar epoca lui Matei Basarab : Alexandru Coconul o adoptă şi el, în documentele cele mai solemne[22]. Hrisoavele lui Matei Basarab, citînd pe „Negru-Vodă" sau pe „Radu Negru", se bazau fie pe autoritatea letopiseţului slavon, fie pe aceea a *noii* cronici. Între data introducerii şi aceea a primei menţiuni despre „Radu Negrul" în documente (12 aprilie 1636) n-a putut trece multă vreme. Oricum, cînd Matei Basarab afirma că Strehaia este „de moştenire de la moşii domniei mele", în 1640, el se referea vădit la pasajul din introducere care consemnează tradiţia locală a unei reşedinţe a banilor acolo[23]. În acelaşi timp, traducerea *Istoriei* lui Matei al Mirelor şi aceea a *Vieţii lui Nifon* au circulat şi separat.

Cît priveşte personalitatea traducătorului-cronicar, e posibil ca el să fie acelaşi cu „Sima logofăt ot Tîrgşor" (menţionat într-un document din iulie 1623), ispravnic la construcţia mănăstirii Căldăruşani în 1637—1638, în care caz scrierea numelui său cu cerneală roşie în manuscrisul de la Neamţu al letopiseţului cantacuzinesc ar avea sensul unei semnături[24].

---

[18] Doc. cit. mai sus, 15 iunie 1629.

[19] *Catalogul documentelor*, V, nr. 233, 27 noiembrie 1640.

[20] Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu,, 1958, p. 210—211, 234—235.

[21] Gh. I. Brătianu, *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, ed. Valeriu Râpeanu, Bucureşti, 1980, p. 104, a şi făcut observaţia că autorul *Istoriilor* datează descălecarea lui Negru-vodă în epoca primelor năvăliri turceşti, ceeace „nu se potriveşte cîtuşi de puţin cu cronologia cronicei anonime" (adică a letopiseţului cantacuzinesc). Se poate deduce de aici că cel mai vechi dintre cele două texte este acela din *Istorii*.

[22] *DRH*, B, XXI, nr. 38, 85, 103, 112, 136, toate din 1626.

[23] *Catalogul documentelor*, V, p. 111.

[24] Radu Grecianu, *Viaţa lui Costandin Vodă Brîncoveanu*, ed. Ştefan D. Grecianu, Bucureşti, 1908, p. 356. Cf. I. I. Georgescu, *O copie necunoscută a Letopiseţului cantacuzinesc*, în *MO*, XIII, 7—9, 1961, p. 538. Vezi şi Filofteia Rînziş, *Contribuţii la cunoaşterea sigiliilor de mari dregători (Ţara Românească, secolul XVII)*, în *AIIAI*, XXIV/1, 1987, p. 331, care publică sigiliul heraldic al lui „Simas biv vtori logofăt". Dacă Sima cunoştea bine acţiunea de ctitorire şi restaurare a monumentelor întreprinsă de Matei Basarab, e într-adevăr sugestiv faptul că inscripţiile puse pe faţada bisericii din Cîmpulung în 1636 conţin atît referiri la tradiţia descălecării (Radul Negrul), cît şi expresii comune cu cronica lui Basarab. „Au dăruit Domnul Dumnezeu pre acestu domn bun şi milostiv creştin" sau „domn creştin în Ţara Rumânească întru moşiia lui" (N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I, Bucureşti, 1905, p. 128—129) reprezintă ecouri ale pasajului din cronică : „mulţumind lui Dumnezeu căci le-au dăruit domn cu bunătate şi creştin din ţară" (*MO*, loc. cit.). Faptul că în cronica Bălenilor apare cea mai veche redacţie

Segmentul următor din compilația cantacuzinească se întindea între anii 1653—1665 : este acel „alt letopiseț" din care un copist din 1731, Stan logofețelul, mai reproduce un scurt pasaj (LC, p. 144, aparat critic). A fost redactat în intervalul 1667—1671, deci după convertirea lui Grigore Ghica la catolicism și înainte de plecarea lui în Italia, de unde se va întoarce la Constantinopol[25], pe cînd în țară domnea pașnicul Antonie din Popești.

Cînd se termina „cronica lui Matei Basarab" ? P. P. Panaitescu credea că în 1653, în preajma morții voievodului, după care i se părea că distinge un alt text, compus în „1660". În realitate, această împărțire este imposibil de susținut. Laudele aduse lui Gheorghe Ghica nu trebuie să uimească din partea unui autor favorabil Cantacuzinilor, căci ele acuză direct ingratitudinea neagră a fiului și urmașului lui Ghica. Cînd cronicarul spune : „cu voia lui Dumnezeu fost-au izbînda lui Gligoraşco-vodă", nu se vede nici o simpatie pentru Ghica, ci o constatare resemnată față de hotărîrile providenței. Lupta de la Finta pare descrisă de un martor ocular, dar nu era nevoie ca aceste impresii puternice să fie transcrise îndată după eveniment (comparația cu memoriile unor participanți la războaiele napoleoniene o dovedește cu prisosință). Cum se poate admite, oricît de mare ar fi fost respectul pentru instituția domniei, sau tocmai de aceea, ca în momentul alianței dintre Matei Basarab și Gheorghe Ștefan acesta din urmă să fie numit „Iuda care a vîndut pre domnu-său" ? Justificarea victoriei prin voința divină este, în fond, aceași pentru bătălia de la Finta și pentru cea de la Strunga, cîștigată de Grigore Ghica în 1659 : deci, concepția istoriografică nu se schimbă după relatarea faptelor din 1653—1654. E sigur că în 1664, data aproximativă la care a fost scris *threnos*-ul pentru postelnicul Constantin Cantacuzino, nu exista un letopiseț al Cantacuzinilor, căci povestirea principalelor episoade din biografia celui care a inspirat acel panegiric vindicativ nu au cu textul cronicii decît o asemănare superficială. În schimb, deosebirile sînt destul de importante : de pildă, printre vinovații de moartea postelnicului nu apare Stroe Leurdeanu, ci Costache Caragea, niciodată menționat în LC. Ingenioasele speculații asupra acestei faze din redactarea letopisețului cantacuzinesc sînt, repetăm, zadarnice, fiindcă stratul anterior ne este (pentru totdeauna ?) ascuns de patosul moralizator și de strașnicele mînii ale lui Stoica Ludescu.

O descoperire, în felul ei senzațională, a lui Liviu Onu[26] a demonstrat că evlaviosul boiernaș în slujba Cantacuzinilor era perfect capabil de a scrie istoria vremii sale. Dar însemnarea din 1658 a lui Stoica Ludescu, de altfel arătînd respect față de Gheorghe Ghica, pe atunci domn al Moldovei, unde logofătul se refugiase odată cu patronul său, lasă fără răspuns întrebarea cu privire la momentul cînd și-a început opera de cronicar. Și nici nu ne explică o altă enigmă : ce era socotit vrednic să fie menționat într-o cronică ? Fiindcă ori Ludescu găsea inutil să precizeze în letopiseț că fugarii au fost adăpostiți în satul Călimani pe Cracău, la moșia lui Iordache Cantacuzino (fapt pe care, totuși, l-a notat pe cartea în care-și căuta consolarea în pribegie), ori n-a scris el textul a cărui paternitate i se atribuie.

Liviu Onu, observînd „un relativ lux de amănunte în LC, opus net expunerii schematice din CB", remarcă și că, „cu tot caracterul sumar și lacunar al datelor furnizate de CB, aceasta are totuși și elemente care lipsesc din cronica grupării boierești rivale... sau care sînt prezentate obiectiv, în contradicție cu intențiile cronicarului Cantacuzinilor de a acorda un caracter mai dramatic situației" etc. (urmează un exemplu al modului cum un pasaj din *Istorii* este vădit răstălmăcit de Stoica Ludescu"). De aici decurge, deși autorul citat nu-și formulează concluzia, că Ludescu polemiza nemărturisit cu un predecesor.

Dacă presupunem acum că un contemporan al lui Ludescu ar fi avut înaintea acestuia inițiativa de a-și asuma rolul de cronicar pentru a exprima punctul

---

a introducerii a fost remarcat de Sergiu Iosipescu, *Letopisețul cantacuzinesc și tradiția istorică a originilor principatului Țării Românești*, în *RdI*, 33, 1980, p. 1884, 1889.

[25] A. Veress, *Pribegia lui Gligoraşcu vodă prin Ungaria și aiurea (1664—1672)*, în *ARMSI*, s. II, t. II, 1924, p. 292—303.

[26] Liviu Onu, *Date noi cu privire la Stoica Ludescu : din nou problema paternității letopisețului cantacuzinesc*, în *LR*, XXI, 1, 1972, p. 17—26.

de vedere al adversarilor Cantacuzinilor, este puțin probabil ca el să fi cunoscut letopisețul din 1667—1671. Ceeace era în circulație, neavînd un subiect primejdios prin actualitate, era cronica începutului domniei lui Matei Basarab („Matei aga din Brîncoveni", căci precizarea „fecior Danciului vornecul, care să trăgea din neamul băsărăbesc" e adăugată), deci anii 1629—1633, inclusiv cele cîteva rînduri despre campania din Podolia. Punînd pe două coloane LC și CB, se vede că, deși inspirate de același model, ele nu concordă, versiunea cea mai apropiată de arhetip fiind a letopisețului cantacuzinesc. Celălalt text rezumă, actualizează („mănăstirea lui Pană vistieriul, care acum îi zic S-ta Ecaterina"), suprimă date și nume. De pildă, păstrează o singură mențiune, față de 4 în LC, a unui oarecare Radul din Desa, logofăt de vistierie, figură minoră care-l interesa îndeosebi pe autorul cronicii (Sima logofătul îl cunoștea personal)[27].

Cu totul altfel stau lucrurile din momentul în care cronicarul Bălenilor nu mai are acest sprijin. Anii următori ai domniei lui Matei sînt ocupați cu evenimente externe, dacă nu cumva ele sînt o interpolare și mai tîrzie, a lui Radu Popescu, căci un pasaj despre Azov, „care cetate iaste în gura apei Donului, ce cură în Marea Meotis", este împrumutat de la Anonimul brîncovenesc („cetatea care iaste în gura apei Donului de întră în Marea Meotis")[28]: deci, cel puțin o intervenție din 1718—1723! Complotul fraților Caragea apare numai aici, numele acestor boieri fiind sistematic evitat de L. C. Mai cu seamă, se dau amănunte despre Gheorghe Ștefan — replica cu două înțelesuri despre „caprele de la munte", amintită și de Neculce în *O samă de cuvinte* — pe care autorul acestor pagini din cronică le deținea de la „boiarii moldoveni", probabil de la ramura de acolo a Cantacuzinilor. Bîrfa reprodusă ceva mai departe — „zic unii să se fie culcat Ștefan vodă cu doamna" Ecaterina, a lui Vasile Lupu, are aceeași origine, fiind de asemenea culeasă și de Neculce.

Hotărîtoare este însă comparația între texte pentru două împrejurări de maxim dramatism și relief istoric: lupta de la Finta și răscoala seimenilor din 1653. În primul caz, CB (mai exact, anonimul din 1667—1671) evocă rapid mișcările de trupe și rolul personal al domnului, „în fruntea războiului, îndemnîndu-și vitejii lui". Descrierea din LC e mult mai amănunțită, beneficiind poate și de informații (ca efectivul celor două armate) dintr-o scrisoare contemporană, dar se bazează chiar pe succinta povestire din CB pe care o amplifică retoric. Ploaia devine miraculoasă și simpla sugestie despre încurajările adresate de Matei ostașilor săi oferă prilejul unui întreg discurs („învățînd pe toți: Feții miei voinici viteji, rugați pre Dumnezeu și vă îmbărbătați ca să stați gata de război" etc.). Acolo unde CB spunea doar că Matei i-a respins pe dușmani, „de i-au trecut apa Ialomiței", LC supralicitează: „trecînd Ialomița fără de vad", cu o expresie folosită și în prima parte a textului, cu ocazia bătăliei de la Rovine („trecînd Baezet Dunărea fără vad").

Același procedeu se remarcă în relatarea ultimelor zile ale domnului. CB: „Matei-vodă aștepta să vie vara, să aducă tătari și unguri să-i pue pe toți supt sabie, pe cei mai mari și carii era zurbale". LC atribuie voievodului muribund o cuvîntare: „O, dragii miei... gîndesc, de voi avea zile, să' aduc în primăvară 30 000 de tătari și pre craiu cu ungurii... și să pue supt sabie toți cei mai mari" etc. O singură diferență, dar este semnificativă. LC comite inadvertența de a-l face pe Matei să aștepte *primăvara*, deși el a murit în aprilie, și, amplificînd ca de obicei, scrie: „ajungîndu-l adîncile bătrînețe", pe cînd CB spunea doar: „bătrînețele ajungîndu-l".

Altminteri, găsim la autorul letopisețului cantacuzinesc precizări de nume, inutile pentru predecesorul său care scria într-o vreme mai apropiată de evenimente (Ghinea *Țucala* și Radu *Vărzarul*, în loc de Ghinea vistierul și Radu armașul, „Hrizea sin Dumitrașco ot Bogdănei ot sud Ialomița", în loc de Hrizea spătar) sau variații stilistice („niște porci fără de nici o rușine, în loc de „nește porci obraznici"; CB notează laconic: „fugea care încotro putea scăpa", pe cînd LC dilată inutil: „au fugit care încătro au putut, unii preste Dunăre, alții au trecut muntele, alții au trecut în Moldova"). Anonimul din 1667—1671 își îngăduie odată să scrie despre seimenii răsculați: „vitejaște au ieșit din Belgrad" — desigur,

[27] *DRH*, B, XXII, p. 21, 22, 81.
[28] *Cronicari munteni*, ed. M. Gregorian, II, București, 1961, p. 340.

nu Radu Popescu, nepotul celui asasinat de ei, ar fi găsit acest cuvînt — şi Stoica Ludescu intervine vigilent „*războinicește* au ieşit cu toţii de acolo".

Ce este în plus în CB şi n-a fost copiat de LC *lipsea* din *Istorii* la data cînd scria Stoica Ludescu. Sînt lucruri adăugate de Radu Popescu : amintiri ale Cantacuzinilor din Moldova, anecdote scabroase despre Mihnea III şi povestea comorii de la Dobreni („unii zic" şi „aceasta iaste vorbă de la oameni"). Tot prin „zic unii" e introdus şi episodul de la moartea lui Matei Basarab, cînd Diicul Buicescu a fost pretendent la tronul Ţării Româneşti. Faptul e real şi putea fi aflat de Radu Popescu din tradiţia familiei, deoarece cunoştea pe Dumitrana, nepoată de fiu a spătarului Diicul, căsătorită cu Vintilă Bucşanu mare căpitan [29]. Cînd e prezentat conflictul dintre Mihnea III şi boieri, CB conţine o frumoasă întrebare retorică : „cine din noi şi din copiii noştri va scăpa de sabiea cea lungă a turcului ?" pe care LC o parafrazează : „zicea că nu să vor învrăjbi cu turcii, că sabiia împăratului iaste lungă". Pe lista victimelor lui Mihnea figurează aga Bîrsescul. Prenumele personajului, *Vladul*, era corect în CB, deşi ulterior a fost transcris „Radul" printr-o frecventă eroare de copist, dar Stoica Ludescu, după 40 de ani, nu şi-l amintea exact şi, de aceea, în LC el este numit Preda. Evident, detaliile despre persecuţia îndurată de Constantin Cantacuzino îi aparţin lui Ludescu. Părtaş la aceste evenimente, şi tot al lui e lirismul biblic, inepuizabil în exemple dătătoare de nădejde. O interpolare a circotaşului Radu Popescu priveşte moravurile degeneratului Ştefăniţă Lupu, despre care i s-a povestit la Iaşi, precum şi zvonurile în legătură cu moartea sa, pe care şi Miron Costin s-a simţit obligat să le rectifice.

Începutul domniei lui Grigore Ghica este idilic, după amîndouă versiunile existente : recolte îmbelşugate („miiare" în LC este, probabil, greşeala unui copist în loc de „mei mult", cum apare în CB), iar domnul de o rară moderaţie şi bunăvoinţă, aspru numai cu complicii regimului precedent (de observat o eroare de punctuaţie care alterează sensul unei fraze în ediţia critică LC, p. 147 : „Cine au fost zurba, de au hiclenit pre domnii lor şi au făcut ţării rău în zilele lui Gligorie vodă, ş-au dat coneţul" ; virgula trebuie deplasată după „rău"). O variantă păstrată numai într-un manuscris LC expune amănunţit măsurile luate de această administraţie financiară excepţională.

În 1663, lovitură de teatru. Cum spune plastic Stoica Ludescu : „Gligoraşco îşi întoarse firea". Conflictul dintre Ghica şi Cantacuzini era mai puţin spectaculos în prezentarea anonimului, urmată pînă aici cu inegală fidelitate de CB şi de LC ; fiii postelnicului sînt acuzaţi de „neşte amestecături", drept care partizanul lor subliniază apăsat : „slujea foarte cu dreptate şi cu credinţă mare". Cu plecarea din ţară a lui Grigore Ghica în decembrie 1664 ia sfîrşit această parte a cronicii [30]. Pasajul imediat următor din *Istorii*, despre intenţia boierilor de a-l cere domn de la Poartă pe un „Dumitraşco Buzălanul de la Căpăţîneşti" (poate acelaşi cu Dumitraşco vel stolnic din 1666) [31] ne atrage atenţia tocmai fiindcă personajul e total necunoscut. Cine şi-ar fi putut aduce aminte de el după vreun sfert de veac ? Căpăţîneşti nu e departe de Măteşti, unde-şi avea moşia Constantin Filipescu, cel care dobîndise prin căsătorie temeinice rosturi în mijlocul boierimii buzoiene. S-ar putea ca lui să i se datoreze chiar povestirea luptei de la Şoplea din *Istorii* : oastea Ţării Româneşti, biruitoare contra răsculaţilor, era comandată în 1655 de Pană Filipescu, tatăl lui Constantin căpitanul.

Începînd cu domnia lui Radu Leon avem de-a face cu ultima parte a asazisei „cronici a Bălenilor", şi singura care merită acest nume. Este produsul aceleiaşi acţiuni pe care am semnalat-o şi pînă acum, de selecţie şi amplificare. Tex-

---

[29] *Istoriile*, ed. C. Giurescu, Bucureşti, 1963, p. 268. Cf. N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova*, Bucureşti, 1971, p.130—131.

[30] În LC urmează „povestea a unor boiari răi ce au fost în zilele lui Matei vodă", faimosul pamflet în care P. P. Panaitescu recunoştea cu satisfacţie ecouri ale luptei de clasă. Mai vrednică de atenţie este vechea părere a lui N. Iorga. *Răscoala seimenilor împotriva lui Matei Basărab*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXIII, 1910, p. 208, după care s-ar fi păstrat astfel cea mai mare parte din textul pierdut al *cărţii de judecată* din 1653 : actul de condamnare al celor doi boieri.

[31] Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, Bucureşti, 1919, p. 55, 89.

tul autentic mai poate fi el intuit sub stratul pătimașelor invective și calomnii ale lui Radu Popescu ? Vom încerca, totuși.

Moartea lui Drăghici Cantacuzino (1667) este introdusă ca o inserție a lui Radu Popescu, tîrzie, provocată de acuzația din LC că grecii l-ar fi otrăvit. Radu Popescu răspunde : „*Zic unii* că l-ar fi otrăvit grecii, iar alții zic că au murit de ciumă, precum au și fost". Expresia „s-au războlit și au murit" a mai fost folosită de același autor într-un pasaj anterior, cu privire la Ștefăniță Lupu. Formula stereotipă „într-aceste vremi" precede și amintirile despre logodna Catrinei Duca, așa încît e posibil ca ele să fie într-adevăr ale Popescului. Probabil, lui i se datorează eroarea de a fi adăugat numele lui Radu Crețulescu printre cele ale boierilor arestați la Adrianopol în 1672. D. Velciu a semnalat că greșeala provine din letopisețul cantacuzinesc, ceeace arată că ea s-a putut strecura numai cînd Radu Popescu lucra la ultima redacție a *Istoriilor*, cu ochii pe cronica lui Stoica Ludescu. E firesc să ne închipuim că mențiunile despre acesta și despre fiul său au apărut mai întîi în letopisețul cantacuzinesc, de unde au trecut în *Istorii* numai la revizia lui Radu Popescu. De la un moment dat (1672—1673 ?), raportul dintre cele două texte se inversează din cauza intervenției masive a lui Radu Popescu, care, scriind sub Nicolae Mavrocordat, suprapune cronicii Bălenilor replica lui la letopisețul cantacuzinesc ale cărui date le folosește amplificîndu-le și imprimîndu-le o tendință opusă.

A stabili unde și cît îl mai lasă să vorbească pe celălalt adversar, mai vechi, al Cantacuzinilor, pe care-l întrece poate în violență, deoarece, spre deosebire de acela, care trăia sub domnia lui Brîncoveanu, Radu Popescu a văzut cu nestăpînită bucurie moartea năpraznică a tuturor dușmanilor săi, se mai poate, cu greu, din cînd în cînd. Revolta antigrecească din vremea lui Radu Leon se găsea în original, cu detalii întipărite în memoria martorului ocular. Dovada este că și letopisețul cantacuzinesc urmează cursul povestirii, suprimînd însă excesele comise contra grecilor, reveniți în favoare la curtea lui Brîncoveanu, după cum omite și „meșteșugul supțire" prin care Cantacuzinii îl impuseseră ca domn pe Antonie din Popești. Cronicarul Bălenilor își întărește spusele cu autoritatea experienței personale : „noi am văzut nește răvășale" [31] bis... „l-am văzut cu ochii"... „acelea ce am văzut, știm" [32]. Relatarea campaniilor din 1673, 1676 și 1678 are tonul mărturiei directe (D. Velciu încearcă să explice că e vorba de amintiri ale lui Gheorghe Băleanu, dar în 1676 el era la București, în 1673 cronicarul se înșeală crezîndu-l la București, iar în 1678 murise !).

De unde știa autorul letopisețului cantacuzinesc acuzațiile îndreptate de Băleni împotriva Cantacuzinilor, pe care le reproduce (*„zicea că* ei tot boeresc la toți domnii și cum s-au îmbogățit și cum nu-i bagă în seamă și numai batjocoresc") ? Este evident, ecoul unui pasaj din cronica adversă : „să mărise, să împuternicise, cît trecu peste măsură, nebăgînd seamă pă ceilalți și întru nimica socotindu-i" ....„ca să depărteze pă toți boerii de lîngă curte și să le ia boeriile, să le dea la ai lor, ca să fie numai ei" etc. Amănuntul că Șerban Cantacuzino a fost „însemnat" la nas de Grigore Ghica nu-l cunoaște decît cronicarul Bălenilor și el e confirmat de un document din 1667, care dezvăluie că, după uciderea postelnicului, „au mai vărsat sînge de la unul din feciorii lui" [33].

Iată și un exemplu de situație în care e imposibil de recunoscut cine scrie. În aprecierea valorii știrilor dintr-o pagină a *Istoriilor* ne sînt de un neprețuit ajutor două documente editate de N. Iorga. Dintre aceste scrisori adresate lui M. Apaffy de către boierii munteni refugiați în Transilvania, una este datată 4 de-

---

[31] bis Cf. pasajul din LC, p. 161 : „3 răvașe... acele 3 răvașe" (în variantele din aparat, „răvașele"). Vezi și N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, București, 1902, p. 80 : „3 răvășele scrise cu singură mîna lui". Documentul de la 18 iunie 1669 a fost folosit de autorul letopisețului cantacuzinesc.

[32] Cf. afirmația lui Radu Popescu în cronica lui proprie : „noi ce-am văzut scriem" (*Istorii*, p. 191).

[33] N. Iorga, *Documente Cantacuzino*, p. 70.

cembrie 1673[34], cealaltă 25 mai 1674[35]. Din tot ce comunică ele despre schingiuirile și execuțiile cu care Duca și-a inaugurat domnia, cînd nu avea încă în jurul lui decît pe Cantacuzini, cititorul letopisețului acestei familii nu află nimic. Dimpotrivă, cronica Bălenilor abundă în informații, a căror exactitate e confirmată de scrisorile prin care Gheorghe Băleanu și rudele care-l însoțiseră în exil cereau protecția principelui. D. Velciu afirmă că Radu Popescu însuși, aflat în preajma tatălui și bunicului său, a reținut acele amănunte vreme de peste 30 de ani. S-ar putea de asemenea sugera că detaliile provin de la Gheorghe Brancovici, el fiind acel „Gheorghe diacul" care a servit drept mijlocitor între Apaffy și pribegi. În sfîrșit, nu e de exclus ca Bălenii să fi păstrat în arhiva lor copii după corespondența politică importantă. Abila pledoarie a șefului emigrației pentru a obține azilul politic după „obiceiul cel bătrîn al țării" pare a parafraza textul original al primei scrisori („ne scăpăm cu viiața noastră aici, în țara Măriii Tale, precum și mai denainte părinții noștri și moșii, strămoșii noștri, de multe ori s-au scăpat capetele în țara aceasta în vreme de primejdie").

Această parte de cronică, transfigurată de temperamentul continuatorului, Radu Popescu, și-a pierdut într-o oarecare măsură culoarea proprie. De cînd încep „trăsnetele" și „durerile", odată cu domnia lui Șerban Cantacuzino, deși N. Costin e martor că imprecațiile răzbunătoare existau în original, cel mai sigur indiciu de autenticitate îl oferă pasajele neutre: „Deci, primăvara, i-au venit poruncă să meargă la oaste..." sau „După aceaea, cînd întru al cincilea an al domniei lui Șerban vodă, au rădicat sultan Mehmed, turcul, oaste mare împotriva nemților..." sau „Întru acest an au venit poruncă lui Șerban vodă să meargă cu Suliiman pașa" etc.

Însuși episodul căsătoriei Băleanu-Cantacuzino din 1688, precedat de misiunea lui Constantin Filipescu la Alba Iulia în octombrie—noiembrie 1686, s-a păstrat într-o formă pe care C. Giurescu o găsea lipsită de precizie. Ea nu conține totuși inexactități („cinci luni numai au fost amîndoi", se spune despre miri, pe cînd letopisețul cantacuzinesc confirmă: din ianuarie pînă în mai), ba și citează numele solilor trimiși din Transilvania și Moldova cu ocazia nunții, ceeace chiar cronica de familie a lui Șerban vodă omite a face. Altă obiecție a lui Giurescu era că din text nu reiese existența unui interval de timp (un an) între venirea în țară a lui Grigore Băleanu și căsătoria lui, dar nici letopisețul cantacuzinesc nu dă importanță acelui răgaz, probabil necesar pentru logodnă. Nu s-a pus întrebarea, normală, cine altul decît Constantin Filipescu, pețitorul însuși, ar fi lăudat „frumusețea și înțelepciunea" domniței Smaranda: de sigur, nu Radu Popescu. A reține numele celui însărcinat cu misiunea conciliatoare, a menționa și gradul lui de rudenie cu tînărul ginere domnesc, acestea erau lucruri la care Stoica Ludescu nici nu s-a gîndit. De altfel, știm că Filipescu n-a fost singur în Transilvania, că el era doar al doilea sol, întovărășindu-l pe un dregător în funcție (ceeace nu era cazul lui), marele pitar Dumitrașco Poenaru, dar pe acesta cronica-l uită cu desăvîrșire pentru a nu împărți meritul succesului[36].

„Văr cu muma lui Gligorie Băleanul": aceasta înseamnă că tatăl lui Constantin Filipescu, Pană, a avut o soră, Slamna, căsătorită cu Ivașco Ceparul, și că fiica lor, Marica, soția lui Ivașco Băleanu, era vară primară cu Constantin căpitanul. În același timp însă, N. Iorga și toți cercetătorii următori au afirmat că acesta era văr și cu frații Cantacuzino, soția lui Pană, Marica, fiind fiica postelnicului. Pe strînsa legătură cu Cantacuzinii își întemeia C. Giurescu, ale cărui argumente și le însușește D. Velciu, opinia că autorul nu poate fi Constantin Filipescu. Să fi povestit el asasinarea bunicului său pe un ton atît de rece, în contrast cu simpatia arătată lui Hrizea din Popești? „Este inadmisibil" — concluzia

---

[34] Idem, *Acte românești din Ardeal*, în *BCIR*, II, 1916, p. 226—228.

[35] Idem, *Studii și documente*, IX, p. 23—24; idem, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, Vălenii-de-Munte, 1925, p. 78—80; A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, X, București, 1938, p. 165—168, cu o dată falsă.

[36] A. Veress, *Documente*, XI, București, 1939, p. 246 (neobservat de N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 228).

lui Giurescu[37] —, mai ales că „nu se poate stabili vreo urmă de neînțelegere ori dușmănie între dînsul și Cantacuzini".

În realitate, „Marica Filipeasca", sora lui Șerban Cantacuzino, pomenită o dată în cronica Bălenilor, dar cu o indiferență pe care C. Giurescu a relevat-o pentru a deduce și de aici imposibilitatea identificării autorului cu fiul ei, nu era mama lui Constantin căpitanul. Căsătoria ei cu Pană Filipescu a avut loc probabil în 1653, cînd soțul ei intră în sfatul domnesc, ca mare stolnic. Dar el avea „fii" în 1649, de la prima lui soție (încă în viață în 1646), Preda din Văleni[38]. „Fiii" erau Matei și Constantin. Prin urmare, Constantin Filipescu, deși intrat prin adopțiune în familia Cantacuzino, nu era deloc înrudit cu membrii ei, ci cu Bălenii. Surorile bunicului său Radu postelnic din Văleni, fuseseră măritate cu Radu Fărcășanu și cu Ghinea Brătășanu (de aceea, masacrarea acestuia este povestită cu compătimire printre scenele „terorii" din 1653). Fiul lui Radu Fărcășanu, Pîrvu, va fi căsătorit cu fiica lui Hrizea din Popești : așadar, Radu Popescu și Constantin Filipescu erau, prin alianță, rude[39].

Născut cu cîțiva ani înainte de 1650, Constantin nu purta încă nici un titlu în februarie 1674, cînd Bălenii nu fuseseră încă rechemați în țară[40]. Căsătoria sa cu Rada, fiica fostului mare vornic Radu Mihalcea Cândescu (executat din ordinul lui Mihnea III în 1659) a avut loc, probabil, tot în anii de după 1670, cum presupunea și C. Giurescu[41]. Participarea sa la campaniile din 1672—1678 se poate bănui, pe baza relatării lor în cronică. În martie 1679 socotelile Brașovului atestă prezența sa în acel oraș, de unde se pregătea să plece la 5 decembrie 1680[42]. La 26 ianuarie, anul următor, era vel căpitan de margine, asigurînd paza hotarului dinspre Moldova — moșiile sale de zestre erau în zona Buzăului —, dar de la 3 mai 1685 avem dovada că nu mai ocupa această funcție[43]. Documentele din anii următori îl menționează ca boier de țară, preocupat de tranzacții locale, pînă la moarte, în septembrie 1696. Cu o întrerupere, poate semnificativă, deși scurtă : între 15 iunie 1689[44] și 14 mai 1690[45]. Pisania pe care o pune la ctitoria sa de la Măteești (1691) este datată „în zilele slăvitului d[omn] Io Costandin Basarab", ceeace arată că se raliase, cel puțin formal la noul regim, dar oare fusese așa din primul moment ? E adevărat că, la sfîrșitul lui 1686, cînd se întorsese din solia sa de la Alba Iulia, atît Brîncoveanu cît și frații Cantacuzino îl numeau „fratele nostru mai mic"[46], dar faptul că, vreme de zece ani după aceea, n-a primit nici o dregătorie — spre deosebire de Radu Popescu, care a deținut totuși unele funcții în timpul acestei domnii — pare să indice grave disensiuni între Constantin Filipescu[47] și familia domnitoare.

Natura lor se va înțelege ușor, ținînd seama că, după căsătoria postelnicului Cantacuzino cu Elena, fiica lui Radu-vodă Șerban și moștenitoarea boierilor din Mărgineni, Filipeștii fuseseră deposedați de partea lor din patrimoniul comun (Mărginenii de Sus și de Jos, chiar moșia Filipești de la care-și luaseră numele),

[37] C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul cronicelor muntene*, București, 1906, p. 15, 19—20, 28—29.

[38] *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. N. Iorga, București, 1902, p. IX.

[39] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 176 ; D. Velciu, *op. cit.*, p. 33.

[40] I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 145.

[41] C. Giurescu, *op. cit.*, p. 18—19, n. 4.

[42] N. Iorga, *Socotelile Brașovului*, p. 113—114. S-ar părea că era tot fără titlu : nu e sigur că ar fi fost vtori postelnic la 13 ianuarie 1680, această dregătorie fiind atunci a fratelui său, Matei (idem, *Studii și documente*, V, p. 188).

[43] N. Stoicescu, *Curteni și slujitori*, București, 1968, p. 258, n. 207 ; Radu Greceanu, *Viața*, ed. Șt. D. Grecianu, p. 265 ; *Istoriile*, ed. N. Iorga, p. XV ; C. Giurescu, *op. cit.*, p. 18. Vezi și ASTB, doc. muntenești, XLVI/1 (18 martie 1684) și CXVIII/5 (23 febr. 1685).

[44] I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 231—232.

[45] C. Giurescu, *op. cit.*, p. 32, n. 4.

[46] A. Veress, *Documente*, XI, p. 245, 248. Constantin și Mihai Cantacuzino, născuți în cca. 1640—1645, erau efectiv mai vîrstnici. Maria, soția lui Brîncoveanu era vară cu Rada, soția lui Filipescu (2 febr. 1687, ASTB, fotografii de documente, XIV/8).

[47] Matei, fratele său, mare stolnic doar în 1689—1690, își vede și el după aceea închis accesul spre alte demnități.

deşi erau ei înşişi coboritori din acelaşi neam ilustru. Tradiţia de familie[48] cunoştea la începutul acestei spiţe pe spătarul lui Negru-vodă, „bătrînul Drăghici de Mărgineni, carele se pogoară din fratele Basarabilor". În vremea lui Brîncoveanu, la Mărgineni îşi avea moşia Mihai Cantacuzino, ca succesor al mamei sale, la Filipeştii de Tîrg era Constantin stolnicul iar Filipeştii de Pădure îi reveniseră lui Toma Cantacuzino[49].

A mai fost adusă în discuţie, pentru a fi respinsă de C. Giurescu şi D. Velciu, o mărturie, cea mai elocventă, în favoarea paternităţii lui Constantin Filipescu asupra cronicii Bălenilor. E vorba de o scrisoare a boierilor refugiaţi din Ţara Românească la Sibiu, îndreptată către consilierii împăratului Leopold şi solicitînd o promptă intervenţie habsburgică împotriva lui Brîncoveanu, de curînd instalat. Documentul s-a păstrat atît în originalul românesc cît şi într-o traducere latină contemporană, fără indicaţia datei[50]. Ea poate fi stabilită numai în iarna 1689—1690, cînd a fost scrisă şi scrisoarea lui Mihai Băjescu, în care se spune limpede că unii boieri au fugit peste munţi[51]. Chiar Greceanu (ed. Ilieş, p. 6), dorind să arate solidaritatea ţării cu domnul, aminteşte că „toată boierimea era lîngă măria sa, afară numai din unii boieri ce nu să afla acolo, rătăcindu-se dupre ale vremii curgeri". Avem astfel o imagine înspăimîntătoare a situaţiei în care este „săraca noastră ţară" („afflictissima provincia Valachica"): la jafurile turcilor s-a adăugat acum tirania brutală a Cantacuzinilor. Aceştia mai ales, „cărora moşii şi strămoşii au fost adevăraţi turci", sînt făcuţi vinovaţi de dezastru. Cel care scrie o pagină de asemenea forţă dramatică, pentru a apăra dîrz „obiceiurile şi rînduielile ţării", n-a putut fi decît un om de condei. Întreaga desfăşurare retorică a textului arată şi oarecare cultură clasică. A-l compara pe Brîncoveanu cu Neron denotă cel puţin lectura hronografelor, care aveau un capitol despre „împărăţia lui Neron cel rău"[52].

Identificarea unora dintre cele 19 semnături e posibilă: Stroe din Drăgeşti, Preda Prooroceanu şi tatăl său Papa postelnicul din Prooroci, postelnicul Drăghici Alexeanu (?), Matei Bălăceanu vătaful de aprozi, alături de pitarul Preda Brătăşanu, Constantin Vărzaru comis, Radu Vlădescu clucer şi Şerban Vlădescu armaş sînt veri între ei. Cămărăşul Constantin este Corbeanu. Apare şi „Radu logofăt", dar nu poate fi Popescu, după convorbirea pe care o avusese cu Heissler în 1689. Este Radu Haţaghi (Hatzegi László, pe numele său maghiarizat), diac român din Haţeg pe care pribegii l-au folosit ca om de legătură cu autorităţile din Transilvania şi, probabil, ca traducător în latineşte al scrisorilor lor[53].

Întrebarea este dacă un „Constantin căpitanul" care face parte din acelaşi grup e chiar Filipescu. În acest caz, dat fiind stilul petiţiei colective, acesta ar fi autorul ei şi, totodată, al cronicii. Contra acestui raţionament se ridică obiecţia că nu-şi adaugă numele de familie, dar niciunul din ceilalţi n-o face. S-a mai pretins că, deoarece în epocă ar mai fi existat un omonim, acela, neapărat, nu Filipescu, a semnat scrisoarea. Se ştie despre el numai că purta corespondenţă cu judele Braşovului în 1699—1700[54] şi că a fost mare căpitan între anii 1691 şi 1699[55]. În afară de faptul că Brîncoveanu nu i-ar fi încredinţat comanda unor

[48] *Operele lui Constantin Cantacuzino*, p. 55; *Genealogia Cantacuzinilor*, ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902. p. 80.

[49] Radu Greceanu, *Viaţa*, *ed.* Şt. D. Grecianu, p. 153, 156.

[50] Hurmuzaki, *Documente*, V, 1, p. 363, 365; N. Iorga, *Scrisori de boieri* (textul românesc), p. 92—94.

[51] Hurmuzaki, *Docmente*, V, 1, p. 310—311 (şi traducerea latină, p. 364, cu precizarea numelor unor personaje: Cîrstea vistierul, mitropolitul Teodosie, înrudirea dintre aga Cornea Brăiloiu şi István Nálászi, „praefectus aulae Transilvaniae"). Aici se spune: „alţi boieri au fugit prin munţi, lasă că vor peri şi aceia, că e zăpadă pe munte".

[52] De exemplu, ms. BARSR 4674, f. 201.

[53] A. Veress, *op. cit.*, XI, p. 382, 395—396, 399, 417, 434, 443 (traducerea editorului îi păstrează numele unguresc). Vezi *Istoriile*, p. 194 (Radu Haţaghe) şi Radu Greceanu, *Istoria*, ed. Ilieş, p. 93, 96.

[54] N. Iorga, *Socotelile Braşovului*, p. 249.

[55] N. Stoicescu, *Curteni şi slujitori*, p. 258, n. 207. Cf. ASTB, doc. muntenesti, CVIII/34, CVIII/38 şi CVIII/39. Mai trăia în 1706. Probabil, fiul clucerului Negoiţă Cîndescu.

trupe dacă ar fi fost cunoscut pentru legăturile lui cu rebelii, este de remarcat că numele personajului se întîlneşte în documente în forma *Costin*[56]. Încercările de a înlătura identificarea propusă de N. Iorga au continuat cu obstinaţie şi pe alt plan. Constantin căpitanul care „a scris" cronica ar fi fost un simplu copist din secolul XVIII. Al. A. Vasilescu a reuşit să găsească pe la mijlocul veacului un personaj cu acest nume şi i-a reconstituit chiar genealogia (în care, interesant, este inclus şi un Dobrin căpitanul de Ungurei care a avut un rol în uciderea postelnicului Constantin Cantacuzino: textul letopiseţului, lacunar în acel punct, îi omite numele). Totuşi, din biografia obscurului boiernaş n-a reieşit nici o dovadă că el ar fi copiat vreodată ceva şi că, prin urmare, ar fi acelaşi cu Constantin căpitanul din însemnarea de pe manuscrisul nr. 439 de la Academie.

E timpul să se revină la o explicaţie mai firească. „Această carte s-au scris de Costandin căpit." reprezintă titlul manuscrisului după care s-a făcut copia din 1761, exact aşa cum alte manuscrise (cele din grupa R) conţin notiţa: „De aicea sînt cele ce au scris chir Rafail monahul, carele pre nume mirenesc l-au chemat Radul Popescu, biv vel dvornic" (*Istorii*, p. 199, aparat). De ce, într-un caz, „a scrie" înseamnă „a copia" şi în celălalt are sensul obişnuit? Constantin Filipescu avea capacitatea şi îndreptăţirea de a scrie cronica Bălenilor, rudele şi aliaţii lui, după cum o atestă pagina, de mari însuşiri literare şi stăpînită de ura contra Cantacuzinilor, pe care o compunea pentru tovarăşii săi de exil prin 1689—1690. La începutul domniei lui Şerban părăsise ţara (poate *în Moldova*, cu Ivaşco Băleanu şi Staico Bucşanu, apoi la Braşov): de aceea, nefiind de faţă la împrejurările din iarna 1678—1679, scrie „cum auzeam" (*Istorii*, p. 172). În schimb, era probabil prezent în Moldova în septembrie 1680, cînd s-a descoperit complotul lui Gheuca şi Bogdan împotriva lui Duca. Radu Popescu era atunci în Ţara Românească, iar relatarea acelui episod nu pare să datoreze nimic surselor cunoscute. Zvonuri despre foametea din Moldova din 1684 („cei ce au văzut ne-au spus") ajungeau pînă la hotar, unde Constantin Filipescu era mare căpitan de Focşani. Pasajul a fost, pare-se, interpolat de Radu Popescu care a adăugat propriile sale amintiri („am văzut *şi noi* cu ochii noştri acestea ce scriem").

Iniţiativa de a înnădi „izvoadele" existente cu povestirea lui proprie, despre oameni şi evenimente a căror cunoaştere personală îi însufleţea scrisul, era greu să o aibă Constantin Filipescu înainte de 1688, cînd, odată cu moartea Smaragdei Băleanu, se spulberă nădejdile de a vedea restabilite „obiceiurile şi rînduielile", sau în cei doi ani următori, cîtă vreme, „întristat şi în cerneală", a aşteptat înlăturarea lui Brîncoveanu. Numai după ce s-a întors în ţară, în 1690, va fi început lucrarea. Este momentul cel mai probabil, deoarece şi Brîncoveanu îşi manifesta atunci ostilitatea faţă de Şerban Cantacuzino — a cărui familie luase conducerea emigraţiei —, dînd la iveală aprigele răfuieli ale fostului domn cu fraţii săi pentru moştenirea mamei lor, Elina[57].

Un singur manuscris (BARSR 180) ne-a păstrat forma în care se prezenta cronica lui Constantin căpitanul într-o copie de la începutul secolului XVIII. Textul începea *de la Alexandru Iliaş* (a doua domnie, 1627—1629, „de care nici o istorie nu avem a scrie, de vreme ce nici noi la altii n-am găsit", *Istorii*, p. 93), după care continua cu cronica lui Matei Basarab, căreia îi adăuga, la rîndul lor, cronica din 1667—1670 despre perioada 1653—1664 şi memoriile sale cu privire la anii 1664—1688. S-ar putea ca represiunea din 1693 împotriva celor alături de care unelţise să-l fi împiedicat de a se apropia mai mult de prezent. Sau, în 1696, cînd l-a surprins moartea, abia ajunsese la vremelnica împăcare dintre Băleni şi Cantacuzini de care-i fusese dat să-şi lege numele. Fapt este că, deşi destinată să rămînă secretă pînă la mazilirea lui Brîncoveanu, care avea să mai întîrzie douăzeci de ani, cronica a căzut imediat în mîinile Cantacuzinilor. Dovadă, pasajul, pe care l-am semnalat, despre înfrîngerea turcilor la Viena, reutilizat chiar de două ori în letopiseţul cantacuzinesc. Înainte de 1700 sau 1701, Nicolae Costin luase cunoştinţă de acest text, care a fost apoi recuperat de la adversari de gruparea

[56] Revista istorică a arhivelor României, p. 86, 477.

[57] I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 58—60; N. Iorga, *Documente Cantacuzino*, p. 112—113, p. 123—153. Trebuie relevată şi mărturia *(ibidem*, p. 127) faptului că Elina Cantacuzino citise letopiseţul în forma contemporană cu Matei Basarab, fiind capabilă să invoce „pilde ce au lucrat şi domnii cei bătrîni, care au fost iară de neamul dumneaei: Neagoe Vod[ă] Băsărab şi răposatul Şerban Vod[ă] cel Bătrîn".

Bălenilor, de vreme ce Radu Popescu a urzit din el *Istoriile domnilor Țării Românești*. Această operație a avut loc într-o primă etapă de redactare a operei lui Radu Popescu, după 1704 (moartea lui Radu Iliaș), dar înainte de 1714, căci Brîncoveanu era încă pe tron (i se spune „măriia sa", într-o frîntură de frază, poate împrumutată de la Radu Greceanu, *Istorii*, p. 195). În acea fază inițială, Radu Popescu nu scria încă pentru Nicolae Mavrocordat, ci pentru un public căruia lectura cu glas tare a unei asemenea cronici îi oferea un adevărat spectacol, după cum o sugerează, de mai multe ori în text, expresiile : „cum auziți" (p. 85), „precum ați auzit" (p. 104), „încă mai mult decît ați auzit" (p. 114), „cum ați auzit" (p. 129), „așa cum auziți" (p. 166) și „ceale ce-ați auzit (p. 215). Acest mod de a se adresa ascultătorilor încetează după *Vița prea luminatului neam*, fragmentul despre filiația lui Nicolae Mavrocordat a cărui inserare în cronică marchează refacerea și oficializarea ei.

Considerînd în lumina acestei situații activitatea lui Radu Popescu, s-ar părea, că, înainte de a nota efemeridele domniei lui Nicolae Mavrocordat, el a întreprins o altă lucrare menită să-i consolideze prestigiul de cărturar în ochii domnului. Așa se face că în biblioteca tînărului Constantin Mavrocordat, al cărei catalog datează din *iunie 1723*, exista *Istoria Țării Românești*, trecută sub numele lui Radu Popescu și cuprinzînd perioada dintre 1627 și 1720, deci „de la Alexandru Vodă Iliașco pînă la cea de a doua domnie a prea înălțatului nostru domn" [58]. În dedicația către Nicolae Mavrocordat care însoțea acea scriere, el declară exact ce a făcut : a „izvodit", așadar a copiat și completat *Istoriile domnilor*, textul lui Constantin Filipescu, adăugîndu-i o ultimă parte originală, și a îmbogățit opera cu numeroase informații externe, care-i lărgeau cadrul, după sistemul adoptat și în Moldova de Nicolae Costin („puind și ale altora fapte ce s-au întîmplat în părțile din prejurul nostru, cîte am putut cuprinde și din Evropa și den Asia, vreadnice fiind de auzit"). În pasajul final din dedicație, redactată înainte de 20 martie 1722, domnului i se prezintă aceleași urări de viață lungă ca în încheierea *Viței*. Aceasta din urmă a fost compusă în același moment, ca o introducere la „Domnia Măriei Sale lui Nicolae Vodă", fără a uita să sublinieze importanța lui Alexandru Iliaș, ca străbunic matern al lui Nicolae Mavrocordat. Faptul că în *Viță* se amintește trimiterea de către Alexandru cel Bun a unui sol „la soborul de la *Florența*", în timp ce la capitolul respectiv din *Istorii*, „Domniea lui Vădislav vodă", se dau știri despre soborul dela *„Florentiea"* (dar nimic despre reprezentarea bisericii Moldovei !), ar putea să indice că amănuntele de istorie bizantină de la începutul cronicii îi aparțin lui Constantin Filipescu.

Existau și copii, dintre care ni s-a păstrat una — chiar ms. BARSR 439 cu mențiunea numelui lui Constantin căpitanul — în care expunerea se întrerupea la 1688, însă mergea mult mai departe în trecut, pînă la Negru-vodă. După părerea noastră, este mărturia unei etape intermediare din opera de compilare a Istoriilor, datînd probabil din vremea domniei lui Brîncoveanu.

Pentru a se ajunge la forma revizuită de Radu Popescu, din care doar o treime va fi reținută în corpusul oficial din 1729, cîte versiuni elaborate și reelaborate într-un continuu conflict al motivațiilor politice, care suprimă nesovăitor fapte și nume, înlocuindu-le cu tirade polemic-moralizatoare ! Motivul este același care a făcut ca multe dintre aceste texte să fi rămas anonime : tendința de a exprima cît mai deplin o mentalitate de grup.

Alăturarea lui Radu Popescu și Constantin Filipescu, dacă temeiurile documentare pentru care acesta poate revendica atenția istoricilor literari vor fi recunoscute ca certe, ne arată cele două fețe ale cărturarului pe care istoriografia și politica l-au solicitat deopotrivă. Unul, oportunist tipic, își urmărește ambiții și resentimente personale chiar cînd pare a-i sluji pe puternicii zilei, adulînd pe cei împotriva cărora își îndreptase pînă atunci calomniile veninoase. Celălalt, opozant neputincios, dar ireductibil, este silit a-și ascunde numele și însemnările în care rîvnea să afirme dreptatea unei cauze pierdute.

Pe drumul întortocheat pe care l-am parcurs de nenumărate ori alături de unul sau altul dintre cronicari, n-am invocat decît arareori anumite indicii stilistice, deoarece libertatea asumată de copiști față de textul original face deosebit de

[58] N. Iorga, *Pilda bunilor domni din trecut față de școala românească*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVII, 1915, p. 106.

anevoioasă şi puţin răsplătitoare sarcina criticii. Datele de acest ordin sînt utile în măsura în care se pot identifica „ticuri" de exprimare proprii unui autor. Din păcate, rezultatele sînt destul de dezamăgitoare. De pildă, în *Istorii*, expresia „ca un om, au murit" se întîlneşte de două ori (p. 29, 111), despre Ştefan cel Mare şi despre Radu Mihnea. Dacă acelaşi condei a scris partea de cronică în cuprinsul căreia revine această izbitoare platitudine, să credem oare, fiindcă ea nu apare şi mai departe, că restul îi aparţine altuia ?

Sintagma „voe veghiată" (de la turci) sau „le veghia voe" este frecventă în tot cursul *Istoriilor* (p. 91, 92, 95, 141, 203, 250), motiv pentru care M. Anghelescu şi D. Velciu o relevă ca pe o „semnătură" a lui Radu Popescu. Probabil că au dreptate, dar nu e o dovadă a caracterului unitar al textului, dat fiind că expresia face parte din vocabularul epocii : ea se găseşte şi într-un document contemporan [59] şi chiar la Radu Greceanu, în traducerea jeluirii în versuri la moartea postelnicului Cantacuzino [60].

Stereotipul început de paragraf „ci să venim la prochimen" (p. 18) ne e cunoscut de la R. Greceanu (p. 95 : „la prochimeno să venimu"). Şi Anonimul brîncovenesc recurge la el (p. 11 : „să venim dar iarăşi la prochimen" sau, p. 118 : „dar să venim iar la începătură"). Invective grosolane de tipul „ca pe neşte rîmători" (p. 180), „ca pe neşte dobitoace" (p. 204), nu dovedesc nici ele nimic, fiindcă o comparaţie de acelaşi gen — „îi avea ca pe neşte măgari pe toţi" (p. 96) — este tradusă din greceşte după Stavrinos. În *Istorii*, p. 109, Matei Basarab, bătrîn şi bolnav, fiind insultat de răsculaţi, „nu putea ca să facă alt, numai îi blestema (că neputincioşii au acest obicei, de bleastămă)". Dar şi Anonimul brîncovenesc, vorbind de creditorii lui Ştefan Cantacuzino, adaugă un comentariu asemănător : „alţ n-avea ce face făr de numai aceea ce au obiceiu neputincioşii de blestemă şi ei încă blestema" (p. 124). Nu vom reexamina aici problema dacă Anonimul este sau nu Radu Popescu, dar, cel puţin, similitudinea acestor fraze caracteristice trebuie observată. În sfîrşit, un pasaj despre Mihai Viteazul : „biseaŕică mare au făcut în Beligrad, unde şade mitropolitul acum" *(Istorii*, p. 80) nu poate fi discutat în raport cu posibilitatea de a deduce data la care a fost scris, căci Gheorghe Brancovici menţionează şi el : „au făcut pravoslavnica sfînta mănăstire Mitropolia" [61], iar în cronica lui Mihai Viteazul, pe care Petru Movilă o mai putea citi încă în 1618—1620 şi din care a citat în 1627, se spunea „şi episcopia au mutat-o acolo... unde pînă astăzi este cu ajutorul lui Dumnezeu" [62].

Complexitatea structurilor acestor texte sfidează încă sagacitatea criticilor viitori. Această cercetare, ale cărei concluzii, dacă vor fi admise, ar putea modifica substanţial unele rezultate considerate demult cîştigate, nu a năzuit să pună capăt discuţiei, ci să-i deschidă un nou drum.

De aceea, nu se cuvine să încheiem fără a-i mulţumi lui D. Velciu pentru osîrdia cu care a studiat viaţa şi opera lui Radu Popescu, ridicîndu-i astfel cronicarului muntean un adevărat monument. Autorul îşi conduce investigaţiile cu energie, cu putere de sinteză, cu profesionalism. Chiar cînd marile probleme de care se apropie rămîn deschise. A reveni onest şi tenace la dezbaterea lor este în sine dovada unui exemplar respect faţă de datoria noastră cărturărească.

[59] Citat de N. Stoicescu, *Dicţionar*, p. 161, n. 5.

[60] *Cronici şi povestiri româneşti versificate (sec. XVII—XVIII)*, ed. Dan Simonescu, Bucureşti, 1967, p. 40—41.

[61] „Revista istorică", III, 1917, p. 111.

[62] N. Iorga, *Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul şi mitropolia Ardealului*, în vol. *Studii asupra Evului Mediu românesc*, ed. Şerban Papacostea, Bucureşti, 1984, p. 380.

ÎNTRE VASILE BUHĂESCUL ŞI VASILE BUZILĂ
— O problemă de „paternitate" literară —

DE

ŞTEFAN S. GOROVEI

Disputa căreia îi sînt consacrate rîndurile de faţă are ca obiect un cronicar minor din veacul XVIII, un personaj care, în titlul „operei" sale, datînd din 1733, şi-a dat doar prenumele şi funcţia: *Vasilie, cămăraşul de izvoade*. Astfel, trecîndu-şi sub tăcere numele de familie, acest autor al variantei „pre scurt" a unei cronici paralele păstrată doar într-o copie — *Istoriile a Ţării Rumâneşti şi a Ţării Moldovei* — a oferit prilejul prezentei dispute. Semnalînd în 1913 manuscrisul (azi ms. rom. 3442 de la Biblioteca Academiei), Em. E. Kretzulescu, primul său editor, a identificat pe *Vasilie cămăraşul de izvoade* cu *Vasile Buhăescul*, pe baza unui document din 18 noiembrie 1731, în care acest boier este menţionat ca „Vasilie Buhăescul uricariul, carele iaste acmu cămăraş de izvoade" [1].

Identificarea propusă de Em. E. Kretzulescu a rămas necontestată pînă în 1986, cînd, într-un scurt articol, am arătat şubrezenia ei, propunînd identificarea autorului variantei „pre scurt" a *Istoriilor* în persoana lui *Vasile Buzilă*, menţionat ca *biv cămăraş de izvoade* la 3 iunie 1735 [2]. În apărarea paternităţii lui Vasile Buhăescul a intervenit, prompt, Andrei Pippidi [3]. Poate să pară paradoxal, dar tocmai această pledoarie a vechiului meu prieten mi-a spulberat ultimele îndoieli (exprimate şi în articolul din „Cronica") ce le mai aveam cu privire la paternitatea scrierii din 1733 şi m-a convins de justeţea atribuirii pe care am propus-o.

Andrei Pippidi observă că «articolul din „Cronica" nu conţine nici un argument substanţial pentru a demonstra că Vasile Buhăescul nu a scris *Istoriile*, ci doar sugerează motive de a crede că altcineva ar fi putut să le scrie» (p. 836). Să ne lămurim. „Argumentul substanţial" a fost, în acel articol, **demontarea identificării lui Em. E. Kretzulescu**. Dar „argumente substanţiale" trebuie să aducă cei care afirmă sau sprijină varianta Buhăescul; eu am negat-o şi am arătat motivele pe care îmi întemeiez negarea. Ca şi în drept, *onus probandi* incumbă celui care afirmă. În cazul de faţă, un „argument substanţial" ar fi o menţiune *de epocă* despre autor, provenind fie de la el însuşi, fie de la un contemporan al său; or, pînă în prezent, aşa ceva nu se cunoaşte nici pentru Buhăescul, nici pentru Buzilă.

Rezolvarea acestui caz de paternitate literară poate veni, după părerea mea, numai prin *identificarea autorului cu funcţia sa* printre personajele vremii sale. De aceea, primul meu scop a fost să arăt că vechea identificare, propusă de Em. E. Kretzulescu în 1913, nu s-a bazat pe o cercetare serioasă, ci a fost *urmarea exclusivă a întîmplării* că autorului i-a căzut sub ochi actul din 1731 menţionîndu-l pe Vasile Buhăescul în postura de cămăraş de izvoade; dacă în locul acelui act l-ar fi găsit pe acela din 1735 şi l-ar fi plasat în contextul întregului pachet din care face parte (Biblioteca Academiei — azi, Arhivele Statului Bucureşti, *Documente istorice*, CCXIV), Em. E. Kretzulescu ar fi atribuit *Istoriile* lui Vasile Buzilă cu aceeaşi siguranţă şi fără nici un alt „argument substanţial"! Tentantă

---

[1] **Em. E. Kretzulescu**, *Cronica lui Vasile Buhăescul cămăraşul*, în *RIAF*, XIV, 1913 (Bucureşti, 1914), p. 451.

[2] **Ştefan S. Gorovei**, *Un cronicar necunoscut?*, în „Cronica", an. XXI, nr. 10 (1 049) din 7.III.1986, p. 6.

[3] **Andrei Pippidi**, *În jurul cronicarului Vasile Buhăescul*, în *AIIAI*, XXIII/2, 1986, p. 835—841 (în continuare, trimiterile la acest articol se fac în text).

şi convingătoare la prima vedere şi cu toate aparenţele de corectitudine, atribuirea operată de Em. E. Kretzulescu — absolut „impresionistă" în fond — şi-a vădit şubrezenia atunci cînd documentele au scos la iveală existenţa încă a unui *Vasile cămăraş de izvoade*, deţinător al acestui titlu aproximativ în aceiaşi ani. În chip obligatoriu, apariţia acestui omonim m-a determinat să pun sub semnul îndoielii identificarea propusă de Em. E. Kretzulescu în 1913. Din acest punct, alegerea adevăratului autor cade în sarcina documentelor, pe baza cărora trebuie să se stabilească *cine era la 1733 cămăraş de izvoade :* Vasile Buhăescul sau Vasile Buzilă ? Întrebarea *care dintre aceştia doi era „mai capabil de a scrie o cronică"* — întrebare pe care colegul Andrei Pippidi pare să şi-o fi pus (p. 840) — nu poate să conducă, *prin ea însăşi*, la aflarea adevărului, din două motive : în primul rînd, pentru că — aşa cum am arătat — determinantă este *identificarea persoanei care ocupa funcţia respectivă la data cînd s-a lucrat cronica ;* în al doilea rînd, pentru că, astfel formulată, întrebarea îndrumă spre o pistă incertă, dacă nu chiar falsă. Şi iată de ce. Andrei Pippidi porneşte de la premisa că Vasile cămăraşul de izvoade — indiferent dacă Buhăescul sau Buzilă ! — ar fi trebuit să aibă «dacă nu preocupări istorice, măcar o familiarizare cu documentele care să-l fi făcut capabil de a îndeplini însărcinarea dată de Constantin vodă Mavrocordat, de a aduna „den multe letopiseţe" materialul expunerii cronologice paralele a trecutului Moldovei şi Ţării Româneşti» (p. 835). **Dar care a fost, în realitate, însărcinarea primită de cămăraşul Vasile ?**

Pentru a răspunde la această întrebare — cu greutate în rezolvarea disputei — este necesară o incursiune într-un „ogor" învecinat.

Am presupus, în articolul de acum doi ani, că misiunea cămăraşului Vasile nu a fost de *a aduna* ştirile „den multe lětopiseţe", ci de *a rezuma*, simplificînd, o expunere mult mai întinsă, tot paralelă, a istoriei Moldovei şi Ţării Româneşti, aflată azi în ms. rom. 2 591 şi 5 367 de la Biblioteca Academiei ; orientîndu-mă după indicaţiile cuprinse în *Repertoriul manuscriselor de cronici interne*, am admis, acolo, că marea compilaţie s-a făcut din porunca lui Nicolae vodă Mavrocordat şi că manuscrisele 2 591 şi 5 367 reprezintă o „copie din jurul anului 1730" [4] după un original pierdut între timp. După o opinie destul de răspîndită, am mai admis ca autor al acestei mari compilaţii pe Axinte Uricariul.

Aceste afirmaţii trebuie azi corectate ; continuarea cercetării atît în privinţa activităţii cămăraşului Vasile cît şi în legătură cu povestirea atribuită mitropolitului Gheorghe IV al Moldovei şi datată 1723 [5] m-au condus la opinii mai nuanţate. Le desprind din studiul aflat în pregătire.

Indiscutabilă rămîne legătura dintre aceste două forme ale compilaţiei de istorie românească. Această legătură o mărturiseşte, în primul rînd, titlul celor două scrieri :

Ms. 2 591

Lětopiseţul Ţ«ă»răi Româneşti şi a Ţ«ă»răi Moldovei. *De viaţa a prealuminaţilor domni ce-au stăpînit într-acéste 2 ţări şi ce s-au lucrat în dzilele lor şi a părţilor streine, care să megieşăsc cu acéste ţări*, **pre largu** *adunate den multe lětopiseţe* şi cu bună îndreptare alcătuit *precum să véde.*

Ms. 3 442

Istoriilo Ţării Rumâneşti şi a Ţării Moldovei. *De viiaţa a prealuminaţilor domni carii au stăpînit întru acésto doao ţări şi ce s-au lucrat în zilile lor şi a părţilor streine care să megieşesc cu acéste ţări* **pre scurt** *adunate den multe lětopiseţe*, cu porunca a prealuminatului, pneaînnălţatului, binecredincciosului dentru slăvită viţă domnu Io Constantin Neculaev voivod, bunul şi prea înţeleptul stăpănitoriu a toată Ţara Moldovei. Scosu-se-au de prea plecatul den slugile măriei sale, Vasilie cămăraşul de izvoade, cu porunca înnălţimei sale pre forma aceasta *precum se véde*, leat 7241.

[4] I. Crăciun, A. Ilieş, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, sec. XV—XVIII*, Bucureşti, 1963, p. 118.

[5] Cf. *AIIAI*, XXIV/2, 1987, p. 333—348 ; *MMS*, LXIII (1987), 4, p. 69—82 ; acest tom al *Anuarului* recenzia de la p. 547—560.

„Leat 7241" înseamnă, în cazul de faţă, doar intervalul *mai-august 1733*, întrucît Constantin vodă primeşte tronul Moldovei în aprilie 1733 iar văleatul 7241 expiră la 1 septembrie 1733.

Am dat în *cursive* partea din titluri care arată legătura celor două scrieri şi în **aldine** ceea ce scoate în evidenţă diferenţa de concepţii care au stat la baza alcătuirii lor: ştirile compilate în forma „pre largu" au alcătuit două tomuri totalizînd, *azi*, 836 zile *in-folio*; aceeaşi operaţie „pre scurt" a dus la alcătuirea unui caiet de 160 p. *in-8°* [6].

În chip logic, această legătură dintre cele două compilaţii ar trebui să fie de succesiune — adică cea „pre scurt" să descindă din cea „pre largu", prin rezumare şi simplificare, ceea ce ar duce la datarea formei „pre largu" *înainte de 1733*, după cum ar arăta şi faptul că în cadrul ei expunerea istoriei Moldovei se opreşte la 1716 iar cea a Munteniei la 1724. Sînt, însă, anumite considerente care nu concordă cu această imagine, îndemnînd nu spre o legătură de succesiune, ci mai degrabă spre una de contemporaneitate, implicînd un început simultan. Chiar dacă începuturile documentării pentru marea compilaţie (ms. 2 591+5 367) şi chiar ale redactării într-o primă formă s-ar plasa, eventual, în vremea domniilor lui Nicolae vodă Mavrocordat şi din iniţiativa sa — adică, oricum, *înainte de 1730*, cînd moare acest domnitor — mi se pare, azi, că trebuie să luăm în considerare şi presupunerea că forma în care scrierea ne-a parvenit datează — cel puţin în ceea ce priveşte începutul — tot din prima domnie moldovenească a lui Constantin vodă Mavrocordat (1733—1735).

Explic mai „pre largu" modul în care am ajuns la această concluzie (cu mai multe amănunte voi reveni în studiul anunţat).

Toţi cei care s-au ocupat de manuscrisele 2 591 şi 5 367 au sesizat că ele sînt scrise de două mîini, şi anume o primă mînă scrie primele 346 file din ms. 2 591 iar a doua mînă continuă acest manuscris pînă la capăt şi scrie întregul ms. 5 367 [7]; într-o lucrare mai veche, G. Ştrempel a identificat aceste două „mîini" în persoana a doi cunoscuţi copişti, Ioan Pavel grămăticul şi, respectiv, popa Stanciul, ambii activînd (al doilea în Muntenia) în prima jumătate a veacului XVIII [8]. Foarte recent, însă, cu privire la aceste două manuscrise s-a pronunţat şi un alt cercetător, Ciprian Zaharia, ale cărui opinii se cuvine a fi luate în considerare şi discutate aici, în legătură cu problemele care formează obiectul controversei de faţă. Respingînd, justificat, presupusa paternitate a lui Axinte Uricariul, d-sa admite mai vechea constatare privind unitatea celor două manuscrise: „nu încape îndoială că ms. 2591 face corp comun cu ms. 5367 B.A.R., copiat de a doua mînă care este prezentă în 2 591 şi alcătuind cu acesta o singură operă istorică..." [9]; „scrisul şi numerotarea în continuare a ms. 5 367 faţă de 2 591 (ceea ce permite identificarea numărului de file pierdute la început din 5 367) *demonstrează clar redactarea celor două manuscrise în succesiune imediată*, deci a întregii lucrări" [10]. În chip ciudat, însă, d-sa contestă — fără temei, cum se va vedea — precizarea făcută de autorii *Repertoriului manuscriselor de cronici interne*, anume că ms. 5 367 „a aparţinut lui Constantin vodă Mavrocordat" [11] — „ceea ce nimic nu probează", spune d-sa — şi datează redactarea compilaţiei mari, „pre largu", „între 1778 şi 1782" [12]. Dar acest manuscris poartă pe legătura sa — cum se poate observa şi în fotografia de la capătul acestui articol — stemele reunite ale Moldovei şi Ţării Româneşti şi iniţialele **Io K N B**, adică **Io Constantin Nicolae (V**, de la **voievod**, cade într-un colţ mai deteriorat) [13]; deci ms. 5 367 a fost scris, oricum, înainte de 1769, cînd se sfîrşeşte ultima domnie a lui Constantin vodă Mavrocordat. Faptul că cele două

---

[6] I. Crăciun, A. Ilieş, *op. cit.*, p. 118—119.

[7] Cf. C. Grecescu, *Mărturiile comisului Iştoc*, în *RIR*, VIII, 1938, p. 87; Gabriel Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, II, Bucureşti, 1983, p. 326.

[8] Gabriel Ştrempel, *Copişti de manuscrise româneşti pînă la 1800*, I, Bucureşti, 1959, p. 124 şi 226.

[9] Ciprian Zaharia, *Iosif I Muşat, întîiul mare ierarh român*, 1987, p. 232.

[10] *Ibidem*, p. 233; subl. mea.

[11] I. Crăciun, A. Ilieş, *op. cit.*, p. 118.

[12] Ciprian Zaharia, *op. cit.*, p. 233.

[13] C. Grecescu, *op. cit.*, p. 87.

manuscrise fac „corp comun", fiind redactate „în succesiune imediată", corelat cu faptul că ms. 5 367 nu a putut fi redactat după 1769, datează, din start, *întreaga compilaţie* reprezentată de manuscrisele 2 591 şi 5 367 *înainte de 1769*, şi nu „între 1778 şi 1782", cum afirmă Ciprian Zaharia, ghidîndu-se după criterii pe care le discut în alt loc [14].

Mai avem la dispoziţie un element care poate să ajute la fixarea termenului *ante quem* cu mai multă siguranţă : anumite precizări din ms. 2 591 se regăsesc aidoma, traduse în latineşte, în cartea lui G. Pray, *Dissertationes historico-criticae...*, tipărită în prima ediţie la 1774 [15] ; Pray (1723—1801) spune acolo că respectivele notiţe le-a luat din hîrtiile răposatului Carol Peterfy, care le avea de la secretarul lui Constantin vodă Mavrocordat („shema ... quod secretarius Principis Constantini de Scarlatti p. Carolo Peterfy, piae memoriae, consignavit"). Despre Peterfy, călugăr iezuit, se ştie că a fost chemat de Constantin vodă Mavrocordat în Moldova „a fine di formar l'istoria di questo regno e Valachia" în 1743 [16] ; trei ani mai tîrziu, Peterfy a murit şi hîrtiile lui au rămas la iezuiţii din Bratislava, de unde le-a „dezgropat" şi folosit Pray trei decenii mai tîrziu. Aceste formulări identice arată clar că Peterfy a văzut la Iaşi istoria paralelă, compilată în ms. 2 591, ceea ce urcă începutul redactării acestei scrieri *înainte de 1743*.

Cît priveşte termenul *post quem*, răspunsul ni-l furnizează însuşi Ciprian Zaharia, întrucît d-sa a avut fericita idee de a edita întregul capitol din ms. 2 591 privind domnia lui Alexandru cel Bun [17]. Or, în acest capitol se reproduce povestirea atribuită, sub anul 1723, mitropolitului Gheorghe IV al Moldovei, despre relaţiile lui Alexandru cel Bun cu Bizanţul, trimiterea însemnelor şi a icoanelor etc. Compilatorul citează „mărturia lui Gheorghe ce-au fost mitropolit Moldovei", citează pe „părintele Gheorghe" [18], „părintele Gheorghe proin mitropolit Moldovei" [19]. Gheorghe IV a murit fie în ultimele zile ale anului 1729, fie pe la începutul anului 1730 [20]. Astfel, intervalul în care s-a putut scrie ms. 2 591 (cel puţin prima parte, cea datorată celei dintîi mîini) se restrînge la anii 1730—1743. Pe de altă parte, particularităţile lingvistice prezente în primele 346 pagini ale ms. 2 951 — în prim loc, fonetismele **dz** (adeveriadză, aşeadză/aşădzat, Dumnedzău, însămniadză, îndzăstrînd, şădzut, a dzécea, dzic/dzice, dzile, dzua) şi **gi** (agiunsù/agiungînd, agiutor, gioi, gios, giurămînt, pin pregiur), detectabile nu numai în capitolele de istorie moldovenească, dar şi în cele care au inclus fragmente de cronici munteneşti — probează că respectivele pagini s-au scris *de un moldovean* şi în Moldova (doar la Iaşi putea găsi şi folosi „mărturia lui Gheorghe" şi doar pentru un moldovean această mărturie prezenta importanţă) ; prima domnie a

---

[14] V. recenzia din acest tom al *Anuarului*, p. 547—560.

[15] În ms. 2 591, f. 11 v : „Coste Muşatin vod(ă), iară acel Muşatin vod(ă) unde ar fi domnit nu scrie (altă mînă :) numai că acel Muşatin au fost de neamul domnilor sîrbeşti" — la Pray (p. 140) : „Koste Musatin : non scitur ubi principaverit ; dicitur quod ejus genus sit ex familia despotiana regum Serviae" ; Pray, *op. cit.*, p. 140 : „Romanus habuit uxorem Anastasiam, filiam Ps. Lacsko, et peperit VI filios, ex quibus Alexander Senex est ultimus filius ejus" — ms. 2 591, f. 13 v : (altă mînă) „Acestu Roman vod(ă) au avut doamnă pe fata lui Laţco vod(ă), pe Doamna Anastasia" ; f. 12 v : Avut-au Roman vod(ă) 6 ficiori ... Alexandru vod(ă) cel Bătrîn ... cel mai tînăr ficior" (pasajul e mai lung şi cu alte comentarii).

[16] G. Călinescu, *Alcuni missionari cattolici italiani nella Moldavia nei secoli XVII e XVIII*, în „Diplomatarium italicum", I, 1925, p. 58, n. 2. Pentru vizita lui Carol Peterfy, v. şi Nicolaus Nilles, S.J., *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris Coronae S. Stephani*, II, Innsbruck, 1885, p. 570 şi 1 023—1 029 ; Andrei Veress, *Istoricul marele serdar Gheorghe Saul*, în *ARMSL*, s. III, t. V, 1930—1931, p. 1 (83) — 2 (84) — aici, însă, identificarea secretarului lui Constantin vodă Mavrocordat cu doctorul Saul e eronată ; „Prodromul" nu pare a fi schiţa lui Peterfy.

[17] Ciprian Zaharia, *op. cit.*, p. 230—232.

[18] *Ibidem*, p. 230.

[19] *Ibidem*, p. 231.

[20] Cf. articolul din *MMS*, (cit. *supra*), p. 76.

lui Constantin vodă Mavrocordat în Moldova începe în aprilie 1733. Atunci, intervalul se restrînge la perioada **1733—1743.**

Întrucît varianta „pre scurt" datează în mod cert din intervalul aprilie-august 1733, „descendenţa" ei din varianta „pre largu" reprezentată de actualele manuscrise 2 591 şi 5 367 se exclude ; din acelaşi motiv, trebuie să se excludă şi posibilitatea (pe care nici un moment n-am luat-o în considerare, fiind ilogică) a unei „descendenţe" în sens invers (ms. 2 591+5 367 din ms. 3 442). Nu rămîne decît alternativa :

a) ori atît varianta „pre largu" (ms. 2 591+5 367) cît şi varianta „pre scurt" (ms. 3 442) descind dintr-o mai veche variantă, tot „pre largu" — ceea ce ar putea, eventual, să sugereze şi precizarea „cu bună îndreptare alcătuit" din titlul manuscrisului 2 591 ; în acest caz, povestirea lui Gheorghe IV a putut fi, eventual, adăugată la copierea „cu bună îndreptare" ;

b) ori ambele variante au fost concepute simultan şi tot simultan s-a pornit redactarea lor.

În primul caz, *Vasile cămărăşul de izvoade n-a avut de făcut nici un fel de documentare, ci doar de selectat şi de transcris,* adăugînd, bineînţeles, partea de istorie „contemporană", pînă la aprilie 1733. Este evident că nu era necesară nici un fel de „familiarizare cu documentele" pentru ca un boier tiutor de carte — şi am arătat că, în familia lui Buzilă, două generaţii înaintea lui Vasile şi cîteva după el au ţinut pana ca profesionişti ai scrisului — să aleagă, din presupusul manuscris iniţial al variantei „pre largu" ceea ce i s-ar fi părut deosebit de important pentru varianta „pre scurt" a *Istoriilor.*

În al doilea caz, se poate presupune că, avînd materialul documentar în faţă, fiecare din cei doi redactori/compilatori a urmat calea pe care trebuia să ajungă la ţintă : cămărăşul Vasile a dat doar un soi de conspect, cu „ideile principale", fără a cita autori şi păreri divergente şi a exprima un punct de vedere personal, cum face redactorul variantei „pre largu" ; evident, munca lui s-a isprăvit mai repede şi el a putut înmîna lui Constantin vodă Mavrocordat micul său compendiu de istorie moldo-munteană încă înainte de 1 septembrie 1733. Celălalt redactor (Ioan Pavel grămăticul ?) a făcut o muncă mai migăloasă, confruntînd opiniile autorilor folosiţi şi expunînd mai amănunţit faptele fiecărui domnitor.

Iată de ce cred că, în cazul de faţă, întrebarea *cine era „mai capabil de a scrie o cronică"* nu-şi are rostul : ms. rom. 3 442, deşi reprezintă o *compoziţie* a cămărăşului Vasile, nu e, totuşi, o lucrare de concepţie, de informaţie, de compilaţie critică, ci un simplu conspect (mult spus „compendiu" !) — de aici şi ghilimelele din subtitlul însemnărilor de faţă — alcătuit, după un plan şi un model date, din porunca unui domnitor pe care îl cunoaştem ca mare iubitor de istorie (proiectele sale de a patrona scrierea unei mari istorii a românilor merită o cercetare aprofundată).

Să vedem, acum, ce spun documentele. Am arătat deja că Vasile Buhăescul este atestat în calitate de cămăraş de *izvoade la 18 noiembrie 1731* iar Vasile Buzilă este atestat la 3 iunie 1735 ca *fost* cămăraş de izvoade (îndeplinise, deci, această funcţie într-o perioadă anterioară). Scrierea *Istoriilor* se plasează exact la mijlocul intervalului marcat de anii 1731 şi 1735, anume în vara lui 1733. La vremea aceasta — *vara lui 1733* — mai deţinea *încă* Vasile Buhăescul funcţia de cămăraş de izvoade ? *Cursus honorum* stabilit de Andrei Pippidi cunoaşte o lacună pentru perioada 1731—1737 (p. 837), aşa că pe această cale nu se poate găsi, deocamdată, un răspuns.

Dar poate la vremea aceea — *vara lui 1733* — era *deja* Vasile Buzilă cămăraş de izvoade ? Nici ceea ce s-a putut aduna despre cariera acestuia[21] nu îngăduie un răspuns precis.

Este, însă, o altă cale — pînă se vor găsi noi documente referitoare la cariera celor doi — pentru a aduce lumină : studierea acestei categorii de cărturari ai veacului XVIII care sînt cămărăşii de izvoade. Cercetarea pe care am început-o

[21] Ştefan S. Gorovei, *Miscellanea genealogica* (II), în *AIIAI,* XXIII/1, 1986, p. 444—445.

şi din care am prezentat deja unele aspecte[22] a pus în evidenţă un fapt care era de bănuit : de regulă, cămăraşul de izvoade — numit (după cum afirmă Gheorgachi logofătul în 1762) şi *logofăt de taină* — era schimbat la fiecare schimbare de domn. Lista pe care am alcătuit-o (pentru veacul XVIII) — şi care se completează mereu cu nume noi — arată clar coincidenţa acestor schimbări.

În lumina acestei constatări, trebuie să se remarce că *la 18 noiembrie 1731 Vasile Buhăescul era cămăraşul de izvoade al lui Grigore Ghica II* (septembrie 1726 — aprilie 1733), în timp ce Vasile Buzilă e arătat ca *fost cămăraş de izvoade* tocmai în domnia lui Constantin Mavrocordat (aprilie 1733 — noiembrie 1735), care îl numeşte *boierul domniei mele*.

Se pare că Buzilă nu a succedat direct lui Buhăescul : pentru data de 2 mai 1732 este atestat ca *logofăt de taină* un anume *Dumitraşcu* (cu preocupări de genealogist la data respectivă !)[23]. Ţinînd seama de acest fapt, perioada cînd funcţia de cămăraş de izvoade sau logofăt de taină (dacă în adevăr cele două titluri desemnau aceeaşi funcţie) a fost ocupată de Vasile Buhăescul poate fi fixată *ante 18 noiembrie 1731 — ante 2 mai 1732* iar în cazul lui Vasile Buzilă *post 2 mai 1732 — ante 3 iunie 1735*. Iar dacă admitem că Vasile Buzilă a fost numit cămăraş de izvoade sau logofăt de taină de către Constantin vodă Mavrocordat după ocuparea domniei în aprilie 1733, intervalul se restrînge *(post aprilie 1733 — ante 3 iunie 1735)*, indicînd de la sine cui i se poate atribui varianta „pre scurt" a *Istoriilor*.

Cu aceasta, disputa poate fi socotită încheiată, tranşată — pînă la o probă contrară (?!) — în favoarea lui Buzilă, în ciuda faptului că despre el „nu se ştie (încă) nimic care să indice, dacă nu preocupări istorice, măcar o familiarizare cu documentele care să-l fi făcut capabil de a îndeplini însărcinarea dată de Mavrocordat..." (p. 835).

O foarte interesantă menţiune despre aprecierea de care se bucura Vasile Buhăescul în ochii contemporanilor a adus în discuţie Andrei Pippidi (p. 839). Nota pusă de stolnicul Iordache Cantacuzino la 1753 pe hrisovul lui Alexandru vodă Iliaş pentru scutirea preoţilor de dări (1632 iulie 8) — găsit în „scrisorili Movileştilor" şi încredinţat lui Buhăescul „fiindcă dumnalui ştie toaté obiceiurili celi vechi cum au fostu şi la toate giudecăţili celi vechi cum au fostu, dumnalui le ştii şi pi dumnalui întriabă divanul"[24] — arată, în adevăr, aşa cum remarcă şi Andrei Pippidi, că Vasile Buhăescul poseda „o experienţă recunoscută chiar de mai marii săi, respectată ca o memorie vie a ţării, ceea ce echivalează cu competenţa necesară unui istoric". Cu toată «poziţia sa excepţională în cadrul cancelariei domneşti, indicată şi de calitatea de „conseiller de la chancellerie" care i se atribuia în 1739» (p. 839), cred că aprecierea ştiinţei lui Buhăescul în materie de „obiceiurili celi vechi" drept echivalentă „cu competenţa necesară unui istoric" conţine o uşoară exagerare. De la a şti procedura de desfăşurare a judecăţilor pînă la „competenţa necesară unui istoric" e o distanţă destul de mare. Şi, de altfel, am arătat că munca la realizarea *Istoriilor* din 1733 nu a presupus o mare competenţă în istorie. Şi, după cum iarăşi am arătat, nu Buhăescul era cămăraş de izvoade la 1733...

Celălalt „argument, poate hotărîtor", adus de colegul Pippidi „pentru a-l socoti pe Vasile Buhăescul mai capabil de a scrie o cronică decît pe Buzilă ale cărui preocupări istorice n-au fost încă dovedite" (p. 840) — anume, faptul că pe la 1742 Vasile Buhăescul a dăruit lui Dumitraşco Balasachi un exemplar dintr-o compilaţie care cuprindea scrieri ale Costinilor şi cronica anonimă pentru 1661—1705 — l-am citat şi eu, în articolul din 1986, dar cu deosebirea că am văzut — *şi văd* — în el o dovadă în sensul că Buhăescul nu a scris, *el*, *Istoriile* din 1733 : în cazul cînd această din urmă scriere i-ar fi aparţinut, putea să dăruiască o cópie a ei. Şi Andrei Pippidi adaugă : „Oricum, e de presupus că Buhăescul a citit textul [manuscrisului dăruit lui Balasachi — *n.ns.*]. Împrumuturile din cronica lui Nicolae Costin care se constată în *Istoriile Ţării Româ-*

[22] Idem, *Cărturari români în veacurile XVII—XVIII. Un plan de lucru* (comunicare la Zilele Institutului, 9 mai 1986).

[23] P. Dumitriu, *Un neam de „viteji"*, Iaşi, 1943, p. 21 (cf. *AIIAI*, XXII/2, 1985, p. 642, n. 23).

[24] *DRH*, A, XXI, nr. 146, p. 189.

neşti şi a Ţării Moldovei sugerează că exemplarul dăruit şi, probabil, chiar copiat de Buhăescul îi servise pentru a-şi redacta lucrarea, cu zece ani în urmă" (p. 840).

Că Vasile Buhăescul citise el însuşi manuscrisul dăruit la 1742 — aceasta nu poate fi pus la îndoială ; că el însuşi îl copiase, cu mîna lui sau cu a unui scrib plătit, şi aceasta e în ordinea posibilului. Dar nu mi se pare corect ca „împrumuturile" din Nicolae Costin să fie explicate exclusiv în chipul acesta direct : letopiseţul lui Nicolae Costin s-a aflat printre sursele puse la dispoziţia celor însărcinaţi cu redactarea cronicii paralele şi era firesc ca „împrumuturile" să apară în ambele variante („pre largu" şi „pre scurt"). Astfel, ultimul „argument, poate hotărîtor", invocat întru sprijinirea paternităţii lui Vasile Buhăescul rămîne inoperant.

Mai rămîne de adăugat că Vasile Buzilă a fost omul de încredere al lui Constantin vodă Mavrocordat, care i-a încredinţat misiunea — cu adevărat grea şi primejdioasă — de a supraveghea şi conduce, în 1742, reparaţiile de la Oceakov [25].

În ceea ce priveşte disputa privind paternitatea *Istoriilor*, mă opresc aici ; asupra altor aspecte, în legătură cu genealogia familiei Buhăescu, voi reveni cu alt prilej. Avîndu-se în vedere „miza" destul de măruntă, această dispută poate să pară fără sens ; ea îşi are, totuşi, rostul ei, în primul rînd pentru că, aşa cum am mai spus, în reconstituirea istoriei culturale a trecutului nostru nu este lipsit de importanţă a cunoaşte mai îndeaproape mediul din care s-au ridicat cărturarii acelor vremuri ; este, în al doilea rînd, şi un interes care vine din confruntarea de opinii şi de metode. Arătînd temeiurile documentare ale opţiunii mele pentru Vasile Buzilă, aştept eventualele noi contraargumente şi mai cu deosebire noi documente, care trebuie să existe în arhive sau chiar prin publicaţii, cu privire la cariera celor doi „candidaţi" la paternitatea *Istoriilor* „pre scurt". Cercetătorii istoriei literare au acum la îndemînă şi argumentele pledoariei mele, aşa încît — vorba lui Neculce — **„cine va vrè să le creadă, bine va fi, iar cine nu le va crede, iarăşi bine va fi, cine cum îi va fi voia, aşa va face" !**

[25] Ştefan S. Gorovei, *Miscellanea genealogica*, cit., p. 445 ; v. şi rezumatele din *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, ed. Corneliu Istrati, Iaşi, 1985.

Iaşi, 6—8 martie 1988.

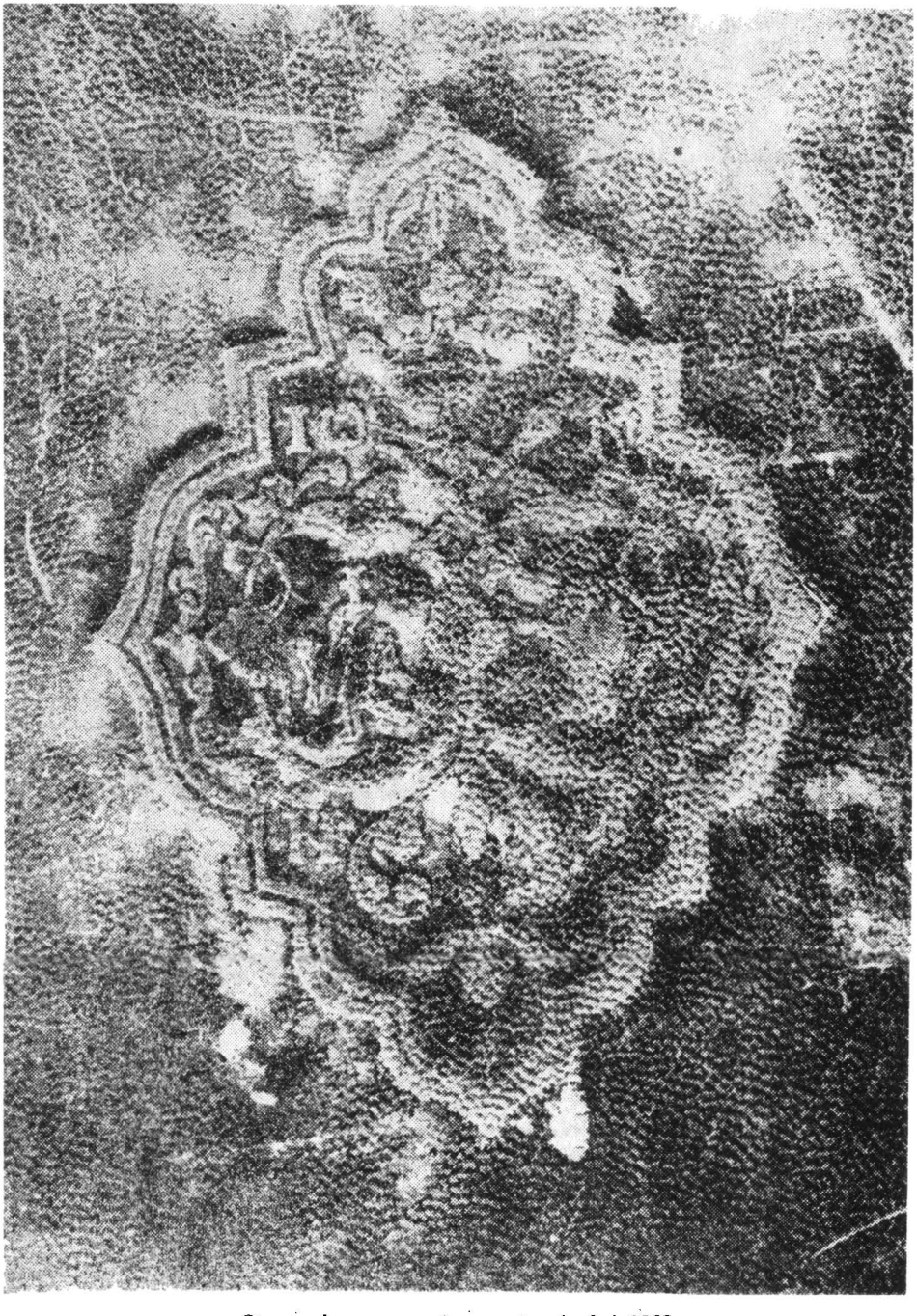

Stema de pe coperta manuscrisului 5367

CÎTEVA OBSERVAȚII GENERALE ASUPRA ISTORIEI ROMÂNEȘTI A VEACULUI DE MIJLOC

DE

GH. I. BRĂTIANU

I.

Studiul istoriei neamului nostru trece de un sfert de veac prin prefaceri continue; într-adevăr ce depărtare între istoria românilor a dlui Xenopol din anii 1890 și cunoștințele ce le avem astăzi despre trecutul nostru! Un fapt care de asemenea ne izbește e că această istorie e ultima lucrare de acest fel care s-a scris, ultima istorie completă, amănunțită, a poporului românesc; cartea nemțească a dlui Iorga nu are aceiași dezvoltare ca cele șase volume care rezumau, atunci cînd au fost scrise, starea cunoștințelor noastre istorice. De ce nu s-a mai încercat pînă acum o asemenea operă? Răspunsul e lesne de găsit; o lucrare întinsă asupra trecutului acestui neam n-ar fi avut decît o însemnătate vremelnică. Zilnic ieșeau la iveală noi izvoare, arhivele țărilor vecine sau chiar mai depărtate, Brașovul, Raguza, Veneția, Viena, Liovul, Moscova aduceau prețioase contribuții, iar în lăuntrul țării mii de hrisoave, de documente importante se descopereau. Se dezgropau vechile letopisețe slavone, de care se folosiseră cronicarii noștri, se cercetau bisericile, mănăstirile clădite de evlavia voievozilor și a sfetnicilor lor. Totul în istoria neamului era într-o repede transformare: atîtea fapte și împrejurări noi modificau și liniile generale, schimbau cu desăvîrșire aspectul trecutului. Nu era deci cu putință de a se face o istorie cu tendințe generale: era vremea monografiilor și a studiilor speciale cu cîmp restrîns. Și astfel uriașa activitate a dlui Iorga s-a cheltuit în sute de studii mai mici, în zeci de monografii în care se examinau oameni, fapte și instituții din toate perioadele istoriei noastre, se simțea prea bine că orișice teorie generală putea fi aproape imediat răsturnată de noi descoperiri și de noi teorii; și în definitiv acele linii generale ce se puteau vedea în istoria altor neamuri, a căror evoluție se putuse studia în întregime, nici nu se distingeau în a noastră. Pentru un cititor lipsit de o prealabilă pregătire, șirul celor două sute și mai bine de domnii a Moldovei și a Munteniei, apare ca un haos de fapte și de întîmplări, o învălmășeală fără noimă de lupte, de războaie, de măceluri și de răscoale. De abia dacă vede o continuitate în luptele contra turcilor, dar veacul al XVI-lea și al XVII-lea i se par de neînțeles. Vina e desigur și a lui, căci nu e decît o judecată superficială asemenea acelei a lui Voltaire care socotea istoria imperiului bizantin ca un subiect nevrednic de activitatea unui istoric, fiind numai o lungă înșirare de crime și de grozăvii. Dar vina nu e numai a cititorului nepregătit, e și a scriitorului care nu înfățișează destul de bine subiectul.

Nu e nici o parte a istoriei care să nu merite cercetarea noastră[1], care să nu fie vrednică de examinat; dar cu condiția să nu fie numai o înșirare de fapte și o îngrămădire de amănunte de tot felul. Orice activitate omenească cuprinde în sine o lecție care trebuie scoasă la iveală; e treaba istoricului de a o descoperi în mijlocul faptelor, de a o deduce din rezultatul cercetărilor sale.

Faptul în istorie are desigur un loc însemnat; e temelia și scheletul ei. Dar nu trebuie privit numai în el însuși. Orice descoperire e interesantă și orice

[1] Cum la fel zice Ranke [notă cu creionul].

amănunt ce ne privește trecutul e vrednic de atenție: nu putem însă tăgădui importanța foarte relativă a acestor amănunte. Trebuie să judecăm și însemnătatea faptului, locul lui în evoluția generală a neamului sau a instituției de care ne ocupăm. Vom pătrunde deci mai adînc, nu ne vom opri la suprafață; vom căuta firul nevăzut ce leagă între ele faptele trecutului, ideea stăpînitoare a vremii, tendința generală a oamenilor unui veac ce ni se vădește în viața și scrisul lor. Într-un cuvînt, nu trebuie să ne oprim la o constatare de efecte, ci să căutăm, totdeauna și peste tot, cauzele determinante: e o lege bine cunoscută a studiilor istorice.

În același timp clasificarea faptelor în ordinea importanței lor relative e iarăși neapărat necesară. De vreo douăzeci de ani încoace, amănuntele au cuprins cîmpul istoriei noastre, tocmai din cauza acestei perioade de continuă transformare, de necontenite descoperiri. Cercetările de amănunte sînt desigur foarte folositoare și interesante, nu ne pot însă da decît amănunte. Istoricul, ca și arhitectul, nu ne oprește însă numai la săpătura de piatră a unui cerdac, la forma unei uși sau la cadrul unei ferestre; va trebui să considere și liniile generale, trăsăturile mari ale clădirii. Nu vreau să spun prin aceasta că istoria unui popor e o clădire zidită după un plan anumit sau supusă anumitor reguli de estetică sau de simetrie; dar în evoluția încetă, de veacuri întregi a unui neam, se pot întrezări oarecari trăsături generale, o continuitate, o tradiție, o datină, care sînt pentru istoria lui ceea ce sînt liniile mari pentru o clădire.

Nici vremurile de astăzi, nici vremurile trecute nu sînt o îngrămădire de fapte fără legătură, fără noimă, fără rost. Scopul ne este și ne va rămîne poate veșnic necunoscut, dar e destul să constatăm că există un scop și să ne dăm seama de o îndrumare continuă, încetă dar sigură, a împrejurărilor și a vieții neamurilor spre limanuri ascunse de negura viitorului. Aceasta o putem vedea privind în urma noastră, la acea cale lungă ce au urmat-o generațiile înaintașilor, a strămoșilor, această evoluție a cărei efecte le distingem azi în mijlocul nostru, e marea lecție a trecutului.

Iată ce trebuia lămurit în istoria românilor; trebuiau deslușite bine liniile mari ale acestei istorii, trebuia clasificată mulțimea de fapte ce o cotropise, trebuiau căutate în acest trecut bogat adevăratele tradiții ale națiunii. Lămurite marile chestiuni ale trecutului. În ultimele cursuri și lucrări ale dlui Iorga se poate întrezări începutul acestei mari opere de transformare și rezidire.

Ne propunem să vedem în ce chip s-ar putea face aceasta la noi și care ar fi în istoria noastră liniile generale despre care a fost vorba pînă acum.

Am încercat, cu alt prilej, să arătăm datina strămoșească în legăturile cu vecinii. Căci, prin toate schimbările și prefacerile politicii externe, se poate totuși deslusi o trăsătură comună, pe care o regăsim în multe domnii a multor veacuri: grija păstrării legii și moșiei.

În depărtatele vremuri ale întemeierii statelor noastre, în vremurile de neatîrnare vremelnică din secolul al XV-lea ca și sub apăsarea turcească de mai tîrziu, dorința firească de a fi un zid al creștinătății amenințate contra valurilor păgîne, a însuflețit pe cei mai multi dintre voievozii noștri. Dar dorința de a lupta era adesea înfrînată de grija pentru însăși existența statului, care de multe ori ar fi fost primejduită de porniri nesocotite. Vorbind de ridicarea îndrăzneață a lui Gaspar Gratiani, înteleptul Miron Costin adaugă: „De lăudat este fiecare domn, să fie spre partea creștinească; că această țară, căci trăiește în statul său așa pînă acum, pentru țări creștinești stă pînă astăzi în rîndurile sale; însă cu înțelepciune, nu fără socoteală și fără temei, ca în loc de folos țării să ducă pieire, cum s-au prilejuit de adusese a mulți nesocoteala și nebunia mare cumpănă acestui pămînt".

Dar iarăși „nesocoteala și nebunia" acestor „mulți" e în trecutul nostru ceva nelămurit. Că un Despot sau Gratiani puteau să cugete și să aducă la îndeplinire astfel de întreprinderi, faptul acesta mi-l lămurește însăși firea lor de vîntură-lume. Dar printre acești „mulți" sînt oameni ca Mihai Viteazul, ca Ioan cel Cumplit, care ne luminează întunericul vremurilor de restriște și umilință cu fulgerul luptelor deznădăjduite și mărete. Poate că ființa unor astfel de luptători era o nevoie în dezvoltarea grea și încetă a neamului: unelte nestiutoare ale ursitei, ne-au dat zile de strălucire, zile mari în povestea trecutului, care ne sînt mîngîierea ceasurilor cumplite de astăzi. Pentru inimile noastre singure, n-am mai avea nevoie să le căutăm alt rost: această lămurire ne-ar

ajunge. Dar judecata rece a minții nu se poate mulțumi numai cu atît. Oamenii aceștia n-au lucrat fără sprijinul altora, au găsit în țară cine să-i ajute. „În clasa dominantă, zice dl. Iorga, în acea boierime răsărită din luptă și nimicită printr-însa, gata de certurile înverșunate ale partidelor personale atunci cînd nu era cu putință ciocnirea oștirilor ce sprijineau domni deosebiți, concepția apusului, ofensiva totdeauna trează, nerăbdarea în veșnică fierbere, rîvnirea fără putință de saț, au biruit. Spiritul de aventură, romantismul desfrînat al unui Despot, al unui Grațiani, al unui Dimitrie Cantemir, au avut credincioșii lor între fruntașii din deosebitele timpuri". (Scrisori domnești, p. VII).

Și într-adevăr nici nu poate fi vorba de porniri izolate, individuale. Acțiunea voievodului nu e, de multe ori, decît expresia voinței boierești, corespunde unor tendințe, ascunse sau fățișe, a boierimii; dacă nu a nobilimii întregi, cel puțin a unei părți a ei. Cazul lui Mihai Viteazul e poate cea mai bună pildă a unei astfel de situații.

De aici nevoia de a ține mereu o strînsă legătură între împrejurările lăuntrice și întîmplările din afară a unei vremi. Nu ne putem lămuri războaiele lui Mihai Vodă, Călugărenii, Șelimbăr, Teleajenul, dacă nu vom cunoaște starea din lăuntrul țării din acel timp. Nenorocirea lui Petru Rareș ne va părea neînțeleasă dacă nu vom ști cum îi era privită cîrmuirea de boieri. Peste tot, cel puțin în ce privește veacul de mijloc, adică epoca cea mai însemnată a trecutului românesc, trebuie neapărat studiate relațiile dintre domni și boieri. Aceasta e cheia multor probleme, răspunsul la multe chestiuni încurcate ale istoriei noastre.

De ce însă avem în vedere numai veacul de mijloc și privim istoria românilor de la descălecarea voievodatelor? Istoria propriu zisă a acestui neam nu poate porni decît în momentul în care s-a alcătuit, cu limba și obiceiurile sale, din vremea în care elementele constitutive ale lui s-au împreunat, s-au contopit. Atunci cînd și slavii s-au amestecat cu desăvîrșire, cînd cuvintele aduse de ei s-au înrădăcinat în graiul nostru, se poate spune că națiunea română a existat întreagă, cu toate elementele temeinice pe care i le găsim și astăzi. Tot ce e înainte, se cuprinde în perioada originilor, a formării neamului; e un cîmp cu totul special al cercetărilor istorice[2]. Iar ceea ce vine pe urmă, după veacul al XVII-lea, este iar cîmp deosebit. Cele mai multe din problemele mari de astăzi își au începuturile în timpurile grele ale fanarioților și în primii ani ai secolului renașterii românești. Atît chestia națională cît și cea socială au căpătat atunci de abia acea însemnătate care a mers sporind pînă în zilele noastre[3].

Dar de ce atunci, în acest spațiu strîmt, de trei sau patru veacuri, să ne îngrămădim încă și mai mult, ocupîndu-ne numai de domnii și boierime? și aici răspunsul e lesne. Pentru că, orice s-ar zice, în toate vremurile trecutului nostru, poporul n-a fost niciodată element conducător. Că a dus toată povara grea a statului, e foarte adevărat, și adevărat a rămas pînă astăzi. Atunci ca și acum, cei de rînd au plătit, din rodul sărac al muncii lor chinuite, greul birurilor zdrobitoare; cu sîngele celor mulți și mici s-a scris mereu povestea războaielor neamului. Dreptate mare a avut poetul cînd a spus: „De cîte ori vremea cu sînge ne adapă / Obida din cronica țării / Aceeași poveste de veci se dezgroapă / Și strigă în noaptea uitării. / Ea spune de oameni de cîmp și de munte / De tine, prostime săracă / Ursită să fereci din trupuri o punte / Ce nu pot dușmanii s-o treacă".

Dar ca element de conducere, norodul n-are nici o parte însemnată.

Factorii hotărîtori sînt voievodul și nobilimea, domni și boieri. Iar dacă voim să privim în general, în trăsăturile ei mari, fundamentale, istoria acelei vremi, legăturile între aceste două instituții atît de însemnate, puterea centrală și nobilimea, au drept la un loc de căpetenie în cercetările noastre. De aceea, în paginile care urmează, ne vom ocupa mai mult de partea lăuntrică a istoriei naționale ținînd seamă însă peste tot, de împrejurările din afară și de înrîurirea lor asupra vieții neamului. Odată ce am precizat aceste lucruri și ne-am delimitat, în timp și în spațiu, obiectul cercetărilor, putem păși hotărît mai departe și intra în studiul propriu zis al relațiilor dintre puterea domnească și boierime.

II.

Ceva care desigur pricinuiește mirarea acelui care răsfoiește paginile trecutului, e deosebirea mare pe care o vede între starea lăuntrică a țărilor noastre din veacul al XV-lea și acea din veacul următor.

În secolul al XV-lea avem în ambele țări lupte interne, dar totdeauna între membrii aceleiași dinastii, sau între ramuri ale aceleiași familii domnitoare: să ne gîndim la Drăculeștii și Dănești din Muntenia sau în Moldova la urmașii nevrednici ai lui Alexandru cel Bun. Boierimea ia parte pentru unii sau pentru alții, se împarte între cele două tabere vrăjmașe, care de cele mai multe ori au la spate ajutor străin, — unguresc, turcesc, leșesc. Dar domnii sînt toți de os domnesc, Basarabi sau Mușatini; n-avem nici o excepție sigură la această regulă, în tot secolul acesta zbuciumat. Puterea domniei e mare, ea dăruiește, ea întărește stăpînirea moșiilor, tot ea poate să le ia la caz de trădare, de „hiclenie". Boierii din această vreme au putere mai mult în slujbele lor la curtea domnească, decît prin propriile lor mijloace; marile averi, marile moșii și prin urmare marile înrîuriri personale se vor ivi în alte timpuri [4]. Boierimea ține la domn; cînd Ștefan cel Mare va propune muntenilor pe Mircea Voievod, un fiu presupus al lui Vlad Dracul, și va asigura pe boierii mari și mici, pe toți județii și pe toți sărmanii că nu se va atinge întru nimic de norodul Țării Românești, nici de capetele, nici de avutul lor, iată ce i se răspunde: „Este în tine omenie, ai tu crieri de strici cerneala și hîrtia pentru un copil de femeie stricată, fiul Călțunei, și zici că-ți este fiu?... și așa să știi: avem domn mare și bun, și avem pace din toate laturile; să știi că toți pe capete vom veni asupra ta, și vom sta pe lîngă domnul nostru Basarab Voievod pînă ce vă vom pierde capetele" [5].

Oamenii țineau la voievodul lor, de care era legată și propria lor situație în stat. Luptele între membrii dinastiei nu schimbă dintîi starea lucrurilor; nobilul era legat strîns de domnul lui; sau e la putere, are slujbă și moșie, bogăție și vază, sau rătăcește pribeag, fugărit ca și stăpînul de care și-a legat soarta [6]. Domnia e atotputernică, e ereditară: există neamul domnesc, șirul de voievozi din care nu se poate ieși.

Ce deosebire în veacul următor! Marile familii de cîrmuitori s-au stins ori sînt pe cale de stingere. Basarabi îndoielnici, Mușatini de mîna stîngă, ramuri depărtate a căror înrudire se stabilește cu greu. Și unde e puterea cea mare a voievozilor, unde sînt timpurile lui Vlad Țepeș și a lui Ștefan cel Mare? La sfîrșitul secolului puterea cîrmuirii a căzut din mîinile slăbite a stăpînirii centrale în acele ale fracțiunilor de boieri: sub Movilești în Moldova și sub Radu Șerban contemporanul lor din Țara Românească, e boierimea care e la cîrmă, care îndreaptă statul în politica lui dinafară, care-l stăpînește înăuntru. Domnii înșiși sînt din rîndurile boierimii, și prin aceasta chiar natura relațiilor între voievod și nobilime s-a schimbat bineînțeles în folosul acesteia din urmă. Influențe, puterea unui boier nu stă în slujba lui de vistier, de logofăt, de vornic; negotul cu străinătatea i-a adus bani, averea i-a adus pămînt și oameni. Dacă în afară puterea statului a slăbit, dacă turcii, sînt acum stăpîni și pot face și desface pe domni, aceasta privește mai mult autoritatea centrală, domnia. Dar pe ruinele puterii centrale și-a clădit boierimea puterea ei [7].

Ce s-a întîmplat oare, ca să fie o așa de mare prăpastie între țara lui *Ștefan cel Mare și aceea a lui Ieremia Movilă, între vremea lui Vlad Țepeș și aceea a lui Radu Șerban?*

E vădit că a fost o adevărată revoluție lăuntrică.

Fustel de Coulanges, într-o pagină de adîncă pătrundere istorică, zice: „S-a întîmplat în existența societății omenești un număr destul de mare de revoluții a căror amintire nu ni s-a păstrat în nici un document. Scriitorii nu le-au băgat în seamă pentru că se îndeplineau încet pe nesimțite fără lupte fățișe, revoluții adînci și ascunse care răscoleau fundul societății omenești fără a se manifesta la suprafață, și care rămîneau nevăzute pînă și de generațiile care lucrau la îndeplinirea lor. Istoria nu le poate înțelege decît multă vreme după ce s-au isprăvit, cînd asemănînd două perioade ale vieții unui neam constată între ele așa mari deosebiri, încît e evident că, în intervalul ce ne desparte, s-a săvîrșit o mare revoluție". (*La cité antique*, 306). Să fie oare cazul aici?

Nu, a fost revoluție, dar ea nu s-a mulțumit a răscoli numai fundul: s-a arătat la noi și la suprafață, s-a vădit prin jumătate de veac de lupte lăuntrice, de sîngeroase ciocniri. Nu e numai deosebirea între două epoci care ne atrage atenția, e șirul întreg de războaie în ambele țări, între vodă și boierime, dealungul veacului al XVI-lea care ne izbește. Atîtea domnii care se aseamănă, fără să fi fost o legătură directă între domni: astfel în Moldova Alexandru Lăpușneanu

în a doua lui cîrmuire, Ion cel Cumplit, Aron Tiranul, Ştefan Tomşa al II-lea, toţi se luptă cu boierimea ţării, toţi se disting prin măceluri de boieri, împotriva tuturor boierimea îşi răzbună: Lăpuşneanu, e zice-se otrăvit (după ce fusese trădat), Ion Vodă e părăsit în toiul luptei de la Cahul, Aron e prins de ardeleni, contra lui Tomşa se sprijină Movileştii. În Muntenia e Mircea Ciobanul, e Alexandru Vodă, duşmanul lui Ion Cel Cumplit. Asemenea fenomene se repetă mereu, de pe la 1540—50 în amîndouă Principatele.

E vădit că trebuie făcută o legătură între aceste fapte: ele sînt semne aparente ale marii transformări ce are loc: cu dinastiile vechi care menţinuseră în afară neatîrnarea, — de fapt cel puţin —, a ţărilor noastre iar înlăuntru autoritatea absolută a domniei ereditare, a dispărut şi forma veche de cîrmuire. Închinarea la turci a adus o puternică stîrbire a drepturilor voievodului, suprimarea ereditaţii a dat puterii domneşti o grea lovitură. Vremurile sînt ale cîrmuirii oligarhice, aristocraţia mare s-a format, s-a întărit şi rîvneşte în sus la stăpînirea statului, în jos la asimilarea, la topirea în marile ei moşii, a micilor proprietari pe care se sprijiniseră altă dată puterea domnici. Iată procesul istoric ce se desfăşoară înaintea noastră în această vreme. După cum vedem, transformarea nu are loc fără lupte, fără sînge; în veacul al XVII, va continua şi vom vedea mari şi neaşteptate urmări.

Acum ne lămurim şi mersul politicii externe: cîtă vreme a fost o tradiţie, o datină înlăuntru, această datină s-a menţinut şi în legăturile cu străinii, a alcătuit acea tradiţiune politică ale cărei începuturi coincid cu începuturile statelor româneşti; cu pieirea continuităţii de cîrmuire pe care o asigurau dinastiile ereditare, a pierit şi continuitatea în politică; poate de aceea vom vedea de acum înainte în legăturile cu vecinii acele două curente, unul de smerenie, altul de ridicare, unul de păstrare, altul de cucerire, poate de aceea împrejurările lăuntrice sau legăturile personale cu străinătatea vor înrîuri de acum asupra politicii externe.

După cîte am putut însă vedea, puterea domnească nu se lasă să fie desfiinţată. Între voievozii pe care i-am numit mai sus nu există nici o legătură de rudenie; nu poate fi vorba de o tradiţie de familie. Există însă identitate de situaţii: aceleaşi nevoi de cîrmuire, aceleaşi mijloace, aceiaşi vrăjmaşi; nu vrem totuşi să înţelegem că boierii şi-ar fi dat seama că luptau în contra principiului stăpînirii absolute. Nu, oamenii de atunci se luptau cu oamenii, nu cu principii; erau probabil inconştienţi de transformarea ce o îndeplineau în stat. Ei îşi apărau, atunci ca întotdeauna, interesele momentului; dar erau aceleaşi interese, aceleaşi năzuinţe care făceau aceleaşi situaţii, dădeau loc la aceleaşi lupte, sub Ion Vodă cel Cumplit ca şi sub Aron sau Tomşa. Şi evoluţia încetă prin care trecea alcătuirea lăuntrică a statului, schimbarea raportului între clasele sociale, a relaţiilor autorităţii centrale cu nobilimea care o ajuta în trecut şi caută acum s-o răstoarne, toate acestea ne lămuresc încurcata istorie a veacului al XVI-lea, ne arată adevăratul rost a unor evenimente care ar rămîne astfel neînţelese. Iată deci o caracteristică temeinică a trecutului românesc, o trăsătură mare a istoriei noastre: lupta între domn şi boieri, ce începe către mijlocul secolului al XVI-lea şi merge dezvoltîndu-se în veacul următor.

III.

Ni s-ar putea aduce învinuirea că vrem să reducem istoria neamului la un sistem prin care am căuta să explicăm toate, în care am găsi cauzele tuturor evenimentelor. O spunem deci de la început: n-avem de fel pretenţia de a fi găsit o cheie pentru toate problemele istoriei naţionale; dar nu putem trece cu vederea că această luptă între domnie şi boierime ne lămureşte multe. Care sînt însă începuturile, cauzele care au putut determina acest antagonism, această duşmănie?

Trebuie, pentru ca să ne dăm seama de originile conflictului, să cercetăm chiar vremurile îndepărtate şi puţin cunoscute ale „descălecării", ale întemeierii voievodatelor şi de la început putem vedea deosebirea de obîrşie între cele două state româneşti. Într-adevăr, iată în ce chip ni se înfăţişează acum, după ultimele cercetări, întunecata problemă a originii statelor noastre.

Cel mai vechi, Ţara Românească, pare a fi opera unui neam de stăpînitori energici şi răbdători, Basarabii.

Această dinastie, — faptul ni se pare foarte probabil —, a răsărit chiar din țara pe care și-a supus-o, din acel colț de veche cultură românească, unde ținuturile Oltului și ale Argeșului se împreună cu plaiurile Făgărașului [8]. Acolo, în munți, găsiseră bizantinii lui Manuil Comnen pe vlahii coborîtori ai strămoșilor așezări italice, — astfel scrie cronicarul grec din veacul al XII-lea [9], — acolo întîlniră mai tîrziu regii unguri și cavalerii teutoni împotriva „ducatelor" lui Seneslav și Litovoi. În acest unghi muntos, la marginea apusului catolic și a răsăritului ortodox, între făloasele regate ale ungurilor, sîrbilor și bulgarilor se înjgheabă încetul cu încetul întîiul voievodat, întîiul stat al vlahilor din stînga Dunării. Voievozii de la Argeș nu erau însă singurii stăpîni în acele părți ; peste Olt, peste Argeș, erau alte stătulețe românești, alți cnezi, alte neamuri de cîrmuitori. Basarabii își clădiseră domnia pe rămășițele celorlalte dinastii, pe care le răpuseră și le alungaseră din scaunele lor. De aici poate, zice dl. Iorga, și pribegii „valahi români" de care pomenește o scrisoare a Papei către regele Ungariei, pe la 1330 [10]. În această operă de asimilare, de cucerire, Basarabii au găsit și împrejurări externe prielnice. Năvălirea tătarilor din 1241, care zdruncinase totul în calea ei pustiitoare, luptele de mai tîrziu cu ungurii și cavalerii teutoni slăbiseră desigur mult cnezatele și ducatele muntene, pregătind astfel împreunarea lor la statul ce se ridica. Ceea ce însă ne privește aici e, că Țara Românească e întemeiată prin autoritatea unei familii și că domnia care începe în acest chip nu putea fi decît o stăpînire absolută, autocratică.

Așa, de altfel, ne apar și întîii domni ai Munteniei. Rolul aristocrației într-un astfel de stat e fără îndoială foarte redus și mai întîi nici nu era aristocrație în primele timpuri [11].

Vechile neamuri de cnezi pe care îi învinseseră Basarabii, pieriseră sau rătăceau peste hotare : domnul, înconjurat de cîțiva sfetnici, cîrmuiește un popor de mici proprietari, de săteni săraci ; iar dacă sînt printre aceștia oameni mai de seamă, cnezi și căpetenii de sate, deosebirea între ei și norod e mică. Nici averi, nici pămînturi întinse : lipsesc deci însăși elementele puterii unei nobilimi. E însă o parte a țării care, din vremurile cele mai vechi, a păstrat o oarecare neatîrnare, un fel de autonomie față de scaunul de la Argeș : e Oltenia [12]. Ungurii înființaseră acolo Banatul Severinului și în veacul al XIV-lea trecuse mereu din mîinile crăiei în ale voievodului muntean. Această așezare excentrică dădu ținuturilor oltene o viață a lor, deosebită, care se oglindește și în felul lor de cîrmuire ; după banii Severinului vom găsi banii Craiovei. Vom vedea că de aici răsar pe la anul 1500 primele mari familii boierești care se amestecă hotărît și pe față în conducerea statului.

Jumătate veac după ivirea principatului Basarabilor, se înființează și celălalt voievodat românesc, Moldova. Dacă pînă acum am trebuit să înlocuim lipsa faptelor sigure cu presupuneri mai mult sau mai puțin întemeiate, de astă dată însă ne putem rosti aproape cu deplină siguranță asupra începuturilor acestui voievodat.

În Moldova, domnia nu s-a ivit înăuntrul țării, între Nistru și munte ; *a venit din afară, e de obîrșie străină. În lupta pe care crații maghiari o duceau* împotriva tătărimii ce cotropise în veacul al XIII-lea plaiurile moldovene, descălecarea lui Dragoș nu înseamnă decît împingerea unei straje înaintate unguresti peste Carpați [13]. „Descălecătorul" a venit din Maramureș, ca supus al Coroanei Sf. Ștefan, ca un vasal al regelui Ludovic. Sub Bogdan Vodă această situație se schimbă, căci al doilea întemeietor e un răzvrătit, care fuge de stăpînirea maghiară ; dar creația statului moldovenesc rămîne totuși o adevărată „descălecare", o cucerire ; putem vedea întrînsa și rezultatul inconștient al infiltrării încete a românilor de peste munți, din Ardeal și Maramureș, în văile Moldovei și Siretului. Aici, chiar din primele zile, dăm de alte neamuri, de slavi, de tătari, poate de rămășițele vechilor cumani și pecenegi, care vor fi iobagi prin dreptul cuceririi. De altă parte, cuceritorul a venit dintr-o țară supusă Ungariei, unde se constată de mult regimul feudal ; el vine înconjurat de „tovarășii" săi, care aduc aminte de „drujina" principilor ruși ; există deci în jurul lui o nobilime, o aristocrație maramureșeană. Iar țara pe care și-o supune nu e cu totul pustie, legenda lui Dragoș face să iasă în calea voievodului pe „Rusneacul Iatco" [14]. E numai un basm, dar care, ca toate basmele, se întemeiază pe ceva adevărat, pe un fapt real. Legenda ne arată că oamenii descălecării întîlniră în aceste locuri slavi, împărțiți pe semne între vechii lor cnezi, mici stăpîni de ținuturi care nu cunos-

cuseră pînă atunci autoritatea directă a unei cîrmuiri superioare [15]. Ceea ce e vrednic de toată băgarea de seamă e că şi învingătorii şi învinşii şi cuceritorii şi supuşii aveau elementele unei nobilimi: din tovarăşii de cucerire a lui Bogdan şi Dragoş şi din vechii stăpînitori ai ţării răsări *de la început* boierimea Moldovei; domnii dăruiră şi împărţiră pămîntul, unora ca o întărire a stăpînirii anterioare, altora ca o compensaţie a moşiilor maramureşene părăsite.

Ne ajunge însă deocamdată să constatăm, — dacă nu chiar cu siguranţă, dar cel puţin cu foarte multă probabilitate, — deosebirea esenţială între cele două state româneşti: în Muntenia o dinastie întemeietoare a statului, o cîrmuire absolută peste tot (afară de ţinuturile oltene unde stăpînirea voievozilor argeşeni nu e aşa bine aşezată); în Moldova ivirea nobilimii alături de domnie, existenţa din primele timpuri, a unei aristocraţii chiar mai vechi decît puterea domnească; domnia venită de peste munţi îşi supune nobilimea dar n-o distruge; iar puterea domnească adusă din Ungaria a adus cu ea şi obiceiurile feudale ale apusului. Iată o mare deosebire chiar la temelie, care va lăsa urme şi în restul clădirii.

Dar atunci, dacă în Moldova rivalitatea între domni şi boieri se poate întrezări chiar din îndepărtatele vremuri ale descălecării, care i-au fost oare începuturile în Ţara Românească?

Cum s-a format acolo boierimea şi cum s-a ajuns oare de la absolutismul din veacul al XV-lea la oligarhia lui Mihai Viteazul şi Radu Şerban? Cauzele sînt fireşte foarte felurite.

Ce făcea oare puterea domnilor în vremea Basarabilor? Era întîi situaţia voievodului faţă de statele vecine, politica iscusită care ştia să scape de supunere prin închinare şi să facă din vasalitate o formă goală; această politică a întîilor Basarabi a menţinut neatîrnarea ţării pînă la năvălirea turcească. Era principiul eredităţii care lăsa urmaşilor temelii trainice pe care să continue a zidi, şi care dădea dinastiei puterea ei de continuitate neîntreruptă. Era în fine faptul că deosebirea între vodă şi supuşi era mare: nici unul din sfetnici nu se putea asemui cu domnia, nici în avere, nici în moşii. Din toate aceste cauze stăpînirea voievodului era tare şi bine aşezată.

IV.

După Mircea însă, toate aceste se schimbă: de peste Dunărea, din Bulgaria şi Serbia cotropite de osmanlîi, veniră pribegii care nu voiau să se plece înaintea semilunei biruitoare. Părţile dunărene de curînd cucerite, ale Munteniei, se umplură de fugari de peste Dunăre. În sfatul voievodului întîlnim nume greceşti, sîrbeşti, bulgăreşti [16]. Însuşi sfatul se face curte: umilii sfetnici ajung mari demnitari, cu titluri împrumutate ierarhiei bizantine şi bulgăreşti; avem vornici, stolnici, logofeţi. Îndată ce voievodul iese din munţi şi cuprinde şesul Dunării, nu găsim în Muntenia numai moşneni şi proprietăţi mici ca înainte; în şes se întind de acum moşii mari, cu iobagi, oameni neliberi, probabil dintre străinii trecuţi din dreapta Dunării [17]. *În secolul al XV-lea are loc această transformare*: în special în Oltenia, neamul Pîrvuleştilor, al Craioveştilor se ridică la o mare putere şi bogăţie: aceşti boieri stăpînesc sate numeroase, sînt ziditori de biserici, înrudiţi cu Basarabii [18]; boierimea prin alcătuirea curţii domneşti şi cucerirea şesului, creşte mereu: vedem că unii nobili pot, fără ruşine, să-şi compare mijloacele şi averea cu cea a domnului. Mai cu seamă că se stinge în curînd linia veche a Basarabilor; cele două ramuri vrăjmaşe a lui Dan şi Vlad, Dăneştii şi Drăculeştii, îşi istovesc puterile în crîncene războaie lăuntrice. Dar cea mai grea lovitură o primeşte domnia din afară. Turcii lui Mohamed iau cetăţile de la Dunăre; de la 1418 marele rîu e în mîinile lor. Mircea cel Bătrîn şi Mare, care-şi zisese în hrisoave „stăpînul Drăstorului şi al tuturor ţinuturilor pînă la Mare" n-a supravieţuit acestei înfrîngeri. De acum Ţara Românească e cîmp de bătălie între unguri şi turci, e deschisă tuturor năvălirilor. De acum o va apăsa greaua povară a tributurilor, a haraciului pe care păginii îl vor cere în fiecare an. Voievodul nu mai e stăpînul sfinţit şi întărit de datină, a cărui putere şi mărire e puterea şi mărirea ţării, ci va fi o unealtă în mîna străinului biruitor, o păpuşă ungurească sau turcească. Va mai răsări din vechea tulpină a Basarabilor cîte un om de seamă, vrednic de slăviţii strămoşi, vre-un Vlad Dracul sau Vlad Ţepeş; dar nu vom mai găsi şirul netulburat şi sigur al vechilor voievozi de la Argeş.

Mai tîrziu şi Moldova vecină se va amesteca, şi Ştefan cel Mare va aşeza pe oamenii lui în cetatea Dîmboviţei.

Dar şi în alcătuirea socială, în starea economică a ţării s-au întîmplat schimbări mari şi hotărîtoare. Haraciul trebuie plătit în saci de galbeni, în bani; mai tîrziu i se vor adăuga peşcheşurile suplimentare, care vor goli visteria principatului. De unde să se găsească atîtea parale? Dările sporesc, ajung din ce în ce mai grele, mai cu seamă pentru micii proprietari, pentru ţărani. Bani nu au decît acei care pot face negoţ cu ţările vecine, adică vodă şi boierii; cu ce va plăti săteanul, stăpîn a cîtorva pogoane de pămînt, sau a vreunei turme? Catastiful vistieriei e fără milă, turcii cer bani gata. Îi rămîn dar ţăranului două lucruri de făcut: sau va trece Dunărea şi va duce printre raialele de dincolo o viaţă mai uşoară; „va da bir cu fugiţii", sau îşi va vinde petecul de moşie, turma, satul, vreunui boier puternic şi bogat, pentru care va lucra de acum înainte, care îl va descărca de greutatea plăţii. Din moşnean slobod va ajunge iobag, român; cu preţul libertăţii îşi va răscumpăra sărăcia [19]. Şi astfel marea proprietate va creşte, boierimea bogată în moşii şi averi va putea rîvni la stăpînirea politică, cea economică fiindu-i de acum asigurată. Şi iată cum se ajunge, cu trecerea anilor, la un fel de nivelare: puterea voievodului scade pe măsură ce creşte acea a nobilimii, Pîrvuleştii vor aşeza în scaunul ţării pe Neagoe Basarab [20]; viteazul Radu de la Afumaţi care va încerca să reînvie, în toiul luptelor cu turcii, vechea putere a domniei, va pieri de mîna ucigaşilor [21]; după cum sîrbul Iacsici curmase zilele lui Mihnea Vodă la 1510; şi Mihnea, zis cel Cumplit, înţelesese să cîrmuiască singur [22]. Cruntul Mircea Ciobanul, prietenul turcilor, stăpîneşte prin măceluri [23]. Fiul lui, Alexandru, de asemenea; dar să nu uităm că acesta are sprijinul puternicii familii a Goleştilor [24]. Şi atunci, în acest din urmă pătrar al veacului al XVI-lea, împotriva asupririi păgîne şi a domniei care vrea să-şi recîştige vechea stăpînire cu ajutorul turcesc, se ridică marele partid al boierimii, partidul creştin militar şi naţional; programul lui e, înlăuntru, stăpînirea economică şi politică a nobilimii mari şi mici; în afară ruperea legăturilor cu Poarta şi alipirea, prin vasalitate, de un stat creştin — Ardealul sau Împărăţia [25].

Ideea apărării creştinătăţii se îmbină dacă nu cu nevoia de a scăpa de haraciul secător de visterii, şi în această privinţă dorinţele partidului sunt acele ale ţării întregi. În fruntea marii grupări, nişte puternici boieri olteni, Buzeştii, moştenitori în aceste părţi a puterii Craioveştilor din vremea lui Neagoe, stăpîni a sute de moşii şi sate, cu averi mari şi bani mulţime [26]; iar cu dînşii, în rînduri strînse, toţi boierii mari şi mici, tot ce are pămînt, cal de război şi sabie, într-un cuvînt toată „oastea de ţară" ce se strîngea în jurul boierimii: roşii, călăraşii, dorobanţii [27]. Era mai mult decît o oligarhie, căci nu era „domnia celor puţini", ci a celor mulţi şi tari.

Oamenii aceştia l-au ajutat pe Mihai Viteazul, iar ţăria marelui cuceritor a fost că a ştiut să se puie în fruntea mişcării, să meargă cu valul vremii. Mihai e domnul boierimii învingătoare; iar ţara o îndreaptă pe căile dorite de ea [28]. Şi iată cum de la atotputernicii Basarabi din zilele întemeierii ajungem, sub *presiunea turcească, la înlocuirea puterii domneşti prin puterea boierească*; ajungem ca puterea de luptă a ţării să fie în mîna unui partid, nu în acea a domniei.

V.

Altfel se dezvoltă în Moldova lupta pentru stăpînire. Aici, încă de la Iuga Koriatovici, acel voievod rutean aşa de puţin cunoscut din sfertul din urmă al secolului al XIV-lea, domnii ţării par a-şi fi rezervat dreptul de a „da ocini la voinicii ce făcuseră vitejii la oşti" [29]; adică un ostaş de rînd care arăta în luptele împotriva tătarilor şi a altor duşmani, o vitejie deosebită, putea primi ca răsplată, o bucată de pămînt din dărnicia domnească. Acest obicei se păstră şi mai tîrziu sub întîii Muşatini, şi astfel „pustia" dinspre Nistru, ţinuturile nelocuite ale Basarabiei de astăzi se împărţiră la o seamă de mici proprietari, curteni zişi şi viteji sau voinicii; aceştia alcătuiră o nobilime mai mică, căci stăpînirea pămîntului unde aveau dreptul de-a înfiinţa şi sate, curtea unde stăteau şi îndatoririle militare îi ridicau „din prostime la statul de nemeşi" [30]. Deosebirea între ei şi boierii vechi era mai mult faptul că moşia lor o aveau din dărnicia voievodului, cu anumite condiţii, cu datoria de a sluji călare

la război și de a ieși la „cercetare" cu armele lor ; pentru boierimea mai veche, stăpînirea moșiei e confirmată numai de vodă, iar datoriile ei războinice nu par a fi în legătură așa strînsă cu drepturile de proprietate. Curtenimea e deci mai aproape de domn, căruia îi datorește și înnobilarea și pămînturile ; e o clasă mai nouă, lipsită de vechiul spirit de tradiție, de datinele aristocrației mari[31]. Unii domni, între care putem socoti și pe Ștefan cel Mare, par a se fi folosit de această împrejurare ; e un fapt sigur că marele voievod a „făcut viteji" într-o largă măsură, și ca să răsplătească pe biruitorii de la Racova și Cozmin, și ca să umple rîndurile rărite ale învinșilor de la Războieni[32]. Putem presupune fără a fi învinuiți de prea mare îndrăzneală, că domnia vedea cu plăcere o înoire a boierimii, o înlocuire a nobilimii care începea să arate tendințe de neatîrnare, prin clasa mai ascultătoare a curtenilor. În Polonia se petrecea ceva asemănător : unii regi au dat un sprijin vădit „șleahtei" nobilimii mici împotriva magnaților care voiau ca țara lor să fie Republică și de fapt, nu numai cu numele[33].

Dar nu numai prin ocrotirea și sprijinul ce-l dădeau curtenimii, căutau voievozii să-și întărească scaunul : din Muntenia unde, le era obîrbia, Mușatinii aduseseră curtea domnească a Basarabilor, cu numeroasele ei dregătorii, pe care Alexandru-Vodă cel Bun le orîndui în chip temeinic. Adoptarea formelor bizantine de cîrmuire, relațiile directe cu Bizanțul, dădură acestui domn falnicul nume de „autocrator", cu tot prestigiul de care era înconjurat atunci acest titlu. Luptele lăuntrice între fiii și nepoții săi, slăbiră întrucîtva autoritatea domnească ; dar în mîna lui Ștefan Vodă își recîștigă iute toată puterea[34]. Cu toate acestea, boierimea mare e într-o oarecare fierbere : din cînd în cînd se taie cîte un „hiclean", un trădător. Pe patul de moarte, bătrînul domn va trebui să spulbere o urzeală, o conspirație contra succesiunii stabilite de dînsul[35].

Din ce pricină o frămîntau oare pe boierimea Moldovei gînduri de răzvrătire ? E foarte greu de a păstra formele cîrmuirii absolute într-un stat în care prin ea însăși nobilimea e puternică, și că e înconjurat de alte state unde precumpănește stăpînirea aristocrației. În această situație se găsea Moldova după moartea lui Ștefan cel Mare : în Ungaria și în Polonia puterea regală făcuse magnaților însemnate concesiuni : după moartea celui din urmă Iaghelon, coroana va atîrna de bunul lor plac[36]. Legăturile între țara leșească și Moldova erau zilnice, iar școlarii moldoveni la Lemberg erau numeroși încă din secolul al XV-lea[37]. Ce se petrecea peste hotar era desigur pentru boierii lui Bogdan Orbul și lui Ștefăniță, o pildă vie ; poate că de aceea nepotul lui Ștefan cel Mare avea împotriva leșilor o aprigă dușmănie ; poate că aici să fie și pricina tăierii pîrcălabului Luca Arbore, ale cărui legături cu Lehia erau bine cunoscute[38]. Cred că nimic nu dovedește mai bine schimbarea spiritelor din veacul al XVI-lea, decît în diferitele versiuni, ce le avem, în letopisețe, asupra domniei lui Ștefăniță.

Macarie, călugăr din vremea lui Petru Rareș, scrie astfel în cronica lui slavonă : „Domnind, cum s-a zis mai sus, Ștefan cel tînăr, și întocmindu-și cu pricepere cursul vieții după sfatul celor înțelepți, vechiul dușman al neamului omenesc nu suferi multă vreme rîvna cea bună, că sădi în inima mai sus pomeniților sfetnici mari nesațiul, izvorul zavistiei, și vrăjmășie cruntă semănă între dînșii. Umblînd ei cu astfel de lucruri, tăiat-au Ștefan Voievod capul hatmanului și totodată întîiului său dascăl, anume lui Arbure, în luna lui aprilie în anii 7037 (1523), în curțile domnești de la Hîrlău, într-același an luna lui septemvrie s-au sculat asupra lui Ștefan Voievod toți boierii și tot sfatul, ca să-l scoată din domnie. Iar Ștefan Voievod neavînd ajutor de nicăieri, și-au încredințat lui Dumnezeu necazul său, iar acesta au suflat asupra lor mînia sa și i-au împrăștiat, pe căile pe care numai el singur le știe, prin țările și domniile de prin prejur..." [39].

Aceste rînduri sunt scrise de un om pentru care domnul e ceva sfînt : pornirea împotriva domniei nu poate purcede decît din „nesațiul, izvorul zavistiei", iar pe răzvrătiți nu-i învinge numai puterea omului, ci îi pedepsește urgia cerească pentru gîndurile lor îndrăznețe și nelegiuite.

Să deschidem acum la același capitol, letopisețul lui Ureche Vornicul, care scrie aproape un veac mai tîrziu. Iată ce găsim : „Într-același an, în luna lui apriI, în cetatea Hîrlăului, au tăiat Ștefan Vodă pre Arbure Hatmanul pre care

zice să-l fi aflat în viclenie. Iară lucru adevărat nu se știe ;... ce pururea tinerii se pleacă și cred cuvintele cele rele ale pohlibuitorilor. Și acea plată au luat de la dînsul ; în loc de dulceață amar, pentru nevoința lui cea mare, că nici giudicat, nici dovedit au pierit... În anul 7037 septemvrie 7, văzînd boierii Moldovii și locuitorii țării moartea lui Arbore Hatmanul, apoi și feciorii lui știind cît bine au avut Ștefan Vodă de la dînșii și mai apoi cu ce plată l-au plătit, cu toții s-au întristat de vrăjmășia lui Ștefan Vodă, socotind că și ei vor lua acea plată ce au luat și Arbure Hatmanul, cu toții s-au ridicat asupra-i ; ce nimică n-au isprăvit ; că celui fricos și spăimîntat, știindu-i peirea dea pururea înaintea ochilor, nici un loc de odihnă nu-i, nici inima de război ; și văzînd că lui Ștefan Vodă i-au venit țara într-ajutor, s-au risipit printr-alte țări" [40].

E acelaș fapt pe care-l povestesc amîndoi cronicarii ; putem însă găsi două versiuni mai deosebite ? Pentru Macarie, omul vremii lui Petru Rareș, răscoala e o semeață călcare de legi ; pentru Ureche, omul veacului al XVII-lea, e o îndreptățită ridicare contra unei nemiloase tiranii. Dar iată și Nicolae Costin cu greoaia-i erudiție încălcită ca o barbă de logofăt bătrîn, care afurisește pe Ștefan cel Tînăr, aducînd împotriva-i pe „Seneca filosoful" pe „Salustie", pe „Claudie", pe „Valerie cel mare", pe „Plutarch filosoful" — dacă ar ști pe alții, ar mai lungi cu plăcere catastiful. După el numai cruntul Nerone s-ar putea asemui cu groaznicul voievod : „Crescut-au acest Ștefan Vodă pe mîinile lui Arbore Hatmanul ; și ce plată au luat de la domnul său, cum și Seneca filosoful de la cumplitul Nero, împăratul Rîmului" [41]. În fiecare din povestiri se oglindesc grijile vremii ; pana fiecărui zugrăvește trecutul așa cum îl vede prin nevoile zilelor lui. Ceea ce e vrednic de reținut e că Ștefan își dăduse seama de dorințele încă ascunse ale boierilor, să ajungă în Moldova ce erau tovarășii lor în Polonia și Ungaria. În vinele lui clocotea sîngele bunicului, care era și el „mînios și degrabă vărsa sînge nevinovat" [42]. Își închipui că putea opri prin măcel schimbarea vremurilor și tăie fără milă. Dar sîngele vărsat chiamă alt sînge ; boierimea, de-acum înainte își are mucenicii. Bătrînul Luca Arbore deschide un lung pomelnic, în care se vor scrie cu sîngele neamurilor încă multe nume boierești, dar cu sîngele acesta se va șterge și fala atotputernicii domnii.

Mișcarea din timpul lui Ștefăniță nu izbutise fiindcă lui vodă „îi venise țara într-ajutor". Pe cînd în Muntenia, partidul boieresc din timpul lui Mihai Viteazul, pare a fi cîștigat cea mai mare parte a boierimii ș-a țării, în Moldova, norodul și curtimea par dimpotrivă a sta alături de domnie, în lupta ce se desfășoară. De aceea poate, această luptă va fi mai crîncenă, mai lungă, mai grea [43].

Răzbunarea răscoalei din 1523 vine totuși numai peste 15 ani, sub altă domnie, aceea a lui Petru Rareș. În clipa cea mai grea, cînd dușmanii calcă țara din toate părțile, cînd însăși cetatea de scaun e amenințată de oștile nenumărate ale marelui Soliman, cînd vodă are neapărată nevoie de toate puterile țării, îl surpă trădarea. Să dăm însă cuvîntul cronicarului : „Cu un cuvînt, toată păgînitatea sălbatică din primprejur au pornit-o Soliman, întocmai ca o pasăre cu aripile mari, care se aruncă asupra unei păsăruici golașe. Iar la mijloc se muncia capul oștilor moldovenești. La ajutoare nu se putea gîndi din nici o parte. Iar cei ce pregătiseră aceasta, adunîndu-se unii la alții, își dădeau pe față greutatea îndrăznelii lor, și diavolească lor viclenie cu încetul se descoperi. Erau doar minți rătăcite de oameni și orbite în fața celor viitoare. Dar păzitorul palatului domnesc, care se chema Hîra, aflînd de acestea, le descoperi îndată pe toate voievodului și-i zise : „Boierii se sfătuiesc să te părăsească". Auzind aceasta domnul, inima i se cutremură... Ce răutăți și ce îndrăzneală n-au arătat atunci boierii, care ca niște cîini turbați se repezeau asupra lui. Iar el poruncind să păzească bine pe cei răzvrătiți, cu inima rănită și fața udată de lacrimi, părăsind pe răsculați plecă cu puțini, septemvrie în 14" [44].

Această zi de 14 septembrie 1538 e o dată foarte însemnată în istoria țării moldovenești. Suntem în pragul unor vremuri noi : un domn, a cărui cîrmuire aduse Moldovei zile glorioase, care purtase steagul biruitor al Sf-ului Gheorghe peste munții Ardealului și luptase cu craiul Sigismund pentru stăpînirea Pocuției, un fiu al lui Ștefan cel Mare fugea pribeag, alungat nu de vrăjmașii din afară ci de sfetnicii săi, de boierimea țării. Nu-i o faptă de „hiclenie" a unui singur om, ci toată nobilimea e vicleană, trădătoare. Lupta e deschisă și va ține crîncenă, înverșunată, nemiloasă, un veac întreg.

Întîiile urmări ale trădării fură zdrobitoare nu numai pentru voievodul părăsit, dar și pentru țara întreagă. În această zi nenorocită piere neatîrnarea Moldovii. „Turca habet et tenet Moldaviam" scrie trimisul papei [45]. Se smulge toată partea de jos a Basarabiei, care devine Buceacul tătăresc. Turcii așează în cetatea de scaun a Sucevii pe Ștefan Lăcustă, omul lor [46]. Țara e pustiită, tezaurul lui Rareș luat ca pradă de război; regimul asupririi turcești cu grelele ei biruri, se așează pentru multă vreme. Acel „mare boier", Mihul, care fusese căpetenia a luat asupra-și o grea răspundere în fața istoriei [47]. Dacă măcelurile lui Ștefăniță pătaseră o domnie frumoasă de altfel prin izbînzile ei războinice, apoi fapta mîrșavă de trădare din ziua Sfintei Cruci din anul 1538 apasă greu asupra trecutului boierimii moldovene. Nu putem decît să spunem cu vechiul cronicar: „Erau doar minți rătăcite de oameni și orbite în fața celor viitoare". Soliman spusese boierilor că venise să-i scape de „tiranul" lor. Ei găsiseră destul de repede că tiranul dinlăuntru fusese mai bun decît cel dinafară și că stăpînirea, chiar aspră, a domnului țării era poate mai ușoară decît asuprirea păgînă. Dar acum era prea tîrziu. În orice caz nobilimea suferă mai puțin de pe urmele risipii decît celelalte clase ale societății. Boierii vor putea de acum, ca în Polonia, să conducă statul, să facă domni chiar dintre ei — cazul lui Ștefan Tomșa cel dintîi sau a lui Lăpușneanu — sau să așeze în scaunul țării venetici ca Despot. Au scăpat de marele dușman: puterea domnească și autocratică. Vor putea să-și lărgească în voie moșiile, căci peste 50 de ani, proprietatea mică va fi copleșită de biruri, curtenii se vor face mazili, își vor vinde moșiile care se vor alipi de întinsele proprietăți boierești. Dar dacă boierimea va trage foloase din nenorocirea pe care o adusese asupra țării, ea va fi singura care se va bucura de ele [48]. Țăranul prădat de turci și tătari, curteanul încărcat de dări spre a potoli pofta de bani a Porții, tot norodul împilat așteaptă cu nerăbdare un prilej de a răzbuna și de a pedepsi. Și vor veni răzbunătorii!

Un șir de domni, cu sau fără voia turcilor — unii supuși sultanului ca Lăpușneanu, alții luptători ai crucii ca Ion cel Cumplit și Aron — vor răsări de la 1560 încolo, lăsînd pe filele îngălbenite ale cronicelor ca o neagră dîră de sînge boieresc. Vor fi niște crunți prigonitori ai nobilimii, niște ocrotitori ai norodului (cel puțin în ce privește pe Ion și pe Aron). Aceștia sunt niște tirani democratici, ca cei mai mulți tirani. O scrisese în vremuri străvechi bătrînul Aristotele: „Tiranul n-are altă menire decît aceea de a ocroti norodul împotriva celor bogați; a început totdeauna prin ademenirea mulțimii, și menirea tiraniei e de a face război aristocrației" [49]. E un principiu veșnic în dezvoltarea societăților omenești a cărui aplicare o găsim și aici. De aceea Ion Vodă e un „nelegiuit, un vărsător de sînge care pre toți i-au covîrșit cu vrăjmășia lui și cu morți groaznice ce făcea", iar Aron are o domnie „cumplită și amară", se ține numai de „ciude și posne", „pe boieri pentru avere îi omora; giupînesele lor le silea". Așa ni-i zugrăvește Ureche în boierescu-i letopiseț [50]. De aceea Ieremia Gole trece la turci în ceasul greu al bătăliei de la Cahul, de aceea Buciumi Vornicul cel mare, Trotușan Logofătul și Paos Vornicul pier încercînd să răstoarne pe Aron, de aceea Ștefan Radu Vornicul și Răzvan Hatmanul „se ajung" cu ardelenii ca să-l prinză, la 1595 [51].

În lupta contra boierimii și a turcilor poporul sprijină pe domn; la glasul lui Ion Vodă care chiamă țara la arme împotriva „nesațiului" turcesc, a mitei și a haraciului țăranii se strîng sub steagurile lui [52]. Pentru că în Moldova stăpînirea aristocrației e o adevărată oligarhie, fără bazele naționale și ostășești ale partidului boieresc din Muntenia, pentru că ridică împotrivă-i toate celelalte straturi ale populației, și nobilimea mică și țărănimea, ea își atinge scopul mult mai greu și cu groaznice pierderi. Numai cînd influența leșească aduce în sfîrșit în fruntea țării pe neamul Movileștilor, oligarhia e stăpînă. Sub Ieremia, Simion și Constantin, neamurile vechi cîrmuiesc, dărîmă și dreg în voie. Boierii aplică în Moldova regimul moșiilor polone; pămîntul și oamenii sînt pe mîna lor [53]. Dar nu se vor bucura multă vreme de această stare fericită. Pe pragul veacului al XVII-lea se ridică amenințătoare sîngeroasa umbră a celui de al doilea Tomșa, care va zdrobi în cumplite măceluri fala și puterea vechii boierimi.

VI.

Iată dar la începutul noului secol, boierimea la cîrmă în ambele țări; și totuși ce deosebire între aceste două forme de cîrmuire aristocratică!

În Țara Românească, timp de vreo cincizeci de ani, nobilimea va rămîne un partid războinic, o tabără gata de luptă. Sub steagul ei se află toată oștirea; toți acei mici proprietari militari pentru care închinarea la turci însemna prăpădirea micii lor averi, copleșirea sub greutatea birurilor, toți aceștia dau boierimii prin numărul și deprinderile lor războinice o mare putere[54]. Poate și pentru că în ciocul vulturului muntenesc se află o cruce. Și au și un centru bine determinat: Oltenia e focarul tuturor răscoalelor. De acolo vor purcede toți răzvrătiții aici, și în Ardealul vecin se vor adăposti „lotrii", nemulțumiții: Radu Șerban, Aga Matei vor porni de peste Olt. Față de domnii puși de turci, Radu Mihnea, Alexandru Iliaș, Leon Vodă, ei sînt în ochii țării luptătorii credinții și neatîrnării[55].

În Moldova dimpotrivă, e o asociațiune de cîteva familii care stăpînește și stoarce țara. Divanul lui Ieremia Movilă cuprinde aproape numai rudele lui: vre-un ginere, vre-un unchi, vre-un văr[56]. E regimul oligarhiei în toată puterea cuvîntului; cei mari, bogați și puțini apasă pe cei mici, săraci și mulți. Nu-i de mirare că norodul îl sprijină pe Tomșa Voievod, vrăjmașul neamului Moghilă: „făcia dreptăți săracilor iar pe boiari nici cum nu-i iubea"[57].

Și cu toate aceste situații adînc deosebite, aceleași fenomene au loc în ambele țări. Două evenimente, într-adevăr, domină istoria veacului al XVII-lea în țările noastre: așezarea grecilor și levantinilor care vor fi stăpînii vremurilor fanariote, și în același timp un fel de deșteptare a conștiinței naționale, care introduce în stat și biserică, în scrisoarea hrisoavelor, în tiparul cărților sfinte și în săpăturile mormintelor limba adevărată a țării, graiul viu al neamului în locul buchelor moarte slavone. Începuturile acestei prefaceri trebuiesc căutate tot în veacul al XVI-lea; de cînd domnia s-a cumpărat de la Constantinopol, de atunci marii negustori ai Țarigradului au început să se amestece în treburile principatelor dunărene; aci era pentru ei un cîmp bogat și nou de activitate[58]. Iar ivirea întîielor tipărituri românești se datorește, cum se știe, propagandei calvine în Ardeal[59]. Totuși nici unul din aceste fenomene istorice n-ar fi ajuns la o așa deplină dezvoltare, dacă starea lucrurilor n-ar fi fost cu deosebire prielnică.

Ce puteau face voievozii numiți de Poartă care găseau, în Moldova ca și în Muntenia, boierimea potrivnică? De unde să-și adune cinstitul divan, care erau să fie sfetnicii cîrmuirii, dacă nobilimea pămîntului la sosirea lor, pribegea peste granită în Ardeal sau la leși? Tomșa Vodă vine înconjurat de „greci, turci și venetici" de tot felul[60]. Alexandru Iliaș, la Iași și la București, va domni cu sfatul grecilor[61]. Chiar Radu Mihnea cel Mare, nu le va fi neprieten. Și astfel din lupta între boierimea țării și domnie, se vor folosi străinii; minunat prilej pentru ei de a cîștiga la noi averi și slujbe, de a-și pregăti încetul cu-ncetul precumpănirea lor în stat, din secolul al XVIII-lea.

Radu cel Mare avusese totuși iscusința de a împăca pe boieri. Era după cruntele măceluri care puseseră capăt în Moldova, luptelor dintre Tomșa și Movilești. Țara era jefuită, boierimea slăbită peste măsură, după atîtea prigoniri și tăieri. Iar Radu Vodă veni cu o politică împăciuitoare. „Avea acest cuvînt domnul: hiecarele cînd judecă pre un boier cu un curtean, ochii domnului să hie spre boier, iară județul pre calea sa să meargă. Și așa, cînd se părăște un curtean cu un țăran, mai de cinste să hie curteanul și la cuvînt și la căutătura domnului... Pentru boieri zicea: de mare folos este domniei și țărei boierul înțelept și avut, că dacă are domnul 5—6 boieri avuți, nici de o nevoie a țărei nu se teme"[62]. E ciudată mărturisirea că dreptatea să fie a celui mai tare și mai avut, și că așa se cade să judece voievodul! Dar Radu Voia să domnească în pace, fără urzeli și răscoale: în împăcarea și cîștigarea nobilimii găsise mijlocul cel mai potrivit.

Nu așa Alexandru Vodă, fiul său; sub el în Țara Românească ca și în Moldova, grecii veniră mulțime. Nu erau numai greci, dar toată droaia de vînturătură lume ce bîntuia porturile Răsăritului, toți veneticii, toți levantinii se înfruptau din slujbe grase. Cretanul Batiște Vevelli e, la Iași, mîna dreaptă a domniei[63]. În Muntenia Leon Vodă, poreclit Stridie, făcea la fel; fiu al lui Tomșa, păstra politica părintească, și nefiind sigur pe băștinași, se înconjura de greci[64]. Supuși turcilor, dușmani boierimii, erau amîndoi. Aceleași cauze aduseră astfel iute aceleași rezul-

tate. Răscoala izbucni în ambele țări împotriva voievodului și a grecilor lui[65]. Iată cum se petrecură lucrurile în Țara Românească: „Viind domn de la Împărăție Leon Vodă, și primindu-l țara multe și mari greutăți au aruncat țării și silia pre boiari de plătea judeațele cu bani" scrie cronica; „și țara spărgîndu-se și boierii neavînd de unde lua banii care-i da, se sărăcea și se îndatora; care lucru văzînd boierii țării că merge spre rău, s-au sfătuit, mai vîrtos boierimea de peste Olt, ca să stea în lături dennaintea răutății; anume boiarii: Matei Aga den Brîncoveni, Aslan Vornicul, Gorgan Spătarul, Barbu Paharnicul, Brătescu, Mihai Spătar Coțofeanul, și alții, care au fugit pe la plaiul Vălcanului la Hațag, în Ardeal..."[66]. Astfel începe lupta care va face la 1632 din „Aga Matei" pe Matei Vodă Basarab. Învinși de Leon, pribegii au mai mult noroc cu urmașul acestuia Radu, pe care îl gonesc îndărăt în Moldova de unde venise. Izbînda lui Matei înseamnă biruința „lotrilor" a micii boierimi și a oștirii, înseamnă și înfrîngerea străinilor și intrarea în slujbe a oltenilor, a băștinașilor.

Prietenia noului domn cu puternicul Abaza Pașa și cu Racotzi, îi asigură biruința[67].

Să ascultăm acum povestea lui Miron Costin despre întîmplările din Moldova: „Văzînd boierii cu adevărat urzită peirea lui Alexandru Vodă, ca cel ce se înecă se apucă de sabie cu mîna goală, s-au vorovit cu toții și au dat știre țării; care hierbînd în greutăți și în netocmele, prea lesne s-au pornit, și nu numai curtea, ci și țărănimea; și atîta mulțime s-au strîns din toate părțile, cît nu încăpeau în tîrg, ce umpluse locul pe sub Miroslava pretutindenea, strigînd pre greci de pren toate ulițele"[68].

Așadar ura străinului ridică de astădată toată suflarea Moldovii împotriva domniei ce se lasă pe mîna grecilor cu atîta „netocmeală". Foarte drept zice Miron Costin că boierii „s-au apucat de sabie cu mîna goală", căci într-adevăr puțin a lipsit să fie și ei tăiați. În toate răscoalele, în toate marile mișcări populare, stîrnitul e lesne dar opritul e greu. „Desfrînata prostime" sperie pînă și pe cei ce o puseseră la cale: „iar mai nu era putere nice la boieri a oprire grosimea țărănimei pornită". De abia scăpă vodă, lăsîndu-și mantaua, pe Batiște „cu topoare l-au făcut fărîme".

Noul factor care a apărut în lupta pentru stăpînire, adică grecii, a reușit dar să unească, o clipă, toate clasele împotriva domniei iubitoare de străini. Boierimea, pe lîngă vechile ei dorinți de precumpănire, se mai vede amenințată și în mijloacele ei de existență: cum va lăsa ea oare slujbele răsplătitoare și productive în mîna veneticilor care fură ca „lupii răpitori?"[69].

Nu-i vorbă furau și pămîntenii: slujbele care îmbogățeau pe grecii afurisiți îmbogățiseră înainte pe dregătorii moldoveni; dar încaltea izvorul bogăției era tot al fiilor țării. De aici o ură străsnică împotriva grecilor, o puternică reacțiune împotriva limbii străine; și nu e greu de văzut că dezvoltarea limbii și literaturii naționale, în izvoade, în cărți de liturghie, în cronici, găsește în această stare sufletească a claselor de sus bune condiții de izbîndă.

Dar prea crîncenă a fost lunga dușmănie între puterea centrală și nobilime, ca boierimea să se poată împotrivi infiltrării grecilor în țară. Noii veniți mai au și ocrotirea turcească, ajutorul marilor averi bănești cu care nu se pot asemui averile pămîntenilor. Cantacuzineștii, Roseteștii, Ghiculeștii adaugă moșie la moșie și ajung în fruntea divanurilor domnești, ba chiar și în scaunul țării[70]. În Țara Românească, oastea care făcuse tăria partidului național și a lui Matei Basarab se desparte de boieri și se răzvrătește împotriva voievodului. Ardelenii lui Kemeny zdrobiră, la 1654 pe răsculați și cu dînșii pieri și puterea partidului militar.

Și acolo stăpînirea boierimii pămîntene primise o grea lovitură[71].

Ne oprim aici. N-am vrut în aceste pagini, să găsim un nou sistem al istoriei românilor: am vrut numai să arătăm în ce chip a evoluat alcătuirea lăuntrică a principatelor noastre în cele trei veacuri de viață aproape neatîrnată ce ne duce de la descălecare la începutul stăpînirii grecești; am vrut să găsim, în rivalitatea între domni și boieri, în originile și dezvoltarea acestui mare conflict, lămurirea întîmplărilor politice, a prefacerilor economice și sociale ale vremii. Am făcut-o cu slabe cunoștințe și o nedeplină cunoaștere a izvoarelor; e însă numai o încercare și nu trebuie cerută unei schițe lucrată în fuga creionului, desăvîrșirea de linii și forme a unui tablou.

Am putut însă constata că astfel înțeleasă, toată povestea trecutului își găsește rostul: vedem cum trecem, sub înrîurirea ungaro-leșească, de la o cîrmuire

absolută la una oligarhică, vedem şi răsunetul ce l-a avut în alcătuirea statului plecarea sub jugul turcesc. Am putut întrezări, prin întunericul începuturilor, deosebirile între Moldova şi Muntenia, din acest punct de vedere şi urmările lor de mai tîrziu.

Fiindcă în Moldova boierimea a avut de aşa timpuriu tendinţe oligarhice, şi că lupta cu domnia a fost deja cruntă, poate că de aceea grecii s-au putut aşeza acolo mai temeinic decît în celălalt voievodat. Fiindcă erau atîtea goluri în boierimea ţării s-a ajuns acolo la o mai mare înstrăinare a aristocraţiei decît în Muntenia; de altfel marea proprietate în mîinile vechilor neamuri de obîrşie fanariotă sau prefanariotă se întîlneşte şi astăzi mai mult la miazănoapte de Milcov [72]. Caracterul ei ostăşesc şi cetăţuia Olteniei au păstrat boierimii muntene un loc mai însemnat, chiar în vremurile Fanarului [73]. Trebuie însă ţinut seamă că aici lupta cu domnia a fost mai puţin crîncenă ca la moldoveni, şi, deosebire esenţială, că multă vreme boierimea mare şi mică au fost strîns unite sub aceleaşi steaguri de război. În Moldova vecină însă, curtenimea şi norodul au fost mereu cu vodă împotriva „magnaţilor"; de aici şi lupta mai lungă, mai nesigură şi mai înverşunată [74]. Toate se înlănţuiesc, ni se lămuresc unele prin altele.

•

Ne mai rămîne să spunem cîteva cuvinte şi asupra felului de a ne înţelege trecutul. Vremurile de astăzi nu sunt prielnice liniştitei cercetări a istoriei. Vijelia ce ne-a cotropit a ridicat în acelaş timp toate problemele mari ale vieţii româneşti. Unirea cu fraţii de dincolo, libertatea economică şi politică a neamului, chestiunea socială, nevoia pămîntului, toate aşteaptă dezlegarea. Şi cum în trecutul nostru întîlnim de multe ori aceleaşi chestiuni mari, le privim nu în faza lor de atunci, ci aşa cum ni se înfăţişează astăzi. Pentru că astăzi dorim Ardealul, toţi strămoşii l-au dorit; pentru că astăzi chestia rurală e într-o anumită fază, aceiaşi fază o regăsim în veacurile cele mai depărtate; pentru că astăzi luptăm pe viaţă şi pe moarte cu anumiţi duşmani pentru anumite principii, aceiaşi duşmani au fost ai tuturor generaţiilor trecute; aceleaşi principii erau scrise şi pe steagurile strămoşeşti.

Nu acesta e chipul de a clădi ceva trainic în cunoaşterea istoriei.

Noi scriem „ad narrandum, non ad probandum": istoria constată şi judecă uneori, dar nu trebuie să caute în faptele pe care le studiază dovezile unor teze preconcepute. Desigur că e greu în toiul luptei să-ţi păstrezi liniştea şi senina privire asupra oamenilor şi faptelor; să nu uităm însă că, în bubuitul tunurilor vrăjmaşe de la 1870 care sunau ceasul înfrîngerii patriei lui, un mare învăţat francez a scris aceste rînduri, veşnică lecţie pentru toţi acei care-şi aduc partea de muncă pentru căutarea adevărului: „Mărturisesc în mod absolut, fără nici o rezervă, această credinţă: că ştiinţa n-are alt scop decît adevărul, şi adevărul pentru el însuşi, fără nici o grijă despre urmările bune sau rele, fericite sau nefericite, pe care acest adevăr le-ar putea avea în practică. Acel care, din motive patriotice, religioase, fie chiar morale, îşi permite o cît de mică tăinuire, o schimbare cît de uşoară a faptelor ce le studiază sau a consecinţelor ce le scoate dintrînsele, nu e vrednic de a-şi avea locul în marele laborator unde cinstea pretuieşte mai mult decît iscusinţa. Astfel înţelese, studiile urmate în comun, cu acelaş scop în toate ţările civilizate alcătuiesc deasupra popoarelor mărginite, deosebite şi prea adesea învrăjbite, o mare patrie pe care n-o pîngăreşte nici un război, n-o ameninţă nici un cuceritor; acolo sufletele găsesc unirea, adăpostul ce li-l dădea în alte vremuri cetatea lui Dumnezeu" (Gaston Paris).

De altfel în ce chip o să-ţi slujeşti mai bine ţara şi neamul, decît arătînd trecutul aşa cum a fost, cercetîndu-l cu nepărtinirea deplină a unei minţi curate. Veacurile de luptă şi suferinţă ale românilor n-au nevoie de nici o înfrumuseţare, de nici o tăinuire. Am vrea poate astăzi ca strămoşii să fi avut mai multă strălucire, mai mult eroism răsunător; dar aşa cum sunt, aşa cum mi-i înfăţişează scrisul şi tot ce ne-a rămas de la dînşii, avem dreptul de a ne mîndri cu ei. Negura timpurilor îi înfăşoară încît figurile lor răsar din întunericul vremii ca acele chipuri de ctitori pe care evlavia strămoşească le-a zugrăvit pe pereţii bisericilor, şi ale căror culori vii au fost şterse de fumul tămîiei. Dar aceste feţe şterse sunt a unor oameni de o adîncă înţelepciune şi de o creştinească răbdare.

Aceşti strămoşi nu erau nici lăudăroşi nici îngîmfaţi ; viaţa lor era însă o luptă lungă şi grea, înfrîngerea nu-i înspăimînta, nici nu-i amăgea biruinţa. Alţii se mîndreau cu izbînzile lor, ei mulţumeau Celui de Sus pentru ajutorul de care se învredniciseră. „Dumnezeu din cer a dat aceasta, eu sunt prea slab pentru a o săvîrşi" sunt cuvintele lui Radu Şerban după zdrobirea oştilor ungureşti sub zidurile Braşovului. Simţul realităţilor l-au avut mai toţi, iar păstrarea ţării le-a fost aproape tuturora mai scumpă decît alte griji.

Nu vorbeau de „invincibilele lor armate", de grozava lor putere ; cînd îi ameninţa vreun vecin puternic, ştiau să răspundă ca Petru Rareş craiului leşesc : „Dumnezeu ştie cui va ajuta norocul, şi, dacă vom fi biruiţi de măria ta, vom fi biruiţi de un prea puternic domn şi crai, care cîrmuieşte multe ţări. Iar, dacă milostivul Dumnezeu ni va fi nouă cu noroc, lucru despre care n-avem nici o îndoială, şi măria ta vei fi biruit, vei fi biruit de un biet domn al Moldovei" [75]. Asemenea vorbe şi astfel de oameni n-au nevoie de nici o înfrumuseţare.

Să cercetăm deci cu o desăvîrşită nepărtinire trecutul, şi să urmărim prin şirul faptelor întreaga viaţă a neamului : şi din înceata evoluţie a oamenilor şi împrejurărilor, din suferinţele şi năzuinţele veacurilor ce s-au dus, va răsări în faţa noastră chipul acestui neam, cu adevăratele lui datini, cu adevărata lui înfăţişare. Dacă vom ajunge la aceasta, scopul istoriei româneşti va fi fost atins.

Gh. I. Brătianu

Iaşi, Sept.-Oct. 1917

Manuscrisul lui Gheorghe I. Brătianu, pe care îl publicăm aici, are o dublă semnificaţie : este un text inedit şi, totodată, unul dintre cele dintîi pe care, după cîte ştim pînă acum cel puţin, istoricul le-a pregătit pentru publicare. Trebuie să regretăm că cele 75 de note, fixate după dactilografiere, cu mîna, s-au despărţit — şi probabil pierdut definitiv — de text. Tînărul student de 19 ani, care redactase lucrarea, dezvăluie o remarcabilă maturitate de gîndire, o bogată informaţie şi talentul sintezei. În plus, este o profesiune de credinţă, legată de menirea istoriei şi istoricului român, formulată în clipe de răscruce ale destinului neamului. Dacă datele şi concluziile istorice cu care operează au fost, în parte chiar în cursul vieţii autorului, invalidate de progresul cercetărilor istorice, să reţinem frumuseţea încercării care îl prefigura pe istoricul monumental de mai tîrziu. În final, putem acorda restituirii publice survenite după 70 de ani, beneficiul accepţiunii istoriografice.

Este dificil de stabilit traiectoria celor 30 de pagini dactilografiate (29,5×21,7 cm, coli duble de hîrtie filigran „Universel 909"). După cercetările noastre, soldate cu multe răspunsuri negative, pare posibil ca ele să fi ajuns la Cluj plecînd din vechea Universitate românească a Cernăuţilor. Actualmente ele dau conţinut cotei 4719, din cadrul Colecţiilor speciale de la B.C.U. Cluj-Napoca. Editorii au păstrat fidel structura şi alinierea ideilor, onomastica, dar au intervenit pentru a elimina formele lingvistice perimate.

Stelian Mîndruţ, Adrian Andrei Rusu

„Dumnezeu din cer a dat aceasta, eu sunt prea slab pentru ca s'o sfârşi", sunt cuvintele lui Radu Şerban după sfărâmarea oştilor ungureşti sub zidurile Braşovului. Simţul realităţilor l'au avut mai toţi, iar păstrarea ţării le-a fost aproape tuturora mai scumpă decât alte griji.

Nu vorbeau de „invincibilitatea lor armate", de grozava lor putere; când îi ameninţa vreun vecin puternic, ştiau să răspundă ca Petru Rareş Craiului leşesc: „Dumnezeu ştie cui îi va ajuta norocul, şi, dacă vom fi biruiţi de Măria Ta, vom fi biruiţi de un prea puternic Domn şi Crai, care cârmueşte multe ţări. Iar, dacă milostivul Dumnezeu ne va fi nouă cu noroc, lucru despre care n'avem nici o îndoială, şi Măria Ta vei fi biruit, vei fi fost biruit de un biet Domn al Moldovei"**. Asemenea vorbe şi astfel de oameni n'au nevoie de nici o înfrumuseţare.

Să cercetăm deci cu o desăvârşită nepărtinire trecutul, şi să urmărim prin şirul faptelor întreaga viaţă a neamului; şi din înceata evoluţie a oamenilor şi împrejurărilor, din suferinţele şi năzuinţele veacurilor ce s'au dus, va răsări în faţa noastră chipul acestui neam, cu adevăratele lui datini, cu adevărata lui înfăţişare. Dacă vom ajunge la aceasta, scopul istoriei româneşti va fi fost atins.

Gh. I. Brătianu

[illegible] Sept.-Oct. 1917

METODĂ ISTORICĂ ŞI PERSONALITATE CREATOARE

DE

M. BERZA

Originile criticii istorice şi ale preocupărilor de metodă sînt tot atît de vechi cît şi adevărata istoriografie, una implicîndu-le în chip necesar pe celelalte. Atunci cînd, acum douăzeci şi cinci de veacuri, Hecataios din Milet revendica raţiunii dreptul de a judeca miturile oferite de tradiţie şi de a construi o nouă desfăşurare a faptelor, învăţatul ionian împlinea totodată cele dintîi operaţiuni de critică istorică. Strălucitele succese pe care metoda le dobîndeşte în veacul trecut creează însă iluzia unei descoperiri moderne, mergîndu-se chiar pînă la a se fixa în amănunte locul şi timpul apariţiei acesteia : Germania anului 1811, cînd ieşea de sub tipar cel dintîi volum din acea *Römische Geschichte*, opera celebră a lui Berthold Georg Niebuhr. Dar dacă elementele metodei folosite şi propuse de Niebuhr sînt anterioare acestuia, nu rămîne mai puţin adevărat că jumătatea întîia a veacului trecut este aceea care vede constituindu-se o adevărată şcoală critică filologică, la care preocupările de metodă ajung pe primul plan al grijilor istoricului. Materialul folosit se caută a fi cît mai bogat şi mai felurit, se încearcă stăruitor să se obţină texte cît mai asemenea originalelor, se cîntăresc, se confruntă, se întregesc sau se elimină mărturiile oferite de textele astfel reconstituite. După cum aminteam însă, în această întreagă fervoare critică, a cărei imagine teoretică o putem căuta în venerabilul *Grundriss der Historik* al lui Droysen [1], nici un principiu cu adevărat nou nu venea să se adauge acelor practicate cu atîta discreţie în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea de erudiţia franceză sau cea italiană. E suficient să rostim numele glorioase ale lui Du Cange, Mabillon sau Muratori, cu tot ce evocă ele ca varietate de preocupări şi năzuinţă de cernere a adevărului, pentru a ne convinge de dreptatea unei atari afirmaţii. Ceea ce era poate nou în această fericită parte a veacului trecut era îmbinarea, întîlnită foarte adesea, a erudiţiei cu gîndirea istorică, izbutind să dea cîteva din cele mai pline de interes opere istoriografice.

Perioada aceasta de armonioasă dezvoltare nu era sortită însă să dureze prea mult. În jumătatea a doua a secolului, echilibrul avea să fie rupt : gîndirea istoriografică îşi va vedea negate rosturile determinante, erudiţia invadînd întregul cîmp al cercetării istorice. Oricît ar părea de curios la prima vedere, lucrul se explică totuşi, prin firea însăşi a erudiţiei şi prin condiţiile speciale create în cursul veacului trecut. Îndeletnicirile erudite sînt migăloase şi absorbante şi, odată ce le-ai prins dragul, pot lesne să-ţi apară ca un scop în sine, favorizînd cîteodată şi lenea noastră înăscută de a înfrunta greutăţile oricărei opere de gîndire independentă. Nu e vorba însă numai de această eroare de perspectivă, din păcate încă atîta de frecventă, sau de o simplă slăbiciune : erudiţia cîştigă pe cercetător şi prin iluzia adevărului, oferită minţilor noastre însetate de certitudini.

Atari motive aparţinînd firii înseşi a erudiţiei au găsit cel mai prielnic mediu de dezvoltare în jumătatea a doua a veacului trecut. Izbînzile repurtate în veacul al XIX-lea de ştiinţele naturii şi de cele fizico-matematice, avîntul nemaipomenit pe care aceste succese îl permit tehnicii nu puteau rămînea fără răsunet în dezvoltarea studiilor istorice. Cu fiecare nouă taină dezlegată, natura apărea

---

[1] În 1937 i se dădea încă, la München, o nouă ediţie de R. Hiibner.

tot mai mult privirilor minunate ale cercetătorilor ca un imens mecanism, asemănător oarecum acelor construite de abilitatea tehnicianului și pe care să-l poți descompune cu ușurință în rotițele, arcurile sau celelalte piese din a căror împreunare a ieșit. Totul funcționează precis, pe serii imense, în raporturi imuabile. Capriciul și fantezia sînt excluse ; Legea, divinitate dincolo de bine și de rău, este stăpîna impasibilă a lumii moderne. Dar religia nouă își are și ea forma-i corespunzătoare de magie : aceasta e Știința. Stăpînind formulele noii divinități, omul își asigură totodată stăpînirea asupra lumii. O eră nesfîrșită de progres se deschide înaintea umanității, abia desmorțită din aromeala lungilor veacuri în care cunoașterea rămînea îndeobște în seama emoției estetice și credinței religioase. Cît de înălțat apărea acest om nou, care *știa*, față de cel vechi, care numai *crezuse* și *simțise* ! Cîtă dreptate avea să se simtă mîndru și cîtă dreptate avea să cinstească mai presus de orice pe omul de știință, pe descoperitorul tainelor, pe acela datorită căruia, în sfîrșit, *știa* !

Acestui miraj, disciplina noastră nu putea să-i scape. Istoricul va voi și el, cu orice preț, să fie un om de știință ; istoria, vechea adunare de povești moștenită de la sfătosul Herodot, va trebui transformată într-o știință asemănătoare cu acele ce-și cîștigaseră atît de înalte titluri la recunoștința omenirii.

Încercarea de transformare a istoriei într-o știință care să stea la rînd cu acele fizico-matematice sau ale naturii a cunoscut două trepte. Cea mai înaltă, cuprinzînd eforturile cele mai consecvente, este reprezentată de școala istorică cunoscută sub numirile diferite de pozitivistă, sociologică, mecanicistă sau naturalistă. Adepții acestei școli, a cărei ideologie derivă în primul rînd din filosofia pozitivistă a lui Auguste Comte, căutară să ridice istoria la rangul de știință prin încercarea de a descoperi și în trecutul omenesc aceleași legi exprimînd raporturi neschimbătoare ca și în științele naturii sau în acele fizico-matematice. Pentru a se ajunge la legi, se cerea mai întîi culegerea faptelor, care trebuiau să fie nu numai cît mai numeroase, dar și adunate cu aceleași precauțiuni obisnuite în celelalte științe și mai ales cu aceeași stare de spirit de senină obiectivitate în care ai constata temperatura de topire a unui metal sau numărul de petale al unei flori. Pasiune, adică, pentru cercetare și rezultatele ei și dezinteresare completă față de obiectul cercetării, luat ca realitate de sine stătătoare. Pentru a te asigura de genuinitatea faptelor observate, înregistrarea lor trebuia făcută cu mintea golită de orișice opinii sau sentimente, — mai presus de orice, opinii politice sau sentimente morale —, făcîndu-se o prealabilă asepsie a spiritului, similară acelei practicate în chirurgie sau vidului în care se fac anumite experiențe fizice. Faptele astfel observate urmau să servească istoricului pentru extragerea cauzelor, din cercetarea cărora se nădăjduia să se ajungă la împlinirea rațiunii ultime a științei istorice : degajarea legilor ce dictează desfășurarea vieții omenești de-a lungul veacurilor. După atît de justa caracterizare a lui Aldo Ferrabino în remarcabila-i schiță asupra istoriografiei secolului al XIX-lea, în concepția naturalistă, adevărata istorie constă în cunoașterea cauzelor. Se întîmplă așa : de ce se întîmplă așa ? Pentru că trebuia să se întîmple așa. Aceasta-i cauza, acesta-i efectul. Cine ajunge să descopere în firele istoriei ordinea mecanică a cauzelor și efectelor și să construiască infinita serie de cauze după conexiunea lor reciprocă, acela a pătruns în templul divinei Clio"[2].

Dar această treaptă, a unei științe istorice avînd scopul și putința de a formula legi, nu era urcată decît de cei mai consecvenți în îndrăzneala lor, relativ mai puțini la număr. Masa mare a cercetătorilor se mulțumea să potrivească o știință istorică pe măsura unor ambiții mai reduse. Poate că și aici ar fi cazul să despărțim două categorii. Cea dintîi, făcînd puntea de trecere spre școala pozitivistă propriu-zisă, fără a se ridica în preocupările sale pînă la formularea legilor, stăruie totuși în căutarea cauzelor, concepute mecanicist. Cea mai mare parte renunță însă și la această căutare, mulțumindu-se cu stabilirea faptelor, care vor fi cît mai numeroase cu putință, nefiind fapt destul de neînsemnat pentru a nu merita să rețină atenția cercetătorului. Ceea ce apropie de școala pozitivistă această ultimă categorie — poate cea mai numeroasă din cîte pot fi deo-

---

[2] *Storiografia dell'Ottocento*, în *La dissoluzione della libertà nella Grecia antica*, seconda edizione con aggiunti tre saggi e una premessa, Padova, 1937, p. 68.

sebite spre sfîrșitul secolului trecut — este aspirația către o știință pozitivă și starea de spirit socotită absolut necesară istoricului pentru ca activitatea sa să poată fi considerată științifică.

Starea de spirit este aceeași obiectivitate absolută pe care am mai întîlnit-o și pe care, în definitiv, nu ar putea-o asigura, în întregimea ei, decît ignoranța totală. Aspirația către știință se întrupează mai întîi în idealul urmărit ca orice afirmație asupra trecutului să-și găsească dovada într-un text, așa cum orice afirmație din științele pozitive și-o găsește într-un număr de experiențe ; în al doilea rînd, această aspirație își are terenul ei de manifestare în operațiunile de pregătire a faptelor, de curățire a lor de zgura de neadevăr în care sînt prinse. Aici e terenul său de predilecție, unde-și desfășoară întreaga-i pasiune a adevărului, nesfîrșita-i răbdare, neînvinsu-i zel pentru orișice cunoștință, indiferent de unde provine și la ce poate să servească. În pregătirea faptelor, istoriografia aceasta erudită are mîndria de a putea aplica regulile fixe ale metodei, a căror mînuire o apropie de demnitatea științei. Istoricul erudit își are laboratorul său ținut în aceeași perfectă ordine ca și acel al fizicianului ; aici își face observațiile sale cu aceeași rigoare de metodă ca și celălalt pe ale lui, cercetîndu-și dosarele cu aceeași equanimitate cu care ai examina depunerea unor cristale sau efectele unui curent de înaltă tensiune. Iar rezultatele, obținute prin aplicarea similară a unor principii deopotrivă de fixe, acele fapte care rămîn, am putea spune, în fundul eprubetei istoricului, sînt pentru el deopotrivă de adevărate, participă la un adevăr de aceeași natură ca și rezultatele experienței fizicianului.

Dacă însă istoria înseamnă mai înainte de orice stabilirea faptelor și dacă faptele se stabilesc cu ajutorul unor principii sigure de metodă aplicate într-o totală stare de inhibiție sufletească, e de la sine înțeles că împrumutarea principiilor de metodă și practica inhibiției vor putea singure asigura unui individ născut în condiții normale realizarea unei opere istorice. De aici acel rol nemăsurat de mare acordat de școala erudită metodei istorice și principiilor ei imuabile, a căror riguroasă codificare e dată către sfîrșitul veacului trecut de clasicele manuale ale lui Bernheim și Langlois-Seignobos.

Asemenea concepție istorică de om sărac, ca și școala pozitivistă de care era îndeaproape legată, nu puteau însă dăinui prea mult. Reacțiunea era fatală și venirea ei ține și ea, la rîndul său, atît de cauze mai largi — transformări în mentalitatea generală —, cît și de altele speciale, privind direct evoluția disciplinei istorice.

Succesele dobîndite de științele pozitive, deși au reușit să lărgească nespus de mult cîmpul cunoașterii, nu au izbutit să înlăture din lume misterul. Ba, dimpotrivă, misterul apărea și mai adînc, ca întunericul nopții mai negru în jurul unei lămpi aprinse. Fără a se putea vorbi de un faliment al științei, ceea ce ar fi o absurditate, trebuie să recunoaștem că ea reușise să dea mai puțin decît permisese să se nădăjduiască.

O oboseală fatală de o lume concepută ca un vast mecanism inanimat trebuia să se resimtă în mentalitatea generală. Filosofiile idealiste, spiritualiste, iau locul acelor materialiste, mecaniciste. Știința însăși, pe căile noi pe care și le deschide, am putea spune că se spiritualizează. În această nouă atmosferă, defectele și limitele istoriografiei pozitiviste în general și ale acelei erudite în special nu puteau să nu apară cu mai multă evidență. Pe de altă parte, înseși operele împlinite în cîteva decenii permiteau, prin masa lor impunătoare, o judecată nu numai pe principii, ci și pe realizări.

Reacția a venit din regiuni diferite și e interesant de remarcat cum părăsirea pozițiilor s-a făcut treptat, începînd cu cele mai înaintate. Istoriografia pozitivistă propriu-zisă, căutătoare de legi, în desfășurarea istorică, a fost aceea care a cedat mai ușor, poate tocmai pentru că se părăsește mai lesne o poziție ideologică — indiferent de valoarea ei reală —, decît o rutină, odihnitoare tocmai prin negarea oricărei problematici. De aici și nevoia unei înverșunări speciale împotriva istoriografiei erudite sau filologice.

Lupta a fost dusă din locuri numeroase, dar cred că protagoniștii ei trebuie căutați în două dintre cele mai remarcabile spirite ale Europei contemporane, Benedetto Croce și Nicolae Iorga, cel dintîi creatorul celui mai închegat sistem

de filosofie idealistă a istoriei, cel de al doilea istoricul cel mai original al vremurilor noastre. Va fi interesant de cercetat cîndva punctele de înrudire, ca și diferențele, dintre gîndirea filosofului italian și aceea a istoricului român. Ceea ce-i apropie însă de la prima vedere e proclamarea continuă a necesității absolute a gîndirii personale în opera istorică și aceeași opoziție atît față de concepția mecanicistă a desfășurării istorice, cît și față de istoriografia filologică sau erudită.

Amintirea luptei de jumătate de veac a lui Nicolae Iorga este încă vie în mintea tuturora. Concepția sa istorică, întrupată în vasta-i operă și exprimată de atîtea ori, a fost cercetată în repetate rînduri și eu însumi am avut ocazia să încerc o nouă prezentare a ei[3]. Mă voi mărgini de aceea la reproducerea a două dintre cele mai crude pagini ce s-au scris împotriva istoriografiei erudite, datorate lui Benedetto Croce și făcînd parte din luminoasa-i privire de ansamblu asupra dezvoltării istoriografiei de la greci pînă în vremurile noastre, *Intorno alla storia della storiografia*[4]. După ce cercetează poziția față de preocupările de filosofie a istoriei adoptată de școala istorică numită de el diplomatică, al cărei cel mai glorios reprezentant a fost Ranke, Benedetto Croce trece la examinarea atitudinii istoricilor eruditi sau filologi :

„Îndrăzneala de a respinge de-a dreptul amestecul gîndirii în istorie, care lipsise istoricilor diplomatici (pentru că le lipsea nevinovăția necesară unei atari îndrăzneli), o avură în schimb filologii, nevinovați cu desăvîrșire. O avură cu atît mai ușor cu cît ideea despre ei înșiși, mai înainte modestă, crescuse foarte mult și le umflase piepturile de mîndrie din pricina gradului de exactitate la care ajunsese cercetarea cronicilor și a documentelor și dintr-aceea a întemeierii (care n-a fost, la drept vorbind, o creațiune din nimic) a metodei critice sau istorice, ce se traducea în iscusita și corecta genealogie și exegeză a izvoarelor și în critica internă a textelor. Acest orgoliu al filologilor a biruit cu atît mai ușor cu cît perfecționarea metodei avea loc într-o țară ca Germania, unde îngîmfarea pedantă înflorește mai bine ca aiurea și unde, ca urmare a aceluiași admirabil obicei al seriozității științifice, „științificitatea" este adirată din toate puterile, iar această vorbă e folosită într-un chip plin de ambiție chiar și pentru orice se referă la suplimentele și instrumentele stiintei propriu zise, cum e cazul adunării și criticii narațiunilor și documentelor. Vechii eruditi italieni și francezi, care la vremea lor făcuseră „metoda" să înainteze într-o măsură comparabilă cu progresele realizate în veacul al XIX-lea în Germania, nu-și închipuiau că produc astfel „știință" și cu atît mai puțin gîndeau să se ia la întrecere cu filosofia și teologia ori că ar putea să le gonească, înlocuindu-le cu metoda lor documentară. În Germania, însă, orice sărman copist de texte și adunător de variante, cercetător de dependente între texte și plăsmuitor prin conjectură al textului original se socoti om de știință și de critică, deci îndrăzni nu numai să privească în față, dar chiar să se uite cu superioritate și dispret la oameni „nemetodici" ca un Schelling sau un Hegel, un Herder sau un Schlegel. Din Germania, această îngîmfare pseudo-stiintifică s-a răspîndit în celelalte țări ale Europei, și acum și în America[5] : deși în alte țări întîlnim mai adesea spirite ireverențioase, care-și rîseră de ea. Atunci s-a arătat pentru prima oară într-o măsură însemnată acel fel de istoriografie pe care l-am numit „istorie filologică" sau „erudită" : adică se prezentară ca istorii, ca singurele istorii demne și științifice, anumite compilații de izvoare mai mult sau mai puțin judicioase, care altădată se chemau *Antiquitates*, *Annales*, *Penus*, *Thesauri* etc. Încrederea acelor istorici era acordată numai unei povestiri în care fiece vorbă s-ar fi putut spriini pe un text și n-ar fi cuprins decît ce ar fi fost în acele texte alese și repetate, dar nu și gîndite, de filologul narator ; speranța lor era să se ridice cu încetul, pornind de la compilații privind anumite epoci, regiuni și evenimente, către compilații cuprinzătoare, rezumînd din treaptă în treaptă pe acelea mai puțin cuprinzătoare, pînă să ajungă

[3] *Știință și metodă istorică în gîndirea lui Nicolae Iorga*, Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice, s. III, t. XXVII, mem. 10.

[4] În volumul *Teoria e storia della storiografia*, ed. a III-a, Bari, 1927, p. 268—271.

[5] Prima ediție italiană, după una germană din 1915, e din 1917. Studiile cuprinse fuseseră însă publicate în diferite periodice în anii din preajma războiului.

a aşeza întreaga cunoştinţă istorică în mari enciclopedii, pentru care avem ca modele pe cele, fie sistematice, fie alfabetice, care au fost realizate, pentru filologia clasică, romanică, germanică, indoeuropeană şi semitică, de grupuri de specialişti sub conducerea unui director specialist. Spre a feri de ariditate lucrările lor, filologii se înduplecau uneori să le adauge podoaba vreunei emoţii afective sau vreunei expuneri de idei ; pe unele şi pe celelalte le luau din amintirile lor de liceu, din frazele filosofiei la modă şi din înclinaţiile sentimentale comune către politică, artă şi morală. Dar treaba aceasta era făcută cu multă cumpătare, pentru a nu pierde reputaţia de gravitate ştiinţifică şi pentru a nu păcătui faţă de respectul datorit ştiinţificei istorii filologice, care dispreţuieşte vanele podoabe cu care sînt deprinşi filosofii, diletanţii şi şarlatanii. Reuşeau să-i tolereze pe istoricii de tipul descris mai sus (istoricii diplomatici) doar ca pe un rău mai mic şi se simţeau mai degrabă înclinaţi să le ierte micile păcate ale raporturilor pe care le întreţineau cu „ideile", datorită „documentelor noi" pe care aceştia le descoperiseră sau le folosiseră şi care puteau fi oricînd scoase afară din cărţile lor ca un reziduu util, purificîndu-le de amestecul „subiectiv", adică de elaborarea ce se încercase cu ele. Filosofia le era cunoscută numai ca „filosofie a istoriei" dar, chiar ca atare, mai curînd dintr-un renume înfricoşător decît dintr-o cunoaştere directă ; ştiau pe dinafară şi povesteau în orice moment cinci sau zece anecdote cu greşeli de nume şi de date, săvîrşite în materie de istorie de către filosofi celebri, uitîndu-le cu uşurinţă pe acelea, nenumărate, pe care le săvîrşesc (ca mai expuşi unui asemenea păcat) eruditii ; mai-mai îşi imaginau că filosofia ar fi fost inventată înadins pentru a greşi numele şi a încurca datele încredinţate grijii lor pline de iubire, şi ar fi fost asemenea iadului deschis de diavol pentru a trage înăuntru spre pierzanie severa istorie „documentată".

Lupta lui Iorga şi a lui Croce, care a fost şi a atîtor altora — de pildă, a unui Meinecke în însăşi patria erudiţiei, în Germania[6] — putem considera că, în linii mari cel puţin, a învins. Nu înseamnă, fără îndoială, că istoriografia erudită a dispărut cu totul — nu e vorba de erudiţia însăşi, a cărei dispariţie nu o doreşte nimeni, ci dimpotrivă o dorim cu toţii cît mai înfloritoare. Istoriografia erudită, adică erudiţia care se dă drept istoriografie, de multe ori nu e nici erudiţie după accepţiunea obişnuită a cuvîntului, adică numeroase cunoştinţe temeinice, ci ivnoranţă curată. Această istoriografie erudită îşi mai are desigur adepţii ei. Dar nu aceasta interesează ; ceea ce importă e lămurirea care s-a produs într-un număr de spirite alese din toate ţările, perdictul de nulitate care s-a putut tr-un număr de spirite alese din toate ţările, perdictul de nulitate care s-a putut da acestei istoriografii, în ciuda pretenţiilor şi gravităţii sale. Voi considera, deci ca o judecată încheiată aceea a şcolii filologice sau erudite ii mă voi mulţumi să caut doar criteriile pe baza cărora s-a dat un asemenea verdict.

Fără îndoială că istoricul erudit, aşa cum îl prezintă Benedetto Croce în paginile reproduse cu puţin înainte, este tipul pur, idealul, am putea spune, către care aspiră şcoala erudită. În practică însă, şi acest ideal, ca şi oricare altul, nu se realizează cu uşurinţă. *Practica implică anumite compromisuri*, pe care teoria le neagă, dar care sînt cu atît mai grave cu cît istoricul este mai înzestrat de la natură — mai grave, natural, în raport cu propriul ideal istoriografic. Pentru noi, tocmai această revanşă a personalităţii — unde este, cît de cîtă — asupra principiilor face ca practica să fie de multe ori mai puţin îngrijorătoare decît teoria. Aici însă nu ne interesează oamenii, cu realizările lor individuale, ci şcoala întreagă, cu caracterele ei distinctive, cu tendinţele şi idealurile ei.

Ceea ce formează ambiţia cea mai de seamă a istoriografiei erudite este, după cum am avut prilejul să mai amintesc, încercarea de a construi o istorie obiectivă. Ceea ce mînă pe istoric spre această nobilă ţintă e pasiunea, deopotrivă de nobilă, a adevărului. Istoricul erudit vrea să ştie cum s-au petrecut *cu adevărat* lucrurile din trecut, nu se mai mulţumeşte cu reprezentările apro-

[6] Iată ce spune, de exemplu, în Anglia, Lytton Strachey în prefaţa la ai săi *Eminent Victorians* (Londra, 1919) : „Este evident că istoria nu e o acumulare de fapte, ci povestirea acestora. Faptele privitoare la trecut, dacă sînt adunate fără artă, sînt doar compilaţii, iar compilaţiile pot, fără îndoială, fi folositoare, dar sînt tot atît istorie, cît niste unt, niste ouă şi niste mărar sînt o omletă".

ximative ale istoricilor de altădată. Cunoștințele pe care reușește el să le adune trebuie — ca să ne slujim și noi de amintirile matematice ale anilor de liceu — să coincidă, prin suprapunere, cu formele înseși ale trecutului. În ultimă analiză, istoria ar trebui să devină, după cum observa cîndva Gaetano de Sanctis, „un lucru exterior spiritului nostru“ [7], să aibă, adică, o realitate de sine stătătoare chiar și față de creatorul ei, istoricul.

Realizarea integrală a unei asemenea concepții ar implica, natural, posibilitatea scrierii într-o formă unică a istoriei, deoarece adevărul fiind unul singur iar noi fiind în stare să-l surprindem, nici transpunerea lui nu ar trebui să difere de la un istoric la altul. Dacă în practică există totuși oarecari deosebiri între diferitele istorii erudite, vina nu e a concepției care le domină, ci a incapacității autorilor lor de a se dezbăra cu totul de propria personalitate, de a realiza obiectivitatea absolută. Țința ultimă ar fi o istorie care să se scrie odată pentru totdeauna, reprezentînd întregul adevăr extras din totalitatea documentelor transmise nouă de vremurile trecute. Deviza ei ar fi „ne varietur“, căci orice variație ar implica un viciu în construcție, deoarece, adevărul obiectiv fiind unul singur, nu poți înlocui un adevăr mai puțin adevărat cu altul mai adevărat.

Pe de altă parte, căutarea acestui adevăr obiectiv, exterior minții noastre, ar putea să explice singură interesul egal acordat de istoriografia erudită oricărui fapt, indiferent de valoare și de semnificația lui. Căci a-i fixa o valoare nu înseamnă numai a lua atitudine față de acel fapt, a ieși din obiectivitate, a călca, adică, regulile pe care ți le-ai impus, ci — și aceasta justifică tocmai nevoia obiectivității — înseamnă a alege între adevăruri, a prefera unele adevăruri altora, ceea ce, în bună logică, nu e posibil, căci toate faptele, participînd în egală măsură la adevăr, au implicit toate o valoare egală și în același timp absolută.

Nu ne interesează acum chipul în care s-ar fi prezentat acea carte unică și definitivă, cuprinzînd întreaga desfășurare a trecutului omenesc, nici cum i s-ar fi făcut lectura, căci — teoretic cel puțin — rezumatul nu ar fi fost permis, acesta presupunînd tocmai alegerea, care am văzut că nu poate fi îngăduită : practica cunoaște și aici compromisul, istoriografia erudită acceptînd rezumatele mai largi sau mai succinte, sub scuza că prezintă „stadiul actual al cunoștințelor“.

Nu ne interesează încă nici foloasele pe care omul de cultură sau omul în genere le-ar fi putut trage din lectura acelei opere cu adevărat nemuritoare. Ceea ce trebuie lămurit de îndată e o altă problemă, anume aceea a înseși posibilității de cunoaștere, din partea istoricului, a mult rîvnitului adevăr obiectiv. Or, aici a avut loc iluzia cea mai gravă a istoriografiei erudite. O judecată consecventă arată lesne că nimic nu îndreptățește pe cercetător să aibă certitudini de categoria acelor oferite de științele naturii sau de cele fizico-matematice. Într-adevăr, istoricului fiindu-i închisă calea readucerii sub privirile sale, spre exercitarea unei observații directe, a fenomenelor trecutului, singura posibilitate ce-i rămîne este aceea a reconstituirii acestor fenomene pe baza mărturiilor rămase, a documentelor, de natură felurită, pe care le are la îndemînă. Adevărul istoricului este acel pe care-l poate obține din cercetarea acestor documente, prin *folosirea riguroasă a criteriilor sigure pe care i le furnizează metoda istorică*. În realitate însă, dacă am împinge rigoarea critică la maximum, nu am rămîne în cele din urmă cu nici un fapt cu desăvîrșire sigur, a cărui existență obiectivă să fi fost dovedită cum ai dovedi împreunarea oxigenului cu hidrogenul în picătura de apă. Se cunosc nenumăratele întrebări la care trebuie să răspundă un text spre a reuși la examenul la care e supus de istoric. E autentic, sau e un falsificat ? Autorul lui e acela care se dă ca atare, sau e altul ? Acel autor avea competența cerută pentru a observa fenomenul de care e vorba, sau nu o avea, și, mai ales, în ce grad o avea ? Se afla el în condiții exterioare favorabile pentru a-și face observația ? Se afla el, în ziua în care s-a petrecut faptul consemnat, într-o dispoziție de spirit care să asigure observarea și înregistrarea în condiții optime a celor petrecute ? Nu avea martorul nici un interes să deformeze voluntar cele observate ? Nu era nimic în situația lui care să-l facă să le deformeze involuntar ? Cît timp a trecut de la observarea pînă la consemnarea faptului, pentru a ști în ce măsură au putut intra în joc defectele memoriei și de ce

[7] *Storia dei Greci, dalle origini alla fine del secolo V*, ed. a III-a, Florența, 1942, p. VI.

calitate era memoria martorului? Acestea şi multe altele sînt întrebările la care ar trebui să răspundă un text, pentru ca, în cazul cînd am avea toate răspunsurile favorabile, să fim îndreptăţiţi a conchide că acel text reprezintă adevărul obiectiv. Căci e destul ca uneia singure dintre aceste întrebări să nu-i putem afla răspunsul pentru ca dubiul să fie permis. Or, nimeni nu va pretinde că în activitatea sa istorică a întîlnit un atare text, ceea ce înseamnă că nu dispunem de nici un fapt sigur, deci că nu avem cu ce face istorie obiectivă, oricîtă silinţă ne-am da. Pe de altă parte, dacă, după cum observă Croce, „în chip arbitrar şi după semne exterioare se atribuie valoare unor mărturii, nu există ciudăţenie care să nu poată avea de partea-i autoritatea unor oameni cinstiţi, sinceri şi inteligenţi: cu metoda filologică nu-i chip să respingi nici măcar minunile, bazîndu-se şi ele pe aceleaşi mărturii cu ajutorul cărora se consideră sigur un război sau un tratat de pace" [8].

Dar să ne închipuim o clipă acest dublu impas înlăturat şi să considerăm ca adevăruri obiective acelea pe care le obţinem cu ajutorul exclusiv al metodei istorice. Ce sînt aceste adevăruri astfel obţinute? Ele nu pot fi decît simple constatări, consemnări de fapte, noţiuni disparate. Putem astfel dobîndi, cu ajutorul criticii istorice exercitate asupra informaţiilor păstrate din jumătatea a doua a veacului al XV-lea, ştirile că în acea vreme domnul Moldovei se numea Ştefan, că s-a suit pe tron la anul 1457, şi a murit la 1504, că a fost bătut de turci la Valea Albă şi că i-a bătut pe turci la Vaslui şi alte multe propoziţiuni de felul acesta. Dar oricît de multe ar fi aceste propoziţiuni, pe care noi le numim cunoştinţe, în realitate prin însuşirea lor nu cunoaştem nimic. Căci spiritul nostru poate înmagazina, dar nu poate gîndi fraze ca aceasta: Ştefan cel Mare a bătut pe turci în anul 1475. Pentru mintea noastră, într-o asemenea enunţare, anul 1475 este egal cu 1474 sau 1476, Ştefan al III-lea cu Ştefan al II-lea sau al IV-lea, turcii cu polonii, ungurii sau tătarii. Deci, fiecare din elementele acestei fraze fiind pentru mintea noastră egale cu oricare altele de aceeaşi natură, înseamnă că în realitate ele toate nu sînt nimic şi, implicit, fraza întreagă nu reprezintă pentru noi altceva decît o formă goală de orişice sens. Pentru ca ea să capete un înţeles, să poată fi gîndită, ne trebuie o sumă de caracteristici care să o orchestreze: ne trebuie să-l cunoaştem pe Ştefan cel Mare, cu reacţiile lui sufleteşti, cu idealurile lui politice, cu calităţile lui militare; ne trebuie să ştim cine-l ajuta pe Ştefan în luptă, din cine-i era formată oştirea şi de ce; ne trebuie să ştim ce reprezentau turcii pentru Moldova şi Moldova pentru turci şi ce aducea nou acest an 1475 faţă de anii precedenţi. Numai atunci fraza amintită va avea semnificaţie, va putea fi gîndită. Adică această frază nu-şi capătă sensul decît înăuntrul a ceea ce am putea numi o istorie a lui Ştefan cel Mare. Căci ceea ce ne dau acele fraze puse cap la cap, tocmai pentru că fiecare din ele luată în parte nu poate fi gîndită, nu reprezintă nici în totalitatea lor nimic, în orice caz nu sînt istorie, oricît ar pretinde ele că sînt, şi încă singura adevărată. Pe lîngă adevărata istorie ele sînt oarecum ceea ce e un dicţionar al limbii greceşti pe lîngă *Iliada* sau *Perşii* lui Eschil.

Dar, îndată ce trecem la *realizarea operei istorice adevărate*, să zicem, la acea Istorie a lui Ştefan cel Mare pomenită, lucrurile se schimbă cu totul, iluzia unor cunoştinţe obiective, pe baza cărora să construim o istorie deopotrivă de obiectivă, nu ne mai e permisă nici măcar în măsura în care ne-o puteam îngădui atunci cînd era vorba de cernerea amănuntelor cuprinse în texte. Atunci cînd vom fi terminat despuierea tuturor izvoarelor cu privire la epoca lui Ştefan cel Mare, ne vom găsi în faţă-ne cu un imens material, din a cărui orînduire va ieşi construcţia noastră. Oricît de mare va fi însă masa acestui material, putem fi siguri că el nu ne va ajunge pentru a răspunde tuturor problemelor a căror soluţie o vom căuta. Orice istoric filolog, sub influenţa ştiinţelor pozitive — al căror rol în formarea istoriografiei erudite am avut prilejul să-l vedem — va recunoaşte ca perfect îndreptăţită şi ştiinţifică folosirea ipotezei. Va uita însă să remarce diferenţele, pe care le semnala de pildă A. Ferrabino în sinteza-i amintită [9], dintre ipoteza în ştiinţele pozitive, unde ea nu e decît un instrument de lucru, şi în istorie, unde ea serveşte să umple un gol, fără ca nici o experienţă

[8] B. Croce, *op. cit.*, p. 276.
[9] A. Ferrabino, *op. cit.*, p. 65.

ulterioară s-o confirme sau s-o infirme (cazurile de control prin descoperire de material nou sînt prea rare pentru a fi luate în seamă). Dar această cărămidă falsă pe care noi o punem pentru a nu rămînea cu o gaură în fațadă, istoricul care va folosi apoi rezultatele noastre o va lua drept cărămidă adevărată, iar procesul acesta continuîndu-se, ea va putea ajunge cu încetul în opera altuia la temelie, susținîndu-i, așa șubredă cum e, întreaga construcție... Iată, deci, o cale pe care poate pătrunde ușor rodul unor păreri personale, stricînd obiectivitatea impecabilă a faptelor cernute prin sita deasă a criticii istorice. Cale pe care, repet, o găsesc legitimă și cei mai ortodocși din istoricii-filologi, siliți la aceasta de înșeși originile lor pozitiviste.

Această spărtură în edificiul rigidei obiectivități e departe însă de a fi singura. Chiar dacă lăsăm la o parte nevoia continuă de a completa materialul pe care-l avem la dispoziție și considerăm numai acest material existent, pentru a-l face să fie istorie trebuie să împlinim asupră-i o serie de acțiuni de triere, grupare, ierarhizare, care nu se pot face decît pe baza unor criterii ce nu ne mai pot fi date dinafară, ci sînt ale noastre înșine, corespund gîndirii și personalității noastre și ca atare sînt variabile, subiective. Îmi voi permite să invoc în această privință autoritatea unuia dintre maeștrii istoriografiei contemporane, Gaetano De Sanctis, deținătorul în același timp al uneia dintre cele mai riguroase metode de critică istorică. Citim anume în introducerea la fundamentala-i *Storia dei Greci*[10]: „Faptele cunoscute, nu numai pentru vremea noastră ci și pentru cele mai vechi timpuri, sînt nenumărate. Orice expunere istorică, mai cu seamă dacă-și impune anumite limite, trebuie să reprezinte o selecție. O selecție presupune o judecată de valoare. Atare judecată de valoare e deci implicită ori explicită în opera oricărui istoric, chiar și a celor ce cred de datoria lor să se abțină cu toată băgarea de seamă de la orice apreciere. Judecata de valoare e în chip necesar subiectivă și răspunde exigențelor spirituale ale istoricului la un moment dat. E limpede că, dacă noi am dispune în privința războiului peloponeziac de materialele pe care le avea la îndemînă Thucydide, selecția pe care am face-o pentru a scoate din ele o Istorie ar fi alta decît cea făcută de cel mai mare istoric al antichității. Alegere subiectivă, deci, și de aceea, înăuntrul unor limite, arbitrară, dar nu lăsată în seama bunului plac".

Vom reveni curînd asupra acestei prețioase distincții a istoricului italian. Pentru moment ni se impune concluzia că materialul istoric nu devine istorie decît în măsura în care e organizat, adică în măsura în care intervine personalitatea istoricului, cu criteriile ei de judecată, cu scara ei de valori, cu întreaga-i cultură și cu toată facultatea-i de înțelegere. Documentele, de la ele, nu spun nimic, sau spun cel mult acele fraze fără sens, adică fără semnificație, de care vorbeam mai înainte. Ele știu însă să răspundă și răspunsurile lor sînt cu atît mai bogate cu cît întrebările noastre sînt mai bine puse. Dar întrebările acestea nu le găsim în nici un chestionar, nu ni le pune la dispoziție nici un manual de metodă, ci sînt doar reacțiile personalității noastre, înăscute dar și formate prin cultură și meditație înaintea materialului istoric.

Pentru a ne întoarce la acea Istorie a lui Ștefan cel Mare luată drept exemplu, de unde vom lua toate problemele ce ne vom pune cu privire la personalitatea voievodului, la rolul său în conducerea țării, la boierii sau răzeșii lui, la clerul și orașele sale, decît din cultura noastră, în care vom găsi toată această problematică și din posibilitățile noastre interioare de interes față de aceste probleme. De aceea și întrebările pe care și le-ar pune mai mulți cercetători care ar scrie separat cîte o Istorie a lui Ștefan cel Mare ar fi diferite, după cultura și felul interesului fiecăruia, adică, într-un cuvînt, după personalitatea adusă de fiecare în cercetarea aceluiași material.

Dar nu numai problemele, fără de care materialul e mut, ni le punem cu personalitatea noastră; toate judecățile nu le putem face decît cu ajutorul noțiunilor așa cum le-am elaborat noi înșine sau le-am asimilat împrumutîndu-le de aiurea. Ce admirăm de obicei mai mult la Ștefan cel Mare, care sînt caracterele domniei sale care se scot mai ales în relief? Fără îndoială că lupta fără preget pentru păstrarea independenței Moldovei, conștiința de apărător al creștinătății, bravura personală în războaie. Sub aspectul lor banal de fraze de manual școlar,

[10] Vol. I, ed. a III-a, p. 9.

cîte noțiuni sînt cuprinse în aceste cîteva cuvinte, cîtă elaborare umană de sentimente și credințe, cărora nu le corespunde nimic obiectiv dincolo de ele însîle: o adevărată luare de poziție filosofică, am putea spune. Sînt în joc noțiuni esențiale, ca libertatea sau civilizația, valori morale ca vitejia, față de care istoricul trebuie să fi luat în prealabil atitudine. Căci e destul să ne imaginăm un istoric care să considere civilizația otomană superioară în esența ei celei creștine, sau care să privească ideea de libertate națională ca o deformare a conștiinței populare intervenită în veacul trecut, căruia să i se pară de mai mare interes pentru Europa o Polonie sau o Ungarie ce ar fi ajuns pînă la Marea Neagră, sau, în sfîrșit, care să creadă că vitejia, în măsura în care favorizează dezlănțuirea războiului, se împotrivește progresului și bunei stări colective, pentru ca judecarea rostului istoric al lui Ștefan cel Mare să devină cu totul diferită. Ceea ce înseamnă, în definitiv, că istoricul, oricît de obiectiv, dacă face cît de cît istorie, se află dintr-odată în binecunoscuta situație a d-lui Jourdain.

Dacă de la o monografie de felul acelei presupuse Istorii a lui Ștefan cel Mare trecem la alte genuri de opere istorice, adevărul celor susținute pînă acum iese de fiecare dată mai temeinic stabilit. Compatriotul nostru de limbă franceză, Pius Servien, ocupîndu-se nu demult de problema fișelor, susținea că în foarte numeroase chestiuni numărul fișelor e indiferent, căci din el nu se poate conclude nimic. Așa, de pildă, o afirmație de genul aceleia că idealul literar al secolului al XVII-lea este *Eroul* nu este mai fundamentată dacă se bazează pe fișe scoase din 100 de autori decît numai din 10, pentru că totdeauna vei putea alcătui un număr suficient de fișe cu referințe la alte idealuri decît cel luat în considerare [11]. Pentru noi, problema fișelor e problema mărturiilor. Sînt anumite domenii în care istoricul, dacă s-ar mărgini la valoarea statistică a izvoarelor sau ar voi să țină seama, din dorința-i de obiectivitate, de absolut toate elementele oferite de ele, în cele din urmă n-ar mai putea afirma nimic. Așa e, de cele mai multe ori, cazul cu istoria moravurilor sau cu aceea a stărilor de spirit, ba chiar cu probleme de natură economică, ca repartiția și circulația bunurilor într-o anumită epocă și regiune.

Dar, cu atît mai mult, ce se va întîmpla cînd va fi vorba de opere istorice care să îmbrățișeze spații și timpuri din ce în ce mai cuprinzătoare, pînă la acea sinteză care, după cum spunea Nicolae Iorga, pentru un istoric adevărat, singură „formează îndreptățirea existenței sale" [12]? E destul să privim tabla de materii a unei Istorii ce cuprinde întregul trecut omenesc, sau măcar o epocă mai întinsă, pentru a ne da seama de personalitatea autorului ei și de aspectele principale ale gîndirii sale istoriografice. Căci într-o asemenea tablă de materii totul vorbește: ce întindere au, una față de alta, antichitatea și epoca modernă, Renașterea și perioada contemporană? Ce predomină în interesul autorului, dintre problemele economice, sociale sau politice, ori cele de cultură? Care e locul pe care-l acordă artei sau filosofiei și care e acel al dezvoltării tehnicii sau factorilor geografici? Ce-i reține mai îndelung atenția: formele de viață și civilizație urbană sau rurală, tendințele universaliste sau cele particulariste, protagoniștii sau masele? Acestea și atîtea altele sînt probleme în fața cărora însăși tabla de materii ne arată că autorul cărții a trebuit să ia poziție. Dar luările sale de poziție nu sînt altceva decît moduri de exprimare a personalității istoricului și însăși gama pe care o pot ele parcurge ne arată la rîndul ei imposibilitatea acelei istorii care să-ți lase certitudinea unei imagini fidele — și ca cuprins și ca raporturi ale părților între ele — a ceea ce a fost în realitate desfășurarea istorică. Ceea ce înseamnă, odată mai mult, că istoria obiectivă nu e decît o iluzie. Acei care au militat pentru ea au făcut-o întotdeauna în numele dragostei de adevăr, pentru acel adevăr pur, științific, obiectiv, exterior minții noastre, pe care se străduiau să-l dobîndească cu prețul sacrificării gîndirii personale și simțirii istoricului. Trebuie, cred, împinsă dragostea de adevăr și mai departe, pînă la a recunoaște că adevărul obiectiv nu stă în puterea istoricului a-l dobîndi. Aceasta-i datoria supremă pe care ne-o impune iubirea adevărului. E un sacrificiu greu

[11] *Esthétique*, I, *Le Langage des sciences* (Actualités scientifiques et industrielles, 592), Paris, 1938, p. 62—64.

[12] *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a, București, 1944, p. 128.

pentru orgoliul nostru, dar pe care trebuie să-l primim, după cum sîntem datori totdeauna să privim în față toate scăderile condiției noastre umane. Dar, odată acest sacrificiu făcut adevărului, căile consolării vor apărea de la sine și situația istoricului, așa legat cum rămîne el de fatalitatea subiectivității, nu ne va mai apărea atît de vrednică de dispreț ca la o primă și scîrbită vedere.

Nu vom merge pînă la a ne pune și noi întrebarea dacă lumea există cu adevărat înafara spiritului care o concepe și nici măcar în ce măsură sîntem capabili să cunoaștem adevărurile obiective, cînd lucruri ce cad sub simțurile noastre nu au în realitatea lor nimic comun cu chipul în care ne apar nouă, ca bolta albastră a cerului, de pildă, unde nu există de fapt nici boltă, nici albastru, ci doar fenomene de radiație. Din fericire, această infirmitate a omului e compensată prin capacitatea lui de *a crea* adevărul, un adevăr de altă natură, dar nu mai puțin adevăr. Este vorba de adevărurile de gîndire și de simțire, adevărurile artei și ale filosofiei. Cine ar îndrăzni oare să spună că lumea lui Michel-Angelo, a lui Rembrandt sau a lui Velasquez e mai puțin adevărată decît cea de aievea? Fiecare mare creator își are lumea lui și toate aceste lumi, felurite între ele, sînt deopotrivă de adevărate. Și iarăși, cine ar putea acuza de neadevăr pe Platon sau pe Aristotel, pe Kant sau pe Hegel? Cine ar putea spune că gîndirea unuia cuprinde mai mult adevăr decît a celuilalt? Sau poate că e drept că fiecare cuprinde adevărul în măsuri diferite, dar aceasta stă în raport nu cu ceva exterior, ci cu virtuțile intrinsece, de vigoare, de adîncire, ale fiecăreia din acele gîndiri.

Adevărul istoric participă la natura acestor adevăruri ale creatorului de frumos și ale gînditorului. Sau, poate, am putea să-i găsim și mai bine istoricului asemănări cu criticul de artă sau cu exegetul în genere. Cineva, mi se pare că M. Ralea, spunea cîndva că un critic este un descoperitor de puncte de vedere cu privire la o operă de artă. Am putea relua, poate, definiția, spunînd că istoricul este un descoperitor de puncte de vedere cu privire la trecut. Cine este acel ce cunoaște sensul adevărat și întreg ce stă cuprins în *Divina Comedie* sau în teatrul lui Shakespeare, în *Faust* sau în romanele lui Dostoievski? Fiecare mare interpret descoperă — sau pune? — noi sensuri, după cum o simfonie este veșnic alta sub bagheta fiecărui mare dirijor.

Ceea ce-l apropie însă și mai mult pe istoric de interpretul operei de artă este faptul că și unul și celălalt, spre deosebire de artist, sînt supuși unor constrîngeri exterioare lor. Artistul își creează personajele în deplină libertate, lucrîndu-și elementele de ori și unde observația lui a fost reținută, producîndu-le cu imaginația, îmbinîndu-le astfel cum îl călăuzește singur instinctul lui creator. Criticul însă își are libertatea îngrădită de însăși opera pe care o interpretează. Niciodată el nu va putea descoperi în Alioșa un Hamlet sau o Ofelie în Ana Karenina. Tot astfel și istoricul își are îngrădirea lui exterioară. După cum interpretul creează din nou fantasma pe care artistul a zămislit-o, pornind însă în chip obligatoriu de la opera de artă în care creatorul și-a închis imaginea, tot astfel și istoricul, pentru a crea din nou realitatea de altădată va pleca de la urmele autentice lăsate de aceasta. Va avea dreptul, ba chiar datoria, de a completa pe alte căi aceste urme, de a le îmbina din nou între ele spre a le da un sens, dar nu va avea nici dreptul de a le da la o parte și a pune în loc roadele fanteziei sale poetice, nici pe acela, de pildă, de a construi un Ștefan cel Mare cu elemente autentice de la zece personaje istorice, așa cum într-un erou al lui Marcel Proust pot fi deosebite trăsături împrumutate de la numeroși contemporani ai artistului. Acesta este fără îndoială sensul distincției lui Gaetano De Sanctis asupra căreia îmi propuneam să mai revin. Opera istoricului, dacă nu reușește să fie obiectivă, nu va deveni din această pricină supusă capriciului[13]. Cu atît mai puțin va îndreptăți ea lipsa de bună-credință, falsificarea în vederea

[13] Nu avem încă manualul de metodă al vremii noastre. Cartea d-lui Gabriele Pepe, *Introduzione allo studio del Medio Evo Latino* (Milano, 1942) — despre care am avut prilejul să scriu într-o cercetare critică a istoriografiei noastre actuale, făcută în lumina ideilor expuse în studiul de față *(Metodă istorică și falsă erudiție*, în „Revista istorică", XXX, 1945, p. 97—107) — ne arată însă în ce sens va putea fi el conceput.

unor interese sau din pricina unor sentimente. Adevărul de gîndire nu merită mai puţin respect decît cel obiectiv şi a-l călca nu e faptă mai puţin nedemnă de istoric şi de om. Pe de altă parte, nu scade cu nimic datoria istoricului de a face toate eforturile, nu pentru a se despersonaliza, ceea ce i-ar fi fatal, ci de a se dezbăra cît mai mult posibil de elementele subiective ale judecăţii sale. În scara de valori a istoricului se vor răsfrînge fără îndoială idealurile lui politice, sociale, sau privind celelalte domenii pe care le-ar putea atinge cercetarea sa. Dar în judecăţile lui de natură socială trebuie să caute cît mai mult a evita prejudecăţile lui de clasă, după cum în judecăţile lui politice se va ţine înafara acelora de partid. Ori, cum se poate ajunge la această obiectivizare care nu mai e o despersonalizare? Cu alte cuvinte, cum vom preveni dezavantajul pe care-l poate prezenta pentru istorie legătura fatală cu personalitatea acelui care o scrie?

Calea este una singură şi, dacă nu e uşoară, în orice caz e simplă. Neputînd şi netrebuind să scoatem opera istorică de sub influenţa personalităţii istoricului, nu ne rămîne decît să ridicăm personalitatea acestuia la înălţimea menirii lui. E mai greu, fără îndoială, decît să înmagazinezi un număr de reţete „passe-partout", dar e realizabil. Prin cultură istorică adîncită, care să-i dea sensul devenirii umane, în loc de o colecţie de fraze cu date şi nume, prin cultură filosofică gîndită, prin cultură artistică trăită, să ajungă acel ce se dedică nobilei îndeletniciri a istoricului să aibă criteriile sale de judecată într-atît de generoase încît să nu-i rămînă neînţeleasă nici o luptă pentru mai bine, nici o aspiraţie către mai drept, nici o fremătare către libertate. Să facem din istorici spirite mari, personalităţi încăpătoare, şi vom avea îndată şi o istorie mare.

Acest articol, pregătit de autor pentru un volum din „Revista istorică" (XXXIII, 1947) care n-a mai văzut lumina tiparului, a rămas inedit vreme de patruzeci de ani. Existenţa lui n-a fost semnalată decît într-un tîrziu (M. Berza, Pentru o istorie a vechii culturi româneşti, *Bucureşti, 1985, p. VII, n. 3). Dacă îl publicăm totuşi acum, este fiindcă, alături de puncte de vedere pe care însuşi M. Berza, spre sfîrşitul vieţii sale, le-a declarat depăşite — neîncrederea în existenţa unor legi ale istoriei sau rezerva de principiu faţă de intervenţia politicii în etica istoricului —, găsim aici multe altele de care el nu s-a dezis niciînd. În primul rînd, denunţarea pozitivismului ca vinovat de un impas în dezvoltarea ştiinţei istorice. De aici decurg criticile adresate erudiţiei sterile, acumulării de detalii nesemnificative, precum şi sublinierea necesităţii sintezei, ca adevărată menire a istoricului.*

Poziţia relativistă la care M. Berza ajunsese în 1946, sub influenţa lui Croce, se încadrează în mişcarea de revoltă contra istorismului clasic, care a cîştigat adeziunea unei mari părţi din istoriografia europeană şi americană în cursul deceniului al patrulea al secolului nostru. În România, în schimb, în mod surprinzător, gîndirea eclectică şi neconvenţională a lui N. Iorga stîrnise opoziţia „noii şcoli" care — nouă într-adevăr doar în măsura în care unii reprezentanţi ai ei (G. I. Brătianu, P. P. Panaitescu) acordau fenomenelor economice aceeaşi atenţie pe care le-o arătau Sombart sau istoricii de la „Annales" — se manifestase altfel conservatoare şi în istorie şi în politică. Rarele, foarte rarele încercări de teoretizare la care s-au încumetat istorici din acest grup, a cărui influenţă nu a luat sfîrşit odată cu epoca interbelică, însemnau o revenire, nu la Ranke sau Fustel de Coulanges, ci la epigonul lor cel mai pedant, Bernheim. În istoriografia românească, tendinţa către problematizare pe care experienţa marxistă a adus-o cu sine nu s-a impus definitiv. Ispita stăruirii asupra cîte unui document nou, deşi fără o importanţă capitală, ori a unor precizări biografice legate de un personaj de al doilea plan, am simţit-o probabil fiecare dintre noi, deşi nimeni nu mai susţine că astfel de studii ar fi mai mult decît simple „contribuţii". Nici nu credem, unii, că trebuie totdeauna să rezistăm acestei tentaţii care e, în definitiv, nevoia de a recunoaşte în trecut, dincolo de abstractizarea la care năzuieşte sinteza, acel element de viaţă a cărui natură concretă este cea mai sigură chezăşie a adevărului.

Mai presus de orice însă, îndemnul cu care se încheie aceste pagini, cel de a deschide larg hotarele culturii de specialitate a istoricului, vine la timpul său. Cererea ca istoricii să fie personalităţi depline, care să gîndească original şi liber, se întăreşte, venind din partea lui M. Berza, prin puterea exemplului său.

Andrei Pippidi

ACTE FALSE ÎN COLECȚIA „DOCUMENTE PRIVIND ISTORIA ROMÂNIEI", SERIA A (MOLDOVA) (III) *

DE

C. CIHODARU

Există mai multe contradicții într-un grup de documente care pretind că au data de 12 aprilie 1620. Prin ele, domnul de atunci, Gaşpar Graţiani, confirma ocini şi cumpărături unor boieri din familia Roşca. În primul din ele, beneficiarii sînt fraţii Constantin Roşca, hatman, Gheorghe spătar, Vasile şi Ieremia, fiii lui Ion Roşca vornic. Domnul le întărea stăpînirea asupra satelor Bălomireşti şi Hoişeşti din ţinutul Cîrligătura şi Popeşti pe Bîrlad [195]. În cuprinsul actului se înregistrează numele vînzătorilor împărţiţi în opt grupe şi se arată, cu cîteva excepţii, preţul obţinut de ei pe terenurile vîndute. Documentul fiind o copie după o traducere de pe la începutul secolului XIX, poate fi suspectat că, în unele locuri, conţine lecturi eronate de nume [196]. Grav este, de asemenea, şi faptul că primii din cei patru fraţi, poartă titluri de dregătorie necorespunzătoare. Constantin Roşca este înregistrat cu titlul de hatman, dar în lista sfatului domnesc, dată la sfîrşitul actului în cauză, deţinătorul acestei funcţii este Vasile Şeptelici. Fratele al doilea, Gheorghe, este prezentat ca spătar, dar în alte documente, date îna ceeaşi zi, se poate constata că titularul acestui rang era Grigore Ciolpan [197].

Cei doi boieri deţinuseră funcţiile arătate, dar nu le mai aveau în momentul redactării actului. Căsătorit cu Sofronia [198], fiica marelui logofăt Gheanghea [199], Constantin Roşca a făcut repede o frumoasă carieră politică. La început a fost mare paharnic al lui Simeon Movilă în Ţara Românească. După izgonirea acestuia, a cîştigat repede încrederea noului domn, Radu Şerban, care l-a menţinut în aceeaşi funcţie. Revenit în Moldova, el a fost folosit de Constantin Movilă tot ca paharnic [200], şi apoi ca vistier [201]. A făcut parte din sfatul urmaşului acestuia, Ştefan Tomşa, deţinînd aceeaşi slujbă de vistier. Radu Mihnea (1616—1619) l-a numit pîrcălab la Hotin, iar spre sfîrşitul anului 1618, l-a promovat, pentru scurt timp, hatman şi pîrcălab de Suceava [202]. La data de 12 aprilie, cînd obţinea documentul citat, el îşi reluase dregătoria de pîrcălab de Hotin, pe care o exercita împreună cu Anibal Iamandi secretar [203].

---

[195] *DIR*, XVII, 4, p. 450—451.

[196] Vezi mai jos.

[197] *DIR*, XVII, 4, p. 446, 449.

[198] *Moldavija v epohu feodalizma*, I, Chişinău, 1971, p. 369—370.

[199] *DIR*, XVII, 4, p. 113—114.

[200] *Ibidem*, XVII, 2, p. 291—292.

[201] În legătură cu cariera politică a lui Constantin Roşca, v. N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Moldova şi Ţara Românească*, Bucureşti, 1971, p. 434.

[202] *DIR*, XVII, 4, p. 62—63, 93, 99.

[203] Poreclă de la faptul că în tinereţe deţinuse o astfel de funcţie pe lîngă vreun domn sau mare dregător.

* Primele două părţi s-au tipărit în *AIIAI*, numerotarea notelor urmează în continuare.

Dintre toate funcţiile enumerate pînă aici, cea mai înaltă a fost cea de hatman şi pîrcălab de Suceava. Readucerea lui la pîrcălăbia de Hotin era considerată de el ca o retrogradare şi diecii care au scris actul în cauză ştiau acest lucru. Cu complicitatea socrului său marele logofăt, Ionaşco Gheanghea, îi acordau, pentru a-l linguşi, acest titlu, iar fratelui său, Gheorghe, pe cel de mare spătar, fără a întrebuinţa adaosul de „fost". În cazul cînd actul în cauză ar fi un fals, fabricat la o dată posterioară, i s-ar fi înregistrat în el titlul de mare vornic al Ţării de Jos pe care l-a avut în timpul celei de a doua domnii a lui Ştefan Tomşa (1621—1623) [204].

Gheorghe Roşca, fratele lui Constantin, căsătorit cu Safta, sora domnului Miron Barnovschi, a fost spătar în timpul lui Radu Mihnea între 9 februarie şi 19 iunie 1619. La data de 20 aprilie 1620, dată foarte apropiată de cea a actului discutat, el era, se pare, pîrcălab de Neamţ [205]. Considerînd munca într-un astfel de post ca o retrogradare, el accepta să fie măgulit cu titlul de spătar, fără întrebuinţarea adaosului „fost" [206]. Cu titlul de „mare spătar" este prezentat Gheorghe Roşca într-un alt act emis în aceeaşi zi de 12 aprilie 1620, act prin care domnul Gaşpar Graţiani îi dăruia seliştea Săcălişeşti, de pe pîrîul Topliţa ţinutul Neamţ fostă domnească. Actul este original, nu are nimic suspect în afară de titlul citat mai sus. În lista sfatului domnesc înregistrată spre sfîrşitul lui, mara spătar este însă Grigore Ciolpan [207].

Actul din 12 aprilie 1620, relativ la satele Hoişeşti, Balomireşti şi Popeşti, este copie de pe o traducere făcută pe la începutul secolului al XIX-lea. Nu conţine nici o menţiune cu privire la numele traducătorului sau al vreunui dregător care să fi certificat exactitatea ei sau a transcrierii. Faptul acesta constituie o dovadă că el a fost folosit numai în cercul familiei şi că nu a fost prezentat la procese. Formularul este respectat şi nu conţine nimic suspect. Se observă, totuşi, în cuprinsul lui folosirea expresiei „i-am dat şi i-am întărit" în loc de „le-am dat şi l-eam întărit", dar aceasta se poate pune pe seama neglijenţei sau nepriceperii traducătorului care nu lua în consideraţie faptul că în cuprinsul actului se înregistrau patru beneficiari. Numele satului Popeşti a fost denaturat în Ponești la traducere, copiere sau tipărire.

Faptul că în lista sfatului domnesc înregistrată spre sfîrşitul actului întîlnim pe un pîrcălab de Hotin, „Amanti Sicritar" (Anibal Iamandi Secretar), constituie o dovadă că actul original cu data de 12 aprilie 1620, dat fraţilor Roşca pentru satele arătate, a existat.

Nu ar fi fost cazul să se mai ia în discuţie autenticitatea acestui document, dacă în volumul respectiv, el nu ar fi fost urmat, chiar în paginile următoare, de un altul cu aceeaşi dată şi emis, de asemenea, pe seama fraţilor Roşca, pentru satele Hoişeşti, Popeşti şi Volcăeşti [208]. Actul acesta conţine în cuprinsul său mai multe contradicţii care merită să fie luate în consideraţie, precum şi contradicţii faţă de afirmaţiile din celălalt document. În actul al doilea, în loc de patru beneficiari ai confirmării domneşti avem cinci. Se mai adaugă Maria [209], o soră a fra-

---

[204] *DIR*, XVII, 5, p. 115—116 ; ***Moldavija***, cit., p. 369—370 ; N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 434. Trimis ca sol în „Ţara Ungurească" de Ştefan Tomşa, el a fost pus acolo la închisoare. Eliberat după aproape doi ani de detenţie, el a revenit în ţară, dar la scurt timp a murit în domnia lui Ştefan Tomşa.

[205] N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 435. În domniile care au urmat celei a lui Ştefan Tomşa (1621—1623), el a deţinut funcţia de vistier. În 1631, a însoţit pe Miron Barnovschi la Constantinopol, unde, după executarea acestuia, a primit de la noul domn Moise Movilă, misiunea de a aresta în Moldova pe vornicul Lupu Coci (viitorul domn Vasile Lupu) — v. Miron Costin, *Opere*, ed. P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1958, p. 104—105.

[206] După mamă, fraţii Roşca descindeau din vornicul Zberea, ucis din porunca lui Ion Vodă cel Viteaz *(DRH*, XXII, p. 189—190). Erau originari din satul Roşcani, numit şi Docinţi-Scobinţeni, din ţinutul Cîrligăturii, sat vecin cu Hoişeştii şi Balomireştii, de care ne ocupăm aici.

[207] *DIR*, XVII, 4, p. 441—442.

[208] *DIR*, XVII, 4, p. 452—454.

[209] Mai jos, în cuprinsul aceluiaşi document, numele acesta apare sub forma „Mirisin".

ților Roșca. În locul celui de-al patrulea frate, Ieremia, apare Damian [210], Iar Constantin și Gheorghe poartă titlurile de „fost hatman" și respectiv, de „fost spătar". Din textul acestui nou document dispare numele satului Balomirești, dar părțile vîndute din satul Hoisești în acest document corespund cu cele arătate în documentul precedent ca fiind din satele „Balomirești și Hoisești" [211]. Dacă ținem seama că numele unor vînzători au fost deformate, fie într-o parte, fie în alta, ele sînt aceleași [212]. Aceleași sînt și prețurile obținute de ei pe ocinile vîndute.

Primele cinci cumpărături întărite fraților Roșca au fost făcute de tatăl lor, vornicul Ion Roșca. Următoarele patru se întăreau numai spatarului Gheorghe Roșca. Prima din ele este menționată și în celălalt document. De data aceasta, partea în cauză îi este dăruită de fratele său, Constantin Roșca „pîrcălab de Hotin" și nu „paharnic", ca în primul document. Următoarele două cumpărături se întăresc în primul document la toți frații. În al doilea, ele revin numai lui Gheorghe spătar. Textul privind cea de a noua cumpărătură repetă, conținînd în plus cîteva date confuze, pe cel care privește cumpărătura a opta.

În continuare se întăresc la toți cei cinci frați trei părți din satul Popești de pe Bîrlad, numit în celălalt document, Ponești, lectură evident greșită. Mai departe, beneficiarul confirmării domnești devine vornicul Ion Roșca. Lui se întăresc alte părți cumpărate din satul Popești, precum și unele din satul Volcășești, cumpărate de la diferiți vînzători. Cu toate acestea, în dispoziția care încheie textul actului se arată că domnul „a dat și a întărit toate acestea lui Constantin Roșca, de data aceasta „hatman și pîrcălab de Hotin" [213] și fraților săi, Gheorghe spătar, Vasile, Damian și surorii lor Maria. Partea din act corespunde cu cea din introducere unde se arată că frații Roșca, toți cinci, au servit domnului cu dreptate și credință. Excepție face doar titlul acordat lui Constantin Roșca. Se observă însă că în textul documentului nu se înregistrează numai cinci beneficiari, ci șase, căci după enumerarea părților confirmate lor, es mai adaugă unele cumpărate sau primite în dar numai de spătarul Gheorghe Roșca și apoi cele cumpărate în satele Popești și Volcășești de Ion Roșca singur. Rămîne de neînțeles faptul cum a putut fi omis acesta din partea introductivă a actului precum și din dispoziție, cu atît mai mult cu cît proprietățile enumărate în document constituiau o stăpînire devălmașă. Cum au putut îndura fiii atîta lipsă de respect față de tatăl lor.

Ca și primul, cel de-al doilea, cu data de 12 aprilie 1620, este copie de pe o traducere mai veche făcută probabil la 7 octombrie 1807. Aga Constantin Ramadan pretindea că este exactă și că se află în posesia sa. Copia de pe această tălmăcire este adeverită la 9 aprilie 1809 de Constantin Leondari, sulger, cunoscut ca unul care a certificat falsurile făurite în numele lui Miron Tîmpa pentru satul Iugani.

Toate acestea constituie o dovadă că documentul al doilea nu a putut fi emis în aceeași zi cu celălalt și că el nu este altceva decît un fals alcătuit pe baza primului și a unor zapise care se aflau în mîna unor descendenți din Gheorghe Roșca El a fost făurit la scurt timp după 1812 și se urmărea pe baza lui cotropirea satului Volcășești, situat pe Visnovăț la răsărit de Prut. La această dată satul Balo-

---

[210] Numele de Irimia apare numai în primul document discutat aici. În schimb Damian este menționat și într-un document dat de Ștefan Tomșa în timpul celei de-a doua domnie în locul lui Irimia : v. *Moldavija, cit.*, p. 369—370. Faptul acesta, precum și prezența grupului de litere *-mia-* și într-un nume și în celălalt ne determină să credem că cel de Irimia provine dintr-o lectură greșită.

[211] Satele Balomirești și Hoisești constituiau o obște răzășească devălmașă încă din secolul XV și aveau aceeași proprietari. Așa, de exemplu, într-un doc. din 15 martie 1493 : v. *DRH*, III, p. 250—251. Satele erau în același hotar.

[212] Așa, de pildă, Toader Cioculeț, din primul act, apare în al doilea ca Toader Zabulichi, fecior Măricăi ; expresia „de la Spiridon și feciorii săi devine „de la Spiridon și nepoții lui Vâsian" ; Grigore post(elnicel) din Hoisești devine Grigore păh(ărnicel) din Hoisești ; Irimia Călin apare în al doilea document ca Irimia comis ; în loc de Marco, fiul Cei, trebuie „Marco, fiul Cernii" ; Giorgioza este Cerna etc.

[213] Nu există nici un document în care funcția de hatman să fie conjugată cu cea de pîrcălab de Hotin.

mireşti de lîngă Hoiseşti era de mult timp dispărut şi nu se mai simţea nevoia de a fi menţionat în actul făurit de falsificatori.

În continuare trebuie să se arate că mărturia făcută de „Cristea Burlă şi 12 hotarnici pentru nişte ocini disputate de neamurile Verzănilor şi ale Maţoleştilor, „este, de asemenea, falsă". S-ar părea că a fost redactată în limba slavă, căci actul în cauză poartă titlul de „suret de pe o scrisoare din zilele lui Ştefan Vodă din vălet 7129 (1621). Ar fi prin urmare din timpul celei de a doua domnii a lui Ştefan Tomşa [214].

Deşi scrisoarea se face în numele lui Cristea Burlă, în act se arată la început că este vorba de un „zapis" de pîrîtură între cele două părţi. În el se arată că Măţoteştii au închinat în zilele lui Ştefan Vodă (Tomşa) pe vrăjmaşii lor „hatalm" domnului cu 12 boi. Mai departe ni se spune că „aşa părăe Maţoteştii pe Verzeni, ca şi pe uricile lor; iar Verzenii... zicînd că şed pre dreaptă moşie lor, din codrii pustii, pe loc domnesc".

După această pîră care nu lasă impresia că a avut loc în faţa domnului, acesta „li-au dat oameni buni şi din sus şi din gios" şi hotarnic „pre *iubita* slugă a mării sale lui Vodă, pre Cărste Burlă de la Vadul Turcilor". Mai departe se arată că această slugă a mariei sale lui vodă şi cu hotarnicii (se înşiră cîteva nume) „am (a) hotărît această moşie". Spre deosebire de partea anterioară a actului, aici şi în continuare verbul este pus la persoana I-a. Continuă apoi că împreună cu cei 12 hotarnici... şi „cu mulţime de oameni din sus şi din gios"... au aflat „cu sufletele lor că moşia este dreaptă a Verzenilor. Numele moşiei nu se menţionează. După ce termină de făcut cercetarea, Cîrstea Burlă şi cei 12 hotarnici nu întocmesc un raport către marele logofăt, aşa cum se obişnuia, ci împreună cu „mulţimea de oameni" care-i însoţea fac un *zapis* „de mare credinţă" Verzănilor „să le fie lor moşie dreaptă pînă la vremea de *prisădsfii* [215]. Se mai adaugă şi altă decizie şi anume că Maţoteştii sînt obligaţi să întoarcă „hatalmul" Verzănilor, adică cei 12 boi luaţi de domn în urma pîrii lor nedrepte.

Falsificătorii nu ştiau că în cazul unor procese, hotarnicii nu întocmeau acte de dispoziţie, ci numai un raport asupra celor constatate înaintat marelui logofăt. Acesta îl informa pe domn care convoca părţile împricinate şi dădea hotărîrea cuvenită. Pe de altă parte trebuie reţinut şi faptul că oricît de lacomi erau unii domni, ei nu ridicau hatalmul pe baza unei simple închinări fără o cercetare prealabilă. Actul analizat pretinde că este un „suret" adică a fost redactat în limba slavă. Termenul în cauză constituie un alt argument în defavoarea autenticităţii, căci, în general, în primele decenii ale secolului XVII, hotarnicii, aleşi dintre mărunţii dregători locali nu ştiau limba slavă şi-şi redactau rapoartele către domn sau marele logofăt în limba română.

O copie din 17 august 1798 de pe un alt suret scos de pe „scrisoare sîrbească" de un „perevodcic" din „comăndăţeasca a Hotinului cantălerie" la 27 iunie 1772, face parte din aceeaşi categorie de acte. Este o pretinsă hotărnică a satelor Martineşti, Tutoveni, numit şi Carbăşeni şi Cireştii din ţinutul Orhei, întocmită de patru hotarnici pe baza unei porunci domneşti adusă de satele citate mai sus. De fapt hotarniciile se întocmeau de unul sau doi dregători mărunţi după arătările unor oameni buni şi bătrîni — şi megieşi de primprejur. Locuitorii celor trei sate îi lasă să umble şi să cerceteze şi apoi să măsoare acele locuri, pentru ca la urmă să se înţeleagă între ei şi să-şi fixeze hotarul dintre satele lor pe apa Voinovei, pînă la Vadova [216]. Urmează apoi o frază neclară care poate duce la confuzii. Iat-o: „pe din gios se hotărăşte cu Potlogenii pînă la hotarul pe din sus, pe unde este hotarul Zubreştilor, movila". Hotarnicii mai împart celor trei sate trei locuri de heleşteu situate tot „pri matca Voinovii. Un al patrulea heleşteu, pe apa Ichelului, s-a dat satului Martineşti. Locuitorii se înţeleg să scoată pietrele de hotar puse pe lîngă apa Voinovii şi să le „lepede" în matca acesteia. Satele îşi fac zapise între ele, angajîndu-se să respecte această învoială. Ea este întărită de hotarnici şi prevăzută cu mare blestem. Nu mai era necesară, deci, o hotărîre domnească.

Formularul după care s-a redactat un alt document din 3 ianuarie 1622 ne permite să-l trecem în categoria celor false. În cuprinsul lui se arată că înaintea

---

[214] *DIR*, XVII, p. 70—71.
[215] *Ibidem*.
[216] *DIR*, XVII, 5, ; rus. *prisedstvie*, „prezentă", p. 162.

domnului Ștefan Tomșa s-au jeluit Grozava și cu Dingan din Otești împotriva lui Negru din Tamași care le-ar fi împresurat o bucată de loc din gura Răcătăului. Pe baza unui zapis, el ar fi stăpînit-o timp de șapte ani, fără ca cineva dintre fostii proprietari să zică ceva. Domnul află „rău" zapisul lui Negru și restituie „moșia" care este „baștină a lor" celor doi jeluitori [217]. Actul nu este original, ci „suret de la Ștefan Tomșa voievod". Jos s-a adăugat mențiunea : „Acest suret l-am tălmăcit eu dascălul Toader din Hîrlău". Semnează opt persoane care au fost față la tălmăcire și au plătit și pentru facerea ei. Nu se arată anul cînd s-a tradus „suretul". E curios faptul că cei opt răzeși s-au deplasat din satul Otești în căutarea unui traducător de „suret" și trecînd pe lîngă Iași, unde la școala de slavonie se aflau destui „dascăli", au mers pînă la Hîrlău unde au descoperit pe tîlmaciul în cauză și l-au plătit bine, deși a uitat să pună data cînd a redat suretul în limba română. Numele celor doi jeluitori au fost luate din alt act cu data de 2 ianuarie 1622 [218].

Cu toate că este prevăzut cu pecete aplicată și are aspect de document original, autenticitatea unui act din 17 ianuarie 1624 trebuie să fie pusă sub semnul îndoielii. El se referă la un proces dezbătut în fața domnului între Gureș, fiul lui Ștefan din Șuverteni pe de o parte și Gulian împreună cu Macovei pe de alta, pentru o jumătate din satul Scorțeni, cumpărată de tatăl celui dintăi cu 50 de taleri bătuți și cu 50 de oi, valorînd un taler bucata. Înaintea domnului, vornicul de poartă Farchie [219] mărturisește cu sufletul său „că atunci cînd a fost trimis în jos la Fălciu, cele două părți împricinate s-au pîrît înaintea lui. Acceptînd să le facă dreptate, el le-a cerut actele doveditoare ale stăpînirii lor. Gures a mărturisit că nu le are, întrucît i-au fost luate de tătari. Din această cauză, Farchie i-a cerut să aducă jurători. Gureș nu a adus numai șase oameni, cîți i se cereau, ci „sase sate de au mărturisit cu sufletele lor, cu mare credință și giurămînt" că locul a fost cumpărat în adevăr de Ștefan, tatăl lui Gureș. După judecată Farchie a dat o mărturie lui Gureș, iar acesta i-a prezentat-o domnului la judecată. Macovei și Gulian pierd procesul și li se interzice de a mai pîrî în viitor pe Gureș [220]. Păcat că un asemenea act în care apare un vornic de poartă făcînd judecăți pentru pămînt și luînd mărturie de la locuitorii din șase sate, nu este autentic.

Există apoi alte documente păstrate numai în traduceri greșite și chiar documente autentice transmise cu lipsuri, care au fost întregite greșit de editori. În această privință o atenție deosebită merită documentul din 20 aprilie 1518, emis de Ștefan voievod cel Tînăr pentru a întări unui oarecare Ion Morozanul, un loc de pustie între Ciuluce și altul la fîntîna Radului [221]. El s-a păstrat numai sub forma

Facem cunoscut cu această carte a noastră [223] tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se [224], că au venit înaintea noastră și înaintea boierilor noștri moldoveni sluga noastră Ion Morozanul și s-au jăluit nouă cu mare jalbă și cu mare mărturie de oameni buni și bătrîni [225], spunînd [226] că privilegiul de miluire [227] de la bunicul [228] domniei mele, Ștefan voievod, pentru un loc de pustie între Ciuluce și încă [229] și la Fîntîna Radului <l-a pierdut> cînd au atacat [230] tătarii țara noastră.

Iar noi, văzînd marea lui jalobă și mărturie, noi, de asemenea, și de la noi încă am dat și am întărit dreapta lui vislujenie [231] — mai sus scrisul loc de pustie [232] ce este între Ciuluce și încă și la Fîntîna Radului, uric cu tot venitul, lui și copiilor lui și nepoților și strănepoților și la întregul său neam ce se va alege [233] mai de aproape neclintit [234] în veci.

Iar hotarul acestui loc de pustie [235] dintre Ciulnice și încă și la Fîntîna Radului începe din șesul Ciulucului, de la un stîlp și din deal la vale din stîlp în stîlp pînă la drumul cel mare ce merge la Nistru... [236] etc. După hotarnică urmează încredințarea sfatului domnesc ai cărui membri sînt înregistrați corect, însă numai fratele domnului și primii cinci dintre ei. În formula de coroborare apare logofătul Trotușanu. Actul se încheie cu formula : „A scris Simeon la Suceava [237] în anul 7026 <1518> aprilie 20". Simeon este un diac al lui Ștefan cel Tînăr, cunoscut și din alte acte [238].

În urma unei asemenea analize actul acesta capătă valoarea de lui de act autentic și poate fi folosit cu încredere [239].

Uneori prin traduceri rău făcute, desigur, fără intenție de a falsifica textul, se poate denatura conținutul unor documente. Așa este, de pildă, cazul cu un uric din 28 aprilie 1552, prin care Ștefan Rareș voievod întărea lui Gheorghe logofăt un loc din pustie pe Răut, o bucată de pămînt la Turia, în seliștea lui Dobrul și un rob țigan [240].

În descrierea hotarului acestui loc de la Turia s-au strecurat unele erori, care determină necesitatea unei emendații. Pentru o mai bună înțelegere, ne vom permite să redăm aici pasajul incriminat. El spune că hotarul „începe dintr-un stejar crestat care este în *Pleș*, aproape de drumul cel mare... și la vîrful dealului la alt Pleș, într-un stîlp de piatră ; *și de aici, pe marginea pădurii, în jos, pe cîngușorul pădurii și peste obîrșia pîrîiașelor, pînă la roțile pădurii, iarăși în acest stejar crestat mai sus scris*". Nu este vorba aici de o traducere veche, ci de una

---

[223] În textul traducerii : „însemnat din știința noastră".
[224] În textul traducerii : „toatie panvearii prin auzirea".
[225] În text : „de acolo de la măria sa" în loc de „oameni buni și bătrîni".
[226] În text : „și din rostirea gurii lui".
[227] În text : „am primit zate".
[228] În originalul slav a fost termenul дѣдъ „bunic" sau „moș".
[229] În text *ednacu*. E termenul slav єдиножо „și încă".
[230] În text „oștit". E vorba de o invazie a tătarilor din vremea lui Bogdan III.
[231] În text „a lui drept de acum".
[232] În text : „adică răspunsul".
[233] În text : „ci să tratage".
[234] În text : „nemișcat".
[235] În text : „loc slobozit".
[236] Descrierea hotarului ar putea fi restabilită în continuare în felul următor : „și pe drum pînă la movila ce este lîngă Ciulucul cel Mare și peste Ciuluc, la deal, la stîlp și de la acest stîlp peste cîmp, printre țarini, din stîlp în stîlp pînă la Ciuluc, la stîlp și pe Ciuluc pînă la stîlpul de unde întîi am început hotarul acelui loc de pustie (acelui loc slobozit).
[237] În text : „Sacrietarul Sămien u Săvicea".
[238] *DIR*, XVI, 1 p. 159, 201.
[239] Autentic l-au considerat, de asemenea, Gh. Ghibănescu, *Surete*, V, p. 182 : M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefăniță voievod*, Iași, 1943, p. 47—48 și Horia I. Ursu, *Ștefăniță voievod*, Cluj, f.r., p. 136 (rezumat). Atît Ghibănescu, cît și Costăchescu, consideră acest act drept o traducere rea, făcută de un nepriceput după un act autentic.
[240] *DIR*, XVI, 2, p. 24—25.

făcută de pe original de cei care au lucrat la elaborarea volumului în cauză. Pasajul citat atrage atenția în primul rînd prin repetarea cuvîntului *Pleș*. Aceasta denotă că nu avem de a face cu un nume propriu, ci cu unul comun. Existent în limba noastră, el ar fi putut să rămînă așa cum a fost scris în document, însă fără majusculă (pleș). E vorba de o înălțime rotunjită ca o movilă și neacoperită de vegetație[241]. Puteau chiar să întrebuințeze termenul *movilă*. Urmărind textul în continuare, ne putem pune întrebarea ce înseamnă „crîngușorul pădurii" și, de asemenea, ce sînt acele „roțile pădurii". Faptul că pădurea însăși poate avea roate pune probleme dificile pentru silvicultori.

Pentru a lămuri problema, cred că este necesar să redăm aici textul slav al pasajului care a dat dureri de cap traducătorilor săi. Iată-l cum urmează: и ѡтъ толѣ по краи, лесомь, долꙋ ѡтъ кръглꙋ лесомь и чересъ верхъ потокомь дондеже ꙋ колхъ леса. Punctuația acestor fraze ne aparține și este cea cerută de context. S-a ținut seama, în primul rînd, de acordul gramatical dintre termeni. De exemplu, lipsa de acord dintre cuvintele краи și лесомь a determinat administrarea unei virguli între ele, traducerea exactă a expresiei fiind „pe margine, prin pădure" (по краи, лесомь instrumental) și nu „pe marginea pădurii). Termenul slav кръглъ are înțelesul de „cerc, sferă" și nicidecum acela de „crîng". Traducerea „crîngul pădurii" nu este prin urmare permisă, nu numai din cauză că termenul „crîng" nu corespunde, dar și din aceea că al doilea termen nu poate fi atributul primului. Trebuie descoperit aici un termen care să aibă în limba română același sens cu кръглъ „cerc, sferă" și acesta nu este altul decît cel de „țarc"[242]. Prin urmare expresia долꙋ ѡтъ кргълꙋ, лесомь trebuie să fie tradusă prin expresia corespunzătoare din limba română: „la vale de țarc, prin pădure".

Mai departe trebuie arătat că termenul колихъ pus la locativul plural nu se referă nicidecum la „roate", căci într-un astfel de caz el ar fi trebuit să sune колесахъ și că trebuie să plecăm de la substantivul de genul femenin колїіа „făgaș, hîrtop" pus la cazul locativ plural (corect колїѩхъ și nu колихъ). Prepoziția ꙋ cere cazul genetiv, dar aici ea este luată în locul lui въ, Prin urmare este vorba de o formă de relief, care se poate întîlni în mod normal în hotarnice.

Rezultă de aici că traducerea pasajului discutat trebuie să aibă forma următoare: „și începe (hotarul) dintr-un stejar crestat, care este pe pleș, aproape de drumul cel mare... și la vîrful dealului, la alt pleș, într-un stîlp de piatră și de aici pe margine, prin pădure, mai jos de țarc, prin pădure și peste obîrșiile pîrîiașelor, pînă la hîrtoapele pădurii".

Tot dintr-o traducere greșită a rezultat hidronimul Malcica. E vorba de o tălmăcire din slavonește în limba română unui act dat de Mihai Viteazul mănăstirii Pîngărați la 23 iunie 1600 pentru a-i confirma stăpînirea asupra satelor Seliștea *pe Malcica și rîul Almași*, Bilaești și Ivănești. Expresia cuprinzînd numele pîraelor pe care era așezat satul Seliștea provine din traducerea greșită a textului slav на рѣцѣ малїи Ѧлмашь „pe rîul Almașul Mic"[243]. Iată cum prin cercetarea critică a textului se poate elimina un inexistent Malcica din hidronomia noastră.

Tot pe aceeași cale s-a strecurat într-un document din 10 decembrie 1604 un beneficiar cu doi socri și anume Vasile sulgerel, ginerele lui Stan și Cozea[244]. Cazul acesta de „poligamie" provine din lectura și traducerea greșită a expresiei Стани Бозѣ зѣть „ginerele lui Stan Cozea", citită sub forma Стан и козк зѣть „ginerele lui Stan și Cozea". De altfel sub prima formă apare numele în cauză în alt document din 26 martie 1605[245].

---

[241] v. *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958, *sub voce*.

[242] Loc îngrădit unde se țin vitele.

[243] *DIR*, XVI, 4, p. 295.

[244] *Ibidem*, XVII, 1 p. 188. Tot așa și un alt document din 30 martie 1606: v. *Ibidem*, 2, p. 13.

[245] *Ibidem*, s, p. 216. Cozea și soția sa Dahina, vînd o ocină lui Ionașco, fiul lui Grozav din satul Roșiori.

Probleme în ceea ce privește autenticitatea pune de asemenea un suret „scos românește" de pe un „hrisov sîrbescu" de la Petru voievod cu data de 13 martie 1533. Ca autor al traducerii se dă „Procopie dascăl de la Mitropolie". E vorba de Procopie Ardarievici, cunoscut ca traducător de documente slave în a doua jumătate a secolului XVIII la Școala de Slavonie din Iași. Traducerile sale sînt bune și, în general, nu pun probleme. Se pare că documentul original autentic a existat și poate, și o traducere făcută de susnumitul dascăl. Urmașii din a doua jumătate a secolului XVIII sau din prima a celui următor, ai beneficiarilor din 1533, nemulțimiți cu descrierea hotarelor satului întărît strămoșilor lor, au făcut o altă copie, modificînd traducerea lui Procopie, dacă ea a existat.

În actul original, domnul Petru Rareș, întărea la mai mulți satul Repșeni din ținutul Fălciu[246]. În afară de cîteva cuvinte, traduse necorespunzător, textul publicat urmează formularul obișnuit al documentelor lui Petru Rareș, cu excepția hotarnicei confuze care se adaugă după dispoziție. Semnalăm următoarele nepotriviri : Procopie Ardarievici nu ar fi tradus termenul АНСТЪ cu „hrisovul" și nu ar fi omis o parte din formula adresei și anume cea care arată că domnul aduce la cunoștința „celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se" faptul consemnat în act. S-a reținut numai propoziția „cui se cade a ști", puțin obișnuită. Expresia „Suret scos românește" pusă în fruntea traducerii în loc de „suret scos moldovenește" atrage, de asemenea, atenția și ne dovedește că adevăratul traducător era convins de unitatea neamului și a limbii române. Traducătorul nu respectă acordul dintre termeni și adaugă, după ce înșiră numele beneficiarilor, expresia „și tot neamul lor", ca în pomelnice, în loc „și toate rudeniile lor" (И ВѢСИ ПЛЕМЕНЕ ИХЪ), termenul „rudenie" avînd aici sensul de veri. La fel, greșit scrie „și nepoții lor Stanca" în loc de „nepoata lor Stanca". După ce înșiră pe toți beneficiarii în loc să reproducă exact textul din original : „l-am miluit cu deosebita noastră milă", el scrie „Osebiți de altă milă a noastră" și continuă apoi, fără nici o grijă de acord că „i-am dat și i-am întărit" în loc de „le-am dat și le-am întărit". Nu spune „satul Repșenii", ci „moșia Repșenii".

După menționarea satului confirmat, textul a fost falsificat în continuare nu numai printr-o traducere proastă ci, și printr-un adaos confuz, privind hotarele satului citat, adaos care, desigur, nu există în original. Îl redăm așa cum a fost reprodus în colecția analizată : „pre moșia Repeșenii, *ce se hotărăște pe den josu, pe de sus, ce se hotărăște Cohelțenii pe den jos*[247], *ce se hotărăște cu Horăștii, ci merge pin pi<e>trili vechi, la ținutul Fălciului, anume Repșenii ce arată în ispisocu* și giumătate[248] de sat Găgeștii, ce le este lor cumpărătură de la moșii lor[249] cu o sută nouăzeci de zloți tătărești".

E de crezut că textul subliniat mai sus nu a existat în documentul original și că a fost adăugat de cei care au falsificat traducerea lui Procopie Golăescu Ardarievici. Trebuie să se rețină că falsificatorii întrebuințau termenii *josu, jos* în loc de *giosu, gios*, în timp ce autorul traducerii falsificate obișnuia să spună *giumătate* și nu *jumătate*.

Autorii falsului, după ce au introdus în traducerea făcută de Procopie adaosurile cu privire la satele vecine cu Repșenii, au uitat să suprime referirile la hotarele acestuia făcute de diac conform formularului. Ele au rămas așa cum erau în original. Pentru comparație ne permitem să le redăm : „Iar hotarul acestui mai sus numit sat, ce este (anume, НА НМѦ) Repșenii, să le fie lor de peste toate hotarele cele vechi, care (pe unde) au umblat de vechi". Restul continuă normal în afară de mențiunea : „s-au tălmăcit hrisovul acesta de pe sîrbie *rumenește* de Procopie dascăl ot Mitropolie" făcută de falsificători.

Se vede deci că documentul analizat mai sus poate fi o copie de pe o traducere corectă a dascălului Procopie, copie în care s-au făcut adausuri confuze și exprimări incorecte.

Uneori lecturile nesigure și completările arbitrare ale textului unor documente pot determina pe unii istorici să tragă concluzii greșite. Așa s-ar întîmpla, de pildă,

[246] *DIR*, XVI, 1, p. 358.

[247] *Jos* și *josu*, în loc de *gios* și *giosu*.

[248] Forma aceasta cu g' aparține lui Procopie și contrazice pe cei care scriu „jos" în loc de „glos".

[249] Nu li se dă numele. Probabil a fost omis de falsificator.

cu unele referințe date de un document din 18 martie 1533 emis de Petru Rareș pentru a confirma stăpînirea lui Gavril și a rudelor sale, nepoții lui Stan Vărzar, asupra unui sat de pe Nărnova[250] numit Vîscoaia. Se arată acolo că aceștia și-au pierdut privilegiile, „cînd au lovit cu război tătarii țara noastră și cînd <am lovit cu război> Litva". Se notează însă lectură nesigură a termenului Litva, textul fiind șters[251].

Documentul în cauză a fost publicat după o copie făcută de Mihai Costăchescu, păstrată într-un manuscris al acestuia la Institutul de istorie „N. Iorga" din București. El a mai fost publicat și de A. Sava[252]. Între textul dat de unul și de altul există unele deosebiri. Primul a citit : а тїи привидїи ѡни изгибл<и> коли воевали таторове нашꙋ землю и коли и ми <воевали>[253] Дитва Același text a luat la Sava, în partea finală forma коли и мили <rupt>. Din compararea celor două lecturi rezultă că lacuna din text nu se poate întregi prin воевали iar cuvîntul abia lizibil de la sfîrșit nu este литва ci un fragment dintr-un alt termen. Lectura и мили a lui A. Sava trebuie refăcută în и ми<би>ли. Partea finală din ultimul cuvînt al acestui pasaj poate fi —гство în loc de литва. În felul acesta ajungem la o întregire corectă и коли ми <би>ли <въ прибѣ>гство se traduce : „și cînd noi am fost în pribegie". Textul complet al întregului pasaj ar putea fi deci : а тїи привилїи ѡни изгибли коли воевали татарове нащꙋ землю и коли ми<бъ> ли <ви прибѣ> гство adică : „iar acele privilegii ei le-au pierdut cînd au atacat tătarii țara noastră și cînd noi am fost în pribegie[254]

Atît textul întregit în mod eronat, cît și cel corect, implică cerceatrea evenimentelor istorice din timpul domniei lui Ștefan cel Tînăr, precum și din primii ani de domnie ai lui Petru Rareș. În informația istorică păstrată nu s-a descoperit nici o știre cu privire la o invazie a tătarilor în Moldova între anii 1527 și 1533. Nici un izvor nu o conține. Avem în schimb destule date cu privire la un război dintre Moldova și Polonia în anul 1531. La această dată de mult timp Lituania era încorporată la Polonia și nu se mai vorbea de ea ca de un stat aparte. Prin urmare menționarea în documente a unui război purtat de Moldova împotriva Lituaniei devine imposibil și de fapt, nici nu a existat.

În realitate, invazia tătarilor în Moldova, consemnată în acest document, este cea din anul 1518, în timpul domniei lui Ștefan cel Tînăr. Cetele nomazilor prădalnici au fost nimicite acum de moldoveni în marea luptă care a avut loc la Gura Ciuhurului. În timpul acestei invazii Petru Rareș se afla într-o situație deosebită, situație ce merită să fie consemnată în document. Nu este de crezut că la acea dată Petru se găsea în țară și practica liniștit, fie la Galați, fie la Hîrlău, comerțul cu pește. Cei care îi cunoșteau originea domnească nici nu l-ar fi lăsat să se coboare la o asemenea îndeletnicire considerată nedemnă pentru „un os domnesc". În cazul cînd lectura noastră —гство, ca parte finală a cuvîntului прибѣгсгво este cea corectă, se poate descoperi aici argumentul necesar pentru a demonstra că la data amintită mai sus, Petru se afla în pribegie. Problema aceasta merită să fie cercetată mai de aproape, iar tradiția înregistrată de Neculce în *O samă de cuvinte* să fie supusă la o nouă cercetare critică[255].

---

[250] Acesta este numele corect al apei și nu *Mîrnova* cum apare în *DIR*, XVI, 1, p. 211, 212.

[251] *DIR*, XVI, 1, p. 211, 212.

[252] A. Sava, *Documente privitoare la Tîrgul și ținutul Lăpușnei*, București, 1937, p. 7.

[253] Rupt. Traducerea lui воевали prin „au lovit cu război" nu este tocmai potrivită. E mai bine „au atacat".

[254] Aceeași întregire am dat-o și în articolul *Pretendenți la tronul Moldovei între anii 1504—1538*, *AIIAI*, XV, 1977, p. 112. Aici partea finală a textului întregit de M. Costăchescu trebuie să fie citit ими <rupt> литва Trebuia, deci, mai multă grijă la corectură...

[255] Am acceptat că datele din această legendă nu se refereau la Petru Rareș, ci la soțul mamei sale, care a putut fi negustor de pește la Hîrlău sau proprietar

Există în volumele acestei colecţii şi alte lecturi eronate. Cele mai multe din ele provin din texte rău păstrate şi transmise. Astfel este cazul unui document, rupt pe alocuri, din 13 martie 1527, prin care Petru Rareş confirma schimbul de sate făcut între Safta şi Marena, strănepoatele lui Negrilă cel Bătrîn, pe de o parte, şi Banul vornic, pe de alta. Primele dădeau „satul Barboviceni de pe Studineţ, unde a fost...[256] bovici Vanea" iar celălalt satul Bîrzeşti pe Bîrlad[257]. Lectura : „...bovici Vanea" se datoreşte unei neatenţii, locul corupt putînd să fie redat corect prin expresia : „unde a fost <Bar>boviceanul". De altfel, într-un alt document de la acelaşi domn cu data de <11—23 martie 1528> descoperim „satul de pe Studineţ unde a fost Barboviceanu" vîndut din nou[258]. În documentul din 13 martie s-a mai strecurat o altă eroare. Numele dregătorului din sfat, care împreună cu Grozav, deţinea funcţia de pîrcălab de Roman, nu este Mihul, ci Danciul[259].

În acelaşi volum întîlnim o altă lectură greşită într-un document din 29 martie 1546. Aici Ion Obadă este Ion Odobă, ca în satul vecin cu cele confirmate acolo, Odobeşti[260]. Poate fi o eroare a copistului.

În alt act din 14 mai 1552, întîlnim în lista dregătorilor „credinţă panului Iaţchi" în loc de Iaţco, pîrcălab, împreună cu Ion la Cetatea Nouă (Roman)[261].

La documentul publicat în acelaşi volum după o copie din Manuscrisul 2088, fila 17 v., fost la Academie, era necesar să se facă o adnotare că numele de Sadomireşti, dat unui sat menţionat acolo, în loc de Iadomireşti se datoreşte tot unei greşeli de copist[262].

O altă lectură greşită întîlnim într-un alt document, păstrat numai în copie, din 28 aprilie 1551. ên lista martorilor, consemnată în el, descoperim expresia „credinţa panului Iancu şi a panului Ioan"[263]. În celelalte documente din acea vreme avem „credinţă panului Iaţco şi a panului Ion". Greşeala se datoreşte, desigur, copistului dar a rămas nesemnalată în note.

În traducerea unui alt document original s-a strecurat, în lista afatului domnesc, o altă lectură greşită. După enumerarea panilor Iaţco şi Ion, pîrcălabi de Cetatea Nouă, s-a transmis în continuare „credinţa panului Ion şi a panului Ion S<turza>, portar de Suceava"[264]. Forma corectă a textului în această parte a documentului trebuie să fie „credinţa panului Ion S<turza>, portar de Suceava". Se ştie doar că nu erau doi portari de Suceava.

În mai multe documente privind braniştea mănăstirii Bistriţa s-au produs, de la o lectură greşită, traduceri greşite. Într-unul din documentele arătatei mănăstiri se menţiona că hotarul braniştei în cauză ajungea la un moment dat la „groapa lui Meftodie" (на ꙗмѫ меѳодїа). Falsificatorii documentelor din 10 brie 1458[265] şi din 16 iulie 1576[266] au citit greşit expresia în cauză şi au redat-o

---

de sate sau bălţi în sudul Moldovei. Petru a mai avut un frate Toader, fost stolnic şi apoi, pîrcălab de Hotin. Acesta nu trebuie să fie confundat cu Toader Bubuiog, marele logofăt al lui Petru Rareş. Ipoteza pe care am emis-o în *Pretendenţi la tronul Moldovei*, p. 116 cu privire la identitatea între Toader, pîrcălab de Hotin şi frate al lui Petru Rareş, şi între Toader Bubuiog, mare logofăt nu se poate confirma. Ţineam seama acolo de faptul că în toamna anului 1538, sultanul Soliman cerea regelui polon să-i predea pe „Toader mare logofăt şi pîrcălab de Hotin", fratele lui Petru. Confuzia provenea şi din faptul că Bubuiog a murit la 1 ianuarie 1539, cam în acel timp, cu predarea lui Toader fratele lui Petru. Proprietăţile lor arată că erau persoane deosebite. V. şi C. Cihodaru, *Cu privire la fraţii după mamă ai lui Petru Rareş*, în *AIIAI*, XXII/2, 1985, p. 693 şi urm.

256 În nota 1 se arăta că locul punctat este rupt în document.

257 *DIR*, XVI, 1, p. 233—234.

258 *Ibidem*, p. 250.

259 Aşa în alt document din aceeaşi zi, v. *ibidem*, p. 235.

260 *DIR*, XVI, 1, p. 431.

261 *Ibidem*, XVI, 2, p.32.

262 *Ibidem*, p. 131 (12 martie 1560). La fel şi în alt document din 8 aprilie 1560 (*ibidem*, p. 142) : Sadomireşti.

263 *Ibidem*, p. 6.

264 *Ibidem*, p. 25.

265 DRH, II, p. 419—420.

266 DIR, XVI, 3, p. 74.

sub forma на самое Меѳодїа. În ultimul document, ea a fost tradusă „pînă la singur Methodie". În altele avem însă „pînă la însuși Methodie"[267], iar în unul din ele întîlnim traducerea „pînă chiar la Methodie"[268]. Deci expresia trebuie rectificată în „Groapa lui Methodie" și nu „pînă la însuși Methodie".

O altă traducere greșită s-a strecurat într-un act din 2 august 1597. El se referă la obroacele acordate de Ieremia Movilă voievod mănăstirii de la Vînători, din apropiere de Piatra Neamț[269]. Domnul dădea dispoziții dregătorilor săi să predea din dijmele adunate pentru domnie mănăstirii citate două coloade de grîu și una de orz. Termenul коладь a fost tradus greșit în volum prin „baniță", în loc de mierță[270] (12 banițe).

Traducătorii care au pregătit pentru tipar volumele din colecție au avut de întîmpinat dificultăți din cauza unor copii transcrise cu greșeli. Așa este, de pildă, cea transcrisă în Condica Asachi, nr. 628, cu data de 23 august 1621. Privește confirmarea făcută de Alexandru vodă Iliaș lui Lupu Dragotă mare spătar a mai multor proprietăți printre care și o gîrlă cu loc de moară în hotarul satului Șerbănești, luată de la Mîrzea, care îi furase 30 de stupi și fusese prins[271]. Ea îi mai fusese luată mai înainte de Mogîldea vornic pentru „niște haine care i le-a înecat", dar o răscumpărase de la acesta dînd pentru ea patru boi. Traducătorii textului slav al copiei au specificat în notă la expresia privitoare la haine că textul slav a fost alterat de copist și din această cauză traducerea nu este sigură. În copie verbul „a îneca" este redat prin топити, care înseamnă însă și „a aprinde" sau „a mudări". Deci hainele lui Mogîldea fuseseră aprinse sau murdărite și prin urmare trebuia să i se dea despăgubiri.

O greșală de traducere conține și un alt act din 13 ianuari 1624. Este o carte domnească dată de Radu Mihnea voievod călugărilor de la mănăstirea Tazlău pentru a-i împuternici să-și apere și să-și stăpînească un iezer al cărui nume nu se dă[272]. Pasajul cu pricina este redat în fotocopia nr. 348 a acestui document sub forma următoare: а ѡни да сꙋть моцни и силни ис симь листомь нащимь дръжати и ѡбранити ꙗзерꙋ и ꙋстои ѡть тое страно и ѡть сїю по ѡба странахъ. Textul acesta în volum a fost tradus în felul următor: „iar ei ca să fie tari și puternici, cu această carte a noastră, a ține și a apăra iezerul și gura, dintr-o parte și din alta pe amîndouă părțile". Cu o astfel de împuternicire, călugării se puteau prezenta la oricare iezer din țară și să interzică folosirea lui. Se cuvenea deci ca în cartea domnească în cauză pentru ca porunca din ea să fie eficace, să se specifice numele iezerului. Se pare că ea există, dar nu a fost văzută de traducători. Se observă că după numele „iezerul" urmează cuvîntul иꙋстои. El nu se poate pune în legătură nici cu substantivul neutru (pl. tantum) оуста „gură", așa cum s-a făcut în volum și nici cu alt neutru оустиѥ-ꙗ „gură, deschidere". La nici unul din acestea nu se întîlnește desinența cazuală — ои. Se poate admite deci că în acest act e vorba de „Iezerul Pustoiul" care rămîne de identificat și de localizat. Traducerea corectă a pasajului citat mai sus poate deveni în cazul acesta: „iar ei să fie tari și puternici cu această carte a noastră să țină și să apere iezerul Pustoiul de partea aceasta și de cealaltă".

Traducerea unui document din 5 aprilie 1585 pentru satul Cristești[273] a fost publicată fără a se ține seama că pe pagina precedentă se dăduse originalul ei[274]. S-a observat doar că data ei de 5 aprilie 1587 era greșită și a fost corectată după cea înscrisă în original. Existența ei ca și a corecturii puteau să fie menționate simplu într-o notă.

---

[267] *Ibidem*, XVII, 3, p. 61; XVI, p. 324; XVII, 5, p. 2, 90.
[268] *Ibidem*, XVII, 4, p. 29.
[269] *Ibidem*, XVII, 4, p. 176.
[270] În alte documente termenul колода a fost lăsat netradus Așa, de pildă, în cel din 26 iulie 1574, *DIR*, XVI, 3, p. 40; 85—86 sau cel din 16 iunie 1613. *Ibidem*, XVII, 3, p. 141.
[271] *Ibidem*, XVII, 5, p. 29.
[272] *Ibidem*, XVII, 5, p. 260, pl. 238.
[273] *Ibidem*, XVI, 3, p. 273—274.
[274] *Ibidem*, p. 275—276.

Pe alocuri în volumele colecției amintite s-au strecurat lecturi greșite. Le dăm în ordinea culegerii lor din documente. Astfel în documentul din 8 noiembrie 1576 se menționează satele Miteşti şi Sărăcineşti [275]. În regestul lui publicat în lista de la începutul volumului citim însă Mileşti şi Mărăcineşti [276]. De asemenea într-un act din 24 martie 1580 în text se vorbește de un sat Loeşti [277], iar în regest de un sat Loceşti [278]. Cu data de 4 aprilie 1577 s-a publicat un zapis prin care Petre Brahăş vinde lui Dumitru Téhui o parte din satul Brăhăşeşti [279]. În regest numele este redat sub forma Teahui şi tot astfel în rezumatul rusesc [280]. Evident, în text s-a strecurat o greşeală de tipar, numele corect fiind Téhui (citește Teahui). Erorile de genul acesta sînt foarte supărătoare în cuprinsul unor nume. La fel este cazul şi cu numele satului Tulova, în prezent Glodeni pe Stavnic, în județul Vaslui, menționat într-un uric de la Petru Şchiopul cu văleatul 7099 <1590 septembrie 1—1591 august 15> referitor la împărțirea satelor moștenite de la înaintaşii lor de Ionaşco Huhulea şi surorile sale Mădălina şi Varvara [281]. În textul actului numele satului arătat a fost redat sub forma Tudora.

Alături de satul Glodeni (Tutova) se afla satul Perpanița numit în trecut Boțeşti. A aparținut uricarului Ieremia Băseanu. Într-un document din 8 decembrie 1595 este redat greşit ca Boteşti [282], iar în altul din 20 mai 1614 ca Bodeştii de Sus [283]. Într-un al treilea document, din 25 iulie 1604, forma este corectată, Boțeşti [284].

Evident că lectura „Vasile, fiul Upoloi" dintr-un act cu data de 20 iunie 1598 nu se poate accepta. Corect este „Vasile, fiu Lupoloi" [285]. Tot aici, în ultimul rînd, avem *Hriscorus* în loc de Hrisco rus(ul). În același volum întîlnim un document din 24 octombrie 1598 privitor la popa Mihul din Pașcani. Traducătorul nu şi-a dat seama că numele este pus la cazul genitiv şi a scris „popa Mihula din Pașcani" de două ori [286].

În documentul cu data din 28 martie 1605, păstrat numai în traducere, întîlnim numele satului Giurcani pentru ca numai peste cîteva rînduri el să apară sub forma de Furcani. Editorii aveau datoria să semnaleze într-o notă eroarea strecurată în text şi să încerce a descoperi care era numele adevărat al satului în cauză [287]. În momentul redactării actului, satul începuse să se numească Colăceştii. În prezent nu mai întîlnim pe Perschiv nici unul din aceste nume. Editorii ar fi putut descoperi dacă el s-a numit în trecut Jurcani sau Furcani prin compararea traducerii publicată cu o altă traducere a părții de la început a actului. Se observă că traducătorul scrie „giumătate" şi de aici se poate înțelege că el ar fi scris Giurcani şi nu Jurcani.

Într-un document din 5 noiembrie 1608 dat de Constantin Movilă voievod se vorbește despre o mărturie dată de doi oameni buni [288]. Ne întrebăm ce valoare putea să aibă o mărturie făcută numai de doi oameni, oricît de bătrîni ar fi fost ei, cînd obiceiul cerea 12 şi în cazuri mai grele chiar 24.

Bîradin Bereşti constatat într-un document din 30 aprilie 1609 este evident Bîra din Bereşti [289].

În ziua de 19 februarie 1615 de la Curtea lui Ştefan Tomşa din Iaşi au plecat două porunci domneşti. Ambele s-au păstrat numai în traducere. Una din ele a fost scrisă de Ieremia, iar cealaltă de Focea. Ambele sînt adresate lui Potîrniche

[275] *Ibidem*, p. 75.
[276] *Ibidem*, p. XIV.
[277] *Ibidem*, p. 134.
[278] *Ibidem*, p. XIX.
[279] *Ibidem*, p. 84.
[280] *Ibidem*, p. XIV, LVII.
[281] *Ibidem*, p. 465.
[282] *Ibidem*, XVI, 4, p. 132.
[283] *Ibidem*, XVII, 1, p. 154.
[284] *Ibidem*, p. 172.
[285] *Ibidem*, XVI, 4, p. 229.
[286] *Ibidem*, p. 238.
[287] *Ibidem*, XVII, 1, p. 217.
[288] *Ibidem*, XVII, 2, 184.
[289] *Ibidem*, p. 204.

aprod [290]. E curios că în primul, acestuia i se spune „Potîrniche aprod din Cobăneanca", iar celălalt „Potîrniche aprod din Sămăranca". E foarte posibil ca și într-un act și în celălalt numele satului unde domicilia Potîrniche aprod să fie redat greșit. A putut fi, cred, Cobîliianca.

„Ștefăniță Pribăscul mare logofăt" dintr-un act cu data de 15 ianuarie 1617 ar putea fi Ștefan Prăjescul, dar la acea dată mare logofăt era încă Gheanghea [291]. Un mic comentariu era deci necesar.

O altă lectură greșită apare într-un document din 26 mai 1617. Aflăm acolo despre „o jumătate de vie la iaz". În continuare documentul vorbește și despre „o jumătate din crame și din casele din Iași" [292]. Lectura corectă este prin urmare „o jumătate de vie la Iași".

În documentul cu data de 28 aprilie 1619 numele satului Bîrăești, în prezent Gherăești lîngă Bacău a fost greșit întregit de editori sub forma de „B<r>ăești" [293]. Numele satului Hăl...eni a fost refăcut însă corect sub forma Hălăseni [294].

În același volum într-un alt act avem lectura greșită „Valea Iczmo" în loc de „Valea i Cozmo<ae>" [295]. Numele s-a repetat greșit sub forma „Valea Icozmoe". „Valea i Cozmoae" sau „Valea îi Cozmoae" sînt forme de genetiv vechi românesc. *I* (sau îi) este articolul care în loc să se adauge la sfîrșitul cuvîntului se punea înaintea lui.

Cu data de <1621 iulie 12> s-a publicat un zapis a unui oarecare Maftei, zapis prin care acesta mărturisea că a împrumutat suma de 16 atleri de la Nechifor din Săcuiani [296]. Acesta luase banii cu dobîndă (aslam) de la negustori și nu i-a putut achita la termen sau cum spune textual documentul: „iar cînd a fost la zi, Nechifor n-au dat banii pentru Bogatene..." [297]. Despre acest *Bogatene* nu ni se mai spune nimic altceva și nu putem să aflăm rostul lui în document. Dacă textul se citea corect s-ar fi putut afla pentru ce Nechifor nu a putut plăti la termen și pentru ce a fost silit să ia ocina lui Maftei. Dacă în loc de „Bogatene" se citea „bogate ne<voi>" am fi aflat că el nu a achitat banii în termen pentru bogatele nevoi ce l-au lovit. Am fi avut un onomastic mai puțin, dar textul devenea mai convenabil pentru istorie.

Într-un act din 2 ianuarie 1622, Ștefan Tomșa voievod scria slugii sale Toma diac din Tamaș că s-au pîrît Grozav și Dingan „tot de acolo" și Greul din Tamaș și astfel au spus că li s-a luat „o dulamă și 20 de potîrnici, fără rînd și fără ispravă și nu vrea să dea" [298]. În zădar căutăm noi să descoperim pe cel care „nu vrea să dea", căci nu-l vom afla. Faptul acesta se întîmplă din cauză că pasajul unde sînt înscrise numele pîrîților și al pîrîtului nu a fost citit și tradus corect. Aici este cazul să se compare datele cuprinse în documentul citat mai sus cu cele din actul următor, emis de cancelaria aceluiași domn cu o zi mai tîrziu, cu ocazia unui proces în care pîrîșii sînt aceeași Grozav și Drăgan din Otești [299]. Pîrîtul aici este un oarecare Negrul din Tamaș. Numele acestuia se aseamănă ca rezonanță cu cel al lui Greul din primul act. De aici se naște bănuiala că tot el este pîrîtul pe care nu-l putem descoperi din actul deteriorat cu data de 2 ianuarie 1622. Pasajul în care se cuprind numele pîrîșilor aici trebuie rectificat în felul următor: „Îți dăm de știre că ni se jeluiește sluga noastră Grozav din Otești și Drăgan de acolo pe Negrul [nu Greul — *n.ns.*] din Tamaș". În felul acesta aflăm și numele pîrîtului.

Erori asemănătoare s-au produs, de asemenea, și cu ocazia traducerii și apoi a copierii textului tradus al unui document de la Radu Mihnea din 25 noiembrie 1616, privind împărțirea averii unor boieri din familia Ciolpan [300]. După textul

---

[290] *Ibidem*, XVII, 3, p. 193—194.
[291] *Ibidem*, p. 82.
[292] *Ibidem*, p. 159—160.
[293] *Ibidem*, p. 328.
[294] Sat între Bistrița și Limpedea. Limpedea este un ram al Bistriței de lîngă Bacău.
[295] *DIR*, XVII, 4, p. 476.
[296] *Ibidem*, XVII, 5, p. 62.
[297] Rupt.
[298] *DIR*, XVII, 5, p. 88.
[299] *Ibidem*, p. 89.
[300] *Ibidem*, 4, p. 63—65.

documentului, s-au prezentat atunci în fața domnului „Patrașco Ciolpan și cu frații lui, Dumitru Șuvarov[300 bis] și cu nepoții lor și feciorii surorii lor, Alexandrii și a Salomiei și a Mărichii și a lui Cornelie, feciorii Nastasiei, nepoții Todosiei, giupînesii lui Dan hatman, strănepoții lui Glăvan fost mare vistier și a Cosmii Șarpe, fost mare postelnic..." etc. Aici apar deci numai trei părți și anume: Pătrașco Ciolpan, Dumitru Șuvarov și fiii surorii lor Nastasia. În text se menționează însă patru părtași și satele se împart în patru părți. Prima între ele este a fratelui mai mic, Gheorghe Vărav (recte Gheorghe Vărnav), a doua este a fiilor Nastasiei, a treia a lui Dumitru Ciolpan și ultima a lui Patrașco Ciolpan. De altfel toți patru și-au scris numele în josul actului, după semnătura marelui logofăt Gheanghea. În traducere, numele acestuia a fost scris greșit: Gherghel. La sfîrșit în numele fiilor Nastasiei semnează numai Cornelie, unul dintre ei. Traducătorul a înglobat toate aceste patru nume în textul tălmăcirii lui, ca și cum ar fi făcut parte din actul original.

Date fiind toate aceste elemente, pasajul citat mai sus trebuie să devină: „Pătrașco Ciolpan, cu frații săi Dumitru și Gheorghe Vîrnav cu nepoții lor, feciorii surorii lor Nastasia, anume Alexandra, Salomia, Mariea și Cornelie". Cu aceste cîteva clarificări, documentul poate fi considerat autentic.

O explicație este necesară, de asemenea, și la un act din 15 ianuarie 1616, dat de Radu Mihnea voievod pentru a confirma proprietățile Antimiei, văduva lui Dumitru Lența fost staroste și a fiilor ei. Pierduseră actele în zilele lui Ștefan Tomșa vodă cînd tătarii le-au prădat satul și le-au ars biserica[301]. Actul s-a păstrat numai în traducere și autorul ei pretinde că originalul era „iscălit de dumnealui Ștefăniță Pribescul mare logofăt". Se poate accepta că este autentic numai în cazul cînd traducătorul a confundat pe un diac cu numele de Ștefan cu marele logofăt[302]. Funcția această era deținută în acea vreme de Ionașcu Gheanghea, care a fost prezent la curte în zilele de 14 și de 16 ianuarie. Suspectă este apoi prădăciunea făcută de tătari în satele familiei Lența, din ținutul Cernăuți, aproape de granița Poloniei.

O lectură greșită s-a strecurat apoi în zapisul dat la 3 septembrie 1624 de Hillina, fiica popei Gligore din Cerchijeni pentru un împrumut de bani și o cantitate de ceară. În textul actului s-a scris: „am luat zece lei bani buni și trei bezmen(i) de ț(a)ri(nă) de la vărul meu..."[303]. Corect trebuia să se transcrie: „am luat zece lei bani buni și trei bezmen(i)[304] de ci(a)rî" (ceară).

Nota explicativă pusă la un document din 31 iulie 1625, dat de Radu Mihnea lui Grecu și popei Mihul din Pașcani, pentru a-i împuternici să-și apere satul lor împotriva pretențiilor unui oarecare Capotă este greșită[305]. În textul documentului se arată că ei sînt împuterniciți „a-și apăra satul și pe acel om să ari hi (fi) și cu cartea domniei mele să aibă a-l prinde"... etc. Transcriitorul acestui act cu vechi expresii care au dispărut din limba română, a citit cuvintele „să ar" drept „sare" și a dat în notă rectificarea „sare" în loc de „care". Dacă era mai atent ar fi observat că nu este nimic greșit în această expresie unde apare o veche conjuncție „să" moștenită din limba latină *(si* „chiar dacă"). Tradus în limba modernă curentă textul ar căpăta forma: „a-și apăra satul și pe acel om *chiar dacă* ar fi (hi) și cu cartea domniei mele să aibă a-l prinde"... etc.

În afară de falsuri, de traduceri greșite sau de lecturi necorespunzătoare în colecție s-au strecurat, de asemenea și o serie de documente datate greșit. În rîndurile care urmează se vor da rectificările cuvenite.

Primul din această serie pare să fie documentul din 27 iunie 1501. E original slav, scris pe hîrtie și are pecete aplicată. S-a dat de Ștefan voievod, adică

[300 bis] Lectură greșită pentru „și Vărav", recte „și Vârnav". Mai jos avem „Ivărav" recte „i Vărnav").

[301] *Ibidem*, p. 82—83.

[302] Pentru un diac cu numele de Ștefan, scriitor de urice în cancelariile lui Gașpar Grațiani, Ștefan Tomșa, Radu Mihnea și Miron Barnovschi v. Nicolai Grămadă, *Cancelaria domnească în Moldova pînă la domnia lui Nicolai Mavrocordat*, în „Codrii Cozminului" IX (1935) p. 220.

[303] DIR, XVII, 5, p. 301.

[304] *Bezmenul*, ca și *camăna* „piatră" erau măsuri pentru cîntărirea cerii.

[305] DIR, XVII, 5, 359.

cel Mare, mănăstirii Neamț pentru a o împuternici să stăpînească" muntele Neamțul de la obîrșia Vorcașei (Fărcășei) pînă la Gura Largului" [306]. Este neobișnuit faptul că este scris pe hîrtie și în cazul cînd data lui ar corespunde vremii arătate, el ar constitui un unicat. După scris ar putea fi datat din a doua jumătate a secolului XVI. A putut fi dat de Ștefan Rareș în 1551. Scrisul seamănă cu cel al altor acte din vremea acestui domn. Data este ștearsă și se citește cu greu. Cu data de 27 iunie 1501, a fost copiat într-o condică a mănăstirii [307].

Același defect vădește un document publicat în colecția noastră după Artur Gorovei [308], cu data de 12 iulie 1528, Este o traducere făcută de dascălul Gh. Evloghie la 18 martie 1785. Prin el, Petru voievod întărea lui Matei vătav o parte din satul Antălești, vîndută de Tomșa, fiul lui Mogîldea [309]. În cuprinsul lui se menționează acte „de la bătrînul Ștefan voievod". Trebuie să se observe că Petru Rareș nu s-ar fi exprimat astfel cu privire la Ștefan cel Mare și ar fi pus să se scrie „de la părintele domniei mele", așa cum apare în alt document dat de el și publicat în volumul respectiv numai cu două pagini în urmă [310]. Pe de altă parte, dintr-un alt act publicat de același Artur Gorovei, se vede că fii lui Mogîldea, mai trăiau încă la data de 15 aprilie 1591, cînd vîndeau o parte din ocina moștenită de la tatăl lor [311]. Toate acestea ne determină să credem că în lectura datei actului în cauză s-a strecurat o eroare, probabil datorită lui Gheorghe Evloghie. S-a citit greșit 7036 (1528) în loc de 7086 (1578). Documentul a fost dat prin urmare de Petru Șchiopul și nu de Petru Rareș.

Greșită este, de asemenea, data regestului unui alt document, dat în colecția amintită ca fiind din 22 august 1530. El se referea la întărirea stăpînirii Mitropoliei Moldovei asupra satului Oprișecani [312] dăruit ei de Onufrie Barbovschi, portarul de Suceava [313]. Pe aceeași pagină cu rezumatul amintit s-a publicat în volumul arătat un alt document cu aceeași dată de 22 august 1530, document în care calitatea de portar de Suceava era acordată lui Mihul și nu lui Onofrei Barbovschi [314]. În cazul cînd acesta nu dăruia satul numai în calitate de „fost portar de Suceava", actul nu putea să aibă această dată, ci cu mult mai probabil pe cea de 22 aprilie 1530. La această dată boierul donator mai putea să aibă rangul discutat mai sus. Pentru ultima oară îl întîlnim menționat ca deținător al dregătoriei amintite la 29 aprilie 1529 [315]. Nu era greu să se observe eroarea semnalată mai sus căci pe aceeași pagină cu documentul dat Mitropoliei din Suceava, document în care portar de Suceava este Barbovschi, s-a publicat un alt act cu aceeași dată de 22 august 1530, în care funcția în cauză este deținută de Mihul [316]. În consecință, actul mitropoliei este din 22 *aprilie* 1530 și nu din 22 *august* 1530.

În fruntea unui document dat de Alexandru Lăpușneanu mănăstirii Rîșca pentru satul Popești, numit și Trestiana, de la obîrșia Vasluețului s-a scris de către editori data de 13 aprilie 1560 în loc de 3 aprilie 1560, așa cum este în document [317]. Au greșit ei sau au lăsat să se strecoare aici o eroare de tipar? Aceasta s-a repetat și în lista regestelor din volum [318].

S-ar putea presupune că documentul dat de Petru Șchiopul la 7 martie 1587 (7095) pentru a întări stăpînirea lui Condrea Ruginâ pitar asupra unei bucăți de pămînt de lîngă Iezer, în ținutul Dorohoi [319], are data greșită sau este lipsit de au-

[306] *Ibidem*, XVI, 1, p. 2.
[307] *Documentele lui Ștefan cel Mare*, București, 1913, vol. II, p. 182.
[308] *Folticenii*, Folticeni, 1938, p. 33.
[309] *DIR*, XVI, p. 297—298.
[310] *Ibidem*, p. 294.
[311] *Folticenii*, p. 33.
[312] Greșit în loc de Oprișani. La fel greșit și în lista regestelor p. 25 (Oprișcani). E vorba de satul Oprișani pe Șomuz, la nord de orașul Fălticeni — v. A. Gorovei, *Folticenii*, p. 20.
[313] *DIR*, XVI, 1, p. 324.
[314] *Ibidem*, p. 324 (nr. 292).
[315] *Ibidem*, p. 321.
[316] *Ibidem*, p. 325.
[317] *Ibidem*, XVI, 2, p. 149.
[318] *Ibidem*, p. XVI.
[319] *Ibidem*, XVI, 3, p. 341.

tenticitate. Lista membrilor sfatului domnesc dată în acest act nu corespunde cu cea prezentată de documentele anterioare sau posterioare. Astfel în documentele din 3 ianuarie[320] şi 8 aprilie[321] acelaşi an, 1587, în ambele, funcţia de mare vornic al Ţării de Jos este deţinută de Vartic şi nu de Bucium ca în uricul dat lui Rugină. Al doilea pîrcălab de Hotin este Gheorghe (Lozonschi) şi nu Bîrlădeanul, care deţine funcţia de spătar.

După lista sfatului domnesc, cu presupusa dată greşită de 7 martie 1587 s-ar putea încadra în perioada cuprinsă între 28 ianuarie 1590, cînd Ieremia Movilă, nefugit încă în Polonia, mai deţine funcţia de mare vornic al Ţării de Sus şi cînd Bîrlădeanul ajunsese pîrcălab de Hotin în locul lui Gheorghe Lozonschi, devenit portar de Suceava[322]. Documentul în cauză nu poate avea o dată corectă după 2 martie 1590 cînd locul lui Ieremia este luat de Vartic şi cînd Bîrlădeanu este trecut din nou în postul de spătar, iar Andrei revine la funcţia de portar de Suceava. Prin urmare documentul lui Condrea Rugină a putut fi din luna februarie 1590, dat după fuga Movileştilor în Polonia, dar înainte de 7 martie acelaşi an. În cazul acesta el nu poate fi decît din 7 februarie 1590. Altfel se impune ca autenticitatea lui să fie revizuită.

Văleatul rotund de 7100, ceea ce înseamnă după cronologia noastră 1 septembrie 1591—31 august 1592, pune deasemenea probleme în legătură cu datarea unui zapis prin care Taloş şi Bîrlădeanca au vîndut ocini din satele Oncani şi Lăţcani lui Preadvici logofăt[323]. Cifra 100 după 7000 a fost adăugată ulterior cu altă cerneală. Prin urmare data acestui act necesită o cercetare mai atentă. Actul prin care susnumitul logofăt a obţinut confirmarea domniei asupra acestei cumpărături poartă data de 17 iulie 1609 şi a fost dat de Constantin Movilă voievod. Anterior, Predvici se înarmase şi cu o mărturie dată de patru boieri din cei mari[324]. Îndată ce a obţinut-o, el nu a întîrziat prea mult şi a venit la domn pentru a i se confirma cumpărătura. Prin urmare la data de 7100 a zapisului de vînzare făcut de Taloş şi Bîrlădeancă era necesar să se facă o notă explicativă în care să se arate că el este mai apropiat de data de 17 iulie 1609, decît de anul 1591—1592. De altfel data de 7100 provine de la emendarea făcută de editori, în textul zapisului fiind înscris numai cea de 7000. Aceasta înseamnă că în momentul cînd o înregistra, diacul s-a oprit din scris şi în loc s-o dea complet 7117 a lăsat-o neisprăvită. Corect editorii ar fi trebuit să înscrie în fruntea acestui zapis data de (înainte de 17 iulie 1609).

În fruntea documentului din 23 august 1611 s-a omis dintr-o eroare de tipar să se treacă data completă[325].

Data de 17 decembrie 1611 atribuită unui „izvod iscălit de Racoviţă Cehan mare logofăt... de oamenii care au vîndut satul Holohoreni în ţinutul Hotinului"[326] nu este justificată. Racoviţă Cehan a fost mare logofăt în ultimii ani de domnie ai lui Vasile Lupu. În această vreme a fost alcătuit izvodul în cauză. E drept, în cuprinsul lui sînt menţionate mai multe zapise de vînzarea unor ocini în satul arătat, zapise din anii 1610—1611, dar avînd date de lună şi zi diferite. Ar fi fost mai bine ca fiecare regest al acestor acte să fi fost dat separat la datele indicate în izvod.

În colecţie mai există un document a cărui dată merită să fie luată în discuţie. Este vorba de o mărturie dată de Pătraşco Nădăbaico, mare vornic al Ţării de Sus, cu privire la o pricină judecată de el. În faţa lui s-au pîrît Gligorie diac, fiul Măgdălinei cu Gligorie Holobei din Calna pentru un iaz şi nişte grădini. A cîştigat primul[327]. Această hotărîre a amintitului boier a rămas nedatată. Cineva a

---

[320] *Ibidem*, p. 334—335.
[321] *Ibidem*, p. 346—347.
[322] Se poate admite că Gheorghe Lozonschi, rudă a Movileştilor a fugit cu ei în Polonia. Melintie Balica, un alt nemulţumit, cumnat cu Ieremia Movilă, a fost făcut portar de Suceav, dar peste puţin timp a fugit şi el.
[323] *Ibidem*, XVI, 4, p. 37.
[323] *Ibidem*, XVI, 4, p. 37.
[324] *Ibidem*, XVII, 2, p. 228.
[325] *Ibidem*, p. 30.
[326] *Ibidem*, p. 40.
[327] *Ibidem*, XVII, 3, p. 87—88.

adăugat cu altă cerneală data de 2 iunie 1607 (7115). A greșit însă căci în vara acestui an mai trăia încă Simeon Movilă. După moartea lui, domnia în Moldova a fost deținută de Mihail Movilă. Editorii au corectat data de mai sus, luînd în considerație cariera lui Pătrașco Nădăbaico, punînd în locul ei „2 iunie (1612)". Au făcut această așa-zisă rectificare fără discernămîntul critic cuvenit. Pătrașco nu a fost mare vornic nici în 1607 în timpul domniei lui Simeon Movilă, funcția în cauză fiind deținută atunci de Nestor Ureche în Țara de Jos și de Cristea în cea de Sus. Partizan al lui Constantin Mo vilă, nu a fost utilizat nici de vărul acestuia Mihail Movilă. Abia în timpul domniei lui Constantin Movilă, în primii ei ani 1608—1609, Pătrașcu este mare vornic al Țării de Sus, vornicia Țării de Jos fiind deținută de Nestor Ureche. În anul 1610, a fost făcut mare logofăt, în locul său, fiind pus Văscan Oriș. Rezultă de aici că hotărîrea judecătorească dată de Pătrașco Nădăbaico, numit și Șoldan, la reședința sa din satul Șoldănești, poate avea dată la 2 iunie (1608—1609).

În anul 1612, pus de editori ca dată reală a documentului prezentat mai sus, în timpul domniei lui Ștefan Tomșa, vornic al Țării de Sus a fost Mîrza, iar al celei de Jos, Ursu Barboi, pînă la răscoala boierilor din 1615 împotriva domnului. După înfrîngerea ei, Ursu a fost tras în „țeapă în latura tîrgului" Iași[328]. În locul său a fost trecut Mîrza, iar ca vornic al Țării de Sus a fost numit Nicoară.

Cu data de 20 octombrie 1613, avem mărturie dată la Ciabrău de un Ionașcu, mare vornic al Țării de Sus unui oarecare Lazor Drule din satu Glodeni pentru niște arme, haine și un cal luate de Dumitru Robu care s-a dus cu tătarii[329]. Aici e vorba, credem, de un mare vornic al Movileștilor care aștepta la granița Moldovei cu astași momentul prielnic al răsturnării lui Ștefan Tomșa vodă.

Cu aceste observații cercetarea noastră asupra materialului neautentic inclus în colecția *Documente privind istoria României*, seria A (Moldova) ia sfîrșit. Paralel cu evidențierea documentelor apocrife, cuprinse în ea, s-a mai semnalat de asemenea alterarea textului original al unor acte transmise sub formă de copii sau traduceri datorită intervenției intenționate, cu scopuri frauduloase, a celor care le-au copiat sau tradus, precum și neglijenței cu care au lucrat. In același timp s-a restabilit data corectă a unor documente deformată în cursul acestei transmiteri. Încheiem cu convingerea că munca noastră va fi utilă cercetătorilor care în decenii,le următoare vor folosi acest corpus documentar și că prin curățirea lui de zgura falsificărilor le puem la dispoziție o culegere de acte în care să poată avea toată încrederea. Prin analiza noastră, sperăm să fie ușurată într-o largă măsură munca celor care vor lucra în continuare la editarea, pînă la capăt, a culegerii *Documenta Romaniae Historica*.

[328] Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, în *Opere complete*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 62.

[329] *DIR*, XVII, 3, p. 144.

O LOCALITATE REGĂSITĂ : „OVERC [HEL] ĂUȚI"

DE

D. AGACHE

În derularea raporturilor moldo-polone, în a doua jumătate a secolului XV, data de 4 aprilie 1459 a marcat un moment semnificativ.

Curînd după urcarea pe tronul Moldovei, Ștefan cel Mare a luat inițiativa reglementării relațiilor sale cu vecinul de la nord, mai ales că în apropierea granițelor țării se adăpostea, sub oblăduirea regelui polon, rivalul său, Petru III Aron, împreună cu o parte din boierii pribegi.

Folosind conjunctura favorabilă a mobilizării masive a forțelor militare ale Coroanei în războiul de 13 ani cu Ordinul teuton, domnul Moldovei a întreprins, încă din vara anului 1458, incursiuni de descurajare, urmărind constrîngerea adversarului la tratative și concesii. În urma unei astfel de acțiuni, Ștefan, în fruntea unui corp militar moldovean, și-a stabilit tabăra pe Nistru, determinîndu-l pe Cazimir IV să trimită, ca împuterniciți regali, pe Andreas Odrowasz, palatinul Rusiei, și pe Hryczko de Pomorzany, palatinul Podoliei, pentru stabilirea termenilor cooperării. Rezultatele acestor demersuri au fost consemnate în tratatul încheiat la 4 aprilie 1459 *).

Textul latin al acestuia [1] a fost publicat pentru prima oară de Dogiel [2] și în aceeași formă, actul a fost reprodus în colecția Hurmuzaki [3] și de I. Bogdan [4].

După cum este cunoscut, prevederile tratatului au fost analizate și interpretate de mai toți istoricii care fie că au abordat aspecte de politică externă ale domniei lui Ștefan cel Mare, fie că s-au referit, cu precădere, la evoluția raporturilor moldo-polone din acea vreme. Ar fi de prisos, deci, să reluăm discuția asupra semnificațiilor conținutului acestui important document.

Așa cum s-a întîmplat însă în numeroase alte cazuri, deși aserțiunea renumitului istoric și slavist I. Bogdan, care, într-o notă la ediție privind locul emiterii actului, invita la identificarea localității [5], nu s-a făcut nici o legătură între toponimul *Owerkielowicze* și așezarea existentă atunci, în apropierea căreia

---

*) „in rippa fluminis Niestr, prope villam Owerkielowicze". Identificarea localității a prilejuit vii discuții între membrii colectivului care elaborează vol. I din colecția *Ștefan cel Mare în conștiința europeană. Documente externe (1453—1468)*, propunîndu-se diverse soluții. Deoarece nici una din acestea n-a fost considerată mulțumitoare, mi-am propus să fac investigații speciale, în urma cărora a rezultat nota de față.

[1] Este de presupus că a existat un original slav după care, probabil, s-a efectuat traducerea latină sau ca dublet al unui original latin.

[2] *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lithuaniae*, Vilnae, 1758—1763, vol. II, p. 602.

[3] *Documente privitoare la istoria Românilor, 1451—1510*, vol. II, București, 1891, p. 126—127, nr. CVI.

[4] *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, p. 266—269 (cu note lămuritoare la unele greșeli evidente de transcriere).

[5] „Numele acesta e transcris probabil greșit, căci nu pot să-l identific cu nici unul din satele actuale de pe malul Nistrului" *(ibidem*, p. 260, n. 1), iar la indice notează : „localitate necunoscută, în Galiția sau Podolia" *(ibidem*, p. 571, sub voce).

s-au desfășurat tratativele domnului moldovean cu împuterniciții regali poloni. De aceea, denumirea așezării s-a perpetuat în literatura istorică, în această formă, pînă în zilele noastre.

Pornind tocmai de la nota lui I. Bogdan am observat o frapantă apropiere între acel Owerkielowicze (Overchelăuți în mai toate traducerile utilizate de istorici) și denumirea satului, existent în acea epocă, *Overcăuți* din ținutul Hotin. O analiză sumară a unei greșeli de transcriere sugerează faptul că ѠВЕРКОВЦИ a fost redat în forma ѠВЕРК[ЕА]ОВЦИ, probabil, prin preluarea semnelor diacritice suprascrise în mod obișnuit literei „ѡ" sau „о" drept „ѧ", . Deoarece originalul actului nu a mai fost găsit, este de presupus că așa s-a ajuns la forma transcrisă de Dogiel și reeditată apoi ca atare.

O primă atestare a satului Overcăuți, de pe malul drept al Nistrului, o aflăm în documentul din 3 aprilie 1559[6] prin care Alexandru Lăpușneanu întărește lui Movilă logofăt satele Overcăuți și Macareova Luca „care acum se cheamă Lincicova", cumpărate de la nepoții Neacșei cu 2 000 de zloți tătărești.

Această mențiune țîrzie, la interval de un secol de la data încheierii tratatului moldo-polon, ar putea crea dubii pentru acceptarea identificării pe care o propunem. Existența localității în vremea lui Ștefan cel Mare dobîndește însă valoare probatorie prin inserarea în cuprinsul actului a precizării că aceste sate au fost stăpînite de Neacșa în temeiul privilegiului de întărire pe care ea l-a avut „de la bunicul domniei mele, Ștefan voievod cel bătrîn".

Important de semnalat este și faptul că din datele transmise de documentul respectiv pot fi desprinse elemente lămuritoare cu privire la localizarea în zonă a așezării medievale Overcăuți, hotarele menționate indicînd toponime, dintre care unele s-au păstrat pînă astăzi.

Deoarece satul Overcăuți a dispărut, probabil în prima jumătate a veacului XVIII, considerăm util a schița succint evoluția așezării în timp, în strînsă relație cu localitățile limitrofe: Hrușăuți (Hrușovăț), Chelmineşti (Chelmești, Chelminți), Nahoreni și Voronovița.

Actele ulterioare dezvăluie cu claritate că la 3 aprilie 1559 logofătul Movilă n-a intrat în posesia întregului sat — așa cum ar reieși din conținutul documentului — fiindcă la 28 mai 1584[7], fiul său, Gheorghe episcop de Rădăuți, cumpăra jumătate din Overcăuți și Macareova Luca de la Ion Milici și fratele său, Nicoară Hlușco, copiii Mărichii, dăruind-o ctitoriei sale, mănăstirea Sucevița. La 21 decembrie 1584, Petru Șchipul confirma aceleiași mănăstiri dania lui Gheorghe Movilă, specificîndu-se că jumătate din sat era moștenire de la tatăl său, fostul logofăt, iar cealaltă jumătate fusese cumpărată de la cei doi frați numiți mai sus.

O ultimă mențiune documentară a toponimului Overcăuți (Vercăuți) o găsim în documentul dat mănăstirii Sucevița, la 15 ianuarie 1670[8], de Gheorghe Duca voievod, cu repetarea hotarnicii, întocmită, de această dată, de Constantin Jora pîrcălab de Hotin, pe baza celor consemnate în actele de la Alexandru Lăpușneanu și Petru Șchiopul.

Din analiza datelor transmise de izvoarele documentare amintite se observă că în toate împrejurările Overcăuții apar alături de Macareova Luca[9], stipulîndu-se consecvent și cea de a doua denumire a acestuia: Lincicova, Lincova. Este un indiciu cert că ambele sate erau așezate pe o moșie comună și că hotarele mergeau împreună din vechime, situația perpetuîndu-se pînă la sfîrșitul secolului XVII. Cînd a fost înglobat Overcăuții în unul din cele două sate denumite Macarova (Macareuca) și Lencăuți (Lencheuți, Lincăuți) este dificil de

[6] Vezi anexa 1.

[7] Teodor Balan, *Documente bucovinene*, vol. II, Cernăuți, 1934, p. 25—31, nr. 8.

[8] V. anexa 2.

[9] Tradus prin Luca lui Macarie (Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1925, p. 122 și 125) și, corect, Lunca lui Macarie (*ibidem*, p. 109).

precizat, datorită dispersării și descompletării informației documentare[10]. În suita cronologică a evoluției așezării trebuie însă menționate actele din 11 ianuarie 1712 și 5 aprilie 1714[11], în care localitatea apare deja numai sub denumirea de Lencăuți.

Întregul grup de sate, pomenite în hotarnicele documentelor la care ne-am referit[12], au aparținut mănăstirii Sucevița pînă la crearea raielei Hotinului (1715), cînd au trecut în componența acesteia. Abia la 6 iunie 1771, Divanul Cnejiei Moldovei, din porunca feldmareșalului P. A. Rumiantev, transmisă prin comandantul de Hotin, repunea moșiile Lencăuți, Macareuca, Nahoreni, Hrușovăț și altele sub stăpînirea mănăstirii Sucevița.

În recensămintele din anii 1772—1774[13] și în actul din 19 ianuarie 1791[14], în care sînt consemnate moșiile Fondului bisericesc al Bucovinei din raiaua Hotinului ce au aparținut mănăstirilor desființate, satul Overcăuți (Vercăuți) nu mai apare, fiind însă consemnate atît Lincăuți și Macarov, cît și cele cu care avusese hotare comune: Grușăuți, Chelminești și Voronovița[15].

Este evident, deci, că dispariția satului Overcăuți s-a produs la începutul secolului XVIII, pe întinderea vechii moșii continuînd să existe localitățile Lencăuți și Macareuca.

Din punct de vedere topografic, pe baza hărților mai noi, se poate lesne constata că zona în care erau incluse așezările medievale în discuție este situată la circa 20—25 km în aval de Hotin, într-o regiune deluroasă, aferentă Dealului Hotinului. Moșia pe care s-a aflat satul Overcăuți mergea de la Nistru, pe valea pîrîului Șurșa, pînă la contactul cu hotarele satelor Hrușovăț la est și Chelmineț la sud, iar la nord era delimitată de matca Nistrului pînă la Troianul ce atingea Voronovița la nord-vest.

Întreaga configurație a terenului, marcată de cele două coturi ale Nistrului, de existența Valurilor de apărare și a unui vad de trecere, indică o poziție strategică deosebită pentru care nu întîmplător a optat Ștefan cel Mare la stabilirea taberei militare. Această decizie este relevantă în sublinierea uneia din marile calități ale voievodului moldovean în arta militară[16], manifestată la o vîrstă atît de tînără și probată ulterior în pregătirea tuturor confruntărilor sale militare. De altfel, la începutul secolului XVIII, probabil în legătură cu poziția favorabilă a apărării graniței țării în această zonă, la Lencăuți exista o unitate de călărași în frunte cu căpitanul Pătrașcu[17].

Localitatea nu mai trebuie căutată în Podolia sau Galiția, renunțîndu-se și la supoziția că Ștefan cel Mare s-ar fi aflat cu ostirea în tabără pe malul stîng al Nistrului. Este evident că el a evitat cetatea Hotinului, unde se afla garnizoana polonă, dar din punctul unde-și așezase tabăra militară putea amenința nu numai Hotinul, dar și Camenița[18]. E, de altfel, motivul pentru care regele polon, în situația creată, a trebuit să-și trimită împuterniciții să trateze cu domnul Moldovei.

---

[11] Dimitrie Dan semnalează o serie de documente (pierdute azi), care în momentul elaborării lucrării sale se aflau la mănăstirea Sucevița, iar unele se păstrau în pachetele de la Consistoriul bucovinean din Cernăuți *(ibidem)*.

[11] *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente (1393—1849)*. București, 1983, nr. 652, p. 216, și nr. 658, p. 219.

[12] V. anexele 1 și 2.

[13] *Moldova în epoca feudalismului*, vol. VII, partea a II-a, Chișinău, 1975.

[14] *Din tezaurul documentar sucevean...*, nr. 1507, p. 494—495.

[15] Cuprinse astăzi în raionul Chelmenți, regiunea Cernăuți, R.S.S. Ucraineană.

[16] Pentru care v. I. Focșeneanu și Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare a lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, p. 160—168; Colonel dr. Al. Gh. Savu, *Ștefan cel Mare. Campanii*. București, 1982.

[17] *Din tezaurul documentar sucevean...*, nr. 652, p. 216 și nr. 658, p. 219.

[18] Unde se semnalase în 1458 prezența lui Petru III Aron și a boierilor aflați în anturajul său (Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, 1932, p. 814—816, nr. 235).

Aşadar, la importanţa politico-diplomatică a momentului încheierii acordului moldo-polon din 4 aprilie 1459 se poate adăuga şi aceea a poziţiei strategico-militare a zonei în care se afla satul Overcăuţi, în apropierea căruia s-a consumat acest act.

1559 (7167) aprilie 3, Iaşi

ANEXE

1

† М(и)л(о)стїю б(о)жїею, мы, Алеѯандръ воевода, г(о)сп(о)д(а)ръ Земли Молдавскои. Знаменито чиним(ъ), ис сим(ъ) листом(ъ) нашим(ъ), въсѣм(ъ) кто на нь возрит(ъ)[1] или чтоучи его оуслышит(ъ), ѡже приидоше прѣд(ъ) нами и прѣд(ъ) нашими болѣри, наши слоуги Васько и сестра его, Ангелина, с(ы)нове Нѣкшини, и братаничеве ихъ, слоуга наш(ъ) Иѡнашко и сестри его, Магда и Настасиа, дѣти Маника, и сестричеве их(ъ), слоуга наш(ъ) Пътрашко и сестри его, Тодосїа и Фъдорчка, дѣти Настини, внꙋкове Маника, и тиж(е), племеници их(ъ), Магдалина и сестра еи, Доушка, дѣти Аннии, тиж(е) внꙋци Маника, и племеницѣ их(ъ), Маринка, дочка Настаски, и племеницѣ еи, Гафа, дочка Коуроуптина, и племеникове еи, Гаврил и брат его Иѡнашко, дѣти Доуми, и племеник(ъ) ихъ, Никоара, с(ы)нь Блаиколовь, оуси оуноукове Нѣкшини, по их(ъ) доброи воли, никим(ъ) непоноуждени, ани присиловани, продали свои правою ѡтниноу и дѣдниноу, ис привилїе за раздѣленїе що имал Нѣкши ѡт(ъ) дѣда г(о)сп(о)дства ми, стараго Стефана воеводи, сели ѡт(ъ) Ѡверковъци и ѡт(ъ) Макареѡва Лоука, що сѣ тепер(ъ) именоуеть Линчкова, и со[1] млины на Шоурьши, нашемоу вѣрьномоу паноу, Могили логофетꙋ, за двѣ тисѧч злат(и) татарских(ъ).

И оуставше сѣ наш(ъ) вѣрнїи пань, Могила логофет(ъ), и заплатл(ъ) оуси тоти више писанїи пинѣѕи, в злат(и) татарских(ъ), оу рꙋки виш(е)реченым(ъ) слоуѕѣ нашемоу Васко и сестри его, Ангелини, с(ы)нове Нѣкшини, и братаничем(ъ) их(ъ), слоуѕѣ нашемоу Иѡнашко и сестрам(ъ) его, Магди и Настаски, дѣтем(ъ) Маники, и сестричичем(ъ) их(ъ), слоуѕѣ нашемоу Пътрашкоу и сестрам(ъ) их(ъ)[2], Тодосїи и Фъдорчки, дѣтем(ъ) Настини, вноукове Маника, и племеницѣм(ъ) ихъ, Магдалини и сестри еи, Доушки, дѣтем(ъ) Аннии, внꙋцем тиж(е) Маника, и племеницѣ их(ъ) Марїици, дочки Настаски, и племеници еи Гафи, дочки Коурꙋптини, и племеником(ъ) еи Гаврилоу и братоу его, Иѡнашко, дѣтем(ъ) Дꙋми, и племеникꙋ их(ъ), Никоарѫ, с(ы)ном(ъ) Блаиколов(ъ), оусим(ъ) оунꙋковем(ъ) Нѣкшини, прѣд(ъ) нами и прѣд(ъ) нашими болѣри.

Ино ми, видѣвше их(ъ) доброи воли и токмеж(ъ) межи ими и полною заплатоу, а ми, такожде, и ѡт(ъ) нась есми дали и потвръдили нашемоу вѣрномꙋ панꙋ, Могили логофетоу, тоти ви[ш]ше реченнїи сели ѡт(ъ) Ѡверковци и ѡт(ъ) Макареѡва Лꙋка, що сѣ тепер(ъ) именоует(ъ) Линчкова, и со[1] млин(ъ) на Шоурши.

И такожде дали и потвръдили есми нашемоу вѣрномоу панꙋ, Могили логофетꙋ, его правїи холопове цигани, на имѣ Палко, и со[1] женою и со[1] дѣтми их(ъ), що ѡн(ъ) их(ъ) коупил(ъ) ѡт(ъ) Пътрашко Гонескоул[1], за три тисѧч аспри, како да ест(ъ) емоу и ѡт(ъ) нас(ъ) ꙋрик(ъ) и со[1] восѣм(ъ)[1] доходом(ъ), емꙋ и дѣтем(ъ) его, и оунꙋчатом(ъ) его, и прѣоунꙋчатом(ъ) его, и пращоурѣтом(ъ) его и [со[1]] восемꙋ[1] родоу его, кто сѣ емоу изберет(ъ) наиближни, непороушено николиже, на вѣки.

А хотарь тои ви[ш]ше рече[ч]нии сели ѡт(ъ) Ѡверковци и ѡт(ъ) Макареѡва Лоука, що сѣ теперъ именоует(ъ) Линчкова, тако есть : наченши ѡт(ъ) Дьнѣстра, горѣ Шоуршею маткою, даж(е) до вишнеи дороги и мало горѣ тим(ъ) поутем(ъ) и прешедши Шоуршоу — и тамо соут(ъ) пришли хотари Хроушеви и ѡт(ъ) Ѡверковци и ѡт(ъ) Макарѣѡва Лоука, что сѣ тепер(ъ) именоует(ъ) Линкова-, и до Келминьци — и тамо есть знаменїе и камени равно право Хроушового хотароу — и ѡт(ъ) тамо преити полохи право на горꙋ и преити дороги двѣ даж(е) до златих(ъ) липъ ; ино Дьнѣстрꙋ вратити сѣ право хорою Дꙋбровою Долгою на великоу могилоу и право на двѣ могилки и преити пѫт(ъ) и по виш[ш]е том(ъ) лѣскꙋ доубранаго -- есть тамо знаменїе, камень, — и право на вальки даж(е) до Дънѣстра и по ⟨...⟩[3] над(ъ) самою родою б(е)регом(ъ) на дол(ъ) Дьнѣстром(ъ) и даже до самих(ъ) великих(ъ) валовъ и възѣти на гороу ѡт(ъ) Дьнѣстра право валами самими и преити ꙋски и поут(ъ) ⟨... р⟩[3] ѣзорети Гостинець Оуски Валом[4] даж(е) Дьнѣстра и мало на доль даже до ⟨...⟩[3] и там(о) есть криньница ниж(е) — шаа над(ъ) б(е)регом(ъ) и маткою восами[1] и Дьнѣстрь въ водоу. Тое есть весь хотарь ви[ш]ше реченим(ъ) селовем(ъ) ѡт(ъ) Ѡверковци и ѡт)ъ) Макареѡва Лоук⟨а щ⟩о сѣ именоует(ъ) Линькова.

А на то есть вѣра нашего г(о)с(по)дства више писанаго, мы Алеѯандра воевода, и вѣра прѣвозлюбленных с(ы)нове г(о)с(по)дства ми, Богданъ и Петръ и Іѡнъ, и вѣра боıар(ъ) наших(ъ) : вѣра пана Моцока дворника, и пана Нѣгое, вѣра пана Могили и пана Петри Кръковича, паркалабове Хотинских(ъ), вѣра пана Бодею и пана Биверицѫ, паркалабове Романских(ъ), вѣра пана Иѡна и пана Крьсти, паркалабове Немецких(ъ), вѣра пана Баскана и пана Спанчока, паркалабове Новоградских(ъ), вѣра пана Доумитрꙋ портарѣ Соучавскаго, вѣра пана Андрїки спьтарѣ, вѣра пана Личоула постелника, вѣра пана Иѡна вистѣрника, вѣра пана Кости чашника, вѣра пана Боли столника, вѣра пана Пашка комиса и вѣра восѣх(ъ)[1] боıар(ъ) наших(ъ) молдавских(ъ), великих(ъ) и малих(ъ).

А по нашем(ъ) животѣ, кто боудет(ъ) г(о)сп(о)д(а)ръ нашеи земли, Молдавскои, ѡт(ъ) дѣтїи наших(ъ) или ѡт(ъ) братии наших(ъ) или пак(ъ) боуд(ь) кого б(ог)ъ изберет(ъ) г(о)сп(о)д(а)ремь быть нашеи земли, тогѡ да непороушил нашего даанїа и потвръжденїа али ⟨би⟩[4] емоу оутврьдил(ъ) и ꙋкрѣпил(ь) занꙋже дали и потврьдили есми емоу за его правою и вѣрною слоужбѫ що ѡн(ъ) нам(ъ) слоужил и за що ѡн(ъ) соби коупил(ъ) на свои правїи и питомыи пинѣѕи.

А на болшее крѣпость и потвръжденїе томоу вьсемꙋ више писаномꙋ велѣли есмы писати и нашь печать привѣсити кь семоу истечниномоу листоу нашемоу.

Писал(ъ) Доумитрꙋ Доумшѣ, оу Ѩсехь, в(ъ) л(ѣ)то зѯз м(ѣ)с(ѧ)ца априлїе г҃.

† Din mila lui Dumnezeu, noi, Alexandru voievod, domn al Țării Moldovei. Facem cunoscut, cu această carte a noastră, tuturor celor care o vor vedea sau o vor auzi citindu-se, că au venit înaintea noastră și înaintea boierilor noștri slugile noastre Vasco și sora lui, Anghelina, fiii Neacșei, și nepoții lor de frate, sluga noastră Ionașco și surorile lui, Magda și Nastasia, copiii Manicăi, și nepoții lor de soră, sluga noastră Pătrașco și surorile lui, Todosia și Fădorcica, copiii Nastei, nepoții lui Manică, și, de asemenea, verii lor, Magdalina și sora ei, Dușca, copiii Anei, de asemenea nepoții Manicăi, și vara lor, Mariica, fica Nastascăi, și vara ei, Gafa, fiica Curuptei, și verii ei, Gavril și fratele lui, Ionașco, copiii Dumei, și vărul lor, Nicoară, fiul lui Vlaicul, toți nepoții Neacșei, de bunăvoia lor,

nesiliţi de nimeni, nici asupriţi, au vîndut dreapta lor ocină şi dedină, din privilegiul de întărire pe care l-a avut Neacşa de la bunicul domniei mele, Ştefan voievod cel bătrîn, satele, din[5] Overcăuţi şi din Macareova Luca, care acum se cheamă Lincicova, şi cu mori pe Şurşa, credinciosului nostru pan, Movilă logofăt, pentru două mii de zloţi tătăreşti.

Şi sculîndu-se credinciosul nostru pan, Movilă logofăt, a şi plătit toţi acei mai sus scrişi bani, 2 000 de zloţi tătăreşti, în mîinile slugii noastre mai sus-zise, Vasco, şi surorii lui, Anghelina, fiii Neacşei, şi nepoţilor lor de frate, slugii noastre Ionaşco, şi surorilor lui, Magda şi Nastasca, copiii Manicăi, şi nepoţilor lor de soră, slugii noastre Pătraşco şi surorilor lor[6], Todosia şi Fădorcica, copiii Nastei, nepoţii Manicăi, şi verilor lor, Magdalinei şi sorei ei, Duşcăi, copiii Anei, de asemenea nepoţi Manicăi, şi verei lor, Mariicăi, fiica Nastascăi, şi verei lor, Gafei, fiica Curuptei, şi verilor ei, Gavril şi fratele lui, Ionaşco, copiii Dumei, şi vărului lor, Nicoară[7], fiul lui Vlaicul, toţi nepoţi Neacşei, înaintea noastră şi înaintea boierilor noştri.

Deci noi, văzînd buna lor voie şi tocmeală între ei şi plată deplină, şi noi, de asemenea, şi de la noi am dat şi am întărit credinciosului nostru pan, Movilă logofăt, acele mai sus zise sate, din[5] Overcăuţi şi din Macareova Luca, care acum se cheamă Lincicova, şi cu mori pe Şurşa.

Şi, de asemenea, am dat şi am întărit credinciosului nostru pan, Movilă logofăt, drepţii lui robi ţigani, anume Palco, şi cu femeia şi cu copiii lor, pe care el i-a cumpărat de la Pătraşco Gănescul[8], pentru trei mii de aspri, ca să-i fie lui şi de la noi uric şi cu tot venitul, lui şi copiilor lui, şi nepoţilor lui, şi strănepoţilor lui, şi răstrănepoţilor lui şi [cu] întregului său neam, cine i se va alege mai apropiat, neclintit niciodată, în veci.

Iar hotarul acelor sus-zise sate din[5] Overcăuţi şi din Macareova Luca, care acum se cheamă Lincicova, aşa este: începînd de la Nistru, în sus pe matca Şurşei, pînă la drumul de sus şi puţin mai sus de acest drum şi trecînd Şurşa — şi acolo se unesc hotarele Hruşevăţilor şi din Overcăuţi şi din Macareova Luca, care acum se cheamă Lincova[9], şi pînă la Chelminţi —, şi acolo este semn şi piatră de asemenea în dreptul hotarului Hruşevăţului — şi de acolo trece polohurile drept în sus şi trece două drumuri pînă la teiul auriu; deci se întoarce la Nistru drept în susul Dumbrăvii Lungi, la movila mare şi drept la două movilite şi trece drumul şi pe din sus de această pădurice de stejar — acolo este semn, piatră — şi drept pe vălişor pînă la Nistru şi<...>[3] chiar pe deasupra marginii malului la valea Nistrului şi pînă la înseşi valurile cele mari şi o ia în sus de la Nistru chiar drept pe valuri şi trece Usca şi drumul <...>[3] taie Gostinetul, pe la Valul[4] Uscăi, pînă la Nistru şi puţin în jos pînă la <...>[3] şi acolo este cea mai de jos fîntînă, deasupra malului şi chiar în matcă şi Nistrul, în apă. Acesta este tot hotarul sus-ziselor sate, din[5] Overcăuţi şi din Macareova Luca, care acum se cheamă Lincova[9].

Iar la aceasta este credinţa domniei noastre, a mai sus scrisului, noi, Alexandru voievod, şi credinţa preaiubiţilor fii ai domniei mele, Bogdan şi Petru şi Ion, şi credinţa boierilor noştri: credinţa panului Motoc vornic şi a panului Neagoe, credinţa panului Movilă şi a panului Petru Cheţovici, pîrcălabi de Hotin, credinţa panului Bodei şi a panului Veveriţă[10], pîrcălabi de Roman, credinţa panului Ion şi a panului Cîrstea, pîrcălabi de Neamţ, credinţa panului Vascan şi a panului Spancioc, pîrcălab de Cetatea Nouă, credinţa panului Dumitru portar de Suceava, credinţa panului Andrica spătar, credinţa panului Liciul postelnic, credinţa panului Ion vistiernic, credinţa panului Costea ceaşnic, credinţa panului Bolea stolnic, credinţa panului Paşcu comis şi credinţa tuturor boierilor noştri moldoveni, mari şi mici.

Iar după viaţa noastră, cine va fi domn al ţării noastre, Moldova, din copiii noştri sau din fraţii noştri sau iarăşi pe oricine îl va alege Dumnezeu să fie domn al ţării noastre, acela să nu clintească dania şi întărirea noastră, ci să-i întărească şi să-i împuternicească, pentru că i-am dat şi i-am întărit pentru dreapta şi credincioasa lui slujbă, care el ne-a slujit, şi fiindcă şi-a cumpărat pe banii săi drepţi şi adevăraţi.

Iar pentru mai mare putere şi întărire a tuturor celor mai sus scrise, am poruncit să scrie şi să atîrne pecetea noastră la această cinstită carte a noastră.

A scris Dumitru Dumşea, la Iaşi, în anul 7067 <1559>, luna aprilie 3.

Foto., după orig. slav, pergament, de la Arh. St. Suceava, M-rea Sucevita, I/3.

EDIȚII : *Moldova în epoca feudalizmului*, vol. II, Chișinău, 1978, p. 297—301, nr. 95 (trad. rusă, după trad. germană, de Wickenhauser, incompletă și defectuoasă, și trad. românească în scrierea rusă modernă) ; Dimitrie Dan, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1925, p. 122, nr. 4 (rez.) ; Teodor Balan, *Documente bucovinene*, vol. II, Cernăuți, 1934, p. 32 (rez.) ; *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente, 1393—1849*, București. 1983, nr. 92, p. 67 (rez. dezvoltată, după orig., cu descrierea arheografică și legenda peceții).

[1] Așa în orig. Aici, ca și în alte cazuri, „о" în loc de „ъ".
[2] În loc de : его (lui), v. mai sus.
[3] Șters și rupt.
[4] Neclar în foto. Lectură nesigură.
[5] Aparent superfluu, dar în acest caz sugerează vînzarea parțială și nu în întregime a satelor (v. comentariul din text).
[6] V. n. 2.
[7] În textul slav : Никоарѫ.
[8] În textul slav : Гонескоул (Gonescul).
[9] Mai sus : Lincicova.
[10] În textul slav : Виверицѫ.

2.

1670 (7178) ianuarie 15, Iași

† Иѡ Дꙋка воевода, б(о)жїю м(и)л(о)стїю, г(о)сп(о)д(а)ръ Земли Молдавскои. Adecă[1] au venit înnaintea noastră[1] și înnaintea a lor noștri moldovenești boieri, mari și [a] mici, rugătorii noștri, arhimandrit Serapion eg<um>[2]enul și cu tot săborul de la zvîntaa m(ă)n(ă)st(i)re de la Sucevița, unde <este>[2] hramul Învierea Domnului și Dumnez<eului>[2] nostru și ne-au <...>[3] și au cerșut de la noi hotarnic(ă) ca să-ș(i) hotărască[1] satul Lencheuți, ce iast(e) în ținutul Hotinului.

Deci, domniia mea am socotit și am ales pre boiarinul nostru credincios, Costantin Jora pîrcălabul de Hotin, și au mărsu acolo de au strînsu oameni buni din prinpregiur, megiieș(i), anume : Alexandru Mirca de tîrgul de Hotin, și Vasilie Fotenco de acolo, și Cojan de Hrușovăț[1], și Vasilie hotnogul, ficiorul lui Cojan, și Ghiorghii hotnogul de Lencheuț(i), și...[4] popa de acolo, și Dumitrașco hotnogul de acolo, și Pațerina hotnogul de Îm<...>[3] sineți și au hotărît ei hotarul acelui sat din prenpregiur, precum au spus uricele ce au avut svînta m(ă)n(ă)st(i)re de la Alexandru vodă[1] și de la Pătru vodă[1], scriindu în semne ce să începe hotarul acelui sat din apa Nistrului, pre valea în sus ce să cheamă[1] Surșe, cu mori în matca Surșei, pînă[1] din sus de drum și puțin<t>[5]el mai sus, pre cea calea trece Surșe și vin hotarăle Hrușovățului și Vercăuților și din Macareova Luca, ce să cheamă[1] acmu Lencheuți, și a Chelmeștilor, unde iaste sămnu de piiatră[1], direptu [în] înprotiva Hrușovățului și de acolo vine direptu în sus și trece peste drum, la piiatră[1] cea veche, pînă la teiul cel galbîn ; deci teiul nu s-au aflat ce au săpat în pămîntu și s-au aflat rădăcina teiului și s-au pus stîlpu de piiatră[1] acelui loc de teiu într-o moviliț(ă) și de acolo să întoarce la apa Nistrului, pînă în movila cea mare și de acolo pînă la două[1] movilițe ce sîntu mai mici și trece peste drum, mai pe den sus de dumbrăviț(ă) — și acolo iaste sămnu de piiatră[1] — pînă la Troian, la Nistru și din Troian pe apa Nistrului în gios pînă la Troianul cel mar(e) de la Voronoviț și ia în sus din Nistru direptu sîngur Troianul și tréce Hostinețul : de la ustie Troianur(i) pînă la Nistru și puți<n>[5] tel mai gios la o fîntînă[1] ce iaste în țărmurea și matca sîngura <a>[6] Nistrului unde iaste rîpa. Acesta iaste tot hotarul ce mai sus scriem, Vercăuț(i) și Macareova Luca, ce să cheamă[1] ac<m>[2]u Lencheuț(i), precum ne-au arătat și scri<sori>[2] de la boiarinul nostru, Costantin Jora pîrcălabul de Hotin, și de la acei oameni buni, megieș(i) de prinpregiur.

Pentr-acéea, domniia mea am dat și am întărit și am miluit svintei mănăstir(i) Sucéviței, caré scrie mai sus, ca s(ă-i) fie în semne svintei mănăstir(i) și direaptă[1] ocină[1] și moșie acel sat, cu tot venitul, și uric și întăritură[1], neclătit nici rușăit[1], în véci de véci. Și altul ca să[1] nu să[1] améstece préste cartea domnii méle.

ѰѰ Ѿсох, в(ъ) л(ѣ)т(о) (зрон генаріе) еі д(ь)ни.
Бърлъдѣнул вел л(о)г(о)ф(е)т г(и)нл <m.p.>.
<Pe verso-ul filei a doua, o însemnare contemporană> : На Ленковцн, добра барзо ест[7].

Arh. St. Suceava, Documente, I/90. Orig.

EDIȚII : Teodor Balan, *Documente bucovinene*, vol. II, Cernăuți, 1934, p. 33, nr. 1 (rez., cu data de zi : 21) ; *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente. 1393—1849*, București, 1983, nr. 557, p. 189 (rez. dezvoltat, cu descrierea orig.).

[1] În textul chirilic : адекѫ, ноастрѫ, хотъраскѫ, водѫ, кѣмѫ, пънѫ пиѭтрѫ, доѹѫ, фънтънѫ, гълбѫи, дирѣптѫ, очинѫ, ѱнтърнтѹрѫ, рѹшѫит сѫ.
[2] Rupt.
[3] Șters.
[4] Loc alb în orig.
[5] Omis.
[6] Adăugirea noastră.
[7] Pe Lencăuți, este foarte bună.

CONTRIBUȚII PRIVIND ACTIVITATEA INGINERILOR HOTARNICI DIN ȘCOALA LUI GH. ASACHI

DE

D. IVĂNESCU

Gh. Asachi, „al cărui nume îl găsim în toate începuturile intelectuale și industriale ale Moldovei — campion neobosit al inteligenței în timp de jumătate de secol", după caracterizarea exactă a lui Mihail Kogălniceanu, și-a lăsat amprenta personalității în nenumărate și diverse domenii de activitate, ca inginer, arhitect, profesor, publicist, editor, arhivist, literat, istoric etc., de numele său fiind legate atîtea inițiative și reforme, un adevărat reprezentant al renașterii românești. Gh. Asachi a fost unul dintre fondatorii școlii moderne și al presei românești. Ca referendar al învățămîntului din Moldova a întocmit manuale, regulamente, programe analitice și a îmbogățit rețeaua de școli primare și gimnaziale. Împreună cu Gh. Săulescu și V. Fabian a deschis, în 1828, școala elementară și gimnaziul de la Trei Ierarhi din Iași, a condus, în anii 1833—1835, lucrările pentru înființarea Academiei Mihăilene, lui i se datorează prima școală de fete, în 1834 și tot din inițiativa sa a luat naștere la Iași, în 1840, Școala de arte și meșteșuguri.

O activitate de pionierat a desfășurat Asachi pe terenul presei. La 1 iunie 1829 începe editarea primei gazete politice și literare din Moldova, „Albina românească", la care, în 1837, îi adaugă suplimentul „Alăuta românească". În 1839 scoate „Foaia sătească", în 1840 „Icoana lumei", în 1841 „Spicuitorul moldoromân" și în 1858 „Patria". Sînt titlurile celorlalte gazete cărora Asachi le-a fost editor. Institutul Albinei, care însemna, în același timp, editură, tipografie, litografie și ziare, rămîne preocuparea sa predilectă.

Un moment de referință din istoria învățămîntului românesc cît și din opera culturală desfășurată de Asachi poate fi considerat cursul său de ingineri hotarnici.

La începutul secolului XIX, burghezia în dezvotare reclama pregătirea unor cadre cu studii superioare necesare rezolvării intereselor ei economice, tendință manifestată, de altfel, și de intențiile sale de ordin politic. Pe de altă parte, tot în această perioadă, instituțiile judecătorești erau asaltate de numărul mare de *procese pentru stabilirea hotarelor moșiilor boierești, mănăstirești* și răzășești. Întocmirea primelor planuri de moșii, păduri sau alte proprietăți, dezbaterea și fixarea hotarelor de către ingineri specializați în această ramură nu s-au realizat în Moldova decît în primele decenii ale secolului XIX. O mare parte din aceste lucrări sînt opera unora din elevii lui Gh. Asachi care urmaseră cursurile de ingineri hotarnici inițiate de acesta.

Reîntors în țară în anul 1812, Gh. Asachi făcuse în prealabil serioase studii de inginerie la Lemberg, matematica superioară timp de trei ani (1805—1808) cu marele matematician Burg, profesor la Viena, precum și studii de pictură și sculptură la Roma în anii 1808—1812. Cunoștințele serioase dobîndite în timpul studiilor făcute în străinătate se vor arăta deosebit de utile atunci cînd va deschide la Iași cursul de inginerie.

La data sosirii sale la Iași, Asachi observă cu îngrijorare că principalele ramuri de activitate publică erau ocupate de o „ceată de fanarioți". Printre puținele îndeletniciri neacaparate era aceea de hotarnic de moșii, deoarece, afirma el, „aici se cerea nu numai cunoașterea limbii române ci încă și descifrarea vechilor documente" [1]. Doi ani mai tîrziu reușește să-l convingă pe domnitorul Scarlat Calimah

[1] Gh. Asachi, *Autobiografia*, Iași, 1890, p. 9.

de utilitatea înființării la Iași a unui curs de inginerie. În urma recomandării Epitropiei Școalelor, la 15 noiembrie 1813, domnitorul îi aproba cererea [2].

Deschiderea cursurilor [3] în 1814, în cadrul Academiei grecești de la Mitropolia din Iași, de către Gh. Asachi, care preda, în limba română, matematica teoretică cu aplicațiuni practice de geodezie și arhitectură, precum și „trebuincioasa cercetare și deslușire a documentelor de hotare" [4], a avut drept rezultat nu numai pregătirea unor cadre tehnice atît de necesare, dar a însemnat, mai ales, o lovitură dată acelora care susțineau că limba română nu poate fi folosită la predarea învățăturilor înalte. Pentru a facilita înțelegerea cursurilor, Gh. Asachi alcătuiește în limba română manuale de aritmetică, algebră și geometrie, iar după instruirea elevilor cu ample cunoștințe din desenul liniar, topografic și arhitectonic, îi învață să ridice planuri.

La 12 iunie 1818 are loc o expoziție de planuri topografice, de arhitectură și fortificații, urmată de un examen al elevilor, după care la șapte dintre ei li se acordă titlul de inginer [5]. Întreaga asistență, în frunte cu domnitorul, a fost entuziasmată de cunoștințele pe care le aveau proaspeții absolvenți ai acestui curs. Numele lor este trecut în mai multe lucrări de specialitate, este suficient să amintim că dintre ei Dimitrie Bran, Petru Asachi, Fotache Ghețu, Nicolae Mavrodin, Dimitrie Pastia, Scarlat Osvalt s-au dedicat cu multă pasiune acestei profesii. La 20 decembrie 1820 cursul susținut de Asachi se încheie printr-un examen privat al elevilor săi, iar după această dată el n-a mai putut fi continuat, evenimentele ce-au avut loc în anul următor împiedicînd desfășurarea unor asemenea activități [6]. Studiile de specialitate ce s-au publicat dovedesc că acest curs al lui Asachi constituie o formă superioară de învățămînt ce va fi continuată ulterior de Academia Mihăileană din Iași.

Din cauza numărului limitat al inginerilor hotarnici, sau geometri cum se mai numesc în documente, planurile și hotărniciile de moșii erau executate de persoane fără o prealabilă pregătire, ceea ce dădea naștere la o serie de abuzuri și implicit la nemulțumiri. Pentru a pune capăt acestei practici Ministerul de Justiție al Moldovei hotărăște, în anul 1833, ca toți acei care practicau această îndeletnicire să se prezinte la Logofeție „ca să li se facă un examen cuviincios" [7]. Printre cei pezentați la examen se afla și Mihalache Mavrodin, unul din elevii lui Asachi, care, pe baza documentelor prezentate, ce dovedeau activitatea sa în acest domeniu, obține un atestat de la Epitropia Învățăturilor Publice ce-i garanta libertatea de profesie ca inginer hotarnic. Acest atestat vine, totdată, să completeze datele cunoscute pînă acum privind pregătirea elevilor în școala lui Asachi. În cei patru ani cît a durat cursul lui Asachi principalele obiecte erau „aritmetica, algebra, geometria, trigonometria, dreaptă linie și sferică, însămnarea hărților topografice și practice, ridicarea planurilor de locuri și de moșii împreună cu trebuincioasa cercetare și dislușire a documentelor de hotară" [8].

---

[2] *Ibidem, Document relativ la istoria instrucțiunei în Moldova*, în „Icoana Lumei", nr. 24 din 8 decembrie 1865, republicat de T. Codrescu în *Uricarul*, vol. XVI, Iași, 1891, p. 409—412.

[3] În legătură cu deschiderea cursului de ingineri hotarnici vezi : A. D. Xenopol, *Memoriu asupra învățămîntului superior în Moldova*, Iași, 1885, p. 31 ; V. A. Urechia, *Istoria școalelor*, vol. I—IV, București 1892—1901 ; N. Iorga, *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1928 ; C. Andreescu, *De la Academia Mihăileană la Liceul Național*, Iași, 1936, p. 20—130 ; Eugen Lovinescu, *Gh. Asachi. Viața și opera sa*, București, 1927. N. C. Enescu, *Gh. Asachi organizatorul școlilor naționale din Moldova*, București, 1962 ; idem, *Unde a ținut Gh. Asachi cursul de inginerie*, în *SAI*, II, 1957, p. 354—368 ; Gh. Ungureanu, *Gh. Asachi*, în *RA*, nr. 2/1963, p. 253.

[4] Gh. Ungureanu, *Știri inedite despre cursul de inginerie ținut de Gh. Asachi la Școala domnească din Iași*, în *RA*, nr. 2/1963, f. 250—251.

[5] Eugen Lovinescu, *op. cit.*, p. 57.

[6] Buletinul foaiei oficiale, nr. 55 din 14 iulie 1838 ; Gh. Ungureanu, *Știri inedite despre cursul de inginerie...*, p. 251.

[7] Arh. St. Iași, fond Isprăvnicia ținutului Iași, Tr. 629, op. 691, dosar 266, f. 3.

[8] Gh. Ungureanu, *Știri inedite despre cursul de inginerie...*, p. 251 ; vezi și Arh. St. Iași, fond Ministerul de Justiție, tr. 1756, op. 1994—V, dosar 2, f. 259.

Cu toate acestea vechea practică a hotarnicelor făcute de persoane ce nu aveau această calitate va continua, sporadic e drept, și mai tîrziu. În acest sens este adresată, la 20 iunie 1852, reclamația inginerului hotarnic al ținutului Roman, către Ministerul de Justiție, în care se spune, printre altele, că „veți binevoi a cunoaște că în cuprinsul unui ținut nu să poate însărcina cu orice lucrare geometricească decît numai pe geometrul ținutului și precum geometria este o facultate care atîrnă nu de la socotinți, precum pricina de la un judecător, ci numai de la matematică și perfecția meșteșugului..." [9].

Din documentele și planurile topografice aflate în depozitele Arhivelor Statului Iași vom încerca să evidențiem o parte din activitatea depusă de acești specialiști și să menționăm unele din realizările lor.

În anul 1833, cu ocazia aplicării reformei administrative în Moldova, se reduce numărul ținuturilor de la 16 la 13. Pentru întocmirea proiectului de reformă s-au studiat o serie de planuri și hărți și s-au dat o serie de dispoziții inginerilor hotarnici privind întocmirea hărților pentru ținuturi și ocoale. De asemenea s-a alcătuit o comisie pentru punerea în aplicare a proiectului de reformă administrativă. Această comisie era formată din trei persoane din care două, Petru Asachi și Dimitrie Bran, urmaseră cursurile de ingineri hotarnici ale lui Gh. Asachi [10]. Respectiva comisie a avut o contribuție substanțială la punerea în practică a acestei reforme.

În anul 1840 se înființează Comitetul pentru hotărnicirea moșiilor domnitorului Moldovei, Mihail Sturza, cu această lucrare fiind însărcinat aga Petru Asachi. Din materialele documentare aflate în fondul Secretariatul de Stat rezultă că Petru Asachi în respectiva lucrare s-a folosit de un „nou și lesnicios metod" ale cărui rezultate remarcabile l-au făcut pe domnitor să ordone tipărirea lucrării în cîteva exemplare ca să poată servi de model pentru proprietarii ce ar dori să-și statornicească hotarele moșiilor lor [11].

O altă mențiune privind activitatea lui Petru Asachi, fratele celui care a condus cursul de ingineri hotarnici, o găsim pe un plan din 1841 executat de inginerul de origine austriacă Leon von Braun. Pe acest plan apare semnătura lui Petru Asachi care dă un plus de autenticitate lucrării întocmite de inginerul austriac pentru că ea este trecută după următoarea afirmație : „după ace cu amăruntul cercetare și ispitire atît a sămnelor și măsurilor înființate prin regulile geometricești, găsindu-se planul de față întocmai cu starea locului, s-a adeverit" [12]. Una din cele mai vechi lucrări ale sale este însă o colaborare, din februarie 1819, cu un alt elev al cursului de ingineri, Dimitrie Pastia, la cererea hatmanului Constantin Palade Bogdan, proprietar al moșiei Bărgăbani din jud. Neamț [13]. Partea întocmită de Petru Asachi constituie o precizare asupra întinderii moșiei și echivalența prețului în lei, după un prealabil calcul matematic, față de vechea hotarnică. La finele calculelor P. Asachi iscălește „teoretic și practic inginer" și precizînd data și locul întocmirii „la liceumul Iașului în 20 februarie 1819". Partea a doua a lucrării este întocmită de celălalt cursant al lui Gh. Asachi, Dimitrie Pastia, și reprezintă planul topografic al moșiei mai sus amintite. Utilizînd măsurătorile efectuate de serdarul Mihai Teneti și folosindu-se de regulile învățate, întocmește un plan topografic ce depășește ca execuție rudimentarele lucrări ale vechilor hotarnici. Planul poartă în chenar următoarea notă „plan topograficesc al moșii măsurate prin dumnealui sărdarul Mihai Teneti și copiat de d-lui Pastia școlariu geometru în teorie, practică, al liceumului din Iași, 1819 februarie" [14].

Un altul din planurile lui Pastia, întocmit cam în aceeași perioadă, este o copie din 8 decembrie 1820 după planul inginerului Kinel și reprezintă mai multe moșii printre care Șerbănești, Mercești, Călpeni etc. Planul, făcut la scara de 1/1 000 stînjeni, poartă aceeași interesantă mențiune : „copiat de Dimitrie Pastia,

---

[9] Arh. St. Iași, fond Ministerul de Justiție, Tr. 1756, op. III, 1992, dosar 679, f. 109.

[10] *Ibidem*, fond Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 311, f. 226.

[11] *Ibidem*, dosar 714, f. 2.

[12] *Ibidem*, „Colecția de planuri, hărți și desene de arhitectură", nr. 1.

[13] Gh. Ungureanu, *Documente inedite*, în „Cronica", nr. 37 din 22 octombrie 1966.

[14] *Ibidem*.

şcolar la matimaticeştele ştiinţi ale liceumului din Iaşi" [15]. Din anul 1827, de la acelaşi autor, ne-a rămas planul întocmit pentru diferitele proprietăţi din oraşul Iaşi [16], cartierul Copou. O lucrare interesantă deoarece conţine, printre altele, o legendă care explică străzile şi locurile din această parte a Iaşului la anul amintit. Înainte de a trece în revistă şi alte lucrări executate de elevii lui Gh. Asachi, informaţia documentară comentată ne obligă să reţinem două lucruri şi anume: locul în care se desfăşurau cursurile, „liceumul din Iaşi", şi faptul că pe durata lor elevii erau familiarizaţi cu lucrările topografice.

Aşa după cum reiese din materialele de arhivă, o prezenţă foarte activă în acest domeniu o are Fotache Gheţu. De la el păstrăm un număr însemnat de planuri, rod al unei intense activtăţi desfăşurate în calitate de inginer hotarnic al ţinutului Iaşi. Vom încerca să aducem în discuţie doar cîteva dintre ele, care ni s-au părut mai semnificative, în ordinea cronologică a întocmirii lor de către autor.

Inginer şi profesor al Şcolii publice din Iaşi, după cum se intituleazâ pe unul din planurile [17] sale, întocmit la 17 iulie 1835, lucrările lui Fotache Gheţu, cu puţine excepţii, reprezintă, în majoritatea cazurilor, locuri din ţinutul Iaşi. În afară de planul amintit, ce prezintă unele proprietăţi şi străzi din apropierea bisericii Sf. Toader din Iaşi, un altul este planul [18] moşiilor Spinoasa şi Erbiceni din ţinutul Iaşi, ce poartă data de 10 august 1840, întocmit la scara de 1/1 000 stînjeni gospod. Lucrarea e făcută din porunca Divanului de Apel al Ţării de Sus în urma diferendului apărut între vornicul Lascăr Cantacuzino, spătarul Ioniţă Coroi şi una din mănăstirile închinate Sf. Mormînt.

Un alt plan [19], operă a lui Fotache Gheţu, este acel făcut la 2 iunie 1845 pentru proprietăţile din jurul Tg. Frumos, ţinutul Iaşi, ale mănăstirii Sf. Spiridon. Ca şi planul prezentat anterior şi acesta se distinge printr-o execuţie ireproşabilă, conţinînd toate datele unei astfel de lucrări.

Din acelaşi an, 1845 luna august 1, şi reprezentînd tot o proprietate boierească, este planul [20] moşiei Schineni din ţinutul Iaşi aparţinînd mănăstirii Golia, ridicat la scara de 1/900 stînjeni gospod. Din cercetarea altor materiale documentare rezultă că clucerul Fotache Gheţu, în 1844, face hotarnica [21] moşiei Buznea a vornicesei Balaşa Catargi precum şi a unei moşii pe care mănăstirea Sf. Spiridon din Iaşi o avea în jurul Tg. Frumos. Iar un an mai tîrziu, în 1845, acelaşi inginer se plîngea Secretariatului de Stat al Moldovei împotriva căminarului Filip Scorţescu care încercase să-l împiedice a-şi exercita funcţiunea în diferite comisii de măsurare a moşiilor împresurate. Astfel, în conflictul de împresurare a moşiei Albeşti, proprietatea comisului Mihăiţă Danu, de către moşia Scorţeşti, proprietatea căminarului F. Scorţescu, ultimul a căutat să-şi impună arbitrul său, pe căminarul Neculai Istrati, fără încuviinţarea Divanului Apelativ, şi nereuşind a atacat pe oamenii care-i aduceau instrumentele inginereşti [22].

Informaţii documentare bogate se găsesc şi despre activitatea desfăşurată de inginerul Scarlat Osvalt. El a profesat un timp foarte îndelungat în ţinutul Neamţ pentru care de altfel a şi făcut planul topografic.

La 19 aprilie 1835 voievodul Mihail Sturza a dat un hrisov în urma judecăţii Episcopiei Roman cu tîrgoveţii din acel oraş pentru drepturile pe care cei din urmă le aveau în moşia tîrgului care a fost domnească. Printre documentele prezentate de Episcopia Roman în procesul cu obştea tîrgoveţilor din Roman este şi o „hartă iconomicească — adică un plan — făcută de inginerul Scarlat Osvalt arătătoare măsurii a tot locul locuit şi nelocuit, fălcească" [23]. Numele lui Osvalt mai apare şi cu ocazia jalbei din 8 ianuarie 1857 făcută către Cămăcămie de către obştea răzeşilor din Piatra Neamţ. În ea se arată asupririle ce suferă din partea

---

[15] Arh. St. Iaşi, „Colecţia de planuri, hărţi şi desene de arhitectură", nr. 54.
[16] *Ibidem*, nr. 14.
[17] *Ibidem*, nr. 164.
[18] *Ibidem*, nr. 296.
[19] *Ibidem*, nr. 474.
[20] *Ibidem*, nr. 128.
[21] Idem, Secretariatul de Stat al Moldovei, dosar 1129, f. 1—24.
[22] *Ibidem*, dosar 1323, f. 1—8.
[23] *Documente privitoare la istoria economică a României. Oraşe şi tîrguri, Moldova.* Seria A. vol. II, Bucureşti, 1960, p. 191.

Anei Balș stăpîna moșiei Mărăței. Printre cei care semnează reclamația se află și Scarlat Osvalt, „gheometru“ [24].

Înainte de a încheia succinta prezentare a activității desfășurată de elevii lui Gh. Asachi vom trece în revistă și cîteva din planurile executate de Scarlat Osvalt. Unul din planurile [25] sale, care poartă data de 12 iulie 1843 și reprezintă moșiile Motocani și Grozești din ținutul Neamț, exprimă calitățile de care dădea dovadă alcătuitorul lui. Prezentarea formelor de relief printr-un colorit expresiv, precum și folosirea tuturor mijloacelor de tehnică a planului, înseamnă, în același timp, și „ținuta“ artistică și o însușire temeinică a secretelor profesionale. Planul este întocmit la scara 1:500 stînjeni gospod. Tot în 1843, iulie 24, pentru aceleași moșii din ținutul Neamțului, amintite mai înainte, mai există un plan [26] întocmit de Scarlat Osvalt. În afara faptului că ultimul e făcut la scara de 1/2 000 stînjeni gospod, el mai conține și o serie de date privind suprafața țarinei, silиștelor și codrilor — măsurate în funii, pași și palme — din cuprinsul celor două moșii. Aceste moșii, Motocani și Grozești, aparțineau, după cum reiese din cele două lucrări, agăi Grigore Crupenschi. Ultimul plan are înșirate, în mod cronologic, datele documentelor de proprietate, cel mai vechi fiind din 1752. Ambele planuri au fost executate pentru a se stabili hotarul celor două moșii cu proprietățile mănăstirei Tazlău din ținutul Neamț.

Doi ani mai tîrziu, în iulie 1845, căminarul Scarlat Osvalt, în calitatea sa de geometru al ținutului, executa hotarnica moșiei Zănești, ținutul Neamț, proprietate a mănăstirii Sf. Mormînt precum și a celei vecine ei, Roznova, proprietate a casei hatmanului A. Rosetti Roznovanu. Pentru ambele întocmește și planurile topografice [27].

În 1854 noiembrie 26, după ce servise în calitate de inginer hotarnic al ținutului Neamț timp de 26 de ani consecutiv, Scarlat Osvalt adresa Ministerului de Justiție rugămintea de a-i rezolva situația materială pentru că „arta inginerească au rămas cu totul nelucrătoare neputîndu-se pînă la agonisi nici pîinea de toate zilele“. Rugămintea sa era justificată de munca de pînă atunci deoarece, spune el, „am jărtfit statului în arta de gheometru de la anul 1828 pînă astăzi (1854), cînd încă tot mă găsesc ocupînd postul de gheometru al ținutului Neamț, iar mai cu seamă măsurarea și linierea drumurilor ce am făcut în toată țara la anul 1848 după însărcinarea ce am avut din partea guvernului de atunci“ [28].

Aceștia sînt doar cîțiva dintre elevii lui Gh. Asachi a căror prezență, pe o durată mai lungă de timp ca ingineri hotarnici, este atestată de documentele de arhivă. Dar specializarea în acest domeniu nu se încheie aici. Nu după mult timp de la deschiderea cursurilor Academiei Mihăilene, în anul școlar 1837—1838, printre profesorii noi numiți se află și Alex. Costinescu la catedra cursului de inginerie civilă [29].

Datorită condițiilor social-economice, a afirmării tot mai evidente a noi clase, burghezia, care era interesată în dezvoltarea industriei, aceste cursuri inginerești iau amploare iar în cadrul lor observăm diferite specializări. În programul de studii *pe anul 1842 al Academiei Mihăilene întîlnim cursuri de ingineri constructori*, lucrări publice, ridicări de planuri, chimie, mecanică aplicată, mine [30]. Trebuie, de asemenea, arătat că datorită măsurilor luate și prin Regulamentul Organic, pentru oprirea proceselor de împresurare, se dă și cu această ocazie un impuls lucrărilor de topografie în așa măsură încît în jurul anului 1850 Moldova era aproape în întregime ridicată în plan.

După terminarea cursurilor de ingineri hotarnici Gh. Asachi nu va renunța definitiv la această activitate, lucru dovedit de documente. În calitatea sa de referendar al învățăturilor publice din Moldova el va încuraja pregătirea unor spe-

---

[24] *Ibidem*, p. 414—417.
[25] Arh. St. Iași, „Colecția de planuri, hărți și desene de arhitectură“, nr. 414.
[26] *Ibidem*, nr. 390.
[27] *Ibidem*, colecția „Documente“, P. 145/46.
[28] *Ibidem*, fond Ministerul de Justiție, Tr. 1756, op. IV—1995, dosar 72, f. 286.
[29] N. C. Enescu, *Gh. Asachi organizatorul școlilor naționale din Moldova*, București, 1962, p. 80.
[30] I. Brăescu, *Măsurătoare pămîntului la români*, București, 1913, p. 42.

cialiști în acest domeniu. În 1835, într-o adresă [31] a Epitropiei Învățăturilor Publice, scrisă și semnată de Gh. Asachi, către Miliția Pământească, el solicita numele ofițerilor și cadeților care doreau să urmeze noul curs de inginerie înființat la Academia Mihăileană. De asemenea, în calitate de arhivist al statului a adunat la instituția pe care o conducea un număr însemnat de mărturii hotarnice, planuri și hărți.

Gh. Asachi, prin cursul său de inginerie, pe lîngă faptul că a pregătit specialiști într-un domeniu atît de necesar la acea vreme, a dat și o puternică lovitură sistemului de învățătură în limba greacă, dovedind că „paradosirea (predarea) învățăturilor înalte în limba românească constituie un metod mai lesnicios". Despre acest curs Gh. Asachi vorbea ca despre „primul triumf a instrucțiunei în limba națională" [32], iar rezultatele lui practice dovedesc că absolvenții acestuia au devenit buni profesioniști ce au format o adevărată școală în această ramură a ingineriei.

[31] Arh. St. Iași, fond Miliția pământească, tr. 796, op. 906, dosar 455, f. 2.
[32] Gh. Asachi, *Question de l'instruction publique en Moldavie*, 1858, p. 10

CONTRIBUȚII LA *BIBLIOGRAFIA ISTORICĂ A ROMÂNIEI*

DE

ALEXANDRU STĂNCIULESCU-BÎRDA

Bibliografiile constituie azi instrumente de lucru de neînlocuit pentru fiecare cercetător ori om de cultură, indiferent de domeniul său de cercetare sau interes. Explozia informațională din zilele noastre, bogăția documentară fără precedent, extinderea cercetărilor, înmulțirea studiilor și articolelor din toate sectoarele pun pe omul contemporan în imposibilitatea de a mai ține, pe cont propriu, pasul cu toate cuceririle activității umane. O tot mai mare specializare, în vederea aprofundării problemelor abordate, a făcut ca personalitățile de formație și cu preocupări enciclopedice să fie tot mai rare.

Necesitatea bibliografiilor se resimte în domeniul istoriei mai mult decît în multe altele, atît la noi în țară, cît și în străinătate. Istoria, poate mai mult decît oricare disciplină a spiritului și activității umane, îngemănează trecutul cu prezentul. Dacă uneori interpretarea fenomenelor istorice diferă după timp, loc, interese ori alte criterii de referință, izvoarele istorice autentice interesează oricînd și oriunde.

La noi în țară s-a făcut mult în domeniul atît al istoriei, cît și al bibliografiilor istorice, fără a se putea răspunde însă tuturor deziderateloc. Dovadă este faptul că pînă în prezent nu avem o bibliografie istorică completă a perioadei 1900—1944, că numeroase reviste de profil sau cu preocupări istorice nu au bibliografii, care ar putea înlesni munca cercetătorilor. Este și cazul revistei „Biserica Ortodoxă Română", cunoscută și prin preocupările sale umaniste destul de diversificate, în special prin cele cu profil istoric. În 110 ani de apariție (1874—1984), pentru care am elaborat bibliografia ce urmează, revista a publicat circa 15 000 de materiale cu profil istoric, dintre care aproximativ două părți privesc numai istoria românească. Interesul cercetătorilor pentru această adevărată „bibliotecă de istorie" românească este astfel îndreptățit. În această revistă au publicat autori de renume ai istoriografiei românești, precum : Ion Barnea, Dumitru Bălașa, Șt. Berechet, C. Bobulescu, T. Bodogae, Damian P. Bogdan, Alexandru Ciurea, Gabriel Cocora, Ioan Gh. Coman, Nicolae Corneanu, Radu Crețeanu, Gheorghe Crônț, Gheorghe Cunescu, Dragomir Demetrescu, Nicolae Dobrescu, Ghenadie Enăceanu, Alexandru Elian, Constantin Erbiceanu, Constantin C. Giurescu, Petre Gîrboviceanu, I. Ionescu, Nicolae Iorga, Al. Lapedatu, Ioan Lupaș, Paul Mihail, I. Mihăilescu, Gheorghe Moisescu, P. P. Panaitescu, Mircea Păcurariu, Antonie Plămădeală, Teodor M. Popescu, Victor N. Popescu, George Potra, Ioan Rămureanu, Petru Rezuș, Aurelian Sacerdoțeanu, Iuliu Sacriban, Tit Simedrea, Dan Simonescu, Dumitru Stăniloae, Nicolae Stoicescu, Niculae Șerbănescu, Melchisedec Ștefănescu, Emil Vîrtosu, Nestor Vornicescu și mulți alții. Au fost publicate documente, manuscrise, descrieri de călătorii, articole, studii, recenzii și notițe bibliografice.

În cele ce urmează vom indica — pe parcursul mai multor numere și în ordinea alfabetică a autorilor — materialele de interes istoriografic[1].

---

[1] Pentru materialele de profil teologic, a se vedea Al. Stănciulescu-Bîrda, *Bibliografia revistei „Biserica Ortodoxă Română" (1874—1984)*, în *BOR*, CV, 1987, 1—2, p. 111—143 și nr. urm.

I. ISTORIA UNIVERSALĂ

1. BERECHET, Ştefan, *Apologia lui Chiril Lucaris.* An. XXXV (1911), 8 (nov.), p. 943—950.

Text (reluare după „Revue internationale de Théologie", XIV, 1906, nr. 53 (ian.-mart., p. 327—330 şi comentarii la apologie (1634, dec. 4).

2. CRONŢ, Gh., *Mitropolitul Gherman al Sardelor* Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλούγους Κωνσταντινοπόλεως (Contribuţie la listele patriarhale din Constantinopol), în „Ὀρ θοδοξία", X (1935), p. 231—243, 312—320, 356—365, 411—418, 450—458. 494—502, XI (1936), p. 38—45, 55—62, 86—95, 138—145. An. LIV (1936), 1—2 (ian.-febr.), p. 138—139; 3—4 (mart.-apr.), p. 268 *(Recenzie).*

3. Idem, *H. Iliades,* Ἀνέκδοτος ἐγκύκλιος Ἱερεμίου τοῦ β' πατριάρχου κ-πόλεως (O enciclică inedită a Patriarhului Constantinopolului, Ieremia al II-lea), în „Ἐκκλησιαστικος φάρος", XXIX (1936), fasc. 3, p. 343—349. An. LIV (1936), 11—12 (nov.—dec.), p. 779.

4. DEMETRESCU, Drag., *Inscripţiuni monumentale.* An. XXXIX (1916), 12 (mart.), p. 1321—1322.

Inscripţii cu caracter istoric de la Mînăstirea Ebsdorf.

5. Idem, *Două epistole memorabile şi relatarea lui Iosif Flavie.* An. XXXVII (1914), 11 (febr.), p. 869—875.

Aspecte istorice privind secolul I e.n.

6. D[UDU], V., *Furtul documentelor.* An. LIV (1936), 5—6 (mai—iun.), p. 350.

7. E[RBICEANU], C., *Scrierea ieroschimonahului arhim. Chiriac Romniceanu.* An. XII (1889), 11 (febr.), p. 782—789.

Necrolog la moartea patriarhului Grigore al Constantinopolului, ucis de către turci.

8. Idem, *Un manuscript grecesc al lui Hrisant, patriarhul Ierusalimului (Necunoscut în literatura greacă pînă acum).* An. XIV (1890), 5 (aug.), p.423—428.

Viaţa lui Hrisant Notara. Manuscrisul se referă la viaţa de curte de la Constantinopol, după scrierile lui Curopalat Metafrast. De asemenea, are o serie de menţiuni cu privire la evenimente mai importante din Principatele Române (1752—1759).

9. EUGENIU şi ANTIPA, *Un catalog de manuscrise intetulat* „Κατάλοιπα" An. XXV (1901), 1 (apr.), p. 102—105.

Catalogul manuscriselor Patriarhiei din Ierusalism.

10. IONIŢĂ, Viorel, *Rudolf Riedinger, Die Präsenz — und Subscription-listen des VI oecumenischen Konzile (680—681) und der Papyrus Vind. G. 3* (München, 1979). An. XCIX (1981), 7—8 (iul.-aug.), p. 918—920 *(Recenzie).*

11. MAISESCU, Gh. I., *Evang. I. Sarami.* Ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἡρακλείας Ἰγνατίου (Din corespondenţa mitropolitului Ignatie al Ieraclieii) în „Ἐκκλ Φάρος", XXXII (1933), p. 543—553. An. LII 1934), 1—2 ian.—febr.), p. 127 *(Recenzie).*

12. Idem, *Gh. Deligianni,* Ἐπιστολαὶ ἐκ τῆς ἀνεκδότου αλληλογραφίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχου Καλλινίκου Γ' τοῦ ἐκ Ζαγορᾶς (Scrisori din corespondenţa inedită a patri arhului ecumenic Calinic al III-lea din Zagora), în „Ἐκκλ. Φάρος", XXVII (1934), t. XXXII, p. 28—43. An LII (1934), 11—12 (nov.—dec.), p. 812—813.

13. Idem, *N. I. Giannopulos,* Ἐπισκοπικοὶ κατάλογα Θεσσαλίας *(Cataloage episcopale al* Tesaliei), în „Θεολογία", XI (1933), p. 329—342; XII (1934), p. 125—141. An. I I (1934), 11—12 (nov.—dec.), p. 813 *(Recenzie).*

14. Idem, *Mitrop. Gherman al Şardelor,* Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐκκλησιῶν Κρήτης, Δωδεκανήσου καὶ τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν νήσων (Cataloagele episcopale ale bisericilor Cretei, Dodecanezului şi celorlalte insule greceşti), în „Ἐκκλ. Φάρος", XXVIII (1935), t. XXXIV, p. 80— 89, 292—316. An. LIII (1935), 7—8 (iul.—aug.), p. 424—425 *(Recenzie).*

15. Idem, *Ion Dinu, Un document antimontanist anonim,* în „Tomis", XIII (1936), 6—7 (iun.—iul.), p. 188—195 *(Recenzie).*

16. Idem, *Ghenadie al Hliopolei,* Ἐπιστολαὶ τοῦ πατριάρχου Ἀντιοχείας Σιλβέστρου (Scrisori ale patriarhului Antiohiei, Silvestru), în „Ἑλληνικά", VIII (1935), p. 239—245. An. LVI (1938), 1—4 (ian.—apr.), p. 130 *(Recenzie).*

17. Idem, *Gherman al Şardelor,* Συμβολὴ εἰς τοῖς πατριαρχικοὺς καταλόγους Π-πόλεως (Contribuţie la cataloagele patriarhale din Constantinopol), în „Ὀρθόδοξια", XII (1937), p. 274—283, 309—318, 336—344, 369—374. An LVI (1938), 1—4 (ian.—apr.), p. 130 *(Recenzie).*

18. M[OISESCU, I.]. *Ioan N. Carmires*, Μητροφάνης ὁ κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία αὐτου (Mitrofan Critopulos și corespondența sa inedită) (Atena, 1937). An LV (1937—, 7—10 (iul.—oct.), p. 568—570 *(Recenzie).*

19. Idem, *K. Amantos*, Οἱ προνομιακοὶ ὁρισμοὶ τοὺ μουσουλμενισμου ὑπέρ τῶν χριστιανῶν(Hotărîrile prin care se acordă privilegii creștinilor de către musulmani), în „Ἑλληνικά", an. IX (1936), p. 103—166. An. XV (1937), 11—12 (nov.—dec.), p. 719—724 *(Recenzie).*

20. PISAROV, B., *S. Matici*, Писмо Гаврилово о Лутеру (Петстогодишњица Гавриловог писма (Scrisoarea lui Gavril despre Luter. Cinci sute de ani de la data acestei scrisori). în „Богословље", an. IX (1934), p. 5—17. An. LIII (1935), 1—2 (ian.—febr.), p. 109 *(Recenzie).*

21. POPESCU, Emilian, *Thomas Drew-Bear, Nouvelles inscriptions de Phrygie* (Zutphen, 1978). An. XCIX (1981), 1—2 (ian.—febr.), p. 254—255 *(Recenzie).*

22. POPESCU, Emilian, RĂDULESCU, Mihai, *Obiectivele colecției „Sources Chretiennes"*. An. XCIX (1981), 3—4 (mart.—apr.), p. 274—283.

Fondatorul colecției și obiectivele sale. Caracteristicile colecției. Concluzii.

23. (Redacția), *Date interesante*. An. XV (1891), 7 (oct.), p. 51.

Scrisoarea lui Publius Lentulus, guvernatorul Iudeii, trimisă Consiliului Imperial Roman, în care sînt numeroase date istorice privind secolul I e.n. Scrisoarea a fost găsită în arhivele Quirinalului din Roma.

24. SAMURIANU, Gh. *Hrisovul de danie făcută mînăstirii Smotrici*. An. XIII (1889), 8 (nov.), p. 449—450.

Hrisovul de danie al principuelui Poloniei, Alexandru Koriatovici, dat la 1375 mănăstirii românești Smotrici de lîngă Camenița.

25. Idem, *Un hrisov de danie alp rincipelui Iuriu de Kelm*. An. XIII (1889), 8 (nov.), p. 451—452.

Principele Iuriu al Galiției face o danie în 1376 episcopiei de Kelm (Galiția).

26. S[IMEDREA], Tit, *Celina Osieczkowska, Note sur la Rossianus 251 de la Bibliothèque Vaticane*, în „Byzantion", an. IX (1934), p. 261—268. An. LIII (1935), 7—8 (iul.—aug.), p. 428 *(Recenzie).*

Manuscrise din sec. X—XI, cuprinzînd corespondența lui Ioan Scăraru cu Ioan din Raith.

27. Idem, *Alexandre Soloviev, Les Diplomes gresc de Menoikeon, atribues aux souverains byzantins et Serbes*, în „Byzantion", IX (1934), p. 297—325. An. LIII (1935), 7—8 (iul.—aug.), p. 429. *(Recenzie).*

28. Idem, *Germaine Rouillard ., Paul Collemp, Actes de Lavra* (Paris, 1937). An. LV (1937), 11—12 (nov.—dec.), p. 718—719. *(Recenzie).*

29. S[IMIONOV], S., *Ivan Goșev*, Стари записки и надписи (Însemnări și inscripții vechi), in „Anuar. Fac„ Teolog. Sofia", vol. XIII (1935—1936), p. 1—58. An. LV (1937), 5—6 (mai—iun.), p. 370. *(Recenzie).*

30. Idem, *Iv. Snegarov*, Стармятъ търновски цъвконень пидексъ (Codicele vechi bisericesc din Tîrnovo), în „Anuar, Fac. Teolog. Sofia", t. XIII (1935—1936), p. 58—74. An. LV (1937), 5—6 (mai—iun.), p. 371 *(Recenzie).*

31. T[ĂNĂSESCU], N., *Patriarhul Timoteiu (Themelis) al Ierusalimului*, Νέον χειρογραφον τοῦ Νεῖλου Δοξαπατρῆ περί τῆς τάξεως νῶν πέντε Πατριαρχῶν Θρόνων (Noul manuscris al lui Nil Doxopatri despre ordinea tronurilor patriarhicești), în „Νέα Σιών", 1939, fasc. II. An. LVII (1939), 9—10 (sept.—oct.), p. 705—707. *(Recenzie).*

II. ISTORIA ROMÂNILOR

1. *Documente, inscripții și însemnări*

32. A[NGHELESCU], P. (Pr.), *Virgiliu P. Arbore, Însemnări culese de pe marginea cărților bisericești din orașul Focșani*, în „Milcovia", II, 2, p. 237—247; III, 1—2 p. 53—66; IV, 1—2, p. 54—64. An. LIII (1935), 7—8 (iul.—aug.), p. 418. *(Recenzie).*

33. Idem, *Inscripția falsă de la mînăstirea Bacicovo și aducerea moaștelor Sfintei Filofteia în țară*. An. LIV (1936), 1—2 (ian.—febr.), p. 14—41.

Istoricul problemei. Izvoare. Inscripția de la Bacicovo (autenticitate falsă). Moaștele Sf. Filofteia nu au fost aduse la Argeș de la Vidin între anii 1395—1404 în timpul lui Mircea cel Bătrîn. Problemă controversată. Concluzii.

34. BALAUR, D., *N. C. Tomescu, Diferite știri din arhiva Consiliului Eparhial* (...). An. LII (1934), 11—12 (nov.—dec.), p. 815; LIV (1936), 5—6 (mai—iun.), p. 396 *(Recenzie).*

35. Idem, *Documentele Rînzenilor*. An. LIV (1936), 5—6 (mai—iun.), p. 373—404. Bibliografia problemei. Fondul documentar al satului Rînzeni-Moldova (sec. XV—XVI). Comentarii cu privire la întemeierea satului Rînzeni. Documente monografice. Biserica din Rînzeni. Concluzii.

36. BĂLAȘA, D., *Cartea de Aur sau pomelnicul ctitoricesc al bisericii „Sfîntul Gheorghe" din Rm. Vîlcii: 1681—1935*. An. LXXXV (1967), 1—2 (ian.—febr.), p. 145—162.

37. BĂRBULESCU, C., *I. I. Roman, Un document românesc scris la Brașov în secolul al XVI-lea*, în *SAI*, XI (1968), p. 263—264. An. LXXXVII (1969), 5—6 (mai—iun.), p. 632—634 *(Recenzie)*.

38. BECESCU, Benedict, *Adresă către episcopul de Argeș, Ghenadie II, cu privire la serviciul sanitar gratuit, pe care acesta-l înființase în Curtea de Argeș*. An. XV (1891), 8 (nov.), p. 667—668.

39. BERECHET, Șt., *Catagrafia Episcopiei Argeșului în 1808*. An. XL (1922), 9 (iun.), p. 678—686.

40. Idem, *Noi materiale privind Mitropolia Proilaviei*. An. XLII (1924), 5 (mai), p. 263—269.

Bibliografia problemei. Documente privind trecutul și ierarhii mitropoliei.

41. *Idem, Documente din secolul al XVIII-lea privind Moldova*. An. XLIII (1925), 1 (ian.), p. 35—42.

42. Idem, *Un nou document privitor la reformele bisericești ale lui Alexandru Ioan Cuza*. An. XLIII (1925), 2 (febr.), p. 75—78.

Scrisoarea lui Nicolae Rosetti Roznoveanuu către mitropolitul Filaret al Moscovei privitor la secularizare (1864, dec. 2).

43. Idem, *Documente (...) privitoare la moșiile Episcopiei Hușilor*. An. XLII (1925), 4 (apr.), p. 205—209.

44. Idem, *Documente slave (...)*. An. XLIV (1926), 3 (mart.), p. 113—115. Importanța și rolul documentelor slave pentru istoria națională și bisericească a românilor. Prezentarea a 21 documente privitoare la Mitropolia Proilaviei, mitropolitul Dosoftei, Vasile Lupu, Grigore Ghica, Alexandru cel Bun, Ștefan II, fiul lui Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare,. Petru Rareș, Iancu Sasu, Iliaș Vodă, Alexandru Lăpușneanu, Bogdan IV, Ieremia Movilă, Constintin Movilă, Radu Mihnea, Ștefan Tomșa, Alexandru Iluiaș, Istrate Dabița și Antioh Cantemir.

45. Idem, *Un document de la Macarie Ieromonahul, alcătuitorul Psaltichiei românești din 1822*. An. LXVI (1948), 3—4 (mart.—apr.), p. 154—158.

Bibliografia lui Macarie. Opera. Documentul se referă la tipărituri.

46. BODOGAE, T., *Documente inedite privitoare la Institutul Teologic din Transilvania*. An. XC (1972), 11—12 (nov.—dec.), p. 1217—1226.

Documente privitoare la bursierii români din străinătate din vremea lui Andrei Șaguna.

47. BOGDAN, Damian P., *Inscripții rusești și ucrainiene din anii 1494—1805 aflate pe teritoriul R. P. România*. An. LXXVII (1959), 11—12 (nov.—dec.), p. 1018—1025.

48. B[OROIANU], D. C., *Nico Costarciuc, Stifterrecht und Kirchenpatronat im Furstentum Moldau und in der Bukowina*. An. XXXI (1908), 10 (ian.), p. 1204—1205.

49. BOTEZ, Al. A., *O scrisoare inedită a lui Mihai Viteazul către patriarhul Alexandriei, Meletie Pigas*. An. LXXXIII (1965), 5—6 (mai—iun.), p. 584—592.

50. BULAT, T. G., *Două scrisori*. An. XXXVI (1912), 2 (mai), p. 196—198. Prezentarea și textul a două scrisori din 1847 privind bursierii români din Rusia.

51. Idem, *Din corespondența episcopului de Buzău, Dionisie Romano*. An. XXXVII (1914), 10 (ian.), p. 780—788.

Prezentare și transcriere a opt scrisori schimbate între episcopul Dionisie Romano și Gavriil Munteanu (dascăl brașovean), I. Costinescu (autor de dicționare), Socec (tipograf și editor), G. Ioanid (tipograf și editor), D. Krețulescu (colonel), I. G. Valentineanu (luptător în 1848) și episcopul Melchisedec Ștefănescu în perioada 1856—1868.

52. Idem, *Averea Episcopiei Argeșului în anul 1843*. An. XL (1922), 7 (apr.), p. 546.

Însemnări și documente.

53. Idem, *O carte de diaconie de la fostul episcop de Rîmnic, Nectarie, ajuns mitropolit (1810, sept. 18).* An. XLI (1923), 5 (febr.), p. 376—377.

54. Idem, *O scrisoare de la Matei Millo către mitropolitul Veniamin Costache.* An. LXIV (1946), 10—12 (oct.—dec.), p. 536—537.

Matei Millo roagă pe mitropolit să intervină pentru a se reveni asupra hotăririi guvernului de a se reduce subvenția acordată de la bugetul statului surorilor sale.

55. Idem, *Din istoria Bucureștilor.* An. LXXX (1962), 5—6 (mai—iun.), p. 540—542.

Recenzie la G. Potra, *Documente privitoare la Istoria orașului București, 1594—1821* (București, Editura Academiei, 1962).

56. Idem, *Hrisovul mitropolitului Antim Ivireanul pentru schitul din Gherghița.* An. XCII (1974), 11—12 (nov.—dec.), p. 1401—1402.

57. Idem, *Știri documentare despre mînăstirea Argeșului în timpul domniei lui Matei Vodă Basarab (1632—1654).* An. XCIII (1975), 3—4 (mart.—apr.), p. 360—370.

58. Idem, *Din corespondența mitropolitului Iosif Naniescu al Moldovei (1875—1902).* An. XCIII (1975), 7—8 (iul.—aug), p. 944—961.

59. Ibidem, *Din corespondența lui Nicolae-Nifon Bălășescu cu Gheorghe Barițiu înainte și după anul 1848.* An. XCVI (1978), 7—8 (iul.—aug.), p. 821—843.

60. BURADA, Teodor T., *Documente privind relațiile dintre moldoveni și evrei la 1837.* An. XXXV (1911), 2 (mai), p. 186—198.

61. Idem, *Act de săpare de temelie.* An. XXXVI (1912), 2 (mai), p. 207—208.

Document privind biserica românească din Ierusalim (1912, mart. 21).

62. CARATAȘU, Mihail, *Cîteva scrisori inedite ale patriarhului Hrisant al Ierusalimului adresate „Companiei grecești" din Sibiu.* An. C (1982), 3—4 (mart.—apr.), p. 380—393.

63. CERNOVODEANU, Paul, CARATAȘU, Mihail, *Din corespondența lui Constantin Vodă Brîncoveanu cu cărturarii greci Ioan și Ralachi Carțofil.* An. XCIII (1975), 9—10 (sept.—oct.), p. 1139—1154.

Text și prezentare a 18 scrisori. Foto. 2 buc.

64. CIUREA, Al. I., *Acad. D. Prodan, Supplex Libellus Valachorum* (Bucuresti, Editura Științifică, 1967). An. LXXXVII (1969), 11—12 (nov.—dec.), p. 1265—1271 *(Recenzie).*

65. CORFUS, Ilie, *Însemnări de pe manuscrise și cărți de cult privind Istoria Bisericii Ortodoxe Române.* An. XCIV (1976), 7—8 (iul.—aug.), p. 798—818.

66. CRAIOVEANU, Ghenadie, *Condica Sfîntă.* An. IX (1885), 11 (nov.), p. 841—861.

Nectarie, episcop de Rîmnic. Corespondență între Patriarhia Constantinopolului și domnul Țării Românești, Alexandru Moruzi. Demisionarea mitropolitului Filaret al Ungrovlahiei și alegerea lui Neofit.

67. CREȚEANU, Radu, CAZACU, Matei, *Izvoare istorice.* An. LXXXIV (1968), 3—4 (mart.—apr.), p. 409—413.

Recenzie la vol. *Inscripțiile medievale ale României,* vol. I. *Orașul București (1395—18000).* (București, Editura Academiei, 1965).

68. DAVID, P. (Diac), *Noi achiziții documentare.* An. XCIV (1975), 5—6 (mai—iun.), p. 640—641.

Codicele de la Iedu (1391—1392). Document inedit privind pe Constantin Cantemir, fiul lui Dimitrie Cantemir (1747, ian. 18). Documente privind Unirea Principatelor. Muzeul de la Moldova Veche.

69. Idem, *Noi documente în custodia Patrimoniului Cultural Național.* An. XCIII (1975), 7—8 (iul.—aug.), p. 898—900.

Colecții și achiziții de noi documente, manuscrise și cărți rare la Biblioteca Academiei Române, Arhivele Statului Bacău, Muzeul de Istorie al R. S. România.

70. Idem, *Noi documente intrate în patrimoniul Muzeului de Istorie al R. S. România.* An. XCIV (1976), 3—4 (mart.—apr.), p. 297.

71. Idem, *Noi piese și documente în custodia Patrimoniului Cultural Național.* An. XCIV (1976), 9—12 (sept.—dec.), p. 961—962.

Achiziții documentare la Direcția Generală a Arhivelor Statului, Muzeul de Istorie al R. S. România, Biblioteca Centrală Universitară Iași.

72. DEMETRESCU, Drag., *Piatra mormintală a mitropolitului Calinic Miclescu.* An. XIX (1895), 7 (oct.), p. 467—468.

73. Idem, *Acte oficiale.* An. XIX (1896), 10 (ian.), p. 673—681.

Enciclicile patriarhului Antim VII al Constantinopolului către Biserica Ortodoxă Română cu privire la încercările de unire cu Biserica Romano-Catolică.

74. Idem, *Dipticile sau pomelnicile bisericești și pomelnicul Bisericii „Domnița Bălașa" din București.* An. XX (1896), 4 (iul.), p. 291—322.

75. DIACONESCU, Ilie Gh., *O carte veche de jertfelnic a Mînăstirii Glavacioc.* An. C (1982), 1—2 (ian.—febr.), p. 180—188.

76. DIMA-DRĂGAN, Corneliu, CĂRĂTAȘU, Mihail, *Un catalog necunoscut al Bibliotecii Mînăstirii Horezu.* An. LXXXVII (1969), 5—6 (mai—iun.), p. 590—625.

77. DOBRESCU, N., *Un document referitor la Biserica din Oltenia în timpul ocupațiunii austriece.* An. XXVII (1903), 7 (oct.), p. 749—754.

Un document inedit din Muzeul Național din Budapesta *(Beschreibung der österreichischen allachey,* 1725), aparținînd locotenentului colonel Friedrich Schwanz von Springfels. Textul german și în traducere românească (fragmente).

78. Idem, *Un document referitor la istoria bisericească română.* An. XXVII (1904), 12 (mart.), p. 1395—1401.

Viața bisericească în Oltenia în vremea stăpînirii austriece. Confirmarea episcopului Ștefan de Rîmnic.

79. DOBEZU, Mina, *Pomelnicul mînăstirii „Sf. Apostoli Petru și Pavel" din Huși. Un document istoric valoros.* An. XCVIII (1980), 1—2 (ian.—febr.), p. 197—215.

80. DRAGOMIR, Ioan, *Cîteva documente turcești necunoscute privitoare la mînăstirea Cocoș.* An. LXXXII (1964), 11—12 (nov.—dec.), p. 1110—1120.

81. DRAGOMIR, Silviu, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei.* An. LXXX (1962), 9—10 (sept.—oct.), p. 863—937.

Documente apocrife privitoare la unire (1697—1701). Foto.: 29 buc

82. DRĂGHICEANU, Virg., *O nouă versiune a însemnării mitropolitului Gheorghe și a hotărîrilor Sinodului din Iași din 1752 cu privire la începuturile Mitropoliei Moldovei* An. XXXIX (1916), 12 (mart.), p. 1296—1298.

83. ENĂCEANU (-CRAIOVEANU), Genadie, *Condica Sfîntă a Mitropoliei Ungrovlahiei.* An. VIII (1884), 3 (mart.), p. 161—176.

Generalități. Rînduiala alegerii de episcop, transferării de mitropolit, hirotoniei de arhiereu.

An. VIII (1884), 4 (apr.), p. 241—254.

Însemnele Mitropoliei Ungrovlahiei în sec. XVII. Mitropolitul Teodosie. Autografe.

An. VIII (1884), 5 (mai), p. 321—334

Perioada mitropolitului Teodosie. Varlaam, episcop de Rîmnic (1671—1673). Simbolul credinței. Dionisie, mitropolitul Ungrovlahiei (1672). Autografe.

An. VIII (1884), 6 (iun.), p. 393—409

Varlaam, episcop de Rîmnic (1671—1673) și mitropolit al Ungrovlahiei (1673—1679). Ștefan, episcop de Rîmnic (1673—1693). Mitropolitul Teodosie. Sava Brancovici (1656—1680). Calvinismul în Transilvania (sec. XVII). Mitropolitul Iosif al Transilvaniei (1680—1682). Ioasaf, mitropolitul Ardealului. Autografe.

An. VIII (1884), 9 (sept.), p. 625—642.

Sava Brancovici. Mitropolitul Teodorie. Episcopul Grigore al Buzăului (1669—1691). Mitrofan, episcop de Huși (1683—1686) și de Buzău (1687—1699). Mitropolitul Teofil al Transilvaniei (1693—1698). Propaganda calvină în Transilvania. Episcopul Ștefan al Rîmnicului (1673—1693). Episcopul Ilarion de Rîmnic (1693—1705). Neofit, mitropolitul Ungrovlahiei (1738—1753). Mitropolitul Atanasie Anghel.

An. VIII (1884), 10 (oct.), p. 713—732

Mitropolitul Atanasie al Transilvaniei. Corespondența cu patriarhul Dositei al Ierusalimului. Damaschin, episcopul Buzăului (1703—1708) și al Rîmnicului (1708—1726). Antim Ivireanul, episcop de Rîmnic (1705—1708). Autografe.

An. VIII (1884), 11 (nov.), p. 809—822.

Antim Ivireanul, episcop al Rîmnicului (1705—1708) și mitropolit al Ungrovlahiei (1708—1716). Damaschin, episcopul Buzăului (1703—1708) și de Rîmnic

(1708—1726). Ioasaf, episcopul Buzăului (1708—1717). Daniil, episcopul Buzăului (1716—1719) și mitropolit al Ungrovlahiei (1719—1731). Actul de caterisire a mitropolitului Antim Ivireanul. Mitrofan, mitropolit al Ungrovlahiei (1716—1720). Autografe.

An. VIII (1884), 12 (dec.), p. 905—923.

Daniil, mitropolitul Ungrovlahiei (1719—1731). Ștefan, episcopul Buzăului (1720—1732), mitropolitul Ungrovlahiei (1732—1738). Neofit, mitropolitul Ungrovlahiei (1738—1754). Misail, episcop de Buzăuu (1732—1741). Metodie, episcopul Buzăului (1741—1748). Autografe.

An. IX (1885), 1 (ian.), p. 28—41.

Matei, patriarhul Alexandriei. Din corespondența patriarhului Paisie al Constantinopolului cu Neofit al Ungrovlahiei. Filaret, episcopul Buzăului (1748—1753). Antim, episcopul Buzăului (1753). Grigorie, mitropolitul Ungrovlahiei (1760—1787). Autografe.

An. IX (1885), 2 (febr.), p. 89—104.

Grigorie, episcopul Rîmnicului (1749—1764). Climent, episcopul Rîmnicului (1729—1749). Autografe.

An. IX (1885), 3 (mart.), p. 177—189.

Timotei, mitropolit de Sardica. Antim, episcopul Buzăului (1754—1757). Filaret, episcopul Buuzăului (1748—1753) și mitropolit al Ungrovlahiei (1753—1760). Rafail, episcopul Buzăului (1754—1764). Cosma, episcopul Buzăului (1764—1787) și mitropolitul Ungrovlahiei (1787—1792).

An. IX 1885), 4 (apr.), p. 237—251.

Grigorie, mitropolitul Ungrovlahiei (1760—1787). Cosma, mitropolitul Ungrovlahiei (1787—1792). Titulatura mitropoliților Ungrovlahiei. Grigorie episcopul Rîmniculuj (1748—1764). Partenie, episcopul Rîmnicului (1764—1771). Chesarie, episcopul Rîmniculuí (1773—1780). Autografe.

An. IX (1885), 6 (iun.), p. 397—412.

Chesarie, episcopul Rîmnicului (1773—1780). Filaret, episcopul Rîmnicului (1780—1792). Corespondență între Mitropolitul Ungrovlahiei și Patriarhia de Constantinopol cu prilejul intrării trupelor rusești în Țara Românească. Autogafe.

An. IX (1885), 7 (iul.), p. 457—466.

Titulatura mitropoliților Ungrovlahiei. Dositei, episcopul Buzăului (1787—1793) și mitropolitul Ungrovlahiei (1793—1812).

An. IX (1885), 9 (sept.), p. 650—660.

Dorotei, episcopul Trianopolului (1791). Filaret, episcopul Buzăului (1748—1753) și mitropolitul Ungrovlahiei (1753—1760). Autografe.

An. IX (1885), 10 (oct.), p. 754—767.

Cosma, episcopul Buzăului (1764—1787), mitropolitul Ungrovlahiei (1787—1792). Filaret, episcopul Rîmnicului (1780—1792) și mitropolitul Ungrovlahiei (1792—1793). Autografe.

An. IX (1885), 11 (nov.), p. 841—861.

Nectarie, episcopul Rîmnicului (1792—1812) Corespondență între Patriarhia de Constantinopol și domnul Țării Românești, Alexandru Moruzi. Demisionarea mitropolitului Ungrovlahiei, Filaret și alegerea lui Neofit. Autografe.

An. X (1886), 1 (ian.), p. 5—20.

Dositei, episcopul Buzăului (1787—1793) și mitropolitul Ungrovlahiei (1793—1810). Înființarea Episcopiei de Argeș (1793). Iosif, episcopul Argeșului (1793—1820).

An. X (1886), 2 (febr.), p. 67—81.

Gherman, mitropolit de Sevastia. Calinic, arhiepiscop de Sevastopole.

An. X (1886), 3 (mart.), p. 131—152.

Lavrentie, mitropolitul Hrisopolei. Dionisie, episcopul Sevastiei. Calinic, episcopul Vidinului. Autografe.

An. X (1886), 4 (apr.), p. 207—223.

Dionisie, arhiepiscopul Pogonianei (1806). Demisia mitropolitului Dositei al Ungrovlahiei (1793—1810). Ignatie, locţiitorul mitropolitului Ungrovlahiei (1810—1812). Nectarie, episcopul Rîmnicului (1792—1812) şi mitropolit al Ungrovlahiei (1812 — 1819). „Şi nenorociţii greci", în virtutea unităţii religioase, aveau dreptul „de a ocupa tronurile eporhiale, iar norocitii de români deveneau mai fericiţi, cînd erau reduşi la munca numai a pămîntului şi nu aveau nici cel punţi dreptul de a-şi arăta dispreţul". Autografe.

An. X (1886), 5 (mai), p. 303—323.

Mitropolitul Nectarie al Ungrovlahiei (1812—1819). Galaction, episcopul Rîmnicului (1813—1824). Episcopul Iosif al Argeşului (1793—1820). Ioan, episcop de Tebaida. Autografe.

An. X (1886), 7 (iul.), p. 487—507.

Ioanichie, episcop de Stratonikia. Neofit, episcop de Mira Lichiei. Filaret, episcop de Apamia. Partenie, mitropolit de Trala. Autografe.

An. X (1886), 8 (aug.), p. 567—580.

Dionisie, episcop de Cratiţia. Acachie, mtiropolitul Iaodiceii. Neofit, mitropolitul Ierapolei. Autografe.

An. X (1886), 9 (sept.), p. 663—686.

Neofit, episcop de Ierapole. Antim, episcopul Zuzăului (1753—1756). Închinarea mînăstirii Cotmeana mînăstirii Cozia. Pastorala mitropolitului Ungrovlahiei privitoare la nunţi. Demisia mitropolitului Nectarie al Ungrovlahiei (1812—1819). Dionisie, mitropolitu lUngrovlahiei (1819—1821).

An. X (1886), 10 (oct.), p. 759—792.

Dionisie, mitropolitul Ungrovlahiei (1819—1821). Episcopul Constantie al Buzăului (1793—1819). Gherasim, episcopul Buzăului (1819—1824). Ilarion, episcopul Argeşului (1820—1821), 1827—1845). Cuprinsul *Condicii Sfinte*.

84. Idem, *Din istoria bisericească a românilor. Un document*. An. VIII (1884), 10 (oct.), p. 745—754.

Relaţiile lui Petru Cercel cu Vaticanul. Prezentarea şi traducerea tratatului despre Sfîntul Duh al lui Maxim Margunie, pe care acesta i l-a adresat lui Petru Cercel.

85. Idem, *Acte privitoare la autocefalia Bisericii Ortodoxe Române*. *An. IX* (1885), 5 (mai), p. 333—354 ; 8 (aug.), p. 553—557.

86. Idem, *Introducere*. An. XII (1888), 8 (dec.), p. 612—626.

Prezentarea fondului de documente ale Episcopiei Rîmnicului. *Condica metoaşelor Sfintei Episcopii Rîmnic. Autograf Dionisie Eclesiarhul*. Precuvîntarea lui Dionisie Eclesiarhul (1786 febr. 10). Schiturile şi metoaşele Episcopiei Rîmnicului (Sărăcineşti, Flămînda, Dobruşa, Crasna, Popînzăleşti, Tornăviţa, Obedeanu, „Madona Dudu" din Craiova, Recica, Gănescu (Craiova). Daniile lui Hagi Gheorghe şi Constantin Fotescu făcute bisericii Madona Dudu din Craiova.

87. Idem, *Sfînta Episcopie a Rîmnicului Noul Severin*. An. XV (1891), 5 (aug.), p. 331—353.

26 documente (1762—1858) ale bisericii Gălescu din Craiova.

I. VARIA

ÎNDREPTĂRI, PRECIZĂRI, ADĂUGIRI...

1. *Mitropolitul Grigorie de Ohrida*, evocat într-un articol din tomul precedent al *Anuarului*[1], pare să fi fost o personalitate cunoscută în Iașii primilor ani ai veacului XVIII, cu relații în rîndurile marii boierimi; Nicolae Costin povestește despre vornicul Iordache Ruset că „o scatulcă ce ave cu odoăle sale li-au trimis în taină la un mitropolit ce fusese de Ohrida, în Eși, Grigorie, socotind că, fiind chip duhovnicescu, nu o va vădi acea scatulcă" pe cînd era prigonit de Nicolae vodă Mavrocordat; dar „mitropolitul acela, luîndu acea scatulcă cu odoarăle lui Iordachie vornicul, o dusă la Nicolae vodă"[2].

2. Între manuscrisele cuprinzînd *Ceasornicul domnilor*, scriere tălmăcită de același Nicolae Costin, se numără și ms. rom. 3440 de la Biblioteca Academiei Române, datat *7244 august 5*, copistul fiind *Ioan grămăticul de vamă sîn Pavel cămărașul*. Din păcate, pe foaia de titlu a cărții cineva a șters (din vechime) numele celui care a comandat copia aceasta[3]. O analiză atentă a rîndului respectiv îngăduie să se citească finalul fragmentului de rînd în care fusese scris, cu cerneală roșie, numele și titlul comanditarului; acest final e **țării de sus**. La vremea aceea (august 1736), marea vornicie a Țării de Sus o deținea Ion Neculce[4]; totuși, nu acest nume s-a aflat scris cu roșu la începutul rîndului 9, ci acela al lui *Sandul Sturdza*, fost mare vornic al Țării de Jos (1733—1735). Se va fi șters numele și titlul său datorită acestei greșeli? Totuși, cartea i-a aparținut, după cum probează pecetea inelară, aplicată în tuș negru în partea inferioară a paginii de titlu: crucea cu șarpele încolăcit e vechiul simbol heraldic al Sturdzeștilor; inițialele I și S, care se disting de-o parte și de alta a crucii, pot să arate că Sandu Sturdza folosea pecetea tatălui său, celebrul Ilie Sturdza.

3. Regretații C. Turcu și Const. A. Stoide, în studiile dedicate tipografului Duca Sotiriovici de la Thasos, au afirmat că soția acestuia s-a numit *Magdalina*[5], întemeindu-se pe un document din 22 septembrie 1777 care menționează o întărire dată Magdalinei, „femeea Ducăi tipograful"[6]. Nici unul din cei doi eruditi cercetători nu a observat, însă, că adevăratul nume al soției tipografului ieșan de la mijlocul veacului XVIII era *Zmaranda*: ea e menționată astfel în sama vistieriei din 1764 — „Zmaranda Ducăi tipograf"[7]. Aceasta permite să se precizeze că Duca Sotiriovici a murit în 1763 sau 1764[8]. Apoi, un document din ianuarie *1778* menționează pe *„Magdalina călugărița de la Socola*, ce au ținut-o Duca Sotiriovici tipograful"[9]. *Magdalina* era, deci, numele monahal (adoptat,

---

[1] Cf. *AIIAI*, XXIV 2, 1987, p. 337.

[2] N. Costin, *Opere*, I *(Letopisețul Țării Moldovei)*, ed. Const. A. Stoide și I. Lăzărescu, Iași, 1976, p. 305.

[3] N. Costin, *Ceasornicul domnilor*, ed. Gabriel Strempel, București, 1976, p. XLIII.

[4] Exemplarul lui Neculce a ajuns la Vatican — cf. Ion Dumitriu-Snagov, în „Manuscriptum", nr. 4/1986, p. 50—60.

[5] C. Turcu, *Cărți, tipografi și tipografii din Moldova în secolul al XVIII-lea* în *MMS*, 1—2/XXXVI, 1960, p. 27, n. 16; Const. A. Stoide, *Duca tipograful de la Thasos*, în *AIIAI*, XXI, 1984, p. 391.

[6] T. Codrescu, *Uricariul*, XX, p. 282.

[7] Cf. *IN*, IX, 1, 1931, p. 49.

[8] V. și Const. A. Stoide, *op. cit.*, p. 396 — ultima mențiune a lui Duca într-o condică de scuteli din 1763—1764.

[9] C. Bobulescu, *Din viața mitropolitului Veniamin Costachc*, Chișinău, 1933, p. 120.

probabil, pornind de la forma *Maranda).* Presupun că fosta soție a tipografului s-a călugărit scurt timp după ce a rămas văduvă și poate că această *Magdalina călugărița de la Socola* este una și aceeași persoană cu *Magdalina monahiia* pe care la 25 aprilie 1768 Grigore vodă Calimah a numit-o — cu alegerea mitropolitului Gavriil Calimah — stareță a mănăstirii Socola[10]. *Aceasta,* cel puțin, pare să fi fost o femee cu știință de carte — judecînd după scrisul ei frumos pe un act din 6 septembrie 1768[11].

Adaug și amănuntul că la 1755 Duca tipograful locuia în Iași în mahalaua Feredeelor[12], deci în imediata apropiere a locului unde-și avea tipografia (la mitropolie).

4. *„Divanul și mitropolitul Veniamin împotriva școlilor".* Acesta este un subtitlu al articolului *Din necazurile trecute ale moldovenilor,* semnat de Diodor Dobronăuțeanu în *Caietele studioului de istorie „Nicolae Iorga",* 3, București, 1986, p. 34. O asemenea afirmație este surprinzătoare pentru cei care știu că Veniamin Costache a condus vreme de aproape patru decenii *Epitropia învățăturilor publice din Moldova,* fiind socotit *un ctitor și un îndrumător al școlilor naționale* din această provincie[13]. În realitate, avem de-a face cu o neplăcută farsă, amară farsă, în care se combină urmările nefaste ale clișeelor dogmatismului trecut cu amatorismul evident al autorului. Despre ce este vorba și cum s-a produs confuzia?

Învoiala încheiată la 1 iulie 1780 între boierii Bașotă și primii locuitori evrei ai Folticenilor prevede un loc „pentru școală și cu ograda ei", hrisovul domnesc din 18 august 1780 precizînd: „Și jidovii să-și ție o casă pentru închinăciune, departe, iar nu între creștini, care casă să fie asemenea ca și celelalte case, dară nu într-alt chip"; același hrisov are, la urmă, și o prevedere pentru „școale de învățătură copiilor ce vor avea creștinii în acel tîrg". Dar „școala de învățătură" s-a înființat abia după introducerea Regulamentului Organic, și anume în 1842! Deci, chiar prin absurd, nu avea împotriva căror școli (de învățătură) să se ridice cineva la 1826. Din documentele procesului din 1826, între tîrgoveți și proprietarii tîrgului, se vede că locuitorii evrei nu respectaseră învoiala din 1780 și, în loc de o „școală" (=casă de închinăciune), construiseră *trei;* acesta era, însă, doar unul din punctele procesului (încheiat, mai apoi, prin împăcarea părților — pentru că nici nu s-ar fi putut altfel!). Pe baza cercetării, domnitorul constata: „și pentru școală, în loc de a avea numai o casă mică ca și celelalte case, ei [locuitorii evrei din Folticeni — *n. ns.*] au făcut trei școli de piatră" (în jalba lui Andrei Bașotă se spune că „au făcut trei havre")[14]. Bineînțeles, nici o măsură distructivă nu a fost avută atunci în vedere împotriva celor trei case de închinăciune ale populației de rit mozaic din Folticeni, proprietarul tîrgului cerînd doar revizuirea bezmănului. Unde a văzut, deci, autorul acelui articol „atitudinea anticulturală a mitropolitului și boierilor din divan"?!

5. *O explicație greșită* am dat în cel de-al treilea grupaj de documente privind „școala nouă" de istorie: *expoziția de la Paris,* despre care e vorba în scrisoarea către N. Iorga din 20 septembrie 1925 nu a fost o *expoziție universală*[15] ci — cum îmi comunică Andrei Pippidi — o *expoziție de artă românească veche și modernă,* organizată la Musée du Jeu de Paume din Paris în perioada 25 mai — 1 august 1925, sub patronajul familiei regale a României și al președintelui Franței și cu concursul Fundației Principele Carol; așa se explică și răspunsul lui Iorga: „cheltuielile privesc toate Fundația Prințului Carol" *(AIIAI,* XXII 1. 1985, p. 364).

Ștefan S. Gorovei

[10] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Callimachi,* I, București, 1902, p. 465.

[11] Arh. St. București, *Documente istorice,* CCCCXLV 158.

[12] Gh. Ghibănescu, *Catastihul Iașilor din 1755,* în *IN,* I, 1921, p. 38.

[13] Cf. N. C. Enescu, *Veniamin Costachi, ctitor și îndrumător al școlilor naționale din Moldova,* în *MMS,* 1—2/XLIII, 1967, p. 32—48.

[14] Vezi Artur Gorovei, *Folticenii,* 1938, p. 50—52; T. Codrescu, *Uricariul,* XIX, p. 52—88 (mai ales p. 64—65 și 76).

[15] *AIIAI,* XXIV/2, 1987, p. 440, n. 7.

DOUĂ PRECIZĂRI PE MARGINEA UNOR RECENTE PUBLICAȚII

I. *În legătură cu localizarea bătăliei din 1330 dintre Basarab I și Carol Robert.*

După apariția articolului meu *Localizarea bătăliei dintre Basarab I și Caról Robert (1330): în banatul de Severin* (I—II), în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol", Iași, XXI (1984), p. 73—87; XXII/2 (1985), p. 391—407, Nicolae Constantinescu a publicat lucrarea *Basarab I și contribuția sa la consolidarea Țării Românești*, în același „Anuar", XXIII/2 (1986), p. 553—570, care în partea de mijloc, cea mai întinsă *(„Războiul de apărare din 1330")*, se referă la *„Traseul și etapele invaziei angevine"* (p. 561—568) — în care reia *vechea părere* a lui I. Conea despre retragerea oștii lui Carol Robert pe *„itinerariul prin Țara Loviștei, către Sibiu,* cum consideră cea mai mare parte dintre istoricii români..." (p. 566), socotind însă — contribuția sa — că lupta din 1330 trebuie să se fi dat pe acest itinerar, în „microzona *Boișoara — Cîineni*" (p. 568), fără a aduce în fapt nici un nou argument documentar. Cum N. Constantinescu citează prima parte a studiului meu, singura pe care a cunoscut-o (fără indicarea titlului însă), precizez, folosind chiar indicațiile notei preliminare a lucrării sale (p. 553), că de *fapt aceasta din urmă este în realitate anterioară lucrării mele,* fiind destinată a face parte din capitolul VII al cărții lui N. Constantinescu, *Curtea de Argeș (1200—1400), Asupra începuturilor Țării Românești,* București, 1984, capitol care — așa cum afirmă autorul său — „din motive ce nu interesează aici nu a văzut lumina tiparului". Ca atare, autorul ținînd cu orice preț să valorifice integral partea privitoare la Basarab I din acest capitol, a publicat-o, cum am văzut, în „Anuarul" din Iași pe 1986, după apariția lucrării mele, a cărei citare în aceste condiții nici nu mai era necesară. În ordinea firească a lucrurilor, mai degrabă autorul acestor rînduri ar fi trebuit să citeze părerile lui N. Constantinescu, alături de celelalte de același fel, bazate pe vechea teorie a lui I. Conea.

Desigur, este dreptul autorului amintit să-și păstreze și să susțină vechea părere despre drumul de înapoiere al oștii lui Carol Robert de la Curtea de Argeș spre Transilvania — Ungaria (sînt puțini autorii care au tăria de a renunța la o ipoteză învechită, în favoarea unei păreri noi, mai bine susținută documentar, iar apariția „scepticului" este legată aproape inevitabil de orice teorie nouă), cititorii avizați nu au decît să opteze în măsura cunoștințelor lor și a bunei credințe pentru părerea despre localizarea bătăliei din 1330 (în Loviștea sau în banatul de Severin), pe care o socotesc, în funcție de argumentele pe care le aduce, cea mai apropiată *de adevărul istoric, singurul lucru care interesează.* Ca atare, dat fiind raportul temporal invers între redactarea și apariția studiului meu și cel al lui N. Constantinescu, mă mulțumesc să amintesc, fără a mai insista, că și alte probleme ridicate în lucrarea lui N. Constantinescu (de pildă, „episodul Bakó" — p. 563—565, sau mărturia lui M. Stryjkowski — p. 568) fuseseră discutate deja în studiul meu (I, p. 84—85, 81—82, și nota 57), pe lîngă problema centrală, cea a localizării bătăliei din 1330.

În ceea ce privește însă această problemă centrală, faptul că N. Constantinescu citează de două ori, la p. 561, nota 46 și p. 566 (intervenind astfel evident în textul său mai vechi) partea întîia a studiului meu, declarîndu-se în dezacord cu localizarea luptei „în partea apuseană a Țării Românești", atribuindu-mi în

chip ciudat o „idiosincrazie față de *logica* unor desfășurări legate de invazia angevină din 1330" și considerînd că de la Curtea de Argeș singurul „drum direct către regatul" ungar ar fi doar pe la Sibiu, și nicidecum pe la Severin, cum arătasem în lucrarea mea, mă face să revin pentru a sublinia *însemnătatea izvorului documentar care stă la baza ipotezei mele.*

Am folosit termenul „ipoteză" (cu precizarea că pînă la ora actuală rămîne singura *„care, dincolo de argumente logice, beneficiază și de o susținere documentară"* — II, p. 406), din scrupul științific, deoarece în fapt, m-aș fi putut dispensa de el, căci documentul emis de Carol Robert la 26 noiembrie 1332, exact la doi ani după bătălie, era atît de limpede în specificarea sa asupra locului bătăliei, încît nici nu a necesitat prea multe comentarii. El a fost desigur cunoscut mai demult, inclusiv lui N. Constantinescu, care îl citează în legătură însă cu altă problemă (p. 561). Dar, cum remarca savantul rus V. Komarov, *„a vedea încă nu înseamnă a observa"*, astfel că precizarea spațiului geografic, adică a colțului de țară în care s-a dat bătălia, pe care o aduce amintitul document a trecut neobservată. Și totuși, cum arătam în 1985 (II, p. 404), însuși Carol Robert, și încă adresîndu-se unor participanți la lupta desfășurată doar în urmă cu doi ani, mărturisea fără *echivoc* că bătălia sa cu domnul Țării Românești s-a desfășurat atunci cînd *„am ajuns în niște ținuturi de margine ale regatului nostru, ce erau ținute pe nedrept în Țara Românească de către Basarab, schismaticul, fiul lui Tihomir, spre marea noastră nesocotire și a sfintei coroane" (DRH*, D, I, p. 49—52). Or, aceste ținuturi de margine ale regatului maghiar, stăpînite de Basarab I în cadrul hotarelor Țării Românești, ținuturi în care s-a dat bătălia la întoarcerea regelui de la Curtea de Argeș, *reprezintă fără nici un fel de îndoială banatul de Severin.* La argumentele documentare și istoriografice în acest sens pe care le-am înfățișat în lucrarea mea (II, p. 404—405), și pe care nu le mai repet, adaug acum și părerea lui N. Iorga, emisă după o perioadă de intense cercetări ale relațiilor medievale româno-maghiare, conform căreia banatul de Severin : *„Aceasta era singura adevărată feudă ungurească de la 1234* (subl. N. Iorga) încă, pînă la această vreme (1330)..." aflată pe teritoriul Țării Românești (N. Iorga, *Originea și sensul direcțiilor politice în trecutul țărilor noastre,* în *ARMSI*, s. II, t. XXXVIII, 1916, p. 929—930, părere cu care, dealtfel, este întru totul de acord și N. Constantinescu (p. 558).

Oricum, și din orice punct de vedere am aborda problema localizării bătăliei din 1330, *nu putem trece peste mărturia contemporană a regelui Carol Robert.* În lumina acesteia, ce valoare mai pot avea „bunul simț" și o anume logică care pornește de la privirea hărții, de felul celor propuse de I. Conea și acceptate pînă în ultimul timp ? Se știe că „bunul simț" are o valoare limitată în știință, a jucat adesea farse neplăcute cercetătorilor, și oricum are un caracter istoric, legat de mentalul și cunoștințele vremii respective. Iar logica este un instrument prețios de cunoaștere, la care am apelat, de altfel, adesea în studiul meu, cu condiția ca ea să se bazeze pe fapte sau mărturii istorice incontestabile, și premizele ei să fie corecte. Altfel, logica în sine — ce ușor ar fi dacă aflarea adevărului ar fi posibilă doar prin respectarea legilor logicii — poate duce la concluzii eronate. Tocmai aici este punctul slab al „teoriei" lui I. Conea și al celor care au urmat-o pînă în ultima vreme. Ea nu se bazează pe fapte sau izvoare *relevante pentru localizarea bătăliei din 1330,* iar argumentarea ei logică pornește de la mai multe premize false, analizate în studiul meu (II, p. 394 și urm.), dar mai cu seamă de la părerea că Transilvania era *totuna* cu regatul Ungariei și hotarul ei era în fapt hotarul maghiar. Deci Carol Robert căutînd în grabă (?) de la Curtea de Argeș drumul cel mai scurt (sau drept, direct, cum afirmă N. Constantinescu, p. 566) spre Ungaria, s-ar fi îndreptat spre Sibiu. Trec peste realitățile transilvane care se împotrivesc acestei presupuneri (cf. II, p. 398 și urm.), realități de care nici unul dintre susținătorii teoriei lui I. Conea nu s-a sinchisit, pentru a sublinia faptul că deși supusă coroanei ungare și condusă de un voievod numit de rege, Transilvania era *altceva* în raport cu regatul ungar, era un voievodat ca atare, care nu trebuie confundat mecanic cu acesta.

Ca atare, singurul drum din Țara Românească spre Ungaria propriu zisă și invers trecea prin banatul de Severin, prin culoarul Timiș — Cerna (chiar pen-

tru apărarea lui fusese înființat banatul respectiv), mai mult, hotarul de răsărit al acestuia forma în noiembrie 1330 însăși hotarul regatului, după cedarea banatului de către Basarab I în faza inițială a campaniei. În plus, drumul prin banatul de Severin, de la Curtea de Argeș la Timișoara (pe unde s-a dus și s-a întors Carol Robert) nu era decît cu puțin mai lung pe această rută decît pe cea care trecea pe la Sibiu, deci alegerea acestei din urmă rute nu își are, între altele (cf. II, p. 397 și urm.), nici măcar o temeinică motivare logică cum credea I. Conea! De altfel, după cum observa pe bună dreptate savantul rus citat mai sus, „*pentru a dovedi netemeinicia unei teorii, limitele ei, ajunge un singur fapt. Aceasta este logica implacabilă a cunoașterii științifice*". Iar faptul că la doi ani după bătălie însuși Carol Robert mărturisește că aceasta s-a dat în banatul de Severin, este tocmai elementul relevant de natură să înlăture ipotezele mai vechi. O polemică pe această temă, pe care o așteptăm încă cu interes pentru a prezenta și alte argumente necuprinse în lucrarea mea la care m-am referit pînă acum, are însă puțini sorți de a fi reluată în cadrul unei discuții serioase (nu ne referim la părerile ușoare ale unor autori care țin să-și vadă oricum numele implicat în controverse privitoare la evenimente de prestigiu). Aceasta, pentru că pe de o parte în stadiul actual al cunoștințelor mărturia lui Carol Robert din 26 noiembrie 1332 nu îngăduie altă localizare temeinică a bătăliei din 1330 decît în banatul de Severin, iar pe de altă parte, în cazul în care în viitor, să presupunem, ar apărea alte izvoare contemporane mai relevante, care ar infirma actul din 1332 și ar plasa în altă parte desfășurarea bătăliei, eu însumi aș renunța la ipoteza mea, singurul lucru care mă interesează fiind *stabilirea adevărului istoric*. În numele acestuia, de altfel, am prezentat ipoteza mea încă din 1980 chiar la Curtea de Argeș (unde teoria lui I. Conea avea poate cei mai mulți susținători, datorită apropierii de locul bătăliei propus de acesta) și ea a fost publicată aici (Constantin Rezachevici, *Războiul din 1330 în lumina izvoarelor vremii*, în „Studii și comunicări", Muzeul Curtea de Argeș, II, 1987, p. 13—39).

Este adevărat că mai continuă să apară cîte o lucrare de popularizare (mai bine zis de vulgarizare) care ignoră rezultatele din ultimul timp ale cercetării istorice[1], și probabil astfel de lucrări vor continua să apară, dat fiind inerția unor autori, dar ignoranța e departe de a fi un argument și pune cel mult în lumină calitatea autorului respectiv.

II. *În legătură cu prima semnalare la noi a unui dicționar istoric francez cu știri despre evenimente românești.*

În volumul *Românii în istoria universală*, I, Iași, 1986, Doina Lemny publică *Știri despre români în dicționare istorice din secolul al XVIII-lea* (p. 163—168), semnalînd istoriografiei românești două dicționare istorice franceze. Cel de-al doilea, despre care autoarea afirmă că „nu este semnalat de nici unul din autorii cataloagelor consultate" (p. 164, nota 14), *Dictionnaire historique des sièges et batailles mémorables de l'histoire ancienne et moderne...*, Paris, 1771, fusese însă deja menționat de către autorul acestor rînduri în urmă cu mai bine de un deceniu, și nu într-o foaie obscură de provincie ci chiar în „Revista de istorie", XXVIII (1975), nr. 1, p. 69. Cu acel prilej, înfățișînd *Ecouri occidentale tîrzii ale bătăliilor lui Ștefan cel Mare de lîngă Vaslui și Valea Albă — Războieni*, prezentam (p. 69—71) însă în principal ediția a II-a a dicționarului amintit, apărută la Paris în 1809, în șase volume, sub titlul *Nouveau dictionnaire historique des sièges et batailles mémorables, et des combats maritimes, les plus*

[1] Într-o astfel de lucrare, destinată celor mai tineri cititori, față de care ar trebui să se manifeste mai multă grijă, Petru Demetru Popescu recidivează în abordarea figurii lui *Basarab I*, Ed. Ion Creangă (Colecția ABC), București 1987, afirmînd în ceea ce ne interesează că: „Ultimele cercetări (?) au identificat și localizat Posada (?) la Pripoarele Perișanilor în Țara Loviștei" — deci părerea de acum peste cinci decenii a lui I. Conea —, la care adaugă propriile invenții („Aici, în vremea noastră s-au găsit arme, săbii ruginite de timp, aparținînd epocii respective" etc. — p. 10).

fameux, de tous les peuples du monde, anciens et modernes, jusqu'à nos jours[2], și reproduceam după volumul V, p. 301, articolul privitor la bătălia de la Războieni *(Razboc)*, al cărui text era preluat cu mici modificări din *Istoria Imperiului otoman* a lui Dimitrie Cantemir. Așadar, dicționarul amintit, cu cele două ediții ale sale, *nu era chiar necunoscut istoriografiei noastre*, în realitate, expunerea autoarei referindu-se la prezentarea unor informații despre români din ediția I-a a acestuia.

Dincolo însă de această precizare istoriografică, în lucrarea amintită din „Revista de istorie", promiteam să revin „asupra informațiilor privitoare la istoria militară a țărilor române" cuprinse în ediția a II-a a dicționarului francez de istorie militară (p. 69, nota 8). Cum n-am avut însă răgazul să o fac, menționez cu acest prilej că în această nouă ediție, care completează pe cea din 1771 (ce își încheia expunerea la anul 1763 — cum specifică editorii ediției a doua — I, p. I), sînt cuprinse nu numai puțin de 20 de articole (sub numele unor locuri de bătălii și asedii) care se referă la evenimente militare românești sau petrecute pe teritoriul țării noastre, cu informații interesante, îndeosebi referitoare la a doua jumătate a secolului XVIII, care ar trebui cîndva publicate[3].

Constantin Rezachevici

[2] Se află în biblioteca Institutului de Istorie „N. Iorga" din București. Și celălalt dicționar istoric prezentat de Doina Lemny, cel al lui Louis Moréri, *Le grand dictionnaire historique...*, chiar ediția a XVIII-a din 1740, se găsește la aceeași bibliotecă.

[3] Traducerea lor o pregătisem încă din 1975.

II. VARIA NUMISMATICA

NOTE NUMISMATICE (I)

Rubrica de *note numismatice* pe care o deschidem îşi propune examinarea de fond a unor tezaure monetare din secolele XV—XVII descoperite pe teritoriul Moldovei, în vederea completării şi, după caz, corectării informaţiilor aflate deja în circuitul ştiinţific.

Socotim necesară revizuirea unor studii şi articole în care au fost publicate depozite monetare, chiar dacă recurgem la o formă mai puţin obişnuită, întrucît prezentarea materialului monetar existent nu a fost scutită de unele greşeli, ca emisiuni datate greşit sau atribuite eronat, deoarece documentarea care a stat la baza identificării şi publicării lor a fost în bună parte depăşită, iar cea de dată recentă mai puţin cunoscută. În unele cazuri există neconcordanţe între numărul pieselor descrise şi cele prezentate în comentariu, aşa cum nu au lipsit nici menţiuni greşite asupra gradului de uzură şi mai ales dacă unele monede au fost sau nu perforate. Din păcate, împrejurările descoperirii unor tezaure au împiedicat recuperarea lor integrală, dar ulterior unele piese ce le-au compus şi au intrat în colecţii particulare au putut fi examinate.

Ne exprimăm speranţa că observaţiile noastre asupra inadvertenţelor şi omisiunilor ce şi-au făcut loc în literatura numismatică vor permite în viitor o repertoriere corectă a tezaureluor monetare din secolele XV—XVII descoperite în Moldova în vederea elaborării unei lucrări mai ample în care problemele de circulaţie monetară să-şi găsească măcar parţial rezolvarea.

IAŞI, jud. Iaşi; cartier Tătăraşi; în vecinătatea bisericii Sf. Dumitru Misail; 1922.

Tezaurul, descoperit într-un vas de lut în grădina unui particular, era alcătuit din 70 monede de argint: 6 taleri, 9 aspri, 22 denari şi 33 emisiuni poloneze.

Descoperitorul a comercializat monedele, din care, o parte au fost cumpărate şi apoi publicate de profesorul Valentin Bude[1]. Acesta a ales pentru colecţia sa următoarele piese bine conservate şi variante ce îi lipseau:

Un taler de mărimea unei piese de 5 lei, care după reprezentările de pe avers, cavalerul cu armură, coif şi scut, iar pe revers leul rampant, este socotit emisiune olandeză. Din fericire, descrierea heraldică este însoţită de citirea legendei:

av: MO·ARG ... WOLA·LIMP; corect MO:ARG ( ) — ( ) WOL:A:L:IMP
rv: 1652 DA:PACEM:DOM·IN:DIEBVS:NOST

Aşadar talerul a fost emis de oraşul imperial Zwolle în anul 1652, în baza privilegiului primit de la împărat de a bate monedă[2]. Din precizările ce însoţesc descrierea monedei, rezultă că restul de cinci taleri prezentau aceeaşi legendă.

---

[1] V. Bude, *Un mic tezaur de monede, găsit în Tătăraşi, Iaşi,* în „Ion Neculce — Buletinul Muzeului municipal din Iaşi", 2, 1823, p. 234—235.

[2] Privilegiul monetar a fost acordat la 4 octombrie 1488, iar ultimele emisiuni ale oraşului datează din 1698, cf. A. Engel — R. -Serrure, *Traité de numismatique moderne et contemporaine. Première partie. Epoque moderne,* Paris, 1897, p. 254—255.

Un aspru (akçe) pentru care lipsește orice precizare.

Șapte denari emiși de Ferdinand I, Maximilian II și Rudolf II în calitatea lor de regi ai Ungariei. Sînt menționați anii 1555, 1569, 1570 și 1571, iar pentru monedele lui Rudolf II este citită doar legenda de pe revers : RVD·II·RO·I·S·AVG·H:B.

Două monede poloneze pentru care opinează greșit că sînt șilingi. Autorul ne oferă în compensație descrierea unei piese :

av : + MONETA SIGISMVND I ; călărețul lituanian ;

rv : + MAGNI DVCIS LITVANIE ; acvila.

Se poate deduce că moneda nu este șiling, ci jumătate de gros lituanian emis de Sigismund I între 1506—1507 [3].

Din aceste observații sumare putem aprecia că structura tezaurului de la Iași — cartier Tătărași era următoarea :

IMPERIUL ROMANO-GERMAN

Zwolle — oraș imperial

taler : 1655, ? (5).

IMPERIUL OTOMAN

akçe : ? (9).

POLONIA

Lituania

1/2 gros : 1506—1507 (2).

nedeterminat

? (31)

UNGARIA

denar : 1555, 1569, 1570, Rudolf II (3), ? (15).

SUCEAVA, jud. Suceava ; „Cărămidărie" ; 1957.

În timpul lucrărilor efectuate de Întreprinderea „Producția" din Suuceava în imediata apropiere a clădirii în care se află birourile secției cărămidărie, la cîțiva zeci de metri sud-vest de șoseaua Itcani — Suceava, au fost descoperite la o adîncime de aproape 1 m două vase de lut în formă de pușculițe în care se aflau 1441 monede de argint.

Cu prilejul cercetărilor întreprinse la fața locului, pentru stabilirea împrejurărilor în care a fost ascuns tezaurul, au fost recuperate fragmentele celor două vase, din care unul a fost reconstituit integral.

Tezaurul a fost publicat în scurt timp de la data descoperirii, dacă avem în vedere numărul mare de piese, sub forma unei clasificări a conținutului pe tipuri de monede și emitenți, însoțită de precizări pentru cele perforate [4].

Cercetările pe care le-am întreprins la Muzeul de istorie Suceava, unde se păstrează tezaurul, s-au desfășurat cu concursul colegului Mugur Andronic, care ne-a permis accesul la registrul inventar al colecției numismatice muzeale [5]. Cu acest prilej am putut identifica tipurile de monede pe ani de emisiune, fapt ce ne permite republicarea tezaurului în următoarea formă.

BOEMIA

Swidnica (Silezia)

1/2 gros : 1521, 1523 (2), 1524 (4), 1525 (5), 1526 (9), Ludovic II (20).

---

[3] Din 1507 jumătățile de groși poartă dată, cf. M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960, p. 26 (în continuare, *Handbuch).*

[4] Gr. Foit, *Un tezaur monetar din secolele XV—XVII descoperit la Suceava*, în *SCN*, 3, 1960, p. 511—515.

[5] Registrul inventar vol. I, p. 19 v — 31 v, nr. 1—222 ; îl asigurăm și pe această cale pe colegul Mugur Andronic de recunoștința noastră pentru sprijinul acordat în documentarea noastră.

IMPERIUL ROMANO-GERMAN

Austria

kreuzer : 1636.

POLONIA

Polonia

½ gros : Cazimir IV (34), Ioan Albert (93), Cazimir IV sau Ioan Albert (5), 1501—1506 (72), 1507 (12), 1508 (7), 1509 (21), 1510 (9), 1511 (3), Sigismund I (8), ? (37), 1579.
gros : 1620, 1623 (20), 1624 (60), 1625 (2), 1627, 162... (13), Sigismund III (15).
1½ gros : 1620 (7), 1621 (17), 1622 (26), 1623 (38), 1624 (27), 1625 (22), 1626 (3), 1627 (4), 162... (2), 1662.
3 gros : 158... (2), 1586, 1589, 1590 (3), 1591, 1592, 1593, 1594, 1595 (2), 1596 (6), 1597 (2), 1598 (9), 1599 (2), 159..., 16..., 1600 (3), 1601 (3), 1604, 1621 (4), 1622 (3), Sigismund III.
ort : 1616, 1623.

Lituania

½ gros : 1501—1506 (12), 1509 (3), 1510, 1511, 1512 (2), 1513 (3), 1515 (2), 1516, 1517, 1520 (3), 1523, 1525, Sigismund I (9), 1548 (6), 1549 (3), 1550 (2), 1556 (4), 1557 (2), 1559 (5), 1560 (9), 1561 (7), 1562 (3), 1563 (4), 1564 (5), 1565 (2), Sigismund II (6).
gros : 1622, 1625 (17), 1626 (52), 1627 (29), Sigismund III (32), 1652 (2).
3 gros : 1581, 1596, 159...

Gdańsk

gros : 1624 (4), 1625 (7), 1626 (18), 1627 (8), Sigismund III (7).
2 gros : 1651.
3 gros : 1540.
ort : 1624.

Riga

solidus : 1603.
3 gros : 1590, 1595 (3), 1596 (2).

Prusia

1½ gros : 1622 (3), 1623 (2), 1624 (2), 1625, 1626 (3), 1627 (2).

RAGUSA

3 gros : 1632.

SUEDIA

Suedia

1½ gros : 1632 (4), 1633 (7), 1634, 1635.
3 gros : 1632.

Elbing

gros : 1628, 1629, 1630, Gustav Adolf (3).

Livonia

1½ gros : 1648.

Riga

1½ gros : 1622 (3), 1623 (3), 1630, 1632 (2), 1633.

TRANSILVANIA

1½ gros : 1637.
3 gros : 1606.

UNGARIA

denar : 1520, 1525, 1528 (4), 1529, 1532, 1534, 1535, 1536 (3), 1537 (2), 1538 (5), 1539 (4), 1540, 1542, 1543 (3), 1544 (4), 1545 (4), 1546 (7), 1547 (5), 1548 (7), 1549 (6), 1550 (9), 1551 (11), 1552 (7), 1553 (9), 1554 (5), 1556 (6), 1557 (10), 1558 (7), 1559 (5), 1560 (2), 1561 (4), 1562 (4), 1563 (4), 1564 (11), 1565 (6), Ferdinand I (31), 1566 (8), 1567 (4), 1568 (6), 1569 (5), 1570 (8), 1571 (9), 1572 (5), 1573 (4), 1574 (4),

1575 (9), 1576 (3), 1577 (10), 1578 (14), 1579 (9), 1580 (8), 1581 (10), 1582 (4), 1583 (4), 1584 (3), 1585 (9), 1586 (4), 1587 (4), 1588 (3), 1589 (2), 1590 (2), 1591 (4), 1592 (4), 1593 (3), 1594 (6), 1595 (4), 1596, 1597 (4), 1598, 1599 (2), 1600 (7), 1601 (4), 1602 (4), 1603 (3), 1604 (2), 1607 (2), 1608 (2), 160... (10), Rudolf II (29), 1611 (2), 1613 (2), 161..., 1617, 1630 (2), 1632, 1637, 1638, 1642, ? (3).
Nedeterminat : 1 exemplar.

Din punct de vedere al numerarului, tezaurul se compune din 451 denari, 441 jumătăți de groși, 295 groși, 185 drepölkeri ($1^1/_2$ groși), 62 triplii groși, 3 orți, o piesă de 2 groși, un solidus, un kreuzer și una nedeterminată.

Piesele ungurești de valoarea denarilor reprezintă 31,29% din totalul numerarului acumulat. Sînt emisiuni uzuale ce poartă pe revers imaginea fecioarei cu pruncul și legenda PATRONA VNGARIAE, din care majoritatea exemplarelor au fost bătute la Kremnica. Cele mai numeroase aparțin lui Ferdinand I și Maximilian II, cu un titlu scăzut de metal fin. De remarcat că înainte de 1526 datează numai două exemplare, între 1527—1547 se cunosc 47, pentru ca între 1548—1579 numărul lor să ajungă la 242. Între 1580—1619 se înregistrează o reducere pînă la 151, după care, între 1620—1653 datează doar 6 emisiuni. După 1654 nu se cunoaște nici un exemplar.

Jumătățile de groși cuprind emisiuni poloneze (301), lituaniene (98) și de Swidnica (41) și reprezintă 30,60% din tezaur. După o primă serie de emisiuni, jumătățile de groși polonezi încetează după 1511, iar cei lituanieni după 1526. Acest fapt constituie o bună reflectare atît a închiderii monetăriei din Cracovia în 1511 și punerii în aplicare a hotărîrilor dietei din Petrikau (1516) ce decretase scoaterea din circulație a jumătăților de groși emiși după un sistem monetar vechi[6], cît și a tensiunii în raporturile moldo-polone[7], mai ales după 1523 și pe toată durata celor două domnii ale lui Petru Rareș[8]. De altfel, aceste emisiuni reapar după 1546 pentru o perioadă de aproape 20 de ani, în care subliniem o concentrare în intervalul 1559—1561 (21 exemplare) și absența lor în anii 1551 — 1555, corespunzător începutului domniei lui Alexandru Lăpușneanu.

---

[6] *Catalogue de la collection des Monnaies et Medailles Polonaises du comte Emeric Hutten-Czapski*, I—II, St. Petersburg — Paris, 1871—1872, p. 270.

[7] Gr. C. Conduratu, *Încercări istorice. Relațiunile Țării Românești și Moldovei cu Ungaria pînă la anul 1526*, București, 1898, p. 482, 496—497, 503—507 ; D. Ciurea, *Relațiile externe ale Moldovei în secolul al XVI-lea*, în *AIIAI*, X, 1973, p. 3—12 ; V. Ciobanu, *Țările române și Polonia. Secolele XIV—XVI*, București, 1985, p. 102—110 și urm.

[8] De altfel, în Moldova, seria tezaurelor cu monede ungurești și poloneze din prima jumătate a secolului XVI înregistrează un *hiatus*, ori reducere substanțială de numerar, între 1523—1546. Semnalăm cu acest prilej depozitele de la BĂLEȘTI, jud. Vaslui (1936 ?) C. Știrbu, Ana-Maria Velter, „CN", 5, 1983, p. 91—127 ; BUDEȘTI, com. Plopana, jud. Bacău (1976), Al. Artimon, I. Mitrea, „Carpica", 11, 1979, p. 231—246 ; BUHAENI, com. Andrieșeni, jud. Iași (1965), C. Știrbu, Carmen-Maria Petolescu, P. Stancu, *CN*, 1, 1978, p. 42—82 ; FRENCIUGI, com. Șcheia, jud. Iași (înainte de 1965), A. Rusu, „CI", 12—13, 1981—1982, p. 213 (9 b), fig. 33/1—6 ; Viorel M. Butnariu, *AIIAI*, XXV/1, 1988, p. ; PIATRA NEAMȚ, jud. Neamț (1959), C. Matasă, Oct. Iliescu, V. Mihăilescu-Bîrliba, „Arh. Mold", 7, 1972, p. 369—376 ; STĂUCENI, jud. Botoșani (1970), Eug. Neamțu, A. Olaru, „ArhMold", 9, 180, p. 121—123 ; SUCEAVA, jud. Suceava (1959), Gr. Foit, *Noi tezaure monetare medievale descoperite în regiunea Suceava*, Suceava, 1967, p. 15—22 (în continuare, *Noi tezaure)* ; ȘERBEȘTI, com. Ștefan cel Mare, jud. Neamț (1966), E. Isăcescu, *MemAnt*, 3, 1971, p. 499—504 ; ZLĂTUNOAIA, com. Lunca, jud. Botoșani (1972), G. Coroliuc, „Hierasus", 1, 1978, p. 353—359 ; idem, „RevMuz", 1979, 2, p. 58—60 ; CARBOLIA, r. Vulcănești, R.S.S. Moldovenească (1957), A. A. Nudelman, *Archeologičeskaja karta Moldavskoj SSR*, 8, Chișinău, 1976, p. 101 (17) ; COMRAT, r. Comrat, R.S.S. Moldovenească (1952), *ibidem*, p. 10—101 (16) ; MÎRZEȘTI, r. Orhei, R.S.S. Moldovenească (1962), *ibidem*, p. 117 (36) ; MOROZENI, r. Orhei, R.S.S. Moldovenească (1962), *ibidem*, p. 117 (38) ; ONEȘTI, r. Cotovsk, R.S.S. Moldovenească (1954), *ibidem*, p. 98—99 (12) ; VARVAROVCA, r. Florești, R.S.S. Moldovenească (1973), *ibidem*, p. 108—109, (15).

Jumătățile de groși de Swidnica sînt imitații după emisiunile poloneze de aceeași valoare, de care se deosebeau prin legendă și conținutul în metal fin, cîntărind 0,29 g în comparație cu 0,39 g cît avea o jumătate de gros polonez [9], fapt pentru care au fost considerate falsuri. Ele au pătruns masiv pe piața poloneză provocînd grave tulburări în economie, ce au dus la protestele și închiderea graniței de către Polonia [10]. Astfel de emisiuni, prezente în numeroase tezaure din Transilvania, unde au suplinit o vreme lipsa acută de numerar mărunt, sînt rar întîlnite în Moldova [11].

Groșii sînt emisiuni pentru Lituania (133), Polonia, (112), Gdansk (44) și suedeze pentru orașul Elbing (6), în total 295 de monede, din care pentru un număr de 54 exemplare nu au putut fi indicați anii de emisiune. Cele mai numeroase piese datează din intervalul 1620—1627, 236 exemplare (80%), concentrare ce corespunde perioadei de acută devalorizare a grosului polonez și multiplilor lui [12]. După 1652 mai înregistrăm doar două exemplare lituaniene.

Dreipölkerii sînt emisiuni cu valoare de 1½ gros și totalizează 185 exemplare, alcătuite din piese poloneze (160), suedeze (24) și Transilvaniei (1). Numărul impresionant al acestor monede de inflație, așa cum reiese din structurile a numeroase tezaure descoperite în Transilvania, mai puțin în Moldova, s-a datorat activității intense a atelierelor poloneze care au emis dreipölkeri în cantități enorme între 1614—1627 în monetăria de la Bydgocsz (Bromberg) [13], la care s-au adăugat cele suedeze, mai ales după ocuparea orașelor Riga (1621) și Elbing (1626). În tezaurul de la Suceava — „Cărămidărie" cele mai numeroase exemplare datează între 1620—1627 și cuprind emisiuni poloneze. Pentru anii 1628 — 1632 avem numai 13 exemplare suedeze, după 1632 doar 11 piese suedeze și una transilvăneană, iar din 1662 datează un singur exemplar polonez.

Moneda de 2 groși a fost emisă la Gdańsk în 1651 [14].

Tezaurul cuprinde și 62 piese de 3 groși, din care 59 sînt poloneze și cîte un exemplar emis de Transilvania, Suedia și Ragusa. Monedele poloneze provin majoritatea din perioada 1581—1604, cînd piesele de 3 groși reprezintă emisiunea preponderentă a Poloniei, și doar 7 piese din anii 1621—1622, o monedă atribuită lui Sigismund III, și doar una, cea mai timpurie, de orașul Gdańsk în 1540, dată după care monetăria orașului și-a încetat activitatea pe o durată de opt ani [15]. Piesa transilvăneană a fost emisă de Ștefan Bocskay în 1606, iar ale Suediei și Ragusei în 1632.

Prezența triplilor groși în alcătuirea a numeroase tezaure descoperite în Moldova constituie un indiciu asupra rolului jucat de aceste emisiuni în circulația monetară. De obicei sînt asociate cu monede de valoare mare, ca taleri, guldeni, altîni, și reprezintă un procent ridicat din totalul pieselor acumulate: Bucium — oraș Iași, jud. Iași [16] (73,85%), Fîntîna Mare, com. Vadu Moldoviței, jud. Suceava [17] (12,76%), Iași — hotel Traian, jud. Iași [18] (84,7%), Mănăstioara —

---

[9] M.Gumowski, *Podręczik numismatyki Polskiej*, Cracovia, 1914, p. 290 (în continuare, *Podręcznik).*

[10] F. Friedensburg, *Schleisiens Geschichte in Mittelalter*, II, Breslau, 1888, p. 252—262 ; idem, *Münzkunde und der Neueren Zeit*, München — Berlin, 1926, p. 82 ; M. Gumowski, *Handbuch*, p. 31.

[11] Amintim tezaurele de la COPĂCENI, r. Lazo, R.S.S. Moldovenească (1961), A. A. Nudelman, *Op. cit.*, p. 111 (25) și DUBASARUL VECHI, r. Criuleni, R.S.S. Moldovenească, *ibidem*, p. 121 (47).

[12] M .Gumowski, *Podręcznik*, p. 290 ; Șt. Hoszowski, *Les prix à Lwow (XVI-e — XVII e siècles)*, Paris, 1954, p. 27—29, 62—64.

[13] M. Gumowski, *Handbuch*, p. 45, 48 ; Fr. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde*, Berlin — Leipzig, 1930, v. *Dreipölker*.

[14] M. Gumowski, *Podręcznik*, p. 242 (1882).

[15] *Ibidem*, p. 57—58 și 178 (657).

[16] *Inedit*. Tezaurul se află la Inst. arh. București, inv. 642 Informație Eug. Nicolae.

[17] Gr. Foit, *Noi tezaure*, p. 44—41.

[18] *Inedit*. Muzeul de Istorie Iași. Informație M. Cojocaru.

oraş Siret, jud. Suceava[19] (70%), Criuleni, r. Criuleni, R.S.S. Moldovenească[20] (44%), Lazo, r. Lazo, R.S.S. Moldovenească[21] (46,03%), Moscovei, r. Cahul, R.S.S. Moldovenească (66,6%), Purcari — Cetatea Albă, R.S.S. Moldovenească[22] (99,41%). În alte tezaure apar, alături de piese mărunte, denari, jumătăţi de groşi, groşi, dreipölkeri, solidi, şi constituie un procent foarte redus din numerarul acumulat: Piatra Neamţ — oraş, jud. Neamţ (0,68%), Suceava — oraş, jud. Suceava (0,99%), Zăpodeni, jud. Vaslui[23] (1,48%); Comrat, r. Comrat, R.S.S. Moldovenească (8,33%), Varvarovca (0,36%), Moldova de nord[24] (13,51%), categorie în care includem şi tezaurul de la Suceava — „Cărămidărie", în care triplii groşi reprezintă doar 4,30% din totalul pieselor.

Tezaurul mai cuprinde şi trei piese cu valoare de ort (1/4 taler, ortstaler), din care doi emişi în atelierele coroanei (1616, 1623) şi unul de oraşul Gdańsk (1624). Orţii reprezintă numerarul cu valoarea cea mai ridicată din tezaur, dar alcătuiesc abia 0,20% din totalul numerarului acumulat. Numărul extrem de redus al acestor emisiuni trebuie pus în legătură cu gradul scăzut de reprezentativitate al triplilor groşi şi cu lipsa talerilor din tezaur.

Tabloul tezaurizării pieselor mărunte de argint din Moldova este completat, în cazul nostru, de un solidus emis de oraşul Riga şi un kreuzer.

Din punctul de vedere al structurii tezaurul se eşalonează pe o perioadă de aproximativ două secole. Amintim că cele mai vechi emisiuni sînt kwartnicii (jumătăţile de groşi) emişi de Cazimir IV, iar cea mai recentă monedă este un dreipölker ($1^1/_2$ gros) al regelui Ioan II Cazimir.

Compoziţia tezaurului de la Suceava — „Cărămidărie" dovedeşte că majoritatea pieselor ce îl alcătuiesc sînt de valoare mică, denari, jumătăţi de groşi, groşi, dreipölkeri, un solidus şi un kreuzer. Numărul redus de troiaci (3 groşi) şi mai ales de orţi, raportat la totalul pieselor, nu schimbă cu nimic caracterul modest al depozituluui, ce sugerează disponibilităţile financiare destul de reduse ale proprietarului.

Diversitatea speciilor monetare din tezaur, emise pe o lungă perioadă, ne-a permis să apreciem că cele 1441 de monede alcătuiesc un lot reprezentativ pentru evidenţierea fenomenelor de penetraţie, circulaţie şi tezaurizare de monedă măruntă în Moldova pe durata a două veacuri.

Repartiţia monedelor din tezaur după valoare şi pe emitenţi (anexa 1) oferă date sugestive cu privire la ritmul pătrunderii lor pe piaţa Moldovei şi etapele în care ar fi putut avea loc tezaurizarea (anexa 2).

Pentru a doua jumătate a secolului XV, corespunzătoare domniei lui Ştefan cel Mare, şi pînă în 1526, aproximativ sfîrşitul domniei lui Ştefăniţă, jumătăţile de groşi polonezi, lituanieni şi de Swidnica alcătuiesc numerarul de bază care a circulat în Moldova. Monedele poloneze reprezintă 87,60% din totalul emisiunilor perioadei şi 68,93% din totalul jumătăţilor de groşi. Se poate observa că după 1506 locul emisiunilor provenite din atelierele coroanei a fost luat treptat de cele lituaniene, fapt ce dovedeşte o încordare în raporturile moldo-polone în timpul domniei lui Bogdan III, mai ales după 1509, şi orientarea ponderii comerţului Moldovei spre Podolia. Emisiunile de Swidnica, mai puţin numeroase, doar 11,81% din totalul perioadei, se fac prezente după 1520 în împrejurările în care jumătăţile de groşi lituanieni devin rare. Aşa cum s-a arătat, denarii ungureşti emişi înainte de 1526 sînt reprezentaţi numai prin două exemplare ce aparţin lui Ludovic II.

Între 1527 şi 1548, perioadă ce încadrează cu aproximaţie cele două domnii ale lui Petru Rareş, emisiunile poloneze şi lituaniene lipsesc din tezaur. Această discontinuitate, deloc întîmplătoare, s-a datorat şi reformelor monetare din Polonia, dar mai ales raporturilor moldo-polone, a căror desfăşurare conflictuală a perturbat serios comerţul dintre cele două ţări. Este de presupus că în asemenea

---

[19] *Inedit.* Muzeul de istorie Suceava. Informaţie M. Andronic şi Em. Emandi.
[20] A. A. Nudelman, *op. cit.*, p. 119 (44).
[21] *Ibidem*, p. 95—96 (5).
[22] *Inedit.* Inst. arh. Bucureşti, inv. 21, 17 (dosar MNA, 1936, nr. 325 şi 362).
[23] C. Moisil, *CNA*, XIX, 1945, 135—136, p. 58.
[24] A. A. Nudelman, *op. cit.*, p. 129 (66).

împrejurări jumătăţile de groşi, pătrunse anterior şi rămase în circulaţie, au intrat în alcătuirea tezaurului, fiind preferate acumulării în raport cu denarii ungureşti al căror argint era inferior. Din această etapă provine doar o singură piesă de 3 groşi emisă de oraşul Gdańsk, preferată şi ea de posesorul tezaurului din aceleaşi raţiuni. Denarii ungureşti, emişi de Ferdinand I, în calitatea sa de rege al Ungariei, sînt piese ce ilustrează compensaţia ce o caută Moldova în această perioadă în comerţul cu Transilvania, dar cele 47 de exemplare reprezintă doar 10,42% din totalul acestui tip de emisiuni aflate în tezaur şi doar 3,26% din totalul acumulării, ceea ce constituie un numerar mărunt, ca valoare, şi aproape nesemnificativ, numeric. Faptul s-a datorat îndelungului conflict ce a caracterizat raporturile Moldovei cu oraşul Bistriţa[25] cît şi stării de nesiguranţă din Transilvania determinate, pînă în 1541, de luptele pentru tronul Ungariei, rămas vacant după 1526. De altfel, aşa cum se poate observa, după 1541 afluxul denarilor spre Moldova a sporit simţitor, consecinţă a stabilităţii politice create în Principatul Transilvaniei şi de reconsiderarea instrumentelor politicii externe moldoveneşti în vremea celei de a doua domnii a lui Petru Rareş.

Perioada a treia, 1548—1579, de la Iliaş Rareş pînă la sfîrşitul primei domnii a lui Petru Şchiopul, indică un reviriment în penetraţia şi acumularea de monedă. Pe ansamblu se înregistrează pătrunderea a 20,88% din totalul pieselor acumulate, ce reprezintă de 6,27 ori mai mult numerar decît în perioada anterioară. Creşterea este asigurată în primul rînd de emisiunile ungureşti, 242 exemplare faţă de 47 (+ 195), apoi de monedele lituaniene 58 (+ 58) şi una poloneză ce datează din 1579. Reapariţia jumătăţilor de groşi constituie dovada normalizării relaţiilor moldo-polone, chiar dacă hiatusul din intervalul 1551—1555, apoi lipsa lor după 1565, ar putea proba, şi numismatic, neîncrederea manifestată acum de Polonia faţă de domnul Moldovei[26]. În aceste împrejurări, cînd în raporturile comerciale cu partenerii, Alexandru Lăpuşneanu exprima nevoia acută de monedă[27], pătrunderea masivă a denarilor ungureşti a constituit urmarea firească a orientării comerţului Moldovei spre Transilvania. Din cele 242 de exemplare datate 1548—1579 (80,39%) din totalul etapei şi 53,65% din numărul total al denarilor), din intervalul 1548—1568 provin 162 exemplare ce reprezintă 42,71% din numerarul etapei.

Perioada 1580—1619, de la Iancul Sasul pînă la domnia lui Gaşpar Graţiani, conţin 204 emisiuni, ce reprezintă o scădere în comparaţie cu etapa anterioară (— 97). Piesele ungureşti continuă să fie cele mai numeroase, 151 exemplare, dar cifra reprezintă numai 33,48% din totalul denarilor şi doar 10,47% din tezaur. Această reducere cu 37,60% se explică prin devalorizarea acestor piese, care după 1604 devin extrem de rare.

Emisiunile poloneze, numeric, se situează pe locul doi, dar valoric definesc etapa. Cu excepţia unui solidus emis la Riga în 1603, lotul cuprinde 50 piese cu valoare de 3 groşi şi un port, alături de care se face prezent şi un triplu gros transilvănean. Triplii groşi polonezi au constituit emisiunile preponderente ale Poloniei după 1580, aşa cum s-a arătat ele fiind prezente în numeroase tezaure din Moldova. După 1604 au înregistrat o continuă devalorizare prin scăderea progresivă a conţinutului de metal fin (anexa 3), fapt ce a determinat aproape încetarea primirii lor în Moldova după această dată, aşa cum reiese din structura tezaurului.

Perioada 1620—1632, de la Gaşpar Graţiani pînă la domnia lui Vasile Lupu, cuprinde 422 emisiuni (29,28% din total), din care numerarul de bază este asigurat de monedele poloneze: 233 groşi, 159 dreipölkeri, 7 tripli groşi şi 2 orţi. Dacă numeric monedele sugerează o intensificare a penetraţiei lor, valoric acestea se situează la o cotă mult inferioară etapei anterioare. Astfel, pentru groşi sem-

[25] M. Dan, S. Goldenberg, *Bistriţa în secolul al XVI-lea şi relaţiile ei comerciale cu Moldova*, în *SUBB*, series *Historia*, 1964, 2, p. 30; R. Constantinescu, *Moldova şi Transilvania în vremea lui Petru Rareş. Relaţii politice şi militare (1527—1546)*, Bucureşti, 1978, p. 17—18.

[26] Situaţia Moldovei a constituit un subiect central al discuţiilor care s-au purtat în dieta ţinută la Cracovia în februarie 1553. De remarcat, cu acest prilej, discursul lui Hieronim Ossoliński la 24 februarie 1553, cf. Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II 1, p. 196—198.

[27] Hurmuzaki, *Documente*, XV 1 p. 496.

nalăm o reducere a conținutului de metal fin sub 50%, la triplii groși sub 44%, iar la orții polonezi cu aproximativ 10%, în vreme ce piesele de 1½ groși constituie, cu începe din 1614, oglinda fidelă a crizei financiare din Polonia, fiind socotite în epocă monede de inflație (anexa 3).

Din aceeași etapă mai provin și alte monede cu un conținut scăzut de metal fin : 17 emisiuni suedeze (un triplu gros, 13 dreipölkeri și trei piese de un gros), un triplu gros emis de Ragusa și trei denari. În aceste împrejurări, cînd efectele crizei din Polonia nu au cruțat nici Moldova, este de presupus că piesele de 3 groși emise în intervalul 1580—1604 au putut fi tezaurizate, conform legii lui Gresham.

Perioada 1633—1648/1653, corespunzătoare domniei lui Vasile Lupu, înregistrează o scădere netă, 25 exemplare (1,73% din tezaur), adică cu 397 monede mai puțin față de etapa anterioară. Din acestea 12 sînt dreipölkeri (11 suedezi și unul emis de Transilvania), două piese poloneze (una de 2 groși, respectiv de un gros), trei denari și un kreuzer. Se poate lesne constata că după 1632 rămînerea în circulație a pieselor devalorizate a fost însoțită de lipsa tot mai acută de monedă măruntă, în numeroase tezaure fiind tot mai frecvent acumulați taleri imperiali și cei din Provinciile Unite.

Ultima perioadă cuprinde intervalul 1654—1665, se încheie cu domnia lui Eustratie Dabija, din care datează doar un dreipölker polonez.

Aceste sumare observații prilejuite de republicarea tezaurului de la Suceava — „Cărămidărie" aduc o modestă contribuție la cunoașterea unor aspecte ale circulației și acumulării de monedă măruntă în Moldova. Prezența masivă a emisiunilor monetare ale Poloniei (912 ex.) și Ungariei (451 ex.) confirmă orientările Moldovei în raporturile sale comerciale cu Republica nobiliară și Transilvania, iar în explicarea lacunelor mari în reprezentarea monedelor trebuie de ținut seama de factorii politici și economici ce le-au determinat.

Viorel M. Butnariu

ÎN DIALOG CU COLABORATORII

Propunîndu-şi să încurajeze schimbul de opinii şi atitudinea critică în opera de retrospectare a trecutului, Comitetul de redacţie al „Anuarului" ieşean a creat, în ultimele sale numere, posibilitatea apariţiei mai multor contribuţii de această natură, atît în rubricile de profil : *Discuţii* sau *Recenzii*, cît şi în celelalte secţiuni ale revistei. Încă din 1979, în cadrul tomului XVI, s-a iniţiat, de exemplu, o rubrică specială de *addenda et corrigenda* la volumele publicate din colecţia *DRH, A.* Moldova, cu scopul de a perfecţiona, sub toate aspectele, acest instrument de lucru fundamental al medievisticii româneşti. În tomurile XVII (1980) şi XVIII (1981) rubrica *Discuţii* a găzduit, de asemenea, o amplă dezbatere privind data garanţiei primită de Mihail Iogofăt pentru a duce primul tribut al Moldovei către Poartă, semnată de Ştefan S. Gorovei şi Leon Şimanschi. Secţiunea *Studii documentare* din tomul XIX (1982) a prilejuit, la rîndul ei, o intervenţie critică a lui Gh. I. Florescu referitoare „la editarea discursurilor parlamentare ale lui N. Iorga". Alte numeroase adaosuri şi rectificări, îndoieli şi păreri personale sau închideri şi redeschideri ale unor „dosare" au apărut în tomurile următoare ale „Anuarului", putînd fi astfel împărtăşite tuturor celor interesaţi şi supuse, totodată, acribiei specialiştilor. Chiar tomul anterior, XXIV/2 (1987), ilustrează convingător această preocupare, înscriind (p. 535—554) o severă şi incitantă reconsiderare a lucrării *Satul în Moldova medievală*, apărută postum sub semnătura lui Al. I. Gonţa; acceptînd publicarea ei, Comitetul de redacţie speră într-o continuare a dezbaterii şi la încheieri notabile privind tipologia comunităţilor rurale româneşti în perioada medievală. Evident, intenţia Redacţiei nu a fost niciodată aceea de a provoca sau favoriza polemica — manieră de comunicare mai puţin propice spiritului ştiinţific şi de natură să degenereze într-un steril principialism sau verbiaj. Înţelegînd să respecte dreptul firesc la replică al autorilor ale căror lucrări au fost puse în discuţie, el n-ar fi, de aceea, îndreptăţit să asiste pasiv la consumarea actelor pe care disputa le anunţă.

Iată de ce, după publicarea recenziei lui Corneliu Stoica, în vol. XXI (1984), p. 544—546, la cartea lui Dorinel Ichim, *Zona etnografică Trotuş*, Ed. Sport-Turism, 1983, şi a răspunsului autorului : *Pe marginea unei recenzii*, în vol. XXIII/1 (1986), p. 397—400, precum şi a observaţiilor lui M. Ciubotaru pe marginea *Repertoriului arheologic al judeţului Iaşi*, vol. I—II, Iaşi, 1984—1985, întocmit de Vasile Chirica, şi M. Tanasachi, în vol. XXIII/1 (1986), p. 453—461, urmate de răspunsul celui dintîi autor la observaţiile făcute : *O „addenda et corrigenda" incompletă şi incorectă*, în vol. XXIV/1 (1987), p. 489—491, ancheta ştiinţifică n-ar mai putea progresa decît circumscrisă scopului esenţial care a provocat-o : restabilirea adevărului istoric. Firesc, prima confruntare de păreri, clarificînd sau soluţionînd mobilul divergenţelor, a adăugat, în acelaşi timp, altele, tangenţiale sau mai puţin semnificative privind opera sau autorul : limbă şi stil, structură şi circumstanţă, profesionalism şi intuiţie etc. Ambii recenzenţi au tratat astfel contribuţiile autorilor — una de arheologie, iar alta de etnografie — ca lucrări de geografie istorică, formulînd rigori de documentare şi interpretare specifice, după cum autorii înşişi au făcut apel la argumentele caduce ale autorităţii sau reclamei. În această situaţie, Comitetul de redacţie este, desigur, cu atît mai îndreptăţit să canalizeze discuţiile spre scopul urmărit, reţinînd din noile intervenţii ale recenzenţilor sau ale autorilor doar adaosurile informative şi raţionamentele suplimentare în măsură să înlesnească înţelegerea faptelor. Textele care urmează reprezintă aşadar parţial conţinutul materialelor aflate în redacţie, reflectînd numai anumite opinii ale autorilor, dar beneficiind totuşi de acordul acestora pentru a fi publicate.

LOGICA ŞI DEONTOLOGIA UNUI RĂSPUNS

Reacţia iritată şi condescendentă, de natură să transforme o discuţie într-o polemică, a lui Vasile Chirica, din tomul precedent al *Anuarului* (XXIV, 1, 1987), la observaţiile noastre *(AIIAI,* XXIII, 1, 1986) asupra *Repertoriului arehologic al judeţului Iaşi* pune în evidenţă, de fapt, o logică flagrant contradictorie şi precaritatea unui răspuns improvizat. Refuzînd informaţia precisă şi adesea inedită („ceea ce s-a considerat a fi adevărul istoric", apreciază dubitativ V. Chirica), autorul principal al *Repertoriului* încearcă să justifice numeroasele erori corijate de noi invocînd fie consideraţii de principiu şi bune intenţii emise în lucrarea în discuţie, fie presupuse inconsecvenţe sau erori atribuite nouă.

1. Adnotările noastre pe marginea *Repertoriului* nu au caracter de recenzie, cum afirmă V. Chirica, ci doar *addenda et corrigenda* la informaţia documentară pentru o zonă din sudul judeţului Iaşi (12 comune), parte din bazinul superior al Bîrladului, în care sînt cuprinse şi localităţi din judeţele Neamţ şi Vaslui, cercetate de noi monografic, tinzînd aşadar spre o documentaţie completă (secolele XIV—XX). Nu am adnotat întreg *Repertoriul,* fiindcă ne lipseşte, repetăm pentru Vasile Chirica, informaţia amplă pentru toate localităţile judeţului Iaşi. Orice lucrare trebuie apreciată prin prisma scopului propus. Ignorarea acestui principiu viciază răspunsul lui V. Chirica de o contradicţie evidentă chiar din titlul *O Addenda et corrigenda incompletă şi incorectă,* o *contradictio in adjecto,* fiindcă nu există o *addenda...* completă. Dacă într-un studiu numărul erorilor, oricît de mare, este totuşi limitat, adaosurile sînt, teoretic, infinite, pe parcursul aprofundării cercetării. Aşadar, coordonatorul *Repertoriului* ne reproşează faptul că nu am investigat istoric întreg judeţul Iaşi, calculînd şi numărul cercetătorilor necesari pentru o asemenea întreprindere, de unde rezultă modicitatea „taliei" noastre în comparaţie, desigur, cu a domniei sale. Regula de trei simplă se poate însă aplica *Repertoriului* însuşi : dacă numai într-o mică parte a lucrării am putut depista peste 50 de erori şi adăuga peste 70 de informaţii necesare (inclusiv atestări mai vechi), în 7 pagini, ar rezulta că o adnotare completă s-ar fi extins pe aproximativ 50 de pagini, cu peste 200 de corijări şi peste 500 de adăugiri. Valoarea probatorie a unui asemenea calcul este însă nulă : utilizarea lui — evident minimalizatoare.

2. Obiecţia lui V. Chirica referitoare la legitimitatea unor observaţii generale asupra *Repertoriului,* sprijinite de exemple culese doar dintr-o zonă a judeţului, este o neînţelegere. Noi am sistematizat cîteva *tipuri de erori* pe care preopinentul nostru ar fi dorit să le considerăm excepţii, dar ele sînt prea numeroase pentru a fi rezultatul întîmplării [.....].

3. Am omis numele unuia dintre colaboratorii la *Repertoriu,* deoarece C. Iconomu nu a contribuit la fişarea informaţiei istorice pe care, surprinzător, V. Chirica nu o apreciază ca documentaţie. După maniera de lucru, sîntem tentaţi să-i dăm dreptate.

4. Am indicat sursa unor erori de atestare documentară şi a unei confuzii între două localităţi omonime (Războieni) în *Dicţionarul geografic al judeţului Iaşi,* de Al. Obreja, de unde s-au preluat fără control numeroase informaţii. V. Chirica ne întreabă de ce nu am recenzat în 1979 această lucrare pentru a corija atunci greşelile semnalate acum. Întrebarea, deconcertantă prin

naivitate, ar putea fi mai net formulată : de ce nu am recenzat întreaga bibliografie utilizată de autorii *Repertoriului ?* Se pare că V. Chirica nu știe că erorile împrumutate au devenit greșeli ale *Repertoriului* însuși, evident, cu circumstanțele atenuante pe care le-am subliniat noi înșine în *Addenda* noastră. Că autorii *Repertoriului* au folosit și alte surse, că au corectat uneori informațiile din dicționarul lui Al. Obreja este perfect adevărat, dar aceasta este alt aspect al problemei [.....].

Relația dintre *Repertoriu* și *Dicționarul geografic al județului Iași* este însă, precizăm acum, mai complicată, fiindcă informațiile corecte ale lui Al. Obreja au devenit erori în lucrarea coordonată de V. Chirica. De pildă, geograful a consemnat doar atestări documentare care, în *Repertoriu*, au devenit date ale înființării unor sate : Gorban (p. 154), Pădurari (p. 158), Sîngeri (p. 161), Dumbrava (p. 212), Frumușica (p. 227), Dancaș (p. 237), Slobozia (p. 359), Lunca Prutului (p. 410). De asemenea, satele atestate, după alte surse, în 1833 (Gura Bohotin, p. 154), în 1775 (Sticlăria, p. 367) sînt considerate întemeiate în anii respectivi ! [.....] Este adevărat că în *Repertoriu* s-a precizat că nu se confundă anul unei atestări cu anul întemeierii unei așezări, de cele mai multe ori imposibil de stabilit documentar, dar eroarea s-a produs totuși și noi această inconsecvență am evidențiat-o în *Addenda et corrigenda* și în exemplele de mai sus.

Mai observăm că V. Chirica atribuie confuzia între cele două sate omonime *Valea Ursului*, din județele Neamț și Iași, lui Al. Obreja, Ea aparține în exclusivitate *Repertoriului*.

5. Este netemeinică acuzația noastră, afirmă V. Chirica, că „sate și mănăstiri construite în timpul unui voievod sînt socotite ctitorii ale domnului respectiv" [.....]. Dar, nu interesează aici acele 31 de biserici care atestă existența unor localități la diverse date, ci doar cele 6, nu 5, monumente religioase cărora li se menționează și ctitorul. Dintre acestea, schitul Hadîmbu a fost „construit de Vasile Lupu" (p. 232), iar biserica de lemn de la Glodeni a fost „construită de Constantin, fiul lui Duca voievod" (p. 430), crede V. Chirica. Deși aceste două exemple sînt indiscutabile, coordonatorul *Repertoriului* susține că noi ne-am „limitat doar la aprecieri generale", cînd oferim, de fapt, informații inedite de arhivă, în afara acelora pe care V. Chirica le putea prelua, cu mai multă atenție, din *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, de N. Stoicescu [.....].

6. De o manieră incompatibilă spiritului științific este respingerea unui tip de eroare pe care l-am semnalat și exemplificat în adnotările noastre : cîteva sate existente și astăzi au fost consemnate ca dispărute în *Repertoriu*.

Mai întîi, V. Chirica ne reproșează că facem confuzie între formulări, fiindcă, în cazul satului Ciurea, sintagma „fost sat, în comuna..." nu ar avea accepția de „sat dispărut". În realitate, totdeauna, în sute de exemple, în întreg *Repertoriul*, un „fost sat" este considerat dispărut. De pildă, chiar în prima comună a județului Iași, Al. I. Cuza, sînt „foste sate" Băiceni, Bogdănești, Orzești, Săoani, Scheuleț (p. 32), toate dispărute. Doar cînd autorii lucrării au dispus de informații mai bogate s-au făcut precizări de tipul : sat „contopit la [sic]", „desființat".

În al doilea rînd, V. Chirica invocă „informații" ale unor locuitori conform cărora satul Ciurea ar fi existat pe Dealul Ciurea (din comuna Dagîța ?), numai pentru a salva „eroarea" unui enunț fără echivoc : „Ciurea, fost sat în comuna Dagîța, din a cărui existență [sic] se mai păstrează toponimul „Dealul Ciurea" (p. 120). Subterfugiul este compromis însă de situația reală : satul Ciurea, cîndva în comuna Dagîța, dar astăzi în comuna Poienari, atestat din secolul trecut, este situat în toate hărțile din sec. XIX—XX pe locul său actual.

În al treilea rînd, eroarea nu s-a produs numai în cazul satelor Ciurea și Holm, ci și Mănăstirea, Tufeștii de Jos, la care se mai adaugă, acum, alte trei exemple, din afara zonei cercetate de noi sistematic, de așezări „dispărute" : Tămășani, fost sat în comuna Mircești (p. 230), care este însă astăzi Tămășeni, din județul Neamț ; Pobrata, fost sat în comuna Lespezi, care „ar putea fi în comuna Tătărași, unde sînt izvoarele Probotei" (p. 214), de fapt satul de acum, Probota, din comuna Dolhasca, județul Suceava ; Stolniceni, sat în fosta comună Iepureni, pe partea stîngă a Jijiei (p. 40), considerat dispărut din comuna Andrieșeni, dar existent în comuna Răuseni, județul Botoșani. Se distinge și cauza greșelilor : utilizînd o hartă a județului Iași pe care localitățile din jude-

ţele vecine nu au fost cartate, autorii *Repertoriului* nu au controlat dacă satele crezute dispărute, toate în comune limitrofe ale judeţului, nu sînt cumva peste graniţă. Într-un singur caz, dintre acelea discutate de noi, eroarea se explică prin schimbarea numelui : satul Ruseni este astăzi numit *Mănăstirea*, în comuna Dagîţa.

7. V. Chirica afirmă, fără probe, că informaţiile noastre suplimentare, deci *Addenda*, „depăşesc cu mult cadrul unui repertoriu arheologic", fiindcă nu am fi citit întreg *Repertoriul* şi, în consecinţă, nu am reţinut precizarea că s-au luat în consideraţie numai „informaţiile de bază privind evoluţia aşezărilor rurale în sec. XVIII—XIX" [.....]. Să examinăm însă exemplele pe care V. Chirica le invocă pentru a argumenta depăşirea cadrului lucrării şi, îndeosebi, ignoranţa noastră în materie de documente medievale.

A. În toată această discuţie, ar fi un singur caz în care V. Chirica ar avea perfectă dreptate, pe care i-am recunoaşte-o fără reticenţe, dacă informaţia despre cei 21 de cărbunari gospod s-ar dovedi un adaos inutil la atestarea, în 1803, a satului Cărbunari de lîngă Grajduri [.....]. Dar, satul Cărbunari, menţionat în 1803 *(Uricarul*, VIII, p. 358), nu este — surpriză ! — satul din comuna Grajduri, sat al unor răzeşi, ci satul lui Iordache Balş, aşadar cătunul *Cărbunarii Noi*, în harta rusă din 1835, lîngă satul Poieni, din comuna Schitu Duca, al lui Alexandru Balş, în 1837, cătun pe care un ordin al Departamentului Trebilor din Lăuntru intenţiona să-l desfiinţeze în 1834 (Arh. St. Iaşi, Tr. 629 op. 691 dos. 742, f. 8 r—9 v). Noi am presupus doar că acei 21 de cărbunari gospod, atestaţi în 1803 în judeţul Vaslui, ar putea fi din satul Cărbunari de lîngă Grajduri (dacă satul va fi fost atunci în ţinutul Vaslui şi nu în ocolul Codrului din ţinutul Iaşi, ceea ce nu putem şti acum). Oricum, prima atestare a satului Cărbunari, descoperită de noi, este din 1812 şi nu 1803.

B) E rîndul nostru să nu înţelegem cum materialele ceramice din sec. XVII — XVIII nu pot proveni de la un schit construit în jurul anului 1750 [.....]. În 1800, martori la o cercetare a hotarelor moşiei Boroseşti, oameni de 60—70 de ani, îndrumă la „poiana Muncelul unde acu este un schit făcut de răposat logofăt Manolache Costache" (Arh. St. Iaşi, Epitropia Sf. Spiridon, pachet 39, plic 2, nr. 51). Moşia fusese cumpărată în 1747 *(Ibidem*, nr. 44) [.....].

C) V. Chirica afirmă că „o fîntînă, un menzil şi o cîrşmă nu atestă existenţa unui sat". Noi nu am atestat însă o aşezare la fîntîna Bordii, în 1682 sau 1693, ci am explicat geneza micii localităţi pe lîngă staţia de poştă, unde era şi crîşmă, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea [.....]. Numeroase documente dovedesc apoi apariţia unor sate pe lîngă menziluri, circiumi şi chiar fîntîni. Oraşul Mizil şi vreo 12 sate numit astăzi *Poşta... (Indicatorul localităţilor din România*, 1973, p. 210), Raţeşu Epureanu, Raţeşu Cuzei, chiar Cucova (vezi *Repertoriul* însuşi, p. 380), cele aproximativ 50 de sate cu numele *Fîntîna, Fîntînele, Fîntînelele, Fîntîni (Indicator*, p. 138—139) ş.a. Mai mult, planuri de moşie ale Boroseştilor, din 1845 şi 1869 (Arh. St. Iaşi, fondul cit., nr. 67, 83) indică locuinţe la fîntîna şi la crîşma de la Bordea, din apropierea Sanatoriului de astăzi de la Bîrnova, după ce staţia de poştă se mutase deja ; nu prea departe, pe locul ştiut şi astăzi, lîngă şoseaua Iaşi — Vaslui (Harta rusă, 1835).

D) V. Chirica se îndoieşte de posibilitatea situării cu certitudine a unor sate medievale dispărute, pe locurile unde s-a descoperit ceramică din secolele XIV—XV şi chiar X—XII. Nu contestăm dreptul reticenţei în asemenea chestiuni dificile [.....]. Vom răspunde doar că localizările nu se sprijină exclusiv pe fragmente ceramice (cazul satelor „unde a fost Moişă Filozoful", „unde a fost Mîndrea" şi „unde a fost Boris"), ci pe studiul detaliat al tuturor datelor arheologice, istorice, toponimice şi topografice [.....]. Nu rezultă din textul *Addendei* noastre că seliştea satului Dzemeşeşti, din sec. XV—XVII, sau Tufeşti (de Sus), din sec. XVII — XVIII, ar fi probată prin sporadicele fragmente ceramice de la sfîrşitul epocii bronzului (cultura Noua), descoperite de V. Chirica, în 1982, ci prin acea „multă ceramică, semnalată de locuitori" *(Repertoriu*, p. 363) [.....].

E) Ultimul exemplu dă întreaga măsură a replicii lui V. Chirica la *Corrigenda* noastră. Reproducem în întregime un instructiv citat : „De foarte multe ori, ca în cazul «Nu a existat un sat Broşteni pe Velna» M. C.[iubotaru] dă verdicte fără nici o argumentaţie şi dovedeşte necunoaşterea documentelor medievale". Aşteptăm ca V. Chirica să comunice un singur document care să ateste într-adevăr un sat Broşteni pe Velna, fiindcă, răspunzînd cu un verdict la un

„verdict", a uitat să indice acum documentele medievale probatorii. Pînă atunci ne place să stăruim în eroarea de a crede că satul Broșteni, menționat în 1580 aprilie 23 (*DIR*, XVI, p. 137), era pe Vilina, în ținutul Hotinului, și nu pe Velna, în comuna Ipatele.

Last but not least. V. Chirica ne dă lecții de limba română, semnalînd ca greșeli „cu adevărat de neîngăduit" un enunț cu predicatul subînțeles, de acel tip ilustrat în chiar *Repertoriu* de cîteva mii de exemple: „În jurul izvoarelor.... așezare..." ; „În muchia rîpoasă... silișteˮ ; „Pe un platou înalt... fragmente ceramice" etc., etc. și o greșeală de tipar, repetată, *Tufești de Sus* (Sus, cu minusculă), în timp ce, cîteva rînduri mai departe, cu puțină bunăvoință, fiindcă erorile de acest fel se corectează tacit, se poate vedea că *Tufești de Jos* a fost ortografiat după normele îndeobște cunoscute. Discuția noastră s-ar transforma într-o oțioasă șicană dacă am „vînaˮ și în *Repertoriu* greșeli identice (evident, de tipar sau de transcriere), ca *Valea satului* (p. 159) sau am insista asupra unor indiscutabile construcții sintactice incorecte: „contopit la..." *(passim)*, „transcrierea corectă a unei localități" (în chiar paragraful în care eram lăsați corigenți la limba română), „transferarea datelor arheologice de la Valea Ursului la...", etc.

În ceea ce ne privește, discuția pe marginea *Repertoriului* s-a încheiat. O adevărată replică la *Addenda et corrigenda* noastră era și rămîne oricînd posibilă, fiindcă mai vechi atestări documentare, de pildă, pot fi descoperite în documente inedite sau greu accesibile, localizările unor vetre de sate dispărute se vor putea mai bine preciza etc. Noi înșine ne îmbogățim informația și ne corectăm erorile. De pildă, satul Mînăstirea s-a numit în secolul trecut *Ruseni* și nu *Rucșeni*. *În Marele Dicționar Geografic al României*, IV, p. 275, s-a preluat o greșeală din *Dicționarul geografic al județului Roman*, 1891, p. 78, de P. Condrea [.....].

Mircea Ciubotaru

x

Luînd cunoștință de conținutul noilor adaosuri, rectificări și precizări ale lui M. Ciubotaru, autorul principal al *Repertoriului arheologic al județului Iași*, V. Chirica, și-a reafirmat părerea că observațiile recenzentului depășesc caracterul arheologic și scopul judicios delimitat al lucrării, iar o continuare a schimbului de opinii pe terenul propus de acesta ar fi folositoare doar în ideea elaborării unui *dicționar istoric* al unității administrative aflate în discuție. Domnia sa și-a rezervat, în același timp, dreptul de a se pronunța asupra chestiunilor colaterale subiectului în paginile unei alte publicații (Notă C.R.).

ADEVĂR SAU ORGOLIU ?
PE MARGINEA UNUI RĂSPUNS LA O RECENZIE

„În istoriografie — sesiza cu fină intuiție istoricul Ioan Bogdan — mai mult decît în orice știință, erorile sînt greu de evitat ; ca să ajungi, însă, la adevăr, trebuie să ai curajul de a le săvîrși și dorința statornică de a le îndrepta" [1]. Uneori, însă, sesizarea și îndreptarea unor erori nu sînt posibile fără un dialog deschis și constructiv între părțile interesate.

Din această perspectivă, considerăm că sînt necesare unele precizări pe marginea recenziei noastre, dedicate lucrării *Zona etnografică Trotuș* (București, 1983), cît și a răspunsului autorului, Dorinel Ichim, apărute în paginile acestui „Anuar" (XX, 1984, p. 544—546 și XXIII/1, 1986, p. 397—400). Acest lucru se impune cu atît mai mult, cu cît observațiile lui Dorinel Ichim, „făcute cu obiectivitate verificabilă" (p. 400), sînt, cu puține excepții, discutabile.

Departe de a constitui o polemică cu autorul lucrării recenzate, intenția noastră este aceea de a îndrepta eventualele erori, comise „fără intenție", dar și de a înlătura prezentarea deformată a unor opinii de ale noastre, din „răspunsul" autorului [.....].

Urmărind cu atenție observațiile și argumentele din „răspunsul" lui Dorinel Ichim le-am putea grupa în trei categorii : I : observații reale ; II : observații discutabile ; III : observații bazate pe presupuneri, deducții și „răstălmăciri" ale unor opinii formulate de noi [.....].

I. În categoria „observațiilor reale" putem include un număr restrîns de probleme.

1. În primul rînd, facem precizarea asupra unui amănunt, pe care l-a sesizat și Dorinel Ichim, că, de fapt, în recenzie ne-a interesat numai partea „pur istorică" a lucrării (p. 400). Din acest punct de vedere trebuiesc judecate observațiile noastre [.....]. Declinîndu-ne deci, „deocamdată", competența în domeniul etnografic, dorința noastră a fost să contribuim la eliminarea unor erori și confuzii privitoare la istoria văii Trotușului.

Apreciind, în mod deosebit, contribuția lui Dorinel Ichim la impunerea pe harta etnografică a țării a zonei etnografice Trotuș, a reliefării trăsăturilor ei specifice, nu același lucru l-am putut face pentru contribuția d-sale la cunoașterea istoriei zonei cercetate [.....]

Exceptînd negarea existenței drumului de pe valea Turluiului (p. 399) care reprezintă într-adevăr o eroare comisă de noi și problema identificării celor două sate dispărute, Măzănăești și Măzărești (ibidem), care este discutabilă, toate observațiile noastre asupra unor aspecte ale istoriei văii Trotușului au fost însușite de către autor fără obiecții [.....].

Cîteva exemple sînt ilustrative pentru a demonstra insuficienta documentare bibliografică, confuzia și necunoașterea unor aspecte semnificative ale istoriei zonei cercetate de către autor.

a) „La războiul pentru cucerirea independenței de stat, trotușenii au participat înrolîndu-se în regimentele de la Bacău. Alături de sutele de soldați care și-au dat viața pentru patrie, au *căzut eroic* căpitanul Dumitru Bușilă din Tîrgu

---

[1] Apud. Ștefan S. Gorovei, în *AIIAI*, XXI, 1984, p. 561 [...].

Ocna și *caporalul Gheorghe Donici*. Eroului Gheorghe Donici i-au fost înălțate în comuna Ștefan cel Mare un obelisc și un bust spre a-i cinsti memoria" (p. 17).

Cum se poate explica o asemenea confuzie [... ?] Gheorghe Donici (1848—1916), participant la războiul pentru cucerirea independenței de stat, va cădea eroic, peste patru decenii, în 1916 [...].

b) „La Cuchiniș-Brusturoasa, pe un promotoriu, în apropierea șoselei, se află un monument măreț, ridicat în memoria celor căzuți în luptă în timpul primului război mondial. Alături, pe o hartă a României, turnată în bronz, *sînt inscrise numele oamenilor din sat împușcați de fasciști* pentru că nu au oferit informații în legătură cu dispozitivul de luptă al armatelor române" (p. 19).

Într-adevăr, așa cum arată și autorul, pe o hartă a României, turnată în bronz, sînt înscrise numele unor săteni care, se menționează în inscripție, „...în octombrie 1916 au preferat tortura și moartea prin sabia inamicului decît să folosească drept călăuză contra fraților și patriei lor".

Numai că, sîntem obligați să-l avertizăm pe cititor, nu fasciștii i-au împușcat pe sătenii din Cuchiniș, ci trupele austro-ungare [...].

c) „Poate în amintirea acelei întîmplări, care a avut loc aici, a pus să se zidească cele două monument istorice din piatră și cărămidă — biserica de la Borzești *(în anul 1497)* și podul de la Gîrbovana [...] (p. 13—14).

Că biserica din Borzești nu a fost construită în 1497 reiese clar din chiar textul pisaniei citat fragmentar de către autor : [...] *a început a zidi în anul 7001 (1493) luna Iulie 9 și s-a săvîrșit în anul 7002 (1494)* ; iar al domniei lui anul 38-lea, curgător, luna Octombrie 12" [3] [...].

d) „Exploatarea pădurii în jurul Moineștilor s-a făcut încă din anul 1442, cînd era pomenită „fîntîna cea neagră a pădurei" în hotarul satului Lucăcești, ce aparținea mănăstirii Bistrița" (p. 54).

Prima mențiune documentară despre existența țițeiului în Moldova apare într-un act din 4 octombrie 1440 [...]. Documentul din 1442, utilizat de către autor, este un fals, din secolul al XVI-lea, al călugărilor de la mănăstirea Bistrița, făcut în scopul extinderii hotarelor satului Lucăcești [5]. La p. 24 citează documentul din 1440, pentru ca la p. 54 să-l utilizeze pe cel fals din 1442, în locul celui autentic [...].

e) „Acest fenomen a fost surprins la două localități cu denumirea Odaia, pe *harta rusă din 1833...*", (p. 30).

În *harta rusă din anul 1831*, în localitatea Herăstrău erau trecute patru pivo" (p. 76).

Deși citează lucrarea lui Constantin C. Giurescu, *Principatele Române la începutul secolului XIX* (București, 1957) — vezi p. 31, nota 1 — autorul nu a aflat că harta rusă a fost tipărită în anul 1835, la Petersburg [...].

g) „Țăranii răzeși, aflați mereu în conflict cu boierii Ghiculești, Roseteștl, Aslănești și Crupenschi, precum și cu egumenii mănăstirilor Bogdana, Cașin, Berzunți, Tazlău și *Tîrgu Ocna* [...] (p. 17).

Tîrgu Ocna este un oiconim. Două mănăstiri, Precista și Răducanu, au existat în Tîrgu Ocna. Amîndouă au fost închinate mănăstirii Ivir de la Athos și au avut încă de la întemeiere și pînă la secularizare o conducere unică [8]. Mănăstirea Precista apărea în documuente, uneori, și sub numele de mănăstirea Ocna, dar nu Tîrgu Ocna [...].

---

[3] N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, București, 1905, fasc. I, p. 26. Pisania transcrisă și de către preotul Constantin Bobulescu (BARSR, fond *Manuscrise-arhivă, Arhiva 1610*, vol. I, f. 163). Cf. și Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, p. 64 [...].

[5] *DRH*, A, I, p. 429—430, nr. IX ; v. și comentariul asupra falsității documentului. Surprinzător e faptul că, într-o lucrare recentă, *Istoria științei și tehnicii în România, date cronologice* (București, 1985, p. 50), autorii (Ștefan Bălan și Nicolae Șt. Mihăilescu) fac din documentul din 4 oct. 1440 două, iar pe cel din 16 dec. 1442 îl datează greșit, și anume, 15 oct. 1442 [...].

[8] *Îndrumător în Arhivele Centrale*, vol. I, partea I, București, 1971, p. 328.

Sub raportul metodei de lucru i se poate reproșa autorului o insuficientă documentare bibliografică, utilizarea izvoarelor de mîna a doua, atunci cînd a avut posibilitatea să folosească ediții mai bune, fapt subliniat și de alți cercetători[9], neglijență în redactarea aparatului critic, multe trimiteri fiind greșite, lipsa spiritului critic în folosirea izvoarelor istorice, utilizînd documente false, atunci cînd existau autentice etc.

Dăm cîteva exemple :

1. La p. 14—15 autorul preia un citat din *Istoria românilor supt Mihai Vodă Viteazul* a lui Nicolae Bălcescu, din cartea lui C. Dimitriu, *Bacăul istoric* (București, 1936, p. 17 și nota 5) în loc de a folosi una din edițiile critice ale monografiei consacrate de N. Bălcescu marelui domnitor.

La p. 51 se folosește CDM, nr. 125 în loc de DRH, A, II, p. 119—121, nr. 84 ; la p. 54 CDM, I, nr. 67 în loc de DRH, A, I, p. 429—430, nr. IX și CDM, I, nr. 967 în loc de DIR, A, 4/XVI, p. 136, nr. 177.

Următoarele trimiteri trebuiesc corectate : CDM, nr. 125 prin CDM, I, nr. 125 (v. p. 51, n. 1) ; DIR, veac XVII, vol. III, p. 150—151 prin DIR, A, 1/XVII, p. 134—136, nr. 125 (v. p. 75, n. 3) ; Gh. Platon, op. cit., p. 16 și nota 12 prin DIR, A, 3/XVII, p. 150—151, nr. 237 (ibidem, n. 4).

Se poate deci constata că acele „mici scăpări" (p. 400), recunoscute de autor, sînt destul de numeroase și nici chiar atît de mici pentru a fi trecute cu vederea [...].

3. Un spațiu larg acordă autorul, în „răspunsul" d-sale, existenței drumului de valea Turluiului în evul mediu. „Pripeala" ne-a făcut să negăm existența acestui drum. Inițial dorisem însă să relevăm alte aspecte, și anume, să demonstrăm că, în evul mediu, drumul de pe valea Turluiului era de importanță locală [...].

„Drumul care se bifurca de la Adjud și urma firul apei Trotuș în amonte spre Transilvania, prin trecătoarea Ghimeș-Palanca, se intersecta la Tîrgu Trotuș cu *drumul cel mai scurt ce unea Ardealul cu inima Moldovei, pe văile Oituzului, Tazlăului* și, prin Bacău, cu valea Siretului" (p. 16).

Pe marginea afirmațiilor din citatul de mai sus se pot face cîteva precizări de „nuanță" [...].

Aceste drumuri pot fi ierarhizate după importanța, vechimea și traficul lor de mărfuri. Cele mai importante drumuri comerciale ca vechime și trafic sînt, în ordine, „drumul Brașovului"[10], „drumul Ocnei"[11] și „drumul Ghimeșului"[12]. De importanță locală erau drumurile : Onești — valea Tazlăului Mare — Piatra Neamț ; Comănești — Moinești — valea Tazlăului — Piatra Neamț, Moinești — Scorțeni — Bacău și Onești — Orășa — valea Turluiului — Bacău.

Se pare că autorul *identifică „drumul Brașovului cu ruta Brașov — Tg. Trotuș — Bacău,* ceea ce pentru perioada evului mediu, nu poate fi cazul.

„Drumul Brașovului", în secolele XIII—XV, avea ruta Brașov — Tg. Trotuș — Adjud — Bîrlad — Cetatea Albă[13], ca spre sfîrșitul secolului XV să se orienteze pe direcția Brașov — Tg. Trotuș — Adjud — Tecuci — Galați, cu o varianta Adjud — Bacău — Roman — Iași. Abia spre sfîrșitul secolului XVIII și începutul secolului XIX se afirmă din ce în ce mai mult varianta Brașov — Tg. Ocna — Bacău, depășind caracterul de drum de importanță locală [...].

[9] Ștefan S. Gorovei, în *AIIAI*, XXI, 1984, p. 692.

[10] P. Binder, *Drumurile și plaiurile Carpaților Orientali*, în SAI, XX, 1972, p. 74 ; *idem, Drumurile și plaiurile Țării Bîrsei*, în *SAI*, XIV, p. 207—218. „Drumul Brașovului" mai era numit și „drumul de jos" al Moldovei, „drumul Oituzului" sau „drumul românesc" (Bleschen Weg) ; cf. Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca, 1979, p. 320.

[11] Dumitru Vitcu, *Din istoria transporturilor în Moldova în prima jumătate a veacului trecut. Drumurile sării*, în „Vrancea — Studii și comunicări", II, Focșani, 1978, p. 61—70.

[12] Pavel Binder, *Drumurile și plaiurile Carpaților Orientali, op. cit.*, p. 73—74.

[13] Harta drumurilor medievale din Ungaria și țările române după Cholnoky I., Bosieczki B., Glaser L. și I. Moga (Siebenbürgen, I, București, 1943, p. 156), apud C. Rezachevici, *Localizarea bătăliei dintre Basarab I și Carol Robert (1330) în Banatul de Severin (II)*, în *AIIAI*, XXII/2, 1985, p. 400 [...].

Un drum comercial mai important era cel de pe valea Tazlăului Mare, care prin intermediul „Cîmpului lui Dragoș", lega valea Trotușului cu valea Bistriței. Argumentele în acest sens sînt: existența vămii de la Tazlău (1431)[18], a străjii ținute de locuitorii din satul Borlești (1629)[19] și a unor toponime (Vadu Negustătorului, 1493)[20]. Una din cele mai vechi expediții care a urmat această rută (văile Oituz — Tazlăul Mare — Bistrița) a fost cea maghiară, condusă de regele Sigismund, în 1396[21] [...].

Autorul face confuzie între „drumul sării" și „drumul Ocnei" (p. 399). „Drumul Ocnei", activ din secolul XVI, pornea din Tg. Ocna, și trecînd prin Tg. Trotuș, Onești, Căiuți, Adjud, Tecuci, ajungea pînă la Galați[22]. „Drumul sării" sau „drumul cel mare al Sculenilor" plecînd din Tg. Ocna urma pînă la Bacău patru variante de legătură: „cea mai veche, dar și cea mai lungă, se suprapunea drumului spre Galați pînă la Adjud, de unde se îndrepta spre Nord, înscriindu-se în drumul Siretului"[23]; a doua variantă urma ruta Onești, Orășa Mare, valea Turluiului, Bacău; a treia cale, tot prin Onești și Orășa Mare, dar ocolea dealul Pietricica, pe la Caragea spre Bacău; a patra variantă, cea mai scurtă, urma Valea podului Viișoarei, Rediul Vechi, Gura Văii, Orășa Mare, Caragea, Călugăra Mare, Bacău[24] [...].

II. Mult mai numeroase sînt *observațiile discutabile* [...].

3. Izvoarele statistice din prima jumătate a secolului XIX *(Condica liuzilor pe anul 1803, Condica visteriei Moldovei pe anul 1816,* catagrafiile din 1820, 1831, 1838, 1845, 1851, recensămîntul populației Moldovei din anii 1859—1860, „statisticeștile științi" ș.a.) oferă date prețioase privind ocupațiile de bază ale locuitorilor satelor, „alișverișul" specific unui sat sau altul, meseriile practicate de unii locuitori, numărul morilor, velnițelor, „fabricilor"[29] etc. [...]. Așa, de exemplu, în *Condica liuzilor pe anul 1803* și *Condica visteriei Moldovei pe anul 1816,* la unele sate trotușene se adaugă: cu facerea de cherestele (2, respectiv, 2 sate), cu păcură (5 sate), cu cărăușia (13 sate), cu vii (2 sate), cu butnăria (4 sate), cu doage (un sat), cu buți (un sat), cu draniță (un sat) [...].

Folosind aceste izvoare statistice autorul ar fi putut găsi exemple suficiente privitoare la practicarea cărăușiei (p. 55) sau a numărului și repartiției velnițelor în zona trotușeană (p. 79), în veacul trecut.

Un alt valoros izvor statistic, de la începutul secolului nostru, este *Anuarul general al agriculturii, comerciului și industriei României pe 1905* (București, 1905), în care sînt înregistrați nominal toți locuitorii din satele zonei trotușene care exercită o meserie [...].

4. Deși, cele mai multe din observațiile privitoare la ceangăi sînt corecte (p. 398), totuși, considerăm că mai sînt necesare a fi întreprinse cercetări sistematice istorico-lingvistice și etnografice în aceste sate.

Ceangăii de pe văile Trotușului și Tazlăului (circa 25 000) fac parte din grupul celor de origine secuiască și care vorbesc un grai matern apropiat de cel secuiesc, fiind bilingvi. Acestui grup i se poate atribui, după părerea noastră, denumirea generică de „ceangăi" și nu trebuie confundat cu cel de pe valea Siretului, a cărui origine este românească[33]. [...].

Doar viitoarele cercetări interdisciplinare întreprinse în aceste sate vor putea preciza dacă se poate lua în considerație o *microzonă ceangăiască* în cadrul zonei etnografice Trotuș.

---

[18] *DRH*, A, I, p. 150—151, nr. 101.
uou(y mMr(buzuțtȘ%%soRO
[19] Hașdeu, *Arhiva istorică*, I, p. 119—120, nr. 171.
[20] *DRH*, A, III, p. 534—535, nr. II.
[21] C. Cihodaru, *Cu privire la localizarea unor evenimente din istoria Moldovei: Hindău, Direptate, Crăciuna și Roscani*, în *AIIAI*, XIX, 1982, p. 626.
[22] Dumitru Vitcu, *op. cit.*, p. 63.
[23] *Ibidem*.
[24] *Ibidem* [...].
[29] CF. Gh. Ungureanu, *Documente statistice din anii 1820—1859 aflate în păstrare la Arhivele Statului Iași*, în RA, 1/VI, 1963, p. 206—221 [...].
[33] Dumitru Mărtinaș, *Originea ceangăilor din Moldova*, București, 1985 [...].

5. „Este regretabil — afirmă Dorinel Ichim — că recenzentul nu stăpînește în întregime evidența așezărilor dispărute, fiind deseori confuz și săvîrșind grave erori. Un exemplu la îndemînă îl constituie satele Măzănăești și Măzărăști, pe care le consideră greșit ca fiind una și aceeași localitate, bazîndu-se pe documentul nr. 204 din *DRH*, A, vol. I". (p. 399).

Urmînd sfatul lui Dorinel Ichim să vedem curgerea proprietăților din aceste sate.

La 3 august 1440 Iliaș voievod întărea boierilor Mihul și Tatul satul Măzărăești sau Măzănăești [35]. La 12 martie (1458—1461) Ștefan cel Mare întărea Dușcăi, fiica lui Toader, și neuoților ei, două sate pe Tazlăul Sărat, anume Dolieștii și Liontinești, și jumătate din Măzănăești și din Poiana Călugăriței [36]. Tatăl Dușcăi, Toader Dobrișan, primise împreună cu fratele său, Roman, un act de stăpînire pentru satele Dolești (numit ulterior Românești) și Leontinești, la 19 febrarie 1412 [37]. La 3 august 1440 satul Măzănăești era încă stăpînit de boierii Mihul și Tatul [38] și doar la începutul domniei lui Ștefan cel Mare, Dușca obținuse ca urmare a căsătoriei sale cu unul din proprietarii satului Măzărăești și, ulterior, a decedării acestuia, dreptul de a stăpîni jumătate de sat [39]. La 31 martie 1481 Ștefan cel Mare întărea aceleași sate fiilor Dușcăi, precum și satele Costești și Secătura răscumpărate de Dușca și soțul ei, Majar, de la fiul și nepotul lui Basea [40]. În 1507 nepoții lui Basea vînd partea lor din Măzănăești, pe apa Cernului, lui Giurgea Alubotă și surorilor lui [41]. La sfîrșitul secolului al XV-lea jumătate din satul Măzănăești era stăpînit de urmașii Dușcăi, iar cealaltă jumătate de cei ai Basei. Această situație se mai păstra la mijlocul secolului al XVII-lea pentru că într-un document din 15 februarie 1653 se arată că doisprezece oameni buni dau mărturie asupra hotarelor unei jumătăți din satul Măzănăești ale cărei acte au fost furate cînd au jefuit tîlharii casa lui Matei [42].

Mersul proprietății pe jumătatea de sat aparținînd urmașilor lui Basea poate fi urmărită în documentele din 1507, cînd aceștia vînd partea lor de moșie lui Giurgae Albotă și rudelor sale [43], și din 15 februarie 1574, cînd Ioan Vodă cel Viteaz întărea lui Lupe și rudelor sale satul Măzănăești cu drese de cumpărătură de la moșul lor Giurgea Albotă [44]. Celelalte documente referitoare la satul și moșia Măzănăești (Măzărești): din 22 octombrie 1617, 29 octombrie 1645, 15 februarie 1653, 25 iulie 1692, 27 septembrie 1699 și 8 martie 1705 [45], pledează pentru existența unui singur sat, situat pe Cernu. Mai trebuie observat și faptul că documentele din 3 august 1440, 12 martie 1458—1461, 31 martie 1481, 1507 și 15 februarie 1574 sînt rezumate toate într-o anafora din 26 martie 1838 [46].

Satul Măzănăești mai exista la 3 august 1818 [47], pentru ca la sfîrșitul sec. XIX să fie amintit în *Dicționarul geografic al județului Bacău* ca situîndu-se la satului Poduri [48]. Acestea sînt considerentele care ne-au făcut să considerăm că este vorba despre un singur sat dispărut, situat pe Cernu, pe teritoriul localității Poduri, identificîndu-l inițial, însă, greșit, cu localitatea Mîrzănești de lîngă Ardeoani [49] care datează cu siguranță doar de pe la mijlocul veacului trecut. Editorii

---

[35] *DRH*, A, I, p. 290, nr. 204.
[36] *Ibidem*, II, p. 100—101, nr 68.
[37] *Ibidem*, I, p. 45—47, nr. 32.
[38] Vezi *supra*, nota 34.
[39] Vezi supra, nota 35; vezi aici, mai ales, comentariul editorilor.
[40] *DRH*, A, II, p. 358—359, nr. 235.
[41] *DIR*, A, 1/XVI, p. 49—50, nr. 44.
[42] ASI, Anaforale, nr. 18, f. 10.
[43] Vezi *supra*, nota 41.
[44] *Ibidem*, 3/XVI, p. 27, nr. 34.
[45] *Ibidem*, 4/XVII, p. 209, nr. 263; ASI, Anaforale, nr. 3, f. 27 v.; v. supra, nota 42; ASI, Colecția „Documente", DXCVIII/19; *ibidem*, DCVIII/49.
[46] *Idem*, Anaforale, nr. 18, f. 7 și 9 v.
[47] *Colecția de documente de la Filiala Arhivelor Statului județului Bacău (1400—1864), Catalog*, București, 1986, p. 88, nr. 328.
[48] Ortensia Racoviță, *Dicționar geografic al județului Bacău*, București, 1895, p. 363.
[49] Corneliu Stoica, în AIIAI, XXIII/2, 1986, p. 901, n. 12.

volumului II identifică Măzănăeștii cu localitatea Măgirești (?)[50] deși în comentariu se demonstrează identitatea cu Măzănăeștii de pe Cernu [...].

6. Dorinel Ichim afirmă că în *Bibliografia generală a entografiei și folclorului românesc* (1800—1891), București, 1968, nu a întîlnit „studii referitoare la etnografia și folclorul satelor zonei etnografice Trotuș, cu excepția unui singur studiu despre crestăturile șalgăilor de la Tg. Ocna pe droburile de sare" (p. 399).

Exceptînd studiul lui Teodor Burada, folosit de autor, să vedem dacă în bibliografia emintită mai putem întîlni și alte studii și articole privitoare la etnografia și folclorul satelor trotușene. Dacă vom căuta cu răzbdare în această bibliografie vom da de un studiu a lui Hașdeu privitor la obiceiurile juridice ale locuitorilor din județul Bacău[53], de legenda istorică despre stejarul din Borzești[54], de două studii despre etnogeneza și demografia ceangăiască[55], de patru studii și articole referitoare la influențele românești în portul și datinile ceangăilor din Moldova, despre limba, religia, dansul și onomastica ceangăilor de pe valea Slănicului[56], plus alte lucrări cu caracter general pentru etnografia Moldovei [...].

Ceea ce l-a deranjat mai mult pe Dorinel Ichim, de aici și tonul din „răspuns", a fost faptul că un cercetător necunoscut și-a permis să facă observații critice asupra cărții d-sale, carte care fusese prezentată la posturile de televiziune și de radio, și recenzată elogios în „Steagul roșu" și revista „Ateneu". Nici una, însă, dintre prezentările și recenziile enumerate mai sus, nu și-a propus o analiză critică a cărții în discuție. În recenzia noastră, contrar părerilor lui Dorinel Ichim, am cîntărit cu cumpătare și probitate științifică afirmațiile noastre, nu ne-am hazardat în aprecieri categorice asupra autorului, am apreciat lucrarea la justa ei valoare. Opiniile diferite sînt inerente în cercetarea științifică și doar timpul va infirma sau confirma pe unele sau altele dintre ele [...].

Cu toate acestea, *Zona etnografică Trotuș* rămîne o carte de referință în literatura etnografică trotușeană.

O atitudine similară, față de revenirea lui Corneliu Stoica, adoptă și Dorinel Ichim. Citățm din scrisoarea pe care domnia sa a adresat-o redacției.

[...] „Am parcurs cu multă atenție observațiile desprinse din materialul pe care l-ați primit la redacție și m-a surprins faptul că din nou au fost făcute unele observații eronate cu privire la cartea recenzată. Exemplul cel mai concludent îl constituie eroarea pe care o face atunci cînd se referă la eroul Gheorghe I. Donici, care, după părerea d-sale, nu ar fi căzut pe cîmpul de luptă în anul 1916. [...]. Dar, cum poate să nege faptele eroului trotușan din Valea Seacă, Gheorghe I. Donici, înscris pentru a doua oară voluntar în războiul din anul 1916 / prima dată a plecat tot voluntar în războiul de independență din 1877 — 1878 / ? [...]. Îi recomandăm, de aceea, în acest sens două lucrări : Generalul Radu R. Rosetti, *Gheorghe I. Donici*, Editura Cartea Românească, București, 1933 și Mircea Radina, *Șarja nemuritoare. Voluntarul Gheorghe Donici*, Editura Militară, București, 1978.

De asemenea, din dorința de a face uz de cît mai multă bibliografie, mi-au fost recomandate lucrări apărute în anul 1985, cartea mea fiind apărută cu doi ani mai înainte, în 1983. / A se vedea lucrarea din bibliografia de la nr. 13, „Harta drumurilor medievale... nr. 1/1984, nr. 9, 26/1986, nr. 32, 33, 34 ș.a.

---

[50] *DRH*, A, II, p. 499 [...].

[53] B. P. Hașdeu, *Din obiceiurile juridice ale poporului român din districtul Bacău* (în bibliografia citată, p. 198, nr. 1734).

[54] N. Gane, *Stejarul din Borzești. Legenda istorică* (ibidem, p. 346, nr. 3794).

[55] Dr. Aladár Ballagi, *Ungurii în Moldova;* A. K., *Die Csangó Magyaren in der Moldau (ibidem,* p. 600, nr. 7112 și p. 617, nr. 7360).

[56] N. A. Bogdan, *Apele de la Slănic;* Mihály László, *Keletitestvéreinkről II (A moldvai magyarok);* P. R. Manea, *Băile de la Slănicu. Drumul. Poziținile Slănicului. Apele minerale, analisa. Efectele lor terapeutice;* K. Veszely, Fülöp Jákó és F. Kovács, *Utazása Moldav-Oláhhonban 1868 (ibidem,* p. 407, nr. 644 ; p. 617, nr. 7364 ; p. 620, nr. 7417 ; p. 641, nr. 7726) [...].

La acestea ar mai fi de adăugat și alte aspecte ale observațiilor d-sale care, nefiind la obiect, sînt departe de a aduce completări utile la o lucrare de etnografie [...].

În aceste condiții vă mărturisesc că nu mai sînt dispus să dau răspunsul la o „nouă rundă" de discuții, fie ea și ultima. Vă aduc la cunoștință că nu dispun de timpul necesar pentru a mă opri la o serie de probleme mărunte și neesențiale pentru profilul unei lucrări etnografice cu o anumită structură impusă de coordonatorul seriei și de un anumit spațiu tipografic limitat. ...

Luînd în considerație toate aceste aspecte, cred că mă veți înțelege de ce nu sînt dispus să port în continuare dialogul în replică asupra celei de *a doua recenzii*, la care am fost invitat să particip". (Notă C.R.).

ISTORIA ROMÂNILOR

CIPRIAN ZAHARIA, *Iosif I. Mușat, întîiul mare ierarh român. Noi mărturii privind viața culturală și spirituală a Moldovei în secolele XIV și XV*, Ed. Episcopiei Romanului și Hușilor, 1987, 296 p. + ilustr. (nenumerotate).

Cu greu și-ar fi imaginat cineva că se poate scrie o întreagă carte de aproape 300 de pagini despre un personaj pentru care izvoarele se pot număra pe degete : *de la* mitropolitul Iosif I s-a păstrat *un singur document* (1407) iar *despre* el avem un mănunchi de dicumente bizantine, două mențiuni în documente interne (1398 și 1408), o mențiune într-un pomelnic (al mănăstirii Bistrița) și o alta într-o scriere hagiografică (mucenicia Sfîntului Ioan cel Nou, păstrată într-o versiune datată 1439). A reușit performanța aceasta Ciprian Zaharia, un istoric eclesiastic afirmat în anii din urmă prin cîteva contribuții, unele publicate în reviste din străinătate (revistele de specialitate din țară nu păstrează prea multe urme ale travaliului științific anterior acestui debut, așa cum se întîmplă în cazul majorității cercetătorilor). Cartea de față, abordînd una din perioadele cele mai frămîntate și mai nebuloase din istoria Moldovei, este de natură să trezească interesul cel mai viu al unor specialiști din diverse compartimente ale cercetării istorice (istorie politică, relații internaționale, istorie eclezіastică, istoria literaturii și a artelor plastice etc.) ; de aceea, ea se cuvine analizată cu toată atenția, pentru a vedea ce aduce nou, ca documentare sau interpretare și, în acest al doilea caz, ce anume se poate primi ca achiziție definitivă, ca ipoteză ori ca sugestie și ce anume poate fi respins încă din acest prim stadiu al receptării operei. Am spus *prim stadiu* și explic de ce. Cartea aceasta acoperă mai mult decît arată titlul, ea nu se referă numai la „viața culturală și spirituală a Moldovei în secolele XIV și XV", ci privește și anumite stări de fapte și de spirit din veacul XVIII : din cele trei părți ale sale, cea de-a treia (*Moldova și Bizanțul în tradiție și legendă*) este și cea mai întinsă (105 pagini, față de 88 pagini, cît are partea întîia și 76, pagini, cît tare partea a doua). Este evident că receptarea rezultatelor unei opere care privește fapte din epoci destul de depărtate una de alta nu se poate face dintr-odată ; în plus, intervine și faptul — deja amintit — că subiectul însuși, ca și maniera de abordare, *implică* mai multe specialități, ai căror *reprezentanți* își vor spune, desigur, cuvîntul.

Această „anexare" a veacului XVIII la subiectul propriu-zis al cărții — justificată, totuși, prin ceea ce constituie firul roșu : personalitatea lui Iosif I și începutul relațiilor moldo-bizantine — constituie una din explicațiile pentru creșterea volumului pînă la un număr aparent incredibil de pagini. Mai este o explicație — dacă nu chiar două ; autorul nu s-a mulțumit numai cu analiza izvoarelor, ci uneori le-a produs — parțial sau integral —, adăugînd (în text sau în note) și comentariile făcute de-a lungul timpului pe marginea acestor izvoare, și, bineînțeles, comentariile proprii pe marginea vechilor comentarii. În felul acesta, chiar și tratarea subiectului propriu-zis a cerut un spațiu mai întins ; este, totuși, un beneficiu de pe urma acestui procedeu mai puțin obișnuit în practica cercetării științifice ; anume, avem adunate la un loc, între coperțile aceleiași cărți, și izvoarele, și diversele lor comentarii (trebuie să recunoaștem, de asemenea, că de multe ori demontarea unei teorii greșite, dar puternic încetățenite, nu se poate face fără a se urmări chipul în care s-a ajuns la ea ; și în acest caz procedeul pentru care a optat autorul ne este folositor). Pe de altă

parte, numărul de pagini a mai crescut și datorită stilului autorului, care folosește multe cuvinte pentru a spune un lucru, apelează la retorisme și la formulări înflorite, care nu întotdeauna își au cel mai potrivit loc într-o operă științifică. Dar asupra acestui aspect nu insist : *le style c'est l'homme.*

După un *Prolog* semnat de episcopul de Roman și Huși, autorul aduce *Cîteva precizări* (p. 7—11), în frunte cu aceea că manuscrisul cărții a fost terminat *în iunie* 1985 și că, înainte de a intra la tipar, un exemplar a circulat printre „cîteva personalități ale culturii noastre, scriitori, istorici de artă și istorici", de la care au fost solicitate „observații și sugestii" ; aceasta a avut ca urmare — spune autorul — „o nesperată notorietate de care *Iosif I. Mușat* a ajuns să se bucure înainte ca manuscrisul să vadă lumina tiparului". Din această „nesperată notorietate" a rezultat restabilirea datei bătăliei de la Rovine (17 mai 1395 în loc de 10 octombrie 1394), cu toate consecințele ce decurg de aici. Autorul precizează că „noul examen al problemelor legate de marea victorie românească de la Rovine" a fost impus de încercarea d-sale „de a așeza evenimentele bisericești într-un cadru mai larg de istorie românească și sud-est europeană, fără de care nu se poate înțelege evoluția raporturilor ecleziastice moldavo-bizantine la sfîrșitul secolului al XIV-lea" (p. 7). Evident, această poziție nu poate fi decît singura corectă și folositoare. Autorul mai precizează (p. 8—9) că studiile mele *Aux débuts des rapports moldo-byzantins (RRH, 3/1985*[1], p. 183—207) și *Un episod din „recuperarea" Bizanțului : prima „operă" a spătarului Nicolae „Milescu"* (*AIIAI*, XXII/2, 1985, p. 441—460) i-au ajuns la cunoștință abia „după încheierea și predarea lucrării" — ceea ce nu a constituit, totuși, o piedică în folosirea rezultatelor din aceste studii (și în zeflemisirea altora...) ; ba chiar a avut d-sa și un folos în ceea ce privește informarea bibliografică : din cel de-al doilea studiu, a aflat despre dubla tipărire, în 1983 (deci cu doi ani *înainte* de încheierea lucrării d-sale), a copiei de la Voroneț (Dragomirna) a povestirii despre icoana de la Neamțu (textul atribuit mitropolitului Gheorghe IV pentru anul 1723). De aceea, e de neînțeles „mirarea" d-sale că „se ignoră mai departe, de către cei ce s-au ocupat de chestiune, existența importantei copii de la Piatra Neamț : dacă d-sa a putut să „ignore" timp de doi sau trei ani existența variantei de la Voroneț, *tipărită de două ori, în două publicații deosebite*, de ce s-ar face un reproș pentru nefolosirea unui text dintr-o arhivă, semnalat abia în anii din urmă și folosit abia acum de autorul însuși (v. p. 226—229) ?! Prezumțios, autorul afirmă că, folosind *toate copiile esențiale* ale acestei povestiri atribuite mitropolitului Gheorghe IV, a putut dovedi «că avem de-a face cu *un text tipic pentru epoca renașterii noastre naționale din ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea*, un produs al acelui curent „luminist" din Biserica Moldovei, legat între alții de episcopul Hușilor și apoi mitropolitul Moldovei, Iacob Stamati» (p. 9 ; subl. aut.). Această idee preconcepută, afirmată chiar din primele pagini, e dezvoltată și argumentată" în partea a treia, cea mai voluminoasă, a cărții.

După *precizări*, urmează un *Cuvînt înainte* tot al autorului, despre importanța subiectului, despre rolul și locul lui Iosif și al operei sale în evoluția societății românești din principatul Moldovei. E ciudat să aflăm, aici, că Anastasie Crimca a fost „mitropolitul pentru Moldova al lui Mihai Viteazul" (p. 14). Sub pana unui *istoric eclesiastic* — deci, și specialist în istorie, și om al Bisericii — această afirmație poate să producă nedumerire, căci, dacă nu mă înșel, Crimca a fost ales, la 19 iunie 1600, doar *episcop de Rădăuți (DIR*, 4/XVI, nr. 358, p. 294—295), în timp ce „mitropolitul pentru Moldova al lui Mihai Viteazul" nu a fost altul decît Dionisie Rally, mitropolitul Tărnovei (*ibidem*, nr. 355, p. 292 ; v. și actul pentru Anastasie, citat mai sus : „preasfințitul domn și stăpîn, mitropolitul Sfintei Mitropolii a Sucevei și a întregii Moldove, chir Dionisie"). Cam ciudată această „scăpare" — și încă într-o chestiune elementară — pentru un istoric care, de-a lungul celor 295 de pagini ale cărții sale, se războiește cu istorici de diverse nații și vîrste (unii deja dincolo de orice vîrstă...), reprosînd — uneori pe un neașteptat (cîteodată și neîndreptățit) ton cu subtilități acuza-

[1] Nu *1986*, cum e la p. 8, probabil dintr-o eroare tipografică.

toare — cînd ar fi vorba de (reale sau bănuite) deficiențe de informare, bună credință sau metodă.

În același *Cuvînt înainte*, autorul consacră cîteva pagini pentru a aduce „lămuriri" cu privire la *Numele mitropolitului Iosif I, Mușat*. D-sa pornește de la o formulare dintr-unul din documentele bizantine de la 1401, care arată pe Iosif I ca *topikos* (om al locului, localnic) și *syngenis* (de același neam, rudă) a domnilor țării și leagă această rudenie — pe care azi nu o mai contestă nici unul din cercetătorii problemei — de numele *Mușatini*, sub care e cunoscută vechea familie domnitoare a Moldovei. Deși recunoaște că acest nume, de *Mușatini*, „este o creație a istoriografiei și literaturii moderne" (p. 17), d-sa conchide în chip cu totul surprinzător: «Combinația de nume — cel vechi și cel „modern" — care a dat „Iosif Mușat" nu este deci anacronică și nici arbitrară. Este un nume prin care istoricii subliniază faptul, documentar atestat, că Iosif era rudă cu familia domnitoare și anume cu însuși ctitorul puterii și organizării Moldovei, voievodul Petru Mușat, în timpul căruia apare Iosif pe scena istoriei» (p. 18). Nu știu ce tip de logică poate sta la baza acestui raționament: să recunoști că familia nu se numea *Mușat*, dar să continui a numi pe Petru I (1375—1391) *Petru Mușat* și, în virtutea acestei înrudiri, să continui a stărui în această denumire eronată care e *Iosif Mușat!* Repet: această denumrie e *eronată* iar combinarea celor două nume e *arbitrară* pentru următoarele două motive:

1) dacă Iosif era „rudă a domnilor Moldovei" — opinie pe care o socot singura îndreptățită — *nu știm, în schimb, dacă această înrudire era pe linie masculină sau feminină*; judecînd după ceea ce știm, Iosif poate fi socotit ca aparținînd generației lui Petru I și Roman I, fiind, în acest caz, un nepot al lui Bogdan I și *văr primar* cu cei doi frați domnitori (nu avem nici un indiciu pentru a-l socoti un *frate* al lor); *era Iosif nepot de fiu sau de fiică al lui Bogdan I?* (Și aceasta socotind cazul celei mai apropiate înrudiri — putea fi, însă, și văr al doilea etc.).

2) Dar chiar dacă Iosif aparținea dinastiei prin tatăl său și nu prin mama sa, apelativul *Mușat* tot nu este îndreptățit, pentru că: a) dinastia nu avea acest nume și b) *Mușatini* e un nume care se leagă doar de posteritatea Doamnei Margareta-Mușata. Se poate spune *Petru al Mușatei, Roman al Mușatei* sau *Petru* (Roman) *Mușatinul*), sau despre domnii următori că erau de *viță mușatină*, dar combinațiile de genul „Petru Mușat", „Roman Mușat", Ștefan Mușat", „Alexandru Mușat", „Ilie Mușat etc. sînt evident arbitrare. *Cu atît mai mult acest apelativ nu se poate admite pentru antecesorii și pentru colateralii fraților Petru și Roman „ai Mușatei". Iosif Mușat* e o combinație arbitrară de nume și la ea trebuie să se renunțe.

Prima — desigur și cea mai bună — parte a cărții, *Vechimea Mitropoliei* (p. 23—110), are materia distribuită în șase capitole. În cel dintîi — care privește *Data și împrejurările creării Mitropoliei Moldovei. Situația canonică a lui Iosif I Mușat pînă la izbucnirea conflictului cu Patriarhia Ecumenică și locul unde se afla scaunul său* (p. 23—45) — se pornește de la analiza izvoarelor bizantine, începînd cu *Ektesis nea*, „manualul de cancelarie" isprăvit la 1 septembrie 1386 și care menționează crearea unui mitropolit în Moldova (Mavrovlahia) „în zilele noastre". Dacă instituția, *provincia ecclesiastică*, a fost înființată *la cererea lui Petru I al Moldovei*, afirmă cu tărie autorul și e o opinie la care am subscris și subscriu — puțin înainte de 1386, ungerea lui Iosif (doar ca *episcop*) pentru Moldova nu a putut întîrzia: fiind făptuită, oricum, prin harul lui Antonie de Halici, care moare în 1391, ea e tot o realizare a domniei lui Petru I[2]. Autorul presupune că această ungere la Halici s-a putut face numai după ce Petru I a acceptat suzeranitatea Coroanei polone (1387) și mai ales după ce, nerestituind domnului Moldovei împrumutul contractat în 1388, regele Vladislav i-a lăsat zălog nu doar *ținutul* Haliciului, ci „orașul nostru Halici și cu acest ținut ce atîrnă de el" (M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 606). *Intervalul pentru sfințirea lui Iosif de către mitropolitul Antonie al Haliciului se restînge, astfel, la anii 1388—1391.* E o concluzie care poate fi acceptată (și îmi pare mai probabil ca evenimentul să se plaseze la limita inferioară a

[2] De unde, însă, precizarea că „Petru Mușat dispare și el în iulie 1391" (p. 41) ? !

intervalului, adică la 1388 chiar). Cît despre locul primei reședințe a lui Iosif, autorul optează pentru însăși capitala țării, Suceava, rămînînd la mai vechea opinie a lui Melchisedec — care derivă din interpretarea logică a actelor din 1401 — că Iosif a fost doar sfințit „ca pentru Cetatea Albă". Am încercat, la rîndu-mi, o explicație (în studiul din *RRH*, 3/1985), în legătură și cu citarea Cetății Albe drept „capitală" a *Bogdaniei Negre*.

Aceeași analiză fină, cu largi explicații, bazate și pe traduceri mai riguroase a textelor bizantine (v., de pildă, p. 53), ne întîmpină și în al doilea capitol, *Originile și natura conflictului cu Patriarhia din Constantinopol* (p. 46—57): refuzul de a primi mitropolitul canonic, dar grec, și îndîrjirea moldovenilor de a-l păstra pe Iosif ca *arhithen*, întîistătător al Bisericii lor, au provocat aruncarea anatemei asupra întregii Moldove. *Evoluția conflictului cu Patriarhia Ecumenică pînă în septembrie 1395* este urmărită în capitolul III (p. 58—65). Venit la cîrma țării în cursul anului 1394 și consolidat prin victoria asupra lui Sigismund de Luxemburg la Ghindăoani, în februarie 1385, Ștefan I („Ștefan Mușat" — p. 58!) încearcă aplanarea conflictului. Închinarea către patriarhul ecumenic Antonie a celor două „monydrii" din Moldova de către „un anume Isaac din Mavrovlahia" (= Iațco din Suceava[3]) poate fi socotită și ea un gest de *captatio benevolentiae* la care Patriarhia Ecumenică a răspuns cu un gest neașteptat: renunțînd la susținerea lui Ieremia, cel alungat de moldoveni și apoi transferat la Tărnovo, a instituit o nouă funcție, aceea de *exarh patriarhal pentru Moldova* (p. 65), pe care a încredințat-o tocmai solului trimis de Ștefan I, protopopul Petru! A-l bănui, însă, pe acesta că se visa „în postura de cap al Bisericii moldovene sub egida Patriarhiei Ecumenice" (p. 65) mi se pare hazardat și mai ales după ce autorul însuși mărturisește că e greu de surprins „rolul protopopului Petru în descoperirea acestei noi soluții tactice" (p. 64).

Punctul central al expunerii din această primă parte a cărții îl constituie capitolul IV, *Trecerea conflictului ecleziastic dintre Patriarhia Ecumenică și Moldova în planul politicii imperiale bizantine. Misiunea mitropolitului Ieremia de Mitylene* (p. 66—89). În septembrie 1395, Ieremia de Mitylene a fost trimis de patriarh „în părțile Vlahiei" și „în părțile Mavrovlahiei", conform cu porunca împăratului; însărcinările ce-i fuseseră date, arată autorul, „vădesc o vie preocupare de a pune capăt tensiunii dintre Patriarhie și Moldova prin scoaterea poporului de sub anatemă" (p. 67). În 1979, J. Darrouzès *(Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I, fasc. VI, p. 277) a explicat această misiune în „Vlahia" punînd-o în legătură cu bătălia de la Rovine, pentru care a acceptat data de 17 mai 1395. Sugestia lui J. Darrouzès a oferit autorului îndemnul de a relua analiza acestei probleme și cu acest prilej a fost redeschis și „dosarul" Rovinelor. Nu intru, aici, în amănunte: mi se pare suficient argumentată opinia că Ieremia de Mitylene a fost trimis cu misiunea de a sonda posibilitatea ralierii românilor la un front antiotoman sub egidă bizantină; în acest scop, Patriarhia Ecumenică se arăta dispusă să ridice anatema aruncată asupra Moldovei întregi. Rămasă, se pare, nefinalizată (aceasta este concluzia la care se oprește autorul — p. 89), misiunea lui Ieremia de Mitylene va fi reluată în 1397 de arhiepiscopul Mihail de Bethleem și analiza acestor evenimente face obiectul celui de-al cincilea capitol, *Ultima încercare a patriarhului Antonie IV de a normaliza relațiile Patriarhiei Ecumenice cu Moldova. Misiunea arhiepiscopului Mihail de Bethleem și ridicarea parțială a anatemei* (p. 90—97). În fine, în ultimul capitol al acestei prime părți autorul reconstituie — pe baza actelor patriarhale și a celor privind celebrul proces al patriarhului Matei I — *Stingerea conflictului și ridicarea episcopului Iosif I Mușat în treapta de mitropolit al Moldovei de către patriarhul ecumenic Matei I* (p. 98—110). Și aici se aduc o serie de lămuriri, autorul punînd în lumină unele contradicții în interpretările unor predecesori. Se admite o temporară orientare a Bisericii Moldovei, în ultimii ani ai veacului XIV, spre

[3] E ciudat că autorul nu cunoaște această identificare propusă demult de bizantinologul P. Ș. Năsturel — *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monastères roumains*, în „Travaux et mémoires", 8 (Hommage à Paul Lemerle), Paris, 1981, p. 345—351.

Patriarhia de Peć ; e o ipoteză la care trebuie să se renunțe : nu avem nici o mărturie documentară iar apelul la textul lui „Misail călugărul" rămîne inoperant (cf. *AIIAI*, XXIV/2, 1987, p. 641—642) ; lui Iuga vodă, cu prea scurta-i domnie, nu i se poate atribui vreun rol în rezolvarea conflictului cu Patriarhia Ecumenică ; marele merit revine, în întregime, lui Alexandru cel Bun. Întîi (iulie 1401) a fost anulată suspendarea care fusese pronunțată împotriva lui Iosif iar apoi, în cursul aceluiași an, patriarhul Matei I l-a confirmat pe Iosif ca mitropolit al Moldovei, înfrîngînd opoziția unei părți a ierarhiei constantinopolitane (ceea ce va constitui peste scurt timp unul din capetele de acuzare care vor duce la temporara sa depunere) ; „reconcilierea Patriarhiei Ecumenice cu Moldova — conchide autorul — a fost opera *personală* a patriarhului Matei I" (p. 103 ; subl. aut.).

A doua parte a cărții, *Roadele lucrării mitropolitului Iosif I Mușat* (p. 113—188), acoperind perioada pînă la 1453, este divizată în cinci capitole, din care cel dintîi privește *Lucrarea mitropolitului Iosif I Mușat în Moldova lui Alexandru cel Bun. Rolul său în relațiile moldavo-bizantine și în așezarea temeliilor culturii românești* (p. 113—128). Personajul central al acestui capitol este Domențian, monahul pe care Iosif I l-a instituit în 1407 egumen al mănăstirilor Neamțu și Bistrița, unite într-o „samovlastie" ; pe urmele cercetărilor mai vechi (în special ale lui I. Iuffu, adîncite recent de Dan Zamfirescu), autorul conturează rolul lui Domențian în preluarea și asimilarea moștenirii culturale sud-dunărene prin filiera bizantină, operă în care a avut un colaborator însemnat în persoana lui Gavriil Uric, alături de care lucra încă din 1413. Capitolul se încheie cu cîteva considerații în jurul pomelnicului de la Bistrița, inițiat la 1407 și în care autorul vede începutul drumului pe care avea să-l parcurgă, cîteva secole, istoriografia românească. Idei interesante, sugestii folositoare, stabiliri de fapte și conexiuni care pot deschide drumuri noi se întîlnesc pe paginile acestea ; ceea ce e mai puțin potrivit — după părerea mea — e stilul, cînd bombastic-declamator, cînd duios-sentimental, cu care autorul descrie, citează, analizează. Dar, încă o dată : le style c'est l'homme. Două rezerve : 1) identitatea Paisie Uric (tatăl lui Gavriil) — Petru protopopul de la 1395, susținută ca *ipoteză* de Sorin Ulea, nu poate rămîne decît o *ipoteză*, pentru care nu avem nici o mărturie, nici o sugestie documentară măcar și deci pe această ipoteză nu se poate clădi nimic ; 2) nu știu ce a vrut să spună autorul în această frază : „Ce tainică potrivire a zodiilor va fi făcut pe Grigore Ureche să se îngroape tocmai în această biserică [a mănăstirii Bistrița — *n. ns.*], lîngă întîia izvorîre a geniului istoric al Moldovei [= pomelnicul de la Bistrița — *n. ns.*], atît de strălucit întruchipat de el, peste două veacuri și jumătate ?" (p. 127). Are autorul dovezi de necontestat pentru îngroparea cronicarului la Bistrița ? Faptul a mai fost afirmat, dar niciodată nu s-au adus dovezi (cf. *AIIAI*, XVII, 1980, p. 740) ; de ce n-ar fi fost îngropat Grigore Ureche la Secu sau la Sf. Vineri din Iași (ambele fiind ctitorii ale tatălui său, vornicul Nestor Ureche) ?

Un subiect aprig dezbătut în anii din urmă se regăsește în al doilea capitol, *Mitropolitul Iosif I Mușat și aducerea moaștelor Sfîntului Ioan cel Nou la Suceava* (p. 129—143). Dacă asupra rolului și însemnătății lui „Misail călugărul" se pot face cele mai serioase rezerve — autorul vede în el pe cel dintîi istoric al relațiilor româno-bizantine, deși, în realitate, nu știm cine se ascunde sub numele lui „Misail" (cf. *AIIAI*, XXIV/2, 1987, p. 341—346[4]) — în schimb, noile precizări și discuții în problema aducerii moaștelor (*de unde* și *cînd* au fost aduse) transformă în achiziție definitivă ceea ce P. Ș. Năsturel afirmase în 1966 sub semnul probabilității : nu de la Cetatea Albă (Akkerman) în 1402, ci de la *Cetatea Albă*

[4] Avînd, probabil, doar o informare orală despre comunicarea mea din 16 octombrie 1987 — *O colaborare culturală în veacul XVIII și implicațiile ei* (publicată apoi în *AIIAI*, XXIV/2, 1987, p. 333—348), autorul s-a grăbit să preia ceva din substanța ei, înscriind între precizările de la începutul cărții și pe aceasta : „monahul Misail de la Putna (în care Ștefan S. Gorovei vede, cu multă îndreptățire, pe viitorul episcop al Romanului și mitropolit al Moldovei)" — p. 10. Dar viitorul ierarh era *de la Secu*, ceea ce un istoric eclesiastic ar trebui să știe bine !

din Crimeea, în *1415* au fost aduse respectivele moaște. *Acesta este un „dosar" care poate fi considerat definitiv încheiat*, după dezbateri aprinse în a căror etapă finală un rol important l-au avut Dan Zamfirescu și Alexandru V. Diță[5] (al treilea punct al aceleiași dispute, privind pe autorul *Mucenicici* — tradițional atribuită lui Grigore Țamblac — e analizat în alt capitol).

Neașteptat de mic e spațiul acordat prezenței românești la conciliile din Konstanz și Ferrara-Florența, ca și cum ar fi vorba de evenimente minore și în care rolul românilor s-a redus la o prezență întîmplătoare : capitolul III, *Moldova și Sinodul conciliarist de la Konstanz* are trei pagini (p. 144—146) iar capitolul V, *Moldova la Conciliul de la Florența. Sfîrșitul ierarhiei bizantine în Moldova și dobîndirea „autocefaliei de facto"* are, practic, patru pagini (p. 184—188), în care, totuși, despre activitatea mitropolitului Damian nu se găsesc decît cîteva rînduri ! În adevăr, cum spune autorul însuși, „Marea temă a Conciliului de la Florența își așteaptă, la noi, autorul !" (p. 185, n. 97). E doar de mirare că, istoric eclesiastic, Ciprian Zaharia nu și-a asumat sarcina de a scrie un capitol mai cuprinzător, mai substanțial, despre unirea de la Florența și despre cei 14 ani în care Biserica Moldovei a trebuit să trăiască sub regimul unirii florentine ca urmare tocmai a „comuniunii" cu acel „Bizanț al duhului" despre care vorbește d-sa în capitolul IV ; o asemenea cercetare era necesară în construcția cărții, pentru că ea ar fi pus mai pregnant în lumină chipul și împrejurările în care a luat sfîrșit ierarhia bizantină în Moldova și i-ar fi explicat autorului însuși de ce se poate vorbi, totuși, de o „recuperare" a Bizanțului începînd din veacul XVII.

Între cele două mici capitole despre concilii, se află unul pe care autorul l-a gîndit ca fiind *de bază* pentru întreaga carte și l-a scris ca atare : *Caracterele specifice ale relațiilor româno-bizantine și problema raporturilor dintre Biserica Moldovei și Bizanț după moartea mitropolitului Iosif I Musat* (p. 147—183). Este un lung eseu, interesant, fără îndoială, scris cu nerv și pasiune (pătimaș pe alocuri), în care accentul nu cade, totuși, pe raporturile moldo-bizantine în perioada 1415—1453. Pornind de la o formulare a lui Vitalien Laurent din 1947, despre „strînsoarea bizantină" *(l'emprise byzantine)* exercitată asupra Moldovei — idee pe care o combate cu vehemență — autorul trasează, mai întîi, un tablou al istoriografiei relațiilor româno-bizantine (o amplă notă ocupă „subsolul" a nu mai puțin de opt pagini — p. 148—155) și cercetează, apoi, caracterul acestor relații. E greu de crezut că românii veacului XIV nu au dorit primirea lor în „ierarhia de state" aflată sub egida Bizanțului, cum afirmă autorul (p. 157). Încercările foarte recente de a combate existența titlului despotal la Mircea cel Bătrîn nu mi se par convingătoare încă. Nu se poate face o distincție așa de netă între ceea ce se consideră a fi „punctul de vedere" al Bizanțului și acela al românilor la nivelul acelui sfîrșit de veac XIV și început de veac XV ; a face, tranșant, această distincție mi se pare a introduce un element din gîndirea politică contemporană în judecarea unor vremuri din a căror mentalitate acest element lipsea. Este, oricum, o problemă pasionantă și discutarea ei trebuie continuată, fără nici un fel de prejudecăți, dar și fără nici un fel de „emprises" ! Pînă la urmă, autorul însuși găsește „cuvîntul ce exprimă adevărul" tot într-o scriere a lui Vitalien Laurent — cunoscător fără egal, cred, al acestor probleme — datînd din 1955. În fond, mersul firesc al cercetărilor obligă pe specialist să-și reformuleze cîteodată opiniile, uneori nuanțîndu-le, alteori modificîndu-le integral, tot timpul înaintînd cu prudență și apăsat de îndoieli (ceea ce nu pare a fi valabil în cazul lui Ciprian Zaharia, pentru care totul este limpede de la început, nici o alternativă nu poate exista pentru soluțiile pe care le adoptă și nici o îndoială nu-i stă în față — și chiar atunci cînd, totuși, o umbră de îndoială apare

[5] Într-un articol publicat acum cîțiva ani, Alexandru V. Diță s-a ocupat de comentariul german la un act din secolul XVII din care rezultă că Poiana Vlădicăi a fost dăruită de Alexandru cel Bun Mitropoliei Moldovei în anul 1414, conchizînd că în original văleatul trebuie să fi fost 6923 (cf. „Luceafărul", an. XXVI, nr. 44/1122/ din 5.XI.1983, p. 6), ceea ce trebuia să corespundă cu anul aducerii moaștelor Sfîntului Ioan, 1415 ; dar d-sa a pierdut din vedere că aceeași restituire mai fusese propusă șapte ani mai înainte (cf. *AIIAI*, XIII, 1976, p. 390). Ciprian Zaharia face cuvenita restabilire de „prioritate" (vezi p. 133—134).

și o alternativă se profilează, d-sa merge netulburat pe drumul pe care, fie și în ciuda unei evidențe contrare, îl crede singurul adevărat și corect, cum se va vedea ceva mai încolo). Concluzia, deci, la care se oprește autorul e că în răstimpul cît Biserica Moldovei a fost guvernată de ierarhi greci (asupra limitelor acestui răstimp voi reveni imediat) Moldova nu «a fost îngenuncheată și „veleităţile" ei de autonomie retezate», ci prezența respectivilor mitropoliți greci în scaunul mitropolitan al Sucevei se explică prin faptul că *„interesele politice ale Moldovei coincideau acum cu dorința împăratului de a avea la Suceava un ambasador al său în haine de ierarh!"* (p. 159). Desigur, lucrurile pot fi privite și așa ; dar în acest caz autorul se apropie de o contrazicere cu sine însuși, căci la p. 177 pare să adere la opinia profesorului pr. Mircea Păcurariu, care „se întreba dacă toți acești mitropoliți bizantini enumerați cu emfază [termenul acesta mi se pare, aici, cu totul nepotrivit — *n. ns.*] de Laurent au pus vreodată piciorul în Moldova, sau dacă nu cumva semnau în registru ca Ieremia odinioară, mulțumindu-se să-și primească veniturile eparhiale în Capitală". Știm, însă, că nu numai Macarie — de la care au rămas cîteva amintiri — dar și ceilalți mitropoliți greci au stat în Moldova — cu întreruperile impuse de obligația de a participa și la lucrările Sinodului permanent din Constantinopol : Grigore *din Moldova* a plecat, pentru Damian avem de cîteva ori menţiunea plecărilor *înspre Moldova* iar despre Ioachim știm precis că *din Moldova* a fost alungat, în împrejurări asupra cărora autorul nu insistă și la o dată pe care d-sa nu se străduiește să o fixeze.

Care au fost, deci, limitele acestei „perioade bizantine" ? Într-un loc, autorul o fixează „între 1418 și 1452" (p. 159), fără să explice fixarea limitei inferioare la 1418 : din context, s-ar deduce că atunci încetează păstoria lui Iosif („după Iosif Mușat, se vor succeda între 1418 și 1452..."), dar un număr de pagini mai înainte arătase că — așa cum rezultă din *Memoriile* lui Syropoulos — în primăvara anului 1416 era deja un alt mitropolit, în persoana fostului episcop de Poleanina (p. 139) ! Cît privește limita superioară — *1452* la p. 159 — autorul are și alte opinii ; astfel, la p. 161 vorbește despre „răstimpul de 34 de ani de la moartea mitropolitului Iosif pînă la alungarea mitropolitului Ioachim (1451)" — și e de notat că numai cu două pagini mai înainte aceiași 34 de ani erau fixați între 1418 și 1452 ... — iar la p. 187 spune : „Istorici ne dau ca dată a sfințirii lui *Teoctist I, succesorul lui Ioachim*, anul 1453..." (subl. mea). Ce trebuie să credem?! De fapt, intervalul e de datat **1415—1453**, întrucît Iosif I mai era în viață în 1415, cînd s-au adus moaștele Sfîntului Ioan (cum a demonstrat însuși autorul în această carte), dar în primăvara lui 1416 nu mai trăia iar, pe de altă parte, începutul păstoriei lui Teoctist I la *1453* e în afară de orice îndoială, de vreme ce în momentul căderii Constantinopolului Ioachim era încă în scaunul vlădicesc de la Suceava, adresînd credincioșilor săi din Moldova o enciclică (databilă iunie-iulie 1453) prin care îi îndemna să „primească creștinește" pe cei scăpați din cetatea ocupată de otomani [cf. P. Ș. Năsturel, *Urmările căderii Țarigradului pentru Biserica românească*, în *MO*, 1—2/XI, 1959, p. 50—51 ; v. și Radu Constantinescu, *Scrieri inedite ale mitropoliților din Moldova (sec. XIV)*, în *BOR*, 7—8/XCIV, 1976, p. 785—791]. În plus, izvoarele arată că Teoctist I a murit în 1478, după o păstorie de 25 de ani, deci a fost uns în 1453, după alungarea lui Ioachim.

Ceea ce a urmat după acest moment va constitui subiectul unui articol aparte ; aici, voi atrage doar atenția asupra faptului că întreaga perioadă 1415—1453 a intrat, după 1453, într-un con de umbră (dacă nu în uitare totală) : nu cunosc nici un pomelnic în care să se afle numele vreunuia dintre mitropoliții greci (Macarie, Grigorie, Damian sau Ioachim), nici o cronică nu-i menționează, nici un document nu le atestă amintirea. O *uitare voită* s-a așternut asupra acestei perioade și această atitudine se explică, după părerea mea, prin atitudinea refractară a moldovenilor față de unirea cu Biserica Romei, proclamată la Florența. Din acest punct de vedere — *și numai din acest punct de vedere* — am folosit expresia *„recuperarea" Bizanțului*, fără să fiu influențat de ideile profesorului Elian ; dealtminteri, însăși folosirea ghilimelelor arată sensul restrictiv pe care l-am dat cuvîntului *recuperare* (cf. discuția de la p. 164, nota). Această „recuperare" a început în veacul XVII, cînd cărturarii noștri descoperă, cu uimire, existența unor mitropoliți de care nu știau nimic din izvoarele interne ; dar pînă spre mijlocul veacului XVIII, această „recuperare" nu era încheiată, căci pomel-

nicul mitropoliților închegat din porunca și după dorința lui Iacov Putneanul face din Teoctist I urmașul *direct* al lui Iosif I !

Acest amplu și foarte interesant capitol IV se încheie cu cîteva pagini despre o altă chestiune controversată, aceea a autorului *Muceniciei* lui Ioan cel Nou. Paternitatea lui Țamblac este respinsă cu tărie, lăsîndu-se ca autor numai pe acela care se intitula el singur *Grigorie monahul și prezviterul la Marea Biserică Moldovlahă;* autorul respinge și identificarea acestui Grigore cu un presupus monah român *Grigorie de la Suceava* (nicăieri atestat documentar) și revine la teza afirmată în 1966 de P. Ș. Năsturel, anume că «ne aflăm în fața creației unui grec din Bizanț ajuns la „Marea biserică" Molhovlahă în cortegiul vreunuia dintre mitropoliți» (p. 181). *Încă un „dosar" dezbătut vreme de un secol se închide, acum, în chip definitiv.*

Ajungem, astfel, la a treia parte a cărții, *Moldova și Bizanțul în tradiție și legendă*, care e și cea mai întinsă (p. 191—295); doar primele zece pagini se referă la veacurile XV—XVII iar tot restul privește veacul XVIII. În paginile care privesc etapa veche, se respinge scurt și fără alte comentarii „eroarea plină de consecințe cu dependența de Ohrida" (p. 197), *ceea ce iarăși este un punct cîștigat;* asupra lui „Misail" și a ceea ce ar fi „contribuția la istoriografia națională" a acestui personaj păstrez încă rezervele formulate în studiul publicat în acest *Anuar*, anul trecut. Ocupîndu-se de ecourile evenimentelor legate de păstoria lui Iosif în istoriografia din veacul XVII, autorul se apropie de ideea unei treptate recuperări, prin izvoare străine, a „perioadei bizantine"; d-sa crede că poate identifica în cronograful lui Dorotei al Monembaziei „legenda prezenței lui Iosif Mușat din partea Moldovei, la sinodul de la Florența" (p. 196) și încearcă o explicație nu foarte netedă. În realitate, există o explicație foarte simplă pentru „apariția" acestui *Ioasaf al Moldovlahiei* ca participant la Florența, încă sub pana lui Miron Costin, iar această explicație a dat-o acum multe decenii istoricul Carol Auner: în „hronograful grecesc" al lui Dorotei de Monembazia, mitropoliții participanți la sinodul florentin sînt înșirați corect, dar, după obiceiul grecesc, numele personajului este precedat de cel al diocezei iar o plasare greșită — o deplasare — a virgulelor a dat combinații inexistente în realitate: „chir Dorotei /,/ al Amasiei, Ioasaf /,/ *al Moldovlahiei și locțiitor al Sevastiei, Damian* /,/ al Stavropolei..." (am pus între bare virgulele deplasate); deci, în loc de „Ioasaf al Moldovlahiei și locțiitor al Sevastei" trebuie să se citească „al Moldovlahiei și locțiitor al Sevastei Damian" (cf. C. Auner, *Moldova la soborul din Florența*, în „Revista catolică", IV, 1915, p. 401—402; autorul citează undeva „contribuția de pionier a canonicului neamț C. Auner, de la începutul secolului" — p. 185, n. 97 — dar, după cum se vede, n-a citit-o prea atent). Astfel, „Ioasaf al Moldovlahiei" iese din scenă și discuția asupra acestei substituiri *(Ioasaf* în loc de *Damian)* nu mai poate fi „prilej de vorbe și de ipoteze"! (V. p. 196: „Originea acestei substituiri este ipotetică").

Tot ceea ce urmează, pînă la ultimul rînd al celei din urmă pagini, privește veacul XVIII. A fost o bună idee aceea de a urmări destinul postum al personalității lui Iosif I și al operei sale *pînă în acest veac* — sau: *tocmai în acest veac — XVIII,* cînd, mai mult prin conotațiile lor decît prin ele însele, aceste chestiuni au redevenit actuale și de interes acut. Firul roșu care marchează, de fapt, unitatea celor două capitole ale părții a treia — I. *Moldova lui Alexandru cel Bun și a mitropolitului Iosif Mușat în conștiința istorică și compunerea istorico-legendară din epoca renașterii naționale* (p. 191—255) și II. *Valoarea istorică și semnificația scrierii atribuite mitropolitului Gheorghe al Moldovei* (p. 256—295) — și le leagă de primele e tocmai această povestire despre întîlnirea lui Alexandru cel Bun cu Ioan Paleologul, ridicarea Bisericii Moldovei de sub jurisdicția Ohridei și trimiterea insemnelor „despotale" și a icoanelor păstrate apoi la Neamțu și Bistrița; toate versiunile cunoscute dau ca autor al acestui text pe mitropolitul Gheorghe IV (1723—1730) și-l datează în *februarie 1723;* răspîndirea lui s-a datorat lui Grigoraș, logofătul Mitropoliei Moldovei, care, găsindu-l în arhivele acestei instituții, l-a multiplicat; acest moment este datat *ianuarie 1778* (cf. studiul meu *Un cărturar uitat: logofătul Grigoraș*, în *AIIAI*, XXIII/2, 1986).

Cu privire la acest text, avînd de ales între ipoteza profesorului Elian — redactare în două etape: Gheorghe IV la 1723 și Grigoraș la 1778 — și ipoteza

pe care am susținut-o și o susțin în continuare — paternitatea integrală a lui Gheorghe IV la 1723 — Ciprian Zaharia și-a făurit propria sa teză, și anume că respectiva povestire ar fi fost integral redactată la 1778, ca rod al colaborării dintre Grigoraș și Iacov Stamati (teză afirmată, cum am arătat, încă din primele pagini ale cărții!). Ca urmare, întregul său demers privind ecourile „perioadei bizantine" în veacul XVIII a fost clădit în funcție de această datare tîrzie, 1778 în loc de 1723, datare operată numai pe criterii impresioniste, în timp ce toate criteriile documentare și logice conduc spre anul 1723. Și autorul a fost atît de convins de propria-i teză, încît, constatînd că povestirea lui Gheorghe IV se află transcrisă și în marea cronică paralelă, în primul tom (ms. BAR 2591) și care e nedatat, s-a grăbit să „stabilească" alcătuirea acestei cronici „între 1778 și 1782" (p. 233). D-sa nu numai că nu a ținut seama de precizarea autorilor *Repertoriului manuscriselor de cronici* (1963), că al doilea tom al cronicii (ms. BAR 5367) a aparținut lui Constantin vodă Mavrocordat, dar a mai și combătut această afirmație, declarînd: „ceea ce nimic nu probează" (p. 232). Proba am adus-o în articolul publicat chiar în acest tom al *Anuarului* (cf. *supra*, p. 447—449); ea era, însă, semnalată încă de acum o jumătate de veac de C. Grecescu. Ceea ce probează că autorul, care ironizează pe alții că ar formula opinii „exclusiv pe baza contemplării fugitive a unor facsimile" (v. mai departe), nu a avut curiozitatea nici măcar să „contemple" ms. 5367 cu coperta purtînd stema și inițialele lui Constantin vodă Mavrocordat și nici să cerceteze articolul lui C. Grecescu *(RIR*, VIII, 1938), indicat în *Repertoriu* la bibliografie.

Curînd după apariția cărții, autorul a luat cunoștință de argumentele mele pentru a data cronica paralelă din ms. BAR 2591 + 5367 nu în 1778—1782, ci în vremea lui Constantin Mavrocordat; a urmat nota *O paternitate revizuită* („Luceafărul", an. XXXI, nr. 13 /1350/ din 26 martie 1988, p. 6), în care autorul a retractat teza redactării tîrzii (prin Grigoraș și Iacov Stamati), declarînd că „paternitatea integrală a lui Gheorghe IV, susținută recent de Ștefan S. Gorovei, are cele mai multe șanse de a se impune în viitor". Evident că, față de această neașteptat de rapidă retractare, întreaga construcție din partea a treia a cărții trebuie să se modifice: *ea trebuie refăcută* în funcție tocmai de revizuirea acestei paternități și de reașezarea scrierii respective la anul 1723. Iar dacă autorul își menține părerea că această povestire este „creația literară cea mai reprezentativă pentru momentul începutului renașterii naționale" (p. 254), atunci autorul ei, mitropolitul Gheorghe IV, devine unul din înainte-mergătorii acestei renașteri și toate laudele pentru calitățile și subtilitățile acestui text lui Gheorghe IV trebuie să-i revină și nu lui Iacov Stamati.

Ceea ce rămîne valabil din această parte a cărții — și aceasta constituie *contribuția reală și valoroasă* a autorului — e publicarea mai multor variante ale povestirii din 1723: copia cea mai veche, de la Voroneț (1781), cu îndreptarea unor erori strecurate în edițiile anterioare; copiile din ms. BAR 5884 (din 1835) și *3692 (din 1787 pentru Iacov Stamati episcop de Huși)*; *copia* din ms. BAR *3102* (identică cu cea din ms. I—2093 de la Arh. St. Neamț) și, în fine, copia din ms. BAR 2591 — care, *știm acum în chip definitiv*, e cea mai veche. Editînd toate aceste texte, autorul a făcut un real serviciu cercetării istorice și nu ne rămîne decît să așteptăm de la d-sa și *ediția critică* a acestei povestiri (promisă, de altfel, și în nota amintită din „Luceafărul"). Un bun serviciu îl constituie și faptul că, potrivit metodei sale de lucru, autorul a reprodus și cele mai importante comentarii care s-au făcut pe marginea acestei povestiri (Melchisedec, Iațimirski etc.).

Dar povestirea aceasta mai este citată într-un text, și anume în ceea ce îndeobște se numește hotărîrea sinodului de la Iași, din 1 ianuarie 1752, privind interzicerea accesului clericilor greci la scaunele episcopale și la cel mitropolitan. Ca urmare, autorul se ocupă și de problema „sinodului" din 1 ianuarie 1752 (p. 206—212). Întrucît în 1985 am afirmat *(AIIAI*, XXII/2, p. 459 și 806) că autenticitatea actului emis de acest „sinod" — act editat în 1852 și 1889 de T. Codrescu și în 1888 de C. Erbiceanu — nu este în afară de îndoială, autorul consacră un spațiu relativ amplu pentru a răspunde acestei afirmații: nota 13 ocupă aproape în întregime paginile 209, 210 și 211 și aproape jumătate din p. 212 (text cu corp 8 !).

Nu am nimic de răspuns la ceea ce constituie prima parte (p. 209—210) a acestei lungi note de subsol, întrucît se vede că autorul n-a citit atent ceea ce socotește necesar să combată: «Șt. S. Gorovei își sprijină afirmația de la p. 459 *(„a cărui autenticitate a fost și ea pusă la îndoială")* pe o trimitere din articolul lui Liviu Stan...» (p. 209). Oricine citește afirmația mea de la p. 459 din acel tom al *Anuarului* poate să constate tonul cu totul neutru, neangajant: «...actul „sinodal" din ianuarie 1752 — a cărui autenticitate a fost și ea pusă la îndoială 158 — ...». E limpede că aici Șt. S. Gorovei nu-și „sprijină afirmația" pe trimiterea la Liviu Stan și la opinia prof. N. A. Ursu, ci ia doar act de existența unei opinii contrare celei curente (și în care, la data *aceea*, nu avea motive să nu se încreadă) și trimite la: 1) autorul la care a întîlnit-o (Liviu Stan) și 2) persoana care i-a comunicat o aceeași opinie (N. A. Ursu). Adică, exact așa cum spune autorul însuși despre Liviu Stan, *„fără a lua atitudine personală"*. Nu am avut de ce să verific sursele lui Liviu Stan tocmai pentru că nu-mi bazam nici o afirmație pe această trimitere într-o problemă care, atunci, era cu totul colaterală lucrurilor de care mă ocupam în articolul în cauză; avertismentul meu că studiul lui Liviu Stan e „utilizabil numai cu *maximă* prudență" se referă, bineînțeles, doar la interpretările și concluziile acestui autor; nu aveam de ce să bănuiesc că însești trimiterile sale sînt eronate! Ciprian Zaharia le-a verificat și constatat că ele nu corespund afirmației lui Liviu Stan, pe care acesta o făcuse „fără a lua atitudine personală" și pe care, la rîndu-mi, am citat-o la fel de neutru, tot „fără a lua atitudine personală" în acel *Anuar* (XXII/2, p. 459).

Lucrurile se schimbă, însă, în ceea ce privește afirmațiile de la p. 806 a aceluiași tom al *Anuarului* și care marchează un început de „atitudine personală", în urma continuării cercetărilor — pe o pistă care e alta decît cea propriu-zisă a studiului — în luna mai 1985 (ceea ce se poate constata din cuprinsul însemnării respective). Semnalînd — dacă nu mă înșel, pentru prima oară (datorită amabilității prof. N. A. Ursu) — locul de păstrare și cotele celor patru exemplare ale actului sobornicesc din 1 ianuarie 1752, am afirmat că ele sînt „originale — *dar nu întru totul identice*" și că „studierea lor — sub aspect paleografic, diplomatic și sigilografic — va aduce răspunsul definitiv cu privire la autenticitate". Și avertizam: „O primă cercetare a facsimilelor nu pare să îngăduie, însă — trebuie spus din capul locului — speranța unui verdict pozitiv".

Acestui semnal de alarmă, autorul i-a răspuns într-un mod neobișnuit și, în acest caz, lipsit de eleganță. După cîteva considerații *generale* asupra actului (voi reveni mai încolo), d-sa conchide: «De aceea credem, că, deocamdată, ceea ce trebuie revizuită nu este *autenticitatea* actului sinodal din 1752, ci concluzia la care a ajuns Ștefan S. Gorovei exclusiv pe baza contemplării fugitive a unor facsimile! Am întreprins la rîndu-ne examenul celor patru copii, pe baza unor facsimile ce permit deplina edificare asupra situației reale, începînd cu acea afirmație producătoare de îndoială: „originale dar nu întru totul identice"» (p. 211). Dacă Ciprian Zaharia crede că am formulat vreodată concluzii „exclusiv pe baza contemplării fugitive" a unor documente (în original sau în facsimile — căci, altminteri, și d-sa tot facsimile[6] a „contemplat"...) se înșeală profund. Ca unul care pare a fi la curent cu mai toate rezultatele cercetării istorice românești (și europene), pe care nu numai că le citează, dar asupra cărora formulează, de obicei, și judecăți de valoare — autorul ar fi putut să ajungă singur, demult, la această constatare.

Revin la problema actelor datate 1 ianuarie 1752. Dacă în pasajele citate, de acum trei ani, am vorbit despre autenticitatea lor o dată fără o atitudine personală iar a doua oară cu un început de îndoială, azi pot să afirm, hotărît și răspicat, fără nici o umbră de îndoială: **cele patru acte sînt false**, ele sînt plăsmuite mai tîrziu. Pentru a proba, **categoric** și **definitiv**, această afirmație, „contemplarea" lor, de acum trei ani și pînă azi, mi-a furnizat suficiente argumente pe care specialiștii le vor putea examina în studiul pe care îl pregătesc pentru tipar. Pînă atunci, dau aici doar cîteva elemente.

Înainte, însă, de a intra în discutarea acestor probleme, reamintesc că cele patru acte se află la Arhivele Statului București, în fondul *Documente istorice*

[6] Oricum, *originalele la locul lor de păstrare* nu le-a văzut.

(fost la Biblioteca Academiei Române), sub cotele XCV 86, XCV/107, LXVI/19 și CLXX/38 ; pentru simplificare, le voi desemna, în continuare, drept exemplarele A, B, C, D.

Dat fiind conținutul actului și însemnătatea cu totul excepțională pe care o presupune, cele patru exemplare — destinate, cum se afirmă, Mitropoliei și Episcopiilor de Roman, Rădăuți și Huși — trebuiau să fie *absolut identice*, din toate punctele de vedere ; nu se poate vorbi, deci, de o „copie oficială, mitropolitană" și de trei copii (neoficiale ? !...) episcopale : **fiecare act în parte trebuia să reprezinte un original, cu aceeași valoare ca și celelalte, la fel de „oficial" ca și celelalte.** Or, cercetarea actelor — în primul rînd sub aspect diplomatic și paleografic — nu conduce la stabilirea deplinei concordanțe între cele patru exemplare.

„Nu e de loc necesar să acumulezi probe pentru a recunoaște un document fals — spune undeva profesorul Emil Turdeanu. **O singură incompatibilitate majoră** — *în conținutul său ajunge pentru a ne trezi rezervele, după cum ajunge o greșeală, chiar și măruntă, în trucarea unei bancnote pentru a dezvălui frauda".* Adevărul acesta își găsește o aplicare perfectă în cazul actelor datate 1 ianuarie 1752 : pentru a le dovedi neautenticitatea, e suficientă **o singură incompatibilitate majoră.**

Iată, însă, două.

În fiecare din cele patru exemplare, primele semnături sînt ale înalților ierarhi ai Moldovei — mitropolitul și cei trei episcopi. Or, actul A are *cinci* semnături, actele B și C au cîte *patru* iar actul D are doar *trei*. Ciprian Zaharia trece cu senină **ușurință** peste această diferență, pe care doar o inventariază (p. 212), fără nici o explicație. În același mod, fără a lua atitudine personală (!), d-sa trece și peste a doua incompatibilitate, constatînd că în actul A — considerat „actul oficial rămas la mitropolie" — sînt semnați *doi episcopi de Huși* (Ierotei și Inochentie) ; nici acest fapt nu-i trezește vreo bănuială, ca și cum ar fi fost ceva normal. Mai cunoaște d-sa vreun moment, în întreaga istorie a Episcopiei de Huși (sau a oricărei alte eparhii), cînd să fi existat **doi titulari pentru același scaun, amîndoi în funcție simultan, semnînd alături, la aceeași dată, un** același act ? Nu cred. Ca istoric al vieții bisericești a românilor și ca istoric eclesiastic, d-sa ar fi trebuit să știe că la data aceea — 1 ianuarie 1752 — scaunul Episcopiei de Huși era ocupat doar de Ierotei ; abia peste aproape patru luni și jumătate, acesta a demisionat (10 mai 1752), în locu-i fiind ales Inochentie (27 mai 1752). **La 1 ianuarie 1752, Inochentie era încă dichiu al Episcopiei de Rădăuți** și cu acest titlu apare și în actul de alegere din Condica Sfîntă a Mitropoliei Moldovei. Crede oare autorul că cineva care la 1 ianuarie 1752 era doar dichiu al Episcopiei de Rădăuți putea să semneze, la acea dată, drept... episcop de Huși ? !...

Aceste **două incompatibilități majore** sînt suficiente pentru a trezi suspiciunea unui specialist.

Mai departe.

În exemplarul D, lipsește semnătura lui Dositheï de Rădăuți, ceea ce conduce pe autor la concluzia că D „era copia pentru Roman sau Huși" (p. 212), fără să explice de ce în „copia pentru Roman sau Huși" trebuia să lipsească o semnătură, și anume tocmai aceea a episcopului de Rădăuți (urmînd această logică, în fiecare din cele trei „còpii" destinate episcopiilor ar fi trebuit să lipsească semnătura unuia dintre episcopi ; iar dacă, în adevăr, era să lipsească vreo semnătură, atunci se putea bănui lipsa semnăturii titularului eparhiei căreia îi era destinat exemplarul respectiv, și nu semnătura unuia dintre ceilalți doi episcopi ! Dar asemenea explicații sînt cu totul absurde, avînd în vedere caracterul cu care se dorea investit actul emis de „sinodul" din 1 ianuarie 1752).

Apoi, autorul uită că în însăși cartea sa a reprodus textul din ms. BAR 3692, din 6 noiembrie 1787, scris la Huși, și unde se reproduce cuprinsul actului în discuție după exemplarul „ce se află aice la noi la Scaunul Sfintii Episcopii Hușii" (p. 224) iar din fotografia filei 327 a acestui manuscris — reprodusă și ea în carte — se vede clar că exemplarul respectiv avea *patru* peceți și nu trei...

Deci exemplarul D **nu** a aparținut Episcopiei de Huși ; fusese el destinat Episcopiei de Roman ? În acest caz, autorul trebuie să explice de ce Dositheï Herescu nu a vrut să semneze și exemplarul respectiv, după ce a semnat „copia oficială, mitropolitană" și două dintre cele („neoficiale" ? !) episcopale (pentru

Huși și Rădăuți). Aștept explicația d-sale[7]. Și, pînă atunci, îi mai semnalez un număr de incompatibilități mai mărunte — constatate și ele, bineînțeles, tot „exclusiv pe baza contemplării fugitive a unor facsimile" — dar pe care d-sa pare să nu le fi remarcat atunci cînd a întreprins „examenul celor patru copii".

1. Numele lui Dositheu Herescu apare în formele *Dositheu* (A) și Dosothei (B și C). Poate autorul să explice de ce la 1 ianuarie 1752 episcopul Rădăuților semnează o dată *Dositheu*, de două ori *Dosothei* și niciodată *Dositheu* ?!

2. Semnătura lui Iacov, mitropolitul Moldovei, prezintă diferențe în cele patru acte ; între altele, în A cuvîntul „Moldaviei" (cu un e foarte distinct) iar în celelalte — Moldavii. De altfel, comparația cu semnăturile lui Iacov Putneanul aflate pe acte a căror autenticitate e neîndoielnică pune în evidență, fără putință de tăgadă, că semnătura lui Iacov de pe cele patru acte e o operă de plastografie.

3. Sugerez autorului să compare și semnăturile egumenilor ; va constata că ele nu concordă în cele patru exemplare ; cazul cel mai flagrant e al egumenului Sava de Pîngărați.

4. Să mai compare d-sa și semnătura lui Calistrat egumenul Putnei, cu semnătura **autentică** a acestui personaj.

5. Mai poate să cerceteze d-sa și în altă direcție : la ianuarie 1752, toți cei semnați ca egumeni în actul A — „copia oficială, mitropolitană" — erau, în adevăr, egumeni ai mănăstirilor respective ? Îi pot dovedi că în **cel puțin un caz** numele nu corespund ; cu competența d-sale, nu mă îndoiesc că va detecta cu ușurință acest caz. Iar dacă cumva îi lipsește timpul pentru o asemenea migăloasă cercetare, îl asigur că am efectuat-o eu — cel care, după d-sa, am formulat opinii „exclusiv pe baza contemplării fugitive a unor facsimile" — iar rezultatul îl va putea citi în studiul pe care l-am anunțat deja.

Ar mai fi trebuit autorul să explice cum se face că acest act, așa de important pentru viața eclesiastică a Moldovei veacului XVIII, lipsește din Condica Sfîntă a Mitropoliei Moldovei, unde ar fi trebuit să se copieze *imediat* după emiterea sa (a fost trecut într-o condică — voi arăta care anume și cu ce scop — abia la 1804, de pisarul de atunci al Mitropoliei, Grigore Hudici).

„Pentru a putea vorbi de un *fals* — afirmă autorul — și încă multiplicat în patru exemplare prevăzute cu semnături false ale mitropolitului, episcopilor și egumenilor, și cu peceți de asemenea falsificate[8], ar trebui nu numai examenul *material*, paleografic, sigilografic, etc., ci și o investigație specială asupra *momentului* cînd s-ar fi putut opera acest fals, între 1 ianuarie 1752 (data sigură a sinodului) și 1787, cînd, în copia *oficială* de la Huși, executată din porunca episcopului Iacob Stamati [...] se reproduce textul sinodului, desenîndu-se pecețile și indicîndu-se semnăturile !" (p. 210). Întrerup aici citatul doar pentru a întreba pe autor de unde știe că 1 ianuarie 1752 *e data sigură a sinodului* ? Există vreun alt izvor contemporan care să indice aceeași dată ? Cunoaște d-sa vreun text de cronică sau o însemnare pe vreo carte în care să se povestească înălțătorul moment al acestui sinod ieșan — la mai bine de un veac după cel din vremea lui Vasile vodă Lupu ? După cîte știu, nu există nici un asemenea izvor iar data „sinodului" este cunoscută tocmai prin aceste patru acte...

Aceste întrebări pare să și le fi pus și autorul, într-un moment de atitudine critică față de respectivele acte, căci iată ce urmează : „Cine, deci, ar fi putut proceda la acest fals în patru exemplare și cu ce scop (să fie inventat însuși *evenimentul* sinodului, din care a emanat actul ?). Mitropolit al Moldovei, după Iacob Putneanu, înlăturat în 1760, devine Gavriil Callimachi (mutat la 15 aprilie 1760 de pe scaunul de mitropolit al Salonicului) și păstoria lui ține pînă la 20 februarie 1786, cînd moare. Cum patriarhul ecumenic Procopie (1785—1789) voia să impună ca urmaș tot un grec, Iacob, egumenul mănăstirii Barnovski din Iași, reprezentanții Moldovei trimit la Poartă un protest, la 26 martie 1786, în care este menționată *hotărîrea sinodului din 1752* de a nu se mai alege ierarhi străini (vezi

---

[7] De fapt, se poate dovedi că exemplarele A și B provin de la Mitropolie (B fiind probabil adus de Iacov Stamati de la Huși) iar C — de la Episcopia de Roman. Deci D, cel cu trei peceți, fusese „destinat" Rădăuților.

[8] Cel mai ușor era de „prevăzut" un act *fals* cu pereți *autentice* : cazurile cunoscute sînt numeroase. În cel de față, însă, unele peceți sînt contrafăcute iar altele — folosite cu totul nepotrivit.

Preot prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, București, 1981, p. 459)". Întrerup din nou citatul (din aceeași mare notă aflată în subsolul paginilor 210—211), de data aceasta pentru a atrage atenția asupra unei grave greșeli, aceasta cu adevărat „producătoare de îndoială", dacă nu chiar de confuzii : afirmația că în protestul adresat de moldoveni Porții la 25 (nu 26) martie 1786 ar fi „menționată *hotărîrea sinodului din 1752* de a nu se mai alege ierarhi străini", afirmație întemeiată nu pe o trimitere la izvorul editat *de cîteva ori* pînă acum — așa cum ar fi fost de așteptat — ci pe o trimitere la manualul redactat de pr. prof. dr. Mircea Păcurariu. Și aită ce se poate citi în locul respectiv la care se face trimiterea : „Împotriva acestei încercări, reprezentanții Moldovei au trimis un protest la Poartă, la 25 marie 1786, amintind de hotărîrea luată în 1752 de-a nu se mai alege ierarhi străini". **Dar această afirmație nu face altceva decît să falsifice realitatea :** citească d-sa autorul actul din 25 martie 1736 în orice ediție o are la îndemînă (ne putem, însă, întreba dacă le cunoaște...) sau în exemplarele de la Arhivele Statului din București — nu va găsi **nici o mențiune** despre „hotărîrea sinodului din 1752" (cf. ed. N. Iorga, în *BCIR*, 3, 1924, p. 13—16). E o întîmplare ironică pentru cineva care critică pe alții că își sprijină afirmațiile pe trimiteri care nu se verifică...

În aceste condiții, este evident că nici plăsmuirea actului nu se mai poate plasa „între 20 februarie și 26 [recte, 25 — *n. ns.*] martie" 1786 : la 25 martie 1786 nu se știa nimic despre „sinodul" din 1752. Cea dintîi mențiune a actului sobornicesc din 1 ianuarie 1752 rămîne, astfel, copia din ms. BAR 3692, unde a fost introdusă din dispoziția episcopului de Huși Iacov Stamati ; manuscrisul e datat *6 noiembrie 1787*. Deci, ceea ce se poate spune cu siguranță deplină e doar atît : ceea ce nu se știa la 25 martie 1786 se cunoștea deja la 6 noiembrie 1787. Cu această precizare, am răspuns, parțial, și la una din întrebările care urmează în continuarea citatului întrerupt : „Să fi *inventat ei* [autorii arzului din 1786 — n. ns.] sinodul acesta, și *hotărîrile lui*, între 20 februarie și 26 martie ; să se fi falsificat *atunci* textele, semnăturile și pecețile, să se fi trimis la episcopii falsurile, astfel încît copistul lui Iacob Stamati reproducea copia de la Huși **un an mai tîrziu ?"**.

În această ordine de idei, la observația autorului că actul presupus a fi fost plăsmuit la 1786 a fost reprodus la Huși „un an mai tîrziu", se poate pune întrebarea : dacă actul exista la Huși încă din 1752, de ce Iacov Stamati pune să fie copiat *abia după cinci ani de la venirea sa în scaunul episcopal de acolo?!* Printr-o ciudată neatenție — explicabilă doar prin țăria cu care d-sa crede în autenticitatea „sinodului" și a actelor sale — autorul nu a observat că tocmai în acest punct avem cea mai zdrobitoare dovadă a plăsmuirii „actului sinodal" și încă o indicație precisă pentru datare : la 1 martie 1786, cînd grecul Iacob, egumenul de la Barnovschi, a fost „ales" — *fără voia obștească*, vor consemna unii contemporani — episcop de Roman, actul de alegere (transcris în condica Mitropoliei imediat înaintea arzului din 25 martie 1786) a fost semnat de *Iacov*, **episcop al Hușului** (BCIR, 3, p. 13). Poate să admită autorul (și oricine altcineva) că Iacov Stamati, posedînd la Huși *exemplarul din actul sinodal* — **pe care în** noiembrie 1787 îl va transcrie în actualul ms. BAR 3692 — și-ar fi putut îngădui să încalce prevederile acestui document și să se pună, cu bună știință, sub blestemele sale ? ! Categoric nu ! Situația e inversă : actul a fost fabricat *după* alegerea (impunerea) grecului Iacob ca episcop de Roman, cînd s-a văzut că accesul grecilor spre înalta ierarhie devenea posibil.

Ceea ce autorul a formulat, interogativ și dubitativ, în rîndurile reproduse mai sus putea să constituie măcar o parte din răspunsul însuși : actul a fost fabricat la 1786, în scopul menționat și în împrejurările presupuse de Ciprian Zaharia. Din păcate, „examenul celor patru copii", întreprins de d-sa, nu l-a determinat să transforme în certitudine ceea ce a presupus doar pentru a respinge, căci acesta este cazul afirmației d-sale : „Noi nu vedem un alt moment din istoria Bisericii Moldovei, după cel din 1752, în care să se fi putut pune în circulație un asemenea document, decît criza creată de problema succesiunii lui Gavril Callimachi, criză soluționată în final prin urcarea în scaun a lui Leon Gheucă" (p. 211) — posibilitate pe care o respinge după cîteva rînduri, pentru a-și afirma convingerea că „deocamdată, ceea ce trebuie revizuită nu este *auten-*

ticitatea actului sinodal din 1752, ci concluzia la care a ajuns Ștefan S. Gorovei exclusiv pe baza contemplării fugitive a unor facsimile"...

Sper că cele cîteva argumente pe care le-am expus aici — abuzînd de spațiul cuvenit unei recenzii — vor avea pentru Ciprian Zaharia aceeași putere de convingere pe care au avut-o argumentele în legătură cu datarea cronicii paralele și cu paternitatea lui Gheorghe IV asupra povestirii din 1723.

Cît privește colaborarea dintre Iacov Stamati și logofătul Grigoraș[9], pe care autorul a presupus-o cu privire la această povestire (v. p. 248), cred și eu că a existat iar rezultatul ei este tocmai „actul sinodal" datat 1 ianuarie 1752. Dar asupra acestor detalii voi reveni pe larg în studiul anunțat.

*

Pentru a concluziona: cartea lui Ciprian Zaharia este o lucrare importantă, care consacră unele rezultate mai vechi ale cercetării istorice românești controversate pînă acum, aduce o seamă de contribuții proprii la lămurirea altor probleme, pune în circuitul științific un material documentar important (texte și comentarii); pe de altă parte, lucrînd în etape, ale căror rezultate nu s-au asimilat întotdeauna, neverificînd la fața locului unele izvoare, dînd crezare unor „tradiții" și manifestînd mai puțin spirit critic față de ele, autorul a lăsat în cartea sa și multe (aș zice: *neîngăduit* de multe) lacune și erori. Dacă d-sa se va gîndi să dea o versiune în limbi străine, cum i-a sugerat unul din recenzenți (Dan Zamfirescu), refacerea cărții și o nouă ediție întîi în limba română s-ar impune cu necesitate. Iar această refacere trebuie să vizeze în primul rînd partea a treia a cărții și în mai mică măsură celelalte două părți, la care sînt necesare doar unele completări, îndreptări și nuanțări.

Istoric, deci căutător al adevărului, autorul nu-mi va lua, sper, în nume de rău nici observațiile și criticile, nici „demolarea" unei părți din frumoasa-i carte[10], ținînd seama și de o vorbă dintr-o înțelepciune milenară care, aparținîndu-ne tuturor, îi este, desigur, mult mai familiară: **nimic nu putem împotriva adevărului, ci numai pentru adevăr.**

Ștefan S. Gorovei

D. NASTASE, F. MARINESCU, *Les actes roumains de Simonopétra (Mont Athos). Catalogue sommaire*, Athena, Ed. Manoutios, 1987, 155 p. + 12 il. în text.

„Centre de Recherches Byzantines de la Fondation Nationale de la Recherche Scientifique de Grèce", înalt for științific grecesc de cercetare, a creat, în ultimele decenii, mari facilități de acces la depozitele arhivelor atonite. În perioada *interbelică* autorizațiile se reduceau la Permisul de vizitare a Athosului, iar accesul la arhivele mănăstirilor depindea numai de bunăovința egumenului locului. Numai petrecînd în mănăstiri mai mult timp, în 1931, integrîndu-mă asprelor reguli de viețuire cu post și slujire, am putut, de exemplu, să înmoi

[9] E de neînțeles afirmația de la p. 247: „Logofătul Grigoraș trăia încă în primul deceniu al secolului al XIX-lea și după moartea mitropolitului Iacob Stamati (1803 — *n.ns.*) a colaborat cu doctorul neamț Andreas Wolf, medicul curant al răposatului mitropolit, la alcătuirea biografiei acestuia". În studiul pe care l-am consacrat logofătului Grigoraș am arătat că acest personaj a murit la 2 ianuarie 1793 iar colaborarea sa cu Andreas Wolf, în decembrie 1781, a avut ca scop nu biografia lui Iacov Stamati, ci lista mitropoliților Moldovei (cf. *AIIAI*, XXIII/2, 1986, p. 683 și 689).

[10] Un cuvînt de laudă se cuvine și pentru frumoasa realizare tipografică: ingenioasă punere în pagină, hîrtie bună și literă frumoasă, ilustrații clare (nu toate, însă, necesare pentru demonstrațiile din text). Absența unui indice de nume se resimte.

inima egumenilor de la mănăstirile Grigoriu și Zograf[1] care mi-au permis să consult acele acte pe care bibliotecarul mi le punea la îndemînă, căci nu am avut acces propriu-zis în depozitele arhivelor. Acum, o campanie intensă, pe plan internațional, de microfilmare a tuturor actelor păstrate în depozitele atonite a deschis larg porțile arhivelor care păstrează mărturiile daniilor făcute de-a lungul secolelor pentru ctitoria și sprijinirea lăcașurilor ridicate acolo, precum și ale marilor biblioteci deținătoare de manuscrise artistice sau cărți rare.

Sub egida acestui înalt for grecesc, D. Năstase a beneficiat în 1981 de un stagiu de documentare *(mission de recherche)* la mănăstirea Simonopetra. Ridicată în 1364 de țarul sîrb, începînd din 1517 mănăstirea a beneficiat constant de mari ajutoare românești, încît Mihai Viteazul este considerat al doilea ctitor al ei. Prin urmare și numărul de acte românești păstrate în arhiva de aici este foarte mare și autorul a semnalat, pînă acum, 773 documente românești și 130 grecești (de care nu s-a ocupat). În 1983 d-sa a publicat în revista „Symeikta" 5 (1983), p. 373—388 + 7 ill. principalele rezultate, în articolul *Les documents roumains des archives du couvent athonite de Simonopétra. Présentation préliminaire*[2], iar în 1987, în aceeași revistă, în nr. 7 (1987), p. 275—420[3] textul care a fost apoi reimprimat în volumul pe care îl prezentăm. Lucrarea reprezintă un catalog sumar al aceluiași fond de documente, alcătuit de D. Năstase în colaborare, de această dată, cu F. Marinescu.

Autorii s-au bazat, în primul rînd, pe *Condica* mănăstirii românești Sf. Nicolae (cunoscută sub numele de mănăstirea Mihai-Vodă), scrisă în 1775 în București de Constantin, dascăl de slovenie, care a transcris actele redactate în limba română sau le-a tradus în limba română pe cele redactate în slavonă și le-a înscris aici. Autorii nu ne indică numărul de acte cuprinse în această condică; noi am numărat 382 acte citate în catalog. Redăm titlul condicii după fotografia de la p. 8: „Condică ce cuprinde întru sine toate hrisoavele domnești și cărți domnești i zapise pentru rumâni i pentru locuri i vii i moșii și pentru țigani ale cfintei mănăstiri Mihail voevod care acum s-au tălmăcit hrisoavele după sîrbie pre limba rumânească în zilile prea luminatului nostru domn Io Alecsandru Ioann Ipsilant vvd întru întîia domnie aici în Țara Românească, Mitropolit fiind Ungrovlah[iei] kiriu kir Grigorie; cu cheltuiala sf[inției] kir egumen kir Timothei de rob lui D[umne]zeu Constandin dasc[al] slov[enesc] 7283 : 1775".

În arhiva de la Simonopetra mai sînt păstrate, după informațiile din prezentul catalog, și 87 de pergamente (după calculul nostru), dintre care cel mai vechi este de la Alexandru Aldea (15 martie 1433), nr. catalog 1), iar cel mai recent pergament este din 15 martie 1797 (nr. cat. 659), emis de Alexandru I. Ipsilanti în limba română. Restul de 304 documente îl formează originale pe hîrtie, copii, traduceri, rezumate în limbile română sau franceză. Ultimul document este din 4 august 1848.

Ordinea inserierii de către editori este cea cronologică, deoarece toate actele provoneau din aceeași provincie, singurul document din Moldova, emis de Petru Șchipul fiind intercalat la ordinea cronologică respectivă (nr. 79 din 9 februarie 1587). Sub același număr al unui act sînt reunite diferitele variante ale documentului: originalul, transcrierea sau traducerea lui în condică, traduceri disparate și rezumate, de obicei în limbile română și franceză. Deoarece la Centre de Rercherches Byzantines de la Fondation Nationale de la Rercherche Scientifique de Grèce s-a creat un fond de microfilme al tezaurelor de la Athos, atunci cînd este cazul se face și trimiterea la numărul respectivului microfilm de la Athena.

---

[1] Cf. Paul Mihail, *Mărturii românești din Bulgaria și Grecia (1468—1866)*, Chișinău, 1933 [doc. de la mănăstirea Grigoriu emanînd de la m-rea Căpriana și de la Zograf, emanînd de la m-rile Spirea și Dobrovăț]. Grigore I. Nandriș a specificat faptul că a beneficiat de rezultatele călătoriilor de studii ale lui Gabriel Millet: *Documente românești în limba slavă din mănăstirile Muntelui Athos 1372—1658, publicate după fotografiile și notelel ui Gabriel Millet*, București, 1937, 309 p.

[2] Cf. nota bibliografică din *AIIAI*, XXI, 1984, p. 645 de Ion Toderașcu.

[3] Nu am avut posibilitatea să consultăm revista „Symeikta".

În prezentul catalog, detaliile codicologice sînt extrem de sumare și incomplete. Se dau referințe despre tipul de material pe care a fost scris documentul (pergament sau hîrtie), dar nu se indică dimensiunile lui; se dau referințe despre limba redacției și despre pecete dar nu și despre iscălituri; se dau referințe despre data documentului (dacă este cazul) dar nu și despre locul emiterii lui; în fine, fiecare document are numai un fel de titlu constînd din indilarea persoanei emitente. Remarcăm că una dintre obligațiile elementare ale codicologici, realizarea unui regest, este eludată; or, numai astfel documentul poate fi recognoscibil și poate fi încadrat în seria de acte emise de aceeași persoană sau aceeași cancelarie. Lipsa acestor indicații ne face să ezităm în a aprecia dacă documentul nr. 106 (de la Mihai Viteazul, din 3 iunie 1594) este același cu documentul nr. 59 din *DRH*[4], emis în aceeași zi, datorită faptului că documentul din *DRH* este original pe pergament, prin care voievodul întărește mănăstirii Blagovești de lîngă Buzău niște mori, iar cel de la Simonopetra este „original, pe hîrtie" și se referă la un metoc al acestei mănăstiri. De asemenea, lipsa oricăror indicații relative la conținutul actelor în prezentul catalog ne oprește și de la a identifica în documentul nr. 115 (original pe pergament), prototipul actului nr. 339 din *DRH*, deși sînt emise în aceeași zi, 28 august 1599. Cîțiva indici ne fac să presupunem, totuși, că este vorba de același act. Anume, în *DRH*, p. 476—480 s-a reprodus o traducere în limba greacă din 1817, după o traducere în limba română de la 1775 a unui original slav (*DRH*, p. 483), iar la Simonopetra se păstrează, în afara originalului slavon, și traducerea în limba română în condica de la 1775, de asemenea, o traducere în franceză și traduceri în limba greacă în mai multe exemplare, dintre care unele autentificate în 1857 și 1858. Cît de multe informații trebuie să cuprindă traducerea din *Condică* al cărei text se întinde de-a lungul a 6 pagini! Despre conținutul documentelor prezentate în catalogul de față nu aflăm însă absolut nimic; elegant ca prezentare, poate prea „aerat", el este supărător de sărac în contribuție științifică a editorilor și anume comunicarea esențialului unui act, prin regest, pentru a-l introduce în circuitul științific. Să sperăm că editorii vor da la iveală, după aceste prime trei variante, adevăratul instrument de lucru, pentru ca, pe lîngă aprecierea muncii lor de pionerat să putem formula și considerații științifice. Ideal ar fi să fie trimise și în România copii de microfilm, pentru ca rezultatul investigațiilor să devină o adevărată contribuție la îmbogățirea surselor de istorie ale patriei.

Firește, informațiile noi cuprinse în cele 773 de documente de la Simonopetra vor completa substanțial datele despre daniile românești la Athos, atît de bogate dar necunoscute încă în totalitatea lor. De exemplu, numai pentru domnia lui Mihai Viteazul există acum 12 noi acte emise de voievod. Documentul nr. 105 este un act din 9 noiembrie 1593, aflat în Simonopetra în *Condica* din 1775, în traducere română (în care anul apare eronat 1601, consideră editorii) și într-o traducere franceză. Trebuie să atragem totuși atenția că doc. nr. 8 *DRH* la care se face raportarea de către editori după cuprins (p. 34) are, la rîndul său, anul reconstituit și a fost „datat după Mitrea vornic" (original hîrtie, în limba slavonă, cu două traduceri, una din 1775, cealaltă din 1912). Or, se poate presupune că traducerea din 1775 păstrată la Arhivele Statului din București poate fi o copie după *Condica* din același an. Documentul nr. 106 ar corespunde documentului nr. 59 *DRH* dar, așa după cum am discutat mai sus, se pare că sînt două emisiuni din aceeași zi. Documentul nr. 107 din 29 aprilie 1595 se păstrează la Simonopetra în traducere românească, în *Condica* din 1775; în *DRH* sub nr. 115 se publică un document emis în aceeași zi, despre care avem mai multe indicii că ar fi originalul celui de la Simonopetra, și anume el legiferează dania pe care Mihai Viteazul o face mănăstirii Sf. Nicolai din București „care este metoh sfintei mănăstiri de la Sfîntul Munte numită Semon Petro, ca să-i fie de întărire sfintei mănăstiri", cu ocine la Simpenii de la Ciorogîrla și la Buciumeni. Originalul, pergament (25,5 × 45) în limba slavonă, cu pecete timbrată, căzută, se află acutalmente la Biblioteca Națională din Sofia, secția mss. slave 1/1941. Documentele nr. 108—116 sînt emise la date care se află în intervalul dintre alte emisiuni și, în felul acesta, se completează succesiunea de documente

[4] *Documenta Romaniae Historica*. B. Țara Românească vol. XI (1593—1600), București, 1975.

ale cancelariei lui Mihai Viteazul. Deosebit de interesant este documentul nr. 116 din 29 martie 7108 (1600) — *Original. Papier. Sceau-timbre de cire rouge. Langue : slavon* — deoarece după 25 martie 1600 Mihai Viteazul s-a aflat la Alba-Iulia și, deci, de acolo el va fi emis acest act de miluire a ctitoriei sale.

Nădăjduim că aceste rînduri să fie un îndemn ca editorii să stăruiască a tipări și conținutul *tuturor* actelor de la Simonopetra.

Cercetarea actelor românești și din alte arhive ale Athosului rămîne un deziderat pentru istoriografia românească și o obligație pentru cercetătorii care capătă acces la aceste depozite. Tezaurele de dărnicie românească pentru susținerea ortodoxiei pe care le atestă actele mănăstirilor închinate Locurilor Sfinte și a daniilor către popoarele vecine, scoase din țară după Unirea Principatelor, își așteaptă descoperitorii și editorii.

Paul Mihail

GHEORGHE ANGHEL, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII — XVI*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1986, 208 p. + 16 tab.

Pe Gheorghe Anghel l-am întîlnit adesea, cu studii și volume, în literatura istorică a ultimilor ani. Tematica pe care o abordează a fost aproape invariabil legată de fortificații. Domnia sa este, dacă bine știm, singurul membru român al Societății de castelologie „Château Gaillard" (Caen, Franța). Preocupările și recunoașterea lor internațională îl recomandau. Drept urmare, am considerat necesar să privim și să analizăm cu exigența cuvenită ultima sa producție editorială.

Autorul ne lămurește, în *Cuvînt înainte*, că intenția sa a fost cercetarea cetăților din județele Alba și Hunedoara. Nu găsim explicația acestei opțiuni, fără legătură cu evul mediu și care presupune o abordare fragmentară a monumentelor din vechile comitate Turda, Alba, Tîrnava, Hunedoara, scaune secuiești și săsești și districtul românesc al Hațegului, așa încît o arătăm noi : este o facilitate personală de studiu care s-a clădit pe harta vechii regiuni Alba. Subiectivismul merge mai departe, alegînd monumente și îndepărtîndu-le pe altele pentru că „au dispărut cu totul sau nu mai posedă suficiente elemente arhitectonice pentru a fi descrise, încadrate cronologic și stilistic, cu toate că despre unele deținem informații documentare". Era tocmai domeniul arheologiei medievale în care Gheorghe Anghel s-a exersat ani îndelungați.

Volumul se împarte în două compartimente distincte. Primele trei capitole tratează probleme generale privitoare la fortificații, ultimul este un catalog-repertoriu cu 32 de micromonografii. Capitolele I și II urmăresc o schemă aproape identică pentru evoluția cetăților în secolele XIII—XIV și, respectiv, XV—XVI, al III-lea tratează funcțiile și organizarea cetăților în întregimea intervalului cronologic ales. Pe parcursul lecturii constatăm însă că tratarea unor fortificații depășește limita secolului XVI, propusă inițial, ajungînd pînă în veacul XVIII.

În urma lecturii și analizei atente a lucrării, notăm cîteva observații critice.

Mai întîi constatăm nereceptarea ori folosirea cu totul specială, ce nu trădează cu nimic asimilarea, acordul ori dezacordul, istoriografiei tematice mai noi. Ne referim la studiile generale, românești, despre castelani (*AIIAC*, XXII, 1979, p. 71—98), donjoane (*Bulletin*. Institut international des châteaux historiques. München, 1978, 34, 1979, p. 115—126 ; *AMN*, XVII, 1980, p. 177—197), formarea domeniilor (*AIIAC*, XXIII, 1980, p. 57—76) sau speciale despre castelanii hunedoreni din secolul XV (*SUCJ.*, 26, fasc. 1, 1981, p. 12—25), Mălăiești (*Sargetia*, XV, 1981, p. 111—117 ; *AIIAC*, XXV, 1982, p. 51—92), Subcetate-Hațeg (*Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983 (1984) p. 311—359). Precum informează volumele *Bibliografiei istorice a României*, Gh. Anghel a semnat și alte contribuții, pe care, în chip neașteptat, nu le citează decît rar sau deloc. Ele se referă la Alba Iulia (*Apulum*, XIII, 1975, p, 245—271, *AIIAC*, XXII, 1979, p. 47—69), Hunedoara (*Sargetia*, XII, 1974—1975, p. 363—376), Piatra Craivii (*St. Com. Brukenthal*, XVIII, 1974, p. 152—153), Sebeș (*Apulum*, XIV, 1976, p. 147—159), Vurpăr (*Apulum*, XI, 1973, p. 293—299).

Dacă punem alături ultimele studii, cu volumul I. Berciu, Gh. Anghel, *Cetăți din sud-vestul Transilvaniei* (București, Ed. „Meridiane", 1968) și cu cel recenzat, descoperim frapante similitudini dar și supărătoare inadvertențe. Aceste nonconcordanțe se referă la dimensiunile date pentru elementele de fortificație

(ex.: Piatra Craiciî — platoul în 1968, 50 × 20 m, în 1986, 40 × 20 m; zidul donjonului 1,20 — 2 m, apoi „pînă la 2 m". Șremț — cetatea 58 × 40 m, la 50 × 40 m; șanțul lat de 16,20 m, la 12—16 m; adîncimea de la 3 m, la 4 m etc.).

Inadvertențele sînt însă mai numeroase. În partea introductivă autorul uită titlurile date capitolelor ori subcapitolelor, lărgindu-le ori restrîngîndu-le după o logică neînțeleasă. Prin ordonarea alfabetică a localităților cu fortificații, saltă de la locul ei cetatea din Suseni — Riu de Mori, pentru a trece în dreptul numelui ei propriu(Cetatea de Colț); unele monografii se subîmpart cu aliniate subliniate, dar într-un loc lipsește ba unul, ba altul, ori se schimbă numele dat, ori nu mai apare; în cele 31 de planuri există nu mai puțin de opt moduri de marcare a nordului, șase feluri de redare a val-șanțului, trei pentru biserici; în dreptul a trei planuri se indică autorii (la Mălăiești, de fapt, sînt trei), celelalte nu au nici un fel de indicații, cu toate că cititorii ar trebui avertizați că nu sînt originale alte cel puțin 12 (Bălcaciu, Colț, Cîlnic, Colțești, Cricău, Deva, Gîrbova-sat, Hunedoara, Petrești, Săsciori, Sebeș, Sibișel).

Trebuie să regretăm că după 15 ani de la cercetarea arheologică, restituirea completă și amînunțită a Cetății de Baltă, adică a uneia dintre cele mai importante cetăți ale Transilvaniei, ne este promisă în acest volum într-o „monografie aparte". Credem totuși că locul ei ar fi fost aici.

În sfîrșit, se cuvin îndreptate și alte date, informații ori interpretări. La Colț nu există spolii romane iar cele de la Mălăiești nu provin de la Sarmizegetusa (p. 21); Răchitova nu are nici o boltă semicirculară la parter (p. 22, 26, nu și la p. 154—155), nici în alt nivel; cetățile de la Dăbîca și Moldovenești au totuși mortar (p. 16), Brașovul (poate Brașovia?) și Răchitova (poate Crivadia?) nu au fost niciodată cetăți de graniță (p. 49); documentul din 1527, privitor la românii care serveau la Deva (p. 62) este un fals notoriu; la fel actul din 1272 privitor la Piatra Craivii (p. 18,20, 148); nu există adunări ale românilor din Hațeg, atestate la 1317 și 1363 (p. 60). S-au strecurat și cîteva ilarități (vezi echivalarea celor 53 de semne de pietrari cu tot atîția meșteri, la Alba Iulia — p. 16; măsurarea în metri a scuturilor de pe miniaturile *Cronicii pictate de la Viena* — p. 414).

În probleme de strictă specialitate se produc unele confuzii. Apar și tipuri și subtipuri de cetăți iluzorii ori deficient desemnate, lipsesc criteriile ferme de clasificare (după aspectul exterior și după funcționalitate). Tautologia „cetate de tip castral" este una dintre formele curente de referință ale autorului, castelul poate fi donjon (p. 27), turnul, bastion, o cetate „castrală" un castel (p. 39—40), asocierea donjon cu val de pămînt devine formă autohtonă specifică (p. 29), în vreme ce ea proliferează pe spații europene largi. Prezentarea corectă a umanității raportate la cetăți rămîne încă un deziderat.

Concluzionăm că reluarea, într-un volum special, a cercetărilor mai vechi întreprinse de autor necesita a fi făcută mai metodic și cu un plus de atenție. Cunoscînd hărnicia lui Gheorghe Anghel, așteptăm de la domnia-sa noutăți tematice mai valoroase și mai puțin vulnerabile.

Adrian Andrei Rusu

IACOB MÂRZA, *Școală și națiune (Școlile de la Blaj în epoca renașterii naționale)*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1987, 206 p. + Bibliografie + rezumat + Indice.

Sintagma din titlu ne „descoperă", de la bun început, viziunea metodologică, maniera și unghiul de vedere modern prin care autorul își realizează obiectivul major al interesantei sale lucrări: o abordare, mereu actuală, a raportului dintre școală și națiune în Transilvania epocii Luminilor și în *Vormärz* (1754—1848). De aici, nu-i greu de „identificat" ipoteza de lucru a lui I.M. care, de fapt, se titrează și în concluzie finală: *„...școlile de la Blaj au fost, prin mobilul înființării și prin fomula organizatorică, prin conținutul învățămîntului și prin corpul didactic și, nu în ultimul rînd, generațiile de elevi, parte integrantă din mișcarea românească..."*, participante intim la procesul regenerării societății românești transilvănene din epoca respectivă, cu prelungiri firești pînă la 1918. Totodată, insti-

tuțiile de educație națională, întemeiate în anul 1754 de către Pavel Petru Aron în „mica Romă" transilvăneană, apar ca un rezultat al luptei conduse de Inocențiu Micu-Klein pentru revendicări politice, sociale și, în același timp, un aspect al politicii culturale românești în interludiul respectiv.

Depășind o anumită stereotipie „cadru" (organizare, structură, program de studiu etc.), o acribioasă exegeză critică bibliografică și amănunțite cercetări în arhive (inclusiv din străinătate) i-au permis autorului să deceleze rosturile proprii și unitare, în același timp, ale școlilor Blajului în procesul renașterii naționale, în spiritul coordonatelor programatice ale culturii românești din Transilvania secolelor XVIII—XIX. Cîștigul informațional a făcut posibilă, desigur, lămurirea a numeroase probleme privind întemeierea, organizarea, evoluția școlilor blăjene pînă în anul revoluționar, răspunzînd, totodată, și chestiunilor despre corpul profesoral, populația școlară, retribuire, activitate extrașcolară, originea socială și pregătirea cadrelor didactice, despre preocupările lor științifice, conținutul învățămîntului, manuale, metode, elemente de politică școlară, reflexe în timp etc. Se satisface pe deplin, astfel, necesitatea și utilitatea abordării unitare a instituțiilor blăjene de învățămînt sub cele mai diferite aspecte și devin explicite posibilitățile generării unui fenomen cultural și politic particular în istoria națională, reliefîndu-se importanța aparte, în viața spirituală și politică, a școlilor de la Blaj în etape cruciale din istoria românilor transilvăneni. Și nu numai.

După o motivație preambulară *(Argument)*, problematica incitantă a cărții beneficiază de spațiul a nouă capitole centrate pe aspecte capitale din „preistoria" și istoria respectivelor școli, capitole care se însumează într-o scriere cu totul remarcabilă în literatura domeniului.

„Radiografierea" istoriografiei — cu o vechime apreciabilă — asupra școlilor din Blaj, în cap. I (p. 11—27), prilejuiește autorului stabilirea priorităților, sublinierea valorilor, corectarea unor opinii și concluzii, reliefarea cîștigurilor documentare și interpretative marcate în cuprinsul acestei literaturi, încă din epoca Luminilor pînă astăzi — de la modestele rapoarte și teze de licență pînă la marile sinteze de istoria culturii, literaturii sau învățămîntului. Izvoarele care asigură aportul informativ convingător sînt diverse — de la cartea, manualul, abecedarul de epocă, la documentul de arhivă propriu-zis, iar unele surse, chiar dacă nu privesc direct școala, au atingere cu domeniul.

Convins fiind că instituția de învățămînt este generată de ansamblul istoric — politic, social economic cultura — care, la rîndu-i, suferă efectul modelator al activității școlii, I. M. face, în cap. II (p. 16—33), o succintă reconstituire a cadrului istorico-politic, printr-o condensată retrospectivă a dezvoltării Transilvaniei în secolul anterior Revoluției pașoptiste. Caracteristicile absolutismului luminat în Imperiul habsburgic, principiile permisibile dezvoltării școlii din reformismul lui Iosif II, precum și obiectivele luptei naționale din Transilvania (sintetizate în „platforma" activității lui Inochentie Micu-Klein, în Supplex Libellus Valachorum sau în „programul" răscoalei lui Horea etc.) sînt clar reținute, pentru a contura ansamblul istoric amintit. Și tocmai în acest cadru este integrată istoria învățămîntului românesc din Transilvania de la Lumini la Revoluția din 1848, istorie chintesențiată, în repere revelatorii și fapte de școală admirabile, în cap. III (p. 34—46). În „peisajul" istoric respectiv, determinat și de interese proprii existenței Imperiului habsburgic, sînt integrate reformele în favoarea dezvoltării școlii, inclusiv a celei românești, expresii și ale Aufklärungului transilvănean. Activitatea pleiadei cărturarilor români — I. Piuaru-Molnar, Gh. Șincai, Dimitrie Eustatievici, Radu Tempea, P. Maior ș.a. — mai ales a celor doi directori ai școlilor românești, Gh. Șincai (1782—1794) și D. Eustatievici (1786—1795) este „răspunzătoare" de creșterea numerică a școlilor, (peste „300 izvoarașe de cultură" după o fericită expresie), înființarea și funcționarea unor instituții educaționale specializate, de orizontul profesional ridicat al învățătorilor, redactarea și publicarea cărții de școală etc., precum și de amplificarea schimbului interromânesc de carte, odată cu sporirea prezenței dascălilor și profesorilor ardeleni în Moldova și Țara Românească.

Întemeierea școlilor blăjene (obiect al cap. IV, p. 47—57) ni se impune ca un rezultat concret al luptei pentru emancipare politică și națională, pe de o parte, și o concretizare a politicii iluministe în materie de cultură — învățămînt, aici — desfășurată la nivel aulic și gubernial, pe de alta. „Reconstituirea" este completă: de la „preistoria" construcției complexului episcopal de la Blaj, apro-

bării deschiderii școlilor, pînă la detalierea și interpretarea celor trei ordinațiuni care au statutat organizarea instituțiilor respective și au precizat conținutul învățămîntului desfășurat aici. Întrunind dimensiunile unui important eveniment național, în octombrie 1754, la Blaj, încep să funcționeze patru instituții de învățămînt, cu programe vizibil diferențiate : a) școala de obște, b) școala latină (gimnaziul), c) Seminarul din mănăstirea Sf. Treime (crăiesc) și d) Seminarul Bunei Vestiri (diecezan) — ultimele două se vor contopi în 1781. La acestea se va adăuga, în 1831, Liceul episcopal, cu două facultăți (teologia și filozofia). O operă frumoasă în serviciul națiunii române va fi realizată de aceste prime școli sistematice românești din Transilvania.

Evoluția școlilor pînă la 1848 (cap. V, p. 58—78) — în dinamica impusă de legislația școlară ce a intrat în vigoare în intervalul respectiv, privind structura, organizarea, programele, anul școlar, orarul, examene, burse, conținutul învățămîntului — reliefează că procesul de instruire în școlile Blajului era unul unitar și că, în bună parte, se apropia, pînă la identic, de structura și conținutul învățămîntului din Moldova (Academia Mihăileană) și Țara Românească (Colegiul Sf. Sava, de la București). Nu lipsit de semnificații majore este și faptul că studioși blăjeni își continuau pregătirea la Roma, Viena, Trnava, Bratislava, Lwow, Eger, Buda.

Un eminent rol în procesul formativ-educativ al elevilor și în istoria națională a perioadei 1754—1848 l-au avut cei 198 de învățători și profesori — „apostoli ai culturii românești din Ardeal" (S. Dragămir) — care au predat în școlile Blajului (cap. VI, p. 79—129). Rolul acestora nu s-a limitat la activitatea de la catedră, nu au fost „absenteiști", participînd la întreaga viață a națiunii lor, desfășurînd un adevărat „misionarism cultural". Plină de semnificații a fost și activitatea unor profesori blăjeni — sau foști elevi — în școli din Moldova și Țara Românească. Sugestivă este încadrarea profesorilor din școlile Blajului în două generații : a) „luministă" = galeria creatorilor de cultură românească (pînă-n deceniul III al secolului trecut) și b) „liberală" = cei care au pregătit ideologic Revoluția de la 1848. Conținutul învățămîntului (cap. VII, p. 130—156) predat de către aceste generații de profesori „misionari" și patrioți s-a dovedit a fi unul modern, asemănător nivelului atins în școlile Apusului, asigurînd, în felul acesta, atingerea obiectivelor generoase propuse.

Populația școlară (cap. VIII, p. 157—193) care frecventa instituțiile de profil renumite, deja, ale Blajului, provenea din toate regiunile Transilvaniei și din toate straturile sociale. Urmările nu sînt greu de descoperit. Cei 10 780 de absolvenți ai școlilor naționale blăjene au constituit, desigur, un important cotingent al intelectualității românești — atît de meritorie și glorioasă — din Transilvania epocii renașterii naționale (cap. IX, p. 194—200). Activitatea acestuia, ideile profesate, inițiativele și acțiunile desfășurate dincolo de spațiul școlii au concurat, de fapt, la a transforma Transilvania noastră într-o imensă sală de clasă, de educație națională și pregătire adecvată imperativelor epocii. Și „unde — vorba lui T. Cipariu — secerișmai mulțumitor decît pe acest înțelenit cîmp.... ?"

Ca orice scriere de ținută academică, cartea lui I.M. nu este lipsită de instrumentele de lucru care să permită consultarea rapidă, „contemporană" : o bogată bibliografie „selectivă" (ceea ce prezumă un impresionant efort de documentare din partea autorului) și un amănunțit indice de persoane, precedat de 10 pagini de rezumat în limba germană.

Prin această abordare complexă, plină de sugestii care oferă posibilitatea de a glosa în fiecare pagină pe marginea lor și a informațiilor conținute, școlile românești din Blaj au monografia ce o meritau, sub forma unei cărți ce face cinste eruditului ei autor.

Gabriel Bădărău

ION BULEI, *Sistemul politic al României moderne. Partidul conservator*, București, Ed. Politică, 1987, 568 p. + indice, rezumat.

Într-o epocă — aceea pe care o străbatem — în care analiza istorică tinde spre totalitate, realizîndu-și lucrarea, autorul și-a asumat (mărturisindu-l) riscul „unghiului strîmtorat". Acesta, însă — credem noi, — nu este neajunsul cel mai însemnat pe care-l presupune o asemenea „aventură". Există un altul, mult mai

mare, am spune, pe care, fără să-l mărturisească, I. Bulei şi l-a asumat : acela de a învinge numeroasele prejudecăţi care apasă asupra materialului istoric ce dă expresie celor 45 ani de activitate ai Partidului conservator şi, mai cu seamă, apasă asupra mentalităţii vremurilor noastre. Demersul privind *Partidul conservator în cuprinsul sistemului politic al României moderne* presupune încercarea de a face ordine în ideile asupra unei epoci care, pînă nu demult, era considerată ca reprezentînd expresia unei dictaturi de clasă a coaliţiei burghezo-moşiereşti. În condiţiile în care caracterizarea se bucură, încă, de audienţă, iar ostracizarea sau aspra condamnare a conservatorilor (în raport cu ideologia ce o profesăm astăzi) nu reprezintă un fapt singular, tentativa lui I. Bulei, necesară, trebuie apreciată şi pentru curajul ce o motivează. Prin forţa lucrurilor, cercetarea trebuie să se detaşeze de numeroasele lucrări care îmbrăţişează *Viaţa politică* în România perioadei ce o are în vedere şi, mai cu seamă, de acele care analizează ideologia conservatoare (Cf. Z. Ornea, *Junimea şi Junimismul*, Bucureşti, 1975, 1980).

Dezvoltîndu-şi „partitura", I. Bulei izbuteşte să fie egal cu sine ; rămîne cel pe care-l cunoaştem din frumoasele cărţi care i-au definit personalitatea, oferindu-ne, acum, nu o monografie detaşată a Partidului conservator, ci o imagine sintetică a societăţii româneşti în interiorul căreia evoluează şi acţionează ideile şi forţele politice conservatoare. O asemenea întreprindere nu este deloc simplă. Într-o societate ca cea românească a timpului, în care dezvoltarea nu se realizează linear, limpede, în timp, pe etape ascendente, ci într-o perioadă restrînsă, în cuprinsul căreia se aglomerează, evoluează şi se ciocnesc, fără să se distingă întotdeauna, evenimente, idei, curente, tendinţe, noul şi vechiul, adevărul şi minciuna, interesul nud de clasă şi avîntul generos al ideilor înnoitoare, într-o lume în care, adesea, formele nu pot fi pregătite din vreme pentru a primi fondul necesar punerii de acord a societăţii româneşti cu pulsul vieţii moderne..., faptele, evenimentele, ideile nu pot fi, întotdeauna, decelate, deosebite, organizate, înţelese ş.a.

Pentru a descifra elementele esenţiale ale acestei lumi, aflate într-o continuă şi complexă mişcare, a-i aprecia gradul şi capacitatea de încadrare în realităţile şi în „spiritul veacului", pentru a desprinde, a disocia şi observa, în mişcarea şi cu implicaţiile ce le determină fenomenele care te interesează, pentru a recompune, apoi, întregul, în viziunea necesară luminării părţii a cărei particularităţi şi contribuţie la evoluţia ansamblului urmăreşti să le reliefezi, este nevoie nu numai de adeziunea deplină la problematica epocii ; o metodologie corespunzătoare este la fel de necesară.

I. Bulei a dovedit, din nou, că simte pulsul epocii pe care o studiază. Cu o sobrietate care se potriveşte atît de bine cu natura demersului, situează evoluţia partidului conservator în cuprinsul epocii, în atmosfera specifică a acestiea. Cartea este organizată pe 13 capitole mari ; genericul fiecăruia reliefează, sublimat, natura intimă, particularităţile anumitor perioade, problematica cu care este confruntat, în evoluţia sa, Partidul conservator, momentele mai semnificative ale guvernării [1].

La sfîrşitul lecturii, în afară de faptul că cititorul se simte mai aproape de spiritul acestei importante epoci din istoria ţării, în care s-au desăvîrşit structurile lumii româneşti moderne, el înţelege mai bine natura sistemului nostru politic, sensul şi obiectivele luptei politice. La noi, acestea nu sînt altfel sau altele decît aiurea. Au aceeaşi structură, se desfăşoară în acelaşi cadru, urmăresc aceleaşi obiective. Dincolo de practicile politicianiste, care, de multe ori, umbresc viaţa societăţii, lupta politică, redusă, în esenţa sa, la lupta pentru putere, face parte din practica constituţională, are drept ţintă impunerea unei anumite linii în construcţia vieţii de stat. Deosebite, la noi, sînt condiţiile în care s-a desfăşurat această luptă, gradul de pregătire al protagoniştilor, metodele utilizate, reac-

[1] Al doilea partid de guvernămînt al României moderne ; În sfîrşit. Puterea şi riscurile ei ; O opoziţie sigură de ea însăşi ; O crimă conservatoare într-o criză financiară ; Echivocul ; O guvernare contestată" ; Marea ruptură conservatoare ; Faţă în faţă cu problema agrară şi cu necesitatea democratizării regimului politic ; „În dubiis..." hotărăşte Coroana ; Un suflu nou şi o veche rezistenţă; Conservatorii şi primul război mondial ; Conservatorismul politic ; Pentru supravieţuire politică postbelică.

ția provocată în sînul unei societăți insuficient diferențiată, încă, sub raportul structurilor sociale, care, în dezvoltarea sa, „sărise" peste etapele necesare maturizării spiritului public și a conștiinței politice. Lupta politică, cititorul rămîne cu această convingere — este o parte inseparabilă a vieții politice care dă expresie sistemului în care se circumscrie și se înfăptuiește dezvoltarea României moderne.

„Calvarul" existenței conservatorilor, de-a lungul istoriei lor, a fost rivalitatea de persoane (p. 198). Protagoniștii angajați în lupta politică ne sînt înfățișați cu trăsăturile ce-i caracterizează, cu reacțiile lor, care, nu întotdeauna, coincid sau dau expresie unor interese de clasă sau individuale. Lupta politică, chiar fără să fie definită în conținutul și în sfera sa de cuprindere, apare drept o activitate care solicită spirit de inițiativă, energie, calcul, respectarea unor reguli ; este un joc al puterii, urmărește accesul la aceasta din nevoia de a proba capacitatea de conducere și organizare. Modul în care I. Bulei și-a sistematizat expunerea reliefează dimensiunile și eficiența acestei lupte ; ea este situată nu în afara procesului de dezvoltare al societății ci în interiorul ei, îl servește. Lupta politică este prezentată cu luminile și umbrele firești. Respectîndu-și angajamentul asumat prin generic, autorul schițează viața politică a României moderne (nu numai a Partidului conservator) nu ca o simplă succesiune a guvernelor care, alternativ, adoptă măsuri de organizare internă, completează, anulează legi sau dispoziții anterioare ; o urmărește în cadrul unui sistem, în cuprinsul căruia este elaborată și urmărită, în aplicarea ei, strategia dezvoltării.

În peisajul românesc al acestei epoci, consideră I. Bulei, Partidul conservator a reflectat o realitate istorică ; „Partid al epocii moderne", a fost o consecință politică a stadiului economico-social (p. 6). Istoria sa este, practic, istoria luptei între fracțiuni, a încercărilor de concentrare, a destrămării, a luptei pentru conducere (șefie). Inițial, între conservatori și liberali, diferențele sînt estompate ; ele apar mai evidente în procesele reciproce de intenții, fiind inobservabile în dirijarea practică a economiei țării. Conservatorii, nici ei, nu puteau face abstracție de voința timpului ce-l străbătea țara (273). Politica industrială, în care i-a susținut și i-a secondat pe liberali, este semnificativă în acest sens (p. 344). În totalitate, ideologia conservatoare apare drept echilibrată, urmărind eliminarea excesele și accesul gradual al poporului spre viață politică și democrația prin progres cultural și bună stare (p. 53—55). Partidul conservator democrat, „vechiul partid în forma lui modernă-evolutivă, mărit și fortificat, așează ideile conservatoare pe o temelie democratică, pentru a le da mai multă tărie (p. 310—312). În felul de a privi și aprecia progresul, la sfîrșitul secolului XIX și la începutul secolului XX, între doctrinele liberală și conservatoare deosebirile nu erau prea mari. — Ciocnirile din cadrul Partidului conservator (între dreapta reprezentată de P. P. Carp și stînga lui T. Ionescu) ne sînt prezentate în succesiunea transformărilor și a evenimentelor epocii ; acestea și-au pus pecetea asupra Partidului, afectîndu-i ideologia, punîndu-i în discuție existența. *Doctrina* politică conservatoare (dacă, totuși, se poate vorbi de așa ceva) a evoluat prea încet ; nu a avut capacitatea de a se acomoda noilor cerințe ale societății românești. După realizarea Marii Unirii, un partid conservator, în limitele ideologiei anterioare, nu-și mai avea rațiunea de a fi, liberalismul român evolua, ireversibil, spre democrație. Explicațiile oferite în acest sens sînt demne de a fi reținute (p. 528 și urm.).

Cu un profesionalism, desăvîrșit, I. Bulei și-a dezvoltat expunerea fără să ridice tonul sau să impună definiții și concluzii. Rostește observațiile și aprecierile cu cumpănire, legitimîndu-le cu autoritatea competenței. În pofida unor mici neajunsuri, inerente oricărei tipăriturl de asemenea dimensiuni, chiar fără să fie întotdeauna de acord cu autorul, cel care citește cartea, specialistul, mai ales, simte nevoia să reflecteze, să reevalueze și să redimensioneze datele epocii în discuție. Deși a vizat — așa cum, modest, autorul o mărturisește — doar „fracțiile unui fenomen" și nu întregul său, cartea, bogată în idei, incitantă pentru cititorul doritor de literatură bună, plină de sugestii profitabile pentru specialistul avizat, este, totodată, o pledoarie în favoarea analizei societății românești în poziția sa de societate a Europei moderne. Situarea demersului în această perspectivă îi conferă un plus de autoritate.

Gh. Platon

ISTORIA UNIVERSALĂ

HISTORY AND THEORY, Studies in the Philosophy of History, Beiheft 25 : *Knowing and Telling History : The Anglo-Saxon Debate*, Edited by F. R. ANKERSMIT, December 1986, Wesleyan University, Middleton, CT.

Excelenta revistă americană *History and Theory* scoate anual patru numere de mărimi diferite, care includ articole, monografii, recenzii, rezumate, note și bibliografii din patru arii tematice : teoria istoriei, naratologie (cu aplicații speciale la discursul istoriografic), metodologie (interpretare, obiectivitate, implicații sociale și culturale ale metodei istoricului) și discipline conexe — etichetă sub care pot intra în sumarul prestigioasei publicații texte privind raporturile dintre istoriografie și sociologie, economie, psihologie, antropologie și altele. Cele patru apariții sînt completate de un număr impresionant de suplimente (numite cu substantivul german, *Beihefte)* ; pînă în 1986 au apărut nu mai puțin de 25 asemenea *Beihefte*, care mai de care mai utile și mai incitante : bibliografii ale lucrărilor din filosofia istoriei (1945—1957, 1958—1961, 1966—1968, 1962—1965, 1500—1800, 1969 — 1972, 1973—1977, 1978—1982), numere tematice privind conceptul de timp, istoriografia istoriei filosofiei, istoriografia științei, metodologia istoriei religiilor, istoria cantitativă și logica științelor sociale, istorism, istoriografia Luminilor, istoriografia liberală, conștiință istorică și acțiune politică, metaistorie, teorie istorică marxistă, predarea istoriei și altele.

Suplimentul care va fi prezentat succint aici abordează o problematică de mare interes în actualitate : dezbaterea anglo-saxonă asupra cunoașterii și spunerii istoriei. Studioșii literaturii, ca și filosofii, vor identifica negreșit în acest titlu amprenta celebrei distincții din *Poetica* lui Aristotel — *mimesis* vs. *diegesis* (preluată de poeticienii anglo-saxoni ca *showing* vs. *telling)*. Desigur, nu doar Aristotel este evocat de genericul volumului în discuție, ci întreaga preocupare contemporană pentru abordarea diferitelor tipuri de discurs (literar în primul rînd, dar și filosofic, istoriografic, sociologic etc.) din perspectiva interdisciplinară conturată de progresele naratologiei, retoricii, hermeneuticii, epistemologiei. Odată cu impunerea aproape obsesivă a noțiunii de Text în teoria literară, terorismul metodologiei literare a adus în focarul analizei și textul produs de istoric, iar criteriile aprecierii textului literar s-au putut astfel răsfrînge asupra unui obiect specific istoriografiei. Noutatea nu este frapantă, de fapt : să ne amintim de eticheta polemică *histoire-récit*, ca și de pătrunderea unor categorii istoriografice în naratologie.

Suplimentul grupează cinci texte. Primul, datorat editorului întregului volum, F. R. Ankersmit (Groningen), se intitulează „Dilema filosofiei anglo-saxone contemporane a istoriei". Autorul consideră că domeniul examinat se confruntă cu o dilemă de a cărei soluționare depinde viitorul cercetării. E vorba mai degrabă de două curente majore concurente, nu de bifurcarea unei tradiții dominante : noua filosofie a istoriei se opune vechii filosofii a istoriei. Cum însă aceste epitete sînt mult prea vagi, ele ar putea fi înlocuite cu următoarele cupluri antagonice : interpretativă-descriptivistă, sintetică-analitică, lingvistică-criterială. Hans Kellner a adus și în această dispută o pereche terminologică lansată de critica literară : postmodernist *versus* modernist. Opoziția rămîne în continuare vagă (ultima inovație terminologică dînd multă bătaie de cap chiar criticilor, care operează cu definiții diferite, adesea fanteziste ori prețioase), astfel că F. R. Ankersmit propune opoziția sa : filosofia narativistă a istoriei *versus* filosofia epistemologică a istoriei. Prima s-ar concentra asupra naturii instru-

mentelor lingvistice dezvoltate de istorici pentru a perfecționa înțelegerea trecutului, pe cînd a doua s-ar ocupa cu criteriile de adevăr și validitate ale descrierilor și explicațiilor istorice, încercînd să răspundă la întrebarea epistemologică referitoare la condițiile în care sîntem îndreptățiți să credem afirmațiile istoricului despre trecut (singulare ori generale) ca fiind adevărate. Filosofia epistemologică a istoriei se ocupă cu *relația* dintre propozițiile istoriografiei și semnificatul lor ; filosofia narativistă a istoriei tinde să rămînă în domeniul limbajului istoriografic.

Al doilea text, „Hermeneutica : 'analitică' și 'dialectică'", este semnat de Frederick A. Olafson (University of California, San Diego). Chestiunea merită o atenție deosebită, mai ales datorită inflației semantice care aduce un termen ca „hermeneutică" în contexte din ce în ce mai bizare și mai greu de elucidat. Din păcate, fenomenul numit de Barthes „cosmétisation du langage" — adoptarea unor termeni la modă pentru a da iluzia dialogului intelectual — afectează din plin filosofia în genere, iar filosofia istoriei cu atît mai mult. Pentru a reaminti foarte rapid tribulațiile hermeneuticii — *le mot et la chose* — ar fi nevoie de mai mult decît o recenzie, astfel încît trebuie să ne resemnăm acum la a nota că, după impunerea hermeneuticii ca disciplină autonomă în cadrul general al filosofiei (de către Dilthey, care a intuit cel mai bine potențialul enorm al acestei discipline teologice), ea a continuat să își extindă aria de circulație și să se resemantizeze. Procesul a afectat valoarea operațională a termenului : toată lumea, cu sau fără justificare, abuzează de familia de cuvinte „hermeneutic" — „hermeneutică", prelungind aura tradițională a unei îndeletniciri atît de apropiate de sacru. Articolul lui Frederick A. Olafson duce mai departe o poziție formulată încă din 1971 de G. H. von Wright, care propunea în cartea sa *Explanation and Understanding* (la rîndul său, el îl urma pe Gadamer din *Wahrheit und Methode)* ca termenul „hermeneutică" să fie folosit pentru a denumi un tip al gîndirii filosofice asupra istoriei în care rolul limbajului în cunoașterea istorică e puternic accentuat și cu el caracterul *sui generis* al metodelor interpretative din *Geisteswissenschaften.* Gadamer, se știe, a atacat tradiția centrală a teoriei hermeneutice (ce venea de la Schleiermacher și Dilthey), care susținea că interpretarea textelor necesită înțelegerea — *Verstehen* — sensului urmărit de autor (se știe, deasemeni, cariera lui *Verstehen* în calitate de concept central al istorismului) ; sub înrîurirea gîndirii lui Heidegger, Gadamer intenționa să înlocuiască tipul tradițional de hermeneutică prin postularea unei concepții ontologice a interpretării. Von Wright, prea puțin preocupat de marea controversă din interiorul a ceea ce el considera a fi aripa continentală a abordării hermeneutice a studiilor umaniste, a propus ca întreaga hermeneutică europeană (continentală) să fie numită „dialectică", arătînd că oponenta ei se dezvoltă mai ales în lumea anglofonă — o teorie pozitivistă a științei (și, de aici, a istoriei) — și trebuie numită „hermeneutică analitică". După von Wright, „hermeneutica dialectică" se bazează în special pe faza tîrzie a filosofiei limbajului a lui Wittgenstein. Esențialmente, puntea de legătură dintre cele două forme de hermeneutică ar fi așadar importanța limbajului — o punte comună care acoperă nenumăratele divergențe. Olafson ia distanța potrivită față de distincția avansată de von Wright și adîncește admirabil conceptualizarea unei hermeneutici analitice în opoziție cu una dialectică.

Al treilea studiu, „Explicație, cauze și *covering laws*", aparține lui Murray G. Murphey (University of Pensylvania) și este oarecum prea tehnic pentru a putea fi analizat într-o publicație destinată în primul rînd istoricilor. Trebuie totuși lămurit că aceste *covering laws* sînt legi logice propuse de o teorie asupra caracterului logic al explicației evenimentelor sau stărilor de lucruri singulare. Teoria arată că pentru a explica un eveniment propoziția care îl comunică trebuie să fie dedusă dintr-o descriere a condițiilor inițiale, împreună cu o propoziție sau o lege. Bineînțeles, dacă pentru științele naturale un astfel de traseu logic este valabil, pentru istorie el rămîne de dovedit : oponenții săi au observat că nu există legi istorice universale, că acțiunile umane sînt explicate prin referire la motive, iar motivele nu sînt cauze. Controversa, pornită acum mai bine de patru decenii (într-un articol al lui Carl G. Hempel, „The Function of General Laws in History"), e departe de a se fi stins. O referire la istorismul lui Karl R. Popper din *The Poverty of Historicism,* chiar dacă nu

luminează deplin problema, poate constitui pentru istoricul român — mai puțin deprins cu arcanele logicii — un reper grăitor.

L. B. Cebik (The University of Tennessee), scrie despre teoria textului istoriografic („Understanding Narrative Theory"). Acest studiu pune din nou probleme cardinale ale naratologiei în legătură cu teoria istoriei și cu istoriografia contemporană. Referințele de bază aici ar fi, pe lîngă modelul lui Hempel prezentat mai sus, studiile lui Hayden White asupra narațiunii istorice ca entitate literară și, inevitabil, contribuția dialecticii mimetice și a hermeneuticii lui Paul Ricoeur. După opinia foarte bine argumentată a lui Cebik, teoriile amintite, ca și altele, sînt incomplete: White, în interesul criticii literare, lasă epistemologilor chestiunea crucială a veracității unui tip de discurs dat; Hempel și hempelienii, preocupați de funcția explicativă a istoriei, ignorau în discursul istoriografic unitățile care nu puteau fi traduse în termeni cauzali. Versiunea mai elaborată și mai completă a sintezei concepțiilor lui White, Hempel, Ricoeur și ale altora are pentru Cebik următoarele nivele: discurs narativ și limbaj temporal, construcții narative și istoriografice, obiecte narative, funcții și scopuri narative. Într-un context de justificare, fiecare nivel succesiv îl presupune pe precedentul, dar granițele sînt euristice, nicidecum limitări nete.

Suplimentul se încheie cu studiul lui Leon J. Goldstein (State University of New York at Binghamton), „Impedimente pentru epistemologie în filosofia istoriei". În pagini de o mare densitate și claritate, Leon J. Goldstein face un bilanț al ideilor epistemologice din opera unor filosofi aparținînd în general școlii analitice, cum ar fi Morton G. White, Arthur C. Danto, Patrick Gardiner, William H. Dray (mai noi), din opera idealiștilor (nu în sensul apăsat propagandistic în care acest calificativ circulă pe la noi) Michael Oakeshott și R. G. Collingwood. Alți autori, între care Maurice Mandelbaum, J. L. Gorman și Behan McCullagh, sînt analizați de Goldstein. Fiind constrînsă de spațiul unei recenzii și așa cam prea lungi, prezentarea articolului lui Leon J. Goldstein va fi simplificatoare: dacă istoria ar fi să fie luată în serios ca disciplină cognitivă (și nu pur și simplu literară) — susține autorul —, cu alte cuvinte dacă e să se emită considerații asupra adevărului sau falsității, aceasta se întîmplă datorită progresului înregistrat în cursul secolelor în metodologia infrastructurii istoriei — prin opoziție cu suprastructura istoriei, acele produse ale istoriografiei destinate mai ales neistoricilor.

Gradul avansat de abstractizare și conceptualizare la care se situează studiile cuprinse în suplimentul prezentat aici recomandă din plin (dacă mai era nevoie!) această excelentă publicație care e *History and Theory*. Dacă istoricul român depășește prin studiu efectul de stranietate pe care îl conferă revistei atașamentul programatic (dar nu exclusiv) la principiile școlii analitice, el poate profita enorm dintr-o discuție profundă a fundamentelor disciplinei sale. Desigur, discursul istoriografic, eficiența și demnitatea istoricului, toate laturile muncii sale au numai de cîștigat din confruntarea cu problematica și achizițiile istoriografiei anglo-saxone — fixația de dată recentă cu paradigma *Analelor* duce lesne la epigonism, dacă nu e contracarată de asimilarea tradițiilor istoriografice și de cunoașterea alternativelor teoretice ale prezentului.

Sorin Antohi

JERZY TOPOLSKI, *Metodologia istoriei*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1987, 474 p.

Tradusă în limba română după 14 ani de la apariție (1973), „Metodologia istoriei", lucrare semnată de reputatul istoric polonez Jerzy Topolski, nu constituie cu toate acestea o surpriză editorială propriu-zisă oferită istoricilor și celor ce se interesează de filosofia istoriei din țara noastră.

Avînd relații colegiale cu istoricii români, autorul însuși reprezintă un nume cunoscut în domeniul atît de disputat al metodei și metodologiei în istorie, afirmat prin lucrări de referință elaborate în cadrul prestigiosului colectiv ce-și desfășoară activitatea la Poznań.

Destinată atît specialiștilor, cît și celor interesați de temă, lucrarea este concepută ca o sinteză menită să înfățișeze evasitotalitatea perspectivelor și unghiuri-

lor de abordare teoretică din care istoria este investigată cu profituri mai mult sau mai puțin consistente, cu rezultate mai mult sau mai puțin rezistente la eroziunea generată de progresele epistemologiei sociale în general și ale istoriei în special.

Cartea este structurată în șase părți : *Metodologia și istoria, Modele de cercetare istorică, Metodologia obiectuală a istoriei, Metodologia pragmatică a istoriei, Teoria cunoașterii prin izvoare și în afara izvoarelor, Metodologia pragmatică a istoriei, Metode de reconstrucție a procesului istoric, Metodologia nonpragmatică a istoriei.* Din prezentarea părților componente se deduce spectrul larg al perspectivelor metodologice consemnate, fapt ce reprezintă în bună măsură și justificarea actului elaborării unei asemenea lucrări ce se dorește nu atît un organon teoretic la îndemîna specialiștilor, cît mai ales o manieră euristică de aproximare a orizonturilor metodologiei istoriei.

Documentarea bogată și de referință în domeniu, bazată pe o amplă lectură a literaturii de specialitate și o permanentă utilizare a trimiterilor la situații de aplicare practică a teoreticului, orizontul larg al autorului, care tratează critic diferitele puncte de vedere considerate semnificative pe plan internațional, numeroasele ilustrări cu ajutorul mijloacelor statistico-matematice și logic-hermeneutice conferă soliditate și credibilitate, iar stilul expunerii asigură lucrării un real caracter științific și totodată accesibilitate.

Problematica complexă și multiplele aspecte evidențiate de analiza fiecărui demers metodologic se completează cu prezentarea unor considerații detaliate de natură să surprindă implicațiile posibile ale fiecărei abordări în parte. Se detașează din capul locului încrederea acordată de autor teoriei materialismului istoric, capabil în cea mai mare măsură să satisfacă exigențele conceperii procesuale dinamice și structurale a fenomenelor istorice, constatînd în același timp că „tendința dominantă din ultimii ani în științele istorice a fost de a deplasa narațiunea istorică din planul deschiderii faptelor și al explicațiilor fragmentare la nivelul formulărilor globale, care se îndreaptă spre straturile *«mai profunde»* ale procesului istoric, atît în ceea ce privește reconstituirea evenimentelor, cît și în privința explicării lor" (p. 5).

Stau mărturie pentru această apreciere rezultatele remarcabile obținute în cercetarea istorică în ultimele două decenii, de cînd rolul teoriei în știința istorică a crescut spectaculos, risipind temerile ce se mai resimțeau din partea unei anumite categorii de istorici.

Jerzy Topolski semnalează două modalități de penetrare a teoriei în cercetările istorice, modalități ce s-au impus cu deosebire în ultimii ani :

— o modalitate ar fi aceea a introducerii teoriei „prin intermediul termenilor teoretici (sau strict istorici, dar care au o anumită bază teoretică), legată de descoperirea a noi aspecte și probleme ale istoriei, necunoscute pînă acum, în primul rînd a acelora care nu sînt vizibile la suprafața fenomenelor". În acest sens, școala de la „Annales", a apelat la metoda interdisciplinară, vizînd o epistemologie orizontală, de „contact", în care sociologia, economia politică, psihologia și antropologia se conjugă mai mult sau mai puțin sistematic în perspectiva unei „istorii globale" ;

— a doua cale o reprezintă tratarea istoriei „ca o construcție ipotetică, destinată să direcționeze selectarea, ierarhizarea, precum și legăturile cauzale și funcționale ale faptelor și proceselor".

Această cale se obiectivează în metoda modelării. Un model este mai întîi o reprezentare a trăsăturilor pertinente ale unui obiect sau a unui proces istoric prin intermediul semnelor (imagini, ecuații, descrieri) care fac posibilă eliminarea fenomenelor atipice și relevarea zonelor subiacente realității observabile direct.

Simplificînd realitatea, modelul sugerează puncte de plecare în analiza întreprinsă de cercetător, pune probleme și introduce noi ipoteze, dar mai ales oferă posibilitatea de investigare a posibilului (nu doar a realului) și a cauzelor care justifică relațiile determinate. Statutul oricărui model diferă în raport cu stadiul (nivelul) cercetării.

Modelele, atît cît pot fi ele construite și utilizate, conservă, în afara virtuților confirmate de practica folosirii lor de pînă acum în cercetarea istorică, și unele limite — recunoscute de altfel — ce se resimt cu precădere în cazul reconstituirii faptului istoric din unghiul de vedere al opțiunilor și variantelor posibile.

Analizînd aceste aspecte în partea a doua a lucrării, Jerzy Topolski decelează sase tipuri de interpretare a modelului, (pragmatică, critică, genetico-erudită, structurală, logică și dialectică) pe care le descrie în datele lor esențiale, remarcînd totodată că pe această cale (a modelării realității) teoria apreciată ca „instrument abstract, invariabil, duce la anchilozarea obiectului cercetării, la formulări anistorice". Din acest punct de vedere cercetările structuraliste ale lui Claude Lévi Strauss, precum și unele curente ale antropologiei culturale vizează „predispozițiile invariabile ale gîndirii umane", aspect pe care metafizica îl respinge pe considerentul ignorării de către pozitivism a acelui *reziduu* de umanitate care definește omul ca o ființă modalizantă neîncorporabilă în totalitate în „concepte-imagini". Existența unor situații acționale în care se regăsesc alternativele acțiunii face posibilă definirea libertății de alegere ca posibilitate înțeleasă, iar a cunoaște necesitatea reprezintă capacitatea distingerii între posibil și imposibil.

Prin aceste precizări de ordin pragmatic în cîmpul preocupărilor de interpretare a construcțiilor teoretice în forma modelelor logico-matematice, credem că adeziunea autorului *Metodologiei istoriei* la teza marxistă : că omul nu acționează după bunul său plac, ci în condiții moștenite de la trecut, trebuie privită cu oarecare rezervă ; altfel se ajunge la acceptarea structuralismului funcționalist de tip parsonsian, a „rol-status-urilor" (patterns) în care sînt lesne detectabile aspectele ce trimit la un anume fatalism.

Adăugăm concluziilor lui Jerzy Topolski referitoare la rolul modelării realității istorice faptul că atît modelul Hempel cît și Dray luate în discuție de autor, au o trăsătură și un defect comun : ambele par să purceadă de la postulatul că explicația oferită de model își va atinge scopul în măsura în care ea va arăta sau demonstra că faptele, deciziile, n-ar fi putut fi altele decît cele care au fost, sau prin recurs la procedeul denumit de teoreticianul polonez „argumentum ex silentio".

Referitor la variabilele introduse în calculul matematic sau în analiza logică asociată investigării trecutului, acestea sînt fapte istorice considerate în sine și asupra cărora autorul se oprește pentru a încerca să sintetizeze cîteva puncte de vedere (împreună cu propriul punct de vedere) privitoare la definirea faptului istoric ca atare.

Arătînd că în general există o controversă perpetuată de multă vreme în ce privește această problemă, Topolski semnalează două moduri de interpretare în literatura de specialitate. Primul prezintă faptul istoric ca pe un „obiect al cercetării istorice", „evenimentul însuși", obiectiv și independent de subiectul cercetătorului, ca pe ceva ce a fost în realitate ; a doua interpretare (epistemologică și metodologică) se referă la procesul însuși al acestei reconstituiri a evenimentelor, adică vizează *faptul istoriografic* (obținut prin reconstruirea lui de către istoric) și nu *faptul obiect* (datul social trecut, realitatea istorică însăși).

„Istoricul reconstituie deci realitatea trecută prin construirea faptelor istorice, apropiindu-se treptat de izomorfismul faptului istoric cu faptul istoriografic" (...) „fără activitatea istoricului n-am ști nimic despre trecut, în afara unei confuze moșteniri a tradiției orale" (a se vedea și *punctul de vedere* evasiidentic exprimat de un alt polonez, Adam Schaff).

Dilema apare în momentul în care se ivește aspectul taxonomic al problemei : cît din ceea ce s-a petrecut în realitatea istorică reprezintă fapt istoric ? Jerzy Topolski înclină să instituie un raport ca de la gen la specie între faptele istorice considerate și „fapte de importanță minoră", în raport cu cele dintîi, deci o exhaustivitate în cuprinderea tuturor surselor ce pot servi reconstruirii realității pe baza așa-numitelor fapte istoriografice.

Se disting și în această privință două tendințe divergente (individualismul și holismul) vis-à-vis de care se prezintă materialismul istoric ca tip sui generis de teorie preocupată de evoluția unor întreguri structurale. Și în acest sens poate fi exprimată obiecția că nu contravine la ceea ce autorul denumește „obiectivitatea cercetării științifice" faptul de a selecta din materia vie a trecutului numai acele *fapte istorice* ce dispun de un minimum de semnificații culturale capabile a îndeplini un anume rol în civilizația unei epoci, țări sau națiuni și care devin inteligibile pentru generațiile succesoare. Un rol de seamă în această latură a definirii faptului istoric revine statisticii, care oferă posibilitatea rezumării unei informații abundente ce nu poate fi niciodată aprehendată în totalitatea sa (prin sacrificarea

extremei diversități și atomizări a realului) în profitul unei cunoașteri abstracte, asupra căreia istoricul a convenit să-i precizeze măsura în care ea este semnificativă. Un alt aspect care reține cu deosebire atenția în cadrul remarcabilei sinteze elaborate de Jerzy Topolski este analiza raportului ce s-a constituit în timp între logică și istorie.

Dovedindu-se un cunoscător excelent al logicii, în buna tradiție a reputatei școli poloneze reprezentată de Ajdukiewicz, Lesniewski, Lukasiewicz ș.a., autorul abordează frontal acest aspect destul de ocolit sau privit cu rezerve de istorici. Provocarea logicii este primită cu francheță de Topolski, care încearcă să contureze „spațiul de joc" al acesteia în cîmpul alunecos al realității social-istorice. Afirmînd necesitatea unor metode de stabilire a faptelor istorice, autorul întreprinde o analiză a raționamentului de tip istoric în cadrul căruia inducția și deducția se regăsesc deopotrivă, dar aflate deseori în opoziție ireductibilă una față de cealaltă. „Polemica între deducționiști și inducționiști constă în faptul că primii subliniază marele rol al afirmațiilor teoretice, care depășesc observațiile date, iar ceilalți postulează cel mult generalizarea timidă a unor judecăți care au la bază observația" (p. 316).

Se disting trei tipuri de raționamente inductive : inducția enumerativă incompletă, inducția enumerativă completă și inducția eliminatorie. Dacă cea de a doua este rezultatul unei observații complete și deci neriscate, cea dintîi implică momente de risc în condițiile în care ar fi suficient ca un singur membru al seriei enumerative să se dovedească fals pentru ca întreaga succesiune să fie invalidată. Inducția eliminatorie reprezintă un șir de modalități de evidențiere a relațiilor dintre fapte urmărind respectarea anumitor reguli (formulate de J. S. Mill).

În cadrul raționamentului deductiv, alături de modurile *ponendo ponens* și *tollendo tollens*, întîlnim legile lui De Morgan cu toate consecințele lor în planul analizei relațiilor și complinirilor dintre noțiunile, categoriile, judecățile și inferențele determinate în cadrul realității istorice. În general, însă raționamentul de tip istoric apare ca fiind regresiv („raționament prin recurență") — A. Shaff) manifestat în două ipostaze care nu se exclud : un raționament reconstructiv (de semnalizare) și unul hermeneutic. Deși tentată să încline spre formalizare, logica istoriei în expresiile ei inferențiale trebuie să rămînă pe cît posibil în afara formalizării. Limbajul formal nu conferă un grad superior de științificitate, nu condiționează validitatea rezultatelor, ci acolo unde totuși el apare ca inerent analizei, poate să asigure un plus de operativitate pe dimensiunea economicității mijloacelor.

„Cartea de față a luat în considerare ceea ce a fost mai controversat, și anume problema explicației în istorie, deci problema fundamentală a sintezei istorice. Totodată s-a încercat și stabilirea statutului metodologic al istoriei. Nu este de mirare că problema explicației în istorie a fost cea mai discutată în cadrul interpretărilor logice. S-a constatat că problema înțelegerii în istorie, considerată de intuiționism ca trăsătură caracteristică a cunoașterii în științele sociale, nu ține de logică, ci de psihologie ; logica trebuie să se ocupe de explicație. S-a mai afirmat apoi că dacă faptele sînt înțelese, ele sînt astfel explicate" (pp. 128—129).

Există în demersul metodologic sintetic întreprins de Jerzy Topolski numeroase aspecte de maximă actualitate, unele deja clarificate, altele aflate încă la nivelul disputelor și parti-pris-urilor în funcție de punctele de vedere apărate.

Lucrarea se încheie cu unele considerații privitoare la sarcinile istoriei din care se deduce concluzia că „Pentru a-și îndeplini funcțiile tot mai numeroase și de tot mai mare responsabilitate pe care ea le are, știința istoriei însăși are nevoie de anumite schimbări [...]. Istoria pășește în etapa unei ample extinderi metodologice a tehnicilor de lucru. Ea trebuie să facă apel într-o măsură tot mai mare la rezultatele altor științe, dacă dorește să-și realizeze pe deplin nevoile sale firești de integrare" (p. 462).

Prin bogăția informației, prin analiza obiectivă a datelor concrete, prin înalta sa ținută științifică, lucrarea lui Jerzy Topolski se înscrie ca un eveniment nu doar în sensul apariției ei în limba română, dar și în ce privește contribuțiile în acest domeniu pe plan internațional, depășind realizările istoriografice curente referitoare la aspectele metodologice dezvoltate în cîmpul cercetării realității istorice.

Gheorghe Teodorescu

JOSEPH G. KRONICK, *American Poetics of History. From Emerson to the Moderns*, Baton Rouge and London, Louisiana State University Press, 1984, XIII + 298 p. + Index.

Printre puținele puncte în care viguroasa *cultural criticism* din Statele Unite va tinde mereu spre unanimitate, opera lui Ralph Waldo Emerson este, fără îndoială, punctul cel mai înalt. Emerson este și astăzi considerat părintele literaturii americane, iar prima sa operă importantă, *Nature* (apărută anonim în 1836), va fi probabil și în viitor glorificată ca sursă a transcendentalismului, modernismului american și, cine știe, a unor curente încă nenăscute.

La mai bine de un secol și jumătate de la apariție, *Nature*, prima expresie cuprinzătoare a transcendentalismului american, este încă, în multe privințe, un model pentru eseist, o sursă de inspirație pentru poet, un set de incitante probleme pentru filosof. Totuși, o evaluare realistă, critică, nu poate escamota inconsistențele textului emersonian : paragrafele sînt construite potrivit unui retorism romantic în care poetul, iar nu gînditorul, enunță regulile ; imageria literară a eseului obscurizează adeseori sensul ; darwinismul este prea insistent (și superficial) inserat în tradiția gîndirii antice grecești. Aceste rezerve au fost formulate mai ales sub influența idealismului german, în care un romantism destul de asemănător cu acela din lumea anglofonă (Emerson i-a cunoscut și personal pe Landor, Coleridge, Wordsworth și Carlyle, le-a cunoscut și admirația pentru idealismul german) avea ca ambiție *sistemul*. Din perspectiva modernității (alții ar scrie „post-modernității"), fragmentarismul discursului emersonian nu este însă un păcat, ba chiar dimpotrivă : textul e considerat ca *work in progress*, ca proces creativ, nu ca produs finit ; pasajele strălucite, în ciuda vagii lor legături, sînt citite și separat, ca aforisme. Astfel, opera lui Emerson capătă din nou valențe paradigmatice : ea e oglinda, metonimia, programul, profeția întregii literaturi americane. Așa cred că ar trebui înțeleasă și afirmația extremistă a lui Richard Poirier, „Emerson in many respects *is* American literature".

Cartea lui Joseph G. Kronick nu depășește, în fond, paradigma emersoniană. Kronick nu-și propune să construiască o poetică sistematică a istoriei pe baza fulgurațiilor emersoniene — ar fi fost un abuz ! —, ci încearcă să traseze cariera unor metafore asociate cu arhitectura, agricultura, economia, geologia, termodinamica și genealogia (tropi care nu provin din alte discipline, cum s-ar putea crede, ci sînt „deja înscriși în literatură"). Pornind de la teoria emersoniană a citării și originalității, Kronick discută „cum anxietatea scriitorului american în chestiunea unei literaturi naționale se manifestă în obsesia istoriei". „În eforturile sale de a scrie o istorie unic americană", scrie autorul la finele introducerii, „și, pornind de aici, de a-și afirma tradiția, poetul revelează că natura și trecutul nu există în afara limbii : istoria e generată de metafore ale reprezentării". Exemplele alese de Kronick pentru a-și ilustra teza sînt Walt Whitman (istoria ca auto-lectură, în care o semiotică intratextuală se autointerpretează pentru un public viitor), Henry Adams (istoria citită prin termodinamică), Ezra Pound (istoria ca traducere), William Carlos Williams (istoria privită prin metafore ale contactului fizic), Hart Crane (prin celebrul trop al podului) și Wallace Stevens (potrivit modelului familiei). Concluzia lui Kronick este că America „a fost întotdeauna înscrisă în metaforele unei poetici a istoriei".

Fiind vorba de o carte cu dublă adresă — literatul și istoricul, despărțiți sau în fuziune —, discuția ei ar trebui prelungită din perspectiva ambelor discipline. Totuși, cea mai bună înțelegere va rezulta în urma unui demers de critică culturală, pentru a defini poziția discursului critic al autorului. Pentru a rezuma și un asemenea demers, să notăm adeziunea lui Kronick la interpretarea literaturii americane ca gnoză (pe urmele lui Richard Poirier, care merge pe urmele lui Harold Bloom, care speculează postulate ale transcendentalismului și așa mai departe). Părintele acestei gnoze transistorice (dacă nu cumva : „anistorice") este, în America, Emerson, cu amendamentul că marele eseist nu respinge total istoria (cum afirmă Bloom). Ce este de reținut însă de la Bloom, dacă nu reținem (cum o face, absolut bizar, Kronick) imaginea gnozei *pure ?* Kronick, destul de naiv pentru a-l crede pe Bloom original (îi acordă chiar paternitatea conceptului mai mult decît bimilenar de *pneuma !*), îl apreciază pe Bloom ca fiind „cel mai ardent apărător al tradiției umaniste în literele americane", o tradiție amenințată, după unii americani (dintre cei care și-au pierdut statura și hegemonia prin relativizare), de

intruziunile filosofiei și criticii europene. Bloom, scrie Kronick, prin concepția sa asupra gnozei, reprezintă „cea mai viguroasă tentativă de a reînsufleți o metafizică obosită întemeiată pe sinele anistoric". Prin urmare, Bloom are marele merit de a recunoaște amenințarea pe care gînditori ca Paul de Man și Jacques Derrida (Kronick nu-i pomenește pe toți derridienii americani importanți, după cum nici nu examinează tezele „Mafiei hermeneutice" de la Yale) o reprezintă pentru valorie umaniste. O asemenea afirmație, practic, face inutile alte comentarii. Totuși, să mai notăm că Joseph G. Kronick beneficiază, poate *à contre coeur*, de achizițiile școlii derridiene. Ecourile lui Derrida se observă în analizele diverselor texte poetice, precum și în dorința de a respinge conceptele tradiționale ale istoriei literare și ale metodologiei. Deoarece, într-adevăr, nimeni nu mai poate ignora trecerea de la o estetică a simbolului literar la o critică filosofică și retorică îndreptată împotriva metafizicii moștenirii umaniste, avînd ca rezultat descoperirea problematicii lingvistice (în sens larg : de la lingvistică la filosofia limbii). O problematică esențială, care nu interesează doar poetica și hermeneutica, dar și antropologia, filosofia, psihologia și, desigur, istoria.

Cu inconsecvențele și scăderile ei, cartea lui Joseph G. Kronick aduce în orizontul istoricului această problematică fundamentală, aducînd totodată și ecoul unor dispute metodologice de cea mai stringentă actualitate.

Sorin Antohi

MIDHAT SERTCĞLU, Osmanli Tarih Lugât (Dicționar istoric otoman). *Düzeltilmiş ve Ilâveli Ikinci Baskı* (Ediția a II-a, îmbunătățită și adăugită), Istanbul, Ed. „Eskin Matbaası — Enderun Kitabevi", 1986, 384 p. in 8° (Enderun Yayınlari : 18).

Autorul (n. 1916—), istoric, arhivist, scriitor talentat și ziarist ocupă un loc important în istoriografia și cultura turcă, în general. Numărul publicațiilor sale, începute pe la 1938, este evaluat la cîteva mii de titluri, ceea ce înseamnă o bibliografie vastă. Opera sa istorică abundă și în știri despre țările române. Ca director general al arhivei Președinției Consiliului de Miniștri din Istanbul, timp de două decenii, el a dat și prima călăuză științifică în acest tezaur de arhivă otomană, care, în bună parte, privește și trecutul patriei noastre. Este vorba de „Arhiva Președinției Consiliului de miniștri din punct de vedere al conținutului" [1], care a servit ca izvor de inspirație pentru unii, iar pentru alții ca lucrare de bază pentru orientare în această arhivă vastă, din Istanbul, evaluată la vreo 40 milioane de documente și peste 50 de mii de condici. Este și autorul unui volum impozant de istorie otomană *(Osmanlı tarihi)* bine documentată și cu vederi originale. Prin diverse contribuții, bazate pe acte de arhivă, a abordat toate domeniile istoriei otomane. Începînd de prin 1940 nu lipsește de la diverse congrese naționale și internaționale de istorie, turcologie etc., la care participă activ cu diverse comunicări interesante și pline de noutăți. La noi, ca arhivist-istoric, numai mult regretatul prof. univ. Aurelian Sacerdoteanu l-ar fi putut echivala. Fiind un prieten bun al țării noastre, ca director general al arhivelor, ne-a ajutat pe toți. Și aici îi exprimăm un cuvînt cald de mulțumire. A fost și este un adevărat deschizător de drumuri noi în istoriografia și cultura turcă...

Midhat Sertoglu este unul dintre puținii istorici turci care s-a ocupat și cu instituțiile otomane, care interesează nu numai istoria osmanlîilor, ci și trecutul multor popoare din lume. Și Midhat bey, așa cum i se spune, acum trei decenii, a publicat o frumoasă sinteză a instituțiilor otomane intitulată *„Enciclopedia ilustrată a istoriei otomane"* (abr. = ROTA) [2], indispensabilă oricărui istoric și, în general, oamenilor de cultură. Eliminînd însă ilustrațiile care aveau totuși rostul lor, autorul ne dă o nouă ediție adăugită și îmbunătățită, pe care a intitulat-o *„Dicționar istoric otoman"*. Instituțiile turcești, adică otomane, sînt redate și aici

[1] Midhat, Sertoğlu, *Muhteva bakımından Başvekâlet Arşivi...*, Ed. „Türk Tarih Kurumu Basımevi", Ankara, 1955, XV + 90 p.

[2] Idem, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi...*, Istanbul. Matbaası, 1958, 358 p.

în ordine alfabetică, fundamentîndu-se pe izvoare edite şi inedite, narative (cronici, istorii, călătorii, relatări de ambasade etc.) şi pe materiale de arhivă (documente, condici etc.), care nu sînt la îndemîna oricui. Începînd cu termenul *aba* şi pînă la *yüzuf* (aliaj scăzut, monetă falsă) sînt prezentate peste trei mii de instituţii, aşezăminte, succint, în cîteva rînduri; altora, socotite mai importante, le acordă o pagină, chiar două şi mai multe. Amintim de pildă *Berlin muahedesi* — „Tratatul de la Berlin" din 1878 (p. 46—48); *Karlofça m.* — „Pacea de la Carlovitz" (1699) (p. 178), 1/2 pag.; *Prut muahedesi* — „Tratatul de pace de la Prut" 1711 (p. 281—282); *Zitvatoruk* m. din 1606 cu clauze şi pentru Transilvania (p. 374—375); *Pasarofça* m. — „Passarovitz din 1718 (p. 276), 1/2 pag.; *Küçük-Kaynarca* m. (p. 194—195); *Yaş* m. — Tratatul de la Iaşi din ian. 1729 (p. 361—362); *Ziştovi* (Siştov) m. din 1792, p. 276—378 etc. În schimb, altele, cum ar fi Tratatul de la Bucureşti (1812), Convenţia de la Akkerman (1826) şi Tratatul de la Adrianopole (1829) lipsesc! O parte din toponimia istorică ca Akkerman, Babadag, Chilia (Kili), *Hotin* etc. lipsesc, de asemenea. Sînt incluse *Besarabia* (p. 48—49), *Bucak*-„Bugeac", Budin/Buda (p. 58) etc. Vilaietul Timişoara/Temeşvar (p. 332), apare, dar nu se menţionează de cînd aparţine României. Deci, unele tratate de pace şi toponimice istorice lipsesc. În schimb, sînt incluse numeroase instituţii mărunte, care nu prea se întîlnesc în alte dicţionare. În aceasta rezidă importanţa dicţionarului istoric pe care îl recenzăm. Cîteva sute din aceste instituţii se întîlnesc fie în vechile noastre izvoare istorice, fie în lexicografia noastră sub forme învechite şi dispărute. Unele din aceste instituţii sub formă de „turcisme" au pătruns în româna veche în aceeaşi formă fonetică şi semantică, adică a sensului; în schimb, altele s-au deteriorat şi s-au vulgarizat. De ex. *halat* din *hil'at*, numit şi kaftan (p. 151—152) — un fel de togă pentru mari demnitari otomani şi domni şi boieri români, a ajuns o haină lungă de pînză pe care o poartă oricine. *Hazine* (p. 146—147) — vistieria palatului imperial sau Porţii, comoară, a dat în română *hazna* — rezervor de scurgere a murdăriilor; *saray* — palatul sultanului, în forme compuse (p. 303), în română a dat şură, şopron, cămară, hambar; *cellât* (p. 62—63), în română gelat, gelat — călău, gîde; *bölük (p. 57)* în rom. bulucceată, grămadă, b. în turcă despărţitură, companie. *Darbhane* (p. 78) în română *tarapana*, adică monetărie, casă de bătut monete; *emir-i ahur* (p. 98), cf. *imrahor* (p. 161—162) — emir al ieslelor, grajdurilor, comis împărătesc; a dat în rom. *imbrahor* — comis domnesc care avea grijă de grajdurile şi caii domnilor români; *beşli* — o categorie de oaste, de la „cinci unul", adică un ostaş de la cinci case; beşlii şi Beşliu, ca nume, era şi este la români; avem şi *beşli-agasi* (p. 50), în română, căpitan de beşlii, de obicei bătrîn; ramolit (cf. *beşleagă); çuhadar* (p. 77), în rom. ciohodar (ca Ciohodaru) — cămăraş, la turci garderobier imperial, la români g. domnesc. *Martaloz* (p. 211), oaste de graniţă, păzitor de cetăţi etc., în rom. martalogu şi martalogi — oaste de pază; haiduc etc. *Mehterhane* (p. 215—216), în rom. *meterhana*, muzica militară, fanfară; tacîm muzical. *Nazir* (p. 236—237), în rom. nazîr, păzitor; inspector; ministru (după Tanzimat —1839). *Ordu*, în diferite forme compuse (p. 240—241), în rom. ordie, oaste, armată şi hoardă. Sub art. *Osmanogullari* — „principii otomani" (p. 242—273) se dau schiţe biografice pentru 36 de sultani, începînd de la Osman I Gazi (domnia: 1299—1324) pînă la Mehmed VI „Vahideddin" (1918—1922). Socotim că biografiile sînt foarte utile pentru istorici. *Palanka* (p. 275), în rom. palancă, fortăreaţă de lemn şi pămînt (la noi Ghimiş-Palanca); *para* (p. 275), rom. parale, bani; *peşkeş* (p. 280) şi *pişkeş* (p. 281), dar, cadou, numit la turci şi *hediye* (p. 148—149); *reâya* (p. 283), în rom. raia, raiele, supus nemusulman, dintr-un stat musulman, ţăran, sătean. Regretăm că M. S. nu explică nici, aici, semnificaţia termenului bireâya (fără raia?), o categorie sau pătură socială care se întîlneşte frecvent în izvoarele otomane. *Rikâbiyye* (p. 284), dar oferit de imbrahor sultanului de Nevruz (21 martie) şi dare plătită de bostangi-başiii de Adrianopole/Edirne vistieriei sultanului. O astfel de dare, alături de geaize, bayramiye etc., plăteau şi domnii români fie la întronare, fie la anumite sărbători. Putea să apară şi termenul-instituţia *rişvet*, *ruşvet*, în rom. ruştet, însemnînd mită, şperţ. Există şi o lucrare intitulată *Osmanlı Imparatorlugunda rişvet* (Ruşfetul în Imperiul otoman) de Ahmet Mumcu (Ankara 1969) în care se arată că primul ruşfet a fost plătit în Imp. otoman de Mircea Ciobanu, pe la 1544, marelui vizir Rustem paşa pentru ocuparea tronului Ţării Româneşti.

Sub *Sadrâzam* (p. 288—296), însemnînd marele vizir, se dă o listă a marilor viziri otomani, utilă pentru cercetări istorice. În 1947 şi noi am dat o listă (cf. *Hrisovul* VII), socot că a lui M. S. este mai completă şi mai bună. *Serhad* (p. 313), în rom., serhat, frontieră, graniţă. *Serdar* (p. 312), căpetenie de oaste, în rom. rang mic de boierie. *Ser'asker* (p. 311), căpetenie de oaste; ministru de război în rom. cam acelaşi sens. *Şayka* (p. 321), şaică, barcă căzăcească pe Marea Neagră şi Dunăre *(Tuna). Timar* (p. 338—339), un fel de feudă, fie afectată cu anumite condiţii războinicilor, în rom. mai multe nume de persoane. *(Timaru. Timarel); ulak* (p. 341), în rom. olăcar. *Ulufegii* (p. 340—350), leafă şi lefegii, oaste de mercenari (şi la rom.). *Valide-sultan* (p. 355), mama sultanului care domnea. *Yük* (p. 371—372), în rom. iuc, povară, săculeţ cu bani, fiind egal cu 100 000 de aspri/açe, akça etc.

Dicţionarul istoric otoman are o erată cam amplă (p. 379—384). Regretăm, şi aici, elimniarea tuturor ilustraţiilor din ROTA care aveau semnificaţia lor ca diverse forme de costum, unelte de luptă, portretele sultanilor. În schimb, copertele sînt frumoase, cu vederi din vechiul Istanbul: promontoriul saraiului *(Saray-burnusu)* cu moschei, minarete şi palate, Bosforul cu corăbii şi caiace.

După cum s-a semnatlat, cu unele exemplificări, dicţionarul nu este exhaustiv. Instituţiile româneşti de origine turcă, osmană, dealtfel şi cele balcanice, sud-est europene, spre a fi mai bine prezentate se impunea folosirea operei lui Lazăr Şăineanu, *Influenţa orientală asupra limbii şi culturii române* (Bucureşti, 1900, 3 vol.) şi într-o măsură mai mică a dicţionarului lui Abdulah Skălić, *Turcizmi u Srpskomhrvatskom — hrvatskomsrpskom yeziko.* Tréce izdanje, Sarajevo — 1973, 664 p., îndeosebi pentru turcismele din sîrbo-croată etc. În schimb, au fost folosite lucrările turceşti, din acest domeniu, anterioare, în frunte cu valoroasa operă a lui I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâti* (Organizarea centrală şi maritimă a Imperiului otoman), Ed. „Türik Tarih Kurumu Başımevi" — Ankara, 1948, XVI+632+2 p. +48 pl. (95 fig. facs.) şi a lui M. Z. Pakalin, *Osmanlı Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (Dicţionarul termenilor şi expresiilor otomane), Istanbul, 1947—1952, 3 vol. (ed. II-a, 1971, II 1972). O contribuţie mai nouă şi mai mică aparţine lui Tayyib Gökbilgin, *Un aperçu général sur l'histoire des institutions de l'Empire ottoman au XVI-e siècle,* în rev. „Turcica" I (Strasbourg—1969), p. 247—260, este o schiţă numai, dar este bună. O conferinţă care s-a transformat într-un articol. Autorul a predat la Facultatea de litere (Secţia istorie) a Universităţii din Istanbul istoria instituţiilor şi civilizaţiei turceşti. Desigur, mai sînt o serie de contribuţii mai mărunte, atît turceşti cît şi străine, în viaţa instituţională otomană. Unele au fost mai mult schiţate în cele cîteva versiuni ale Enciclopediei islamice (tc. *Islâm Ansiklopedisi),* 1913—1988. Un istoric al instituţiilor româneşti, la noi, a publicat un studiu despre *Divan efendi* /şi/ care completează articolul-instituţia *Reis ül-Küttab* din acest dicţionar otoman (p. 283). Din acest punct de vedere, o mică bibliografie a instituţiilor turceşti, ca primă anexă la această lucrare, ar fi fost bine venită. Instituţia voievodală, termenul de origine slavă, a fost nu numai la noi, ci şi la turci în sens de arendaş sau administrator pe lîngă mari demnitari otomani (cf. *Voyvoda,* p. 359). Instituţia de *Ban, Bănie* exista şi la turcii vechi şi la otomani (p. 33). etc.

De fapt, o astfel de lucrare, în stadiul actual al cercetărilor istorico-turcologice, nici nu putea fi exhaustivă. Cele cîteva observaţii şi sugestii nu ştirbesc nimic din valoarea acestei opere, foarte utilă şi pentru noi.

Mihail Guboglu

L'EMPIRE OTTOMAN, LA RÉPUBLIQUE DE TURQUIE ET LA FRANCE. Contributions publiées par HÂMIT MATU et JEAN-LOUIS BACQUÉ-GRAMMONT à l'occasion du quatre-cent cinquantième anniversaire des premières relations permanentes entre la France et la Turquie..., ASSOCIATION POUR LE DÉVELOPEMENT DES ÉTUDES TURQUES PARIS ÉDITIONS ISIS ISTANBUL. Première impression: 1986, VIII+703 pag.+facs., hărți, planșe (Varia Turcica, III).

Multiplele legături istorice turco-franceze încep nu din epoca otomană (1299—1922), ci încă de pe timpul cruciatelor clasice (1095—1270) între turcii-selgiuci ai sultanului de Rum din Konya (biz. *Ikonium*), orașul lui Nevlâna Celâleddin Rumi (secolul XIII), și strămoșii francezilor. Selgiucii din Anatolia, predecesorii osmanlîilor, ocupînd la un moment dat și Niceea (tc. *Iznik*), erau la porțile Constantinopolului, ceea ce alarmă lumea creștină și duse la dezlănțuirea cruciadelor. Cu mult înainte, în zorii timpurilor medievale, hunii-turci ai lui Attila (m. 453 e.n.) au avut relații cu proto-francii și îndeosebi cu burgunzii, relații oglindite și în epopeea Nibelungilor.

Relațiile turco-franceze au fost răzlețe și întîmplătoare pe la începutul epocii otomane, pînă pe timpul sultanului Mehmed II „Cuceritorul" (1444, 1451—1481). Aici, nu putem aminti decît participarea cavaleriei franceze în dramatica bătălie de la Nicopole (septembrie 1396), unde, printr-o manevră greșită, contrară sfaturilor lui Mircea cel Bătrîn, au contribuit la zdrobirea cruciadei europene. Apoi, un episod tardiv al bătăliei de la Varna (10 noiembrie 1444) se constituie expediția flotei burgunde pe Dunăre și asedierea cetăților Silistra, Turtucaia (tc. *Tutrakan*) și Giurgiu, în colaborare cu oastea lui Vlad Dracul (iulie 1445), intimidînd pe „ayanii" turci dunăreni.

Această succintă introducere ne arată că relațiile turco-franceze datează încă din epoca preotomană, nu de la începutul domniei sultanului Bayezid II „Veli" (1481—1512), o dată cu cazul Gem *(Cem)*-sultan, cum se arată în lucrarea pe care o prezentăm, ocazionată de împlinirea a 450 de ani de la permanentizarea relațiilor turco-franceze. (Un articol introductiv care să sintetizeze vechile relații turco-franceze, anterioare epocii lui Bayezid II, n-ar fi fost de prisos). În vremea cînd Imperiul lui Carol Quintul, „în care soarele nu apunea" (1516—1555), amenința existența regatului francez, politica înțeleaptă și realistă a lui Francisc I, regele Franței (1494—1547), a adus armata otomană, în frunte cu sultanul Suleyman I Magnificul, la prima asediere a Vienei (1529), restabilind astfel echilibrul european. Din acest moment, prietenia franco-turcă a devenit tradițională. În bogata corespondență a împăraților otomani, regii Franței sînt singurii suverani numiți *„Padișahi"*, adică împărați, monarhi-regi.

Conținutul volumului, privit în ansamblu, este cît se poate de bogat, variat și interesant. Cuprinde un număr de 38 de studii și articole diverse, predominînd cele cu caracter istoric-turcologic. Valorosul material este expus nu alfabetic (după autori) și nici tematic, ci cronologic, începînd de la 1482—1483 pînă la 1985.

Spre a ne da mai bine seama de valoarea lucrării, notăm în continuare, titlul fiecărei contribuții, intervenind numai acolo unde credem că este cazul. Spațiul nu ne permite să comentăm sau să completăm fiecare articol în parte.

1. Nicolas Vatin, *O tentativă lipsită de inceput diplomatic: scrisoarea de acreditare a unui sol la Ludovic XI* (1483) (p. 1—13+1 facs.). Pe baza unui document inedit, din 1488 <recte 1483/888 H.>, transliterat, tradus în franceză și italiană, autorul tratează cazul lui Cem-sultan. Acesta, în lupta sa pentru tron, fiind învins de fratele său Bayezid II, a ajuns în captivitatea cavalerilor Ioaniți din insula Rhodos, de unde a fost transferat în Franța și Italia. Ținut în captivitate, ca să nu facă tulburări în Imperiul otoman, a dat prilej regelui Franței și Papei de la Roma, Borgia, timp de un deceniu, să-l șantajeze pe Bayezid, obținînd mii de ducați venețieni.

2. Gilles Veinstein, *O cumpărare franceză de grîu din Imperiul otoman la mijlocul secolului XVI* (p. 15—36). Autorul, cunoscut istoric-turcolog francez, director de studii, bazîndu-se pe trei firmane *(hüküm)* inedite din condica K. 888 (Bibl. TKSM. — Istanbul), datate din februarie și martie 1552 (952 H.), arată că anumite cantități de grîu din sangeacurile Ağriboz *(Eubeia)* și Tirhala

(Trikkala), ambele în vilaietul Thesalia, au fost vîndute Franței. Cele trei firmane de la Suleyman I Magnificul se dau în anexă, în traducere franceză și facsimile. Este o contribuție interesantă la istoria relațiilor economice turco-franceze.

3. Michel Lesure, *Relațiile franco-otomane mai tari decît războaiele religioase* (p. 37—57). Din această expunere reținem că în Transilvania pătrunsese adînc calvinismul. Unii opoziționiști ca Michel Servet, care pledau pentru „Sf. Trinitate" au fost executați (1553). Islamul fiind socotit o religie tolerantă, calvinismul în Transilvania cîștiga mereu teren în dauna catolicismului austriac, ceea ce convenea și conducerii otomane sub lozinca „divide et impera". De aceea și unii dintre principii Transilvaniei, ca Moise „Secuiul" *(Szekely)*, Ștefan Bocsikay, Gabriel Bethlen etc., au îmbrățișat calvinismul (p. 40—47), devenind dușmani înverșunați ai Austriei habsburgice. Într-un alt paragraf, se arată că „Martin Luther, în copilăria lui, fusese crescut și educat la Constantinopol, în religia musulmană, apoi a plecat la Meca unde a aflat că vechea sa credință era bună. Întors la Roma în haină de călugăr catolic, cu gînd de a deveni cardinal, papa însă neoferindu-i nimic, Martin Luther a întreprins reformarea bisericii catolice" (p. 42—43). Aflăm că acest fapt a fost relatat marelui vizir Mehmed Sokollu pașa atît de bailul venețian Giacomo Soranzo, cît și de ambasadorul imperial Albert de Wyss (1566—1567). În altă ordine de idei, se arată că ambasadorul Claude de Bourg, deși acuzat de a fi falsificator de acte, s-a întors în 1535 în Franța cu „prima capitulație otomană autentică" (p. 47). În ceea ce ne privește, aflăm că «sosirea ambasadorului Guillaume de Grantri, în 1566, la Poartă, a deschis o perioadă de mari confuzii în relațiile franco-turce. De activitatea acestui ambasador se leagă încercările sale de a se căsători cu o soră a voievodului Țării Românești (Petru II cel Tînăr), fiica doamnei Chiajna, devenită soția lui Mihail Cantacuzino „Șeytanoğlu", precum și propunerea sa făcută sultanului de a obține domnia Moldovei prin plata unui tribut anual de 20 000 de ducați-galbeni». În legătură cu o altă politică matrimonială, se amintește de o încercare de căsătorie a principelui Transilvaniei, Ioan Sigismund Zápolya, cu principesa Margareta de Valois. Documentarea este bazată pe Hurmuzaki, *Documente...*, utilizate de diplomatul Trandafir A. Djuvara, în *Cent projets de partage de la Turquie* (1281—1913), Paris, 1914 (p. 45, n. 23) etc. În discutarea acestor probleme legate de capitulațiile Porții otomane acordate Franței, în 1573, 1579 etc., se folosesc contribuții depășite, omițînd pe cele mai recente[1]. Desigur, această problemă interesează direct și Țările Române.

4. Robert Mantran, *Domnul de Galleragues. ambasadorul Franței la Constantinopol și comerțul francez în Orient* (1679—1683) p. 59—72). Reînnoirea capitulațiilor în 1673 a adus o înviorare a comerțului francez în Levant. În legătură cu circulația negustorilor și transportul mărfurilor, se spune: «Negustorii porniți din Angora, ajungeau în zece zile la schela Sinope, pe țărmul Mării Negre și de aici soseau, de obicei, după cîteva zile de navigație, la „Gallach" [recte: Galați — *n.ns.*], în Moldova, pe Dunăre și de acolo ajungeau în Polonia» (p. 67).

5. Cercetătoare turcă, istoric de artă, ambasadoarea Emel Esin semnează articolul intitulat *„MAHBUBIYE" (Amiciția), un palat otoman „ALLA FRANCA"* (p. 73—86). Acest palat, drept simbol al amiciției turco-franceze, construit în stil european de sultanul Mahmud I, între 1745—1748, în fața vechiului palat Topkapi, ocupa o poziție minunată pe Bosfor și Cornul de Aur. Cronicarul turc Azimî se miră cum de această poziție n-a fost remarcată de sultanii și arhitecții predecesori (p. 75). Articolul este însoțit de o hartă-plan, reprezentînd promontoriul saraiului, și o serie de ilustrații-miniaturi splendide, cu vederi minunate din „Perla-Bosforului" cum i se spunea vechiului Istanbul.

6. Edhen Eldem, *Circulația „scrisorii de schimb" între Franța și Contantinopol* (p. 87—97). Obiceiul acestui schimb de polițe s-a practicat în secolul XVIII, mai cu seamă în zona balcanică *(Rumelia)*, în frunte cu Salonicul, unde pulsa o intensă viață comercială.

[1] Cf. Pr. Basil Homs, *Les Capitulations dans l'Orient Proche*, Paris, 1974.

7. Daniel Panzac în *Negustori otomani și căpitani francezi: caravana maritimă la Creta în secolul XVIII* (p. 99—118), ne dă o serie de statistici ilustrative asupra mărfurilor care circulau și a originii negustorilor și căpitanilor.

8. Henry Laurens, în *Secolul luminilor față de Imperiul otoman: elaborarea unei imagini* (p. 119—126), analizează părerile unor iluminiști ca Montesquieu, Turgot, Volney, Vergennes, Choiseul-Gouffier, care au prevestit zorii reformelor zise *„Nizam-i cedid"* (Orînduirea nouă), sub Selim III (1789—1808) și îndeosebi „Tanzimatul" reformelor în Turcia, inaugurate prin hattișeriful de la Gülhane. Autorul nu trece cu vederea unele reflexii ale iluminiștilor P. Chenier și J. J. Rousseau despre iluminismul otoman în față. Abia Napoleon Bonaparte și Talleyrand au schimbat situația.

9. Jacob Landau, *Saint-Priest and his Mémoire sur les Turcs* (p. 133—149), cu unele știri și despre Țările Române, de exemplu: „Toate slujbele în Imperiul otoman sînt ocupate de către turci, în afară de trei. Este vorba de postul marelui dragomant al Porții, domnia Moldovei și Valahiei. Aceste două provincii se acordau de către turci, cu condiția de a fi guvernate și administrate de către principi coreligionari-creștini (fanarioți) și de a-și păstra privilegiile lor" (p. 142).

10. Pierre Pinon, *Note despre palatele de reședințe ale Franței în Turcia în prima jumătate a secolului XIX* (p. 151—168 +ilustr.). Pe baza unor materiale edite și inedite, îndeosebi relatări de ambasade și descrieri de călători, autorul prezintă cîteva palate și case franceze ca *Palatul Franței din Pera* sau Beyoğlu, azi sediul Institutului francez, (p. 153—157), *Reședința de vară din Therabia* (p. 157—160) etc. Se amintește și de casele unor mari familii de fanarioți, domni în Moldova și Țara Românească, precum Moruzi, Ipsilanti etc., însoțite de ilustrații bine alese. Încheie cu *Casa consulară din Scala Nouva* (p. 116—167).

11. George Ciorănescu în *Șederea la Constantinopol a baronului de la Rue (1834)* (p. 169—178) descrie succint impresiile numitului ambasador, care a vizitat diverse părți ale Imperiului otoman și Țările Române. Reținem că baronul de la Rue a însoțit delegația turcă din 1834, condusă de Fevziye Ahmed pașa, la tratativele de la Moscova și Petersburg, unde a pledat călduros pentru evacuarea principatelor române de trupele rusești. În același timp, de la Rue a contribuit și la o apropiere turco-franco-egleză, deschizînd perspective pentru o alianță în războiul Crimeei care a urmat.

12. Orhan Koloğlu, *Alexandre Blaqué apărător al statului otoman din dragoste pentru libertăți* (p. 177—194). Aflăm că Blaqué, ziarist și publicist, a susținut în diverse ocazii interesele Imperiului otoman. Criticînd aspru atitudinea și faptele bulgaro-ruse, a fost calificat „turcofil". În același timp, a luptat pentru introducerea economismului liberal și a reformelor „Tanzimat" în Turcia, dorind modernizarea acestui stat.

13. Ilber Ortayli și Akillooğlu Tekin, în *Tanzimatul și modelul francez: mimetism sau adaptare* (p. 197—208), văd în acest curent mai mult o reorganizare și reformare a societății turco-otomane. Discutîndu-se situația Imperiului otoman de la hattișeriful citit la Gülhane (3 noiembrie 1839) pînă la prima constituție otomană (1876), se arată că „este vorba de o autentică mișcare pentru reforme și de o reorganizare temeinică după model francez» (p. 208).

14. Mihai D. Sturdza, *O pledoarie pentru Sublima Poartă. Imperiul otoman și chestiunea orientală văzută în presa pariziană din 1848 la 1856* (p. 209—231). În partea introductivă, tratînd chestiunea orientală, care agita spiritele în Franța, se arată că este vorba despre „un etalaj științific într-adevăr înspăimîntător. Se cunosc simpli burghezi care vorbesc despre Basarabia, Balcani, Sevastopol, Odessa, Valahia..." (p. 210). În continuare se dă o amplă bibliografie, depistată din periodicele franceze, însumînd 440 de titluri. Între acestea, figurează o serie de capitulații acordate de Poartă statelor europene, problemă care interesează și istoriografia noastră.

15. Max Roche, în *Educația și cultura francezilor la Constantinopol și Smirna (Izmir) în prima jumătate a secolului XIX* (p. 233—246), trece în revistă o serie de instituții cu caracter didactic și cultural la Istanbul și Izmmir,

care luaseră un mare avînt cu „Tanzimatul" reformelor (1839), culminîndu-se cu înființarea prestigiosului liceu otoman Galata-Saray, cu limba de predare franceză. Acesta a dat numeroase somități în viața politică și culturală a Turciei în frunte cu H. S. Tanriöver, ambasadorul Turciei la București (1931—1944), un mare prieten al poporului român.

16. Béatrice Saint Laurent tratează, în engleză, despre *Rolul și contribuția lui Leon Parvillée în restaurarea monumentelor istorice de la Brusa și expoziția universală de la Paris în 1867* (p. 247—282+12 fig.) (la această expoziție a participat și România).

17. Lûtfi Ay, *Molière în Turcia și introducătorul său: Vefik Ahmed Paşa* (p. 283—303) care are o corespondență interesantă cu Ion Ghica[2]. Se arată începutul teatrului (francez) în Turcia și istoria lui. Piesele lui Molière, în frunte cu *Bolnavul închipuit*, au fost jucate la Istanbul, Brusa, Izmir etc. cu mare succes. Nu se arată că și piesa *Bekri Mustafa și sultanul Murad IV* (1639) a fost jucată ca „vodevil" în Franța chiar mai înainte de epoca lui A. Vefik paşa (1838)[3].

18. Sinan Kuneralp, în *Diplomați și consuli otomani în Franța secolului XIX* (p. 305—313) arată, printre altele, rolul și meritele lui Callimachi (1848—1852), aparținînd unei vechi familii românești (p. 307). Pentru începutul secolului XIX se putea arăta misiunea lui M. Galip Efendi în Franța lui Napoleon Bonaparte, care oferea țarului Alexandru I Principatele Române în schimbul Constantinopolului!

19. Pierre Oberling, în engleză descrise *schela-cheia Izmir* (p. 315—25).

20. Dimitri Kitzikis, în *Spațiul otoman în spiritul lui Charles de Moüy în a doua jumătate a secolului XIX* (p. 327—344) prezintă, parțial, și Țările Române. Descriind o călătorie în părțile dunărene, de Moüy evocă pe „țăranii plugari (...) gătiți și astăzi ca dacii învinși care au fost înfățișați de Roma imperială pe spiralele Columnei lui Traian". Din descrierea lui Ch. de Moüy, *Lettres sur Bosphores: Bucarest, Constantinople, Athènes, Paris* („Plon", 1879), folosită ca izvor, părțile privitoare la noi ar merita publicarea integrală.

21. Zeki Kemal, în *Aspecte ale vieții sociale și literare la Paris pe la finele secolului XIX, după un tînăr exilat politic turc: scrisori scrise din Paris revistei „Ikdam" de Ali Kemal (1895—1898)* (p. 345—357) arată că Occidentul trebuie să fie luat ca model pentru o civilizație superioară în Turcia.

22. Filiz Yenişehirlioğlu, *O sursă documentară pentru istoria artei otomane: Patria, jurnal otoman publicat în franceză* (p. 359—374): sînt prezentate diverse materiale legate de aspectele artei turcești.

23. Jacques Thobie, *Despre unele societăți uitate privind capitalul francez în Turcia* (p. 375—390): pe bază de statistici, se arată prezența capitalului străin în Imperiul otoman.

24. Bayram Kodoman, *Prezența culturală și religioasă a Franței în Anatolia orientală între 1878—1914* (p. 391—400): scoate în evidență rolul Franței în zona respectivă.

25. Osman Okyar, *O corespondență între Pierre Loti și Fethi Okyar pe timpul războiului din Tripolitania 1911—1912* (p. 401—404+2 facs.) F. Okyar fiind șeful Marelui Stat Major turc.

26. Klaus Kreiser, *Rolul limbii franceze în Turcia și politica culturală germană la începutul secolului XX* (p. 405—417): Franceza se menține ca limbă de mare circulație pînă la primul război mondial, după care engleza începe să-i ia locul.

27. Stéphane Yerasimov, *De la integritate la partaj: politica otomană a Franței în timpul primului război mondial* (p. 419—435): spre deosebire de cele-

---

[2] Publicată de Ion Matei, *Sur les relations d'Ahmed Vefik Pacha avec les Roumains*, în *SAO*, VII, 1969, p. 95—133 (I) și VIII (1971), p. 71—103 (II) tradusă și în turcă de Zeynep Kerman (Istanbul).

[3] Cf. Mihail P. Guboglu, *Romen Edebiyatında Bekri Mustafa*, în rev. „Tükr Folkloru Belleten", Istanbul, 1966/2, p. 317—332.

lalte puteri europene, se arată că numai Franţa va reveni la politica sa tradiţională de apărare a unei Turcii viabile.

28. Sina Aksu, *Relaţiile franco-turce din 1919* (în engleză), (p. 437—446): o schiţă a problemelor Anatoliei şi Orientului Apropiat.

29. Paul Dumont, *Ismet Inönü şi timpul său în arhivele publice din Franţa* (p. 447—477): se scoate la lumină personalitatea politică şi valoarea istorică a celui mai bun colaborator al lui K. Atatürk, succesor al său (noiembrie 1938) la preşedinţia Republicii Turcia.

30. Gérard Groc, *Presa turcă şi opinia sa despre Franţa. O mărturie a Buletinului presei Ambasadei Franţei* (p. 479—498+2 caricaturi): mai mult decît celelalte reviste, acest buletin a căutat să contribuie la întărirea noii Turcii.

31. Hasan Anamur, prin *Imaginea Turciei noi în literatura franceză 1919—1939* (p. 499—521), ne arată cum au văzut reprezentanţii vieţii diplomatice şi culturale a Franţei Turcia kemalistă.

32. Marcel Raynalt, în *Franţa-Turcia: trei sferturi de secol de legături aeriene* (p. 523—543+fig. pl.), arată rolul şi importanţa liniilor aeriene turceşti (THY), avînd legături cu Parisul, Bucureşti şi alte capitale.

33. Etiènne Mana'ch semnează articolul *Unele amintiri dintr-o lungă şedere în Turcia în timpul celui deîal doilea război mondial* (p. 545—552). Autorul, trimis ca profesor la liceul Galata-Saray din Istanbul (1938), a rămas acolo timp de şapte ani din cauza situaţiei politice şi a războiului. „Chiar în primii ani de şedere — spune autorul — situaţia devenise sumbră. Orizontul se întuneca şi în jurul Turciei. În Romănia Garda de Fier folosea violenţa şi teroarea. Nicolae Iorga a fost asasinat" (p. 546).

34. Aligül Ayverdi, în *La famille Ostrog* (p. 553—559), îşi expune amintirile despre această familie, originară din Polonia, care, iniţial, trăise în Franţa, apoi îşi alesese drept patrie Turcia. Poseda o vilă la Kandilli/Istanbul, pe Bosfor, devenit apoi *„Ostrog Yalisi"*, adică ţărmul Ostrog. La apărarea Dardanelelor (1915) de colonelul M. Kemal, devenit Atatürk (1934), toate reşedinţele şi resursele sale au fost puse la dispoziţia răniţilor turci. Contele Jean Ostrog era un bun prieten al istoricului de artă, arhitectul Ekrem Ayverdi, tatăl autorului acestor rînduri.

35. Aron Angel, în *Henri Prost şi primul plan-directiv al oraşului Istanbul* (p. 561—577+fig.) expune meritele arhitectului H. Prost în sistematizarea şi urbanizarea fostei capitale. H. Prost a fost profesor de arhitectură la Paris şi Istanbul, unde a fost invitat de Atatürk, fiind profesorul autorului.

36. Berke Vardar, în *Schimburi ştiinţifice şi culturale franco-turce în jurul revistei Dil Bilim/linguistique* (p. 579—586) scoate în relief colaborarea turco-franceză în acest domeniu.

37. În fine, ambasadorul Ismail Soysal în *Relaţiile politice turco-franceze 1921—1985* (p. 587—698), sintetizează legăturile dintre cele două popoare într-un amplu studiu. După o introducere succintă urmează — *Semnarea acordului de la Ankara* (1919—1921); *De la acordul de la Ankara la Lausanne 1922—1923; Dificultăţile tratativelor de la Lausanne 1924—1933, Colaborarea turco-franceză în domeniul politicii europene 1930—1937...; Dezvoltarea prieteniei şi colaborării 1962—1972* şi *Deteriorarea prieteniei şi colaborării turco-franceze.*

Făcînd abstracţie de studiul lui I. Soysal, restul articolelor, în general, sînt succinte, probabil şi pentru economia volumului şi aşa impresionantă ca proporţie. Materialele sînt utile pentru o istorie a relaţiilor turco-franceze, studiu care ne lipseşte, ca de altfel şi istoria relaţiilor româno-turce. Avînd în vedere scopul acestei culegeri de articole, istoria relaţiilor diplomatice turco-franceze merita mai multă atenţie. În acest sens, unele materiale publicate, mai înainte, de Faik Reşit-Unat (m. 1964) şi Bekir S. Baykal[4], apoi de Ercüment

[4] Faik Reşit Unat, *Osmanlı sefirleri ve sefaretnâmeleri*, ed. Bekir Sitki Baykal, Ankara — 1968, XI+261 p.+pl. (TTK. VII, 8).

Kuran[5], Şevket Rado[6] şi în ultimii ani de Hüner Tuncer[7] sînt cît se poate de ilustrative. De asemenea un *Index* toponomastic, eventual şi de instituţii-lucruri, putea figura în anexe, fiind util pentru utilizarea rapidă a lucrării.

Volumul satisface în egală măsură publicul larg şi cercurile ştiinţifice, poate mai puţin pe unii specialişti în această temă. El este, incontestabil, şi o contribuţie valoroasă la întărirea relaţiilor amicale turco-franceze

Mihail Guboglu

[5] Ercümend Kuran, *Avropa da Osmanlı ikâmet elçiliklerinin kuruluşu ve ilk elçilerin siyâsi faâliyetleri*, 1793—1821, Ankara — 1968, 71 p.; idem, *Türkiye'nin batılaşmasında Osmanlı daimî elçiliklerinin rolü*, în „VI. Türk Tarih Kongresi", Ankara—1967, p. 489—496.

[6] Şevket Rado, *Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Sefâretnâmesi*.... Edit. „Hayat. Tarih Mecmuası Yayınları" (Publ. rev. de istorie „Hayat"), Istanbul — 1970, 79 fol.+fig. pl. h.

[7] Hüner Tuncer, *Yirmi Sekiz Celebi Mehmed Efendi'nin Fransa Sefâret nâmesi*, /1132-33 H./1720-21 M. în „Belleten" vol. LI, no. 199, Ankara — 1987, p. 131—151.

ISTORIA ROMÂNIEI

Istoria economiei României, Coordonator : ILIE PUIA, Bucureşti, 1987, 415 p.

Colectivul de istoria economiei României (I. Puia, V. Bozga, R. Vasile şi E. Rîbciuc) din cadrul Catedrei de relaţii economice internaţionale a Facultăţii de Comerţ a Academiei de Studii Economice a întocmit şi multiplicat cursul de Istoria economiei României, care, în fapt, este o veritabilă monografie asupra gîndirii economice şi a evoluţiei economice pînă în zilele noastre.

Totul este subsumat convingerii că studierea dezvoltării economiei şi corelaţia dialectică a acesteia cu ceilalţi factori ai evoluţiei istorice (pe planuri diferite — social, cultural, demografic etc.) joacă un rol esenţial în explicarea completă a celor mai adînci cauze care ţin de progresul societăţii. Istoria economiei naţionale degajă o sumă impresionantă de concluzii subordonate procesului de instruire ştiinţifică şi de educaţie patriotică, atestînd cu prisosinţă la fiecare pas că în istoria sa milenară dezvoltarea a întîmpinat nu puţine greutăţi, pe care însă, printr-o mobilizare exemplară, poporul român le-a depăşit de oricare dată numai şi numai prin eforturi proprii, prin tenacitate şi devotament.

Fără tăgadă, o reuşită contribuţie a celor patru cadre didactice, în lumina noilor puncte de vedere ştiinţificeşte demonstrate, la cunoaşterea vechimii, continuităţii şi unităţii vieţii economice pe teritoriul patriei noastre, în orînduirile precapitaliste, la trasarea dimensiunilor precise ale economiei României în epoca modernă pînă la cucerirea independenţei de stat, la definirea consolidării economiei capitaliste în ultimele decenii ale secolului XIX pînă la făurirea statului naţional unitar român, la înţelegerea evoluţiei economiei României în perioada interbelică, la sublinierea trăsăturilor economiei naţionale în anii celei de a doua conflagraţii mondiale, în fine, la învederarea dezvoltării economiei româneşti după 23 August 1944.

Înscris în succesiunea de epoci, poporul român a cunoscut o dezvoltare istorică ascendentă, construindu-şi în vatra proprie forme de civilizaţie materială şi de cultură spirituală ; un efort de sincronizare cu civilizaţiile din alte spaţii geografice, care au înaintat cu viteză tocmai pentru că n-au avut de suportat vicisitudini de felul celor îndurate de neamul românesc.

Bibliografia vastă dată în anexă sub forma unui *caiet de studiu* a servit autorilor pentru a reda într-o formă modernă chintesenţa unui proces de durată, cu largi implicaţii în istoria neamului nostru. Pe lîngă bibliografia selectivă, cronologia principalelor evenimente, un mic glosar de termeni cu rară circulaţie, tabele statistice şi hărţi istorice dau substanţă anexei. O monografie care devine, prin aceasta, utilă cîtor mai multe categorii de cititori ; un merit evident, fără demonstraţii suplimentare din partea recenzentului.

I. Saizu

LIVIU MĂRGHITAN, *Decebal*, Ed. Militară, Bucureşti, 1987, 20 p.+16 planşe.

Autor al mai multor lucrări vizînd istoria geto-dacilor, Liviu Mărghitan subscrie de curînd o alta, dedicată personalităţii regelui-erou Decebal. La puţinele ştiri care ni s-au păstrat despre dinastul dac, numeroase date noi nu erau

de așteptat. Liviu Mărghitan are avantajul că-și bazează demersul pe izvoarele arheologice, al căror potențial informativ este departe de a se fi epuizat. În acest sens, autorul a luat în discuție *sistemul de cetăți ridicat de Decebal*, aspect cu numeroase implicații istorice, căci el reflectă, deopotrivă, o înfloritoare viață economică, o accentuată diferențiere socială, precum și o originală cultură spirituală (sistem arhitectural, concepție strategică etc.). Din această perspectivă, bazîndu-se pe o tradiție care urcă în epoca bronzului, poporul geto-dac sub conducerea lui Decebal a construit un „complex de fortificații unic în Europa" (p. 26), care a constituit baza sistemului defensiv al Daciei (p. 16, 83 etc.). Rețeaua de cetăți și centre fortificate ridicată de regele dac (foarte interesante sînt informațiile inedite în legătură cu cele două cetăți dacice din zona Porților de Fier ale Transilvaniei) denotă o originală concepție strategico-tactică, „de o reală eficiență practică" (p. 17), al cărei fundament este apărarea teritoriului printr-o rezistență îndelungată, fără pătrunderi profunde în liniile inamicului superior numeric, care este nevoit să poarte un război de uzură (p. 27, etc.). Toate acestea, precizează autorul, pun „într-o nouă lumină desfășurarea războaielor daco-romane, furnizînd date suplimentare pentru înțelegerea factorilor ce i-au permis lui Decebal să evite o înfrîngere militară decisivă, ce ar fi asigurat învingătorului capacități discreționare în materializarea propriilor obiective" (p. 145). Armatele romane au avut de înfruntat *„cel mai complex și extins sistem defensiv pe care [...] l-au întîlnit în drumul lor de cucerire a continentului european"* (p. 82, subl. aut.), ceea ce explică durata mare a războaielor daco-romane.

Prin interesantul subiect pe care l-a abordat [cu observația că burii menționați de Dio Cassius ca aliați ai dacilor în primul război nu pot fi *geții* din zona Buridavei (p.150), întrucît autorul grec nu i-ar mai fi menționat, fiind tot „barbari" (=daci) din țara de „pînă la Istru" pe care i-o cerea Decebal lui Traian ; burii sînt aliații *germanici* ai regelui lac — cf. H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p.324], lucrarea lui Liviu Mărghitan relevă noi aspecte ale civilizației materiale și spirituale a strămoșilor noștri.

Nelu Zugravu

PIERRE NĂSTUREL, *Mais où donc localiser Vicina ?*, în „Byzantinische Forschungen", Bd. XII, Amsterdam, 1987, p. 145—171.

Încă o „picătură de cerneală" care se adaugă „șuvoiului" ce a curs în legătură cu identificarea amplasamentului acestui misterios oraș? Nu toemai ! Autorul, care acum își expune pentru a doua oară — după exact trei decenii — punctul de vedere, revizuit, în această veche controversă de geografie istorică medievală, nu pretinde să ofere o soluție definitivă. Dar, ajuns la deplină maturitate științifică, d-sa cîntărește cu atenție și prudență argumentele *pro* și *contra*, mai ales în iurul ultimei încercări de localizare, la Păcuiul lui Soare (Petre Diaconu) și introduce în discuție un act recent editat, din 18 octombrie 1360. Mai întîi, se cuvine să relevăm rezerva față de indicația din portulanul pisan din 1296, după care Vicina se găsea la 200 de mile în amonte de gurile Dunării. În adevăr, întotdeauna cifrele „rotunde" din manuscrisele medievale sînt suspecte (vezi nota 27, p. 156). Astfel, este pus sub semnul întrebării cel mai solid argument în favoarea soluției Vicina=Păcuiul lui Soare. În schimb, același izvor aduce o confirmare hotărîtoare intuiției lui Gh. I. Brătianu că gurile Dunării *în ansamblul lor*, iar nu numai unul sau altul din brațele Deltei, purtau denumirea generică de „fluviul Vicinei". Iată pasajul esențial luat în discuție (p. 154—155) : „Dize che queste IIII foce so de lo flume de Vecina, e pen tucte queste podete montare securamente a Vicina, ma milliore è la'ntrata de lo dicto flume a la bocca de Aspera, e semblantemente San Georgi" (am reprodus textul original, după Bacchisio R. Motzo, *Il Compasso da Navigare, opera italiana della metà del secolo XIII*, Cagliari, 1947, p. 130). De aici deducția că „o asemenea denumire trădează o realitate ineluctabilă, faptul că Vicina era accesibilă prin toate brațele Deltei Dunării" (p. 155). Iar actul din 18 octombrie 1360, un contract încheiat la Chilia, atestă că o navă genoveză plecată de acolo trebuia să treacă mai întîi prin Vicina și să încarce grîu,

iar apoi să navigheze drept spre Pera, ceea ce arată că „se putea merge de la Vicina la mare fără să mai treci pe la Chilia : deci Vicina se găsea sau pe un alt braţ al Deltei, sau în amonte" (p. 160). Autorul înclină spre a doua posibilitate, propunînd căutarea enigmaticei localităţi dispărute la Tulcea sau în împrejurimi (p. 167—169).

Foarte interesantă este luarea în considerare a factorului climatic în examinarea conţinutului actului din 18 octombrie 1360. La acea dată, o navă care încă se afla la Chilia nu putea să riște să urce pe fluviu la o distanţă prea mare, căci apele începeau să înghețe. Este un argument suplimentar, sînt se poate de judicios, contra localizării Vicinei la Păcuiul lui Soare, insulă situată astăzi la nu mai puţin de 356 km de vărsarea fluviului în mare. Despre înghețarea periodică a apelor fluviului, inclusiv a Deltei — lucru mai rar în epoca noastră (dar care s-a întîmplat în iarna 1984—1985) — ne vorbeşte nu numai mărturia lăsată de Walerand de Wavrin, citat de autor (p. 165—166), ci şi un fapt care, din cîte ştim, nu a fost analizat pînă acum sub acest unghi. De ce Ştefan cel Mare, în *iunie* 1462, cînd a încercat întîia oară să cucerească Chilia, a eşuat, izbutind în schimb în *ianuarie* 1465 ? Credem că tocmai factorul climatic, înghețarea apelor braţului omonim, a determinat alegerea iernii pentru cel de-al doilea atac, încununat de succes. Implicit, din această interpretare se poate desprinde concluzia că acel „castel" de la Chilia, deosebit de „tîrg" — ambele pomenite în aşa-numita *Cronică moldo-germană* — era înconjurat de ape, fiind aşadar aşezat pe o insulă şi identificabil cu vechiul Licostomo al genevezilor (vezi şi articolul nostru : *Une ville disputée : Kilia pendant la première moitié du XV-e siècle*, în *RRH*, t. XXIV, nr. 3/1985, p. 227 şi 230).

Ştefan Andreescu

DANIEL BARBU, *Pictura murală, din Ţara Românească în secolul al XIV-lea*, Bucureşti, Ed. „Meridiane", 1986, 109 p.+100 fig. color şi alb-negru.

Din secolul XIV mai dăinuie în Ţara Românească doar picturile (în parte repictate) din biserica *Sf. Neculae* de la Curtea de Argeş (CdA) şi din pronaosul bisericii Cozia (C). De certă valoare bizantină, monumentele respective au suscitat interesul şi atenţia unui mare număr de specialişti — arheologi, arhitecţi, istorici etc. — atît români, cît şi străini, observaţiile lor însumînd mii de pagini. Aparent deci, demersul lui Daniel Barbu nu se justifica, cel puţin în acea fază de debut a cercetărilor sale. Şi totuşi, autorul a ajuns la o serie de încheieri diferite de cele cunoscute pînă azi, oferindu-ne o viziune coerentă şi plauzibilă, dacă nu chiar convingătoare, şi pe alocuri curajoasă a fenomenelor politic, confesional şi *artistic* sud-carpatice, din cea de a doua jumătate a secolului XIV. Unul dintre meritele lucrării constă în aceea că geneza monumentelor, fie de arhitectură, fie de pictură este abordată în nemijlocita conexiune cu fenomenele politice şi confesionale ale întreg sud-estului european, în general, şi ale Ţării Româneşti, în particular.

Schema după care Daniel Barbu tratează cele două monumente este : datare, arhitectură, iconografie (programe, detalii iconografice), forma (structurile narative, compoziţia, zugravii), stilul, desfăşurarea iconografică. Concluziile, lista comentată a ilustraţiilor, indicile şi rezumatul în limba franceză încheie demersul. Notînd un efort ale cărui dimensiuni abia că pot fi intuite, precum şi rigoarea ştiinţifică în care deslușim o ucenicie pe lîngă savantul Alexandru Elian, ceea ce nu scade cu nimic din ce i se cuvine autorului, ba, dimpotrivă, îl adaugă, să rezumăm pentru cititor cîteva din încheierile lucrării lui Daniel Barbu.

1. *Datare*. Construcţia bisericii *Sf. Nicolae* de la CdA putea fi începută la 1360/1361, încheiată la 1363, pentru a primi decorul pictural între 1364—1365.

Piatra de temelie a Coziei era pusă la 18 mai 1388, pînă la 1389 biserica era ridicată în cea mai mare parte, între 1390—1391 s-a executat pictura, iar în 1392 avea loc sfinţirea lăcaşului.

2. *Destinaţia* lăcaşurilor diferă. Cel de la CdA a constituit capela şi necropola curţii voivodale, iar cel de la C a fost destinat, de la bun început, mănăhismului.

3. *Iconografia.* Analiza pertinentă a programelor iconografice conduce la concluzia unei profunde sinteze teologice subordonată temei euharistice, atît în cazul ansamblului pictural de la CdA (p. 38—44), cît și în cel al picturilor din pronaosul bisericii C (p. 60—63). În detaliu, se refuză convingător, dar pe alte temeiuri decît o făcuse P. Ș. Năsturel anterior, opinia despotatului lui Mircea cel Bătrîn.

4. *Stilistic,* picturile de la *Sf. Nicolae* din CdA și C stau în nemijlocită legătură cu atmosfera intelectuală a capitalei bizantine. Primele aparțin orizontului stilistic metropolitan din cel de-al doilea deceniu al secolului XIV, cu prototipuri în Salonic *(Sf. Apostoli* și *Sf. Nicolae Orphanos)* și avînd ca intermediare pe Dečani și Gračanica, genealogia închizîndu-se la CdA (p. 52). În cazul picturilor din pronaosul bisericii de la C. asemănarea cu frescele de la Ravanica se reperează la nivelul „microstructuralului", al realizării personajelor, aparținînd academismului bizantin (p. 65—66).

Lucrarea mai demonstrează că fără o bună pregătire teologică, istoricii artei medievale românești își vor cantona discursul interpretativ al programelor iconografice dincolo de sfera realului, ceea ce nu este cazul cu demersul lui Daniel Barbu.

Ion I. Solcanu

Relațiile Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (1369—1803). Inventar arhivistic *, București, 1986, 251 p.

Cu deplin și îndreptățit temei, Direcția Generală a Arhivelor Statului continuă să publice, în seria instrumentelor de informare documentară, inventare și cataloage arhivistice, lucrări al căror rost fundamental a constituit unul din dezideratele cele mai vechi în cultura românească modernă, cu deosebire în domeniul istoriografiei. Aparițiile din ultimii ani nu fac decît să confirme interesul constant al instituției, deținătoare a celor mai multe izvoare istorice, pentru punerea în circulație a informației de bază extrasă din actele conservate atît în depozitele centrale, cît și în cele ale filialelor din țară.

O activitate susținută pe acest tărîm vine în întîmpinarea „setei" mereu crescînde de noutăți documentare, manifestată în rîndul unor categorii tot mai cuprinzătoare de cititori, slujind însă, în primul rînd, cercetarea trecutului istoric românesc. De aceea, orice nouă apariție editorială de acest gen este întîmpinată cu vădită satisfacție, motiv pentru care editarea inventarului ce poartă titlul semnificativ, *Relațiile Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (1369—1803),* nu poate stîrni decît reacții pozitive

Dintru început, trebuie remarcat faptul că în volum sînt prezentate, pentru prima oară unitar, documentele aflate într-o exrem de interesantă colecție care se păstrează la Arhivele Statului din Brașov. Este vorba de „Colecția Stenner", a cărei primă serie, cuprinzînd 770 de documente și șapte sigilii, a mai fost denumită, după limba în care au fost redactate majoritatea covîrșitoare a actelor, seria documentelor slavo-române.

Așa cum ne avertizează Ștefan Suciu în *Introducere,* cu excepția a șase copii și nouă traduceri, celelalte documente sînt originale. Emanate între anii 1369 și 1803, acestea provin, mai ales, de la domni, dregători și negustori din Țara Românească și Moldova, iar o parte de la persoane particulare din Brașov și Țara Bîrsei. În aceeași parte introductivă este sintetizată complexitatea problematicii pe care o implică marea diversitate a acestor izvoare, subliniindu-se, în special, rolul de *placă turnantă* pe care l-a avut orașul Brașov, în decursul evului mediu, pentru întreținerea unor solide și continui legături, pe multiple planuri, între cele trei țări române.

Deși majoritatea documentelor au fost publicate, unele cunoscînd mai multe ediții (Nicolae Iorga, Ioan Bogdan, Stoica Nicolaescu și Grigore Tocilescu), în

* Întocmit de Ștefan Suciu, Gernot Nussbächer și Monica Cincu.

formă rezumativă sau in extenso, o evidență clară, precisă a întregii colecții o înfățișează abia prezentul inventar arhivistic.

Întocmit cu aceeași rigoare științifică ce a stat la baza editării celorlalte lucrări de acest gen, apărute pînă acum sub egida instituției Arhivelor, volumul la care ne referim continuă o bună tradiție, statornicită cu cîteva decenii în urmă la Arhivele Statului din Brașov, care viza valorificarea, în această formă, pe fonduri, colecții sau tematic[1], a unui tezaur documentar pe cît de vast, pe atît de important.

Consemnînd apariția acestui valoros instrument de lucru, așteptăm cu îndreptățite speranțe ca alte fonduri și colecții, conservate în una din cele mai vechi și bogate arhive din țară, să fie despuiate și ordonate, în aceeași manieră, pentru ca alte date să se înscrie în fluxul informativ ce dă impuls investigației științifice, cu profit maxim pentru progresul cercetării istorice.

D. Agache

MARIE NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDOU, *Les actes roumains des archives du Patriarcat d'Alexandrie* (extras din „Afieroma sto Nikos Svoronos") vol. II, Ed. Rethymno, 1986, p. 256—265.

Autoarea a publicat în 1970 la Athena (în „Symmeikta", vol. II, p.255—340), împreună cu I. Radu Mircea, *Actele românești din arhivele mănăstirii Patmos*, care au fost recenzate de mine în *AIIAI*, vol. X, 1973, p. 490—491.

Prin noua sa contribuție, Maria Nystazopoulou-Pélékidou dă la iveală 47 de documente — datînd din perioada <1400> februarie 12—1855 decembrie 24 — dintre care 45 de documente originale și două copii autentificate.

Documentele fac parte din Fondul Patriarhiei de Alexandria și au fost descoperite de prof. Linos Politis, într-un dosar aflat în depozitul Băncii Naționale din Grecia. Documentele se referă la ajutoarele acordate de către Țările Române Patriarhiei de Alexandria, aflată sub dominație otomană.

Corpusul național românesc de documente medievale se îmbogățește astfel cu 47 de documente, în parte necunoscute și aflate într-un depozit înstrăinat. Articolul de față este un raport preliminar, cu cîteva date generale despre corpusul de documente aflat în arhiva Patriarhatului de Alexandria și o listă a lor care cuprinde doar data documentului, țara de emisie (dar nu și locul exact), numele domnitorului emitent și limba redacției. Rubrica intitulată „denumirea documentului" ni se pare fără eficiență directă în practica textologică, cu atît mai mult cu cît termenul *list* nu este folosit de istoriografia română actuală.

Marie Nystazopoulou-Pélékidou intenționează să editeze integral toate documentele; în vederea acestui scop, în prezentarea de față d-sa ar fi trebuit să publice regestele documentelor; de asemenea, constatăm că dintre indicațiile pe care le-a semnalat lipsesc, așa cum arătam mai sus, locul de emitere al actului și indicarea dimensiunilor documentului. În sfîrșit, nu s-a arătat dacă documentele au pecete sau iscălitura emitentului și starea de conservare a documentului. Pentru documentele cu cronologia erei vechi ar fi fost bine să se fi indicat întîi cronologia originală și apoi transformarea în anii erei noi.

Dintre documente, 46 provin din Moldova și doar unul din Țara Românească, de la Șerban Cantacuzino. Cel mai vechi document dintre cele date la lumină acum provine de la Iuga voievod, 12 februarie <1400>, următorul este de la Petru II (24 iulie 1448). De la Miron Barnovschi sînt enumerate 5 documente originale emise între 20septembrie 1626 și 10 aprilie 1627. Ce conținut interesant trebuie să aibă cele 3 documente emise în aceeași zi de 30 martie 1627, dintre care două în limba slavă și unul în limba română.

---

[1] *Catalogul documentelor românești*, vol. I (1955), vol. II (1975); *Catalogul documentelor grecești*, vol. I—II (1958); *Arhiva magistratului orașului Brașov* (1959) și *Industria textilă din Brașov și Țara Bîrsei* (1960), publicate, mai ales, datorită străduinței, competenței și tenacității prof. C. A. Stoide (pe atunci directorul Filialei Arhivelor Statului Brașov).

Izvoare de primă mînă, aceste documente de dărnicie românească pentru susținerea popoarelor creștine, ar fi fost imediat utilizabile de către istoriografia românească dacă s-ar fi publicat regestrul lor. Contribuția d-nei Pélékidou este încă o ilustrare a faptului că baza de informație a istoriografiei este documentul și că ediția lor trebuie să se facă la nivelul exigențelor științifice. Salutăm munca editoarei și o prețuim. Nădăjduim că va stărui să tipărească integral toate actele referitoare la Patriarhia Alexandriei. Istoriografia română va completa astfel șirul miluirilor și relațiilor cu îndepărtata Patriarhie a Alexandriei.

La Bibliografia românească folosită de Maria Nystazopoulou-Pélékidou adăugăm studiile : D. G. Ionescu, *Relațiile Țărilor Române cu Patriarhia de Alexandria*, București, 1935 ; I. Rămureanu, *Legăturile Patriahiei de Alexandria cu Țările Române*, în „Studii Teologice", VIII, 1956, nr. 1—2, p. 59—80 ; Nicolae Șerbănescu, *Legăturile Patriahului Meletie Pigas cu Țările Române*, în *BOR*, an 63, 1955, nr. 11—12, p. 699—716 ; idem, anul 54, nr. 7—9, 1946, p. 352—372.

Astfel, actele Patriarhiei de la Constantinopol, de la Muntele Athos, actele Sf. Mormînt de la Ierusalim, cele ale mănăstirii din Patmos, ale mănăstirilor de la Meteore, de la Mega Spileon, de la muntele Sinai, se întregesc cu cele ale Patriarhiei de la Alexandria.

Istoriografia românească dispune acum de o bază documentară pentru acea lucrare de sinteză care să privească în general dărnicia românească de susținere a Locurilor Sfinte și popoarelor vecine, fenomen perpetuat din secolul XV pînă la măsurile de secularizare, care au redat țării 25% din suprafața teritoriului său, alături de nenumărate alte bunuri, ce se aflau în folosința acestor mănăstiri.

Exprimăm dezideratul ca Institutul de istorie din Iași să solicite microfilmele documentelor deșțărate, pentru a le introduce în circuitul științific.

Paul Mihail

D. BECEANU, *Date istorice privind cultura plantelor legumicole din grupa verzei în evul mediu românesc*, în „Lucrări științifice", Institutul Agronomic „Ion Ionescu de la Brad" Iași, Seria Horticultură, vol. XXX, 1986, p. 19—22.

Într-un articol scurt, dar bine documentat, D. Beceanu oferă informații interesante privind cultura verzei în țările române, comparativ cu alte țări din Europa.

Autorul ne convinge că una din cele mai vechi și mai răspîndite culturi legumicole la români a fost cea a verzei ; ca argumente sînt evidențiate : a) denumirea strămoșească, de origine latină ; b) existența a numeroase antroponime și toponime, menționate în documentele din secolele XVI și XVII (Varză, Vărzare, Văzer, Vărzariu, Vărzărești, Vărzești, Curechești) ; c) existența în evul mediu românesc a dijmei sau „vămii" din varză ; d) folosirea în unele scrieri vechi a termenului varză pentru cultura în general a legumelor sau a verdețurilor.

Pe baza documentelor publicate privind Țara Românească, Moldova și Transilvania, autorul urmărește apariția diferitelor varietăți de varză, de la varietăți sau forme de varză pentru frunze, cunoscute de la strămoșii daci și romani, la varza albă și azurie și, în paralel, varza roșie și guliile. De asemenea, el subliniază că dezvoltarea grădinăritului pe domeniile domniei, mănăstirilor, boierilor, precum și pe locurile țăranilor, era la același nivel ca în restul Europei.

Lucrarea lui D. Beceanu rămîne importantă pentru istoria grădinăritului la români și ar fi deosebit de profitabil, pentru istorici și pentru specialiștii în domeniul agriculturii, dacă s-ar întreprinde cercetări asemănătoare și pentru cultura altor plante legumicole.

Ecaterina Negruți

Cartea cronicilor. Texte antologate și comentate de ELVIRA SOROHAN, Iași, „Junimea", 1986, 616 p.

Reeditarea cronicarilor în ediții destinate nevoilor didactice constituie o practică des întîlnită în vremea din urmă. Totuși, ediția elaborată de Elvira Sorohan iese de sub incidența obișnuitului. Ea ne propune un grupaj de texte dintr-o perspectivă didactică, motivată de absența în manualele de liceu a unei corecte inițieri în sensul scrisului vechi. *Cuvîntul înainte* aduce în această privință cîteva precizări menite să arate cititorului de astăzi valoarea permanent deschisă a vechii noastre culturi. „Conținutul cugetării lui Miron Costin, de exemplu — precizează autoarea antologiei — ne permite să-l numim „contemporanul nostru" (p. 7). Punctul de vedere merită reținut și el îndeamnă la noi reflecții. Este menirea întregei antologii în care editoarea a reținut fragmente semnificative din cîteva cronici și de fiecare dată predosloviile lor. Astfel conceput volumul conține extrase din : legendele despre Vlad Țepeș ; cronica scrisă la curtea lui Ștefan cel Mare ; poeme și cronici despre Mihai Viteazul ; cronicile lui Gr. Ureche, Miron Costin, Ion Neculce și Anonimul brîncovenean.

Fiecare text — reprodus după edițiile consacrate — e însoțit de note și comentarii, remarcabile prin acuratețea interpretărilor.

Ștefan Lemny

MIHAI MAXIM, VIOREL PANAITE, Pax ottomanica *et les Pays Roumains*, în „Analele Universității București", *istorie*, XXXV, 1986, p. 11—18 și XXXVI, 1987, p. 94—99.

Cercetările din ultimii ani, asupra noțiunilor de *pace* și *război* în dreptul islamic, au condus — și conduc — la nuanțarea continuă a imaginii relațiilor româno-otomane, în ceea ce privește atît statutul lor inițial cît și evoluția lor, de la o etapă la alta. Ce însemna pacea, în ce condiții era ea acordată și pe ce durată — la aceste întrebări răspunde prima parte a studiului ; exemplificarea în cazul românilor arată existența unor *tratate de protecție tributară ('ahd ad-dhimm)*, care interzicea amestecul în treburile interne ale țărilor care beneficiau de ele. Absența moscheilor în Moldova și Țara Românească e o dovadă că niciodată acest statut nu a fost anulat și Poarta însăși a recunoscut că țările românilor se aflau în afara *Casei Islamului*. Regimul de *'ahd* e constatat pînă și în vremea lui Brâncoveanu, păstrat și ulterior, în ciuda deteriorării sale „il est vrai, particulièrement grave". Pentru toate precizările pe care le aduce, acest studiu ar merita o versiune românească mai amplă.

Ștefan S. Gorovei

GH. V. GONȚA, *Moldavija i Osmanskaja agressija v poslednei četverti XV — pervoi treti XVI v.*, Kișinev, Ed. „Știința", 1984, 146+6 p.

Elaborată și prezentată ca teză de doctorat, cartea este structurată în trei capitole (I *Politica externă a statului moldovenesc în condițiile expansiunii otomane din ultimul sfert al secolului XV ;* II. *Moldova și Imperiul otoman în primele decenii ale secolului XVI ;* III. *Desăvîrșirea instaurării suzeranității Imperiului otoman asupra Moldovei în anii treizeci ai secolului XVI*), introducere încheiere, note și foarte scurte rezumate în franceză și engleză.

Lucrarea se sprijină pe materiale inedite culese din arhivele sovietice (încă prea puțin accesibile cercetătorilor noștri), pe diverse izvoare documentare edite, precum și pe rezultate ale cercetărilor de specialitate din numeroase țări, în primul rînd din România și URSS. Deși relativ variată și bogată, această bază documentară nu l-a scutit totuși pe autor de unele încheieri insuficient argumentate. Astfel, avînd în vedere „enormul tribut anual", darurile oferite sultanului, prădăciunile efectuate de tătari și „obligațiile militare" față de Poartă,

autorul conchide că, la începutul secolului XVI, Moldova avea o „situație economică și politică extrem de gravă", ceea ce ar fi „incompatibilă cu afirmațiile unor istorici care caută să prezinte relațiile moldovo-otomane de la începutul veacului XVI ca relații suverane".

Lăsînd la o parte faptul că, în acea vreme, cuantumul tributului Moldovei era relativ modest (5 000 florini), iar cadourile trimise sultanului nu avea încă valoare intrinsecă, ci își păstraseră nealterat conținutul lor inițial de expresie a omagiului, ținem să subliniem faptul că nu valoarea crescută a haraciului și peșcheșurilor și, cu atît mai puțin, jafurile oștilor vecine reprezintă principalele elemente relevante ale caracterului raporturilor româno-otomane dintr-o perioadă sau alta. Suveranitatea efectivă a țărilor române a fost afectată grav atunci cînd autoritatea suzerană a sultanului a intervenit în actul de succesiune pe scaunele domnești. Or, cel puțin pînă la prima domnie a lui Petru Rareș, Poarta nu s-a amestecat cîtuși de puțin în succesiunea pe tronul Moldovei (încercarea nereușită din 1504 nu a avut consecințe); iar oștile Moldovei au executat prima operațiune militară poruncită de sultan abia în 1529. Este adevărat, la sfîrșitul veacului XV constatăm o modificare sensibilă în evoluția raporturilor moldo-otomane, numai că aceasta a reprezentat o modalitate de adaptare a politicii Moldovei la transformările survenite în relațiile internaționale din zona ei de contact. În acea vreme, Polonia reluase, cu forță linia sa agresivă față de ea. Gh. V. Gonța ține seama permanent nu numai de poziția regatului polono-lituanian, ci și de cea a Ungariei, hanatului Crimeei. Dar el pune cu tărie în evidență și rolul Rusiei, căreia îi acordă o însemnătate specială în apărarea Moldovei, atît împotriva loviturilor polone, cît și în fața presiunii tătare și otomane.

Dincolo însă de unele puneri forțate în ecuație a elementelor problemei, prezenta carte a istoricului din Chișinău constituie, fără îndoială, o contribuție documentară evidentă la progresul cercetărilor menite să ducă la cunoașterea temeinică a evoluției raporturilor dintre țările române și Poarta otomană.

Tahsin Gemil

RĂZVAN THEODORESCU, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550—1800)*, București, Ed. „Meridiane", 1987, vol. I, 276 + 76 fig; vol. II, 225 p. + 67 fig.

Oricine aruncă o privire, fie și fugară, asupra volumelor publicate de Răzvan Theodorescu pînă acum *(Un mileniu de artă la Dunărea de Jos, 400—1400; Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești, secolele X—XIV; Itinerarii medievale)* unele adunînd în copertile lor o bună parte a studiilor risipite în revistele de specialitate din țară și de peste hotare, poate lesne constata că autorul a urmat un program de cercetare bine chibzuit, de natură să cuprindă evoluția fenomenului de cultură românească de la cele dintîi secole ale ei și pînă în zorii epocii moderne. Un program ambițios prin vastitatea întinderii sale temporale, prin complexitatea problematicii abordate, de la istoria artelor vizuale la aceea a cuvîntului scris, tinzînd spre o *cuprinzătoare istorie a culturii și civilizației românești* de natură să explice fapte politice care, la rîndu-le, nu arareori, lămuresc ascunse aspecte ale istoriei artelor.

Acelorași ambiții li se încadrează și recentul demers, care constituie subiectul rîndurilor de față. Aflăm aici o continuare firească a unor idei dezvoltate în *Itinerarii medievale* și, îndeosebi, a acelora cuprinse în capitolele *Cîțiva „oameni noi" cititori medievali* și *Portrete brodate și interferențe stilistice în Moldova epocii lui Ieremia Movilă și a lui Vasile Lupu.*

Desigur, atît creația plastică, cît și cea literară a perioadei de la 1550 la 1800 a constituit obiectul a sute de studii și a zeci de volume începînd cu Al. Odobescu și continuînd cu N. Iorga, N. Ghika-Budești, I. D. Ștefănescu, Virgil Vătășianu și pînă la mai apropiatele contribuții semnate de Corina Nicolescu, Ana-Maria Musicescu, Teodora Voinescu, Ana Dobjanschi și Victor Simion, Al. Duțu, Andrei Pănoiu ș.a. Meritul incontestabil însă al lui Răzvan Theodorescu constă în încercarea reușită de cuprindere *totală* a fenomenelor

de cultură și civilizație, a ceea ce dă măsura mentalităților unei epoci. În acest sens, deși sfera de observație, analiză și sinteză o reprezintă arta patronată de stat, deci cea aulică, autorul nu ezită să ia în seamă cele mai diverse și, uneori, aparent minore aspecte din viața zilnică a vîrfurilor societății românești spre a oferi o imagine cît mai integratoare a acestei clase suprapuse. Și în aceasta putem întrezări o limită a discursului datorat lui Răzvan Theodorescu. *Civilizația românilor în orizontul imaginii*, de la 1550 la 1800, ar trebui extinsă asupra creației tuturor claselor și categoriilor sociale, firește, în virtutea a ceea ce s-a păstrat sau să o desprindem din creația majoră a artei aulice. Este doar un punct de vedere și sperăm să fim bine înțeleși de autor. De altfel el însuși și-a dat seama de această nevoie a demersului său atunci cînd își încheie cel de-al doilea volum cu studiul *Popular și țărănesc în arta de la 1800*.

Obișnuiți deja cu fraza tumultoasă, încărcată pînă la refuz de cunoștințe din cele mai diverse domenii ale istoriei, l-am urmărit mai lesne pe Răzvan Theodorescu în această recentă lucrare. Impresionantă prin informație, nu mai puțin eclatantă prin ideile aduse în discuție, argumentate cu erudiție, cartea propune o serie de noi unghiuri în aprecierea istoriei civilizației românești. Astfel, dacă Renașterea poate fi surprinsă pe teritoriul românesc în „cîteva ecouri", atunci barocul are o solidă bază în societatea românească a secolului XVII. Manifestarea acestuia nu trebuie urmărită doar ca „un stil în artele plastice" ci și ca „un stil de viață", ideie care îngăduie reconsiderarea unor mai vechi afirmații. „Oamenii noi" ai secolului XVII sînt deschizători de drumuri și pentru că nu au o tradiție care să le încorseteze acțiunile ; începuturile artei brîncovenești trebuiesc căutate în vremea Cantacuzinilor după cum, ilustrînd concepția lui Heinrich Wölfflin (modul de viziune al unei epoci poate fi dedus pornind nu neapărat de la capodoperele ei) Răzvan Theodorescu surprinde mentalitatea epocii și într-un șir neîntrerupt de cititorii boierești. Totodată, mentalitatea epocii fanariote, la același nivel al vîrfurilor societății românești, este dominată de interesul pentru parcuri și grădini înconjurate cu luciuri de apă, pentru fastul reședințelor și al ceremonialului, interes care trebuie înțeles și ca factor compensator al nestatorniciei cotidiene și, mai ales, politice. Am adăuga pe lîngă aceasta și mentalitatea boierimii fanariote, de sorginte financiară, străină în cea mai mare parte de „bunul simț" al boierimii românești de sînge.

Sînt acestea doar cîteva din multele idei la care cititorul, nu neapărat foarte avizat, este invitat să mediteze în urma lecturii acestei atît de instructive și incitante lucrări datorată unui cercetător erudit, intrat de mult ca atare în conștiința istoriografiei românești din ultimii 20 de ani.

Ion I. Solcanu

IOAN AUREL POP, *Cu privire la domnia lui Ștefan Lăcustă*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca", XXVII, 1985—1986, p. 79—98.

Aderînd la ideea, exprimată în anii din urmă, că domnia lui Ștefan vodă Lăcustă (1538—1540) nu a constituit o ruptură, elementele de continuitate prevalînd în chip neîndoielnic, autorul reia analiza izvoarelor pentru a pune și mai mult în lumină tocmai aceste elemente. Concluziile sale se întemeiază pe interpretarea corectă, în context, a știrilor furnizate de diversele izvoare, între care cele „de sursă boierască ostilă" au contribuit la întunecarea imaginii acestui domnitor și la formularea unor judecăți nedrepte. Cercetarea întreprinsă de Ioan Aurel Pop constituie o contribuție nu numai la cunoașterea intervalului pe care îl acoperе domnia lui Ștefan Lăcustă, dar și a domniilor lui Petru vodă Rareș — între care aceasta se plasează — și, mai departe, la dezbaterea privind pasionanta chestiune a limitelor „dominației otomane". Repet și aici — sperînd să pot reveni într-un articol deosebit — că anului 1538 nu i se pot atribui „calitățile" care să facă din el o răscruce, un *tournant* în relațiile româno-otomane. *Borna* pe care o reprezintă schimbarea de domnie în Moldova acelei toamne a anului 1538 e neînsemnată față de *schimbarea de regim din Transilvania anului 1541*, în urma instaurării pașalîcului la Buda. *Aceasta este direcția din care ar trebui reluată cercetarea.*

Ștefan S. Gorovei

ADRIAN ANDREI RUSU, *Mănăstirea Cerna*, în *„Anuarul Institutului de* Istorie și Arheologie Cluj-Napoca", XXVII, 1985—1986, p. 323—347.

Istoria unei mănăstiri românești se reface din cîteva mărturii documentare, risipite și aparent incoerente, corelate cu rezultatele cercetărilor arheologice. Ctitorită probabil pe la mijlocul veacului XVI sau spre cumpăna dintre ultimele sferturi ale aceluiași veac pe domeniul Mușinești1or (Mănjinești1or), mănăstirea Cerna a avut o viață scurtă — un secol numai. Vaste încrengături genealogice unesc cnezimea românească din această parte a Țării Hațegului cu aceea din Banat, ajungînd și la nobili unguri, și la boieri și domni munteni : de istoria Cernei se leagă — arată autorul — atît numele domniței Zamfira, fiica lui Moise vodă cît și cel al lui Mihai Viteazul, întrucît domeniul cu mănăstirea au intrat în stăpînirea lui Fabio Genga, soțul Velicăi ; în acest context, unul din egumenii de la Cerna, Ioan, a ajuns episcop al Vadului (mort în 1605) ; dar și el fusese precedat de un Spiridon, ajuns, la 1576, mitropolit al Ardealului. În 1588 și 1592, mănăstirea Cerna a primit danii de la Mihnea vodă Turcitul și, respectiv, Radu Buzescu. O însemnare pe o carte, semnalată în 1939 de profesorul Emil Turdeanu, sugerează și înzestrarea cu cărți a lăcașului de pe cursul superior al Cernei. Intensa viață românească pe care o dezvăluie această cercetare arată cît mai este încă de lucrat, pe segmente mici de timp și spațiu ; rezultatele de la capătul acestei munci o justifică, însă, constituind și cea mai bună răsplată.

Ștefan S. Gorovei

ANDREI PIPPIDI, *Mihai Viteazul în arta epocii sale / Michael der Tapfere in der Kunst seiner Zeit*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1987, 154 p. + 41 ilustr. alb-negru.

Cartea ilustrează „soarta faimei" lui Mihai Viteazul în alt domeniu decît acela al gîndirii politice. Frescele tablourilor votive din vechile ctitorii, stampe, tablouri care au păstrat chipul marelui domn formează dosarul pe care Andrei Pippidi l-a alcătuit cu migală, înțelegere și competență. Se stabilește o clasificare a portretelor lui Mihai, frumoasa stampă a lui Aegidius Sadeler avînd cea mai bogată „descendență". Dar interesul nedisimilat al autorului se îndreaptă spre marile pînze ieșite din atelierele pictorilor din familia flamanzilor Francken (care pare să constituie corespondentul familiei Bach în pictură !) și cu deosebire spre opera lui Frans Franken II, pentru a cărei cunoaștere a adus și alte contribuții (cf. „Revue Roumaine d'Histoire de l'Art", seria *Beaux-arts*, XXII, 1985). Constatînd existența a peste 30 de portrete (unele dispărute), autorul subliniază „ecoul internațional al dramaticei domnii a lui Mihai Viteazul", prelungit pînă tîrziu „în arta europeană, care niciodată nu a relevat cu atîta stăruință un model pe care românii să-l poată revendica drept al lor".

Ștefan C. Gorovei

EUGENIA GRECEANU, *Ansamblul urban medieval Pitești*, București, Muzeul Național de Istorie, 1982, 164 p. + 62 fig.

Sub patronajul Muzeului național de istorie și multiplicată la rotaprint a apărut, sub titlul de mai sus, lucrarea care înmănunchează rezultatele cercetărilor de vreme mai îndelungată ale arhitectei Eugenia Greceanu. În paginile acestei publicații, din 1983, prezentam o contribuție similară a autoarei, dar pentru orașul medieval Botoșani.

Deși limitată la un sector al așezării Pitești, cercetarea întreprinsă a fost legitimată de mai mulți factori între care bogăția vestigiilor de arhitectură din epocile medievală și modernă și rapida, iar pe alocuri nejustificata sistematizare constituie cei dintîi și mai importanți. În fapt, ca și în cazul lucrării despre orașul Botoșani, Eugenia Greceanu și instituția care i-a acordat girul demersurilor sale științifice au urmărit să atragă atenția organelor de decizie asupra

fondului arhitectural de valoare istorică din orașele noastre, aflate în plin proces de reconstrucție, în vederea protejării acestuia și „integrării lui organice în structura orașului contemporan prin prevederea în proiectele de sistematizare a unor măsuri cu grad foarte ridicat de complexitate și dificultate" (p. 17). Pe bună dreptate se arată că aprecierea după care multe din ansamblurile arhitecturale urbane moștenite ar fi o creație relativ recentă a generat atitudini dăunătoare conservării patrimoniului istoric și cultural.

De-a lungul celor trei capitole — *Istoricul orașului medieval Pitești* (p. 23—54), *Etapele de evoluție ale ansamblului urban Pitești* (p. 55—120), *Valorile istorice, urbanistice și arhitecturale ale vechiului oraș Pitești* (p. 121—157) — autoarea, întemeiată pe cercetarea documentelor edite și inedite, a reprezentărilor cartografice, dar și pe monumentele în cauză reconstituie structura urbană și etapele evolutive ale orașului Pitești pînă în pragul celui de-al doilea război mondial. Chiar în momentul cercetărilor de teren multe din clădirile vechi, componente ale acestui ansamblu urbanistic erau deja dispărute, ceea ce sporește și mai mult valoarea acestei lucrări.

Rezumatul în limba franceză de la p. 159—162 face accesibilă volumul unui cerc sporit de specialiști de peste hotare.

Ion I. Solcanu

ȘTEFAN CIUBOTARU, *Pagini din istoria învățămîntului botoșănean 1759—1948*, București, Ed. „Litera", 1987, 195 p. + indice.

Un harnic învățător botoșănean — autorul unor monografii sătești, fondatorul unei apreciate Colecții muzeale în comuna natală, „prezent, constant, cu note, studii, articole în presa locală și centrală" (din *Prefața* semnată de M. Matei) — Ștefan Ciubotaru și-a însumat rezultatele muncii de cercetare a trecutului și evoluției domeniului în care a profesat îndelung în aceste *Pagini...* — sinteză-bilanț ce dpășește realizările anterioare ale cercetătorilor locali în domeniu. Succinta retrospectivă — delimitată de anul emiterii hrisovului lui Ion Calimah (1759) și cel al reformei din 1948 — are ca obiect înfățișarea evoluției învățămîntului (dinamica înființării școlilor, de fapt) în cele două foste județe Botoșani și Dorohoi, comasatei astăzi, în cea mai mare parte, în actualul județ Botoșani.

În această perspectivă, autorul se ambiționează să fixeze, cronologic, datele mai importante legate de întemeierea, organizarea și evoluția diferitelor tipuri de școli care au funcționat în cele două județe (domnești, particulare, publice, normale, comerciale, de muzică, de meserii, de agricultură și gospodărire rurală, teologie etc.), a anexelor și instituțiilor conexe (colonii școlare, cantine, externate și internate școlare, loturi experimentale, muzee școlare, biblioteci etc.). Cap. II este dedicat succintei și interesantei retrospective a activității extrașcolare a cadrelor didactice și elevilor (în cercuri culturale, organizații profesionale, editarea literaturii didactice, culegerea și cercetarea folclorului), în timp ce al treilea — și ultimul — este un frumos omagiu, sub forma rememorării prezenței cadrelor didactice și elevilor din cele două județe în marile evenimente ale epocii. Nu lipsesc pagini despre pregătirea învățătorilor, despre baza materială și localurile de școală etc. Sugestive tabele și grafice ilustrează — din loc în loc — dinamica dezvoltării respectivelor compartimente legate de funcționarea sistemului școlar al epocii.

Lucrarea lui St. Ciubotaru, este, de fapt, o cronică — nu completă, dar ilustrativă — a vieții școlare botoșănene și dorohoiene, cu începuturi, probate cert, mult anterioare anului 1759 și de o amploare mai extinsă, prefigurată chiar de conținutul cărții de față. Apelul frecvent la sursele de arhivă dă temeinicie informațiilor și datelor înseriate în această cronică, care devine, astfel, o contribuție de neocolit în scrierea istoriei școlii din acest colț de țară. Extinderea excursului bibliografic (lista selectivă, finală — 18 titluri — fiind „excesiv" de selectivă față de bogăția literaturii speciale existente!) și documentar, care să ofere și date despre laturile mai puțin prezente în *Paginile...* de față (didactică, concepții și idei pedagogice, metode, politică școlară etc.) ar fi potențat valoarea de con-

tribuție la o istorie a învățămîntului din Țara de Sus a Moldovei, a învățămîntului românesc, în general.

Nu puțin important este și faptul că, prin osîrdia pilduitoare a harnicului învățător botoșănean, înnemurită prin litera tipărită în cartea de față, uitarea și tăcerea nu se vor așterne peste numele și activitatea a numeroși învățători, a altor oameni ai școlii, care au făcut operă de pionerat în răspîndirea științei de carte în rîndurile celei mai numeroase clase a națiunii noastre.

Istoriografia domeniului cîștigă, fără îndoială, iar cunoștințele noastre despre trecutul școlii din această parte a țării se îmbogățesc netăgăduit, prin apariția cărții lui Ștefan Ciubotaru, urmare nu numai a unui efort de cercetare migăloasă exemplar, dar, desigur, și material.

Gabriel Bădărău

VIOREL ROMAN, *Rumänien im Spannungsfeld der Grossmächte 1774—1878. Die Donaufürstentümer vom osmanischen Vasallentum zur europäischen Peripherie*, Offenbach, Falk Verlag, 1987, 192 p.

Doctor al universității din Bremen, cu studii începute în România, continuate la Bremen și Frankfurt a/M, de repetate ori vizitînd patria de origine pentru documentare în specialitate și perfecționarea cunoștințelor, istoricul Viorel Roman ne oferă o carte densă, incitantă sub raport ideatic și metodologic, de o netăgăduită utilitate și profit științific, în general, dar care, în particular, își apropie virtuțile unui prețios îndreptar destinat celor ce se află la „periferia" (vocabula îi aparține) deslușirii corecte a istoriei economico-politice românești în epoca modernă cu toate implicațiile sale internaționale. Titlul volumului ne previne asupra complexității tematicii, care cuprinde o „perioadă de trecere", ceea ce înseamnă că totul tinde spre schimbare, că nimic nu e stabil și că, în cazul nostru, pilonii și contururile edificiului prind viață durabilă și ireversibilă către finele acestui interstițiu istoric. Lectura studiului pe care-l prezentăm în rîndurile de față ne-a sugerat oportunitatea a două precizări care, deocamdată, nu trec dincolo de titlu. Ce-i drept, denumirea *Donaufürstentümer* a fost frecvent uzitată (și nu numai în țările de limbă germană ; spre pildă : *Dunaiskie Kneajestv, Principautés Danubiénnes* etc.). Uzul, explicabil inițial prin ignorarea realităților etnice și, apoi, naționale a devenit ulterior abuz al cărui resort are un impuls politic : țările române (ori numai Principatele...) se înfățișau ca întrupare etnică, geografică etc. într-o extensiune cel puțin incomodantă pentru cei ce stăpîneau provinciile românești. Nu este, credem, necesar să înșiruim aici actele diplomatice care cuprind sub formula *Principatele dunărene* și Serbia, alături de Moldova și Muntenia. Așadar, derivatul *Principatele dunărene* este inadecvat astăzi în cazul nostru. E posibil ca dr. Viorel Roman să nu fie de acord cu precizările de mai sus, chiar dacă ele sînt numai aparent insignifiante. Oricum, fiind vorba de o observație personală, a noastră, ea nu i se poate atașa lui ca repros. În sfîrșit, zăbovind asupra titlului, ultima precizare : România ca periferie a Europei nu are în concepția lui Viorel Roman o semnificație peiorativă ; ea se se rezumă în termeni convingători la relația de *subordonare economică*, față de care, după cîte știm, nici un cercetător științific serios n-a avansat nici măcar rezerve.

Cartea este alcătuită dintr-o introducere, trei capitole cu 15 paragrafe și anexe foarte prețioase, îndeosebi pentru străini (o listă a izvoarelor și literaturii, o bibliografie ordonată cronologic cuprinzînd anii de apariție 1774 — 1881, un tabel cronologic al principalelor evenimente istorice între 1774 și 1878, un glosar, un tabel al valorilor monetare și al unităților de măsură și greutate, un indice al statisticelor folosite în lucrare, o listă a domnitorilor). Impresionează capacitatea autorului de a selecta, stăpîni și utiliza un vast material informativ. Din punct de vedere metodologic, monografia este, spune autorul, o cercetare a „chestiunii române" privită, în primul rînd, sub prisma relațiilor economice internaționale, Principatele Române înfățișîndu-i-se ca un model al transformării unei țări agrare sub multipla presiune a cursului industrializării în lumea occidentală și a mișcării naționale, un model și pentru actuala problematică a dez-

voltării în lumea a treia (p. VII). Autorul definește corect și pătrunzător locul țărilor române în desfășurarea „chestiunii orientale", evoluția „chestiunii române" sub aspectul mișcării de eliberare națională a cărei a „doua coloană" se afla în Austria, adică în provinciile românești de sub stăpînirea habsburgică, ciocnirea de interese între marile Puteri etc. El subliniază continuitatea poporului nostru (maghiarii vin peste români și nu invers), schițează veridic statutul juridico-politic al românilor intra și extra carpatici. Neîmpărtășind opinia noastră (vezi L. Boicu, *Geneza „chestiunii române" ca problemă internațională*, Iași, 1975), Viorel Roman crede că o problemă românească a apărut odată cu nașterea poporului român, dar îi surprinde corect esența, care nu consta pentru români în căutarea unui spațiu de viață, ci în dreptul salvgardării latinității estice (p. XI), a propriei lor individualități. Autorul își însușește afirmația lui A. Wirth *(Der Balkan, seine Länder und Völker in Geschichte, Kultur, Politic, Volkswirtschaft und Weltwerkehr*, Berlin, 1916, p. 226): „românii sînt cea mai neclintită rasă de pe pămînt" dacă se iau în considerare secolele de primejdii pe care le-au înfruntat. Particularitatea „problemei românești", notează Viorel Roman, stă atît în trăsăturile național-geopolitice, cît și în modalitatea specifică de apărare care le-a asigurat supraviețuirea țării în toate timpurile (p. XIII). Autorul prezintă judicios și pertinent dezvoltarea societății românești sub toate aspectele în corelație cu raporturile internaționale în trei faze: 1774—1829, 1829—1856, 1856—1879, consacrînd paragrafe speciale unor domenii sau momente (1859) de interes major. Semnificative sînt titlurile acelor faze: sfîrșitul monopolului turco-fanariot asupra comerțului exterior (1774—1829), trecerea Principatelor de la sistemul periferic oriental la cel occidental (1829—1856), unirea Principatelor marcînd intrarea lor în sfera de influență occidentală. Autorul conturează locul și rolul românilor între Orient și Occident, treptata desprindere de Orient etc. El încheie cartea cu paragraful intitulat *România ca periferie economică a Europei de Vest 1856—1878* (p. 135—151), motivîndu-și formula cu probe documentare statistice. Concluziile sale: sistematica includere a României în economia mondială a dus la monocultura cerealelor, datorii de stat și o nouă dependență a relațiilor economice românești, dar acum față de Occident; pe de altă parte, exportul românesc a fost și un instrument al dobîndirii independenței politice: România devine o sursă a acumulării de capital pentru străinătate.

Avem în fața noastră o carte care se recomandă de la sine.

L. Boicu

HARALD HEPPNER, *Die habsburgisch-moldauischen Wirtschaftsbeziehungen um 1800*, în *Festschrift Othmar Pikl zum 60. Geburtstag*, Graz-Wien, Leykam Verlag, 1987, p. 229—236.

Cunoscut, deja, la noi, ca autor al unei lucrări despre istoria raporturilor româno-habsburgice *(Österreich und die Donaufürstentümer 1774—1812*, Graz, 1984), Harald Heppner își începe contribuția de față, din respectivul volum colectiv, de la aprecierea că „istoria relațiilor economice dintre Europa centrală și «Orient» nu a fost, încă, cercetată cu rigoare" — autorul înțelegînd, aici, prin „Orient" (așa cum precizează, de altfel, în notă) teritoriile sud-est europene, aflate sub dominația otomană, în secolele XVIII—XIX.

Afirmînd că posibilitățile de documentare pentru o investigație cu acest obiect sînt „deplorabile", autorul face, totuși, constatarea — ce o va folosi ca ipoteză de lucru — că „pe la mijlocul secolului XIX, Austria a avut un rol economic dominant în cele două Principate dunărene (sic!) [...]".

Ceea ce este întrutotul adevărat. De aici, preocuparea firească a autorului de a lămuri succint, în acest articol, două chestiuni: care a fost dinamica contactelor economice, în epocă, înainte de asigurarea, de către Austria, a amintitului ascendent în schimburile comerciale ale Moldovei și, corelativ, cauzele acestei dezvoltări unilaterale a raporturilor economice.

Precizările, afirmațiile și concluziile autorului sînt întemeiate pe informații provenite din surse documentare diplomatice (edite, publicate în colecția Hurmuzaki, și inedite, din Wiener Haus-, Hof-, und Staatsarchiv Staatkanzlei, Moldau-

Walachei), în primul rînd din rapoartele agenților consulari imperiali din Principate și corespondența dintre aceștia și Cancelaria vieneză.

Creșterea — sinuoasă dar continuă — a exportului de materii prime din Moldova în statele imperiale (în jurul anului 1800, exportul de vite părea să ducă la o criză pe piața comercială) și a importului de produse manufacturate austriece era grevată — pe lîngă nivelul diferit de dezvoltare al economiilor „partenere" — de evoluțiile politice și campaniile militare din zonă, de jocul prețurilor de pe piață, de creșterea dobînzilor la capitalurile împrumutate, de ansamblul raporturilor comerciale habsburgo-otomane. Prof. Harald Heppner reușește să reconstituie, în manieră convingătoare, cîteva pagini dense din derularea respectivelor schimburi comerciale, într-un articol de netăgăduit interes pentru cercetătorul român.

Gabriel Bădărău

COSTIN MURGESCU, *Mersul ideilor economice la români. Epoca modernă*, I, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1987, 498 p.

În raport de alte lucrări ale gîndirii economice apărute pînă acum, primul volum al cărții lui Costin Murgescu are o notă distinctă, constituindu-se nici mai mult, nici mai puțin decît „într-o secțiune pe verticală" în gîndirea economică, într-o „biografie a ideilor forță din gîndirea economică românească și a principalelor etape din evoluția lor în cursul unui secol de istorie modernă", autorii prezentînd interes numai în măsura în care au determinat etape noi, superioare în progresul unei anumite idei.

Opțiunea pentru o asemenea modalitate de concepere și de tratare are, fără îndoială, caracter de prioritate, purtînd în sine și un germene de model, îndeosebi în urmărirea procesului de metamorfozare a ideilor în practica economică.

Criteriul tematic are valoare decisivă în structurarea lucrării, ajutîndu-l pe autor la stabilirea unei evoluții a structurilor economico-sociale spre o civilizație de tip industrial, subordonată ideii mărturisită de numeroși teoreticieni de a ne sincroniza cu ritmurile și cu intensitatea producției, circulației, desfacerii și consumului occidental.

Din această grijă s-a născut și preocuparea autorului de a introduce, pentru prima dată, în circuitul cititorilor modernismului nume de regulă omise sau minimalizate de alți cercetători ai fenomenului gîndirii economice, restituind astfel istoriografiei atributele lor.

Costin Murgescu și-a ridicat construcția științifică pe contribuții de cea mai nouă provenință, faptul permițîndu-i o schimbare radicală în optica și în componentele gîndirii economice românești, chiar în modul de raportare a tematicii la cerințele unei societăți ce dorea „să ardă etapele" pentru a-și grăbi cadența și a se alinia cu civilizațiile industriale. Așadar, un act editorial cu valoare de durată în peisajul științific românesc, o carte pe cît de documentată, pe atît de incitantă, care se impune cu statut de model în alcătuirea de sinteze.

E de presupus că la finele celui de al doilea volum, consacrat gîndirii economice în domeniul agrar și în problema țărănească, mersului gîndirii economice românești în sfera relațiilor internaționale și demersului clasei muncitoare, autorul va include și un substanțial rezumat într-o limbă de circulație universală, pentru a face cunoscute punctele noastre de vedere și în alte spații.

I. Saizu

ANASTASIE IORDACHE, APOSTOL STAN, *Apărarea autonomiei Principatelor Române, 1821—1859*, Ed. Academiei, R.S.R., București, 1987, 209 p. + rezumat în l. engleză, indice.

Situată sub semnul a trei revoluții (1821, 1848 și 1859) — modalități specifice de afirmare, etape esențiale în evoluția societății românești — perioada din istoria modernă care face obiectul analizei întreprinsă de cei doi cunoscuți istorici, este, poate, una dintre cele mai importante ale istoriei noastre sub raportul împlinirilor. Pe parcursul ei, se desăvîrșește procesul de constituire al

națiunii române, de omogenizare a acesteia, prin revoluția de la 1821 este înlăturat regimul fanariot, restaurîndu-se *statul românesc*, revoluția din 1848 desăvîrșește programul de modernizare al societății, dezvoltarea economică, socială și spirituală orientează ireversibil societatea românească spre nou, spre modern, cultura națională devine o realitate în toate articulațiile sale, *integrarea* economică, politică și spirituală în Europa timpului se desăvîrșește, modernizarea, unitatea și independența — legate organic de cerințele complexe ale progresului —, devin atribute esențiale ale vieții, impuse de nevoia existenței înseși ; ele sînt înțelese și justificate în sensul lor nou, conferit de secolele care au stat sub semnul Luminilor și al naționalității.

Epoca ce se deschide cu revoluția din 1821 înlătură vălul care ascundea adîncurile lumii românești ; aduce poporul pe scena istoriei, cu vitalitatea, energia dar și cu creativitatea sa, îngăduie organizarea și desfășurarea unei lupte politice sui generis ș.a.

A cerceta lupta pentru apărarea autonomiei în această epocă înseamnă a o situa și a o analiza în cuprinsul acestei vieți dinamice, de adîncă și complexă frămîntare, aflată sub incidența unor realități internaționale complicate, înseamnă, a-i urmări desfășurarea, rezultatele și eficiența în strînsa interdependență în care se desfășoară fenomenele comprimate pe un spațiu restrîns de loc și de timp.

Autorii nu și-au propus să situeze lupta pentru redobîndirea autonomiei în acest context, au plasat evoluția, simplificînd-o (făcînd-o, astfel, mai accesibilă) într-o altă perspectivă, limitînd-o la aspectul și la implicațiile sale politice în cuprinsul desfășurării relațiilor internaționale. Cu alte cuvinte, au încercat să schițeze cadrul în care au evoluat (cu limitele și împlinirile lor) procesele și fenomenele istorice pe care le-am enunțat mai sus.

Autonomia — în înțelesul românesc, al definirii relațiilor cu Poarta, aceasta se confundă cu independența — reprezenta condiția sine qua non a progresului. Recunoscută de jure și inclusă în tratatele Rusiei cu Turcia, consacrată (deplin, am spune) prin tratatul de la Adrianopol, autonomia celor două Principate a fost mereu încălcată și nesocotită, ori de cîte ori interesele marilor puteri din zonă o solicitau. Efortul românesc era îndreptat, așadar, spre *recunoașterea* unui drept existent. Revoluțiile din 1821 și 1848 au afirmat puternic acest *drept*.

Cu meticulozitate și profesionalism, folosind materialul accesibil (corespondența consulară franceză și *documentele* anului 1848, de pildă, au fost cu atenție consultate), cercetarea celor doi istorici probează că acest material, grupat, ordonat și comentat, lărgește perspectiva, ușurînd informarea și cunoașterea.

Cîteva aprecieri cu privire la valoarea informațiilor ar fi fost necesare, poate, după cum utilă ar fi fost precizarea în note a paternității unora din observațiile care reproduc părerile consulilor străini, spre exemplu. Rapoartele diplomatice, importante, oferindu-ne o *altă imagine* asupra lumii românești și a realităților sale, sînt, totuși, subiective, incomplete, uneori. Astfel, pentru a ne opri doar asupra unui singur fapt, autorii constată că puterea protectoare, deși ar fi putut întrona un regim bazat pe respectul legalității și excluderea venalității, „cultiva opoziția unor grupări boierești față de puterea executivă spre a crea o stare de nesiguranță sau chiar de anarhie, în scopul unei intervenții directe în opera de guvernare". Observația, însușită, în lipsa altor precizări, poate fi considerată valabilă pentru întreaga perioadă regulamentară. În realitate, ea figurează într-un raport al lui Cochelet, din 20 octombrie 1835, și se referă la opoziția boierilor moldoveni (Hurmuzaki, *Documente*, XVII, p. 529). Aprecierea diplomatului francez este exagerată. Nu mai era necesar ca Rusia să *cultive* „opoziția parlamentară". În maniera în care au fost repartizate puterile în stat, prin intermediul Regulamentului ea și-a asumat rolul de arbitru între puterea legiuitoare și cea executivă, izbutind, în felul acesta, să-și mențină influența politică și controlul. Saint-Marc Girardin, de pildă, aprecia mai exact lucrurile atunci cînd observa că, în eventualitatea în care s-a intenționat să se realizeze o constituție inaplicabilă, s-a reușit deplin ; „stau față în față, notează el, două puteri tot atît de mari, una ca și cealaltă, fără a le defini și mărgini : un dictator suveran și o adunare ; un suveran absolut și o republică". (Cf. *Souvenirs de voyage et d:études*, Paris, Amyot, 1852, p. 304. Afirmația este reținută și de

K. Marx — *Insemnări despre români*, p. 119,. Apud, *Istoria dreptului românesc*, II_1, București, 1984, p. 53).

Atitudinea consulilor și eficiența sprijinului lor pot fi verificate numai prin raportarea constantă la implicațiile contextului internațional asupra realităților românești. Surprinde faptul că nu sînt menționate lucrări anterioare care au abordat problematica acestei perioade (notăm, printre acestea, R. R. N. Florescu, *The Struggle against Russia in the Romanian Principalities 1821—1854, Acta Historica*, t. II„ München, 1962 și *România în relațiile internaționale*, Iași, 1980).

Izolarea evenimentelor anului 1821 și a revoluției românești de Eteria grecească nu ajută la lămurirea faptelor. De asemenea, este derutantă aprecierea mișcării politice din 1821—1822 drept „mișcare boierească" pentru reforme (p. 21) sau „acțiune boierească pentru restaurarea deplinei autonomii" (p. 23—24). Confuzia întreținută între apartenența de clasă a boierilor și calitatea lor de reprezentanți ai intereselor politice naționale nu este în avantajul înțelegerii problematicii în discuție.

O carte utilă prin materialul ce-l grupează și comentează, reprezentînd un bun instrument de lucru.

Gh. Platon

TIMOTEI CIPARIU, *Opere*, vol. I. Ediție îngrijită de CARMEN-GABRIELA PAMFIL. Introducere de GAVRIL ISTRATE, București, Ed. Academiei R.S.R., 1987, LVII + 475 p.

Viața social-politică și literară a românilor transilvăneni la mijlocul secolului XIX este dominată de figuri de cărturari între care Timotei Cipariu se înscrie la loc de frunte, ca unul din cei mai erudiți învățați români. Epoca pe care o ilustrează Timotei Cipariu prin activitatea sa corespunde în întregime personalității sale enciclopedice, de vast orizont științific.

Preocuparea științifică permanentă a lui Timotei Cipariu a fost studiul limbii române, ca mijloc pentru apărarea drepturilor naționale ale poporului român, pornind de la principiul legăturii strînse dintre istoria și limba poporului, el fiind cel dintîi care a publicat documente și monumente vechi de limbă românească. Cipariu se dovedește un admirabil cunoscător al literaturii vechi românești și un înzestrat comentator al ei, așa cum de altfel probează și textele publicate de ilustrul filolog.

Prin complexitatea preocupărilor lingvistice, ca și prin metoda riguroasă folosită în cercetarea limbii române, Timotei Cipariu este un deschizător de drumuri în istoria lingvisticii românești. Cărturarul ardelean se remarcă prin opera sa lingvistică fundamentală, atît prin dezbateri teoretice în consonanță cu problematica timpului, cît și prin analiza concretă a faptelor de limbă. Cu el, lingvistica românească are prima personalitate de nivel european. „Savantul graiului românesc" își merita demult editarea operei lingvistice în integralitate. La o sută de ani de la moartea eruditului cărturar ardelean, apare primul volum, dintr-o ediție așteptată cu mult interes în spațiul culturii românești, datorat cercetătoarei Carmen-Gabriela Pamfil.

Cartea, a cărei apariție o semnalăm, depășește valoarea unei realizări în literatura de specialitate : ea se impune cu pregnanță în istoria lingvisticii, cu menirea de a restitui cercetării științifice un element esențial, documente filologice.

Rodul unei munci pline de dificultatea specifică publicării unor texte lingvistice vechi, volumul este un exemplu de metodă și rigoare științifică, probînd temeinicele cunoștințe ale editoarei în acest domeniu.

Volumul se deschide cu un studiu, *Timotei Cipariu în conștiința urmașilor*, semnat de prof. univ. Gavril Istrate, care fixează locul lui Cipariu în contextul social cultural al secolului trecut și subliniază argumentat contribuția sa la dezvoltarea lingvisticii românești.

După cum se precizează în *Notă asupra ediției*, lucrarea este concepută în trei volume și va cuprinde cărțile, studiile și articolele cu conținut lingvistic și filologic ale lui Timotei Cipariu, avîndu-se în vedere criteriul tematic. Ordonarea în cadrul fiecărui volum va urma criteriul cronologic.

Volumul I cuprinde, *Principie de limbă și de scriptură*, lucrare tipărită parțial în *Organul luminarei* (1847—1848), prima publicație scrisă cu alfabet latin. Această lucrare este reeditată în întregime în 1866. La aceasta se adaugă prima gramatică istorică românească publicată la Blaj în 1854, *Elemente de limba română după dialecte și monumente vechi*. Și ultima lucrare, *Crestomație* sau *Analecte literare din cărțile mai vechi și nouă românești, tipărite și manuscrise, începînd de la secolul XVI pînă la al XIX, cu Notiță literară*, Blaj, 1858. Această lucrare a mai fost reeditată tot la Blaj, în 1916. Volumul mai conține *facsimile* p. 40—412, *Note și traduceri*, p. 413—432, Sigle, Abrevieri. Lucrarea este completată de indici de: cuvinte, forme și elemente derivative și indice de autori, care încheie în modul cel mai util acest volum de aleasă ținută științifică.

Lucrările lingvistice ale lui Timotei Cipariu pun multe probleme de interpretare care, în editarea lor, au presupus o muncă anevoioasă, o întreprindere temerară, pe care Carmen-Gabriela Pamfil cu competență și talent o realizează exemplar. Nu e vorba numai de impecabila acribie filologică, dar și de pasiunea cu care editoarea transpune un aparat critic masiv, în redactarea căruia s-a dovedit o expertă încă de la editarea operei filologice a lui Ah. Philippide.

Opera lingvistică a lui Timotei Cipariu a fost pusă în slujba unificării și cultivării limbii române, iar acestea, la rîndul lor, în slujba apărării drepturilor națiunii române și făuririi statului național unitar. De aceea, reeditarea lucrărilor sale lingvistice reprezintă un act de cultură, iar munca editoarei, care presupune erudiție și dăruire, nu poate fi elogiată cu recunoștință, îndeajuns.

Este o ediție de prestigiu, care recomandă cu autoritate imaginea unui cărturar român de o frapantă vocație enciclopedică.

Este motivat interesul specialiștilor de a avea pe masa de lucru celelalte două volume programate să apară. Așa cum sîntem avertizați, acestea vor cuprinde (volumul II) și lucrările propriu-zis gramaticale ale lui Cipariu, articole publicate în periodice, lucrări lingvistice și filologice inedite, rămase în manuscris (volumul III).

Răspunzînd exigențelor unei atari editări, lucrarea se înscrie ca o contribuție fundamentală la ilustrarea unor însemnate aspecte ale istoriei lingvistice românești. Prin valoarea în sine și prin consecințe, opera sa lingvistică îl situează pe Timotei Cipariu printre cei mai mari lingviști români.

Cornelia Mâță

MARCEL ȘTIRBAN, *Din istoria României, 1918—1921. Probleme ale vieții politice, economice și sociale*, Cluj-Napoca, Ed. „Dacia", 1987, 329 p.

Lucrarea este consacrată unei perioade care s-a bucurat de o atenție specială din partea istoriografiei noastre contemporane. Autorul, ținînd cont de această realitate, nu și-a propus să reia în dezbatere întreaga problematică a epocii respective, ci numai acele aspecte mai puțin aprofundate asupra cărora a considerat că pot fi aduse contribuții noi. De altfel, titlul lucrării sugerează pe deplin o asemenea idee. Procedînd așa, Marcel Știrban ne oferă o lucrare a cărei valoare nu poate fi contestată.

Cu toate că volumul nu are un caracter monografic, din cuprinsul lui nu este omisă însă niciuna din problemele majore ale perioadei. Autorul — sîntem nevoiți să repetăm — a insistat asupra acelor aspecte de istorie politică, economică și socială care au fost mai puțin sau chiar deloc studiate. Și, credem noi, nu a greșit cînd s-a decis pentru o asemenea soluție. Din acest punct de vedere, capitolele *Probleme socio-economice în dezbaterile parlamentare și ale opiniei publice* și *Problema arendărilor obligatorii și a arendărilor forțate* reprezintă partea cea mai interesantă și, în mare proporție, inedită a lucrării. Afirmînd aceasta, nu vrem să negăm valoarea primelor două capitole *(Formarea statului național unitar român și semnificația sa pentru istoria contemporană a României* și *Trăsăturile vieții politice (1919—1937)*. Nici aici contribuția lui Marcel Știrban nu poate fi neglijată, chiar dacă el reia în dezbatere aspecte ale unor probleme fundamentale despre care s-a scris atît de mult. Revenind asupra lor, autorul s-a oprit cu migală, reușind să ne ofere o serie de detalii interesante ale vieții politice a României postbelice.

Considerațiile de ordin general privitoare la viața parlamentară din perioada 1919—1937, la rolul partidelor în timpul guvernării și în anii opoziției și la trăsăturile vieții parlamentare din România dau un caracter unitar tabloului în care sînt stabilite caracteristicile vieții politice ale țării. El își are suportul, în principal, în analiza unor date statistice, dar autorul nu a neglijat nici activitatea teoretică și practică a partidelor, care le-a asigurat preluarea puterii sau care a determinat căderea lor, nici programele și gradul în care acestea corespundeau nevoilor reale ale țării și intereselor imediate sau de perspectivă ale electoratului, puterea economică a membrilor grupărilor politice și, în fine, nici evoluția raporturilor de forțe dintre partide în diferite etape cu semnificații aparte în istoria României interbelice. Sînt interesante, apoi, observațiile privitoare la condițiile generale care au dus la consolidarea poziției interne a unor partide sau la dezmembrarea ori la lichidarea altora. Aici, credem, s-ar fi putut da o mai amplă explicație cauzelor care au determinat dispariția grupărilor conservatoare. Henry L. Roberts aprecia, în 1951, că în România s-a acordat, poate, prea mare importanță procesului de dispariție a partidelor conservatoare ca efect al exproprierii și al extinderii dreptului de vot, cînd o însemnătate cel puțin egală putea fi atribuită slăbiciunilor interne ale partidului, care au dus la scindarea lui, consecințelor atitudinii germanofile a multor conservatori din anii războiului și doctrinei partidului care avea, de fapt, foarte puțin de oferit sub forma unor promisiuni atractive [1].

Dispariția partidelor conservatoare a avut ca efect orientarea celor mai mulți membri spre alte grupări politice, mai cu seamă spre cele constituite imediat după război. Se știe că unii dintre foștii fruntași ai partidului, precum Const. Argetoianu și Const. Garoflid — ca să dăm numai două nume de persoane mai importante care s-au manifestat ca politicieni extrem de activi în întreaga perioadă interbelică — și-au păstrat nealterate convingerile conservatoare, în ciuda faptului că au navigat prin diverse grupări politice. Ar fi fost interesant dacă autorul evidenția măsura în care aceștia au reușit să influențeze fie doctrina, fie programul partidelor în care au activat după război printr-o infuzie cu idei conservatoare sau, cel puțin, printr-o diluție a ideologiei originale a noului partid. Un asemenea punct de vedere este întîlnit în unele lucrări ale istoricilor occidentali, pe cînd istoriografia noastră, care dispune de mult mai numeroase surse documentare, omite, în mare măsură, să îl ia în dezbatere. Robert Lee Wolff, după ce menționează că Partidul Național Român din Transilvania absorbise, înainte de unirea cu Partidul Țărănesc, o aripă a vechiului Partid Conservator, care reprezenta pe moșieri, nota că, după fuziunea din 1926, unii fruntași țărăniști erau deranjați de opiniile conservatoare ale transilvănenilor și că, datorită acestui fapt, ideologia țărănistă de tip Mihalache a devenit, cu timpul, mai moderată, întregul partid pierzîndu-și focul său și caracterul țărănesc pe care îl avusese [2]. Elucidarea unei asemenea chestiuni la scara întregii vieți politice ar fi asigurat posibilitatea unei mai depline înțelegeri a evoluției de ansamblu a unora dintre partidele analizate de autor, de altfel, cu multă obiectivitate.

În ultimele două capitole ale lucrării sînt tratate atît chestiuni de politică economică generală, cît și unele cu caracter regional, privitoare, în special, la Transilvania. Rațiunea care l-a îndemnat la aceasta este explicată de Marcel Știrban în Introducere (p. 31). S-ar părea, la prima vedere, că o problemă ca aceea a arendărilor obligatorii și a arendărilor forțate din Transilvania, care formează subiectul unuia din cele patru capitole ale volumului și despre care mulți cercetători ai perioadei nu fac, de regulă, nici o mențiune, este minoră pentru istoria României. În realitate, însă, ea a fost una din chestiunile dominante ale vieții economice și sociale a Transilvaniei de după Marea Unire, iar studiul ei facilitează nu numai înțelegerea perioadei de referință, ci și a istoriei deceniilor următoare.

[1] Henry L. Roberts, *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*, New Haven, Yale University Press, 1951, p. 91—92.

[2] Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Times*, New York, The Notton Library, 1967, p. 105.

În concluzie, lucrarea este interesantă și bine scrisă. Aportul lui Marcel Știrban la lămurirea unor probleme mai puțin sau deloc tratate din istoria anilor 1918—1921 constituie partea ei cea mai originală. Volumul *Din istoria României, 1918—1921. Probleme ale vieții politice, economice și sociale*, socotit în ansamblul său, reprezintă o realizare valoroasă a istoriografiei noastre din ultimii ani.

D. Șandru

ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Contribuții istorice privind perioada 1918—1939. Elie Miron Cristea — Documente și corespondență*, Sibiu, 1987, 483 p.

Studiul introductiv (84 p.) expune principalele date ale vieții și activității Patriarhului Miron Cristea, începînd de la 1 decembrie 1918 pînă la moartea sa, survenită la 6 martie 1939. Referindu-se la epoca de 21 de ani în care episcopul de la Caransebeș ajunge Mitropolit Primat al Bisericii din România de după 1918 și, în 1925, Patriarh, apoi Regent și Prim Ministru, dr. Antonie Plămădeală trasează coordonatele unei activități și responsabilități publice pe care nici un alt ierarh ortodox român nu le-a avut. Studiul se bazează pe informațiile din pachetul de scrisori autografe aflat de autor în Arhiva Sf. Sinod din București, pe literatura publicată anterior și, într-un singur caz, pe datele dintr-o copie anonimă. Munca migăloasă de descifrare a scrisorilor de la 138 de personalități politice, eclesiastice, culturale și științifice, din toate provinciile românești, editorul a completat-o prin numeroase note documentare.

Problemele care au polarizat activitatea lui Elie Miron Cristea în acei ani au fost : elaborarea și promulgarea Legii și a Statutului de organizare a Bisericii Ortodoxe Române, în cadrul unificării bisericești a provinciilor istorice unite ; publicarea Bibliei, înființarea Seminarului la Cernica, ctitorii în Țara Sfîntă. Se semnalează indici ai preocupărilor ecumenice și unele aprecieri asupra situației din Transilvania de după Unire și asupra vieții politice din țară, în general.

Dr. Antonie Plămădeală face și o prezentare a Însemnărilor personale ale Patriarhului Miron Cristea din anii 1895—1935, care sînt publicate integral în Addenda II (p. 321—423) după copia ce a fost dată de preotul Mircea Antal.

În Addenda I (p. 93—318) se reproduc in extenso scrisorile aflate în Arhiva Sf. Sinod. Este surprinzător că în cele 241 scrisori publicate, nici una nu se referă la marele eveniment al învățămîntului din România și al Bisericii Ortodoxe Române și anume înființarea, în 1926, la Universitatea din Iași, a Facultății de teologie.

Volumul de față este a treia carte referitoare la Elie Miron Cristea a dr. Antonie Plămădeală, după *File dintr-o arhivă inedită*, București, Ed. Minerva, 1984 și *Românii din Transilvania sub teroarea regimului dualist Austro-Ungar (1867—1918), după documente, acte și corespondență rămase de la Elie Miron Cristea*, Sibiu, 1986. Cu drept cuvînt autorul acestor cărți și al altora s-a identificat cu aspirațiile tuturor ardelenilor și, român-moldovean prin naștere, poate fi numit și român-ardelean prin ceea ce a realizat pînă acum ca Mitropolit al Ardealului.

Cărțile dr. Antonie Plămădeală, scrise cu competență științifică și dragoste de adevăr, rămîn importante izvoare pentru cercetarea istoriei românilor și a unității poporului român.

Paul Mihail

EMILIAN BOLD, *Consolidarea unității național-statale românești. Măsuri legislative economice, politice și sociale (1918—1940)*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1987, 178 p.

După ce ani de-a rîndul a investigat, din diverse unghiuri, direcțiile fundamentale ale evoluției generale a României în anii 1918—1940, profesorul Emilian Bold ne oferă, iată, ca rezultat al îndelungatelor și pertinentelor sale analize, o lucrare a cărei utilitate a fost adeseori relevată. Este adevărat că pînă nu demult, un asemenea demers ar fi fost greu realizabil, lipsind acele lucrări fără

de care nu era posibilă inițierea unei întreprinderi ce urma să stabilească modalitatea consolidării desăvîrșirii unității naționale, înfăptuită în 1918.

Abordînd această temă, autorul nu și-a propus a trata, în totalitate, multitudinea formelor sub care s-a concretizat consacrarea hotărîrilor adoptate de români în cursul anului 1918, în urma cărora a rezultat România adevărată. Încă din titlu, sîntem avertizați că intenția sa a fost aceea de a elucida în ce măsură legislația adoptată în domeniile vieții economice, politice și sociale, după 1918, a contribuit la statornicirea *Marii Uniri*. O strictă delimitare era necesară, întrucît se știe că actul consolidării unității naționale românești a fost unul dintre cele mai complexe procese din întreaga noastră istorie. De aceea, travaliul reclamat de sondarea și descifrarea perioadei ce a urmat anului 1918 este departe de a fi fost încheiat. Știind toate acestea, Emilian Bold s-a oprit asupra unora dintre coordonatele procesului consolidării, coordonate ale căror caracteristici și rezultate pot fi clarificate la această oră.

Așa cum era și firesc, imediat după ce circumstanțele legale, interne și internaționale, au permis statuarea României noi, primele înfăptuiri concrete în direcția statornicirii unității național-statale au fost cele de ordin legislativ, comportate de noul cadru geografic, economic, politic, social, cultural etc., al țării. Această stare de fapt a reprezentat punctul de plecare al lucrării în discuție. Autorul a refăcut, mai întîi, tabloul înaintării de ansamblu a României între 1918 și 1940. Fără această punere în temă, absolut necesară, investigația sa nu ar fi fost încadrată fluxului general al epocii. Procedînd astfel, el a schițat conturul, dar și structura interioară a întreprinderii sale. Parcurgînd primul capitol, știm exact ce trebuia făcut pentru ca o operă realizată cu atîtea sacrificii să fi fost fortificată și statornicită pentru totdeauna. O astfel de incursiune nu-i ușoară, dar a devenit realizabilă întrucît perspectiva oferită de zilele noastre ne permite a scruta și explica întreaga țesătură a unui proces istoric încheiat. Dar nu la fel se punea problema pentru cei învestiți atunci cu prerogativele proprii celor ce trebuiau să decidă viitorul țării. Programele afișate în acest sens, transformările operate pe parcurs, mutațiile ideologice și doctrinare, permanentele încercări de readaptare la modificările de ordin general etc. stau mărturie în acest sens. Emilian Bold a luat în studiu toate acestea, evidențiind modul în care s-a pus în epocă problema consolidării statului național, limitele și realizările programelor adoptate atunci etc. Odată jalonate direcțiile întreprinderii sale, el a trecut la prezentarea legislației propriu-zise, elaborate în intervalul 1918—1940, legislație ce avea în vedere obiectivele economice, politice și sociale ale României acelor vremuri. Desigur, autorul nu s-a limitat numai la examinarea legislației în sine, preocupat fiind, mai ales, de analiza acelor prevederi care s-au constituit într-o treaptă către consolidarea a ceea ce se dobîndise în 1918, cînd România devenise țara tuturor românilor. În continuare, autorul stăruie asupra împrejurărilor punerii în practică a legilor amintite, operație absolut necesară demersului său, deoarece, în final, cititorului trebuie să i se explice cum a contribuit legislația adoptată între 1918 și 1940 la consolidarea statului național unitar român. Încheindu-și studiul cu această analiză, Emilian Bold se alătură tuturor acelora care, în ultimii ani mai ales, au contribuit, cu adevărat, la clarificarea unor aspecte esențiale ale înaintării României după 1918.

Consolidarea statului național unitar român s-a constituit în una dintre preocupările fundamentale ale celor care citiriseră *Marea Unire*. Faptul acesta a fost relevat, nu o dată, imediat după ce visul înfăptuirii idealului național a devenit o realitate. În anii care au urmat, una dintre întrebările repetate mereu de cei ce conduceau destinele României vizau tocmai consolidarea statului național, adică *ce* și *cum* trebuia făcut în acest sens. Emilian Bold a răspuns, cu această carte, celor care și-ar pune astăzi aceeași întrebare, precum și celor care ar vrea să știe și ce anume s-a făcut. Răspunsul său, doct și irecuzabil, este fondat pe o bibliografie vastă, în care informația arhivistică este întregită de cea oferită de diferite lucrări ce privesc perioada studiată, de dezbaterile parlamentare, de presa și memorialistica vremii etc. Expunerea logică a argumentelor, evidențiate bineînțeles de realitățile investigate și proiectate pe imaginea de ansamblu a unei perioade istorice, i-a permis profesorului Emilian Bold să înfățișeze, cu claritate și rigoare științifică, realizările dobîndite între 1918 și 1940, în direcția consolidării unității național-statale, prin măsurile de ordin legisla-

tiv, puse în practică în viața economică, politică și socială a României acelor ani.

Cartea aceasta, care va stimula, fără îndoială, și alte demersuri asemănătoare, nu se reduce la condiția de curs universitar, cum, cu modestie, declară autorul, ci reprezintă o primă încercare de a se răspunde unei întrebări rămase pînă azi fără răspuns. Emilian Bold nu numai că răspunde întrebării care a suscitat această incursiune istoriografică, dar, prin tot ceea ce a făcut, a reformulat și întrebarea, sugerînd astfel direcțiile viitoarelor cercetări. Făcînd această afirmație, se cuvine să ne amintim că uneori (re)formularea clară a unei întrebări e mai dificilă și chiar mai importantă decît răspunsul însuși.

Gh. I. Florescu

VLADIMIR TREBICI, ION GHINOIU, *Demografie și etnografie*, București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1986, 325 p.

Publicarea, de doi specialiști reputați, a acestei cărți care abordează populația rurală din România sub aspect demografic și etnografic este o inițiativă cu totul remarcabilă.

Colaborarea între demografie și etnografie, deși de dată recentă, se evidențiază a fi deosebit de utilă pentru înțelegerea principalelor evenimente demografice din satul românesc : nașterea, căsătoria și moartea.

Așa cum o spun autorii în cuvîntul introductiv, pentru „a analiza aspectele demografice contemporane colaborarea sociologiei și economiei este absolut indispensabilă. Dar pentru a explica tendințele de lungă durată, demografia este obligată să se adreseze istoriei, antropologiei fizice și culturale, etnografiei și folcloristicii. Dintr-o asemenea conlucrare s-au născut și s-au dezvoltat demografia istorică, paleodemografia și, mai recent, etnografia demografică".

Autorii apreciază această carte „doar o treaptă, prima a unui lung și anevoios urcuș", iar ideile cuprinse în ea vor trezi „interes" și „vor ajuta pe toți cei ce se ocupă de populații, la consolidarea și dezvoltarea acestei legături".

Obiectul comun al demografiei și etnografiei se mărginește la populația rurală, la țărănime, avînd drept habitat satul și ca îndeletniciri economice : cultivarea pămîntului, creșterea vitelor, pescuit etc.

Volumul se împarte, firește, în două părți. În prima parte, „Demografie", se studiază populația pe unități teritorial administrative și provincii istorice, în baza datelor statistice curente și a recensămintelor. După prezentarea tendințelor demografice recente, autorul, Vladimir Trebici, analizează un important capitol de istorie socială : tranziția demografică, adică procesul evolutiv de trecere a populației de la regimul demografic vechi, cu un nivel ridicat de natalitate și mortalitate, la regimul demografic modern cu natalitatea și mortalitatea scăzute. Pe baza datelor statistice dintre anii 1888 și 1984, autorul apreciază că declinul mortalității și fertilității a început cu cîteva decenii în urmă, mai accentuată fiind în perioada următoare celui de al doilea război mondial. Studiul tranziției demografice sau „revoluției demografice", impune o cercetare interdisciplinară și multidisciplinară la care să participe demografi, istorici, economiști, antropologi, geografi, medici și alții. De asemenea, dată fiind precaritatea datelor statistice și pentru o analiză pe o perioadă mai lungă, ar fi bine urmărirea evoluției fenomenelor demografice și pe zone restrînse, în funcție de documentele păstrate, în curs de două sau chiar trei secole. De exemplu, pentru satele Transilvaniei, nordului Moldovei și pentru unele sate cu populație catolică din celelalte provincii, unde înregistrările de nașteri, căsătorii și decese se păstrează din secolul XVIII.

În capitolele următoare sînt prezentate pe larg și cu competență căsătoria și ciclul de viață familială, pe baza evoluției ratei brute a nupțialității între 1900—1984, comparativ cu alte țări, modelul demografic național și submodelele regionale, evoluția populației rurale între 1948—1977 din punct de vedere a repartiției după sex și vîrstă, a evoluției natalității, nupțialității și divorțialității, a rolului migrației sat—oraș și schimbările economice și sociale actuale în lumea satelor.

În partea a doua a cărții, se face o analiză pertinentă, din punct de vedere etnografic, a principalelor evenimente din viața satului.

În afară de specificul metodelor și teoriilor care deosebesc cele două discipline, etnografia folosește unități teritoriale care alcătuiesc zone etnografice, cu alte limite decît cele administrative. În consecință, informațiile interesante asupra fenomenelor demografice sînt redate pe zone și subzone etnografice. Ele se referă la: 1) naștere (determinantele sociale, controlul social al natalității în comunitățile rurale, semnificațiile demografice ale actului de atribuire a numelui, medicina populară și prevenirea mortalității infantile); 2) căsătoria și familia (rolul căsătoriei și definirea familiei și spiței de neam, vîrsta la căsătorie, interdicții la căsătorie, selecția maritală, instituții premaritale, zestrea, mișcarea sezonieră a nupțialității și natalității, divorțul); 3) moartea (hotarele existenței umane, sisteme arhaice de evidență a deceselor, refacerea echilibrului familial, semnificații străvechi ale „marelui drum", mortalitatea și calendaristica populară). Un bogat material etnografic bazat pe obiceiuri și practici tradiționale, ocazionate de principalele evenimente ale vieții, care permite o înțelegere mult mai complexă și mai profundă a fenomenelor demografice, cu atît mai importantă cu cît se referă la cea mai mare parte a populației țării (țărănimea reprezentînd peste 80% din populația țării în trecut, circa 47,7% în 1984).

Ultimul capitol prezintă date deosebit de interesante, în special pentru istorici și sociologi, chiar dacă nu întru totul noi, relativ la întemeierea satelor, tipurile genetice de așezări rurale, clasificarea și structura morfologică a așezărilor, casa și cimitirul.

Concluziile care se desprind din lectura cărții se constituie într-o pledoarie pentru păstrarea și consolidarea tradițiilor pozitive ale modelelor demografice românești.

Această sinteză între demografie și etnografie, prima de acest gen, se înscrie pe linia celor mai recente direcții teoretice și metodologice în analiza fenomenelor demografice.

Ecaterina Negruți

„Era nouă", Ediție îngrijită și studiu introductiv de ION ARDELEANU, București, Ed. „Eminescu", 1987, 342 p.

Concepută — potrivit *Cuvîntului înainte* scris la 1 februarie 1936 de N. D. Cocea — nu ca un organ de luptă politică, ci ca o publicație de analiză și de sinteză științifică în domeniile economic, filosofic, social și cultural, cu referire expresă la realitățile societății românești, în cadrul cărora s-au născut și s-au dezvoltat forțele destinate să instaureze o *eră nouă*, revista ce avea ca titlu cele două cuvinte trecute cu cursive în această prezentare s-a înscris în peisajul presei noastre ca o tribună de certă orientare progresistă, democratică, anunțînd ideile care aveau să conducă la victoria socialismului.

Fără a-și fi asumat sarcina de a făuri un sistem filosofic original, ci numai de a propaga într-o formă explicită principiile filosofiei materialist-dialectice, „Era nouă" a promovat idei, teorii și concepții care au plasat-o în stînga culturii românești.

Acestea au fost și considerentele pentru care istoricul Ion Ardeleanu s-a decis să prezinte cititorilor, cu prilejul împlinirii unei jumătăți de secol de la apariția revistei, o antologie a textelor care au surprins și lăsat pentru viitorime structura principalelor probleme și evenimente ce au compus fizionomia societății românești. Un studiu introductiv, datorat aceluiași istoric, pune pe cititor „în contact" cu problematica deosebit de complexă a României interbelice.

Structurat în zece secțiuni (filosofie, sociologie, economie, istorie, literatură, cronică, recenzii, comentarii și revista revistelor), volumul satisface din plin pe cititor, în primul rînd pe specialist, căruia i se aduce în laboratorul de creație un instrument pe de-a întregul folositor. Deosebit de textele cu caracter antologic, editorul publică — fapt extrem de util pentru actul istoriografic — sumarul revistei pe toți anii. Un efort pentru care rămînem datori lui Ion Ardeleanu și Editurii „Eminescu".

I. Saizu

MIRCEA ELIADE, *Despre Eminescu și Hașdeu*. Ediție îngrijită și prefațată de MIRCEA HANDOCA, Iași, Ed. „Junimea", 1987, XXIII + 112 p.

Dacă opera științifică sau cea literară a lui Mircea Eliade s-au bucurat de o continuă atenție, publicistica sa a continuat să rămînă în conul de umbră. Meritul de a face un început în direcția valorificării acesteia din urmă îi aparține aceluiași Mircea Handoca, autorul altor contribuții documentare la cunoașterea operei marelui savant și scriitor. Convins de dificultățile întreprinderii, în întregul ei, el și-a delimitat de astă dată efortul recuperator doar asupra unei părți din eseistica lui Mircea Eliade despre Eminescu și Hașdeu. Sînt texte apărute în reviste românești *(Cuvîntul, Viața literară, Universul literar, Vremea)* și străine, altele în volum *(Insula lui Euthanasius)*, între ele figurînd și manuscrisul inedit al unei conferințe la Radio. Selecția redă astfel un crîmpei din imensa operă publicistică a lui Mircea Eliade, deosebit de sugestiv întrucît se referă la alte două nume de referință din cultura noastră. Cuvîntul înainte relevă de altfel bine ceea ce au reprezentat ele ca modele culturale în creația lui Mircea Eliade. „Oare n-a fost el românul — scria cu referire la Eminescu — care a pătruns pretutindeni în cultura universală fără să-i pese de primejdii, fără să se teamă de influențe și sterilitate?" (p. VI). Cît despre Hașdeu, el n-a pregetat să-l considere un mare scriitor care „nu trebuie numai cetit; el trebuie asimilat", convins că „sînt în opera lui Hașdeu elemente care convin de minune sufletului românesc de astăzi" (p. 108).

Destinul lui Mircea Eliade n-ar putea fi, desigur, explicit făcînd abstracție de asemenea modele. D. Cantemir, Nicolae Iorga sau Vasile Pârvan ar merita de asemenea amintiți în același sens, iar publicistica din tinerețe a lui Mircea Eliade oferă un material bogat și în această privință. Să sperăm însă că începutul făcut acum de Mircea Eliade va fi de bun augur, anunțînd o necesară editare a operei integrale, inclusiv a publicisticii sale din tinerețe.

Ștefan Lemny

Mircea Eliade e L'Italia. A cura di MARIN MINCU e ROBERTO SCAGNO. Milano, Jaka Book, 1987, 404 p.

Activitatea științifică și literară a lui Mircea Eliade a început a fi temeinic cunoscută, cînd aprofundarea operei sale a cunoscut mai multe studii de anvergură și exegeze pertinente. De la primul text monografic apărut în 1963, datorat lui Thomas J. J. Altizer, *Mircea Eliade and Dialectic of the Sacred*, și pînă la volumul citat mai sus, au fost publicate mai multe monografii, studii, dizertații, volume omagiale care au favorizat cunoașterea mai largă, multilaterală, plurivalentă a operei sale. Între volumele colective dedicate lui Mircea Eliade se înscrie și acesta de care ne ocupăm, alcătuit de Marin Mincu și Roberto Scagno, ca o cerință de a fi reunite textele privitoare la Italia și cultura italiană, de care îl leagă începuturile publicisticii sale.

Volumul cuprinde texte de Mircea Eliade: *Jurnalul italian* (1927—1928); *Contribuții la filosofia Renașterii*, la care se adaugă fragmente semnificative din: *Romanul adolescentului miop* și *Gaudeamus*.

Un capitol intitulat *Mărturii și confruntări*, se deschide cu un text al lui Constantin Noica, *La moartea lui Mircea Eliade*, urmate de alte studii ca: *Fascinația nopții*, de Giovanni Filoramo; *Afinități personale cu Mircea Eliade*, de Edgar Papu; *Datoria mea față de Mircea Eliade*, de Alfredo Giuliani; *Renașterea și nostalgia originii*, de Lionello Sozzi; *Interrelații între cultura italiană și cea română*, de Marin Mincu. Este o trecere în revistă a relațiilor dintre cele două arii culturale, italiană și română. Interpretările, dar mai ales abordarea unor aspecte noi din activitatea lui Mircea Eliade duc la concluzii revelatoare care profilează noi coordonate ale operei sale. Aceste studii constituie o indispensabilă treaptă, pentru o succesivă ilustrare critică aprofundată și nuanțată și o receptare mai subtilă a operei lui Mircea Eliade în spațiul cultural italian.

O secțiune este dedicată *Interpretărilor operei științifice* a lui Mircea Eliade. Aceasta cuprinde mai multe studii care își propun analiza operei sub di-

verse aspecte. Capitolul cuprinde: *Hermeneutica creativă a lui Mircea Eliade și cultura italiană*, de Roberto Scagno; Constantin Noica face o analiză interesantă, sistematică privind evoluția personalității lui Mircea Eliade, treptele formării sale intelectuale, în studiul: *Cei șapte pași ai lui Buddha. Un sens pentru destinul lui Mircea Eliade.* Mai reținem atenția: *Istorism și hermeneutică*, de Ugo Bianchi; *Orientări românești în hermeneutica lui Mircea Eliade*, de Adrian Marino; *„Folosirile" lui Mircea Eliade în cultura sociologică*, de Dario Rei; *Valoare textuală și culturală a simbolurilor*, de Gian Paolo Caprettini.

O temeinică analiză a operei literare este ilustrată de trei studii pertinente care alcătuiesc secțiunea exegetică ce se referă la creația literară a lui Mircea Eliade. Acestea sînt datorate lui I. Negoițescu, *Mircea Eliade povestitor*; Mihai Zamfir, *Umbra lui Balzac*, și Sorin Alexandrescu, *Mircea Eliade. Narațiunea împotriva semnificantului.*

Din cele zece volume traduse în limba italiană și apărute la editura Jaka Book între anii 1979—1987, Monica Farnetti recenzează, într-un capitol aparte, cinci dintre acestea *(Bătrînul și funcționarul, Șarpele, Nuntă în cer, Domnișoara Christina, Nopțile la Serampore).*

Urmează un grupaj de corespondență trimisă de Mircea Eliade lui G. Papini și C. Noica și scrisori primite de la G. Papini, C. Noica, R. Pettazzoni, Buonaiuti, G. Tucci, Eugen Ionescu, E. M. Cioran, Lucian Blaga etc., care completează cu noi date pagini din activitatea lui Mircea Eliade.

Autorii volumului au știut să sporească utilitatea lucrării, adăugîndu-i un aparat critic bine alcătuit. El cuprinde: Bibliografia textelor despre cultura italiană publicate de Mircea Eliade în România (1925—1940); bibliografia textelor traduse în Italia și receptarea critică a acestora. La care se adaugă un original capitol cuprinzînd notele biobibliografice ale colaboratorilor avestui volum.

Lucrarea încearcă să sintetizeze activitatea prodigioasă a lui Mircea Eliade și se constituie într-un volum alcătuit cu rigoare, interes și dăruire. Selecția textelor, judicioasă structurare a volumului fac din această lucrare o carte de o incontestabilă valoare. Interesul față de opera lui Mircea Eliade se dezvăluie limpede și convingător, subliniind locul de seamă pe care îl are nu numai în domeniul specialității sale, dar și în întreaga istorie culturală a epocii noastre.

Volumul este un demers meritoriu, la care vor putea apela cu folos cei interesați, în dorința de a înțelege mai profund diverse aspecte din creația lui Mircea Eliade.

Cornelia Mâță

Coloana infinită. Din gîndirea română modernă. Ediție îngrijită, prefață, indici și note de ALEXANDRU STĂNCULESCU-BÎRDA, București, Ed. „Albatros", 1987, XXX+703 p.

Puține antologii de texte reușesc să împletească atît de izbutit erudiția cu misia etică a scrisului cum o ilustrează volumul de față din colecția „Cogito". Axat pe o temă generoasă, el oferă 5 666 de cugetări, aforisme, „ziceri înțelepte — cum precizează editorul — selectate din epoca modernă a culturii române" (p. XXVII), acoperind un bogat evantai de idei și motive ale cugetării: Activitate, adevăr, artă, carte, conștiință, datină, eroism, idee, libertate, națiune ș.a., în total — dacă am numărat bine — 290 de asemenea teme.

Ideea în sine a editorului pare, desigur, temerară și realizarea ei se dovedește pîndită de riscuri, acelea specifice oricărei selecții de acest fel, mai ales cînd ea trebuie să se înscrie într-un spațiu bine delimitat. Totuși, inerentele dificultăți au fost depășite cu succes, antologia oferind în ansamblu un util instrument de lucru la îndemîna celor ce caută minime referințe despre fiecare din ideile ce o compun. În această privință, materialul etalat cu atîta răbdare de editor poate îngădui nenumărate reflecții. De reținut, spre exemplu, chiar acelea despre *istorie*, întreținute printr-un grupaj de maxime, provenind de la Gr. Alexandrescu, T. Arghezi, Gh. Asachi, G. Barițiu, N. Bălcescu, S. Băr-

nuțiu, V. Bogrea, D. Bolintineanu, C. Bolliac, V. Branișteș, I. L. Caragiale, Il. Chendi, T. Cipariu și atîția alții (în ordine alfabetică) pînă la A. D. Xenopol.

Bibliografia selectivă din final indică de altfel bogatul material documentar pe care editorul și-a clădit lucrarea, arătînd rîvna sa de a insera și informațiile desprinse din publicații periodice. Să remarcăm, de asemenea, frumosul capitol introductiv *(Conceptul de unitate în gîndirea română modernă)* și, în final, o bibliografie și un atît de binevenit indice de autori.

Colecția de profil a Editurii „Albatros" s-a îmbogățit astfel cu încă o realizare de seamă, dovedind în persoana editorului, Alexandru Stănciulescu-Bîrda, un cărturar distins și laborios, de la care sînt de așteptat în continuare și alte contribuții.

Ștefan Lemny

NICOLAE DABIJA, *Pe urmele lui Orfeu. Articole și eseuri*, Chișinău, Ed. „Literatura artistică", 1983, 184 p.

Printr-o împletire armonioasă a cercetării științifice cu lirismul evocator, poetul Nicolae Dabija ne propune un original itinerar eseistic prin istoria literaturii, începînd cu cronicarii, cu mitropoliții, ctitori ai tiparului, și încheindu-și periplul său cu epoca eminesciană. Dovedindu-se un asiduu cercetător, așa cum îl recomandă Pavel Boțu, în prefața intitulată *Omagiu marilor înaintași:* „Pe autor nu-l satisfac aproximațiile, el caută cu asiduitate și stabilește coordonatele noilor investigații", pe care le prelucrează cu fantezia-i poetică și le presară cu versuri „mustind de sens și culoare".

Volumul prezentat debutează cu o parte generală, constituită din eseul *Itinerarii ale memoriei*, poezia *Cronicarii* și articolul mai amplu *Pe urmele cronicarilor* în care sînt prezentați global primii creatori de limbă literară. Un loc aparte îl ocupă Miron Costin, căruia îi dedică studiul intitulat *Limba cărții lui Costin*, și Nicolae Milescu Spătaru — *Cel pe care drumurile îl mai țin minte.* O altă grupare se referă la acele figuri de ecleziași, care au contribuit la ctitoria tiparnițelor, cum ar fi *Petru Movilă, ctitorul*, mitropolitul Varlaam, prezentat în studiul *Limba vechilor cazanii...* și marele creator de limbă literară, ce singur își spunea: *Și eu eram un smerit Dosoftei...*

Personalitatea marelui voievod și cărturar Dimitrie Cantemir este prezentată în două eseuri, sugestiv intitulate, *Cantemir la Istanbul* și *Filosof între regi, rege între filosofi...*, în care se fac referiri atît la activitatea de creator a marelui savant cît și la activitatea sa ca diplomat, om de știință și de cultură, cu toate peregrinările de care a avut parte în viața sa atît de zbuciumată.

Deosebita atenție de care se bucură marea personalitate a lui Mihai Eminescu se observă și din spațiul larg pe care i-l acordă autorul. În cele trei studii ample dedicate Luceafărului: *Fiind băiet..., Dacă treci rîul Selenei...* și *Eminescu la Odesa* este evocată această nepieritoare figură a literaturii românești și universale. Prin evocarea poetului trac din care-și trag sorgintea și toți cei evocați aici, Nicolae Dabija își încheie periplul său cu eseul *Pașii lui Orfeu*, în care cîntărețul antic este invocat și adus pe tărîmurile noastre, după cum sesizează și Vasile Badiu în postfața intitulată *Ecouri actualizate:* „simbolizează, pînă la un punct, procedeele întregii cărți: trecerea de la un tărîm la altul, de la o epocă la alta, de la un stil la altul, de la un fapt exact la ipostaze ș.a.m.d.".

Susținută și de o bogată și bine aleasă iconografie (32 pagini în afara textului, care cuprinde, între altele, două văluri liturghice ce se păstrează la Muzeul istoric de Stat din Moscova, realizate de Elena Voloșanca — fiica lui Ștefan cel Mare, căsătorită cu Ivan cel Tînăr —, mai multe desene ale lui Dimitrie Cantemir menite să ilustreze capodopera sa *Istoria ieroglifică*, biserica din Dimitrovka «1721» ctitoria marelui savant, care a fost și arhitectul acestui edificiu etc.) în alb-negru, această lucrare se prezintă ca bine „construită" și frumos realizată.

Victor Macarie

M. Eminescu, Viața și opera în documente. Mărturii, ilustrații, ediție pregătită și îngrijită de CONSTANTIN POPOVICI, Chișinău, Ed. „Lumina", 1985, 220 p.

Printre lucrările iconografice referitoare la viața și opera lui Mihai Eminescu, un loc aparte îl ocupă albumul realizat de cunoscutul exeget Constantin Popovici, din R. S. S. Moldovenească [1]. Folosindu-se de o bibliografie relativ redusă, autorul a reușit să selecteze acele imagini și pasaje semnificative prin care să ilustreze cele mai importante aspecte din viața și activitatea literară a marelui poet.

Precedat de prefața *Sub raza gîndului etern...*, în care autorul prezintă, succint, viața și activitatea literară a lui Eminescu, albumul este structurat pe mai multe capitole, semnificativ intitulate, și care încep cu evocarea familiei, *Din negură de vremi* (p. 39—54), capitol ce se încheie cu un original arbore genealogic ; *Copilăria* (p. 55—60), urmîndu-i anii de studii, cu cele două etape, prezentați în *Dulcea Bucovină* (p. 61—82) și *Anii de studenție* (p. 83—102), capitole ce cuprind și toate peregrinările poetului prin țară. Perioada ieșeană, bogat ilustrată, este simbolic intitulată : *Bătrînul tei* (p. 103—118), și trecînd sub tăcere activitatea bucureșteană a marelui ziarist de la „Timpul", accentul cade, exagerat, pe trecerea poetului prin Odesa — *La Odesa* (p. 119—128) — unde a beneficiat, în vara anului 1885, de un tratament balnear. *Ultimii ani* (p. 129—146) încheie prezentarea aspectelor din timpul vieții lui Eminescu.

O amploare deosebită a acordat autorul capitolului *Calea nemuririi* (p. 147—188), în care se prezintă atît omagierea poetului de generațiile de scriitori și artiști plastici, de-a lungul anilor, cît și răspîndirea operei acestuia pe meridianele lumii ; mărturii și documente privind universalitatea lui Eminescu. Aici se adaugă și grupajul de versuri : *Mihai Eminescu — mereu prezent în creația poeților din Moldova Socialistă* (p. 189—192). Cu un *Scurt tabel cronologic* și o *Notă asupra ediției* (Constantin Popovici) se încheie această recentă exegeză eminesciană.

Cuprinzînd o bogată iconografie în alb-negru și color, imagini semnificative, subliniate de ample legende, acest album poliglot (întreg textul fiind tradus și în limbile rusă, franceză și engleză) contribuie la cunoașterea și mai extinsă a operei și activității literare a Luceafărului.

Victor Macarie

[1] Constantin Popovici este autor al studiilor monografice *Motivele sociale în poezia lui M. Eminescu* (1963) ; *Eminescu — Viața și opera*, ediția I, 1974 ; a îngrijit și a prefațat volumele *M. Eminescu — Artist și scriitor* (1963), *Eminescu în amintirea contemporanilor*, ediția a II-a, 1968 și M. Eminescu, *Opere alese*, vol. 3—4, 1971.

ISTORIA UNIVERSALĂ

ALEXANDRU DUȚU, *Dimensiunea umană a istoriei. Direcții în istoria mentalităților*, București, Ed. Meridiane, 1986, 303 p., 12 planșe afară din text.

În climatul epistemologic actual, inaugurat de noile concepții raționaliste cu privire la practica științelor și de succesele spectaculoase ale cercetărilor empirice, istoriografia franceză s-a remarcat, încă din primele decenii ale secolului nostru, printr-o evidentă vocație a reabilitării teoriilor de ansamblu. Dacă lingvistica post-saussuriană a putut suplini, în vremuri de gravă confuzie metodologică și de apogeu al complexelor de inferioritate ale umanioarelor față de științele „exacte", paradigma absentă, anii '70 au readus în atenție direcții de cercetare mai îndreptățite să orienteze și să structureze științele omului și ale societății. În teoria literaturii, deprimantele excese ale structuralismului au făcut loc unor demersuri care valorifică din nou subiectivitatea și contextul socio-cultural ; în mod asemănător, metodele psihologiei, sociologiei și filosofiei s-au emancipat de sub strînsoarea dogmelor empirico-pozitiviste, iar istoria artelor și estetica au redescoperit raporturile obiectului de artă cu lumea în care acesta apare sau există. Mai mult decît atît, omul a redevenit subiect pentru știință (parafrazăm titlul unei cărți din 1967 a lui A. J. Ayer), iar ambiția de a construi o teorie sistematică asupra naturii omului și societății (numită inspirat de C. Wright Mills, în 1959, *grand theory*) și-a recucerit prestigiul și situarea prioritară în cîmpul științific. De la Gadamer și Kuhn la Lévi-Strauss și Foucault, de la Derrida la Habermas (pentru a nu da decît cîteva nume), numeroși savanți și cîteva „școli" au contribuit la acest simptomatic proces — dintre români, Mircea Eliade poate fi înscris în aceeași ilustră serie, prin rezultatele cercetărilor sale asupra dialecticii sacru/profan și prin conceptualizarea lui *homo religiosus*.

Să ne întoarcem la istoriografia franceză : prin aproape legendara „școală" de la revista *Annales*, savanții francezi au trasat liniile esențiale ale înnoirilor unei științe amenințate de propriile sale postulate, punînd bazele unui edificiu impresionant, ajuns astăzi la notorietate internațională și la nivelul de la care poate fertiliza, pe lîngă istoriografie, întregul sistem al științelor socio-umane (desigur, fără a se propune ca un nou dogmatism, ci prin dialog cu alte demersuri). Nu are rost aici reluarea celor mai generale truisme puse în circulație de această complexă *nouvelle histoire* ; totuși, să ne amintim că ea recuperează pentru istoriografie bogăția inepuizabilă a omului, studiind, sub eticheta generică a *mentalităților* (sau sub alte nume), tot ceea ce e omenesc : vorbele lui Terențiu, *humani nil a me alienum puto*, sînt cele mai potrivite ca deviză a istoricului. Noul istoric, în căutarea trecutului uman, evită imersiunea definitivă în fișierul cu personalități, evenimente sau idei, urmărind întotdeauna să iasă la suprafața unei *forma mentis*, a unei figuri umane vii. Nici evenimențială fără orizont teoretic, nici înălțată în lumea conceptelor desprinse de realități, istoria mentalităților se interesează de conversația zilnică și de prețurile bunurilor de consum, de modă ca și de literatură ori filosofie, de atitudinea față de moarte ca și de reprezentările plastice, de jurnalul intim, de actul oficial sau de testament, de structura forțelor și mijloacelor de producție ca și de raporturile matrimoniale. De bună seamă, anvergura proiectului istoriografic astfel conturat are toate trăsăturile unei utopii epistemologice, iar tonul colocvial al multora dintre cărțile noii istorii ocultează o documentare titanică și o elevație spirituală adesea remarcabilă. Pe cît de seducătoare sînt rezultatele, pe atît de provocatoare sînt premisele, pe atît de anevoioase căile care

le unesc. Departe de a fi — cum s-a putut afirma — o versiune frivolă, alexandrină a istoriografiei, o „speculație" (cu atît de nefericita accepțiune peiorativă a termenului, forjată — e demn de reținut — în piață) sau — radicalizînd critica anterioară — o farsă, istoria mentalităților reprezintă o ieșire posibilă dintr-un mare impas metodologic (chiar mai mult : intelectual).

Mergînd, alături de alți specialiști români, în întîmpinarea ofertei istoriei mentalităților, Alexandru Duțu a adăugat prin noul volum o contribuție la răspîndirea principiilor și descoperirilor acesteia în rîndul publicului nostru. El propune, sub auspiciile unei edituri care a făcut (oarecum asumîndu-și o sarcină care nu ispitea pe alții) mult pentru domeniul în discuție, o antologie de texte elocvente pentru curentele și tendințele din istoria mentalităților ; antologia e precedată de un grupaj de patru eseuri originale redactate în spiritul sancționat de *Annales* (dar avînd precedente chiar și pe la noi). Cele patru eseuri ale lui Alexandru Duțu („Culturile văzute dinăuntru", „Chipul copilului și al Ifigeniei", „De la Torcello la Voroneț și la baroc", „Întoarcerea lui Martin Guerre") sînt reunite sub genericul „Sensibilitate și imaginar" și atestă, ca în atîtea alte ocazii, fina erudiție a autorului, interesul său proaspăt mereu pentru cele mai diferite arii culturale, excelentă stăpînire a metodelor de lucru și, nu în ultimul rînd, un talent literar puțin întîlnit printre istorici (comentatorii români ai Școlii *Analelor* sînt vinovați frecvent de o simptomatică *ignoratio elenchi* : nu discută calitatea literară excelentă a cărților unor Braudel, Chaunu ș.a.m.d.). Receptivitatea lui Alexandru Duțu e admirabilă : el este deschis spre imagologie și istorie literară, face apel la psihologie și sociologie, nu ezită să ajungă la o filosofie a culturii. Stilul său literar unifică toate elementele acestui discurs pluridisciplinar, făcînd ca rigoarea să pară uneori improvizație, cu o atît de manifestă jubilație intelectuală încît orele de bibliotecă, numeroase și spornice, trec în umbră. Alături de alții, acest autor pare să-și ducă dezinvolt crucea ușurinței condeiului. Ce pot face lipsiții de har și expresivitate decît să-l invidieze ? (Chestiunea e centrală pentru o critică a discursului istoriografic)..

Cît privește selecția textelor, Alexandru Duțu confirmă iar cunoașterea domeniului predilect (o dovedise, între altele, cu *Literatură comparată și istoria mentalităților*, Univers, 1982) ; principalele nume sînt prezente : Lucien Febvre, Georges Duby, Robert Mandrou, Michel Vovelle, Hugo Dyserinck, Roger Chartier, Walter Ong. Se adaugă istorici români cu realizări afine (deși nu lansate ca atare) : Iorga, G. M. Cantacuzino, Nicolae Cartojan (e meritorie abținerea antologatorului de la orice remarcă protocronistă). Și o surpriză : Nicodim Aghioritul, charismaticul maestru spiritual. O apariție utilă și, deci, necesară.

Sorin Antohi

GEORGE E. MARCUS, MICHAEL M. J. FISCHER, *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1986, XII + 205 p.

Doi profesori de la selecta universitate Rice (ajunsă în ultima vreme în elita instituțiilor americane de învățămînd superior), dintre care unul (Marcus) este chiar șeful catedrei de Antropologie și fondatorul revistei *Cultural Anthropology*, își propun să examineze starea actuală a științelor socio-umane, aflate într-un proces dramatic de adaptare a teoriilor lor la o realitate socială din ce în ce mai complexă. Dacă în deceniile mijlocii ale secolului nostru paradigma lingvistică își afirma cel mai sesizabil imperialismul epistemologic, în ultimul timp asistăm la o resurecție a antropologiei. Autorii sînt preocupați de starea actuală a antropologiei și o prezintă atît pe fundalul evoluției sale ca disciplină academică (în interacțiune cu istoria, sociologia, politologia, economia) cît și — inițiativă absolut meritorie — în contextul mai general al culturii contemporane (arte, literatură, critică literară, critică culturală — „cultural criticism", domeniu în impresionantă expansiune —, aspecte mai subtile ale *Zeitgeist*-ului).

Marcus și Fischer consideră că, din anii '60, antropologia s-a aflat într-o fază de scriere etnografică experimentală care a reînnoit interesul pentru funcția critică a antropologiei — capacitatea de a folosi cunoașterea altor culturi pentru a examina postulatele inconștiente ale propriei noastre „lumi". Ei compară continua

experimentare a tehnicilor descriptive cu momente similare din deceniile trei și patru ale secolului nostru, observînd că ambele perioade sînt marcate de o hiperconștiință a limitărilor teoriilor tradiționale asupra societății, culturii, asupra naturii realității în general. Autorii cred că epoca experimentală nu s-a încheiat, iar etnografia, fundamentul descriptiv al teoriei antropologice, rămîne un „creuzet pentru joc teoretic, reconceptualizare și reconstrucție a teoriei sociale". Argumentarea fertilității și relevanței antropologiei ca disciplină critică centrală utilizează cunoașterea foarte bună a unor etape istorice sau curente perene din dezvoltarea ei modernă : de la antropologia socială britanică, funcționalism și realism naiv pînă la structuralism, antropologie interpretativă și psihanalitică pînă la etnografia mai literară și, în fine, la *cultural criticism*.

După o introducere metodologică, menită să situeze demersul lor, autorii consacră o secțiune analizei unei crize a reprezentării în științele sociale, pentru a trece apoi la discuția etnografiei și antropologiei interpretative. Studiul alterității și al economiei politice istorice (cu încadrarea comunităților în sisteme mai largi sau în ordinea planetară) ocupă alte două secțiuni. Relansarea antropologiei ca critică culturală și două tehnici de critică culturală în antropologie, o concluzie succintă, un apendice constînd din discuția unor noutăți de ultimă oră (curente metodologice încă *in progress*), notele, bibliografia și indexul completează sumarul lucrării. O apariție extrem de interesantă pentru teoria istoriei, în cadrul reconstrucției epistemologice contemporane, indispensabilă istoricului culturii. Nu am putea încheia această prezentare (bazată pe notele liminare ale volumului) fără a introduce o apreciere personală, apărută la finele lecturii proprii : spectrul științelor socio-umane este acoperit prodigios de cei doi autori (domeniile francez și german beneficiază de prezentări exacte, fără omisiuni și rătălmăciri notabile) ; păcat doar că una dintre cele mai temerare opere antropologice recente, cea a germanului Hans Peter Duerr (cunoscut românilor mai ales ca editor, la Suhrkamp, a trei volume colective despre Mircea Eliade), este lăsată deoparte. Desigur, o sinteză a atîtor chestiuni complicate nu putea fi exhaustivă, dar Duerr reprezintă probabil una dintre orientările de mare viitor în antropologie : avînd puncte de plecare în epistemologia lui Paul K. Feyerabend, antropologia necanonică a lui Duerr regăsește, *via* principiul feyerabendian al incomensurabilității paradigmelor (la el, în sens mai larg, e vorba de *Weltbilder*), postulatele greu de depășit ale istorismului, hermeneuticii : *anything goes*, celebra sintagmă feyerabendiană, este ilustrată de Duerr cu exemple incitante, care vor sfîrși, după revizitarea lor mai sobră, prin a deveni probele unui nou concept critic — premisă a viitoarelor reajustări ale științelor socio-umane.

Sorin Antohi

PHILIP POMPER, *The Structure of Mind in History. Five Major Figures in Psychohistory*, New York, Columbia University Press, 1985, XVI + 192 p.

Profesor de istorie la Wesleyan University, Philip Pomper este cunoscut prin lucrări privind impactul teoriilor istorice asupra inteligenței moderne. Cartea în discuție, dedicată marelui istoric și filosof (al istoriei și al limbajului) Louis O. Mink, face un bilanț al eforturilor psihoistoricilor de a construi teorii ale istoriei omenești pe baza teoriei psihanalitice. Cum a spune astăzi „psihanaliză" este cel puțin la fel de vag ca și cînd s-ar vorbi de (o singură, monolitică) „nouă istorie", autorul își alege un model al psihanalizei construit în jurul inconștientului *dinamic*, în sensul teoriilor lui Freud. E o limitare, desigur, dar e o limitare înțeleaptă : în loc să-și poarte cititorul printr-o junglă de concepții concurente, Pomper adîncește analiza a cinci sisteme afine — Freud însuși, Erik Erikson, Herbert Marcuse, Norman O. Brown, Robert J. Lifton. Cei cinci sînt uniți sub semnul ideii de „psyhoanalytic inteligentsia", eticheta lui Pomper pentru un subgrup distinctiv în cadrul marii comunități a teoreticienilor care creează noi ideologii sau revitalizează ideologii deja impuse (reluăm termenii din *prière d'insérer*). Altă încercare de a unifica materia acestei cărți este folosirea a două puncte de plecare comune studiilor puse împreună (ele pot fi citite și separat) : ideea lui Freud (din *Totem und Tabu*) că există o funcție intelectuală în noi care cere unitate, legătură și inteligibilitate (în numele acestei funcții inventăm noi înșine calitățile absente) ; pe de altă parte, speranța utopică a lui Erikson de a împiedica repetarea istoriei prin

depășirea unor stereotipii care pot fi explicate și, astfel, depășite (să remarcăm, în treacăt, că *historia magistra vitae* capătă conotații medicale în psihoistorie).

Toți psihoistoricii studiați de Pomper (admițînd că Freud ar fi unul) sînt, în concepția sa, preocupați de dezvoltarea umană și de supraviețuirea speciei. Ei nu ajung la teorii absolut „definitive" asupra istoriei, iar obiectivitatea lor nu e decît alt nume pentru o subiectivitate oarecum sistematică : propriile lor dorințe, temeri și speranțe sînt trasabile în forma finită a teoriei lor. Pomper nu face totuși greșeala de a psihanaliza de psihoistorici, rezumîndu-se la interpretări sobre ale fiecăreia dintre cele cinci teorii. Din toate, el degajă arhitectura istoriei (o istorie înțeleasă ca *unitate construită*), precizînd în ce manieră structurile admit un oarecare joc, o dinamică paradoxală și ineluctabilă. Teoriile psihoistorice sînt privite în succesiunea unor viziuni mai larg acceptate asupra istoriei : ecourile lui Marx, din Hegel, sau (tot regresînd în timp) din istoricii Luminilor ori din Vico sînt pertinent identificate — excelentă, în acest sens, relația dintre mitul progresului și freudism (în ambele, fazele istorice se succed și se complică după schema stadiilor maturizării umane). Pentru orice istoric, pentru orice umanist în genere, este o experiență stenică să citească paginile în care Pomper argumentează, cu sprijinul celor cinci metaprincipii centrale specifice fiecăruia dintre cei cinci autori studiați, posibilitatea speranței. Cartea se încheie cu gîndul că utopia psihanalitică a supraviețuit criticii făcute de însuși Freud. Disidențele psihanalitice, reîntîlnind istoria în cele mai diverse unghiuri, au putut face din ea un teren al autoîmplinirii psihice.

Stilul este agreabil (concizîune, expresivitate, echilibru), notele au fost reduse la strictul necesar, un index ușurează consultarea lucrării (ca în cazul tuturor cărților științifice anglo-americane).

Sorin Antohi

MICHAEL STANFORD, *The Nature of Historical Knowledge*, Oxford and New York, Basil Blackwell, 1987, VII + 196 p.

Aceasta este ediția americană a lucrării, apărută inițial la sediul britanic al editurii (1986). Autorul a fost, pînă la pensionarea sa din 1983, cadru didactic la Bristol Polytechnic, specializat în istorie dar competent și în privința implicațiilor filosofice — o familiaritate apreciabilă cu epistemologia conferă lucrării o ținută aleasă. Cartea e susținută de o mare ambiție : aceea de a retrasa dialectica raporturilor dintre evenimente și reconstrucția lor istoriografică, de a arăta cum istoria și istoriografia interferează, se condiționează reciproc.

Una din premisele lui Stanford este că, dacă istoria, cum s-a spus adeseori (mai ales în țările anglo-saxone, sub influența filosofiei analitice), acuză absența unei structuri teoretice formale care să o includă fără complexe în familia disciplinelor academice, ea are, în schimb, o pluralitate de structuri. Asta și dorește autorul : să identifice structurile implicate în istorie, să le ordoneze și să le clarifice, găsind astfel soluția unor probleme metodologice și filosofice proprii practicii istorice. Alături de structură, alte trei idei sînt accentuate : rolul modelelor și reprezentărilor în înțelegerea istorică ; importanța limbajului în orice tip de cunoaștere, cu deosebire în cunoașterea istorică ; aspectele și funcțiile literare în istoriografie (o temă modernă, de mare succes — de pildă, lucrarea lui Hayden White, *Metahistory*, are deja în urmă cincisprezece ani de triumf academic).

Ambiția lui Stanford este încă mai mare, de fapt. El își propune să „ofere o perspectivă simplă și inteligibilă asupra întregii istorii — în ambele sensuri ale cuvîntului". Adică nu altceva decît să arate interacțiunea dintre istoria-ca-evenimente *(res gestae)* și istoriografie *(historia rerum gestarum)*. Potrivit autorului, cititorul poate găsi în paginile cărții și o introducere ideală în problematica filosofiei istorice (un tablou în care toate aspectele respective și-ar afla amplasarea optimă), și o demonstrație a caracterului complementar al demersurilor speculativ și analitic (în mod tradițional, aceasta e opoziția dintre tradiția europeană continentală și cea anglo-americană). Și, culmea ambiției, Stanford dorește să arate calea spre acea „critică a rațiunii istorice" pe care Kant a omis-o, iar Dilthey a ratat-o !

Are însă acest autor resursele considerabile *(to say the least)* reclamate de o atare ciclopică zidire teoretică? Lectura atentă a cărții arată că, deși e greu de crezut că ideile lui Stanford aduc *soluția* (cu articol hotărît!) unor controverse mai mult decît seculare, sprijină un efort cognitiv temerar și, poate, în timp, fertil: încercarea de a unifica, într-o sinteză foarte echilibrată, fascicolul aproape incontrolabil de teorii care s-au emis cu privire la statutul teoretic al istoriei, la relația eveniment-dovadă, dovadă-construcție abstractă, spirit individual-construcție, construcție verbală-istoriografie, istoriografie-spirit public, spirit public-acțiune istorică — pentru a se ajunge din nou în teoria istoriei ca practică semnificativă. *The Nature of Historical Knowledge*, se poate prezuma, va avea parte de o bună primire în breaslă, mai ales în zona grupului său de referință. Fervoarea și altitudinea gîndirii, documentarea excepțională, calitățile de stil, construcția riguroasă (cu o ambiție de sistem puțin comună astăzi, cînd se poartă marginaliile și fragmentarismul) conferă lucrării o valoare deosebită (obținută, s-ar părea, într-o perioadă lungă, fiindcă afirmațiile lui Stanford au toate aparențele și interdependența gîndurilor duse pînă la capăt, fără grabă).

Sorin Antohi

Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu. Fermânlar (Catalogul Arhivei Palatului Otoman de la Muzeul Topkapı Sarayı. Firmanele), fasc. I, ed. I. H. UZUNÇARŞILI, I. K. BAYBURA, Ü. ALTINDAĞ, Türk Tarih Kurumu Basimevi — Ankara, 1985, 105 p.

Așteptată de multă vreme, această lucrare atît de necesară cercetărilor în arhiva sultanilor din Istanbul, a început, în sfîrșit, să vadă lumina tiparului. Așa cum este anunțat în scurta *Introducere*, acest prim fascicul al catalogului va fi urmat de alte 43 fascicule, destinate fiecare cîte unui gen de documente turco-osmane.

Catalogul a fost pregătit, în decursul a aproape două decenii, de o comisie de specialiști condusă de reputatul istoric care a fost Ismail Hakkı Uzunçarşılı. Fără îndoială, munca depusă în acest sens a fost extrem de grea, date fiind marea varietate tipologică a documentelor otomane, mulțimea documentelor nedatate și, nu în ultimul rînd, dificultățile de grafie și limbă (chiar și pentru experții de talia celor din comisie).

Pregătit pentru tipar de Ülkü Altındağ, șefa Arhivei Muzeului Topkapı Sarayı din Istanbul, prezentul fascicul cuprinde 1021 unități arhivistice (nu de puține ori, sub aceeași cotă este păstrat un număr mare de documente). Cum era și firesc, firmanele sînt înregistrate în ordine cronologică, începînd cu cel mai vechi, din vremea lui Orhan Gazi (1326—1359), și terminînd cu cele emise în timpul ultimului sultan otoman — Mehmed VI Vahideddin (1918—1922).

Fiecare unitate arhivistică catalogată are un număr de ordine, data în calendarul musulman (hegira), scurt rezumat, elemente de paleografie și cota. Din păcate, editorii nu au transformat datele hegirei în datele calendarului actual și au omis să noteze locul de emitere al documentelor. Mult mai grav este însă faptul că nu au fost specificate (între paranteze) datele puse de editori la documentele nedatate în original. Acest din urmă aspect este de natură să genereze confuzii serioase, cu atît mai mult cu cît sînt puțini cei care au posibilitatea să consulte direct aceste documente. De aceea regretăm și faptul că rezumatele sînt neobișnuit de lapidare, precum și inexistența vreunui indice; nu s-au făcut nici mențiunile cuvenite în cazul documentelor deja publicate. În sfîrșit, semnalăm în treacăt și unele erori de datare chiar la documente datate în original, cum este bunăoară firmanul lui Bayezid al II-lea din *evâhır-ı Rebî'ülahır 891* (26 aprilie — 4 mai 1486), care în catalog a căpătat data *1 R 891* (6 aprilie 1486) *(nr. 42)*, desigur din neatenție. De bună seamă, asemenea greșeli sînt aproape inerente în lucrările de acest gen. Dar carențele semnalate mai sus în privința modului de întocmire a catalogului ar fi de dorit să nu se repete și în fasciculele următoare.

Firește, acest prim fascicul al catalogului cuprinde multe documente de mare însemnătate referitoare și la istoria României. Notăm că o parte din ele este

deja cunoscută istoriografiei noastre ; firmanele în cauză au fost depistate şi valorificate de specialiştii români care au făcut investigaţii în această arhivă. Prezentul fascicul al catalogului a pus însă în evidenţă faptul că mai sînt numeroase firmane care au scăpat atenţiei cercetătorilor noştri. Aceste documente, încă necunoscute istoriografiei noastre, se referă mai cu seamă la trecutul ţinuturilor istorice româneşti aflate sub administraţie otomană. Desigur, este de dorit ca şi aceste documente să intre cît mai grabnic în circuitul ştiinţific.

Salutînd apariţia acestei lucrări, ne exprimăm convingerea că ea reprezintă un rezultat important al complexei şi dificilei acţiuni desfăşurată în prezent în Turcia, pentru a pune întregul tezaur arhivistic al ţării la dispoziţia cercetării ştiinţifice.

Tahsin Gemil

AKSINIJA DŽUROVA, KRASIMIR STANČEV, MARKO JAPUNDŽIC, *Catalogo dei manoscritti slavi della Biblioteca Vaticana*, Ed. „Svjat", Sofia, 1985, 464 p.

Apărut cu text bilinvg, bulgar şi italian, şi în condiţii grafice de excepţie, acest preţios instrument de lucru beneficiază, pe lîngă o prefaţă a răposatului academician Ivan Dujčev, de o introducere istorică a lui José Ruysschaert, în care este reconstituit modul în care s-a format fondul de manuscrise slave de la Vatican. Vom desprinde şi semnala doar cele cîteva manuscrise care interesează direct istoria culturii vechi româneşti.

Vat. Slav. 7 este un fragment de numai 8 file dintr-un *Tetraevangheliar*, databil la începutul veacului XVI. Conţine o parte din Evanghelia lui Luca. Autorii arată că „forma generală a manuscrisului şi grafia indică o origine moldovenească" *(Catalogo...*, nr. 7, p. 71—72 şi il. CLX).

Vat. Slav 24 este un *Apostol*, însumînd 251 + 7 ff., databil tot la începutul secolului XVI. A fost restaurat în 1974. Nu are însemnări. „Toată conformaţia manuscrisului demonstrează că acesta este de proveniență moldovenească" *(Cat.*, nr. 24, p. 96—97 şi il. XVIII—XIX).

Vat. Slav. 26 este un miscelaneu liturgic scris de două mîini. La origine a fost întocmit într-un centru monastic bulgar, în ultima treime a secolului XIV. Apoi a ajuns în spaţiul românesc, unde, în al doilea sfert al secolului XV a fost completat (ff. 326—376) cu o scriere semiuncială tipică manuscriselor moldoveneşti. Prezintă o însemnare din ianuarie 1695 : „† Popa Ştefan" *(Cat.*, nr. 25, p. 97—104 şi il. XX—XXIII).

Vat. Slav 27 este un *Octoih* de 257 ff., atribuit primului sfert al secolului XV. Scris de mai multe mîini. A fost restaurat în 1977. După ortografie, căci însemnări nu prezintă, autorii consideră că este vorba de un manuscris moldovenesc *(Cat.*, nr. 26, p. 104—105 şi il. XX—XXVI).

Vat. Slav 29 este un *Minei* festiv de 453 ff., din prima jumătate a secolului XVI. Pe marginea inferioară a ff. 179—183 are o însemnare românească, care se *continuă pagină după pagină, dar, din păcate, autorii catalogului au reprodus-o* defectuos. Oricum, ea atestă că manuscrisul s-a aflat în posesia unor preoţi de sat români. Iar la f. 296, aceeaşi mînă a scris data : „1766". Manuscrisul „în chip evident a stat un lung răstimp (şi poate a fost scris) în ambianţă rusomeridională şi românească". Aceasta e concluzia în urma examinării graficii textuiul *(Cat.*, nr. 28, p. 106—109 şi il. XXVIII—XXIX).

Vat. Slav 53 este un *Slujebnic* din veacul XVII şi însumează 69 ff. Ultimele file (59—69 r) sînt scrise în românește cu litere chirilice, însă de aceeaşi mînă care a scris textul slavon. La f. 17 are o însemnare românească, cu o grafie mai tîrzie decît a copistului, care vădeşte că, la un moment dat, s-a aflat în posesia unui preot de sat din Sălaj *(Cat.*, nr. 51, p. 130—131 şi il. LXIV—LXV).

Vat. Slav 65 este, de fapt, hrisovul din 29 iulie 1630, emis de vodă Leon Tomşa al Ţării Româneşti în favoarea mănăstirii Sf. Troiţă (Radu Vodă) din Bucureşti. Actul a fost editat de C. Gianelli, în „Orientalia Christiana Periodica", XVIII (1952), fasc. III—IV, p. 383—393. *(Cat.*, nr. 63, p. 141 şi il. LXXXIII şi CLXXXII.

Cum aflăm din introducerea menţionată mai sus, *Vat. Slav* 7, după aspectul legăturii, a intrat în bibliotecă pe vremea papei Grigore XVI (1831—1846). Un alt grup de manuscrise *(Vat. Slav 24—53)*, din care fac parte cele mai multe din cele

semnalate, a fost achiziționat de C. Korolevskij, asistent la Vatican între 1919 și 1929, în cursul unei călătorii efectuate în Europa orientală în 1923—1924, împreună cu Monseniorul E. Tisserant. Iar ultimul *(Vat. Slav 65)* a devenit proprietatea Bibliotecii Vaticane abia în 1933.

Ștefan Andreescu

N. IORGA, *Evoluția ideii de libertate*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de ILIE BĂDESCU, București, Ed. Meridiane, 1987, 432 p.

Exponent în spirit al acelei istorii globale pe care și-a asumat-o ca program Școala de la *Annales*, N. Iorga s-a interesat statornic și cu aleasă comprehensiune de lumea ideilor și a mentalităților. Aportul său în această privință îi apărea lui Mihail Berza „de o rară amploare" ce își așteaptă încă, în bună măsură, cunoașterea. Concluzia merită să fie reamintită în contextul în care una din scrierile de seamă ale istoricului vizînd istoria ideilor s-a bucurat de o nouă ediție, datorată de astă dată sociologului Ilie Bădescu. Este vorba de *Evoluția ideii de libertate*, volum apărut cu 60 de ani în urmă și reprezentînd, cum se preciza în pagina sa de titlu, lecțiile istoricului la Universitatea din București, „tipărite după note stenografice pentru elevii săi". Însemnătatea acestui moment în istoria istoriografiei a rămas din păcate prea puțin studiată. Noua ediție are între altele și menirea să atragă atenția asupra sa, punînd la îndemîna cititorilor încă una din cărțile de seamă ale marelui istoric, o carte nu mai puțin incitantă astăzi prin lărgimea orizontului și acuitatea problemelor aflate în discuție. Un studiu dens, *Conceptul de libertate* în gîndirea lui N. Iorga, subscris de I. Bădescu, prefațează recenta restituție, arătînd rîvna editorului de a pune în acord viziunea lui N. Iorga cu o întreagă discuție teoretică actuală. Faptul nu este lipsit de interes pentru înțelegerea cutezătoarei gîndiri a istoricului.

Cîteva precizări în acest sens merită toată atenția. Analizînd conceptul de libertate al istoricului, Ilie Bădescu conchide că „soluții interesante la aceeași chestiune se află astăzi în mai toate școlile sociologice europene, dar o atare concepție și un asemenea model de abordare a ideii de libertate nu am izbutit să găsim în cuprinsul mișcărilor de idei ale vremii" (p. 6). De reținut, raportarea studiului reeditat acum la opera lui Max Weber sau Georges Gurvitch și, nu mai puțin, ideea potrivit căreia lucrarea lui N. Iorga „este purtătoarea unei revoluții în istoriografie, a unei schimbări de paradigmă în științele socio-istorice" (p. 6).

Nu se exagerează totuși? Ar merita poate ca argumentele din sfera istoriobrafiei să fie mai bine examinate în această privință. Atent mai ales la aspectele teoretice ale ideii de libertate, editorul nu a urmărit și contextul în care a fost elaborată respectiva scriere, în raport mai ales cu domeniul istoriografic, în care N. Iorga a ținut să-și înscrie din capul locului demersul: „Definițiile *filosofice* s-au *isprăvit*. *Singura cercetare cu folos rămîne aceea din punct de* vedere istoric". Cu această convingere s-a apropiat el de subiect, luminîndu-l cu întreaga învățătură a cunoașterii temeinice a duratei umanității. Faptul se dovedea remarcabil la vremea respectivă, fără a fi cu toate acestea ceva cu totul ieșit din comun, căci istoria ideilor își croia atunci pretutindeni drum în preocupările istoricilor după îndemnul adresat încă din 1911 de Lucien Febvre. Alături de N. Iorga, evocat deja în legătură cu asemenea preocupări, Gh. I. Brătianu a adus alte contribuții remarcabile. Chiar în anul în care apăruse *Evoluția ideii de libertate*, el dăduse opusculul său despre *Criza ideii de progres*, incitat de cartea marelui elenist englez John B. Bury *(The Idea of Progress)*. Exemplele ar putea continua, arătînd o ambianță istoriografică mult mai receptivă decît s-a crezut la istoria ideilor, o ambianță în care se cuvin a fi plasate și lecțiile lui N. Iorga despre *Evoluția ideii de libertate*. Ce ecou au avut ele în conștiința ascultătorilor? Ce impresie a produs apoi cartea în critica vremii? Ar fi fost binevenită încercarea editorului de a căuta un răspuns, pentru a fixa astfel mai bine locul scrierii la data la care a apărut și în posteritate.

Efortul reeditării merită prețuit ca și zelul editorului în elaborarea aparatului de note și comentarii, prea întins totuși în raport cu textul ediției. Pre-

ferința pentru literatura teoretică a subiectului ni se pare însă — precizăm din nou — excesivă. Ar fi fost, poate, mult mai profitabilă raportarea mai strînsă la celelalte scrieri ale lui N. Iorga pentru a se detașa viziunea sa globală asupra ideii în discuție, în evoluția ca și elementele ei statornice de-a lungul vieții marelui istoric. Unele idei s-ar fi lămurit astfel mai bine. Este cazul concepției lui N. Iorga despre Revoluția franceză. După opinia lui I. Bădescu, „critica lui N. Iorga la (sic!) Revoluția franceză (...) este o critică de pe pozițiile culturii critice care (...) reprezintă totuși un tip de reacție la capitalism", o reacție specifică „societăților care nu pot ieși din periferialismul economic *pe calea franceză* a Revoluției", se adaugă, tot aici, că este o critică ce vine „în întîmpinarea criticii făcută Revoluției franceze de Karl Marx însuși" (p. 48) sau chiar că ea este „critica raționalismului — liberal". Aprecierile nu ne conving. Dimpotrivă, credem că ele complică inutil înțelegerea unei atitudini ale cărei obîrșii au fost mărturisite atît de clar chiar de N. Iorga. El singur a recunoscut influența pe care H. Taine a exercitat-o asupra-i în înțelegerea Revoluției franceze sau efectul produs de *Istoria Revoluției franceze* a lui Th. Carlyle, de natură să-i fortifice crezul său organicist.

Ștefan Lemny

JACOB BURCKHARDT, *Artă și istorie*, I—II, traducere, antologie, note și cuvînt înainte de MIRCEA POPESCU, București, Ed. „Meridiane", 1987, 239 + 243 p.

Într-o epocă „infestată" de pozitivism, în care istoria era mai ales politică, Burckhardt se dovedește a fi, alături de E. Renan, preocupat de domenii ce-și pierduseră oarecum din audiență sau nu reținuseră încă prea mult atenția cercetătorilor: cultura, arta, viața cotidiană, mentalități etc. Sub acest raport, chiar dacă pentru Burckhardt istoria era în mare parte poezie, istoricul elvețian aduce o substanțială contribuție la dezvoltarea viziunii istorice, contribuție care astăzi nu ar displace așa-zisei „la nouvelle histoire".

În acest context, recentele volume apărute în colecția „Biblioteca de artă" constituie o inițiativă lăudabilă, cu atît mai mult cu cît textele antologate reprezintă, în parte, diferite conferințe pe teme de istorie, istoria culturii și a artei, extrase din excelentul tom 14 al operelor lui Burckhardt (îngrijit de Em. Dürr, 1933) și volumul *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (Stuttgart, 1935) Astfel, regăsim în ediția românească scrieri despre *Rembrandt*, *Începuturile portretisticii moderne*, *Format și imagine*, *Țara homerică a feacilor*, *Alegoria în artă*, *Gînduri despre cultură și artă*, iar într-o altă ordine de idei, texte referitoare la contribuția grecilor în științe, despre arta culinară a grecilor din epoca tîrzie, Roma pe vremea lui Grigore cel Mare, Bizanțul în sec. X, despre Talleyrand și Napoleon etc.

Volumele, asigurate cu note bine întocmite și un cuvînt înainte semnat de M. Popescu, pun în circulație texte mai puțin cunoscute, dar de un real interes. Am dori să credem că ediția de față anticipează apariția *Epocii lui Constantin cel Mare*, care alături de *Cultura Renașterii în Italia* (în versiunea românească alcătuită de N. Bașotă și Gh. Ciorogaru, 1969) vor oferi o mai amplă imagine asupra operei lui Jakob Burckhardt.

Lucian Nastasă

PIERRE LÉVÊQUE, *Aventura greacă*, I—II, traducere de CONSTANȚA TĂNĂSESCU, București, Ed. „Meridiane", 1987, 475 + 452 p.

Una dintre cele mai valoroase exegeze asupra istoriei Greciei a fost de curînd pusă la îndemîna publicului român prin efortul Constanței Tănăsescu și al Editurii „Meridiane". Deși apărută acum mai bine de două decenii, lucrarea și-a păstrat întru totul actualitatea, autorul însuși preocupîndu-se să-și aducă la zi demersul interpretativ (vezi capitolul *Aventura greacă în cursul istoriei*, inserat la sfîrșitul celui de-al II-lea volum).

Într-un stil adesea alert, dar elegant, fără să omită vreun fapt esențial, P. Lévêque ne introduce în atmosfera fascinantă a istoriei elenismului, de la

civilizațiile neolitice și pînă la anexarea regatelor născute pe ruinele imperiului lui Alexandru de către Roma. O istorie asemenea unei „succesiuni de pulsații" (I, 11), care nu-și are însă limitele, în spațiu, doar la Micene, malurile Eurotasului sau pe colina sacră a zeiței Pallas iar, în timp, doar pînă la cucerirea romană; spațial, istoria elenismului se întinde din regiunile hispano-gallice, pînă la Gange și din zona scito-tracică pînă în Africa iar ca durată ea s-a prelungit dincolo de colapsul Romei, aruncînd „nenumărate raze de lumină în tenebrele medievale" și suscitînd „reînvierea care deschide era modernă" (II, 323). Așadar, o adevărată aventură, care i se înfățișează autorului cu o dublă deschidere : una în spațiu, alta în spirit.

Prima dintre ele a fost condiționată de cadrul fizic nefavorabil al Eladei, ceea ce a impus poporului elen un permanent dinamism, o expansiune dincolo de pămîntul natal, „o perseverență puțin obișnuită în ceea ce privește căutarea modalităților celor mai apte pentru a suplini sărăcia solului și modicitatea resurselor din Grecia propriu-zisă" (I, 13). Aceste circumstanțe și-au pus amprenta asupra întregii deveniri a lumii grecești : viață economică, structură socială, regim politic, organism statal, relații intercomunitare etc. Și imaginea care se degajă este una de accentuată diversitate, de puternice contradicții în sînul aceluiași etnos, pe care doar pericolul anihilării persane l-a determinat la coeziune, ca într-o „simfonie unică în perpetua discordanță a unei lumi veșnic dezbinată împotriva ei înseși" (I, 367). Perspectivă fatală, de altfel, grecilor, căci ea va constitui „cauza și consecința biruinței lui Filip I (II, 26), declinul ireversibil căruia i-a pus capăt încorporarea în marele organism statal roman. P. Levêque surprinde cu multă atenție articulațiile acestui zbuciumat destin, adesea într-un limbaj prea modern („țări subdezvoltate", „burghezie capitalistă", „mercantilism capitalism și economie dirijată de stat"), dar care nu reflectă decît imposibilitatea de a defini cît mai exact această lume extrem de diversă și fluidă.

Fără a insista aici asupra tuturor problemelor ridicate de lucrare, o mențiune specială facem în legătură cu o apreciere a autorului din capitolul adițional al volumului II. Astfel, corectîndu-și parcă opiniile din paginile anterioare, P. Lévêque susține că relațiile grecilor cu lumea „barbară" au avut mai puțin un aspect asimetric, respectiv dinspre greci spre autohtoni, ci a reflectat și un anumit nivel de dezvoltare a acestora din urmă. „O societate indigenă, precizează autorul, nu poate intra în contact cu grecii decît în cazul în care a atins deja un anumit grad de dezvoltare. Și numai în funcție de acest grad se pot stabili unele schimbări comerciale, ceea ce presupune că societatea respectivă nu produce numai pentru consumul intern..." (II, 344). Este o concluzie la care istoriografia română, preocupată de raporturile dintre greci și geto-daci, a subscris demult.

Aventura grecească în lumea spiritului dezvăluie o imagine cu totul opusă celei deja profilate. Stînd sub semnul *ponos*-ului — efortul dureros și creator, ea ne introduce în „indisolubila" unitate" (I, 13) a sufletului grec, din care s-au născut *tragedia eschiliană*, *monumentele Acropolei ateniene*, *filosofia* ideilor a lui Platon, „Istoriile" lui Herodot, etica aristotelică etc., etc. și în centrul căreia „se ghicește ca o constantă căutarea mijloacelor ce îngăduie să fii pe de-a dreptul om" (II, 325). Pagini de o reală frumusețe și profunzime ne introduc în acest univers al geniului elen, îndemnînd lectorul la reflecție.

Inițiativa Editurii „Meridiane" de a prezenta publicului român această carte este mai mult decît lăudabilă iar traducerea Constanței Tănăsescu este o deplină reușită.

Nelu Zugravu

JOACHIM HENNING, *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausend u.Z.*, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 42. Akademie Verlag Berlin, 1987, 176 p. + 51 fig. și 56 planșe.

Joachim Henning și-a propus să ne dea o imagine de ansamblu, dinamică, asupra unuia dintre cele mai importante sectoare ale economiei sud-estului european din primul mileniu al e.n. Vom remarca, însă, chiar de la început, că

cercetările sale cuprind și unele țări din Europa centrală (Ungaria și Cehoslovacia), dar nu acoperă întreg sud-estul continentului (lipsesc teritoriile Albaniei, Greciei și Turciei).

Bine cunoscut prin studiile sale arheologice, autorul și-a asumat, totuși, o sarcină dificilă, pe care a înțeles să o ducă la capăt printr-o exemplară muncă de informare, parcurgînd o mare parte din literatura consacrată acestei probleme, sondînd în cîmpul — destul de restrîns — al informațiilor scrise și analizînd cu atenție și competență, datele arheologice.

Vom trebui să remarcăm faptul că Joachim Henning nu se limitează numai la studierea culturii cerealiere; el concepe agricultura în sensul cel mai larg al cuvîntului, înglobînd, de asemenea, pomicultura, viticultura și creșterea animalelor domestice, fapt care l-a determinat să lărgească mult terenul investigațiilor sale.

Autorul a ținut seama de contextul în care s-au descoperit materialele pe care le analizează, de evoluția raporturilor de proprietate și societății, căutînd să ajungă la o periodizare în domeniul dezvoltării tehnicii agricole. Utilizînd graiul hărților și graficelor, el poate să delimiteze bine, pe etape, aria de răspîndire a uneltelor pe care le studiază.

Joachim Henning a acordat, de-a lungul întregii sale lucrări, o atenție deosebită clasificării materialelor supuse analizei sale, rezervînd un spațiu larg pieselor de fier provenite de la uneltele de arat. În funcție de sistemul de fixare, brăzdarele au fost împărțite în trei tipuri de bază, care, de fapt, după părerea noastră, pot fi reduse numai la două, cu mai multe variante. Desigur că nu întîmplător autorul insistă asupra problemei asimetriei unor piese, care apare încă din secolele III—IV (asimetria de pe partea stîngă cîștigînd teren în secolele VII—X).

Nu au fost ignorate nici cuțitele, care, întocmai ca brăzdarele, au fost supuse unei atente analize, și nici lanțurile (formate din cîte o verigă mare, circulară, și două mai mici, gîtuite), puse de unii cercetători în legătură cu uneltele de arat prevăzute cu roți, despre care vorbește Plinius, referindu-se la Raetia Galică. Nu se merge, însă, pînă la încercarea de reconstituire a diferitelor tipuri de unelte de arat, pentru care nu lipsesc, totuși, reprezentări grafice din acest prim mileniu al e.n.

Joachim Henning supune unei analize atente piesele de fier provenite de la uneltele utilizate în domeniul grădinăritului și pomiculturii, materiale care ar fi putut fi incluse într-un capitol aparte. Hîrlețele au fost împărțite în două grupe: din foaie de fier masivă și din rame de fier. Pentru piesele din prima grupă, care au manșoane de fixare dar nu sînt prevăzute cu pragul necesar utilizării fără risc a piciorului, se impun, totuși, și rezerve.

Pentru a rezolva problemele legate de funcțiile îndeplinite de sape, Joachim Henning apelează, ca și în alte cazuri, și la autorii antici, raliindu-se, în mod justificat, tezei care susține că ele au avut utilizări multiple. Și în cazul acestor unelte se manifestă preocupări pentru determinarea răspîndirii lor, în funcție de spațiu și timp, și se adoptă o clasificare riguroasă.

Sub titlul de *Unelte de recoltat* au fost grupate secerile, coasele și cosoarele, pentru care se pun și probleme în legătură cu procesul de diferențiere a lor. Ca și pentru celelalte unelte, se urmărește soluționarea răspîndirii și clasificării lor, după criterii cărora le rămîne credincios în cursul întregii lucrări.

Pline de interes sînt încercările lui Joachim Henning de a rezolva probleme importante în legătură cu producția principalelor cereale — grîu, secară, orz, mei și ovăz —, cu pomicultura, viticultura și creșterea animalelor domestice.

Ilustrația, sugestivă, bine gîndită și bogată, ajută la înțelegerea problemelor, foarte dificile, referitoare la evoluția agriculturii de-a lungul unui întreg mileniu, pe un spațiu întins, din care face parte și țara noastră.

Bibliografia constituie o dovadă în plus pentru seriozitatea și competența cu care autorul a lucrat. El a reușit să dea o operă solidă și utilă nu numai pentru specialiștii care și-au consacrat eforturile studierii istoriei primului mileniu al e.n., ci și celor ce se preocupă de evul mediu.

Vasile Neamțu

CHARLES M. RADDING, *A World Made by Men. Cognition and Society, 400—1200*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1985, XI + 286 p.

Un profesor de la Loyola University of Chicago aduce o excelentă contribuție la discuția modernă a unui topos din Vico, raportul dintre spiritul uman și lume înțeles ca dinamică dialectică. După celebrul autor italian, inteligența umană intervenea activ în lumea socială, chiar o crea (titlul cărții prezentate aici trebuie citit în lumina acestei teze). Este interesant că ispititoarea premisă a fost demonstrată, cu mijloacele psihologiei genetice, de Jean Piaget, dar pînă acum nu fusese considerată în toată amploarea ei. Radding își asumă dificila sarcină și, se poate spune, reușește o sinteză valoroasă a problemei, grea de consecințe pentru (în primul rînd) istoria culturii: folosind teoria dezvoltării cognitive a lui Piaget, el susține că oamenii nu sînt pasivi în fața forțelor culturale și sociale, ci există într-o relație dialectică sofisticată cu propria cultură. Instituțiile și tradițiile devin astfel un produs al activității umane în exact aceeași măsură în care ele sînt factori modelatori ai umanității. Schimbările în instituții și tradiții arată exact schimbările care au loc în spirit, de aceea analiza culturologică, în care se întîlnesc postulate hermeneutice și istoriste, propune modele cognitive corespunzătoare diferitelor epoci.

Demonstrația lui Radding se bazează pe o bună stăpînire a istoriei medievale: rolul intelectualilor în epocă, Augustin și influența sa asupra antichității tîrzii, vechea lege germanică, monahismul incipient (discuția Regulii Sf. Benedict e una dintre cele mai bune pe care le-am întîlnit), Venerabilul Bede și „Renașterea" anglo-saxonă, societatea carolingiană, schimbarea mentalităților și societății (nașterea unora noi în secolul XI, dezvoltarea jurisprudenței, reforma eclezială), societatea secolului XII. Cum o simplă semnalare nu poate include amănunte, ne resemnăm la observația că prima secțiune a cărții este o notabilă introducere în arcanele istoriei culturii (după cum concluzia cărții are, la rîndul ei, o trimitere la ansamblul domeniului), iar apendicele reprezintă un curs scurt de psihologie piagetiană (e chiar genericul ales de autor), completat cu o expunere a principiilor unei promițătoare urmări a lor, lucrările recente ale americanului Lawrence Kohlberg. În tot, o carte care provoacă și stimulează.

Sorin Antohi

GEORGES DUBY, *Arta și societatea. 980—1420*, Traducere și note de MARINA RĂDULESCU, Prefață de RĂZVAN THEODORESCU, București, Ed. „Meridiane", 1986, vol. I, 273 p.; vol. II, 228 p. + 35 fig.

Aparținînd orizontului „noii istoriografii" franceze, alături de Jacques Le Goff, Pierre Chaunu, Robert Mandrou, Emmanuel Le Roy Ladurie, Jean Delumeau etc., George Duby promovează istoria globală, abordarea ei interdisciplinară, în cadrul căreia studiul mentalităților trebuie să ocupe un loc central. Nu este o ambiție deșartă sau circumscrierea unei mode, ci și o metodă care decurge din necesitatea cunoașterii globale și, totodată, nuanțată a unei anume societăți, la un anume moment dat, cunoaștere întemeiată pe istoria cotidiană, de la întocmirile economice la cele sociale și, mai departe, spre sfera ideologicului. Or, pentru aceasta „semnele vizibile" — arta, podoabele, costumele, ceremoniile — constituie domeniul predilect de reflectare.

Întemeiat pe toate acestea, dar în particular pe artă, Georges Duby distinge în evoluția societății apusene de după imperiul carolingian trei *momente* distincte: cel al mănăstirilor, 980—1130, al catedralelor, 1130—1280 și al palatului, 1280 — 1420.

În cel dintîi moment arta apusului era *aulică, imperială*, prin *origine, inspirație* și *destinație*. Apelul la planul central și la octogon (expresie a eternității conform simbolisticii numerelor) trimite la arta imperioală bizantină. Totodată, feudalii și călugării constituiau alte puternice realități ale societății Europei de vest între 980—1130. Cei dintîi reprezentau, în plan social, un element de disoluție, iar în planul artei erau incapabili de a dirija actul de creație ca unii care nu știau carte. În acea epocă de analfabetism general, de frică și de spaimă, călu-

gării și mănăstirile funcționau ca instituții de compensație spirituală, ambele străduindu-se pentru „mîntuirea" semenilor ceea ce le asigurau o situație privilegiată în societate. Ordine călugărești, precum cel de la Cluny, impun rînduieli particulare, uneori de mare austeritate și constituie, alături de mănăstiri, locuri de refugiu și de siguranță într-o epocă de deplină și totală domnie a forței.

Momentul catedralelor este cel de primă deschidere medievală spre cele șapte arte liberale. Geometria, aritmetica și logica vor constitui arta inginerului. Acum se pun bazele unei noi estetici, în care normele morfologice ale artei gotice își croiesc drum sigur spre autoritate nedezmințită.

Cel de-al treilea moment, *al palatului*, numit astfel deoarece curțile princiare devin focare de mare opulență (și nu numai) este acela cînd principii au preluat de la biserică ștafeta în conducerea celor mai mari programe artistice, devenind principalii mecenați (papa, regele Franței și împăratul rămîn, pe mai departe, cei dintîi), cînd arta încetează de a mai fi o expresie a sacrului (vezi *Le Roman de la Rose*, partea a doua, *Divina Comedie*, pictura lui Giotto etc.) și pentru prima dată este promovată de o nouă categorie socială, burghezia, apărută în orașele italiene.

Cartea lui Georges Duby este, înainte de toate, deschizătoare de largi orizonturi în judecarea istoriei societății Europei apusene de la 980 la 1420. Și nu numai a istoriei de acolo și de atunci.

Ion I. Solcanu

ELIZABETH A. ZACHARIADOU, *Manuel II Palaeologos on the striff Between Bayezid I and Kadi Burhan al-Din Ahmad*, în vol. „Elizabeth A. Zachariadou, *Romania and the Turks (c. 1300 — c. 1500)*", London, „Variorum Reprints", 1985, p. 471—481.

Autoarea este binecunoscută în lumea bizantinologilor, dar și a turcologilor, prin contribuțiile sale pertinente privind raporturile dintre turci (otomani și neotomani), bizantini și latini (occidentali), îndeosebi thalassocrația italiană, în secolele XIV—XV. În prezentul studiu, E. A. Zachariadou își propune să lămurească un episod din cronologia — atît de controversată încă — a domniei lui Bayezid I.

Lucrarea la care ne referim aici a fost publicată mai întîi în *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* (XVIII, London, 1980, p. 471—481). Ea se bazează în principal pe opt din scrisorile împăratului bizantin Manuel II, publicate de G. T. Dennis, *(The Letters of Manuel II Palaeologus: text, translation and notes*, Dumbarton Oaks Texts IV, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, vol. VIII, Washington, 1977, nr. 14—21, p. 36—63). Aceste scrisori, adresate cercurilor palatului imperial din Constantinopol, au fost trimise din nord-vestul și centrul Anatoliei, unde împăratul bizantin s-a aflat în campanie împreună cu suzeranul său Bayezid I.

Se știe că, îndată după bătălia de la Kossovo (1389), sultanul otoman a trecut în Anatolia, unde a ocupat orașul bizantin Philadelphia și emiratele turcești din vestul regiunii. Extinderea stăpînirii otomane l-a alertat și pe Kadı Burhaneddin Ahmed, conducătorul puternicului stat turcesc din zona Sivas-Kayseri (Eretna). Conflictul direct dintre acesta și Bayezid I pentru hegemonia anatoliană s-a profilat clar atunci cînd sultanul otoman a pornit campania împotriva emiratului de Kastamonu, din nord-vestul Anatoliei. Părerile istoricilor sînt divergente în privința cronologiei acestor evenimente. Pomenitele scrisori ale lui Manuel II sînt însă de natură să aducă unele precizări. Deși nedatate, aceste scrisori au fost întocmite cu certitudine — arată autoarea — în a doua jumătate a anului 1391, mai exact, după 8 iunie 1391, cînd Manuel II a părăsit Constantinopolul, și înainte de ianuarie 1392, cînd el s-a reîntors în capitală. Coroborînd aceste știri cu datele extrase din alte izvoare ale timpului, E. A. Zachariadou crede că emiratul de Kastamonu a fost cucerit de Bayezid I în iunie 1391, iar emirul de Sinop a fost constrîns să se supună către sfîrșitul toamnei aceluiași an. De asemenea, spre deosebire de istoricii turci, care afirmă înfrîngerea lui Bayezid I de către Kadı Burhaneddin, E. A. Zachariadou consideră că acesta din urmă a evitat confruntarea armată cu sultanul otoman; deși s-a desfășurat

în condiții grele (foamete, frig, boli), această campanie a lui Bayezid I s-a încheiat, la începutul anului 1392, cu extinderea și consolidarea pozițiilor otomane.

Autoarea atinge și problema spinoasă a conexiunii dintre campaniile anatoliene și cele europene ale lui Bayezid I. E. A. Zachariadou respinge asertiunea potrivit căreia sultanul ar fi pornit o nouă expediție împotriva Sinopului, în primăvara lui 1392. Invocînd surse contemporane, ea argumentează prezența sultanului în Peninsula Balcanică, în vara și toamna acelui an. Amînarea campaniei pregătită împotriva Sinopului și deplasarea sultanului în Rumelia fuseseră reclamate de acțiunile ofensive antiotomane ale regelui Ungariei și domnului Țării Românești. Cu alte cuvinte, după părerea autoarei, atacul lui Mircea cel Bătrîn împotriva acîngiilor de la Karinovasi (Krajinovo ?) s-a desfășurat în vara anului 1392, în corelație cu expediția lui Sigismund de Luxemburg în Serbia *(Rascia)*.

Regretînd faptul că nu am cunoscut la vreme această valoroasă lucrare, îmi exprim totuși satisfacția pentru faptul că, independent de Elizabeth A. Zachariadou, am ajuns la aceeași concluzie (cf. Tahsin Gemil, *Mircea l'Ancien face à la politique impériale de Bayezid I-er*, în „Revue Roumaine d'Histoire", tome XXV, nr. 1—2, janvier-juin 1986, p. 7—11) în privința datării importantei operațiuni militare a domnului Țării Românești împotriva bazei acîngiilor de la Karinovasi.

Tahsin Gemil

Italia Judaica. „Gli ebrei in Italia tra Rinascimento ad Età baroca", Atti del II Convegno internazionale. Genova 10—15 giugno 1984, Roma, 1986, 347 p.

A trecut aproape un deceniu de cînd Italia se arată tot mai mult interesată de istoria evreilor din peninsulă, interes concretizat și printr-o serie de congrese și reuniuni internaționale menite a pune în evidență diversele aspecte ale problemei. Dacă întrunirea din 1979, de la Spoleto, și-a propus o tematică mai generală (evreii în evul mediu), doi ani mai tîrziu a fost inaugurat la Bari primul congres internațional „Italia Judaica", prelungit oarecum prin reuniunea de la Veneția (1983) care a avut în atenție istoria evreilor din această republică.

Volumul ce ne stă în atenție reunește intervențiile diverșilor participanți la cel de-al II-lea Congres internațional de „Italia Judaica" (Genova, 10—15 iunie 1984) care a avut ca temă pe *evreii italieni în Renaștere și perioada barocă*, chestiune deosebit de complexă, dacă ținem cont, pentru această epocă, de mutațiile pe care le suferă societatea italiană în toată structura ei, mai ales din punct de vedere economic și social. Bucurîndu-se de o largă participare (peste 250 de membri), întrunirea s-a desfășurat pe două secțiuni principale: *Evreii din Italia într-o epocă de tranziție* și *Pluralismul vieții culturale ebraice în Italia (secolele XVI—XVII)*.

Un prim studiu care reține atenția este cel semnat de A. Melamed (de la Universitatea din Haifa), intitulat *Conceptul de istorie evreiască în gîndirea ebraică italiană în secolele XVI—XVII*. Subiectul este deosebit de interesant, implicînd și un anumit grad de temeritate, întrucît există o îndelungată dispută asupra măsurii în care istoriografia Renașterii a influențat perceperea istoriei evreilor de către învățații aparținînd acestei confesiuni din Italia secolelor XVI și XVII. Dezbaterea este esențială mai ales pentru a determina dacă istoriografia ebraică din această perioadă rămăsese medievală sau dacă sub anumite aspecte s-a înscris și ea în evoluția spre istoriografia modernă. Este tocmai ceea ce încearcă să examineze studiul lui Abraham Melamed. Autorul pornește de la presupunerea metodologică și în general dezvoltarea materială și spirituală a evreilor nu poate fi suficient explicată fără a o lega de influențele externe, iar această remarcă este cu atît mai mult valabilă pentru comunitatea evreiască din Italia în epoca Renașterii și cea de după, întrucît, afirmă Melamed, ea a fost mai mult decît oricare alta deschisă spre cultura venită din partea altor naționalități, sau confesiuni. Și aspectul se poate constata din felul cum s-a receptat de către învățații evrei a semnificațiilor și direcțiilor de dezvoltare a propriei lor istorii. Asistăm nu doar la o conștiință religioasă, ci și la una, am putea spune, națională, cu nenumărate implicații în toate domeniile vieții pentru epoca modernă italiană. Analiza profesorului din Haifa nu s-a limitat doar la istorio-

grafia ebraică propriu-zisă, adică la încercările din epocă de a cataloga evenimentele trecutului evreilor, ci demersul este ceva mai complex, și anume ia în discuție ceea ce el numește *istoriozofia*, adică ideea de istorie. În acest context sfera cercetării sale se lărgește considerabil, făcînd apel nu numai la istoricii „consacrați", precum Joseph ha'Kohen, Azariah de'Rossi, Gedaiah ibn Yahiah sau Elijah Capsali, ci și la scriitori din alte domenii, ca Don Isaac Abravanel, Abraham Portaleone, Leone da Modena și Simone Luzzatto. Studiul, bine conceput, arată cum metodologia, sursele și concepțiile istoriografice ale istoriografiei Renașterii au influențat pe gînditorii evrei italieni, contribuind astfel la profilarea unei noi concepții asupra cercetării istoriografiei ebraice.

În strînsă legătură cu studiul de mai sus este și cel semnat de Giuseppe Sermoneta (Universitatea din Ierusalim): *Aspecte ale gîndirii moderne la evreii din Italia în perioada barocă* (problema l-a preocupat în mod deosebit pe Sermoneta, care a participat în cadrul Institutului de Studii superioare de pe lîngă Universitatea ebraică din Ierusalim la seminarul: Raporturi culturale între lumea ebraică și cea creștină, 1981/1982). Interesantă sub mai multe aspecte, contribuția reface climatul spiritual al epocii, reevaluînd istoria culturală a ebraismului italian din această epocă. Iar ca o prelungire a acestor preocupări meritã amintit și excelentul studiu datorat lui Roberto Bonfil, *Reflecții asupra istoriografiei evreiești din Italia în sec. XVI*.

De o altă factură se prezintă contribuțiile lui Aldo Agosto *(Arhiva de Stat din Genova și izvoarele relative la istoria evreilor genovezi din sec. XVI—XVIII)*, Kenneth R. Stow *(Crimă și pedeapsă în Statul papal: evreii în închisorile romane la sfîrșitul secolului XVI și începutul secolului XVII)*, Renata Segre *(Lumea ebraică văzută de cardinalii contrareformei)*, Fausto Parente *(Cîteva observații preliminare pentru biografia lui Sisto Senese*, autorul lucrării *Bibliotheca sancta*, Veneția, 1566), Moshe Idel *(Curente principale în Cabala italiană între 1560—1660)* ș.a., care pun în lumină, printr-o mare bogăție de informații, rolul jucat de evrei în spațiul italian, precum și influențele reciproce dintre cele două culturi.

În final, inițiativa de a publica actele celui de-al II-lea Congres internațional „Italia Judaica" se dovedește a fi mai mult decît lăudabilă, constituind un prilej de reflecție și pentru istoricii din alte zone în care elementele alogene au jucat un rol ce nu va putea fi niciînd ignorat.

Lucian Nastasă

NICOARĂ BELDICEANU, *Les biens du monastère d'Aya Sofya à Trébizonde dans la région d'Aqdjaabad avant 1461, extras din* „Αριερθμα στου Νικο Σβορθνο„ I, Rethymno, 1986, p. 325—344.

Publicînd conținutul a 14 documente cuprinse într-un registru de recensămînt din 1484—1487, profesorul Beldiceanu adaugă noi contribuții la istoria Trapezuntului, după acelea anterioare*; în același timp, se găsesc în acest studiu și note pentru o istorie a metrologiei bizantine și otomane, pentru o istorie a prețurilor, a economiei și a fiscalității imperiului otoman din vremea lui Bayezid II. Documentele arată că după căderea Trapezuntului (1461) proprietățile mănăstirii Sf. Sofia — ctitorie a împăratului Manuel I (1238—1263) — au devenit rezerve timariale; beneficiarii noilor timaruri erau originari din Peninsula Balcanică, din Mytilene, din Nicopole, dar populația de rînd o constituia încă vechea comunitate greacă. În unele documente, sînt menționați și alți foști stăpîni, din vremea imperiului Marilor Comneni, ale căror bunuri au fost confiscate după 1461.

Ștefan S. Gorovei

---

* N. Beldiceanu, *Biens monastiques d'après un registre ottoman de Trébizonde (1487), Monastères de la Chrysoképhalos et du Pharos*, în *REB*, 35, 1977; idem, *Biens des Grands Comnènes en 1461 d'après un registre ottoman*, în „Byzantion", 49, 1979; idem, *L'empire de Trébizonde à travers un registre ottoman de 1487*, în „Archeion Pontou", 39, 1979; idem, *Sources ottomanes au service des études byzantines, Băștina et dîme à Trébizonde*, în *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients*, Leiden, 1981.

SURAIYA FAROQHI, *Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire*, London, „Variorum Reprints", 1986.

„Variorum Reprints", colecție de veritabilă consacrare mondială a autorilor incluși în ea, s-a îmbogățit recent cu un nou volum, între coperțile căruia au fost adunate cele mai de seamă studii ale uneia din cele mai avizate cercetătoare a istoriei economico-sociale otomane. S. Faroqhi (Universitatea din Ankara) și-a dezvoltat cercetările în direcția promovată de școala de la *Annales*, fiind una din cele mai valoroase continuatoare a operei lui Ömer Lütfi Barkan, cel care a inaugurat, de fapt, o asemenea direcție și în privința istoriei otomane.

Orientarea acestor studii — mărturisește autoarea — este voit provincială și subiectele sînt consacrate, în cea mai mare parte, locuitorilor de rînd. Nu poate fi înțeleasă societatea otomană fără a discerne interacțiunea dintre puterea centrală și supușii săi din provincii. Această nu înseamnă însă că este ignorat faptul că, în secolul XVI, Istanbulul reprezenta o adevărată „minune" *(marvel)* a timpului, fiind cel mai mare oraș din Europa acelor vremuri și centrul unei necontenite activități constructive. Dar strălucirea capitalei se baza pe dările și serviciile țăranilor și orășenilor obscuri din provincii. De aceea, cunoașterea statutului legal al acestei populații, a vieții ei reale sub diverse aspecte constituie o condiție necesară pentru corecta înțelegere a istoriei otomane, în general, iar în particular, pentru a desluși motivele pentru care, după o anumită vreme, economia otomană a început să piardă tot mai mult competiția cu cea occidentală.

Sînt reunite în acest volum 12 studii, publicate de S. Faroqhi între anii 1976 și 1984, în prestigioase reviste de specialitate din diverse țări. Studiile reprezintă rezultate ale unor cercetări desfășurate cu asiduitate și competență, îndeosebi în arhivele turcești, dar și în mari biblioteci occidentale. Lucrările selectate aici poartă, fără excepție, amprenta noului, atît în privința informației, cît și a interpretării. În temeiul documentelor de arhivă, îndeosebi inedite, sînt abordate și elucidate probleme mai puțin sau deloc cunoscute, ca: activitatea agricolă dintr-un centru al călugărilor bektașizi (este relevat rolul acestora ca agenți de acculturație) sau iarmaroacele din Balcani și tîrgurile periodice din Anatolia, mijloacele de transport practicate în secolele XVI—XVII sau dezvoltarea rețelei urbane anatoliene, viața dintr-o localitate rurală la sfîrșitul secolului XVI sau producția și comerțul de textile și de alaun din Imperiul otoman și altele. Chiar dacă cîteva studii îmbrățișează o arie cronologică largă, extinsă pînă către jumătatea veacului XIX, totuși zona temporală predilectă a autoarei rămîne secolul XVI.

Încheiată cu un binevenit *Index* general, acest volum constituie o nouă reușită științifică, nu numai a autoarei, ci și a editorilor colecției „Variorum Reprints".

Tahsin Gemil

FRANK E. SYSYN, *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil, 1600—1653*, Harvard University Press, 1985, 406 p.

Cunoscut mai ales prin studiile sale axate pe teme de istoria începutului epocii moderne în Polonia și Ucraina și a problemelor religioase din Europa estică (este, dealtfel, director asociat al Institutului de cercetări ucrainiene, din 1985, și editor al revistei „Harvard Ukrainian Studies"), Frank E. Sysyn a oferit recent un admirabil volum intitulat *Între Polonia și Ucraina. Dilema lui Adam Kysil*. Perioada luată în discuție de profesorul american este deosebit de semnificativă pentru estul Europei, întrucît sfîrșitul stăpînirii Poloniei asupra Ucrainei la mijlocul secolului XVII a schimbat cursul istoriei întregii regiuni. Răscoala cazacilor conduși de Bogdan Hmelnițki (1648—1654) împotriva magnaților poloni a dovedit îndeajuns slăbiciunea uniunii polono-lituaniene. Apariția unui nou organism politic ucrainian — hatmanul cazac — a inițiat o luptă pentru dominație în Europa estică. În cele din urmă, după războiul ruso-polon din 1654—1667, Moscova a ieșit victorioasă și alipește Ucraina răsăriteană. S-ar putea spune acum că prin această anexiune, la care se adaugă Smolenskul și Kievul, se pun bazele ridicării spectaculoase a Imperiului rus.

Cartea lui F. E. Sysyn examinează decăderea politică a Poloniei prin reconstituirea carierei lui Adam Kysil, conducător al nobilimii ucrainiene și membru în guvernul polonez, personalitate care acum, la mijlocul secolului XVII, caută răspunsuri la principalele probleme ce frămîntau Ucraina. Misiunea istoricului de a recompune epoca nu a fost deloc simplă, deoarece nu există nici o biografie despre Kysil, ci doar cîteva referințe, însă și acestea vechi de peste o sută de ani. În aceste condiții, Sysyn a depus o muncă uriașă, cercetînd arhivele poloneze și ruse, reușind astfel să elaboreze o lucrare admirabilă și de referință pentru această epocă. Corespondența lui Kysil dezvăluie nu doar acțiunile sale, dar și opiniile asupra problemelor zilei, despre stat și societate. De altfel, scopul lucrării este dublu : de a reconstitui cariera omului politic și de a examina atitudinea lui față de evenimente. În acest context, autorul urmărește cu mare pătrundere disputele religioase de după Uniunea de la Brest (1596), dintre uniți și „Confederația de la Vilna", tulburările în rîndul cazacilor zaporojeni, atacurile din partea tătarilor, turcilor și moscoviților etc. După izbucnirea răscoalei lui Hmelnițki, Adam Kysil (ortodox) apare ca cel mai potrivit pentru a servi ca mediator între rebeli și guvern. Eșecul său însă a demonstrat diferendele ireconciliabile dintre cele două părți.

Studiul lui Sysyn, așa cum a fost conceput, contribuie nu numai la lămurirea unui important răstimp din istoria Europei răsăritene, ci și la incitarea unor discuții asupra condițiilor și natura revoltelor din perioada de început a epocii moderne, a schimbării elitelor politice și sociale.

În afara celor subliniate, volumul oferă numeroase informații despre Petru Movilă (mai ales la p. 55—62, 66—73, 120—127), care era din 1627 mitropolit al Kievului. Întărind puterea acestui centru ortodox, fiu de domn, rudă cu Wiśniowiecki și alte puternice familii din uniunea polono-lituaniană, loial față de cercurile catolice, necompromis printr-o numire episcopală neautorizată și nici adversar declarat al uniților, Petru Movilă s-a dovedit a fi cel mai puternic susținător al lui Kysil, lucru foarte bine surprins de istoricul american.

Lucian Năstasă

ISMET KAYAOĞLU, *Beşir Ağa vakfı* (Vakîful lui Beșir aga), în „Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi", cilt XI (1981—1986), sayı 15, Türk Tarih Kurumu Basimevi — Ankara, 1986, p. 77—87 + foto.

Eunuc de culoare, Beșir aga (m. 1746) a fost una din personalitățile proeminente ale primei jumătăți a secolului XVIII din Imperiul otoman. Timp de trei decenii a deținut înalta funcție de *dârüssade ağasi* (șeful haremului imperial), calitate în care a avut o influență dominantă asupra sultanului Mahmud I ; a jucat un rol important în introducerea tiparului, de către ardeleanul renegat Ibrahim Müteferrika, în Imperiul otoman. Sînt cunoscute o sumedenie de acte de binefacere (*geamii, școli, biblioteci, fîntîni, mănăstiri* etc.), lăsate de Beșir aga în diferite locuri ale imperiului. Printre ele se numără și vakîful (fundație pioasă islamică) instituit de el, în 1745, în zona gurilor Dunării.

Așa cum rezultă din actul original de fondare a acestui vakîf *(vakıf-nâme* sau *vakfıyye)*, publicat aici în fotocopie și transliterație, el a fost destinat în principal construirii și întreținerii unui far la intrarea dinspre mare în brațul Sulina *(Sünne)*. De asemenea, în același document a fost prevăzută și construirea, tot la Sulina, a unei cetăți *(Kala-i Ustuvar)*, a patru depozite subterane *(mahzen)*, a patru magazii mari *(anbar)*, a șase vase de transport *(donbaz)* și a unui azil pentru săraci *(imaret)*. Totodată, din veniturile aceluiași vakîf au fost repartizate sume pentru întreținerea cișmelei lui Hadji Ismail Ağa din tîrgul Ismail, a geamiei lui Veli Ağa din satul Sari-caçiftlik din Milas, a bibliotecii din tîrgul Șiștov, precum și a azilului din cartierul Atik Ali paşa din Istanbul.

Fondatorul a destinat acestui vakîf o mare suprafață de teren din „zona brațului Sulina", întinsă între Chilia și Beștepe, aflată desigur în stăpînirea sa *(arazi-i memlûkem)*.

Dincolo de aspectul inedit al informațiilor transmise, acest document demonstrează rolul crescut al gurilor Dunării, implicit al Moldovei și Țării Românești, în transporturile comerciale destinate aprovizionării capitalei otomane din prima jumătate a veacului XVIII.

Tahsin Gemil

MARGARITA HARBOVA, *Nasledniți na Sofronii Vraceanski* (Descendenții lui Sofronie de Vrața), în „Istoriceski pregled", an XLII, fasc. 11, Sofia, 1986, p. 57—66.

O rubrică nouă pare a se inaugura în periodicul editat de Institutul de Istorie al Academiei Bulgare de Științe, „Istoriceski pregled", cu acest neașteptat articol despre urmașii lui Sofronie de Vrața: rubrica *Genealogie*. Subiectul abordat de Margarita Harbova interesează și pe istoricii și genealogiștii români, dacă ținem seama de faptul că între urmașii episcopului Sofronie de Vrața (1739—1813) se numără și familia Vogoridi: unul din fiii episcopului, Țonko Stoikov, a fost tatăl fraților Ștefan Vogoridi (1775—1859) și Atanas Vogoridi (1788—1826). Autoarea urmărește îndeaproape descendența lui Sofronie prin fiica sa Ganka Stoikova, căsătorită cu un Dicio; urmașii pe această filieră sînt înregistrați pînă în zilele noastre (cel mai „proaspăt" descendent bulgar al lui Sofronie e un Kiril Bezev, născut la 1977!). În schimb, descendența românească și europeană a lui Ștefan Vogoridi s-a bucurat de mai puțină atenție; se știe că acesta, din căsătoria cu Ralu Scanavi, a avut mai mulți copii, unii avînd descendență cunoscută pînă azi. *Smaragda Vogoridi* (1816—1883) a avut, din căsătoria cu Mihail vodă Sturdza, o fiică, Maria, căsătorită Gorceakov; *Nicolae Vogoridi* (1821—1863), caimacamul, ginerele poetului Costache Konaki, are urmași prin copiii săi (Emanuel Vogoridi-Konaki, Lucia căsătorită cu N. Rosetti-Roznovanu și Maria, a cărei căsătorie cu Petru de Roma e omisă în spița din „Istoriceski pregled", p. 58). *Alexandru Vogoridi* (1822—1910) a fost căsătorit cu Aspazia Baltazzi, vară primară cu Elena Baltazzi (căsătorită Vetsera), mama Mariei Vetsera (1871—1889), eroina dramei de la Mayerling. *Hariclea Vogoridi*, căsătorită cu Lascăr Cantacuzino, a avut o fiică, Adela, măritată cu același N. Rosetti-Roznovanu care figurează și ca soț al verișoarei ei primare, Lucia N. Vogoridi). În fine, o altă fiică a lui Ștefan Vogoridi, Ana, măritată cu Constantin Musurus, a fost mama Ralucăi (între alți copii, fireşte), căsătorită cu Grigore Brâncoveanu; din această căsătorie s-au născut trei copii, consemnați (nu tocmai exact) de Margarita Harbova: *Ana-Elisabeta*, contesă de Noailles, *Ecaterina-Elena*, prințesă de Caraman-Chimay și *Constantin Brâncoveanu*, din ai cărui fii (provenhți din două căsătorii) coboară ultimii Brâncoveni.

Deși incomplet, studiul Margaretei Harbova prezintă mare interes pentru cercetarea genealogică, ilustrînd foarte plastic destinul unui clan de descendenți. Este, în același timp, o pledoarie pentru asemenea cercetări, pornind de la tabele de descendenți, care pot să înfățișeze — ca în cazul de față — legăturile stabilite prin înrudiri între popoare apropiate sau îndepărtate.

Ștefan S. Gorovei

John Maynard Keynes, doctrinar al capitalismului monopolist de stat. Coordonator MIHAI TODOSIA, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza", 1987, 246 p.

În dorința de a aduce o contribuție la dezbaterea teoretică a uneia din problemele majore în domeniul teoriei economice contemporane, cadre didactice din Catedra de economie politică a universității ieșene (N. Clipa, I. Ignat, Gh. Lutac, V. Nechita, I. Pohoață, Sp. Pralea și M. Todosia) s-au oprit în volumul de față asupra lui Keynes și a keynesismului, ca doctrinar și, respectiv, doctrină a capitalismului monopolist de stat, cunoscînd în zilele noastre mutații ce se cuvin înfederate. Prilejul l-a constituit împlinirea unei jumătăți de secol de la apariția *Teoriei generale a folosirii mîinii de lucru, a dobînzii și a banilor*, care a făcut din J. M. Keynes egalul lui Smith și Ricardo în șirul personalităților gîndirii economice.

Coordonat de prof. univ. dr. M. Todosia, volumul înmănunchează mai multe studii consacrate diferitelor aspecte ale operei marelui economist. O succintă redare a concluziilor este suficientă pentru a recomanda valoarea studiilor : indiferent dacă viziunea socială este falsă și propunerile înșelătoare, sau dacă unele din teze nu au fost validate de istorie, gîndirea lui Keynes face pe specialiști să fie mai buni economiști (M. Todosia) ; în fața incapacității economiei capitaliste de a se autoregla, Keynes presupune intervenția statului în mecanismul pieții în vederea prevenirii și corectării dezechilibrelor (I. Ignat) ; moneda și dobînda au reprezentat pentru Keynes una din primele și cele mai insistente preocupări de-a lungul activității sale teoretice și practice (Gh. Luțac) ; Keynes nu a sărăcit analiza economică de elementele social-umane, ci, dimpotrivă, le-a plasat în centrul atenției (N. Clipa) ; în condițiile în care, sub capitalismul monopolist de stat piața și concurența și-au schimbat înfățișarea, multe din tehnicile preconizate de Keynes rămîn valabile și se constituie în practici curente ale politicii economice (I. Pohoață) ; istoricul, filosoful, economistul și demnitarul Keynes a fost dominat de epocă, de interesele marii oligarhii financiare, a gîndit și militat pentru conservarea mediului său social-politic și spiritual, opera-i rămînînd o întinsă experiență pentru spiritele ispitite de căutarea adevărului, a sensului existenței acțiunii și cunoașterii umane (V. Nechita) ; mesajul keynesist constă în intervenția statului în economie pentru a dirija procesul de dezvoltare, dirijare care vizează declanșarea sau stimularea tendințelor de evoluție și evitarea sau contracararea celor nefavorabile (Sp. Pralea) ; înlesnirea cunoașterii lucrărilor lui Keynes și ale continuatorilor săi permite cunoașterea mai profundă a marilor mutații care au loc în capitalismul contemporan, cu implicații și asupra cercetării problemelor cu care se confruntă și economia românească, dată fiind accentuarea procesului de interdependență dintre state (Gh. Luțac și I. Pohoață).

Așadar, o diversitate de probleme față de care istoricul, în genere orice intelectual, nu poate rămîne indiferent în actul de continuă perfecționare. Deși culegere de studii, volumul are, datorită acțiunii coordonatorului, un caracter unitar. Un rezumat într-o limbă de circulație universală era binevenit, făcînd accesibil conținutul în alte spații.

I. Saizu

ROBERT GILDEA, *Barricades and Borders. Europe 1800—1914*, Oxford University Press, 1987, XVIII + 498 p. ("The Short Oxford History of the Modern World").

Volumul face parte din seria "The Short Oxford History of the Modern World", destinată, în primul rînd, studenților din Marea Britanie și Statele Unite. În principiu, această serie își propune introducerea studenților în cunoașterea altor regiuni pentru a completa și întregi cunoștințele despre istoria acestora.

Ultimul volum din seria amintită, aparținînd lui Robert Gildea, este o cercetare asupra istoriei europene de la lovitura de stat a lui Napoleon Bonaparte, în Franța, *pînă la asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand la Sarajevo*, care a condus la primul război mondial. Volumul se concentrează asupra raportului dintre revoluție și naționalism, care s-au combinat adeseori în partea de început a secolului, dar care, evoluînd, au devenit crezuri rivale. Mergînd în afara tradiționalei istorii diplomatice și politice, cartea încorporează rezultatele ultimelor cercetări în domeniul mișcărilor de populație, a expansiunii piețelor de desfacere, a acumulărilor de capital, a mobilității sociale, educației, practicilor religioase și dezvoltării intelectuale și artistice.

Lucrarea cuprinde trei secțiuni cronologice. Prima, începînd cu 1800 (alt an decît mai obișnuitul 1815), urmărește constituirea curentelor revoluționare care au erupt, apoi, în „Anul Revoluțiilor", 1848. A doua, din 1850 pînă în 1880, are în vedere epoca de aur a capitalismului, culminarea fericită a luptelor pentru unitate națională și amenințarea anarhismului. Capitolele conclusive se referă la încordările sociale și politice, cauzate de socialism și minoritățile naționale, la noile încercări de guvernare a societăților, rivalitatea imperială și alunecarea către un război care avea să marcheze sfîrșitul secolului XIX.

Prefața editorului general al seriei "The Short Oxford History of the Modern World", J. M. Roberts, avertizează, printre altele, cititorul, că, ultima epocă a

istoriei lumii este aici definită nu cronologic, ci tematic. Este epoca în care instituțiile fundamentale ale societății moderne europene au luat prima dată o formă concretă, răspîndindu-se apoi în întreaga lume" (p. VIII). Pornind de aici, s-ar putea găsi o explicație preferinței lui Robert Gildea pentru titlul lucrării în discuție. Este analizat secolul XIX, un secol atît de plin de evenimente și cu atît de profunde implicații în istoria lumii. Este secolul ce a început cu războaiele napoleoniene, terminîndu-se cu 1914, anul declanșării primei conflagrații mondiale. *Barricades and Borders* este astfel o sintagmă sintetizatoare a ceea ce a reprezentat secolul XIX : un secol al revoluțiilor și mișcărilor revoluționare (deci barricades) și, în același timp, un secol al războaielor (deci „borders", acest termen sugerînd desele schimbări ale frontierelor de pe harta geo-politică a Europei, ca urmări prime și esențiale ale conflictelor amintite). Nu întîmplător, credem, Gildea „prelungește" secolul XIX pînă în 1914, acest an marcînd fără îndoială, sfîrșitul unei epoci și, în același timp, începutul alteia.

Evident, demersul istoricului englez nu este deloc ușor, și aceasta o recunoaște autorul însuși, în prefața lucrării sale : „Este o întreprindere dificilă să tinzi către o istorie totală a Europei secolului al XIX-lea în timp ce se poate consulta doar o fracțiune din literatura [de specialitate]" p. XI). Într-adevăr, lucrarea lui Robert Gildea este o încercare de istorie totală, chiar dacă țelul, nu a fost atins în întregime. Meritul istoricului englez stă tocmai în încercarea unei abordări originale a istoriei moderne europene asupra căreia ne-am referit mai înainte. Pentru argumentarea acestei afirmații, ar fi suficientă, credem, trecerea în revistă a cîtorva dintre titlurile capitolelor și subcapitolelor lucrării sale : Mersul accelerat ("The Quickening Pace"), Problema capitalului ("The Problem of Capital"), Europa „Napoleoniană" ("Napoleonian Europe"), "Europa lui Metternich" ("Metternich's Europe"), „Contra-revoluție și cucerire" ("Counter-revolution and conquest"), „Imperialism și Naționalism" ("Imperialism and Naționalism"), „Primăvara popoarelor ?" ("The Springtime of Peoples ?"), „Revolta romantică" ("The Romantic Revolt"), „Dinastii burgheze" ("Bourgeois Dynasties"), „Naționalism și unificare" ("Nationalism and Unification"), „Cursa pentru Imperiu" ("The Race for Empire"), „Prăbușirea Europei secolului al XIX-lea" ("The Break-up of Nineteeath-Century Europe"), „1905 : Cutremurare în Vest" ("1905 : Tremos in the West"), „Război împotriva revoluției" ("War against Revolution").

Iarăși este clar faptul că "Barricades and Borders" este rezultatul unei munci titanice : mărturie stă imensa listă bibliografică, anexată la sfîrșitul volumului (p. 427—455).

Spre deosebire de ceea ce s-a scris pînă acum, lucrarea lui Robert Gildea acordă o mai mare atenție și o altă deschidere istoriei statelor mici (și mijlocii) din Estul Europei. Dacă, așa cum afirmă același Gildea în prefața sa (p. VIII), a fost criticat pentru că „a avut prea mult de spus despre țările mici" din Europa estică, de către studenții săi, noi nu putem decît să amintim acest lucru ca pe un fapt îmbucurător. Ar putea reprezenta începutul unei schimbări de optică în tratarea istoriei acestor state de către istoricii occidentali ? Se va vedea. Oricum este un bun început.

Liliana Chelcan

MICHAEL J. HOGAN, *The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947—1952*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987, 482 p.

Autorul apreciază Planul Marshall drept o încercare a diplomației americane de a sprijini reconstrucția țărilor occidentale, în principal a Germaniei, a căror economie fusese grav afectată de cel de-al doilea război mondial. Acest plan marca — după opinia lui Hogan — sfîrșitul politicii izolaționiste a Statelor Unite ale Americii și începutul a ceea ce unii istorici apuseni aveau să numească „Secolul american" (p. 1).

Oficialitățile din timpul administrației Harry S. Truman au susținut proiectul secretarului de stat, George C. Marshall, pornind de la convingerea că o economie națională dinamică solicita schimburi comerciale intense cu străinătatea

și investiții de capital în afara granițelor S.U.A. și că, pentru atingerea acestui scop, refacerea economică a Europei era esențială intereselor americane (p. 26). În condițiile internaționale ale anului 1947, cînd marile puteri victorioase în cel de-al doilea război mondial s-au dovedit incapabile de a ajunge la încheierea unui tratat de pace finală, alianța dintre ele a fost sfărîmată. Concomitent, s-a ajuns la o deteriorare a raporturilor economice dintre statele vestului și cele ale estului Europei, cu efecte negative asupra condițiilor generale ale unor economii nerefăcute încă de pe urma războiului. O asemenea evoluție a determinat pe diplomații americani să caute soluția problemei într-o integrare economică a țărilor din apusul continentului

Autorul întreprinde o lungă și documentată analiză asupra modului cum s-a născut ideea planului Marshall, asupra scopului acestuia și a efectelor lui imediate. Deși a fost conceput ca o încercare de integrare economică a țărilor din vestul Europei, planul nu s-a bucurat pretutindeni de simpatii, mai ales în Franța, care nu vedea cu ochi buni refacerea Germaniei ca putere economică și politică. În ciuda opoziției manifestată în anumite cercuri economice și politice din țările în care prevederile Planului Marshall au fost aplicate, acesta a avut o serie de urmări pozitive, mai ales în sectorul economic, și a pregătit terenul pentru o mai largă colaborare a statelor occidentale, menită să conducă, mai tîrziu, către o integrare și în alte domenii de activitate.

Lucrarea lui Michael J. Hogan, interesantă și bine documentată, reprezintă mai mult decît o analiză a procesului de reconstrucție a vestului Europei întreprins cu sprijinul capitalului american. Ea poate fi calificată o istorie a raporturilor economice dintre aceste țări și a evoluției penetrației capitalului american în Europa din perioada de referință.

D. Șandru

PERIODICE ROMÂNESTI

„Analele ştiinţifice ale Universităţii «Al. I. Cuza» din Iaşi" (serie nouă), s. III, a. *Istorie*, t. XXXII, 1986, 104 p.

Într-un spaţiu restrîns, publicaţia Facultăţii de Istorie din Iaşi înmănunchiază un număr de zece contribuţii cu subiecte variate, ilustrînd preocupări binecunoscute, predilecte, ale autorilor. După editorialul semnat de Dumitru D. Rusu *(Însemnătatea istorică a făuririi Partidului Comunist Român)*, studiile urmează cronologic, începînd cu acela al lui A. László, despre legăturile dintre spaţiul est-carpatic şi zonele de stepă şi silvostepă nord-vest pontice în secolele XII—VII î.e.n., adică la începutul epocii fierului. Pornind de la un document nedatat, editat în 1979 de Ilie Corfus, Gheorghe Pungă arată, cu o atentă şi ascuţită analiză, că avem de-a face cu proiectul unui tratat moldo-polon, propus de Despot Vodă în 1563. Oglindirea revoluţiei române de la 1848 în presa europeană face obiectul articolului semnat de Gh. Platon; se dovedeşte că principalele organe de presă din Europa au urmărit cu atenţie revoluţia română de la 1848, sesizînd exact „problematica gravă şi complexă a chestiunii româneşti". *Etape ale unităţii româneşti (1856—1878)* este titlul articolului în care V. Cristian stăruie asupra principalilor paşi realizaţi pe drumul făuririi României moderne între Congresul de la Paris (1856) şi Congresul de la Berlin (1878), care, consfinţind Independenţa de Stat a României, a deschis calea spre proclamarea regatului în 1881 şi spre desăvîrşirea unităţii naţionale în 1918. O problemă de istorie universală tratează Emilian Bold : *Problema renană în discuţia Conferinţei de Pace de la Paris (1919—1920)*. Ion Agrigoroaiei prezintă unele consideraţii asupra reformei agrare din 1921, aşa cum trebuie ea înţeleasă *în cadrul României întregite*, subliniind, în final, „legătura strînsă, intercondiţionarea reciprocă, dintre marele act naţional din 1918 şi opera de reforme ce l-a însoţit şi consolidat". *Democratizarea aparatului judecătoresc în anii 1944—1947* — operă în care rolul principal a revenit lui Lucreţiu Pătrăşcanu — este analizată de Gh. Tănasă. Însemnările lui Ion Agrigoroaiei despre preocupările actuale în predarea istoriei Românilor în învăţămîntul superior şi pledoaria lui Alexandru-Florin Platon *Pentru o istorie a mentalităţilor în spaţiul românesc* încheie partea de studii şi articole, lăsînd ultimele pagini ale fascicolei pentru o rubrică de recenzii şi un necrolog (Margot Hegemann).

Ştefan S. Gorovei

„Anuar de etnologie-artă-istorie-lingvistică", Timişoara, II, 1982 (1984), 216 p.; III, 1983 (1986), 216 p.

Baza de Cercetări Ştiinţifice a Academiei R.S.R. din Timişoara a dat la iveală, în ultimii ani, încă două volume ale publicaţiei sale din care primul volum, pentru 1981, a apărut în 1983 (cf. *AIIAI*, XXI, 1984, p. 690—691). Este întru totul lăudabilă strădania colectivului care îngrijeşte acest Anuar, la care multigrafierea nu e o piedică pentru o apariţie decentă.

Volumul II se deschide cu trei comunicări prezentate la simpozionul „Cartea de Rîmnic, monument de artă românească" (Timişoara, 3 decembrie 1977): Ramona Boca Bordei, *Cărturari ai Rîmnicului în cultura românească a secolului al XVIII-lea* (succintă trecere în revistă a „şcolii rîmnicene", ilustrată în veacul XVIII de mai

mulți episcopi de Rîmnic, între care cel mai cunoscut e celebrul Chesarie, dar și de cîțiva tipografi); Viorel Țigu, *Ilustrația în cărțile de Rimnic și rolul ei la răspîndirea ideilor artistice în secolul al XVIII-lea*; Jiva Milin, *Cărți slavone pentru sîrbi imprimate la Rimnic în secolul al XVIII-lea* (contribuție la istoria relațiilor culturale și literare româno-sîrbe). Compartimentul rezervat istoriei cuprinde și el două studii; cel dintîi, semnat de Viorel Țigu, prezintă *Inelul cu inscripție, găsit în localitaeta Partos (Banat)*. Autorul „descifrează" această inscripție, în care găsește litere latine, una greacă și „una culcată" (?!). Una din litere apare de trei ori și autorul vede în ea simbolul „columnei cerului", cu trimiteri la etrusci, la pelasgii de la Istru, din Argos și din Egipt (?!) și la... hyperborei! Cel de-al doilea studiu, mai aproape de timpul și de spațiul nostru, este semnat de Olimpia Pavel *(Apariția presei politice românești în Banat și rolul ei în lupta națională)*.

În volumul III, secțiunea de istorie cuprinde patru studii: Silviu Anuichi, *Lupta pentru carte românească în Banat în secolul al XVIII-lea* (bazat și pe informații din arhivele iugoslave); Gheorghe Naghi, *Unirea de la 1918 și Banatul*; Ispas Moțiu, *Idei economice progresiste în opera lui Vincențiu Babeș (1821—1907)*; Corneliu Popeți, *Considerații privind istoriografia Reformei*. În fruntea volumului, se află patru comunicări prezentate la o sesiune organizată la Timișoara la 25 martie 1979, avînd ca temă *Unitatea și specificul culturii românești în Banat*.

Fiecare volum are rubrici separate pentru etnologie-folclor, artă, literatură, lingvistică, precum și cîte o rubriică de receenzii și cronică.

Ștefan S. Gorovei

„Carpica", Bacău, XVII, 1985, 254 p.; XVIII—XIX, 1986—1987, 456 p.

Cu noile volume, publicația Complexului Muzeal se apropie de încheierea unui ciclu de două decenii (primul tom a apărut în 1968) —un răstimp destul de îndelungat, în care „Carpica" a adus servicii însemnate cunoașterii istorice[1], învesnicind prin tipărire multe contribuții prețioase pentru luminarea trecutului nostru. Aceasta a adus publicației băcăoane un prestigiu binemeritat și un loc de frunte între periodicele muzeelor județene din România.

Revista își păstrează în continuare profilul statornicit, consacrîndu-și paginile în principal studiilor care privesc trecutul, mai îndepărtat sau mai apropiat al actualului județ Bacău. Partea de istorie veche este reprezentată de contribuțiile semnate de Eugen Comșa, Ștefan Cucoș, Viorel Căpitanu, Marius Alexeanu și Ioan Mitrea (în tomul XVII), referitoare la aspectul cultural Aldeni II, sfîrșitul culturii Cucuteni, descoperirile de la Răcătău (unelte și arme de fier, amfore cu inscripții) și necropola daco-carpică de la Oncești (Bacău). Cu articolul lui Alexandru Artimon *(Contribuții arheologice la istoria localității Fintinele)* se face trecerea la studiile de istorie medievală, secțiune care mai cuprinde două continuări la studii începute în tomul anterior: anexele documentare la studiul lui Ioan Mureriu despre *Ținutul Bacău în secolele XV—XIX* și partea a doua din *Contribuții la cunoașterea Cobilei de pe Siretul mijlociu (sec. XV—XIX)*, de Gheorghe Burlacu (reconstituire destul de amănunțită, dar care ar trebui continuată, prin micromonografii pentru fiecare din cele 39 de sate repertoriate, urmărindu-se în primul rînd curgerea proprietății). Două articole (autori: Al. Zub și Viorel Căpitanu) sînt închinate lui Vasile Pârvan. Paul Păltănea publică 13 scrisori adresate de C. Negri lui C. Rosetti-Tețcanu. Un scurt medalion Constantin Mătasă — întemeiat pe informații din Arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice — semnează Ioan Opriș. Volumul se încheie cu un articol privind proprietatea răzășească din satele comunei Secuieni (jud. Bacău) în secolele XVII—XIX; autorii — Gheorghe Banu și Florentina Banu — fac ei înșiși parte dintre urmașii răzeșilor de acolo și au folosit documentele păstrate în familie. În anexe, se dă o veche spiță, din 1827, pentru curgerea proprietății la Secuieni și un arbore genealogic cu urmașii (12 generații) din Ionașco Banu de la începutul veacului XVII. Pentru mai buna cunoaș-

[1] Pentru tomurile anterioare, v. *AIIAI*, XV, 1978, p. 608—609 și 615—617; XVII, 1980, p. 769—770; XIX, 1982, p. 870; XXI, 1984, p. 691—692; XXII/2, 1985, p. 963—964; XXIII/2, 1986, p. 113—114.

tere a trecutului nostru, ar trebui să avem mai multe asemenea mici monografii de sate și familii.

Tomul următor, dublu (XVIII—XIX), înmănunchiază mai multe contribuții de arheologie și istorie veche, privind cronologia eneoliticului final (Cucuteni B) în zona subcarpatică a Moldovei (Ștefan Cucoș), fortificațiile dacice (Vasile Ursachi ; Viorel Căpitanu, Vasile Ursachi), descoperirile de la Răcătău (Viorel Căpitanu, despre obiectele cu semnificație culturală și despre ceramica geto-dacică), așezarea din sec. V—VII de la Ștefan cel Mare, jud. Bacău (Ioan Mitrea, Constantin Eminovici, Vasile Momanu), o fibulă digitată găsită la Negulești (Ioan Mitrea) ; *Cîteva considerațiuni asupra teonimului Zamolxis* formulează Vasile Florea. Istoriei orașului Bacău îi sînt consacrate două studii : unul privește începuturile sale documentare (Ștefan S. Gorovei) iar celălalt — curtea domnească, pe baza cercetărilor arheologice (Alexandru Artimon). Trotușului și bazinului său, Corneliu Stoica îi rezervă o cercetare documentară (concluzia : în secolul XVI, Valea Trotușului avea o populație de aproximativ 12 500 locuitori) ; Alexandru Artimon prezintă rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse la Tg. Trotuș în anii 1983—1986. Două contribuții semnează Ioan Murariu : una relativă la organizarea administrativ-teritorială a ținutului Bacău (secolele XVIII—XIX, anume la 1774, 1803 și 1816) iar cealaltă — în continuarea unor preocupări mai vechi ale autorului — relativă la cheltuielile și veniturile unor moșii în 1821—1824 (Bețeștii, Bacăul și Vadurile, Neamț) ; ambele documente se află la Arh. St. Neamț (în sama Bețeștilor, apare și o cheltuială, de 18 lei, „pentru legatul cărților"). Interesantă cercetare de istorie locală e articolul *File din cartea Scorțenilor* (de Ecaterina I. Măgirescu și Cedric Măgirescu), și el întemeiat pe vechi acte de familie. Un studiu privind *Spațiul și timpul istoric în opera lui Jorges Luis Borges* semnează Vasile Florea în ambele tomuri prezentate aici. Pe baza informațiilor cuprinse în Arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice, Ioan Opriș înfățișează lucrările de reparații și restaurări la monumentele istorice de pe teritoriul județului Bacău.

Ștefan S. Gorovei

ACADEMIA REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA, *Memoriile Secției de Științe Istorice*, seria IV, tomul IX (1984), București, Ed. Academiei R.S.R., 1987, 195 p.

Materialele grupate în acest al nouălea tom din noua serie a Memoriilor Secției de storie sînt foarte diverse. Un larg grupaj de cuvîntări, ocazionate de sărbătorirea profesorului Ștefan Pascu la împlinirea vîrstei de 70 de ani, precede secțiunile propriu-zise ale volumului. În cea dintîi — *Aniversări, comunicări* — se publică unele dintre textele prezentate la diverse simpozioane și sesiuni de comunicări organizate de Secția de Științe Istorice a Academiei : 40 de ani de la actul din 23 August 1944 (Ștefan Pascu, Ilie Ceaușescu) ; 200 de ani de la răscoala lui Horea (Ioan Anion, Ștefan Pascu, Gh. Platon, Gheorghe Tudor, V. Curticăpeanu, Alexandru Dobre, Maria Platon) ; 150 de ani de la nașterea lui V. A. Urechiă (V. Curticăpeanu, Const. Gh. Marinescu, Alexandru Dobre) ; 150 de ani de la nașterea lui Alexandru Odobescu (Mircea Babeș). A doua secțiune : *Ședințe de comunicări tematice*. Nu putem decît regreta că în cadrul ei n-au fost reproduse *in extenso* dezbaterile prilejuite de simpozionul cu tema „Probleme ale valorificării istoriografiei românești prin ediții critice complete", de la 27 aprilie 1984 ; din cronica de la finele volumului, aflăm că la acest simpozion au participat, cu referate și comunicări, specialiști cunoscuți și apreciați pentru munca lor în domeniul ediițiilor critice (Dan Slușanschi, Radu Constantinescu, Olga Cicanci, Emanuela Popescu-Mihuț, Tudor Teoteoi ; a fost abordată, ni se spune în aceași cronică finală, „problema valorificării, prin ediții critice complete, a lucrărilor istoriografice scrise în limbi străine de către Dimitrie Cantemir, J. Fistich, Nicolae Milescu, Dimitrie Daniel Philippide, Dionisie Fotino" (p. 192) ; din toate acestea, a fost reținut doar referatul prezentat de Olga Cicanci, *Considerații asupra lui Daniel Philippide și a lucrărilor sale privind istoria și geografia României*. În aceeași secțiune a fost inclusă și una din cele două comunicări prezentate în cursul anului 1984 în ședințe publice nelegate de aniversări, comemorări sau tematici speciale : Al. Zub, *Spirit critic și reconstrucție în istoriografia română modernă* (ședința din 25 mai 1984).

A treia secțiune — *Contribuții la istoria Academiei Române* — grupează studiile semnate de Radu P. Voinea *(Academia Română și învățământul politehnic. Școala națională de poduri și șosele)*, Alexandru Dobre *(Societatea filosofească a neamului românesc. Sibiu, 1789—1795)* și Marin Aiftincă *(Goleștii și Academia Română)*.

Cronica activității Secției de Științe Istorice, semnată de Marin Aiftincă, formează a patra — și ultima — secțiune a volumului.

Semnalăm, ca întotdeauna [1], cu bucurie continuarea acestei publicații, pe care am dori-o mai puternic ancorată în problematica cercetării istorice românești, tribună de dezbateri și de confruntări.

Ștefan S. Gorovei

„Revista medico-chirurgicală" a „Societății de medici și naturaliști din Iași", Supliment 1986, 413 p.

Relativ puține reviste medicale ce se tipăresc în lume s-ar putea mîndri cu o apariție neîntreruptă timp de un secol. În rîndul acestora se poate înscrie și „Revista medico-chirurgicală" a „Societății de medici și naturaliști" din Iași, al cărei jubileu este marcat de un excelent volum apărut sub redacția lui Gr. Teodorovici (pentru partea de *Evocări editoriale*) și T. Pirozynski (pentru *Interferențe psihiatrice*). Fiind vorba de un *Supliment* omagial, e firesc ca prima secțiune să cuprindă o serie de articole dedicate acestui eveniment, articole ce recompun suficiente aspecte din istoria societății și a revistei apărute sub egida ei. Volumul este inaugurat de un editorial semnat de Gh. Bădărău, *Un secol de la apariția primului număr al Revistei medico-chirurgicale*, la care se adaugă trei alocuțiuni rostite de M. Voiculescu, Lorica Gavriliță și Magda Știrbăț cu prilejul ședinței plenare a secțiilor Societății din 28 noiembrie 1986, dedicată centenarului publicației amintite. În rest, toate studiile primei părți abordează diferite aspecte din activitatea revistei, precum *Contribuția Revistei medico-chirurgicale la difuzarea cercetării științifice și ocrotirea sănătății* (Gr. Teodorovici), *Învățământul medical ieșean și revista Societății de medici și naturaliști* (Gh. Scripcaru), *Bacteriologie și epidemiologie în revista medicală din Iași* (Eugenia Duca), *Medicina internă în paginile revistei Societății de medici și naturaliști din Iași* (G. Bădărău), *Reflectarea activității științifice din domeniul neurologiei în Revista medico-chirurgicală* (Gh. Pendefunda), *Preocupări științifice ieșene din domeniul patologiei infecțioase reflectate în Revista medico-chirurgicală* (Șt. M. Dimitriu), *Cinci decenii de tradiție chirurgicală la Iași reflectate în paginile Revistei medico-chirurgicale* (V. Strat), *Primele decenii de radiologie ieșeană reflectate în paginile Revistei medico-chirurgicale* (M. R. Găleșanu), *Preocupări ale disciplinelor de științe sociale reflecatte în paginile Revistei medico-chirurgicale* (C. Gh. Marinescu), *Vasile Conta în Buletinul Societății de Medici și Naturaliști* (M. Lițu), *Activitatea științifică și publicistică a lui Leon Cosmovici în cadrul Societății* (P. Jitariu) etc., argumentînd din nou faptul că buletinul societății a contribuit nu numai la publicarea unor originale studii românești în domeniul medicinii, ci și la vehicularea celor mai înaintate idei ale timpului.

În ceea ce ne interesează, semnalăm fericita inițiativă a redactorilor de a publica în *anexa* volumului un catalog al cărților străine aflate în colecția bibliotecii „Societății de medici și naturaliști" din Iași, lucrare elaborată de Doina Lemny. Din motive lesne de înțeles, autoarea a înregistrat și descris doar scrierile vechi, de pînă la 1800, semnalînd în studiul ce însoțește catalogul semnificația varietății de carte, alături de tipărituri medicale aflîndu-se scrieri de literatură, gramatici, dicționare, enciclopedii, cărți de istorie și filosofie etc. Așa cum constată Doina Lemny, societatea românească din veacul XVIII a dovedit o amplă receptare a iluminismului european, biblioteca însumînd lucrări semnate de Büsching, Coray, Fénelon, Kant, La Mettrie, Lamarck, M. Mendelsohn ș.a. Din cele 147 de poziții sem-

[1] Cf. *AIIAI*, XVII, 1980, p. 768—769 ; XVIII, 1981, p. 758—759 ; XX, 1983, p. 582—583 ; XXI, 1984, p. 695—696 ; XXII/2, 1986, p. 1116—1117.

nalate de autoare atragem atenția asupra unei *Histoire des grands vizirs Mahomet Coprogli Pacha et Achmet Coprogli Pacha* (1686), cu informații despre români la p. 99, 139, 293—295. Bine alcătuit, posedînd toate informațiile necesare unei eficiente evaluări și consultări, contribuția Doinei Lemny așteaptă acum să fie întregită printr-un studiu la fel de competent pe marginea acestui fond de mare valoare.

Ne bucură deci constatarea că „Societatea de medici și naturaliști" din Iași a rămas atașată nu numai de tendința spre cercetarea pură a disciplinei, ci și de valorificarea pertinentă a trecutului, continuînd o tradiție publicistică ce nu-și dezminte deziderатul.

Lucian Nastasă

„Revue Roumaine d'Histoire", XXV, 1986, 1—4; XXVI, 1987, 1—4.

Marcăm, cu întîrziere, apariția cunoscutei reviste trimestriale de istorie a Academiei de Științe Sociale și Politice, pe ultimii doi ani. Ne-am obișnuit să constatăm, de cele mai multe ori, sumare interesante, bogate și variate, în grupaje consacrate sau circumstanțiale unor tematici, probleme sau aniversări de primă importanță. Este cea ce putem spune, de la bun început, și despre numerele de față.

Astfel, fascicola dublă (1—2) din 1986 subsumează primele patru contribuții unei tematici aniversative, care dă și titlul grupajului inițial — 600 de ani de la urcarea pe tron a domnitorului muntean Mircea cel Bătrîn. Excursul într-o bibliografie generoasă și-n surse de arhivă de primă mînă prilejuiește lui Tahsin Gemil *(Mircea l'Ancien face à la politique impériale de Bayezid I-er*, p. 3—21) să releve adevăratele dimensiuni ale locului și rolului Țării Românești și strălucitului ei domnitor în cadrul marii confruntări dintre politica expansionistă ungaro-catolică și cea otomano-islamică, la sfîrșitul secolului XIV și începutul celui următor. Aceeași perspectivă se decantează și din contribuția semnată de Șerban Papacostea *(La Valachie et la crise de structure de l'Empire ottoman 1402—1413*, p. 23—33), în care se reliefează, documentat, rolul și amestecul lui Mircea în evoluțiile din Imperiul semilunii — în probleme legate de inițiativele pentru reunificarea bisericilor și-n politica Bizanțului, chiar —, în timpul crizei ce a urmat înfrîngerii de la Ankara și căderii lui Baiazid I.

În limitele unui spațiu de zece pagini (p. 35—44), Octavian Iliescu concentrează convingătoare dovezi numismatice pentru a arăta că germenii generoasei idei „Byzance après Byzance" pot fi identificați, sub aspect politic, pe teritoriu românesc, încă de la sfîrșitul secolului XIV, iar cele „cîteva contribuții" ale lui C. Bălan se referă la un remarcabil „document" al epocii — inscripția de pe piatra tombală a lui Mircea cel Bătrîn (p. 45—51).

Grupajul „Istorie universală — istorie națională" din același număr dublu se deschide cu articolul omagial al prof. Ștefan Ștefănescu dedicat Mariei Holban, la a 85-a aniversare — „Laurum lauro digno"! —, în timp ce aspecte capitale dintr-o temă deosebit de bogată în semnificații etnico-naționale pentru devenirea noastră istorică sînt relevate de Radu Manolescu ocupîndu-se de scrierea latină în Moldova și Țara Românească în evul mediu (p. 59—68). Sub semnul interogației prudente, Andrei Pippidi discută posibilele sensuri ale locativului „Romania" dintr-un izvor cartografic spaniol, din secolul XIV *(De l'utopie à la géographie ; une „Roumanie" au XIV-e siècle ?*, p. 69—80), iar Ștefan Andreescu contribuie cu noi date la întregirea biografiei misionarului apostolic în Țara Românească, Giovenale Falco (sec. XVII), în completarea datelor din volumul VII de *Călători... (Le missionnaire Giovenale Falco da Cuneo en Valachie : nouvelles données pour une biographie*, p. 81—87). Pe linia valoroaselor sale restituiri din Arhiva Paget, Paul Cernovodeanu ne pune la dispoziție cele 16 pagini ale textului latin al Jurnalului lui William Paget (ambasadorul britanic la Poarta Otomană, între 1693 și 1702), despre voiajul acestuia, din 1702, de la Adrianopol la Viena *(Le Journal inédit du voyage de lord Paget d'Adrianopole à Vienne*, p. 89—97), cu știri de la Curtea lui Constantin Brâncoveanu (după ce, fragmente au apărut în volumul VIII de *Călători...)*.

Partea a II-a a grupajului „150 de ani de la fondarea Societății «Giovine Europa»" (pentru prima parte, vezi acest „Anuar...", tom XXIII_2, 1985, p. 1120—1122)

adăpostește doar cele 5 pagini ale articolului lui Rudolf Sill (Karlsruhe) despre Mazzini și lumea germanică (p. 99—105). „Notele" și „discuțiile" de la rubrica omonimă au ca obiect chestiuni legate de posesiunile domnilor munteni la sud de Dunăre (Dorin Matei, *Romanian Possessions south of the Danube*, p. 107—112), pornind de la un izvor otoman, și relevarea strînselor raporturi, existente întotdeauna, între țările române, de această dată prin cărțile xilografiate la Blaj, în intervalul 1750—1830 (Cornel Tatai-Baltă, *L'activité des graveurs sur bois de Blaj*, p. 113—121).

Sub genericul „L'Europe dans la tourmente", în nr. 3 al tomului XXV sînt grupate două contribuții: cea a Elizei Campus, pe linia preocupărilor sale cunoscute de istoria relațiilor externe ale României interbelice (*Les relations entre la Roumanie et l'Espagne 1928—1939*, p. 129—147) și cea semnată de N. Dascălu și Daniela Bușe, „focalizată" pe reacția celor mai influente ziare românești, dintre cele aproape 700 care apăreau în ianuarie 1933, față de instalarea lui Hitler la putere în Germania (*The Political Press in Romania and the Formation of Hitler Government. January 30-th 1933*, p. 149—161). O succintă reconstruire a raporturilor româno-sîrbo-muntenegrene, în „anii decisivi 1874—1876", este realizată de Miodrag Milin (*La Roumanie, la Serbie et la Monténégro sur la voie de l'independence*, p. 163—177), iar Dan A. Lăzărescu excerptează din articolele de atitudine față de neutralitatea României în anii 1914—1916 ale unui adevărat „decision — marker", care a fost Francis Charmes de la „Revue des Deux Mondes" — revistă ce devenise, din a doua jumătate a secolului treecut, o adevărată „forță de presiune" în viața publică franceză (*La „Revue des deux Mondes" et la neutralité roumaine — 1914—1915*, p. 179—200). Începuturile hispanisticii românești, odată cu receptarea unor valori din spațiul românesc în cel spaniol, prin intermediul călătorilor, sînt reiterate de Eugen Denize (*Viajeros del espacio rumano por España hasta finales del siglo XIX*, p. 201—217), la rubrica „Sur les traces de voyageurs", unde publică și Jacques Paviot (Paris) jurnalul călătoriei inginerului miliar francez Lafitte-Clavé și ofițerului de marină Verne de Presle de-a lungul coastei de nord-vest a Mării Negre și gurilor Dunării, în 1784 (*Le reconnaissance des bouches du Danube par Laffite-Clavé et du Verne de Presle en 1784*, p. 219—224). Ecaterina Negruți se ocupă, la „Note și discuții", de „avatarurile" și dinamica migrației muncitorilor italieni în țara noastră, după constituirea statului român modern (*Travailleurs Italiens eu Roumanie avant la première guerre mondiale*, p. 225—239).

Ultima fascicolă pe 1986 își organizează materialele în trei grupaje, sub o tematică circumstanțială de conținutul celor 9 contribuții adăpostite. La cel intitulat „Istoriografie românească", prof. Ștefan Ștefănescu publică un succint, dar elocvent și mobilizator, în același timp, bilanț despre activitatea valorosului colectiv de cercetători — din prezent și din trecut — de la Institutul de istorie „N. Iorga", la Jubileul fondării acestei instituții (*L'Institut d'histoire „N. Iorga" lors de son 50-e anniversaire*, p. 249—262), în complementarietatea căruia vin cele 4 p. de amintiri ale lui D. M. Pippidi despre personalitățile Institutului și activitatea sa la RHSEE, prestigioasa publicație, care apărea în 1947—1946, încă sub egida institutului creat de N. Iorga (*Quelques souvenirs personnels sur l'Institut d'histoire universelle „N. Iorga"*, p. 263—266). Despre contribuția lui Răzvan Theodorescu, de la rubrica următoare — „Le Bas Danube au XIV-e siècle: nouveaux points de vue" — s-a pronunțat, pe larg, Ștefan S. Gorovei (*AIIAI*, XXIV$_2$, p. 640—643). Această secțiune mai cuprinde două colaborări, interesante și incitante: cea a lui Daniel Barbu, despre originea și semnificația numelui dublu Nicolae Alexandru, purtat de cele de al doila mare domn al Țării Românești (*Sur le nom du prince de Valachie Nicolae-Alexandre*, p. 287—300), și a lui P. Diaconu, care, deși pune sub semnul întrebări identitatea Chilia = Licostomo, o susține, excerptînd acribios izvoarele vremii, depărtîndu-se, astfel, de opinii contrarii, prezente în istoriografia problemei (*Kilia et Licostomo ou Kilia=Licostomo?*, p. 301—318).

Titlul grupajului „Publiciști și ideologie" este motivat prin faptul că autorul primului articol publicat aici, N. Isar, ni-l reapropie pe publicistul francez Jules Brun și ne face cunoscute opiniile și scrisorile sale despre istoria noastră (*Jules Brun et ses préoccupations concernant l'histoire moderne des Roumains*, p. 319—330), iar Damian Hurezeanu reliefează tradițiile ideologice democratice de la cunoscuta revistă „Viața Românească" (*La revue „Viața Românească" et les traditions radicales — démocratiques de Roumanie*).

La „Note și discuții", pornind de la noi documente otomane puse în circulație de turcologii Mustafa A. Mehmed și Tahsin Gemil, Ștefan Andreescu reconstituie detalii și împrejurări privitoare la fondarea unei băi publice la Giurgiu, de către Matei Basarab. În spațiul acelorași „note și discuții", Ștefan Lemny evidențiază, „corpusul de sugestii" oferite de volumul de studii și eseuri al lui Michel Vovelle, *Idéologie et mentalités (Histoire des mentalités, histoire des silances*, p. 351—354).

Sumarul primului număr dublu pe 1987 (1—2) este deschis de cele două contribuții de la rubrica „Marea Unire și consecințele sale", semnate de Valeriu-Florin Dobrinescu *(La reconnaissance internationale de l'union de la Transylvanie avec la Roumanie*, p. 3—16) și Nicolae Dascălu *(Un modèle d'évolution de la presse en Roumanie pendant l'entredeux — guerres : les périodigues du Banat 1919—1939*, p. 17—30), cărora investigațiile de arhivă (interne și externe) ale autorilor le asigură caracterul necesar de noutate.

Sub două noi titluri de rubrică, sînt cuprinse doar cîte un singur material : cel al lui Arturo Colombo *(Il republicanesimo italiano in quattro tempi — Da Mazzini alla Costituiente*, p. 31—48), la „Tradiții republicane", și cel al lui Vasile Drăguț, o contribuție referitoare la originea picturii exterioare de pe cunoscutele monumente de artă din nordul Moldovei *(De nouvau sur les peintures murales extérieurs de Moldavie. Considérations historiques et iconographiques*, p. 49—84).

Pe vechile „trasee" ale călătorilor, Paul Cernovodeanu ne „trece" Oceanul, pe urmele călătorilor români în spațiul nord american, în secolul trecut *(Romanian Travellers in the U.S.A. in the 19-th Century*, p. 85—98) iar Eric D. Tappe și Trevor J. Hope ne poartă de la Constantinopol la Viena, prin Țara Românească și Transilvania, prin locurile și împrejurările consemnate în fragmentul din jurnalul călătoriei negustorului englez Philip Jackson, de la Bombay la Londra *(The Balkan Travel of Philip Jakson in 1729*, p. 99—107) care remarcă, în drumul său, „cel mai extraordinar oraș pe care l-a văzut vreodată" — București, Andrei Pippidi completează, la rîndu-i, „lista" călătorilor francezi pe meleagurile noastre, la începutul secolului XIX, adăugînd numele și informații despre viceconsulul francez în Heracleea Pontului, Louis Allier de Hauteroche, odată cu fragmente din jurnalul călătoriei, prin Țara Românească și Transilvania, de la Constantinopol la Paris *(Encore un voyageur français dans les Pays Roumains : Louis Allier de Hauteroche en 1805*, p. 109—123).

Ștefan Andreescu adaogă cîteva piese la „dosarul" privitor la „destinul postum" al coloniilor genoveze de pe țărmul crimeot al Mării Negre, „piese" datînd de la peste un secol de la cucerirea otomană, în articolul său *Génois sur les côtes de la mer Noire à la fin du XVI-e siècle* (p. 125—134), care deschide „tradiționala" „secvență" a revistei — „Note și discuții", unde apar și contribuțiile lui Victor Neumann referitoare la mijloacele de cunoaștere reciprocă a popoarelor și apropierea lor prin cultură, exemplificînd, mai ales, prin interferențele și raporturile româno-sîrbe, româno-săsești și româno-maghiare în Transilvania *(Einheit und Mannigfaltigkeit in der zentral — südosteuropäischen Kultur*, p. 135—147). Într-un articol publicat tot aici, Ștefan Pleșia aduce o documentată și detaliată contribuție la cunoașterea spiritului epocii de după 1821 și a studiilor unui tînăr reprezentant român al acesteia *(Constantin N. Filipescu : ses études parisiennes et son époque*, p. 149—165) rotunjind, astfel, un conținut al acestui număr, plin de noutăți interesante, adevărate contribuții în chestiunile respective.

Primele două grupaje din fascicola următoare (nr. 3), pe anul trecut, conțin tot atitea contribuții : Paul Oprescu *(Les grandes victoires de 1917 dans le contexte des relations politiques et militaires avec les Alliés*, p. 175—186), la rubrica „La Roumanie et la première guerre mondiale", și Dan Gr. Pleșia *(La noblesse roumaine de Transylvanie : Structure et évolution*, p. 187—215), la „Généalogie et histoire". Mai bogată este rubrica „Les Archives étrangères et les Roumains", unde Georgeta Penelea „sondează" într-o bogată arhivă de familie (1159 piese), în care documentele se înscriu într-o perioadă de peste 400 de ani (1473—1893) și fac posibilă elaborarea unui portret istoric al Moruzeștilor din Moldova *(Les Archives Moruzi d'Athènes*, p. 217—227), iar Steluța Mărieș comentează și prezintă 3 documente provenind din arhive est-germane privitoare la proiectul de construcție a canalului Dunăre—Marea Neagră, din 1855 *(Unveröffentlichte Dokumente in deutschen Arhiven über das Proiekt des Donau — Schwarzn. Meers — Kanalbaus*, p. 229—243).

În deschiderea „Notelor și discuțiilor", Ernest Oberländer-Tarnoveanu interpretează conținutul unor importante descoperiri monetare în Dobrogea ca dovezi ale procesului de constituire și ale autonomiei formațiunilor politice de aici, după jumătatea secolului XII *(Numismatical Contributions to the History of the South — Eastern Europe at the End of the 13-th Century*, p. 245—258), iar în pag. 259—279, acad. Ștefan Pascu, Mircea Mușat și Florin Constantiniu, realizează o pertinentă punere la punct a tezelor, afirmațiilor, semnificațiilor cuprinse în ampla sinteză în trei volume *Istoria Transilvaniei (Erdély Története)*, apărută la Budapesta în 1986 *(La falsification consciente de l'histoire sous l'égide de l'Académie Hongroise des Sciences).*

O temă generoasă — „România în relațiile internaționale" — grupează, în nr. 4 de anul trecut, trei contribuții, datorate lui Gabriel Bădărău *(La nature des rapports politiques roumano-autrichiens 1683—1775*, p. 291—304), Dan Berindei, care punctează principalele obiective ale politicii externe românești în deceniul premergător cîștigării deplinei independențe politice *(Fragen der Aussenpolitik Rumäniens in Jahrzehnt vor der Errigung der Unabhänhigkeit*, p. 305—320) și Valeriu Florin-Dobrinescu, cu *La Roumanie et la Conférence de la paix de Paris 1946—1947* (p. 321—344).

Un „caz" de participare a populației orășenești la o răscoală țărănească este cel relevat de David Stephenson *(Urban Participation in the English peasants' rising of 1381: the case of Colchester*, p. 335—344), la o rubrică inspirat intitulată „Citadins et paysans au moyen âge". La cea de „Heraldică și imagologie", T. N. Mănescu revine asupra originilor stemelor Moldovei și Țării Românești și ale primilor lor domnitori *(Sur l'origine des armoiries des Principautés Roumaines*, p. 345—367), iar Eugen Denize, în replică parcă la propria-i contribuție din nr. 3, pe 1986, al acestei reviste (vezi mai sus), „identifică" alți călători spanioli în spațiul românesc, în secolele trecute *(Viajeros españoles en les paises rumanos hasta principios del siglo XIX*, p. 369—382). La „Note și discuții", Iacob Mârza reliefează unele preocupări și orientări de conținut ale învățămîntului românesc din Transilvania secolului XVII, într-un complicat angrenaj politic și cultural-religios *Coordonnées de l'enseignement roumain en Transylvanie au XVII-e siècle*, p. 383—389).

Cum ne-au obișnuit, volumele de față ale revistei conțin și un însemnat număr de note bibliografice, iar în fascicolele din ultimul trimestru este publicat și atît de utilul index alfabetic al fiecărui tom.

Valoarea și varietatea tematică asigură acestei reviste de istorie românească o tot mai largă audiență, adjudecîndu-și, totodată, o largă deschidere spre universalitate.

Gabriel Bădărău

Synthesis". Bulletin du Comité national de littérature comparée de la République Socialiste de Roumanie, vol. XIV, 1987, 100 pp.

În continuare micșorate la 100 de pagini, volumele anuale *Synthesis* caută să învingă această contsrîngere spațială prin condensare și, nu întotdeauna cu bune rezultate, prin culegerea unor texte foarte eterogene. Numărul pe 1987 se deschide cu două studii despre Eminescu. Primul, semnat de Zoe Dumitrescu-Bușulenga, pornește de la generoase considerații privind necesitatea dialogului cultural (cu mențiunea neo-luministă că astfel se contribuie la cunoașterea reciprocă a popoarelor) și stabilește legăturile dintre Eminescu și Jean Paul, printr-un comentariu al romanelor *Hesperus* și *Titan* în perspectiva toposului insular la Eminescu (cu trimitere la Mircea Eliade, *Insula lui Euthanasius)*, la onomastica eminesciană din „Cezara", la poemul „Luceafărul". Al doilea studiu de eminescologie e datorat lui Marin Bucur și se ocupă de ceea ce autorul numește „spațiul absolut" al poeziei „omului deplin al culturii românești". Din păcate, nu e vorba de un concept, fiindcă Marin Bucur se rezumă la glose banale, ca în *incipit*: „Eminescu sillonne les espaces en quête du refuge idéal de son moi. Insatisfait de l'espace qui lui a été réservé [etc.]".

Sub genericul „Poésie et critique de la poésie", revista prezintă șase comunicări susținute la cel de-al XII-lea Colocviu AICL (Asociația Internațională a

Criticilor Literari), în 1986 (*România literară* — director, reamintim, e George Ivașcu — a publicat spre finele acelui an versiuni prescurtate ale multor intervenții din cadrul colocviului) de George Ivașcu, Oliver Friggeri (Malta), Margaride Barahone (Portugalia), Neria de Giovanni (Italia), Evgheni Sidorov (U.R.S.S.), Mirja Bolgar (Finlanda). Avînd un caracter mai curînd informativ-publicitar, articolele nu interesează sub aspectul metodelor și ideilor.

În secțiunea „Littérature et contemporanéité", patru studii. Cel dintîi, „Le roman contemporain à la recherche de l'authenticité", aduce surpriza că autoarea, Roxana Sorescu, nu insistă destul asupra carierei interbelice a criteriului „autenticității" (deși își îngăduie o inutilă introducere plecînd de la Sartre). Deasemeni, tinerii romancieri nu sînt discutați, iar referința la Aristotel pentru clarificarea categoriei *autentic* în romanul contemporan e rizibilă: cum cele mai multe romane citate vorbesc de „obsedantul deceniu", referința pertinentă rămîne Jdanov. E ingenioasă contribuția lui L. J. Rather (Stanford University), care face o relectură a „personalității duble", simptomatic topos *fin-de-siècle*. Textul, după mărturia autorului, pornește de la recitirea *Capitalului* și asocierea spontană a imageriei duplicității lui Marx și Stevenson (desigur, acesta din urmă e citat mai ales cu celebrul său *Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde*), avînd ca motto o frază din Franz Oppenheimer asupra „personalității duble" (cetățeanul virtuos e completat de oribilul criminal). Bune sugestii suplimentare pentru analiza clasică a *Spaltung*-ului din societatea occidentală de la granița secolelor XIX—XX. Mihai Rădulescu își începe bambastic un *aigest* al cîtorva texte interbelice datorate lui Mircea Eliade, avînd chiar ciudata pretenție că scrierile de tinerețe ale acestuia nu sînt cunoscute „même des excellents réalisateurs du célèbre *Cahier de l'Herne* dédié à l'historien roumain des religions". Dacă e comic (deși oarecum trist) să afirmi că Eliade a bulversat pe intelectualii occidentali cu studiile sale („en leur découvrant un inebranlable édifice de symboles" — urmează clișee penibile: acest edificiu inebranlabil... traversează „de son ombre victorieuse" etc.), e profund inexact să susții necunoașterea de către alții a scrierilor românești ale celui care avea să devină, e adevărat, un mare savant. La numărul din *L'Herne* incriminat au participat, între alții, Noica și Cioran, iar Ioan Petru Culianu, în 1978, a argumentat foarte bine teza susținută acum, cu modeste mijloace, de Mihai Rădulescu (v. *Mircea Eliade*, Assisi). *Cui prodest* toată retorica orgolios-protocronistă? (M. R., eventual, poate afla de apariția — iminentă cînd scriem recenzia de față — a unei masive lucrări în două volume, în total peste 1 200 pagini, despre Eliade și contemporanii săi. Autorul ei e cunoscutul discipol american al regretatului nostru compatriot, Mac Linscott Ricketts). Secțiunea în discuție se încheie cu un studiu din 1981, semnat de Mariana Net, despre raporturile semiotice dintre elementele de decor și celelalte componente ale reprezentației dramatice. Analiza, bine condusă și frazată cu simpatica prezumție a semioticienilor (paragrafe și subparagrafe numerotate strict, de parcă modelizarea și traducerea în jargon semiotic ar fi anterioare interpretării „impresioniste", iar nu viceversa...), se aplică montării de către Liviu Ciulei, în 1979, a piesei lui Shakespeare, *Furtuna*.

Note scurte (Alexandru Duțu omagiază pe Ion Zamfirescu la aniversarea a 80 de ani; Mireille Popescu-Pampu vorbește de „avant-proustianisme" la Flaubert), o cronică (Radu Toma despre seminarul și istoria mentalităților animat în cadrul catedrei bucureștene de Franceză de către Angela Ion) și prezentări de carte românească și străină completează acest număr din *Synthesis*. Dincolo de orice polemică, se poate crede că viitoarele numere ale publicației ar putea interesa mai mult dacă ar fi tematice. O selecție riguroasă de contribuții pe o temă bine aleasă pare soluția optimă pentru orice periodic strîmtorat administrativ.

Sorin Antohi

PERIODICE STRĂINE

„Aevum", Milano, LXI, 1 (ian. — apr. 1987), 300 p.

Deşi Universitatea Catolică din Milano este cu mult mai tînără decît majoritatea instituţiilor italiene similare, activitatea sa intelectuală impune respect şi e cunoscută peste graniţele Italiei. Sub egida sa apar nu mai puţin de 14 periodice — două lunare de mare tiraj şi profil larg cultural („Vita e pensiero" şi „La rivista del clero italiano"), o duzină de publicaţii ştiinţifice ale facultăţilor, mai cu seamă de *humaniora* (două apar la şase luni, celelalte la trei sau patru). Mica statistică de mai sus trebuie completată cu observaţia că mai toate aceste periodice savante au un nivel extrem de bine cotat pe plan internaţional. Printre ele „Aevum", care priveşte istoria, lingvistica şi filologia — cu implicaţii într-un orizont mai larg, mai ales filosofic şi teologic. Numărul în discuţie se deschide cu un cuprinzător articol despre papirologie (domeniu de vîrf la Universitatea Catolică din Milano), în care marea profesoară O. Montevecchi face bilanţul unui semicentenar de studii proprii (la încheierea carierei academice de 51 de ani !) şi conturează liniile dominante ale întregului domeniu. Un grupaj excelent de studii asupra lui Diodor din Sicilia formează piesa de rezistenţă a numărului. Este vorba de articole care fuseseră mai întîi comunicări la un colocviu internaţional „Diodor din Sicilia şi istoriografia clasică" (Catania-Agira, 7 şi 8 dec. 1984). M. Pavan deschide seria, cu observaţii despre raporturile dintre Diodor şi istoriografia elenistică ; influenţele lui Ephoros şi Posidonios sînt detectate în compoziţia *Bibliotecii istorice* (apropierea e clasică), iar viziunea istorică unitaristă a lui Polybios este convingător relevată ca sursă crucială pentru Diodor — să reţinem, totuşi, că universalismul lui Diodor este radical (în termeni deopotrivă temporali şi geografici) : miturile şi barbarii sînt obiecte de studiu ca oricare altul ; la această universalitate „cantitativă", M. Pavan adaugă sagace universalitatea „calitativă" a lui Diodor, bazată pe realitatea naturii umane (ανθρώπων συγγένεια) din care derivă o substanţială comunitate de experienţă (χοινὸς βίος). Tot despre situarea lui Diodor în contextul de „după Alexandru" ne întreţine şi M. Sordi, care argumentează cu argumente textologice o dublă singularitate a istoricului sicilian, pînă acum apreciat mai ales pentru amploarea şi abundenţa detaliilor naraţiunii : Diodor depăşeşte filomacedonismul şi atenocentrismul celorlalţi istorici ai epocii. F. Lauducci Gattinoni desprinde imaginea dinastiei Ptolemeilor din cărţile XVIII—XXI ale *Bibliotecii istorice*, G. Zecchini se ocupă de cunoaşterea lui Diodor în antichitatea tîrzie, arătînd că, deşi generaţia care i-a urmat a favorizat opera lui Nicolaus Damaschinul (probabil pentru slăvirea lui Augustus), antichitatea păgînă îl aprecia pe sicilian ca istoric al elenismului ; prestigiul istoricului în cauză a crescut de-a lungul secolului III, mai ales în zona siriacă — de unde începe cariera creştină a lui Diodor. Regretata Liliana Grassi (specialistă în arhitectura renascentistă şi implicaţiile sale istorice, culturale, literare — cum ar fi obsesia cetăţii ideale) urmăreşte posibile filiaţii diodoreice în tratatul de arhitectură al lui Filarete, text clasic al urbanismului utopic.

După aceste articole de interes mai general, „Aevum" inserează 11 studii foarte specializate („contribuţii", să le spunem), care merg de la seria F de la Cnossos pînă la Hannibal trecînd Apeninii, de la imaginile Cleopatrei la Proper-

țiu și Horațiu pînă la poeții de la finele domniei lui Augustus și din epoca tiberiană, de la chestiuni de structură și stil în tratatul *Despre Sublim* (Περι ὑψους) (Elisabetta Matelli, p. 137—247, un text extrem de doct, probabil referință obligatorie de acum încolo) pînă la noi lecțiuni și interpretări ale unor pasaje și inscripții.

Recenzii și note bibliografice, o cronică academică întregesc sumarul unui număr foarte bun.

Sorin Antohi

„The American Historical Review", Bloomington, Indiana, Vol. 92, nr. 1, 2, 3/1987.

Revista — cea mai importantă publicație de sub egida impozantei și activei *American Historical Association* (fondată în 1884 ; circa 17 000 membri în 1987, sub președinția Prof. Natalie Zemon Davis, de la the Princeton University), — dedică în continuare un spațiu foarte larg recenziilor și prezentărilor de carte (peste 150 p. de număr). Restul spațiului e consacrat studiilor de mai mare întindere, documentelor și circularelor Asociației ; pagini numerotate separat, la finele fiecărui număr, conțin reclame ale celor mai recente apariții editoriale ; cum Asociația editează și *Perspectives (newsletter* cu structură tipică), chestiunile organizatorice, starea pieții profesionale și alte informații sînt preluate de aceasta.

Numărul 1 (februarie) se deschide cu textul alocuțiunii prezidențiale (e vorba de fostul președinte al A.H.A.), în care Carl N. Degler, profesor la Stanford și specialist în istorie socială, își pune problema căutării unei istorii americane în noianul de istorii fragmentare ce au rezultat prin explozia informațională și prin lărgirea fără precedent a orizontului cercetat de savanții americani. Degler sugerează confraților o abordare comparatistă, care ar putea defeni istoria Statelor Hnite prin contrast cu alte istorii ; fără să specifice, Degler face din comparatism o specie a discursului apofatic : istoria Statelor Unite nu e numai ce s-a întîmplat americanelor, ci și ceea ce *nu* s-a întîmplat altora. Cele trei articole care completează numărul sînt tot de istorie americană : Charles Dellheim (un istoric al culturii de la Arizona State University, format la Yale) se ocupă de ceea ce se numește *company culture* sau *business ethos*, urmărind constituirea, între 1861—1931, a unei conduite specifice în cadrul firmei producătoare de ciocolată *Cadburys* (raporturile patronilor cu salariații, inspirate de valorile quakerilor, încurajau un ritm de muncă mai lent decît cel cerut de necesitățile pieței de aici, considerații ale lui Dellheim asupra declinului industriei britanice) ; Robert J. Kaczorowski oferă o reinterpretare a constituționalismului american de după Războiul Civil, bazată pe teorii ale altor experți în domeniul dreptului, enunțate în deceniile cinci și șase ; James Livingston face o sinteză critică a noii istorii economice americane și a teoriilor avansate de aceasta în legătură cu dezvoltarea economici americane spre finele secolului trecut.

Numărul 2 (aprilie) este inaugurat de un studiu al lui Michael P. Fitzsimmons despre *Franța anilor 1796—1799, în care se arată* — în linia cercetărilor care accentuează rolul factorilor politici și sociali și, împotriva curentelor istoriografice recente, limitează importanța celor economici — cum ideea de națiune s-a dezvoltat ca reacție la privilegiul corporatist. William G. Rosenberg și Diane P. Koenker scriu despre limitele protestului formal în Petrogradul și Moscova perioadei martie—octombrie 1917 ; autorii nu mai explică revoluția prin politica de partid, ci prin schimbarea modalităților de protest social și schimbarea modului în care guvernul, patronul și muncitorii concepeau limitele și trăsăturile protestului. Jenny M. Jochens, animată de un mișcător feminism, regăsește, în sursele istoriei nordice, rolul însemnat al femeilor în evoluția instituției monarhice — pe fondul trecerii, tipic medievale, de la moravuri candid libertine în jurul tronului la respectarea mai strictă a principiilor esențiale în stabilirea succesiunii și, astfel, în stabilitatea regatului : monogamie, legitimitate, primogenitură. George C. Herring trece în revistă trei cărți recente asupra războiului din Vietnam, scrise, respectiv, din punct de vedere conservator, liberal, radical ; noutatea lor ar consta întîi de toate în folosirea unui mai mare volum de surse și într-o argumentație mai sofisticată. Note și comentarii privind Fondul Trotki de la Hoover Institution sînt semnate de Dale Reed și Michael Jakobson.

Numărul 3 începe cu un studiu al economiei spaniole în secolele șaisprezece și șaptesprezece; autoarea, Carla Rahn Philips, propune o sinteză a cercetărilor curente, vorbind despre cele trei zone distincte ale Spaniei ca despre un tot, o lume malthusiană a resurselor limitate și a adaptării individuale. Cheryll Ann Cody studiază numele sclavilor din Carolina de Sud, 1720—1865, urmărind raportul dintre tradițiile onomastice africane, cele biblice și numele stăpînilor de plantații. Mary Kupiec Cayton studiază publicul conferințelor lui Emerson din Midwest, trasînd liniile principale ale receptării operei marelui autor american prin examenul lecturilor partizane combinat cu analiza difuziunii activității de conferențiar a acestuia. James Axtel critică manualele americane de istorie pentru tratarea simplificatoare și plină de erori inacceptabile a epocii lui Columb și a întregii odisei a „descoperirii" Americii; critica se încheie cu un apel adresat comunității academice și editurilor pentru restabilirea adevărului istoric și prezentarea sa adecvată. Din noianul recenziilor, două sînt dedicate de Paul E. Michelson unor cărți recenae privitoare la România — autorii cărților sînt alți doi distinși româniști, Keith Hitchirs și Emanuel Turczynski.

Sorin Antohi

„Annales", Economies, Sociétés, Civilisations, 42e année, 1987, nr. 1, 3, 4, Paris, Armand Colin.

Prestigioasa publicație franceză bimestrială își continuă seria numerelor de larg interes (a circa 240—250 p. fiecare). Vom prezenta pe rînd cele trei apariții, dar nu înainte de a reaminti spațiul larg acordat recenziilor, listelor de cărți primite la redacție, reclamelor pentru cărți și periodice, ca și tradiționala filă cuprinzînd selecția redacției din producția editorială. Rezumatele în limba engleză asigură unui public mai larg acces la preocupările semnatarilor de articole.

Primul număr pe 1987 debutează cu două texte de istoria artelor: Svetlana Alpers scrie despre Rembrandt și atelierul său, Daniel Milo glosează despre relația idntre social și muzical, pornind de la patru texte ale istoricului cultural William Weber. Sub genericul „Nașterea opiniei publice", Keith Michael Baker se referă la politică și opinie publică în l'Ancien Régime, iar Sarah Maza analizează memoriile judiciare și opinia publică la finele aceleiași perioade. „Religie și societate" e rubrica următoare, alcătuită din studiul lui Peter M. Jonesc despre forme elementare de viață religioasă în Franța rurală a secolelor XVIII și XIX, din cel al lui John H. Mundy despre căsătorie și femei la Toulouse în timpul catharilor (autorul e un fin cunoscător al zonei și epocii, o carte a sa dedicată lor fiind foarte bine primită în breaslă), dintr-o serie de recenzii de carte referitoare la temă. Jean-Pierre Vallat și Jean-Luc Fiches publică două studii de arheologie rurală antică (structurile agrare ale Italiei republicane, respectiv spațiul rural antic în sud-estul Franței).

Numărul al treilea inserează un consistent grupaj de istorie economică: Jean-Yves Grenier trece în revistă modele ale cererii în Vechiul Regin; Marie-Jeanne Tits-Dieuaide discută evoluția prețurilor grîului în cîteva orașe ale Europei occidentale din secoluul XV în secolul XVIII; Tristan Platt comentează calendarul economic al indienilor din Bolivia secolului trecut; Roland Lardinois face o notă critică pe marginea unor cărți englezești și americane ce studiază demografia, economia și foametea în India. Grupajul „Politică și mentalități în Franța contemporană" reunește contribuțiile lui Maurice Agulhon (despre conflicte și contradicții în Franța de azi; e lecția inaugurală a lui Agulhon la Collège de France) și Dominick La Capra (importantul critic de la Cornell University folosește sugestii din lucrările lui Agulhon pentru a analiza din perspectivă politică și istorică romanul flaubertian *l'Education sentimentale)*; recenzii de carte de istorie culturală încheie rubrica. Sub tema „Rituri și credințe", trei contribuții: John L. Brooke referă despre înmormîntare, botez și rolul lor în constituirea comunității în New England, 1730—1790; François Delpech interpretează cultura folclorică din perspectiva raporturilor de putere (notă critică inspirată de cartea lui Roberto Zapperi, *L'Homme enceint. L'homme, la femme et le pouvoir*, tr. fr. 1985), iar Roberto Zapperi îi răspunde lui Delpech; recenzii de carte privind Evul Mediu încheie rubrica.

Al patrulea număr din *Annales* pe 1987 se deschide cu două studii asupra metalurgiei medievale: Philippe Braunstein scrie despre forjele contesei de Flan-

dra (1372—1404), iar François Menant pledează pentru o istorie medievală a mineritului în Lombardia ; urmează o bogată culegere de recenzii ale cărții de istorie industrială. Subtitlul „Comunități, familii, indivizi" introduce patru contribuții : Agnès Fine despre moștenirea numelui de botez ; Sasha Weitman despre prenume și orientări naționale în Israel, 1882—1980 ; Maurice Daumas despre conflictele familiale în mediile dominante, secolul XVIII ; A. Vincent-Buffault despre constituirea rolurilor feminine și masculine în secolul XIX (o istorie a lacrimilor care îl evocă frapant pe Ignațiu de Loyola, deși nu îl discută — fapt curios, fiindcă Barthes, amplu folosit, era un fan al sfîntului). Două studii atacă subiectul contactelor culturale : franceza și latina în secolele XIII—XIV (Serge Lusignan), geneza și istoria unei referințe culturale germane în Franța, 1750 — 1419 (Michel Espagne și Michael Werner).

Sorin Antohi

„Carlyle Newsletter", 7/1986, 40 p. ; 8/1987, 80 p.

Ultimele numere din buletinul Carlyle, editat de prof. K. J. Fielding și dr. Ian Campbell de la Departamentul de literatură engleză al Universității din Edinburgh, se arată deosebit de interesante atît sub raportul studiilor propriu-zise, cît și al noilor mărturii epistolare despre Carlyle puse în circulație. Asistăm astfel, prin intermediul acestui periodic, la o permanentă reevaluare a celui care, prin scrierea *Eroii, cultul eroilor și eroismul în istorie*, a influențat în bună măsură istoriografia europeană prin concepția sa asupra rolului personalității în istorie.

Reține atenția o serie de articole semnate de Margaret Harris *(Thomas Carlyle și Frederick Maxse în „Beauchamp's Career"*, nr. 7), Th. C. Richardson (despre corespondența lui Carlyle cu John Lockhart) ; Phyllis Harnick *(Punct și contrapunct : Carlyle și Mill despre Irlanda în 1848)*, K. J. Fielding *(V. Lushington. Prietenul și editorul lui Carlyle*, nr. 8), Jessie Macdonald *(Începuturi paralele : Thomas Carlyle și Thomas Aird)*, Bettina Lehmbeck *(Elizabeth Paulet și familia Carlyle)*, Anne M. Skabarnicki *(Semnul timpurilor. Adevăratul Carlyle)* ș.a.

În ceea ce ne privește, un interesant articol este cel datorat lui Ștefan Lemny, despre *Impactul lui Carlyle în cultura românească* (nr. 8, p. 1—6). Autorul nu recurge doar la o inventariere a referințelor asupra gînditorului englez, ci mai mult, într-o manieră sintetică, suprinde semnificația receptării lui Carlyle în cultura noastră. Dacă pînă la sfîrșitul secolului XIX înregistrarea operei acestuia se limita doar la simpla lectură — și sînt dați ca exemplu Maiorescu, Xenopol, G. Panu, dar care nu au fost atinși de influența lui Carlyle —, la începutul veacului nostru ideile gînditorului englez încep să fie asimilate în mod vădit cu interes, dar nu fără anumite rețineri. Iar Șt. Lemny citează exemplul lui N. Iorga, a cărui simpatie față de Carlyle era oarecum singulară în cadrul generației sale. Prima analiză consacrată concepției lui Carlyle, dar și una din cele mai interesante, s-a datorat lui C. Antoniade. Autorul studiului de față nu omite nici semnificația traducerilor, multe din ele menite a reabilita imaginea cugetătorului, pe care Freude o discreditase atît de mult în Apus. Sînt citate mai apoi referințele asupra lui Carlyle venite din partea lui Pârvan, V. Voiculescu, M. Beza ș.a., pentru ca C. Rădulescu-Motru să-și găsească un sprijin în teoriile scriitorului englez. Studiul, plin de idei și sugestii, acoperă acum un gol în problema influenței lui Carlyle în țările latine din Europa, întrucît un asemenea demers făcut mai înainte de Alan Cary Teylor omisese spațiul românesc.

În încheierea acestei succinte prezentări se impun bunele aprecieri la adresa tuturor celor care au contribuit, și vor mai contribui, la apariția unui excelent buletin dedicat vieții și activității lui Thomas Carlyle.

Lucian Năstasă

„Critica storica", XXIV, 1987, nr. 1—4, 736 p.

Întemeiată și condusă de cunoscutul istoric italian Armando Saitta, revista trimestrială „Critica storica" rezervă, începînd din 1987, partea finală a fiecărui număr pentru buletinul Asociației Istoricilor Europeni. Această asociație, organizată încă din 1983 din inițiativa unui grup de istorici italieni în frunte cu Armando Saitta (președintele Institutului Istoric Italian pentru perioada modernă și contemporană), a devenit realitate atunci cînd, în cadrul celui

de-al XVI-lea Congres Internațional de Științe Istorice de la Stuttgart, s-a ținut prima sa adunare generală (28 august 1985) care a adoptat statutele. Istoria organizării acestei asociații, statutele și lista membrilor înscriși pînă la 31 decembrie 1985 sînt publicate în aceeași revistă, an. XXII, 1985, nr. 2—3, p. 318—419.

De la nr. 1/1987, „Critica storica" apare cu mențiunea „nella sede dell'Associazione degli Storici Europei". Nu s-ar putea vorbi de o *tematică* spre care se orientează această revistă, mai degrabă modul de abordare a subiectelor constituie firul de legătură între materialele publicate. Astfel, o cercetare a comunității evreiești din Pisa la 1643, pe baza unui recensămînt fiscal din acest an și ale cărui date sînt comparate cu ale altuia, din 1689 (Lucia Frattarelli Fischer) stă alături cu un studiu despre panslavism (Clara Castelli) și cu o analiză critică și contestatată a programelor școlare italiene pentru istorie (Carla Forti), în nr. 1/1987 ; în nr. 2/1987, se poate găsi un studiu despre filosoful Ernesto Codignola și influența pe care a avut-o asupra sa idealismul lui Giovanni Gentile și unele concepții ale fascismului italian — ulterior, Codignola s-a situat pe poziții net antifasciste(Riccardo Gori) și un altul despre ideile politice și sociale ale iacobinului italian Pietro Custodi, pe baza unor texte inedite al eacestuia din anii 1793—1803 (Vittorio Criscuollo). O cercetare privind procedeele de ostracizare în Atena antică (Chiara Pecorella Longo), un studiu despre „clericalizarea" societății în dioceza Boiano din regatul napolitan la 1565—1640 (Raffaele Colapietra) și un altul despre partide, lupte politice și alegeri în Anglia anilor 1830—1886 (Eugenio Biagini) formează sumarul numărului 3/1987 ; în fine, ultimul număr din 1987 înscrie o prezentare a interpretărilor escatologice provocate de Revoluția Franceză (Marina Caffiero), analiza unui proiect de constituție atribuit lui Siéyès, din 1789 (Roberta Di Reda), un studiu despre filosofia lui Pasquale Galluppi și rolul ei la Napoli în perioada premergătoare revoluției de la 1848 (Guido Oldrini) și o prezentare a trăsăturilor originale din critica socială a reformatorului englez Charles Hall (c. 1739 — c. 1826) (Franco M. Di Sciullo).

În ceea ce privește secțiunea „Bollettino A.S.E.", ea cuprinde rubricile „Verifiche e prospettive", „Colloqui di storici" (susținută de Armando Saitta), „Ci scrivono...", „La biblioteca dell A.S.E." (în care sînt prezentate cărți trimise Asociației de către diverși istorici). Primul *Buletin al Asociației Istoricilor Europeni*, inclus în „Critica storica" nr. 1/1987, se deschide cu un cuvînt al profesorului Saitta, urmat de un studiu al profesorului vienez Heinrich Lutz (m. 18 mai 1986), preluat din revista „Saeculum" (1975) despre reguli și schimbări în societatea europeană între Renaștere și Revoluția Franceză. Rubrica „Verifiche e prospettive" cuprinde, în acest număr, trei studii : despre contribuția istoricilor la cel de-al doilea congres internațional de etruscologie (Guido A. Mansuelli), despre cortes-urile din Castilla și Leon în Evul Mediu (Eloy Benito Ruano) și despre raportarea istoriei la științele sociale, cu privire specială la cercetarea franceză (Frédéric Mauro). Cel de-al doilea buletin din nr. 2/1987) include un articol despre „corpora navicolariorum" din Imperiul roman, pentru care se anunță o lucrare specială (Lietta De Salvo), un studiu despre hărțile locale în Europa secolelor XV și XVI (Paul D. A. Harvey) și o analiză a unor lucrări dedicate de istorici francezi gîndirii politice franceze din veacul trecut (Regina Pozzi). Ipoteze despre „dictatus Papaes" (Antonio Marongiu), o prezentare a Spaniei în cadrul dezvoltării capitalismului negustoresc european în secolele XVI—XVIII (Manuel Bustos Rodriguez) și o evocare a tradițiilor Universității din Padova, celebră pentru acea „Patavina libertas" (Franco Sartori) — acestea formează sumarul celui de-al treilea buletin. Al patrulea — și ultimul pentru 1987 — cuprinde un singur studiu, intitulat *Constantinopoli : da Roma a Mosca*, reprezentînd comunicarea lui Massimiliano Pavan la cel de-al șaselea Seminar (ținut la Moscova, în mai 1986) „Rome, Constantinople, Moscou" din cadrul Seminariilor Internaționale de Studii Istorice cu tema *Da Roma alla Terza Roma*[1]. În cadrul rubricii „Colloqui di storici", Armando Saitta prezintă o scrisoare a lui Friedrich Meinecke către F. Chabod (1/1987), un articol al lui Giorgio Pasquali despre M. Rostovtzev (2/1987) și o scrisoare a lui Benedetto Croce către Vittorio Di Tocco (4/1987).

Ștefan S. Gorovei

[1] V. și *AIIAI*, XXI, 1984, p. 606—611 (prezentarea primului volum de studii *Roma, Constantinopoli, Mosca. Da Roma alla terza Roma*, Napoli, 1983).

„The English Historical Review", vol. CII, nr. 402, 403, 404, 405/1987, 1 120 p.

După aniversarea unui secol de la înființare, revista (ajunsă la un total anual de pagini fără precedent, distribuit în patru apariții) rămîne credincioasă tradiției, în stilul cel mai englezesc: o notiță editorială citează din programul apărut în primul număr scopurile inițiale — a „prezenta o înregistrare completă și critică a ceea ce s-a înfăptuit în domeniul istoriei și a deveni organul prin care cei ce doresc să-și facă cunoscut progresul cercetărilor lor se vor adresa colegilor". Cum tradiționalismul britanic nu exclude orice înnoire, animatorii publicației, majoritar oxonieni, doresc să lărgească spectrul de probleme, să reflecte mai bine istoriografia extra-britanică, să lase loc și articolelor de natură larg interpretativă, să reia publicarea unor sinteze privind literatura mai recentă din diverse domenii. Un program care onorează!

Cum publicația constă din patru fascicule ale unui tom anual, vom urmări articolele în ordinea alfabetică a tuturor semnatarilor. Dat fiind că peste jumătate din totalul paginilor a constat mereu în recenzii, note bibliografice, reclame și liste de cărți primite la redacție, nu se pune problema unei imagini a acestui sector. Notăm că el este bine scris, concis și competent. Dintre români, Andrei Pippidi scrie o notă în care aduce completări și corecții unei cărți a lui A. E. Karathanassis privind relațiile culturale greco-române (mai precis, despre învățați greci în Valahia, 1670—1714). Dennis Deletant prezintă foarte critic și succint ultimele trei volume de *Nouvelles études d'histoire*. R. J. W. Evans recenzează favorabil cartea Ecaterinei Negruți, *Satul moldovenesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Contribuții demografice*.

Înainte de a ne opri la tema articolelor, mai înregistrăm o dezbatere despre Baden-Powell și mișcarea cercetașilor (Scout Movement; era o formă de educație civică sau militară?), cîteva note și prezentări de documente: Aelfric și regalitatea anglo-saxonă; resursele Eleonorei de Provence ca regină-consoartă; specula în Anglia secolelor XIII—XIV; documente financiare britanice, 1353—1364; o reconsiderare a două tratate anglo-hanseatice din secolul XV; un manuscris inedit din secolul XVI și raporturile dintre învățații timpului; vînzările gazetelor guvernamentale britanice, 1678—1681; eseuri inedite despre partid din secolul XVIII.

Ajungem la articole. Pamela Nightingale analizează, pornind de la celebra instituție londoneză, Court of Husting, influența daneză asupra evoluției capitalei britanice. Clive Burgess clarifică un aspect mai puțin cercetat al evului mediu tîrziu — testamentele și daniile. C.S.L. Davies discută venirea la tron a lui Henric al VII-lea și rolul episcopului John Morton. Despre raportul dintre inovație și precedent în parlamentul de la 1625 scrie G. A. Harrison. A. F. Upton *analizează instaurarea absolutismului regal în Suedia. Curțile marțiale* regimentale din Anglia sfîrșitului de secol XVIII sînt discutate de G. A. Steppler. Iain McCalman se referă la ultra-radicalism și cluburile conviviale de dezbatere în Londra anilor 1795—1838. Frank O'Gorman readuce în atenție o altă chestiune oarecum neglijată — partidele politice britanice în primele decenii ale secolului trecut (interpretarea sa este amendată de o scurtă notă a lui Peter Fraser). Richard Brent observă revolta protestantă din Deceniul Reformei (1833—1841), cu referire specială la partidul Whig și la taxele bisericești (Church Rates). Despre educația științifică în Oxfordul sfîrșitului de epocă victoriană scrie Janet Howarth. Michael John se referă la liberalismul german din 1850—1880. O nouă viziune asupra activității social-democraților ruși în Dumă (în special declarația din 26 iulie/8 august 1914) avansează D. A. Longley.

O singură observație finală: în ciuda titlurilor foarte restrictive, articolele sînt excelent încadrate în sfera mai largă a problemei abordate, propun interpretări noi și demonstrează un profesionalism invidiabil.

Sorin Antohi

„Jahrbücher für Geschichte Osteuropas", München, Band 34 (1986), Hefte 1, 2, 3, 4 ; Band 35 (1987), Hefte 1, 2, 4 [1].

Numerele publicației au, fiecare, 160 p., ceea ce înseamnă 640 p. anual, fără a socoti paginile publicitare. Un spațiu foarte important este consacrat recenziilor și prezentărilor de carte, iar o cronică academică înregistrează evenimente importante în istoriografia est-europeană. Nu vom putea anunța aici decît studiile și articolele propriu-zise (între care și atît de utilele *Forschungsberichte).*

Caietul 1/1986 grupează lucrări de Jacob W. Kipp și Maia A. Kipp (despre marele duce Constantin Nikolaevici, 1827—1853), Manfred Hellmann (uniunea polono—lituaniană, 1385—1386), Janusz Tazbir (execuția calvinistului Franco de Franco în 1611, la Vilnius), Hans-Peter Portmann (noile cercetări sovietice asupra originilor aservirii țăranilor în Rusia).

Caietul 2/1986 include texte de Detlef Brandes (așezarea străinilor în Imperiul Țarist sub Ecaterina II, Pavel I și Alexandru I), John P. LeDonne (partea a III-a a unui studiu întins despre administrația militară rusă între 1762—1796), Eve Levin (infanticidul în Rusia înainte de Petru I), Carsten Goehrke (unele probleme fundamentale ale istoriei Rusiei în cercetările recente) și John T. Alexander (ciuma în Rusia, 1500—1800).

Caietul 3/1986 cuprinde contribuții ale următorilor : Thomas S. Noonan (de ce au venit prima dată vikingii în Rusia ?), Knut-Olof Falk (despre Sineus), Sven Ekbo (etimologia unui cuvînt finlandez), John Callmer (legăturile dintre Estonia, Finlanda și alte țări din zonă înainte de vikingi), Gottfried Schramm (șase probleme varege), Leonid Luks (ideologia eurasiatică în exilul rus postrevoluționar), Erich von Noltein (imagini de costume baltice în perspectiva istoriei sociale), Rudolf A. Mark (revoluția ucraineană, 1917—1921).

Caietul 4/1986 : Thomas Salumes (receptarea și cele mai vechi două monumente ale lui Schiller în Estonia), Nathan Smith și Barbara T. Norton (constituirea francmasoneriei politice ruse, 1912), Vilho Hämäläinen (casele de vacanță rusești în Karelia, sfîrșitul secolului XIX și începutul secolului XX), Jussi T. Lappalainen (Garda Roșie finlandeză în 1918), Hugh D. Hudson, Jr. (contribuția arhitecților la crearea unui nou mod de viață în Rusia revoluționară).

Caietul 1/1987 : Wladimir Vodoff (titulatura princiară în Rusia, din secolul XI pînă la finel secolului XVI), Ekkehard Klug („Grupul Centralismului Democratic" și bolșevicii, martie 1921), Meir Buchsweiler (limba germană și tratamentul ei în Rusia interbelică), Eduard Mühle (începuturile Kievului, pînă pe la 980, în perspectivă arheologică).

Caietul 2/1987 (deschis de un omagiu istoricului Manfred Hellman, la 75 de ani) : Jadran Ferluga (despre provincia bizantină Istria), Carsten Goehrke (istorie agrară a Rusiei vechi), Frank Kämpfer (Petru I în viziunea lui Kreksins), Erwin Oberländer (era Ecaterina II garant al Păcii Westfalice ?), Klaus Zernack (străinii în St. Petersburg).

Caietul 4/1987 : George E. Munro (rezerva și aprovizionarea cu grîne la St. Petersburg, sub Ecaterina cea Mare), Eberhard Müller (V. D. Bonci-Bruevici și sectele ruse înainte și după Revoluție), Benno Ennker (începuturile cultului lui Lenin), Isabel Röskau-Rydel (legăturile polono-lituaniene între 1918 și 1939).

Ca regulă generală, revista se ocupă de zona baltică și de Rusia (în toate epocile, incluzînd studii de arheologie) ; românii sînt doar tangențial tratați.

Sorin Antohi

[1] Numărul 3/1987 nu sosise încă în Biblioteca Institutului la data cînd rubrica a fost predată în tipografie (21 iunie 1988) — *n. red.*

„Revue d'histoire moderne et contemporaine", tome XXXIV, 1987, 704 p.

Revista trimestrială editată de *Societatea de istorie modernă și contemporană* din Franța se dovedește a fi și de data aceasta deosebit de interesantă. Din cele peste 40 de studii publicate în anul 1987 constatăm o tematică diversă, acoperind suficiente probleme specifice celor două epoci, tematică ce nu se limitează doar la spațiul occidental, ci tinde spre mondializare, așa cum stă bine oricărei istoriografii ce se vrea dominantă.

Un prim studiu care reține atenția este cel semnat de Vladimir Claude Fišera, de la Universitatea din Strasbourg, intitulat: *Comunismul și integrarea supranațională. Revista „Federația balcanică" (1924—1932).* Autorul analizează diverse aspecte ale realităților balcanice în perioada interbelică, surprinse în revista mai sus amintită. Cu toate că publicația se prezenta ca independentă, luptînd pentru „autodeterminarea popoarelor balcanice" și federalizarea lor, acționînd împotriva „imperialismului european" și a „șovinismului național balcanic", autorul surprinde cîteva elemente ce merită a fi luate în seamă: *Alianța vieneză, Activismul și debulgarizarea, Balcanismul și U.R.S.S., Deschideri politice, rusofilie sau sovietofilie?* etc. (p. 497—508). O rediscutare a *originii cuvintelor „feminism" și „feminist"* este întreprinsă de Karen Offen (p. 492—496), deoarece începuturile lor sînt încă obscure, iar o corectă precizare va putea nuanța mult mai bine ceea ce desemnează îndeobște „ideile care preconizează emanciparea femeilor", sens destul de larg, ce nu mulțumește îndeajuns pe cercetătorii acestei probleme.

De altă natură se prezintă studiile semnate de G. Boquet, *Elizabeth și primii Stuarți. O istoriografie în mișcare* (p. 616—639); G. Feyel, *Difuzarea națională a cotidienelor pariziene în 1832* (p. 31—65); St. Audoin-Ruzeau, *Soldații francezi și națiunea (1914—1918) după jurnalele de front* (p. 66—80); Claude Fohlen, *Catolicismul american și cel european. Convergența „americanismului"* (p. 215—230); Éric Janicot, *Originile artei moderne chineze* (p. 231—256); A. Chwalba, *Crucea și steagul roșu. Semnificația și sărbătorile religioase ale socialiștilor polonezi pînă la 1914* (p. 669—678); A. Godin, *Erasm și bancherul său* (p. 529—552) ș.a.

Se constată în ultima vreme că istoriografia fascismului italian a încetat de a mai ascunde trecutul „socialist" al lui Mussolini. În acest context, M. Trebitsch publică șase scrisori ale viitorului dictator adresate lui Jean-Richard Bloch (1913—1914), ultima, din 3 decembrie 1914, prezentînd un interes deosebit, întrucît se poate surprinde momentul în care Mussolini era deja pe punctul de a trece de la socialism la naționalism.

În încheiere menționăm bogata rubrică de recenzii ce însoțește fiecare număr al publicației și care oferă o imagine sumară a principalelor producții istoriografice referitoare la istoria modernă și contemporană.

Lucian Năstasă

„Studia Polono-Danubiana et Balcanica", tom. I, pod redakcja, Henryka Batowskiego, Nakładem Universytetu Jagiellońskiego, Kraków, 1986, 113 p.

Primul tom al revistei a apărut în seria „Zeszyty naukowe Universytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne" și include, potrivit explicației date de Redacție, rezultatele cercetărilor Colectivului de istorie a Europei centrale și sud-estice, înființat în toamna anului 1982, în cadrul Institutului de istorie a Universității Jagiellone din Cracovia.

Primele două studii aparțin unor medieviști. Jerzy Grygiel și-a propus să investigheze *Metode și direcții de cercetare asupra husitismului, în lumina celor mai noi realizări ale istoriografiei cehe* (p. 9—23). Pentru medievistul român, în special pentru cel ce se ocupă cu istoria raporturilor interstatale din această epocă, suscită un interes mai mare studiul lui Krzsztof Baczkowski, intitulat *Specificul dezvoltării Europei est-centrale în anii 1386—1526* (p. 25—48).

Autorul, care nu este la prima contribuție de acest gen (pentru altele vezi notele 9, 43), a făcut cîteva referiri și la poziția spațiului carpato-danubian, sub

cîteva aspecte ale celor nouă criterii adoptate de el, pentru investigarea tematicii sale. Sursele din care și-a extras informațiile aparțin, însă, în exclusivitate istoriografiei străine. O lipsă, care, fără îndoială, trebuie să fie imputată, în primul rînd, autorului, deoarece nu a cunoscut o parte, măcar, a numeroaselor și foarte importantelor, sub toate aspectele, contribuții românești în acest domeniu. Nu este, însă, mai puțin adevărat că, deși de întindere foarte redusă, în comparație cu complexitatea problematicii abordate, studiul se dovedește a fi foarte bine documentat.

Epocilor moderne și contemporane le aparțin următoarelor patru studii: Dintre acestea, două prezintă un interes deosebit pentru istoricii români, și anume cel semnat de Beata Lyczko-Grodziecka — *Polonia, Turcia, Grecia în perioada interbelică (Aspecte politice — încercare comparativă)* (p. 77—92), precum și cel intitulat *Din istoria proiectelor Statelor Unite în legătură cu Europa din anii 1923—1933* (p. 93—113), semnat de Michal Pulaski.

Toate studiile sînt însoțite de scurte rezumate în limba engleză.

Veniamin Ciobanu

„Südost-Forschungen", München, XLV, 1986, XII + 556 p.

Mathias Bernath și colaboratorii săi tradiționali (între care Helga Neroutsos, redactor) fac și din tomul pe 1986 o apariție substanțială. Studiile ocupă 236 p., fiind urmate de un necrolog al profesorului münchenez Hans-Joachim Kissling (1912—1985, turcolog, specialist în istoria și cultura Orientului Apropiat), un index pe nume de autori al publicațiilor privind istoria sud-est-europeană tipărite în Germania Federală între 1981 și 1985 (de Karl Nehring, care a publicat în 1981 un index similar, privind perioada 1971—1980), ampla secțiune de recenzii (cărți și periodice). Această din urmă secțiune cuprinde cel puțin 23 de recenzii ale unor cărți, ediții ori volume colective datorate cel puțin în parte unor români sau privind spațiul românesc.

Trecînd la studii, le vom aminti în ordinea alfabetică a numelor autorilor. Nicoară Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr comentează un registru otoman de recensămînt din 1461 pentru Corint[1], descris anterior tot de cei doi autori. Valeriu Florin Dobrinescu face o amplă și documentată prezentare a armistițiului dintre România și Națiunile Unite (Moscova, 12.IX.1944), pornind de la considerația că armistițiile aliaților cu țările est- și sud-est-europene nu sînt simple documente militare, ci includ importante clauze politice, economice și juridice. Armin Hetzer pune problema dezvoltării albanologiei ca domeniu distinct, deplîngînd premisele sale curente (țară mică, documente puține, cercetători puțini, slabă comandă socială — din punct de vedere german) și pornind de la analiza culturii scrise și a cărții în Albania. Fără îndoială, amărăciunea autorului e justificată: oare importanța unei discipline academice (istorie culturală, de pildă) depinde direct proporțional de *numărul de locuitori ai unei civilizații* date? Dacă e trist că albanezii sînt mai puțin de cinci milioane (cu tot cu cei din Iugoslavia), e trist și că urmele lăsate de albanezi în istorie nu sînt mai ample! Hans-Jürgen Kornrumpg contribuie la istoria diplomației europene în 1821 prin prezentarea unui manuscris otoman. N. Oikonomidès se referă la influența otomană asupra practicii fiscale bizantine în ultima perioadă a Imperiului Bizantin. Ilber Ortayli analizează influența sistemului birocratic otoman tîrziu asupra birocrației republicane. Dora Piguet-Panayotova se referă la cadrul arhitectural al edificiilor de cult balcanice în secolele V—VI. Dmitri Theodoridis găsește o conjectură onomastică în *Erotocrit*. Emanuel Turczynski face o privire critică asupra lucrării lui Nikolaus Wenturis, *Das politische System Griechenlands* (1984). Michael Ursinus propune o nouă datare a unui registru otoman de recensămînt. David W. Wrigley prezintă 14 documente secrete britanice referitoare la Contele Capodistria (februarie-martie 1828). În fine, Jodok Zabkar desprinde imaginea politică a Triestului în literatura italiană și slovenă a zonei din secolele XIX—XX.

Sorin Antohi

[1] Cf. *AIIAI*, XXIV/2, 1987, p. 713.

CĂLĂTORIE DE DOCUMENTARE ȘTIINȚIFICĂ ÎN R. F. GERMANIA

Ca urmare a unei burse de studii, acordată de *Deutscher Akademischer Austauschdienst*, în perioada 12 mai — 5 august 1986 am efectuat o deosebit de utilă călătorie de documentare științifică în R. F. Germania, în domeniul arheologiei epocii migrațiilor.

Tema principală de studiu a fost axată pe cunoașterea raporturilor dintre civilizația romanică din sud-estul și centrul Europei și culturile materiale vehiculate de germani, slavi și avari în perioada secolelor IV—VIII e.n., un accent deosebit punîndu-se mai ales pe unele aspecte, cu o mai mare importanță pentru istoria României, cum sînt acelea privind continuitatea populației autohtone și relațiile ei cu civilizația bizantină, caracterul migrației germane, slave și avare, contactele dintre romanici și populațiile alogene etc.

Ca urmare a programului întocmit inițial, cea mai mare parte din timpul acestei documentări l-am petrecut la *Institut für Vor- und Frühgeschichte* al Universității *Friedrich Wilhelm* din Bonn, unde se află o bună bibliotecă de specialitate, cuprinzînd un important fond de lucrări și reviste de specialitate, mai ales din domeniul arheologiei epocii migrațiilor. Paralel cu investigațiile în biblioteca menționată, am avut numeroase, utile și deosebit de interesante discuții cu prof. dr. V. Bierbrauer, directorul institutului, unul dintre cei mai buni specialiști germani ai epocii marilor migrații, cu care am abordat o gamă largă de probleme privind originea, evoluția, aria de răspîndire, cronologia și apartenența etnică a unor descoperiri din perioada secolelor IV—VI e.n. provenite, atît de pe teritoriile Europei Centrale, cît și din cele de sud-est, evidențiindu-se în acest context, importanța precizării limitelor temporale și spațiale ale fenomenelor de aculturație, petrecute în epoca respectivă cu consecințe definitorii în prefigurarea trăsăturilor specifice civilizației autohtonilor sau a unor grupuri etnice alogene. De asemenea, la același institut, am avut fructuoase contacte științifice cu dr. Cr. Podzuweit.

În timpul șederii mele în Bonn am întreprins o folositoare documentare și în marile biblioteci aflate la *Rheinisches Landesmuseum, Institut für Alte Geschichte* și *Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archäologie*, unde am putut consulta valoroase publicații de specialitate, avînd totodată, rodnice contacte științifice cu prof. dr. H. Müller-Karpe, prof. dr. J. Straub, prof. dr. Vl. Iliescu. De asemenea, am vizitat *Akademisches Kunstmuseum* și alte obiective de interes științific și cultural.

Concomitent cu stagiul de documentare la Bonn am întreprins cîteva scurte călătorii de studii la *Römisch-Germanisches Museum* din Köln, binecunoscut centru muzeistic și de cercetare, unde în bibliotecă și muzeul de bază (deosebit de modern ca expunere și cu bogate și extrem de valoroase colecții arheologice romane și germane), am putut studia numeroase materiale arheologice, publicate sau inedite din perioada secolelor IV—X e.n., precum și o serie de reviste și monografii arheologice referitoare la problemele culturii vechi germane, romane tîrzii, bizantine sau merovingiene.

Tot în timpul cît m-am aflat la Bonn am efectuat și o călătorie la Aachen, vizitînd cîteva din importantele monumente medievale timpurii, carolingiene și unele muzee *(Domul, Domschatzkammer Heimat Museum* și altele).

A doua etapă importantă din documentarea întreprinsă în R. F. Germania am petrecut-o în Frankfurt am Main. Cea mai mare parte a timpului am lucrat la *Römisch Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, unde există o excelentă bibliotecă de specialitate, cuprinzînd un valoros fond de carte de arheologie, cu numeroase publicații germane sau străine, unele deosebit de rare, multe din ele și cu referiri la descoperiri arheologice mai vechi provenite de pe teritoriul României. Consultarea unui important fond de carte din această bibliotecă mi-a permis o substanțială completare a documentării în problemele cercetate. Tot aici am avut bune contacte științifice cu prof. dr. F. Meier, directorul acestei prestigioase instituții, precum și cu dr. U. von Freeden, dr. E. Schubert și dr. K. Ritterschoffer.

De la Frankfurt am Main am întreprins și o călătorie de studii la Mainz, la *Römisch-Germanisches Zentralmuseum* și la *Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte*, cu care prilej am consultat unele lucrări din moderna bibliotecă existentă aici și am vizitat excelenta expoziție arheologică și depozitele muzeului, care cuprind valoroase vestigii romane și germanice, precum și unele copii după cîteva celebre descoperiri datînd din secolele IV—VII e.n., dintre care unele de pe teritoriul României. Am putut cerceta și unele piese arheologice inedite și am avut convorbiri deosebit de rodnice cu dr. M. Schulze-Dörrlamm, precum și un bun schimb de publicații.

Conform programului de activitate a treia etapă importantă a documentării științifice am efectuat-o la München, lucrînd îndeosebi la *Prähistorische Staatssammlung Museum*, unde am cercetat o serie de descoperiri arheologice aflate în bogatele colecții ale muzeului, consultînd totodată numeroase publicații de specialitate din biblioteca acestei binecunoscute instituții. Concomitent, am avut un util schimb de păreri cu prof. dr. H. Dannheimer, directorul institutului, precum și cu cercetătorii dr. Th. Fischer, dr. H. Egger, dr. T. Ulbert și R. Petrowszky, cu care am discutat unele probleme din domeniul arheologiei epocii romane tîrzii, bizantine și feudale timpurii.

De asemenea, la München am avut excelentul prilej de a avea noi și interesante discuții cu binecunoscutul specialist din domeniul arheologiei epocii migrațiilor, prof. dr. Joachim Werner, cu care am abordat o mare diversitate de probleme, deosebit de actuale, trecînd în revistă mai ales rezultatele cercetărilor arheologice referitoare la fibulele din secolele V—VII e.n. sau alte categorii de piese vestimentare și de podoabă din perioada respectivă, unele aspecte de ordin cronologic sau etno-cultural, chestiuni referitoare la raporturile daco-romanilor cu goții, hunii, slavii și avarii, influențele bizantine la nordul Dunării de Jos și Mijlocii etc.

Tot în timpul ședерii mele în München am putut consulta cu folos numeroase lucrări de specialitate în marile și modernele biblioteci de la *Institut für Vor- und Frühgeschichte, Südost Institut, Kommission für Alte Geschichte und Epigraphie, Universitätsbibliothek* și *Bayerische Staatsbibliothek* și am vizitat o serie de colecții de arheologie și artă la *Antiken Sammlungen* și la *Alte Pinakothek*.

O parte din lucrările consultate în biblioteci, privitoare la perioada secolelor IV—X e.n., îndeosebi cele care lipsesc din bibliotecile de specialitate din țara noastră, au fost xerocopiate (în număr de cîteva mii de pagini), constituind astfel, alături de numeroase monografii și extrase primite de la colegii germani, o valoroasă sursă de informare și pentru specialiștii români, mai ales privitoare la unele aspecte în legătură cu fenomenele de aculturație din perioada respectivă. La acestea s-au adăugat cîteva mii de fișe informative, care semnalează existența unor importante lucrări monografice, sinteze, studii și articole, apărute în Europa, referitoare la problemele perioadei secolelor IV—X e.n.

La înapoierea în țară, o scurtă ședere de cîteva zile la Viena mi-a oferit excelenta posibilitate de a consulta unele lucrări importante în biblioteca de la *Institut für Ur- und Frühgeschichte* și la *Nationalbibliothek* și de a studia la *Kunsthistorisches Museum* și la *Naturhistorisches Museum* unele descoperiri arheologice din secolele IV—X e.n. provenite de pe teritoriul României.

Călătoria de documentare științifică întreprinsă în R. F. Germania a fost deosebit de utilă, oferindu-mi excelente posibilități de a clarifica unele probleme din domeniul arheologiei epocii migrațiilor. Am avut astfel prilejul ca, prin con-

sultarea a numeroase publicații germane și străine, să obțin noi și interesante informații, îndeosebi asupra unor aspecte de ordin cronologic și etno-cultural din perioada primului mileniu al e.n.

Discuțiile fructuoase cu specialiștii germani, interesați de multe din problemele epocii secolelor IV—X e.n. în spațiul carpato-dunăreano-pontic, au evidențiat importanța aparte a cercetărilor arheologice românești în acest domeniu, subliniind totdodată, necesitatea unor mai strînse colaborări între specialiștii din cele două țări, a unor mai eficiente schimburi de publicații de specialitate.

Dialogul sincer, deschis, varietatea și importanța problemelor abordate, sprijinul efectiv acordat de către toți cei cu care am colaborat, au contribuit substanțial la desfășurarea acestei călătorii de documentare în cele mai bune condiții, oferind astfel posibilități sporite de a elucida, prin noi și mai bogate informații științifice, complexele probleme cercetate.

Dan Gh. Teodor

CĂLĂTORIE DOCUMENTARĂ ÎN R. F. GERMANIA

Datorez Fundației „Alexander von Humboldt" șansa de a fi întreprins (30.X.—27.XI.1987) un nou stagiu documentar în străinătate, stagiu menit pe de o parte să întregească informația cu privire la legăturile româno-germane în epoca modernă, iar pe de alta să aducă la zi, pe cît posibil, instrumentarul teoretico-metodologic de care dispuneam. Am putut continua în felul acesta un program conturat cu ani în urmă în cadrul Seminarului de istorie de la Universitatea din Freiburg i. Breisgau, ca oaspete al catedrei de istorie est-europeană condusă de prof. Gottfried Schramm. Lucrul cel mai de seamă într-un atare program era achiziția de material nou sub unghi informativ sau ca orizont teoretic. „Campania" din urmă s-a dovedit fertilă în ambele sensuri. În afară de obișnuitele bibliografii, buletine signaletice și referative, cataloage etc., am parcurs cu mare folos revuistica de specialitate și publicațiile conexe din ultimii ani, ceea ce mi-a îngăduit să observ cu destulă precizie direcțiile de cercetare în curs și preocupările de metodă existente la ora actuală. Faptul că publicații remarcabile precum *„American Historical Review"*, *„English Historical Review"*, *„Historische Zeitschrift"*, *„Rivista storica italiana"* consacră o bună parte din spațiu analizei critice și notelor bibliografice, mai cu seamă acestora din urmă, ca mod operativ și selectiv de recomandare, mi-a înlesnit mult efortul de regăsire a informației celei mai utile. Asemenea publicații sînt absolut necesare oricui vrea să-și facă o idee, oricît de aproximativă, despre ce se întîmplă azi în istoriografia lumii. Iar ceea ce frapează în primul rînd e modul de a chestiona durata și problemele ei. Interogativă prin excelență, istoriografia pune acum accente mai clare pe euristică, pe modul de a defini fapte din documente, evenimente din fapte, stări de spirit, mentalități, pasiuni, idei din evenimente. S-ar spune că nu s-a schimbat mare lucru în acest domeniu de îndelungată tradiție. Și totuși felul de a chestiona „materia" denotă un efort considerabil de conceptualizare, o tehnică mai subtilă, o metodologie mai sofisticată și nu în ultimul rînd strădania de a asigura statutul axiologic al istoriografiei. Nimic mai semnificativ, din acest ultim punct de vedere, decît polemica ce se desfășoară încă pe marginea proiectului de muzeu național. Să fie acesta un muzeu al statului german? Unul al germanilor, indiferent de repartiția lor statală? Iar în ambele cazuri, cum să se reprezinte această istorie: în chip de „manual", cu interes pentru cronologie și fapte, sau ca un „panopticum" menit a sugera aspecte de viață, stări de spirit, multitudinea perspectivelor existente? Ideea de tablou sugestiv, susceptibil să facă din istorie un suport de meditație și o sursă de fasonare a atitudinilor s-a impus, pare-se, ca o formulă de bun simț, în acord cu spiritul public și cu pluralismul formelor de viață sesizabil mai ales în societatea modernă. Istoria trebuie să pătrundă în muzee și să participe astfel la formarea conștiinței civice, dar ea nu trebuie schematizată prea didactic, nici ideologizată după mai vechile modele istoriste. În revistele *„Geschichte und Gesellschaft"*, *„Geschichtsdidaktik"*, *„Geschichte in Wissenschaft und Unterricht"*

ș.a., asemenea probleme se reflectă din plin, iar societatea germană se arată a fi și la acest nivel un seismograf sensibil. Memoria ei e încă trează, numeroase instituții și-au fixat ca menire să o provoace la veghe continuă. Ideea morală e semnificativ prezentă în multe demersuri istoriografice, ca și în discuțiile directe cu un specialist sau altul. Asemenea discuții am purtat mai ales cu profesorii G. Schramm și Ernst Schulin, ultimul fiind un distins cunoscător al istoriografiei generale. Utile, sub același unghii au fost și discuțiile avute cu dr. Folbert Krieger, consilierul pentru istorie al Bibliotecii Centrale. Cel mai substanțial beneficiu a rezultat însă, cum era și firesc, din studiul literaturii de specialitate, lesne de regăsit în vastul depozit al acelei biblioteci și tot atît de lesne excerptabile fotomecanic. Pentru orice domeniu al istoriografiei, dar mai cu seamă pentru istoria culturii, asemenea descinderi sînt indispensabile cîtă vreme se caută un dialog efectiv cu specialiștii din afară.

Al. Zub

ABREVIERI

AAR = Analele Academiei Române
AES = Analele economice și statistice
AHR = The American Historical Review
AIIAC = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj
AIIAI = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol" Iași
AIINC = Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AISC = Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL = Anuarul de lingvistică și istorie literară (Iași)
AM = Arheologia Moldovei
AMM = Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN = Acta Musei Napocensis
Anale = Analele Institutului de Studii Istorice și Social-Politice de pe lîngă C.C. al P.C.R. (Anale de istorie)
AnM = Analele Moldovei
APR = Analele Parlamentare ale României
AR = Arhiva Românească (ambele serii)
ARBSH = Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique
ARMSI = Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice
ARMSL = Academia Română, Memoriile Secțiunii Literare
ARMSȘ = Academia Română, Memoriile Secțiunii Științifice
ASI = Archivio Storico Italiano
ASNSP = Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa
ASRS = Arhiva pentru știință și reformă socială
ASUI = Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza" Iași
AUB = Analele Universității București
BAGIR = Buletinul Asociației Generale a Inginerilor din România
BBRF = Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BCI = BCIR
BCIR = Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BIER = Buletinul Institutului Economic Român
BIFR = Buletinul Institutului de Filologie Română „A. Philippide"
BIRE = Buletinul Institutului Român de Energie
BIROM = Buletinul Institutului Românesc de Organizare Științifică a Muncii
BMI = Buletinul Monumentelor Istorice
BOR = Biserica Ortodoxă Română
BRV = Bibliografia Românească Veche
BS = Balkan Studies (Thesaloniki)
BSH, BSHAR = ARBSH
BSNR = Buletinul Societății Numismatice Române
BSOAS = Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BSP = Buletinul Societății Politehnice
BUGIR = Buletinul Uniunii Generale a Industriașilor din România
BZ = Byzantinische Zeitschrift
CDM = Catalogul documentelor moldovenești din Arhivele Centrale de Stat. București, vol. I—V
CDM.S.1 = idem, Supliment 1

CI = Cercetări istorice (ambele serii)
CL = Cercetări literare
CMRS = Cahiers du monde russe et soviétique
CvL = Convorbiri literare (ambele serii)
DAD = Dezbaterile Adunării Deputaților
DIR = Documente privind istoria României
DOP = Dumbarton Oaks Papers
DR = Dacoromania
DRH = Documenta Romaniae Historica
FHDR = Fontes Historiae Dacoromanae
GB = Glasul Bisericii
IN = „Ioan Neculce". Buletinul Muzeului Municipal din Iași
JGO = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
KS = Kratkie soobșcenia o dokladah i polevih issledovaniah Institut . istorii materialnoi kulturî (Moscova)
LL = Limbă și literatură
LR = Limba română
MA = Mitropolia Ardealului
MB = Mitropolia Banatului
MC = „Miron Costin". Revistă de mărturii istorice (Bîrlad)
MCA = Materiale și cercetări arheologice
MemAnt = Memoria Antiquitatis (Piatra Neamț)
MMS = Mitropolia Moldovei și Sucevei
MO = Mitropolia Olteniei
NE = Numizmatika i epigrafika (Moscova)
NEH = Nouvelles études d'histoire
OO = Österreichische Osthefte
RA = Revista Arhivelor (ambele serii)
REB = Revue des études byzantines
REI = Revue des études islamiques
RER = Revue des études roumaines
RES = Revue des études slavés
RESEE = Revue des études sud-est européennes
RFR = Revista Fundațiilor Regale
RGI = Revista generală a învățămîntului
RH = Revue Historique
RHLF = Revue d'histoire littéraire de la France
RHMC = Revue d'histoire moderne et contemporaine
RHSEE = Revue historique du Sud-Est européen
RdI = Revista de istorie
RI = Revista istorică
RIAF = Revista pentru istorie, arheologie și filologie
RIR = Revista istorică română
RITL = Revista de istorie și teorie literară
RM = Revista muzeelor
RMM = Revista muzeelor și monumentelor
RREI = Revue roumaine d'études internationales
RRH = Revue roumaine d'histoire
RRSI = Revista română de studii internaționale
Rsl = Romanoslavica
RSMP = Revue des sciences morales et politiques
SAI = Studii și articole de istorie
SAMNB = Studia et Acta Musei „Nicolae Bălcescu"
SAO = Studia et Acta Orientalia
SCB = Studii și cercetări de bibliografie
SCIA = Studii și cercetări de istoria artei
SCI = Studii și cercetări istorice (ultimele din *CI*, seria veche)
SCIM = Studii și cercetări de istorie medie
SCIV = Studii și cercetări de istorie veche
SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie
SCN = Studii și cercetări de numismatică
SCȘI = Studii și cercetări științifice, Iași

SEER = The Slavonic and East European Review
SlavAnt = Slavia Antiqua (Varşovia-Poznan)
SMIC = Studii şi materiale de istorie contemporană
SMIM = Studii şi materiale de istorie medie
SMIMd = Studii şi materiale de istorie modernă
SMMIM = Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară
SOF = Südost-Forschungen (München)
StCl = Studii clasice
SUBB = Sutdia Universitatis Babeş-Bolyai
SUCN = Studia Universitatis Cluj-Napoca
TC = „Theodor Codrescu" (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
Ukb, UKB = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen
VR = Viaţa românească
ZfRPh = Zeitschrift für romanische Philologie

•

ASB = Arhivele Statului Bucureşti
ASG = Arhivele Statului Galaţi
ASI = Arhivele Statului Iaşi
BAR (BARSR) = Biblioteca Academiei Române (Biblioteca Academiei R.S. România)

Autorii sînt rugaţi să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare, semnalînd titlurile necuprinse în prezenta listă.

ÎN ATENŢIA COLABORATORILOR

Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol" acceptă pentru publicare *studii* (circa 40 p.), *articole şi note* (pînă la 25 p.), *recenzii* (circa 5 p.), *note bibliografice* (1—2 p.) şi dări de seamă privind viaţa ştiinţifică internă şi internaţională.

Toate materialele vor fi prezentate redacţiei în două exemplare, dactilografiate la două rînduri, cu notele numerotate în continuare, aşezate la sfîrşitul textului. *Studiile* vor fi în mod obligatoriu însoţite de un rezumat în limba română sau tradus într-o limbă de largă circulaţie. Fotografiile şi desenele vor fi numerotate şi însoţite de explicaţii, indicîndu-se în manuscris pagina unde trebuie aşezată imaginea respectivă.

Colaboratorii din ţară sînt rugaţi să prezinte materialele în *formă finită*, ţinînd seama de faptul că nu întotdeauna li se va putea asigura trimiterea unei corecturi ; într-un asemenea caz, corectura se va efectua în redacţie, urmărindu-se respectarea manuscrisului.

Colaboratorii au obligaţia de a anunţa redacţia în cazul cînd au predat acelaşi text unei alte publicaţii (în versiunea originară sau în traducere), cînd textul respectiv face parte dintr-un volum predat deja unei edituri (sau aflat într-un stadiu avansat de definitivare), precum şi în cazul cînd unele afirmaţii sau citări din note necesită anumite actualizări (studii proprii citate *în manuscris* şi apărute între timp, noi studii în aceeaşi problemă şi care trebuie menţionate etc.).

Alcătuirea rubricilor de informare bibliografică — *Recenzii, Note bibliografice, Revista revistelor* — fiind coordonată de redacţie, colaboratorii externi care doresc să prezinte cărţi, studii şi reviste sînt rugaţi să se informeze la redacţie, înainte de a trimite prezentările respective.

Acceptarea materialelor spre publicare se face în baza unor referate elaborate de specialişti. Redacţia îşi rezervă dreptul de a planifica apariţia materialelor acceptate în funcţie de necesităţi şi de a nu le reţine pe acelea care, dintr-un motiv sau altul, nu se circumscriu acestora.

Pentru a fi luate în discuţie la alcătuirea sumarelor, materialele destinate celor două părţi ale *Anuarului* trebuie să se afle în redacţie pînă la 1 noiembrie (pentru partea I) şi, respectiv, pînă la 1 mai (pentru partea II).

„Anuarul" editat de Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol" — care continuă, din 1964, seria de istorie a revistei „Studii și cercetări științifice", Iași, apărută între 1950 și 1963 — cuprinde *studii, comunicări și note, recenzii* ș.a., consacrate istoriei României (veche, medievală, modernă și contemporană), istoriei relațiilor internaționale ale României, istoriei universale etc. Publicația se adresează cercetătorilor în domeniul istoriei românești și universale, profesorilor, studenților și tuturor celor interesați în cunoașterea și studierea istoriei.

Difuzarea „Anuarului" în țară este asigurată de către redacție ; în străinătate, revista poate fi procurată prin intermediul ILEXIM, serviciul export-import presă, str. 13 Decembrie nr. 3, P.O.B. 1—136, 1—137, telex 11226, 70011 — București.

În stocul redacției se mai află și pot fi procurate prin comandă următoarele tomuri :

XVI/1979, 672 p., 40 lei
XVII/1980, 896 p., 40 lei
XVIII/1981, 872 p., 40 lei
XIX/1982, 928 p., 76,50 lei
XX/1983, 696 p. (cu tabla de materii pentru ultimii zece ani), 80 lei
XXI/1984, 728 p., 78 lei
XXII/1985, 1—2, 1 016 p., 115 lei
XXIII/1986, 1—2, 1 160 p., 120 lei
XXIV, 1987, 1—2, 1 420 p., 155 lei

Supliment I (C. Istrati, *Condica vistieriei Moldovei din anul 1816)*, 154 p., 15 lei
Supliment II (D. Șandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale)*, 214 p., 18 lei
Supliment III (Gh. Buzatu și Gh. I. Florescu, *Al doilea război mondial și România. O bibliografie)*, 214 p., 21 lei
Supliment IV *(Anglo-Romanian Relations after 1821*, vol. îngrijit de Gh. Buzatu), 301 p. + ilustrații, 42 lei
Supliment V (Anton Nițu, *Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni—Tripolie)*, 133 p. + ilustrații, 30 lei
Supliment VI *(Culture and Society*, vol. îngrijit de Al. Zub), 222 p., 25 lei
Supliment VII (Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova, 1781—1862)*, 173 p., 40 lei
Supliment VIII (Valeriu Florin Dobrinescu, *Relații româno-engleze 1914—1933)*, 186 p., 25 lei
Supliment IX (Dumitru Vitcu, Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă), 224 p., 30 lei

Tiparul executat sub cd. 277
la Întreprinderea poligrafică Iași
Str. 7 Noiembrie nr. 49

Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol"
tom. XXV/1, p. 1—724, Iași, 1988